

સવાળમ

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સર્કીઓ, (૩) વિદ્યાલયો, (૪) ઓઓ, (૫) ગુજરાતી સાહિત્ય સંસ્થા, (૬) તળાવીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ મુધીના સર્વ પગારદારો માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે.)

હિંદુસ્તાની લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ: નવી રચનાંતી (એટલે કે એક વર્ષ અનુગ્રહી) સંસ્થાના આશ્રય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્વિશીઠ ઉપરથી આ પત્ર બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર પોસ્ટેજ-વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૬-૦ મોકલવા પૂરું કરવી. બીજા વર્ષ માં રૂ. ૦-૧૨-૦; ત્રીજા માં રૂ. ૧-૪-૦.

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છૂટક નકલના રૂ. ૦-૪-૦

મળવાનું ઠેકાણું—આનન્દશંકર આપુભાઈ મુલ, વસન્ત ઓરિસ—અમદાવાદ.

મુખ્યાઈના એજન્ટ—મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી—મુખ્યાઈ.

નિયમો.

- ૧ વર્ગર, સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ “વસન્ત-ઓરિસ” ની સહીના લેખો માટે “વસન્ત-ઓરિસ” અને વ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૪ કોઇ પણ લેખનું અસલ લખાણ—એ લેખ “વસન્ત”માં દાખલ કરવાનો થા કયો, હોય કે ન હોય—પણ તે લેખકને પાછું મોકલવાને અમે જાણતા નથી.
- ૫ કોઇ પણ માસનો અંક તે પછીના માસની આખરમુધીમાં પણ ન મળે તો માફકે અમને તુરત લખી જણાવવાની કૃપા કરવી. પાછળથી એ અંક પૂરો પાડવાને અમે જાણતા નથી.

વ્યવસ્થાપક.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

(એ વિષયનું ઐતિહાસિક દર્શન.)

કર્તા—પ્રોફેસર આનન્દશંકર આપુભાઈ મુલ, એમ. એ. એલ્ એલ્ બી.)
વાંચવા વંચાવવાની તથા લાઇબ્રેરીમાં રાખવાની સગવડ પડે તેટલા માટે છુટી નકલો.

વસન્તના પ્રાદકોને રૂ. ૦-૧-૦ | ટપાલ ખર્ચ અડધો
અન્યને રૂ. ૦-૨-૦ | આનો ભુલ.

મળવાની ઠેકાણું—અમદાવાદ—વસન્ત ઓરિસ.

મુખ્યાઈ—એન. એમ. ત્રિપાઠી કંપની મળ્યાદેવી રોડ.

તથા પડિત જ્યેષ્ઠરામ મુકુન્દજી સંસ્કૃત પુસ્તકો સંચાલન.

વસન્તના પ્રાદક માટે ખાસ.

વડોદરા કેળવણી ખાતા તરફથી શાળા લાઇબ્રેરી સાર મંજુર થયેલું થી સંસ્થાના આર્થિકનું જીવન ચરિત દોઢ રૂપિયાની કિંમતનું મોટું ગ્રીષ્ઠ પુસ્તક, વસન્તના પ્રાદકને રૂપિયા એકમાં આપવામાં આવશે.

લેખો વ્યવસ્થા

वसन्त.

इदं सत्य सर्वेषां भूतानां मध्वस्थ सत्यस्थ सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमय पुरुषो यश्चायमध्यात्म सात्यस्तेजोमयोऽमृतमय
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्

सत्याश्च प्रमदितव्यम् । धर्माश्च प्रमदितव्यम् । कुशलाश्च प्रमदितव्यम् ।
भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद् १५४

, वर्ष ७, भाग १.

[भासिक] -

भाष, सचत १९१५.

वसन्त-प्रार्थना

(१)

वसन्त । ओहो पधारणे ।

तुज मधु पशु वगाडणे ।

तरेडन्मै,

कुलवाडीमा

पमराड तुज पयरावणे

कण्ठे नदीतीर निर्भगा

तरे भाव हण दुदे भवै

कामिलना दुह्मर आलम आप्पोभा देलावणे

अपम लेल्लेसि वसन्त

उम-मुकुनने विकसावणे

तुज भवनना,

अम तत्रना ।

हे गूढ पार पदावणे

कण्ठे भलुज छर-निर्भगा ।

स यम भिउम । भिल्ल

- लहणयो तुज गीतयी वर वगत मल

मुभा
मने

नरेश्वर - २ भाषाशेकर.

મિ. ટિળકે જણાવ્યું છે કે આગલા જમાનામાં અંગ્રેજ અમલદારોને દેશની માહિતી યોગી હતી અને તે મેળવવા માટે તેઓને દેશીઓ સાથે ભજતા રહેવાની અને તેઓનાં સલાહ લેવાની જરૂર પડતી; અત્યારે એ સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે; માટે જે સંબંધ પૂર્વે સ્વાર્થ માટે જરૂરનો હતો તે હવે કાયદાથી ફરજિયાત કરવો અને દેશનાં નાણાંના વહીવટ ઉપર છેક તાલુકા ખોડેથી માંડીને લોકને સત્તા આપવી. તે શિવાય સત્તાવિભાગના ખીજા બધા પ્રયત્ન વ્યર્થ છે — “the mere shifting of the centre of power and authority from one official to another is not calculated to restore the feelings of cordiality” એમ સર શ્રીરજયાહની માફક મિ. ટિળકે પણ કહે છે. હું લોક લાયક નથી છતાં દિ કારણ બતાવીને આ કામમાં જે આંતરિક ખાવામાં આવે છે તે સંબંધમાં મિ. ટિળકે એક ખરા ‘લિબરલ’ને શોભતા શબ્દોમાં પોતાનો સિદ્ધાન્ત જણાવે છે — ‘I think it should be the aim of the British administration to educate the people in the management of their own affairs, even at the cost of some efficiency and without entertaining any misgiving regarding the ultimate growth and result of such a policy.’

અત્રે ઇટાલિકમાં હાપેલા— ‘કાંઈ પણ શકા રાખ્યા વિના’—એ શબ્દમાં જ મોટા મનના અને સાંકડા વિચારના રાજ્યતન્ત્રી વચ્ચેનો સઘળો ભેદ સમાએલો છે, અને ન્યાં સુધી આપણા રાજ્યાધિકારીઓ એ મહામન્ત્ર દિલમાં નહિ ધરે ત્યાં સુધી તેઓને હાથે દેશનું ખરેખરું કત્યાણ કરી શકે એવી કોઈ પણ મોટી યોજના સિદ્ધ થવાની નથી.

કમિશન સમક્ષ ‘ગ્રામપંચાયત’—નો મોટો પ્રશ્ન આવી રહેલો છે; અને તેઓને રચણે રચણે ઘણા અમલદારો તરફથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ગામડામાં માહિમાહેના વિરોધો મટલા બધા છે કે ગ્રામપંચાયતને સત્તા આપવી એ સલાહ બરેલું નથી. આ બાબત કમિ- પ્રજના અગ્રણીઓનો મત પણ જાણવા માગે છે અને તેઓની સખ ઉલટપાલટ પાસ કરે છે. મિ. ટિળકેનું તેમ જ મિ. ગોખલેનું એમ કહેવું છે કે ગામડામાં પરસ્પર કલહ જોવામાં આવે છે ખરા, પણ તે વિષે સરકાર આગળ અતિશયોક્તિ કરવામાં આવેલી છે. મિ. ટિળકે આવે ખરે પ્રસંગે કેસ ‘ટ્રાન્ડર’ કરવાની—પક્ષપાત વગેરેના ખરા બચને પ્રસંગે હાલ એક માનિસ્ટ્રેટ પાસેથી ખીજા માનિસ્ટ્રેટ પાસે કામ લઈ જવામાં આવે છે તેમ જવાતી—મક્ષમે લખેલ, હુલાતું હોય છે. મિ. દયારામ ગિજુમલ ખાન- ડાંના ત્રણ વર્ગ પાંચે છે: કેટલાક ગામમાં અમુક નાતોના કે કોમોના બધડા છે ત્યાં ગ્રામપં- ચાયતની સંરચા દાખલ ન કરવી; પણ કેટલાક ગામડાં ન્યાં આવા વિરોધોના ગન્ધ પણ નથી તે તો સ્પષ્ટ ગ્રામપંચાયતને લાયક છે અને ત્યાં આ યોજના દાખલ કરવી જ જોઈએ; અને ખાકીને ઠેકાણે આ પ્રયોગ અજમાયશ ઉપર મૂકવો એમ એમનો અભિપ્રાય છે.

મિ. દયારામ જેમ અન્તર્વિરોધનું તરવ ધ્યાનમાં લઈ અમુક ગામો માટે જ આ યોજના અમલમાં મૂકવા કહે છે, તેમ એ પંચાયતના ચુકાદા ઉપર સરકારી ન્યાયની કચેરીમાં અપીલ કરવાની પણ સત્તા આપે છે. મિ. ગોખલે તેમ કરતા નથી—અને તે અન્તર્વિરોધની વા- ધણે ભાગે અતિશયોક્તિવાળી માને છે એટલું જ નહિ, પણ સ્પષ્ટ બતાવે છે કે ન્યાં પાં

કે સાત માણસોની નીમણૂક થવાની છે ત્યાં એક જ પક્ષના સદના માણસો હોય એમ બનવાનો સભવ થોડો છે—છતાં કોઈક સ્થળે કમનસીબે તેમ થઈ જાય તો યાદ ગમતું કે જગતમાં ન્હાના ન્હાના અન્યાય ઘણા થાય છે અને પ્રજાનું રાષ્ટ્રીય જીવન બલિષ્ઠ થાય એ લાભ ખાતર થોડો ઘણો અન્યાય પણ કેટલાક વખત માટે સહન કરી લેવો જોઈએ. આ સ્થળે એક બાબત નોંધવા જોવી છે કે મિ. દયારામ, મિ. ટિળક અને મિ. ગોખલે ત્રણેના મતમાં, આમપંચાયત આગળ વધીશોને દાખલ કરવા એ અનિષ્ટ છે.

આપણા દેશભક્તોના વિચારોની ઉપર પ્રમાણે સામાન્ય રૂપરેખા દર્શાવીને, હવે મિ. ગોખલેએ તૈયાર કરેલી યોજના વિગતવાર વાચક આગળ મૂકીએ.

મિ. ગોખલે આરંભમાં જ જણાવે છે કે સરકારે કરવા ધારેલા સત્તાવિભાગનો અર્થ એટલો જ હોય કે હાલ જે સત્તા હિન્દી સરકારના હાથમાં છે તેમાંની કેટલીક ઇલાકા સરકારના અને ઇલાકા સરકારની કેટલીક સત્તા કલેક્ટરોના હાથમાં આપવી—તો તો આવી ('petty despotisms') ક્ષુદ્ર આપખુદી સત્તાઓ ઉત્પન્ન થાય જ નહિ તેમાં જ સારું છે. સત્તાવિભાગ જોઈએ તે તરેહનો થવા માટે નીચેની ત્રણ બાબતો જરૂરી છે: (૧) દરેક પ્રાન્તમાં રાજ્યવહીવટ ગવર્નર અને કાઉન્સિલ મળીને કરે. (૨) દરેક પ્રાન્તના બજેટની ત્યાંની ધારાસભા, જે હાલના કગ્તા વધારે પ્રતિનિધિરૂપ બનશે એમ આશા છે, તેમાં પુષ્કળ ચર્ચા થાય; અને બજેટ ઉપર ત્યાં સુધારા મૂકી શકાય; તથા છેવટે ધારાસભામાં બજેટ પાસ યરાવવું પડે. (૩) પ્રજા તરફથી પસંદ થએલા સભાસદો પૈકી કે ની માગણી ઉપરથી કોઈ પણ પ્રશ્ન પ્રેસિડન્ટદ્વારા સભા આગળ ઉપસ્થિત કરી શકાય.

સત્તાવિભાગની યોજનાના મિ. ગોખલે બે ભાગ પાડે છે—

(૧) દ્રવ્ય સંબંધી; અને (૨) સામાન્ય વહીવટ સંબંધી.

(૧) તેમાં પ્રથમ વિષય ત્રિષે બોલતાં, અરીથુ, મીઠું, કગ્તમ, કગ, સ્ટાંપ, મનિસ્ટ્રેશન, દેરી રાજ્યની એડણી, ટપાલ, તાર, ટેકશાળ, રેલવે, અને મોટા પાણી કામ—એટલી બાબતનાં ઉપજ ખર્ચ મિ. ગોખલે વડી સરકારને હસ્તક રાખે છે; અને એમાં પડતી ખોટ પ્રાન્તિક સરકાર પૂરી કરે, અને દર પાંચ દસ વર્ષે એની રકમ ઠરાવાય એમ સૂચવે છે. એકાએક બારે જરૂર પડે તો વ્હાઇસરોય નક્કી કરેલી ગ્રંથમાં ફેરફાર કરી શકે, અને એ સ્થાને પ્રાન્તિક સરકારને સેક્રેટરિ ઓફ સ્ટેટ આગળ અપીલ કરવાનો હક. પ્રાન્તિક સરકારને કર નાંખવાની કે નાણાં વ્યાજે ઉપાડવાની સત્તા નહિ. જમીનનો કર વધારવો હોય તો તે કરની યોજના (લિમિટેડ સેટલમેન્ટ) પ્રાન્તિક ધારાસભામાં ચર્ચા થયા પછી જ પસાર થઈ શકે.

(૨) વહીવટની બાબતમાં નીચેના ખાતાં વડી સરકારના તાબામાં રાખવાં: જૂદા (જમીન-પૂતું લશ્કર) અને જળણ (નોકસેન્ય); પરરાજ્ય સાથેનો વ્યવહાર; સિક્કા, કસ્ટમ, ટપાલ, તાર, રેલવે, સામાન્ય કર, અને કાંપદા.

આમપંચાયત—આપણા ઇલાકાના અંગ્રેજી રાજ્યમાં ૨૬૦૦૦ ગામ છે; તેમાંનાં ૧૬૦૦૦ જે વસ્તી કરતાં ઓછી છે. ૫૦૦૦ ની ૫૦૦ અને ૧૦૦૦ વચ્ચે છે; અને બાકીનાંની તેથી

ઉપર છે પાચસો કરતા વધારે વસ્તીવાળા ગામના સુખી પટેલ ગો
સલાહકાર (Lombard* સંપર્કપાદક) અને ખીજા ચોદા માણસો
પચ નીમલુ પચે કરવાના કામ નીચે પ્રમાણે —

સદારો
જેને મુનસીફ અને જાજો
મજી પ્રમ સારા મજુર
તે ઉપર બાર
મંગો વેવો

- (૧) પચાસ રૂપીઆ સુધીના સાદા (રૂપીઆના) દાવા પચ ચૂકવે અતીની
પક્ષપાત કે દગા શિવાયના કામના અપીલ નહિ રૂપીએ આનો ખે
અને સ્ટાપ કર કાઢી નાખવો
- (૨) દસ રૂપીઆ સુધીની ચોરી, સાદી વ્યથા, ગામમગાળી, ગદવાડ વગેરે ગુનો
- (૩) ગામના બાધકામ
- (૪) ગામને લગતા ન્હાના જગલોનો વહીવટ
- (૫) તકાલી વહેંચની
- (૬) દુકાન અને મરકીને લગતા ઉપાયો લેવા
- (૭) ગામનું પાણી અને આરાગ્યના સાધન બાબત દેખરેખ,
- (૮) નિશાગની હાજરી ઉપર દેખરેખ
- (૯) ઢોરના ડબ્બાનો વહીવટ

અર્થ માટે જોઇતા નાણા—તાલુકા મોર્ડ પાસેથી મળે તે ઉપરાંત—દીવાની કામના
ઉપર બતાવેલી રીતે લીધેલુ અર્થ સ્થાનિક દસ ગામના જગનની પેદાશ અને ઢોરના ડબ્બાની
પેદાશ શરૂઆતમા આ બધી બાબતની દેખરેખ રાખવા માટે એક સરકારી અમલદાર નીમવો

તાલુકા મોર્ડ—લોખંડ પસંદગીથી જ મેમ્બરો નીમવા

રાલ એવો રિવાજ ચાલે છે કે લોખંડ ફળી એક આની લેવાય છે તેમાથી
મિટ્રિટ (નિહા) મોર્ડ નિશાગ અને ધરિપતાગનુ અર્થ જુદુ કાઢી બાકી રહેલી રકમમાથી
ટલુક પેતે રાખે છે અને બાકી પોતાની ઇચ્છા મુજબ તાલુકા મોર્ડને આપે છે નિહા મોર્ડની
આ સત્તા તાલુકા મોર્ડને આપવાનુ મિ જોખલે સચવે છે અને નિહા મોર્ડને ૫ તી નાણાની
ખો નાન્ટિ સગકાર પૂરી પાડે એમ ઇચ્છે છે અને આ માટે એકસાઇસ આખમરી વગેરે
જઠાત નો ફેઝ બાગ નાન્ટિક સરકારે જુદો કાઢવો એમ બનામણુ કરે છે એક આની
લોકન ફડનો ધારો દાખલ થયો તે પહેલા એકસાઇસ ઉપજ ઉપર જ ડિસ્ટ્રિક્ટ મોર્ડનું પૂર્વોક્ત
અર્થ પડતું એટલે આ બનામણુ સ્વીકારવામાં વાધો હોવો ન જોઇએ એમ મિ જોખને બતાવે છે

મ્યુનિસિપલિટિઓ—પણુ એ જ રીતે લોકના પ્રતિનિધિઓની જ બનાવવી અને અ
મુખ બાબતમા સરકારની સલાહ અને ચેતવણી ન માને તો યોગક વખત માટે એ મ્યુનિ
સિપલિટિને ખતરે કરીને તેને ઠેકાણે સરકારે સભાસદો નીમવા પણુ મ્યુનિસિપલિટિએ
સાફ મામ કરે તે માટે સરકારે જોઇતી નાણાની મદદ આપવી

* 'દબખણુ ખેડૂત સંકટ નિવારક' કાયદાની રૂએ ખેડૂત અને લેણદાર તરફે બાજબી
કરવા માટે આવા અધિકારીઓ નીમાય છે

ડિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડ—માં કલેક્ટર પ્રેસિડન્ટ હોય તથા કેળવણી ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટર, સિવિલ
 તથા એકિઝ્યુટિવ એન્જિનિયર મેમ્બરોમાં હોય એ.મિ. ગોખલે ઇષ્ટ માને છે. તે
 ઉપરાંત સરકારી પેન્શનરો (રૂ. ૭૫ ઉપરના) રૂ. ૨૦૦ ઉપરાંત વીધોટી ભરનાર જમીનદારો,
 અને રૂ. ૨૦૦૦ ઉપરની રકમનો ઇન્કમેટેક્સ ભરનાર વેપારીઓ તથા પાંચ વર્ષ ઉપરાંતના
 જૂના ઍડ્યુએટો—એઓ જે પાંચ છ મેમ્બર પમદ કરે તે; તથા દરેક તાલુકા બોર્ડ તથા
 ન્હાની મ્યુનિસિપલિટીઓ તરફથી એક એક મેમ્બર; અને જિલ્લાની મ્યુનિસિપલિટિ તરફથી
 બે—કુલ મેમ્બરો પૈકી કે સરકારના નીમેલા અને કે ઉપર પ્રમાણે લોકની પસંદગીનાં.

ડિસ્ટ્રિક્ટ કાઉન્સિલ—જિલ્લા બોર્ડ ઉપગત, એક મલાહકાર મંડળ સ્થાપવાની મિ. ગોખલે
 બલામણુ કરે છે. અને કપી કપી બાબતમાં કલેક્ટરે એની મલાહ પ્રમાણે જ ચાલવું, નેદરે
 ઇત્યાદિ વિગતવાર બતાવે છે.

કલેક્ટર મમજી આવતી બાબતોના ચાર વિભાગ પાડી શકાય —

(૧) ' કોન્સિડેરન્સ ' માને ગોખ—ગુપ્ત ગખવા યોગ્ય બાબતો.

(૨) ઇલાકા સરકારને પૂછીને કંવા જેવી બાબત પણ જે બાબતમાં જિલ્લાના સલાહ-
 કાર મંડળનો અભિપ્રાય સરકાર આગળ મૂકવા જેવો.

(૩) સલાહકાર મંડળની સમતિથી કલેક્ટરે પોતે કરી દેવા જેવી; અને જે બાબત
 માત્ર મતભેદને પ્રસંગે જ સરકાર આગળ મૂકવા જેવી.

(૪) સલાહકાર મંડળના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ પડીને પણ કલેક્ટરે સ્વતન્ત્રતાથી કરવા જેવી.

એમાંની (૧) વર્ગની બાબતો તો સલાહકાર મંડળ આગળ મૂકવાની નહિ જ.

પછી (૨) વર્ગમાં નીચેની બાબતો આવી શકે કાયદા સંબન્ધી સચના; જમીનનો કર
 વધારવા ઘટાડવાની સચના; પીઆવો વધારવા ઘટાડવાની સચના; અમુક વખતે જમીન મહે-
 સૂક્ષ્મ માફ કરવાની બલામણુ, નવી મ્યુનિસિપલિટીઓની સ્થાપના; ખાસ થએલા દાંપદા નવા
 જિલ્લાઓને લાગુ કરવા; ખાસ દંડ રૂપે પોલીસ ચોકી નાંખવી, તથા નવી જગ્યાઓ કાઢવી.

(૩) વર્ગમાં નીચેની બાબતો આવે:—દારનાં પીકાં ઉધાડવાં કે બંધ કરવાં; જમીન
 મહેસૂલ મુક્તવી કરવી; ખેતીની જમીન ઉપર મકાન બાંધવા માટેના દંડ લેવો; શહેરની
 સબર્બ બાબત સચના કરવી; જંગલમાંથી સ્થાનિક ઉપયોગ માટે લાકડાં ઘાસ વગેરે લેવાનો
 બંદોબસ્ત કરવો; નવી નિશાળો ઉધાડવી કે જૂની બંધ કરવી; ગામ પંચ તથા ગામ મંડ-
 લીઓ સ્થાપવી; ગામપંચાયત, મંડળીઓ, તાલુકા બોર્ડ, મ્યુનિસિપલિટિ વગેરેને યોગ્ય વખત
 માટે રક કરવાં; માનિફેસ્ટની બેન્ચો નીમવી; મેળા વરધોડા સગસ વગેરેના નિયમો ઘડવા;
 નાની ઉમરના માણસોની મિલકતનો વહીવટ કરવા બાબત કેટ્ટિ ઝોર ઘોડે નામની સંસ્થા છે
 તે લાગુ કરવી.

(૪) વર્ગમાં—પ્લેગ કોલેરા વગેરે રોગો માટે અગાડયી ઉપાયો લેવા; સુલેહ જાળવવી; તથા દુષ્કાળસંકટનિવારણનાં પંચલાં બરવાં.*

આ પ્રમાણે આપણા અગ્રણી દેશભક્તોએ ડિસેન્ટ્રીયાઇઝેશન કમિશન આગળ પોતાના વિચારો રજુ કર્યા—તે વાંચી આપણા પ્રજા તરીકેના હકતું આપણને તીવ્ર ભાન થાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ એ વિચારો દર્શાવવામાં તેઓએ આપણા ઉપર કેટલો વિશ્વાસ મૂક્યો છે એ વિષે પણ આપણે મનન કરવું જોઈએ. ગ્રામપંચની સંસ્થા દાખલ થવી જોઈએ એમ સરકારના મ્હોટા મ્હોટા અમલદારોનો પણ મત છે; અને જો કે કેટલાક અમલદારો આ બાબતમાં વિરુદ્ધ પડવા છે—તથાપિ પરિણામે એ સંસ્થા થોડે ઘણે ઠેકાણે, અને થોડા ઘણા નિયંત્રણ સાથે પણ, અજમાવવાની કમિશન તરફથી ભલામણ થશે એમ સંભવ લાગે છે. એ અજમાવશની શ્વેતહમન્દી મિ. ગોખલે કે મિ. ટિળકની દલીલો ઉપર આધાર રાખનાર નથી: એ તો વસ્તુત આપણી એ સંસ્થા માટે યોગ્યતા કેટલી છે એ ઉપર જ ટકી રહેશે. અને તે જ પ્રમાણે તાત્કાલે જોઈ વગેરે મર્યાદા પણ સમજવું. ખરી વાત છે કે સરકાર અનુદા-રતાથી અને બહી બહીને લોકહક સ્વીકારે છે, પણ તે સાથે એ પણ ખરું છે કે આપણા અગ્રણીઓ વર્તમાનની વાસ્તવિક સ્થિતિ કરતા ભવિષ્યની સાધ્ય સ્થિતિ ઉપર—તાલ કરતાં ideal ઉપર—વિશેષ લક્ષ રાખીને બોલે છે. એ બોલવું અમે બૂલ બરેહું કે અપ્રામાણિક ગણતા નથી—કારણ કે જગતને સુધારો હમેશા ભવિષ્યને વર્તમાન કરવામાં, ‘નથી’ તેને માની લઈને ‘છે’ કરવામાં જ રહેલો છે. પરંતુ એ ભવિષ્યને વર્તમાન કરવાનો—‘નથી’ને ખરેખર ‘છે’ કરવાનો—ખરા જોગથી પ્રયત્ન ન થાય ત્યાં સુધી ‘નથી’ તે નથી જ રાતું. આપણામાં કુસંપ છે અજ્ઞાન છે નિર્ભયતા છે એ વસ્તુસ્થિતિ બદલવાનો માર્ગ સંપ / 1 અને બળની ભાવનાનું પરિશીલન કરવું એ છે આપણી અધમતાનું માત્ર પુનઃ પુનઃ થવું કરવાથી આપણું શ્રેય નથી એ ખરું, પણ તે સાથે, આપણે જનને કાંઈ કરવાનું રહેતું થી એ સમજવું પણ વિનાશકારક છે. માટે એક પાસથી મિ. ગોખલે વગેરેને આપણે અનુમોદન આપવું જોઈએ, તેમ બીજી પાસથી એમનું બોલવું ખરું પાડવા માટે આપણે જનને પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. એ પ્રયત્નો શા શા કરવા, અને તે કરવાની કોની કોની મવિશેષ શરતો છે એ વિષે અમે આવતા અકમા ચર્ચા કરીશું.

* આ લેખ માટે બહુ જરૂરી નહિ એવી વિગત પણ પૂરેપૂરી નોંધી છે તે—મિ. ગોખલે જેવાં, રાજ્યવહીવટમાં જેમણે કદી પણ સાક્ષાત્ ભાગ લીધો નથી તેવા, માણસે રાજ્યવહી-વટના પ્રશ્નનો કેવી સૂક્ષ્મતાથી અભ્યાસ કર્યો છે એ જતાવવાના તથા પ્રજાએ દેશનું તન્ત્ર ચલાવવામાં ભાગ લેવો હોય તો કેવા કેવા વિષયો હાથમાં લેવા જોઈએ એનું દિગ્દર્શન કરાવવાના હેતુથી

નારીપ્રતિષ્ઠા એ વિષયનું ઐતિહાસિક દર્શન

*નારી-પ્રતિષ્ઠા: એ વિષયનું ઐતિહાસિક દર્શન

‘નારી-પ્રતિષ્ઠા એ વિષયનું ઐતિહાસિક દર્શન’—એ મહારા વિષયનું સંપૂર્ણ મથાણું છે. વિષય કેવો વિશાળ છે તથા એનું પૂરેપૂરું નિરૂપણ કરવું કેવું કઠિન છે એ હું જાણુ છું. છતાં એ વિષય ઉપર એ બોલ બોલવાની મ આજ હિંમત ધરી છે. ભક્તજનો બ્યારે ભગવાનના ચરિત્રો ગાય છે ત્યારે તેઓ પોતાની વાણીની નિર્બીજતા સારી રીતે સમજે છે તથા પિ તેઓ પોતાના કાર્યમા પ્રવૃત્ત થતા અંચકાતા નથી—તે એમ સમજીને કે ભગવાનના નામ સંકીર્તન માત્રથી પણ પોતાની વાણી પવિત્ર થશે કાષ્ટ એવા જ ભાવથી મેં પણ આજનો વિષય પસંદ કર્યો છે. યદ્યપિ હું જાણુ છું કે કાનના સમયને લીધે તેમ જ શ્રાતાજનો વિવિધ કક્ષાની જ્ઞાનસામગ્રીવાળા હોવાથી હું આ વિષયનું સંતોષકારક નિરૂપણ તો નહિ કરી શકું, તથાપિ આજકાલ દેશનું આત્મમાન સૂચવતી “સ્વરાજ્ય અને સ્વદેશી” ની વીર હાક ચોપાસ વાગી રહી છે તે વચ્ચે યદ્યપે આવતા હિન્દની અબલાનો રોઈ રોઈ બેશી ગએરો માદ પણ આપણે જરા વિશેષ કર્યું દઈ સાબળવો જોઈએ—એટલો વિચાર હું આપના મનમા ઉત્તરની શક તો હું ધારું છું કે મહારો શ્રમ સફળ ગણાશે.

આપમાના ઘણાકને વિદિત હશે કે ઓગણીસમી સદીએ પ્રમાણપદ્ધતિમા જે મહોળી શોધ કરી છે તે એ છે કે—હર ઈ નિર્ણય એક કરતા વધારે દષ્ટિબિન્દુથી અવલોકીને કરવામા આવે ત્યારે જ તે યથાર્થ થાય છે. Philosophy (તત્ત્વવિચાર) ની a priori (સ્વતંત્ર) પદ્ધતિની સાથે Science અર્થાત્ અવલોકન થાને અનુભવ, અને History એટલે કે ઇતિહાસ, એ બેની પદ્ધતિ ભજે છે—કાઈ નહિ તો એમનું ‘મતું અને બીજા બેની ‘સાખ’ થાય છે—ત્યારે જ કાઈ પણ સત્યનું પ્રમાણપત્ર વિશ્વાસયોગ્ય બને છે. ક્ય રેવો લ્યુશન વખતે જ્વાળામુખીની જ્વાળા માફક બહાર નીકળી આવેલો મનુષ્યના સમાન હમ્ને સિદ્ધાન્ત જેટલે અશે પાછળથી Science અને History થી વિરુદ્ધ જણાયો તેટલે અશે તે પાડો શમી ગયો તે જ પ્રમાણે, સ્ત્રીપુરુષના સમાનહકનો સિદ્ધાન્ત પણ Scientific દૃષ્ટિએ, એટલે કે સ્ત્રીઓ અને પુરુષોનું શારીરિક માનસિક નૈતિક અને આધ્યાત્મિક બધા જુ જોતા, જેટલો યથાર્થ છે એ બધા સુધી નક્કી ન થાય, તથા જગતના ઇતિહાસમા સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા કેવી ગણાઈ છે એ વિષે ઐતિહાસિક સિદ્ધાવલોમન કરવામા ન આવે, ત્યાં સુધી સ્ત્રીઓની પત્ની અને સ્ત્રી-પુરુષના સમાન હકની સઘળી વાત નવી પ્રમાણપદ્ધતિમા મળવાએલી બુદ્ધિને આજ યવી મુશ્કેલ છે. આ Scientific investigation (શાસ્ત્રીય પર્ચાનોચન) અને Historical surveny (ઐતિહાસિક દર્શન) એ બે અંગોમાનું એક જે શાસ્ત્રીય પર્ચા બોચન તે ગુજરાતના વિચારક-સુધારક પ્રિયવદાકાર મહૂમ મણિલાલ નમુભાઈ એમણે વીરોક્ત વર્ષ ઉપર “નારીપ્રતિષ્ઠા” એ નામના પોતાના એક લઘુ પણ અર્થગભીર લેખમા સૌથી પહેલું અને છેલ્લું કંઈ હવું પેણ એનું બીજું અંગ જે ઐતિહાસિક દર્શન તે હજી સુધી જોઈએ તેવું થયું જણાતું નથી. બેશક, પ્રાચીન હિન્દની મહિલાએનું માહાત્મ્ય દર્શાવનારા ન્દાના-મહાતા

* અમદાવાદમા (સા.) વિદ્યા એસોસા પ્રમુખપણા નીચે સ્ત્રીમોધ-ન્યુબિરિને અગે આપેલું ભાષણ

ધણાં પુસ્તકો રચાયા છે, પરંતુ તે ૧૮ સમયમાં જગતના ખીજ દેશોમાં સ્ત્રીઓની પ્રતિષ્ઠા ક્ષતી હતી એમા આપણા પ્રાચીન અને અર્વાચીન વિચાર અને રિવાજને મળતુ અગર તેથી ઉલટુ થુ શું જોવામા આવે છે એ સંબન્ધી કાંઈ ૧૮ લખાએક જાણવામા નથી; તેમ આપણા દેશના વિચારનો ઇતિહાસ પણ પદ્ધતિસર થોડો જ આલેખાએલો છે. ખરૂં જોતાં તો પુસ્તક રૂપે અર્થવા જોવો આ વિષય છે, અને તે એક પ્રાસંગિક બાપણમા સમાવવો અશક્ય છે, તથાપિ એ નવા માર્ગ વિષે આપના હૃદયમા હું કાંઈક કુતૂહલ ઉપજાવી શકુ અને એ દિશામા કેવુ કેવુ વિચારવા જેવુ છે એ વિષે થોડુંક સૂચન આપી શકું તો હીક—એમ ધારી હું આ પ્રયત્ન કરે છુ.

આટલો ઉપોદ્ધાત કરીને હવે હું મ્હારા વિષય ઉપર આવુ છુ.

આપણો અતિપ્રાચીન (Prehistoric) ઇતિહાસ ગમે તે કાળનો હો અને તે ઘણો જ જૂનો છે એમ મ્હાર પણ માનનુ છે, પણ જ્યારથી આપણો પ્રાચીન ઇતિહાસ શરૂ થાય છે ત્યાર પહેલાં મિસર (ઇજિપ્ટ) અને આઝીરિયા ખાડીઆના સુધાગતો લગભગ ખતમ થઈ જવા આગ્યા હતા,—અને આપણે કાળની મર્યાદાને લીધે વિષય ટુકાવવો છે—તેથી એ દેશોના ઇતિહાસ ઉપર આપણે થોડુ જ ધ્યાન આપીશુ. માત્ર એટલુ નોવીશું કે પ્રાચીન ઇજિપ્ટમા સ્ત્રીને પુરુષની સમાન ગણી હતી સ્ત્રીને રાજપાટનો અધિકાર હતો અને તેથી કેટલીક વખત રાજકીય મુશીબતો ઉત્પન્ન થતી તો પણ એ અધિકાર બંધ કરવામા આવ્યો નહતો અને ધરમા તો એનું એટલુ બહુ માન હતુ કે પુરુષ એનો અતિથિ ('privileged guest') ગણાતો એમ કહીએ તો ચાલે. વળી સને ૧૯૦૧-૦૨ ના ડિસેમ્બર જાનેવારી માસમા ઈ. મ. પૂર્વે ૨૩૦૦ નર્વે ઉપર થએલા એક બાબિલનના મળનો લેખ જરૂરો છે એમા એ ગળના કાવદાની જે નોંધ છે તેમા સ્ત્રીના વાગ્મા સંબન્ધી છેડા છૂટકા સંબન્ધી તેમ જ સ્ત્રીધન અને ભજુપોપણ સંબન્ધી ઘણા સૂક્ષ્મ નિયમો આપ્યા છે. એમા પણ સ્ત્રીપ્રત્યે બહુ ન્યાયબુદ્ધિ દાખવેલી જોવામાં આવે છે. પરંતુ આનુ વિવંચન બહુ કાળ લે એ માટે એ છોડી દઈ,—સ્વદેશી અને વિદેશી નારીપ્રતિજાનુ સ્વરૂપ જાણી લઈ સર્વદેશી નારીપ્રતિજાનુ સ્વરૂપ નક્કી કરવા માટે જોઈતા ઐતિહાસિક સાધનો (Historical materials) હું નીચેના ચાર ભાગમા જ ગોઠવીશ *

(૧) ગ્રીક લાવના

(૨) રોમન લાવના.

(૩) એ જે લાવના સાથે સંબન્ધમાં આવ્યા પછી ચાહુદી લાવનામાંથી બનેલી ક્રિકિયન લાવના.

અને છેવટે—

(૪) આપણા દેશની મૂળ લાવના અને એનો પાછળથી ચાલેલો ઇતિહાસ.

* લેખ તૈયાર કરવામા કાળનો સંકેત પડવાથી ઇરાન અરબસ્તાન અને ચીનની નારી-પ્રતિજાનુ નિરૂપણ હું દાખલ કરી શક્યો નહતો, અને મૂળ રૂપમા જ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવો યોગ્ય લાગવાથી એ ખામી અત્યારે પૂરતો નથી.

૧.

શ્રીસતી નારીપ્રતિષ્ઠાના ઇતિહાસમાં પ્રથમ વિચારવાનાં હોમરનાં કાવ્યો છે. એ આલોપો આપણા વેદનાં સંહિતાકાલ પછી તુરંત જ સંભળવા લાગે છે. એમાં શ્રીસતી પાછળના ઇતિહાસથી એટલું વિજ્ઞાતીય છે કે હોમરની પ્રતિભામાં એ ચિત્રા કેવી રીતે આવ્યાં હશે એ વિષે આપણા મનમાં પ્રશ્ન ઊઠ્યા વિના રહેતો નથી. તથાપિ એ કાવ્યો તે માત્ર કાવ્ય હોઈ ઐતિહાસિક પ્રમાણની ગરજ સારે નહિ અને તેથી ઐતિહાસિક સિદ્ધાવલોકનમાં એને સ્થાન આપવું અનુચિત છે એમ જો કોઈ કહે તો તે કહેવું તો સ્વીકારશે નહિ—કારણ કે ખરૂં જોતાં કાલના બાજુ પટ ઉપર લખાએલા અક્ષર જ ઇતિહાસ છે એમ નથી; મનુષ્યહૃદયના આન્તર પટમાં પ્રકટ થતી ભાવનાઓ એ પણ ઇતિહાસનું જ અંગ છે, અને તે પ્રધાન અંગ છે,—કારણ કે એ ભાવનાઓ જ ભવિષ્યની આશા બંધાવે છે; એટલું જ નહિ પણ ભાવનાઓ સ્પષ્ટ ઇતિહાસને પટે ચઢતી નથી ત્યારે પણ અનેક ન્હાનાં મોટાં જીવનમાં ગૂઢ રીતે પ્રસરેલી હોઈ પ્રગળતા આત્માનું વલન નક્કી કરે છે.

હોમરનાં કાવ્યોમાં સ્ત્રીઓને “ હક ” એવું કશું જ નથી. તેઓ સર્વથા પુરુષને અધીન છે. પરંતુ તે જ સાથે, પુરુષોની વર્તણૂક માન સૌક્યમાર્ગ અને સદૃશ પ્રેમની ભરેલી હોઈ, આ સ્ત્રીઓની પરાધીનતા જંગલી પ્રગ્ળની સ્ત્રીઓની પરાધીનતા કરતાં જુદું જ રૂપ ધરે છે. આ અધીનતા આપણે ત્યાંની રસિક અધીનતાની ભાવના જેવી જ છે એમ કહીએ તો ચાલે. પુરુષને દિવ્ય તેજ અને આનન્દથી છાઈ એને સુખી કરવો એ સ્ત્રીનું કર્તવ્ય ગણાતું; અને પુરુષ એકી વખતે એક કરતાં વધારે સ્ત્રી પરણતો નહિ. અન્યોન્યને ઉપકારક થઈ ગૃહસંસાર ચલાવવો એ કરતાં જગતમાં ખીજું કોઈ જ ઉચ્ચતર નથી એમ ઔરિસિમાં હોમર કહે છે. હોમરનાં દેવ-દેવીઓમાં કલહ જોવામાં આવે છે, પણ એનાં માનુષ સ્ત્રી-પુરુષોમાં પ્રેમનું સુખ અધિક વિસ્તરેલું છે. પણ પુરુષે એક જ સ્ત્રી પરણવી અને એની સાથે અગામી પ્રેમ જોડવો—એવી વર્તમાન અને ઐતિહાસિક જીવનને બેઠી ભવિષ્ય અને પર-જીવનને કાંઈ કરતી પ્રેમની ભાવના હોમરનાં કાવ્યમાં અગ્નાત છે; અને સ્ત્રીપુરુષનું જોડું ખંડિત થતાં પોતે રહેલ જણે પુનર્લેખ કરવું જ જોઈએ એવી શ્રજ મનાતી. આ સામાન્ય નિયમનો ભંગ કરવાની પ્રયત્ન હોમરે પેનિલોપ—યુલિસિસની પત્ની—માં બતાવ્યો છે. પેનિલોપનો પતિ પાછો આવવાની આશા ઝાંખી અને ઝાંખી થતી જાય છે, અને પેનિલોપને ફરી પર-જીવાનો આગ્રહ કરવામાં આવે છે તથાપિ તે માનતી નથી.

વળી હોમરની નારીઓ તે ફક્ત કાચની સુંદર પૂતળીઓ જ નહોતી. હેલન ટ્રોયના દિશા ઉપર આવી ઊભી રહે છે, એરિટિ પતિના રાજ્યમાં સુલેહ વિસ્તારે છે; અને પેનિલોપ અને કિલટેમ્નેસ્ટ્રા પતિઓની ગેરહાજરીમાં મુશ મન્ત્રીની મદદથી પોતાનાં રાજ્ય ચલાવે છે. સ્ત્રીઓનાં હૃદય શૌર્યથી ભરેલાં હોઈ શૌર્યની કદર પણ જાણે છે; અને આપણા રજપૂત વૈરની માફક, સ્ત્રીનાં મહેલો ન ખમવાં પડે એ હેતુથી ઉત્તેજનક ઘણા પુરુષો શૌર્ય દાખવે છે.

ધરમાં સ્ત્રીઓને ખેસવા ઊઠવાના ખાસ ખંડ હતા; પણ તેઓ મંદના ઝોરમાં આવે નહિ એવો અવરોધ ન હતો. કોઈ જોવા સંભળવા જેવું હોય તો—જમકે, નામાંકિત.

સ્ત્રીપુરુષોના ચરિતો ગાઈ સભળાવનારં પૌરાણિકોને સાબળવા—સ્ત્રીપુરુષો એક જ દિવાંખાનામા એકઠા બેસતા દરેક શહેરમા ખુલા તૃત્યનાં યોગાનો હતા, અને તેમા ભાષ-બહેનો મિત્રો વગેરે એકઠાં તૃત્યમા ભાગ લેતા જુવાન કુમારિકાઓ અને યુવકો એમ્મદા મળી દ્રાક્ષા સવ બનાવતા અને વિવાહ અમથે તેમ જ ચતુમહોત્સવમા સ્ત્રીપુરુષો છૂટથી પરસ્પર મળતા યદ્યપિ લગ્ન પહેલાં સર્વનન (wooden) નો રિવાજ ન હતો, તથાપિ કન્યાની રુચિ જોઈને માયાપ લગ્ન કરાવતા.

કુટુંબના લુગડા લતા બનાવવા અને તે સાદસદ રાખવાં એ કામ સ્ત્રીઓનું જ ગણાતુ ધરના તમામ લુગડા સ્ત્રીઓ જ શીવતી, ભરતકામ કરતી, તથા લુગડા ધોવાનું કામ પણ સ્ત્રીઓનું જ હતું નૌસિકા જેવી રાજકન્યા રથમા બેસી એની સાહેલીઓ સાથે, હાથમા ચાબૂક અને રથ હાકતી, નદીએ જાય છે ત્યાં લુગડા ધૂએ છે લુગડા મગથી દબાવે છે, અને સૂમ્વવા પાથરે છે દગમિયાન નદીકાંઠે તેઓ ગાય છે, દડો બેલે છે, અને દિવસ આનન્દમા નિર્ગમે છે હોમરના કાવ્યોની ગ્રીક-સ્ત્રીઓમા ટ્રાઈ પણ જાતનું ધરકામ કરતું હલકું ગણાતું નહતું ખુદી હવામા તેઓ પુષ્કળ ફરતા આથી તેઓનું શરીર મજબૂત અને જુવાનીથી ભરેલું મન નીરોગ અને સ્વભાવ મધુરો બનતો અને એ ગુણોને લીધે તેઓ પોતાની સાથે સસર્ગમા આવતા પુરુષો ઉપર સાર્વિત્ર વશીકરણ વેરતા

દનિયડ અને ઓરિસિમા એમ પણ દુષ્ટતાથી બચિયારમ રૂબેલી સ્ત્રી નથી કોઈક વાગ બનીતી થઈ જતી આપણે જોઈએ છીએ, તો તે પણ એમ અજાનરો દુષ્ટતાથી નહિ જ વેશ્યાનું તો આપણે નામ જ સાબળતા નથી

નહિ, પણ એવી સમજણથી કે એકોડાઈ દેવીની ઉપાસિકા જેવી દીસતી આ સુંદરીમાં દોષ જાણવે જ કેમ ?

હોમન્ટા સમય પછી કેટલાક શતક જુદાં જીમનો ઐતિહાસિક યુગ શરૂ થાય છે એ યુગમાં ઈન્ડિયન અને સ્પાઈ—એ બે નગરોએ પ્રવર્તેલી સુધારા (Civilization) ની ભાવનાઓ સર્વાંશ મનન કરવા જેવી છે પરંતુ આપણે તો એના એક જ અશુભ—એવી નારીપ્રતિષ્ઠાની ભાવનાનું—કામ છે.

પ્રથમ સ્પાઈ લાઇએ સૌન્દર્ય, સમતા, આરોગ્ય અને સમષ્ટિચૈતન્ય (State) ના અર્થ રૂપે જ વ્યક્તિચૈતન્ય (Individual) નું સંવેદન—એ ગ્રીસના ઇતિહાસકર્તા હેક્ટર અક્ષરે લખાએલી ચતુ સત્રી છે પણ તેમાં છેલ્લું સત્ર—વ્યક્તિ (Individual) સમષ્ટિ (State) નું કેવલ અંગ જ છે એ વિચાર સ્પાઈમાં અસાધારણ પ્રધાનતા પામી હતો સ્ત્રીઓને ‘હ’ તો નહતા, પણ પુરુષની સમાન કક્ષામાં જ તેઓની ગણના ત પુરુષ કરતા સ્ત્રી જુદી છે, કે જુદી જ રાજવણીને યોગ્ય છે—એવો વિચાર ‘જોવામાં’ મુશ્કેલી નથી યથા માતા તથા પ્રજા એ સત્ર સ્પાઈન લોગને વ્યવપ્રકાશ મત્ત હતું, અને ઠાકી લિત થઈ પાછી તેઓ એનો અમલ કરતા તેઓને મળ્યુંત ખલાહુ અને દહ નિશ્ચ પુત્રો જોઈતા હતા, અને તેથી સ્ત્રીગણવણીની પણ પ્રણાલિમાં એ ઉદ્દેશ મશ્વ થાય તે બાધી હતી કન્યાઓ કુસ્તી, કસત, શતદોડ અને શસ્ત્રપ્રયોગમાં ભાગ લેતી—અને ત ખુશ મેદાનમાં અને આજી વસ્ત્ર પહેરીને જ, જેથી કોઈ પણ રોગવાળા કે નિર્બળ કન્યા ટાકી રહેતી નથી માત્રી છોકરીને તો પંચુવા પણ દેતા નથી છોકરીઓને વહેલી પગ-ણાવતા નહિ પુરુષોને પરણવાની ધરજ હતી બહુ મોડા પરણવા માટે કે પોતા કન્યા બહુ ન્હાની કે બહુ મ્હોટી વયની કન્યા પરણવા માટે સમ્મ થતી કન્યાઓ પોતાના માતાપિતાની વિશુદ્ધિ માટે અગિમાન ધરાવતી અને વ્યભિચાર તો તદ્દન અગમ્ય એ જ હતો પૂરુષના જીવનચરિતોમાં આ સમર્પી એક સ્મૃતિ વાત છે.

એક વૃદ્ધ સ્પાઈનને પૂછવામાં આવ્યું કે ‘આપના દેશમાં વ્યભિચાર માટે શી શિક્ષા છે ?’ ત્યારે પેલા સ્પાઈને જવાબ દીધો કે ‘અમારા દેશમાં કોઈ વ્યભિચારી છે જ નહિ’ પણ હોય તો ? હા ‘ગુરુ’ ઉપરથી વળીને ત્રીજેની નડીમાંથી પાણી પી શકે એવો ‘મ્હોટો’ સાંઠ દડ તરીકે આપવો પડે’ આ શી વાત કરો છો ? એવડો મ્હોટો તે કોઈ સાંઠ હોય ? ‘ત્યારે સ્પાઈમાં કોઈ વ્યભિચારી પણ હોય ?’

વળી સ્પાઈન માતાઓના સૌર્ય અને દેશભક્તિના ઉદાહરણો એવા સુપ્રસિદ્ધ છે કે એ વિષે બોલવાની જરૂર નથી

પણ આ સર્વ ભાવનામાં આપણી દાહની દૃષ્ટિએ જોતા કેટલીક બારે ખામીઓ દીધામાં આવે છે—

અને મ્હો ઉપર ધુરખો નાખીને કાજ કાઢ્યા વગર બહાર નીકળ્યા માટે કે વગર રત્નએ જાહેર તમાશા જોવા ગયા માટે સ્ત્રીને છેડો છૂટકો આપ્યાની વાત આપણે સાબળીએ છીએ અને સ્ત્રી અનીતિ કરતા પકડાય તો એને મારી નાખવાની પણ ધંધુને રજ છે. પગવશતામાથી છૂટવાના રોમન સ્ત્રીઓએ પોતે ધણા-જેમાના કેટલાક દુષ્ટ પણ્ય-ચતો કરેલા જણાય છે. ઈ સ પ ૩૩૧ મા રોમના અમીર વર્ગમા ભારે મરંકી ચાલી હતી અને એનું કારણ એવું મનાય છે કે સ્ત્રીઓએ પુરુષોને ઝેર દીધું હતું. ગાય સાથેની લગ્નધર્મિ દારવાથી રોમના લોકોને ન્યારે સ્વારે દડ બરવો પડેલો, તે વખતે સ્ત્રીઓએ પોતાના ધરેણા અને સ્ત્રીધન સમર્પી દીધેલાં, પણ રોમ ન્યારે પાછું જાહેરજાણીમા આવી ગયું ત્યારે પણ અમુક હદ ઉપરાંત સ્ત્રીઓએ વધારે સ્ત્રીધન રાખવું નહિ એવો કાયદો પસાર થવા જતો હતો તે સ્હામે રોમન સ્ત્રીઓએ ભારે ટકર લીધી, અને હાલમા ઈન્ડિયામા સ્ત્રીઓના ગળ્ગળીય હક બાબત જેવી હિલચાલ આવે છે તેવી જ હિલચાલ ઉઠાવી

પણ રોમનો સમગ્ર ઇતિહાસ લેતા-સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે ગ્રીસ કરતાં રોમમા સ્ત્રીની પદવી વધુ ઊંચી હતી રોમમા પત્ની તે ઘરની રાણી હતી, લગ્ન તે ન્હાના મ્હોટા સર્વ કૃત્યોમા સદચાર રૂપ હતું, અને પતિ પત્ની વચ્ચે પૂર્ણ માન અને સપ જોવામા આવતા ધરના મુખ્ય ખડમા જોશીને ગૃહિણી એની પરિચાલિકાઓ પાસે કામ કગવતી, અને પોતે પતિના અને આખા કુટુંબના લુગડા બતાવતી, રાંધવાનું કામ એને માથે ન હતું પતિની સાથે જમતી, અને પતિ આરામ લે ત્યારે પાસે ગ્રેમભરી બેસતી, પતિના મિત્રોની આગતારવામતા કરતી, છોકરા ઉછેરતી, અને ઘર બહાર પણ છૂટથી જતી આવતી રોમના પતિપત્ની અને મામાપ અને છોકરાના રનેહની વિવિધ વાર્તાઓ આપણે વાંચીએ છીએ તેમા ઉપર પ્રમાણે ધરમા સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા જેતા કાઈ ખવાઈ જેવું લાગતું નથી કહ્યું છે કે ટાઈબેરિયસની પચારીમાથી એક વખતે એક સાપ અને સાપણ નીકળ્યા, તે બાબત જોશી એનો એવો અભિપ્રાય થયો કે બનેને છોડી મૂંવાથી અત્યંત હાનિ છે, અને એમાથી નરને મારશે તો પોતે મરશે અને માદાને મરશે તો એની સ્ત્રી મરશે ટાઈબેરિયસે નરને મારી નાખ્યો, અને ત્યાર પછી થોડે દિવસે પોતે મરી ગયો. તે જ પ્રમાણે સ્ત્રીઓએ પણ પતિ સાથે અનેક સકડો વૈધ્યાની અને પતિ પાછળ જીવ આપ્યાની વાતો પ્રચલિત છે.

ગ્રીક લોકોને ગૃહસ્થ અગ્રાંત હતું એટલું જ નહિ પણ બહારના વ્યવહારમા પણ ગૃહિણીની સલાહ લેવાનો આનંદ તેઓએ કદી જાણ્યો ન હતો. ગ્રીક ઇતિહાસમાં, વાતમા નાઓને ધાંદ કરતા, કાંઈ સ્ત્રીએ સાહિત્ય તત્ત્વજ્ઞાન કે રાજ્યનીતિમા નામ કર્ણ નથી. પોમ્પીની બીજવારની સ્ત્રી કોર્નેલિયા સાહિત્ય સંગીતમા નિપુણ હતી તેમજ ભૂમિતિ જાણતી અને તત્ત્વજ્ઞાનના વાદવિવાદ સાબળતી અને સમજતી એન્ટોનિનો પત્ની ઓક્ટેવિઆએ રાજ્યકાર-ભારમા ભાગ લીધો હતો અને પહેલી એંગ્રેપિનાએ એક બળવો બેસાડી દીધો હતો અને ધણી સ્ત્રીઓ પોતાના રાજ્યાધિકારી પતિઓ સાથે દૂર પ્રાન્તોમા જતી અને પતિના રાજ્ય વહીવટમાં મદદ કરતી રોમક તત્ત્વજ્ઞાનનું પાન કરેલી સ્ત્રીઓના પણ ધણા દેશાન્તો છે.

જુટમે બ્યારે એક મન્યરહસ્ય એની સ્ત્રીથી મંતાયું સારે એ સ્ત્રીએ કહ્યું હતું કે—
 “ તમે ધારતા હશો કે હું સ્ત્રી હોઈ નિર્બળ મનની હઈશ; પણ યાદ રાખજો કે I am
 Cato's daughter and also Brutus' wife—હ કેટોની દીકરી અને વળી જુટસની
 પત્ની છું. ” એરિયા નામની એક ખીછ રોમક સ્ત્રીના મનોબળ વિષે પણ એક એ અસરકારક
 વાત છે. એ સ્ત્રીનો પતિ-પીટસ—અને એનો પુત્ર અને એછી વખતે માંદા પડ્યા હતા પુત્ર
 મરી ગયો તેની અરિયાએ દહનક્રિયા કરી પણ એ બિના પતિને જાણવા દીધી નહિ. પતિની પધારી
 પાસે તે દહ મન રાખીને બેસતી, અને પતિ પૂછે કે ‘ બાઈને મતે જીવ આવી હતી ? ’ સારે
 તે શાન્તિથી જવાબ વાળતી કે ‘ હા; ઉધ આવી હતી, અને થોડુંક ખાધું પણ હતું; ’ આંખમાં
 આંસુ ભરાઈ આવતાં તો તે દહતાથી ખાળીને ઓરડા બહાર જઈને ગાળી આવતી. એક
 વખતે પીટસને રાજ્ય તરફથી હુકમ ફરમાવવામાં આવ્યો કે ‘ તારે હાથે ખેંચી ખાઈને મરવું. ’
 પતિની હિમત ચાલી નહિ—એ જોઈ એરિયાએ પોતે ખેંચી લઈ પોતાની છાતીમાં માર્યું,
 અને પાછું કાઢી પતિના હાથમાં આપ્યું અને બોલી “ Paetus, it dres not pain.”
 “ પીટસ, એથી દુઃખ થતું નથી. ”

આનું નામ સસાર માથે ચલાવ્યો—કહેવાય.

પણ આ સર્વ ચિત્રમાં એક મોટું ક્ષણ હતું: તે એ કે લગ્ન એ એક વ્યાવહારિક
 કરાર જ મનાતો, અને Divorce—છેડાછટકા—નો તો સુમાર જ નહતો.

૩.

આ રોમન કાળ પછી એથી ઉલટા જ રૂપનો ક્રિશ્ચિયન યુગ શરૂ થાય છે. રોમન લોકોમાં
 સ્ત્રીઓની મદદરી કેવી ઊભી હતી એ આપણે જોયું. હવે નવા યુગમાં સ્ત્રીની અવજ્ઞા અને
 ઉદામ વૈગમ્યની બાવનાએ શાં પગિણામ ઉત્પન્ન કર્યો એ આપણે જોઈશું. પ્રાચીન યાહુદી લોકોમાં
 સ્ત્રીનું સ્થાન બહુ હલકુ હતું. તેઓમાં બહુ સ્ત્રી પગલુવાનો દિવાળ હતો. અને સ્ત્રીઓમાં
 વેશ્યાવૃત્તિ ચાલતી. સ્ત્રીએ જ પુરુષને લલચાવીને એની સ્વર્ગીય રિયતિમાંથી બ્રહ્મ કર્યો છે
 એ સિદ્ધાન્તે સ્ત્રીની દિવ્યતા ઢાંછી રીધી હતી અને સ્ત્રીને દેવાલયના નિગમન્દિરમાં પેસવાની
 બંધી હતી. પણ ક્રાઈસ્ટના વખતમાં સ્ત્રીને કોઈક વિશેષ છૂટ હોય એમ જણાય છે. ક્રાઈસ્ટના
 ઉદાર હૃદયમાં સ્ત્રીપુરુષનો ભેદ ન હતો, અને તેથી એણે કુલટાને પણ દ્યારે હૃદયે પોતે જોઈએ
 નવું મત્ત જાહેર કર્યું હતું. ક્રાઈસ્ટના પુનરુત્થાન પછી એવું પ્રથમદર્શન મેરિ ઓફ મગડલા નામની
 એક સ્ત્રીને જ થયું હતું. પણ એ મહાત્મા પોતે બ્રહ્મચારી જ રહેલો હતો, અને એનો ઉપદેશ
 આ ‘ દુનીઆ કરતાં પર દુનીઆને લક્ષીને વિશેષ હતો તેથી યાહુદી લોકોના સ્ત્રી સંબંધી વિચાર
 ઉપર એણે સીધી રીતે કોઈ અસર કરી નહિ. ક્રાઈસ્ટ પછી ક્રિશ્ચિયન ધર્મનો મુખ્ય મંસ્થાપક
 સેંટ પૉલ તો સ્ત્રીઓનો દુસ્મન જ નહતો, અને એણે પ્રવર્તાવેલા વિચારોએ ક્રિશ્ચિયન ધર્મ ઉપર
 લાંબા વખત સુધી ભારે અસર કરેલી છે. એનું મૂળ વતન જે રોમમાં શહેર તેમાં એના
 વખતમાં સ્ત્રીઓની દશા ઘણી અધમ હતી. આખ શરીર ધુગ્માથી ઢાંછી નાંખવાનો દિવાળ

ગ્રીક અને લેટિનમાં નિષ્ણાત છતાં યાદુદી વિચાર નીચે દબાએલો મિલ્ટન જેવો મહાકવિ પણ સ્ત્રીની નિન્દા કરે છે. 'અરાધમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં પ્રકટ થએલા નવા તેજે ક્રિશ્ચન સંપ્રદાયને નિર્ભય કર્યો તેની સાથે મંસાર અને સ્ત્રી બંનેનું ગૌરવ વધ્યું; અને તે સાથે સ્વાભાવિક રીતે ફેટલાક દોષ પણ આવ્યા અને ત્યાર પછીથી યુરોપમાં સ્ત્રીએ પ્રાપ્ત કરેલી પ્રતિષ્ઠા—એના ગુણ દોષ સહવર્તમાન—સર્વને સારી રીતે જાણીતી છે એટલે તે વિષે કાંઈ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી.

ક્રિશ્ચનિટિએ પ્રાચીન રોમન વિચારને લાંબા વખત સુધી ઉચલાવી નાંખ્યા તે માટે આપણને પુષ્કળ દિલગીરી રહે છે; પણ એ એન્ધકારમાં પણ એક તેજની રેખા ધ્યાનમાં રાખવાનું આપણે ભૂલીશું નહિ. ક્રિશ્ચનિટિએ પર દુનીઆ ઉભી કરી અને લગ્ન-તે માત્ર એક વ્યાવહારિક કગર નથી પણ ધાર્મિક સંયોજન છે એ સિદ્ધાન્ત-જે ગ્રીક અને રોમનોને અગ્નાત હતો—તે દાખલ કર્યો.

૪.

હવે આપણે આપણા દેશના ઇતિહાસ ઉપર આવીએ. આપણે ત્યાં પ્રાચીનમાં પ્રાચીન પુસ્તક તે ઋગ્વેદમંદિતા છે. એમાં સ્પષ્ટ તેમજ ગર્ભિત રીતે સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા વિષે મહિતી આપતા ધણા વચનો મળી આવે છે. પ્રથમ તો એટલું જ જુઓ કે પરમાત્મા મંબધી ઋષિઓની પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ભાવના તે પુરુષરૂપે નહિ, પણ સ્ત્રી રૂપે જ પ્રત્યક્ષ થયેલી છે, 'અદિતિ'—શબ્દ ઉપરથી 'આદિત્ય'—શબ્દ થયેલો છે, અને તેથી વરણ વગેરે આદિત્યો કરતાં પણ એની પૂજા જૂની હોવી જોઈએ એમ મહજ અનુમાન થઈ શકે છે. અને એમાં પ્રકૃત વિષય માટે ખામ ધ્યાનમાં લેવા જેવું એ છે કે એ અદિતિ તે કાંઈ અન્ય દેવની સ્ત્રીરૂપે કલ્યાએલી નથી, પણ સ્વતન્ત્ર આદિકારણ-દેવોની માતા-તરીકે મનાયેલી છે. અર્થાત્, પછીના કાળમાં આપણે જેમ વરણ ઉપરથી વરણાની ભવ ઉપરથી ભવાની ઇન્દ્ર ઉપરથી ઇન્દ્રાણી વગેરે રૂપે થતાં જોઈએ છીએ અને તે ઉપરથી સ્ત્રીની ગૌણતાનું અનુમાન કરવાનું કાંઈકે પણ દેખીતું કાગળ મળે છે તેમ અદિતિની બાબતમાં જણાતું નથી. વળી સ્ત્રીની મૂર્તિ તેઓને કેવી મનોહર લાગતી હશે તે ઉપા(Dawn)નાં અર્મખ્ય વર્ણનોમાં શબ્દે શબ્દે જણાઈ આવે છે. સ્ત્રી અને પુરુષ યજ્ઞમાં સાથે ભાગ લેતાં; સ્ત્રી અને પુરુષ બંને ઘરનાં એકઠાં માલિક (દમ્પતી-દમ.-Domus, a house પત્ની-Lord.) ગણાતાં; અને " ન ગૃહ ગૃહમિત્યાદુર્ગુહિણી ગૃહમુચ્યતે ઈંટ માટીનું ઘર તે ઘર નથી પણ ગૃહિણી એ જ ઘર છે " હસાદિ પાછલા કાળનાં વચનોમાં પ્રત્યક્ષ થતો કામળ ભાવ તે વેદકાળમાં પણ અસ્તિત્વમાં હતો એમ બતાવનારાં પ્રમાણો છે. મં. ૩. ૪. ૫૩ માં ઋષિ " જાયેદમ્, સ્ત મઘવન્ સેદુ યોનિઃ " હે મધવન! (ઇન્દ્ર) સ્ત્રી એ જ ઘર છે, એ જ સર્વનું કારણ છે. " એમ સ્ત્રીનો મહિમા ગાઈ, ઇન્દ્રને ગૃહસ્થાશ્રમીને લાંબા આવવાની પ્રાર્થના કરે છે.

મં. ૭. ૧૮. ૨ માં " રાજેવ દિં જનિમિઃ ક્ષેષ્યેવાવ ધુમિઃ "—રાજા જેમ જલિ થી અર્થાત્ જનાનાથી-સ્ત્રીઓથી-વીરળાએલો હોય તેમ જ્યોતિઓથી તું-વીરળાએલો રહે છે."—એવું એક વચન છે, અને તે ઉપરથી ઋગ્વેદમંદિતાના સમયમાં બહુ સ્ત્રી પગલુવાનો વિવાન

દશે એમ અનુમાન ઉપરિચિત થાય પરંતુ એ વાક્યમા 'જનિ' નો અર્થ માત્ર સામાન્ય સ્ત્રી એટલે કે દાસી સબવે છે, તેમ 'દુષ્મિ' 'જ્યોતિઓ' બહુવચનમા હોવાથી 'જનિ' ને બહુવચન આપવાની જરૂર પડી દશે એમ પણ કહી શકાય ખરૂં પણ ધણુ દરીને તો રાજ્યો જ બહુ સ્ત્રી પરણવાની છટ લેતા દશે અને સામાન્ય નિયમ એક સ્ત્રી (જેમ કે વસિષ્ઠની અરુન્ધતી) પરણવાનો ગિવાજ દશે એમ લાગે છે કારણ કે દશમા મળમા લમ સખન્ધી જે સૂક્ત છે અને જેમા તે વખતના પતિપત્નીના મખન્ધ વિષેના વિચારો એકત્રિત થઈ ગોઠવાયા છે તેમા વહુને નીચે પ્રમાણે આશીર્વાદ દીધો છે

“સમ્રાજ્ઞી શ્વશુરે મય સમ્રાજ્ઞી શ્વશ્રવા મય
નનાન્દરિ સમ્રાજ્ઞી મય સમ્રાજ્યેધિ દેવૃણુ”

સમરા ઉપર તુ મહારાણીપદ મેળવ, સામુ ઉપર મેળવ નણદ ઉપર મેળવ, દીયરો ઉપર મેળવ —આમા મપત્નીનો ઉલ્લેખ નથી, અને જો તે વખતે બહુ સ્ત્રીઓ પરણવાનો ગિવાજ હોય તો સપત્નીજન ઉપર મહારાણીપદ પ્રાપ્ત કરવાનો આશીર્વાદ તો આપણે સૌ કરતા પહેલો જ વાચીએ. એ જ સૂક્તમા પતિપત્નીના રનેદની બાવના કેવી હોયી દશે એ સમજવા માટે પુષ્કળ વચનો છે

“સમજન્તુ વિશ્વે દેવા સમાપો હૃદયામિ નૌ ।
સ માતરિશ્વ સધાતા સમુ દેર્ષાં દધાતુ નૌ” ॥

એમ પરસ્પર હૃદય જોડવાની દેવતાઓને વન્વહુ પ્રાર્થના કરે છે, અને પાલિશ્રદ્ધણુ વખતે

“મૃમ્ણામિ તે સૌમંગત્યાય હસ્ત મયા પત્યા જરદષ્ટિર્વધાસ- ।
મગો અર્ધમા સપિતા પુરન્ધિર્મહ્ય ત્વાદુર્ગર્હિપત્યાય દેવા ” ॥

સૌભાગ્ય માટે હુ તારો હાથ પકડુ છુ, મારી સાથે તુ ધરડી થા, ભગ અર્ધમા સવિતા અને પુરધિ એ દેવોએ ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવવા માટે તને મને આપી છે ”

પતિપત્ની એકઠા ધરડા થાય એ કરતા જગતમા બીજુ વધારે સુખ નથી અને એ પવિત્ર ભાવ આપણા ઋષિઓને ધણો જ મીઠો લાગતો. એજ સૂક્તમા વર ફરી કહે છે કે ‘ આ જરસાય સમનક્તુ અર્ધમા ’—અર્ધમા અમને છેક ઘડપણુ પર્યન્તને માટે પરસ્પર જોડેા”, અને એક બીજા સૂક્તમા કહે છે કે “ રૂઢ પ્રિય પ્રજયાતે સમૃદ્ધ્યતામસ્મિન્ ગૃહે ગાર્હપત્યાય જાગૃહિ । ણ્તા પત્યા તન્વ સસ્તજસ્વાયા ત્રિવી વિદ્યમાવદાય —” આ ધરમા તુ તારા બહાવા પતિને પ્રભ આપીને સુખી કર, આ ધરમા તારા ગૃહપતિ (ત્વી) પણ ભોગવવા માટે જગતી રહે, એ પતિ સાથે તારા શરીર જોડ, અને તમે ધરડા થાઓ ત્યા સુધી એકઠા જ પરમાત્માની જ્ઞાનભરી પ્રાર્થના બોલો. ’

સારા મન વાળી, માન શરીરવાળી, વીરમતી-ને 'દેવકાંતા' એટલે કે ધાર્મિક રૂતિ વાળી હોય, અને જેની આખ સર્વત્ર રીળી પડે ('અવારચક્ષુ') અને જે ધર્મના સંવર્ણ માણસ તથા પશુઓને કલ્યાણુદાનિષ્ઠી હોય એવી સ્ત્રીઓને માગતા અને તેઓનો સખન્ધ માત્ર આ લોકે પૂરતો જ ન હતો 'કૃતસ્ય યોનો મુરુતસ્ય લેખેઽરિષ્ઠાં ત્વા સદૃ પત્યા દધામિ' એમ પરલોકમા પણ પતિની સાથે પત્નીનો વાસ કલો છે 'નુકલ યજુર્વેદની સહિતાનાં પણ "ત પત્નીમિરણુગચ્છેમ દેવા પુત્રૈર્બ્રાતૃમિદૃત વા હિરણ્યૈ નાકુ છમ્નાના મુરુતસ્ય લોકે નૃતાંયે વૃષ્ટ અધિરોચને દિવ" -એમ સર્વોપરિ દુલોભમા પત્ની મહાવર્તમાન જવાની ઇચ્છા ખતાવી છે અને અથર્વવેદમા "પત્યુરનુવ્રતા મૂત્વા સનઘ્વાસ્વામૃતાય કમ્" -એમ સ્ત્રીને પતિની સાથે ધર્મ આચરીને અમૃતત્વ માટે તૈયાર થવા ઉપદેશ કર્યો છે

અથર્વવેદસહિતામા ઋગ્વેદસહિતાના લક્ષસૂક્તના ધણા મન્ત્રો એવાં દેવદાર માથે ગમેલા છે એથી લક્ષની બાવના અથર્વવેદમહિતાના કાવ્યવેન્ત વળે બાગે એરી ને એરી કૃત્ય હતી એમ અનુમાન થાય છે વલ્લુ એ- 'ગલ્પની' હતી એટલું જ નહિ પણ ગૃહમા તો અધો અધિધાર એનો એમ્લીનો જ હતો

"શિરા નારા યમસ્તમાગન્નિમ ઘાતા લોકમસ્ય દિદેશ"

અર્થાત્ 'ગૃહ રૂપી હતીઆ તો પગમેશ્વરે સ્ત્રીને જ એપી દીધી છે' એમ ગ્પા રતિપાન્ત થયું છે પણ ઋગ્વેદસહિતાના સમયની એક કૃત્ય બાવના અથર્વવેદમહિતાનો મમય સુધીમા અધમતાએ ગમેલી નોઈ આપણને શોક થાય છે યજુર્વેદસહિતામાથી ઉપ-ટપ્પિયા વા યમા 'પત્નીમિ' એમ જે બુવચનવાગો શબ્દ છે તે હવે અને સ્ત્રી પણવાનો ગિવાજ થયો હશે એમ શકા ઉપજાવે છે અને અથર્વવેદમા આવતા તો આપણે સપત્નીઓનું કુખ એટલે બારે થયેલુ નોઈએ છીએ કે સ્ત્રીઓ તરફથી "સપત્ના મ પરાણુદા પતિ મ કચલ કૃષિ" -મારી સપત્નીને પાછી પાડ અને માગ પતિને મારી એકલીનો કર' -એવી પ્રાર્થના થતી સમઘાય છે

"વથા સિન્ધુનદીના સામ્રાજ્ય સુપુરે વૃષા

एषा त्व सम्राड्येधि पत्युरस्त परेत्य"-

એ પ્રમણિ લક્ષસૂક્તમા સાસુ સસગ નણદ અને દીયર ઉપ- સામ્રાજ્ય મેળવવાના મન્ત્ર સાથે નદીઓમાં સિન્ધુની માફક પતિને ઘેર જઈ સામ્રાજ્ય મેળવવાનો મન્ત્ર ઉમેર્યો છે પણ પતિને પોતાને વશ કરી લેવા માટે તથા સપત્નીને કાઢવા માટે જડીબુટ્ટી ખોદવાનો અથર્વવેદમા મેલો મન્ત્ર આપેલો છે તેથી જણાય છે કે મૂળની બાવનામા થયેલો દેવદાર અનાયોની સગતિનું પરિણામ હશે અગર તો હજી પણ તે માત્ર નીચ વર્ગના માણસો માટે જ મલ્ય હશે

આત્મજ્ઞ—આરણ્યક—અને ઉપનિષદ્ ગ્રંથોના કાળમાં સ્ત્રીની પ્રતિજ્ઞા તત્ત્વજ્ઞાની રીતેએ પ્રતિપાદન થતી જોવામાં આવે છે. સતપથ આત્મજ્ઞમાં કહ્યું છે કે—

“મિથુન ઇ વ્રાણમાત્મા । અહુષ્ટા ઇતિ પુમાસઃ અહુલય ઇતિ સ્ત્રિયઃ કર્ણાવિતિ પુમાંસૌ શ્રુત્વાવિતિ સ્ત્રિયૌ ઓષ્ટાવિતિ પુમાંસૌ નાસિકે ઇતિ સ્ત્રિયૌ દન્તાવિતિ પુમાંસૌ નિદ્રોતિ સ્ત્રૌ”

આ આત્મા (સરીર) મનુષ્ય પોતે સ્ત્રી અને પુરુષ ઉભયરૂપ છેઃ અંગુલા એ પુરુષ, આંગળીઓ એ સ્ત્રી; કર્ણ એ પુરુષ, અમ્ભરો એ સ્ત્રી, હોઠ એ પુરુષ, નાસિકા એ સ્ત્રી; દાંત એ પુરુષ, નિદ્રા એ સ્ત્રી.”—

વળી બૃહદ્ સપ્તમક ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કેઃ—

“સ વે નૈવ રમે તસ્માદેકાકી ન રમને સ દ્વિતીયમેચ્છત્ સહેનાવાનાસ વથા સ્ત્રાપુમાસૌ મંપરિબ્ધતૌ સ ઇમમેવાત્માન દ્વેષાપાતયત્તતઃ પતિશ્ચ પત્નીજામવતા તસ્માદિદમર્થ વૃગલમિવ રયઃ । ઇતિ હ સ્માડ્ડહ યાજ્ઞવલ્કયઃ । તસ્માદયમાકાસઃ સ્ત્રિવા પૂર્યત એવ”

પ્રજ્ઞપતિ—પરમાત્માને—એકલા જન્મું નદિ (અને તેથી દહુ પણ કાઢી) માળ્યસને એકલા હેલું મળતું નથી); અને તેથી એને બીજાની હચ્છા થઈ. એ સ્ત્રી અને પુરુષ મળીને જે એક આત્મ સ્વરૂપ થાય છે તે તે પોતે દતા. પછી તેમણે પોતાના સમમ સ્વરૂપના બે ભાગ ‘પાશ્વ—’ પાશ્વ ’ (‘ પત્ન—પત્નુ ’) તેથી એક ભાગ પતિ અને બીજો ભાગ પત્ની કહેવાય છે. તેથી વિવાહ પૂર્વે, પુરુષ તે પોતાના ખરા સ્વરૂપનું માત્ર આપીયું જ છેઃ આ ‘આકાશ’ કહેતાં શબ્દકર (સ્ત્રી વિનાનો પુરુષ અમર તો આ મંમરન વિશ્વ) તે સ્ત્રી ધંધા જ પૂરાય છે.”

સગરેશ્વરના મનમયા આંખોએ મન્વ રમેશ્વર આપણે જન્મીએ છીએ; અને ઉપનિષદકાળમાં પણ મૈત્રેયી ગાર્ગી જેવી અભવાદિની સ્ત્રીઓ યજ્ઞેલી સુપ્રસિદ્ધ છે; અને પાછળના વખતનું શ્રીમદ્ભાગવતનું પ્રમાણુ લઈએ તો આ પ્રાચીનકાળમાં વસુતા અને ધાન્ગિબી નામની વમદ પરણે અભવાદિની યજ્ઞેલી સ્ત્રીઓ પણ થઈ ગઈ છે. આ કદતાં વિશેષ જાણવા જોગ એ થઈ પડે છે કે મારી માતા વિતા અભવિદ્ થયું અશમ્ય છે એવા સિદ્ધાન્ત આ સમયમાં અષ્ટ રીતે ખદાર પડેલા છે. બૃહદારણ્યક જે સર્વઉપનિષદમાં જૂનામાં જૂનું ગણાય છે તેમાં એક આવા પ્રકરણ છેઃ યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિ જનકગમનને ત્યાં જાય છે, અને વિવિધ વિદ્વાનો પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલું એનું જ્ઞાન કેવું છે એ જાણવા માગે છે. તે વખતે જનકરામ્ય તાંવ મદ્ય પ્રાંગો ‘વે મદ્ય ક્ષત્રવિદ્ શુદ્ધા શુદ્ધા વિદ્વાનો પાસેથી પોતે અભવા શુદ્ધા શુદ્ધા

■ “કમાં સ્વનામ્યોવપિ ધીરુધાં વલયત્તમામ્
વયા સપત્નીઃ વાપતે વયા સચિન્દ્રમં પાનમ્ ।

ઉપાસનાનાં સ્વરૂપ જાણેલાં તે કહે છે અને તે દરેક વિદ્વાન વિશે ખાસ કરીને જણાવે છે કે: “યથા માતૃમાન્ પિતૃમાન્ આચાર્યવાન્ વ્રૂયાન્ તથા તત્ શાકલયઃ અવર્ષીત” જેમ માતૃમાન્ પિતૃમાન્ આચાર્યવાન્ કહે તેમ શાકલય વગેરેએ કહ્યું: આ વાક્ય પુનઃ પુનઃ ઉચ્ચારવામાં આવ્યું છે અને એનું તાત્પર્ય એવું છે કે સારી માતા પાસે, સારા પિતા પાસે, સારા આચાર્ય પાસે કેળવણી પામ્યા વિના બ્રહ્મવાદી થવું અશક્ય છે. અત્રે પ્રશંસ્યા મનુષ્ય એ સત્તાનુસાર મનુષ્ય પ્રત્યય લાગી માતૃમાન્ શબ્દ થયેલો છે. અને એનો અર્થ “માતૃમાન્ માતા યસ્ય વિદ્યતે પુત્રસ્ય સમ્યગ્નુશાસી અનુશાસનઋર્ષો સં માતૃમાન્” જે પુત્રને સાચું અનુશાસન શિક્ષણ આપનારી માતા હોય તે માતૃમાન્ એમ શંકરાચાર્ય કહે છે.

અન્યત્ર—હાથી અને જમણી આખમાં પ્રકટ થતો ચૈતન્યમાં સ્ત્રી અને પુરુષની કલ્પના કરી છે—અને એ સ્ત્રી અને પુરુષ મળીને હૃદય—આકાશ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહ્યું છે: આમ વ્યક્તિત્વ હૃદય જેમ સ્ત્રી અને પુરુષ એ મળીને થયું છે, તેમ વિશ્વત્વ હૃદય પણ સ્ત્રી અને પુરુષ મળીને જ બનેલું છે—આને જ શાસ્ત્રો ઇન્દ્ર અને ઇન્દ્રાણી એવાં નામ આપે છે. એમ એ ઉપનિષદ્ કહે છે.

આ જ કારણથી તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્માં “માતૃદેવો મવઃ” એમ ઉપદેશ કરેલો છે. “પ્રજાતન્તું મા ચ્છેત્સીઃ” એમ શૃદ્ધસ્થાશ્રમની ભલામણ કરનારા આ ઉપનિષદને બાદ કરતાં કહી શકાય કે ઉપનિષદના સમયથી દેશમાં વૈગમ્યની ભાવના પ્રસરવા માંડેલી હતી, અને તેથી યાતુવક્ત્ર્ય જેવા વિરાગી તત્ત્વવેત્તાને મંસારમાં આસક્તિવાળી કાત્યાયની કરતાં અમૃત-ઇચ્છાવાળા મૈત્રેયી વધારે ગમે એ સ્વાભાવિક છે. મંસારમાં સ્ત્રીને સ્વભાવથી જ વિશેષ સક્તિ હોય છે એમ હવે મનાવા લાગ્યું હતું અને તેથી કાત્યાયનીને ‘સ્ત્રીપ્રજ્ઞા’ સ્ત્રી બુદ્ધિવાળી કહી છે. એક કરતા વધારે પત્નીનો રિવાજ—ઘણું કરીને પુત્રને અભાવે કે એવા જ ખીજ કારણસર—હવે પહેલા કરતાં વિશેષ પ્રચલિત થયો હશે એમ લાગે છે. પણ આ બાબત આપણા પૂર્વજો આપણે સખ આક્ષેપ કરતા પહેલાં એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે: એક તો એ કે સમસ્ત આર્ય જાતિની પ્રજામાં પુત્રો માટે સ્વાભાવિક રીતે જ, તેમ જ સમયની પરિસ્થિતિને લઈ, ઉત્કટ ઇચ્છા રહેતી; ખીજી, સ્ત્રીને છેડા છુટકો આપી દહને ઘણી પત્નીઓ છતાં એક જ પત્ની હોય એવા મિથ્યા દેખાવ કરવામાં આવે અને એના ભરણ-પોષણની જવાબદારી ખસેડવામાં આવે તે કરતાં ઉપરોક્ત રિવાજ ખોટો નહિ. ત્રીજી, આપણા દેશમાં પ્રાચીન સમયમાં વારાંગનાની સંસ્થા નહોતી, એટલે એક પુરુષને એક કરતાં વધિક સ્ત્રીઓ પરણવાનો પ્રસંગ આવે એ પણ સ્વાભાવિક છે. પણ આટલો ખુલાસો બહુ પત્ની પરણવાના રિવાજની પ્રશંસા કે બચાવ કરવા માટે નથી, પણ કેટલાં કારણોથી એ ક્ષાન્તવ્ય બને છે એટલું જ જણાવવા માટે છે.

વેદાંગના સમયમાં આવતાં યારકનુ નિરુક્ત એ મુખ્ય અન્ય છે. એમાં ‘દેવર’ શબ્દનું નિર્વચન આપતાં કહ્યું છે કે “દૈવ્યત્તેઃ”—સ્ત્રી દીવર માથે બાજી રમે છે માટે (દિવ્ય-બાજી-રમવી) દેવર: ‘દીવર’ એવું નામ પડ્યું છે—આથી કુટુંબના વિવિધજનો દીવર બોળાઈ વગેરે

પરસ્પર કેવો વિનોદ કરતા હશે એનો કાઈક ખ્યાલ આવે છે. વળી એમાં એક ઠેકાણે પુત્ર અને દુહિતા અને 'દાયાધિકારી' છે કે કેમ એ પ્રશ્ન ચર્ચા છે અને સંખ્યા રીતે માતાપિતાના શરીરમાથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી અને મંખ્યા અધિકારી છે એમ એક મત ઠાક્યો છે, અને છેવટે એવો સિદ્ધાન્ત બાંધ્યો છે કે જે છોકરીને બાઈન હોય તેને દાયનો અધિકાર છે. બનેલા સરખા અધિકાર પ્રતિપાદન કરનારો એક મત હોય એ વસ્તુ બંને જ બાજુવા જોગ છે. પણ દીકરીને વારસો શા માટે નહિ એનું જે કાણુ યાગ્ય બતાવ્યું છે તે ખુશી ઉપગમવે એનું નથી 'તસ્માન્ સ્ત્રિય જ્ઞાતા પરાસ્યન્તિ ન પુમાસમિતિ ચ સ્ત્રીર્ણાં દાનવિ-પ્રયાગતસર્ગાં વિચિન્તે ન પુત્ર'—“દીકરીને ફેંકી દે છે, દીકરને ફેંકી દેતા નથી—સ્ત્રીઓનું દાન વેચાણુ અને ત્યાગ થાય છે, પુરુષોનું નહિ.” આ સ્થિતિ બેશક ખેદ ઉપગમવાની છે. દીકરાં કહે તેમ આ દાન વેચાણુ અને ત્યાગ તે જુદા જુદા પ્રકારના વિવાદ માત્ર જ હોય તો દિલગીર થવાનું કારણુ નથી. પણ મને બમ રહે છે કે આ વાક્ય સ્ત્રીની હને થવા માટેલી અધમ ગણનાની સાખ્ય પૂરે છે. વળી દુહિતા શબ્દનું નિર્વચન કરતા યાગ્ય કહે છે કે—“દુહિતા, દૂરે હિતા, દાગધર્વા તેમા દૂરે હિતા (આવે મુઝેલી, ફર દેશ કે પાંકે ઘેર પ જા-વેલી, અથવા તો રોગે (દૂર છે—દીકાર કહે છે તેમ માખાપના પૈસા દૂરે એમ પણ અર્થ થાય, અથવા તો ઑરિયન્ટલ સ્કૉલરે કહે છે તેમ ગાયોનું દૂધ દૂર છે એમ પણ થાય.) એ બે નિર્વચનો તો ઠીક. પણ “દુહિતા (ખોગી મૂકાએલી, દુ ખરૂંપ આરી પડેલી), અગર તો ‘દૂરે હિતા’ (પાગ્ય ઘેર જ સારી એ અર્થમા) નિર્વચન ખેદકારક છે. માત્ર મામરે દીકરીનું દુ ખ જોઈ અનુકંપાથી આ વચન નીકળ્યું હોય તો માખાપ ઉપ-આપણને ગુસ્સો ન આવે, સાસરીઆ ઉપર તો તો પણ આવશે જ

યાગ્યનો સમય વેદના મમયથી ડોલો જુદો હતો તે આટલાથી જ સમજાશે કે દીકરીના વારસાનો સવાલ જેમ પાસે ચર્ચા છે તેમ ઋગ્વેદસહિતાની ટેટલીક ઋચાઓમા પણ ચર્ચાયો છે પણ એ ઋચાઓમા દીકરીને વારસો ન આપવાનું કાણુ દીકરી સ્ત્રી તોઈ દીકરા કરતા ઉતરતી છે એમ બતાવ્યું નથી, પણ દીકરી જર્મમા હોય ત્યારથી એ જમાદનું જ ધન (નિકેપ—deposit) છે, અને એની માને છોકરો હોય છતાં તે દીકરીને વારસો આપે તો વશનું કલ્યાણુ એક કરે અને દ્રવ્યનો ઉપભોગ ખીજે કરે એની વિધિ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય—એમ કહ્યું છે.*

યાગ્યનો સમય ધર્મની બાબતમાં પણ અમનોપકારક હતો. વેદના અર્થમાથી ધાર્મિક તેજ બીકી ગયું હતું. અને તેથી સસાગની અધિષ્ઠિતા—સ્ત્રી સખન્ધી પણ એ સમયના વિચારો નિકટ હોય એમા શું આશ્ચર્ય ? એ સમયની ધર્મહીનતામાથી દેશનો નિસ્તાર બે રીતે થયો. પુરુષેવ અને મહાવીરસ્વામીએ શરી જગાવેલી વૈગમ્યની બાવનાદાન, અને કૃષ્ણ બગવાને પ્રવર્તાવેલી કષ્ટ બકિલ અને જ્ઞાનની આહુતિ એકતાવાળા ઉપદેશદાન. જાતમખુદના વિધવ-

પાદમુખ હૃદયને મસારી સ્ત્રીનો ધણો કટાણો હતો આનંદે એને પૂછ્યું કે અમારી ભિમુઓની તબરે સ્ત્રી પડે તો અમારે શું કરવું ? ગૌં બેવી નહિ આં પછુ તબરે પડી જાય તો ? ગૌં એમની સાથે બોલવું નહિ આં પછુ એ બોલે તો ? ગૌં ધ્યાનમાં વૃત્તિ યાપી દેવી આનંદના આગ્રહથી ગૌતમમુદે સ્ત્રીઓને ભિમુકી થવાનો અધિકાર આપ્યો, અને તે પ્રમાણે એમની ધાત્રેયિકા—મહાનગ્નપતિ નામની—પહેલી ભિક્ષુકી થઈ. ભિક્ષુકી થયા પછી સ્ત્રી અર્હતપણુ પ્રાપ્ત કરી શક એટલે સ્ત્રીનો અધિકાર ગૌતમમુદને માન્ય હતો આ સંસ્થાનું પરિણામ એ આગ્યુ ધૌદ્ધધર્મની અદર તેમ જ બહાર ઘણી વિદુષી સ્ત્રીઓ આ ચાર્યા—એટલે કે ‘સ્વયંવ્યાખ્યાત્રી’—થઈ અને પરમ જ્ઞાનમાટેનો સ્ત્રીઓનો અધિકાર અમલમાં આયો પછુ સ્ત્રીઓના કર્તવ્યનો મુખ્ય પ્રદેશ—જે ગૃહસ્થાશ્રમ—તે તો અધારા મઠ જેવો જ રહ્યો ભગવદ્ગીતામાં કૃષ્ણે ભક્તિની પદ્ધતિ આરે વર્ણુના સ્ત્રીપુરુષોને એકઠા કર્યા, અને જિવો વૈશ્યાસ્ત્યા શૂદ્રાસ્તક્રમિ યાન્તિ પરા ગતિમ્”—સ્ત્રીઓ વૈશ્યો અને શૂદ્રો (જેઓ તે વખતમાં પરાગતિના અનધિકારી મનાતા હતા અને તેથી જ ભગવદ્ગીતામાં એકઠા મૂક્યા છે—નહિ કે કૃષ્ણની પદ્ધતિએ તેઓ અધમ હતા) તેમને પછુ પરાગતિનું દાર ઉઘાડી આપ્યું, અને તે સંસાર ત્યજીને નહિ પણ મસારમાં ગઈને આ રીતે વિધાતાની સદૃષ્ટિમાં સ્ત્રીનું પ્રયોજન સચવાઈ રહ્યું અને મહાભાગ્યમાં વ્યાસજીએ પછુ ગૃહસ્થાશ્રમ એ સર્વ આશ્રમમાં શ્રેષ્ઠ છે, અને વિશુદ્ધ ગૃહસ્થાશ્રમ એ બ્રહ્મચર્ય જ છે એમ બહુ ભાવથી જણાવ્યું પછુ આ દરમિયાન ધૌદ્ધધર્મના કેટલાક અનિષ્ટ પરિણામો નીપજી ચૂક્યા હતા ઉચ્ચ મનોવૃત્તિની સ્ત્રીઓ સંસાર ત્યાજી ભિક્ષુકીઓ થઈ એટલે એમના વિના સંસાર અધારો રહ્યો સામાન્ય જનસમાજમાં અધમવૃત્તિના આત્માઓનું પ્રાધાન્ય થયું અને એક તરફ ભિક્ષુકીઓ તો બીજી તરફ વૈશ્યાઓ એવી વિચિત્ર સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ અને જતે દલાડે વિચિત્રની અસર ભિક્ષુકીઓ ઉપર પણ થવા લાગી આ વખતે દેશમાં પૈસો પુષ્પ હતો અને એનો વ્યાપાર પણ ધમધોકાર ચાલતો સમૃદ્ધિની માયે વિનાસ આવે એ સ્વાભાવિક છે અને તે પ્રમાણે ઈસના આરભ સમયમાં રચા એલા વાલ્યાયન કામસૂત્રમાં અનેક પ્રકારના નિપુણ ગણિતજ્ઞોના વર્ણન આપણે વાચીએ છીએ એ ગણિકાઓ સંઘળી દુષ્ટ જ હતી એમ માનવાને કારણુ નથી સ્ત્રીના હૃદયની સ્વાભાવિક કન્યતા ગણિતવસ્થામાં પણ બહાર પ્રકળી આવે છે અને તેથી કામસૂત્રમાં કલાત્રહણના રૂપ ગણાવતા કહ્યું છે કે—

“આમિરમ્યુચ્છિતા વેદ્યા શીલરૂપગુણાન્વિતા ।

લભતે ગણિકાશબ્દ સ્થાન ચ બનસસદિ ।

પૂજિતા સા સદા રાજા ગુણવદ્વિશ્વ સસ્તુતા ।”

આ વર્ણન વાચતા શ્રીસની વારાગતાઓનું અંગણુ થાય છે અને શ્રીસની Hotairne (વારાગતા) તે ‘Stranger-women’, હતી અને એ શબ્દનો અર્થ સાથે રહેનારી થાય છે તેટલાથી માગ મનમાં તકે ઉપજે છે કે કદાચ એ Stranger-women ઉપરથી જ આપણો ‘વેદ્યા-immigrant, from વિશ્ન to enter-’ (કેટલાક કહે છે તેમ વિશ્ન-immigrants એ પણ સરખાવે) શબ્દ તો ન આવ્યો હોય ? તેમ જ to

આવે છે પણ કાલિદાસના શ્રવ્યોમાં જનાના માટે શુદ્ધાન્ત અને અવગોષ શબ્દ વાચ્યા પછી એ વિચાર ભાગ્યે જ ટકી શકશે. શુદ્ધાન્ત એટલે ધરનો શુદ્ધભાગ, જેમાં કોઈ જ આવન કરે તેવો સ્ત્રીઓને રહેવાનો ખડ, અને અવગોષ (ષ્ટ to confine or to obstruct) એટલે જે ભાગમાં સ્ત્રીઓને રાખવામાં આવે, અગર તો જેમાં પાગકા માણસને પેસતો અટકાવવામાં આવે તે ભાગ. પદ્મનો વિાવ આખી પ્રજામાં તો તે વખતે નહિ હોય, પણ મને લાગે છે કે હાલ પણ જેમ પરદેશી રિવાજની અસર ઉંચા વર્ગ ઉપર મૌથી પહેલી થાય છે તેમ કાલિદાસના વખતમાં પણ સ્ત્રીસની અસર ગળ અને ગળ જેવા ધનિકોને ત્યાં મૌથી પહેલી થઈ ચૂકી હશે—અને તેથી સ્ત્રીસમાં જેમ કુલાગનાઓ .ધરની મેડીએ જ ભગઈ રહેતી, તેમ અત્રે પણ કાલિદાસના વખતમાં ગળની ગણુઓ તો જનાનામાં જ મ્હે એવી માન્યતા જમી હશે. સસારમાં સ્ત્રીના ઉપયોગ મળ્યેથી કાલિદાસની ભાવના ઘણી જમી હતી. ગૃહિણી સાચિવ સહી મિથ પ્રિયશિષ્યા લલિતે કલાવિધૌ । ઋણવિમુક્તેન મૃત્યુના હરતા ત્વા વદ કિં ન મે હતમ્ । રઘુવશમાં ઇન્દુમતીને ઉદેશીને અજ ગળએ ઉચ્ચારેલો એ શ્લોક કોને અજાણ્યો છે? “ સ્ત્રીનામશિક્ષિતપદુત્તમ ”—“ સ્ત્રીઓ સ્વાભાવિક રીતે જ પખી હોય છે ” ઇલાદિ વચન દુષ્યન્ત ગળના મુખમાં કવિએ મૂક્યું છે ખરૂં—પણ તેનું ખડન પણ કવિએ પોતે જ પોતાના પાત્રોદાન કરી નાખ્યું છે. મહાભાગત અને કાલિદાસના સમય વચ્ચે દેશના આચાર-વિચારમાં થઈ ગએલા ફેરફારો પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવા છે, (૧) વ્યામત્રી શકુતલા પ્રવગ પ્રેમમાં ઈલાઠૂળ થએલી નથી. મારા છોકગને ગાદી આપવી પડશે એમ છોકગનું પિત જનજવવાના ચોખ્ખા કારાર સાથે તે પગે છે. (૨) શકુતલોપાખ્યાનમાં શકુતલા લાજ કાઢીને—રાજ સમીપ આની નથી, કાલિદાસે શકુતલાને લાજ કાઢીને—‘ અવગુણ્ઠનગ્ની ’ આવેલી ઢી છે. (૩) કાલિદાસની શકુતલા તો કોમળતા અને સ્ત્રીની સહિષ્ણુતાની જ મૂર્તિ છે, વ્યામત્રી શકુતલામાં બેધડકપણ અને પુરુષની પ્રગભતા પુઠ્ઠ છે. ગળ અસલ બોલે છે એમ લાગતા એના રવેરવા ઉભા થાય છે અને સલના મદિમાં પરત્વે ગળને ઉપાલબ અને ઉપદેશ રૂપે એ જે ઉદ્દગાન કાઢે છે તેવા, કોઈપણ દેશના સાહિત્યમાં મળવા મુશ્કેલ છે.

આવે જ વિચારનો પરિવર્ત કાલિદાસ પછીના મહાકવિ ભાગવિના એલા કિરાતાર્ણવી-યમાં પણ નજરે પડે છે મહાભાગતમાં દ્રૌપદી રાજ્યનીતિના પ્રશ્નમાં પણ યુધિષ્ઠિર સાથે વખતો વખત વાદવિવાદ કરે છે—અને ઘૂતમાં થએલા યુધિષ્ઠિરના પરાજય પછી સભામાં વૃદ્ધ વિદ્વાનોને વિવાદમાં પરાસ્ત કરતી આપણે જોઈએ છીએ. ભારવિએ યુધિષ્ઠિર સાથેનો એનો મવાદ કાયમ રાખ્યો છે પણ પ્રારબમાં એની પાસે એટલું કહેવડાવ્યું છે કે —

મવાદશેષુ પ્રમદાજનોચિત્ત મવત્યધિક્ષેપ ઇચ્છાનુશાસનમ્

તથાપિ વક્તુ વ્યવસાયયન્તિ મા નિરસ્તનારોસમયા દુરાધયઃ ।

તાત્પર્ય કે હુ સ્ત્રી છુ, તમને ઉપદેશ કરવા યોગ્ય નથી—છતાં બોલવાની હિમત ધર છુ—કારણ કે હુઃખને વખતે નારીની મર્યાદા પણ માગથી છૂટી જાય છે.

ભવમૃતિએ ઉત્તરગમ્યરિતમાં આત્રેયને બ્રહ્મવિદ્યા સંપાદન કરવા માટે અગત્ય જાણિતા આશ્રમે જતી વર્ણવી છે. અને એણે

“ ઋદૈત સુલ્લુઃસ્યોરનુગુણં સર્વાસ્ત્રસ્થાસુ યદ્
વિશ્રામો હૃદયસ્ય યત્ર જરસાપ્સાસ્મિન્નહાર્યો રસઃ ”

—એ શ્લોકમાં પ્રાચીન ઋષિઓના વાક્યમાં પ્રતીત થતી દામ્પત્યસુખની પરમ ભાવના આપણી આગળ ઉપસ્થિત કરી છે. વળી એના ઉદાર હૃદયને તળીએથી ઊછળા આવેલો

“ ગુણાઃ પૂજાસ્થાન ગુણિયુ ન ચ લિપ્ત ન ચ વયઃ ”

—એ ઉક્તિ તે દરે હા ભાગ્યકરની વ્યાકરણમાળા વાચના પાંચમા ધોરણના વિદ્યાર્થીને પણ સુવિદિત છે. પરંતુ કદાચ ઘણાને આ વિદિત નહિ હોય કે ગજશેખર કવિ (ઈ. સ. ૯ મો સદી) વિદ્યશાવભગિષ્ઠા નામની નાટિકામાં મૃગાકાવલીને ‘ કન્દુક ’ (દડો) રમાડે છે અને એ રમત આપણા દેશમાં એ કરતાં પણ ઘણી પ્રાચીન હતી. નવશિક્ષિત સ્ત્રીઓને અંમિન્ટન રમતી નેઈ બરફી ઊઠતા ટીકાકારોએ આ રાત ધ્યાનમાં લેવા જેની છે.

મદ્દશ્વસ્યો—વિષય જાતે જ વિશાળ છે, અને આ લેખ તમે સદન કરી શકો તે કરતાં ઘણો લાંબો થઈ ગયો છે. છતાં, હજી તે ઘણા ભાગમાં અપૂર્ણ છે: હજી તો મેં મહા-ભારત અને ગમાપાળની ભાવનાનું વિવેચન કર્યું નથી: પહેલાનો તો ઉમેષ પણ કર્યો છે, બીજાનો તો સ્પર્શ કર્યો નથી: કારણ કે આ બે પુસ્તકોમાં જુદા જુદા સમયના થરો ચઢેલા છે, અને તેથી એને આધારે દલીલ રચતા પહેલાં માટે આપની આગળ એ થરોનું પૃથક્કરણ કરવું જોઈએ—જે સાંભળવા જેટલી આપને આજ પુરસદ નથી. બીજું—એજ પ્રમાણે મૃતિઓતુ આપુ વાક્યમ પણ મેં ગ્રામ્યે જ ગ્રહેવા દીધું છે અને તે પણ એમને કાલિક ક્રમમાં પ્રથમ ગોઠવવાની જરૂર હોવાથી—જે કંવા જેટલો અસારે વખત નથી.

ભવમૃતિ અને ગજશેખર પછીના સંસ્કૃત કવિઓમાં આ પ્રશ્ન ઉપર અજવાળું પાડે એવી બહુ નૂતનતા નથી. તથાપિ પ્રાકૃત અને પ્રચલિત દેશી બાષાઓના મંથોમાંથી આ બાબત ઘણું કહી શકાય એમ છે. તુલસીદાસ તુકારામ આદિનાતીવ્ર વૈગમ્ય અને તર્કન્ય સ્ત્રી પ્રત્યેના એમનો અનાદ્ય—એ મધ્યયુગના ફિક્શન ઉદ્ભાવે માથે મરખાવવા જેવાં છે. અને તે સ્વામે આપણા ગુર્જર મહાકવિ પ્રેમાનન્દે અષ્ટાવકાખ્યાનમાં પ્રીતિથી ગામેલો શૂદ્ર-સ્થાશ્રમનો મદિમા મૂકવા જેવો છે. વિદ્યાગણ્ય મુનિએ જીવન-સુક્રિતિવિષેકમાં સ્ત્રીને બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકાર આપ્યો છે તે વિષે પણ કેટલુંક બોલવા જેવું છે. વાગરપતિમિત્રે પોતાની પત્નીને હોકક નહનું તેથી તેના આશ્વાસન અર્થે “ બામની,” નામની સાંકર શારીરક બાપ્પ ઉપર પોતાની સ્ત્રીનું નામ અમર કરતી ટીકો લખી—અને સીતા, ચિત્રાબદ્ધાદિકા વગેરે બાદ્યોએ કાવ્ય સ્ત્રીને જે નામના મેળવી, તથા લીલાવતીએ ગણિનશાસ્ત્રની જે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી

તે વગેરે વધુ બાબતો વિષે કહેતુ રહી જાય છે. બદલે, કાલ મકોચને લીધે (મારા લખવાના તેમ જ આપના સાબળવાના કાલમકોચને લીધે) ગ્રહેવા દેતુ પડે છે.

છેવટે હવે ઉપસહાર કરતા મારે જણાવવું જોઈએ કે મેં તો આપની સમક્ષ માત્ર આ મહાપ્રશ્નના ઐતિહાસિક સાધનો જ મૂક્યા છે—એના ઉપર વિવેકબુદ્ધિ વાપરી દેશ કાલ અને મનુષ્યના સનાતન ધર્મને અનુસરી જે કર્તવ્યનો માર્ગ નક્કી કરવો જોઈએ તે વિષેનો વિચાર તો અસારે હું આપને જ સોંપુ છું.

પ્રો. સીલિ એક ઠેકાણે કહેછે તેમ

Politics without History has no root,
History without politics has no fruit

ઈતિહાસ વિના નીતિશાસ્ત્ર નિર્મૂલ છે, નીતિશાસ્ત્ર વિના ઇતિહાસ નિષ્ફળ છે.

રૂપાન્તર કરીએ તો વિચાર વિના આચાર નિર્મૂલ છે, આચાર વિના વિચાર નિષ્ફળ છે.

અન્તે માત્ર એક વિદ્વાનના શબ્દોમા એટલું હમેશ માટે અમરણ્યુમા ગણવા આપને વિનવીશ કે—

‘If a lesson is to be drawn it surely is that—as with individuals there is no place like home so with a state there is no institution like home, that a community can be great only where there are happy harmonious and virtuous and that homes cannot be happy and harmonious and virtuous unless Woman is accorded a worthy place in these homes with freedom of action, with a consciousness of responsibility and with the right unfettered by circumstance or prejudice to develop all that is best and noblest in her to the utmost perfection.’

સંગીત.

(અનુનન્દાન પૃષ્ઠ ગયા અક્ષી)

આ પશ્ચિમ સાવવા માટે શા સાધન જોઈએ તે વિશે હવે વિચાર કરીએ. મધુરકં-
 ઠની મહાંયતાવડે ગીતને જૂદી જૂદી તાન, ગમક, મીઠ વગેરેથી સુશોભિત કરવાથી ઈષ્ટ
 સિદ્ધિ થને આ પ્રમણે યુરોપના મગીત અને આપણા મગીતની કાર્ષ્ણિક તુલના કરવી આ-
 વસ્યક છે. યુરોપનું મગીત આપણા સંગીતથી એટલું ભિન્ન છે કે યુરોપના લોક આપણું
 મગીત સમજી સકતા નથી અને તેથી આનન્દ પામતા નથી તે જ રીતે આપણા લોકને
 યુરોપનું મગીત પ્રિય થતું નથી. બન્નેમાં મમાનતા માત્ર આભાવિક ન્વગતત્વની છે. માત્ર
 સ્વગ એ શાસ્ત્રમાં અને સાત સ્વગ આપણામાં પણ છે. પરંતુ આપણામાં સ્વ-વિભાગ ધણ
 છે, તેજવા તેમનામાં નથી આપણામાં નાગનું બધાનું છે તેવું તેમનામાં નથી તાન પણ થોડીક
 જ છે, દરેક ગીત પોતાના નામથી જ ઓળખાય છે, નામ એ વસ્તુ જ નથી સ્વગના જૂદા
 જૂદા ક્રમથી ઉત્પન્ન કરેલા નામ ઈમેલ ગાન પદ્ધતિમાં નથી આપણું મગીત યુરોપના લોકો
 કને પ્રિય ન થવાનું એક કાનું એ લોક એવું બતાવે છે કે આપણા મગીતમાં એકતાનતા
 (Monotony) છે અને Variety નથી આ વસ્તુસ્થિતિ છે કે નહિ, અને છે તો તે દોષ-
 રૂપ છે કે કેમ અને તેમ હોય તો તે દોષ નિવારણ થાય કે નહિ અને થાય તો કેવી રીતે
 એ પ્રશ્નો સદજ ઉપસ્થિત થાય છે વસ્તુસ્થિતિ આમ છે એ તો ખરું તેવું કાણુ શું ?
 પ્રથમ કાણુ એ છે કે ઈમેલ ગીતમાં ઈમ એક મમકથી બીજા ત્રીજા સમક ઉપર એકદમ
 આવી જવાય છે તેવી રીતે આપણા ગીતમાં નથી થતું આપણા ગીતમાં સ્વ-વચ્ચેના અન્ય
 બહુ ઘોરા હોય છે-કાશી, કાનડા વગેરેમાં કાર્ષ્ણિક વધારે અતન આવે છે ખરું તો પણ એકદમ
 આપણા ગીતોમાં જેને Slow Cadence કહે છે તેવું જ છે અને સ્વરાન્તર ધણુ થોડું
 હોય છે, આરોહનનું કે અવરોહણ બંનેમાં ઘણે ઉંચે સ્વરેથી નીચે કે નીચેથી ઉંચે એવું
 મામાન્ય રીતે નથી થતું. આને લીધે એકતાનતા થાય છે પરંતુ એક પ્રકારની Continuity
 and homogeneity ગ્રહે છે જે ઈમેલ ગાનમાં થોડી જણાય છે. બીજું કાણુ
 આપણા ગીતમાં કે વાદ્યમાનતા સિવાય-ગીત ગવાય અને તે જ પ્રમાણે વાદ્યમાં વાગે છે
 ઈમેલ પદ્ધતિમાં પિયાનો વગાનારા જમણે હાથે ગીત વગાડે છે અને ડાબે હાથે તે ગીતને
 શોભાવવા માટે અને સ્વગર્ભિત કરવા માટે ટ્રેલ્લાક ગીતના સ્વગના મવાદો સ્વગની બંનેથી
 ગ્યના-જેને Harmony કહે છે તે વગાડે છે. બ્હાયોલિન ઉપર આમ થઈ શકતું નથી ત્રીજું
 કાણુ આપણા ગીતના બધાનું જ એવા છે કે એકતાનતા થાય જ. પ્રથમ એક પદ્ધતિ
 તેને ટેક તરીકે ફરીફરીને ગાવી અને તે પછી બીજી કડીઓ, તેજકે મ્હી
 ડુએ જ રીતે ગવાય અને તેને અંતે ટેકની કડી ફરીથી ગવાય આ પદ્ધ-
 તિને લીધે એકતાનતા આવ્યા વગર ગ્રહે જ નહિ. આ પ્રકારની ગ્યના-પણુ તેમાં ટેકની
 કડી નહિ-તેવી ઈમેલમાં માત્ર દેવગોમાં ગવાતા બ-ગો-Hymns-માં છે-અને તેમાં એવી
 જ રીતે એકતાનતા આવે છે, તેમ જ ઈમેલમાં જેને Choral song કહે છે એટલે

Chorus વાળા ગીત, તેમાં પણ એકતાનતા આવે છે—પરંતુ તે બન્નેમાં સાથે વાગતા વાદ્ય પીયાનો—વગાડનાર ડામે હાથે Harmony વગાડે છે એટલે સામટી રીતે જોતા કહ્યુંને એકતાનતા લાગતી નથી એટલું કારણ ગીત ગાનારા તથા વગાડે છે અને હાલમાં હાર્મોનીયમ વગાડાય છે તેમાં પણ આરમ્ભ સ્વર ચાતુર્ય છે તે પણ એકતાનતાનું કાનૂલ છે આમ ચાર કાનૂલોને લીધે એકતાનતા છે એ વાત નિર્વિવાદ છે બીજા પ્રશ્ન એ કે કે દોષ ગણાય કે કેમ ? આપણા સંગીત શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી જોતા તે દોષ ગણાય નહિ, પરંતુ સંગીતના ઉંચા હેતુ સિદ્ધ કરવાના માર્ગમાં એ એકતાનતા કેટલીકવાર ક્ષતિકર થાય છે તેથી Aesthetic દૃષ્ટિબિન્દુથી જોતા તે કેટલેક અંશે અને કેટલીકવાર દોષરૂપે જ ગણાય છે અને તેટલે અંશે એ દોષ દૂર કરવાની આવશ્યકતા છે અને એ દોષ ધણે અંશે દૂર થઈ સહે તેમ પણ છે એવી રીતે તે થઈ સહે એ વિશે ભાવતા પહેલા આ પ્રશ્ન વિશે થોડાક વર્ષ ઉપર એક પ્રમુખ મ્હારે બોલવું પડ્યું હતું તેની પુનઃકિત કરવાની જરૂર લાગે છે —

English Music very often acquires variety at the sacrifice of uniformity and continuity Indian Music preserves uniformity and continuity at the sacrifice of variety English people say that their music has harmony, and Indian Music has none To my mind the very fact of having variety—too much of it I say—means there is little of harmoniousness whereas the very fact of Indian Music having little of variety means it has harmoniousness—uniformity and continuity I am inclined to believe that very often English Music owing to too much variety, becomes a mass of heterogeneous notes or sounds, while Indian Music, owing to little of variety can preserve its symphonical homogeneity I believe so far Indian Music has an advantage What I mean by uniformity Continuity and homogeneity is expressed by the word ગુણની બીજાયત It conveys the idea of uniformity &c What the English people call variety is mostly indicated by wide ranges between notes which we don't have In English songs you will find sudden falls and leaps from a third or fourth octave to the first while in our Music the range between notes is very short, the utmost is from ૫ of the first octave to ૫ of the third but even then we don't jump down or up so suddenly as the English We have a gradual cadence whereby we preserve a sort of continuity which to a Western ear is monotony and not very agreeable just as the sudden leaps and bounds in English Music are very often disagreeable to an eastern ear However, I believe it will be best to combine the advantages of both systems and strike a golden mean by inventing a new system, which is not quite impossible to do Adopt and adapt variety from English to a reasonable extent preserving uniformity and continuity to a degree that the monotony may be relieved

આ દોષનિવારણ માટે શા ઉપાય ચોજવા ? કેટલાક વર્ષ ઉપર મહાદેવ કેમશર કાવ્ય શાસ્ત્રને કાંઈક પ્રયત્ન કર્યા છે, તે પહેલા કે પાછળથી કે સ્વતંત્ર રીતે તે જ અરસામાં

પારસી અને હિંદુ નાટકવાળાઓએ પણ આપણાં દેશી સંગીતને ઉમેરુ વગર પહેગમ્યાં પ-
રનું આ પ્રયત્નો સરળ થયા નથી. રંગમંચિ અથવા થોડીક પારસી મંડળી શિવાય બીજે
સ્થળે એ પ્રયત્નનાં કશું દેખાયા નથી.

કારણ પ્રત્યક્ષ છે; એ જાતનાં ગીત—મુજગાતી ગીત ઉમેરુ જનનાં ગીત ઉપર રચેલા
ગીત કર્ણને પ્રિય થતાં તથી એટલે મંગીતના ઝાણુ પક્ષતું કર્તવ્ય પણ એ જાતનાં ગીત ન
કરી મઝ્યાં તો પછી પ્રથમ પક્ષના સંગીતનું કાર્ય કેવી રીતે કરી સકે? એકતાતતાનો દોષ
નિવારવાનો હેતુ ઉમેરુ કર્ણને પ્રસન્ન કરવાનો નથી પરંતુ સંગીતનું ઉચ્ચ કર્તવ્ય—ગીતાર્થનું
ઉદ્ઘાટન, રસનો આધિભાવ અને હૃદયનું આદોહન કરવાનું ઉચ્ચ કર્તવ્ય મિલ્લ કરવામાં એક-
તાનતા ક્ષતિકર છે અને Varnāની આવશ્યકતાએ, એ જ હેતુ છે. આ હેતુ લક્ષમાં ગમ્ખીને
જ ઉપાય યોજવાના છે. સ્વગ્નતર ઓછું હોવાથી એકતાનતા થાય છે તે કાર્ષિ ધણી દોષ-
સ્વરૂપ નથી તેથી તે વિશે કાર્ષિ કરવાનું નથી. પરંતુ ઉમેરુમાં જેને Harmonies કહે
છે—એટલે ગીતના પોપણ માટે ડાબે હાથે વગાડવાની સ્વચ્ચતા—ગીતથી ભિન્ન પરંતુ અનુ-
વાદી—તેનું અનુકરણ કરવાને દરકત નથી. અને તે પ્રમાણે કેલા પ્રયોગો કર્ણને પ્રિય થયા
છે. આ ક્રમાં પણ મુખ્ય મુધાનણા ગીતનાં બધારણને લીધે થતી એકતાનતામાં કરવાની છે.
જ્યાં જ્યાં લાંબાં ગીત હોય—એક જ કાવ્યના જૂદા જૂદા છંદ ગમ્ખી દોષ, એકનો એક
છંદ અનેકવાર આવતો દોષ, એક ગીતમાં ચાર પાંચ કડી એક જ ટળની દોષ—તેવે મર
સ્થળે રસ અને અર્થને અનુકૂળ જૂદા જૂદા રાગમાં ચાલમા અને જૂદી જૂદી લયથી ગાવાથી
એકતાનતા દૂર થાય અને રસનિષ્પત્તિ વિશેષ થાય. ઉદાહરણ—માખીની ગમ્ખીયો દોષ ત્યાં
દરેક માખી જૂદા રાગમાં ગવાય; ટેકની કડી દર વખતે જૂદી જૂદી રીતે ગવાય તો હૃદયને
અસર વધારે થાય છે. તેમ જ વળી જ્યાં કાર્ષિ શાન્ત બાવ દોષ ત્યાં ધીમી લય, ઉત્પાદક
અર્થ દોષ ત્યાં દ્રુતલય; તેમ જ વળી એક જ ગીતમાં અર્થ બાવ બદલાતા દોષ ત્યાં પણ રાગ
બદલવા, તાલ બદલવા વગેરે ઉપાયોની યોજના કરવાથી એકતાનતાનો દોષ જશે અને કર્ણને
પ્રિય થશે, મનોનરક થશે અને હૃદયનું આન્દોહન પણ વિશેષ થશે. વળી, તણુગનો અને
હાર્મોનિયમનો ઉપયોગ પણ એક ધારો ન કરતા મૃદુતા, ઉત્સાહ, શાન્તિ, માર્મીય વગેરેનું
દર્શન ગીતમાં હોય તેને અનુસરે તેનો ઉપયોગ થવો જોઈયે.

મંગીતશાસ્ત્રમાં તાલતે ઘણું મહત્ત્વ અપાયેલું છે; જેટલું સ્વગ્ને અપાયેલું તેટલું જ
તાલનું મહત્ત્વ મનાય છે. પરંતુ સંગીતકલામાં તેનું જેટલું મહત્ત્વ મને જણાયું નથી. જે
મન્યાઓ તે શાસ્ત્ર પદ્ધતિના અધ્યક્ષ છે તેઓ અગ્નિક અને ક્રાંત્ય જે સ્ત્રા ગાયનથી જોડેલા
કુપિત ન થાય તેટલા ભેતાવા ગાનારથી નાગજ થાય છે. અવળત મંગીતના જે જે એક મે
ઉપર જણાવ્યા છે તેમાંના પ્રથમ વિભાગના સંગીત માટે તાલની ગણના અને આવશ્યકતા
છે. પરંતુ ખીજા વિભાગના મંગીત માટે તેટલી અને તેવી આવશ્યકતા નથી. ગીતાર્થનું ખાન
ચોતાએને કરાવવા માટે જેટલે બરો તાલની આવશ્યકતા તેટલી જ આવશ્યકતા આ વિભા-
ગના ગીતમાં તાલની છે; તેમાં પણ તાલ ક્રમાં તાલની લય (Rhythm) ની વિશેષ જરૂર
છે. ગીતના અર્થને અનુકૂળ લય ગમ્ખી એ ગાયકનું કર્તવ્ય છે. ધીરગમ અને એવાં ઉત્પાદક
ગીત માટે દ્રુત લય જોઈયે અને શોક ગમ્ કે બકિત ગમ્નાં ગાયન માટે ધીમી—વિસંખિતલય
જોઈએ આ ગમ્ વિશેષ વિવેચન તાલ વિશે કરવાની આ રચને જરૂર નથી.

વાદ્યમા-પ્રણામના વાદ્ય જે એમલા જ વાગે છે તે માત્ર કર્યુંને પ્રિયકરં થવા ઉપાત કાઈ મર્ચ ન તા નથી. કવચિત્ તેથી મનમા હાર કે શોકનો ઉદ્ભવ થાય છે-જે ૧૭ વામનો હોય તેને અનુમરીને-પરંતુ ગીત રને સખધે માન વાદ્યનો ઉપયોગ થયે અંશે નિર્ધક છે અત્યંત ગીત ગવાતું હોય તેની સાથે વાદ્ય વાગતું હોય તે ગીતને ઘણી પુષ્ટિ આપે છે અર્થનું પ્રતિપાદન, રસનું ભાન કે ભવામા સહાયમાત્રક થાય છે પરંતુ તે મહાય પણ જે કુશલ હસ્તે થાય તો વિશેષ અસરકારક થાય છે, માત્ર યત્રની પેટે જ વાદ્ય વગાડે તેના પ્રતા ગીતનો અર્થ સમજીને ભાવ પ્રહણ કરીને ગાનારને સહાય કરવાના હેતુથી, પોતાની કુશલતા અત્યંત વધારી દેખીને, જે વાદ્ય વગાડનારો વગાડે તો ગાનારને ઘણી મદદ મળે અને ગીતનો ખૂબી વધારે સારી રીતે બતાવી શકાય ન્યા ઉત્સાહક ભાવ હોય ત્યા ઉત્સાહક પૂર્ણ સ્વગ નીકલવા જેઈયે કામળતા હોય ત્યા મદ મદ સ્વર થવા જેઈયે વગેરે વીગતો વાદ્ય વગાડનારે પણ ધ્યાનમા રાખવાની છે

વાદ્ય ન તા પ્રમાણની ઉત્તમતા સર્વે માન્ય છે બીજા સર્વે વાદ્ય કરતા ધ્વજસ્વર વાદ્ય મનુષ્યકહે-તે સર્વોત્તમ છે, પ્રમા જે ખૂબીયો દર્શાવાય છે તેવી ખૂબીઓ વાદ્યથી ભાગ્યે જ દર્શાવી શકાય કાઈ વિચલ જન કહીને ખૂબીયો વાદ્યદ્વારા બતાવી મકે છે તે ઉપરાંત મગી તનો ઉત્તમ હેતુ ગીતાથનુ ઉદ્ઘાટન કરવાનો-સિદ્ધ કરવા માટે પણ મકે જ યોગ્ય છે મધ્ય જે કાર્ય થાય છે તે ગમે તેવા કુશલ હસ્તથી પણ વાદ્ય ઉપર થવું કઠિણ છે ગાયકે ગી તના અર્થનું પ્રતિપાદન કરવું અને મનિષ્પત્તિ કરવી તે માત્ર કહી જ કરવાતું છે અને તેમાં માતૃય છે બાહ્ય કકે શિવાય હસ્ત પાઠ મુખમુદ્રા વગેરે અવયવોથી ગીતમા મમા યદા અર્થ દર્શાવવા-જેને સામાન્ય પરિભાષામા ભાવ બતાવવા કહેવાય છે, તે હરમાઈગાનના અત્યંત સુષ્ટ છે તેમા કુશળતા ધરાવનારા જે વર્ગ છે ભા. અને ગાવાનો ધર્મા પ્રતારી સ્ત્રીઓ તેમનો મુખ્ય આધાર જ હાય અને મુખની વિકૃતિઓ ઉપર છે એ વિને કાઈ વિશેષ મહેવાની આવશ્યતા નથી માત્ર ક એ જાતની વિકૃતિઓ થયે અંશે ક્ષતિકર થાય છે કેટલી વાર તો જુગુપ્સાજનક નીવડે છે એ સાધનદ્વારા સંગીતનું ઉત્તમ કૃતવ્ય થતું નથી. તે સા ધવા માટે કહીને જ ઉપયાગ કરવો જેઈયે કહીને સારી પેટે અભ્યાસથી અને અને પ્રયોગો કરીને પ્રમા પ્રમાની તાન ઉપજ ગમક મીડ વગેરેની યોજના યોગ્ય સ્થળે યોગ્ય પ્રમથે કરવાથી હેતુ સિદ્ધ થશે એ વિશે લક્ષ પૂર્વક પ્રયાસ કરવો જેઈયે અને તે પ્રયોગોમા ઉત્તમ માર્ગ લાગે તેનું અવનમ્બન ગાયકે કરવું ઈચ્છે મગીતશાસ્ત્રમા જેને Expression કહે તે મહદાગ થાય છે અને તે આપણી કલામા અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે ઈચ્છે સંગીતનો અભ્યાસી ન્યા મુધી Expression શીખ્યો ન હોય ત્યા મુધી તેનો અભ્યાસ પૂરો ધરો ગણાતો નથી. મુખમુદ્રાદ્વારા અર્થોદ્ઘાટન કરવાનું નથી એ વાત ખરી છે તો પણ હાસ્ય રસનું ઉત્સાહક ગીત ગાતા મુખ ઉપર શોભમ્ય છાયા ન પડવી જેઈયે અને શોકરસનુ માન ગાતા હસ્તો મ્હેરો રહેવો ના જેઈયે એ વાત લક્ષમા રાખવાની છે એ ઉપરાંત મુખમુદ્રા ભગડવી પણ ના જેઈયે ઘણા ગાનારાના મ્હેરો એવા વિચિત્ર થાય છે કે સંગીત સમજનાર સર્વેને હસવું આવે છે તે શિવાય બીજો એ દોન ડોક મૂંઝાની નાખવું અંશે આપું શરીર હલાવી નાખવું-તે સામાન્ય બુદ્ધિથી જેઈયે પણ દોષયુક્ત અને ક્ષતિકર છે અને આ

પણ મગીતશાસ્ત્રમાં પણ તેને દોષ માન્યો છે. વળી, શબ્દના ઉચ્ચાર પણ સ્પષ્ટ થવા વિશે ધ્યાન રાખવાનું છે. ઘણા ખરા ગાનારાના શબ્દ સંભળાતા કે સંમજાતા નથી. શબ્દ સમજાયા વગર ગીતનો અડધો અડધ હેતુ નિષ્ફળ થાય છે.

તાલની ઉપયુક્તતા વિશે બોલતાં આપણા શુભગતમાં ચાલતા ગરબા ગરબી વિશે કાંઈક બોલવાની આવશ્યકતા છે. હિન્દુસ્થાનમાં ગરબા ગરબીઓની આંસ અને તે ગાવાની પદ્ધતિ શુભરાત શિવાય ખીજે કાંઈ રચણે જોવામાં આવતી નથી. શુભરાતી ગરબની કેટલીક ચાસો પ્રમાણે મરાઠીમાં ગાયેલા ગીત કાંઈ જોવામાં આવે છે પરંતુ તે બે ચાર જ દરો અને ગરબા ગાવાની પદ્ધતિ-દરતાં જઈ તળી પારતા જવું—એ તો માત્ર શુભરાતમાં જ છે. આ પદ્ધતિ ઘણી સુંદર અને મનોરંજક છે; તો પણ તેમાં કાંઈક મહજ ફે-શર કરવાથી તેની સુંદરતા અને ચિત્તાકર્ષક શક્તિ વધવાનો મંભવ છે. ગરબાઓમાં ગંગમાં ઘણે ભાગે મહાક, કાશી, પીલુ, ધનાશ્રી, અને સાગનાં જૂદાં જૂદાં મિશ્રણ છે. બાવાત્મક ગીત માટે ગળા ખંડ અનુકૂળ છે. તેઓના રમને અનુકૂળ ગાવાની રીતિ વિશે ૮૫૦ દરેલુ વિવેચન લાગુ પડે છે. તેની તાલ પદ્ધતિ વિશે વિશેષ કહેવાની અગત્ય છે. દરેક ગરબા એક જ તાળીના—એટલે ઘણે અંશે રૂપક તાલના હોય છે. તે એક જ તળી વગાડવી અને એક જ દબથી ગોળે ૪૫—એટલી એકતાન આવી જાય છે, અને ઘણા વખત સુધી એ જોવાથી રમદીનતા થઈ જાય છે. સાખીવાળા ગરબા ગાવામાં સાખી વખતે ૪૨વાનું અને તળી વગાડવાનું કાર્ય બંધ રહે છે તેથી તેમાં એકતાનનો ભંગ થઈ ને આનન્દકારક થાય છે, પરંતુ તે શિવાય ખીજ બધા ગરબામાં એક જ દબની તળી અને ગોળાકારમાં ૪૨વાનું છે. તેમાં, ગરબાના અર્થને અનુકૂળ કરવાનું અને તાળીમાં પણ અર્થને અનુસરીને ફે-શર થાય તો વધારે સારી અમર થાય. એકને બદલે ત્રણ, પાંચ, સાત, તાળીયો—ન્યા ન્યા યોગ્ય લાગે ત્યાં વગાડવાની અને ૪૨વામાં પણ ત્વરિત અથવા મદગતિ અને વિશ્રામ યોગ્ય સ્થળે કરવામાં આવે તો કાવ્યની ખૂબી વધારે દીપે અને હૃદયને ધણો આનન્દ મળે.

આ ગરબા ગાવાનું કાર્ય ઘણે અંશે સ્ત્રીયોનું છે. પુરુષો તે પ્રમાણે ૪૨ને ગરબા ગાય તો ગોમતું નથી. ગરબા ગાવા માટે સ્ત્રીઓની વિશેષ યોગ્યતા છે તેવી જ રીતે એ. દર. સંગીત કળા માટે પણ સ્ત્રીઓની કાંઈક વિશેષ યોગ્યતા લાગે છે. અવસ્થ કરીને કોમળ ભાવનાં ગીત માટે એમની યોગ્યતા વિશેષ છે. આપણા દેશમાં જે સ્ત્રી વર્ગમાં સંગીતકળા-ધંધા તરીકે દાખલ થઈ છે—તે સ્ત્રી વર્ગ નીચી પક્ષિનો છે, તે સ્ત્રીઓની નીતિ ધણે અંગે સિધ્ધિ હોય છે તેને લીધે એ વર્ગની સ્ત્રીઓના મગીત તરફ હાલના જમાનામાં અચ્ચિત્ત વૃદ્ધિ થઈ છે; તેને લીધે મગીતકળાની એકંદર ઉપેક્ષા આપણા દેશમાં થઈ ગઈ છે. આ વર્ગની સ્ત્રીઓના મગીતનું સમર્થન કરવાની મહારી ઇચ્છા નથી પરંતુ એકંદર સ્ત્રીઓના સંગીત માટે નીચેનાં વાક્યો વિશે મનન કરવાની વિનંતી કરું છું.

“All the elements which woman has in her nature, love, pathos, passion, poetry and religion—combine to perfect her song and give fitting expres-

sions to the ideas of the masters   Woman's song is the first sound the child hears

‘ It is superfluous to emphasize the fact, that the interpretation of vocal music is especially the province of woman, or that she is destined to achieve triumphs in future as brilliant as those in the past. It is a realm where her sway will always remain undisturbed ’

“ Man is the intellect of music, she is the heart and soul ”

આ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ કરવાની ઇચ્છા છે કે અધમ સ્ત્રીવર્ગને ઉત્તેજન ન આપવાની સાથે આપણા દેશમાં કુટુંબના સ્ત્રીવર્ગમાં સંગીતકળાનો પ્રચાર કરવાનું આપણું કર્તવ્ય છે નીચા વર્ગની સ્ત્રીઓના સંગીતથી અનીતિનો પ્રચાર થતો નથી જરાબ કે મગીતથી તો નીતિની વૃદ્ધિ થવાનો સંભવ છે પરંતુ તે વર્ગની સ્ત્રીઓના સહવાસ સંગીત શ્રવણને પ્રમગે મગીત શ્રવણને બહાને અને જે પદ્ધતિથી તેમનું સંગીત કુટુંબોમાં થાય છે તે પ્રમાણથી અનીતિનો સંભવ છે એ નિર્વિવાદ છે પરંતુ તે વર્ગને ઉત્તેજન આપવું બધ ક નાની માથે સંગીતને પણ આઘાત લાગે એ રોચનીય છે સંગીત કળા કુટુંબમાં પુરૂષોમાં અને સ્ત્રીઓમાં વધારે પ્રચાર પામશે તો જ નીચ વર્ગની સ્ત્રીઓની સંગીતની અપેક્ષા ઓછી થશે અને તે વર્ગથી થતી અનીતિનો નાશ થશે

આ દેશમાં ચાલતા સંગીતની પદ્ધતિના બે વિભાગ સામાન્ય રીતે છે ઉત્તર હિન્દુસ્થાન અને કર્ણાટક ઉત્તર હિન્દુસ્થાનની પદ્ધતિમાં તાન વગેરે વિશેષ હોય છે અને કર્ણાટક તરની પદ્ધતિમાં ગમક વધારે જોવામાં આવે છે ઉત્તર હિન્દુસ્થાનનું ગાણુ ઉપજ નિપજથી ભરપૂર હોય છે અને કર્ણાટકી સાદુ લાગે છે આ મુખ્ય વિભાગ બે પાત આપણા દેશના દરેક પ્રાંતમાં ગાવાની પદ્ધતિમાં જુદી જુદી વિશેષતા જણાય છે ગુજરાત-તેમાં મહીયાવાડ મારવાડ-ભાજવા-મેવાડ, ઉત્તર હિન્દુસ્થાન પંજાબ સિંધ, બંગાળા દક્ષિણ અને મદ્રાસ તથા કર્ણાટક-એ સર્વેની ગાવાની પદ્ધતિમાં કાંઈ વિશેષતા હોય છે ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં ગાવાની કાંઈ ખાસ પદ્ધતિ નથી-સાદુ ગાવાનું સંભળાય છે મારવાડમાં રાગ રોચો કહેવાય છે-મારવાડી ઉંચા સ્વરના મહાડ રાગમાં ઘણું અગે અને રોતા જ લાગે છે, સિંધ પંજાબ અને ઉત્તર હિન્દુસ્થાન તાન પલટા ઘણા હોય છે બંગાળાની ગીત પદ્ધતિ પણ ગુજરાત જેવી સાદી છે કર્ણાટકની પણ સાદી છતાં ગમક વગેરે રોવાથી રૂચિ કર લાગે છે. અને દક્ષિણમાં મોડ વધારે જોવામાં આવે છે આ સર્વમાં મદ્રાસ મત પ્રમાણે દક્ષિણની પદ્ધતિ સુન્દર મધુર અને ચિત્તાકર્ષક વધારે છે.

પરંતુ, અમુક દેશની પદ્ધતિનો સ્વીકાર કે તિરસ્કારના કરતા સંગીતનું કર્તવ્ય ગીતાર્થનું પ્રતિપાદન કરવું, ગીતના રસનું ભાન કરાવવું અને શ્રોતાજનના હૃદયમાં ભાવ મચાવવાનું કરવું સામાન્ય રીતે કવિતાની સહાયક અને પોષક કલા તરીકેનું કર્તવ્ય લક્ષમાં રાખી ગાયકે ગાન કરવાનું છે અને શ્રોતાએ પણ તેના જ ઉંચા પ્રકારના મગીતનો સ્વીકાર કરી તેને ઉત્તેજન

આપણે જોઈએ કે જોઈ કરીને ગસિક કલાઓમાંની જોઈ પત્ની સગીત કળાને છે તે ધારણ કરી રાખે અને મનુષ્ય મનુષ્યની મુખ્ય વૃદ્ધિમાં અને હૃદયની ઉન્નતિ કરવામાં સહાયજીત થાય, અને તેમ થવા માટે સગીત કળામાં મર્વ પ્રકારની યોગ્યતા છે કારણ કે—

“ Music possesses a lofty ethical significance the very heart of humanity beats in its rhythm, and heart speaks to heart far more completely and efficaciously than brain to brain Music, too, bases itself on the Social sentiment of mankind it is the annihilator of egotism, the most complete exponent of mankind in unison the art whose high mission it is to express the noblest, warmest, most generous of human feelings religion, love, and patriotism, the art of order that is destined to become, in the far distant, slowly advancing era of general civilization, equality and brotherhood, the universal language of humanity

(F R Riller)

મગીતનું આ હૃદય આત્મ સર્વ માન્ય છે સગીત સ્વયં પ્રકૃતિમાં સર્વ સ્થળે સુભાગ્ય છે મર્વ દેશમાં સર્વ કાળમાં સગીત મનુષ્ય હૃદયમાં ભાવ મચાવત કરી સર્વ છે એક ઈશ્વર દેખાડે છે તેમ—

Music is the universal language which appeals to the universal heart of mankind Its thrill pervades all nature—in the hum of the tiniest insect, on the top of the wind—smitten pines, in the solemn depth of the ocean And there must come a time when it will be only suggestion left of our nature and creation since it alone of all things on earth is known in heaven The human soul and music one alone eternal

આમ, સગીતની પ્રશંસા સર્વ દેશમાં થાય છે એ મગીત તે કવિતાની સખી છે, એ બન્ને કળાઓ જનમનુષ્યમાં સતત નિકટતાનો પ્રવાહ ચાલ્યો રાખવા માટે આપણે હેવડે ધરતીએ કે—

વાસ કરી અતન્તાને હાર.

કવિત સગીત વસો ચિત્રમાં ।

અમદાવાદ

કૃષ્ણરાવ લોખાનાથ દિવેદિયા.

૨૨—૮—૦૭

હિન્દુસ્તાનનો રાજ્યવહીવટ.

(અનુસન્ધાન ગયા વર્ષના વેશાખના અંકથી.)

આ દરમિયાન બે અગત્યનાં પગલાં ભરાયાં—લૉર્ડ ડફ્રિનની પછીના વહાઇસરૌયના વખતમાં અમલમાં આવ્યાં, પણ જેનો આરબ તો લૉર્ડ ડફ્રિનની અમલદારીમાં થઈ ચૂક્યો હતો. એમાં દેશીઓના મતને અનુકૂલ થવાની, અને તેઓની મહત્ત્વાકાંક્ષાને યોગ્ય રીતે પ્રસરવા માટે બેઠતું ફેર પૂરું પાડવાની ઇચ્છા સ્પષ્ટ અંકાર્ષ રહેલી દેખાઈ આવે છે. આ ઇચ્છા લૉર્ડ ડફ્રિન તેમ જ એની પહેલાંના વહાઇસરૌયના અમલમાં પણ હતી. ઈ. સ. ૧૮૮૬ ના ઑક્ટોબર માસમાં લૉર્ડ ડફ્રિનની સરકારે યુરોપિયન અને દેશી વિદ્વાનોનું કમિશન નીમ્યું; અને તેને હાલ દેશીઓને કાયદા (S. 141-142) ની રૂએ સનંદી (Contract) સિવિલ સર્વિસમાં દાખલ કરવામાં આવે છે, તથા જે જગ્યા પૂર્વે સનંદી સિવિલ સર્વિસવાળાઓને જ આપવામાં આવતી તે હવે દેશીઓને પણ આપવામાં આવે છે, એ પદ્ધતિ કેવી સાથે છે એ વિષે તથા દેશના સિવિલ (સુબેડી, મિલિટરી-લસ્ટરી-શિવાયના) રાજ્યવહીવટને લગતાં સઘળાં ખાતામાં દેશીઓને રાખવા વિષે તપાસ કરવાનું સોંપ્યું. એ કમિશન નીમવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ કોઈકે એવી યોગ્યતા ધડી કાઢવાનો હતો કે જે ફરી ફરીને ફરવવી ન પડે, અને જ્યાં સરકારી ખાતામાં ઉંચી અને વધારે જગ્યાઓ મેળવવા દેશીઓના હકને પૂરેપૂરો ન્યાય મળે. એ કમિશનના પ્રમુખપદે સર આર્થર્સ એયિસન—જે તે વખતે પબ્લિકના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર હતા તેમને, એમની સાથે મદ્રાસ હાઇકોર્ટના એક માણ ચીફ જસ્ટિસ (મુખ્ય ન્યાયાધીશ), ખીજા કુટુંબલાકે ઉંચા દરજ્જાના અગ્રેજ સિવિલિયન તથા દેશી અમલદારો, તથા સરકારી નોકરી બહારના કેટલાકે સુપ્રસિદ્ધ અગ્રેજો અને દેશીઓને નીમ્યા. ૧૮૮૭ ની આખરે કમિશન રિપોર્ટ કર્યો તેમાં સિવિલ રાજ્યવહીવટના બધાં અગળખત લખાણુ કર્યું. એમાં વધારે અગત્યની બહામણો દેશીઓ યુરેજિયનો અને હિન્દુસ્તાનમાં વતન કરી રહેલા યુરોપિયન ક્રિટિશ પ્રબંધનોને સિવિલ ખાતામાં દાખલ કરવા વિષેની હતી. આ બાબત સરકાર આગળ ધણી વખત આવી ગયેલી હતી, અને એ સંબંધી સને ૧૮૬૧ તથા ૧૮૭૦ ના કાયદાઓ ધરાયા હતા. આ ખીજા કાયદાની છઠ્ઠી કલમમાં એનો ઉદ્દેશ—“હિન્દુસ્તાનમાં રાષ્ટ્રીસરકારના સિવિલ ખાતામાં સિદ્ધ યોગ્યતા અને સામર્થ્યવાળા હિન્દુસ્તાનના દેશી ગ્રહસ્થોને રાખવા માટે અધિક સગવડ કરી આપવા માટે [“to provide additional facilities ... for the employment of natives of India of proved merit and ability in the Civil Service of her Majesty in India”]—એ પ્રમાણે દર્શાવવામાં આવ્યો હતો. અને એ કાયદાથી હિન્દી સરકારને, સેક્રેટરિ ઓફ સ્ટેટ (હિન્દી પ્રધાન) ની મંજુરીથી, સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષામાં પાસ થઈ આવેલા નહિ એવા દેશીઓને પણ મોટી જગ્યાઓ આપવા બાબત નિયમે બનાવવાની સત્તા આપવામાં આવી. દેશી (Natives) શબ્દનો અર્થ—હિન્દુસ્તાનમાં યોરાક વખતના કામ સાફ રહેલા નહિ પણ કાયમ રીતે રહેલા. એ જોને પેટે—“ક્રિટિશરિન્દુસ્તાનના નાતેના” તથા વતન કરીને રહેલા—યુરેજિયનો સહવર્તમાન દેશી એવો વિવક્ષિત હતો. આ કાયદાને અગે ૧૮૭૩ માં અને ૭૫ માં અને છેવટે

૧૮૭૮ માં નિયમો રચવામાં આવ્યા હતા. કમિશનર એટલે તે વખતે આ હેતુ નિયમો ચાલતા હતા. ૧૮૭૮ ના નિયમો પ્રમાણે, કાંઈ પણ વર્ગમાં મેજેસ્ટ્રેટ ઓફ મેજેસ્ટ્રેટ નીમેલાં સિવિલ-પનોની મંજૂરના હે ભાગ કરતાં વધારે નંદિ એટલા દેશીઓ, પ્રાન્તિક સંસ્કારની પસંદગી પ્રમાણે, નીમવાનો ફરવ હતો—અને સાધારણ રીતે તેઓ બે વર્ષ અનુભવ (on probation) કામદાર ગણાતા. કમિશનરે એમ જણાવ્યું—અને તે એક વાજબી રીતે—કે પૂર્વોક્ત કાયદાની રૂએ થતી પસંદગી મૂળની આશા પ્રમાણે સરળ નીવડી નથી, પણ ખર્ચ તરફથી એ નિષ્ણ છે અને તે હવેથી બંધ થઈ જશે. વળી એ કમિશનરે એવો અભિ-પ્રાય દર્શાવ્યો કે દેશની હાલની સ્થિતિમાં, મેજેસ્ટ્રેટ જગ્યાઓ માટેના દેશીઓના હક સંતોષ-વાનો ઉત્તમ માર્ગ એ છે કે ‘કોન્ડન-ટેડ (સનદી) સિવિલ સર્વિસ’ ની જગ્યાઓ ધટાડવી; અને મુખ્ય રાજ્યવહીવટની (જેમકે કલેક્ટરની), તથા તે માટે જોઈતા અનુભવ પ્રાપ્ત કરવા સાર તે કન્ટાં ઉત્તરની પાયરીની (આમિસ્ટ-ટ કલેક્ટરની), કેટલીક જગ્યાઓ જોઈએ તેટલી જ ફક્ત ‘કોન્ડન-ટેડ (સનદી) સિવિલ સર્વિસ’ માં પામ ચએલાઓથી ભરવી; અને આમ કોન્ડન-ટેડ સર્વિસમાંથી કમી કરેલી જગ્યાઓ દેશીઓથી પૂરવા માટે તે તે પ્રાન્તમાં પ્રાન્તિક સંસ્કારને સત્તા આપવી. અને ‘કોન્ડન-ટેડ (સનદી) સિવિલ સર્વિસ’ ને બદલે ‘Imperial Civil Service’ (સમસ્ત હિન્દ મંત્રાલયની, માત્ર પ્રાન્તિક નહિ એવી) સિવિલ સર્વિસ’ શબ્દ દાખલ કરવો. વળી તેઓએ એમ પણ ઇચ્છા બતાવી કે ૧૮૬૧ ના કાયદામાં બતાવેલી જગ્યાઓની ટીપમાંથી કેટલીક જગ્યાઓ ખાસ ચોખ્ખતાવાળા દેશીઓને પણ આપી ‘સકાય, આ ટીપમાંથી કમી કરેલી જગ્યાઓ, ન્યાય અને વહીવટ ખાતાની કેટલીક ઊંચી જગ્યાઓ—જે જગ્યાઓ ‘કોન્ડન-ટેડ’ સર્વિસથી ખાસ નંબરની ગણાય—તેની માથે ઉમેરી દેવાની ફરતી અવિષ્ય માટે આવું નામ ‘Provincial Civil Service’ (પ્રાન્તિક સિવિલ સર્વિસ) એવું પાડવું; અને એની નીચે વળી એક ‘Subordinate Civil Service’ (સબોર્ડિનેટ તાણની સિવિલ સર્વિસ) રાખી. એમાં માણસો કેવી રીતે મળવ કરવા તથા એનો પગાર કેવી રીતે વધે, ઇત્યાદિ બાબતોના નિયમો પણ ધડા—જે વિષે અત્રે સખવાની જરૂર નથી. મૂળ વિગત બદ કરતાં, આ કમિશનરની ઘણી ખરી બલામણો મરકારે માન્ય કરી, અને તે હાલમાં અમલમાં આવે છે. કમિશનરની બલામણો તુલત જ પૂરેપૂરી અમલમાં મૂકી સકાય એમ નહોતું; પણ ધીમે ધીમે, ઊંચી જગ્યાઓનો કીક કીક ભાગ દેશીઓને મળે, અને લાંબી લાંબી મુદતની નોકરીથી તથા દુશીઆરી અને ચોખ્ખતા બતાવીને એ ઉપર તેઓ હક કરી શકે—એમ કમિશનરે નક્કી કર્યું.*

* જુદાં જુદાં ખાતામાં સરકારી નોકરીઓ ઉપર યુરોપિયનોના પ્રમાણમાં દેશીઓ કેટલા કેટલા છે, તેઓને પગાર કેટલા મળે છે ઇત્યાદિ વિષે લોર્ડ કર્ઝનના વખતમાં બારે ચર્ચા ઊડી હતી : સરકારે એક લેખ બહાર પાડ્યો હતો અને તે ઉપર પ્રમિદ વર્તમાન-પત્રોમાં ટીકા થઈ હતી. એ વિષે લોર્ડ કર્ઝનના સમય ઉપર આવતાં બોલાગે, આ સયે સરકારી નોકરીઓ ઉપર દેશીઓના હકનો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થયો છે, તો તે વિષેનો જુનો ઇતિહાસ વાચક સમક્ષ ટુંકમાં મૂકીશું.

ઈ. સ. ૧૮૭૭ માં, સર ટોમસ બનરે બિશપ હેબર વગેરે મહંદતમાર પુરોના

દેશીઓ વિષેના ઉત્તમ અભિપ્રાય ટાપી એને આધારે માર્કિવસ ઓફ લેન્ડગ્રાફને નીચે પ્રમાણે બતાવેલું કરી હતી

It was a part of the new system which he had to propose to their lordships that to every office in India every Native, of whatsoever caste, sect, or religion, should be equally admissible, and he hoped that Government would seriously endeavour to give the fullest effect to this arrangement, which would be as beneficial to the people themselves as it would be advantageous to the constitutional reforms which were now in progress in different parts of India

લૉર્ડ એલનબરોનો મત જુદો હતો એમનો હાલના સમયના લૉર્ડ કર્ઝન વગેરેનો મત છે એવો મત હતો —

“No man in his senses would propose to place the political and military power in India in the hands of the Natives”

આ સ્થાને લૉર્ડ મેંટેલેએ પાર્લમેન્ટમાં બહુ પ્રખ્યાત વીક્ષા કરી હતી, જેમાંથી સવિસ્તર ઉતારા અંગે લેવા જેવા છે

We had won the Empire of India by the sword, and we must preserve it by the same means, doing at the same time everything that was consistent with our existence there for the good of the people”

I allude to that wise, that benevolent, that noble clause, which enacts that no Native of our Indian Empire shall, by reason of his colour, his descent, or religion, be incapable of holding office At the risk of being called by that nickname which is regarded as the most opprobrious of all nicknames by men of selfish heart and contracted minds—at the risk of being called a philosopher—I must say that, to the last day of my life, I shall be proud of having been one of those who assisted in the framing of the Bill which contains that clause We are told that the time can never come when the Natives of India can be admitted to high civil and military office We are told that this is the condition on which we hold our power We are told that we are bound to confer on our subject—every benefit which they are capable of enjoying?—no—which it is in our power to confer on them?—no—but which we can confer on them without hazard to our own domination. *Against that proposition I solemnly protest as inconsistent alike with sound policy and sound morality*

“I am far, very far, from wishing to proceed hastily in this most delicate matter I feel that, for the good of India itself, the admission of Natives to high office must be effected by slow degrees But that when the fulness of time is come, when the interest of India requires the change, we ought to refuse to make that change lest we should endanger our own power—this is a doctrine which I cannot think of without indignation Governments, like men, may buy existence too dear ‘Propter vitam viam perdere causas,’ is a despicable policy either in individuals or in States In the present case, such a policy would

be not only despicable, but absurd. The mere extent of empire is not necessarily an advantage. To many Governments it has been cumbersome, to some it has been fatal. It will be allowed by every statesman of our time that the prosperity of a community is made up of the prosperity of those who compose the community, and that it is the most childish ambition to covet dominion which adds to no man's comfort or security.

It would be on the most selfish view of the case, far better for us that the people of India were well governed and independent of us, than ill-governed and subject to us—that they were ruled by their own kings, but wearing our broadcloth, and working with our cutlery, than that they were performing their salaams to English Collectors and English magistrates, but were too ignorant to value or too poor to buy, English manufactures. To trade with civilised men is infinitely more profitable than to govern savages. That would indeed be a dotting wisdom which, in order that India might remain a dependency would keep it a useless and costly dependency—which would keep a hundred millions of men from being our customers in order that they might continue to be our slaves.

We shall never consent to administer the poussa to a whole community—to stupefy and paralyse a great people whom God has committed to our charge, for the wretched purpose of rendering them more amenable to our control. What is that power worth which is founded on vice, on ignorance, and on misery—which we can hold only by violating the most sacred duties which as governors we owe to the governed—which as a people blessed with far more than an ordinary measure of political liberty and of intellectual light, we owe to a race debased by three thousand years of despotism and priestcraft? We are free we are civilized to little purpose, if we grudge to any portion of the human race an equal measure of freedom and civilisation.

The path of duty is plain before us and it is also the path of wisdom of national prosperity, of national honour.

Whether such a day will ever come I know not. But never will I attempt to avert or to retard it. Whenever it comes it will be the proudest day in English history. To have found a great people sunk in the lowest depths of slavery and superstition to have so ruled them as to have made them desirous and capable of all the privileges of citizens would indeed be a title to glory all our own. The sceptre may pass away from us. Unforeseen accidents may derange our most profound schemes of policy. Victory may be inconstant to our arm. But there are triumphs which are followed by no reverses. There is an empire exempt from all natural causes of decay. Those triumphs are the pacific triumphs of reason over barbarism,

that empire is the imperishable empire of our arts and our morals, our literature, and our law "

કેવા વિશાળ મનના ઉદ્ગાર! ખરેખર, આવા ધરડાઓના પુણ્યપ્રતાપે જ, હજી પણ અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓની ન્યાયબુદ્ધિ અને ઉદારતા ઉપર આપણા દેશની પ્રજાને વિશ્વાસ છે.

હ્યૂમ ઑફ વેલિંગ્ટનને મત દેશીઓને ઉંચા અધિકાર આપવાની વિરુદ્ધમાં હતો. પણ ઇંગ્લેન્ડમાં પણ ' રિફોર્મબિલ ' ની સહાયે એ કટલો ખદો હતો એ જાણ્યા પછી ઉપરનો મત વાચતા આશ્ચર્ય લાગતું નથી.

પીસ વર્ સુધી સર્વોપરિ સત્તાની આગ્રાની પણ અવગણના કરીને હિન્દો ગભ્યવહીવટ ચાલ્યો ૧૮૫૩ માં આ સવાલ ફરીથી ઉપડ્યો. તે વખતે મિ બ્રાઈટ અર્ધ ઍન્વિસે વગેરેએ ઉમદા વિચાર દર્શાવ્યા હતા.

ઈ સ ૧૮૫૮ માં મહારાણીશ્રીનો દહેરો બહાર પડ્યો. તેમાં ધર્મ જાતિ અને ચામડીનો ભેદ બાબતે મુઠ્ઠી મર્વેને સરખી નોકરીમાં છૂટથી અને નિષ્પક્ષપાત રીતે દાખલ કરવાનું વચન આપ્યું (દહેરાના શબ્દોનો લૉર્ડ કૉર્ને કરેલો સામ્રો અર્થ અને મિ બ્રાઈટે મારેલો ફટકો—એ વિષે મેલવાનો આગળ પ્રસંગ આવશે) ઈ સ ૧૮૬૦ માં સર અર્ચિબલ્ડ પેરિ વગેરે પોતાની કાઉન્સિલના મેમ્બરોની તે વખતના સેક્રેટરિ ઑફ રેટે એક કમિટિનીમાં તેઓએ દેશીઓના હકમાં બહુ સારી બલામણુ કરી—પણ તે ઉપર લક્ષ આપાયું નહિ એટલું જ નહિ પણ એ કમિટિનો રીપોર્ટ પણ પૂરેપૂરો બહાર પાડવામાં આવ્યો નહિ ૧૮૬૮ માં સર રહેર્ડ નૉર્થકોટે (સેક્રેટરિ ઑફ રેટે) અત્રેની સગમર ઉપર લખાણુ કર્યું છતાં એ વાતની અત્રે ગભ્યમતાઓએ દરકાર કરી નહિ ત્યાર પછી ૧૮૭૦ માં તથા ૧૮૭૨ માં—એ વાર—હ્યૂમ ઑફ આર્ગિસે હિન્દી સરખરને પુનઃ રમણુ કરાવ્યું લૉર્ડ લિટને દિલ્લીમાં દરબાર ભર્યો તે વખતે દેશીઓનો સગમરી નોકરી ઉપર ' વાજબી હક ' છે એમ જાહેર કર્યું, અને પોતાના ખાનગી લેખમાં ૧૮૭૩-૧૮૫૮-૧૮૭૦ ના કાયદાઓ સરકારે કેવી રીતે અવગણ્યા છે અને વખતો વખત દેશીઓને કેવા " છેતર્યા છે " ઇત્યાદિ ખુલા દિલથી બતાવ્યું પણ છેવટે ૧૮૭૮ માં જે લખાણુ કર્યું (અને જેનો ઉપર મૂળમાં—ઉલ્લેખ આવે છે) તેમાં દેશીઓના હક રૂબાવ્યા સનદી (કૉન્વેનન્ટેડ) સિવિલ સર્વિસમાં દર વર્ષે ૬ (એટલે કે આશરે ૩૫ ની નવી ભરતી થાય તેમાં ૭) જગ્યાઓ દેશીઓને આપવી એમ ૧૮૭૦ ના એક્ટમાં હજી આ હિસાબે પચીસ વીસ વર્ષમાં ૧૮૦ થી ૨૦૦ જગ્યાઓ ઉપર દેશીઓ આવી જાય આ વાત અત્રેના અંગ્રેજ અમલદારોને પરવડી નહિ તેથી તેઓએ એ એક્ટ ઉપર પાણી ફેરવવાની એક યુક્તિ રચી સનદી નોકરીમાંથી યોડીક દેશીઓ માટે જુદી કાઢી (૧૮૦-૨૦૦ ને બદલે આશરે ૮૦) અને બિનસનદી નોકરીઓ જે ઉપર વસ્તુતઃ દેશીઓનો હક પહેલાથી જ હતો—તે એમાં ઉમેરી, અને દેશીઓ માટે એક જૂદો વાડો કાઢ્યો. દેશીઓને ખાસ મહેરબાનીથી આપવાની ઉંચી નોકરીઓનું નામ ' રેટેયુટરિ સર્વિસ ' પા યુ—અને આ રીતે દેશીઓના હક વસ્તુતઃ કાતરી નાખ્યા છતાં જાણે નવા જ હક આપ્યા હોય એવો દેખાવ કર્યો. (જુઓ દાદાભાઈ નવરો " જશનું " હિન્દુ દારિદ્ર્ય "—એ પુસ્તક પૃ ૪૩૬ થી) ૧૮૭૮ ના હિન્દી સરકારના ખરીતામાં

એક એની સંચાલના હતી કે અગ્રે દેશીઓ માટે થોડી ખાસ જગ્યા કાઢી અને પછી સનન્દી નોકરીની પરીક્ષામાં દેશીઓને એસવા દેવા તહિ એના જવાબમાં લૉર્ડ કેન્થલે સ્પષ્ટ જ જવાબ આપ્યું કે આ ફરિયાદ પાર્લમેન્ટ આગળ અભિપ્રાય માટે મૂક્યા વિના ચાલે નહિ અને પાર્લમેન્ટ ૧૮૩૩ નો કાયદો રદ કરવો પડે એની યોજના કરી પણ પમાર કચેરી નહિ

I for one speaking individually, have never felt the slightest alarm at natives, well-qualified and fitted for public employments being employed in any branch of the public service of India

આ સ્થળે છેવટે એટલું કહીએ છીએ કે—અત્રેના અંગ્રેજ અમલદારોની આકાંક્ષા, દેશીઓના હક માટે થએલા વિલાયત સરકારના અનેક ઠરાવો અમલમાં આવવા પામ્યા નથી હતા, ઈંગ્લેન્ડના ગવર્નમેન્ટનીઓના શબ્દો (જે પ્રમંચે જે હળથી અને જે ઊર્મિથી એ લખાયાયા હવ્યારામાં છે એ વિચારતા, એ શબ્દોને મિથ્યા વાણી માની શકતા નથી,) તે ખરી ન્યાયમુદ્ધિ અને વિશાળ મનના સૂચક છે એમાં મશય નથી અને તેથી સર ફ્રીડરિક્સ શાહ વગેરે આપણા અગ્રણીઓ જેમણે પોતાની પૂર્વવચમાં મેંડેલે ડ્રાઈટ ફ્રાંસેટ નોર્થકોસ્ટ અર્લિંગ ટોરિ વગેરે અને મહાશયોના ઉદાર શબ્દો સામન્યા છે અને જેઓના મનમાં હજી એ શબ્દોનો જુમાર રહ્યા છે એ આભાવિક છે તેઓ હાલનું વાળુ પસાર થઈ જઈ આખરે બ્રિટિશ પ્રજાની ન્યાયમુદ્ધિ અમલમાં આવશે એમ માને છે, અને બ્રિટિશ પ્રજાની સમક્ષ જઈ આપણા હમ્મ જુ કરવાની જરૂર છે એમ જતાવે છે આ શ્રદ્ધા તે અધ દીનતાની શ્રદ્ધા નથી, પણ ખૂબ માનના રાજ્યલેખોના પૂર્ણ પરિચયથી ઉદ્ભવેલી આત્મમાનથી ભરેલી આત્મિક શ્રદ્ધા છે એમ અમારો અભિપ્રાય છે

પણ વિશેષમાં એટલું નોંધવું જોઈએ ખરૂં અને તે ફ્રીડરિક્સ શાહ ગોખલે વગેરેને અજ્ઞાત છે એમ કાંઈ જ નહિ કહી શકે—કે જૂના અને નવા નિખરલ અંગ્રેજોના—મેંડેલે અને મોર્લિના—વિચારો વચ્ચે કંટાળેક ખુબો ફરિયાદ છે એ ફેરફાર તે પચાસ વર્ષ ઉપરના અને અત્યારના હિન્દુસ્તાન વચ્ચે પડી ગયેના ફેરફારનું પરિણામ હોય—અર્થાત્ સ્વપ્ન અને જાગૃતતા ધર્મો જુદા છે એમ હાલના અમલદારોને લાગવા માગ્યું હોય અગર તો ભવિષ્યકાળ વર્તમાન થતા એટલે કે પરોક્ષ વસ્તુરિયતિ અપરોક્ષ અનુભવમાં પલટાતા તેઓનાં હૃદયની દિવ્ય ઉદારતાને સ્વાર્થરૂપી માયાના આવરણે ઝાંખી કરી હોય ગમે તેમ હોય પણ મેંડેલેની નિરર્ગળ નિરુપાધિક—શુદ્ધચૈતન્યની—ઉદારતા ગઈ છે અને તેને સ્થાને મોર્લિની દેશ કાન વર્તુલેક વગેરે ઉપાધિથી નિયંત્રિત ઉદારતા આવી રહી છે હિન્દુસ્તાન ઉપર આપણો કાબુ રહે તેટલી હદ સુધી જ ઉદાર થવું એ વિચારનો મેંડેલેએ ગર્જન વાણીમાં પ્રતિષેધ કર્યો હતો અને આ દેશની જુનમી અને જગલી રાજ્યપદ્ધતિને સ્થાને પશ્ચિમની ઉદાર અને સુધરેલી ગવર્નમેન્ટ સ્થાપવાની જનામણ કરી હતી મોર્લિ એ હદને અન્યથા રૂપે સ્થાપે છે, અને પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે ગરમ અને ઠંડા દેશ વચ્ચે જેવો આભાવિક હવાનો ભેદ હોય છે તેવો તેની રાજ્યપદ્ધતિમાં પણ ભેદ માને છે પણ મોર્લિને ન્યાય કરવા ખાતર એટલું કહેવું જોઈએ ખરૂં કે આ દેશનું હિત એમાં જ રહ્યું છે એમ એમની મમજણ છે અને અત્રે અંગ્રેજોના મનુ શિયલ થતા ચોતરફ અન્યકાં અને કાપાકાંપી વ્યાપી રહેશે

એમ એમને બધ રહે છે ગોખલે વગેરે પણ હિન્દુસ્તાનની ગૃહીય એકતા ઉન્નતિ અને
સ્વાતન્ત્ર્ય ઉપજાવવા માટે સાધનરૂપે બ્રિટિશ અમલ સર્વથા આવશ્યક માને છે બ્રિટિશ
કાયુ કેટલી હદ સુધી હોવો જોઈએ અને અમુક અમુક બાબતમા અત્યાગ્રે છે તેથી એણે
કરી શકાય એમ છે કે નહિ, અને સહેજસાજ ગભ્યતન્ત્રની કાર્યશક્તિ (efficiency)
ધરંવા દઈને પણ સ્વરાજ્યની દિશામા આ દેશનું રાજ્યતન્ત્ર હાલ કરતા વધારે ઝડપથી વાગવું
જોઈએ કે કેમ એ પ્રશ્ન ઉપર મિ મોર્લિની નિયન્ત્રિત અને કિલ્લ ઉદારતાવાળા વિચારો તેઓ
નાપસન્દ કરે છે

(અપૂર્ણ.)

[વસન્ત-ઓફિસ]

કીરસે એ સળન મુજબ સંજનનાં હીંદુ રાજને હરાવનાર સુલતાન મહમુદ.

પારકા રાજ્યની દીન અને દોરથી કટાણી પારખીઓ હીંદુસ્તાન આવ્યા, ત્યાર પછીની
તેઓની તેવારીખનું જે કોઈ પણ પુસ્તક હોય, તો તે કીરસે એ સળન નામનું ફારસી પુસ્તક
કે, જે સુંદ ન ગણાય એવી એતોમા યજ્ઞજર્દી ૮૬૯ (ઇસવી ૧૬૦૦) ના સાક્ષમા
બહમન કબેકોબાદ નામના એક નૌસારીના રહીશની કલમથી લખાયેલું છે પારસીઓના
ધર્મ, દત કથા, તનારીખ, રેવાજ, નસમ વીગેરે તરેહવાર બાબતો જે ગવાયતોને નામે
જણાયેલી છે, તેનો સામતો સગ્રહ બરજે પ્રમદીન અને દારાખ હોર્મજદયાર નામના ધણી
એએ કીધો છે તેઓમાથી દારાખ હોર્મજદયારના સગ્રહમા એ કીરસે એ સળન નામનું
પુસ્તક પણ સમાયેલું છે

દારાખ હોર્મજદયારના આ સગ્રહની પુરાણામા પુરાણી નકલ મારા જેવામા એરવદ
માનેકજી રશતમજી ઉનવાનાની માલેકીની આવી છે એ નકલના કોલેક્શન મુજબ, તે રાજ
હોર્મજદ માહ શહેરેવર સને ૧૦૬૧ યજ્ઞજર્દી (ઇસવી સને ૧૬૮૨) ને દીને એટલે
આજથી ૨૧૫ વર્ષ, સગ્રહ કરનાર ધણી, દારાખ હોર્મજદયારને મોતાને હાથથી લખાયેલી છે

હવે ઈ સ. ૧૬૦૦ મા લખાયેલું કીરસે એ સળનનું એ પુસ્તક તેના લખનાર બહમન
કબેકોબાદે શાને આધારે લખ્યું હતું, તે બાબે અથ કરતા કહે છે કે “ મને એ વાર્તા એક
દસ્તુરે દેખાડી હતી. ” (મરા કે ઇન કીરસે બેનમુદસ્ત દસ્તુર) યાને કહી હતી એજ બાબે
તે આગળ આવતા કહે છે કે “ આએ વાત, જેમ મે જોઈ (અને) યુએગોના કહેવાથી
સામળી, તેમ જણાવી છે’ આ મુજબ, ત્યારે, જે કે એ પુસ્તક આજથી ૩૦૭ વર્ષ ઉપર
લખાયેલું છે, તોપણ તે, તે વખતથી પણ આગમચના કોઈ પુરાણા આધારો ઉપર લખાયેલું છે

કીરસે એ મંગળન મુજબ સંગનનાં હાંદુ રાગને હરાવનાર સુવ્રતાન મહમુદ. ૪૫

‘એ પુસ્તકમાં’ આરખોએ ધરાંન જીત્યું અને ત્યાંથી થોડાક પાંગસીઓ હાંદુસ્તાંન આવ્યા અને આ દેશના જુદા જુદા બાગોમાં જઈ વસ્યા તે વીગેરે બાબતોનું વર્ણન છે એ વર્ણન મુજબ એ પેહેલ પેહેલા પારસીઓની ફીલયાગનાં મુખ્ય બનાવોનાં કેટલાક સનેઓ મહે છે. એ સનેઓ એ પુસ્તકમાં એમ આપ્યા નથી કે “અમુક બનાવ અમુક વર્ષમાં બન્યો” પણ “ધરાંનનાં છેલ્લા પાદશાહ યજ્ઞગર્દ પછી આટલે વર્ષે આ બનાવ બન્યો, પછી આટલે વર્ષે આ બનાવ બન્યો,” એમ જણાવ્યું છે. તે ઉપરથી એ બનાવોનાં સને આપણે મુકરર કર્યે છીએ. આરખોને હાથે ચાલથી હારથી તે સંગન આવી રહેવાનાં અને તે છોડવું પડ્યું તે વખત, સુધીનાં બનાવો માટે કીરસે એ મંગળનમાં જે કહ્યું છે તેનો સાર બનતાં સુધી તે કેહનારનાજ શબ્દોમાં નીચે પ્રમાણે છે.

“બ્યારે યજ્ઞગર્દનાં હાથમાંથી પાદશાહી ગઈ અને ખીજ દીનવાળો (પાદશાહ) આવ્યો અને તપ્ત લીધું ત્યારે તે વખતથી ધરાંન પદબર્ષ થાય. અફસોસ કે તે મુલક અને દીન વેરાંન થાયા. તે વખતે તેઓ કે જેઓને જઈ અને પાજંદ ઉપર (એટલે એ ધર્મ પુરતકોની દીન ઉપર) વીસવાસ હતો તેઓ વીખરાઈ ગયા. બ્યારે બેહદીનો અને દસ્તુરે સર્વ દીનનાં કામ ખાતર છુપાઈ બરાઈ બેદા, ત્યારે તેઓએ પોતાનાં મકાનો અને જગ્યાઓ અને યાગો અને મેહેલો અને અગ્યેવાનો પોતાની દીનને ખાતર છોડી દીધાં. બ્યારે તેઓનો એવો હાલ થયો ત્યારે કુહમ્તાંનમા તેઓ ૧૦૦ વર્ષ ગણા. (ત્યાં) એક ભલા દાનાવ શખમે તેઓની દીન બાપે શીકર કીધી અને પછી પોતાની સાથવાળા મીત્રાને કહ્યું કે “અહીં પણ જુદ દીનની ચીંતાથી વધુ વખત રેહવુ સુકેગ છે.” તેથી તેઓ દસ્તુર અને બેહેદીનો સર્વ હોર્મજ શહેર તરફ રવાનાં થાયા. બ્યારે ત્યાં ૧૫ વર્ષ ગુજ્યાં ત્યારે દરેક ઉપર દરવદો (યાને ખીજ દીનવાળા) થી રંજ આવી પડી.....તેઓએ દર્ધ તરફ વાંઢ્યો તૈયાર કર્યાં અને તુરત સર ચહાડ્યા. વાહણોમાં બાયદો છોકરાઓને ખેસાડ્યાં અને, મેતાખીથી હાંદુસ્તાન તરફ કીરતીઓ ચલાવી. બ્યારે વહાણો હાંદુસ્તાંન આવી પોહોતાં ત્યારે તેઓ દીન (દીવ ખાતે) લગરવાર થાયાં. ત્યાં એક જગ્યા લેધ તેઓ ઉતર્યા. ત્યાં તેઓ મુશકેમીમાં રહ્યા. ત્યાં એ બેહેદીનો (એટલે બહી દીન પાવનારાઓ) ૧૯ ત્રણ સુધી રહ્યા તે મુદત ખલાસ થતાં એક જોતીયે ફાલ જોઈ. એક જગદ દસ્તુરે તારાઓની ચાચ જોધ એકદમ કહ્યું કે “ઓ રોશની પાંખેલા મીત્રા! અહીંથી આપણે એક ખીજ જગ્યાએ જવું જોઈએ, અને ત્યાં આપણે આપણુ મથક કરવું જોઈએ.” તેના બોલવાથી સર્વ ખુશી થાયા અને શુજરાત તરફ વાહણો સેતાબ હંકાર્યાં..... પછી નસીબ સંજોગે મર્વ સંગન આવી પોહતા. ત્યાં એક ભલો રાજા રાજ કરતો હતો. તેણે પોતાનું શીર પર્વીનાઇનાં માથામાં મેથ્યું હતું. તેનું નામ જાએ રાંણા તરીકે હતું. તે સખી અકલમદ અને દાલો હતો. તેઓનો દસ્તુર, જે એલમ અને દાનાઈમાં મંચદુર હતો, તે હદીઓ લઈ તે (રાજા)ની આગળ ગયો. તેની ઉપર દુઆ કીધી અને કહ્યું કે “ઓ રાયોના રાય

(૧) મન દન કીરસે બે ગોફતમ ઓન પેદીદમ

જ ગોફતારે ખુબગીને ખુદ થનીદમ.

(એટલે રાજાઓનાં રાજ) । આ 'શહેરમાં તું અમોને જન્મ્યા આપ. ....' જ્યારે તે હોદ્દા રાજાએ તે દસ્તુરનાં એ સંખ્યા સંભળ્યા, ત્યારે તેનું દીલ તમામ ખુશ થાયું. તેમ વખતે તેનેક વીચારનાં (રાજ) એ હોકમ કીધો કે, "તમે મારા મુલકમાં મુકામ કરો. ...." તેઓએ સધળા જગ્યા તપાસી એક વાસ્તારવાળી (કેરાળ) જગ્યા જોઈ અને મોખેદને તેની ખંખર આપી. જંગલમાં એક જગ્યા તેઓને પસંદ આવી. તે જગ્યા ખુશ હતી. ત્યાં તેઓએ મકાન કીધા. સધળા માણસોને તે જગ્યા પસંદ આવી અને જંગલનું તેઓએ શહેર બનાવ્યું. (જ્યાં) સધળું ખીઆબાન જંગલ અને વેરાન હતું ત્યાં સધળાં જવાન અને ધરડાઓ આવ્યા. જ્યારે દસ્તુરે તે સારી જમીન જોઈ ત્યારે ત્યાં સધળી રીતની રહેવાની જગ્યા જોઈ. દસ્તુરે તેનું નામ સંજન આપ્યું અને તે ધરાનનાં મુલક માફક આબાદ થાઇ. .... એક વખત તેઓને રાએ (રાજ) સાથે કામ પડ્યું. તેઓ સધળા ખુશ વિચારથી તેની આગલ ગયા. દસ્તુરે તેને કહ્યું કે "ઓ રાએ જાદા ! આંએ મુલકમાં તે હમુને જગ્યા આપી છે. હવે હમે છછીએ છીએ કે હીન્દનાં મુલકમાં હમે એક આતશ બેહ-રામ સ્થાપીએ" .... તે રાએ જાદાએ હોકમ ફરમાવ્યો અને દસ્તુરને એક ખુશ જગ્યા આપી. .... ખુજેઓએ દીનના હોકમ મુજબ આતશ જાહેર કર્યો. દીનની રસમ મુજબ સધળા ખુજેઓ દસ્તુરોએ પુર નુર નુરાની 'ધરાનશાહ' (આતશ)ને સ્થાપ્યો. .... એ મુજબ ત્રણસો વર્ષ ઓછા યા વધતા ગુજર્ણ. અને ત્યાંથી કેટલાંક વધતા ઓછાં માણસો (બાહાર); ગયાં. તેઓ હીન્દનાં (જાદા જાદા) મુલકોમાં પથરાઇ ગયાં. તેઓએ સધળા બાબુએ દીસને પસંદ પડતી જગ્યાઓ પસંદ કીધી. કેટલાકોએ બાકાનેર (વાડાનેર) તરફ મોહ કર્યું. કેટલાકો બક્ર્ય તરફ ગયાં, કેટલાકો વર્ધાવ તરફ ગયા. સધળાઓ એમ જુદીજુદી જગ્યાએ સેતાંબ ગયાં. કેટલાકો અકલેશ્વર શહેર ગયા. કેટલાકો ખંખાયતના શહેરમાં જમા થયા. કેટલાકો નૌશારી તરફ પેતાની માલમતા હોકમ મુજબ યા નસીમના સરજવા મુજબ લેંધને ગયા. .... સવળાઓએ દરેક જગ્યાએ આરામ મેળવ્યો. અને ત્યાર પછી સધળા જગ્યાએ પોતાનાં ધરો બનાવ્યાં સધળે શાદી, આબાદાની અને સાતી હતી આ મુજબ ૨૦૦ વર્ષ પસાર થયાં તે વખતે સંજન શહેરમાં દસ્તુરોના કેટલાક ધરો રહ્યા હતા. .... આ મુજબ (તેઓનાં સંજન આબ્યા પછી) ૭૦૦ વર્ષ ગુજર્ણ અને તે શહેરમાં તેઓની ઘણી અવલાદ થાઇ. ....

જ્યારે આટલાં વર્ષ એઓ ઉપર ગુજર્ણ ત્યારે તેઓ ઉપર આરમાન રચ્યુ. એકએક તેઓ ઉપર જોહાન તંગ થાઇ પડી. જમાનાએ તેઓને જન લેવાનો વિચાર કીધો. શેડાંક સાલ બાદ વખતના દોરથી પાદશાહને સંજનનાં રાએ (રાજ) ની ખંખર પડી. ધરલામી પાદશાહને જ્યારે હીન્દમાં ૫૦૦ વર્ષ થયાં ત્યારે તેઓ ચાંપાનેરમાં આવ્યા. જુઓ ! કે એક નસીમવત પાદશાહ તે (ચાંપાનેર) શહેરમાં જાહેર થાયો અને તખ્ત પર બેઠો તેને મહમુદ મુલતાંન કહેતા હતા. પ્રજા તેને 'જલ સુખહાન' કહેતી હતી. કેટલાંક વર્ષ પછી જ્યારે તેને માનુમ પડ્યું કે હોદ્દસ્તાનમાં સંજન શહેરમાં એક પાદશાહ છે, ત્યારે એક દીવંશે અલદખાંને વજીરે કહ્યું કે "ફતેહમંદ પાદશાહનું જોનું ફરમાન છે કે તારે સંજન તરફ જલદીથી લશ્કર સાથે જવું કે, તેના (યાને ત્યાંના રાનાનો) મુલક હાથ લાવે." તે (અલદખાં) શાહ મુલતાંન મહમુદનાં હોકમથી પોતાનાં મકાનમાંથી ધુધારા માફક બાહર પડ્યો. તમામ લશ્કરને એકત્રમ તૈયાર કરીને પોતાનાં અકાબ

(૧) અકાબ સફીને ઇસ્લામી યુગની નીચાંની તરીકે તેઓનાં મુન્દાં પર મેલવામાં આવતું. પક્ષીને ઉડતું કીધું. જ્યારે અવધખાનં સાંચી લશ્કરને લેખને મેળનનાં આબાદ મુલક ળાણી આવ્યો ત્યારે હાંદુ રાએ (રાગ) ને તે લશ્કરની ખબર પડી, કે તે બધી તરફથી ધણું લશ્કર લેખ આવ્યો છે.....ત્યારે તેણે સઘળા મેખેદો મેહદીનો અને હેરમદાને બોલાવ્યા. પછી તે નેક કરણીવાળા રાગએ તેઓને કહ્યું કે "એ વંશદાર મીત્રા ! (આ કામમા) 'શું તદખીર છે? મારા વડીલોએ તમને મદદ કીધી હતી અને તમારા કામમા (તમારી સાથે) સઘળી નેકી કીધી હતી. માટે આ મારાં કાંમમાં તમે સર્વ કમ્મર બાંધે અને લડાઇમાં તમે બોમીઆ થાઓ (યાને બાગ લેઓ). જે માહરા વડીલેલું તમે ઉપર અહેશાન થયલું તમે ગણુતા હોય તો તેનાં આબારમાંથી તમારું શીર જે ચી નાં લેઓ." ત્યારે તેઓમાંથી એક પીર મેખેદે જવાબ આપ્યો, કે "ઓ રાગ ! આ લશ્કરથી તું ફલગીર નાં થા.....તે વખતે તે જગ્યાએ (યાને સંજન શેહેરમાં) જવાન તેમ બુદ્ધા કેટલાક લાયક મેહેદીનો હતા. તે સર્વ મેહેદીનોની ગણુત્રી કીધી તો એક હજાર અને ચારસો દસતરે નોંધાયા. તે સર્વએ તુરત ધોડાઓ ઉપર જન બાધ્યા. (લડાઇના) નગારાં વાગતાને વાર તે સવારે તૈયાર થાઈ ઉભા.....આ મુજબ એક બાળુથી લશ્કર તૈયાર થયું, એક ઇસ્લામીઓનું અને ખીજું હાંદુ રાગનું. મેહેદીનોમાંથી જે પહેલો ધણી મેદાન પડ્યો તે અર્દશીર નામનો હતો.....તે (લડાઇનાં) મેદાનમા ઇસ્લામીઓની હાર થઇ અને તેઓ તે રાએજદાની સાચની લડાઇમાં માર્યા ગયા. રાતના અધારામા અલધખાન નાઠો. તે સીદ્દા માર્ગે બુલ્યો. તેનું સગળું લશ્કર પડવા ખડવા લાગ્યું અને અર્દશીર આગળથી નાંસવા લાગું...અલધખાને ખીજ વખતે લડાઇનો સામાન તૈયાર કર્યો અને પાછા લડાઇનાં નંગાગે વાગવા લાગાં. જ્યારે કીર્તિવંત અર્દશીરે લશ્કરને જોયું ત્યારે પાઠો દોડતો આવ્યો અને તે બહી ખરલતના રાગને કહ્યું કે "આપણા એક માણુએ તેઓનાં એક શો માણુસો છે".....જ્યારે એક તરફથી લશ્કરો બેગાં મલ્યાં ત્યારે સેપાહોનાં શરીરમાંથી દર્દો માફક લોહી પેહેવા લાગું.....અર્દશીર જન ઉપરથી ઉધે મસ્તક નીચે પડ્યો. લશ્કર તેથી ધારતી ખાઇ ગયું અને નીરાશ થયું.....એક બાળુએથી ધણુ લશ્કર અને સરદારો, નામદારો, અને નેક આદમીઓ માર્યા ગયા. તે રાએજદો પણ માર્યો ગયો અને લડાઇનાં મેદાનમાં હોહા થઇ રહી. અફસોસ ! કે તે નેક હાંદુ શાહજદો માર્યો ગયો અને સઘળી બાળુએથી શહેર વેરાન થઇ ગયું. સઘળા મેહેદીનો આખેરે પરાંગનદે થઇ ગયા. હિંદુસ્તાનમાં બહારત નામનો એક પાહાડ હતો. ધણાકો પોતાના જાણુને ખાતર તેમાં જરાઇ બેઠા પોદાના હોકમ આગળ કોઇનો ચારો નથી. આ બનાવ ઉપર ૧૨ વર્ષ યુજ્યા (અથવા તેઓ ૧૨ વર્ષ ત્યાં રહ્યા). તેઓ પોતા સાથે ઇગન શાહ (આતશબહેરામ) ને લઇ ગયા હતા.....પછી બધાઓ લાંસડે આવ્યા: એ ઉપર ૧૪ વર્ષ યુજ્યા અને આકાશનું ચક્ર કાળ ઉપર ફરતું હતું. તે વખતે એક બેક દીન જહેરમાં આવ્યો. તે સરદાર (દહયો વદ, પહેલરી દહયોપત એટલે ગામનો પટેલ) હતો અને તેનું નામ ચાંગા ખીન આસા હતું.....એક વર્ષ તે (વાસદાન) એ આતસ ગાહમાં ગયો.

પારસીઓ હિંદુસ્તાન આવીને સંજન બણી જઇ વસ્યા અને ત્યાંનાં હિંદુ ગણએ સુલતાન મહમુદને હાથે હાર ખાવા પછી પારસીઓ ત્યાંથી વીખરાઇ ગયા અને આતશ બેહરામને લઇ બાહારત અને તે પછી ભામદે જઇ રહ્યા અને ત્યાંથી નૌસારીના આગા આસા નામના પુરુષ આતશ બેહરામને નૌસારી લઇ ગયા તે વખત સુધીની હકીકત આપે છે.

હવે એ વર્ણનમા જણાવેલો સુલતાન મહમુદ તે કયો ઇસ્લામી પાદશાહ હતો? અને તેને હાથ સંજનના હોંદુ રાજની અને સંજનની છત કયા વર્ષમા થઇ હતી? તે બાબદો તપાસવાની અને નક્કી કરવાની આ વિશયની મતલબ છે.

પારસી દત્તકથા કહે છે અને તે દત્તકથાને આધારે ડૉ. ઉવીલ્સને (૧) કહ્યું છે કે, એ સુલતાન મહમુદ તે ગુજરાતનો ઇસ્લામી પાદશાહ મહમુદ બેગડો, જેણે ઇ. સ. ૧૪૫૯ થી ૧૫૧૧ સુધી ગજ કર્યું હતું, તે હતો પણ મર જેમ્સ કેમ્પબેલ (૨) કહે છે, અને તેના આધારે હાલ કોઇક પારસી ગ્રંથકર્તાઓ કહેવા લાગ્યા છે, કે એ સુલતાન મહમુદ તે દીક્ષીનો મહમુદ શાહ અથવા અલાઉદ્દીન ખીલજી છે, કે જેણે ઇ. સ. ૧૨૯૫ થી ૧૩૧૫ સુધી રાજ કર્યું હતું અને ગુજરાત પણ જીત્યું હતું.

હું આ વિષયમા દેખાડવા માગુ છું કે, ડૉ. ઉવીલ્સને કહે છે તેમ, એ ઇસ્લામી પાદશાહ સુલતાન મહમુદ બેગડો હતો અને નહિ કે, સર જેમ્સ કેમ્પબેલ ધારે છે તેમ, મહમુદ શાહ અથવા અલાઉદ્દીન ખીલજી.

માહરા અનુમાનનાં ટેકામા હું નીચલા સાધનોની દલીલ રજૂ કરવા માગુ છું.

૧ પારસી દત્તકથા.

૨ ઉપલા બનાવોનું વર્ણન કરનાર કીરસે એ સંજનના પુસ્તકની ખુદ માહેલી ગવાહી.

પારસી દત્તકથા.

કોઇ તવારીખનો બનાવ નક્કી કરવા માટે હંમેશા દત્તકથા કંઈ મજબુત દલીલ ન ગણાય પણ ન્યારે દત્તકથાથી વીરૂધ્ધ કોઇ મજબુત દલીલો નહિ હોય અને ન્યારે દત્તકથાની તરફેનમા ખીજી દલીલો હોય ત્યારે અલબત્તે દત્તકથાને કેટલુંક વજન આપવું જોઈએ.

સર જેમ્સ કેમ્પબેલ ધારે છે કે એ સુલતાન મહમુદ તે મહમુદ બેગડો હતો એમ ડૉ. ઉવીલ્સને પોતે સુચના કરી છે. તે કહે છે કે "Dr. Wilson (J.B.B.R.A.I.S.I. p 182) has suggested that the Mahmudshah of the Kishch is

(૧) બોમે પ્રાન્થ રાયલ એશીઆટીક સોસાયેટીનું જર્નલ વા. ૧૧ પા. ૧૮૨ નોંઠ.

(૨) બોમે ગેઝેટીઅર ચાના વોલ્યુમ ૧૩. બાગ ખીજો. પાનું ૨૫૦.

ક્રીસ્ટે એ સંજન મુજબ સંજનનાં હોંડુ રાજને હરાવનાર સુલતાન મહમદ ૪૯

Sanjan was Mahamud Begada who reigned in Gujarat from 1459 to 1573." પણ એ કંઈ ડા ઉવીલસનની ખોતાની સુચના નથી. ડા ઉવીલસન જે જણાવે છે તે પારસી દંતકથાને આધારે છે. એ દંતકથા કેટલાક પુસ્તકોમાં ઉવીલસને ઇ. સ. ૧૮૪૧ માં લખ્યું તેનો આગમ્ય નોંધાય છે. (ક). ડા ઉવીલસને લખ્યું તેની ૩૩ વરસ આગમ્ય (ઇ. સ. ૧૮૦૮) માં ડા રોબર્ટ ડ્રમન્ડ નામના અથ કર્તાએ પારસી દંતકથાને આધારે, સુલતાન મહમુદ બેગડાનું નામ જણાવ્યું હતું. એ અહરથે ગુજરાતી મરાઠી ભાષાઓ ઉપર એક પુસ્તક (૧) ઇ. સ. ૧૮૦૮ માં પ્રગટ કીધું હતું. તેમાં તે પારસીઓનાં સંજન સાથનાં સંબંધ માટે નીચે પ્રમાણે કહે છે.

"These Parsees sojourned together several hundred years in the territory of Srojan, where, in their transmarine abode, they first lighted up an Atish Beharam, or sacred fire. But after that time, many of them went forth from Oodwada, the site of the said flame. ... After their voluntary dispersion from the territories of Sujjan, Mahmood Begra, Prince of Ahmedabad, a notorious civil usurper and religious Bigot, sent a detachment to demand tribute from Sujjan Qhief

The strength of the Musssulmans, on this march, is said to have been thirty thousand men. The protector of the Parsees now called upon them to join his natural militia

(1) Illustrations of the Grammatical parts of the Guzerattee, Mahratta and English languages by Dr. Robert Drummond, Bombay. Printed at the Courier Press 1808 There were only fourteen hundred adult males of the Parsees present They however fought a bloody battle. The Mahomedans were worsted, but an immense army soon after returned and compelled the Raja to pay a Peshcush or tribute and to acknowledge the Ahmedabad power and authority invincible, and paramount

ખોતાનાં પુસ્તકોનાં શબ્દકોષમાં 'પારસી' શબ્દ હેઠળ તે ઉપલી વીગત આપે છે અને ત્યાં પારસીઓ માટેના ખોતાનાં વર્ણનને તેઓનાં દસ્તુરે સાથનાં સમાગમ (an early access to conversation with many of their Dastours) નું પરીનામ જણાવે છે. એનું પણ ઘણું ખટ ક્રીસ્ટે એ સંજનને મળતું છે.

ત્યારે ડા ડ્રમન્ડનો વર્ણન ઉપરથી ક્રીસ્ટે છે, કે ઇ. સ. ૧૮૦૮ માં, એટલે આજથી આશરે ૧૦૦ વર્ષ ઉપર તેનાં કર્તાએ પારસીઓથી માંમત્યું હતું કે સંજન ઉપર હુમલો કરનાર પાદશાહ સુલતાન મહમુદ બેગડો હતો.

(ખ) વળી ક્રીસ્ટે સંજનનો ગુજરાતી તરજુમો ડા ઉવીલસનની આગમ્ય છપાયો છે. તે તર્જુમો કનનારાઓએ સુચતાન રાજાને અમદ બેગરો ગણ્યો છે. એવો એક તર્જુમો

ઈ સ ૧૮૩૧ માં એ ફરામ બીન અસપદીઆરજી રખાડીએ “હાદેશાનામુ”, એવે નામનાં એક પુસ્તકના એક ભાગ તરીકે પ્રગટ કીધો છે તેમાં એ લખનારે એ સુલતાનને મહમુદ બેગડો કહ્યો છે એટલું જ નહીં, પણ એ સુલતાને સન્નનના પારસીઓ ઉપર હાડેસો પાડ્યો હતો, તેથી ઉપલા પુસ્તકમાં ‘સુલતાન મહમુદ બેગડાનો કીશો,’ એવે નામે એ પાદશાહનો એક એકવાલ ‘મીરાતે સીક દરી’ નામના તવારીખના પુસ્તક ઉપરથી ઉપજાવી પ્રગટ કીધો છે.

એ પણ ત્યારે દેખાડે છે કે ડા. ઉવીલસને કાઈ પોતાની અટકળથી મહમુદ બેગડાનું નામ સુચવ્યું નથી, પણ આગળથી પારસીઓ આપદાદાની દત્તકથાથી, જેમ સાબળતા આવ્યા હતા તેમ એ નામ જણાવ્યું છે.

(ગ) આજથી ૮૨ વર્ષ ઉપર એટલે ઇ સ ૧૮૨૬ માં ભરૂચવાળા દસ્તુર અસપદા આરજી કામદીનજીએ ‘કદીમ તારીખ પારસીઓની કસર’ એવે નામનું જે પુસ્તક લખ્યું છે તેમાં પણ (પાના ૧૫૧ થી ૧૫૪ માં) જણાવ્યું છે કે મન્નન ઉપર હુમલો કરનાર સુલતાન મહમદ તે મહમુદ બેગડો હતો આ કેતાબમાં દસ્તુર અસપદાઆરજીએ એ સુલતાનનું નામ મહમુદ બેગડો આપ્યું છે એટલું જ નહીં પણ એનો ગાડીએ આવવાનો સને આપતા જણાવ્યું છે, કે “એ મહમુદ બેગડાને ગુજરાતની હકુમત ઉપર બેઠો સને હીજરી ૮૬૩ આફશેને તેશેક હીજરી સને હતો તેહેને હાલ હીજરી સને ૧૨૪૧ સુધી ૩૭૮ તરજુશોને ઇગિતેર વર્ષ થયા છે” (પા ૧૫૫)

આ મુજબ દસ્તુર અસપદાઆરજી એ સનન્નન હતનાગ તરીકે મહમુદ બેગડાનું નામ આપ્યું છે એટલું જ નહીં, પણ તેનો સને વનીક આપ્યું છે તેનો ગજગાદીએ આવવાનો સને હીજરી ૮૬૩ ઇસનામી તવારીખ નવેશો પ્રમાણે બરાબર છે તો પણ એ સનેને પોતે પુસ્તક લખ્યું (ઈસવી ૧૮૨૬ હીજરી ૧૨૪૧) તેનીથી ૩૭૮ વર્ષ ઉપર આગમચ મેદ્યા છે તે પણ બરાબર છે (હીજરી ૧૨૪૧-૮૬૩=૩૭૮) (૧)

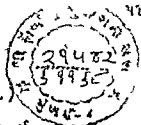
અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે મુસલમાન વર્ષ હુકુ હોવાથી તેની ગણતરી પ્રમાણે ૩૭૮ વર્ષ થાય છે પણ જો ૩૬૫ દાહાડાની ગણતરી લેઈએ તો એ બનાવો વચ્ચે ૩૬૭ વર્ષનો ફેર આવે કારણ હીજરી ૮૬૩ તે અગ્રેજી ૧૪૫૮ છે અને હીજરી ૧૨૪૧ તે અગ્રે ૧૮૨૬ છે તેથી એ બે વચ્ચે ફેર તરીકે (૧૮૨૬-૧૪૫૮=) ૩૬૭ વર્ષનો ગણો આવે

(અપૂર્ણ.)

જમશેદજી હવજીજી મોદી.

-વિલાસિકા.

(અનુસન્ધાન ગત અકના પૃષ્ઠ ૬૫૬ થી.)

ઉપની ચર્ચાથી મિ. ખખરદારનો અપૂર્વ કવિતા ન્યવાની નૈર્મલિક શક્તિના દરે સ્ત્રી-કાર્યોએ તે તરત જણાશે. આ કાન્ધુથી જ હેમની ન્યતાઓમાં અનુકન્ધુ અશ વિગે જગત બોલવું પડશે તો ઊદ્ધા-વેપલુથી બોલુ નહિં ગણાય એમ આશા છે. અનુકન્ધુ મુખ્ય બે પ્રકારના હોય છે, (૧) અનુકન્ધુના ઉદ્દેશથી જ જાણી નોંધને ગ્રાહ્યતાં કાઢ્યો, (૨) અપૂર્વ ગ્યતાનો ઉદ્દેશ છતાં, હેમાં અન્યકૃતિનું અનુકન્ધુ પ્રવેશ પામ્યું હોય હેનાં કાવ્યો. પ્રથમ વર્ગની રચનામાં પણ કૌશલ વાપર્યું હોયછે તો જ તે ન્યતા ગ્રહણીય બનેછે, નહિં તો પ્રેમ અનુકન્ધુ જ નહીં મારહીન ધર્મ જાયછે. મૂળના કાવ્યના અન્તર્ગત સ્વરૂપનું અનુકન્ધુની ગ્યતામાં આભાવિક જેવું વહન કરી દેના બાલ્ય અગોના કિતાબ પણ કુશલતાથી ધર્મ એકદમ મૂર્તિનું પ્રતિબિમ્બ દેવું પડે કે વાચનાને કાંઈ વિચિત્ર અમર ન થાય તો જ એ પ્રકારનું અનુકન્ધુ મદ્ય નીવડેછે.

બીજા વર્ગના અનુકન્ધુમાં પણ બે પ્રકાર મળવેછે,

- (૧) અપૂર્વતાનો અશ પ્રધાનભૂત હોઈ, અન્યકૃતિની છાયા માત્ર પડી દોષ અને અનુકન્ધુ છે એમ જામ થતો અટકતો હોય હેની સફળ ગ્યના,
- (૨) અપૂર્વતાનો આભામ માત્ર હોય, પણ અન્યકૃતિના અનુકન્ધુની રેખાઓ સખજ દોષ, અને તેથી ગ્યના ગુણહીન બને તેવા કાવ્ય

આ બંધા પ્રકારના અનુકન્ધુ વિલાસિકામાં મ્યજે મ્યજે નજરે પડેછે દરેક વિગે અવિરત વિચેતન કરતાં વિસ્તાર ધર્મ જાય એમ છે. મારે દિગ્દર્શનથી જ મતોના માનવો પડશે. એટલું પ્રથમ નોંધી ગળવું જોઈએ કે અનુકન્ધુ કરનારની ગ્રિયતિ આગમ્યથી જ કેન્દ્રીક બનતાને લીધે ગેરચાલવાળી દોષછે. મૂળ કાવ્ય પોતાની ખૂબીથી પોતાનો દરે મંબાળી સકેછે, પણ અનુકન્ધુમાં પોતાની વિશિષ્ટતા ના હોવાથી અનુકન્ધુની કૃતિથી જ એક જાલની ખામી પ્રવેશ પામેછે. તે ખામી દૂર થાય હેવી કલા વપનાય ત્હારે જ અનુકન્ધુમાં અમરકાર આવી ક્ષમ્ય ધર્મ મટે. આ કાન્ધુથી બેપારી લોકો 'Beware of imitations' 'અનુકન્ધુથી સાવધ રૂહો' એમ ચેતવણી આપેછે હેવી ચેતવણીની આવશ્યકતા માહિલના બ્યવહારમાં ઉત્પન્ન થતી નથી. બે સફળ અનુકન્ધુ હશે તો તે પોતાના જ ગુણથી ટકી સકે, અને અફળ અનુકન્ધુ હશે તે પોતાના જ દોષથી પડી બાગશે * મારે 'વિલાસિકા' માંના અનુકન્ધુના વિગે જે કાંઈ બોલવું પડશે તેમાં દ્રાહ પણ હેતુની અપેક્ષા કપમિયત થતી નથી.

* બેપારીના અનુકન્ધુમાં પોતાની કૃતિને પાઠકની કરી બતાવવી એમ છે. માહિલના અનુકન્ધુમાં એથી ઉપરો કમ છે, એ બેડ તો ઉધાડો જ છે.

અનુકરણના ઉદ્દેશથી જ રચાયેલા અને અનુકરણની કૃતિથી હોય ઉત્પન્ન ના થયેલો હોવા ઉદાહરણો પ્રથમ લખ્યે —

“ રે મારણામા ફૂલતુ બાળક ન મેળને જાણતું,
હસતું શુભાખી દેહ પર દોસે આકારણુ આણતું,
તે આત્મ તેનો મધુ ત્હારા સ્વર સુણીને રીઝતો,
કે આશ મધુરી બાવિકેરી તુજ કૃપાથી મીચતો ! ” (પૃ. ૩૩. શ્લો. ૧૧)

આ શ્લોક વાચતા, યદ્યપિ—

અમર ભૂમિને આપણે દિવ્ય ગાન ગવાય
સુણીને તે તુજ મુખપરે મીઠું ઝિમત હોરાય—

—એ ‘ એક બાળકની મરણ વિશે ’ ના કાવ્યનુ અમરણુ તરત જ ચર્ચા આવે છે, તથાપિ એ મળમાની કરપનાની ગયા માત્ર લગ્નને અનુકરણની ગ્યનામા કૌશલથી કાંઈક ઉપાન્ન પણ કરાયું છે તેથી સમિકૃષ્ટિને ક્ષોભ ઉત્પન્ન થતો અનુકરણ તે જ પ્રમાણે—

“ બહાલો ઓ ! અતઃ મુજ ઉભરાય
ધસતા પ્રેમતરંગો ધાય,—

ઇલાહિ મુન્દ વચનોથી શરૂ થતુ પ્રેમતરંગ નામનુ આપણુ કાવ્ય અન્યકૃતિની, ધ્યાનો આભામ જ ધાગણુ કરી હેમા કર્પના વગેરેની અપૂર્વતાનો અશ્વ પ્રધાન રૂઢ છે તેથી એ કાવ્ય પોતાના ગુણવડે જીજ્ઞાસુ રહી સમજે

“ મહારુ બચપણનુ ઘર ” એ આપણુ કાવ્ય કોઈક અગ્રેષ્ઠ કાવ્યની નમૂના હોય એમ મહેને કાંઈક ભામ લાગે છે. એ વિરો અહિં વધારે કહી સકાતુ નથી પરંતુ એ એ અનુકરણ હોય તો તે વાત સ્વીકારી હોત તો વધારે મતોપકાન્ત થાત

“ I remember I remember
The house where I was born ”

એ મળનુ આ અનુકરણ હોય એમ કાંઈક લાગે છે પરંતુ હેમા અને આ અનુકરણ મા ફેર ઉધોડો છે, અને ગ્યના કાર્ષક અપૂર્વવત્ જ બની છે તે ગુણને લીધે કાવ્ય નિસ્તોજ થતું બચ્ચું છે.

હવે ખીજી જાસના અનુકરણ જોઈએ “ સંક્રિતુ દિવ્ય શાસ્ત્ર ” (પૃ. ૧૪૦). સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકાર કરવો નહીં ગયો જણાય છે પરંતુ આ કાવ્ય શૈલીના “ Love's Philosophy ” એમ કેટલાકે નામ આપેલા કાવ્યનુ જ અનુકરણ બહુ અંશે છે પરંતુ મળની ખૂબી અનુકરણમા બરાબર પડી નથી એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી,

“ તો હે પ્રિયે ! શુ ન તમે જ બાવે ? ”

—એ પુનઃ પુનઃ આવર્તન પામતું શ્લોકાન્તયરણુ ખાસ કરીને: ભાષે 'સુ' કર્મ અનુક્રમ હોવાથી, જરૂર સત્વદીન થઈ જાય છે. તેમ જ, આરમ્ભમાં કેટલાક સદ્ધિના બનાવોમાં સંયોગની અનુચિતતા આવી છે. પ્રથમ શ્લોકમાં ઉપા અને એદ્રિકાનો વિરલયોગ વર્ણવી, તરત બીજા શ્લોકમાં સન્ધ્યા અને શુક્રતારોનો યોગ ચીતરતાં સદંજાન આપ્યું છે કે આ એક કાલના એક સમય દર્શનનું ચિત્ર નથી પરંતુ બિન્ન બિન્ન-પૂર્વ પશ્ચિમ જોટલાં બિન્ન બિન્ન-છટક ચિત્રોના કંડકા છે. આમ કરવામાં દોષ નથી. પરંતુ એ બિન્નતાને સાધનાર રેખાઓ ચતુરતાથી અંકાઈ નથી જણાતી, આ રીતનાં કારણોથી આ અનુકરણ અફળ થાય છે.

'સમુદ્રકાંઠિ' (પૃ. ૧૪૧) એ કાવ્ય વર્ણસ્વર્યના એક 'સોનેટ' ઉપરથી સ્પ્રમિત છે એમ ફૂટનોટમાં સ્વીકાર્યું છે. વર્ણસ્વર્યના મૂળની ગમ્ભીરતા તથા ઉચ્ચ શાન્દ્યથી છાંપ આ અનુકરણમાં નથી આવી સંકી એ વાત મૂળ તથા અનુકરણ સાથે સાથે વાંચી જોનારને તરત જણાશે. શબ્દોની યોગતા, શબ્દરવની યોગતા, કટપનાની સરણી, —એ સર્વ અંશોમાં કાંઈ ને કાંઈ ક્ષતિ રચળે રચળે આવવાથી આ અનુકરણ નિષ્ફળ થયું છે. વિમતવાર હિદાહરણથી સમર્થન કરવાને હવે અવકાશ નથી, તેથી આમ સામાન્ય દિગ્દર્શન કયું છે.

એક બીજું અફળ અનુકરણ જોઈને બમ કરીશું. 'મહારા મિત્રને' (પૃ. ૧૧૮.) માં

દોહરા

૧. પંડ્યો પ્રેમનો મેઘ ને વહી પ્રેમની રેલ,
ધસગતા ઉર આપણાં કરે તેહમાં ખેલ.
૨. યમયમ યમકે વીજળી ત્યાં મુજ આખિયો પ્રોડ,
ને તેમાં શુંદ આપણી પ્રેમછબી હું જોડ !
૩. ગંગડ ગંગડ ગાજો ઘણો શીર ઉપર આકાશ,
પ્રેમસિંહ શું આપણો ધુમનો કરે વિલાસ ?
- ૪.

—આ ત્રણ શ્લોકને વિશે ફૂટનોટમાં મિ. ખખરદાર દેનિસનની નીચેની પંક્તિયો સર-
ખાવવરું કહે છે:—

"Thy voice is in the rolling air;
I hear thee where the waters run;
Thou standest in the rising sun,
And in the setting thou art fair."

અને પોતાના કાવ્યની કટપના આ પંક્તિયોથી સ્વતંત્ર છે, પણ બનેલા ભાવનું મૂળ એક જ છે એમ આપણને ખબર આવે છે. પરંતુ દેનિસનની મુરેખ પંક્તિયો અને ભાવ-
પ્રકાશનમાં અને મિ. ખખરદારના ઉપરના શ્લોકોમાં મરખાપણું શું છે તે જરૂર જરૂર કંઈ છે. દેનિસનની આ પંક્તિયોનો પૂર્વાપર સંદર્ભ જોતાં હેમાં જે ગમ્ભીર અને ઉચત ભાવનું

‘ગર્જન-સંભળાયછે,’ તે આ અનુકરણમાં દૃશ્યમાન નથી. મરણ પામેલા મિત્રને મૃત્યુથી વિશ્વેષ પામ્યા છતાં પ્રકૃતિના ભવ્ય તેમ જ સુંદર દર્શનોમા પોતે કોઈ મૂઠ સૂક્ષ્મ રૂપે ઓતપ્રોત, વ્યાપ્ત આધ્યાત્મિક સ્વરૂપમાં જીવેછે, અનુભવેછે, હેતું દર્શન થયેલું વર્ણવ્યુંછે. આ કલ્પનાનો અંશ પણ અનુકરણમાં નથી. એટલું જ નહિ પણ, દેનિસનમાં મરણ પામેલા મિત્રના આત્મસ્વરૂપની વ્યાપકતા વિશે ઉલ્લેખ છે અને આદિ તો ‘માત્ર મિત્રોનો પ્રેમ પ્રકૃતિનાં રૂપમાં પરાવાયલો દેખાયછે હેવી કલ્પના કાચી રીતે ઉપસ્થિત થઈ છે અને તે પણ રચનામા કલા-વિધાનના સંસ્કાર વિના.

‘તાપી નદીના પૂલ ઉપર’ (પૃ. ૧૦-૧૨) એ નામના કાવ્યમા નીચેની પંક્તિયો,
૯ માં શ્લોકમાં છે.—

“ જાણે ધર્મી આ મુજ માટે લા નભપરથી મોકલ્યો છે ખાસ,
જે આ સર્વ ઉપરથી થઈને સ્વર્ગતણું વેરેછે તેજ,”

અને દીપમા (હેની સગ્ગામણી માટે, અથવા અનુકરણના મળતું નિદર્શન કરવાને)
નીચેની શૈલીની પંક્તિયો આપીછે —

“ It seemed as if the hour was one,
Sent from beyond the skies,
Which scattered from above the sun
A light of Paradise ”

પરંતુ શૈલીના અનુપમ ભાવ અને શબ્દરચનાની ખૂબી અનુકરણપંક્તિયોમા ઊતરી નથી સફી. મુખ્ય, અતર્ગત, કારણ એ છે કે શૈલીની આ પંક્તિયોના ભાવનું ઉદ્ઘાટન કરનાર પૂર્વ મદર્ભમા આવેલી રચનામા જે વર્ણાદિકની તૈયારી થયેલી છે, તેની અથવા તેનો સત્તાંશ હોય હેવી પણ તૈયારી કરનારી સામગ્રી આદિ પૂર્વ સદ્ભના વર્ણનમા આવી નથી. શબ્દ-રચનામાં પણ અનુકરણપંક્તિયોમા લાલિલ નથી આવ્યું-તેનું એક કારણ એ છે કે મળતું અક્ષરશ્ચ ભાષાન્તર કરવાનો પ્રયાસ કરતા અન્તર્ભાવનું તત્ત્વ અનુકરણમાથી છટકી ગયુંછે, અને શબ્દો લગભગ શબ્દવત્ થઈ પડ્યાછે.

એક ખીજું ઉદાહરણ—‘પ્રેમચક્ષુ’ (પૃ. ૧૦૦) એ કાવ્યમા શ્લોક. ૬ નું પૂર્વાર્ધ—

“ મુજ સહ હસતી પણ આંખે આંસુ ઝરે,
તડકામાં પડતો વરસાદ જ જેમ જે ! ”

—અન્યકૃતિનું સ્મરણ કરાવેછે, જે કે અનુકરણનો સ્વીકાર દીપમા કે કોઈ રીતે થયેલો જણાતો નથી.

જેવી કે મૂઠ સુંદરી રુદન કરતી જાય,
મહિ વેરે રિમત અગત્યાં, હેવી ગ્યના આ રમ્ય જણાય” —

—એ મૂળ અને આ અનુકરણની સરખામણી કરવાનો અવિવેક મહારાથી યદ્ય સકે
એમ નથી પણ તટસ્થ રસિક જનોને એ કામ સોપીને અટકીશું.

એ જ રીતે નીચેની પકિતની સ્થિતિ છે —

“કદી કદી કદી યાદ જ પડે,

રૂપેરી ધારે જો રહે.”

(‘તારા’ ૫ ૧૩૦ શ્લો. ૩ ઉત્તરાર્ધ.)

અહિં તારાને રૂપેરી ધારે રહતા જોવાનું મૂળ—

“રૂપેરી આસુની ધારા

હમે રેડજો ગગનતારા ”

—એ પકિતયોમા જરૂરે દુ ખભારથી દબાયેલી વિધવાના અશ્રુજળથી જખાયલા નયનોએ
એચેલી, વિઝહલ હૃદયે ચીતરેલી, તારાની રૂપેરી અશ્રુધારા, અમલ ભાવારોપણના દોષ-
માથી બચી જાય છે, તેમ આ અનુકરણને બચાવવાને કાઈ સાધન જણાતું નથી. કવિયે
બાળકના મુખમા શમ્દો મૂક્યા છે ખરા, પણ આ સ્થળે રૂપેરી અશ્રુધારાને ઉદ્ભવનું કારણ
નથી તેથી કલ્પના નિષ્પ્રયોજન યદ્ય પડે છે, અને અનુકરણનું માત્ર ખોખું જ આપણી
મમુખ બહુ રહે છે.

પણ કેટલાક અનુકરણ વિલાસિકામા હેવા નજરે પડે છે કે છેક નિષ્ફળ ના નીવડતા,
કાંઈક અપૂર્વતાનો અક્ષ બળી, અર્ધમદ્ય થયા જણાય છે —

પૃથ્વીનું કે કવિ બાળક અહિં આવે આપણી પાસરે,

તેનું ઉ શણગારી દઈયે કન્વા વિવિધ વિલાસ !

(તાગઓનું કીડગાન ડી ૧૧)

અહિં તારાઓનું ગાન સાલગવા ગ્રાહ વિરલ ધન્યતાવાળો કવિ એ મહાનમા જન્મ એ
કલ્પનાનું મૂળ અન્યકૃતિમા જણાય છે પણ તે માત્ર બીજરૂપ રહી કાંઈક સ્વતન્ત્ર કલ્પનાની
છાયા પણ મળી છે.

“ એમા પેરાવી કર તો હળુથી,

મૂકે રવિ ઇન્દ્રધનુષ્ય ગૂંથી ! ”

(‘ અહો કુવારા તમશું રડીશું ’ શ્લો. ૬)

કુવારાનાં જલબિન્દુમા સૂર્યકિરણનો પ્રવેશ થતા ઊપજતા ઇન્દ્રધનુષ્યનું આ વર્ણન—

“ પેરાવી રવિ નિજ અગુણિ ત્યાંહિ

તરતા મૂકે ગૂંથો અનેક

ઇન્દ્રધનુ રંગરસીલા છેક ”

—એ હૃદયવીણાના અપૈણકાવ્યમાથી લગભગ સપ્તદશ છાપ લઈને પ્રગટ થયું છે, તે પણ ઢાઢક ક્ષમ્ય થાય એમ ભાસ થાય છે

એ જ પ્રકારનું સપ્તદશ જેવું જ છતાં કાઠંક ક્ષમ્ય અનુકરણ નીચેના શ્લોકાર્ધમાં છે :

આકાશના ઉવડતા ભવ્ય દ્વારમાથી

કો મુગ્ધ મુદ્દરોંશુ આવીં બિભે તુ ખાસી!

(' પ્રભાત શુકને ' શ્લોક ૪ પૂર્વાર્ધ)

હાલું મૂળ—

“ કો મુગ્ધ બાળકોં પડે ધન મારિં નદા
મતાય ને વળોં જણાય ભમતી મન્દા ”

આછી ઝોંણી જવનિગ ધાની ખગેડી
ધીમે ધીમે નિકળતી મિતયુક્ત પેલી
લાગળ આવીં મુમનોર દિવ્યબાગા
આમશમન્દિ ઉડે થઈ શુકતાગા

—એ હૃદયવીણાના ' દ્વિહૃદય ' કાવ્યમાના શ્લોકોમાં જડે છે

આગીત્યના અનુકરણ આખા કાવ્યોમાં પણ સમાયલા જણાય છે ' અમરજની ' (પૃ ૪૭) એ હૃદયવીણાની ' અલૌકિક જની ' ના જ દાગની ગરખીમાં બિતારી છે એટલું જ નહિ— પણ કલ્પના વગેરેમાં પણ હેના પ્રતિબિમ્બ લેવાયા જણાય છે પરંતુ માર્ઠક અપૂર્વતા પણ વળી છે અને અનુકરણના અનિષ્ટ અંશ દખાયા છે

સરિતા કિનારે ' (પૃ ૭૩) એ વસન્તતિલકા દ્રુતમાં એલુકા ય ' વાગ્ય બેતી '— એ હૃદયવીણામાના વસન્તતિલકાદ્રુતમાં આપવા કાવ્યની છાયા ઢેર ઢેર દેખાડે છે ટટલામ ફેરફાર છે પરંતુ અનુકરણનું સ્વરૂપ મૂઠ રૂંદેનું નથી છતાં અપૂર્વતા પણ છે

' તારા ' (પૃ. ૧૩૦) એ કાવ્ય હૃદયવીણામાના ' તારો ' એ કાવ્યના નમૂના ઉપર સ્પષ્ટ રીતે રચાયેલું જણાય છે પરંતુ સ્વકૃતિ જેવું કાઠંક સ્વરૂપ સચવાયુ લાગે છે છતાં અનુકરણની બિનતા જરાક પ્રખળ બની અર્ધસફળ અનુકરણ થયું છે આ અર્ધસફળતાનાં કારણોનું પૃથક્કરણ જરવાને અવકાશ નથી તેમ ઔચિત્યભંગનું જોખમ માથે લેતાં અચકલું પડે છે

પણ એક અનુકરણ દોષથી મુક્ત અને સારી સફળતાવાળું નજરે પડે છે—તે નો ધવાની ' ફજ જ છે " એક માતાનું સ્વપ્ન " (પૃ. ૧૪૬) એ આખું કાવ્ય હૃદયવીણામાના ' એ સ્વપ્નદર્શન ' કાવ્યના નમૂના ઉપર રચાયેલું સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે, અખડ રૂપમાં તેમ જ છૂટક છૂટક ક પના વગેરે વ્યક્ત રચનાઓમાં પણ પરંતુ એ એ કાવ્યના અન્તર્ગત તત્ત્વ અને વિષય

કેવળ બિંબ છે. અને આ વિલાસિકામાંના કાવ્યમાંની કલ્પના જુદી તેમ જ સ્વતન્ત્ર હોઈ અપૂર્વતાનો હક સાચવી સકાયો છે.

મિ. ખખરદારનાં અનુકરણોના ગુણદોષ આપણે જોયા. ઉપર કહ્યું તેમ હેમાંનાં કેટલાંક સફળ તો કેટલાંક અસફળ છે. કવિનામાં પોતાનામાં વ્યક્તિત્વ સ્વતઃસિદ્ધ હોઈ અન્યકૃતિની હાયા માત્ર લેઈ પોતાનું વ્યક્તિત્વ જાળવી રખાય ત્હારે તો ઉત્તમ અનુકરણ જ ચાય—અને તે અનુકરણ કરતાં સ્વકૃતિના નામને જ લાયક ગણાય. બીજા પ્રકારનાં સફળ અનુકરણ હેવાં હોઈ સકે કે ત્હેમાં અન્યકૃતિનું અન્તસ્તત્ત્વ પોતાની કૃતિમાં પૂર્ણ રીતે પચાવી લઈ હેને સ્વતન્ત્ર ના રૂહેવા દે; અથવા અન્યકૃતિયોમા જે માનવસ્વભાવ, પ્રકૃતિ વગેરે તરફની તે કર્તાની વૃત્તિ, દષ્ટિબિન્દુ, હોય તે પોતાની કૃતિમાં સ્વીકારીને પણ પોતાના સ્વરૂપમા પૂર્ણરૂપે, સ્વાભાવિક રૂપે, પચાવી દે, અને માત્ર બાહ્ય, આનુષંગિક, અગો અને સ્વરૂપોની નકલ ના કરે.

આ શિવાયના અનુકરણ નિષ્ફળ, નીરસ, અને નિર્બળ રચના ઉત્પન્ન કરવાનાં. મિ. ખખરદારનાં અનુકરણોમાં આ બંને પ્રકારની રચનાઓ છે, એ ઉપરની ચર્ચામાં જણાયું હશે. હેમનામાં કવિત્વગુણ પોતાની જાતનો હોઈ, કવિ તરીકે પોતાનું વ્યક્તિત્વ સ્વતન્ત્ર છે એ તો સ્પષ્ટ જ છે. તેથી અનુકરણના લોભને વશ ના ચતાં, પોતાના જ પગ ઉપર ઊભા રહેવાનો અભ્યાસ વિશેષ રાખશે, અનુકરણ કરતા પોતે વધારે ઉચી ભૂમિમાં વિચરશે, તો હાલ કરતાં પણ હેમની કવિતા વિશેષ દીપ્તી નીકળશે એમ મ્હને લાગે છે. અને તેમ ચવાનાં સચિદ્ધ હેમની રચનામાં જણાય છે એથી સંતોષ ચાય છે.

પરંતુ એ કવિત્વગુણમાં કેટલાક બીજા દોષ છે તે પણ ટાળવાની દોષજર છે. એ મુખ્ય કરીને—(૧.) વૃથા તર્કતરંગ (૨) અવિશદતા, ક્લિષ્ટતા વગેરે, અને (૩) લાગણી વગેરેની અવાસ્તવિકતા—ના વર્ગમાં આવે છે. ત્રીજા પ્રકારનું એક જ ઉદાહરણ આપીશું—કેમ કે એ પ્રકારની રચના પ્રથમ પ્રકારનાં બહુ એક ઉદાહરણોમા મિશ્રરૂપે આવશે—

“ વધ, કોમળ વાદળોં ! જ અટ તું !—

રવિ પાસ અરે અહિં આવી રલાં !

અહિં શાં ઝરણાં દિવ્ય જાય વલાં !

અહહા ! અહિં પં બરે ઘટ શું ! ! ”

પ્રભાતની વાદળોં સર્થ સમીપ જતાં હેતી જોડે કવિ—કલ્પનાની પાંખે ઊડીને—જાય છે, અને ત્હાં દિવ્ય ઝરણાં દેખે છે. એ અતિ તર્કના તરંગ ઉપર જ એથી ઉત્પન્ન થતા હર્ષનો પાયો છે. અને પાયો જ તર્કતરંગને લીધે અવાસ્તવિકતા હોઈ એથી ઉત્પન્ન થતી હર્ષની લાગણી મ્હને તો કેવળ અવાસ્તવિક અને કૃત્રિમ ભાસે છે; પછી જેવડાં ઉદ્દગાર ચિદ્ધને બદલે. ત્રણ ને ચાર કરી હોત તો પણ અસ્તિત્વમાં જે નહિં ત્હેને જોર કહાથી મળે ?

પ્રથમ વર્ગનાં—વૃથા તર્કતરંગ (fancy) નાં—ઉદાહરણો તો વિલાસિકામાં સ્થળે સ્થળે

—એ હૃદયવીણાના અર્પણકાવ્યમાંથી લગભગ શબ્દશઃ છાપ લઈને પ્રગટ થયું છે; તે પાસુ કાંઈક ક્ષમ્ય થાય એમ ભાસ થાય છે.

એ જ પ્રકારતુ શબ્દશઃ જેવું જ છતાં કાંઈક ક્ષમ્ય અનુકરણ નીચેના શ્લોકાર્ધમાં છે—

આકાશના ઉદયતા ભવ્ય દારમાંથી

કો મુગ્ધ મુદરીશું આવી બિભે તું ખાસી!

(‘ પ્રભાત શુકને ’ શ્લોક ૪. પૂર્વાર્ધ)

હાતુ મૂળ—

“ કો મુગ્ધ બાળકો પડે ધન માલિ બંદા
સંતાય ને વળી જણાય હમતી મન્દા ”

‘ આધી ઝીણી જવનિકા ધનની ખસેડી
ધીમે ધીમે નિકળતી મિતયુક્ત પેલી
લાગળ આવી મુખનોદર દિવ્યબાળા

‘ આકાશમન્દિર ઉડે થકો શુકતાંગ, ”

—એ હૃદયવીણાના ‘ કવિહૃદય ’ કાવ્યમાના શ્લોકોમાં જોડે છે.

આ રીતનાં અનુકરણ આખા કાવ્યોમાં પણ સમાયલાં જણાય છે. ‘ ગમ્યરજની ’ (પૃ. ૪૭). એ હૃદયવીણાની ‘ અલૌકિક રજની ’ ના જ દાગની ગરખીમાં બિતારી છે એટલું જ નહિ— પણ કદપના વગેરેમાં પણ હેના પ્રતિબિમ્બ લેવાયા જણાય છે. પરંતુ કાંઈક અપૂર્વતા પણ રહી છે. અને અનુકરણના અનિષ્ટ અશ દબાયા છે.

‘ સગિતા કિનારે ’ (પૃ. ૭૩) એ વસન્તતિલકા દત્તમાં એલું કાવ્ય ‘ વાટચ બેતી ’— એ હૃદયવીણામાના વસન્તતિલકાદત્તમાં ગાયલા કાવ્યની છાયા ડેગ ડેગ દેખાડે છે. કેટલાક ફેરમાર છે. પરંતુ અનુકરણનું અડપ ગૂઢ રહેતું નથી. છતાં અપૂર્વતા પણ છે.

‘ તારા ’ (પૃ. ૧૩૦) એ કાવ્ય હૃદયવીણામાના ‘ તારા ’ એ કાવ્યના નમૂના ઉપર અપદ્ધ રીતે રચાયલું જણાય છે. પરંતુ સ્વકૃતિ જેવું કાંઈક સ્વરૂપ સચવાયુ લાગે છે. છતાં અનુકરણની બિનતા જગદ પ્રખ્યાત બની, અર્ધસફળ અનુકરણ થયું છે. આ અર્ધસફળતાનાં કાણાતું પૃથક્કરણ જવાને અવકાશ નથી તેમ ઔચિત્યભગતું જોખમ માથે લેતા અચકાતું પડે છે.

પણ એક અનુકરણ દોષથી મુક્ત અને સારી સફળતાવાળું નજરે પડે છે—તે નોંધવાની ફરજ જ છે. “ એક માતાનું અમ ” (પૃ. ૧૪૬) એ આખું કાવ્ય હૃદયવીણામાના ‘ એ સ્વપ્નદેવતા ’ કાવ્યના નમૂના ઉપર ગાયલું સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. અખંડ રૂપમાં તેમ જ છૂટક છૂટક કદપના વગેરે અકત રચનાઓમાં પણ. પરંતુ એ જ કાવ્યનાં અન્તર્ગત તત્ત્વ અને વિષય

કેવળ ભિન્ન છે. અને આ વિલાસિકામાંના કાવ્યમાંની કદપત્ર તે પંથુ સમજાતું નથી, અને એ અપૂર્વતાનો હક સાચવી સકાયો છે.

૫ અસંભવ ઉપરાંત વિચારની હેતુ-

મિ ખખરદારના અનુકરણોના ગુણુદોષ આપનામાં આગરની કદપના તે કદપના સર્જન તો કેટલાક અર્જન છે કવિનામાં પોતાના પતિના મુખમાં—

છાયા માત્ર લેઈ પોતાનું વ્યક્તિત્વ ભળવી પ્રેમ અધાર,
તે અનુકરણ કરતા સ્વકૃતિના નામને ગુણપના અગાર,
હોઈ સકે કે તેમાં અન્યકૃતિનું આ આ શી જાડી છાયા
સ્વતન્ત્ર ના રહેવા દે, અથવા પારાજિત રજની માલ । ”

કર્તાની વૃત્તિ, દૃષ્ટિબિન્ન

સ્વાભાવિક રૂપે છે તે અને આ તર્કતરંગ વચ્ચે ઉધાડો તણવત છે, હેતું મુખ્ય નેકલ ના કહે છે કે આ ‘ પ્રેમતરંગ ’ તે આત્મલક્ષી કાવ્ય છે, ને ‘ દુઃખમણિ ’ નું કાવ્ય એક સામાન્ય રીતે નોંધવું જોઈએ કે આ સર્વ તર્કતરંગો અસત્ય બાવારોપણ

આ ગૂંથાઈને દર્શન દે છે

ખખર

હેમના ‘ મૂળી સાજ ’—એ આખું કાવ્ય વૃથા તર્કતરંગોથી ભરપૂર છે સાજ રીસાઈને મૂળી એ કે. લાવ રંગ રીસથી થયો છે,—અને વળા હેતુ મુખ ગુપ્ત બખડતું દેખાય છે એ પરાકાષ્ટા રૂહે અસ્ત પામતો તે મરતા માણસની પેઠે શીડી નજર ફેંકે છે । (આ વખતનો રવિ તો ત્યાં નહિ પણ લાલ હોય છે.) પવનના નિસાસા, પક્ષીઓનો ચીંચી રવ તે આર્તગ્વ, સાજ તસાસા નાખતી (શી રીતે ?), સાજનો સર્વ શણગાર ઉતારી રવિ માથે ગયો તેથી રોઈને છાંને મૂળી સાજ પડી રહી છે,—આ સર્વ તરંગો અસંભવ, અવાસ્તવિકતા વગેરે દોષોને એ કેવળ વૃથાતર્કની કોટિમાં જ મૂકવા પડશે

‘ નિશ્ચયિન ’ એ કાવ્યમાં—

ધૂ ધૂ કરી ઘેર સમુદ્ર ગાજે,

કેડે બહુ શીર કિફે અવાજે,

એને અહીં આ સમજાવવાને

સામે જોના હાજર જ્ઞાન ગણે ।

એ શ્લોકમાં સમુદ્રને સમજાવવાને જ્ઞાન જોના છે એ તરંગમાં પણ જોડા પાયો ના હોવાથી—વિચારના સત્યત્વ ઉપર ચણતર ના હોવાથી—વૃથાતર્કનો જ નમૂનો નજર પડે છે.

“ તારાઓનું કીડાગાન ” અવણ કરતાં તારાઓ—“ આપણું તો બનિયે બહેપારી ન્હાના મોટા આજ રે ” એમ સ્વચ્છ હૃદય પ્રદર્શન કરતા સાર્થકિયે છિયે ત્હારે પણ કેવળ અતિ બાલિકા તર્કનું જ બાન થાય છે.

લવાજમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) ગુજરાતીશા-
નાના ભારતીય, (૬) તજાદીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદારો
માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોરટેજ સાથે)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ: નવી સ્થપાવી (એટલે કે એક વર્ષ અનુદરની)
રાજ્યના આશ્રય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર
બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર પોરટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૬-૦ મોકલવા
કૃપા કરવી. બીજા વર્ષ માં, રૂ. ૦-૧૨-૦; ત્રીજા માં રૂ. ૧-૪-૦.

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોરટેજ સાથે)

છટકે નકલના રૂ. ૦-૪-૦ „

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ “વસન્ત-ઓર્ફિસ”ની સહીના લેખો માટે “વસન્ત-ઓર્ફિસ” અને વ્યવસ્થાપક
જવાબદાર છે.

અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.

૪ કોઇ પણ લેખ, અસલ લખાણ-એ લેખ “વસન્ત”માં દાખલ કરવાનો મા કર્યો, હોય
કે ન હોય-પણ ૧ લેખકને પાછું મોકલવાને અમેા બધાતા નથી.

૫ કોઇ પણ માસનો અક તે પછીના માસની આખરસુધીમાં પણ ન મળે તો ગ્રાહકે
અમને દુરત લખી જણાવવાની કૃપા કરવી. પાછળથી એ અંક પૂરો પાડવાને અમે
બંધાતા નથી. (પસંદના કારણથી અંક પ્રસિદ્ધ કરવામાં અમારા તરફથી વિશ્વંજ થયો
છે. તેથી આ નિયમ લાગુ પડતો નથી. પણ આ માસથી સઘળું સુવ્યવસ્થિત થઇ જશે
એમ આશા છે.) વ્યવસ્થાપક.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

(એ વિષયનું ઐતિહાસિક દર્શન.)

કર્તા—પ્રોફેસર આનન્દશંકર બાપુભાઈ કુવ. એમ. એ. એલ્. એલ્. બી.)

વાંચવા વંચાવવાની તથા લાઇબ્રેરીમાં રાખવાની સગવડ પડે તેટલા માટે છુટી નકલો.

વસન્તના ગ્રાહકોને રૂ. ૦-૧-૦ | ટપાલ ખર્ચ અડધો

અન્યને રૂ. ૦-૨-૦ | આનો જુદું.

મળવાના ઠેકાણું—અમદાવાદ—વસન્ત ઓર્ફિસ.

મુંબાઈ—એન. એમ. ત્રિપાઠી કંપની દાળખાદેવી રોડ.

તથા પંક્તિ જ્યેષ્ઠરામ મુકુન્દજી સંસ્કૃત પુસ્તકેલર્સ જવેરખામ.

વસન્તના ગ્રાહક માટે ખાસ.

વડોદરા કેળવણી ખાતા તરફથી શાળા લાઇબ્રેરી સાર મંજુર થયેલું થી સકરા-
માર્ષેશ્વર જીવન ચરિત્ર દોઢ રૂપિયાની કિંમતનું મોટું ગ્રીસ્ટ પુસ્તક, વસન્તના ગ્રાહકને
રૂપિયા એકમાં આપવામાં આવશે. લેખો વ્યવસ્થાપક વસન્ત.

વસન્ત.

इदं सत्य सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्थ सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
गमस्मिन्सत्यं तेजोमयोऽमृतमय पुरुषो यश्चायमध्यात्म सात्यस्तेजोमयोऽमृतमय
पुरुषोऽयमेव स योऽयगात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्

सत्यान्न પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्

વર્ષ ૭, અક ૧.

[માસિક]

ફાલ્ગુન, સંવત ૧૯૬૪.

દિગ્-દર્શન.

ડીસેન્ટ્રલાઇઝેશન પાને સત્તાવિભાગના મિશન સમક્ષ પ્રજાપક્ષના અગ્રણીઓએ
દર્શાવેલા વિચારની નોંધ અમે ગયા અકમા આપી—અને એ સળ
આપણુ કર્તવ્ય ન્યમા અમે અમારો મત જણાવ્યો કે એ વિચાર વર્તમાન કરતા
ભવિષ્યની ગિતિને ધ્યાનમાં રાખીને રચાયેલા છે એને તેથી બધા
સુધી એ ભવિષ્યને વર્તમાન બનાવવામાં ન આવે ત્યા સુધી એ વિચાર મિથ્યા જ ગહેવાના
હવે દેશોત્થતિ માટે ભવિષ્યને વર્તમાન બનાવવા રૂપી મદાલ કર્તવ્ય કોને શિર છે અને એ
કર્તવ્યના શા શા અંગો છે એ વિષે આજે કેટલોક વિચાર કરવાનો છે

પ્રાર્થ પછુ હવન્ત શરીરમાં એવુ એક પછુ અવયવ હોતુ નથી કે જેને ભાગે કાદને
પ્રાર્થ પછુ કર્તવ્ય કરવાતું હોય નહિ—તથાપિ એનામાં કેટલાક અવયવો એવા બતાની સકાય
ક જેની જરૂર યા અન્યવચિત રિથિત ખીજ અવયવો કરતા વિશેષ હાનિકારક નીવડે છે
તે જ પ્રમાણે આપણા જનસમાજમાં પ્રજાવાએલા વર્ગની અન્ય સર્વ વર્ગો કરતા સવિશેષ
જવાબદારી છે એમ કહીએ તો તેથી ખીજ વર્ગોની જનસમાજના અવયવો તરીકે
અવગણના થાય છે એમ કહી સકાશે નહિ પ્રજાવાએનો વર્ગ એ જ આ જમાનાનો
બ્રાહ્મણ વર્ગ છે, અને એ વર્ગ પોતાતુ કર્તવ્ય કન્યામાં ચૂકે તો જે પ્રદાર જૂતા બ્રાહ્મ
ભો સહાયે કેટલીકવાર કરવામાં આવે છે તે એટલા જ બગથી એને પછુ લાગુ પડે
પછુ હિન્દુસ્થાનના જનસમાજમાં પ્રજાવાએલા વર્ગતુ સવિશેષ કર્તવ્ય હોઇને પછુ એ
પોતાના ચૈતન્યબળથી અન્ય વર્ગોને સચેત કરવાના છે જ, એટલે પરિણામે સર્વ
કર્તવ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, અને પ્રજાવાએના વર્ગમાં પછુ જે જતોનો સમાવેશ કરવ

છે તેઓ પણ વ્યવહારની જુદી જુદી પ્રણાલિકામાં પડેલા હોય છે, એટલે, એમનાં કર્તવ્ય પણ જુદી જુદી તરેહનાં હોય એ સ્વાભાવિક છે.

આ નવીન વર્ગ સામાન્ય રીતે નકામો જ નીવડ્યો છે એમ અમારું માનવું નથી: આજથી પચીસ વર્ષ ઉપર દેશને પોતાના પ્રજા તરીકેના હકનું ભાન કરાવનાર પ્રથમ એ જ વર્ગ હતો; અને એ વર્ગે પોતાના સતત પ્રયત્નથી સરકાર પામે પ્રજાના હકનો કેટલેક દરજ્જો સ્વીકાર પણ કર્યો છે—અને છેવટ જતાં એ વર્ગની દેશને મ્હોટામાં મ્હોટી સેવા તે દાલની ‘સ્વદેશી’ ભાવના છે. એ નવીન ભાવનાના વાણ્યે એમાં બળેલી, ધૂળથી ફેટલાંક મેત્રોને બંધ બનાવ્યાં છે—પણ ધણે ભાગે તો એટલું સ્વીકાર્યા વિના નહિ જ ચાલે કે એણે સમસ્ત દેશનું વાતાવરણ બદલી નાંખ્યું છે, અને ચોતરફ ‘સ્વાશ્રય’ અને સ્વદેશ-અભિમાનનો ધ્વનિ વિસ્તાર્યો છે. પણ આ નવા મહામંત્રનું રહસ્ય સર્વત્ર એકસરખું જ સમજાતું હોય એમ દેખાતું નથી. ઉપર કહ્યું તેમ જેઓની દૃષ્ટિ ઉડેલી ધૂળથી ક્લુપિત થઈ છે તેઓ આ મંત્રત્વનું અન્યથા લહે છે—‘સ્વાશ્રય’ એટલે લાડીનું બળ, અને સ્વદેશ-અભિમાન એટલે અંગ્રેજોનો વિરોધ એમ તેઓ સમજે છે. પણ આ નવી શ્રુતિ જે પરમાત્માના મુખથી નીકળેલો ધ્વનિ હોય તો એનો એક જ અર્થ થવો ઘટે; ‘આ દેશ આ-પણો છે’ એનો અર્થ સ્વદેશની સેવા, અન્ય એ સેવા નહિ કરે તો પણ હું તો કરીશ જ. દૃઢ અને સફળ નિશ્ચય; અને ‘સ્વાશ્રય’ એટલે અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય સ્વીકારવું એમ નહિ, પણ સરકારને આધારે બેસી ન રહેતાં પોતાના તન મન અને ધનથી તે સેવા બજાવવા તરફ ચલુ. બ્રિટિશ છત્ર નીચે સ્વદેશમેવા કરવાનો અમૂલ્ય પ્રસંગ થયો છે—તેની પૂરેપૂરી કિંમત કોણ આંધી શકે એમ છે? એ સેવા કેટલી કરવી ની દૃઢ કોણ ખાંધી શકે એમ છે? હિન્દુસ્થાનનું એક ન્હાતું મરખું ગામડું લો, અને બ્રિટિશ છત્ર નીચે રહીને એનું કેટલું કલ્યાણ કરી શકવાની આપણને અનુકૂલતા છે એ વિચારો.

(૧) પ્રથમ તો એક ગામડાના મહેતાજીના જ હાથમાં દેશાત્મિકતાનું એક અપ્રતિમ માધ્યમ આવેલું છે, જેનો ઉપયોગ હજી પૂરેપૂરો થતો નથી. મહેતાજી તે અમલદારની મહેરબાની નીચે નિશાળમાં બગાસાં ખાવા, અમુક કલાક બાળકોને કનડવા, કે પોતાના હુંકા પગાર ખાતે નીસાસા નાંખવાને માટે સર્જાયેલો જીવ નથી: ગામડાંનું દરેકે દરેક છોકરું ન્યાં મુઠી કેળવણી ન લે ત્યાં મુઠી હું દેશનું જે દ્રવ્ય ખાઈ હું તે વગર હકે ખાઈ હું—એવી એને તીવ્ર લાગણી હોવી જોઈએ. અને એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે એનું કર્તવ્ય તે સામાન્ય બાળકને બાળાવવામાં જ મગામ થતું નથી. વયોવૃદ્ધ જનો જેઓ માનમાં બાળક હોય તેઓની દૃષ્ટિમાંથી વિસ્તારતી, જગતમાં તેઓનું ક્યાં સ્થાન છે એ સમજાવતું, એકાદ મંત્રે દુનીઆના વિવિધ પદાર્થો વિવિધ દેશો અને વિવિધ સમયોની વાર્તાઓ કહીને લોકની વિદ્યા પ્રતિ રચિ ઉઘાડવી, તથા તેઓનું વ્યવહારમાં કામ લાગતા વિષયોનું જ્ઞાન વખતો વખત વધારવું,—હુંકામાં સમસ્ત ગ્રામમાં મનુષ્યત્વ ખીલાવવું એ એનું કર્તવ્ય છે.

(૨) કેળવણીના કાર્યમાં મહેતાજીનું જેવું કર્તવ્ય છે તેવું જ કેટલેક અંશે, પવકાર

(Journalist) તુ છે. પત્રકારનું કામ શકત સરકારના રાજ્યવહીવટના દોષો કાઢવામાં, કે ઋતુ હંડી છે કે ગરમ એની ખબર આપવામાં, કે સરકારી ગેઝેટમાં બહાર પડેલી ફેરબ-દલીઓ છાપવામાં, કે એકાદ બદનક્ષી કે રાજ્યદ્રોહના કેસની જુલ્યાનીઓના ઉતારા કરવામાં સમાએલું નથી. જે તાણે વિદ્યા હજી પુસ્તક રૂપે મર્તિમન્ત થએલી નથી, અગર પુસ્તકો-દ્વારા જે જ્ઞાન મેળવવા માટે બહુ શ્રમ અને કાળ લાગે—હુંકમાં, નિશ્ચયેથી ઉઠ્યા પછીની ઉમ્મરમાં સંસારના વ્યવસાયમાં ગુંથાએલા માણુમને સામાન્ય સમયોચિત કેળવણી આપ્યા કરવાનું, તે સહેલાઈથી લોકમાં વિતારવાનું, તેમ જ એક ‘સાધન ખોઈ’ની માફક એના સ્વરૂપનું સહજ જ્ઞાન કરાવી અંગુલિનિર્દેશથી તે તરફ લોકરુચિ ટ્રેરવાનું—મહાન કર્તવ્ય પત્રકારનું છે.

(૩) ત્રીજું—આપણા દેશના લોકનું આરોગ્ય કેવું નબળું છે એ સર્વને જાણીતું છે. આરોગ્ય વિના અસાધ્ય બાળકો ખીલતા પહેલાં જ મૃત્યુને શરણે ધર્ષ જાય છે, અને હજાર દીક મરણમુખ્યા ઇંગ્લડ વગેરે સુધરેલા દેશો કરતાં અત્રે ઘણી વધારે છે. આનું પરિણામ અનેક રીતે માફું છે: એથી દેશની આર્થિક સ્થિતિ અત્યન્ત રોચનીય થતી જાય છે—ગામડાં ઉગડ ધર્ષ જવા લાગ્યાં છે, અને જીવતાં મનુષ્યો પણ મુડાંનાં જેવાં જ—માત્ર દા-લતાં ચાલતાં—દેખાય છે. એવી સ્થિતિમાં જીવનનો આનન્દ ક્યાંથી હોય? અને એ આનન્દ વિના ઉત્સાહ કે પરાક્રમ ક્યાંથી આવે? સરકારે લોકલ ફડમાંથી તેમ જ પોતાની સાક્ષાત મદદ આપીને દવાખાનાં કાઢ્યાં છે પણ એનો પૂરેપૂરો લાભ દેશને મળે છે? ન મળવાનું એક મુખ્ય કારણ આપણી પોતાની જ ખામી છે. આ દવાખાનાં ઘણાં ખરાં આપણા દેશી હોસ્પિટલ એસિસ્ટન્ટો ચલાવે છે, પણ તેઓનું કર્તવ્ય ઉપર અમલદારોને પત્રક ભરી મોક-લવામાં, કે ફોનદારી કેસનાં કામો કરવામાં સમાપ્ત થતું હોય એવી તેઓની ધણે ભાગે સમજણ દેખાય છે. સાધારણ રીતે તેઓની કુશળતામાં ખામી હોતી નથી—પણ જે વિદ્યા તેઓ બણ્યા હોય છે તેમાં તેઓની શ્રદ્ધા મન્દ હોય છે, તથા પોતાના જ્ઞાનનો લાભ દેશને આપવાની પરોપકારી અને સ્વદેશાભિમાની વૃત્તિ તેઓમાં હોતી નથી. અમે આ વર્ગની મ્હોટામાં મ્હોટી ફરજ તો એ મમજીએ છીએ કે તેણે, માંદાને ઓસડ આપવામાં જ પોતાના ધન્ધાનું કામ સમાપ્ત થાય છે એમ ન માનતાં—સુખાકારી અર્થે સ્વચ્છ દવા પાણી વગેરેની કિંમત કેટલી, તથા ખોટા આહાર વિહાર ક્યા, તે લોકને સમજાવવું અને ગળે ઉતારવું જોઈએ. આ તરેહનું કર્તવ્ય કરેલું સરકારી પત્રક ઉપર તો નહિ ચઢે, પણ પોતાના સ્વદેશી બન્યુઓને રોગમુક્ત રાખ્યાનો જોડો આનન્દ થોડો છે?

દવા પાણી સ્વચ્છ રાખવાં જોઈએ એટલું સામાન્ય સૂત્ર તો મૌ કોઈ જાણે છે, પણ લોક પાસે એનો કેવી રીતે અમલ કરાવવો એ જ મ્હોટો પ્રશ્ન છે. ગામનાં દોર બાંધવાની તથા છાણુ ખાતર વગેરે યોગ્ય ઠેકાણે રખાવવાની સુશીલત કેવી રીતે ફર કરી શકાય, સો-કમાં હંમેશ ખાવાનાં અનાર્જના તથા સાધારણ ઉપયોગમાં આવી શકે. એવાં આયધોના ધર્મો એ વિષે માહિતી કેવી રીતે વધારવી, એ બાબત દરેક હોસ્પિટલ એસિસ્ટન્ટો વખતો વખત એક બીજની સાથે અનુભવ મરખાવે, તથા અમુક ઇલાજને લેવાથી મરણમુખ્યા કેવી રીતે ઘટાડી શકાય છે એ પગરપર દર્શાવવાની બતાવે તો પ્રજાનું કેટલું કન્યાણ થાય?

કરે તેથી જ સતેજ રહે છે, પણ એ પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવા પૂરતું જ, કે એકાદ સગરી સર્ક્યુલર તોડવા માટે ઉછું કરેલું એવું, એક દેશનો ઉદય સાધી શકતું નથી એમ અને આગ્રહથી પ્રતિપાદન કરીએ છીએ

હાલની ચાલતી 'સ્વદેશી' પ્રવૃત્તિ એ જૂની રાજકીય દિલચાલ કરતા આગળતું પગ થીયું હોય, તો ઉપર આલેખેલી 'સ્વદેશી' પ્રવૃત્તિ હાલની પ્રવૃત્તિ કરતા પણ ચઢીયાતું પગથીયું છે અમારો નફ્ર મત તો એવો છે કે હાલની 'સ્વદેશી' પ્રવૃત્તિ એ ભાગ્યે જ ખરી સ્વદેશી પ્રવૃત્તિ ગણી શકાય હજી તો એ માત્ર ભાવના જ છે, ખરી સ્વદેશી પ્રવૃત્તિ તો ત્યારે થઈ ગણાય કે જ્યારે સ્વદેશી ભાવનાની સામાન્ય આકૃતિમાં ઉપર જણાવેલી રીતે વિશેષ રગ પૂગાય. તે કરવાનું કામ આપણા કેળવાએલા વર્ગનું છે જે વર્ગે પચીસ વર્ષ ઉપર કોન્ગ્રેસની બારે ધુરા પોતાની ખાધે બેઠાનું માથે લીધું, અને જેણે આજ ચોતરફ સ્વદેશભક્તિની ધૂન જગાડી છે—તે વર્ગ એ ભક્તિને સેવારૂપે નહિ પ્રત્યક્ષ કરે એમ માનવાને અમને કા જી નથી માટે હિન્દુસ્થાનના શુભ ભવિષ્ય માટે અમારા કેળવાએલા બંધુઓ ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા ગાખી—કલકત્તા યુનિવર્સિટીની જ્યુબિલિને પ્રસંગે ડૉ. આશુતોષ મુકુન્દએ ચોળેલા શબ્દોમાં જ અમે તેઓને વિનવીશું કે—

“ Educated by the liberality of the state or by private munificence, strive strenuously to make adequate return with anxious solicitude, promote the education of your countrymen and be, each of you, a bright centre of moral and intellectual activity like the scholars of Medieval Europe, who, laden with Greek and Roman learning, brought many of the gems of ancient lore within the reach of those who never had the benefit of classical education and knew none but the vulgar tongue. Make your mission the diffusion of knowledge and virtue, and the repression of ignorance and evil

નવરાત્ર પછી વેણીમાધવ ઘાટપરથી પ્રાતઃ કાળમાં ગંગાજીનો દેખાવ.

(રાગ પ્રભાત.)

પાઝલી રાતના ચાર વાગ્યા હવે, લોક સૌ જાગ છે સ્નાન કરવા,
સાંજ સધ્યા તણો કંઈકની બગલમાં, પુષ્પતી જાણ વિશ્વેશ જાવા
કંઈક કીર્તન કરે, કંઈક પ્રીતે કહે, ગંગા તુ, ગંગા છો પાપ હરવા,
ધન્ય વિશ્વેશ ને ધન્ય કાશીપુરી, લાગીઆ શબ્દ તો શ્રવણ પડવા

કંઈક લલના લળી સાદ સખીને કરે, ચાલને જોત તુ સ્નાન કરવા,
પુણ્ય ઓધન ફળ્યો, હર્ષ ઉભરાઈ વળ્યો ધન્ય છુ ગંગા આજ પડવા
તો ગંગા તણો રમ્ય દેખાય જો, ઊર્મિઓ નાચતી દિલ હરવા,
ધન્ય વિશ્વેશ ને ધન્ય કાશીપુરી લાગીઆ શબ્દ તો શ્રવણ પડવા

હાક પગભાતનો વાત શુ વર્ણવું દેખતા હૃદય તો કંઈ ન થોભે,
જૂઠવા ગંગી પૂર્વમાં જો પ્રભા, વૃક્ષઓ પરે શુદ્ધ શોભે
શીત વાયુ તણુ વમળ વારી થઈ આવતુ વૃત્તિઓ શાન્ત કરવા,
ધન્ય વિશ્વેશ ને ધન્ય કાશીપુરી લાગીઆ શબ્દ તો શ્રવણ પડવા

ચળકતા ઉડુગણો, અસ્ત થઈ નાસતા ચંદ્રના કિરણ નિસ્તેજ પડતા,
હોડકે મ્વાર થઈ જતરી આવતા, હર્ષથી ગીતની ધૂન કરતા
દૂર જો પુનપુ આવતી ગાડીઓ, ભારતી સીંગીઓ વેગ તજવા
ધન્ય વિશ્વેશ ને ધન્ય કાશીપુરી, લાગીઆ શબ્દ તો શ્રવણ પડવા

વાંચી પુષ્પો વાગી કમળ ચુસાળતા, જળતરંગેથી પથરાઈ જતા,
પામ આગ ધરી, ઘાટથી ઊતરી, રમણીઓ પૂજતી સર્વ ન્હાતા
કાષ્ઠ તકતાપરે, બરમ અંગે ધરી, લાગીઆ વિપ્ર જો જાગ કરવા,
ધન્ય વિશ્વેશ ને ધન્ય કાશીપુરી, લાગીઆ શબ્દ તો શ્રવણ પડવા

કંઈક સંધ્યા કરે કૈંક ધ્યાન જ ધરે, કૈંક તો વિધિએ ગંગા પૂજે,
તૂલસીપત્રને વારીમાં ફેંકતી, વૃદ્ધ નેપાળણો કૈંક ધૂજે
મૈથિલી નારીઓ, કંઈક બગાલણો, આવતી દૂરથી સ્નાન કરવા,
ધન્ય વિશ્વેશ ને ધન્ય કાશીપુરી, લાગીઆ શબ્દ તો શ્રવણ પડવા

તીર પર દેવગો જૂજવા લોકનાં, જૂજવા વાઘથી / ધ્યાન ખેંચે,
કંઈક યુવતી વળી, વહન ગગા પ્રતિ, દીપને પત્ર સાથે ધરે છે
કંઈક યુવક વળી જળતરંગો મળી, ખેલતાં જો મધ્યા ખૂલ્ય તનવા,
ધન્ય વિશ્વેશ ને ધન્ય કાશીપુરી, લાગીઆ શબ્દ તો શ્રવણ પડવા

કંઈક કુવારીકા વારિ બિછાળતી, માજતી દેક તોં સેવ્ય પાત્રો,
આખ ઉભી કરી દેખ તુ ખારીએ, વેદ ઉચ્ચાગતા શુદ્ધ ધત્રો
વિમુક્ત વાણીસી, ગગ અત્રત સમી, દેવ વિશ્વેશ કૈલામવામી,
મર્વ સાનિધ્ય, જયશકુ આ રથજે, અન્યથા મર્વ માનુ ઉપાધિ

મેટલ હિન્દુ દોનેજ
બનારસ

}

બર જ્ઞેશકર વિકૃલણ.

અલખવેણુ

હો ! મૃદલ મધુર મન બર ઉ-
અલખવેણુ વાજે કે
ગેદ સોજે વ
ગાજે મળુલ અવાજ
ડોતે પડલદ ગજ
ઉર-કલાપ ખીને રે
ત્યોતિ ઝીતે કે
કિંમ્મી પ્રનુ-પ્રણામ વાય
સ્મિત-વિનાસ વદન મ્હાય
બાલમયુર નાચે કે
મિક નાચે રે
બાલિમ-બા મહયા
રેરે કૌમાર-મ
દંપતી વિનામે રે
સ્વર્ગગજે રે

“લલિત.”

“મૃદુલા” ની સમાલોચના

૧. અભિનન્દન.

રા. રા. સુખન્ધુએ રચેલું ‘મૃદુલા’ નામનું ૧૭૬ પૃથ્વુ પુસ્તક સુન્દરીસુબોધના આદરે એવા વર્ષની ભેટ તરીકે શ્રી બન્ધુસમાજને પ્રકટ કર્યું છે. તેનું મૂલ્ય આઠ આના છે. અમદાવાદના આશરે સતિકે ઉત્સાહી, હરેલ, વિધારસિક નીતિપ્રિય તથા દેશભક્ત યુવાન પુરુષોએ પરસ્પર બન્ધુભાવની વૃદ્ધિ કરવાના તથા અન્યોન્માશ્રયથી પોતાની તેમ જ અન્યની ઉન્નતિ સમ્પાદના ઉદ્દેશથી ટેટનાક વર્ષોથી સ્થાપેલું મહા બન્ધુસમાજને નામે વિદિત છે. તે મંડલ અનેક રીતે આપણા સાહિત્યની સેવા બજાવતું આવ્યું છે. તથાપિ તેની આપણા સાહિત્યને ને તે દ્વારા આપણી પ્રજાને મોટાભા મોટી સેવા તો સુન્દરીસુબોધ માં સિમ્ની સ્થાપના તથા નિર્વાહ એ જ છે. તે માસિક સર્વાંગે જીઓને માટે પ્રકટ થાય છે અને આપણા પ્રાન્તમાં અને સ્ત્રીપુરુષો તેમાં લખે છે. સ્ત્રીની ઉન્નતિ વિના દેશની ઉન્નતિ અશક્ય છે એ વચન તેનું મૂલ છે. તેવા માસિકની અત્યન્ત જરૂર હતી તેનું પ્રજામાં પ્રબલ પ્રભાવ તેને આપણી પ્રજા તરફથી મળતો ઉત્સાહભર્યો આવમા તથા અલ્પ સમયમાં તેનો પ્રસાર એ છે બાપા તથા લેખો અને ખાસ કરીને કાન્યોના સબન્ધમાં ઘટતો ફેરફાર કરી તે માસિકને વિશેષ ઉપયોગી કરી શકાય. અરૂ તથાપિ એટલું કહેવું બેઠકે છે તે છે તે ગ્રંથિતમાં પણ ધણી અગત્યની સેવા બજાવે છે. તેમ જ તેના ઉત્સાહી વ્યવસ્થાપકો તેને વિશેષ ને વિશેષ ઉપયોગી કરવા આજો શ્રમ લેતા નથી. પ્રભુ’ત્હેમનો શ્રમ સફલ કરે. અસ્તુ.

રા. રા. સુખન્ધુ બન્ધુસમાજના અગ્રણી છે. તેમણે આ ‘મૃદુલા’ નું પુસ્તક લખીને આપણા વાર્તાસાહિત્યમાં અગત્યની વૃદ્ધિ કરી છે. ને તે માટે તેમને અભિનન્દન થટે છે. ‘મૃદુલા’ રા. રા. સુખન્ધુની અવલોકનશક્તિ તથા વિચારશીલતાની, સહૃદયતા તથા રસજ્ઞતાની, વિશાલ હૃદય તથા બેહમય સ્વભાવની દેશભક્તિ તથા પ્રભુપ્રીતિની, અને ઉત્સાહ તથા હરેલપણાની સખલ સાક્ષી પૂરે છે. ‘મૃદુલા’ માં ચર્ચાયેલા ટેટલાએક આપણા પ્રજા કીય મહાપ્રભો (National Problems) નાજે સમાધાન રા. રા. સુખન્ધુએ યથાશક્તિ સચવ્યા છે. તે તેમની અનેકદેશીય વિચાર કરવાની પ્રકૃતિ તથા શક્તિના સારા પ્રમાણ છે. આપણી પ્રજાના અનેક મહાપ્રભો સબન્ધી સારો અભ્યાસ કરી, તે સબન્ધી ઉપયોગી લેખો લખી રા. રા. સુખન્ધુ આપણી પ્રજાની સખલ સેવા કરશે એની આશા અત્યાશા તો નહિ જ ગણાય.

૨. રા. રા. સુખન્ધુનો ઉદ્દેશ.

(ક) સામાન્ય ઉદ્દેશ

રા. રા. સુખન્ધુનો વાર્તા લખવામાં સામાન્ય ઉદ્દેશ શો છે તે જોવા આપણે પ્રયાસ

કરીએ. પ્રસ્તાવનામાં આ સંબંધી-તેઓએ લખ્યું છે. આપણી સામાન્ય પ્રકૃતિની અભિરૂચિ વાર્તાઓ, કથાઓ, નવલકથાઓ વિગેરે તરફ વિશેષ છે ને દહાડે દહાડે વધતી જાય છે. આ અભિરૂચિને સંતોષવા જે અનેક માર્ગો યોજાય છે તેમાં દૈનિક તથા સાપ્તાહિક પત્રો અને માસિકો તરફથી વહેંચાતી વાર્ષિક ભેટોનો સમાવેશ થાય છે. રા. રા. સુખન્ધુ લખે છે કે “આથી લાભ” છે કે હાનિ તે લેખકે જોવાનું નથી.” એ વાક્ય બરાબર નથી લાગતું, કારણ કે અમુક પદ્ધતિ લોકને હિતકારક છે કે હાનિકારક તેનો નિર્ણય લેખક ન કરે તો અન્ય કોણ કરે? વાર્તાકથાનાં પુસ્તકોની ઉપયોગિતા તથા આવશ્યકતા વિષે જેનું ચિત્ત શંકાશીલ છે તેમને તે પ્રવૃત્તિ સ્વીકારવી ધર્મ નથી. કથા તરફની લોકોની અભિરૂચિ કાંઈ આજકાલની નથી; તે તો અંતઃકાલથી ચાલતી જ આવે છે. આપણામાં તો કથાશ્રવણ ધર્મરૂપે લેખાય છે. વાર્તાકથા તરફની આ અભિરૂચિનાં અનેક કારણો છે. કાવ્યોમાં તથા કથાવાર્તાઓમાં મનુષ્યસ્વભાવ, જીવનપ્રસંગો, સ્થલો, દેખાવો, બનાવો વિગેરેનાં ચિત્રો આવવાથી મનુષ્યમાંત્રને તેમાં કાંઈક વિલક્ષણ રસ (interest) પડે છે. તે વૃત્તિને અંગ્રેજીમાં Human interest કહે છે. શાસ્ત્રમન્યોમાં બુદ્ધિવિનોદનો રસ (intellectual interest) પડે ખરો, પરંતુ પ્રમાણમાં human interest તો ઓછો જ. વળી શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી લખાયેલા અન્યો સમજવાને ઉંચા પ્રકારની બુદ્ધિ, વિદ્યા, શ્રમ, ધૈર્ય, સમય વિગેરેની જરૂર પડે છે ત્યારે કથાવાર્તામાં તે બધાની બહુ જરૂર પડતી નથી. તેમ જ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ તથા ભાષામાં અપાયેલા ઉપદેશ કરતાં દહાન્તકાગ અપાયેલો ઉપદેશ વધારે સારી રીતે અને સહેલાઈથી મનમાં દર્શી જાય છે. આવાં આવાં અનેક કારણોને લીધે જનસમાજમાં શાસ્ત્રોના વાચનશ્રવણ કરતાં કથાવાર્તાના વાચનશ્રવણ સર્વદા વિગેરે પ્રિય થઈ પડે છે, અને ન્યાં સુધી મનુષ્ય મનુષ્ય જોશે ત્યાં સુધી તેમ ચાલવાનું જ, પછી બંને ને શાસ્ત્રોના અભ્યાસકો “રહસીતાની કાવ્યાનિ” કે “કથાવાર્તાની અભિરૂચિ લોકોની અધોગતિ દર્શાવે છે” એમ કહ્યાં કરો. વિદ્યાક્ષેત્રમાં શાસ્ત્રનું સ્થાન છે તેમ જ વાર્તાકથાનું તથા કાવ્યનું પણ સ્થાન છે, અને પોતપોતાના મ્યાનમાં તથા મર્યાદામાં બંને ઉપયોગી તથા આવશ્યક છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે વાર્તાકથાઓમાં સ્વરૂપથી જ-સ્વભાવથી જ-inherently—કાંઈ પણ હાનિકારક અંશ નથી, એટલું જ નહિ પરંતુ કર્તવ્યનિષ્ઠ તથા કુશલ લેખકોના હાથમાં તો કાવ્યો તથા કથાવાર્તાઓ લોકોજાતિનાં સજલ માધનો નીવડે છે. કથામન્યો મનોરંજન સાથે બોધ દેવાનાં. મધુર વસ્તુ સાથે પથ્ય ઔષધ આપવાનાં ઉત્તમ સાધનો છે એ વાતની ઇતિહાસ નિઃસંદાય સાક્ષી પૂરે છે. વાર્તાકથાનાં પુસ્તકો નિન્દાય છે તેનું કારણ એ લાગે છે કે એમાં સાના કોગલોની મારક જે વાર્તાપુસ્તકો ઉત્તમ છે તે ચર્કકલાસ તર્જુમીયા વાર્તાનાં હોય છે, અને ધર્મ કે નીતિનો બોધ આપી વાચકને ઉચ્ચગામી કરવાને સ્થાને તેના હલકા વિચારો તથા વિકારોને સતેજ કરે છે ને પોષે છે. તેવી વાર્તાઓ ધણેખણે સ્વાર્થસિદ્ધિના હેતુથી લખાયેલી હોય છે, લોકહિતના આશયથી નહિ. તેવાં પુસ્તકોનો તો જન્મ જોડો અને વધારે બહિષ્કાર થાય તેમ વધારે સાઈ. પરંતુ તેમ કરવાનો ઉત્તમ માર્ગ કથાવાર્તાનાં પુસ્તકોની અથવા તે વાંચવાની અભિરૂચિની નિન્દા કરવી તે નથી પણ નીતિમય કથાવાર્તાઓ લખવી તે છે. વાર્તા વા કથાનું મધન સ્વયમેવ દૂષણરૂપ નથી,—દૂષણરૂપ

તો તહેનો દુરુપયોગ છે. લેખમાત્રનું મુખ્ય પ્રયોજન લોકહિત જ હોવું જોઈએ, અને કાર્તિ, ધન, સન્માન, બુદ્ધિવિલાસ વિગેરે ઉદ્દેશ હોય તો તે ગૌણ (subsidiary) જ હોવા જોઈએ મનોરંજન સાથે સોમે અભિરુચિઓને ધર્મ તથા નીતિની દિશામાં દોરવી અને હેમનું શ્રેયસ્ તથા શ્રેયસ્ સધાય તેવા માર્ગ દર્શાવવા એ જ કાવ્યોત્તો તેમ જ કથાવર્તાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ પાત્રો, પ્રસંગો, સ્થલો દેખાવો બનાવો વિગેરેની પર્મદગી તથા આલેખનમા પણ લેખકની દૃષ્ટિ તે મુખ્ય ઉદ્દેશ પ્રતિ જોવી જ જોઈએ અને જોઈએ અશે તે મુખ્ય ઉદ્દેશની સિદ્ધિ તેટલે જ અશે લેખકની શક્તિ, અવનોકન, જ્ઞાન, કલા આદિની સપ્લતા. રા. ગ. મુખ્યનું પણ કથાવાર્તાના ઉદ્દેશ વિષે તથા પાત્રો પ્રસંગો વિગેરેની પર્મદગી વિષે પ્રસ્તાવનામાં આવા જ વિચારો દર્શાવે છે તેઓ લખે છે કે ' જનસમાજમાં વાર્તાની અભિરુચિ જોઈ ભિન્ન ભિન્ન જાતની વાર્તાઓ લખાય છે સામાન્ય વર્ગને જ ખુશી કરવા છે એમ માની નાટ્યકાર નાટકને ઉચ્ચ પદ્ધતિએ મૂકવા ચાલ ન કરે તો તે જોઈએ દરજ્જે અચોક્કસ કરે છે એમ મ્હી સમય તેટલે જ દરજ્જે પોતાની સાથે વાચકને ઉચ્ચ ગામી ન કરનાર લેખકો રાખને પાત્ર છે. ' ઉદાત્તમાં સાગખોટા ધણાએ પુષ્પ હોય છે છતાં મુગધયુક્ત પુષ્પનો જ સ્વીકાર કરીએ છીએ તેમ જનસમાજમાં અમખ્ય નિન્દાયુક્ત બનાવો બને છે છતાં તહેવા બનાવો વાચક વર્ગની આગળ ન મૂકવા એમ યોગ્ય ધારું છે ' આ ઉપરથી વાચકને ઉચ્ચગામી કરવાનો ગ. રા. મુખ્યનો આશય સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે, અને કોણ કહેશે કે 'મૃદુલા' માં આ ઉદાત્ત આશય મચવાયો નથી ?

(ખ) "મૃદુલા" નો વિશિષ્ટ (particular) ઉદ્દેશ

હવે ઉચ્ચ આમાન્ય ઉદ્દેશના સાધનરૂપે 'મૃદુલા' નો વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ શો છે તે આ પહેલે જોઈએ પાશ્ચાત્ય પ્રજાના 'સસર્ગો' અને તહેમાં પણ ખાસ મરીને પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના અભ્યાસે આપણા ઉપર એવી તો અસર કરી છે કે એની પૂર્વે કોઈ પણ વિદેશીય પ્રજાએ કરી નથી સક્ત સાક્ષર ગોવર્ધનભાઈની ભાષામાં બોલીએ તો આપણા દેશમાં 'ત્રિવેણી સંગમ' થયો છે એક પક્ષે સંસ્કૃતના અભ્યાસથી પુનર્જીવન પામતી ભાવનાઓ, દ્વિતીય પક્ષે પાશ્ચાત્ય પ્રજાના આચારવિચારો અને તૃતીય પક્ષે આપણા લોકોની પ્રચલિત રૂઢિઓ એ ત્રણેનું સંઘર્ષન-મન્યન-ચાલે છે ને તે ત્રણે આત્મક્ષણ (self-preservation) માટે પ્રયાસ કરે છે એ મન્યનની અશાન્તિમાંથી આપણી પ્રજા ન્યારે મુક્ત થશે ને તે કથી દિશા સ્વીકારશે તે તો પ્રશ્ન જાણે ! આ મન્યનદશાએ આપણી પ્રજા સમક્ષ ભિન્ન ભિન્ન મહાપ્રશ્નો (Problems) ઉભા કર્યા છે અને ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિબિન્દુઓથી જોનાર વિચારકો તહેનાં ભિન્ન ભિન્ન સંમધાનો મચવવા પ્રયાસ કર્યા કરે છે આ મન્યનમયની ગિચાતિનું ચિત્ર આપવાના અને ઋત્વેક અશે પોતાને ચોક્કસ લાગતા માર્ગનું મચન કરવાના ઉદ્દેશથી જુનર પ્રજામાં લોકપ્રિય થઈ પડેલી "સરસ્વતીચંદ્ર" ની નવલમાંથી ગોવર્ધનરામભાઈએ લખી છે કોઈકે તેવા જ આશયથી પગનું ધણું ન્દાના પાયા ઉપર "મૃદુલા" ની વાર્તા લખાઈ હોય એમ અનુમાન થાય છે આમ કેહી તે ઉભય પુસ્તકોની સરખામણી કરવાનો ઉદ્દેશ નથી-ઉદ્દેશ તો માત્ર તે ઉભય પુસ્તકો અનેક રીતે ભિન્ન હોવા છતાં યોગે અશે હેતુની

પાત્રોની માફક પ્રસંગો પણ અમુક અમુક સિદ્ધાન્તોનાં દર્શાવતરૂપ, (typical) છે. પસંદગી તથા આલેખન સારાં છે અને ગ. રા. મુખ્યન્ધુની ઔચિત્યબુદ્ધિ તથા કલાપ્રાવી-
 ણ્યના વિશેષ પ્રમાણ છે. ઉચ્છ્વાસ ૪ થો આપણા આધુનિક સુશિક્ષિત યુવકોના વાર્તાવિ-
 નોદના દર્શાવતરૂપ છે. જ્ઞાતિભોજન સમયે થતું “ ડિસ્કશન ”-વાગ્વિવાદ, -કૌમુદી મહોત્સવ,
 પ્રબોધને ત્યાં એકત્ર થયેલા મંડલમાં વિલાયત ગમતના પ્રશ્નસભ્યની ચર્ચા, પ્રવાસ આદિ પ્રસ-
 ગોદ્વારા ગ. રા. મુખ્યન્ધુએ આપણા સુશિક્ષિત યુવકોના વિનોદો (recreations) નું ચિત્ર આપ્યું
 છે. ઉચ્છ્વાસ ૧૭ મો તથા ૨૧ મો આપણા યુવકોની રંગોરંગમાં બેઠેલી દેશસેવાની મહેન-
 ઝોતું ચિત્ર આપે છે. અખંડ જ્વલ્યારી પેત્રતનુ તથા પોતાની પ્રિયતમાના અવસાન પછી
 પુનર્લેખન કરવામાં રત્નેહભાવ ગણનાર વિદ્યુત પ્રબોધ દેશસેવામાં પોતાનું મર્વસ્વ સમર્પણ કરનાર
 દેશભક્તોના દર્શાવતરૂપ છે. ઉચ્છ્વાસ ૭ મો આપણા સ્ત્રીમંડલે કેવી સહૃદયતાથી, કેવા પ્રેમથી
 કોઈને જગ પણ ઉઠેગં ન થાય અને મર્વને આનંદ ધાય તેવી પરસ્પર મસ્કેરીઓ કરવામાં
 કે કાંઈકે વાગ્વિનોદમાં કે સહિમૈન્દર્પનો અમરતાથી ઉપભોગ કરવામાં અને તે દ્વારા ઈશ્વર-
 મદિમાનું અમરણ તથા ચિન્તન કરવામાં અને એવા એવા અનેક ધર્મ આનંદો ભોગવવામાં
 અવકાશનો પ્રસંગે પ્રમગે કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો જોઈએ તે સૂચવે છે. “ કૌમુદી ઉત્સવ ”
 તથા “ પ્રવાસ ” નો પણ તેવો જ હેતુ છે ઉચ્છ્વાસ ૧ લો તથા ૬ થો આપણા ન્દાનકંડી
 નાતોવાળા સસારને પરિચિત “ વિવાદની વાતો ” ના જુદા જુદા પ્રકારના ચિત્રો છે, પરંતુ
 છંદામાં કમલાના મુખમાં જેવી સ્ત્રીને યોગ્ય તથા સ્વાભાવિક મકાઈ છે તેમ ૧ લામાં શા
 ન્તિદાના મળન્ધમાં થયું નથી લાગતું. લક્ષ્મીના ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગોદ્વારા દેહલક્ષ્મી જ નહિ પરંતુ
 રત્નેહલક્ષ્મી-“ આત્મલક્ષ્મી ” (?)—હૃદયલક્ષ્મી-એ જ ખગ લક્ષ્મીનું ન્દસ્ય-તારતમ્ય-છે એમ સૂચ-
 વાયું છે. જ્ઞાતિભોજનનું ચિત્ર તાદશ-આબેહુબ-છે ને જ્ઞાતિભોજન તથા ‘ પાર્થી ’ ની લાભ
 હાનિની સંખ્યામણી કરતા બોલાયેતું કુમુદકાન્તનું વાક્ય “ જ્ઞાતિભોજનમાં તો નીગતે ખતાય
 અને પાર્થીમાં તો ‘ ડીશમાં ’-યાજ્ઞમાં-કાક ગખતું પડે ” એ હાસ્યજનક છે. તેમ જ તે
 પ્રમગે કચેરેલો દહબહાર ‘ મોક ’ પાળવાના રીવાજ ઉપગ્રનો પ્રહાર પણ યોગ્ય છે. તિલોત્પ-
 માના દેવાસયનો પ્રસંગ બહુ જ દુ ખકર છે, પરંતુ રહેને લીધે પુરૂષોના અને ખાગ કરીને
 લેખકોનાં પુનર્વર્ણનો મળન્ધી ટીકા કરવાની ગ. રા. મુખ્યન્ધુને તક મળે છે. પતિપત્નીના ગ્રેહના
 તથા હેમના દાંપત્યભાવના ભાવમય ચિત્રો તો પુસ્તકમાં ધ્યાને રંધાને દૃષ્ટિગોચર થાય છે,
 અને પ્રસવ ખાટે ‘ વિદાય ’ થતી સીમન્તિની તિયોત્તમ તથા પ્રબોધના વિયોગમમયનું ચિત્ર
 પણ યથાસ્થિત છે. લખવાનું તો બહુ છે પણ આટલેથી જ સંતોષ માનવો પડે છે.

સ્થાનોની પસંદગી તથા આલેખન ઉંચા પ્રકારનાં છે ને જેમણે તે જોયા હશે તેમને
 તે તે સ્થાનોના વર્ણનની તાદશતાનું જ્ઞાન થયા વિના બાગ્યે જ મ્હેચે. ચોપાટી, તાપીનદીનો
 તટ, પ્રભાસપારણ અને ત્યાંનો નિવેણીસંગમ, વિગેરે દ્વારા સહિમૈન્દર્પના આલેખનનો લાભ
 લેવાયો છે, અને તે ગ. રા. મુખ્યન્ધુની અમરતાના તથા પ્રબુમદિમાની પ્રતીતિનાં માર્ગ પ્રમાણ
 છે. મનુષ્યે ગ્રેહના મન્દિરો કરનાં પ્રભુએ ગ્રેહી સહિના મૃદુલ વા અદ્ભુત ખનાવો અને
 દેખાણોથી પ્રભુના અસ્તિત્વનું તથા અચિન્ત્ય પ્રભાવનું મંચોટ જ્ઞાન થાય છે, નાસ્તિક
 મન પણ મડીબગ ભક્તિ-નમ બને છે, એ ગ. રા. મુખ્યન્ધુના વિચારોની યથાર્થતા મૂળ

નહિ સ્વીકારે ? તેમ જ તીર્થયાત્રાઓ ધર્મરૂપે મનાવામા આ માન્યતા પણ ઝાંખુજીત હોય
એ શે રા ‘મુખન્ધુ’ અનુમાન ખંડ લાગે છે અત્યુ મહાપ્રમા પાત્રો, પ્રમગો, સ્થપો વિગેરે
રા રા મુખન્ધુના ઉદ્દેશની સિદ્ધિને અનુકૂળ છે

૪. “મૃદુલા” માં ચર્ચાચલા કેટલાએક મહાપ્રમાનો,”

‘મૃદુલા’ ના પુસ્તકમા આ ખાસ અગત્યનો વિષય છે, તો પણ સ્થાનમગ્રચને લીધે
તેમા ચર્ચાચલા સર્વ વિષયો ઉપર નહિ બોલી શકાય એટલુ જ નહિ પરંતુ જે જે મહાપ્રમા
મળન્ધી બોલીયુ તે વિષે પણ મહાપ્રમા જ સ્પષ્ટ કરી મતોપ માનવો પડશે

આપણો હાલમા મહોટામા મહોટા પ્રશ્ન એ છે કે ભારતવાસીઓના પ્રજાકીય ઐક્ય
(National unity) ને અર્થે હિન્દુ, મુસલમાન પારસી વિગેરે ઉપપ્રજાઓના પરસ્પર
સખન્ધ કેવા રહેવા જોઈએ ? એ મહાપ્રશ્નનો ઉત્તર ન ન મુખન્ધુએ પ્રધોત, કરીમમહમદ,
પેસ્તનજી વિગેરેના અને મૃદુલા, તિનોત્તમા, યુદ્ધિદા શીરીન સક્રીના વિગેરેના સખન્ધ
હાન સ્પષ્ટ્યો છે જેને તે સખન્ધી અવિસ્તર વાચક હાય તહેને આખી ‘મૃદુલા’ અને
ખાસ કરીને “દેશસેવા” વાળો ૧૭ મો ઉચ્છવામ વાચી જવા વિરુદ્ધિ છે માન એક એ
વાક્યનુ અવતરણુ અટકરીયુ ‘પ્રજાકીય સમિતિ’ તરફથી એઠ અવી મઘ્યા કલાકવામા
આવી હતી કે જેની અઠ હિન્દુ મુસલમાન, પારસી ચાહુદી, અને ઉગ્રેજ મર્વે વખતો
વખત મળતા અને ઐક્યતા માટે તજવીજ કરતા ઐક્યતાને માટે એક જ ભાષા ઉપ-
સર્વેએ ભોજન ચેવુ જોઈએ, એક જ ધર્મ હોવા જોઈએ એમ તેઓનુ માનવુ નહોતુ, અને
તેથી ઘણા યુવાનો તહેમા ભાગ લેતા ” ‘હિન્દુ, મુસલમાન પારસી - યુરોપીઅન મહાન
નરોતી’ ‘જાન્યનીઓ’ એક જ તરેહના ઉત્સાહથી ઉગવવામા આવતી ગમે તે પ્રામનો
પ્રશ્ન ઉભો થતો તો પણ સર્વ પ્રામવાગા પોતાનો જ પ્રશ્ન છે એમ માની તન, મન, અને
ધનથી માહાત્મ્ય કરતા” ગ ન મુખન્ધુની પ્રજાકીય મમિતિની યોજના સ્પષ્ટ છે ને બહુ
ખીનવાયલી (developed, worked out) ન હોવા જતા મનનીય છે

આપણા ગબ્યકર્તાઓ તરફ આપણો મખન્ધ કેવા રહેવા જોઈએ તે સખન્ધીનો ઉત્તર
પણ તે જ ઉચ્છવાસમા સ્પષ્ટવાયો છે તેમોથી એક જે અવતરણુ અટકરીયુ પત્રમા તથા
મંભામા એવો એઠ પણ વિષય નહોતો આવતો જેથી એક પ્રામને અન્ય પ્રામો ઉપર અભાવ
ઉત્પન્ન થાય, એવો એક પણ વિષય નહોતો - જેથી સરકાર પ્રાપ્તે દ્વેષયુદ્ધિ છે એમ
જણાય. ” “દ્વેષયુદ્ધિ” શબ્દ ખાસ અગત્યનો છે સરકારના કામોની ચર્ચા ન કરવી કે
આપણા દુખ ન દર્શાવવા એમ નહિ પરંતુ તે મર્વ મરકારને મદદ કરવાના હેતુથી કરતુ,
દ્વેષયુદ્ધિથી નહિ આપણા ‘એકરટીમિસ્ટ’ ભાઈઓને આ વાત ભાગ્યે જ ગળે કિનેરો, પરંતુ
તહેના દરેલપણાની તથા યોગ્યતાની બાબતમા વિચારતીય મનુષ્યને શકા થાય તેમ નથી
‘એ મમિતિમા એવો એક પણ નિયમ નહોતો, એવુ એક પણ કાર્ય નહોતુ, - તેથી
મગરારી નોકરો બાન ન લઈ શકે’ આ વાક્ય મપ્રયોજન (significant) છે ને આ
પણ પોતાનામા જ વિભાગ વિગેરે કીઠ નથી એ મિદાન્તુ સ્પષ્ટ છે

વિદ્યાર્થીઓએ રાજકીય બાબતોમાં ભાગ લેવો જોઈએ કે નહિ તે લેવો જોઈએ તો કેટલે અંશે લેવો જોઈએ એ પ્રશ્નોની ચર્ચા ચોથા ઉચ્છ્વાસમાં થઈ છે. એક વાક્ય ખામ લક્ષ ખેંચે છે. “વિદેશ ને વિદેશીના તિરસ્કાર એમાં જ સ્વદેશ પ્રીતિનો સમાવેશ થતો નથી.” આપણા કેટલાએક દેશીય-મુખ્યોએ આ વાક્યનું રહસ્ય સમજવા જેવું છે.

સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓએ દેશસેવામાં કેવા પ્રકારનો ભાગ લેવો જોઈએ એ સંબંધી ઉત્તર ‘મૃદુલા’, તિલોત્તમા, બુદ્ધિદા, વિગેરેના પાત્રોદ્ધારા સચવાયો છે, પરંતુ તે સંબંધી ખાસ સચન ૧૭ મા ઉચ્છ્વાસમાં છે. આ પ્રશ્ન ખાસ મનન કરવા યોગ્ય છે અને રા. રા. મુખ્ય-મુખ્યે આપેલો ઉત્તર એક પક્ષે “સ્ત્રીઓએ તો ઘરકામ જ કરવું જોઈએ” એવા અભિપ્રાય વાળાને નહિ કે જે તો બીજો પક્ષે દેશકાલનો વિચાર ન કરનાર, અને “ચંદ્ર ચૂલા ખીચી પાઉ” કરનાર ઉતાવળીઆ ‘સુધારાવાળા’ ને પણ ભાગ્યે જ રચશે. પરંતુ દેશકાલ વિગેરે પરિસ્થિતિ (circumstances) લક્ષમાં લેનાર ઠરેલ વિચારકોને તો હાલને માટે તે જ માર્ગ ઉચિત જણાય છે, અને તે પણ સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓને માટે-અર્થ સ્ત્રીઓને માટે નહિ. પોતાના કુટુંબની સ્થિતિનો કે સુખનો વિચાર કર્યા વિના સારાં ‘દેશનેબલ’ કપડાં પહેરી ‘મીટીંગ્સ’ ને પોતાની ‘પ્રેઝન્ટેશન-હાજરી-થી’ ગ્રેમ કરનાર-શોભાવનાર સ્ત્રીઓની આર્થસસારને હમણા તો બહુ જરૂર નથી જ; તેમ જ સ્થિતિ તથા સમય છતાં પણ પોતાના અવકાશનો પરનિન્દામાં કે અન્ય નકામા કામોમાં ઉપયોગ કરનાર સ્ત્રીઓને કાંઈક ઉપયોગી કાર્યો કરતા સીખવવાની પણ બહુ જ જરૂર છે.

સ્ત્રીશિક્ષણનો તથા સ્ત્રીપ્રતિષ્ઠા (Position of women) નો મહાપ્રશ્ન પણ આખા પુસ્તકમાં ભિન્ન ભિન્ન પાત્રો તથા પ્રસંગોદ્ધારા ચર્ચાયો છે. બુદ્ધિદા, તિલોત્તમા તથા મૃદુલા સુશિક્ષણના દૃષ્ટાન્ત છે તો વિદુલા તથા મંજુલા અયોગ્ય શિક્ષણનાં દૃષ્ટાન્ત છે. બુદ્ધિદાની ન્દાની નિશાળનો શિક્ષણક્રમ તથા એથી ચારનો શિક્ષણસમય આપણા રીતરીવાજને વિશેષ અનુકૂલ છે, ને દેશમાં સ્ત્રીશિક્ષણ પ્રસારવાની ઈચ્છા રાખનારે પહેલું એ જ સૂત્ર શિખવાનું છે કે રીતરીવાજ એકદમ કાર્પ ફેરવી સકાય નહિ માટે શિક્ષણવ્યવસ્થા એવી રાખવી જોઈએ કે તેને અનુકૂળ થઈને કાર્યસિદ્ધિ કરાય. આપણે ભપકાબધ નિશાળો નથી જોઈતી, આપણી મર્યાદસ્ત્રીલ વનિતાઓને માટે તો કથારથાનોની મારક થોડે થોડે દૂર બળખે ફલાકની ન્દાની શાલાઓની જરૂર છે. આ ઉપયોગી બાબત વિષે આપણા સુશિક્ષિત લોકો કેમ બેદરકાર રહે છે તે સમજાવું નથી. આધુનિક શિક્ષણવ્યવસ્થા તો કેવળ નામની જ છે અને તેથી પ્રમાણમાં બહુ જ થોડો લાભ થવા સંભવ છે. પોતાનાં કર્તવ્યો ઉત્તમ રીતે કરતાં શીખવે તે જ યોગ્ય શિક્ષણ કહેવાય અને કોણ કહી શકશે કે હાલનો કન્યાશિક્ષણનો ક્રમ સ્ત્રીકર્તવ્ય બરાબર શિખવે છે? તો પછી લોકો સ્ત્રીશિક્ષણને નિન્દે એમાં શું નવાઈ? લોકો કાંઈ યોગ્ય શિક્ષણનો વિવેક કેરી શકતા નથી, તેઓ તો હાલમાં અપાતા શિક્ષણથી લાભ થતો નથી જોતા-કષયિત્ તો ઉલટી હાનિ થતી દેખે છે-એટલે પછી હાલની શિક્ષણ વ્યવસ્થાને બદલે તેઓ, તો સ્ત્રીશિક્ષણને જ નિન્દે છે. “ન્દાની બાલિકાઓ ઉપર એવા સંસ્કાર-પાઠવામાં આવે છે કે તેમને આગળ જતાં બારે પડે” એ રા. રા. મુખ્ય-મુખ્યે આધુનિક શિક્ષણ-

વસ્થા ઉપરનો આરોપ જોટલો ગંભીર છે તેટલો જ સત્ય છે. આ અગત્યના પ્રશ્ન ઉપર આ પછી વિચારકોએ તથા શીક્ષકશુના દિતેચ્છુઓએ સર્વદેશીય વિચાર કરવો ઘટે છે.

‘વિધવાઓનું શું કરવું’?—એ પણ આપણા આર્યમંત્રાગનો એક પ્રશ્ન છે ને તે સંબંધી ઉત્તર રા. ગ. મુખન્ધુએ છુદ્ધિદાદાર સૂચવ્યો છે. કુમુદના પાત્રદ્વારા રા. રા. ગોવર્ધનરામબાઈએ સૂચવેલા માર્ગથી તથા મીસીસ અનીબેસન્ટે અનેક બાપજોમા તથા લેખોમાં સૂચવેલા માર્ગથી રા. ગ. મુખન્ધુની સૂચના બહુ ભિન્ન નથી. એક રીતે જોતાં જુની પદ્ધતિવાળાઓના અને સુધારાવાળાના અભિપ્રાયોની યાજ્ઞાંજ કરીને દેશસ્થિતિને અનુસરતું સમાધાન (compromise) અત્ર સૂચવાયું છે. પરંતુ “કુમુદ અને છુદ્ધિદા જોટલો અને જોવા પ્રેમ આપણી સામાન્ય વિધવાઓમાં હોય છે? તેવા પ્રશ્નનો મયમ તેઓ ગંખી શકે એમ ધારવું એ યોગ્ય છે? તેવો મંચમ રાખવાની એટલી બધી શી જરૂર છે? પુનર્વ્રતમાં એવું શું મહા ધોર પાતક છે કે ખિચારી અનાથ સ્ત્રીઓને આખી જીંદગી દુખમા ને ઓશીયાળાપણમાં ગાળવાની જરૂર છે?”—એ અને એવા એવાં, સુધારકોના અનેક પ્રશ્નો તો અનુત્તર જાણ્યા છે. તથાપિ એટલી વાત તો કબૂલ કરવા જોવી છે કે—

“છે વૈધવ્યે વધુ વિમલતા બ્હેન! માંભાગ્યથી કે

છે ભક્તિમાં વધુ વિમલતા બ્હેન! સૃષ્ટાગ્રથી કે,

એ કલાપીની પંક્તિઓમાં તથા રા. ગ. વમન્તવિનોદીની

“પ્રિયસ્વામીને શાન્તિ મળે એવું અનેક આદર,

તમારે જ આ અવશેષજીવન જગતમાં જીવ્યું બહુ,”

એ પંક્તિઓમાં કાંઈક વિલક્ષણ પવિત્રતાવાળું સાત્ત્વિક ચિત્ર આલેખાયું છે. છુદ્ધિ તથા ન્યાયની દૃષ્ટિથી નિર્દય જણાતું તથાપિ ન મમજી શકાય, ન મમજાવી શકાય તેવી ક્રોધિક અંતઃકૃતિને ઉદાત્ત લાગણી વૈધવ્યચિત્ર કુમુદ તથા છુદ્ધિદા એ ઉભયપાત્રો આર્યસંસાર મમજાવતું કરે છે ને કાણુ કહેશે કે તે ઉપેક્ષાને જ પાત્ર છે?

વિલાપતગમનનો મહાપ્રશ્ન પણ હીક ચર્ચાયા છે, તથાપિ એટલું તો કહેવું જાજોઈશું કે દુર્ભાગ્યે અન્ય મહાપ્રશ્નોની માફક એમાં પણ બધી ખુબી માત્ર ચર્ચામાં જ સમાયેલી રહે છે—આચારમાં નહિ. આશા માત્ર એટલી જ રહે છે કે માંસાન્તિક ઉદ્ધિઓના મંબન્ધમાં વારંવાર બને છે તેમ આમતેમ મન્યન થયા પછી, બહુ ખુબ હોળાયા પછી, સત્ત્વ ઉપર તરી આવશે, અને આપણા મંસારમાં આવતા આંતર્યુદ્ધની શાન્તિ ઘઈ કાંઈકે યોગ્ય માર્ગ સૂચશે. આ મન્યનકાલમાં અમંબદ્ધતા—પૂર્વાપર વિરોધ—incompatibilities—તદન સ્વાભાવિક છે ને બલે બીજા આલેખો કરે પરંતુ તેથી બહુ ગભરાવા જેવું નથી. શુદ્ધ હૃદયના પામ્મ-મણિથી કાર્યરૂપી ધાતુમાત્ર સુવર્ણ બને છે, માટે મર્વ કરતાં શુદ્ધ હૃદય (sincerity), અને મતાન્તરમહિષ્ણતા (tolerance) એ બેની આ કાળમાં બહુ જ જરૂર છે. તેમ જ એ પણ સોરી પેકે અમંબમાં ગાળવા જેવું છે કે અર્પણ વિના કાર્યમિદ્ધિ બાગ્યે જ થાય છે.

તિલોત્તમાનો દેહવિવચ ગં ન સુખન્ધુને 'પુરુષોએ પુનર્લેખ કરવું નોંધ્યો નહિ ?' એ પ્રશ્ન ચર્ચવાનો પ્રમગ આપે છે પકાનાભવું લક્ષ સુખી થાય છે એવું દર્શાવનાર લેખક પુરુષોએ પુનર્લેખ ન જ કરવું નોંધ્યો એમ કહે એવું તો ન મળે, પરંતુ ઉદાત્ત, નિસ્વાર્થ સ્તેત વાન્-અથવા સ્નેહમય-પ્રવૃત્તિને મતત વિધુર રાંખી ઉત્તમ સ્ત્રીઓને માટે વૈધવ્યનું તો ઉત્તમ પુરુષોને માટે વૈધુર્યનું કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે એમ તે સૂચવે છે

એ વિના અનેક પ્રશ્ના ચર્ચાયા છે પરંતુ આપણે તો આગ્રહાથી જ સતોય માનવો પડશે

ઉપસંહાર.

આ મહાપ્રશ્નો ઉપરાંત ગં ન સુખન્ધુની કૃટલીક પ્રાસંગિક ઉક્તિઓ ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે પુરુષવર્ગની ગેરલાજરીમા ઘણી ખરી પાનરી સ્ત્રીઓ પોતાને ઘેર કાર્ગ મમજાજ અર્થે આગ્રહાને જે વિનયપૂર્વક મર્યાદશીલ રીતે વ્યાગતસંસ્કાર આપે છે તેની અને તેવે પ્રેમગે સામાન્ય રીતે પેલા બિચારાને બંધુ જ અંગવડ પડે તેવી રીતે ઘણી ખરી હિન્દુ સ્ત્રીઓ મુનિનત ધારણુ કરે છે તેની સરખામણુ કરી હિન્દુ સ્ત્રીઓના વ્યાભાવિક આતિથ્યમા આ ખામી છે એમ યોગ્ય રીતે (૧૮ મે પાને) દર્શાવ્યું છે, તેમ જ (૧૫ મે પાને) ધાર્મિક શિક્ષણુ વિધેની ટીકા પણુ બરાબર છે આ ઉપગત પ્રસંગે પ્રમગે કગયેલા સક્ષિપ્ત વ્યગ્ય સૂચનો (eloquent suggestive touches) પણુ ગં ગં સુખન્ધુની અવગોક્ત શક્તિના તથા ગમગતાના સાગ પ્રમાણો છે ગુજરાતી, અસ્કૃત તથા ઇંગ્રેજ સાહિત્યમાથી જે અવતરણો (quotations) સ્થાને સ્થાને પ્રસગાનુમાર અપાયા છે તે ગં ગં સુખન્ધુક, વાચન ગમગતા અને ઔચિત્યબુદ્ધિ દર્શાવે છે

ભાષા નથી બં સગલ કે નથી એવી કહિન કે જેનાથી 'શુદ્ધ ગુજરાતી'ના હિમાય તીમા ખપવા માગનાનઓ ભડ' છે 'જેજ ંજવાયલી' સ્ત્રીઓ રહેજસાજ સાહાયથી 'સમજી શકે તેવી ભાષા છે, જો કે પુસ્તકમા દર્શાવેલા વિચારો તથા ચર્ચાવેલા મહાપ્રશ્નોમા તેમને ગતાગમ પડે, કે નહિ તે બાબતમા શકા રહે તેમ છે તથાપિ એટલુ કહેવુ નોંધ્યો કે વિચારો આચારોની ખૂંલા આવે છે, અને આવા આવા વિચારોનો પરિચય ધીમે ધીમે આપણી સ્ત્રીઓને થવો નોંધ્યો, કાળુ દેશોત્તરિના ઉદાત્ત કર્મમા લેખના સાહાયની બડ જ જડ કે 'કિં જહુના' સ્ત્રીની ઉત્તતિ વિના દેશની ઉત્તતિ અશક્ય છે

આ સમાલેચના સમાપ્ત કરવા પૂર્વે અમરે પુન ગં ગં સુખન્ધુને અન્ત કશ' અભિનદન આપીએ છિયે, અને વિના સગયે આપણી સ્ત્રીઓના લાયમા મૂકી શક' 'મુદલા' જેવાં અનેક ઉપયોગી પુસ્તક લખવા તેઓ શક્તિમાન થાય એમ હમરે

ફારસી કવિતારચના

૧. ગ. નજુલોડબાઈ ઉદયગમ હાન ને કે વણા વૃદ્ધ થયા છે તો પાપુ તેમની કામ કંઠવાની શક્તિ ખરબખ ગુવાનને પણ શરમાવે તેવી છે. નજુલિગન નામનું શાસ્ત્રીય પુસ્તક એઓ કેવો વખત થયા પ્રસિદ્ધ કરે છે, તેમા જે જે જાણતોનો મનાવેશ કરેનો છે તેનેતા જરૂર એમ જ થાય છે કચ્છમા તહી ગ. ગ. નજુલોડબાઈએ દીવાનગીરી વાના મરતા ક્રિતાખખાનીમા વિશેષ મગ માગ્યો હશે એ પુસ્તકને સબધે જે સંશોધન તથા સંગ્રહન જવા પડ્યા હશે તેનો ખ્યાલ માત્ર એ પુસ્તક જોયાથી જ આવે હાનમા નજુલિગનો ભાગ નીજે, ફારસી કવિતારચના વિશેનો મહાગ જોવામા આવ્યો છે. મહેલુ ખીન-જરુતુ છે કે તે મહે મહેલુ આદલાદથી વાન્યો છે મહંમ ન ગોવર્ધનગમ ત્રિપારી જેડે વળી વખત મહારે શ મી જ્ઞશાસ્ત્ર વિરો વાતચીત થતી હતી એ બારામા વિતારચના મી રીતે થાય છે, શરૂથી જ્ઞતા ગણુ માત્રા સુજ્ઞ છે વડુ મુજ્ઞ, તે ક્ષય જ ગઝલની ચના વગેરે વિશે ધારી બારીમાથી તેઓ તપાસે તા. કેશવરાન હર્ષદ ભ દ્રુવ જ્ઞડે પગ મહારે એ સબધે પ્રમગ પડેતો અને એ બને વિદ્વાનોને યથાશક્તિ મદદુ બારાની કવિતા ચનાતું મહે દર્શન કનવેલુ શ મી ગઝલો-મેતખાજ-બારાની તથા ચનાની મી રાને લીધે હાનના જ્ઞતામા પગ એ-જ્ઞતની ઉગી અસર મતી આવી છે અને ગઝલખાની શુ વાય તાર કે શુ માખગતાન, બનેને વણી પમદ આવે છે આમ થનાનુ મુખ્ય કારણુ એમ સમજુ છુ કે મુસનમાનોના સંસર્ગને લીધે આપણા સાબગવા તથા જાણવામા કેટલા જ છૂટા ઉર્દ શાએગેની ગઝલો આવેલી વગી તે ઉપરાત ગવૈયા તથા નાયતારી ગાનારીઓના ગાયનમા પણ ગઝલનો વધારે ઉપયોગ થતો હોવાથી ગુજરાતીમા પણ તેનુ અન ગણુ કચ્છા કવિઓનુ મન દોડેલુ ગુજરાતી પિંગનના મહાગ લગભગ અજ્ઞાનને લીધે તેમ મનકુ મદ શુદ્ધ્યોના શ સી બાપાના અજ્ઞાનને લીધે હુ તેમને એ જમાત તથા તેમા લખાતી ગે (કવિતા) ની ખૂબી તથા તેની કાવ્યચના ઘણી જ અસતોપ જ રીતે મનજની શરેય, અને ત્યાગી જ મહા. મનમા હવુ કે બને બારાના પિંગનથી સુર એવા માણમને હાથે ને એ કામ માથે લેવાય તો જરૂર બાપાની એક મહોગમા મહોગી જોડ પૂરી પડે અના યાસે મહારે આ વિચાર. નજુલોડબાઈને હાથે અમલમા આવ્યો છે નર્મદશ મી ત્રજો બાગાશરુ હાફેજનુ અનુક્રણુ તથા હરિપ્રેમપચદશી મહિવાલની પ્રેમજવન તથા અ બેદોર્મિની ગઝલો દેરાસરીનુ મુનખુન અને ગોવર્ધનગમ ત્રિપારીની દીધા હોગી પિતા અત્તલ વાજી એતેસએ ફારસી કાહલુ પગ કવિતા આ વત્તા મુજબત્તી બાપા કેડ અનુપમ રૂપમા પ્રમશી ગહે છે તે બતાવી આપ્યુ છે પારસી લેખકે જેવા કે મનુમખ વગેરેની વમથી પણ ફારસી મેતખાજીનો ઉપયોગ થયો છે, પણ ગજનામુ વગેર પુસ્તકે આપણા ગુજરાતીઓમા જેવા ઉપગ જલાવેના કા થો લોકપ્રિય થઈ પડ્યા છે તેવા ન થઈ પડેલા હોવાથી તેથી તરફ આપણું ધ્યાન વિશેષ ખેંચાય નથી સમૂત અને લીધી જ્ઞશાસ્ત્રનુ જ્ઞાન આપણા જુના કવિઓમાનુસરુ તેમ જ મહીનુ પણ ૯૩ પ્રેમાનદે મ્હેલી પ્રતિશા, તથા દયાગમના લિદી મ્હેલુ પડેતો પૂરાવો છે પરતુ ઉર્દ યા ફારસી લદખ પદ કવિતા કચ્છા તરફ તેમનુ મજુરખાના શિ જે મુશ્કેલી દાખના તરીકે

ગોવર્ધનરામને નડેલી તે વખતે ત્હેમને પણ નડી હોય કારણ ફારસી કવિતાચર્યા સમજાવે યા શિખવે એવું આગળના વખતનું એકે પુસ્તક હાલમાં જણાવેલું નથી. આ સમયને લીધે રા રણછોડભાઈના કાર્યની કીમત વધે છે કારણ ગુજરાતી ભાષામાં ધર્મ ભાષાની કાવ્યચર્યાનાની સમજૂત આપવા પ્રથમ જ પ્રયત્ન કરવો એ ગુજરાતી તથા ફારસી અને ભાષાની રચનાનું મૂળ જ્ઞાન હોય તો જ બની શકે રા રણછોડભાઈ ફારસી ભાષાની કવિતાચર્યામાં બહુ ઉડા ગયા છે અને સાથે જ્યાં જ્યાં આપણા છદો જોડે એ ભાષાના છદોને મળતાપણું આવે છે ત્યાં ત્યાં તે બાબત દાખવા દેલી છે સાથે સ્પષ્ટ કરતા ગયા છે (પૃષ્ઠ ૮૪ નારાયણ), ફારસી છદ શાસ્ત્ર વિગે કેટલાક ઘણા સાગ્ર થયો પોતે જોયા છે, તેમ જ ઉર્દૂ થયેલું પણ પોતે અધ્યયન કર્યું છે, અને તેથી દરેક છદને છોડે તેના જ માપનું એક ગુજરાતી ઉદાહરણ એક ઉર્દૂ અને એક ફારસી એમ આપતા ગયા છે એ વાત ખરી છે, કે જે એ પુસ્તકની કીમત ન સમજે તેને માત્ર ઉર્દૂ તથા ફારસી છદ શાસ્ત્રના પુસ્તક મના ઉતારા જેવું એ લાગશે કારણ પ્રસ્તુત પુસ્તકનો મોટો ભાગ ત્હેમના પુસ્તકોમાંથી ઉતારી લીધેલી નકલ છે પરંતુ ત્હેને લીધે એ પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં ખીલકુલ ખામી આ વતી નથી કારણ એ પુસ્તકની ખરી ખુબી એ નકલ નથી, પરંતુ દરેક છદ એટલે ફારસીમાં જોને "અહર કહે છે તેની નીચે, જે માત્રાનું માપ, જે ગુજરાતી ઉદાહરણ આપ્યા છે તે છે, કાળુ આને લીધે જ માત્ર એકલું ગુજરાતી જણનાર માણસ પણ આ પુસ્તકનો લાભ લઈ શકે છે, અને ફારસી ભાષાની કવિતાની ચર્યાનું મૂળ રૂપ સમજી શકે છે

આ પુસ્તક એક ખીજી રીતે પણ આપણી ભાષામાં ખાસ આવદલાયક છે ફારસી ગમ્યોના કેટલાક સરગમાં સરસ નમુના એમાં ઉદાહરણ તરીકે આપવામાં આયા તે તે દરેકનું સુદર સાચું, તથા સરગ ભાષાતર આખી, આપણા સાહિત્યકારોને એ ની ઉત્તમતાનું લેખકે દર્શન કરાવ્યું છે

દાખના તરીકે, પાને ૮૦ મે,

“ જહી હુયત વલૂબી મૂલ દહાનત મૂવળ હદા

કદત સર્વે રવાને દિલ, હતત રીહાને બાગે જા. ॥

વાહ! તારૂં બદન શુદ્ધાબના કુલ જેવું છે, અને ત્હારૂં મ્હો કુલની હસતી કળી જેવું છે, તારી કાઠી સરોના ઝાડ જેવી સીધી છે, અને ત્હાગ ગાલપરના આછા કાગા વાગ તે સ્વર્ગના કુલ જેવા છે.*

અથવા તો પાને ૮૩ મે,

* પચાસમે પાને જે ગજલ મેનુ બાધાતર આપવું રહી ગયું છે અને અત્રે પણ ખીજી કડીનું બાધાતર આપ્યું નથી, ૫૦ પાનાના મ્હોટા પુસ્તકમાં આ બે ગજાએ જ એટલી ખૂબ થયેલી છે

દિલમ વિરુ શુદ અજ ગમત, ગમત કોદિલ વિરુ નશુદ,
શવૂ શુદમ, કે વૂદ કૂસોદસ્તે ગમ શવૂ નશુદ ?

તહાર ગમમા મ્હાર દિલ મ્હાર નીકળી ગયું (એટલે હું હીવાનો થઈ ગયો), પણ તેમાંથી ગમ ગયો નહિ. હું દુર્બલ થઈ ગયો છું, એવો કોણ છે કે જે વિરહચિન્તાથી દુર્બલ ન થયો હોય ?

નીચલી બેત શાસ્ત્રી માહિત્યમા ઘણી બાણીતી છે (પા ૮૮ ગે.)

અવ મુર્ગે સહર ફરક કો પરશાને બિયા મૂશ,
કા મૂલ્ તહા જા શુદો આવાજ નિયામદ.

હે પ્રભાતના પક્ષી (મુવમુવ) ! તું પતંગ પાસેથી પ્રેમ શીખ, કારણ કે વિરહાગ્નિમા બળતા ત્હેના પ્રાણ ગયા છતાં ત્હેના મુખમાંથી હાથ વોયતા પાકારો નીકળ્યા નથી

અથવા પાને ૮૪ ગે

આસૂદે દિલા હાલે દિલ ક્ષાર ચે દાની •
હૂનખારીયે ઝરસાકો નિગર ક્ષાર ચે દાની •

હું નિશ્ચિત હૃદયના ! ત્હને વિહિદીર્ઘ હૃદયની સ્થિતિ શી રીતે માલૂમ હોય ? હું ખી આશાનેની દયાબળક હાલત તું ક્યાથી બંધો ?

• ચાકો પયરાહન યૂસફ ન વૂવદ વેમાના,
• લંદે વર પાકીયે દામાને કુલેલા દારદ

યુસફ (યેગબગ) ના પહેંગલુ સીનઈ જલુ અર્થ વિનાલુ ન હોય, યુનેમા (સી) ન શિયગપગ તે હમે છે •

ગ રણજોભાઈના પુત્રકના ગુણોસુ ઉપનંટપક દર્શન કગવવા મ્હેં ચલ કર્યો છે, ત્હેની ખરેખરી હકીકત પીછાનવા એટલા ઉપનંથી વિદ્વાનો સુધાર્થ અસલ પુસ્તક જોવા કૃપા કરશે તો જરૂર ત્હેમને લાભ થશે એવી આશા છે

મુશ્તુલા મોહનલાલ ઝવેરી.

• યુનેમા નિસંગના માર્ગ વઝીરની સ્ત્રી હતી, તે યુસફ પર ફોલી પડતા તેને એ હતો, પણ તે ભેદ સમજી જતા ન્હાસવા ગયો, એટલે ત્હેનું પહેરું પકડયું તે સીંગતા વા / થયો તે ઉપનંથી કવિ કહે છે • તે સમવાન યુનેમાના શિયળ પર હસવા જેવો થયો

સાહિત્ય-અવલોકન.

અંગ્રેજી ઍંગલેઝીનો આરંભ ઘણા વર્ષોથી ધર્મ ચૂંચ્યા છતાં માત્ર યોડા જ વર્ષોથી ગુજરાતી સાહિત્યનો ઉદ્ભવ થયો માત્રી સકાય તેમા પણ વીશમા શતકમા આ ઉદ્ભવ ને પુનઃ ઉદ્ભવ નામ વગી શકે એવુ છતાં સાહિત્યના અયોમા અમૂલ્ય વૃદ્ધિ થયા વિષે, નિરીક્ષણ કરી, અયોનો તારતમ્ય ભાવ માપી, નિર્ણય ક વા એસતા લાગશે કે એવા અયો તો હજી માત્ર કનિષ્ઠધિષ્ઠિત જ છે સગીન જ્ઞાન આપે એવા માહિત્યના લેખો કે અયો આરંભ કાગમા ઝાઝા ન ઉત્પન્ન થાય એ વાત સ્વાભાવિક ગણાય તો પણ તે દિશામા પ્રયત્ન કરાય માટે તે માહિત્યને વિષે એ જોન લખી, યથાશક્તિ તે વ્યાખ્યાન ક ત્ય તો અગ્રાજી નહિં મનાય -

સાહિત્યપરિપક્વતા કદાચ ચર્ચા એવી હોય તો પણ તે વિષે ચર્ચિતચર્ચણમા દોષરૂપી એની પ્રતીતિથી માત્ર ઉદ્દેશ પાત્ર પાડવા માટે લખવુ વ્યાજબી છે તો પણ જે આ પ્રસ્તુત રીતે એ પરિપક્વતા ચર્ચા ન ધર્મ હોય તો તેનુ યથાયોગ્ય જ્ઞાનના વિષયમા સ્થાન આવી રહેશે ન્હા સુધી મનુષ્ય હૃદયમા ઉદ્ભવતા દેખાવોની સ્પષ્ટ છાપ પડી તેની અસર પ્રત્યે નાહી અથવા હૃદય-વાદ-તત્ત્વને દલાવી તેમાંથી મનને રજક નિવડે એવો ધ્વનિ નથી નિમ્ગતો ત્યાં સુધી તેવો ધ્વનિ સમાવતું સાહિત્ય સાહિત્ય નામને પાત્ર નથી, તે ઉપરાંત આ છાપની પ્રતિ ઉચ્ચ હોવી જોઈએ તથા મનરંજન થાય તે જન યવાની મટિ પણ ઉચ્ચ ધોરણથી મપાવી એ કદાપિ ગરૂડ સાથે મસહુ તણાય, છતાં ગરૂડની ગણતરી તો નિરાળી જ ગહેવાની મનની કૃતિ માપવી તે માપનાર પણ મન જ મનમા પ્રકૃતિ-દર્શનથી પગતી ઝપ-રૂપી ખી, તેને ધાગણ કરનાર મન તથા હૃદયના વિગ્ન-રૂપી ગર્ભ; અને તેની પ્રસૂતિ-પછી ગદ્ય પદ્ય-તે સૌદર્ય-સ્વરૂપ, તેજ કા પનિ સ્થિત જે કીર્તિસ વિગેર પાશ્વિમાત્મ કવિવર્ગોએ (૧) સ્ટિ-સૌદર્ય (Beauty) (૨) સ્ટિ-અનિત્ય અથવા ખૂં સ્વરૂપ (Truth)-એવા તામો આપી પ્રમિદ્ધ રેન છે (Truth is Beauty and Beauty Truth) આ સ્ટિ જ દાત્પનિ નામ ધાણુ ક-તે છતે પણ સત્ય નામતી સ્ટિ ક તા અધિ-સ્મીણુય છે

આની હૃદયની ઉર્મી મનના ગર્ભમા પમાન ચર્મ પ્રપનાદાથી પ્રમવ પામી, સ્થાયી ભાવાત્મક શબ્દ વાણી-વિદ્યાસથી આવિર્ભાવ પામે તે સાહિત્ય-વ્યાખ્યા પૂર્વ તથા પશ્ચિ મને મમાન રીતે માન્ય ગહે તેવી લાગે છે બારાનુ માહિત્ય એનો અર્થ પણ અંગ્રેજી સાહિત્ય શાસ્ત્રને આધારે એ જ છે કે સ્થાયી સ્વરૂપમા ગહેન સમસ્ત વાગવિનામ "When the conceptions of the individual mind are expressed in a permanent form of words we get literature," says Mr. Quirk આની જનિતુ માહિત્ય, સાહિત્ય-પરિપક્વતા એવા સમાજ & મહિમનોએ ઉત્તેજન આપી સ્વીકાર વા ઉચિત લાગશે, પરંતુ પ્રથમાભમા ઉત્તેજન ધેતુ આપવુ તે આવા ઉચ્ચ પ્રતિતા પ્રયોજનને કુદ્ર દ્રવ્યથી વધારી લેવા પુનઃ જ્ઞાતયતા પારમાર્થિક દટિ એ જે કનિષ્ઠ પરિણામ આવવા જોઈએ તે આની પડવા જોતી છે માટે સ્વેદ માર્પણનો સારો ઉદ્દેશ ન્હાવી માત્ર સુશ્રુતિ તે તે કૃતિઓ થાય તેો માટે ઘટતી મહામ આપવી યોગ્ય છે આવા કા યો તથા જાતમક અયો ગુજરાતી ભાષામા પાહુ યોગ છે મજુ કે જગ્ગાન એમર્સન કાર્યાદ્ય વિગેરે મદદ

અચકારની વાત દૂનપાસત ગણીએ, તે પછી એડીસન, એન્સન સ્વીફ્ટ, વિગેરે અચકારની પછી અછત છે, તે સહજ સમજાય તેવી વાત છે અર્થશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર તત્વશાસ્ત્ર વિગેરે અનેક પ્રકારના શાસ્ત્રના પુસ્તકોને સાહિત્ય ગણતા હોય તેવાઓને પણ એ એ શાસ્ત્રના અમુક પ્રકારના પુસ્તકો ગુજરાતી ભાષામાં આવે પડતા મુશ્કેલી જણાશે પરંતુ આ વિષયમાં મતભેદ થવા સભવ છે, મોટે તે વિષે અધિક અપેક્ષા રાખી શકાય છે

અમુક શાસ્ત્ર જેવાં કે વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર કે ગણિતશાસ્ત્ર કે ભૂમિતિ વિગેરે ગમે તે લઈએ તેમાં, સાહિત્ય-શાસ્ત્ર ગણે તે પછી તે) માં ધણો ભેદ છે તે મુખ્યત્વે કરીને એ કે બુદ્ધિ વડે કુદરતમાં જે અવલોકન કે અનુભવનો વિષય બની શકે તે પ્રત્યેક વ્યક્તિ વિજ્ઞાનમાં લાવી શકે છે, એટલું જ, આ હદ ઉપરાંત પ્રદર્શિત વ્યક્તિને જવાનો અધિકાર નથી માત્ર વિજ્ઞાનની સીમા એટલે મુખી પ્રસંગો જોઈએ કે તે સીમા પ્રકૃતિ-સીમાથી અતરૂ છે તેમ જો જણાય, તેને એટલી આગળ જગા પછી વધારી જોઈએ નહિ અને વળી શબ્દના સામાયિક અર્થ વહન કરવામાં ન્યૂનાધિકતા જરા થતી જોઈએ નહિ શબ્દ-શક્તિ યુગે યુગે ફરતી જાય તો પછી આવા શાસ્ત્રના પુસ્તકોમાં તો શબ્દોનો પણ ભેદ થવો જ જોઈએ હવે સાહિત્ય પર તો જોઈશું તો વાગશે કે હદ સીમા જે કાર્ય બાધવામાં આવે છે તે કુદ તને અબધે હોવા છતાં કૃતિ-કારના મનની એન્દ્રિય જ સમજવી તેના મનની હદ ગમે તે ધ્યાનકે કાગમાં વિચરી શકે છે દૃષ્ટાંતવડે જે સિદ્ધાંતને સ્પષ્ટ કરવા જરૂર હોય તો 'યુક્તિનિર્ણય'ની ભૂમિતિ કે યત્નશાસ્ત્ર ગમે તે લઈ તપાસતા સહજ લાગશે કે તેમાં ઉપરના વ્યાખ્યાન પૂર્ણ અર્થે લાગુ પડી શકે છે તેની માથે ટેનીસન અથવા વર્ડઝવર્થના કા યો કે કાલિદાસ ભવ ભૂતિના કાવ્યો મૂકી સરખાવટ કરીશું તો સમજાશે કે એ કૃતિઓમાં ફેરફાર અમુક હદ સુધી થઈ શકે છે, તથા તેઓ પગલે કુદરતને પણ કે પનાને આધીન કરી મૂકવામાં સૈદ્ધર્થ ગણવાનું છે વળી વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અમુક સત્ય વાતો સત્ય મિદ્ધાતો શિખવે છે, પછી તેમાં સૈદ્ધર્થ હોય કે નહિ તેની ગણના નથી, બધકે ધણું હિંમતે સૈદ્ધર્થ રહિત જ હોય એ સમજાવત વાત છે અને એ મત સિદ્ધાંતો તેના અમુક અમુક કર્તાના અભાવે પણ અસ્તિત્વમાં હતા તથા હોય પરંતુ સાહિત્યનું એવું નથી માહિત્યકાર-વર્ડઝવર્થ, ટેનીસન, કાલિદાસ, ભવભૂતિ, પ્રેમાનંદ કે દયાગમ-જો ન હોય તો તે વિચારો તથા મનોવિદ્યારો અસ્તિત્વમાં જ ન આવી શકે, કારણ કે સાહિત્યને તો મુખ્યત્વે કરીને મનની લાગણીઓ પ્રદર્શિત કરવાનું કર્તવ્ય છે, કદાચ એને એ જ મનોવિદ્યાનું સ્ફુટીકરણ અન્ય વ્યક્તિએ કર્યું હોય, તો એને એ જ વિદ્યાઓમાં પ્રદર્શિત ન થાય તેવો સભવ, અને અસર પણ તેની ભિન્ન થવા વધી રહે છે લીટન સાહેબ તો એમ જ કહે છે કે સાહિત્યમાં તો જેમ પુસ્તકો પુગણા તેમ જ અમૂલ્ય તથા વિજ્ઞાનમાં જેમ નૂતન તેમ ઉંચા કાલિદાસ ભવભૂતિને પણ આ જ બાબતનો વારો હતો. પુરાણમિત્યેવ ન સાધુ સર્વ. તથા ઉત્પત્ત્યતઃસ્તિ મમ કોપિ સમાનપદમાં ધત્વાદિ ધત્વાદિથી કાલિદાસ અને ભવભૂતિ પ્રચલિત મતને ધક્કો લગાડવા પ્રયત્ન કરે છે કે પુગણુ અથો જ સાહિત્યમાં ઉત્કૃષ્ટ છે, એમ વાતની નિશ્ચયપૂર્વક માઠ વાળી ખેસી ન રહેતું પુરાણુ શબ્દ જ આવા અર્થનો યોગ્ય ગુજરાતી ભાષામાં તો થઈ પડે છે, અને તેવે તેવે કારણે પુરાણુ અથોની સમાવના અધિક અર્થે છે

ખીજી વાત એ છે કે સાહિત્યમાં જે બે વાત સુખ્યત્વે ગણવાની તે એ કે—(૧) માન-સિક્ક સૃષ્ટિનું સૌંદર્ય અર્થાત્ પ્રતિભા-સૌંદર્ય; તથા (૨) તે બહાર પ્રકટ કરવાનું સૌંદર્ય. જેમ પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય બહારના વેષ પહેરવેપથી અધિક શોભાવવાનું છે; તેવી રીતે પ્રતિભા-સૌંદર્યનો શણગાર ધનનાર ભાષા; તે જેવી સુંદર તેવું સૌંદર્ય પ્રતિભાનું નિવડવા સમ્ભવ છે. એમ માર્ક પેટીસન વિગેરે અનેક પાશ્ચાત્ય લેખકોનું કથન છે. વિચાર-વિધિ તથા કલ્પના-સામગ્રી બંને પ્રચલિત દેશકાલને અનુકૂળ બનવાં જોઈએ, ભૂત-સામગ્રીની મદાય અપેક્ષિત છે; તથા ભાવિ-અર્થનાં જમણની અમુક અંશે ગણના કરનાર સાહિત્ય સારાંશમાં હોય તે ઉચિત છે.

આવે આવે કારણે વર્તમાન સાહિત્ય એવું થવું જોઈએ કે તેનો આધાર માત્ર સંસ્કૃત કે શરસી કે આરબી ઉપર રહે તેમ નહિ; તથા માત્ર આધુનિક સંસાર-વ્યવહારનું રૂપાંતર અગ્રેજી વિદ્યા ઉપર છેક જ રહે તેમ પણ નહિ. તે રીતે સાહિત્ય મરડાવું જોઈએ એ વાત વાસ્તવિક ગણાય. ન્યુઝપેપરના લખાણો કાંઈ સાહિત્ય નથી, માત્ર લિખિત વાર્તા કે વર્ણન તે પંક્તિમાં મૂકવા યોગ્ય વર્તમાનપત્રોના લખાણ સમજવાં. તો પછી પુસ્તકમાં વિદ્યમાન લખાણ જ અમુક સ્થિતિમાં હોવાથી સાહિત્ય તરીકે નિવડવા યોગ્ય છે. હજી ગુજરાતી ભાષામાં એવા ગ્રંથો નથી કે જેને લીધે સાહિત્યપુસ્તકની શ્રદ્ધિ યર્ધ પડી છે, એમ માની શકાય. સાહિત્ય એટલે જેમાં કાંઈ પ્રતિભા પ્રકટ યર્ધ, હુન્નરની જેમ ઉપયુક્ત અંધારા યર્ધ હોય તે. યુરોપમાં પણ એક એવો સમય હતો કે જ્યારે ભાષાની શ્રદ્ધિ અર્થાત્ સંસ્કૃતિ માટે વિચાર કે વિચાર મૂર્તિને ભોગ આપવો ઉચિત ગણતો. ભાષાની સંસ્કૃતિ તથા કલ્પનાના સૌંદર્ય બંનેનું મિશ્રિત બધારણુ જ્યારે હોય ત્યારે તેને સાહિત્યનું નામ ઘટે. પૂર્વ તથા પશ્ચિમ સમાન રીતે એક કે બીજે વખતે સાહિત્ય માટે જુદા કરનાર યર્ધ પડેલ છે, એમ ધણાનું માનવું છે. આગળના ગ્રીક-લેટીન પશ્ચિમમાં, તથા સંસ્કૃત શરસી પૂર્વમાં જે આધુનિક કાળમાં પ્રતિભા-સ્વરૂપ લે-ખાઈ તેને આધારે કેવળ ભાષાના મબઘમા લેખકો રહેવા માગી ચાલતા દેશ-કાળને અનુ-મરતું તદ્દન જૂહી જાય તો તો તેનું નામ જુદા ગણાય. દેશ-કાળને અનુકૂળ થવામાં જ સાહિત્યનું મદત્વ રહેલ છે, તેમાં પણ જે સાહિત્યની બિન બિન શાખાઓમાં અમુક અમુક ને પ્રચલિત કે સુપ્રસિદ્ધ વિષયો ઉપર લખાય તો તેનું ઉપયોગીપણું અધિક યથા મન્ય રહે ખરો. કારણ કે જનસમુદાય દરેક યુગમાં અમુક અમુક શ્રેણીદ્વારા જ્ઞાન ગ્રહણ કરે છે; અમુક અમુક જ્ઞાન તે તે યુગમાં અધિક ઉપયોગી મનાયેલ હોય છે; માટે તે તે દ્વારે ઉપયોગી થાય તેનું સાહિત્ય લખવા-લખાવવા સતત પ્રયાસ રહેવો જોઈએ. હાલંતથી સિદ્ધાંત ગ્રુટ કરતાં કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે, કે અગર જે પ્રાચીન કાળ સંબધી સર્વ જ્ઞાન અમૂલ્ય આ યુગમાં ગણાય ખરું, તો પણ ખેતીવાડી, વ્યાપાર, રસાયન શાસ્ત્ર દત્તાદિ વિષયમાં સાહિત્ય રચાય તો ખોટું ન ગણાય. સાહિત્યનો અર્ધ પણ વિસ્તૃત કરવો આવે કારણે યોગ્ય લેખાય ખરો.

સાહિત્યનો હેતુ કેળવણી આપવાનો હોઈને કુદરત-પ્રકૃતિને અનુકૂળ રહેવું અનુકરણ કરવું, એવો હોય તો ઠીક. પ્રકૃતિ દેશકાળ ઉપર આધાર ગણે છે. પ્રકૃતિને મદદ કરવી તથા પ્રકૃતિ ન્યાં જે રીતે જે પ્રદેશમાં અપૂર્ણ હોય તે પ્રદેશમાં તે રીતે સંપૂર્ણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ સાહિત્યના સેવકો કે સાહિત્યના અનુયાયીઓનો ધર્મ લેખાય તો જ ઠીક ગણાય. આવે પ્રસંગે ઉપકરણો-સામગ્રીઓ પણ સદાયજૂત યાય તેવી શોધી તેનો જ આ-

અમ લેવો ઉચિત છે પછી તે સાહિત્ય જૂઠું કે કલમ ગમે તે દ્વારા બહાર પડે તો પણ ઉદ્દેશ આવો નહીં તેના સંમુદાયનું શ્રેય મનાય સાહિત્ય શબ્દના સકુચિત્વ અર્થમાં સાહિત્ય સામાન્ય-ગાન આપવા સમર્થનથી એમ લેખાય તો ખોટું નથી શાળાપંચોગી ગાનના સાહિત્ય સ્વીકારેલ છે, તો તેનો લાભ એટલો કે સામાન્ય રીતે મન-શક્તિને કેળવીને વિશિષ્ટ પ્રદેશમાં વિચરવાને યોગ્ય બનાવે છે, તેવે સમયે જો વિસ્તૃત અથવા સાહિત્યની એમજ વિશિષ્ટ-શાખા એવું પ્રાયમિક ગાન કરાય તો તે નિર્બાધિત છે માટે તેવી દિશાઓમાં ગુજરાતી બાપાનું સાહિત્ય ગ્યાવા તરફ સાહિત્ય-ગુરુઓનું લક્ષ ખેંચવાનું આવશ્યક જણાય ખરૂં.

એ ઉપરાંત એટલું કે સાહિત્ય તેના પ્રિય સેવકોને જ પ્રિય છે એમ તથી, જગત જનજનમાં જન્મ-કાકાનારને પણ તે અમુક દેશ-કાળને અનુકૂળપણે ત્યાંથી હોય તો પ્રિય થઈ પડે એવો સંભવ છે માત્ર ધધાને સબધે ખાસ ગણાતું સાહિત્ય અભિવૃદ્ધિ પામે તે પણ ઠીક છે, છતાં આ સ્થળે કહેવાનો ઉદ્દેશ તો એટલો કે બધે ધધા સબધે સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ થાય પણ તેણે યુક્તિપુર સર, મમય, સાહિત્યના ગુરુ-પ્રયોગમાં આવી જાય, તો તેની અસર બલવત્તર થવા સંભવ છે આવે પ્રસંગે તરજુમીઆ લખાણ ખોટા ન ગણવા જોઈએ કાંઈ મોટા સાહિત્ય-ગુરુના વિચાર કે સિદ્ધાંતો પ્રકટ કરનાર ગમે તે પુરુષ હોય પણ તે, તે બાપા નહિં સમજનારને માટે તો વ્યાખ્યાનકાર નિવળી ચૂક્યો, માટે તેને તો તે અમૂલ્ય માનવાનો છે ગ્યાવા લખાણો તરજુમીઆ જ હોઈ શકે, કાંણ કે તેવા સ્વભાષામાં નહિં હોય અને પ્રથમ તેણે ઉતારનારને જે વ્ય-પ્રતિભાથી ઉતરી શકે તો તેના જેવું ઉત્કૃષ્ટ ખીજું કાંઈ જ નહિં જે ન ઉતારાય તો અનુકૂળ ભાષાતર કરવા મથન કરવું તેમ ન થાય ત્યારે જ પારિભાષિક અર્થમાં અર્થાત્ સા નવલરામભાઈના યોજેન અર્થમાં તરજુમી કરીને પણ તે ભાષાની અભિવૃદ્ધિ કરવા નિમિત્તે યતન કરવો ઉચિત છે

ખીજી રીતે અવયોમન કરતા એ પણ સહજ સમજાય કે તરજુમીઆ દુખાગીમાં જેવાં જોઈએ તેવાં રસ જામતો નથી, એ વાત પણ મત્ત જ છે દૃષ્ટાંત તરીકે આપણી ગુજરાતી ભાષામાં જે જે લખાણો થયા છે, તે તે સર્વે જ્યાં ભાષાતર કે તરજુમાના સ્વરૂપ છે સા સા અમુક અપવાદો શિવાય આ ઉત્સર્ગ લાગુ પડે છે કે નહિં, તેનું પર્ચતોચ વાચકને સમર્પણ કરવું યોગ્ય છે ત જુમીઆ કે ભાષાંતરીય લખાણો માટે એટલું સ્વીકારવું પાશે ખરૂં કે અમુક અમુક સમુદાયને માટે તેણે લખાણો વધારે લાભમંત્ર છે માંણ કે જે સમુદાયથી મૂળ-સંસ્કૃત વિગેરે-વચાર્ધ શકાય નહિં તેવાને માટે ભાષાતર જ અનુકૂળ-છાય, પરંતુ એવા લખાણોમાં રસ સંપૂર્ણ જામવો જોઈએ વ્ય. સા મણિલાલના ભાષાતર જેવા અંગર હોમરનું પોપનું કરેલ ભાષાતર છે તેના જેવા, કે સુદારાક્ષસનું ભાષાતર છે તે સમાન, જ્યારે મૂળમાંથી અન્ય ભાષામાં ઉતારાય ત્યારે મોટા વર્ગને જનસમુદાયમાં લાભ થવા સંભવ રહે છે સંસ્કૃત મૂળ મયો માટે એટલું પણ મદી શમાય જે અર્થગાભીર્ય, જે શબ્દ-શક્તિ રૂત રહસ્ય, જે પદ-લાલિત્ય તે તે ગુજરાતીમાં ઉતારવા પ્રયાસ કરતી વખતે-સ જો અખડ જળવવા પ્રયાસ થાય તો તે પ્રયાસ સર્વથા નિષ્ફળ જ નિવડે છે, એવું કહેવાની ધ્વનિ નથી, પરંતુ તેણે કરવા જતાં અનેક વર્ષત વિટબણા આવે છે, અને તેવા પ્રયાસો ફલીજૂત થોડા થાય છે કેટલીક વાતો રૂઢિ, કેટલીક સમય, સપ્રદાય, પરિભાષા વિગેરે પર આધાર નાખે છે

તે બધી વાતોમાં તે તે દેશ-કાળ સંબંધી જે લખાણો થયાં હોય તે તે જ ઉત્કૃષ્ટ થાય. તે બધાને ખીછ ભાષા રૂપી વસ્ત્રાલંકારમાં સજ્જ બહાર લાવેલા (કલમ કે જીભદ્વારા) પ્રયત્ન થાય, તે મદ્દળા કદાપિ થવા પામે તો પણ મૂળ જેવા સૌંદર્યનું સ્થાન કે આહલાદનું આરપદ બને નહિ, તે સ્પષ્ટ સમજશે! આ વિષયનો અધિક વિગતાર કરવા રૂચિ થઈ જાય તો પણ આ સમયે તે પૂર્ણ કરવામાં લાભ નથી, માટે કોઈ અન્ય સમયે તે કરાયાની અભિલાષાથી આ સ્થળે જ અટકવું ઉચિત લાગે છે.

શંભુપ્રસાદ શિવપ્રસાદ મહેતા.

પાટીયાં લખનારા અથવા લખાવનારા.

મનુષ્ય જાતિમાં નામ પ્રમાણે કામ કરનારા ઘણા વિગ્લા હોય છે, અને તેથી જ અખા બગને કહ્યું છે કે “નામ મહિમા રાખે કોય.” એટલું જ નહિ પણ નામ કન્તાં વિરૂદ્ધ કામ કરનારા અથવા ભાવવાળા અનેક મનુષ્યો જેવામાં આવે છે, હિંમતસિંહ નામના પુરૂષો ખીશકેલીથી ભય પામનારા હોય છે, હીંગલાલ નામના પથગલાલ જેવા હોય છે. નવીન પદ્ધતિનાં નામ જેદરુ તો કાન્તિલાલ સમજાયા કાન્તિવિહીન હોય છે, ઇન્દુકાન્ત નામધારી અમાસના ચંદ્ર જેવા હશે, ગામના નામમાં પણ એવો અર્થવિરોધ જેવામાં આવે છે. માનપત્રો અને મામિકામાં પણ એ વિપરીતતા દેખાય છે. સસપ્રકાશ, નામનાં પત્રોમાં પણ અસસ વાતો આવે છે. આ માસિકને પણ આ ટીકા લાગુ પડે છે. વસંત શબ્દની સાથે વર્મત ઋતુની અનેક વાતો જોડાયેલી છે, અને વર્મત-શબ્દના ઉચ્ચારથી જ તે વસ્તુઓ મહત્ત્વા સ્મરણ થાય છે. વર્મતનું મીઠું મધુર, સ્પષ્ટિમૈન્દર્ય, તે સમયે મનુષ્યના હૃદયની એક પ્રકારની પ્રકૃષ્ણતા, તે પ્રમંથે થતા અનેક પ્રકારના આનંદોત્સવો-કેટલાક ઉચ્છ્ર-ખ્ય આનંદોત્સવો—ઇત્યાદિ વસ્તુઓ વસંત પત્રમાં ચર્ચા ઉચ્ચાટી વિદ્યતાપૂર્ણ વિષયોથી અનેક ગીતે દૂર અને વિરોધી છે. એ વિષયોને લીધે વસંત પત્ર સાથે ગાંભીર્ય અને ગૌરવ એટલું જોડાયેલું છે કે યોગ સમય ઉપર તેમાં એક “પાટીયાં લખનારા” એ વિષય જોઈ આનંદ માથે આશ્ચર્ય લાગ્યું. આશ્ચર્ય એટલા માટે કે વસંતે પોતાના ગભીર સ્વરૂપમાં કોઈ હાસ્ય-સ્વરૂપ બેળવ્યું; આનંદ એટલા માટે કે એ સ્વરૂપની આવશ્યકતા છે. કેટલાક શોક માત્ર દસેરા દીવાળીને પ્રસંગે જ હસે છે અથવા તો ભવાઈ જેવા ખેલ જેવા જાન્યુ સારે હસે અને તે શિવાય ગમે તેવા સુખીયા હોય તો પણ તેમની મુખમુદ્રા ઉપર નિગંતર શોકની જ છાયા દેખાડે છે. તે પ્રકારે વસંતે આજ સુધી ગાંભીર સ્વરૂપ દર્શાવ્યું હતું પરંતુ હવે કોઈક હાસ્યરસ તન્ન પ્રવૃત્તિ કરવા માંડી છે તે જોઈને આ લેખ લખવાની વૃત્તિ થઈ છે. જગતમાં અનેક પ્રકારના ખનાવો બને છે તે મનુષ્યના હૃદયને શોક સાગરમાં ડુબાડે છે, તેવે પ્રસંગે ધર્મના વિષયથી અને ગભીર ચર્ચાથી મનને શાંતિ મળે છે ખરી; પરંતુ હાસ્ય રસનું વાચન એ પણ એક દુઃખ દૂર કરવાનો ઉપાય છે. હાલ પ્રકારના હાસ્ય રસનાં પ્રસંગો ગીત વગેરેની આપણા સાહિત્યમાં ઘણી જ ન્યૂનતા પૂર્ણ કરવા વસંત પત્ર કદી કદી હાસ્ય

રસને ઉત્તેજન આપશે તો વાંચક વર્ગમાં વધારે પ્રિય થશે. ઉપદેશ, બોધ, વિજ્ઞાન, પૃથ્વી ઉપરની વસ્તુઓનું વિવેચન, આકાશનું અવલોકન એ સર્વની ઉપયુક્તતા છે; પરંતુ એ સર્વ વાંચી મગજ યાદી ગયું હોય, ત્યારે જરા હસવાની પણ જરૂર છે. ‘ધણું ગરિયાન આધારી પેટમાં અજીણું ચાપ છે તેવી રીતે નિરતર’ ગંભીર વિષયો વાંચ્યાથી બુદ્ધિને પણ અજીણું ચાપ છે, માટે ક્વચિત્ ક્વચિત્ હસાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ પણ વર્તમાન પત્રોનો ધર્મ છે.

પાટીયાં વાંચનારા કરતાં પાટીયાં ઉપરના લેખ ધણા જ વિચિત્ર અને હાસ્યોત્પાદક જોવામાં આવે છે, તેમાંના કેટલાંક વિવેચન સાથે અત્રે આપ્યા છે.

૧ “શુરભુદાસ વિશલ્લુદાસ.

જેશ જોનાર તથા દવાખાનુ.”

ઉપર પ્રમાણેનું એક પાટીયું મુંબાઈમાં ભોઈવાડામાં ધણા વર્ષ ઉપર-જેમું હતું અને ધણા વર્ષ સુધી વાચ્યું હતું, હાલ છે કે નહિં તે જાણવામાં નથી. નારભુદાસને બદલે શુર-ભુદાસ લખવાનું કારણ સમજાતું નથી. શુજરાતીમાં ‘શુ’ થી શરૂ થતું કોઈ પણ વિશેષ કે સામાન્ય નામ નથી. “જેશ જોનાર તથા દવાખાનુ” એ બન્ને એક જ કેમ હોય? જેશ જોનાર પુત્ર્ય, અને દવાખાનુ તે મધ્ય સચક છે જેશી અને વૈદ્ય બન્ને એક જ પુરુષ એ પણ વિચિત્ર છે. સવારે દાકતર અને બપોરે વકીલ અથવા મિલએનેજર કે રાજખટપટ કે સંદેહ કરનાર એવાં દાખલા તો જોયા, સાંભળ્યા છે, પણ જ્યોતિશને, વૈદક બન્નેનો અભ્યાસક અને બન્ને ધંધા કરનાર વિરલ છે!

૨. “હિંદુ તથા પારસીનાં ખોખાં બનાવનાર.”

આવો લેખ મુંબાઈમાં કાવસજી પટેલનાં તળાવ ઉપર એક દુકાને જોયો હતો. પ્રથમ દર્શને એમ લાગે છે કે હિંદુ અને પારસી જીવતા હોય તેને મારીને ખોખાં (Skeleton) બનાવી market પેટે રાખી મુકનાર હશે! પણ તે પાટીયા ઉપરથી દુકાનમાં નજર કર્યાથી જણાય છે કે હિંદુ અને પારસીની પાધડીનાં ખોખાં તૈયાર કરનાર એ અર્થ છે. મુંબાઈમાં વાણીયા પારસી જેવી પાધડી પહેરે છે તેથી આમ બન્નેના ખોખાં બનાવનાર એક જ હોઈ શકે છે.

૮. બીજું એક પાટીયું—માં,—રોડ ઉપર છે. તેમાં લખે છે—

“જૈન ધર્મનાં, મર્વે પુસ્તકો અને પાપડ અદિથી મળશે.”

પુસ્તકો અને પાપડને શો સંબંધ છે તે સમજાતું નથી. પુસ્તક વેચનારે પાપડ શા માટે વેચવા જોઈએ? જૈન લોકને પાપડ વધારે ભાવે છે; વાળુ ન કરવું હોય ત્યારે માત્ર પાપડ ખાઈને સુધી જતાજ જૈનોમાં ધણા હોય છે, તેથી જ આ બે ધંધા એક જ સ્થળે થતા હશે!!

૪. વળી એક પાટીયું—માં,—ની હવેલી પાસે છે તે હકીમતું છે અને લખે છે કે:—

“ તમામ જાતની દવાઓ મળશે—સારું કરનાર ખુદા.”

આ લેખમાં સત્ય અને પ્રમાણિકપણું દેખાય છે એટલે વધારે બોલવા જરૂર નથી.

૫. સુરતમાં મોટી સડક ઉપર કણ્ઠપીઠથી પૂલ ઉપર જતાં એક પાટીયા ઉપર લખ્યું છે કે:—

“ વરઘોડાનો તમામ મામાન; ગાડીયો, ઘોડા, તથા ઊંચી લાખ અને ઊંચી હાંગ આ જગાએથી મળશે.”

વરઘોડાનો સામાન, લાખ, અને હાંગ એ ત્રણે એક જ સ્થળે એ વિચિત્ર છે. લખનાં હાંગનો ખપ પડે—પાપડમાં, શાક દાળમાં નાંખવા—પણ લાખનો પડયો જાડયો નથી, એક જણ અનેક ધધા કરે છે તે જાણીયે છીયે, છતાં આવા લેખ વિચિત્ર લાગે છે.

૭. મુંબાઈમાં ગોપાળદાસ દલવર્ધ પ્રખ્યાત છે. યોડાંક વર્ષ ઉપર તેમની દુકાન દુબાર દુકાન પાસે હતી ત્યાં પાટીયું હતું તેમાં લખ્યું હતું કે:—

“ બરશીવાળા ગોપાળદાસ અહિં બેઠા છે.”

આમાં “ બેઠા છે” એ વાત ખરી છે કે ખોટી તે કાંઈ યાદ નથી. ગોપાળદાસ તે વખત દયાત હોય તો બેઠા કે બેઠા લખાય. તે દયાત દતા કે નહિ તે યાદ નથી. હોય બેઠા લખવાની જરૂર નથી.

૮. મહાબલેશ્વરમાં કેટલાંક વર્ષ ઉપર એક મદ્રાસી વેપારીની દુકાન ઉપરના પાટીયાં લખ્યું હતું કે:—

“ Vyankati & his brothers.”

વ્યંકટી અને તેના ભાઈઓના નામની દુકાન હતી તેથી his brothers લખ્યું હતું પરંતુ એવા નામની પેઢીયો his કે their એ સર્વનામ લખતી નથી.

નોંધનાં પાટીયાં લખવાનો રિવાજ ઇંગ્લેન્ડ રાજ્ય પછીનો છે. ઇંગ્લેન્ડની અનેક નટલોમાં દાસ્યજનક દેખાવ થાય છે તેવા આ નટલમાં પણ થાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. પાટીયા ઉપરના લેખનો હેતુ ધ્યાનમાં રાખી લોકને કેટલું જણાવવું ચોક્કસ છે તે ખ્યાલમાં રાખી પાટીયાં લખાય તો આવી વિચિત્રતા દૂર થાય; પણ તેમ થાય તો પછી જગતને દસવાના વિશ્વમાં ધણી ન્યૂનતા યદ્ જાય !

કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ દીવડીઆ.

કાગળ બનાવવાનો ઉદ્યોગ

હિન્દુસ્તાનમાં કાગળનો ઉપયોગ મુસલમાનોના વખતથી દાખલ થયો છે. હાલ પણ બધા બધા હાથથી કાગળ બનાવવાના કારખાના છે ત્યાં સાધારણ રીતે મુસલમાન કરીગરો જ નોવામાં આવે છે. વળી એ પણ જાણવાનું છે કે દુનીઆનું જૂતામાં જૂનું કાગળ ઉપર લખાએલું પુસ્તક 'અરબી બાવામા (ઈ. સ. ૮૬૬ તુ) છે. પણ મુસલમાનો આ હુન્નર ચીના લોક પાસેથી શીખ્યા હતા. ચીનાઓને મોડામાં મોડો ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ માં આ હુન્નર જાણીતો હતો, અને મુસલમાનોએ બ્યારે સમરકન્દ લીધું (ઈ. સ. ૭૦૪), ત્યારે એ હુન્નર તેઓ ચીના પાસેથી શીખ્યા એમ અનુમાન થાય છે.* પણ આ હાથથી બનાવવાનો ઉદ્યોગ ઘણા વખતથી પડતી દશામાં છે અને હવે ફક્ત એમાંથી નીચી પ્રતિના કાગળો જ બનાવવામાં આવે છે. આપણા દેશમાં અસલ દક્ષિણમાં તાડપત્ર અને ઉત્તરમાં ભૂજપત્ર ઉપર લખવામાં આવતું દક્ષિણમાં તો હજી પણ એનો પ્રચાર છે. કાગળ ઉપર લખેલા જૂતામાં જૂતા સંસ્કૃત હસ્તલિખિત લેખો કાશ્મીર અને નેપાલમાંથી મળી આવે છે અને તે બેશક ચીનાઓના સમાગમથી જ. કાગળ બનાવવાની રીત હિન્દુસ્તાનમાં જો કે બરાબર જણાઈ હતી તો પણ યુરોપીયનોએ સંચાવડે કાગળ બનાવવાનો ઉદ્યોગ દાખલ કર્યો ત્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનમાં એ ઉદ્યોગ બહુ ખીટ્યો હોય એમ જણાતું નથી.

હાલ હિન્દુસ્તાનમાં કાગળ બનાવવાની નવ મીલો છે. ૪ મુબાઈ, ૪ બગાળા અને ૧ મંચુકત પ્રાન્તો (લખનૌ) મા છે. અને તે તમામમાં મળી આશરે ૬૫ લાખ રૂપીયાની મુદી રોકાયેલી છે. પાંચ વર્ષ ઉપર એ ધંધામાં બધા મળી ૪૫૦૦ માણસો કામે લાગતા તથા આશરે ૫૯ લાખ રૂપીયાની કીમતના કાગળો બનતા હું અને ત્યાર પછી એમાં બહુ વધારો થયો હોય એમ જણવામાં નથી.

હિન્દુસ્તાનમાં આજકાલ જે ઔદ્યોગિક પર્વત ચાલી રહ્યો છે તે વખતે આ ઉદ્યોગની સ્થિતિ કેવી છે અને તે ચલાવવામાં શી શી અડચણો અગર મુશીબતો નડે એવી છે એ વિગેરે સંબંધી જાણતું આવસ્યક હોવાથી એ સબધમાં એક સારા અનુભવીના વિચાર તથા જાત અનુભવ ધ્યાનમાં લેવા જેવા હોવાથી તે નીચે આપવામાં આવે છે. —

તે કહે છે કે હિન્દુસ્તાનમાં કાગળ બનાવવાનો ઉદ્યોગ આજકાલ કંઈક મળળી સ્થિતિમાંથી પસાર થાય છે અને તે જોઈએ તેવો આશાજનક નથી. અને તેના મુખ્ય કારણો એ નીચે પ્રમાણે આપે છે —

૧ લેડન યુનિવર્સિટીની લાયબ્રેરીમાં એ પુસ્તક હાલ સાચવી રાખેલું છે.

* એન્સાઇક્લોપીડિયા ઓરિનિકા.

હું ઇમ્પીરિયલ ગેઝેટિયરનાં નવાં વૉલ્યુમ.

+ લખનાઈ પેપર, મિલવાળા મિ. જેમ્સ ઇમ્સનો આ લેખ એપ્રિલના મોડર્ન રિવ્યૂમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

૪. વળી એક પાટીયું—માં, —ની હવેલી પાસે છે તે હાથીમનું છે અને લખે છે કે:—

“ તમામ જાતની દવાઓ મળશે—સાફ કરનાર ખુદા.”

આ લેખમાં સસ અને પ્રમાણિકપણું દેખાય છે એટલે વધારે બોલવા જરૂર નથી.

૫. સુરતમાં મોટી સડક ઉપર કણુપીઠથી પૂલ ઉપર જતાં એક પાટીયા ઉપર લખ્યું છે કે:—

“ વરઘોડાનો તમામ સામાન; ગાડીયો, ઘોડા, તથા જાંચી લાખ અને જાંચી હોંગ આ જગાએથી મળશે.”

વરઘોડાનો સામાન, લાખ, અને હોંગ એ ત્રણે એક જ સ્થળે એ વિચિત્ર છે. લખનાર હોંગનો ખપ પડે—પાપડમાં, શાક દાળમાં નાંખવા—પણ લાખનો પડયો નાપયો નથી, એક જણ અનેક ધંધા કરે છે તે જાણીયે છીયે, છતાં આવા લેખ વિચિત્ર લાગે છે.

૭. મુંબાઈમાં ગોપાળદાસ હલવઈ પ્રખ્યાત છે. થોડાંક વર્ષ ઉપર તેમની દુકાન કુંભાર દુકાન પાસે હતી ત્યાં પાટીયું હતું તેમાં લખ્યું હતું કે:—

“ બરશીવાળા ગોપાળદાસ અહિં બેઠા છે.”

આમાં “બેઠા છે” એ વાત ખરી છે કે ખોટી તે કાંઈ યાદ નથી. ગોપાળદાસ તે વખત હયાત હોય તો બેઠા કે જિભા લખાય. તે હયાત હતા કે નહિ તે યાદ નથી. હોય તો બેઠા લખવાની જરૂર નથી.

૮. મહાબલેશ્વરમાં કેટલાંક વર્ષ ઉપર એક મદ્રાસી વેપારીની દુકાન ઉપરના પાટીયામાં લખ્યું હતું કે:—

“Vyankati & his brothers.”

બંકટી અને તેના ભાઈઓના નામની દુકાન હતી તેથી his brothers લખ્યું હતું તથા એના નામની વેંદીઓ કાંઈ કે કાંઈનાં એ સર્પનામ લખવાની નથી.

નામનાં પાટીયાં લખવાનો રિવાજ ઇંગ્લેન્ડ રાજ્ય પહોંતો છે. ઇંગ્લેન્ડની અનેક નટલોમાં હાસ્યજનક દેખાવ થાય છે તેવા આ નકલમાં પણ થાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. પાટીયા ઉપરના લેખનો હેતુ ધ્યાનમાં રાખી લોકને કેટલું જણાવવું યોગ્ય છે તે ખ્યાલમાં રાખી પાટીયાં લખાય તો આવી વિચિત્રતા દૂર થાય; પણ તેમ થાય તો પછી જગતને હસવાના વિષયમાં ધણી ન્યૂનતા થઈ જાય.

કૃષ્ણરાવ બોળાનાથ દીવડીઆ.

કાગળ બનાવવાનો ઉદ્યોગ

હિન્દુસ્તાનમાં કાગળનો ઉપયોગ મુસલમાનોના વખતથી દાખલ થયો છે હાલ પણ જ્યાં જ્યાં હાથથી કાગળ બનાવવાના કારખાના છે ત્યાં ત્યાં સાધારણ રીતે મુસલમાન કારીગરો જ જોવામાં આવે છે વળી એ પણ જાણવાજોગ છે કે દુનીઆતુ જૂનામાં જૂનું કાગળ ઉપર લખાએલું પુસ્તક ^૧અરબી ભાષામાં (ઈ સ ૮૧૬ ત્ર) છે પણ મુસલમાનો આ હુન્નર ચીના લોક પાસેથી શીખ્યા હતા. ચીનાઓને મોડામાં મોડો ઈ સ પૂર્વે ૨૦૦ માં આ હુન્નર જાણીતો હતો અને મુસલમાનોએ જ્યારે સમરકન્દ લીધું (ઈ સ ૭૦૪) ત્યારે એ હુન્નર તેઓ ચીના પાસેથી શીખ્યા એમ અનુમાન થાય છે * પણ આ હાથથી બનાવવાનો ઉદ્યોગ ઘણા વખતથી પગતી દશામાં છે અને હવે ફક્ત એમાંથી નીચી પ્રતિના મગજો જ બનાવવામાં આવે છે આ પછા દેશમાં અસન દક્ષિણમાં તાડપત્ર અને ઉત્તરમાં જૂજપત્ર ઉપર લખવામાં આવતું દક્ષિણમાં તો હજી પણ એનો પ્રચાર છે મગજ ઉપર લખેલા જૂનામાં જૂના સરકૃત હસ્તલિખિત લખો મસ્મીર અને નેપાલમાંથી મળી આવે છે અને તે બેશક ચીનાઓના સમાગમથી જ કાગળ બનાવવાની રીત હિન્દુસ્તાનમાં જે ૫ બરાબર જણાઈ હતી તો પણ યુરોપી યનોએ મચાવડે મગજ બનાવવાનો ઉદ્યોગ દાખલ થયો ત્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનમાં એ ઉદ્યોગ બહુ ખીટ્યો હોય એમ જણાતું નથી

હાલ હિન્દુસ્તાનમાં મગજ બનાવવાની નવ મીલો છે ૪ મુબાઈ ૪ બગાજા અને ૧ મયુકત પ્રાન્તો (લખનો) માં છે અને તે તમામમાં મળી આશરે ૬૫ લાખ રૂપિયાની મુદી રોમમલી છ પાંચ વર્ષ ઉપર એ ધન્ધલા બધા મળી ૪૫૦૦ માણસો કામે લાગતા તથા આશરે ૫૮ લાખ રૂપિયાની કીમતના મગજો બનતાં અને ત્યાર પછી એમાં બહુ વધારો થયો હોય એમ જણવામાં નથી

હિન્દુસ્તાનમાં આજમાન જે ઔદ્યોગિક પરિવર્ત આવી રહ્યા છે તે વખતે આ ઉદ્યોગની સ્થિતિ કવી છે અને તે ચલાવવામાં શી શી અગત્યજો અગર મુશીબતો નડે એવી છે એ વિગેરે સબધી જાણવું આવશ્યક હોવાથી એ સબધમાં એક સારા અનુભવીના વિચાર તથા જાત અનુભવ ધ્યાનમાં લેવા જેવા હોવાથી તે નીચે આપવામાં આવે છે —

તે કહે છે કે હિન્દુસ્તાનમાં કાગળ બનાવવાનો ઉદ્યોગ આજકાલ કંઈક નબળા સ્થિતિમાંથી પસાર થાય છે અને તે જોઈએ તેવો આશાજનક નથી અને તેના મુખ્ય કારણો એ નીચે પ્રમાણે આપે છે —

૧ લેડન યુનિવર્સિટીની લાયબ્રેરીમાં એ પુસ્તક હાલ સાચવી રાખેલું છે

* એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટનિકા.

ફુ ઇમ્પીરિયલ ગેઝેટિયરના નવા વૉલ્યુમ

+ લખનાઉ પેપર મિલવાળા મિ જેમ્સ ઇન્સનો આ લેખ એપ્રિલના મોડર્ન ગિલ્ડમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે

૩ આ જાતના ઉદ્યોગમાં પડતા પહેલાં એ વિષયના જાણીતા વિદ્વાનોની સલાહ મેળવી, એ સબધી બહુ વિચાર પૂર્વક યોજના ઘડવી અને છેવટમાં છેવટની શોધ પ્રમાણેના મત્યાનો જ ઉપયોગ કરવો જોઈએ કારણ કે એવા મત્યાથી જ વધારે કાગળો બની શકે અને તેથી કરી ખર્ચ ઓછો થાય તથા પરદેશની ભારે હરીફાઈમાં ટકી શકાય.

૪ ન્યા કામ કરનારા-મજૂરો (તેઓમાં પણ આવડવાળા કારીગર મજૂર મળે તો વધારે સારું) બહુ મગી શકે એવે ઢેકાણે આ મીનો સ્થાપવી જોઈએ.

૫ ઉપર બતાવ્યું તેમ મેલસા વગેરે સાધનો લાવવા માટે નૂરનો સવાન પણ આ ઉદ્યોગના ખર્ચની બાબતમાં મોટો છે માટે છેલ્લેની નજદીક આ કારખાનું રાખવું જોઈએ અને નૂર જેમ અને તેમ ઓછું કરાવવા તકનીક કે વી જોઈએ.

૬ હાનની મેલવારી કે જે વખતે દરેક ચીજની કીમત અતિશય વધી ગઈ છે અને તે માટે કાગળની કીમત એટલી વધી નથી-એવા વખતમાં આ ઉદ્યોગ ખાસ કરીને આશા જનક નથી એટલું જ નહીં પણ પરદેશથી ખીનજનમતી આયાત થતા સોના મગજોને લીધે તો હાનની સ્થિતિ વધારે ખાબ થઈ પડી છે આ મુશ્કેલીનું સમાધાન ફક્ત એ જ રીતે મળે છે અને તે એ કે આપણા દેશમાં જ ઉપર કહ્યા તેવા લાખાનો ગર અગર ને સોધો મગી શકે તો જ ફાવી શકાય ઉપર બતાવ્યું જ છે કે મગમરનું ધ્યાન એ બાબતમાં લાગ્યું છે અને જનતો યત્ન કરે છે એ યોગ્ય મન્તોપની વાત નથી.

પણ આવી બાબતોમાં મગકા ઉપર આધાર નાખીને એસવાથી દેશનું કલ્યાણ થતું નથી. સાહિત્ય તત્ત્વજ્ઞાન દત્તિદામ વગેરે વિષયોની ઊંચી ગ્રેડવણીને માટે સ્વભાવથી જ ના લાયક, અને વેપાર પુનર વગેરેને માટે નાચ એવા સેક્ટો યુવકો કાર્યની દિશા ન સૂઝવાથી આમ તેમ બગડે છે તેમને ઉપયોગમાં લઈ પોતાનું અને દેશનું કલ્યાણ કરવાની આપણા ધનાઢય દેશી બાહ્યોની ફરજ છે અને ઉપર બતાવેલી મુશ્કેલીઓ છતાં પણ કાગળનો ધન્યો હાથમાં લેવા જેવો છે મગલું કે મગજની જરૂર દેશમાં દિનપર દિન વધવાની એ નિ સંશય છે.

“સ્વદેશી.”

પૃથ્વીનું વય

વિશ્વજ્ઞાસાની કંપનાનો આના કરતા ખીજે મોઢા ભાગ્યે જ વધારે સચિત્ત વિષય દર્શો એકવાર બ્યારે આપણે પૃથ્વીનું વય નક્કી કરવા બેઠા, એટલે કે, હાલ જીવનપોષણ કરતા જડ ભૂગોળની ગિચિત્તા આપણે એને જોઈએ છીએ તે ગિચિત્ત એને ક્યારે પ્રાપ્ત થઈ, ત્યારે આપણે એટલા તો દૂરદર્શી પ્રશ્નોનો વિચાર કરવો પડે છે કે તે વિચાર કંપનાશક્તિના મર્મભાગ ઉપર અસર ક્યો વિના રહેતો નથી અલખત આ પ્રશ્નોના નીકાલથી તેનો આર્થિક લાભ મનુષ્યને પોતા જીવનમાં મળી શકતો નથી પરંતુ વિશ્વના વિરાટ સ્વરૂપના માનસિક દર્શન કરવાનું તે અત્યુત્તમ માધન થઈ પડે છે જે સ્વીકૃત તત્વો ઉપર આ વિષયની અભ્યાસ આધાર રહેલો છે તે તત્વોનો ખ્યાલ લેવા હવે યત્ન કરીશું એટલે તે ઉપરથી આ પછુને ખગોળવેત્તાઓ, ભૌતિકવેત્તાઓ, ભૂસ્તરવેત્તાઓ તથા જીવનશાસ્ત્રીઓ આ પ્રશ્નને કેવી રીતે ઉપાડે છે તે જાણવાનો આપણને ઉત્તમ અવકાશ મળશે.

પ્રથમ પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ જુદાનું ઉપર જીવન પોષણ થઈ શકે એવી સ્થિતિ કેટલા વખતથી ચાલે છે ? જીવન એટલે શું ? વિજ્ઞાનદષ્ટિએ તેનો અર્થ એમ થાય છે કે આપણી આમપામ જોવામાં આવતી જીવરચનાનું અસ્તિત્વ, — આ રચનાનો જીવનદર્શન મસાલનિ દેશર જતાવવાનો મુખ્ય આધાર એક તો પ્રોટોપ્લાઝમ નામના નાયટ્રોજનયુક્ત પદાર્થના ઉપર રહેલો છે, અને ખીજે વાતાવેશમાં મળી આવતા અને પાણીમાં મિશ્ર થયેલા ઓક્સિજન ઉપર છે જેની સાથે તેના નાયટ્રોજનયુક્ત પદાર્થો એમ્ત્ર થાય છે આપણી કશ્વના આ શીવાય ખીજા મોઢા પછુ પ્રમત્ત જીવન કંપની શક્તી નથી આથી આપણને સદન એમ સવાય થાય છે કે આપણી પૃથ્વી તે જ શું એકવે અહ છે આ જીવન સમય છે ? તેના જવાબમાં ખગોળવેત્તા કે એસ્ટ્રોનોમિસ્ટ નિર્દર્શન ક નાગ મહે છે કે જૂન મોઢા અહમાં પ્રોટોપ્લાઝમ એ તમાલનિ પદાર્થ ત્યાની સ્થિતિને લઈને રહી શકે એમ નથી અથવા તો કોઈમાં ઓક્સિજનની મનિધિ તેને મળી શકતી નથી આમજ જે હોય તો ખીજા કોઈ અહમાં જીવન છે એમ તર્ક કરવો એ કેવળ મૂર્ખતા છે આપણા જેવી જ સ્થિતિ અહમાં જીવન પછુ હોય તો તે માત્ર આપણા નિકટ પાડેલીઓ શુક અને મગજ જ છે પણ શુક કઈ આપણી પેઠે પોતાની ધરી આસપાસ મૂર્ચની પ્રદક્ષિણામાં જીવતા અનેક વાર ફરતો નથી પણ માત્ર તે સમયમાં લગભગ એક જ વાર ફરે છે, તેથી તેની એમ બાબત નિરંતર સર્થ તરફ રહેલી હોય છે અને ખીજા તેથી વિમુખ નહે છે આને લઈને એક ભાગમાં અતિશય ઉપજીતા અને ખીજામાં અતિશય થડી નહે છે એટલે તેના ઉપર પ્રોટોપ્લાઝમનું અસ્તિત્વ તત્ત અસમ્ય છે.

આપણા ખીજા જવાબના નિમ્ત પાડેલી મગજ વિષે આગકાન અને તર્ક વિતર આવી ગયા છે તેની ઉપર જીવ છે એટલું જ નહિ પણ મનુષ્યના કરતા વધારે જુદાશાળી પ્રાણીઓ મહે છે એમ જાન કેટલાએકનું દૃઢ માનવું છે તે એટલે મુઢી તેમની માથે આપણો વિચાર-પ્રદર્શન સખધ કેવી રીતે થાય તેના પ્રયાગોમાં તેમના મટલાએ તો છે.

નિમગ્ન થઈ ગયા છે તો આટલા ઉપરથી છેક આગ્રીથી ન કહી સમીએ કે મગજ ઉપર હવે છે જ તો પણ આપણે એમણું તો કહેવું પડે કે મગજની અને આપણી સ્થિતિ એટલી બધી મામાન્ય છે કે તેના ઉપર હવે હોઈ શકે ખરે પશું બીજા કોઈ અંદોશ તો હવની શક્તિ પણ મંભવતી નથી

આપણે જે પ્રમાણે હવનો અનુભવ છે તે કરતા જુદા જ રૂપનો હવે હોઈ શકે એમ કલ્પના કરવી તે માત્ર વિતર્ક જ છે અને તે પ્રદેશ વિજ્ઞાનને આજ નથી આવા પ્રમાણની કલ્પના કરી તેને વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપ આપી પોતે અજ્ઞાત પ્રદેશનું જ્ઞાન ધરાવે છે એમ સતોષ માની, ઇશ્વરજ્ઞાન ને વિજ્ઞાનનું વૈષમ્ય ઓછું કરનારે બદલે તેમાં દિનપ્રતિદિન વધારો કે તા અને પથો મનુષ્યના ઇતિહાસના ભૂતકાળમાં થઈ ગયા છે અને આજે પણ એવા જ પથો દર્શાવે છે એટલું જ નહિ પણ અજ્ઞાન મનુષ્યો તેમાં ભોગવાઈ વિજ્ઞાનની શક્તિ ટેલેકે અંગે વિદ્વર્તતા થઈ પડે છે તેનામાના ટેલેકાએ એવી પણ કલ્પના કરી ચુક્યા છે કે જેમ આપણામાં નાયટ્રોજનના તત્વનું પ્રાધાન્ય છે તેમ એવા પણ હવે દોઈ શકે કે તેમાં ઓછી બીજા જ તત્વનું પ્રાધાન્ય હોય દાખલા તરીકે મીથીમિન (માગી વિગેરેનું મુખ્ય તત્વ) નું પ્રાધાન્ય હોય અને તેના જગે જેવા આપણે ચીનાઈ માગીના નમૂના નેહએ હીવે તેવા બધા છુના હોય વિતર્કની રૂપના કરી હોય તેનું આ માત્ર દર્શાવે છે આ વિતર્કે તે કંઈ વિજ્ઞાન નથી વિતર્કે અનુભવનો કેંઈ પણ ધરો લેતો નથી એ જ તેનો દોષ છે માટે હવ-શબ્દમાં આપણા અનુભવમાં જ આવતા હવેનો સમાવેશ કરીશું અને તેની વ્યાખ્યા પણ તે જ પ્રમાણે મર્યાદિત કરીશું

હવે આવા હવિત પાવોને અમુ- જ પ્રકારની પરિમિત સ્થિતિની પોતાના અસ્તિત્વને માટે જરૂર છે-વનસ્પતિ વાતાવરણમાંથી પોતાનો મુખ્ય પદાર્થ જાંબ અમુક જ ઉષ્ણતાપરિમાણ અસોની અવધિમાં એકરો કરી શકે છે અને પ્રાણીઓનું અસ્તિત્વ વનસ્પતિ ઉપર અવલંબેલું છે માટે પ્રશ્ન નીચે પ્રમાણે મર્યાદિત થઈ જાય છે પૃથ્વીની ઉષ્ણતા એ અવધિમાં મારે આવી? સર્વનો પ્રમાણ અને પરિમિતની વૃદ્ધિ, નાત્રિ અને દિવસ, મધારણ ઉષ્ણતા અને થડી—આ મર્વનો જરૂરો ખપ આજે આપણે છે તેટલો જ ખપ પૃથ્વી ઉપર પ્રથમ જ ઉત્પન્ન થયેના હવેને હવે?

આ પ્રશ્નનો જવાબ ખગોળશાસ્ત્રીઓના પ્રદેશમાં ભાગ્યે આવી શકે એવો છે તો પણ તેઓએ જ પહેલ વહેના બતાવ્યું કે પૃથ્વી ઉપરની પરિસ્થિતિ એવી રીતે ધીમે ધીમે બદલાતી આવી છે કે જે તેનો પાંચે પગે વિચાર કરીએ તો તેની સ્થિતિની એવી મર્યાદા આવશે કે જ્યારે આ પૃથ્વી ઉપર હવે અશક્ય થઈ પડે છે તેઓના નિરીક્ષણ ઉપરથી સાબીત થયું છે કે જે વેગથી પૃથ્વી જ્ઞાન પોતાની ધરી ઉપર ફરે છે તે વેગ ધીમે ધીમે કમતી થતો આવ્યો છે લાખનામે એમ સાબીત કર્યું કે પૃથ્વીના આ વેગનો અને અના પૃથ્વી આત્મપ્રામાના પોતાના વેગના પરસ્પર સબધમાં ફેરફાર થતો આ પો છે અદ્યેના સ્પર્શકાળ અને પર્વકાળની યોગ્ય નોંધ છેક બેબીલોનના દક્ષિણેના કાળથી એમણે લગભગ મતાવીત મદી પહેલાના કાળથી તે છેક આજ સુધીની આપણી પાંચે દાખર છે અને તે

ઉપરથી સહજ સ્પષ્ટ થાય છે કે કાં તો ચંદ્ર પોતાની ગતિ વધારતો ગયો કે પૃથ્વી પોતાનો વેગ ઘટાડતી ગઈ. લાખ્લાએ આનો એવો નિર્ણય કર્યો કે પૃથ્વીએ પોતાની ગતિ સ્થિર રાખી હતી જ્યારે ચંદ્ર પોતાનો વેગ વધારતો ગયો છે. આને માટે તેણે કારણ એ આપ્યું કે પૃથ્વીના સૂર્યની આસપાસના ગ્રહ માર્ગની કેન્દ્રમ્યુતતાના (eccentricity) પ્રમાણમાં થતા નિરંતર ઘટાડાને લઈને આ ફેરફાર છે. પણ આડઅસર આ કારણની અસરનો બરાબર વિચાર કરી એમ બતાવ્યું કે આ કારણથી માત્ર પૃથ્વી ચંદ્રની ગતિમાં આવતી ઘટના અડધા જ ભાગનો ખુલાસો થાય છે તે ઉપરથી નિર્વિવાદ સિદ્ધ થયું કે જે પૃથ્વીની ગતિ લાખ્લાએ સ્થિર માની હતી તે સ્થિર ન હોતાં તેમાં ઘટાડો થતો જ આવ્યો છે. પ્રત્યેક મંદ્રે ખાલીસ સેકન્ડનો ફેર પડે છે. આથી આ વર્ષનો દરેક દિવસ ગયા વર્ષના દિવસ કરતાં સેકન્ડના અમુક ગુણ અપૂર્ણકે જેટલો હુંકો છે.

વખતની આ-ઘટને માટે જવાબદાર ચંદ્ર છે. કારણ કે તેના આકર્ષણથી પૃથ્વી ઉપર ભરતી ઓટ થાય છે. અને પૃથ્વીતલ ઉપર ભરતી ઓટની ગતિથી થતા ધર્પણને લઈને પૃથ્વીની ગતિ મંદ પડતી જાય છે. પૃથ્વી ફરે છે ત્યારે સૂર્ય ચંદ્રના આકર્ષણને લઈને પાણીનું પડ પાછું પડી જાય છે આથી પૃથ્વીતલ અને પાણીનું ધર્પણ થાય છે એથી પૃથ્વીની ગતિશક્તિમાં કેટલોકએક ઘટાડો થાય છે. આ ઘટેલી શક્તિ ઉપજતા રૂપે આકાશમાં યોગેર ફેલાઈ જાય છે અને આપણા ગ્રહમંડળના કાર્યમાં તે નકામી થઈ પડે છે. એટલે જેમ આજતી ગાડીને એક લાગાવવાથી તેની ગતિ મંદ થઈ જાય તે જ પ્રમાણે પૃથ્વીની ગતિ ઉપર ખડે જેવો સૂર્ય ચંદ્ર એક જાતના સંતત કામે લાગેલા એક જ છે. પૃથ્વી પહેલાનાં વખતમાં જેમથી ફરતી તેનો આ પ્રમાણે ગ્રહણોની નોંધ ઉપરથી પુરાવો મળે છે અને ઉપર દર્શાવેલા ભૌતિક નિયમથી તેને સાબીતી મળે છે. હવે આપણે આ પુરાવાનો ઉપયોગ કરીશું. પૃથ્વી એક વેળા એટલી ગરમ હતી કે તેમાં સર્વ પદાર્થો પ્રવાહી રૂપે હતા એ આપણી જાણમાં છે. હવે જ્યારે આપણે કોઈ પ્રવાહી ગોળાને તેની ધરી આસપાસ ફેરવીએ છીએ તો એને લઈને, તેના પરમાણુઓમાં ધરી આસપાસના પોતાના ગોળા માર્ગમાંથી બહાર છુટી જવાનું બળ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેને લઈને તે ગોળો વચ્ચેથી ઉપસી આવે છે અને ધરી એસી જઈ હુંકી થાય છે. એટલે જેમ જેમ ફરવાની ગતિ વધતી જાય છે તેમ તેમ ગોળો વચ્ચેથી ઉપસતો જાય છે અને ધરી હુંકી થતી જાય છે અને જેમ જેમ ફરવાની ગતિ ઘટતી જાય છે તેમ તેમ વંચેલો ઉપસેલો ભાગ બેસતો જાય છે અને હુંકી થયેલી ધરી લાંબી થતી જાય છે એટલે તે પોતાનું ગોળા સ્વરૂપ પાછું ભેતો જાય છે. પૃથ્વીની હાલની સ્થિતિ લગભગ તદ્દન જડ થઈ ગઈ છે. આપણે બહારના જડ ભાગને “પૃથ્વીનું પડ” એ નામ આપીએ છીએ અને એમ કહીશું કારણ એ છે કે વખતે એમ બનાવું કે પૃથ્વી અંદરથી તમને પ્રવાહી છે અને બહારથી ફરી ગયેલ જડ જમીનનું પોપડું છે. પણ આ વાદ હવે સર્વમાન્ય નેથી અને માધારણ રીતે એમ બતાવ્યું છે જે પૃથ્વી અંદરથી તેમ જ બહારથી જડ થઈ ગયેલ છે અને વચ્ચેમાં જ માત્ર પાતળું તમ પ્રવાહી પદાર્થનું પડ છે કે જેથી ધરતીકંપ અને જ્વાળામુખી વિગેરે હાલ દેખાવ દે છે. મારાંશ કે પૃથ્વી એટલી જડ થઈ થયેલ છે કે ધરી આસપાસ ફરવાના વેગથી ઉત્પન્ન થતું, ધરી આસપાસના પોતાના ગમન-માર્ગથી બહાર ઉડી પડવાનું, બળ તેના ઉપર, કંઈ અસર કરી શકતું નથી. એથી જ્યારે વેગ

કમી થતો જન્ય છે ત્યારે ઉપર બેતાબ્યા પ્રમાણે ઉપસેલો બાંધ બેસી જતો નથી અને હુકી ધરી લાંબી થતી નથી; જે જે પૃથ્વી પ્રવાહી જ રહી હોત તો થયા વિના રહેત નહિ. આથી કરીને પૃથ્વી જ્યારે દરીને જડ થઈ ગઈ તે વખતે જે તેનો ઘાટ હતો તે જ ઘાટ-કાયમ રહ્યો. એનો આધાર નારંગી જેવો છે પણ મધ્ય, રેયાનો વ્યાસ અને ધરીની વચ્ચે ખડુ જ, જુજ તફાવત છે. ભૂમધ્ય-ધરી ક્રુવ-ધરી કરતાં ૧૭ માઈલ જ લાંબી છે એટલે જ્યારે પૃથ્વી દરી ગઈ હશે ત્યારે તેનો વેગ હાલના કરતાં ખડુ વિશેષ નહિ હોય. આપણા જમાનાના મહાન ભૌતિકશાસ્ત્રી લોર્ડ કેરવીન જેમનો હમણાજ યોગ મહીના ઉપર દેહપાત થયો છે અને જેના મૃત્યુથી આખા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓના મંડળમાં નેતાની ખોટ પડી ગઈ છે તેમજે આ સર્વ ગણતરી કરી હતી. તેમજે ગણિત કરી બતાવ્યું કે જ્યારે પૃથ્વી દરી ગઈ ત્યારે તેના વેગથી ઉત્પન્ન થતું ધરીમાર્ગમાંથી બહાર જવાનું બળ આજના કરતાં ત્રણ ટકાથી વધારે હોતું ન જોઈએ. વળી આપણે તેના વેગમાં થતા ઘટાડાનો દર જાણીએ છીએ તેથી ગણી શકાય છે કે પૃથ્વી દરી ગયાને એક અબજથી વધારે વર્ષ થયાં નથી. આવા પ્રકારની દલીલથી જીવ શક્ય થવા જેવી સ્થિતિ પૃથ્વીને ક્યારે પ્રાપ્ત થઈ તેની અવધિ નિર્માણ કરી શકીએ છીએ કે તેને અબજથી વધારે વર્ષ થયાં નથી.

હવે બીજા પ્રકારની દલીલ ઉપર જઈએ, અને ત્યાંથી પણ તે જ પરિણામ ઉપર આવીશું. આ દલીલનો આધાર પૃથ્વીમાંની ગરમીના ઘટાડા ઉપર રહેલો છે. જૂતલ ઉપર મંદ પડી ગયેલા જવાળામુખીઓના પ્યાલા જેવા શિખરો માલૂમ પડે છે કે ઉપરથી સદાજ અનુમાન થાય છે કે આગળના સમયમાં હાલના કરતા વિશેષ ગરમી પૃથ્વી ઉપર પ્રવર્તતી હતી. આનો ખીજો પુરાવો એ છે કે જેમ જેમ પૃથ્વીનાં પડમાં આપણે ઉડા જતા જઈએ છીએ તેમ તેમ વિશેષ ગરમી માલૂમ પડતી જાય છે. ઘણા પ્રદેશોમાં કરેલા નિરીક્ષણ ઉપરથી માલૂમ પડ્યું છે કે દરેક ૫૯-૬૦ ફૂટે ગરમી એક એક ડીગ્રી વધતી જાય છે. આ ઉપરથી એમ માનીત થાય છે કે અંદરની ગરમી ધીમે ધીમે પડમાં થઈને બહાર નીકળતી જાય છે. પૃથ્વી પોતાની ગરમી આકાશ ભણી ફેંકે છે. લોર્ડ કેરવીને દર વર્ષે કેટલી ગરમી બહાર આવે છે તેની ગણતરી કરી અને તે ઉપરથી અટકળ બાધી કે પૃથ્વી એટલી ગરમ ક્યારે હશે કે જે વખતે તે ઉપર ખડુ પાણી વરાળ રૂપે જ હોય ? આના જવાબમાં એણે બતાવ્યું કે એ સ્થિતિ અક અબજ કરતાં ઓછા વર્ષ થયાં છે. એટલે ઉપર કહેલી અવધિ બાંધવામાં આપણને આ ખીજો સ્વતંત્ર આધાર મળ્યો છે.

(અપૂર્ણ.)

વિજયલાલ કનૈયાલાલ પ્રય.

પ્રાસંગિક નોંધ.

બંગાળમાં થોડાંક વર્ષથી લાંબી 'સ્વદેશી' નું તેજ દૃષ્ટિગોચર થયું તે પહેલાં એક વર્ષથી દેશની ઔદ્યોગિક સ્થિતિ સુધારવા માટે ત્યાં એક મહામંડળ સ્થપાયું છે. 'સ્વદેશી' ની દિલચાલ શરૂ થઈ તે વખતે કેટલાક લોકો બંગાળીઓને દેશી 'કાદતા' અને ઔદ્યોગિક તો સઘળું મું-બાઈનું જ હોય એમ માની બેઠા હતા. પણ ખરું જોતાં-જો કે ઉદ્યોગ એ વૈશ્યવૃત્તિ છે, તથાપિ એમાં પંજુ વિદ્યા-શૌર્ય-વાણિજ્ય અને શ્રમ એમ ચારે વર્ણના વિશિષ્ટ ગુણો અંગરૂપે ઉપયોગમાં આવે છે. બંગાળ પ્રાન્ત એ બ્રાહ્મણ દેશ છે, અને બ્રાહ્મણોનો પ્રિય ધર્મ જો વિદ્યા એ સંપાદન કરવામાં તેઓ આખા દેશમાં આગેવાની ધરાવે છે; અને એ સ્વભાવાનુસાર ઉદ્યોગના વિષયમાં પણ તેઓએ કેળવણીને જ પ્રધાન પદ આપ્યું છે. એ કેળવણી માટે તેઓ સરકાર સાથું જોડને બેસી રહ્યા નથી: સ્વાશ્રયના બળે તેઓએ મોટું ફંડ ઉઠું કર્યું છે, અને તે વડે હેઠાં ચાર વર્ષમાં તેઓએ કુલ ૨૩૧ વિદ્યાર્થીઓને અમેરિકા વગેરે યથે દુર શીખવા મોકલ્યા છે. તેમાંથી જેમ જેમ કેટલાંક વિદ્યા શીખીને અત્રે પાછા આવતા ગયા છે તેમ તેમ તેઓને માટે ધનિક લોકોએ કારખાનાંની સગવડ પણ કરી આપવા માંડી છે. આ વર્ષે મોકલેલા વિદ્યાર્થીઓ પૈકી ૪૪ અમેરિકા, ૧૭ જાપાન, ૧૫ ઇંગ્લંડ, અને ૩ યુરોપના બીજા દેશોમાં ગયા છે. અને તેઓ તાળાં, ચપ્પુ કાતર વગેરે લોકોનો સામાન, શીત (લેઇસ), પટ્ટી (ટ્રીપ), ટોપી, બિરકિટ, બંગડીઓ, ધડીઆળ, છત્રીઓ, રબર, કાગળ-ઉન કાંતવું તથા વણવું, મેથિલેટડ સ્પિરિટ કાઢવા, લુગડાને રોગાન અદાવવો, વોટરપ્રુર કરવું, યાંત્રિક ઇન્જિનિયરિંગનું કામ, વ્યવહાર રસાયનશાસ્ત્ર, ધનસ્પતિમાંથી તેલ ચરખી વગેરે બનાવવાં, લિથો અને ફોટો છાપવાની કળા, નેમ જ બેંકો ચલાવવાનું કામ—શીખી આવવાના છે. વિષયો કેવા વિવિધ છે એ આટલી ટીપ ઉપરથી સમજીશો, અને એ ઉપર અમાગ વાચકનું અમે ખાસ ધ્યાન એટલા માટે ખેંચીએ છીએ કે દેશની ઔદ્યોગિક ફતેહમંદી એક ઉદ્યોગની ઉન્નતવૃત્તતા ઉપર કદી જ ટકી શકવાની નથી. અત્યારે આપણા ઇલાકામાં સુતર કાપડની મિયોનો ઉદ્યોગ સારો ખીલેલો છે, પણ ચીનના બજારની મન્દીથી કે પરદેશી માલની અમાધારણુ દરીદ્રાઈથી કે ચોખ્ખ ૩ મેળવવાની મુશ્કેલીથી એ ધન્યો પાછો પડે, તો દેશના ધનાઢય પુરુષોને પોતાનાં દ્રવ્યને કામે લગાડવા માટે જોઈતા બીજા ધન્યા નથી. એવી આપણી ઔદ્યોગિક નિર્બળતા છે. બંગાળના આ મંડળની એક બીજી વિશિષ્ટતા પણ અત્રે નોંધવા જેવી છે—અને તે એ કે આ કાર્યમાં હિન્દુ મુસલમાન સર્વે બળેલા છે; એટલું જ નહિ પણ સરકારની પણ મદદ છે. એ મદદ તે માત્ર કહેવાતી 'દિલસોજ' નથી. લેવરેનન્ટ ગવર્નર પોતે એ મંડળની દરેક મીટિંગમાં બાગ લે છે, અને વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાર્થિયતી વખતે જાતે વિજ્ય છપ્પે છે. તથા પોતે એ ફંડમાં નાણાં ભર્યાં છે, તેમ જ બીજા ઘણા અંગ્રેજોએ પણ એ જ તરેહની એ કાર્યમાં મદદ કરી છે. વળી વિશેષ એ છે કે એ મંડળની સૂચના પ્રમાણે કેટલીક કોલેજોમાં સરકારે ઔદ્યોગિક શિક્ષણ પણ દાખલ કર્યું છે. મુંબાઈમાં, પરદેશી વિદ્યાર્થીઓને બણુવા મોકલવાની એક સંસ્થા થોડાંક વર્ષથી હાલો થયેલી છે—પણ એને વધારે સખળ વ્યાપક અને લોકપ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર છે.

• છેલા 'હિન્દુસ્તાન રિવ્યુ' માં હિન્દુસ્તાનનો નળપાત ઉપર ઉપકાર એ વિષયનો લેખ વાચવા જેવો છે એમાં બતાવ્યું છે કે હિન્દુસ્તાનના બૌદ્ધ સાધુઓએ જ આખા પૃથ્વી અને ઉત્તર એશિયામાં લાખા વખત સુધી સુધારાનાં બીજ વાળ્યા હતાં બૌદ્ધ ધર્મ દાખલ થયા પછી જ નળપાતની જગલી અવસ્થા મટી—અને આજ પણ ત્યાં અદ્ધા ઇન્દ્ર વગેરે હિન્દુ આનના દેવોની મૂર્તિઓ પૂજાય છે, એટલું જ નહિ પણ એમના ધાર્મિક મન્ત્રો મુગ મંત્રૂત ભાષાના છે પણ દ્રક્ત ધર્મ જ નહિ, ધર્મ સાથે વ્યાવહારિક કળાકૌશલ્ય પણ બૌદ્ધ સાધુ ઓએ જ વિસ્તાર્યું હતું

આમા—નોર્વે અને અમેરિકામાં હિન્દુ દેવાલયોના પુષ્કળ ગિહનો મળ્યા આવે છે એ વાત, તથા ઇજિપ્ટમાં બૌદ્ધ સાધુઓ ગયા હતા એ પ્રસિદ્ધ વાત ઉમેરો, અને પછી વિચારો કે રેલવે—સ્ટીમ વગેરે અર્વાચીન મુસાફરીના સાધનો જે કાળે ન હતા તે કાળે પણ હિન્દુ આનના લોકોએ ખાખી પૃથ્વી ઉપર પથરાઈ જગતના કલ્યાણ માટે કેટલું કર્યું છે । બાપદાદાના પુરાક્રમ મભારીને મન્ત્રોપ માની એસવું એમ અમારૂં કહેવું જ નથી, પણ વર્તમાન સમયમાં બીજા પ્રજાને આગળ પડેલી જોઈ, તથા આખી પૃથ્વી ઉપર તેઓનો હકો વાગતો જોઈ, હિમત હારી ખેસના હિન્દી જનોએ ઉપગની હકીકત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે

*

*

*

*

'The Age of Mental Virility' એટલે કે—'મનોવીર્યવં વય'—એ મથાં જાનો 'સેચરિપ્રમા એક લેખ લખાયો છે તેમાં જગતના મહાન પુરુષોની માનસિક શક્તિનું પ્રથમ દળ કયા ઉંમરે પ્રકટ થયું અને એની પગિપક્વ સાખ ક્યારે પડી એ વિષે આને ખ્યાઓ તૈપાસીને એવો નિર્ણય કનવામાં આવ્યો છે કે—સરેરાશ ૨૪ વર્ષની ઉંમરે મનો વીર્યના રજાનું પ્રથમ દર્શન થાય છે તેમાં કાર્ (workers) કરતા ચિન્તક (thinkers) ના કામનો આન થવામાં વાર પાડે છે એકેની ૨૨, અને બીજાની ૨૬ આરબની ઉંમર હોય છે અને તેઓનું ઉત્તમમાં ઉત્તમ કાર્ય સરેરાશ ૫૦ વર્ષની ઉંમરે, તેમાં કાન્કનું ૪૭ અને ચિન્તકનું ૫૨ ની વયે થયેલું દેખાય છે માનસિક પ્રસ્ફુરણ સરેરાશ ૪૦ વર્ષ થાને છે—તેમાં ચિન્તકોનું ૩૮ અને કારકોનું ૪૧

*

*

*

*

'સ્ટ્રેન્ડ મેગેઝીન' નામના પત્રમાં એક મુજબ લેખ છે એમાં બતાવ્યું છે કે બાપ પાણુ એ પ્રભુની એક ઉત્તમ બક્ષીસ છે—એની સાથે ખંત સહવૃત્તિ અને સન્તોષ આવે છે એ લેખ લખનાર પ્રેફેસર બર્થો કહે છે કે—

"Civil the day when we Germans become a lean race like some of our neighbours As for great deeds and high scholarship, I have known many noble men and sound scholars, and they have nearly all been fat"

• કહે છે કે શેન્સપિયર, બિસ્માર્ક, નેપોલિયન, ગિબન, દ્યૂધર વગેરે મહાન પુરુષોના હતા.

લવાજમ:

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાપીઠો, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) ગુજરાતી-શાળા માસ્તરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) આસિસ્ટન્ટ-સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ ઓફ પબ્લિક હાઉસિંગ ઓફ ગવર્નમેન્ટ. રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે.)

ઉપરની લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ: નવી રચનાઓ (એટલે કે એક વર્ષ અનુક્રમે) સંખ્યાના આશ્રય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૬-૦ મોકલવા કૃપા કરવી. જીલ્લા વર્ષનાં, રૂ. ૦-૧૨-૦; ત્રીજામાં રૂ. ૧-૪-૦.

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકમા રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છુટક નકલના રૂ. ૦-૪-૦

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ "વસન્ત-ઓફિસ" ની સહીના લેખો માટે "વસન્ત-ઓફિસ" અને વ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે.

અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.

- ૪ કોઈ પણ લેખ અસલ લખાણ-એ લેખ "વસન્ત"માં દાખલ કરવાનો થા કર્યો, હોય કે ન હોય-પણ તે લેખકને પાછું મોકલવાને અમો બંધાતા નથી.
- ૫ કોઈ પણ માસનો અંક તે પછીના માસની આખરસુધીમાં પણ ન મળે તો માહકે અમને તુરંત લખી જણાવવાની કૃપા કરવી. પાછળથી એ અંક પૂરો પાડવાને અમે નથી. (પ્રેમના કારણથી અંકો પ્રસિદ્ધ કરવામાં અમારા તરફથી વિશ્રમ થયે આ નિયમ લાગુ પડતો નથી, પણ આ માસથી સમગ્ર સુવ્યવસ્થિત થઈ જશે.)

નારીપ્રતિષ્ઠા.

(એ વિષયનું ઐતિહાસિક દર્શન.)

કર્તા—પ્રોફેસર આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ. એમ. એ. એલ્. એલ્. બી.)

પાંચવા વચાવવાની તથા લાઇબ્રેરીમાં રાખવાની સગવડ પડે-તેટલા માટે છુટી નકલ

વસન્તના માહકોને રૂ. ૦-૧-૦

અન્યને રૂ. ૦-૨-૦

ટપાલ ખર્ચ અડધો

આનો જુદું.

મળવાનાં ઠેકાણાં—અમદાવાદ—વસન્ત ઓફિસ.

મુંબાઈ—એન. એમ. ત્રિપાઠી કંપની કારજીખાદેવી રોડ

વસન્તના ગ્રાહક માટે ખાસ.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
गमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमय
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાશ્ર્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

ઉપનિષદ્.

વર્ષ ૭, અક ૩.

[માસિક.]

ચૈત્ર, સંવત ૧૯૬૪.

વિરાગિણીની વીણા.

(૫૬ હરિગીત)

મન્દ અનિલ પલાણીને
મધુર રવ ગગની વિશે,
હૃદય લેતો તાણીને,
કેહા થકી આ ? કે નવ દોરે ૧

હા ! ખેલુ સરિતાતટે
એકલી કે મુન્દરી,
બેઠી આસન યોગમા,
વીણા ઉગમ વિશે ધરી ૨

કેશભાર સમીરમા
ખેલતો કેઈ મન્દ આ,
ધૈત સાદા ચીરમા
પૂરે ધવલતા અન્દ આ ૩

ગીત-અર્ધોરસ રેલતી
શાન્તિમા એ સુન્દરી,
ગૂઢ રહી, કેઈ માનથી
સુણિયે હવે મૈત જ ધરી ૪

(ગીતિ)

“ માનસસરમા તરતી,
હસી સ્વચ્છન્દ ખેલ કંઈ કરેતી,
સગીતરસે ત્હેવી,
વીણા મ્હારી વિવાસ મૃદુ ધરતી ૫

(હરિગીત)

સગીતરસસરવરતણી હંસી તું વીણા માહરી ।
નારદવિપજ્ઞી દિવ્ય ને તુમ્યુરુતણી પરિવાદિની,
તે પૂર્વજાઓ તાહરી, તું ઊતરે નવ એહથી,
અમ મૂક યહોં સહસા તું, મીઠી ૧ પ્રેરુ તુજને મર્ચો મથી ૬

(અનુશ્લોક)

ખોલ્ય, મીઠોં । અરે મ્હારી સુખદુ ખર્નો ભાગિની ।
કુ ખડૂખીતણી મોઢી એક આશ્વાસદાયિની । ૭

(ઉપદેશ)

મહે તો કાલ્ય લગી તુજ ગાન
જગન્યુ પ્રેમથી લઈ તાન,
પ્રેમે મૂકોં નિજ ઉત્સગ
કીધા લાડ થા તુજ સગ । ૮

મૃદુતા, સ્નેહ, આદર ધારોં
છેડ્યા તાર તુજ સુખકારોં,
કૂડો આજ શો ઉત્પાત
ખનિયો ૧ તું રીસાઈ, માત । ૯

(વસન્તતિવકા)

કો'ણે કહે મધુરોં મ્હારોં । છને કુશાલી ૧
કો'ણે દોધી મધુર ગાનનદી સૂકાવી ૧
કો કુદર ગાકિનોંતણી પડોં વા કુદરિ ૧
ને આ વિરામોં, મધુરી । તુજ ગાનરિદિ. ૧૦

(ગરબી)

ખોલ્ય ફરી, મુજ પ્રાણ । મધુરકંઠોં આ મુજ વીણા ।
દે મુને જીવનદાન, અમૃત સુર જગવી જ મીણા,
ખોલ્ય ફરી, મુજ પ્રાણ । ૧૧

(સાખા)

મૂર્છાવશ તું તો યદ્ય કે રહ્યો મરણસમીપ,
જીવન માગે બાપડી, તે શુ એતવરો મુજ દીપ
અમીરસ પૂરી અમોલો ?
બોલે કદી મુજ પ્રાણુ ? ૧૨

સજીવની કો શક્તિથી નૂતન જીવન નર
રેડું તુજમા, ને વહો તુજ રગ રગ ગાનનું પૂર,
અમરજનજોગી તું વીણા,
બોલે ફરી મુજ પ્રાણુ ૧૩

દિ ય લોકમા જઈ વશ્ય અદ્યુત જે સંગીત,
યોગનજો લઈ આવુ તે, પ્રેરુ તુજમા તે રૂડી રીત,
વહે ઝકાર તું ધીરા,
બોલે પછી મુજ પ્રાણુ ૧૪

ગૃહઅશ્રુસાગર વિશે વિવશ તણુજી જન્ય
હધડુ મુજ, તે માહિયી રેડું સુર મુજ અગુલી માલ,
ઝોલે એક તુજ તન્ત્રી દીના !
બોલ્ય કદે, મુજ પ્રાણુ ! ૧૫

પુંડરીકવિરહે મહાધેતા રહી પીડાઈ,
સરવર, બ્યોમ, અને વનો, મોહમન્ત્રે જાણ્યા કાઈ,
લઈ કર અતુપમ વીણા,
રેલી રહી દિવ્ય ગાન. ૧૬

પતિમતા પદ્માવતી મૂર્છિત મરણપ્રાપ
સતી, ને જયદેવની વાગી વીણા, અને જો ! ત્યાહિ
તજ સ્વમ જાગી સતી એ,
પીધુ ફરી સુખપાન. ૨૭

એ વીણાઓથી કદે શતગુણ અદકુ આજ
પૂરું તુજ તન્ત્રી વિશે સ્વમાધુર્ય મુજ સુખકાજ,
હૃદય મુજ સરતી વીણા !
બોલ્ય ફરી, મુજ પ્રાણુ ! ૧૮

નિજુર જગઅપવાદ, ને કૂરા જગના ન્યાય,
 એ સર્વે બૂલાવતી તુજ ગાનલહરી હૃદય,
 વહી સુર રસમય ઝીણા,
 ખોલે વદન મુજ પ્રાણે ૧૯

મર્દા એ આઘાત સહુ, વળગીને તુજ કદ,
 તુજહૃદયે હું, મુજહૃદય તું, એમ રચી સુખઅન્ધ,
 રૂડી રસરેલ રચીશું,
 બોલ તુ જો, મુજ પ્રાણે ! ૨૦

(માલિની)

હજી નવ રવ દેતી, જાન કા રૂહેતી ધારી ?
 જગજન સહ કાધો સપ શુ, ખેતી મહારી ?
 શિશુપણ ચક્રો બાધો રમેહ, તે બન્ધ તોડી,
 અદ્ય ચર્ચે સખી શુ ? જગ્ય યો ! જગ્ય યોડી ૨૧

(હધોર)

ગાજો સિન્ધુજળ ગમ્ભીર,
 નાચે ગાતું સરિતાનીર,
 બહુવિધ જાન ગાય સમીર,
 ને જળધોધ ધસતો ધીર,— ૨૨

એ સર્વેતણા સ્વરરગ,
 કૌશલથી બરી તુજ અગ,
 જીવનના વિવિધસુર ગાન,
 સ્વર વર્ણો મરણના સુમહાન ૨૩

જોડા ગીત એ ગા બબ્બ,
 દાળી બાવના—રસ દિવ્ય,
 ધારી દીન સખી પર પ્રેમ,
 જહાલી ! જાન તજ !—હા ! એમ ! ૨૪ .

(દરિગીત)

હા ! એમ જો તું, મધુરી ! ગા તું, હૃદય તું મુજ ધારતી,
 રૂહે જીવતી યુગયુગ નિરન્તરે પૂર્ણ યૌવન ધારતી,
 જો ! આપણે જન્મે ચન્દ્રવસશુ, ગાય ત્યાહિ અબાધ તું,
 ત્હાં ચન્દ્ર તુજ તન્ત્રી વિશે બરશે અખી સુખસાધતુ. ” ૨૫

(મન્દાકાન્તા)

વાગી વીણા, જળયિર થયું, બ્યોમમા ઇન્દુ થોભ્યો,
ધીરા ધીરા અનિલ સુશુભો જો ! જોમો ગાનથોભ્યો,
ને લાડું ત્યાં સકળ થળ ને ગૂઢ ચૈતન્ય વ્યાપ્યું,
સંગીતે તે ઝળહળી રજું, -શાન્તિનું રાજ્ય થાપ્યું. ૨૬

રત્નગિરિ જિલ્લો
તા. ૯ મી એપ્રિલ } નરસિંહરાવ લોખાનાથ,
૧૯૦૮.

એક નમુનાદાર નિશાળ

એલ્ફિનસ્ટન હાઈસ્કૂલના માશુ એલિટમ પ્રિન્સિપાલ મિ. તલાટી જેઓ થોડા વર્ષ ઉપર અમદાવાદ હાઈસ્કૂલના હેડ માસ્ટર હતા અને જેઓ બાળક ઉપર એક તથા સરકાર પ્રત્યે વશાકારી વાગા હેડ માસ્ટર તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે તેઓ પેનશન લીધા બાદ પોતાની કુરસિનો વખત લોકમેવામા ગાળે છે. તેમણે હાલમા બિનપગારે, ફેવવાની કે ને પિચાણુમાં હોઈ દવા ખાવાનું સુદર સ્થાન છે ત્યાં એક ' પાગસી બોર્ડિંગ સ્કૂલ ' કાઢી છે. તેમાં પાંચમી છોકરાઓ માટે, છોકરા દીકરા મહિને ૩૦ તથા ૪૦ રૂપિયા શી લઈ, ગહેવાની તથા કેળવણી આપવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. આ કેળવણી કેવા પ્રકારની છે તથા તે કેવી રીતે આપવામા આવે છે તે ધણે અંગે બીજી કોમના લોકોએ પણ અનુકરણ કરવા યોગ્ય હોવાથી નીચે આપીએ છીએ—

માનસિક કેળવણી.

આ સ્કૂલ ચાલે શાળામા હાલ ૬૦ છોકરા છે અને તેમની ૬ ક્લાસ કરવામાં આવી છે અને તેમાં અંગ્રેજી-ગુજરાતી સાતે ધોગણ શીખવવામાં આવે છે. સાઠ છોકરાના છ વર્ષ કરવાથી દરેકમાં સરેરાશ દસ છોકરા થાય છે. પોતા સુદાન્ત બધા મળી આઠ શિક્ષકો છે. તેમાં ત્રણ ગ્રેન્ડુએટ છે, એક ૧૯ વર્ષના અનુભવવાળો મેટ્રિક થયેલો શિક્ષક છે, એક ૧૩ વર્ષના અનુભવવાળો મેટ્રિક થયા વિનાનો, એક સ્કૂલ કાર્પનલ પાસ થયેલો જેણે વેપારી વિષયનાં બે સર્ટિફિકેટ મેળવ્યા છે, એકે ટ્રોફીની ત્રીજા ધોગણની પરીક્ષા પાસ કરી છે અને આઠમાએ સુગત જીજ્ઞામાં લોકલ બોર્ડની નિશાળમા બાર વર્ષ સુધી શિક્ષણ આપ્યું છે.

તમામ ધોરણોમાં અંગ્રેજીમાં વાતચિત કરવાનું ફરજિયાત, ગણવામા આવ્યું છે. અને

નિષ્કુર જગ અપવાદ, ને કૂરા જગના ન્યાય,
એ સર્વે બૂલાવતી તુજ ગાનલહરી દ્હેરાય,
વહી સુર રસમય ઝીણા,
બોલે યદા મુજ પ્રાણુ ૧૮

મર્દા એ આઘાત સહુ, વળગીને તુજ કંઠ,
તુજ હૃદયે હું, મુજ હૃદય તું, એમ રચી સુખબન્ધ,
રૂઢી રસરેલ રચીશુ,
બોલ તુ જો, મુજ પ્રાણુ ! ૨૦

(માલિની)

હજી નવ રવ દેતી, મૈન કા રૂહેતી ધારી ?
જગજન સહ કાધો સપ શુ, બહેનો મહારી ?
શિશુપણુ થઈ બાધો રનેહ, તે બન્ધ તોડી,
અદ્ય થઈ સખી શુ ? જગ્ય જો ! જગ્ય થોડી ૨૧

(હયોર)

ગાજે સિન્ધુજળ ગમ્ભીર,
નાચે ગાતું સરિતાનીર,
બહુવિધ ગાન ગાય સમીર,
ને જળધોધ ધસતો ધીર,— ૨૨

એ સર્વેતણા સ્વરરગ,
કૌશલથી બરી તુજ અગ,
જીવનના વિવિધસુર ગાન
સ્વર વળોં મરણના મુમહાત ૨૩

ઊંડા ગીત એ ગા બબ્બ,
ઢાળી બાવના—રસ દિબ્બ
ધારી દીન સખોં પર પ્રેમ,
બહાલી ! મૈન તજા—દા ! એમ ! ૨૪

(હરિગીત)

હા ! એમ ગા તું, મધુરોં ! ગા તું, હૃદય તું મુજ ધારતી,
રૂહે જીવતી મુગમુગ નિરન્તર પૂણું યૌવન ધારતી,
જો ! આપણે જઈ અન્દ વસશુ ગાય ત્યાહિ અબાધ તું,
ત્હાં અન્દ તુજ તન્ત્રી વિશે બરશે અમી સુખ સાધતુ. ૨૫

૧ એક પછી વર્તમાનપત્ર વાચતા નથી આ શોખ ખીલવા માટે દરરોજ અડધો (અઢાળ) વાગ્યા આવી છે, કે જે વખતે છોકરાઓ પુસ્તકો તથા વર્તમાનપત્રો વાંચે છે. પુસ્તકો પર્મદ કવોમાં આવ્યા છે તે રસિક છે તથા એમાંના ધણાખરા સચિત્ર છે.

પ્રયોગશાળા

એક ન્હાની સાયન્સની પ્રયોગશાળા છે અને એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી છે કે જેમાં દરેક છોકરો દરેક પ્રયોગ કરી શકે.

વકત્વશક્તિ.

જાહેરમાં બોલવાની ટેવને—વકત્વશક્તિને—ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે દરેક છોકરાના જન્મદિવસે એક છોકરો, જે છોકરાનો જન્મદિવસ હોય તેને આરોગ્ય અને સુખી કચ્છિવા સંબંધી યોગ્ય મોલે છે અને તેનો જે છોકરાનો જન્મદિવસ હોય તે છોકરો જવાબ આપે છે સંધ્યાકાળે એક સુખી કુટુંબ એકઠું થઈ આનન્દ કરે તેવી રીતનો મેળાવડો બરવામાં આવે છે અને તેમાં દરેક છોકરો આવી કઈ મહોએ કરેલું ગાઈ અગર બોલી જાય છે.

નૈતિક કેળવણી

આ શાળા સ્થાપવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ, શીખ યાને સહવૃત્તિવાળું માનસિક બધાંજી બાધવાનો છે આ ઉદ્દેશ ઉપર ખાસ અને કાયમ લક્ષ મૂકવામાં આવે છે આઠવાડિયામાં એક વખત નીતિ સંબંધી ચર્ચા કરવામાં આવે છે અને એ ચર્ચાનો, એ ઉપદેશનો, અમલ થતો પણ જોવામાં છે પ્રથમ ઉપદેશ શિષ્ટ રીતભાત ઉપર હતો આ ઉપદેશનો પરિણામ અને એ બાબતમાં શિક્ષકોની છોકરાઓ ઉપરની ગંભીર, દેવલાલીના સંસ્કારી એપલેન (ધર્મચુર) રેવન્ડ મિ ઝાન્ડીના જોવામાં આવતા તેમણે એ બાબતમાં મિ તલાટી ઉપર એક પ્રશ્ન પૂર પણ લખ્યો છે બીજો ઉપદેશ દાન અગર સખાવત યાને ઔદાર્ય ઉપર હતો આના પરિણામમાં ‘છોકરાઓની સખાવત’ એ નામનું બડોળ એકઠું થયું છે અને તેનો વહીવટ છોકરાઓ જ કરે છે અને તેમાંથી ગરીબ આનાથ લોકોના સુખ માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. એ જ પ્રમાણે એક વાર (શહેનશાહ એડવર્ડના જન્મદિવસે) રાજ્યભક્તિ ઉપર વ્યાખ્યાન આપવામાં આવ્યું હતું, જેમાં ઝોરાસ્ટ્રિઅન ધર્મ રાજ્યભક્તિ ઉપર ખાસ બાર મૂકે છે એમ બતાવવામાં આવ્યું હતું શાળાની અને સામાન્ય રીતે પારસી કોમની રાજ્યભક્તિના ચિન્હ તરીકે આપેલા રાજ્ય રાણીના ચિત્રો શાળાના મકાનના દ્વાર આગળ જ લટકાવવામાં આવ્યા છે.

ધાર્મિક કેળવણી

આ શાળામાં એક જ (પારસી) ધર્મના જ છોકરાઓ હોવાથી ધર્મની અગતી બાબત શિખવવામાં અડચણ આવતી નથી સ્વલાગ સ્વાજ, એમ બે વખત છોકરાઓ પાસે પ્રાર્થના

કરાવવામાં આવે છે—સ્કંવારે શાળાનું કાર્મ શરૂ થતા પહેલાં અને સ્કોળરે તે સમાપ્ત થયા પછી. દરેક અઠવાડિયે એક ‘સરમન’ (ધર્મ સંબંધી વ્યાખ્યાન) આપવામાં આવે છે. આ વ્યાખ્યાન ધર્મનાં ક્રિયાકાંડ કે સ્વમતાઅદને લીધે વગર પુરાવે મનાવાતી વાતો ઉપર નહિ પણ ઔરોસ્ટ્રિઅન ધર્મના ખરા, નિર્વિવાદ મિદ્ધાન્તો ઉપર આપવામાં આવે છે.

છોકરાઓની તંદુરસ્તી તથા શારીરિક કેળવણી.

છોકરાઓની તંદુરસ્તી ઉપર ખાસ કાળજી રાખવામાં આવે છે. પ્રથમ તો દેવલાલીની હવા જ એવી સ્વચ્છ, ડોરી અને કૌવત આપનારી છે કે જેથી છોકરાઓની તંદુરસ્તી સારી રહે. કેટલાક છોકરાને તો ગયા વર્ષમાં એક વખત પણ દાકતર પાસે જવું પડ્યું નથી અને લગભગ સર્વ વળનમાં વધ્યા છે. છોકરાની તંદુરસ્તી સારી રહેવાનું બીજું કારણ એમને આપવામાં આવતો જોઇતો અને નિયમિત ખોરાક છે. આખા દહાડામાં પાંચ વખત ખોરાક આપવામાં આવે છે—સ્કવાગમાં સાત વાગે છોરા હાજરી, નવ વાગે એકશ્વર, દોઢ વાગે ટ્રીન, સાડાચાર વાગે પાછલા પહોરનો ચ્હા અને ગરે આઠ વાગે ખાણું. એક દાકતર છોકરાઓની શારીરિક સંભાળ માટે ગખવામાં આવ્યો છે, જે દરરોજ શાળામાં આવી છોકરાઓની ખપ્પર કાઢી જાય છે.

શારીરિક કસગત માટે નીચે પ્રમાણે ગોઠવણ રાખવામાં આવી છે —

(૧) ક્રીકેટ, (૨) હોકી, (૩) કુટબોલ, (૪) પેરેટ, (૫) કસગતશાળા, (૬) બેડમિન્ટન, ૭) પિંગપોંગ તથા ઘોડા ઉપર બેસવાનું.

પેરેટ, અને કમરત શીખવવા સાથે દેવલાલીની પલટનનો એક યુગોપયન સોલ્ડર ગખવામાં આવ્યો છે.

દરેક સ્વીવારે છોકરાઓ લાભે સુધી ચાલતા ફરવા જાય છે. અને બાગ ખનાવવાના કામને ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે. શેત્રજ, ચોપટ તથા પત્તાની રમતો પણ રમાડવામાં આવે છે. વખતો વખત છોકરાઓને બહાર સહેલ કરવા તથા ઉળણી માટે લઈ જવામાં આવે છે અને દરરોજ સ્કોળરે ‘સુખી કુટુંબ’ નો મેળાવડો કરવામાં આવે છે.

[વસન્ત-આક્રિસ.]

ક્રીસ્તે એ સંજન ઉપરથી મલતી દલીલ

(અનુસન્ધાન ૫૪ થી)

સંજન ઉપર હુમલો કરનાર પાદશાહ સુનતાન મહમુદ બેગડો જ હતો, તેની સામેતી ખુદ ક્રીસ્તે સંજન ઉપરથીજ આપણને ઘણે પ્રમાણે નીચે મુજબ મળે છે ,

- ૧ તેમા જણાવેલો વખતના યા સનેના અરસાઓ ઉપરથી
- ૨ તેમા જણાવેલા ચાપાનેન્ના કીકાની કતોદના ઇસા । ઉપરથી
- ૩ તેમા જણાવેના ઈસ્લામી દીનના હીંદુસ્તાન ખાતે દાખન ચવાના ઇમાન ઉપરથી
- ૪ તેમા જણાવેલા સુવતાન મહમુદના 'હલ મુમ્હાન ખેતાબ ઉપરથી
- ૫ તેમા નામ દીધેના ચાગા શાહ નામના પુત્રની કબ્રીખત ઉપરથી

૧ ક્રીસ્તે એ સંજનમાં જણાવેલા વખતના અરસાઓ ઉપરથી મલતી દલીલ.

ખુદ ક્રીસ્તે એ મંજનના જૂદા જૂદા બનાવા બનવા માટે વખતના જે અન્સા જ શુઆ છે તે દેખાડે છે કે સુવતાન મહમુદ તે પાદશાહ મહમુદ બેગડો દોવા બેઠાએ, અને હીંદુ કે અનાઉદીન ખીનજી ક્રીસ્તે સંજનના ઉપના વર્ણનમા યજ્ઞજ્ઞના હાથમાથી પાદ શાહી મર્ઠ ત્યાગ પછીના વખતના અન્સાઓ જણાવવામા આન્યા છે ત્યારે આપણી ગણતરી ૧૩ કન્વાનો સને ઈ સ ૧૫૧ છે કે બ્યાગે તે પોતાના દગાખોન સરદાર માટુઇ સુરીને હાથ થઈ ગયો હતો એ પુસ્તક કહે છે કે ત્યાગ પછી ૧૦૦ વર્ષ પછીનીઓ કોહીમ્તાનમા ૧૧ પછી ૧૫ વર્ષ હોનમજ શહે મા ન્હા પછી હીંદુસ્તાન આની દીવ બદરે ૧૮ વર્ષ થા પછી સંજન આન્યા અને ત્યા પ) વર્ષ નેવા પછી આતશમેદામ બાધ્યુ એ પ) વર્ષની સુદત ક્રીસ્તે મંજનમા જણાવી નથી પણ દતકથા જે કહે છે તે બાધ્યુ દીમે છે કે મંજનમા ઉતર્યામાદ પ) વર્ષ આતશમેદરામ બાધ્યુ ક્રીસ્તે મંજન કહે છે કે દીનથી ઉપરી સંજન તન્ક આવતા માર્ગમા તોશન લાગુ ત્યારે તેઓએ માનતા લીધી હતી ક્રીનારે જઈ ઉતરતા ત્યા આતશમેદરામ બાધ્યુ તેથી ક્રીનારે ઉતરવા પડી એ પ્રમ તેઓએ મામે વખત ધીનમા બાધ્યુ નહી હોય ખીજા હાથ ઉપર એક નવી જગ્યાએ નવા નજમા માસરો લેતા ને વાર જ હજુ તો પોતાનુ થરી થામ ચવાનુ નક્કી નહી તેવામા જ તુન્તા ફરત તો આતશમેદરામ નહી બનાવ્યુ હોય વળી આતશમેદરામ એક મોટુ ધર્માવય ગણાય કે અને તેને બાધ્યુ માટે લાખી કીયાની જરૂર છે એ સર્વ જોતા પ) વર્ષની સુદતનો જે ગાનો જણાવ્યો છે તે બગબગ દિસે છે

પછી આગલ ચાનતા ક્રીસ્તે મંજન કહે છે કે ૭૦૦) વર્ષ ચુન્ચા બાદ તેઓ ઉપર એક આશત આવી પડી અને સુવતાન મહમુદે સંજન ઉપર હુમલો કર્યો જેઓમા તેઓનો મ દાર અદેશ અને સંજનનો હીંદુ જાન પોતે પણ માર્યા ગયા પછી પાન્સીઓ ત્યાથી વીખગઇ

કે સુલતાન મહમુદને તેનું 'બેગડો' નામ આપવામાં આ બનાવનો હાથ હતો. એનું અસલ નામ ફતેહખાન હતું. એ સુલતાન કુતબુદ્દીનનો સાવકો ભાઈ (half-brother) હતો. કુતબુદ્દીન પછી સુલતાન દાઉદશાહ ગાદી ઉપર આવ્યો. તેને તાલાયક ધારી ગાડી ઉપરથી ઉઠાડી મેલી એને 'સુલતાન મહમુદ' નાં બેતાબ સાથે ગાડી ઉપર બેમાડવમાં આવ્યો. હવે દોઢ કહે છે કે ગુજરાતનાં હાંદુઓ એક બલદને 'બીગડ' કહે છે કારણ કે તેનાં બે સીંગડા, જમની અને ડાહબી બેલ બાજુએ, એક માણસ ટ્રાટી કરવા માટે બે હાથ લંબાવે તેમ, લંબાયલા હોય છે; અને સુલતાન મહમુદની મુછો બલદનાં સીંગડા માફક ફેલાયલી હતી તેથી લોકો એને બેગડો કહેવા લાગ્યાં. પણ બીજાઓ કહે છે કે એણે 'બુનાગડ' અને 'ચાંપાનેર' નામના બે કીલ્લા (ગડ) લીધા હતા તે ઉપરથી લોકો એને 'બેગડો' એટલે 'બે કીલ્લા જીતનાર' કહેતા. ત્યારે સુલતાન મહમુદની 'બેગડો' અટક ચાંપાનેરની શત્રુદને એની જીતીનો મુખ્ય બનાવ ગણે છે.

કીએ એ મળનનો ચાંપાનેરની ફતેહનો ઇસારો બોલ્યું દેખાડે છે કે સંમન જીતનાર પાદશાહ મહમુદ બેગડો હતો અને નહીં કે અલાઉદ્દીન ખીલજી. અલાઉદ્દીન ખીલજી બાબે લખનારા તવારીખ નવેશો, બ્યા મુખી હુ નજી છું ત્યાં મુખી તેણે ચાંપાનેર જીત્યું હતું એમ કહે પણ ઇસારો કરતા નથી.

૩ કીસ્સે સંમનનો ઇસ્લામી દીન હાંદુસ્તાનમાં દાખલ થવાનો ઇસારો.

કીએ મળનના ઉપર ઉતારેલા ફકરામાં આપણે જોયું કે ત્યાં કહે છે કે ઇસ્લામી પાદશાહોને બ્યારે હાંદુસ્તાનમાં ૫૦૦ વર્ષ થયા ત્યારે તેઓ ચાંપાનેરમાં આવ્યા. હવે તવારીખ આપણને કહે છે કે હાંદુસ્તાનમાં આવનાર પહેલો મુસલમાન પાદશાહ સખતગીન હતો તે બહાનીત મહમુદ ગીજનવીનો આપ હતો અને ગીજનવી વંશનો પાયો નાખનાર અવમ-ગીનનો જમાઈ અને તેની પત્ની ગાદીએ આવનાર હતો. એ ગીજનવી વંશ હાંદુસ્તાનમાં મુસલમાન શાહનશાહતનો પાયો નાખનાર (The founders of the Mussulman Empire of India) ^૧ ગણાય છે. હવે હાંદુસ્તાનમાં પહેલ વેહેલો આવનાર એ સખતગીન પાદશાહ ઈ. સ. ૯૯૦ માં હાંદુસ્તાન આવ્યો હતો. ત્યારે કીસ્સે એ સંમન પ્રમાણે એ બનાવ પછી જે આસરે ૫૦૦ વર્ષ ચાંપાનેરની ફતેહ થઈ તો તે આસરે ઈ. સ. ૧૪૯૦ માં હોવી જોઈએ. આપણે, મુસલમાન તવારીખ નવેશો પ્રમાણે, અને રાસમાલામાંના ગુજરાતી છપ્પા પ્રમાણે જોયું કે મહમુદ બેગડાએ ચાંપાનેર ઈ. સ. ૧૪૮૪ માં જીત્યું હતું. એ બેલ સને ત્યારે નજીક મળતાં સને છે ત્યારે કીસ્સે એ સંમને જણાવેલી ચાંપાનેરની શત્રુ (ઈ. સ. ૧૪૮૪) વાયો અને ચાંપાનેર પછી સંમન જીતનાર સુલતાન મહમુદ તે મહમુદ બેગડો જ હોવો જોઈએ, અને નહીં કે સુલતાન અલાઉદ્દીન (ઈ. સ. ૧૨૬૫-૧૩૧૩), જે તો સખતગીન પછી ફક્ત ૩૦૦ વર્ષ થઈ ગયો હતો.

(1) Elphinstone's "History of India" Fifth edition by Cowell (1856)
p. 319

૪ ક્રીસ્તે સંજ્ઞન મુજબ મુલતાંન, મહમુદનો ખેતાબ.

ક્રીસ્તે સંજ્ઞન કહે છે કે મુલતાંન મહમુદને લેકો “હલ મુખદાન” એટલે “ખોદાનો હાથે યા પ્રતીનીધી” કહેતા. મીગેતે સીકદરી પ્રમાણે મહમુદ બેગદાને લેકો “દીન પનાદ” એટલે “દીનને વ્હણુ આપનાર” કહેતા હતા. ત્યારે હલ મુખદાન તેને મલતો ખેતાબ છે. તેણે ઇસ્લામી દીનને કેલાવા માટે ઘણી-કોગેશ કીધી હતી તેને માટે એને એ ખેતાબ મલ્યો હતો. ત્યારે ક્રીસ્તે એ સંજ્ઞનનો એ ઇસારો પણ દેખાડે છે કે એ મુલતાંન મહમુદ તે મહમુદ બેગડો હતો.

૫ ક્રીસ્તે સંજ્ઞનમાં નાંમ દીધેલા એક પુરૂષ ચાંગાશાહનાં સને ઉપરથી.

ક્રીસ્તે એ મજનુમાથી જે વર્ણન આપણે ઉપર ઉતાર્યું છે તેમાં ચાંગાશાહ નામનાં એક પુરૂષને નૌશારીથી વાંમણ ખાતે બાહારતના પાહાડ પર્ચી ત્યાલઈ જઈ ગયેલા આતશબેદગમને મેજદો કન્વા આવતો જણાવ્યો છે. ત્યાં વધુ કહે છે કે તે ઘણીએ પોતાના નૌશારી ગામની અનજુમનને મમળવી વાસડેથી આતશબેદગમને નૌશારી લઈ જઈ રાખ્યા.

એ ૪૬ગમાં જણાવવા પ્રમાણે મજનુની દાન પડી ૧૨ વર્ષ કેટલાક પારસીઓ આતશબેદગમને લેધને બહારતનાં પહાડમાં રહ્યા. પડી ત્યાંથી આતશબેદગમને લઈ વાસડે ગયા અને ત્યાં ૧૪ વર્ષ રહ્યા. તે મુદત બાદ ચાંગાશાહ તે આતશને નૌશારી લઈ ગયા. હવે સંજ્ઞનની હાગનો મને આપણે ઈ. મ. ૧૪૯૦ નો મુકગ કર્યો. ત્યારે મજનુના આતશબેદગમને નૌશારી લઈ જવાનો મને (૧૪૯૦+૧૨+૧૪=) ઈ. મ. ૧૫૧૬ નો આવે છે.

હવે આપણે કોઈ ખીજ માધનને આધારે જોઈએ કે ચાંગાશાહ નામના ઉપલા જાણીતા પુરૂષ ક્રીસ્તે જમાનામાં ધઈ ગયા. પાન્સી રેવાયતો આપણને તેઓનો સને પુરો પાડે છે. નીચલી રેવાયતોમાં એ પુરૂષનું નામ મળે છે.^૨

રેવાયતનું નામ.

તેનો સને

નરીમાંન હોશગની રેવાયત.

૧૪૭૮ (ચન્દનદી ૮૪૭)

નરીમાંન હોશગની ખીજ રેવાયત.

૧૪૮૧ (ચન્દનદી ૮૫૦)

વગર નામની રેવાયત.

૧૫૧૧ (ચન્દનદી ૮૮૦)

ઉપલી રેવાયતોમાં ઇસ્લામનાં જયોસ્તીઓને હીંદુસ્તાનના જયોસ્તીએ પુછેલાં સવાલોનાં જવાબો છે. તે જવાબોનાં પત્રોમાં તેઓ હીંદુસ્તાનનાં જણીતા શેઠરોનાં કોઈ જણીતા પુરૂષો, જેઓએ તેઓને સવાલો પુછેલા તેઓના નામ શરૂઆતમાં આપે છે. જે ઘણીઓ એ

(૨) એ રેવાયતોનાં અસલ ફારસી કકગ માટે જુઓ માર્ક પુસ્તક.

A few Events in the Early History of the Parsees, પા ૫૪થી ૫૮.

પત્રો ધરિન લઈ જઈ ત્યાંથી જવાબ લાવેલા તેઓનાં નામ ઉપરથી એ રેવાયતો જણાયેલી છે. એ જાણીતા પુરૂષોમાં ચાંગાશાહનું નામ મલે છે. ત્યારે એ પુરૂષ એ રેવાયતો લખાવેલા સનેઓનાં વખતે હયાત હોવો જોઈએ. ત્યારે ઉપલી ત્રણ રેવાયતોનાં સને (ઈ. મ. ૧૪૭૮ થી ૧૫૧૧) ની વખતે ચાંગાશાહ હયાત હોવા જોઈએ, એટલે ઈ. સ. ની ૧૬ મી સદીની શરૂઆતમાં તેવણ હયાત હોવા જોઈએ.

હવે સંજનનની શ્લોક મહમુદ બેગડાને હાથે નહીં પણ અલાઉદ્દીન ખીલજીને હાથે થઈ હોય તો તેવણ અલાઉદ્દીન ખીલજી પછી થોડા વખતમાં થઈ ગયલા હોવા જોઈએ. અલાઉદ્દીન ખીલજીએ ઈ. સ. ૧૨૯૫ થી ૧૩૧૫ સુધી રાજ કર્યું હતું. એવું ધારો કે તેણે પોતાના ગબચનાં છેલ્લાં વર્ષમાં એટલે ઈ. સ. ૧૩૧૫ માં સંજન લીધું હોય. હવે ક્રીસ્ટે સંજન મુજબ આ બનાવ પછી ૨૬) વર્ષે આતશબેહરામને ચાંગાશાહ નૌશારી લઈ ગયા, ત્યારે એ બનાવનો સને આસરે (૧૩૧૫+૨૬=) ઈ. મ. ૧૩૪૧ નો આવે. પણ રેવાયતો મુજબ તો આપણે જોયું કે ચાંગાશાહ ૧૫ મી સદીની સેવટે અને ૧૬ મી સદીની શરૂઆતમાં થઈ ગયા હતા.

એ ઉપરથી જોઈએ છીએ કે સંજનની ક્રોલ, જે પછી ૨૬) વર્ષે ચાંગાશાહ સંજનનાં આતશબેહરામને નૌશારી લઈ ગયા હતા, તે સુલતાન અલાઉદ્દીન ખીલજીનાં વખતમાં ૧) પણ સુલતાન મહમુદ બેગડાના વખતમાં થઈ હતી સુલતાન મહમુદ બેગડાનાં રાજનો (ઈ. સ. ૧૪૫૯ થી ૧૫૧૧) ચાંગાશાહના વખતને મલતો આવે છે. પણ સુલતાન ઉદ્દીન ખીલજીનો વખત તેને મલતો આવતો નથી.

હવે આપણે સર જોમસ કમ્પબેલ, જેવણ મંજન છતનાર તરીકે અલાઉદ્દીન ખીલજી જણાવે છે તેવણની ફલીલ તપાસીએ. પેહેલુ તો તેવણ અલાઉદ્દીન ખીલજી બાપે પણ ચોક્કસ કેહતા નથી, પણ કહે છે કે મંજન છતનારે કદાચ-જો કે તે બાધુ સંભવીક છે મુહમદશાહ તુગલીક હોય અથવા વધારે સંભવીક છે કે અલાઉદ્દીન ખીલજી હોય. વળી તેવણ કહે છે કે ક્રીસ્ટે સંજનમાં સુલતાન મહમુદનાં સરદાર તરીકે જે અલખખાન જણાવ્યો છે તે (ક) અલાઉદ્દીનનો બાઈ ઉલુગખાન, જેને લોકો લુલથી અલખખાન કેહતા, તે હોય, યા (ખ) તેનો સાલો અલખખાન હોય.

આ મુજબ કમ્પબેલ, પેહેલે તો પાદશાહ માટે અચોક્કસ છે કે તે કદાચ મહમુદશાહ તગલખ હોય યા વધારે સંભવીત છે કે તે મુહમદશાહ અલાઉદ્દીન ખીલજી હોય. ખીલજીને તે પાછળે પાદશાહ હોય તો તેનાં સરદાર માટે તેવણ અચોક્કસ છે અને કહે છે કે તે સરદાર તેનો બાઈ ઉલુગખાન હોય, કે જેણે ૧૨૯૫ થી ૧૨૯૭ સુધીમાં ગુજરાત છત્યું હતું; અથવા તેનો માત્રો અલખખાન હોય જેણે ગુજરાતમાં ૧૩૦૦ થી ૧૩૨૦ સુધી હાકમી કીધી હતી. વળી

અલાહીદીનના એ બાઈ અને બનેલી ઉતુગખાન અને અરપખાનમાંથી સંજન જીતનાર તરીકે ટેલુ વધારે સંભરીક છે તે બાબે તેવણ એ જગ્યાએ એકમેકથી ઉત્તુ જણાવે છે એક વૉધુમમા તેવણ કહે છે કે ક્રીસ્તે સંજનનો અરપખાન તે ઉતુગખાન હોય, એ સંભરીત છે વળી બીજે કેકાણે તેવણ તેને અલાહીદીનના બનેલી અરપખાન ગણે છે આ પ્રમાણે જેમ સંજન જીતનાર પાદશાહ માટે તેમ તે પાદશાહના સરદાર માટે પણ કેમ્પબેલ અચોક્કસ છે,

આવા અચોક્કસપણા છતાં આપણે કેમ્પબેલે વધારે સંભરીક તરીકે સુચવેલાં નામો- પાદશાહ તરીકે અલાહીદીન ખીલજના અને સરદાર તરીકે ઉતુગખાનનાની જરા વધારે તપાસ લેઈએ

૧ પેટેલુ તો અલાહીદીનની તવારીખ લખનારનો ઉપરથી આપણે ચોક્કસ જાણતા નથી કે તે અથવા તેનો બાઈ અને સંદાર ઉતુગખાન છે કે મંજન સુધી આવ્યા હતા અલાહીદીન માટે નીચલા તવારીખના પુસ્તકાના હયાસ્ત મલે છે (૧) મીરાતે સીકદરી (૨) ત્રારીખે શીજન્શાદી (૩) અમીર ખુસ્રોની કવીતા એ પુસ્તકો ઉપરથી આપણને દીમતુ નથી કે ઉતુગખાન દક્ષીણે છે કે સંજન સુધી આવ્યો હોય પણ બીજા હાથ ઉપર સુવતાન મહમુદ બેગડાની તવારીખ આપનાર મીરાતે સીકદરી ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ કે તે એક વસાઈ સુધી આવ્યો હતો

૨ બીજુ જો ક્રીસ્તે મંજનનો અલખખાન તે અલાહીદીન ખીલજનો બાઈ ઉતુગખાન હોય તો બનેલા અપખાન હોય, તો ક્રીસ્તે સંજન તે સંદાર માટે એક ખેશી તરીકે વાઈ ઇસારો કરતો તે કહે છે કે તે તો ફક્ત એક સરદાર હતો તેથી સુવતાન મહમુદે તેની ઉપર પોતાના વજીર માનકે તે મંજન પર હુમલો કરવા હોકમ મોકલ્યો જો તે તેનો બાઈ તો બીજો મર્ત ખેશી હતો તો ક્રીસ્તે સંજન તેનો ઇસારો કરતો.

૩ ત્રીજુ ક્રીસ્તે સંજન જણાવે છે કે ચાપાનેરના કીલાની જીત પછી સુવતાન મહમુદે સંજન લીધું હવે બ્યારે ચાપાનેની ફતેહ મહમુદ બેગડાના રાજ્યનો ધણો મોટો ખનાવ છે ત્યારે અલાહીદીનની તવારીખ લખનારા ઉપલા ત્રણ તવારીખના પુસ્તકો ચાપાનેર માટે કાઈ પણ ખોલતા નથી સુલતાન મહમુદ બેગડાએ ચાપાનેરના ઇસ્લામી ધર્મ દાખલ કરવા બાબે ક્રીસ્તે મંજનમા ઇસારો છે તે બાબે તેની તવારીખ લખનારાઓ વીગને ખોલી જાય છે પણ અલાહીદીનની તવારીખ લખનારાઓ ચાપાનેરનો કીલો તેણે જીત્યો હોય તેવું કાઈ ખોલતા નથી.

વળી કેમ્પબેલ, સંજન જીતનાર પાદશાહ મહમુદ બેગડો હોય, તે બાબત ઉપર શક નાખતા કહે છે કે ક્રીસ્તે એ સંજનમા જણાવેલો અપખાન નામનો કોઈ પણ સંદાર મહમુદ બેગડાનો હતો નહીં, એમ કહેવામા કેમ્પબેલ મોટી જુલ કે છે મહમુદ બેગડાની

તવાસીખની હકીકત આપનાગ પુસ્તકે મીગતે સીમ્દરી તખ્ત તે અકબરી અને તારીખે શીરસ્તે નજી જણાવે છે કે મહમુદ બેગડાનો અલખખાન નામનો મગદાર હતો વળી તે તેનો જાણીતો અને માનીતો હતો તેણે પોતાના પાદશાહ સામે બલવો ઉઠાવ્યો હતો મુલતાન મહમુદ બેગડો તે કાળે તેના સામે લશ્કર લઈ ગયો હતો અલખખાન નાહરી ગયો પણ પછી તેણે માફ માગી તેથી પાદશાહે તેને પાછા તોકરીએ નખ્યો એ દેખાડે છે કે તે તેનો માનીતો સગદાર હતો

વળી અમ્બેલ સુલતાન અલાઉદ્દીન ખીલજી બાબેના સાચર અમીર ખુસ્રોના એક લખાણને પોતાના ટેકામાં લે છે એ જાણીતા સાચરે 'આશી' નામની એક કવીતા લખી છે તેમાં શુજરાતના નએ (રાજા) ની બેઠી દેવલગણી અને અલાઉદ્દીનના હોમરા ખાનગ ખાન વચ્ચેની મોહોબતનું સાચરે વર્ણન કયું છે એ કવીતામાં અમીર ખુસ્રુ ઉલુગખાને શુજરાતના હોદ્દા નજી સામે પ્રેલી લગઈ વિધે બોલતા એક જગ્યાએ કહે છે કે "ગમના મોહીથી દર્યાના કીનાગઓ ટ્રેવર મુઘી ભગઈ ગયા હતા સેર જેમસ અમ્બેલ કહે છે કે એ ગળગ તે પા સીઓ છે અને મળન છતતા પારસીઓ માથે તેને લગઈ થઈ અને તેમાં પારસીઓ માર્યા ગયા તે બાબતનો એ ઇસારો છે

(ક) પણ અમીર ખુસ્રોનો આ ઇસારો સળનની લગઈમાં પારસીઓ માર્યા જવાની તત્તો નથી તેની મુખ્ય સાબેતી આ છે કે ઉનુગખાનની શુજરાતના નએ (રાજા) સાથની ઇની મુસલમાન લખનારાઓની તવારીખ નમાણે એ નજી નએ કણુ તો લગઈમાં હાગ પાડી નાસી ગયો હતો અને હંવાત રચ્યો હતો બ્યારે કીસે સળન નમાણે સળનનો હોદ્દા રાજા તો લગઈમાં મોથો ગયો હતો વળી અમીર ખુસ્રુ લખાણ શુજરાતના ઉત્તરના ભાગની ઘઈ લગઈનો ઇસારો છે દક્ષીણમાં મળન ત કની લઈનો ઇસારો નથી

(ખ) વળી મર જેમસ અમ્બેલ પોતે કહે છે મુસલમાન નખનારાઓ પોતાની ઈસનામી દીન નહી પાલનારાઓ માટે સુધારણુ રીત 'ગમ બોલ વાપરતા હતા તેથી અહી અમીર ખુસ્રો પારસીઓ માટે બોલે છે કે હોદ્દાઓ માટે તે ચોક્કસ નથી ઉપર જણાવેલા સળઓને લીધે તે ઉત્તર શુજરાતમાં બનેલા ઘઈ આગના બીજા બનાવનો ઇસારો હોય અને નહી કે સળનમાં બનેલા બનાવનો

હવે ઘઈકે બીજા અથકર્તાઓએ જેઝેડીઆરના લખનારને કીસે એ સળનવાના સુન તાન મહમુદ માટે મહમુદ બેગડાને બલે અનાઉદ્દીનનું નામ મુચવવાનું કારણ આપ્યું છે એ કારણ આપનાર લખાણ ઉપરથી ઘણો શુચવાડો થયો છે કીસે સળન સીવાય બીજું ઘઈ પુરાણુ લખાણ પા સીઓની હોદ્દાસ્તાનની તવારીખ બાબે સને આપતું નથી

આજથી ૮૧ વર્ષ હાલ ઈ સ ૧૮૨૬ મા બર્યવાલા દસ્તુર અસ્પનદીઆરજી મમ દીનજી કદીમ તારીખ પારસીઓની કશન' એ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે તેમાં તેવણે

એ જગ્યાએ પારસીઓ સંજ્ઞન બંદરે ઉતર્યા તેનો સને આપ્યો છે. એક જગ્યાએ (પાનુ ૧૪૯) લખે છે કે “તેથી શરવે શેઠ શંભુજીભાં ઉતરેઆ. તે દીવશનો અને જીર શાતસોને બોહોતેર, શરાવંણુ શુદ્ધ ૯ વાર શુકર રોજ રખદમન અને માહા ૪ તીર હતો.” બીજી જગ્યાએ (પા. ૧૫૭) લખે છે કે “શંભુજીભાં; ઉતરેઆનો દીવશનો અને જીર શાતસો બોહોતેર શાવંણુ શુદ્ધ ૯ શુકર વાર. તીર મહીનો ને બદમન રોજ હતો.”

હવે ઉપલી બે જગ્યાએ દસ્તુર અસપંદીઆરજીએ “સને જીર શાતસો બોહોતેર” કહ્યો છે તે કયો સને છે. પેહેલી જગ્યાએ (પા. ૧૪૯) “શાતસોને બોહોતેર” પછી વીરામ (કુલ પોષ્ટ) મુકી છે. શેઠ ખરશેદજી રશતમજી કામાએ પોતાની મજદુરદી તારીખ નામનાં પુસ્તકમાં એ સનેને સંવત ગણ્યો છે, અને તેમ ગણી તે સનેની પછવાડે આપેલી હાંદી તીથી અને પારસી રોજને સરખાવતાં બુલ દેખાડી છે કે એ મવતનાં વર્ષમાં એ તીથી અને રોજ મક્કતો નથી. એ સનેને હાંદી સંવત ગણી તેવણે તેને મક્કતું અંગ્રેજી વર્ષ ૬ સવી સને ૮૫) ગણ્યુ છે. પણ હું ધાંં છું કે એ સંવત વર્ષ નથી પણ અંગ્રેજી સને છે. પાના ૧૫૭ માં જ્યાં દસ્તુર અસપંદીઆરજીને હાંદી સવત માટે બોલવું પડ્યું છે ત્યાં તેવણે “સંવત ૧૮૮૨” એમ ખુલા શબ્દો વાપર્યા છે.

પાના. ૧૫૭ માં “સને જીર” સંજ્ઞન ઉતરવાની તારીખ જણાવી ગણતરી આપતાં દસ્તુર અસપંદીઆરજીએ ચોપડી બતાવવાના વર્ષનો સંવત ૧૮૮૨ આપી ઉપર મુજબકેદલીક ગણતરી કીધી છે. અને તે મંવતને ઉપલા સને જીર થી “૧૧૧૦ અગીઆરસોને દસ વરસ થાએ છે,” એમ ગણ્યો. તે ઉપરથી ખંચાઈ કદાચ શેઠ ખરશેદજી કામાએ એ સને જીર ને હાંદી સવત ધાર્યો હોય. પણ હું ધાંં છું કે અંબી દસ્તુર અસપંદીઆરજી હાંદી તીથી અને પારસીઓનો રોજ મક્કતો આવે છે, એમ સરખાવવા માગે છે. તેથી તેવણે ચોપડી પ્રગટ કરવાનો સને હાંદી સવતમાં લેવાની ફરજ પડી છે. એવણે તેના પછી હાંદી તીથી આપી છે તેથી કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે એ હાંદી સવત છે. પણ પેહેલી જગ્યાએ (પાનુ ૧૪૯) એ “શાતસો બોહોતેર” શબ્દો પછી વીરામ (કુલ પોષ્ટ) મુકી છે, જે કે બીજી જગ્યાએ તેમ કીધું નથી.

કદાચ એમ દલીલ લેવામાં આવે—અને એ દલીલ મેં પોતે એક વખત બ્યારે અરુપ-દીઆરજીનું પોતાનું લખાણ ચીપી ચીપીને વાંચવાની તસ્દી લીધી નહી હતી ત્યારે રજુ કીધી હતી, કે અરુપદીઆરજીએ પારસીઓના એક તાવશને ખુલ્લું પરવીજનાં ગજમાં, પોતે ચોપડી ઈ. સ. ૧૮૨૬ માં લખી તેની ૧૨૪૪ વર્ષ આગમય એટલે (૧૮૨૬-૧૨૪૪=) ઈ. સ. ૫૮૨ માં, અને, યજ્ઞદર્જ ગાદીએ બેઠો (ઈ. સ. ૬૩૧ માં) તેની ૪૯ વર્ષ આગમય (એટલે ૬૩૧-૪૯=ઈ. સ. ૫૮૨ માં), બોરાસાનનો સુલક છોડી પાહાડોમાં જતો જણાયો છે, કારણ કે તેઓને નબુખીનાં દુનરથી આગાહી યઈ હતી કે ઈરાની શાહનશાહ તની આરબોને હાથે પડતી આવશે અને “આપણો દીન મજદુર રહેશે નહી” (પા. ૧૨૩) તેથી યજ્ઞદર્જની આગમયનાં એ ૪૯) વર્ષ અને યજ્ઞદર્જનાં પોતાનાં ૨૦ વર્ષ મલી કુલે ૬૯) વર્ષ થાય છે. દસ્તુર અરુપદીઆરજીએ સંજ્ઞન ઉતરવાના આપેલા સને વચ્ચે (જે

ઉપલા સને ને સવંત ૭૭૨ લાઇએ તો યજ્ઞદર્દી સને ૮૫) અને ક્રીસ્ટે સંજ્ઞનનાં સને (યજ્ઞ ૧૫૪) વચ્ચે બરાબર ૧૯) વર્ષનો ૨૨૬ આવે, આ અલખતે એક ધતે ફાકે છે.

પણ એમ લેતાં એ બાબત યાદ રાખવી. જોઇએ ૧ એક તો આ કે ખુલ્લું પરવીજ ઈ. સ. ૫૯૧ માં ગાડી ઉપર આવ્યો તેથી ઈ. ૫૮૨ માં ખુલ્લું પરવીજનું રાજ્ય હોય આથી ?

ખીજુ તો ખુલ્લું પરવીજનાં રાજ્યમાં એમ એક તાયફા પહાડમાં ભરાઈ બેઠો તેનો દાખલો ક્રીસ્ટે સંજ્ઞનમાં યાં ખીજા કોઈ પુસ્તકમાં નથી. ક્રીસ્ટે સંજ્ઞનમાં તો ખુલ્લું કહે છે કે યજ્ઞદર્દનાં રાજ્ય પછી તેઓ કુહેસ્તાનમાં ગયા.

આ તપાસ ઉપરથી દીસે છે કે દસ્તુર અસપંદીઆરજીએ “ સને ૭૭૨ ” નું વર્ષ જણાવ્યું છે તે “ સવંત ” નથી પણ ઇસવી વર્ષ છે. આપણે ક્રીસ્ટે સંજ્ઞન મુજબ એ સંજ્ઞન બંદરે ઉતરવાનું વર્ષ ઈ. સ. ૭૮૫ નું ગણ્યું છે. અસપંદીઆરજી ઈ. સ. ૭૭૨) આપે છે એ ૧૩) વર્ષનાં અરસાનો ફેર આ હોય કે આપણે ક્રીસ્ટે સંજ્ઞનમાં લખવા મુજબ બરાબર યજ્ઞદર્દની પાદશાહી ગયા પછી વર્ષની ગણતરી ગણી છે. અસપંદીઆરજીએ આ ગણતરી યજ્ઞદર્દની પેહેલી મોટી હાર અને નાદાસભાગ પછી ગણી હોય.

ત્યારે દસ્તુર અસપંદીઆરજીને આધારે સંજ્ઞનમાં ઉતરવાની તારીખ શેઠ ખરશેદજી રસતમજી કામાએ અને ખાનબાહાદુર બમનજી બહેરામજી પટેલે સવંત ૭૭૨ (યજ્ઞદર્દી ૮૫) જણાવી છે, તે હું ધાડું છું કે ભૂલ છે. અસપંદીઆરજી ઈ. સ. ૭૭૨ એટલે (યજ્ઞદર્દી ૧૪૧) જણાવે છે, જે ક્રીસ્ટે સંજ્ઞનને આધારે ગણેલા સનેથી ફક્ત આસરે ૧૩ વર્ષ આગલ છે. સંજ્ઞન બંદરે ઉતરવાનો સને એમ ખરા સનેથી આગલ ગણવાથી કેમ્પબેલ સંજ્ઞનની ૨૧૦૬ને પણ મંદમુદ બેગશથી આગમય લેઈ જવાને લલચાયો હોય.

જમશેદજી જીવંજી મોદી.

તેલનો ઉદ્યોગ.

હિન્દુસ્તાનના નિકાસનો ધણો ખરો ભાગ કાચા પદાર્થોનો છે, અને તેમાં મુખ્ય ત્રણ છે ૧ અનાજ, ૨ હાડકા-ચામડા અને ૩ તેલીઆઈઆ અનાજનો નિમસ તો નવા સુધી પુરોપના દેશો ખેતી કરતા ખીજા ઉદ્યોગમાં ગુચાએના રહેશે ત્યાં સુધી બધ થવાનો નથી જો ૩ અહીંથી ઘઉંને બદલે બિસમી બનાવીને મોખે તો લાભ થાય પણ એ ઉદ્યોગ તેમ હાડકા ચામડાનો ઉદ્યોગ પણ આપણા દેશમાં લોકપ્રિય થાય એમ બનેલું મુશકેલ છે હાલ તો માત્ર તેલીઆઈઆ કાચા પદાર્થરૂપે ન જતા એમાંથી અહીં જ તેલ કાઢવામાં આવે તો તેથી દેશમાં દેર તથા ખેતી વગેરે માટે જોઈતા પદાર્થો દેશમાં જ નહીં ખીજા પણ વધુ લાભ થાય આ વાત ધણા વર્ગોથી આપણાં વર્તમાનપત્રમાં ચર્ચા કરે છે તે સંબંધી વિગતવાન માહિતી ૧૯૦૮ ના માર્ચ માસના દિનિયન વિચ મા આપવામાં આવી છે. તે ગુનગતી વાચકને ઉપયોગી થશે એમ ધારી અત્રે આપીએ છીએ —

જેમાંથી તેલ નીકળી શકે એવા વનસ્પતિ પદાર્થો જે આપણા દેશમાં પુષ્કળ થાય છે તેમાંના આશરે ૬૦ નો બરોજો ઉપયોગ ઘર્ષ મદ્યવના છે પણ તેમાં પણ અજીર્ણ, સ સવ, કપાસ તથા મગફળી, એના, ખસખસ અને ટેપર એ આદિ પદાર્થો જેમાંથી જ્યાંબધ તેલ નીકળે છે તે તો વ્યાપારી દૃષ્ટિએ ખાસ કીમતી છે આ વ્યાપારી અગત્યતા એટલાથી જ મમજીશરે ૬૦ વર્ષે આશરે ૬૦ લાખ ડૉલર (આપણા ૧૫૦૦૦૦૦૦ મણ) તેન અને લગ ભગ બે કરોડ ડૉલર (આપણા ૫૬૦૦૦૦૦૦૦ મણ) તેલીઆઈઆ હિન્દુસ્તાનમાંથી નીમસ ઘર્ષ યુનાઇ વગેરે દેશોમાં ચઢે છે અને તેમાંથી ખરો નફો આપણે જે એના ઉમા જનાર તેને ન થતા ૫ દેલીએને થાય છે વેપારી વર્ગને ખાસ જાણવા જેવું છે કે દર વર્ષે આશરે ૨૫ લાખ ટન (૧૪ કરોડ મણ) તેલીઆઈઆ આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે પણ આટલો મોટો પાત્ર થયા છતાં તેનો બાબત ઉપયોગ ઘર્ષ તેમાંથી જેટલો પુષ્કળ નથી થવો જોઈએ તેટલો થાય છે કે નહિ, અને ન થતો હોય તો તે પ્રમાણે ઘર્ષ શકે એમ છે કે નહિ, એ સવાન બુદ્ધિ અગત્યનો છે આપણા દેશમાંથી દર વર્ષે જે આર્થિક નફો ખેતારી જાય છે તેમાં આ તેલીઆઈઆ જે વર્ગો વર્ષે લાખો મણ યુરોપ ચઢે છે અને જેમાંથી એ લોકો તેન કાઢી મીણબત્તિ સાબુ વગેરે અનેક જાતના ઉપયોગી પદાર્થો બનાવી તે પાછા અહીં વેચે છે—તે છે હવે એક ત્ર ૪ આ બીજા જે અહીં ઉત્પન્ન થાય છે અને તેવા ને તેવા પરદેશ ચઢી આપણને એની કીમતતુ જે મળે છે તે, અને બીજી ત્રાર્ક પડે રીએ એ ખરીદ કરી પોતાના દેશમાં એમાંથી વિવિધ પદાર્થો બનાવી પાછા અહીં વેચે છે તે, એનો તથાવત એટલો બધો છે કે એ જોયા પછી આપણે એ સબધમાં શુ કરવું, કેવી રીતે કરવું એ વિગેરે વિચાર કરવા જેવા છે

એ તો સર્વના જાણવામાં છે કે કાચા પદાર્થોની કીમત તૈયા કરેલા પદાર્થ કરતા બહુ ઓછી રહે છે. કાણુ તૈયા કરેલા પદાર્થમાં મહેનત અને ખર્ચ વિશેષ થાય છે દાખલા તરીકે જોઈએ તો અજીર્ણના બીયાની કીમત એક ટને (આપણા ૫૬ મણ) આશરે ૫

પાઉન્ડ (૭૫ રૂપિયા) ઉપજે છે પણ એ જ એક ટન બીયામાથી તેલ કાઢીએ તો તેમાંથી ૭ પાઉન્ડ (૧૦૫ રૂપિયા) નું તેલ, ૪ પાઉન્ડ (૬૦ રૂપિયા) નો ખોળ અને ત્યાર બાદ પણ કૂચા રહે છે અને એ કૂચા જે હાલ નિરૂપયોગી તરીકે નાખી દેવામાં આવે છે તે પણ અડધો પાઉન્ડ (૭૬ રૂપિયા)ના હોય છે એટલે રૂ. ૧૬૫ થી પણ વધારે કીમતનો માલ ૭૫ રૂપિયામાં જાય છે! એ જાણુવું જોઈએ કે તેલીઆ બીયામાથી સેકડે ૨૦ થી ૫૦ ટકા તેલ અને ૪૦ થી ૭૦ ટકા ખોળ નીકળે છે અને હતા ઘણો ભાગ કચરો બાકી રહે છે એક ટન અળશી માથી આશરે ૩૩ ટકા (૧૭-૧૮ મણ) તેલ ત્રીશકે મણ ખોળ અને આઠ મણ કેરતા પણ દઈક વધારે કચરો-કૂચા નીકળે છે અને તે એક ટન (૫૬ મણ) બીયામાથી હાથથી ચલાવવાના પ્રેસ (સચા) વડે ૬ તેલ કાઢવાને આશરે પોણાદસ રૂપિયા ખર્ચ થાય છે, તથા પેકીંગનો, બદરે લઈ જવાનો, તથા યુરોપ વહાણમાં મોકલવાનો બધો મળી સાગ.

* સોંગ રૂપિયા કરતા વધારે ખર્ચ થતો નથી એટલે કે તેલ કાઢવાનો તથા તે પરદેશ ચલાવવાનો એમ બધો જાણી આશરે સવાહવીસ રૂપિયા ખર્ચ થાય છે આ પ્રમાણે જેતા ૧૦૫ રૂપિયાની કીમતના ૬ ટન તેનના હિન્દુસ્તાનમાં તેલ કાઢનારને ચોખ્ખા રૂ. ૭૮-૧૨-૦ મળે એટલે કે એક ટન અળશીના બીયા એમને એમ ચલાવવાથી એને જે રૂ. ૭૫ મળે છે તે ૨ તા તેમાંથી અહીં હાથના સચા (પ્રેસ) વડે તેલ કાઢીને વેચતા ખર્ચ વિગેરે જતા ચોખ્ખા પુણ્યાર રૂપિયા વધારે મળે, અને તે ઉપરાંત જે એનો ખોળ વગેરે ઉપ-પેદાશ હી તે વિશેષમાં એ ખોળ વગેરે ઉપ-પેદાશનો પણ આ વેપારમાં બહુ મોટો ભાગ છે ખોળ એ દોરના સગીન પોરાક પોરાક તરીકે ઉપયોગનો હોવાથી હિન્દુસ્તાન બહારના બહુ રોમાંથી એની બહુ માગણી થાય છે અને ટને રૂ. ૧૦૦ થી ૧૫૦ સુધી ઉપજે છે પણ તે સાથે આપણા દેશમાં પણ દોર અને ખેતીમાં એ ચોગ ઉપયોગનો નથી હિન્દુસ્તાન જેવા મહાન ખેતીવાળા દેશમાં ખેતરને પોતાના છોખરા જેવા વ્હાલા અને ઉપયોગી દોરને જવા દેવા અને સશક્ત રાખવા માટે એ અતિ ઉપયોગનો છે વળી હિન્દુસ્તાનમાં ઘણો ભાગ માસા હારી ન હોવાથી દૂધ થી માખણ એ એમના ખોરાખની મુખ્ય વસ્તુઓ છે એવી ગણતરી ૨ વામાં આવી છે કે ગાય બેસની ઓલાદના મળી આશરે દસ કરોડ દોર હાલ હિન્દુસ્તાનમાં છે અને તે આવી રીતે ઉપયોગી હોઈ એમને ઉછેરવા અને સશક્ત રાખવા એ પણ મુખ્ય સવાલ છે આમ હતા જેવો આ બીયાનો પાક થયો તેવો જ, જેટલું મળ્યું તેટલું બસ છે એમ માની ઉપર બતાવ્યું તેમ તેલ વગેરે મઢી વેપાર કરવાથી જે મોટો-લગભગ બમણો-નફો મળે એમ છે તેનો લેશ પણ વિચાર કર્યા વિના એમ ને એમ પરદેશ ચડાવી દેવાથી લાખો રૂપિયાનું નુકશાન થયે જાય છે, એટલું જ નહીં પણ એમ ચવાથી આપણા દોરોનો હિમેશનો આવો અગત્યનો ખોરાક પણ આપણા દેશમાંથી જતો રહે છે અને તેને લીધે આવા અવાચક પ્રાણીની તદુરસ્તી અને તે સાથે આપણી ખેતીની તદુરસ્તી પણ વહાણે ચળી ધસડાઈ જાય છે

આવી રીતે દોરના ઉપયોગની દૃષ્ટિથી જેવાનું ઘોડીવાર અલગ ગખીએ અને વેપારની દૃષ્ટિથી જ જોઈએ તો પણ કેટલું નુકશાન થાય છે તેનું પણ આપણને ભાન નથી ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે ખોળનો ભાવ એક ટને રૂપિયા સોથી દોઢસો સુધી ઉપજે છે એટલે કે એક

૮૧ અળસીમાંથી કે તેલ નીકળ્યા બાદ જે લગભગ ૩૫ યોજા રહ્યા તેના ૩૫ ૬૦ ઉપર છે. આ પ્રમાણે જોતા અળસીમાંથી તેલ કાઢતા યોજા તો એની મેળે ઉપ-પ્રેદાશ તરીકે નીકળી આવે છે એ બનાવવાને જૂદી મહેનત કે ખર્ચ કરવો પડતો નથી તેવ કાઢવામા જ જે મહેનત અને ખર્ચ થયો તે જ યોજાને માટે તો પરશુનક ચકાવતા જ જે ખર્ચ થાય તે જ એટલે કે યોજાનું એને જે મળ્યું તે તો આ ધન્યામા ચોખ્ખો નહીં જ.

હવે યોજા પછી પાછો જે કચરો-ફૂંચો-રહ્યા તેની કીમત તો માત્ર રૂપિયામા જ અકાચ એમ નથી એની તો કીમતી ખાતર તરીકે અને તેમા પણ આગકાલ આપણી જમીન માથી કસ જતો રહ્યાની જે ખુમ વારંવાર સાબળવામા આવે છે તે વખતે તો એની જેટલી કીમત ફરીએ તેટલી ચોઢી છે પણ કહેવું જોઈએ કે અહીં પણ આપણે પાપપુણ્યના કર્મને સિદ્ધાન્ત પ્રવર્તેતો જણાય છે આપણા પૂર્વના પાપો-આપણી પાછલી ભૂલો અને મૂર્ખતાનું પરિણામ આપણે ભોગવીએ છીએ ધનના છોકરા ઘટી ચાટે અને ઉપાધ્યાયને આટો' એ શ્રામ્ય પણ સચોટ લાગુ પડતો કહેવત પ્રમાણે આપણા ધનમા-આગણામા-થતા ખાતરનો પોતા માટે ઉપયોગ ન કરતા પાગકાની જમીન ચોપીએ છીએ! ખરેખર આપણા પાપના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપી લાભ ચાલાક પન્દેશીઓ લે છે વર્તમાનમા જૂજ કીમત લઈ તેને બદલે બવિધ્યની અખુટ દોલત આપી દઈએ છીએ પણ હવે આ સ્થિતિ બહુ લાંબી ચલાવી શકાય એમ નથી

નશાટોટાના દમિબિન્દુથી આપણી હાલની રીતમા જે મૂળમા જ ખામી છે તે તો અલગ રાખીએ તો પણ કાચા પદાર્થોનો જે એમને એમ નીકાસ થાય છે તેને પરિણામે એક બીજો જગી સ્વાવ હિન્દુસ્તાનને થાય છે એ તો સ્પષ્ટ છે કે આ તેલના બીયા જે પરદેશીઓ ખરીદે છે તે તેલને માટે જ ખરીદે છે કારણ એમને ત્યાં આવા તેલના બીયા ઉત્પન્ન થતા નથી અને એ તેલ આપણે પૂરું પાડી ન શકીએ એટલે તેને બદલે એમને જેટલા તેવનો અપ હોય તેટલું તેલ નીકળી શકે એટલા બીયા આપણે ચઢાવવા પડે છે પણ વઢાણનું તર તેલને બદલે તેલના બીયા ચઢાવવાથી વધારે થાય છે કારણ, આગળ કહ્યું પ્રમાણે એક ટન તેલ તે મોકલવાનું હોય ત્યાં ત્રણ ટન બીયા મોકલવા પડે જે કે તેલના બીયા કરતા તેલનું ત્રણ વધારે છે પણ તે ત્રણ ગણું તો નહિ જ તો હવે સ્પષ્ટ છે કે આ તર રૂપી ભાગ વધારે ન હોય તો તેવ સોધુ કરી વેપારનું ક્ષેત્ર બહોળું કરી રાષ્ટ્રય અને યોજા વીગેરે ઉપપ્રેદાશ તે તો પોતાનું આ ખર્ચ સહન કરી શકે એમ છે અને નફામા પણ વધારો કરી શકે એમ છે આ પ્રમાણે કાચા પદાર્થો એમ ને એમ પરદેશ ચઢાવવાની રીત લાભહીન તેમ જ નુકશાનકારક છે વેપારના પાયારૂપ મૂળ સિદ્ધાન્તોના અજ્ઞાનને લીધે તેમ જ બેદરમીરને લીધે તથા સાહસના અભાવને લીધે આપણે છટથી વેપાર કરી શક્તા નથી અને લાભ પણ લઈ શક્તા નથી

જો આપણી ખેતી કે મહેનતનું જોઈએ તેટલું ફળ લઈ ન શકીએ તો પછી આપણી જૂમિ નસાળ છે- કાચુ સોનું છે-એ કહેવાનો શો અર્થ છે? ખા. રવદેશી સાહસ માટે આ એક અસાધારણ વિશાળ ક્ષેત્ર છે કાચા પદાર્થોની સદૃશનો વેપાર જે વર્ષોથી ચાલ્યો

આવે છે તેને બદલે કારખાનાં સ્થાપી આ પદાર્થોમાંથી જૂદી જૂદી વસ્તુઓ, બનાવવા ખરેખર કરવો એ જ ખરી જરૂર હોઈ દરેક સ્વદેશાભિમાનીનું કર્તવ્ય છે. અને એ સાથે જ કહેવું જોઈએ કે એ સવાલ કારખાનાં આવે છે એટલે કહણ કે નિરાશાભર્યો નથી. આપણામાં ધન્ય કારવાની શક્તિ કે અબગદારીમાં ખામી નથી. અને તેલ બનાવવાનો ઉદ્યોગ પુષ્કળ નફાકારક હોવાથી વેપાર ચલાવવાની સાગમા સારી રીતના જાણીતા માણસોની કંપનીઓ થઈ સદર ઉદ્યોગમાં પડે તો બધા ગમવાનું લેશ પણ કારણ નથી. વળી એ પણ કહેવું જોઈએ કે બહુ મોટી કંપની અગર બહેનથી જ આ ઉદ્યોગ ચાલી શકે એવું પણ નથી. ન્હાનાં મળથી પણ સારી રીતે તે થઈ શકે એમ છે. મોટા પામા ઉપર કંપામાં જે પૈસા, મહેનત અને વખતની જરૂર છે તેટલું હાલ ન થઈ શકે એમ હોય તો કંપનીને બદલે વ્યક્તિથી પણ થઈ શકે એમ છે. એક વિલાયતી હાથથી ચલાવવાના પ્રેસ (સંચા) ની કીમત રૂ. ૧૦૦ થી ૭૫૦ પડે છે અને તેટલા પ્રેસ વડે ત્રણ દિવસમાં એક ટન ખીયા પીલાય છે-એટલે કે એક દિવસમાં એક ટન ખીયા પીલવાને ત્રણ પ્રેસ જોઈએ. આવા પ્રેસ હામ હામ થાય તો તેથી પણ ઘણું દરજ્જે આપણો હેતુ સરે એમ છે. પણ તે કરનાર જોઈએ. હાલમાં આપણા દેશમાં આશરે દોઢસો જ તેલના કારખાના છે, પણ તેલમાંથી બનતા પદાર્થો અહીંજ તૈયાર કરી પરદેશ મોકલવાનું શરૂ કરીએ તો આપણે દેશમાં જેટલા રૂ. લોકવાના છતાં તેટલાં જ તેલ પીલવાના કારખાના પણ સ્થાપવા જોઈએ.

હિન્દુસ્તાનમાં તેલ બહુ લોકપ્રિય છે. એવી ગણતરી કાઢવામાં આવી છે કે એક કરોડ એકર કરતા પણ વધારે જમીન આ પાકની ખેતીમાં રોકાય છે. અને દર વર્ષે આશરે વીસ લાખ ટન (આપણા ૧૧૨૦૦૦૦૦૦ મણ) તેલ ઉત્પન્ન થાય છે દીવા બળવામાં, સાત બનાવવામાં અને અત્તર બનાવવાના ઉપયોગમાં યુરોપમાં તેલ બહુ હિંચુ ગણાય છે. અને તેથી એ દેશમાં બેળ વિનાનું ચોખ્ખું તથા તેલ બહુ આકર્ષક થઈ પડ્યું છે. પણ આપણા દેશમાં આ તેલનો દરેક ધર્મ આવામાં તેમ જ ખીજા ઉપયોગમાં બહુ બહોળો ખર્ચ હોવાથી યુરોપમાં જોઈએ તેટલા તથા મોકલી શકાતા નથી અને તેથી કરી માલની તગીને લીધે એક ટન તેલના તેલના ત્રણ સાડીસાતસો રૂપિયા જેટલી અસાધારણ કીમત ઉપજે છે. તલમાંથી જે તેલ અને જે બેળ નીકળે છે એટલે કે એક ટનમાંથી ત્રણસો રૂપિયાનું તેલ અને તેવું રૂપિયાનો બેળ થાય છે. પણ આવી લલચાવનારી પેદાશ છતાં આવાં કીમતી ખીયાં ટને પુણે સો રૂપિયા જેવી નજીવી કીમતે અરેબીયા અને સિલોન ચરાવીએ છીએ. આપણા અગાન અને એવાં જ ખીજા કાણોને લીધે આપણી પેદાશોની મર્યાદા કીમતનું આપણને બાન ન ટાઈ આવી રીતે વર્ગોથી ખોટ ખાધા જ નહીં એ જોઈ કેનું હૃદય ખિન્ન થાય એમ નથી ! ટોપમાં તો પરદેશીઓએ હાથ કરવા માંગ્યાં જ છે. કારણ કે સાત અને મીણબત્તી બનાવવામાં ટોપનું તેલ બહુ ઉપયોગી જણાય છે.

હિન્દુસ્તાનના હાલના ઔદ્યોગિક અવ્યવસ્થામાં તેલ બનાવવાનો ઉદ્યોગ પ્રથમ સ્થાન અને આશાજનક બાંધ શકે એમ છે.

આ તમામ જાતનાં તેલ યુરોપમાં જૂના જૂના અપમાં લેવામાં આવે છે. દવાના કામમાં

દેગવામાં, વોરનિશ, સાથુ અર્ને મીલુઅત્તી બનાવવામાં તથા દીવાબત્તીના અર્ને ધોવાના કામમાં એમ એનો વિવિધ ઉપયોગ હોવાથી એ લોકોએ એનો જૂદો જૂદો જાતનો વેપાર વધારી નાંખ્યો છે. હિન્દુસ્તાન જેવા ખેતીના મુલકમાં અને જ્યાં મજૂરી આટલી સેધી છે અને લોકની રહેવાની રીત તથા ટેવો બિલકુલ સાદી અને કચ્કચરવાળી છે એવા દેશમાં તો આવા ઉદ્યોગો માટે કેટલી સરળતા છે અને તે કેટલા લાભકારક છે એ કહેવું જરૂર નથી. તેલ બનાવવાના ઉદ્યોગનો બહોળો વિસ્તાર થાય તો પછી સલશ્ચુરિક એસિડ તથા ચૂનાના પાણી વડે તેલમાંથી જે ગ્લીસરાઇન અને ઓલિક એસિડ કાઢવાની રીત છે તે પણ ખરાબર સમજવામાં આવી એ પદાર્થો પણ અહીં બની શકે. અને એ વસ્તુઓ ઉચી નીતના સાથુ તથા મીલુઅત્તીઓ બનાવવામાં ખાસ આવશ્યક છે. તે સાથે આ ઉદ્યોગની પાછળ-એને અંગે-અનેક બીજા ધન્યા થાય એમ છે અને તેમ ચતાં આપણા દેશનો ઔદ્યોગિક અભ્યુદય નિશ્ચિત છે.

“સ્વદેશી.”

જનુવિધા

૧.

ઉપોદ્ધાત.

હેલાં પીસ પચીસ વર્ષમાં જનુવિધાનાં વિષયમાં બહુ ઝડપથી વધારો થયો છે. ઝોગણી-અપી સદીના લગભગ અન્ત ભાગ સુધી તો જનુતુ નામ પણ એ બાબતના વિદ્વાન મૂળની બહાર ભાગ્યે જ સાંભળવામાં આવતું, અને એ સબધી જેને જ્ઞાન કહીએ તે તો એમનામાં પણ તે વખતે નહોતું. પણ આજકાલ તો આ શબ્દ ધરગથુ જેવો યર્ધ ગયો છે, અને જેઓ કંઈ પણ કેળવણી પામ્યા છે તેઓ તો જનુઓ મનુષ્યના હરહમેશના જીવન સાથે મહેત્વનો સંબંધ ધરાવે છે એમ પણ માનવા લાગ્યા છે. પણ એટલું કહેવું જોઈએ કે ઘણે ભાગે બેક્ટીરિયા-જનુ-એટલે રોગના જનુ એમ લોકમાં મામાન્ય રીતે મનાય છે. પણ તેમ નથી, એમાં કેટલાંક દુસ્મનરૂપ છે તેમ કેટલાંક મિત્રરૂપ પણ છે-તેમાં પણ ઘણે ભાગે તો આ બીજા પ્રકારનો એટલે કે મિત્રરૂપ જ છે આ જીવસંધાત જેને Bacteria (બેક્ટીરિયા) એટલે કે ‘જનુ’ કહેવામાં આવે છે તે પ્રકત એક જાતના હલકી કોટિના છોડવા છે, પણ જગતના અવલાગ સાથે આ ન્હાના સમૂહનો એટલો અગત્યનો સંબંધ સિદ્ધ થયો છે કે એ સબધી શોધ યર્ધ થીમે થીમે એનું જનુવિદ્યાશાસ્ત્ર યર્ધ ગયું છે. એક હલકી કોટિના છોડવાનો ન્હાનો સમૂહ તે આટલા મોટા વિદ્વાનોને રસિક યર્ધ પડી શાસ્ત્રીય શોધનો-વિદ્યાનો ખાસ વિષય યર્ધ પડ્યો એ નવાઈ જેવું લાગે છે. જનુવિદ્યાની મહત્તા છોડવા અંગર વનસ્પતિ તરીકે નહીં પણ કુદરતમાં જે મહાન ફેરારો કાઢવાની જનુની શક્તિ છે તેને જ લીધે છે. છોડવાની

એવી એક પણ જાત વર્ગ નથી જે આ જાતના છાત્રી-જન્ટુ-સાથે મનુષ્યના બનબરી કરી શકે આ અતિ સૂક્ષ્મ જીવન સમૃદ્ધ-જન્ટુ-જે સદમદર્શક યાવરે જ બેઈ શકાય છે તેના અસ્તિત્વ તથા પ્રવૃત્તિને લીધે જે હટ અને આનંદ બંને પરિણામે આપણે જોગવીએ છીએ તે જ દુકામા ખતાનવાનો આ લેખનો હેતુ છે છેલ્લા પચાસ સાઠ વર્ષના જેમ જેમ એ સમૃદ્ધી જ્ઞાન થતુ ગયુ છે તેમ તેમ હુ તમા એક તરફ આખો વનસ્પતિસમૃદ્ધ જે ફરજ બળવે છે-જે ક્રિયા કરે છે-તેટલો જ આ એક અતિ સૂક્ષ્મ છાત્રી બનવે છે એમ વધારે સ્પષ્ટ થયુ છે આ જન્ટુઓ અતિ સૂક્ષ્મ છે પણ એમની મહત્તા એવી જ ભારે છે કારણ કે આખા પ્રાણિ તથા વનસ્પતિ જીવનનો જે સૂક્ષ્મ જીવોની પ્રવૃત્તિ ઉપર આધાર છે સાગની તેમ ખોટાની, નિરતરની તેમજ લગભગ અનન્ત, ગતિ તેઓમા ભરેલી છે

ઐતિહાસિક.

જન્ટુવિજ્ઞાનો અભ્યાસ સદમદર્શક યન્ત્રના ઉપયોગની સાથે શરૂ થયો છે સત્તરમા સૈકામાં અન્ત ભાગમાં એક હયુવૈનષાક નામના ડચ મહમદર્શક યન્ત્રીના જોવામા આ સૂક્ષ્મ સમૃદ્ધ જેને હવ આપણે જન્ટુના નામથી જોળખીએ છીએ તે પ્રથમ આ ચો પણ તે વખતે એ સમૃદ્ધના અસ્તિત્વ શિવાય બીજુ કંઈ પણ એના જાણવામા આવેલુ નહોતુ તેમ સ્વેચ્છી લગભગ દોઢસો વર્ષ સુધી પણ એ સમૃદ્ધી વિશેષ જાણવામા આવ્યુ નહિ પણ એ એ વિચિત્ર નેટનાક શાસ્ત્રીય વિદ્વાનોએ શ્રમ જનરી ખેંચે, અને બહુ યોગે પણ એ નળધી જ્ઞાનમા ઉમેરો કરતા ગયા છે આ જન્ટુઓને રોગ સાથે મબ્ધ છે એવી આટકળો પણ તે વખતે કરવાના આવના જણાય છે પણ આ આટ જ ખરી છે જે મિદ્ધ જ્ઞાનુ તે વખતે અશક્ય હોવાથી તે ઢોડી દેવામા આવી એટલુ જ નહીં ૧૫૫૮નું જુલાઈ મહી તે છેક ઓગણીસમા સૈકાના મધ્ય ભાગમા પાછી તથા થઈ અને તે વખતે મધ્યરે એનો એટલો અભ્યાસ થયો કે કેટલાક જુદા જુદા દાખલ-પ્રકાર-એને જણાયા અને તેનું વર્ગીકરણ કરવા યત્ન કર્યો પરન્તુ લા સુવી પણ આ વિચરને બહુ મહત્તા અપાયલી નહી

૧૭૮૭ તે વખતના સૂક્ષ્મદર્શક યન્ત્રની ખામી-અશક્તિને લીધે અજે કંઈ આ પ્રશ્નનું ખરું મહત્ત્વ સમજવાની ખામીને લીધે, આ વિષયમા લા સુધી કંઈ અગત્યનું જાણવામા આવેલુ નહિ પણ ઓગણીસમી સદીના મધ્ય ભાગમા જે વખતે સૂક્ષ્મ દર્શક યન્ત્રમા બહુ સુધારો થયો અને તેથી કરી સૂક્ષ્મ જીવોના અભ્યાસને મારે બહુ મરજતા થઈ તે વખતથી જન્ટુની બાબતમા અવિશેષ ધ્યાન અપાવા લાગ્યુ શ્વાન નામના શોધકે ઓગણીસમા સૈકામા એવા મિદ્ધાન્ત કાઢ્યા હતા આ સૂક્ષ્મ જીવોને-જન્ટુઓને વન્ટુના ફોટોવાળુ તથા વસ્તુઓમા જે ખીંગ, ઉભરો, આથો આદિ છે તેની સાથે સબ્ધ છે એ મિદ્ધાન્તો જે તે વખતે માન્ય નહોતા થયા તે દરે ખા ઈ એમ મિદ્ધ થયુ છે હુમમા હાલ આ વિદ્યાના સબ્ધમા જે જે બાબતો સિદ્ધ થઈ છે તે બાબતોના મુખ્યત્વે આટકળો વગેરે તે વખતના શોધકોએ કરેલા છે પણ તે વખતે એની ખૂબ અસર થયેલી નહીં અને કહોવાળુ તથા વન્ટુમા ખમીંગ-આથો-વગેરે આવે છે ત, રનાવણિમ ક્રિયાથી થાય છે એમ મનાવું, કારણ લાખિક જેવા વસ્તુવાળાઓની

માનવું એવું હતું, અને લીખિક એ તે વખત મ્હોળે પ્રમાણરૂપ ગણાતો, પણ જન્યુવિદ્યા શાસ્ત્રીઓ શોધ કરે જતા હતા અને મ્હોવાણુ વગેરે કે કાગેતુ કાગણુ આ જન્યુઓ છે, આ યશ્નિક ક્રિયા નથી, એ બાબતોનો પુનઃ એમ્હો થતો આવતો હતો પણ યોગ જ શાસ્ત્રીઓ એ બાબત બરાબર જાણતા, ધણાને એ વાતનું બાન નહોતું

પણ કેવટ પ્રસિદ્ધ લુઈ પેચ્યુરે આ જન્યુઓના સ્વરૂપને બાબત બહાર આણ્યું એણે જ *albuginaceous* (આલ્બ્યુમિનસ) — વસ્તુમા પોતાની મેળે બગડી, અદૃશ્ય હવ પાવાનો સ્વભાવ નથી એમ બતાવી, *fermentation* ખમીર આધી — એ રસાયણિક ક્રિયા નથી પણ જન્યુઓ જ એતું કારણ છે, જન્યુઓના પ્રવેશથી જ એ થાય છે, એમ બતાવી આ પ્યુ વળી એણે જ સિદ્ધ કરી આપ્યું કે આ જન્યુઓ અન્ય પ્રાણીઓની પેઠે એમ્ભાથી બીજી એમ ઉત્પન્ન થાય છે પોતાની મેળે એટલે કે જગા માત્ર રસાયણિક ફેરફારો થઈને આ જન્યુઓ બની જાય છે એમ નથી વળી એણે જ સિદ્ધ કરી આપ્યું કે દુધના બગડી જવા-ખાગ થઈ જવા-જેવા સાધનાણુ બનાવ પણ દુધમા આ સૂક્ષ્મ છોના ઉત્પન્ન થવાથી થાય છે વળી અમુક ગેગોના ડાણુ અમુક જનતા જન્યુઓ છે અને તેને સી રીતે ટાળી રાખ એ પણ એણે જ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે અને આ તમામ શોધો એક પછી એક બહુ ઝડપથી કરવામા આવી છે એ શિવાય પણ બીજા ધણા અગત્યના શોધો પેચ્યુરે કર્યા છે પણ ઉપર બતાવ્યું એટલું જ એને જન્યુવિદ્યાના સ્થાપક તરીકે ગણવાને બસ છે એમ નહિ કે એણે પ્રથમ આ જન્યુઓ શોધી કાઢ્યા કે પ્રથમ એનો અભ્યાસ કર્યો અને એમ પણ નહિ કે રોગ સાથે કે વસ્તુના બગડી જવા-એમા હવ પડવા સાથે એનો સંબંધારણુનાવતો મળ્યો છે એ એણે જ પ્રથમ શોધી કાઢ્યું પણ એના પહેલાના અન્ય શોધકોએ જે મૂલ્યો કરેલા તેમાથી કેટલાક મખત અને નિ સન્દેહ પ્રયોગોદ્વારા સિદ્ધ કરી આ વિષયને દૃઢ પાયા ઉપર પ્રથમ મનાવ્યું અને એ પ્રમાણે પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રનું લક્ષ્ય આ સૂક્ષ્મ છોના અભ્યાસ તન્દ્ર ખેંચનાર પેચ્યુરે જ છે

પેચ્યુરેના આમ કરવા પછી એનાં સિદ્ધાન્તોને નાસાબિત કરવાના કે એ સિદ્ધાન્તોની વધારે ખાતરી કરવાના હેતુથી અન્ય શાસ્ત્રીઓએ પોતાનું લક્ષ્ય એ તરફ ફેરવ્યું પણ જન્યુવિદ્યાના પ્રયોગો એ એટલેા અસાધારણુ મુશ્કેલીવાળો વિષય છે કે પેચ્યુરે પછી પણ ધણા ગોધંડા એમા લાગ્યા છતાં એ મળથી જ્ઞાનમા બહુ ઝડપથી વધારો થયો નહિ આ હવનસમુદ એ એમ્ જૂડ-સ્વતન્ત્ર મદદ છે એવું ૧૮૬૧ મા હોઈએને નક્કી કર્યું અને તે વખતથી એ મમદને *bocteria* 'બેક્ટીરિયા' થાને જન્યુના નામથી ઓળખવામા આવે છે આ વિષયની ગોધો એમ્હી કમણુ હતી કે કેટલાક વર્ષો સુધી પેચ્યુરે શિવાય ભાગ્યે જ કોઈ ખરો રોધક હતો એમ કહીએ તો આને આ વિષયના પ્રયોગો, નક્કી કરવાની રીતોમા ગહેલી મુશ્કેલીઓ, તથા સાધનોની ખામીઓ વગેરે એવા છે કે ૧૮૮૦ પહેલાની રોધો આજનો એ વિષયનો કોઈ અભ્યાસી જૂઠું, તો એને ખાતરી થાય કે એ વખત પહેલા જે થયું છે તે ખરા કે તા ખોટું હોવાનો વધારે મંભવ છે

પણ છેપા નીમ પચીમ વર્ષમા અમરમગ્ન ફેરફાર થઈ ગયો છે જે મુશ્કેલીઓ હતી

તે ઘણે ભાગે કામ કરવાની-શોધ કરવાની-રીતોની હતી પણ એગ્રાણીસમા સૈકાના અન્ત ભાગથી રોબર્ટ કૉકે એ રીતો એટલી બધી સગળ કરી નાખી છે કે તેને લીધે પેસ્ટ્યુર જેની અપૂર્વ મુદ્દિ જેનામા ન હોય તેવો વિદ્વાન પણ આ વિષયમા શોધ કરી શકે એમ છે અને તે એટલી ખાની ભરી થાય છે કે ઘણે ભાગે વિશેષ ખાની કરવાની જરૂર પણ નહિ એમ નથી આના પરિણામમા આ બાબતમા આજકાલ બહુ ઝડપથી પ્રવૃત્તિ ચાલે છે અને એ બાબતનું કઈકે ચોક્કસ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે એ કંઈ દિશામા અને કટકું થયું છે એ હવે બતાવવામા આવે છે

જનુ શું છે ?

જનુવિદ્યાના મબધમા ખાસ જાણુવા જેવી બાબત તે કુદરતમા જનુઓ કેવી સત્તા ધરાવે છે અને કટલી અસર કરે છે તે છે જનુની આકૃતિ મબધી જ્ઞાનમા એ વિષયના વિદ્વાનોને જ નમ પડે એમ છે પણ એની આકૃતિ અને એના શારીરિક બધારણુ સબધી કઈકે જાણુવા શિવાય એની સત્તા સબધી જાણુવું અશક્ય જેવું છે કુદરતમા એ જે અગત્યનો ભાગ બજાવે છે તે સમજવા સાર પ્રથમ એનો દેખાવ જોવો છે અને એ ક્યા મ્યા હોય છે એ જાણુવું જોઈએ અને તેથી પહેલા એની આકૃતિ સબધી થોડી હકીકત આપવી જરૂરની છે

જનુની આકૃતિ.

આકાર:—જનુઓ જે કે બહુ જૂદી જૂદી જાતના હોય છે પણ આકૃતિમા તેો સામાન્ય રીતે ત્રણ તરેહ જ છે બીલીયર્ડ નમવાના દડા જેવી ગોળ, સીસાપેન જેવી સીધી અને ઘુચ મદવાના સ્ક્ર જેવી આબજાવાળી ટુકામા ગોળાકાર (spheres) રેખાકાં (rods) અને વક્રાકાર (spirals) એમ ત્રણ તરેહમા જ બધા આની જાય છે ગોળાકારમા ન્હાના અગર મ્હોટા ગોળા હોય છે, અને તે ગોળા જૂની જૂદી તરેહના રૂપમા એમના થાય છે, રેખાકાંમા ન્હાની અગર મ્હોટી, પાતળી અગર જડી સોડી જેવા સીધા હોય છે, અને વક્રાકાંમા એક એમની પાસે અગર છૂટા આબજા હોય છે, અને તે એક જો અગર વધાર પણ હોય છે, અને તે આબજા ન વળે એવા સખત અગર વળે એવા નરમ પણ હોય છે

માપ અથવા કદ —કદમા ત્રણે એકસરખા માપના નથી હોતા જૂના જૂના કદના હોય છે પણ સાધારણુ કદ એ પ્રદેશના વીસ હજારમા ભાગનું હોય છે એ ચાર્ડ લબાઈમા એ ક્રોડ જનુ ગોઠવાઈ રહે અને એ શિનિંગ જેવળ સિકાની સપાળી હપર દસ ક્રોડ જનુ માર્ક શકેા ટુકામા, તે એટલા ન્હાના હોય છે કે સૂક્ષ્મદ્રશ્ય યન્ત્ર વિના તે જોઈ શકાય જ નહીં ગોળમા, ૦૦૦૦૦૧૨ થી ૦૦૦૦૦૬ ઇંચ મુખીના હોય છે રેખાકાંમા પણ લબાઈમા લગભગ એવડા જ થી માળીને લાખી દોરી મુખીના અને ૦૦૦૦૦૧૫ ઇંચ વ્યાસમા, — એમ વિવિધ પ્રમાણુના માપના હોય છે અને વક્રાકારનું પણ રેખાકાર જેવું જ છે અસાધુ મુખીમા સૂક્ષ્મદ્રશ્ય યન્ત્રમા જોવામા આવેલા સર્વથી ન્હાનામા ન્હાના આ જોવા છે

વૃદ્ધિની રીત — જન્યુને વધવાની—એકમાંથી બીજા ઉત્પન્ન થવાની—રીત વિચિત્ર છે. અન્ય પ્રાણીઓની યેઠે મૈથુનવ્યવહારથી એ ઉત્પન્ન થતાં નથી પણ એકના એની મેળે જે ભાગ યર્ધ જાય છે, અને એ ભાગના પાછા એ જ પ્રમાણે ભાગ થાય છે, અને એમ વિભાગ યર્ધ વૃદ્ધિ થાય છે. એક જન્યુ લાંબો યર્ધ તેમાંથી એ સરખા ભાગ થાય છે અને એવી રીતે થયેલા દરેક ભાગમાંથી પાછું એમ ને એમ થયે જાય છે: એકનાં બે, બેનાં ચાર એમ આકાશો જ કરે છે, અને એ પ્રમાણે અમંખ્ય જન્યુઓની ઉત્પત્તિ થાય છે.

વૃદ્ધિની રીત તો ઉપર કહી તે પ્રમાણે જ છે છતાં (૧) તરેહમાં ફરક હોય છે. ગોળ આકારના જન્યુઓમા કેટલાકના ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે ભાગ યર્ધ તરત છૂટા પડી જાય છે અને એ છૂટા પડેલા ભાગ મામસામી બાળુએ એ જ પ્રમાણે છૂટા પડી વધતા જાય છે. અને એવી રીતે બને બાળુએ વૃદ્ધિ પામનાર જન્યુને (micrococci) મોઈકોકોક્સ કહે છે. વળી એ જ (sphere-) ગોળ આકારવાળામા કેટલીક એવી જાત છે કે જે એક દિશામા જ વૃદ્ધિ પામે છે, બને બાળુએ નહીં. ઘણી વખત વિભાગ યર્ધ તદ્દન છૂટા પડી જતા નથી પણ એ વિભાગ એક બીજાને વળગેલો જ રહે છે. અને એમ લાંબી મણકાની માળા જેવું થાય છે. તેને (streptococci) સ્ટ્રેપ્ટોકોકોઈ કહે છે. વળી એમાં જ બીજી કેટલીક જાત છે તે પ્રથમ એક બાળુમાં જ એકનાં બે થાય છે અને પછી એમાંથી કાટખુણાની દિશાએ બીજા ઉત્પન્ન થાય છે અને એમ ચચચાર, આઠ આઠ, મોળસોળનાં ચોરસાં જેવું થાય છે. તેને (sarcoina) સાર્સીના કહે છે. જન્યુની વૃદ્ધિ તો આમ વિભાગ યર્ધને જ થાય છે પણ આમ એની જૂઠી જૂઠી તરેહમાં ફરક છે તેથી એની જાતો યાને વર્ગપાડવામાં આવ્યા છે.

રેખાકાર જન્યુઓની વૃદ્ધિ પણ એ જ પ્રમાણે થાય છે પણ ગોળાકાર કરતાં ઓછી વિવિધ છે. આમાં કેટલીક જાત એવી છે કે જેમાં વિભાગ થતાની સાથે તરત છૂટાં પડી જાય છે અને એમ સીધા કકડા જેવાં દેખાય છે અને કેટલાકમાં વિભાગ થાય છે પણ તે છેક છૂટાં પડતાં નથી અને લાંબી દોરીઓ જેવાં થાય છે. કેટલીક વાર વિભાગની નિશાની જણાતી નથી અને એમના એમ વધે જાય છે અને લાંબી એકસરખી દોરી જેવાં થાય છે. કોઈકવાર આ જાતમાં વચ્ચેમાંથી વિભાગ ન થતાં લાંબા ચીરા યર્ધ વિભાગ થાય છે. પણ તે કવચિત્.

અને તે જ પ્રમાણે વક્રાકારનું છે.

વૃદ્ધિ કેટલી ઝડપથી થાય છે.

જન્યુઓની વૃદ્ધિની અદ્ભુત શક્તિ એ જ એમના મહત્વની બાબત છે. એમની વૃદ્ધિની જો આવી શક્તિ ન હોત તો એમનું કદ તો એટલું ન્હાનું—સૂક્ષ્મ છે કે તેથી બહુ નુકશાન થઈ શકત નહીં. એમ જેવામા આવ્યું છે કે કેટલીક જાતના જન્યુઓ એમને અતુક્રમ નિયતિમાં દર અડધા કલાકે અગર એથી પણ ઓછા વખતમાં ઉપર બતાવ્યું તેમ વિભાગ યર્ધ વધે છે.

બીજાં કરતા જૂદી જાતનાં છે એમ જણાઈ આવે છે. બીજાં કેટલાંક પશુ જરા જૂદી રીતે જૂમખાંના આકારમાં થાય છે તેને (Colony) કહેવાની કહે છે.

સ્પોરથી ઉત્પત્તિ.

આગળ જતાવી તેમ વિભાગ થઈને જદિ થવાની જેમ એક રીત છે તેમ કેટલીક જાતના જન્યુઓની સ્પોરની રીતે જદિ થવાની વળી બીજી રીત છે. આ સ્પોર તે જન્યુનાં (protoplasm) જીવજાણતા અસુક તરફના ગોળ અગર લખગોળ કણ હોય છે અને તેમનામાં એવી શક્તિ છે કે જે પ્રતિકૂળ સ્થિતિથી સાધારણ જન્યુઓ મરી જાય છે તેવી સ્થિતિમાં પણ આ સ્પોર ટકી શકે છે. એ સ્પોર એ જાતના થાય છે. એક (Endogenous) એન્ડોજનસ એટલે અન્તર-જનનવાળા કે જે રેખાકાર (rods) અગર વક્રાકાર (spiral) ના અંતરના ભાગમાં થાય છે, અને બીજી (Exthogenous) આર્થ્રોજનમ એટલે અર્થ-જનનવાળા કે જે એન્ડોજનસ (અન્તર-જનનવાળા) પ્રમાણે જન્મતા હતાં જૂદી રીતે થાય છે, પણ આ જાતના સ્પોરમાં પ્રતિકૂળ સ્થિતિની જામે થવાની વધારે શક્તિ હોય છે.

પણ આપણે આ સ્પોરની ઉત્પત્તિની રીત જાણવા કરતા એનામાં જે ખામ જુલુ જણાવા જેવો છે તે એ જ કે પ્રતિકૂળ સ્થિતિમાં જે સ્થિતિમાં અન્ય કેટલાંક જન્યુઓનો નાશ થઈ જાય છે તેવી સ્થિતિમાં પણ આ જાતના જન્યુઓ જીવી શકે છે. અમિ અગર તાપ સ્લામે ટકી શકવાની એમની એટલી બધી શક્તિ હોય છે કે જેટલા અમિ અગર તાપથી બીજા સાધારણ જન્યુઓ તરત મરી જાય છે ત્યાં પણ આ જાતનાં જન્યુ જીવી શકે છે. આમાનાં કેટલાંક એવાં છે કે જે ૧૮૦ ડિગ્રી મેન્ટિગ્રેડ (૩૬૦ ડિગ્રી ફેરનહીટ) જેટલી ગરમીમાં પણ થોડો વખત જીવી શકે છે અને પાણી ઉઘળી શકે એટલી ગરમીમાં તો લાંબા વખત સુધી જીવી શકે છે. આવા અમિમાંથી નીકળ્યા પછી પાણી અનુકૂળ સ્થિતિમાં આવતાં કરી પ્રતિગાન થઈ જદિ પામે છે.

ગતિ.

કેટલીક જાતના જન્યુની ગતિ ચપલ હોય છે અને જે પ્રવાહી પદાર્થમાં એ થાય છે તેમાં ઝડપથી આમ તેમ ફેરતાં જણાય છે. આ ગતિ એમના શરીરમાંથી (Flagellum) ફેરેજલા એટલે લાંબા વાળ જેવું નીકળે છે તેને લીધે થાય છે. કેટલાંકને એક છેડે જે અને એક જ ફેરેજલા હોય છે. અને કેટલાંકને બન્ને છેડે એકેક હોય છે. કેટલાંકને વળી એક અથવા બન્ને છેડે આવા વાળનું જૂમણું હોય છે. અને કેટલાંકને આખું શરીર ચાર તરફ હોય છે.

* સામાન્ય બીજાં યા અંડની પૂર્વાવસ્થાને 'સ્પોર' કહે છે. બીજાં-અંડમાંથી ઉત્પન્ન થનાર વસ્તુ બીજાં-અંડમાં ગર્ભરૂપે રહેલી હોય છે. પણ આ 'સ્પોર' યાને કણ તે 'એક' એ મહત્ત્વ (જીવન) અણુ જેને 'સેય' કહે છે તેના જ જન્મવા હોય છે. એટલે બીજાં કરતાં પણ એનું સ્વરૂપ વધારે મારું અને નિરવયવ હોય છે.

જનુનું અદરુ શારીરિક બધારણ.

જનુના અદરના શારીરિક બધારણ સબધી હજી નેધએ તેવી ચોખ્ખી શોધ થયેલી નથી તેથી એ વિષે અહીં વિશેષ લખવા જેવું નથી.

જનુ તે પ્રાણી કે વનસ્પતિ પદાર્થ છે ?

જનુને પ્રાણીમા ગણવા કે વનસ્પતિમા એ ન્હાનો સવાલ નથી. અને તે ઘણા લાખા વખતથી ચાલ્યો આવે છે. મરણ કે એમના ટેવ્યા લક્ષણો ખાસીયતો વગેરે એવા છે કે જે બન્નેને મળતા આવે છે. જનુની સ્વતંત્ર ચાલવા હાનવાની શક્તિ અને પ્રાણીની માફક સેન્દ્રિય, બુત્તવોવાળા પદાર્થ બાદને જીવવાની સામાન્ય ટેવ એ એમનામા પ્રાણીના લક્ષણો છે, અને તેથી એ પ્રાણીની જાત છે એ મતને ટેકા મળે છે. પણ એમની સામાન્ય આકૃતિ એમની દ્વિતી રીત લાખી દોરીઓ જેવું થયું તથા સ્પોરની ઉત્પત્તિની રીત એ સર્વ વનસ્પતિ જેવા છે. વનસ્પતિમા (Jussiaie) ઑસ્ટીનેરિયા કરોને દક્ષી મટીના છો વાની એમ જાત છે તેના આકારમા અને જનુના આકારમા અતિશય મળતાપણુ છે. માત્ર રંગમા ફરક છે. ઑસ્ટીનેરિયા લીલા રંગના ટોચ છે. જનુને લીલો રંગ નથી પણ આ લીલા રંગના અભાવને લીધે જ ઑસ્ટીનેરિયાની માફક વનસ્પતિ-છોડવાઓ જે સાદા ખોરાક ઉપર જીવે છે તેવા ખોડ ઉપર જનુઓ જીવી શકતા નથી પણ બુત્તવોવાળા સેન્દ્રિય ખોરાકની એમને જરૂર પડે છે અને તે આ લીલા રંગના અભાવને લીધે તે શિવાય ઘણીખરી બાબતમા વનસ્પતિ-છોડવાના લક્ષણો એમા હોવાથી જનુ એ વનસ્પતિ-છોડવા છે એમ સામાન્ય રીતે મનાય છે.

જનુઓનું વર્ગીકરણ.

જનુઓના વર્ગ પાડવા એ બહુ મુશ્કેલ છે. સામાન્ય આકૃતિમા અતિ સાદાપણુ હોવાથી જૂદી જૂદી જાત ઓળખી કાઢવી એ એટલું જ કઠણ છે. પરંતુ જૂદી જૂદી જાતો અગર વર્ગ છે એ તો નિ સંદેહ છે. સૂક્ષ્મદર્શક ચત્રમા લગભગ એકમરખાપણુ જણાય છે પણ ગુણમા વિવિધતા સિદ્ધ થઈ છે, અને તેથી કરી જૂદી જૂદી જાતો છે એમ માનવું નેધએ પણ એ ઓળખી કાઢવી એ ગુચવણુભરેલું છે. આગળ બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે આકૃતિ વૃદ્ધિ તથા સ્પોરની ઉત્પત્તિ ઉપરથી સૂક્ષ્મદર્શક ચત્રિઓ જનુની જૂદી જૂદી જાતો પાડે છે. દાખલા તરીકે (rod-shaped) રેખાકાર જનુઓ જેમાથી એન્ડોજનસ (અન્તર-જનન) સ્પોર થાય છે તેને (Bacillus) બેસિલસ કહે છે. પરંતુ ન્હાના વર્ગ-ઉપવર્ગ-નક્કી કરવા સાર કોવોનીના આમર રોગ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ વગેરે ગુણો ઉપરથી નક્કી કરવું પડે છે. આ પ્રમાણે હાલ જનુઓની આકૃતિ કરતા એમના (physiological characters) શરીર વ્યાપાર-વર્તન-ગુણો-ઉપરથી જૂદી જૂદી જાતો નક્કી કરવામા આવે છે. પણ આ રીત અસંતોષકારક છે અને વર્ગીકરણના સવાનતુ હજી પણ સમાધાન થયું નથી છતાં થેડીક જાતો ચોક્કમ નક્કી થઈ છે અને તેમની કાર્યશક્તિ એટલી સ્પષ્ટ છે કે તે ઉપરથી તેઓ તરત પરખાઈ આવે છે.

જનુનું અવસ્થાન્તર પામવું.

જનુઓના દેખાવ, ગુણ, તથા શક્તિ વગેરેમાં કંઈ ફેરફાર થાય છે કે નહીં એ કહેવું એ એકી પણ વધારે કઠણ છે. છતાં હાલ એટલું તો સિદ્ધ થયું છે કે કેટલીક જાતનાં જનુઓ એમના ગુણો (physiological characters) બદલે છે. દાખલા તરીકે, ગાય ઉત્પન્ન કરનાર જનુની રોગ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ અમુક સ્થિતિમાં જતી રહે છે. તથા જે જાતનાં જનુથી દૂધ બગડી જાય છે—દૂધમાં ખરાબ આવે છે એવાં જનુની તથા બીજાં કેટલાંક જનુઓની એવાજ પ્રકારના ફેરફાર કરવાની શક્તિ પણ જતી રહે છે. પરંતુ એટલું કહેવું જોઈએ કે આ રોગી કાઢવું તથા એમનું વર્ગીકરણ કરવું એ બહુજ કઠણ કામ છે. તેમ છતાં હાલના જનુવિદ્યાના સર્વ વિદ્વાનોની ખાતરી છે કે જનુની જાતો, ગુણ, શક્તિ વગેરે ચોક્કસ રીતે લક્ષીકત નહીં કરવાને હવે માત્ર વખતનો જ સવાલ છે.

જનુઓ ક્યાં હોય છે ?

જનુઓ સિવાય અન્ય કોઈ પણ પ્રાણી કે વનસ્પતિ—હોડ એવા નથી કે જે દુનિયામાં સર્વત્ર મળી આવે. અને એ જ એમની સર્વત્ર હાજરી તથા વૃદ્ધિની અદ્ભુત શક્તિને લીધે, કુદરતમાં આટલાં બધાં મહત્વનાં ધર્મ પડ્યાં છે. પૃથ્વીની સપાટી ઉપર તો લગભગ મર્વ સ્થળે હોય છે, અને જમીનમાં પણ હોય છે, પણ ખાસ કરીને સપાટી ઉપર જમીનમાં હોય છે તે ઘણાં નીચે હોતાં નંધી. પણ થોડાંક એવાં છે કે જે ચાર શીટ નીચે સુધી હોય છે. જેમ જેમ નીચે જઈએ તેમ તેમ બહુ ઓછાં હોય છે અને હસ ડુટથી નીચે તો હોનાંજ નથી. જમીનની સપાટી ઉપર હોય છે તેમાં ખાસ કરી બીનાશવાળા અને સેન્દ્રિય પદાર્થથી ભરપૂર સપાટી ઉપર પુષ્કળ હોય છે. એક ઝેન (રતિ) જેટલી જમીનમાં ૧૦૦૦ થી ૩૦૦૦૦૦ જનુ હોય છે. અને જમીનના જનુઓની સાધારણ રીતે આશરે ૪૦ જાત છે.

બાંધ્યા અને છટા બન્ને પાણીમાં સપાટી ઉપર તેમ જ તળાએ પણ હોય છે. અને દરિયામાં પણ બહુ ઉંડાઈ સુધી જાણ્યાં છે. બધી જાતના તાજા પાણીમાં હોય છે તેમ જ પાણીને તળાએ બેઠેલા તમામ જાતના મેલ અગર કચરામાં હોય છે. વળી નવાઈજેવું લાંબો કે બાંધ્યા પાણી કરતાં વ્હેતા પાણીના ઝરામાં વિશેષ હોય છે. કારણ એ જ કે વ્હેતા ઝરાનું પાણી જમીનને ઘોતું આવવાથી તે ઉપરનાં જનુ પણ એ પાણીમાં આવે છે. તજાવ અગર મરોવર જેવાં બાંધ્યાં પાણી સ્થિર હોવાથી જનુઓ તળાએ એકઠાં થાય છે અને તેથી કરી ઉપરનું પાણી કંઈક જનુરહિત રહે છે.

હવામાં પણ જનુઓ હોય છે. પણ જ્યાં વસ્તી હોય ત્યાં ખાસ કરીને જમીનની સપાટી ખાસેની હવામાં વિશેષ એને ઉપરની હવામાં ઓછાં હોય છે. તેથી દાહતરો ખાટલા ઉપર સવાનું પસંદ કરે છે. જ્યાં ધૂળ તથા માણસનાં કપડાં ઉપરનો મેલ બહુ એકઠો થાય ત્યાંની હવામાં ઘણાં હોય છે.

ફેરક ઢાલી ગમેલી વસ્તુમાં તો અતિશય હોય છે. ખાતરના ડગલા, મએલાં ઢોર, ઢાલી

ગયેના ઝાડ, કચરો, ભીની પોચી માંતી તથા કોહી ગયેલા દુર્ગંધ ભારતા પદાર્થ ન્યા હોય
લા એ હોય છે કોરણ કે એ ઠેકાણે એમને કિતમ ખોગક મળે છે

પ્રાણીઓના શરીર ના ભાગમા મ્હોમા પેટમા તથા પેટના આતરણમા હોય છે અને
તે જ અમાણે મનુષ્યના શરીરમા પણ એ જ ભાગમા હોય છે

સાધારણ રીતે વનુના ઉપરના ભાગમા-સપાગી ઉપર-બહુ હોય છે ૫૫. ઉપ વળ
ગેલા હાથપગની આગળીઓના નખમા વાગમા તથા શરીરના ખૂણા ખચકા કે ન્યા ભાગ
મ્હેવાનુ હોય લા હોય છે પણ તદુસ્ત મનુષ્યની શિરાઓ લોહી, પીડીઓ અન્નિયઓ કે
એવા જ ખીગ ભાગમા હોતા નથી વગી ન્યા સુધી મગમૂત તેમ જ દૂધ તદુસ્ત મનુષ્ય
કે પ્રાણીના શરીરમા હોય છે ત્યા સુધી એ જનુરહિત હોય છે પરંતુ ઉપર ખતા સુ તેમ
જ દારથી એ પદાર્થો નીકળે છે એ દા ના છેક મ્હો આગળ જનુઓ હોય છે તેમ જ
બહાગના પદાર્થોમા પણ હોય છે, તેથી મગમૂત વગેરે શરીરમાથી નીકળતાની સાથે જનુઓનો
સબન્ધ થાય છે મ્હોટા જ નાનાં પણ જાણીઓના શરીર પણ વત્તાઓ જનુથી છવા
યના હોય છે માખીના જ ઉપર પણ હોય છે મધમા પીના વાગમા પણ હોય છે દલાદિ

ઠેકામા દુનિયામા સર્વ ઠેકાણે-ન્યા રજ રહી શકે એટલું મ્યાન હોય લા પણ જનુઓ
હોય છે પણ એટલું કહેવું જોઈએ કે ઘણે ઠેકાણે તેઓ સુસ્ત સ્થિતિમા હોય કે કદાચ
દૃઢિ રે છે પણ તે થોડી ન્યારે સૂકા ખાખ થઈ જાય છે ત્યારે તો તદન જ સુસ્ત હોય
છે પણ ફરે જનુઓમા આર્ગળ ખતાવવામા આવી છે તે રમાણે રહેલી દૃઢિની શક્તિ
રહેલી છે અને પોતાને અનુકૂળ ખોરાક તથા નીનાશ ન્યા મન્યા કે એકમાથી અનેક બન્ધ
અસા મ્ય થવા મડી જાય છે અને એ શક્તિ કેટલી અદ્ભુત છે એ આપણે જોઈએ છીએ પણ તે
સાથે જ વૃણા ખોરાક ખૂટવાથી એ શક્તિ અટકે છે એ પણ આપણે જાણ્યું છે પણ
એમને જોઈતા ખોરાક મન્યો કે પાજ જાગૃત થઈ જાય છે આ ખોરાક એમને મૂએના
પ્રાણી અગર ટ્રાહેની વનસ્પતિ કે મગમૂત કે ખીગએવા જૂદી જૂદી જાતના પદાર્થો
માથી મળે છે ન્યા સુધી આવે ખોરાક એમને મળે જાય છે લા સુધી એ
દૃઢિ વગેરે કાર્ય કરે જાય છે પણ ખોરાક ખૂટે છે અગર ખીગ કંઈ કારણ નડે છે
ત્યારે દૃઢિ થતી અટકે છે મંતનખ કે જનુઓ એ એક નિસ્તર અને સાંનૈક
સત્તા છે પણ ઘણે ભાગે હાથમા રહી શકે તેવી છે એમની સર્વન હાજરી તથા ખાવાના
પદાર્થોમા જમીનમાથી ખોરાક વગેરે ઉત્પન્ન કરવામા શણ બીડી વગેરે પદાર્થોના રેસા
છટા ખા વાગા તથા ખીગ દહ્યોગોમા જનુઓ કેવો ભાગ ખમ્મવે છે અને તેને હીધે
જાગતની વ્યવસ્થામા એ જવા મદાન ફેરફારો કરે છે તે હવે આપીશું તેમ જ રોગ ઉત્પન્ન
કરવાની પ્રામતમા પણ તે શુ અને ખી રીતે ખમ મે છે એ ખતાવીશું

હિન્દુસ્તાનનો રાજ્યવહિવટ.

(અનુસન્ધાન માધના અકથી)

ઈ સ. ૧૮૮૨-૯૩ મા એક મોટા સુધારો થયો. લૉર્ડ ડરિન્ટની સરકારે એ વિષય ઉઠાવ્યો હતો પણ એનો કાયદો ૧૮૯૨ મા ઘડાયો, —જે ‘ ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ્સ એક્ટ ’ ને નામે પ્રસિદ્ધ છે * તે પહેલાં ઇલાકાની તથા હિન્દી સરકારની ધારાસભામાં લોકમાયી કેટલાક માણસોને પસંદ કરીને નીમવાનો ગિવાજ હતો પણ એ પસંદગી સરકાર તરફથી થતી, લોકમતથી નહિ, તથા ધારાસભા આગળ કોઈક પણ બિન રજુ થયું હોય તો જ ચર્ચા કરવાની છૂટ હતી તેને બદલે હવેથી લોકની પસંદગી પ્રમાણે પ્રતિનિધિઓ નીમવાનું કયું, અને તે પ્રતિનિધિઓને રાજ્યવહીવટ બાબત પ્રશ્નો પૂછવાની વધુ સત્તા મળી શહેરની મ્યુનિસિપલિટિઓ અને લોકલ બોર્ડ—એઓને પ્રાન્તિક ધારાસભામાં પોતાનો પ્રતિનિધિ નીમવા માટે સંગઠરને બવામણ કરવાનો હક મળ્યો કેટલાક જમીનદારના વર્ગને તથા ‘ એમ્પ્લ ઓફ કૉમર્સ ’ અને યુનિવર્સિટિને પણ આ હક આપવામાં આવ્યો છે વડી ધારાસભામાં ૭ સભાસદો સરકારના અમલદારોમાંથી અને પાંચ પ્રજા તરફથી ચેવાયા છે—જેમાંનો એક એક મદ્રાસ, મુંબઈ, બંગાળ, અને વાયવ્ય પ્રાન્ત (હાલના ‘ સંયુક્ત પ્રાન્ત ’)ની ધારાસભામાં એસતા લોકના પ્રતિનિધિઓ તથા એક કલકત્તાનું ‘ એમ્પ્લ ઓફ કૉમર્સ ’—મળીને પસંદ કરે છે સોળ બેઠકમાંથી પાંચ બાકી રહી—તે અમુક વખતે ધારાસભા આગળ કેવી જાતનું કામ આવનાર છે એ લક્ષમાં લઇને, તથા જુદા જુદા વર્ગના લોકોની જરૂરિયાત ધ્યાનમાં રાખીને ગવર્નર જનરલ ભરે છે ધાન્યસભાનો આ કાયદો અજમાયશ દાખલ વડવામાં આવ્યો છે, અને લોકની પસંદગીથી મરકાવ બધાઈ ન જાય તે બાબત સારી પેઠે સાવચેતી રાખવામાં આવી છે—જેમકે, લોકના પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા કુલ સંખ્યાના અડધા ભાગ કરતા ઓછી નાખેલી છે, બાખીનો ભાગ સરકારનો નીમેલો હોય છે, તથા પોતા તરફથી પ્રતિનિધિઓ મોકલવાની લોકના મહાજને મત્તા આપેલી છે તે પણ માન ભલામણ કરવાની—એટલે એ બવામણ નામજનું કરવાની સરકારને સત્તા

* આ કાયદા મળન્ધી ક્રિતિહાસ જાણુવા જોગ છે મૂળ આ બાબતની માગણી કૉન્ગ્રેસે કરેલી, અને તે માટે એક બિલ પણ તૈયાર કરેલું એને અનુસરી મિ બ્રૅડલોએ પાર્લમેન્ટમાં એક બિલ રજુ કર્યું એ ઉપર કેટલીક ટીકા થઈ, તેમાં એક સુદો એ હતો કે હિન્દુઓ પોતાની સંખ્યાથી મુસલમાનોને દબાવી દેવાનો સભવ છે એ ટીકામાં ‘ સમાજેલી બૂલ ત્યાર પછી સર ફ્રીરોજશાહ મહેતાએ ખતાવી હતી. જેમાં એમણે જણાવ્યું હતું કે મુંબઈ કારપોરેશનની સ્ટેન્ડિંગ કમિટિમાં ૫ પારસી ૩ યુરોપિયન ૨ હિન્દુ અને ૨ મુસલમાન છે (હાલમાં મિ કેંગ હાર્ટેએ પણ બનારસની મ્યુનિસિપલિટિનો દાખલો આપીને એવી જ દલીલનો રદિયો આપ્યો છે) મિ બ્રૅડલોના બિલના પરિણામે—સરકારે પોતે પોતા તરફથી હાઉસ ઓફ લૉર્ડઝમાં બિલ રજુ કર્યું એ લૉર્ડ કૉસના બિલને નામે પ્રસિદ્ધ છે એમાં પ્રજા પૂછવાની અને બજેટ ઉપર ચર્ચા કરવાની લોકને મત્તા આપી હતી, પણ સભાસદો લોક પસંદગીથી નીમાય એ વાત દાખલ કરી ન હતી લૉર્ડ સૉલ્સબર્ગિએ આ ખામીનો ખયાલ કરતા કહ્યું કે—

એ છે. વળી, ધારાસભા કાયદા ઘડવા માટે જ મળતી હોવાથી, સરકારની રાજ્યનીતિ કે રાજ્યવહીવટ ઉપર માત્ર પ્રસંગોપાત્ત જ દીકા થઈ શકે પણ એ નિયમના ત્યાર પછી એટલો સુધારો થયો છે કે પ્રજા ઉપર કર નાખવાને વખતે જ ચર્ચા કરવાનો હક હતો તેને બદલે

"the principle election or government by representation was not an Eastern idea and that it did not fit Eastern traditions or Eastern minds"

અર્થાત્,—લોકમતથી પ્રતિનિધિઓ નીમવા એ પૂર્વ દેશના વિચાર અને રિવાજથી ઉલટું છે આ દેશીનનો ગદિયો સર ફીરોજશાહ ૧૮૫૦ ની છઠ્ઠી-નવમી કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે કરેલા ભાષણમાં આપ્યો છે. એમાં એમણે મિ એન્ડ્રીના નીચેના શબ્દો ઉતાર્યા છે—

'We are apt to forget in this country when we talk of preparing people in the east by education, and all that sort of thing for Municipal Government and Parliamentary Government, that the East is the parent of municipalities. Local self-government in the widest acceptance is as old as the East itself. No matter what may be the religion of the people who inhabit what we call the East, there is not a portion of the country from west to east, from north south, which is not swarming with municipalities, and not only so, but like to our municipalities of old, they are all bound together as in a spider's web. So that you have ready made to your hand the frame work of a great system of representation'

તાર્પર્ય કે પૂર્વ એ તો મ્યુનિસિપલિટીની જન્મભૂમિ છે અને લોકમતની જૂની સંસ્થાઓ છે તેને માત્ર નવા સમય પ્રમાણે, પ્રતિનિધિઓ નીમવા વગેરે કામમાં ઉપયોગમાં લેવાની છે સર ફીરોજશાહ લૉર્ડ કાન્થરબરિનો વિરોધ ઇંગ્લંડના ૧૮૩૨ ના રિફોર્મ બિલ રહામે લૉર્ડ વેલિંગ્ટનના વિરોધ સાથે સરખાવે છે મિ છૉડલોએ પોતાના બિલનો આગ્રહ ન કરતા સરકારના બિલ ઉપર સુધારા મૂક્યા પણ આખરે પાર્લિમેન્ટનો વખત ભરાઈ જવાથી બધું પડી ભાગ્યું ત્યાર પછી લૉર્ડ કાન્થરબરિનો બિલને અનુસરીને,—પણ લોકપસંદગીનું ધોરણ વિશેષમાં ઉમેરીને—મિ છૉડલોએ નવું બિલ દાખલ કર્યું, અને એમાના લોકપસંદગીના ધોરણ માટે ઘોડો ધણો જૂના બહાદુરશાહી લૉર્ડ નૉર્થબ્રૂક, અને લૉર્ડ રિપનની—પણ સંમતિ છે એમ બતાવ્યો હતો આ દરમિયાન, લૉર્ડ ડફ્ફિને, ઉપર મૂળમાં જણાવ્યું છે તેમ, આ વિષય ઉઠાવ્યો હતો તેમણે બહારથી તો કોંગ્રેસની વિરુદ્ધ ઉદગાર કર્યા, પણ સરકારના દફતરમાં, અમુકે ધોરણસર લોકપસંદગીથી પ્રતિનિધિઓ નીમવા દેવાની બલામણુ કરી તે ઉપરથી પાર્લિમેન્ટમાં સરકારે મિ (લૉર્ડ) કર્ઝનને હાથે નવું બિલ રજૂ કર્યું તેમાં લોકમતનું ધોરણ કેટલુંક દાખલ કર્યું અને આખરે ૧૮૫૨ ના મે માસમાં એનો કાયદો પસાર થયો

અને એટલું નોંધવું જોઈએ કે મિ એન્ડ્રીને પણ તે વખતે બલામણુ કરી હતી કે "that the first step shall be of a genuine nature and that whatever scope shall be given to the elective principle shall be real"

આ કાયદો કોંગ્રેસની મ્હોટામાં મ્હોટા રહેતો છે એક ઉદાર દિલના અને બાહોશ અંગ્રેજની મદદથી કોંગ્રેસના વૃદ્ધ વીરોએ દેશને કેવી મ્હોટી સેવા બજાવી છે—એ લોકના પ્રતિનિધિઓ હાથે ધારાસભાદ્વારા લોકહિતનું જે કાર્ય થાય છે તે જોવાથી સમજી શકાશે

હવે વાર્ષિક બજેટ વખતે પણ એ સંબંધી વાદવિવાદ કરવાની છૂટ થઈ છે. તથા રાજ્ય-વહીવટ તથા લોકોપયોગી માહિતી વિષે પ્રશ્નો (અમુક બંધન મર્યાદા જાળવીને) પૂછવા દેવામાં આવે છે.

૧૮૯૭ માં બ્રહ્મદેશમાં લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર મૂકયો, અને એને તથા મળખને ધારાસભા આપવામાં આવી.

લૉર્ડ કચરિનના વખતમાં, એક મહત્વની યોજના દાખલ થઈ: એ દેખાતી રીતે તો હિન્દુસ્તાનની લશ્કરી વ્યવસ્થા સંબંધી છે, તથાપિ એમાં રાજ્યનીતિનો 'ઇમ્પીરિયલ સર્વિસ પ્રશ્ન પણ સમાવેલો છે તેથી આ સ્થળે તે જણાવવી જોઈએ. ૧૮૮૫ માં પબ્લિકની જુમ પડી અને રૂશિયા સાથે લડાઈ જાગવાનો ભય હતો તે વખતે કેટલાંક દેશી રાજ્યોએ બ્રિટિશ સરકારને પૈસાની મદદ આપવા માંડી હતી, પણ તે બ્રિટિશ સરકારે સ્વીકારી નહિ. પણ ત્યાર પછી કેટલેક વર્ષે તેઓને જણાવવામાં આવ્યું કે દેશી રાજ્યો, જે તેઓ પોત પોતાના લશ્કરી અમલદારોના હાથ નીચે, પણ બ્રિટિશ લશ્કરી અમલદારોની દેખરેખ નીચે, કેળવાતુ—એવું જો લશ્કર ઉત્તું કરશે તો બ્રિટિશ સરકાર કેળવણી આપનાર અમલદાર તથા હથિયારો પૂર્ણ પાડશે. આ સૂચના સંદેહ પસંદ કરી અને અત્યારે ૧૮૦૦૦ 'ઇમ્પીરિયલ સર્વિસ ટ્રુપ્સ'—પાયદળ અને હયદળ (ધોડે-સ્વાર) મળીને છે. અને તે લશ્કરી કોમમાં બહુ કુશળ છે એમ મનાય છે. અને તેણે ચિત્રલ, ગિલગિટ, વાયવ્ય સગહદ ઉપરની તથા ચીનની લઢાખમાં સારો ભાગ પણ લીધો હતો. હિન્દુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યોમાં આ સુદ્ધાં એકંદરે ૧૧૦,૦૦૦ લશ્કર છે—પણ તે ધણે ભાગે હથિયાર, અને ક્વાયતની બાબતમાં તદ્દન રેડિયાળ છે.

આમની સભાના દરાવથી, અશીણુ વિષે તપાસ કરવા એક બાદશાહી કમિશન નીમાયું. વૈદકના કામ શિવાય, અશીણુ ન વેચતું અને અશીણુનાં ખેતરો ન અશીણુ કમિશન. વાવવા—એ સૂચના અમલમાં મૂકવી કે કેમ; એથી હિન્દુસ્તાનની તીજેરી ઉપર શી અસર થશે, કેટલું અશીણુ ખાધથી લોકનાં મન અને શરીર ઉપર કેવી અસર થાય છે; હિન્દુસ્તાનના લોકને અશીણુ બંધ કરવું પસંદ છે કે નહિ, અને તે પ્રમાણે કરવા માટે જે ખર્ચ પડે તેમાં તેઓ ભાગ આપવાને ખુશી છે કે કેમ એ વિષે તપાસ કરવાતું તેને સોંપવામાં આવ્યું. આ કમિશને ૧૮૯૫ માં રિપોર્ટ કર્યો. અશીણુથી હિન્દુસ્તાનનાં તનમન ઉપર ચોતરફ માફી અસર થયાનો પુરાવો મળ્યો નહિ. ચંદ્રલ પીવાનો રિવાજ તો નહિ જોવો જ જણાયો. અને અશીણુતુ વાવેતર અટકાવતું એવી લોકની જ્ઞતિ પણ જોવામાં ન આવી. એક જણ શિવાય બધા મેમ્બરોએ આ મતલબનો રિપોર્ટ કર્યો. ત્યાર પછી અશીણુનો સવાલ શાન્ત પડી ગયો.

૧. હાલમાં આ પ્રશ્ન ફરી ઉપસ્થિત થયો છે. પણ તે હિન્દુસ્તાનનું કિંત કરવાના ઉદ્દેશથી નહિ, પણ ચીનનાં લોકના કલ્યાણે અર્થે. દેશવર્ષમાં ચીનની સરકારે અશીણુ પીવાનો, દુધ રિવાજ પોતાની પ્રજામાંથી નાબૂદ કરવાનું, માથે લીધું છે, અને હિન્દો સરકારે પોતાની પેદાશ ખેતરને પણ એ દમિયાન ધીમે ધીમે અશીણુ ચડાવવું બંધ કરવાતું વચન આપ્યું છે.

૧ •

હિન્દુસ્થાનનું બીજું વસ્તીપત્રક, ૧૮૯૧ માં થયું.

વસ્તીપત્રક. હિન્દુસ્થાનનું ક્ષેત્રફળ—૧,૫૬૦,૧૬૦ ચોરસ માઈલ.
વસ્તી—૨૮૭,૩૧૭,૦૪૮
એક ચોરસ માઈલ દીઠ—૧૮૪
શહેરી વસ્તી—૨૭,૨૫૧,૧૭૬

કુલ વસ્તીના પ્રમાણુમા શહેરી વસ્તી—સેંકડે ૯-૫ ટકા.

કુલ શહેર—૨૦૩૫

દસ હજાર કરતા ઓછી વસ્તીના શહેર—૧૪૦૧

મુંબાઈ—૮૨૧,૬૭૪ વસ્તી.

કલકત્તા—૭૪૧,૧૪૪

મદ્રાસ—૪૫૨,૫૧૮

બીજા બધા એથી ઓછા

પુરુષોના પ્રમાણુમા સ્ત્રીઓ ૧૦૦૦ ૯૫૮.

મુસલમાન વસ્તી—સેંકડે ૨૦ ટકા

હિન્દુ વસ્તી—સેંકડે ૭૨ થી વધારે.

૧૯૦૧ મા લેવાએલા વસ્તી પત્રક પ્રમાણુ —

કુલ વસ્તી—૨૯૪,૨૬૬,૭૦૧

કલકત્તા (વધીને)—૧,૧૨૧,૬૬૪

મુંબાઈ (વધીને)—૭૭૦,૮૪૩

મદ્રાસ (વધીને)—૫૦૯,૩૯૭

જંગલખાતા ઉપર હાલમા કેટલોક વખત ચયા ખામ લક્ષ આપાય છે, અને વડી
સરકારે એ કામ પોતાને હસ્તક રાખ્યું છે ૧૮૯૮-૯૯ ના હિન્દુ-
જંગલખાત સ્થાનની સ્થિતિ વિષેના રિપોર્ટમા લખે છે કે “ છેલ્લા વીસ વર્ષમા હિન્દુ-
સ્થાનના દરેક પ્રાન્ત માટે જંગલના કાપણ ધડવામા આવ્યા છે, અને
જંગલના વહીવટને સ્થાયી રૂપ આપાયું છે. આ ખાતાની નોકરીના ઉપરિ અમલદારોને હરી-
શાઈ પૂર્વક પસંદ કરે છે, અને જર્મન ક્રાન્સ અગર કૂપર્સ હિલ કૉલેજમાં* તેઓને કેળવણી
આપવામાં આવે છે. ૧૮૯૩-૯૪ મા એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે કુલ જંગલખાતામાં

* આ કૉલેજ હવે રદ કરવામાં આવી છે. ઑક્સફર્ડ માર્શલ હવે પસંદગી થાય છે
પુરોપનાં જંગલોને લગતું શિક્ષણ મળે છે. પણ તે હિન્દુસ્થાનમા પૂરતું ઉપયોગી થતું નથી
એમ કહિયાદ છે. હિન્દુસ્થાન તળમાં હિમાલયની તળેટીમાં આને માટે શિક્ષણ આપાય છે.
પણ તે ધણે બાજે નીચલા અમલદારોને.

૨૧૦ ઉપલા દરજ્જાની જંગલો છે તેમાંની સેંકડે વીસ ટકા નીચલા દરજ્જાના અમલદારો ધણુ ભાગે દેશીઓ-થી ભરવી. આ વર્ગના અમલદારોને વાયવ્ય પ્રાન્તમાં હિમાલયની તળેટીએ આવેલા ડેહરા નામના ગામમાં જંગલખાતાની કેળવણી અપાય છે, અને તે પ્રાન્તમાં આ જાતની કેળવણી આપવાનાં સ્થાન ધીમે ધીમે ઉઘાડવાનાં છે. જંગલખાતાનો ઉદ્દેશ આ પ્રમાણે છે:—દરેક પ્રાન્તમાં જંગલનો અમુક ભાગ એવો નક્કી કરવો કે જેમાંથી આસપાસના લોકોની તથા પ્રાન્તની સાગ બજારણુ વાંમ વગેરેની જરૂરિયાત પૂરી પડે. તથા ધર ખાંધવાનો સાગ સ્ખમ અને રખરના વેપાર માટે જોઇતું લાકડું પણ એમાંથી લેવાય; ખાકીના ભાગની માપણી કરીને તે સરકારને તાંબે રાખવી, જેથી જંગલની પેદાશ વેદશર્ધ ન જતાં કાયમ થઈ બહુ નફાકારક થઈ પડે. આ ખાલસા કરવાના ભાગમાં લોકના ખાનગી હક હોય છે તે વેચાણુ કરી લેવામાં આવે છે. જંગલરક્ષણને અગે મુખ્ય કામ એ યાચ છે કે પહેલાં દર વર્ષે દાવાનળથી આખા જંગલો ને જંગલો સળગી જતાં તેમ ન થવાં માટે હવે બન્દોખસ્ત કરવામાં આવ્યો છે, તથા જે જાડમાંથી ખીજ ઉત્પન્ન થઈ ખીજનું જાડ ઉગે છે તે કપાઈ જતાં અટકાવાય છે, તથા ઊંચી જાતનુ ધર ખાંધવાતુ લાકડુ અમુક નિયમિત કાળે ફરી ફરીને ઊગી મળતું રહે એવી જાડવણુ કરવામાં આવે છે. અત્યારે ૮૦,૦૦૦૦ કરતાં વધારે ચોરસ માઇલ જમીન આ રીતે જંગલખાતાના સંરક્ષણુ તળે છે. આ ઉપરાંત સરકારની માલકીની ૩૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલ જંગલની જમીન છે જે બધીનો લોકને લાભ થાય, એમનાં દોરો પોષાય, તથા સરકારને એમાંથી ઉપજ આવે તેવી રીતે વહીવટ ચાલે છે, અને રક્તે રક્તે એમાંથી કેટલીક સંરક્ષિત જંગલમાં ઉમેરાતી જાય છે. સરકારને હસ્તક ન ગએલાં એવાં ખાનગી જંગલો, હવે રહ્યાં નથી. સંરક્ષિત જંગલમાં પૈસા આપી પરવાનો મેળવ્યા શિવાય કોયલા ખનાવવા તથા પરદેશ માગ-ચઢાવવા માટે જાડ કાપવા દેવામાં આવતું નથી; દોર ચરાવવાના પણ અમુક શી લખને પરવાના અપાય છે, અને તે બહાર અમુક ભાગ એવો રાખવામાં આવે છે કે જેમાં મૃત દોર ચરાવવાની તથા બજારણુ કાપી જવાની તથા ખીજનું લાકડું લેવાની ગામના લોકને છૂટ હોય છે. ૧૯૦૦-૦૧ માં જંગલખાતામાંથી સરકારને ૧૧,૧૨૦,૦૦૦ ખર્ચ થયું; અને ૧૯,૧૯૫,૦૦૦ ઉપજ થઈ.

૧. જંગલખાતા સ્લામે મિ. મલખારી જેવા રાજ્યબક્ત પત્રકારની પણ ફરિયાદ છે. પણ સરકારે કેવા સારા ઉદ્દેશથી આ ખાતું કાઢ્યું છે એ છેલ્લી ધારાસભાની બેઠકમાં મિ. મિલરે કરેલા બાણીના નીચેના ઉત્તરમાં સારી રીતે દર્શાવેલું છે.

“ Under the head of *Forests* for the coming year the Budget provides for an expenditure of 160 lak and for receipts of 276. The total area of Reserved and protected forests now amounts to 102,514 square miles and there is a further area of 131,137 square miles known as “Unclassed Forests” This is a branch of administration the importance of which is certain to go on increasing. I do not refer to the importance of its contributions to the Treasury, they are not to be neglected, but they represent only a small part of the benefits to the country which forestry confers. The necessity for the preservation of forests for climate reasons is every year becoming more widely

આતંક નિબંધ ગોળીઓ.

આતંકનિબંધ ગોળીઓ આરોગ્યની દેવી છે, પૌષ્ટિક દવાઓની મહારાણી છે, હાડકો અને વેધોનું અર્પણ હથિયાર છે, શક્તિનો અખૂટ ખજાનો છે, સ્મરણશક્તિનો સાગર છે, દુઃખોવાને આશીર્વાદ છે અને ઠંકમાં મનુષ્ય માનવું જીવન છે.

ગુમ થયેલી યાદદાસ્ત, ગુમ થયેલ તાકાતને પાછી મેળવવા માટે, મગજને પ્રેરિ આપવા માટે, યાનતંતુઓને તેજ કરવા માટે, તથા સોડી સુધારવા માટે આતંકનિબંધ ગોળીઓ બિનઠરીક પ્રલાજ છે.

કિંમતગોળી ૩૨ ની ૬૫ ૧ નો રૂપીઓ ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

માલિક, આતંકનિબંધ ઔષધાલય—સ્થાપિત ઇસ્તિસન ૧૮

હેડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ:

બ્રાંચ ઓફીસ. મુંબઈ. કાલકાદેવી રોડ.

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
મુંબઈ.	કલકત્તા.	પુના-સીટી.	વડોદરા.	અમદાવાદ.
કાલકાદેવીરોડ.	હેરીસનરોડ.	બુધવારરોડ.	રાવપુરા.	રીચીરોડ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
In English p. p 100) Gratis Post free, Apply to,

Vaidya Shastri Manishanker Govundji,
Jamnager, Kathiawad.

મગવદ્ગીતા.

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે.

અપૂર્વ વિસ્તૃત અને વિશદ વ્યાખ્યાન સાથે, મુગ્ધાત્મક, શુદ્ધ અર્થ તથા આત્મીય પુષ્કળ વ્યાખ્યાન સહિત આ આર્યતત્ત્વજ્ઞાનનું અપ્રતિમશાસ્ત્ર દરેક સહૃદય, દરેક ધર્મપ્રેમી અને દરેક મુમુક્ષુ મનુષ્યે અવશ્ય વાંચવા અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. કદ રૂમી આદિ ૧૭ લગભગ ૮૦ ફારમ પૂર્ણ પાડે કિંમત રૂ. ૪-૦-૦ ચાર પૌરોજ આના પાંચ

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ

"My Lord, the bulk of my remarks today refer to the industrial development of India, and for the best of reasons. To my mind, that is the most important and exigent problem now before the Government. We hear a good deal of unrest, in my opinion, whatever restlessness there may be in the country is economic in origin. I do not mean to suggest that contributory political and social causes are absent; there are, as a matter of fact, powerful political and social causes at work; but the *chief cause of discontent appears to me to be want*. My Lord, no class of the people is free from the baneful and irritating influence of this all pervading evil, which is to a large extent at least, the effect of a civilisation unsuited to the habits, temperament and peculiar circumstances of the country. With the gradual working of the disruptive laws of succession and the break up of the joint family system, most of the ancient families are ruined, notwithstanding the paternal care of the Courts of the Wards, with the limitations upon their authority, the landholding classes have lost their capacity, prestige and power; increased competition for career has reduced the prospects of the respectable classes who have for centuries supported themselves by service, while the progress of an attractive material civilisation has instilled into them high ideas of ease and enjoyment, and placed this beyond their reach by their costliness. And the lower classes, although in receipt of higher wages at places, have lost the pristine simplicity of rural life, and with their habitual want of forethought, have become spoilt by the example of the higher classes, and been drawn into reckless and ruinous expenditure. The high prices, for which free international trade is to some extent responsible, have affected the whole nation, it is the same cry everywhere; it is want and struggle for existence. So long as this want remains, the result is not only distress and disease, but also discontent and a desire for change. This is the problem therefore that the Government ought to apply itself to with all the philanthropy, enlightened self-interest, and statesmanship which have characterised its action in the past. Do what you might, Your Excellency will leave the germ undestroyed unless this want is removed. And this can be best done by the expansion of the manufacturing industry of the country long with the adoption of subsidiary measures for affording relief to the community, agricultural and non agricultural. The prosperous condition of the mill-operatives in the large manufacturing centres proves this. The industrial development of India claims therefore serious consideration. I do not doubt the intentions of Government. The measures taken from time to time for the promotion of the education of the people in Technology and Economics demonstrate forcibly the sympathy and the earnestness of the Government in this matter. The announcement at the last Convocation of the Calcutta University of the creation of a Chair in Economics affords one more proof of the keen interest Your Excellency takes in the subject. But, while I cordially acknowledge all that Government has done to encourage Indian industry, as an humble representative of the people it is my duty to press the matter upon its attention, and to appeal to Your Excellency for a more thorough, vigorous and liberal treatment of the subject.

HONBLE MR. CHITNAVIS

વસન્ત

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वोणि भूतानि मधु यथा
यमस्मिन्सत्यं तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषो यथायमस्यैव सत्यं तेजोमयोऽमृतमयं
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्म सर्वम् ।

सत्याहं प्रमदितव्यम् । धर्माहं प्रमदितव्यम् । कुरालाहं प्रमेदितव्यम् ।
त्ये न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाहं न प्रमदितव्यम् ॥

વર્ષ ૭, અંક ૪.

[માસિક]

વૈશાખ, સપ્ત ૧૯૬૪.

તંત્રીઃ—પ્રેક્ષિત આનન્દમ્ બાપુભાઈ મુવ એમ એ- એન એવ બી

પ્રેયસીસાન્નવન	૧૪૫
(રા રા સ્વદેશ હરિવાસ હર્ષદેશ મુવ બી એ એવ એવ બી એવ બી)	
ગૃહ મહિલા	૧૪૭
(રા રા નરસિ હરાવ ભોજાનાથ બી એ સી એસ)	
પ્રાસંગિક નોંધ	૧૫૦
(વસન્ત ઑફિસ)	
વીરુને આવાડન	૧૫૩
(રા રા ' સમર બી એ)	
ગૃહીનુ વર્ષ	૧૫૪
(રા રા વિગ્નવલાસ કનૈયાલાલ મુવ એવ સી ઈ)	
હિન્દુસ્તાનની ખાલો અને તે માહેના ખનિજ પદાર્થો	૧૫૬
(રા રા ગગરા કર મલિસા ર વૈશુવ બી એ)	
હિન્દુસ્તાનના ઉદ્યોગોનું અવલોકન	૧૭૬
(વસન્ત-ઑફિસ)	
કાગળ ધનાવવાનો ઉદ્યોગ ૨	૧૮૧
(રા રા ' સ્વદેશી)	
મરાઠી લેખકોનું ચોથું સંમેલન	૧૮૩
(રા રા હીરાવાલ જિ ખારેખ)	
રોખ સાદી	૧૮૮
(રા રા મુખનસર હરિવાસ મુવ)	
સાહિત્ય ગ્લા	૧૯૨
(રા રા મોહનલાલ પાર્વતીરા કર દવે એમ એ, એવ એવ બી)	
હા ૧ નકલ જે કરવી જ તો સીદ સુદિ છ રચતો પ્રભુ ૧	૨૦૧
(રા રા અન્દ્રસ કર નર્મદાસ કર પાયા બી એ)	
જીવન સમ્મતા	૨૦૨
(રા રા ' વિદ્યારી ')	
જન્મવિધા	૨૦૩
(રા રા ' સાયન્સ ')	

લવાજમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સમાજો, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) ગુજરાતીશા-
નાના માસિકો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૨૫ સુધીના સર્વ પગારદારો
માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ: નવી રચનાતી (એટલે કે એક વર્ષ અનુદની)
રાજ્યના આશ્રય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર
બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૬-૦ મોકલવા
કૃપા કરવી. ખાજ વર્ષ માં, રૂ. ૦-૧૨-૦, ખાજ મા રૂ. ૧-૪-૦.

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના	રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)
છૂટક નકલ નહાના અંકના	રૂ. ૦-૪-૦ "
" મોટા અંકના	રૂ. ૦-૬-૦ "

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ "વસન્ત-ઓફિસ" ની સહીના લેખો માટે "વસન્ત-ઓફિસ" અને વ્યવસ્થાપક
ક જવાબદાર છે.

અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે

- ૪ કોઈ પણ લેખનું અસલ લખાણ-એ લેખ "વસન્ત"માં દાખલ કરવાનો યા કર્યો, હોય
કે ન હોય-પણ એ લેખકને પાછું મોકલવાને અમો બધાતા નથી.

પારસી કવી અરદેશર ફરામજી ખમરદારનાં

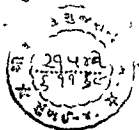
કાબ્યોનું ત્રિજ્ઞ પુસ્તક

પ્રકાશિકા

પ્રગટ કરનારાઓ મેસર્સ ટી.ડી. અક્ષેસરીઆ સન્સ. ફાટર્ પ્રીટીંગ પ્રેસ, મુબાઈ, અને
સહલા જાણીતા પુસ્તકો વેચનારાઓ મારફતે મલશે. કીમત રૂ. ૧-૪-૦. ટપાલ ખર્ચ
આનો ૦)ના વધુ

એજ કવિના આગલા પુસ્તકો કાવ્ય રસિકા (ધટારેશી કીમત રૂ. ૧-૮-૦) અને
વિલાસિકા (કીમત રૂ. ૧-૮-૦) ની માત્ર ચોટીજ નકલો બાકી છે, જે પૂર્ણ ઉપલબ્ધ
દેખાણોએ મલશે

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

वपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

वपनिषद्.

વર્ષ ૭, અંક ૪.

[માસિક.]

વૈશાખ, સંવત્ ૧૯૬૪.

પ્રેયસી સાન્તવન.

મારી મીઠી રહે છે શા માટે ? નથી કોઈ લેઈ લેતું-
તારું સ્વપ્ન બલેને હો પ્રભાત, નથી કોઈ લેઈ લેતું !
કોઈ લેઈ લેતું રે કોઈ લેઈ લેતું ! મારી ધ્રુવ પદ.
શાને ખીલે છે સંભારિ વાત નિશાએ વિભાસણુ ને પડી ?
શાને ધ્રુવે સ્વપ્ને એ સાક્ષાત આવી હોય કોઈકે ઘડી !

મારી મીઠી ૧

મળવું હોયે પર્વણિએ પૂરી પેર, વાંકુ થાયે કઈનું કઈ,
અણસરેલું પીગની દેહેરે દેહેરે ! મુઝાવું નહિ સમજી સહી.

મારી મીઠી ૨

આ સસારે, અસારે, માયાપારે પ્રમગ એવા કઈકે દરો !
કાં ગમગણુ ગૂરીબડી તારે અખડ સુખ ખીજે કઈ દરો ! !

મારી મીઠી ૩

કદાપિ, સુખ ના ખમી શકે મિત્ર રાતો તાતો હૃદયે દિસે ।
તોના રંગે રસાયુ વિચિત્ર સાગરહૃદયે ધ્રુમશે ॥

મારી મીઠી ૪

કદાપિ અહણે ઘેરાયો થોડો ઝાઝો, કદાપિ એવો અસ્ત થઈ,—
કદિ કળાયે ધડુ ન વી'લી યાને । અન્તર એવો એવો હું રહું ॥

મારી મીઠી ૫

કોઈ કાળે ભળશુ આપણુ, એવા ભળશુ જૂઠા કોઈ શુ કરે ।
હૃદયે હૃદયે ઓવારેણા, લેવી યનયન તનમન, એતનુ, વરે ॥

મારી મીઠી ૬

તું મુજ કુમુદા રમણી તું તારા રોહિણી ચતુરા ચક્રોરી તુંએ
તું વનરૂપિણી દક્ષિણી દેવાળના કહું શુ તું તેની તો એ ॥

મારી મીઠી ૭

બલે માન હુ-ને તું તારો ચન્દ્ર, ચક્રોર, જે તે હૃદય કહે ।
હું તો તારો એ તારો હરિ એક લેતા ન કોઈ તુજ એ લહે ॥

મારી મીઠી ૮

સાગર મહેલ, વાલકેશ્વર
મુખાઈ, તા ૨૯-૨-૧૮૯૬,

હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.*

* સ્વ હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવનું આ કાવ્ય, એમના પુત્ર-શ. સુમનસ તરફથી પ્રસિદ્ધ થવા અમારી પાસે આવ્યું છે.

મૂઠ કાકિલા.

(ક્રિતવિલમ્બિત)

તિમિર તારક સર્વ ગયાં, શમી,
ઊઠો ઉધાઠું કયાં સમારતી,
શશિકલા, ગગનાડુગ્ધાભાંડી
નવલ શુક્રશં પ્રેમથી લાડતી ।

૧

કહિ ઉલૂક ગયો વનમાં, છુપી,
નિજ કઠોર સુરો લઈ મંદરી;
મધુરગાનમુધા વરસાવતી,
પરભૂતા સદકાર મહિ, મુણી.

૨

(ખંડકરિગીત)

શશિકલા નવયૌવના
શુક્ર રૂડો વર વરી,
ગીત મંગલ લક્ષ્મીનાં
એ ગાય કોયલ રસભરી.

૩

ગીતસુર શવલે પડી,
હૃદયસુર શા મુજ સુરે ।
કોકિલા તરુએ ચઢી
મુજ પ્રશ્ન-ઉત્તર મીતરે.

૪

(ખંડકરિગીત)

“ મધુર મુજ તૃષ્ણાઃ સુખતણી,
વિમલ યશવાન્ધા રસભરી,
અને પ્રેરે નિત્યે ઉલટબર કંલંબપથમાં,
યગે સિદ્ધિ શું આ છોતી વિવિધ વિધોળ વસમાં ? ”
પરભૂત વદે—“ વૈષ્ણવ તનમાં ! ”

(ખંડકરિગીત)

કોકિલા આઠ ફળતી
હૃદય સુખ ઊડુ પૂરે ।
વાંછી એ મન ફેલતી
મુજ હૃદયમાં ધ્વનિ શા ભરે ।

૫

છે; પરંતુ એની બહાર રહીને તેણે દેશના કલ્યાણ માટે ધણું કરવાનું રહે છે : મંદિર કરતાં મંદિર બહાર કરવાની પ્રભુભક્તિ થોડી હોય છે ?

૧ *

*

૧ ૨ *

૨ *

*

આ વર્ષે વડી ધારાસભામાં બેઠે વખતે થએલી ચર્ચા અસાધારણ વિદ્વતા કે વક્તૃત્વના ચમત્કારથી ઝળકતી ન હતી; પરંતુ એમાં કેટલીક અગત્યની બાબતો મોઘવારી બહુ સાદી અને સીધી રીતે બહાર પાડવામાં આવી હતી, તેમ જ સરકાર તરફથી પણ પ્રગળે સંતોષે એવા કેટલાક મહત્વના સુધારા બહાર કરવામાં આવ્યા હતા.

શ્રી. મિ. ગોખલેનું બાપણ બહુધા તે વખતે સરકાર તરફથી થએલી કેટલીક કોટિ-ઓના ઉત્તરરૂપ હતું. શ્રી. મિ. ચિટનવિસતુ બાપણ વધારે વ્યાપક અને ગંભીરતાથી ભરેલું હતું—જેનો મુદ્દાનો ઉતારો ત્રૈત્રાસના વસન્તને અન્તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. પણ સર્વ ઉચ્ચારણોમાં, હંમેશ માટે સ્મરણપટમાં અંકાઈ જાય એવું વાક્ય તો એક જ—ટિપ્પુ સુલતાનના વંશજ મદ્રાસવાળા નવાબ સૈયદ મહમ્મદ સાહેબનું હતું. તેઓ સાહેબ કહે છે

“ I do not know whether grain-compensation allowance is destined to play as demoralizing a part in Indian Finance at the present day as falling exchange did in the nineties of the last century ”

ખરેખર, પંદર વર્ષ ઉપર વિલાયતની હુંડી ગડગડી પડવાથી સરકારને જેમ ગભરાટ પેદા થયો હતો તેમ અત્યારે અનાજની મોઘવારીથી પણ થાય તો આશ્ચર્ય નહિ. પ્રથમની મુશીબતનો ઈલાજ સરકારે એ ક્યો કે—પોતાના અગ્રેજ અમલદારોને હુંડીના નુકશાનનું વળતર આપવાનું ઠરાવ્યું, અને ટંકશાળામાં ખાનગી ચાંદીના રૂપીઆ પાડવા બંધ કરી પાઉંડના પદર રૂપીઆનો ભાવ નક્કી કરી આપ્યો. હાલ ઉત્પન્ન થએલી મોંઘવરી મધ્યમ અને નીચલા વર્ગના નોકરોને સકટરૂપ છે, અને તે કાયમ રહે તો સરકાર એનો શો ઉપાય ઓળે છે તે જોવા જેવું છે. સામાન્ય રીતે જોયા ભાવ એ લોકની સમૃદ્ધિનું ચિહ્ન ગણાય છે, અને સરકાર કેટલીક વાર આ દલીલનો ઉપયોગ પણ કરે છે. પરંતુ આ વખતે ધારાસભામાં પ્રગળા પ્રતિનિધિઓ તરફથી આ બાબત જ્યારે ઉપસ્થિત કરવામાં આવી ત્યારે સરકારે માત્ર એટલું જ જણાવ્યું કે સમસ્ત પૃથ્વી ઉપર જેમ ભાવ ચઢી ગયા છે તે જ પ્રમાણે અત્રે પણ થએલું જોવામાં આવે છે. મિ. ગોખલેનું એમ માનવું છે કે હાલમાં સરકારે જોઈએ તે કરતાં વધારે રૂપીઆ પાડ્યા છે તેનું આ પરિણામ છે; અને આ કુટપ્રશ્ન હોવાથી તે સંબંધી સક્ષમ તપાસ કરવા માટે કમિટિની મવાની વિનંતિ કરવામાં આવી છે, અને તેમ કરવા સરકારે હા પણ પાડી છે. દરમિયાન, છેલ્લા (જુલાઈના) હિન્દુસ્તાન રિવ્યૂ-પત્રમાં એક ગૃહસ્થ તરફથી આંકડા રજૂ કરવામાં આવ્યા છે:—

વર્ષોમાં વધારો—૧૮૮૦-૮૧ કરતાં ૧૮૯૦-૯૧ માં સેંકડે ૧૭ ટકા

૧૮૯૦-૯૧ „ ૧૯૦૦-૦૧ „

૨ „

ત્યાર બાદ, છેલ્લાં પ્રાચીન-સર્વમાં પુષ્કળ મરફત.

ખેડાણ જમીન—

ચોખા (એકર) ઘઉં (એકર) સમગ્ર અનાજ (એકર)

૧૮૮૪-૮૫	૨૦,૮૧૮,૨૮૧	૧૯,૭૩૨,૦૩૭	૧૧૨,૦૮૫,૪૦૧
૧૮૮૦-૮૧	૧૫,૬૨૧,૬૬૮	૨૨,૦૩૨,૮૧૪	૧૭૬,૪૫૮,૪૭૩
૧૮૦૦-૦૧	૬૯,૦૨૬,૨૭૩	૨૦,૧૦૩,૦૨૪	૧૮૨,૦૪૫,૧૪૬
૧૮૦૪-૦૫	૭૩,૫૨૫,૩૮૮	૨૩,૫૦૯,૮૦૨	૧૮૫,૪૫૩,૦૪૨

પાક—

	ચોખા (હેક્ટર)	ઘઉં (હેક્ટર)
૧૮૮૧-૮૨	૩૧૪,૮૦૪,૧૬૧	૬,૦૮૩,૭૪૧
૧૮૦૬-૦૬	૪૪૫,૮૬૧,૦૦૦	૮,૫૬૦,૮૪૦

બ્રિટિશ હિન્દુસ્થાનમાંથી નિકાસ—

	ચોખા (હેક્ટર)	ઘઉં (હેક્ટર)
૧૮૮૬-૮૭	૨૬,૪૬૦,૫૦૮	૨૨,૨૬૩,૬૨૪
૧૮૦૦-૦૧	૩૧,૦૭૭,૮૨૬	૫૦,૦૨૧
૧૮૦૧-૦૨	૩૩,૭૪૭,૬૪૯	૭,૩૨૧,૮૧૮
૧૮૦૨-૦૩	૪૭,૦૪૧,૫૪૪	૧૦,૨૬૨,૧૦૦
૧૮૦૩-૦૪	૪૪,૪૪૪,૭૬૯	૨૫,૮૧૧,૩૧૨
૧૮૦૪-૦૫	૪૮,૮૩૭,૩૯૯	૪૩,૦૦૦,૪૦૨

સરકારે ટંકશાળામાં પાડેલા નવા રૂપીઆ—

૧૮૮૪-૮૫	૯,૪૫,૯૫૦
૧૮૮૫-૮૬	૨૯,૨૭,૧૩૦
૧૮૮૬-૮૭	૫૭,૩૩,૫૩૦
૧૮૮૭-૮૮	૯૮,૫૬,૯૨૦
૧૮૮૮-૮૯	૬૯,૮૩,૬૫૦
૧૮૮૯-૧૯૦૦	૨,૨૨,૫૯,૭૪૦
૧૮૦૦-૧૮૦૧	૧૭,૨૬,૪૮,૭૨૪
૧૮૦૧-૦૨	૫,૧૩,૪૭,૭૩૨
૧૮૦૨-૦૩	૧૧,૩૮,૬૪,૮૪૮
૧૮૦૩-૦૪	૧૬,૫૩,૧૧,૫૪૧
૧૮૦૪-૦૫	૧૧,૩૭,૦૩,૩૬૬
૧૮૦૫-૦૬	૨૦,૮૦,૪૪,૫૫૧

પહેલાનાં પ્રાચીન સરાસરી

૮,૦૦,૦૦,૦૦૦ (લગભગ)

એનો ફલિતાર્થ એ છે કે—છેલ્લા દસકામાં હિન્દુસ્થાનની વસ્તી જૂજ વધી હશે, કદાચ ઘટી પણ હોય; અને ખેડાણુજીનમાં વધારો છે; તેથી અનુમાન એવું થાય છે કે કાં તો ટંકશાળમાં રૂપીઆ વધારે પાડવામાં આવ્યા હોય, અગર તો પરદેશ અનાજ વધારે ચઢતું હોય, અગર તો બને હોય. હાલની મોંઘવારી ઉપર જણાવેલાં બંને કારણાનું પરિણામ છે એમ ઉપર ટકિલા આંકડા દર્શાવે છે.

હવે, આ મુશીબતનો ઉપાય શો ? રૂપીઆ વધારે પડી ગયા હશે તો તેનું તો સાદું બે વર્ષે આજ પાડીને વાળી શકાશે. પણ પરદેશ અનાજ જતું શી રીતે અટકાવી શકાય ? દાદાભાઈ નવરોજીનો મહાસિદ્ધાન્ત માનીએ તો હિન્દુસ્થાન માથે પરદેશી અમલદારોના પગાર પેન્શન વગેરેનો બોલો ભારે હોઈ, અત્રેથી તે પ્રમાણમાં માલ ચઢાવ્યા વિના છૂટકો નથી. આ દુખ ટાળવાનાં ચાર સાધનો છે : (૧) સરકારી નોકરીમાં દેશીઓનો વધારે ઉપયોગ કરવો; (૨) દેશમાં હુજરો વધારવા, જેથી કારીગરીનો માલ પરદેશ ચઢાવી શકાય, અને અનાજ થોડું ચઢાવવું પડે; (૩) રેલવે વધારવાનું બંધ રાખી જળાશયો વધારવાં, જેથી અનાજ પરદેશ ખેંચાઈ જવાની વિશેષ અનુકૂળતા થવાને બદલે વિશેષ અનાજ ઉત્પન્ન થવાની અનુકૂળતા થાય; (૪) અનાજની અત્યન્ત મોંઘવારીના વખતમાં નિકાસ ઉપર જકાત નાંખવી. અમુક વેપારીઓના સ્વાર્થ ખાતર આ છેલ્લા સાધનનો દુરુપયોગ થઈ જવાનો ભય છે. પણ આ વ્યવહારતંત્રમાં એવું કયું સાધન છે કે જેનો એક યા ખીજી રીતે કોઈક વખતે દુરુપયોગ થવાનો ભય ન હોય ? હજી સુધી તો પ્રજાપક્ષના પ્રતિનિધિઓ તવંગરના નહિ પણ કેવળ ગરીબ વર્ગના હિત ઉપર જ દૃષ્ટિ રાખે છે,* અને સરકારને પણ એ વર્ગ જ પ્રિય છે. તેમ વાસ્તવિક દુરુપયોગ થતો અટકાવવા માટે સરકારના હાથમાં પૂરતાં સાધનો પણ છે, અને એક વખત શરૂ કરેલી રીતિ જરૂર જણાયે પાછી ફેરવી નાંખવાની પણ તેને સત્તા છે. તેથી આ નવી આર્થિક નીતિ દાખલ કરતાં સરકારે આંચકો ખાવો ન જોઈએ એમ દેશના કેટલાક હિતચિન્તકોનું કહેવું છે. પણ આ સાધનના મૂળમાં જ એક વાત રહેલી છે તે એ કે—હિન્દુસ્થાનના હિત ખાતર આયાત યા નિકાસ ઉપર યથેચ્છ જકાત નાંખવાની હિન્દુસ્થાનને સત્તા હોવી જોઈએ. તેથી અત્યારે, અસાધ્ય અને અનિષ્ટ રાજકીય + સ્વરાજ્યના વિવાદો કરવાને બદલે, આર્થિક સ્વરાજ્ય (Financial and economic autonomy) પ્રાપ્ત કરવાનો ચલ કરવામાં આવે તો વધારે સારું છે. આ આર્થિક સ્વરાજ્ય પણ અત્યારે તો અસાધ્ય જ છે, પણ તે અનિષ્ટ નથી એટલું જ નહિ પણ તે આજેના પ્રયત્ન દેશની મ્હોટામાં મ્હોટી જરૂરિયાતને ધોકદૃષ્ટિ આગળ તારવી આપવામાં સહાયજીત થશે, તથા આપણી પરમ પરતન્ત્રતા આર્થિક છે એ વાત પ્રજામાં બરાબર ગ્રહણ થશે.

[વસન્ત-અંકિસ.]

* મિ. ગોખલે ઇન્કમટેક્સ રદ કરવાની સૂચનામાં ન બલ્યા, અને મીઠાનો કર રદ કરવાની જ માગણી કર્યા કરે છે તે આ કારણથી જ.

+ (બ્રિટિશ સામ્રાજ્યથી છૂટા પડી મેળવેલી સ્વતન્ત્રતાના અર્થમાં)

વીણાને આવાહન.

(છંદો ૬૫-થી)

વસતતિલકા.

હે કતરે વસતો મનુલથજ વીણા !
 હુ ખી દસા તુજ હોસે યર્ધ તું વિશીલું !
 આનંદો ડીલુ “ મિય એમ ” મહાન દસ,
 શીતામ્બુનુ કનુ “ સેન્ટ ફિલા ” તું સ્વચ્છ,
 ત્હા પૂર્વ કાગધો રહી લગ્ન તુ શાખે,
 ને વાયુ વચન પડે તુજ મ નાખે,
 કપ્પડ યકર, પલુ, વિટારી તુ-પામ વધી,
 તન્ની હોવા વિગ્ધો દારો દોધી સમૂહી,
 હે વાદિની ! વિગ્ધો નવ શુ હજીયે ?
 પશ્ચાત્તણ સન્ન મર્મ શમ્દ થાયે,
 ને નિઝે કલને જિણુ જિણુ નાયે,
 તેથી મોઢા તુજ મુરો મુંક રહે શુ તોયે ?
 ને મર્ધ વીન્વદને નવ હાસ્ય લાયે ?
 કે અશ્રુ કે મુવર્તી ને નવ શુ દગાયે ?
 કે ! આમ “ કુર્ચીન ” મા, તુજ મર, પૂર્વ
 રહેતા ન નીન્વન કમર લેય જેવે,
 તે વેગ ગાન, તુ, નિગલ થતો પ્રીતિના,
 ને ગાન પ્રાપ્ત મશના વગો, ગાતોતી ત્હા,
 ગદીમ બીકેનને કંતી હતી તુ,
 મર્વિષનો મદ બધો જ ઉતારતી તુ
 ત્હારે લયે વિગ્ધો મોંઢુ કદમાન
 ઉંચુ મુણ્ણ તુજ ગાનજ એકતાન,
 ઉત્સાહો ઉત્ત પોતા શ્રવણે મુગાન
 થોહા કિરીટી, રૂટી સુદર્શી, એક ધ્યાન
 ત્હારે હતા જ સંગીત વસ્તુ મુખ્ય
 સ્વામી મુનેન અતુના, બાવી વીર્ય,
 માયામયી મહન તન્નો મર્તિ જ ત્હાની,
 ત્હાહો મયે અપદુ આ કુ મુટ બારી,

તોયે, અયે !, ફરોથી એક જ વાર ગા, ગા,
આ દીર્ઘ નીંદ થકો જગો રસીકો તું, ગાઃ
ચાતુર્ય મ્હાર તુજ પૂર્વ સુગાનનો, તો,
પાડી સકે ને પડ્યો પશુ મંદ નહાનો,

તોયે, અયે !, ફરોથી એક જ વાર ગા, ગા,
આ દીર્ઘ નીંદ થકો જગો રસીકો તું ગા,
જે કે કઠોર બયશીલ વિમદ હોય,
ને હોય ના કંઈ જ ઉત્તમ ગાન યોગ્ય,

જે તે પ્રભાવથી રુદ્રે ઉર એક તોય
છેડયા સુરો, ન, તુજ મોહન, વ્યર્થ જાય;
ત્હારે ન મૌન ધરી રહે, ફરો ગા, તુ વીણુ,
સરો જગાવ્ય, અમિ મોહિની ! રમ્ય ક્રીણા.

અમર.

પૃથ્વીનું વય.

(અનુસન્ધાન ૫. ૧૦૨ થી.)

આ સવાલને ભૌતિકશાસ્ત્રી વળી એક ત્રીજીજ દિશામાંથી ઉપાડે છે. હવે તે ઉપર પ્રમાણે પૃથ્વીના વયની બાજીમયાદા બાધી તે પોતાની દષ્ટિ સૂર્ય તરફ ફેરવે છે અને પ્રશ્ન ઉઠાવે છે કે સૂર્યને કેટલા વર્ષ થયા ? સૂર્ય પોતાનું તેજોબળ કેટલા કાળ થયા ફેરવે જાય છે કે જેથી આ પૃથ્વી ઉપર પ્રાણી વનસ્પતિ વગેરે જીવો જીવે છે ? ત્યારે સવાલ એ ઉઠે છે યાય છે કે સૂર્યની શક્તિનું મૂળ શું ? આપણે પૃથ્વી ઉપર જેવું અગ્નિનું સ્વરૂપ જોઈએ છીએ તેવી રીતે સૂર્ય પર અગ્નિનું જ્વલન થતું નથી. કારણ કે જો સૂર્યનો ગોળો આપે કાલસાનો અનેકો હોય અને તેની આસપાસ તેનો દાહ જરી રાખવાને પૂરતો ઓક્સીજન વાયુ હોય તો તો સૂર્ય મ્યારનોએ યોગ્ય હજાર વર્ષોમા ટુકકને રાખ થઈ ગયો હોત. ત્યારે આ વાત વૈજ્ઞાનીઓને માન્ય થઈ ત્યારે એમ અનુમાન કરવામા આવ્યું કે સૂર્યનો મહાન સ્ફલપિંડ, ભાગી ગયેલી પૃથ્વીઓના કકડાઓ ને સૂર્યમંડળમા ઉલ્કારૂપે ધસડાઈ આવે છે તેને પોતાના ગુરુત્વબળથી પોતામા આકર્ષી લે છે અને તેથી ઉલ્કાઓમાં એટલો તો વેગ પેદા થાય છે કે સૂર્યની સાથે અથડાવાથી તેની વેગશક્તિ ગરમીરૂપે સૂર્ય પર પ્રદર્શિત થાય છે. હવે આવી રીતે જો સૂર્યની ગરમીનું મૂળ હોય તો પ્રત્યેક વર્ષે સૂર્ય જેટલી બહાર કાઢે છે તેટલી ગરમી ઉત્પન્ન કરવા માટે ચદ્રના કંદ જેટલું સમગ્ર ઉલ્કાઓનું કંદ સૂર્યમાં જઈ પહોંચવું જોઈએ.

પણ ખગોળવેત્તા કહે છે કે આકાશમાં આટલા બધા ઉલ્કા માલૂમ પડતા નથી. ત્યારે હવે સર્વમાન્ય અનુમાન એમ કરવામાં આવ્યું કે જે પદાર્થનો સૂર્ય અનેલો છે તે પદાર્થના પર-માણુઓના એક બીજા સાથે અથડાવાથી સૂર્યની ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે. આ અથડામણ સૂર્યના સંકોચાવાને લાગે છે. અને એવી ગણતરી થઈ છે કે સૂર્યનો વ્યાસ પ્રત્યેક સેકન્ડ ચાર માઈલ જેટલો સંકોચાતો જાય છે. આમ છે ત્યારે પ્રશ્ન એવો ઉપસ્થિત થાય છે કે સૂર્યની ગરમી આવી રીતે કેટલાં વર્ષ થયા નીકળે જાય છે? આનો લોર્ડ કેલ્વીન એમ જવાબ આપે છે કે સૂર્યને ગરમી આપતાં તે પચાસ કરોડ વર્ષ કરતાં વિશેષ વખત થયો નથી. આપણે ઉપર જોયું છે કે પૃથ્વીને જડ થયાને અને પાણીને પૃથ્વી ઉપર પ્રવાહી થયાને દશ કરોડ વર્ષ થયાં છે.* આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે સૂર્ય પૃથ્વીને કદાચ ૧૦ કરોડ વર્ષ સુધી તેજ આવ્યું હોય પરંતુ એટલું તો ઓક્સજન કે તેલે ૫૦ કરોડ વર્ષ સુધી તો પૃથ્વીને પ્રકાશ આપ્યો જ નથી.

આ પ્રમાણે આપણે પૃથ્વીના વયનો વિચાર ભૌતિકશાસ્ત્રથી ચારે મેર કેવી રીતે કરાય છે તે જોયું અને તેમાં ભૌતિકશાસ્ત્ર પોતાની મુજબ છોડતાં છોડતાં જોઈને પૃથ્વી ઉપર જીવ કેટલા વર્ષથી શક્ય છે તેનો તો જવાબ આપી શકતો નથી પરંતુ એટલું જણાવી શકે છે કે કઈ હદની બહાર પૃથ્વી જીવ પોષી શકવા અશક્ય હતી. લોર્ડ કેલ્વીનનો એવો મત થાય છે કે આ હદ દસ કરોડ વર્ષ કરતાં વિશેષ નથી અને તે અનુમાન કરે છે કે જીવ ઉત્પન્ન થયાને લગભગ બે ત્રણ કરોડ જ વર્ષ થયાં છે.

આમ ભૌતિક રીતમાં મોટી ગણતરીઓ કરવી પડે છે અને ગણિતશાસ્ત્રની અનિવાર્ય સૂક્ષ્મતા મેળવેલાં અનુમાનોને યથાર્થતાનું સ્વરૂપ આપી દે છે પણ એથી કોઈ વખત ખોટો માર્ગ દોગઈ જવાય છે ખરું. આટલું તો નક્કી છે કે જે આપણાં સ્વીકૃત તત્ત્વો જ ઓક્સિજન નથી તો તે ઉપરથી ગણિત કરેલી ગણતરી યથાર્થ પરિણામ આપી શકે નહિ* અને એ ઉપરથી કહી શકીએ કે જે પરિણામમાં કંઈ પણ અંદાજિતતા માલૂમ પડે તો તેને માટે સ્વીકૃત તત્ત્વોની અનિશ્ચિતતા જવાબદાર છે. પ્રત્યેક ગણના અમુક અનુમાનો ઉપર બંધાયેલી છે; આ વિષે આપણે વિચાર કર્યો ન હોત પણ આપણે હવે ભૌતિકશાસ્ત્ર અને ભુસ્તરશાસ્ત્રની ગણનાઓનો તત્કાલ રીતે વિચાર કરવો પડશે. અને ત્યારે આપણે જોઈએ જોઈએ કે કેના અનુમાનો વધારે સત્ય છે. તો ભૌતિકશાસ્ત્રના અનુમાનો માટે નીચેની શંકાઓ ઉભી થાય છે.

(૧) ચંદ્ર અને પૃથ્વીની ગતિમાં થતા વખતનો ફેરફાર ચોક્કસ પ્રમાણમાં લેવામાં આવ્યો છે કે કેમ ?

* આ લેખના પૂર્વાર્ધમાં આ વિષે ચર્ચા કરતાં એક અખળ વર્ષ લખેલ છે તો તેમાં ખૂબ હોઈ તે ૧૦ કરોડ વર્ષ જોઈએ.

(૨) એ વાત શું સત્ય છે કે પૃથ્વીએ જરૂર સ્વરૂપ ધારણ કર્યા પછી તેના કદમાં કંઈ જ ફેરફાર થયો નથી ?

(૩) પૃથ્વીની અદર વધતી ગરમીના જે આંકડા પ્રયોગથી મેળવ્યા છે તે શું બધા અક્ષાંશો માટે સત્ય છે અને શું તેમાં સ્થાનિક કારણો જેવા કે જ્વાળામુખીનું સાંનિધ્ય વિગેરે કારણોથી ફેરફાર નહિ થતો હોય ?

આ પ્રમાણે આપણા પ્રશ્નનો ભૌતિકશાસ્ત્રની દિશાએથી વિચાર કરી આપણી નજર ભુસ્તરશાસ્ત્ર તરફ ફેરવીશું. તે લોકો વળી સાત જુદી જ બાબતોએથી આ પ્રશ્નનો નિકાલ કરવા માંગે છે. તેમનો મુખ્ય પ્રશ્ન એ છે કે જીવની કંઈ પણ નિશાની દર્શાવનારા (Fossil-bearing) પૃથ્વીના જુદા જુદા થર ક્યારથી પથરાવા લાગ્યા અને જે અતિપ્રાચીન જલભૂ (Aqueous) પથરોમાં જે કે જીવની એધાણી મળતી નથી તેો પણ જેની જીવને પોષી શકે એવી ગ્થિતિ છે તે પથરોની શરૂઆત ક્યારથી થવા લાગી ?

સર આરમી બોલ્ડ ગીફ્ટો જે આ જમીનના અતિ નામાંકિત ભુસ્તરશાસ્ત્રી છે તેમનો આ પ્રશ્ન વિશે એવો અભિપ્રાય થાય છે કે તેને બે કરોડ વર્ષ કરતા ઘણાંએ વિશેષ વર્ષ લાગ્યાં છે. પથરોની જાડાઈ લગભગ એક લાખ શીટ થયેલી છે. અમેરીકાના ડૉક્ટો પર્વતના પશ્ચિમ દેશોમાં માત્ર ચાકના થગ્ની જ જાડાઈ દસ હજાર શીટ છે અને ચાક એવા પ્રકારનો થર છે કે તેને ભમવાને પૃથ્વીના કોઈ પણ ઇતિહાસકાળમાં ઘણો જ લાભો વખત લાગ્યો હોવો જોઈએ કારણ કે દરિયામાથી સુનાના કારખનેટનો પદાર્થ ખેંચી કાઢનારા જીવડાંઓના શંખલાનો આ ચાક બનેલો છે. બહુ બારીક તપાસ પડતી મુકી માત્ર આ વાતનો ઉપગ્રહોદયો જ વીચાર કરીને આ થરોના પથરો બનાવનારા પદાર્થો કેટલા વખતમાં જન્મતા ગયા તેનું પ્રમાણ નક્કી કરવા ઘણા ભુસ્તરશાસ્ત્રીઓએ યત્ન કર્યો છે. આ પદાર્થો નદી વાટે સમુદ્રમાં આવી ત્યાં જમી ગયા છે તો હવે એક વર્ષમાં કોઈ પણ નદી કેટલો જાડો થઈ સમુદ્ર સપાટી ઉપર પ્રસારી દે છે તેની ગણતરી કરીએ. હાલ જુદી જુદી નદીઓના મુખ ઉપર પ્રયોગો કરી જે આંકડા નક્કી થયા છે તે પ્રમાણે નદીઓ પ્રત્યેક વર્ષમાં જેટલી જમીન સપાટી તેઓ ધોઈ નાંખે છે તેટલી સમુદ્ર સપાટી ઉપર લગભગ નજીકથી માંડીને જઈ જઈ ફટ જેટલી જાડાઈનો થર પાથરે છે. આ જમાવટની હદમાં બહુ ફેરફાર થયા કરે છે કારણ કે જમીનની વગસાદથી ધોવાવાની ક્રિયામાં આસપાસની ગ્થિતિને લઈને ઘણો ફેર પડે છે. પર્વતો મેદાનો કરતાં ઝપટથી ધોવાઈ જાય છે; અને જ્યાં વગસાદ ઘણું પડે છે અને વારંવાર ઝાકળ પડી જમીન પોચી પડી જાય છે ત્યાંની જમીન મુકી ગરમ જમીન કરતાં વહેલી ધોવાઈ જાય છે. જમીનની સપાટી કરતાં સમુદ્ર સપાટી ત્રણગણી માનીને અને નદીઓને જ માત્ર કાંપ લાવનાર માધન માનીને એમ કહી શકાય કે એક લાખ શીટના થરને જન્મવાને દમથી વીસ કરોડ વર્ષ લાગ્યાં હોવાં જોઈએ. આ આંકડા ભુસ્તરશાસ્ત્રીઓની વિચારશ્રેણી દર્શાવનારા હોઈ ઘણા અગત્યના છે. આની નીચલી હદમાંના વર્ષો કોઈ પણ પ્રકારે ક્યાં કરી શકાય એમ

નથી. કારણ કે આપણે ઉપલી ગણતરી કરી તેમાં માત્ર નેદીનું સૌથી વેગવાળું સાધન ગણ્યું છે, ધરતી ઉપર નીચી થાય તેની, પવન ફેલી ધૂળ ઉરાડી મુકે તેની, લાખ ઉપરના ખીખ સાતસો શેડ જેવી અંદર પણ જીવ હોય એમ હાલ માન્ય પડ્યું છે તે વધારાના થરની, વિગેરે બીજી ઘણી ખીનાઓનો વિચાર ક્યો નથી કે જેમાંની દરેક ઉપરનાં ગણેલાં વર્ષોમાં વધારો કરવા લાગે છે એટલે આપણે દશ કરોડ વર્ષને ભુસ્તરશાસ્ત્ર પ્રમાણે જીવ શરૂ થયાને ઓછામાં ઓછાં લઈ શકીએ.

આ પ્રમાણે ઉપરના ભૌતિકશાસ્ત્ર અને ભુસ્તરશાસ્ત્રના કાઢેલાં આંકડાં ઉપરનો ટુંકામાં વિચાર કરીએ તો ભૌતિકશાસ્ત્રી એમ કહે છે કે પૃથ્વીને જડ થયાને અને પૃથ્વી ઉપર પાણી પ્રવાહી રૂપે થયાને દશ કરોડ વર્ષ થયાં છે અને સૂર્ય તાપ આપતાં પચાસ કરોડ વર્ષ થયાં છે અને એ સર્વ ઉપરથી હોઈ ફેલ્લીન હેલ્મહોઝ વિગેરે વિદ્વાનોનો એવો અભિપ્રાય થાય છે કે સૂર્યને પૃથ્વી ઉપર જીવ પોષી શકે એટલી ગરમી તથા પ્રકાશ આપતાં એકથી બે જ કરોડ વર્ષ થયાં છે; સારે ભુસ્તરશાસ્ત્રી કહે છે કે જીવ ઉત્પન્ન થયા પછી ને થરો પૃથ્વીતલ ઉપર પથરાયા છે તે બધાને ઓછામાં ઓછાં દશ કરોડ વર્ષ તો થવાં જ જોઈએ. આ પ્રમાણે બન્ને પક્ષકારોના પરસ્પરવિરોધી અભિપ્રાય થાય છે. આ જોતાંની વાર જ આપણા મનમાં શંકા થાય છે કે ભુસ્તરશાસ્ત્રની આટલી બધી લાખી મુદતનો ભૌતિકશાસ્ત્રની ટુંકી મુદતમાં કેવી રીતે સમાવેશ થઈ શકે? આ વાત ઉપરથી એટલી સાબીતી મળે છે કે કોઈ ઉંદાળે જખરી ભૂલ થતી હોવી જોઈએ કારણ કે કુદરતના નિયમો એકરૂપ જ છે. એમાં કંઈ ભૌતિક નિયમ એક અને ભુસ્તરનિયમ બીજો એવું કંઈ નથી. સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે ભુલ થવાનો વિશેષ સંભવ ભૌતિકશાસ્ત્રના સ્વીકૃત તત્ત્વોમાં જ છે. અને ભુસ્તરશાસ્ત્રની ગણતરી વધારે મજબૂત પાયા ઉપર છે અને રાત દિવસ આપણી આસપાસ ને ખીના બને જાય છે તેનો જ તેમાં મુખ્ય આધાર છે. આ પ્રમાણે ઉક્ત પ્રશ્ન આધુનિક કાળમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓનો મુખ્ય વિવાદનો વિષય થઈ પડ્યો છે અને તેનો નિર્ણય કરવા જુદા જુદા વિદ્વાનો જુદી જુદી દિશામાં પ્રયત્નો ચલાવ્યા કરે છે. જેમ જેમ કુદરતનું રહસ્ય આપણે વિશેષ સમજતા જઈશું તેમ તેમ આનો ફરજો પાસે આવતો જશે. હાલ ને રેડિયમનો શોધ થયો છે તેથી શકિતનું એક જુદું જ મૂળ હાથ લાગ્યું છે અને આમાંથી કંઈ આપણા ગૂઢ પ્રશ્નો નિકાલ થાય એમ લાગે છે. અત્યારે કેટલાકોનું એમ માનવું છે કે સૂર્યનો પદાર્થ રેડિયમના જેવો સ્વયંપ્રકાશક (Radio-active) હોય અને ને સાધારણ કાળગણતરી ભૌતિકશાસ્ત્રી સૂર્યની ગરમી વિષે ઉલ્કાપાતને લઈને કે તેના દાહને લઈને કે તેના સક્રિયને લીધે કરે છે તેના કરતાં ઘણા લાંબા કાળની મુદત સૂર્યની ગરમીને આથી મળી શકે છે. હવે માત્ર જોવાનું એટલું રહ્યું કે આ અનુમાન સર્વે રીતે સત્ય હરે છે કે કેમ? પરંતુ એટલા ઉપરથી આપણને ભુસ્તર ગણતરી કંઈ અશે ખરી હોય એમ શ્રદ્ધા ચોટ છે ખરી.

જીવનશાસ્ત્રીઓ (Biologists) ને આ પ્રશ્ન વિષે અભિપ્રાય આપવાનું કંઈ સંગીન સાધન નથી. પણ જો ઉપરના વિવાદનો ચોક્કસ નિર્ણય થાય તો તેમના એક મુખ્ય વિવાદસ્પત વિષયનો નિકાલ થાય. જીવનશાસ્ત્રના મૂળ વિચારોમાં ડાર્વિનના “જીવજોડનું મૂળ” (Origin of Species)

વિષેના પુસ્તકથી ન્યારથી મોટું પરિવર્તન થયું છે ત્યારથી મર્વ જીવશાસ્ત્રીઓને એટલું તો માની જ લેવું પડ્યું છે કે જીવને ઉચ્ચ જાતિમાં ઉત્ક્રાન્ત થવાને સરેરાશ ઘણો લાખો કાળ લાગ્યો હોવો જોઈએ. અને જીવન-ઉત્ક્રાન્તિના કાળમાપક કંઈ પણ સાધન ન હોવાથી તેઓ પોતાના સિદ્ધાંતો માટે હમેશાં જમ અને તેમ લાખો કાળ લેવા તત્પર હોય છે જીવનશાસ્ત્રીઓમાં પણ હાલ જુદા જુદા પથો પડી ગયા છે અને તેમાના કેટલાક પૃથ્વીની જીવ પોષક સ્થિતિની શરૂઆતમાં ઉત્ક્રાન્તિ ઝડપથી થઈ છે એમ માને છે અને ખીનજો બહુ મદીથી થઈ છે એમ માને છે. આનું સત્યશોધન કરવા માટે તેઓને બુસ્તર ચરોમા મળતા જીવચિહ્નોનો આધાર લેવો પડે છે તેથી તેમનો અભિપ્રાય ઘણે અંશે બુસ્તરશાસ્ત્રીઓ સાથે સંબંધી છે.

આ વિષયનું અહીયા આટલું માત્ર ઉપરચોટયુ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે અને તે પ્રશ્ન વિજ્ઞાનના જુદા જુદા વિષયોના અભ્યાસના પરિણામે ઉપસ્થિત થયો છે અને આ પ્રશ્નનો ખરો ખ્યાલ લેવા માટે પ્રત્યેક વિષયના ઉંડા અભ્યાસની આવશ્યકતા છે અને પ્રત્યેક વિષયનો વાગ્વિસ્તાર કરવાનો આ લેખનો મુદ્દલ હેતુ નથી પણ માત્ર સામાન્ય દૃષ્ટિને એટલું જ બતાવવાનો છે કે સૃષ્ટિની બારીકબા બારીક ક્રિયાનું દર્શન કરવામાં ઘણી વખત વિશ્વ ગ્યનના ગૂઢ પ્રશ્નોનો નિકાલ કરવાનું સાધન મળી આવે છે. કોયલાની ખાણમાં કામ કરતો એક મજૂર જ્યારે કોયલાના ચરનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરે છે ત્યારે તેના નિરીક્ષણથી થયેલા સિદ્ધ અનુમાનો મગજની ઉચ્ચ કેળવણી લઈ ગણિતવિદ્યામાં પ્રવીણ થયેલા અને મનુષ્યની ઉંચામાં ઉંચી બુદ્ધિથી શોધાયેલા બારીક દૂરબીનોનો ઉપયોગ કરનારા ખગોળવેતાઓની પણ બૂલ શોધી બતાવવા સમર્થ છે, અને જે વિશ્વસ્વરૂપના પ્રશ્નોનો મોટા મોટા તત્ત્વશાસ્ત્રીઓ કોઈ પણ ચોક્કસ ખુલાસો કરવા પોતાની આખી જીંદગી અટપટીયા વિચારોમાં ગાળી નાખે છે તે પ્રશ્નોના આ સાદા અનુમાનો ઘણી વાર માર્ગસૂચક થઈ પડે છે

વિજયલાલ કનયાલાલ મેવ.

હિન્દુસ્તાનની ખાણો અને તે માહેના ખનિજ પદાર્થો.

રાસાયનિક ઉદ્યોગની પડતી.

હિન્દુસ્તાનની આબકાલની અને માત્ર સોએક વર્ષ ઉપરની રાસાયનિક ઉદ્યોગ સખ ધેની સ્થિતિમા આસનાન જમીનનો તરાવત જોવામા આવે છે સસ્તે ભાવે બનાવવામા આ વતા ગધકના તેજળ-સંસ્કારિક-એસિડ અને આલ્કલિને લખને, તેમ જ આગગાડી, વગેરે સાધનોને લીધે માલ સસ્તે દરે લાવવા લઈ જવાની સગવડને લખને, યુરોપ ખડના જુદા જુદા દેશના ઉદ્યોગોનો તેમ જ તે દેશોનો ઉદ્ધાર થયો છે, તેમા કોણુ ના પાડી શકે તેમ છે ?

હિન્દમા નીપજતા રાસાયનિક પદાર્થો જેવા કે-ફટકડી મોરચુચુ ટકણુખાર, સુરોખાર વગેરેની બનાવટને વધારે સ્વચ્છ અને સસ્તે ભાવે મળી શકતા પરદેશથી આવતા પદાર્થોએ સખ ધોકો પહોચાડ્યો છે ધાતુવિદ્યા જેવી અગત્યની વિદ્યા પણ હિન્દુસ્તાનમાથી નાશ પામી છે, કે નાશ પામતી જાય છે માત્ર મો વર્ષ ઉપર જ હિન્દ લોહુ ગાળવાની કળામા, તેમ જ દરેક પ્રકારનુ લોહુ-ઢાગાનુ ઘડતરનુ અને પોલાદ-બનાવવામા અને ખાસ કરી પોલાદની બના વટમા પહેલો દરજ્જો ભોગવતુ હતું હિન્દુસ્તાનના કારીગરો લોહુ ગાળા જેવી રીતે તેમાથી ઉત્તમોત્તમ સામાન-સાધાગ્ધુ વપરાશનો તેમ જ યુદ્ધને લગતો-બનાવી જાણતા, તેવી જ રીતે ખીજી ધાતુના જેમકે તાંબા પિત્તળના ઉત્તમ અને નમુનેદાર કારીગીરીવાળા નાના મોટા વાસણો વગેરે બનાવવામા પણ તેઓએ કઈ એાછી ચતુરાઈ દેખાડી નહતી માત્ર પચાસ વર્ષ ઉપર જ લોહુ, વગેરે ગાળવાની ધણી ભૂટીઓ હિન્દના જુદા જુદા ભાગમા ચાલુ હતી, અને હજુ પણ સ્થાનિક જરૂરીઆત પ્રમાણે કેટલાક ભાગની અદર કેટલુક લોહુ ગાળવામા આવે છે હિન્દુસ્તાનનો એવો વખત પણ હતો કે ન્યારે ધાતુ વિદ્યામા મેળવેલી ફસેલ અને જામેલિઅતને માટે તે યુરોપ ખડના કોઈ પણ દેશના કરતા ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવતો હતો. હાન તો ' સર્ધ ગયા અને લીસોટા ન્બા તે મુજબ પૂર્વે કરેલા મહાન કાર્યોમાથી સફળાએ યોડ જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે

ધાતુ વિદ્યામા મેળવેલા ચાતુર્ય કે રાસાયનિક પદાર્થોની બનાવટમા મેળવેલા જ્યને માટે પુનવા આપવાની જરૂર નથી હતા ચકાશીલ વાયકને કુતુખમિનાર પાસેના ભવ્ય લોહાના સ્તંભનુ જગન્નાથપુરીના અદ્ભુત ભારોગિઆનુ શીરોહી આદિ સ્થળે બનતી ઉમદા અને પાણીદાર તલવારોનુ, અને ઉત્તર હિન્દમા હજુ પણ બનતા તાંબા પિત્તળના સર્વોત્તમ કારી ગીરીવાળા આશ્વર્થજનક વાસણનું બાન કરાવવાની જરૂર પડે છે

રે માત્ર ચાળીસ વર્ષ ઉપર દારૂ બનાવવામા ઉપયોગી સુરોખાર, હિન્દમાથી જ્યાબધ પરદેશ ખાતે ચઢાવવામા આવતો હતો. હાલમા યુરોપ ખડના જુદા જુદા ગજવર અને કરોડો રૂપીઆની મુડીથી સ્થપાયેલા કારખાનાઓએ દારૂ બનાવવા માટેની જોઈતી ચીજો પૂરી પાડી હિન્દના સુગખારને પણ ગડગડીઈ આપવા જેલુ કયું છે

રાસાયનિક પદાર્થો અને ધાતુની હિન્દમાં આવક,

હિન્દમાં બ્રિટિશ રાજ્ય સુસ્થાપિત થવા પછી આગગાડી જાળની માફક ચારે તરફ ફેલાવા લાગી; વળી સણ, સુતર, તેમ જ કાગળની મીલો પણ સ્થપાવા લાગી, અને ક્રમે ક્રમે કેટલાક ઉદ્યોગો પડી આવ્યા હતા, તેમાં નવું જીવન આવવા લાગ્યું. આવાં આવાં અનેક કારણોને લીધે હિન્દુસ્તાનને લોકાની તેમ જ રાસાયનિક પદાર્થોની ઘણી જરૂર પડવા લાગી. આ વખતે આ બધા માલ હિન્દ પૂરો પાડે તેવી સ્થિતિમાં તે નહોતો, અને તેથી જોઈતા પદાર્થો પરદેશથી મંગાવવાની જરૂર પડી. શરૂઆતમાં દરેક સ્થળે આ પ્રમાણે જ ચાલુ છે. હિન્દુસ્તાન, પોતાને જોઈતી ચીજો પૂરી પાડવા જમ જમ સમર્થ થશે, તેમ તેમ પરદેશી માલની આવકમાં ઘટાડો થશે.

૧૯૦૧ થી ૧૯૦૩ ની સાલ સુધીમાં એટલે કે ત્રણ વર્ષની અંદર કુલ ૧૦,૧૫૮,૨૫૨ પૌંડની કિંમતનો સામાન (ખનિજ અને ધાતુનો સામાન) પરદેશથી હિન્દ ખાતે આવ્યો હતો. કાચનો સામાન, આગગાડીને લગતું સાંચાકામ, માટીનાં વાસણ, પોલાદનો સામાન,— ચાંચુ, છરી, કાતર, વગેરે—મીલોના સંચા, વગેરેની ગણતરી કરીએ તો તે બધાની સામગ્રી કિંમત ૮,૦૦૦,૦૦૦ પૌંડ જેટલી થવા જતી હતી.

ત્રણ વર્ષમાં કેટલી કેટલી કિંમતનો જુદો જુદો જાતનો માલ હિન્દ ખાતે આવ્યો હતો તે તીચેના કોષ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે.

ત્રણ વર્ષની અંદર પરદેશથી હિન્દ ખાતે આવેલો માલ કિંમત પૌંડમાં.

૧. ખનિજ તેલ. (ઘાસતેલ, વગેરે.)	૨,૪૫૬,૮૭૫.
૨. લોહ.	૨,૨૪૪,૯૦૮.
૩. પોલાદ.	૧,૫૧૭,૯૬૯.
૪. તાંબુ.	૧,૦૬૦,૮૪૩.
૫. જવાહીર, મોતી, વગેરે.	૮૩૫,૩૧૬.
૬. મીઠું.	૪૫૧,૭૧૬.
૭. રાસાયનિક પદાર્થો.	૩૭૭,૪૯૭.
૮. કોલસા.	૩૦૨,૩૧૪.

૯. કલાઈ.	૧૮૭,૭૪૦.
૧૦. પત્થર આરસપહાણ, સીમેન્ટ.	૧૭૪,૯૭૦.
૧૧. સીસું.	૧૩૬,૪૪૪.
૧૨. જર્મન સિલ્વર.	૧૨૭,૬૧૪.
૧૩. જસત.	૮૭,૯૮૯.
૧૪. બીજા ધાતુઓ.	૭૧,૬૫૧.
૧૫. પિત્તળ.	૬૬,૦૮૪.
૧૬. પારો	૨૮,૨૬૯.

કુલ કિં. ૧૦,૧૫૮,૨૫૨ પૌન્ડ

હવે હિન્દુસ્તાન કઈ કઈ ચીજો અને કેટલી કેટલી કિંમતની પરદેશ મોકલે છે, તે પાસીએ. હિન્દુસ્તાન હુનરકળામાં કમે કમે પગભર થતો જાય છે, તો પણ તેને યુવાવસ્થામાં થતાં ઘણા વખત જશે એમ લાગે છે. હાલમાં તો તે ઘણા ખરો કાચો માલ પરદેશ માટે મોકલે છે, ૧૯૦૩ ની માલમાં નીચે આપેલો કુલ ૪,૯૮૮,૫૨૭ પૌન્ડની કિંમતનો માલ હિન્દુસ્તાન પરદેશ અદાવવામાં આવ્યો હતો.

પરદેશ અદાવેલો માલ.	કિં. પૌન્ડમાં
૧. સોનું.	૨ ૩૦૨,૪૯૩.
૨. કોલસા.	૧,૨૯૯,૭૧૬.
૩. મીઠું.	૩૬૬,૧૪૭.
૪. ચીલીનોં સુરોખા.	૨૮૮,૪૮૭
૫. ધાસતેલ.	૩૫૪,૩૬૫.
૬. માણિક.	૯૮,૫૭૫.

ઝરીઆની કોલસાની ખાણો.

રાણીગંજની ખાણોથી ઉતરતે દરજ્જે ઝરીઆની કોલસાની ખાણો છે. જે હદમાં કોલસા નીકળે છે, તે હદ ૭૭ મીટર લાંબી અને ૯૩ મીટર પહોળા છે. આ હદમાં આવેલાં કોલસાનાં પડની જડાઈ ૫ થી ૩૦ ફીટ સુધીની છે. ૧૮૯૪ માં આ ખાણમાંથી ૧૪,૮૧૮ ટન જેટલો કોલસો ખોદી કાઢવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ ૧૯૦૩ માં ૨,૪૯૩,૭૨૯ ટન કોલસો એટલે આખા દિન્દમાંથી નીકળતા કોલસાનો ૬ મો ભાગ ખોદી કાઢવામાં આવ્યો હતો.

દક્ષતનગંજની કોલસાની ખાણો.

૧૯૦૧ ની સાલથી આ ખાણોનું અને ઈસ્ટ-ઈન્ડિયા-રેલ્વેનું જોડાણ થયું, અને ત્યાર પછી યુનાઈટેડ પ્રોવિન્સિસમાં આ ખાણોનો કોલસો પુષ્કળ જવા લાગ્યો. ૧૯૦૧ ની સાલમાં ૩,૮૮૧ ટન જેટલો અને એ વર્ષ પછી ૩૩,૫૭૭ ટન જેટલો કોલસો ખોદી કાઢવામાં આવ્યો હતો.

ગીરીદીહની કોલસાની ખાણો.

હઝારી ભાગ પરગણામાં ગીરીદીહની કોલસાની ખાણો આવેલી છે. આ ખાણોનો વિસ્તાર ૧૧ ચોરસ માઈલ છે, છતાં તેમાં પુષ્કળ કોલસો મળાએલો છે, એવી ગણતરી કરવામાં આવી છે. આ ખાણોમાંથી ઉત્પાદિત કોલસો મળી આવે છે.

ઉમરીઆની કોલસાની ખાણો.

રેવા સસ્થાનની અંદર બેંગાલ-નાગપુર-રેલ્વેની કાન્તિ-વિલાસપુર શાખા ઉપર ઉમરીઆની કોલસાની ખાણો આવેલી છે. આ ખાણમાં ઈ. સ. ૧૮૮૨ ની સાલથી કોલસા ખોદવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું છે, અને ૧૯૦૩ ની સાલમાં તે ખાણમાંથી ૧૯૩,૨૭૭ ટન કોલસા નીકળ્યા હતા.

મોહપાણી અને વરોરાની ખાણો.

મોહપાણીની ખાણોમાંથી ૧૮૬૨ થી ૧૯૦૪ ની સાલ સુધી ધિ-નર્મદા-કોલ-એન્ડ આર્થન-કંપનીએ કોલસો ખોદી કાઢ્યો હતો. આ સાલ પછી મોહપાણીની ખાણોનો વહીવટ ધિ. એટ-ઈન્ડિયન-પેનિન્સ્યુલર-રેલ્વે-કંપનીને હસ્તક સોંપવામાં આવ્યો છે. હજુ આ ખાણમાંથી ૮,૦૦૦,૦૦૦ ટન કોલસા નીકળી શકશે એવી ગણતરી થયેલી છે. વરોરા આગળની ખાણમાંથી ૧૮૭૧ ની સાલથી સરકાર તરફથી કોલસા ખોદી કાઢવામાં આવે છે. આ ખાણમાં ઘણું પાણી ભરાઈ જવાને લીધે, તેમ જ ખાણમાં ઉત્પન્ન થતા વાયુના સળગી ઉઠવાને લીધે, તેની અંદરથી કોલસા કાઢવામાં ઘણી મુશ્કેલીઓ નડે છે. મોટી આગને લીધે ઘણા કોલસાનો નાશ થયો છે, અને હવે સરકાર વરધા નદીની નજીક ચાંદાની દક્ષિણે રેલ્વે નાંખે છે, કારણ કે આ સ્થળે કોલસાની ગંજવર ખાણો આવેલી છે.

શીંગરણીની ખાણો.

આ ખાણની અંદરથી કોલસા ખોદી કાઢવાનું કામ ૧૮૮૬ થી શરૂ કરવામાં આવ્યું. કોલસાના થરની જાડાઈ સાધારણ રીતે આશરે ૫ થી ૬ ફીટ સુધીની છે. હાલમાં વધારે જાડાઈના થર મળી આવ્યા છે, અને તેમાંથી કોલસા ખોદી કાઢવામાં આવે છે. તે ખાણોમાંથી દરેક વર્ષે ૪૦૦,૦૦૦ ટન કોલસો ખોદી કાઢવામાં આવે છે.

ઉપર ખતાવેલાં સ્થળો ઉપરાંત આસામ, બલુચીસ્તાન, બર્મા, કાશ્મીર, પંજાબ અને રજપૂતાનામાં પણ કોલસાની ખાણો છે. બંગાળા વગેરેમાંથી મળી આવતા કોલસા વિશેષ જૂતા અને ઓછી બિનાશવાળા છે, પરંતુ આસામ, વગેરેના કોલસા વધારે બિનાશવાળા અને બંગાળાના કોલસા જેટલા જૂતા નથી. વધારે જૂતા કોલસા વધારે કઠણ અને ખજવામાં સારા હોય છે. કઠણ કોલસાને સળગતાં વાર લાગે છે, પરંતુ સળગ્યા પછી તે ઘણા વખત સુધી ઘણી સારી ગરમી આપે છે.

નીચે આપેલી હકીકત ઉપરથી ખીજ કોલમાની ખાણો અને તેમાંથી નીકળતા કોલસાની કંઈક માહિતી મળશે.

આશામ.

પ્રેવસાની નીપજ ટનમાં (૧૯૦૩)

૧. માકુમ. ૨૩૯,૩૨૮.

બલુચીસ્તાન. ૪૬,૯૦૯.

૧. ખોસી, વગેરેની ખાણો.

બર્મા.

૩. સ્વબો. ૯,૩૦૬.

કાશ્મીર.

૪. લાડ. ૯૯૯.

પંજાબ.

૫. દંદોટ અને પીટ. ૪૩,૭૦૪.

રજપૂતાના.

૬. ખીકાનેર. ૨૧,૭૬૪.

૪. અકચાબ.

૫૨૯૬૮

૫ કચૌકટયુ

૭૧૯૬૨

ગ્રેફાઈટ—(સીસાપેન બનાવવાનો પદાર્થ)

ગ્રેફાઈટ એ કાર્બન તત્વ છે ગ્રેફાઈટની પેન્સિલો બનાવવામા આવે છે. હિન્દમા જુદે જુદે સ્થળેથી ગ્રેફાઈટ નીકળે છે મુખ્યત્વે કરી વિઝાગાપટ્ટણની આસપાસની ટેકરીઓમા છત્રીસ ગઠની આસપાસ, કુર્ગ, ત્રાવણકોર, અને બર્મામા મળી આવે છે ત્રાવણકોરની ખાણુમાથી ગ્રેફાઈટ ખોદી કાઢવામા આવે છે ૧૮૦૩ ની સાલમા ૩,૩૮૪ ટન ગ્રેફાઈટ ખોદી કાઢવામા આવ્યુ હતું

ધાતુઓ.

સોનું.

હિન્દુસ્તાનની કેટલીક નદીઓની રેતીમાથી સોનું છુટુ પાડવામા આવે છે માયસોર રાજ્યમા કોલારની સોનાની ખાણો મુવિખ્યાત છે આ ખાણોમાથી દેશીઓ ઘણા પુરાતન કાગથી સોનું કાઢતા આવ્યા છે ૧૮૮૦ ની સાલથી આ ખાણો તરફ યુરોપીઅન પેટ્ટીઓનુ ધ્યાન ખેંચાયુ, અને તે સાલથી આજ સુધીમા તે ખાણોમાથી સોનું ખોદી કાઢતી પાંચ યુરોપીઅન કંપનીઓએ તેમ જ માયસોર રાજ્યે સારો નફો મેળવ્યો છે ખાણુ ખોદવા દેવાનો હક આપ્યા બદલ ૧૮૦૩ ની સાલ સુધીમા એકલા માયસોર રાજ્યને ૧,૦૦૦,૦૦૦ પૌડ મળ્યા છે, પરન્તુ તે પાંચે કંપનીઓ તે સાલ સુધીમા કુલ ૮૨૫૦,૦૦૦ પૌડનો ગળવર નફો મેળવવા ભાગ્ય શાળી થઈ છે ૧૮૦૩ ની સાલ સુધીમા આ ખાણોની અદરથી ૧૮,૦૦૦,૦૦૦ પૌડની કિંમતનુ સોનું ખોદી કાઢવામા આવ્યુ હતુ આ ખાણોની જાળાઈ થીમે થીમે વધતી જાય છે, અને હાલમા ખાણુનો ઊંડામા ઊંડો ભાગ જમીનની સપાટીથી ૩૦૦૦ ફીટ નીચો ગયો છે, છતાં સોનાની કાચી ધાતુ કોઈ રીતે ઘટેલી જણાતી નથી ખાણુની અદરથી કાચી ધાતુ કાઢી તેને સ્વચ્છ કરવા વગેરેમા જે જે સચાઓનો ઉપયોગ કરવામા આવ્યો છે, તે બધા સચા ઓને ચલાવનારી જળશી શક્તિ કાવેરીના ધોધવડ પૂરી પાડવામા આવે છે

હિન્દમાં ઘણા જૂના કાળથી સોનું કાઢવામાં આવે છે.

ધારવાડમા તેમ જ નિઝામ સરકારના રાજ્યમા સોનું કાઢવા માટે ખોદેલી કેટલીક ખાણો હયાત છે આ ખાણો બહુ ઊંડી ખોદાએલી હાગતી નથી, કારણ કે તે ૫૦૦ ફીટ કરતાં વધારે ઊંડી ગએલી જણાતી નથી રંગપુર રેલ્વેમાં તેમ જ છોટાનાગપુરમાં આવેલા સિંગ બમ પરગણામા સોનાવાળી માટીને દગવા માટે રાખેલી પથરની મોગી મોટી ઘટીઓ અને ખાડવા માટે રાખેલા મોટા ખાડણીઆઓનો જયો હજુ મળી આવે છે

નિઝામ સરકારના રાજ્યમા હટ્ટી અને વલ્લંદની ખાણોમાથી સોનું, નીકળે છે વલ્લંદની ખાણોમાથી સોનું કાઢવાનુ કામ ૧૮૦૦ ની સાલ પછી બંધ કરવામા આવ્યું છે હટ્ટીની

ખાણોમાંથી સોનું કાઢવાનું કામ હજી ચાલુ છે. ૧૯૦૩ ની સાલમાં તે ખાણમાંથી ૩,૪૧૪ ઔંસ સોનું મેળવવામાં આવ્યું હતું.

બર્માની અંદર મ્યોંકપજટની ખાણમાંથી ૧૯૦૩ ની સાલ સુધી સોનું કાઢવામાં આવતું હતું, પણ ત્યાર પછી તે ધાતુ મેળવવા પ્રયાસ કરવામાં આવેલો જણાતો નથી.

કલાઈ.

કલાઈની કાચી ધાતુ પાલણુપુર સ્ટેટ તેમ જ હજારીબાગ પરગણામાં પાલગંજ આગળથી મળી આવે છે. બર્માની અંદર ટેવોયં અને મરગાઈ પરગણામાંથી કલાઈ મળી આવે છે. દર વરસે આ બંને પરગણામાંથી આશરે ૮૩ ટન જેટલી કલાઈ મેળવવામાં આવે છે. હિન્દુસ્તાનને બેઈટી વિશેષ કલાઈ 'સ્ટેટ સેટલમેન્ટ' માંથી પૂરી પાડવામાં આવે છે. ત્યાંથી દર સાલ ૧૩૭,૦૦૦ પૌંડ કિંમતની ૧,૩૪૩ ટન જેટલી કલાઈ હિન્દમાં મોકલવામાં આવે છે.

તાંબુ.

પુરાતન કાળથી હિન્દુસ્તાનમાં તાંબાની કાચી ધાતુને ગાળી શુદ્ધ તાંબુ મેળવવામાં આવતું હતું. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં, રજપૂત સંસ્થાઓમાં તેમ જ હિમાલયની આસપાસના મુલકોમાં-કુંજ, ગર્હવાલ, નેપાળ, જીતાન, વગેરેમાં તાંબુ ગાળવામાં આવતું. છોટાનાગપુર અને સીંગભમમાં તાંબુ મેળવવા માટેના પ્રયાસ ચાલુ છે. પરદેશથી આવતું તાંબુ બહુ મોંઘું પડવાથી, તાંબાની કાચી ધાતુ ગાળી એકાંજ તાંબુ મેળવવા તરફ કેઈકે લક્ષ દોરાએલું છે. ૧૯૦૧ ની સાલમાં ૬૯૨,૮૩૬ પૌંડ કિંમતનું તાંબુ પરદેશથી હિન્દ ખાતે આવ્યું હતું; પરંતુ તાંબાની કિંમતમાં વધારો ચવાથી ૧૯૦૩ માં આપણા દેશ ખાતે આવેલા તાંબાની કિંમત ૧,૩૨૧,૧૪૪ પૌંડ જેટલી ઘટી હતી.

સીસું, રૂપું, અને જસત.

આપણા દેશમાં ઘણે સ્થળે સીસું તેમ જ રૂપું મળી આવે છે, પરંતુ તે ઉદ્યોગ કરવામાં મુરેાપીઅન કંપનીઓને ઝાઝો નહોતો મળે તેવું લાગતું નથી, તેથી બહોળા લાભ વિનાનું સાદસ કાઈ પેટી પોતાને માથે વેરી લેવા માગતી નથી. શાન સ્ટેટમાં પંગયંગ આગળથી આ ત્રણે ધાતુ મેળવવાની પેરવી ચાલે છે. પ્રથમ આ સ્થળેથી ચીના લોકો આ ત્રણે ધાતુ સારા પ્રમાણમાં મેળવતા હતા.

ઑન્ટિમનિ-સુરમાની ધાતુ.

સુરમાની કાચી ધાતુમાંથી ઑન્ટિમનિ મેળવવાનો પ્રયાસ દક્ષિણ બર્મામાં ચાલુ થયો છે.

ત્યાં અમુક જમીન પટે રાખવામાં આવી છે, અને તેમાં ખાણ ખોદી આ ધાતુ કાઢવા માટેના પ્રયાસો કરવામાં આવે છે.

લોહ.

પરદેશથી સસ્તે ભાવે પુષ્કળ લોહ આવી પડવાથી હિન્દનો લોહ ગાળવાનો ઉદ્યોગ લગભગ નાશ પામ્યો છે. ધારવાડમાં, મદ્રાસમાં આવેલા બેલારી પ્રાંત માંહેના સાલેમ અને સંદ્દરમાં અને સેન્ટ્રલ પ્રોવિન્સિસ માંહેના ચાંદ, રાયપુર, અને જમ્મલપુર વિભાગોમાં લોહાની કાચી ધાતુ મોટા જથ્થામાં મળી આવે છે. 'બરાકર-આયર્ન-વર્કસ' ની અદર લોહ ગાળવામાં આવે છે. આ સ્થળે માત્ર 'પિગ-આયર્ન' બનાવવામાં આવે છે, પરંતુ હાલ 'એલેક્ટ્રીક સ્ટીલ' બનાવવા માટેનાં જરૂર પડતા સાધનોનો વધારો કરવામાં આવ્યો છે. બેંગલોરમાં તાતાની યોજનાથી લોહ ગાળવાનો ઉદ્યોગ ચાલુ કરવા માટેની હીલચાલ હજી ચાલુ છે.

મંગેનીઝ.

છેલ્લા દશબાર વર્ષ થયા આ ધાતુ ખોદી કાઢવાનો ઉદ્યોગ એટલી બધી ઝડપથી આગળ વધ્યો છે કે હિન્દુસ્તાન તે ધાતુની બનાવટમાં આખી દુનીયામાં બીજો નંબરે આવ્યો છે. ૧૯૦૩ ની સાલમાં ૧૭૧,૮૦૬ ટન ધાતુ કાઢવામાં આવી હતી.

નાગપુરમાં ઘણે સ્થળે, મદ્રાસમાં ગલ્લમ અને બેલારી પરગણામાં, ગ્વાલ્દીઅરમાં ઝાણ-આમાં, મુંબઈ ઈલાકામાં મહાબળેશ્વર, અને સતારાની આસપાસના ભાગમાં, ધારવાડમાં, બીજા પુરમાં અને રેવાકાંઠામાં આવેલા બહુધોડા આગળ તેમ જ પાવાગઢ આગળથી આ ધાતુની કાચી ધાતુ મળી આવે છે. બર્મામાં ટેંચાંચ અને મરગ્વાઈ પગ્ગામાં, તેમ જ નિઝામ સરકારના રાજ્યમાં અને છોટા નાગપુરમાં પણ આ ધાતુ નીકળી આવે છે.

કોબાલ્ટ.

આ ધાતુ સામાન્ય રીતે બહુ જોવામાં આવતી નથી. તે ધાતુના ક્ષારનો દવા તરીકે તેમ જ જાતુનાશક અક્સીર ઈલાજ તરીકે બહોળો ઉપયોગ થાય છે. કોબાલ્ટ ધાતુ સાલેમ આગળ તેમ જ બહુચીરતાનમાંથી શીત અને ઝોળ મરગ્વાઈમાં મળી આવે છે. બહુચીરતાનમાં તે ધાતુ ખોદી કાઢવાનો ઉદ્યોગ હજી ચાલે છે.

કોબાલ્ટ અને નિકલ.

આ બંને ધાતુ પણ બહુ સામાન્ય વપરાશની અને ઉપયોગની નથી. કોબાલ્ટની કાચી ધાતુ રજપૂતાનામાં ઘણા કાળથી જાણવામાં આવેલી લાગે છે. નિકલ અને તાંબાની કાચી ધાતુ સાથે આ ધાતુ ઘણે ભાગે બજેલી હોય છે. નિકલ, કોબાલ્ટ, અને તાંબુ-આ ત્રણે ધાતુ જમ્મલપુર સ્ટેટમાં આવેલા ખેત્રી આગળ નીકળે છે. કાલાગની સોનાની ખાણોમાંથી નિકલની ધાતુ થોડા ઘણા પ્રમાણમાં મળી આવે છે.

ઐશ્યુમિનિયમ.

ઉપરની ચારે ધાતુ કરતાં આ ધાતુથી થોડા વર્ષ થયાં આપણી નરક્ના લોકો વિશેષ જાણીતા થયા હાજે છે, કારણ કે આ ધાતુનાં રૂપા જેવાં દેખાતાં પરંતુ વજનમાં ધણું હલકાં વાસણોનો પ્રચાર શહેરોમાં તો કેટલેક દરજ્જે થવા લાગ્યો છે. આ ધાતુ એક પ્રકારની માટીમાંથી કાઢી શકાય છે. આ માટી જો કે ઘણે ખરે સ્થળે મળી આવે છે, છતાં તેમાંથી આ ધાતુ કાઢવાનું ખર્ચ ઘણું પડે છે, તેથી તે ધાતુ કાઢવાનાં મોટાં કારખાનાંઓ કાઢવાં બહુ પરવડતાં નથી. બર્મામાં તેમ જ દક્ષિણ હિન્દમાં ઐશ્યુમિનિયમ નીકળી શકે તેવી સારી જાતની માટી મળી આવે છે. મદ્રાસની હુનરશાળાના પ્રિન્સિપાલ મિ. ચેટરજીને કાચી ધાતુમાંથી મોટા જથ્થામાં ઐશ્યુમિનિયમ કાઢવા પ્રયાસ કરેલા છે.

પત્થર.

હિન્દુસ્તાનની અંદર અનેક પ્રકારના રગબેરંગી પત્થર મળી આવે છે. શિલ્પકળામાં હિન્દના લોકો કેટલા બધા પ્રવીણ હતા, તે બાબતની, તેઓના હાથે બંધાયેલાં સુદર, વિસ્મયજનક અને બલ્ય મકાનો તેમ જ ખંડીઓ, ખાત્રી પુરે છે.

દક્ષિણમાં ઉત્તર આર્કાટ અને માયસોરમાં જાંચી જાતનો 'ગ્રેનાઈટ' નામનો પત્થર, વિન્ધ્યમાંથી ચૂર્ણપાપાણ, તેમ જ રેતીના ઊંચી જાતના પત્થર, આબુમાં આરસપહાણ, બંગાળામાં અને સેન્ટ્રલ પ્રોવિન્સિઝમાં રેતીના પત્થર, નર્મદા નદીના પ્રદેશમાં મકાન બાંધવાના તેમ જ કાતરકામને માટે ઉપયોગી થઈ પડે તેવા ચૂર્ણપાપાણ, તેમ જ મુંબઈ અને કરાંચીમાં વપરાતા કાઠીઆવાડમાં આવેલા પોરબંદરના પત્થર ઘણા પ્રખ્યાત છે.

હિન્દુસ્તાનમાં પત્થરના જથ્થાની કે જાતની કશી ખોટ નથી, છતાં નવાઈ જેવી વાત તો એ છે કે ઇટલીથી ખાસ કરીને આરસપહાણ, અને આબરડીન તેમ જ પીટગ્રેડથી ઓપ ચડાવેલા ગ્રેનાઈટના પત્થર હિન્દ ખાતે મોકલવામાં આવે છે.

માત્ર છેલ્લા ત્રણેક વર્ષની અંદર જ ૧૯,૫૨૦ પૌંડના પત્થર પરદેશથી હિન્દુસ્તાનમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા. ૧૦,૦૦૦ પૌંડના તો માત્ર આરસપહાણ આવ્યા હતા. મિ. ટી. એસ. હોલેન્ડ. એચ. આર. એસ. ડિરેક્ટર-ઓફ-જીઓલોજીકલ-સર્વે-એમણે જે કહ્યું છે, તે મથાર્થ છે; અને સમજે તેને એક ગંભીર અને જ્ઞાણયુક્ત શિખામણ છે. તે કહે છે શિલ્પકળાની પરિસીમા દર્શાવનારાં, બલ્ય અને ગંભીર મકાનોથી જે હિન્દુસ્તાનની કીર્તિ ચોતરફ ફેલાઈ રહી છે, જે હિન્દુસ્તાનમાં સુંદર અને મોહજનક કાતરકામ માટે અખૂટ અને વિધવિધ પ્રકારના પત્થર મળી આવે છે, અને જે હિન્દના લોકો બુદ્ધિશાળી છે, તે હિન્દુસ્તાનને પરદેશથી પત્થર મંગાવવા પડે છે, એ જોઈ મને અચંબો ઉત્પન્ન થાય છે.

સ્લેટના પત્થર.

હિમાલયમાંથી સ્લેટનો પત્થર મળી આવે છે કાંગરામાં એક કંપની ઉભી થયેલી છે,

જે અચુક પદ્ધતિ સર સ્લેટ ખોદવાનું કામ કરે છે, અને તે કંપનીએ આ સાહસ કરવામાં પ્રેરણા પણ મળી ચૂકી છે. આજ કંપની અરવલ્લીની ટેકરીઓમાં સ્લેટ ખોદવાનું કામ કરે છે.

અબ્રક.

આખી દુનિયામાં ઉત્પન્ન થતા અબ્રકનો અર્ધો અર્ધ ભાગ એકલા હિન્દમાંથી મેળવવામાં આવે છે. હિન્દમાંથી યુરોપ અને અમેરિકા ખાતે અબ્રક ચઢાવવામાં આવે છે. છેલ્લાં બે ત્રણ વર્ષની અંદર દર વર્સે આશરે ૭૮,૮૮૮ પૌંડની કિંમતનું અબ્રક પરદેશ મોકલવામાં આવ્યું હતું. મદ્રાસના નેસેર પ્રાન્તમાં ૧૨ માઇલ પહોળો અને ૧૦ માઇલ લાંબો જમીનનો કંકડો આવેલો છે, જેમાંથી અબ્રક ખોદી કાઢવામાં આવે છે. અહીં આ ઉદ્યોગ ૧૮૬૨ ની સાલથી શરૂ કરવામાં આવ્યો છે. બંગાળમાં પણ અબ્રક ખોદવાનો ઉદ્યોગ હજી ચાલુ છે.

ખેતી અને રાસાયનિક ઉદ્યોગને લગતા પદાર્થોમાંના કેટલાક.

સુરોખાર.

દારૂની બનાવટમાં સુરોખારનો એટલો બધો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે કે માત્ર તેના વેપારથી જ હિન્દુસ્તાન એક વખત જાંચી સ્થિતિ મેળવતું હતું. યુરોપ અને અમેરિકાનાં કારખાનાઓમાં સુરોખાર બને છે, અને તેથી અગાઉ જેટલો સુરોખાર પરદેશ ચઢતો નથી. છતાં હિન્દુસ્તાનમાં તે સસ્તો બનતો હોવાથી તેમ જ તે મોકલવાનું ખર્ચ ઘણું થોડું પડવાને લીધે હજી પણ સારા જથ્થામાં તે પરદેશ ખાતે ચઢે છે. આશરે ૨૬૨,૦૦૦ પૌંડની કિંમતનો સુરોખાર દર વર્ષે હિન્દમાંથી જાય છે. કલકત્તાથી ઘણો ખરો સુરોખાર પરદેશ મોકલાય છે.

ફૅરફેડ્સ.

હિન્દુસ્તાનના લોકોનો મુખ્ય આધાર ખેતી ઉપર છે. શાયનીય વાત એ છે કે ‘ફૅરફેડ્સ’ કહેવાતા ક્ષાર હિન્દમાં સાગ પ્રમાણમાં અને જુદે જુદે સ્થળે ફેલાએલા જેવામાં આવતા નથી; અને વિશેષ શાયનીય વાત એ છે કે હાડકાં જેવી અનેક રીતે ઉપયોગી વસ્તુઓ ગળવર, બધો, નજીવા, મદ્યમ્થી, પંડેરા, મોઝમ્થી, દેવગાં, આવે છે. હિન્દુસ્તાનમાં પરદેશથી તૈયાર કરેલું ખાતર પણ આવે છે. ગંધકનો તેજાળ બનાવવાનાં કારખાનાઓના અભાવને લીધે ખાતરમાં ઘણા જ ઉપયોગી પદાર્થો તેમ જ રાસાયનિક પદાર્થો બનાવવાનું આપણા દેશમાં બની શકતું નથી. એથી છ હજાર પૌંડનું એટલે કે ૩૦ હજારથી ૬૦ હજાર રૂપીઆનું ખાતર દર વર્સે પરદેશથી હિન્દમાં આવે છે. હિન્દુસ્તાનમાંથી દર વર્સે ૩૫૦,૦૦૦ પૌંડની કિંમતનાં ૧૦૦,૦૦૦ ટન હાડકાં પરદેશ ખાતે મોકલવામાં આવે છે. હાડકાં એ એક અતીવ ઉપયોગી ખાતર છે, તેમ જ આધુનિક સમયમાં તેમાંથી ચંપુના હાયા, વગેરે અનેક ઉપયોગી બીજો બનતી અને વપરાતી હોવાથી તેનો મોટો જથ્થો પરદેશ ખાતે મોકલી દેવો એ હિન્દુસ્તાનની જમીનને ઓછી ફળદ્રુપ બનાવવાનો તેમ જ અનેક ઉપયોગી દુનરનો નાશ કરવાનો અપરાધ કયો ન કહેવાય ?

ફટકડી.

હિન્દુસ્તાનના ધણા ભાગમાં પણ ખાસ કરીને કચ્છ અને રજપૂતાનામાં ફટકડી બનાવવાનો ઉદ્યોગ ધમધોકાર ચાલતો હતો, અને હજુ પણ થોડો ધણો ચાલે છે પરદેશથી સસ્તે આવે આવી પડતી ફટકડીને લીધે હિન્દુસ્તાનનો તે લાભદાયક ઉદ્યોગ પડી ભાગ્યો છે સિન્ધુ નદી ઉપરના કાલા ખાગ આગળ હજુ પણ ફટકડી બનાવવાના કારખાનાં છે, પણ ત્યાંથી કાઢવામાં આવતું ફટકડીનું પ્રમાણ ઘણું જુજ છે હિન્દુસ્તાનમાં ૬૦ વરસે ૧૬,૦૮૧ હેક્ટેર પરદેશી ફટકડી વપરાય ૭

ગ ધક.

બૅરન બેટ માહિ આવેલા જ્વાળામુખી પર્વત આગળથી થોડો ધણો ગધક સ્વત મળી આવે છે પશ્ચિમ અનુચીત નમાથી પણ થોડો ધણો ગધક મળી શકે છે ગધક સ્વત મળી આવે એવાં હિન્દમાં ધણા સ્થળો નથી

ખીજ પદાર્થો સાથે બળેલો ગધક ધણો જાણવામાં આ યો છે કાલા ખાગ આગળ ગધક ધાતુ સાથે બળેલો હોય છે પરદેશથી આવી પડતા સસ્તા ગધકની સાથે હરીશર્કા કરી શુદ્ધ ગધક કાઢવાનું આપણને પ વડતું નથી

હીરાકસી અને મોરથુથુ.

હીરાકસી એ લોહાનો અને મોરથુથુ એ તાપ્તાનો 'સફ્ટ * નામનો ક્ષાર છે આ બને ક્ષાર રજપૂતાનામાં ખેત્રી, તથા સિંગહાતામાં બનાવવામાં આવતા પગ્નુ હાન તે બને ઉપયોગી પદાર્થો બનાવવાનો ધધો પડી ભાગ્યો છે, કારણકે યુરોપથી ધણે સસ્તે દરે તે પદાર્થો આપણા દેશમાં મોકલવામાં આવે છે

ટંકણખાર.

પૂગતી ખીણ (કાશ્મીર) માંથી અને ટીબેટમાંથી ટંકણખાર નીખળા આવે છે ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકામાં 'કૅલ્કમ બોરેટ ' ના થરની ગોધ થયા પછી આ ધધાને મોટો ધધો લાગ્યો છે

સાજખાર.

યુરોપના કારખાનાઓએ બનાવેલા સસ્તા સાજખારે હિન્દુસ્તાનના સાજખાર બનાવવાના ધધાને પાછો હાકી કાઢ્યો છે.

* ધાતુ સાથે ગધકના તેજબનો રસાયણી સંયોગ થવાથી જે ક્ષાર ઉત્પન્ન થાય છે તે

મીઠું.

સાધારણ રીતે હિન્દુઓ ૬૦ વર્ષે ૧,૪૦૦,૦૦૦ ટન મીઠાનો ઉપાડ થાય છે. આમાંથી ૬૦૦,૦૦૦ ટન મીઠું દરીઆના પાણીમાંથી પકડવામાં આવે છે, ૪૩૫,૦૦૦ ટન મીઠું પર-દેશથી આવે છે, અને બાકીનું ખાણમાંથી ખોદી કાઢવામાં આવે છે, અથવા સરોવરના ખારા પાણીમાંથી બનાવવામાં આવે છે.

સિંધવનની પેદાશ પંજાબ અને ' નૉર્થ-વેસ્ટ-ફ્રન્ટીઅર-પ્રોવિન્સ ' માં છે. જુદી જુદી ખાણોમાંથી દર સાલ ૧૧૦,૦૦૦ ટન સિંધવ ખોદી કાઢવામાં આવે છે.

જવાહીર

હીરા

હીરા વિષે ઘણા જ મોહક વર્ણનો હિન્દુઓના ઘણા જૂના પુસ્તકોમાં મળી આવે છે મહાભારત અને રામાયણમાં હીરાથી ભૂષિત થએલા રાજાઓના વર્ણન સ્થળે સ્થળે દૃષ્ટિગોચર થાય છે જૂના કાળમાં હિન્દુ હીરાની નીપજ માટે ગમે તેવો પ્રખ્યાત હશે, પણ હાલમાં તો હિન્દુસ્તાનમાં ઊંચા પ્રકારના બહુ કિંમતી હીરા મળી આવતા નથી. મદ્રાસ ઇન્ડિયામાંથી સાત પ્રમાણમાં હીરા નીકળતા. કડપા, અનતપુર, બેલારી, કર્નૂલ, ગંતુર, વગેરે હીરાની પેદાશને માટે પ્રખ્યાત છે સેન્ટ્રલ, પ્રોવિન્સિસઝની અંદર સબલપુર, અને ચાંદા પરગણામાં હીરા નીકળતા, પણ હાલમાં નીકળતા જણાતા નથી

સેન્ટ્રલ-ઇન્ડિયામાં પન્ના, આગળ હીરા નીકળતા, અને હજુ પણ નીકળે છે. આ સ્થળે હીરા ખોદવાનો ઉદ્યોગ જુદા યાત્રુ છે

માણેક.

જર્માના ઘાસતેલનો ઉદ્યોગ ફળદાયક નીવડ્યો છે, અને તેથી ઉતરતે દરજ્જે માણેકનો ઉદ્યોગ નીકળ્યો છે મીઠીના પ્રાન્તમાં અને માડલે પરગણામાં કેટલીક જગ્યાઓ પરે આપવામાં આવી છે, અને ત્યાં માણેક ખોદવાનું કામ ધમધોકાર ચાલે છે, પરંતુ વેપારીઓને સારો નફો મળતો હોય તેવું જણાતું નથી મોગોક વિભાગમાં 'બર્મા-રૂપી-માઇન્સ-કંપની' માણેક કાઢવાનો ધંધો ચલાવે છે, અને તે કંપની ધણી સારો નફો મેળવવા ભાગ્યશાળી નીવડી છે. આ કંપનીએ ૧૮૯૮ ની સાલમાં ૫૮,૦૦૦ પૌડની કિંમતનાં અને ૧૮૦૧ માં ૧૦૪,૦૦૦ પૌંડ કિંમતનાં માણેક કાઢ્યાં હતાં. આ કંપનીને ૧૮૯૯ માં એવાં ત્રણ કિંમતી માણેક મળ્યા હતા, કે જેની કિંમત તેને ચાર લાખ રૂપિયા જેટલી ઉપજ હતી

રંગબેરગી જવાહીર.

કંરકાર (કાશ્મીર) માંથી ઘણા કિંમતી પોષપાત્ર મળી આવતા હતા. જર્માના જુદા

જુદા ભાગમાં, નેસોગ, કોઈબટૂર અને ગંગાપૂતાનાની કેટલીક ટેકરીઓમાં હજુ પણ મેગ્નેશિયમના હીર મળી આવે છે.

હિન્દુસ્તાનની ખાણોમાં કામ કરતા મજૂરો.

હિન્દુસ્તાનની કોલસાની ખાણોમાં ૯૦,૦૦૦ મજૂરો કામે લાગેલા છે કોલાની સોનાની ખાણોમાં ૨૭,૦૦૦ મજૂર મજૂરી કરી ખાય છે આસરે ૮૦૦૦ મજૂરો અબક, અને ૭૦૦૦ મજૂરો મેંગેનીઝ ખોદી પોતાનું શુભાગન ચલાવે છે

ખાણની વસ્તીની સખ્યા ઉપર થતી અસર.

ખાણ ખોદવાના ઉદ્યોગને લીધે જે વિભાગોમાં ખાણો આવેલી હોય છે, તે વિભાગની વસ્તીમાં જાણે વધારા થએલો જોવામાં આવે છે જરીઆની કોલસાની ખાણોને લીધે ૧૦ વર્ષની અંદર (૧૮૮૧-૧૯૦૧) તે ભાગમાં ૩૫ ટકા નેટલી વસ્તી વધી ગઈ છે

હિન્દુસ્તાન માંહેની ખાણ માટેના કાયદો.

જેમ જેમ હિન્દુસ્તાનમાં ખાણ ખોદવાનો ઉદ્યોગ વધતો ચાલ્યો તેમ તેમ સરકારે મજૂરોની સહી સલામતી માટે એક કાયદો ઘડવાનું દુસ્ત ધાર્યું, અને ચોખ્ખ તપાસ કર્યા પછી ૧૯૦૧ ની સાલમાં ખાણને લગતો એક કાયદો ઘડી કાઢ્યો. આ કાયદામાં એવું છે કે જે ખાણોમાં ૨૦ શીટની ઊંડાઈ કરતા વધારે ઊંડાઈએ કામ કરવામાં આવતું હશે, તે ખાણોની તપાસ સરકાર તરફથી નીમાએલો એક ઇન્સ્પેક્ટર કરશે આ કાયદાની અંદર, એન્ટ, મેનેજર, તેમ જ ઇન્સ્પેક્ટરની ફાળે વિશે સવિસ્તર વિવેચન આપેલું છે આ સંબંધે વિશેષ માહિતી મેળવવા ઇચ્છા ગમનાર વાચક વર્ગને ૧૯૦૧ સાલનો ઇન્ડિઅન-માઇન્સ-અંકટ (આઈએ) જોવા વિનંતિ છે

ગંગાશંકર મજિશંકર વૈજલ્ય.

હિન્દુસ્તાનના ઉદ્યોગોનું અવલોકન.

યાને

હિન્દુસ્તાનના હાલના ઉદ્યોગોની તપાસ કેટલે સુધી થઈ શકે એમ છે તથા તે કેવી રીતે કરવી એ વિષય વિચાર.

આજથી આશરે વીશેક વર્ષ ઉપર ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષામાં પામ થયેલા જનોમાં-હિન્દી તેમજ અંગ્રેજ સર્વમાં-પહેલે નંબરે આવી હિન્દુસ્તાનની ખુશિને દોષાવનાર મિ. આર્થુરચન્દ્ર ચેટરજીના નામથી થોડાજ અગ્નપ્રયા હશે. તેઓ હાલ સંયુક્ત પ્રાન્તોમાં Industrial survey એટલે કે દેશની આંદોગિક તપાસ કરવાના કામ ઉપર નીમાયક છે. તેમણે સુરતની મધ ઇન્ડસ્ટ્રિયલ કોન્ફરન્સમાં હિન્દુસ્તાનના ઉદ્યોગોના અવલોકનને કેટલો અવકાશ છે તથા તે અવલોકન કેવી રીતે કરવું નોંધ્યું એ વિષય ઉપર એક સ્વચ્છ લેખ રજુ કર્યો હતો, જેનો સાર ગુજરાતી વાચકને ઉપયોગી થઈ પડશે એમ સમજી આજે આપીએ છીએ:—

હિન્દુસ્તાનના ઉદ્યોગોની તપાસને કેટલો અવકાશ છે એટલે કે તે કેટલે સુધી થઈ શકે એમ છે તથા તે કેવી રીતે કરવી એ સંબંધી લોકમાં બહુ ગેરસમજ જણાય છે. કેટલાકના મત પ્રમાણે, આવી તપાસના ફક્ત સ્વદેશી અથવા હાથથી ચલાવવાના ઉદ્યોગોનો સમાવેશ થવો જોઈએ. વળી કેટલાક એવા અભિપ્રાયના જણાય છે કે મરકારે દરેક તાલુકા તથા શહેરમાં બનતી વસ્તુઓનું, તથા તેમના બનાવનાર અગર એજન્ટના નામ સાથેનું ચિત્ર દાખાવાની પ્રસિદ્ધ કરવી જોઈએ કે જોઈ શકે એ વસ્તુ મંગાવી ધન્યો કરનાર અગર સ્વદેશી વસ્તુને ઉત્તેજન આપનારને એ વસ્તુ ક્યાંથી મળી શકે છે એ જણાવવાને સુચન પડે. ખીજા કેટલાકનું કહેવું એવું છે કે આવા તમામ જાતના ઉદ્યોગો કેવી રીતે થાય છે, એટલે કે એ વસ્તુઓ કેવી રીતે બને છે, એ વિગેરેનો બરાબર અભ્યાસ કરી, જે લોકો એવા ઉદ્યોગમાં પડવા ઇચ્છા રાખે છે તેમને ઉપયોગી થાય તેવી રીતે એનું મંવિસ્તર વર્ણન આપવું જોઈએ. પણ કહેવાની જરૂર નથી કે આવી રીતની તપાસ તો કોઈથી પણ બનવી કઠણ છે. તદ્દન અશક્ય છે એમ કહીએ તો ચાલે. કેટલાક એમ માને છે કે હિન્દુસ્તાનમાં હાલ જે ઉદ્યોગો ચાલે છે તેમાંના દરેક ઉપર એ સંબંધી બની શકે એટલી સંપૂર્ણ હકીકતનો એક એક લેખ બહાર પાડવો જોઈએ. આ સંબંધમાં એટલું કહેવું જોઈએ કે આ રીતથી કંઈક થઈ શકે એમ છે. પરંતુ એમાં પણ એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે, કે જે ઉદ્યોગોમાં વિકાસ થઈ શકે એમ છે, એટલે કે જે ઉદ્યોગો વધારે બહોળા કરી શકાય એમ છે, તથા જેમાં સુધારા વધારા થઈ શકે એમ છે, તેવા ઉદ્યોગોની રીતિઓમાં દરહમશે ફેરફાર થવા કરે છે. અને જેમાં વિકાસ થઈ શકે એમ નથી તેની રીતો એની જોડે રહે છે અથવા તો દબાડે દબાડે ઉતરતી સ્થિતિમાં આવે છે. ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે દરેક ઉદ્યોગ ઉપર મંપૂર્ણ જ્ઞાનતાવાળો લેખ દસ વર્ષ પછી બહુ ઉપયોગી રહે નહિ એ સ્વાભાવિક છે. વળી કેટલાક, વેપારની દિરેક્ટરી એટલે વેપાર સંબંધી સૂચના-

ઓની ડિરેક્ટરી અર્થાત્ માર્ગોપદેશક ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ કરવો એમ મહે છે પણ આવી ડિરેક્ટરી પ્રસિદ્ધ કરવી, એ સરકારની ફરજ તરીકે, વાગળી નથી એક તો આવી ડિરેક્ટરી દર વર્ષે અગર થોડે થોડે અન્તરે શરી શરીને પ્રસિદ્ધ કરાવવી પડે, અને તે સાથે એવી મરકારી ડિરેક્ટરીમા કેટલાં ખાસ નામો રહી જવાથી અગર દાખન થઇ જવાથી જે મોખિનો અમુક ધન્ધામા સ્વાર્થ છે તેમને કદાચ ભારે નુકશાન પણ થાય

તો હવે હિન્દુસ્તાનની ઔદ્યોગિક તપાસ કેવા ધોરણ ઉપર અગર કેવા દૃષ્ટિબિન્દુથી થવી જોઇએ એ જોવું જોઇએ હિન્દુસ્તાનની ઔદ્યોગિક ઉન્નતિ કેવી રીતે થાય એ સવાન આગકાલ ચારે તરફ હિન્દુસ્તાનના હિતચિન્તકોનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યા છે એમા આ સવાન બહુ મહત્વનો અને આવશ્યક છે આ સવાલનો નિર્ણય પ્રથમ થવો જોઇએ મારા મત પ્રમાણે દરેક ઇલાકાની આર્થિક ગિથિતિ કેવી છે, એટલે દરેક ઇલાકામા શુ કેમનું અને કેવી રીતે થઇ શકે એમ છે એ તરત જણાઇ આવ એવા ધોરણ ઉપર આ તપાસ થવી જોઇએ ટુકામા, દરેક ઇલાકાની જમીનસપત્તિ, એમા પેદા થતા કાચા પદાર્થો તથા મજૂરી-આવડવાળી તેમજ અણુઆવવાળીની સ્થિતિ, નાણા સબંધી સ્થિતિ, રેલવે વિગેરે સાધનો, તથા દરેક ઇલાકાની વેપાર મબધી સળતા એ સર્વે સારી રીતે જણાવવા જોઇએ પડી હાથની બનાવટથી અગર હુન્નરથી બનતી વસ્તુઓનો-જે સ્થિતિમા એ તૈયાર થતી હોય તે સ્થિતિમા-લોકમા કેટલો ખર્ચ છે તે નક્કી કરવું જોઇએ અને જ્યાં એ વસ્તુ બનતી હોય તે સ્થાનના લોકમા એનો પૂરેપૂરો ખર્ચ થાય છે અગર થઇ શકે એમ છે કે નહિ તે જણાવવું જોઇએ તેમજ જે ઇલાકાની કાચી પેદાશ તે ઇલાકામા ખર્ચ કરતા વધારે થતી હોય તો તેનો સારામા સારો લાભકારક ઉપયોગ કેવી રીતે થઇ શકે એમ છે તે બાબત પણ તપાસ કરનારે જોઇ, એ મબધી સૂચનાઓ કરવી જોઇએ

૧ હવે જરા વધારે વિગતમા ઉતરિયે અમુક ભાગની ઔદ્યોગિક ગિથિતિનો અભ્યાસ કરવામા પ્રથમ તો એ ભાગમા કાચી પેદાશ મટલી થાય છે તેમજ કટલી થઇ શકે એમ છે, એ જણાવવાની મુખ્ય જરૂર છે આ પેદાશ ખેતીની અગર ખનિજની હોય જેમનું સચુક્ત પ્રાપ્તિના મેદાનોમાથી મનસેની-જનતો નથી તેમજ લોહ કલાઇ કે મેન્ગેનીઝ એમાની પ્રાપ્તિ પણ ધાતુ થતી નથી એટલે ત્યાં, મિ ટાટાએ જે લોહાના કારખાનાની મેન્ટ્રલ ઝોવીનસિઝમા શરૂઆત કરી છે તેવા ઉદ્યોગનો વિચારજ કરવાનો નથી તેમ બીજી તરફ મચુક્ત પ્રાપ્તિમા એને બદલે ઘણે ડેકાણે લાઘમ (ચૂનો) સેલાઇન તથા માણખા બહુ થાય છે એટલે ત્યાં આ પદાર્થોમાથી મેન્ટ્રિક સોડા કેમ ન થઇ શકે એ વિચાર કરવાનો છે હવે ૩ લઘુએ જેને માટે ઘણે ભાગે સૂઝી અને વધારે વખત બીનાશ સમઢી શકે એવી જમીન જરૂરની ગણાય છે અને પૂર્વ બગાળમા એવી જમીન બહુ ન હોવાથી ત્યાં રૂનો પાન નહિ જેવો થાય છે તો તે ડેકાણે ડાહ્યા માણસે હાલ તરત ૩ કાલવાના મરખાનાનો વિચાર પ્રેરે મૂખે જોઇએ ત્યાં તો હાલ જે શણનો પાક થાય છે અને જે એમનો એમ કલકત્તે ડન્ડી તથા ન્યૂયોર્ક ચઢે છે તેને બદલે ત્યાંજ એના વણાવના કારખાના કેમ ન થઇ શકે એજ વિચાર કરવાનો છે બીજું સચુક્ત પ્રાપ્તિના પહાડી ભાગમા જે જગતો આવ્યા છે તેમા પાઇન જાતના જાડ

પુષ્કળ થાય છે. તો આ તપાસમાં એ જોવું જોઈએ કે આ જાડામાંથી કંઈ એવો ઉદ્યોગ-દાખલા તરીકે ટરપેનટાઇન બનાવવાનો અગર દીવાશળી બનાવવાનો-યદ્ય શકે એમ છે કે નહિ.

૨. હવે બીજો અગત્યનો સવાલ મજૂરીનો છે. ઘણા ઉદ્યોગોમાં આ સવાલ બહુ કઠણમાં કઠણ યદ્ય પડે છે. દાખલા તરીકે હિન્દુસ્તાનના કેટલાક ભાગોમાં હાલની શીશ પ્રમાણે કાચ બનાવવાના ચત્નો કરવામાં આવ્યા છે. પણ એમાંના ઘણાખરા નિષ્ફળ થયા છે એ વાત ખરી છે કે કાચ બનાવવામાં જે કાચ પદાર્થોની જરૂર છે તેવા પદાર્થો ન્યાં સહેલથી ન મળી શકે અગર બહુ ભારે કીમતેજ મેળવી શકાય એવા સ્થાનમાં કાચ બનાવવાનો કારખાનાં કરવાથી કેટલાકમાં નિષ્ફળતા યદ્ય છે. પણ આ સર્વ ચત્નો નિષ્ફળ થવાનું મુખ્ય કારણ ઉંચા તેમજ નીચા પ્રકારના આવડવાળા કારીગરો અગર મજૂરો ન મળી શક્યા એજ છે. તે સાથે વળી અણુઆવડવાળી મજૂરી પણ પૂરતી મેળવી શકવાનો સવાલ પણ યોડા અગત્યનો નથી.

૩. હવે ત્રીજા અગર ઉદ્યોગમાં રોકવાની મૂડી-આ સવાલ તો હિન્દુસ્તાનના કોઈ પણ ભાગની ઐતિહાસિક તપાસમાં કદી કોઈ ચૂકી શકાય એમ છેજ નહિ; એટલુંજ નહિ પણ એનો વિચાર તો પ્રથમજ કરવાનો છે. દરેક ઉદ્યોગનો વિચાર કરતાં પ્રથમ જોવાનું એ છે કે જે ઉદ્યોગ, અગર કારખાનું કરવું હોય તે સંચાથી ચાલે એવડું મોટું કરવું કે હાથની મહેનતથી યદ્ય શકે એવડું ન્હાનું કરવું. હાથવડે યદ્ય શકે એવો ઉદ્યોગ કરનાર કારીગરને મુસદ્દેથી એ છે કે એની પામે સદર ઉદ્યોગ-જેવો કે હાથથી સાળ ચલાવનાર વણકરનો ધંધો-ચલાવવામાં, સારા, હલકા બાવ વખતે ૩, સત્તર વગેરે ખરીદી રાખવા અને ઉંચા બજાર વખતે પુષ્કળ માલ તૈયાર કરી રાખવા જેટલો પૈસો હોતો નથી, અને તેને લીધે હમેશા એને માત્ર મજૂરી જેટલુંજ મળે છે. વધારે કમાવા માટે પૈસા જોઈએ ત્યારે વાણિયાનું ઘર શોધવું પડે છે. આમાં વાણિયાને નિન્દવાનો હેતુ નથી, પણ ન્યાં ન્યાબધ તૈયાર થતા પરદેશી માલ સ્થામે હરીફાઈમાં ઉતરવાનું છે, બધી રીતે પહોંચતા પરદેશીઓ સ્થામે ટક્કર મેવાનો છે, ત્યાં હાથી રીતે ભારે બાજે તાણાં લાઈ ધંધો કરવામાં ટકી શકાય એમ નથી એ સ્પષ્ટ છે. નફો બાજીમાં ખેંચાઈ જાય એટલુંજ નહિ, પણ કદાચ કેવું થાય. તો આમાં ખરી જરૂર ધંધો કરનારા કારીગર વર્ગની એકઠી કપનીઓ યદ્ય એકઠું બેઠાણ કરી, ધંધો કરવાની છે. અને મારો નમ્ર અભિપ્રાય એવો છે કે ખેતીની બાબતમાં એવી કપનીઓ ચવી તે કરતાં દુનિયર ઉદ્યોગના સંબંધમાં આવી કપનીઓની સમયતા વિશેષ છે.

૪. આવી સહાયકારી, ભેગી કપનીઓનો સવાલ કેટલીક બાબતમાં વેપારની શેઠના સાથે બહુ સંબંધ ધરાવે છે. હાથવડે કે સંચાથી બનાવેલી વસ્તુઓ પ્રસિદ્ધિમાં આણવાની, તથા તેને ખપાવવાની હાલની પરદેશી રીતિઓ દાખલ ન કરવાથી આખું નફાના ઉદ્યોગો નરમ પડતા જાય છે. માલ બનાવનાર તથા ખરીદનાર વચ્ચે સીધો મંબદ કરાવનાર, અને માલ ખપાવી આપનાર કોઈ હોતું નથી એમ કહીએ તો ચાહે. ઘણે ભાગે માલ બનાવનાર, પોતાનો માલ બજારમાં લાવે છે અને કોઈ ખરીદનાર આવે

તે લાઇ જાય છે. પણ ખરીદનારના એટલે કે લોકના શોખ હમેશા બદલાતા જાય છે. અને માલ બનાવનાર અને ખરીદનાર આમ અલગ હોવાથી ખરીદનારને કેવો માલ જોઈએ છીએ તેની બનાવનારને તરત ખબર પડતી નથી. અને તેથી ઘણી વખત એવું થાય છે કે જે માલ એક વખત બહુ ખપતો હોય છે તેનો ખપ એકદમ બંધ થઇ જાય છે અને માલ બનાવનારને એ બાબતની ખબર એકાએક ઓચિંતીજ પડે છે. લોકને કેવી તરેહનો માલ જોઈએ છીએ અને તેથી ફરી પોતે કેવો માલ બનાવવો એ વિગેરે ખબર માલ બનાવનાર કારીગરને પાડનાર કોઇ હોતું નથી. તે આપણી ઔદ્યોગિક તપાસમાં વિવિધ ઉદ્યોગો માટે આવી ખબર રાખી, તે તે ઉદ્યોગોના કારીગરને તે બાબતથી વખતો વખત વાકેફ કરનાર કોઇ માણસો મળી શકે એમ છે કે નહિ તે પણ નક્કી કરવું જોઈએ. કહેવાની જરૂર નથી કે હાલની ઔદ્યોગિક કોનફરન્સ તથા તે સાથે સંબંધ ધરાવનાર ન્હાની સોસાયટીઓ જેવાં ખાનગી મંડળોથી આવી બાબતમાં બહુ યત્ન શકે એમ છે.

૫. વળી માલ તેમજ એને અંગે સંબંધ રાખતી બીજી વસ્તુઓ લઈ જવા લાવવાનાં સાધનની સરળતા, એ પણ આ તપાસમાં બહુ ધ્યાનમાં લેવા જેવી બાબત છે.

જે સ્થળે સદર ઉદ્યોગનું કારખાનું અગર કામ ચાલતું હોય તે સ્થળે જે કાચા પદાર્થો માંથી સદર ઉદ્યોગ ચાલતો હોય તે પદાર્થ સહેલાઈથી મેળવી શકાય એમ છે કે નહિ, તેમજ એમાંથી જે માલ તૈયાર થાય તે જે ઠેકાણે એની સારામાં મારી કીમત ઉપજતી હોય તેવે ઠેકાણે સહેલાઈથી, થોડે ખર્ચે, મોકલી 'શક્ય' એમ છે કે નહિ, એ દરેક ઉદ્યોગમાં જોવાનું છે. દાખલા તરીકે, દીવાશળી બનાવવાનું કારખાનું લઈએ. દેખીતું છે કે આ કારખાનું જે જંગલમાંથી દીવાશળી બનાવવાનું લાકડું પુષ્કળ મળી શકે તે ઠેકાણે હોય તો બહુ ઉત્તમ. પણ તે સાથે જે મંચા વગેરે આ કારખાના માટે જોઈએ તેમજ કેટલાક ગસાયનિક પદાર્થો આ ઠેકાણે બહારથી આણવા પડે તે લાવવાનો ખર્ચ કેટલો થાય એ જોવું જોઈએ એટલુંજ નહિ પણ દીવાશળીઓ તૈયાર થયા બાદ તેની પેટીઓ ત્યાંથી બહાર વેચવા મોકલતાં બાડા વિગેરેનો કેટલો ખર્ચ થાય એ પણ વિચારવું જોઈએ. સંયુક્ત પ્રાંતોમાં મારી તપાસમાં જે અંદામાં અધરો અને વિચારવા જેવો પ્રશ્ન હાલ જણાયો છે તે રેલવે-દરનો છે. ત્યાં હાલ ચાલતા ઘણાખરા ઉદ્યોગોની એજ દરિયા છે કે દલકામાં દલકું રેલવે દૂર પણ વહાણના દૂર કરતાં બારે હોવાથી દરિયા કાંઠા ઉપર આવેલાં મ્હોટાં શહેરોમાં માલ મોકલી જપાન અને જર્મની જેવા દેશોની દરીયાઈ સ્થાને ટકવું અશક્ય છે.

અત્યાર સુધી માલ તૈયાર કરવાના દૃષ્ટિબિન્દુથી જોયું, પણ એ માલના ખપના સંબંધમાં પણ એટલુંજ જોવાનું છે. મને લાગે છે આપણી હાલની ઔદ્યોગિક ખિલવણીની સ્થિતિમાં પ્રથમ આપણા દેશનેજ પૂરો પડે એટલો માલ તૈયાર કરવો એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણ-રૂપ ગણવેલો જોઈએ. માલની ખપત બાબતની પરિપૂર્ણ ચર્ચામાં, આપણા દેશમાંથી બીજા

દેશમાં માલ મોઝલવાના નુકસાન, જમતનો અને એવા બીજા ઘણા મલાતો કે જે અત્યારે તત્કાલ અસંબધ છે તેનો વિચાર કરવો પડે એમ હોવાથી તે હાલ છોડી દીધાં છીએ.

હિન્દુસ્તાનના વેપારના દર વર્ષે બહાર પડતા સરકારી પત્રકો તથા રિપોર્ટો જોશો તો કોઇને પણ ખાતરી થશે કે ૫ દેશ માન વેચવા કરતા હિન્દુસ્તાન તમામજ એની ચોગી અપત થાય એમ નથી તો દરેક ઇલામના વેપારના આદ્યગજરાબર તપાસી તેનું પૃથક્કરણ કરવું જોઈએ અને તેમાંથી જેનું જોઈએ કે જે માન અગર વસ્તુ હાન આપણે બહારના દેશોમાંથી આયાત કરીએ છીએ તેમાંથી કંઈ મધ વસ્તુ અહીંજ ઉત્પન્ન થતા કાચા પદાર્થમાંથી બનાવી શકાય એમ છે આશરે પદર વર્ષ પહેલા જે બીગીઓ હિન્દુસ્તાનમાં આયાત થતી તે ફક્ત ઉચા પ્રમાણની અને કીમતી તમાકુની હતી અને સમુક્ત પ્રાન્તમાં ગાઝીપુરનું તમાકુનું સરખી ખેતર બધું મનુ પાંચ હજાર તેનું મણુ એટલુજ કે એ બાગની સ્થાનિક તમાકુ ઉચી જાતની બીગીઓ બનાવવાના કામની થતીજ નહોતી પણ આજકાન તો દનની જાતની અને બહુ સોધી બીગીઓ હિન્દુસ્તાનમાં બહુ બહોળા જથામાં અપે છે તો આપણી આંધાગિક તપાસમાં એ જોનું જોઈએ કે હિન્દુસ્તાનના જૂદા જૂદા બાગોમાં જે તમાકુ થાય છે તેમાંથી દાન જેવી બીગીઓનો અપ છે તેવી બીગીઓ થઈ શકે એમ છે કે નહિ એ વીજ રીતે દર વર્ષે જૂદા જૂદા ઉપયોગ માટે વાગનીશ પણ પડેશથી આયાત કરવા પડે છે પણ લાખ તથા મુળાના ફૂલ કે જેમાંથી વારનીશ બની શકે એમ છે એ પદાર્થો આ પણ દેશમાં થાય છે તો પછી એમનું જોનું જોઈએ કે આ પદાર્થોમાંથી આપણા દેશમાં કિંદાયતથી વારનીશ બનાવી શકાય એમ છે કે નહિ.

વેપાર મબધી રિપોર્ટો તથા પત્રકો વગેરે જોયા પછી જણાશે કે સમુક્ત પ્રાન્તોની મગી પેદાશ એ પ્રાન્તોના લોખને પૂરી થાય તે કરતા વધારે થાય છે સામાન્ય રીતે સારા વર્ષમાં ત્યાના લોખને જોઈએ તે કરતા વધારે ઘઉં પેદા થાય છે તેથી તેમાંથી કેટલાક પ્રમાણ તથા રચન ચઢે છે અને ત્યા તેનો સચામાં દળી લોખ બનાવવામાં આવે છે આ પ્રમાણે થાય છે તો આપણી આ તપાસમાં જોનું જોઈએ કે જ્યાં એ ઘઉં થાય છે ત્યાં જ એમાંથી સચા વડે આગે બનાવવામાં શી અડચણો આવે છે આની મીલો ત્યાજ કરવાથી ત્યાના અને નજદીકના મજૂરોને રોજી મળે એટલુજ નહિ પણ એમાંથી છોળા નીકળે તે પણ દેના કીમતી ખાણુ તરીકે અપમાં આવે વગી એજ પ્રમાણે થો. વર્ષથી હિન્દુસ્તાનના રૂ ઉગામના બાગોમાંથી પુષ્કળ કપાસીઆ યુરોપ ચઢે છે, અને ત્યાં એ પીનાઈ એના બોગ દોગના બોરામ તરીકે તથા જમીનમાં ખાતર તરીકે મમમાં આવે છે, અને તેલ, સાણુ તેમજ ખાવાના મમમાં વપરાય છે તો આપણા ખેતી તથા ઉદ્યોગની બાબતમાં કે શય અને જાણીતા પુરૂષોએ નક્કી કરવું જોઈએ કે આ કપાસીઆ જ્યાં થાય છે ત્યાજ તે પીનાવામાં આવે તો તેમાંથી નીમતા તેલ અગર બોગ અગર બનેતો હિન્દુસ્તાનમાં અપ થાય કે નહિ અગર તેમ નહિ તો કપાસીઆ એમને એમ મોકલાના કરતા અહીંજ પી લાવી એનું તેન તથા બોગ ૫ દેશ ચઢાવવાથી વધારે લાભ થાય એમ છે કે નહિ.

આપણી ઐતિહાસિક તપાસને કેટલો અવકાશ છે, કેવા ધોગણ ઉપર થવી જોઈએ, તથા એ કામ ઉતાવળે તેમજ ઘણા માણસોની એકત્ર મદદ વિના થઈ શકે એમ નથી એ પણ આ ઉપરથી જણાયું હશે. આ કામ કરનાર માણસે સરકારી રિપોર્ટો, વેપારી આયાત નિકાસના આકાશ, આખા હિન્દુસ્તાનના તેમજ પ્રાંતોના તથા જીલ્લાના ગેઝેટીયરો, અમુક અમુક ધંધા મળેલી લખાવવા ખાસ લેખો, ખેતી વગેરે તે તે શાસ્ત્રોના ચોપાનીઆ, સગ કાની વિવિધ માધ્યમ ખાતાના રિપોર્ટો અને છેવડા સર જ્યોર્જ વાટનો મહાન ગ્રંથ Dictionary of Indian Economic Products—એટલી બાબતોનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. દરેક પ્રાંતના મુખ્ય મુખ્ય વેપાર વસ્તુના સ્થાનોનું તેમજ ન્હાના ન્હાના બજારોનું પણ પૂરું જ્ઞાન હોવું જોઈએ અને ન્હાના મ્હોટા ઉદ્યોગ તથા વેપારના તે તે સ્થાનોમાં પુષ્કળ વખત નહીં જતે જોવું જોઈએ મૂડીવાળા તથા મજૂર એ બન્ને વર્ગના માણસો જેકે નજીકના સબધમાં આવેલું જોઈએ આટલા ઉપરથી તે અજનાશ દાખવ કે ટવાનું સૂચનો કરી શકશે, જેના ઉપર પછી વેપાર-ઉદ્યોગમાં પડેલા માણસોનો અભિપ્રાય લઈ શકશે ટુકામાં, આ કામમાં આખા દેશના આર્થિક અભ્યુદય ઇચ્છનાર દરેક માણસની મદદ ની અપેક્ષા છે

(વસન્ત-ઓફિસ.)

કાગળ બનાવવાનો ઉદ્યોગ-૨.

ગયા શતબ્દના અંતમાં કાગળ બનાવવાના ઉદ્યોગ મળેલી વિષયમાં સદર ઉદ્યોગ દાવ કેટલાક કારણથી નબળી સ્થિતિમાંથી પસાર થાય છે, પણ તે કેવી રીતે ચલાવવામાં આવે તો એનું ભવિષ્ય આશાજનક છે તે પણ બતાવવામાં આવ્યું છે તથા એ ઉદ્યોગમાં ઉપયોગમાં આવતા ચીંથરા વગેરેને બદલે અમુક જાતનો લાકડાનો જોર અગર ગર આપણા દેશમાં સેધિા મળી શકે તો જ ફાવી શકાય એમ છે એમ પણ કહેલું છે મતનબ કે આ ગર અગર જોરનો ભાવો આપણા કાગળ બનાવવાના ઉદ્યોગના સબધમાં બહુ મહત્વનો પદાર્થ છે અને તે હિન્દુસ્તાનમાં સેધિા અને સહેલાઈથી બની શકે તો આપણા દેશમાં કાગળ બનાવવાના ઉદ્યોગમાં એક બહુ મહત્વની અને ખરી આશાજનક સત્વતા થઈ એમ ગણાય દાવમાં બેન્ગોરના મિ વિલ્કમ રેટ નામના યુરોપિયને આ સંબધી બહુ ઉપયોગી ગોધ કરી એ ઉપર એક લેખ લખ્યો છે, જેમાંની હકીકત જાણવા યોગ્ય તથા સદર ઉદ્યોગમાં પડવાની ઇચ્છા રાખનાર કોઈ માહસિતને ઉપયોગી થાય એવી હોવાથી અત્રે એનો મુખ્ય સાર આપીએ છીએ —

આખી દુનિયાને કાગળ પુરા પાડવાનો સવાલ બહુ ધ્યાન અને લક્ષ્યથી વિચારવા જેવો છે કાગળ બનાવવામાં પ્રથમ ચીંથરાનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો ત્યાર બાદ કાગળની

વધારે જરૂર પડતાં ચીથરાંને બદલે અમુક જાતના ઘાસનો ઉપયોગ શીધી કાઢવામાં આવ્યો. અને દિનપરદિન એથી પણ વધારે કાગળની જરૂર પડતાં આશરે વીસ વર્ષથી અમુક જાતના લાકડાંનાં ગરનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. પણ આ સંબંધી પણ હવે વિચાર કરવાનો વખત આવ્યો છે. કારણ કે આ ગર જે જાતના લાકડાંમાંથી બનાવવામાં આવે છે તે જાતનાં લાકડાંનો જ્યો ધાર્યો હતો તેટલો બેઠક નથી. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં આ જાતનાં લાકડાંનો જ્યો પૂરો થવા આવ્યો જણાય છે, કારણ એ લોકો જ હવે તે ક્રેનેશમાંથી મેળવે છે. પણ કેમેરા અને રેકોર્ડિંગવિધાનાં જંગલો પણ અસીમ નથી. નાવેમાં એની ખોટ ક્યારની જણાવા માંડી છે. તે સાથે એ લાકડાને ઢગી તૈયાર થતાં પચીસથી ત્રીસ વર્ષ થાય છે અને અસાધારણ અનુકૂળ સ્થિતિ વિના ફરી થતાં નથી. એ બેઠક, એવા બીજા કોઈ પદાર્થનો શોધ કરવો આવશ્યક જણાવાથી મિ. રેટે આ બાબતમાં બહુ શોધ કરી છે, અને તે એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો છે કે આખી દુનિયાના કાગળો માટે પૂરો પડી શકે એવો પદાર્થ વાંસમાંથી બની શકે એમ છે. મિ. રેટે આ બાબતની શોધ ૧૮૯૭ માં બ્રહ્મદેશમાં શરૂ કરી, અને બંગાળા, મલબાર તથા સ્ટ્રેટ્સ સેટલમેન્ટના જે ભાગોમાં વાંસ થાય છે ત્યાં તે અત્યાર સુધી જરી રાખી. અને એ સંબંધી ઘણા ખરા પ્રયોગો બંગાળ પેપર-મિલ્સમાં કર્યા. વાંસમાંથી ગર બનાવવાના પાછલા ચત્તો આર્થિક દૃષ્ટિએ નિષ્ફળ થયા છે. આગળ જે ચત્તો કરવામાં આવ્યા હતા તેમાં ગાંડી સુધાંત આખા વાંસ, તથા જૂના તેમ જ નવા, તથા ગમે તે જાતના વાંસ કાપી તેમાંથી ગર બનાવવામાં આવતો તેને લીધે એ નિષ્ફળ થયા છે. એનું કહેવું એવું છે કે ગાંડનો ભાગ કાઢી નાંખવાથી તથા એક સરખી ઉમરના વાંસમાંથી ગર સારો થાય છે. પણ વર્ષથી વધારે જૂના નહિ એવા પસંદ કરેલા વાંસ લેવા, એની ગાંડી કાઢી નાંખવી, અને કાપ્યા પછી થોડા જ મહિનામાં એમાંથી ગર બનાવવો-એમ કરવામાં આવે તો બહુ ઉત્તમ બને છે.

કાગળ બનાવવાની મિલ વાસ મળી શકે ત્યાંથી દૂર ન હોવી બેઠકએ. દૂર હોવાથી તે સ્થળે વાંસ લાવવાનો ખર્ચ થાય છે. દર ત્રીજે વર્ષે વાંસ કાપી લેતાં મૂળ આગળ રહેલાં ઢુંકાં ૨૮ થી ૩૪ મહિનાનાં હોય છે તો તેમાંથી કાયમ વાંસ કુટે છે જેથી કરી વાંસનો જ્યો મળ્યા કરે છે અને એમ એ ઉદ્યોગમાં અડચણ આવે એમ નથી. વળી એની ગણતરી પ્રમાણે હલકી પ્રતિધી માંડી સાધારણ પ્રતિધી જમીનમાંથી દર ત્રીજે વર્ષે એક એકર જેટલી જમીનમાંથી કમતીમાં કમતી પંદર ટન (આપણા ૮૪૦ મણ) વાંસ થાય છે; અને હિન્દુસ્તાનમાં ઘણા ભાગોમાં આના કરતાં બમણી પેદાશ થાય એવાં વાંસના વિસ્તાર પડ્યા છે. બ્રહ્મદેશ, આસામ, નેપાળની ખાસે આવેલો ભાગ તથા હિન્દુસ્તાનનો ઘણો ભાગ વાંસથી ભરપૂર છે. અઠવાણિયે બસો ટન અથવા વર્ષે હજારે દસ હજાર ટન ગર કાઢી શકે એવી મીલ ચલાવવાને ૫૧૨૦ એકર અથવા આઠ ચોરસ માઈલ જેટલો વિસ્તાર બસ છે. આથી દસ ગણી મ્હોટી મિલને પૂરા પડી શકે એટલા વાંસ પેદા થાય એટલી જમીન બ્રહ્મદેશના નકશામાં માખી જેટલી દેખાય છે. એના કહેવા પ્રમાણે એસિડની કિયાથી સેક્ટે ૧૬૫ ટકા ગર નીકળે એમ માનીએ તો એક એકરમાંથી ૪૫ હન્ડ્રેડ એટલે ૫૦૪૦ પાઉન્ડ ગર થોડેલો ગર થાય. આના ખર્ચની બાબત એનું કહેવું એમ છે કે સોંધી મજૂરી,

પુષ્કળ વહેજિયાં, જ્યાંયે લાખો વાંસ, અને તે જંગલમાં હોવાથી એની એક પાંધ પશુ આપવાની નહિ-ફક્ત કાપવાનું તથા વહેવરાવવાનું ખર્ચે-એ બધું મળી જંગલમાં સોંધામાં સોંધો કાગળ બનાવવાનો આ પદાર્થ હિન્દુસ્તાનમાં થઈ શકે એમ છે. એક ટન વગરધોએલો ગર બનાવવાને જોટલા વાંસ જોઈએ તેનો ખર્ચ ૧ પાઉન્ડ ૫ શિલિંગ એટલે રૂ. ૧૮-૧૨-૦ થાય છે તથા અડવાઠિયે બસો ટન ગર બનાવી શકાય એવું કારખાનું લેતાં એક ટન વગર ધોએલો બાઈસક્ષાઈટ વાંસનો ગર રંગુનમાં બનાવતાં ૫ પાઉન્ડ એટલે ૭૫ રૂપિયા ખર્ચ આવે છે. મિ. રેડ કહે છે કે આ ગર બનાવવા સાર જેને 'બેગુમાર સાધન' કહીએ તે વાંસ છે. અને હિન્દુસ્તાનમાં તે પુષ્કળ થાય છે અને એનાથી પૂર્વના ભાગમાં તો એનો શુમાર તથી એમ કહીએ તો પશુ ચાલે.

ગુજરાત કાઠીઆવડનાં આરામુર ગિરનાર પચમહાલ-પાવાગઢ, રાજપીપળા-સાતપુડા સોનગઢ-વ્યારા વગેરે સ્થાનનાં વાંસનાં જંગલોનો આ કામમાં કેટલો ઉપયોગ થઈ શકે એમ છે એ વિશે ધન્ધાર્થીઓએ માહિતી મેળવી પ્રયોગ કરી જોવા જેવું છે.

“સ્વદેશી.”

મરાઠી લેખકોનું ચોથું સંમેલન.

મરાઠી લેખકોના ચોથા સંમેલનનો સંક્ષિપ્ત અહેવાલ, આપ સમક્ષ હું રજૂ કરું, તે પૂર્વે દેશી ભાષાની આધુનિક પ્રવૃત્તિ સખન્ધે, કાંઈકે પ્રસ્તાવના રૂપે સહેજ વિવેચનની જરૂર છે.

આપણે જો આગળીસમી સદીની આખરનો ઇતિહાસ આરિકાઈથી તપાસીશું તો તુરત માલુમ પડશે કે તે સમયે દેશી ભાષાની ઉન્નતિ અર્થે, હિન્દુસ્તાનના ત્રણ મોટા પ્રાન્તો, બંગાળ, મુંબઈ અને મદ્રાસમાં, એક મોટી જખરી હીલચાલ શરૂ થઈ હતી. બંગાળ અને મદ્રાસમાં, આ હિલચાલનો હેતુ દેશી ભાષાને યુનિવર્સીટીના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવાનો હતો; મદ્રાસમાં જ્યાં દેશી ભાષાને યુનિવર્સીટીના ધોરણના સ્થાન હતું પશુ કેળવણ્યે વર્ષ કે જેની પર દેશી સાહિત્યના ઉત્કર્ષની આશા રાખી હતી તે તેમાં નિષ્કળ નિવડયાથી ત્યાં દેશી ભાષાને ઉછેરી, સાહિત્યનો વિકાસ શી રીતે કરવો અને જનસમૂહની હાજતો પુરી પાડવી એ મહાન પ્રશ્ન ચચનિા હતો; આ બે હિલચાલ વચ્ચેનો તફાવત હતો.

મુંબઈમાં મરહુમ ન્યાયમૂર્તિ રાનડેએ ૫૮ 'ફેલો' ની સંમતિથી, યુનિવર્સીટીના અભ્યાસક્રમમાં દેશી ભાષાને યોગ્ય ધન્સાદ આપવા, સખજ દલિલો સહિત, એક દરખાસ્ત 'સેનેટ' માં આણી હતી પશુ તે પ્રેસીડન્ટના 'કાર્ટિંગે વોટ' એટલે વધાગના મતથી

નિષ્ફળ ગઈ. દિ. બા. મણિભાઈએ તો દેશી ભાષાની અભ્યાસમાં આવશ્યકતા સમજ્યે, એક 'મેમોરનડમ' તૈયાર કરી તે પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. કેલકત્તામાં પણ આ દિલચાલ બરબાદ ગઈ સત્તા આગળ ચાલુપણ નકાર્યું થયું હતું.

ત્યાર બાદ ૧૯૦૨-૦૩ માં કેટલાક ઇંગ્લેન્ડ માસિકોમાં, કેળવણીના વર્ગની દેશી ભાષા પ્રત્યેની બેદરકારી અને અજ્ઞાનતા સમજ્યે બારે વાદવિવાદ થયો હતો. આ ચર્ચાનો ઉદ્દેશ દેશી ભાષાને સુધારી, સાહિત્યને સારી સ્થિતિએ આણવાનો હતો. દેશી સાહિત્યની દૃશ્ય દુર્બળ અને દયાજનક હતી; તે ઉપરાંત જનસમૂહને (masses) પરિચયમાધ્ય વિદ્યા, દુખર અને સાહિત્યનો લાભ શી રીતે આપવો, એ એક મુશ્કેલ સવાલ હતો. વળી ભાષામાં ભ્રષ્ટતા શબ્દો જડતા નહિ અને પારિભાષિક શબ્દો કયા ધોરણે રચવા, એ અત્યંત કઠણ કાર્ય હતું. વિશેષ પશ્ચિમનું વિશાળ સાહિત્ય નિહાળી, બહુલા વર્ગે, કંઈક રીતે નારીપાસ થઈ, દેશી સાહિત્ય નિર્જીવ નકાર્યું માની, નિરુત્સાહી બની, સુધારાની સર્વ આશા છોડી.

આ ચર્ચામાં કેટલોક મતભેદ હતો. એ પક્ષની તકરાર એ હતી કે દેશી ભાષાની હુદ્દસા થવાનું કારણ માત્ર ૧૮૩૩ ની લોર્ડ મેકાલેની 'મિનિટ' છે. આ સમજ્યે યોડીક સાહિત્યની જરૂર છે. વાત એમ છે કે તે સમયે કેલકત્તા કાઉન્સિલમાં, દેશીઓને કયા ભાષામાં નવીન શિક્ષણ આપવું તે સારૂ બહુ લાંબી તકરાર ચાલી હતી. કેટલાકનો મત એ હતો કે દેશી ભાષાને પ્રથમ પદવી આપી, ઇંગ્લેન્ડને 'Second language' યાને બીજી ભાષા તરીકે સ્વીકારવી. લોર્ડ મેકાલેએ, આ અભિપ્રાયની સામે થઈ, ઇંગ્લેન્ડને સર્વોપરિ કરી, તે હાગ જ સર્વ શિક્ષણ આપવા ખેંચતાણ કરી. તેમાં તે આખરે વિજયી નિવડયો.

આ સમજ્યથી, ચાલુ ચર્ચામાં, એક પક્ષની માનતા એ પ્રકારની હતી કે દેશી ભાષાની અવનતિનું કારણ લોર્ડ મેકાલેજ છે. જ્યારે સામી બાજુ એવી દલિલો રજૂ કરતી કે ઇંગ્લેન્ડ શિક્ષણના પ્રભાવે જ, આપણી સ્થિતિ સુધરી, આપણા સાહિત્યમાં નવીન ચેતન અને તેજ આપ્યું છે. બેશક લોર્ડ મેકાલેની આર્થ સાહિત્યની અજ્ઞાનતાના પરિણામે, આપણને અત્યંત મોંઘવું પડ્યું છે. જો તે સંસ્કૃત અને શાસ્ત્રી સાહિત્યથી વાકેફ હોત તો તેનું વલણ બીજું બાજુએ દોરાત અને પોતાની જાદ પુરી પાડવા આટલો આમ્રદ કરત નહિ. ખરેખર આનંદની વાત છે કે હેઝા કોન્વેકેશનના બાણમાં આપણા મંત્રનર સર જ્યોર્જ ક્યારે, લોર્ડ મેકાલેના મતથી જુદા પડી, દેશી ભાષાની જરૂરીયાત સ્વીકારી સંસ્કૃત સાહિત્યની પ્રશંસા કરી હતી. યુનિવર્સિટીનો 'આનમેન્ડર' આ મત ઉચ્ચારે તેથી વિશેષ શું જોઈએ ! પણ દરે આપણે વિસરી જવું જોઈએ નહિ કે ઇંગ્લેન્ડના અભ્યાસ વગર આપણું કાર્ય આગળ વધે તેમ નથી. તેથી પ્રે. કે. સુચવે છે તેમ, દેશી અને ઇંગ્લેન્ડ ભાષાને સમાન ગણી, બનેને ગોચ અભ્યાસ કરવો. તેથી જ લાભની પ્રાપ્તિ છે. એ રીતેજ આપણું કાર્ય સહેલું થઈ, પ્રત્યેકમંદ નિવડશે. યુરોપમાં ધણે ઠેકાણે આ પ્રમાણે જે ભાષાઓ સારી રીતે શિખાય છે.

ઉપરની દિલચાલને જો વિભાગમાં વહેંચી ચકાવ. એકનો ઉદ્દેશ મરકાર મારફત એટલે

યુનિવર્સીટીદ્વારા, દેશી ભાષાની ઉન્નતિ કરવાનો હતો અને તે આફ્રે તેઓએ, 'સેનેટ' ને 'મેમેરીઅલ' મોકલી, દેશી ભાષાનો હક પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન શરૂ કર્યા પણ તેમાં શકી શક્યા નહિ. આથી બીજી ચલવણનો આરંભ થયો અને તેમાં કેળવણીના વર્ગને દેશી સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ કરવા અત્યંત આગ્રહ હતો; અને પશ્ચિમના વિદ્યાલુભર અને સાહિત્ય આદિના વિચારો જનસમાજમાં દેશી ભાષાદ્વારા ફેલાવવાની તેઓ પર એક જાતની જવાબદારી હતી. તેથી તેઓએ, એટલિટનની, રાયલ એસિયાટિક સોસાયટી, બંગાળ એસિયાટિક સોસાયટી વિગેરેના ધોરણે પણ આપણી સ્થિતિને અનુકુળ થતી, જુદે જુદે સ્થળે કેટલીક સંસ્થાઓ સ્થાપી અને જુની સભામાં નવીન ઉત્સાહ અને વેગ આપ્યો.

એક પક્ષનો ઉદ્દેશ, સરકાર મારફત આ કાર્ય સિદ્ધ કરવાનો હતો ત્યારે બીજો વર્ગ આત્મબલપર વિશ્વાસ રાખી, પોતાની જાતે જ, તેને ફતેહમંદ પાર પાડવા આગ્રહી અને દૃઢ હતો. રાનાડેના પ્રયાસનું ફળ હાલ એ આગ્યું છે કે ઘોડા સમયથી એમ. એ. ની પરિક્ષામાં દેશી ભાષાને પસંદગીના વિષયમાં સામેલ કરી છે અને ચાલુ સાલમાં તે તે મેટ્રિક્યુલેશનમાં ફરજિયાત છે. પણ આના કરતાં બીજી પ્રવૃત્તિનું પરિણામ બહુ મહત્વનું અને ઉપયોગી છે.

તેઓની હિલચાલથી લોકમાં નવીન જાગૃતિ આવી છે અને વિચારશ્રેણી ફેરવાઈ ગઈ છે. તેઓએ સ્થાપેલી સંસ્થાઓ, બહુ ઉત્સાહ અને ખતથી સાહિત્યનું કાર્ય ફતેહમંદ કરે જાય છે અને જનસમાજને કેળવણી આપી, તેઓની સ્થિતિ સુધારે છે. ઉદાહરણ આપી આ માત્રને વિશેષ સ્પષ્ટ કરીએ. જેમકે 'મવાલ' એટલે 'મોડરેટ' પક્ષથી રાજકીય હિલચાલ સમય જનસમાજમાં પ્રસરી, તેમના પર બહુ અસર કરી શકી નહોતી પણ કેળવણીના વર્ગ તેની ગતિને સારી રીતે સમજી શકતો; પણ 'જહાલ' એટલે આ પક્ષે તો ચલવણને આખા દેશમાં ફેલાવી, નવીન વિચારોના વિસ્તાર ચોગરદમ વધાર્યો છે અને પ્રજામાં નવીન જીવન આણ્યું છે તેમ 'મવાલ' ની રીતે એટલે રાનાડેના ધોરણે, હજી સુધી ફક્ત દેશી ભાષાનો સહેજ હક મળ્યો છે પણ બીજો વર્ગ કે જેઓને આત્મબળ પર અત્યંત વિશ્વાસ હતો તેઓએ દેશી સાહિત્યની સ્થિતિ સુધારી, તેમાં નવિન વેગ રેડ્યો છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ જ કે આપણી ઉન્નતિનો આધાર કેવળ આત્મબળ પર છે અને તે સારૂ પારકા પર બહુ વિશ્વાસ રાખી બેસી ન રહેતાં. પોતાની જાતે જ પ્રયાસ કરવાની શરૂઆત થવી જોઈએ.

હિન્દુસ્તાનમાં દેશી સાહિત્યના ઉત્કર્ષ સારૂ સ્થપાયેલી સંસ્થાઓમાં નિચેની પાંચ મુખ્ય અને જાણીતી છે.

૧. બંગ સાહિત્યપરિષદ. ૨. કાશિનાગરીપ્રચારણી સભા. ૩ મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યપરિષદ. ૪ ગુજરાત સાહિત્યસભા. ૫ મદ્રાસ 'લીટરરી એકેડમી.'

જાણીતો ફ્રેન્ચ શિલ્પકૃષ્ટ કોમ્ત કહે છે કે "Ideas and feelings move and govern the world" વિચાર અને મનોભાવના જગતને પ્રવૃત્તિમાં આણી નિયમિત

કરે છે અને તે વાસ્તવિક છે બગાડનો ઇતિહાસ તાજે જ છે કોણ જાણતું હતું કે બગાડના 'ભાગવા' ના પરિણામે, આખો દેશ, સ્વદેશીના વિચારોથી ખળભળી ઊઠશે ? વિચારનો વેગ બહુ બેઠો છે અને તે કળી શકાય તેમ નથી. આજથી થોડા સમય પર 'મૉડર્ન રી-યુ' ના સુપ્રસિદ્ધ તત્ત્વી મી ચેતરજીએ 'ચતુર્ભાષિ' નામનું માસિક પ્રસિદ્ધ કરવા, યોજના તૈયાર કરી હતી પણ તેમાં નિષ્ફળ થયા. બેસક ખુશી થવા જેવું છે કે હમણા " એકલિપિ વિસ્તાર પરિપદ્ધિ " તરફથી 'દેવનાગરી' ચાર ભાષામાં જ નહિ પણ અનેક ભાષામાં છપાય છે આ સમયની વિચિત્રતા નહિ તો બીજી શું ?

વિચારના બીજા જો યોગ્ય વખતે વધારા હશે તો તે જરૂર અનુકૂળ સમય આવે ઉગી નિકળશે, આખોહવા માફક હશે તો તે સહેલાઈથી બહાર આવશે

સાહિત્યપરિપદ્ધતિ સર્યા પણ આ રીતે વિચાર-શક્તિના પ્રભાવે બહુ આગળ વધેલી નથી ભાષામાં પ્રકટી નીકળી છે ગુજરાતની સાહિત્યપરિપદ્ધતિ, મહાગદ્ય લેખકમંડળનું અનુ કરણ કયું નથી અને બગાડીઓએ ગુજરાતીની નકલ કરી નથી વખતને અનુસરી આ જુદા જુદા સ્થળોમાં છેલ્લા ત્રણ ચાર વર્ષથી સાહિત્યપરિપદ્ધતિ ભરાય છે. આ સર્યાનું મુખ્ય ખંધારણ યુરોપમાં ભરાતી 'Oriental Congress' ના ધોરણ પર ચલાયલું છે. ત્યાં પૂર્વના સાહિત્ય, ઇતિહાસ વિગેરેના અભ્યાસ કરતા વિદ્વાનો, પોતાને યોગ્ય મદદ મળે તે સાડું પ્રતિ વર્ષે એક સ્થાને એકત્ર થઈ, વર્ષમાં જે અભ્યાસ કર્યો હોય, તેનો રીપોર્ટ ચાને તેનો સાર નિબંધદ્વારા કોન્ફ્રેસમાં રજુ કરે છે આથી કાર્ય સહેલું બને છે, જોઈતી મદદ મળે છે અને અભ્યાસ અગાડી વધે છે આ કરતા પણ વિશેષ મહત્વનો લાભ, જે મિત્રાચારી અને રહેલો છે તેની તુલના થઈ શકે તેમ નથી. હિન્દુસ્તાનના કેટલાક વિદ્વાનો પણ આમાં સામેલ થયા છે. મરહુમ હમિદાન કુલ, બરોડા સ્ટેટ તરફથી ડેલીગેટ તરીકે ત્યાં ગયા હતા અને બે નિબંધ વાંચ્યા હતા

હવે આપણે ઉપગની પાસે સાહિત્યની સર્યાઓનું ટુંક અવલોકન કરી, આદિ દીગ્દર્શન સમાપ્ત કરીશું

૧. ખંગ સાહિત્યપરિપદ્ધતિ—આ સર્યા કલકત્તામાં લગભગ ૧૮૯૪-૯૫ માં ચલાયલી છે બગાડના વિદ્વાન સાક્ષરો, પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો અને અનેક જાણીતા સંપુરણો તેના મેમ્બર છે મેમ્બરની સંખ્યા લગભગ ૬૦૦ ની છે ૧૯૦૦ ની સાલ પછી આ સર્યા બહુ સારું કામ કરે છે દાખલા તરીકે બગાડી ભાષામાં, દારસી શબ્દો, શા નિયમે દાખલ કરવા, એ વિકટ પ્રશ્નો નિર્ણય કરવાનું કાર્ય ૧૯૦૪ ની સાલમાં, હાલમાં લોકબજારમાં ચઢેલા મી એસ એમ મિત્રને સોંપવામાં આવ્યું છે ત્યાર પછી 'પારિભાષિક' કોષ તૈયાર કરવા કમિટી નિમી છે. થોડા વખત પર તેઓએ 'Biological terminology' ની એકલે જીવનશાસ્ત્રમાં વપરાતા લેટીન શબ્દોની એક છુટી યાદી છપાવી હતી. પહેલી સાહિત્ય પરિપદ્ધતિ, પ્રથમ બારિસલમાં નામાકિત કવિ રમેન્દ્રનાથ ટાગોરના પ્રમુખપણા હેઠળ મળી હતી તુરત વિશેષ હકિકત મળી શકી નથી.

૨. કાશી નાગરીપ્રચારણી સભા—આ સરચા પછી બનાવેલ ૧૮૮૩-૮૪ માં સ્થપાઈ છે લગભગ ૧૯૦૦ ની સાલ સુધી તેનું કાર્ય બહુ મદદ હતું

તેઓનો પ્રથમ રીપોર્ટ છેક ૧૯૦૨ ની સાલમાં એક નાના સરખા ચોપાનીઆમાં પ્રકટ થાય છે પણ ત્યાર બાદ તેઓએ બહુ સારું કામ કર્યું છે તેઓની હિલચાલથી સમુક્ત પ્રાન્તની કોઈમા નાગરી લિપિનો સ્વીકાર થયો છે આ દરમ્યાન તે હિંદી મેન્યુસ્ક્રીપ્ટોની શોધખોળનું કાર્ય માયે લે છે બાપુ શ્યામસુંદરદાસે આ સભાને પુષ્કળ શોધ કરી છે આ કાર્યમાં સર કારની પણ મદાયતા સારી છે 'હિંદી પારિભાષિક' કોષ પણ આ સભાએ પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે અને તેઓની 'દેવનાગરી' લિપિની કુદરે પ્રચસિનીય છે હિંદી સાહિત્ય પરિષદ ભરાતી નથી

૩. ગુજરાત સાહિત્ય સભા—આ સરચા સભાને કઈ નવીન કહેવાનું નથી એની હકિકત સર્વને સારી રીતે જાણીતી છે *

૪. મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યપરિષદ—આ સરચા મહારાષ્ટ્રમાં, મરાઠી લેખકોનું પહેલું સંમેલન બેચુ થયું ત્યાર પછી સ્થપાઈ હતી ત્યાં કોન્ફરન્સની હિલચાલ પ્રથમ શરૂ થઈ અને સાહિત્યમંત્રી પાછળથી દાખલ થઈ ૧૯૦૫ ના 'ઇન્ટર' ના તહેવારમાં, જે સમયે આપણે પહેલી સાહિત્યપરિષદ ભરવા ગોઠવણ કરતા હતા, અરમમાં સતારામાં, નાના પાયા પર, મરાઠી લેખકોનો મિલાવડો થયો હતો તેમાં ભાગ લેવા મુંબઈથી કેટલાક ગુજરાતી પણ ગયા હતા આ વખતે કઈ મહત્વનું કાર્ય થતું નહોતું શેક પુરષોત્તમ વિશ્વામ આવજીએ ત્યાં ઇંગ્રેજીમાં એક નિબંધ વાંચ્યો હતો જે આપણી પહેલી પરિષદના રીપોર્ટમાં છપાયો છે મરાઠી લેખકોની ખીજ પરિષદ પુણામાં મળી હતી આ સભાને, હાલમાં હું કંઈ પણ માહિતી આપી શકું તેમ નથી માત્ર એટલું જ યાદ છે કે તે વખતે તેઓએ, The cyclopaedia નેવોવિશ્વ ગ્રંથ રચવાનું મહાન કાર્ય માયે લીધાનું ન્યુસપેપરમાં વાંચ્યું હતું ત્રીજી પરિષદ અંકોવાના સુપ્રમિદ્ધ વિદ્વાન મી મહાજની જેઓ એમ એમાં મરાઠીના પરીક્ષક નિભાવે છે તેમના પ્રમુખપણા હેઠળ મળી હતી જે અવકાશ હોત તો આ સભાને સંપૂર્ણ અહેવાલ આપત

૫. મદ્રાસ 'હીન્દુની એકેડમી'—આ સરચા તામિલ ભાષાના લિટર્સ સાફ રચ પામલી છે. અહિં પણ સાહિત્ય વિકાસ, બહુ ફતેહમદ રીતે આગળ વધે છે આ સભાને લગતી કેટલીક દ્રષ્ટિ ત મરહુમ નન્મિહરાવ મુવે તેમના 'સાહિત્ય' માસિકમાં 'પ્રજાસી' ના લેખ પડ્યો છાપી હતી. x

(અપૂર્ણ)

હીરાલાલ ત્રિ પારેખ.

* જુઓ 'વનન્ત' વર્ષ ૩ અંક ૧૭ માં રજુનિવસનનો રીપોર્ટ,

x જુઓ સાહિત્ય-વર્ષ-૧-અંક-૮

શેખ સાદી.

“ બિસ્મ-ઇ-હાલ અરુ રહીમરુ અરુ રહીમ. ”

“ Be thou ware where Sa'di dwells,
Wisdom of the gods is he,—
Entertain it reverentially

Gladly round that golden lamp
Sylvan deities encamp,
And simple maids and noble youth
Are welcome to the man of truth.

Most welcome they who need him most,
They feed the spring which they exhaust
For greater need
Draws better deed

But, critic, spare thy vanity,
Nor show thy pompous parts,
To vex with odious subtlety
The cheerer of men's hearts ”

Emerson

માફર શી બાપાશકર ઉદ્ધામનગ કથારિયા, ફારસી બાપાના સાહિત્યની જ્ઞાનમુખ્ય પ્રમારવાનો પ્રયાસ આફરના પ્રથમ જ હતા તે બાપાનો હેમણે અતિ ઉત્તમ રીતે અને પૂર્ણતયા અભ્યાસ કર્યો હતો. ફારસી બાપામાથી અનેક ગ્રન્થોનાં અનુકરણ અને બાપાન્તરો કરી તે બાપામાના સાહિત્યનો લાભ આપવાની આકાંગ્યા રાખી હતી, અને તદનુસાર કાંઈ પણ આન્વય હતું, પરંતુ કુર્બાગે તે વિદેહ થયા અને સર્વ ગ્રન્થો અપૂર્ણ જ રહ્યા તે પૂર્ણ કરવાને અથવા તે પુનઃગરબ કરવા પણ કાષ્ટએ પ્રયત્ન ન કર્યો, અને તે કાંઈ એટલેથી જ વિરમ્યુ

મૂલત તે બાપાની કદિનતા, અને અભ્યાસકોની ન્યૂનતા અને તે અદ્ય મખ્યામા પણ બદ્ તો તે પ્રતિ અપેક્ષાવાળા હોઈ તે બાપાના સાહિત્યનું તથા તે બાપાના કવિઓનું જાન ગૂજગતને અતિ અદ્ય દોષ તો શુ આશર્ય! સ્વ મામનના મરખાન્તર જાણીતા ફારસી બાપાના અભ્યાસી રા. રા. મુજબાલ મોદનલાલ જવેરીએ તે દિશામા કાંઈક પ્રયત્ન કર્યો છે પરંતુ તે બદ્ અદ્ય છે અને ગૂજગત હોનો કાંઈ પણ લાભ લેઈ શકી દોષ એમ દોસનું નથી; પરંતુ બવિખ્યામા ગૂજગત હેમની તગ્ધી કાંઈ પણ આદ્યા રામે તો તે અવાસ્તવિક નહિં લેખાય. એ સિવાય ગ. રા. મુજબાલે કાંઈ ઉદયરામે પણ તે બાપાની કવિતારચનાની પિછાન, એક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરી, કરાવી છે, અને મૂજરાતની એક મ્હોટી સેવા જાનરી છે ગૂજગત તે માટે હેમને આભારી છે પરંતુ તે બાપાના સાહિત્યના જ્ઞાન વિના, તે બાપાની

કવિતા રચવાનું જ્ઞાન આપતું પુસ્તક અતિશય લાભકારી નથી. આથી અમ્હારું કહેવું એમ નથી કે લેખણે પોતાનો પ્રયાસ વ્યર્થ ક્યો છે. ગૂજરાતીમાં, તે ભાષાની રચનાનુસાર કવિતા લખનારને તે લાભકારક થાય પરંતુ સાહિત્યજ્ઞાન વિના મદ્યરચના માત્ર લાભદાયી નથી; અર્થાત્ રા. ઝવેરી તથા અન્ય અભ્યાસકો તે સાહિત્યનો લાભ ગૂજરાતને આપે તો અવશ્ય આનન્દ અને આભારની વાત ઉપરાન્ત તે વિશેષ લાભદાયી થાય. અમ્હારું કહેવું એમ છે, કે તે ભાષાના સાહિત્યનો અભ્યાસ આરમ્ભાય અને તે સરલ થઈ પડે એવા માર્ગ પ્રુણા મૂકાય તો ગૂજરાતના સાહિત્યભંડારમાં એક મૂલ્યવાન દ્રવ્યનો ઉમેરો થાય.

ઇંગ્લેન્ડ, બંગાળી, અને મરાઠી સાહિત્યના પ્રમાણમાં ગૂજરાતી સાહિત્ય કેટલી અવનત સ્થિતિમાં છે ! અપૂર્વતા અને સંશોધન તો મળે જ નહિ ! અનુકરણો અને ભાષાન્તરો જ માત્ર સમાવેશમાં છે ! તે પણ નિર્માલ્ય ! જે અનુકરણીય છે તે નથી અનુકરણું; પણ જે એક માર્ગ દૃષ્ટિગોચર થાય તે જ માર્ગે ઘેટાંના સમૂહ મારક આંખો મીચી અનુસરવાનું જ છે. સુધારા કે વધારાની તો વાત જ શાની ! દર એક દશ દશ વર્ષના ગૂજરાતના સાહિત્યનો ઇતિહાસ અવલોકીએ તો વિશેષ શું દૃષ્ટિગોચર થાય છે ? ધન આપી લખાવવામાં આવતાં પુસ્તકો પણ કેવાં નિર્માલ્ય નજરે પડે છે ! સભાઓ અને સોસાયટીઓ પોતાના ઉદ્દેશ પરિપૂર્ણ કરવા કેટલા અને શા પ્રયત્નો કરે છે ? એ સર્વવિદિત છે. અપેક્ષા દૂર કરી માતૃભાષાની સેવામાં, લેને પુષ્ટ કરવામાં સજ્જ થવું એ સર્વનો ધર્મ છે. ધર્મમૃતિ દૂર ના થાય એ આ પ્રસ્તાવનાનો હેતુ છે અને લેખનો ઉદ્દેશ ફારસી ભાષાના સર્વોત્તમ અને શ્રેષ્ઠ કવિ શેખ સાદીના જીવન અને લેખની ઝાંખી કરાવવાનો છે. અસ્તુ.

સંસ્કૃતમાં સર્વશ્રેષ્ઠ જેમ કાલિદાસ અને ઇંગ્લેન્ડમાં જેમ શેક્ષપિયર તેમ ફારસીમાં સર્વશ્રેષ્ઠ કવિ શેખ સાદી કહેવાય છે. અન્ય ભાષાકવિઓની તિથિઓ જેમ નથી નિર્માણ થઈ તેમ શેખસાદીની પણ જન્મતિથિ શોધવામાં પૂર્વ તથા પશ્ચિમના કોઈપણ પડિતો શક્તિ માન નથી થયા. માતૃભાષાનો ઉદ્ધાર કરવો અને સંશોધન કરવું એ પ્રથમ તોલેના પુત્રોનો ધર્મ છે. પુત્રો જ જ્યારે માતા પ્રત્યેના ધર્મ વિસ્મરે તો પછી અન્ય લેને પોષવાને પ્રયાસ ન કરે એમાં શું આશ્ચર્ય ! તથા કોનો દોષ ? પૂર્વના પ્રાચીન સાહિત્યના સંશોધન અને ઉદ્ધાર માટે પરપુત્રો જેટલા પ્રયાસ કરે છે તેટલા કે તેથી અર્ધ પણ જે લેના પુત્રો જ કરે તો કેટલો લાભ થાય ! સંસ્કૃત, પાલી, તથા બૌદ્ધ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરતા જેટલા અવલોકકામાં આવે છે તેટલા શરૂ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં નથી. તેથી શેખ સાદીનો સમયકાલ નિર્ણયિત નથી થયો. અસ્તુ. અત્રે તો આપણને જેટલો લાભ મળે છે તે જ એકવાર ભોગ વવા દો અને અન્ય પ્રયાસો આદરાવા દો.

શેખ સાદી કયા વર્ષમાં જન્મ્યા એ હજી સિદ્ધ થયું નથી. પરંતુ તે હીન્દીના સાતમા શતકમાં થઈ ગયા છે એ લેખના કોઈ સમકાલીન કવિએ લખેલી પંક્તિઓ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

હરેરે બેહરે મઆરિક્ શેખસાદી.

કે દર દરિયાયે માના બુદ્ધ ધવ્વાસ.

મેહે શબ્દા રોળે જુમ્મા સહશ્.
 બદાં દરગાહ રક્ત અબ્દ રુએ ઇખ્લાસ
 યકે પુર્સદિ સાથે ફાત્તુરુરતમ્.
 જે ખાસાન્ બુદ અગ્ગન્ તારીખ શહ ખાસ.

“ પ્રભૂતા તણા દરિયાનું મોતી શેખસાદી જે હતો
 તે તર્ક કેરા શાસ્ત્રમા તરતાય સારું જાણતો,
 xશબ્દાલમા ને શુકવારે, આત્મ લેનો ઊડિને,
 પ્રભૂતા તણા દરબારમા પ્રભૂના લઈ તે સંચયા
 પૂછ્યું મહેને કો માનવીએ, વર્ષ લેના મરણનું,
 ને બોલિએ હું ‘ ખાસ’^૧ તે, તારીખ પણ વળિ ખાસ^૨ છે । ।

આ પ્રમાણે લેખનો સમકાલીન કવિ લેખને બહુ ભક્ત અને તર્કશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ અભિવ્યક્તિય પુરુષોમા પણ અભિવ્યક્તિય કહે છે મત્સુ સમયે પણ પ્રભુમા જ લીન હતા અને તે પ્રભુતા લેખને જ ચાહ્યા ગયા અને લેખના મરણનું વર્ષ પૂછતા તે કહે છે, કે ને વર્ષ ખાસ હતું અર્થાત્ હીજરી ૧૮૧ હતું અસ્તુ

શેખ સાદી એશી વર્ષની વયે અવસાન પામ્યા હતા એટલે તે હીજરીના ૧૧૧ મા વર્ષમા જન્મ્યા હતા, એમ કહી શકી શુ અર્થાત્ ઈ સ ના ૧૨૩૩ મા જન્મ્યા હતા

માદી, એ લેખનું જન્મનામ નહતું પણ તે લેખની સંજ્ઞા હતી લેખનું નામ શર્-ઉદ-

દીન હતું. પન્તુ લેખના સભાવયિતા (Patron) અબાબકરુ-માદ

પ્રસૂતિ.

ખીન-જગીના સ્મરણાર્થે પોતાને ‘ સાદી ’ નામથી લેખતા લેખના

પિતાનું નામ અબદુલ્લાહ શીનજી હતું લેખના પિતા ભક્ત અને

વિચારવાન હતા, એમ લેખના અન્ય પાઠ પરથી વિદિત થાય છે કવિની બાબાવચ્ચાનું જ્ઞાન આપણને સ્વદ્ષ્ય અને પરિમિત છે, કિન્તુ, બાબપણથી જ પ્રાર્થના કરતા, કુરાન્ વાચતા તથા એવા અન્ય પ્રકારના ધર્મશિક્ષણ લેખને આપવામા આવતા હતા બાબપણથી જ આ પ્રમાણે લેખનામા પ્રભુતાના ખીજ રોપાયા હતા અન્ય પિતાઓથી વિપરીત, અબદુલ્લાહ શીનજી પોતાના પુત્રની નૈતિક શિક્ષામાં બહુ લક્ષ ગણતા હતા પોતાના પુત્રને નીતિવાન જોવા બહુ તે ઉત્સુક હતા અપશબ્દ, કે વિવેક અને વિનય રહિત શબ્દ, કદિ ઉચ્ચારવા ન દેતા, અને લેખના પ્રત્યેક કાર્યની સફળ અવેક્ષા કરતા. આ અવિચ્છત્ત કવિમાં વિચાર અને સદ્બાવની પરિપક્વતા, જોઈના જળ લેખજો ઉત્તરવયમા ભોગવ્યા હતા, લેખના ખીજ રોપનાર લેખના પિતા જ હતા. એક સ્થળે તે વિષે તે લખે છે, કે —

x શબ્દાન=મુસલમાનોના વર્ષનો દસમો મહિનો

૧. ખાસ=અરેબિકમાં એક ગ્યના પરથી કોઈ પણ ઐતિહાસિક તિથિ સોધી કદાઃ વાની એક રીત છે. ૨ તે પ્રમાણે ખે=૬૦૦+અલેફ=૧+સ્વાદ=૮૦=૬૮૧.

૩. અભિવ્યક્તિય=પ્રિય

‘ ન દારી કે સાદી મકાનઅજ એ ચાકત
ન હામૂન નવિશત એ ન દરિયા શિગાફત
બ ખિરદે એ ખુરદ અન્ પુનુરુગાન કફા
ખુદા દાદશ અન્દર પુનુરુગી મશ ”

સાદી શાથી આ પદ પામ્યા તે શું તું નથી જાણતો ? દરિયા અને અરણ્યાદિ સ્થાનનું વર્ણન કરીને તે તરીકે એ પદ પામ્યા પરંતુ વૃદ્ધ પાસેથી જ્ઞાન લઇને, અને તેથી પ્રભુએ લેખને ઉજ્જવલ મહિમાવાન બનાવ્યા.

ખેદપ્રદ માત્ર એ જ છે, કે તેઓ આ પ્રકારના પૈતૃક અનુદાસનનો લાભ ચિર સમય ભોગવવા ભાગ્યશાલી ના થયા ! અનેક વાર લેખની માતાનું પશુ નામ લેખના લેખોમા દટિ ગોચર થાય છે તેથી લેખની પવિત્ર માતાનો પણ લેખના શિક્ષણ પ્રત્યે હાથ હતો એમ ધારીએ વિદ્વાન કુલ્પ-ઉદ-દીન શીરાજી, મુહાકિકનો પ્રિય શિષ્ય અને હિલાકુખાનનો મુખ્ય પ્રધાન સાદીનો ગાદસસર્ગી અને મિત્ર હતો એમ લાગે છે કેટલાક તે તેમના મામા હતા, તથા દૂરના માત્ર કુટુમ્બી હતા એમ વિવિધ મત ધરાવે છે પરંતુ તે ગમે તે હો પણ આપણે તો તે લેખના સમકાલીન હતા એટલું જ માન આવશ્યક છે

શેખ સાદીના પિતા, લેખને બાલવયમા મૂકી વિદેહ થયા હતા લેખનું બાલવય ધર્મજ્ઞાન અને ધર્મકાર્યમા નિવિષ્ટ હતું અને બ્યારે વિશિષ્ટ શિક્ષણ સપાદનનો શિક્ષણ. સમય આવ્યો ત્યારે લેખને પોતાનાર પ્રાપ્ત રહ્યું નહિ આ મહાન સકટ લેખના અભ્યાસના ઉત્કર્ષક્રમમા એક સકટ ૩૫ રહત પરંતુ બવિષ્યત ઉજ્જવલ ચરિતના માગ પ્રવર્તનાર અને ઉદ્દીપ્ત કરનાર એક પ્રસંગ લેખના અનુભવમા આ યો

સાદીએ શીતજની બાલ અને આબ્યન્તર ઉભય પાત્રે, પોતાની પરિત, વિશ્રુત સાક્ષરો, અને બાપણકર્તા, વિં ના દર્શન કર્યા હતા અને વૃદ્ધ પુરુષોને લેવા વિદ્વાન પુરુષો પ્રતિ અભિનન્દન વર્પાવતા પણ શ્રવણ કર્યા હતા લેખની પ્રતિસ્પર્ધા કરવાનો ઉત્સાહ એકાએક જગૃત થઈ ઉદીપ્ત થવા લાગ્યો, અને તદર્થે આત્મજ્ઞાનસાગરમા વૃદ્ધિ થાય એવા પ્રયત્નો આદરવા આરમ્ભ્યા આ સમયે શીરાજમા કેટલાક પડિતો, તથેવ કેટલીક શાલાઓ જેવી કે લેના આશ્રયદાતા અન્-ઉદ-દૌલાદ દયલમી, જે તેના સ્થાપક હતા લેખના નામ ઉપરથી, પ્રસિદ્ધ, અન્દ કૉલેજ સ્થપાઈ હતી પરંતુ સાદીએ તો અભ્યાસાથ પ્રદેશ પ્રવાણ કરવા નિશ્ચય કર્યો હતો પ્રદેશ યાત્રાના પણ કારણ હતા શીરાજ તે સમયે ન્યાયી અને કૃપાનુ ગજ અતાબક-સાદ જીન-જગીના અધિકાર નીચે શાન્ત અને સુખી હતું, કિન્તુ વારંવાર થતા પગ્દેશીઓના આ ક્રમણ અને ઉપદ્રવથી ક્ષોભવૃત્તિ પામતું અને વાર આ અક્ષેપનું કાન્થુ અતાબક* પોતે

* શીરાજના ગજ્યકર્તાઓ ‘ અતાબક ’ કહેવાતા હતા. જેમકે રશિયાના જનર, કાબૂલના અમીર, કચ્છના રાવ ઇં

મેહે શબ્દાત રોળે જુમ્મા સહશ
બદા દરગાહ રક્ત અજર રુએ ધખ્લાસ
યકે પુર્સાદ સાને ફાત શુરતમ
જે ખાસાન બૂદ અગાન તારીખ શદખાસ

“ પ્રભૂતા તણા દરિયાનું મોતી શેખસાદી જે હતો
તે તર્ક કેરા શાસ્ત્રમા તરતાય સારું જાણુતો,
xશબ્દાલમા ને શુકવારે, આત્મ લેનો બીડિને,
પ્રભૂતા તણા દરબારમા પ્રભૂતા લઈ તે સચ્યા
પૂછ્યું મહેને યે માનવીએ, વર્ષ લેના મરણનું
ને બોલિઓ હું ‘ ખાસ’^૧ તે, તારીખ પણ વળિ ખાસ^૨ છે ।।

આ પ્રમાણે લેખનો મમકાનીન કવિ લેખને બહુ બકત અને તર્કશાસ્ત્રમા પ્રવીણ
અભિનવણીય પુરુષોમા પણ અભિનવણીય કહે છે મરણ સમયે પણ પ્રભુમા જ લીન હતા
અને તે પ્રભુતા લેધને જ ચાચા ગયા અને લેખના મરણનું વર્ષ પૂછતા તે કહે છે કે ને
વર્ષ ખાસ હતું અર્થાત્ હીજરી ૬૮૧ હતું અસ્તુ

શેખ સાદી એશી વર્ષની વયે અવસાન પામ્યા હતા એટલે તે હીજરીના ૬૧૧ મા
પૂર્વમા જન્મ્યા હતા એમ કહી શકી શું અર્થાત્ ઇ. સ ના ૧૨૩૩ મા જન્મ્યા હતા.

માદી એ લેખનું જન્મનામ નહતું પણ તે લેખની સગા હતી લેખનું નામ શર્-ઉદ-
દીન હતું પરંતુ લેખના સહાવયિતા (Patron) અબાબકર-સાદ
પ્રસૂતિ. ખીન-જગીના સ્મરણાર્થે પોતાને ‘ સાદી ’ નામથી નેખતા લેખના

પિતાનું નામ અબદુલ્લાહ શીરાજી હતું લેખના પિતા બકત અને
વિચારવાન હતા, એમ લેખના અન્ય પાત્ર પરથી વિદિત થાય છે કવિની બાવાવસ્થાનું જ્ઞાન
આપણને સ્વસ્થ અને પરિમિત છે મિત્ર બાતપણથી જ પ્રાર્થના કરતા, કુલ વાચતા તથા
એવા અન્ય પ્રકારના ધર્મશિક્ષણ લેખને આપવામા આવતા હતા બાતપણથી જ આ પ્રમાણે
લેખનામા પ્રભુતાના ખીજ રોપાયા હતા અન્ય પિતાઓથી વિપરીત, અબદુલ્લાહ શીરાજી
પોતાના પુત્રની નૈતિક શિક્ષામા બહુ લક્ષ નખતા હતા પોતાના પુત્રને નીતિવાન બેવા બહુ
તે ઉત્સુક હતા અપશબ્દ કે વિવેક અને વિનય રહિત શબ્દ કદિ ઉચ્ચારવા ન દેતા અને
લેખના પ્રત્યે^૩ કાર્યની સફળ અવેક્ષા કરતા આ બવિધ્યત્ કવિમા વિચાર અને સદ્બાવની
પરિપક્વતા જોઈના જળ લેખને ઉત્તરવયમા ભોગવ્યા હતા લેખના ખીજ રોપનાર લેખના
પિતા જ હતા એક સ્થળે તે વિષે તે લખે છે, કે —

x શબ્દાત=મુસન્નાનોના વર્ષનો દશમો મહિનો

૧ ખાસ=અરબિકમાં એક ગ્યના પરથી ટાઈ પણ ઐતિહાસિક તિથિ શોધી કદા
વાની એમ રીત છે ૨ તે પ્રમાણે ખે=૬૦૦+અલેફ=૧+સ્વાદ=૮૦=૬૮૧

૩ અભિનવણીય=પ્રિય

ન
સાદી ૧ સહેમણે ગાત્રિ વ્યતીત કરી સર્વ બ્યારે નિરાશ થઈ ગૃહ પ્રતિ પ્રયાણ
આરંભ કરતા હતા હેવામા પોતાના ખીસ્સામાંથી એક 'દીનાર' (=સાત
જેટલા તોલનો આદિનો સીકો) કહાડી કબ્બાનને આપ્યો। આ વિચિત્ર
આશ્ચર્ય થયા। કારણ પૂછતા સાદીએ ઉત્તર આપ્યો કે હું હેના ગુણ દોષ સમજી

સાદી ૨ મજલીસમાં નિલ આવવાની મહારા ગુરુના અનુશાસન વિરુદ્ધની ટેવમાંથી મુક્ત
વર્ણન કરીને આ કબ્બા ન છે। સાદીના ગુલિસ્તાનમાં આ વાત મળી આવે છે જે સમયે સાદી
હેમને હામિયાહમાં હતા તે સમયે અમ્મ્યા સાઈદ વશ અતિશય દુર્બલ અવસ્થાએ આપ્યો હતો,

તુ તેનો જે મહિમા અને પ્રભાવ તે સમયે પણ અવયોમ્વામાં આવતા હતા તે હારન
અલ્-રશીદ તથા મામૂન-અલ-રશીદના સમયના ઐશ્વર્યનું ભાન કરાવતા હતા. મુસ્તે-સામ
બે બિલાહ તે વશના છેલ્લા જ ખલીફ હતા તે તે સમયે નબલકર્તા હતા. હેમના પ્રતિ
દર્શાવાતો પૂજ્યભાવ દિવ્ય સન્માનથી ગિજો ન હતો પ્રત્યેક રાજબૂલ (=અમીર) ને, પ્રત્યેક
ગજવક્ષભને તથા રાજ્યના મહાન અને પ્રધાન પુરુષોને, યાત્રિકો જેમ મક્કામાં હજરત-ઉર
અસ્વાદને સપ્રણામ પરામૃશ કરે છે તેમ, ગજસલાના મહપતા પ્રાગણમાં મૂકવામાં આવેના
પથ્થરને સભામાં પ્રવેશ કરતા પૂર્વે, પ્રથમ સપ્રણામ પરામર્શ કરવો પડતો હતો આ સર્વ
મહિમા સાદીએ સાક્ષાત્ અવયોમ્કથો હતો અને અમ્મ્યા સાઈદ વશના છસોx વર્ષના ઐશ્વર્ય
સર્વને સદાને માટે અસ્ત થતો પણ અવલોક્યો હતો

હેની અવનતિના કાળો પણ હેમને વિદિત હતા વિશેષ શોણિત-પ્રિય દિવાનુ
ખાનના રક્તસ્રાવ અને ઉપદ્રવ વિસ્મર્યા ન હતા એ વૃત્તાન્ત અને પ્રમંગોએ સાદીમાં મર્વ પ્રજ્ઞ
માટે દયાના ભાવ, પ્રજ્ઞપીડનમાંથી રાજ્યોને બોધ આપી વિરક્ત કરવાની, અને હેમના
હૃદયમાં હેમની પ્રજ્ઞપ્રતિ પ્રીતિ રોપવાની ઉદાર ઇચ્છાઓ ઉત્પન્ન કર્યા હતા. આ ઉપરથી
આપણે ડહી શકીએ કે હેમનું અખિત જીવન રાજ્યોને રક્તસ્રાવ અને પ્રજ્ઞપીડનથી દૂર
રહેવાના ઉપદેશ કરવામાં વ્યતીત થયું હતું, અને તેથી હેમના ગ્રન્થોમાં પન્દ (= ઉપદેશ)
અને મુઆજત (= અનુશાસન) વિશેષ હોય તે શુ આશ્ચર્ય। સાદીને પોતાના ધર્મ માટે
અતિશય મમાન હતું અને પોતાના ધર્મના વશો વૃદ્ધિ પામે એમ બહુ ઇચ્છતા ખલીફ મુખે
સામના અવસાન સમ્બન્ધિ એક શોકગીત હેમણે લખ્યું છે તે પરથી સહજ જણાઈ આવે
છે કવિનો પોતાનો હેતુ પરિસ્ફુટપણે મૃત સ્વેચ્છાચારી પ્રભુ (deputy) ને પ્રશ્નવાનો ન
હતો પરન્તુ અતિ બલવાન અને પરાક્રમી મહમ્મદીય રાજ્યોના વશના નાશને સ્મરી શોચ
વાનો હતો તે શોકગીતની કેટલીક ટુકડા નીચે પ્રમાણે છે —

આસ્માન રા હક બૂદ ગર ખૂન બેબારહ બરુન્મીન,
બરુન્વાલે મુદકે મુસ્તેઅસિમ અમીર-ઉલ-મોમિનીન

x ૧ અમ્મ્યા સાઈદ વશ મહમ્મદ પેગમ્બરના મરણાન્તર અલ્પ સમયે જ અર્થાત્
ઈ સ. ૬૩૨ મા આરંભાયો હતો અને ઈ. સ ૧૨૫૮ મા અર્થાત્ ૬૨૬ વર્ષ પછી
અવસાન પામ્યો હતો.

અયે મહમ્મદ! ગરૂ ક્યામત મી બરૂઆરી સર જે બાક
સરૂ બરૂ આવરૂ વૂ ઈ ક યામત દરૂ મયાને બદકબીન
નાજનીનાને હરમ રા ખૂને હનક નાજનીન
ને આસ્તાન બેગુજસ્ત વ મારા ખૂને દિલ અજૂ આસ્તીન
દીદહ બરૂદારૂ અયૂ કે દીદી શએકત-ઈ-અયૂત-ઉત્-હરામ
કેસરાને રુમ સરૂ બરૂ બાક ઓ ખાકાન બરૂ જમીન
ખૂને ફર્જાને અમ્મે મુસ્તાશ શુદ રીખતેહ
હમ બરૂ આ ખાકે કે મુસ્તાનાન નિહાદને જમીન
દગ્ગેલ બુનાબ અસ્ત અં પસ ગરૂ નેહદ સરૂદરૂ નશીબ
ખાકે નખલીસ્તાને બતહારા કુનદ બાખૂન અજુન
નાઅહદ લાયક નિસ્ત બરૂ ખાકે શહીદાન જો કે હસ્ત
કમ તરી દોનત મરીશાન રા બેહેસ્ત હબરૂ તરી
તેહકિન અજૂ રુયે મુસમાની વ ગહે મહમત
મહેરૂખાન ગ દિન બે મુગદ દરૂ ફગે નાજનીન
બાશ તા ફરૂદા કે બીની રોજે દાદઓ ગસ્ત બીજ
કે લહદ બા રુએ બૂન આનુદહ બરૂખીનદશીન

નિમકહલાલના અગ્રેસર મુસ્તે' સામના રાજ્યનો નાશ થવાથી, આરમાનને જે તે જમીન
ઉપર લોહી વગમે તો, હક છે અયે મહમ્મદ જે ક યામત (Doomsday) મૃત મનુષ્યોને
કેલવાનો દિવસ હોય તો જે તે આ ગ્લો અને ઉઠા મુકોમય અન્ત પુરવાસિની નાજની
ઓની ગદનમાથી વહેતુ લોહી ગૃહના પ્રાગણુમા ઉભરાય છે અને અમ્હાન હૃદયનુ રક્ત અ
મ્હારા અન્તરમાથી ગળતુ જાય છે ઉઠા અને જગ રોમના સોજરોએ અને ચીનના પાદ
શાહોએ જે પૃથ્વી ઉપર પોતાના મસ્તક મૂક્યા છે તે પવિત્ર સ્થાનનો ત્હેં મહિમા અવયોગ્યો
છે પેગમ્બરના કાકાના બાવકોને કતલ કરવામા આન્યા છે અને ત્હેમનુ શોણિન જમીનપર
છાટવામા આન્યું છે તે પછી ટિમીસ રક્તરુપી જનથી વહે છે, અને વહતા, બાયાના તા પી
વનની રજને રક્તમિશ્રીત કરશે સ્વધર્મ અર્થે મરનારની મમાધિઓ ઉપર અશ્રુપાત કરવો
અયોગ્ય છે કારણ જે કાઈ જે મેળવે છે તે પરમ સ્વર્ગ છે પરન્તુ મહમ્મદીય અને દયા
વાન હર્ષ, મહેરૂખાન! આ હૃદય બળે છે, તે નાજનીઓના નાશથી શાન્ત થા કાય સધી
ધીરજ ધર કાય અર્થાત ક યામત સધી કે બ્યારે ગતલિમમુખવાગા, સર્વ મૃત ત્હેમની
સમાધિમાથી જગૃત થશે.

(અપૂર્ણ)

મુખનસ્ હરિલાલ મુવ.

સાહિત્યકળા.

સંગીતકળા અંતે અભિનયકળા વિષેના લેખો ખીજી સાહિત્યપરિવર્તમાં લેવાયા છે, સંગીત અને અભિનયનો એકી વખતે ઉપયોગ નાટકમાં વિશેષ થાય છે. એ બેઉને મુકામે સાહિત્યકળા તરફ વળવું એ નાટકશાળાની બધ હવામાંથી નીકળી બહારના ખુલ્લા મેદાનમાં રરવા જેવું સુખકર છે. એ વિશાળ પ્રદેશમાં આપણે આજ સ્વેચ્છાનુસાર ફરીશું. તો તેથી લાભ થયા વિના રહેશે નહીં.

સાહિત્ય એ “કળા”ના નામને કેટલે અંશે યોગ્ય છે એ મહત્વના પ્રશ્નનો નિર્ણય કરતા પહેલાં સાહિત્ય અને કળા ઉભયનાં ખાસ લક્ષણ જાણવાની જરૂર છે. એક ઇંગ્રેજ લેખકે સાહિત્યના બે વિભાગ પાડ્યા છે:—જ્ઞાનનું સાહિત્ય (Literature of knowledge) અને બળનું સાહિત્ય (Literature of power). એકમાં, અમુક વિષયનું જ્ઞાન આપવું એ જ મુખ્ય ઉદ્દેશ હોય છે; બીજામાં, ભાષાના બળથી, શૈલીના જોરસાથી-વાચનારના મન ઉપર અમુક પ્રકારની છાપ પાડવી એવો ઉદ્દેશ હોય છે. એકમાં, મુદ્દાનો અર્થ સમજાવવા તરફ જ લક્ષ હોય છે; બીજામાં, અત્તર્ગત વસ્તુના બહારના સ્વરૂપ તરફ વધારે લક્ષ આપવામાં આવે છે. એકમાં “શું કહેવું” એ મવાલને પ્રાધાન્ય અપાય છે; બીજામાં, “કવી રીતે કહેવું” એ પ્રશ્ન અગત્યનો ધર્મ પડે છે. એકમાં, વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ વીગેરે વિષયનો સમાવેશ થાય છે; બીજામાં, શૈલી તરફ ખાસ લક્ષ આપીને જે લેખો લખાયા હોય તેની ગણતરી કરાય છે. આ બેઉ વિભાગ એક બીજાથી તદ્દન ભિન્ન નથી. જ્ઞાનનાં સાહિત્યમાં શૈલી તરફ ખીલકુલ લક્ષ આપવામાં આવતું નથી અને બળના સાહિત્યમાં ભાષાથી મજાતા જ્ઞાનની, ભાષાથી થતા અર્થબોધની કેવળ અવગણના કરવામાં આવે છે એવું નથી હોતું. અને એવું હોઈ શકે પણ નહીં: કારણ કે, ભાષા-શૈલી એ બહારનું સ્વરૂપ છે; અંદર રહેલું જ્ઞાન એ તેનો ખરો આત્મા છે; બેઉને એક બીજાથી તદ્દન અલગ કરવાનો પ્રયત્ન જ જૂર્ણાઈ ભરેલો છે. તો પણ એ બે પ્રકારનાં સાહિત્યમાં કિયા ઉદ્દેશને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે તે સમજવા માટે એ વિભાગ ઘણા ઉપયોગનો છે.

“સાહિત્ય” શબ્દ કોઈકે વાર ઘણા વિશાળ અર્થમાં વપરાય છે, અને તે વખતે જ્ઞાન માત્ર એનો વિષય બને છે; જેમકે, “વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય” પણ ઘણીવાર તો એ શબ્દ વધારે સંકેતિત અર્થમાં જ વપરાય છે. એ અર્થમાં વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, વીગેરે પહેલાં વિભાગના વિષયોને સાહિત્ય તરીકે સ્વીકારવામાં આવતા નથી. લેખનપદ્ધતિ ઉપર જેમાં વિશેષ લક્ષ આપાતું હોય તે સાહિત્ય, એવું સાહિત્યનું લક્ષણ સ્વીકારવામાં આવે છે, અને તેના “ગદ્ય” અને “કવિતા” એવાં બે વિભાગ પાડવામાં આવે છે. કવિતા એ સાહિત્યનું ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ સ્વરૂપ છે. જનમંડળની મૂઠ ભાવનાઓ પ્રકટ કરવામાં દેશની કવિતા એ મ્હોટામાં મ્હોટું માધ્યમ છે. જે સર્વ કાંઈના હૃદયમાં છે છતાં સમજી શકાતું નથી, અને સમજી શકાય છે છતાં કહી શકાતું નથી તે સમજાવનાર અને તે કહેનાર કવિ છે. દેશમાં ગમે તેટલી સંપત્તિ હોય, ગમે તેટલું સૈનિકબળ હોય, તો પણ એ સંઘળા મંપત્તિ અને બળ છતાં જ્યાં સુધી દેશને

કવિ સાપડ્યો નથી ત્યાં સુધી દેશ મુગો જ છે પ્રજામાં નવું બળ પ્રકટાવનારો, નવું જીવન આપનારો, નવાં પરાક્રમ કરાવનારો, નવું દેશાભિમાન જગાવનારો કવિ છે જે પ્રજામાં કવિત્વ ઓછું તે પ્રજામાં હૃદયની ઊર્મિઓ યોડી, આત્માની ઉન્નતિ ઓછી, અને પ્રજાનું જીવન મોળું, મન્દ, અને અપૂર્ણ સમજવું

કવિતાને કેટલાક રસિકકળા (fine art) ગણે છે, સાહિત્યની કળા ઉપર કેટલાક પુસ્તકો ગયાયા છે, તો કળા તે શું એ બાજુનું આવશ્યક ચર્ચ પડે છે અમુક હેતુ (સૌન્દર્ય અથવા ઉપયોગ) ને માટે પોતાના વિચારને એ જ ઉદ્દેશ લક્ષમાં રાખીને વાણી અથવા કૃતિથી પ્રકટ કરવાની ક્રિયા તેનું નામ કળા, બુદ્ધિમાં ઉજળતા વિચારોને, હૃદયમાં ઉભરાતી લાગણીઓને વાણીમાં અને કૃતિમાં ઉતારવા એ મનુષ્યનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે જેમ વિચારો વધારે પ્રબળ હોય છે, જેમ લાગણીઓ વધારે તીવ્ર હોય છે તેમ તે વિચારો અને લાગણીઓનો અનેક આવરણો બેદીને બહાર પ્રગટ થવાનો અને વાણીમાં અને કૃતિમાં પરિણમવાનો પ્રયત્ન પણ વધારે મજબૂત હોય છે માણસના આન્તર જીવનનું ખરૂં સ્વરૂપ જ્યારે એ પ્રમાણે વાણી અને કૃતિદ્વારા તેના બહારના જીવનમાં પરિણામ પામે ત્યારે જ તેની સંસાર યાત્રા સફળ ચર્ચ ગણાય એ ઉભય જીવન વચ્ચે અદ્વૈત સંધાવું જોઈએ તે ન સાધતા કેટલાક યુવકો પોતાના જ જીવનમાં 'એટલું' તત્ત્વ રાખીને તે દ્વારા પ્રજાકીય અભેદ-અધિક્ય-મેળવવાની, સામાજિક તેમજ રાજ્યદારી વિષયોમાં મુદ્દાન કરવાની મિથ્યા આશા રાખે છે, એટલે કે સગવડના તુચ્છ કારણોને લીધે કરવામાં આવતા કૃત્યો ઉપર કર્તવ્યતાનો ઢોળ મૂકીને પોતાના આત્માને છેતરે છે તેમાં વિચારોની શિથિલતા કે લાગણીઓની મન્દતા જોવામાં આવે છે કે નહીં તે નક્કી કરવાનો આ પ્રસંગ નથી તો પણ એટલું તો નિવવાદ છે કે હૃદય વિચારના અને ઉત્કટ લાગણીવાળા પુરૂષો પોતાના વિચારમાં, વાણીમાં, અને વર્તનમાં સામ્ય જાળવી નાખે છે પોતાના આન્તરના કે બહારના જીવનમાં બેદન રાખતા ઉભયને પરસ્પરનુકૂળ બનાવે છે, અને એ પ્રમાણે પોતાના આત્માની ઉન્નતિ ટકાવી રાખે છે, એટલું જ નહીં પણ દેશનું કલ્યાણ પણ સાધે છે એ વિચાર અને એ લાગણીઓ સમાજના અમુક માણસો (જેવા કે ચિત્રકારો શિલ્પશાસ્ત્રીઓ મંડિતશાસ્ત્રીઓ, નટો) માં વધારે સ્પષ્ટ રીતે માલૂમ પડી આવે છે, અને જે કૃતિઓમાં તેનો પ્રાદુર્ભાવ થતો હોય તે તે માણસોના કળા-કૌશલ્યનું પરિણામ ગણાય છે

જેવા સાહિત્યના તેવા કળાના પણ તેના મુખ્ય ઉદ્દેશ પ્રમાણે બે વિભાગ છે - (૧) ઉપયોગી કળાઓ, (૨) રસિકકળાઓ - 'સૂક્ષ્મ કળાઓ' - સૌન્દર્યને દિવ્યગોચરતામાં લાવનારી કળાઓ (Fine arts) સૂક્ષ્મ રીતે જોતા આ વિભાગ પણ સતોષકારક નથી, કારણ કે દરેક કળાનું કામ કઈ પણ તેનો ઉપયોગ લક્ષમાં રાખીને જ થાય છે દરેક સુંદર વસ્તુનો પોતાના અસ્તિત્વ માટે તેની ઉપયોગિતા ઉપર જ આધાર છે એ શીવાય, એવી સુંદર કૃતિઓના દર્શનથી જે આનન્દ થાય છે તે આનન્દ જ તેનો મહોટામાં મહોટો ઉપયોગ છે એ આનન્દ ધણું ઉંચા પ્રકારનો છે નિર્દોષ હોવા ઉપરાંત એ બુદ્ધિને ખીલવનારો, હૃદયને વિકસાવનારો, આત્માને ઉન્નત કરનારો છે એટલે રસિકકળાઓમાં ઉપયોગનું તત્ત્વ સમાવર્ણ નથી એમ કહી શકારો નહીં તો પણ બેઉ વિભાગના પ્રધાન ઉદ્દેશ સમજાવવાને માટે, જે

તીનું કામ, ઓળખર બનાવવાનું કામ વીગેરેને ચિત્રકળા, શિલ્પકળા, સંગીતકળા, અભિનયકળા આદિથી છૂટા પાડવાને માટે એ વિભાગ ધણો અનુકૂળ છે

સાહિત્યનું લક્ષણ અને સાહિત્યના વિભાગ આપણે જાણ્યા, કળાના લક્ષણ-વિભાગ પણ આપણે જાણ્યા. રસિકકળાઓમા કાવ્યકળાની પણ ગણતરી કરવામાં આવે છે એ આપણે ઉપર જણાવી ગયા એની વાસ્તવિકતા વિચારતા પહેલા કવિતાનું ખરૂં સ્વરૂપ આપણને જાણવાની જરૂર છે સામાન્ય સમજણ એવી છે કે જે છન્દમા રચાયેલી હોય તે કવિતા, અને બાકીનું તે ગદ્ય એ સમજણ ખોટી છે છન્દમા રચાયેલી કવિતામા પણ જો કંઈ અર્થનું ગૌરવ ન હોય, કંઈ કવિત્વનો ચમત્કાર ન હોય તો તેને કવિતાનું નામ અપાય નહીં એથી ઉત્પદ, બાણુની કાદબરી જેવા, અથવા કાલાઈન, ડીમ્બિન્સી અને લેન્ડોર જેવાનાં જોરસાબર્યા લખાણો ગદ્યમા હોવા છતાં હૈમને ઘણી વખતે વ્યાજબી રીતે કાવ્યમા ગણવામા આવ્યા છે કવિના હૃદયમા લાગણી થયાથી પોતાની અનુભવશક્તિ કે કલ્પનાશક્તિ વડે ફનીયાના બનાવો કે પદાર્થોનું સુંદર ચિત્ર આપવું અથવા તો તેમાથી અવનવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવી, તેની સુંદરતાથી વાચનારને આનન્દ આપવો, અને તેના હૃદયમા પણ એની જ લાગણીઓ જગવવી એ કવિનું કામ છે

છન્દની રચનાનો સીમા કીધાથી કવિની લાગણી પ્રદર્શિત કરવામા તેને બંધન નડે છે, એવા બંધન વેદના મન્ત્રો રચાયા તે કાળમા તેમ જ અનુષ્ટુપ છન્દનો જેમા ઉપયોગ થયો છે તેવા મહાબાન્ત રામાયણ બાગવત આદિ ગ્રંથોના કાળમા બહુ નડતા નહોતાં વીગેરે દલીલોથી છન્દની રચનાના સીમા ન અસ્વીકાર વિરોધ ઘણી ચર્ચા થોડા સમય પર ઉભી થઈ હતી એ ચર્ચામા ઉત્તરવાનો આ પ્રશ્ન નથી અસારે તો એટલું જ જાણવું બસ થશે કે માણુમમા બ્યારે જોરસાદાર વિચારો આવે છે સારે તે પ્રકટ કરવાને માટે છન્દનો ઉપયોગ તેને સ્વાભાવિક થઈ પડે છે વિચારો અને લાગણીને અનુકૂળ છન્દ તે પોતાની મેજે શોધી લે છે, અને તે છન્દમા કંઈ પણ શ્રમ વિના તેની કવિતા રચાઈ જાય છે છન્દની રચના એ કવિની પોતાની ઉરકેરાયેલી લાગણીનું રૂપ છે, વ્રાયમ્ની લાગણી ઉરકેરવાનું એ એક સાધન છે એક ઇંગ્લેન્ડ લેખક કહે છે કે ‘ જોરસાવાળો વિચાર ખાસ કરીને સંગીતને અનુકૂળ બને છે ’

ગદ્ય, પ્રવિતા અને સંગીત એ ત્રણનો પરસ્પરનો સમ્બન્ધ આપણે અહીં જ વિચારીશું દરેક પ્રજાનું પહેલામા પહેલું સાહિત્ય તે તેની કવિતાનું હોય છે કવિતામા જ પ્રજા પોતાની દૃઢ શ્રદ્ધાઓ પોતાની ઉડી આશાઓ, પોતાની તીન વેદનાઓ, અને પોતાના દિવ્ય સ્વપ્નોનો નોંધી રાખે છે જે સમયે લખવાના ચિહ્ન પણ નહીં નથી થયા હોતા તે સમયે એ શ્રદ્ધા, એ આશા, એ વેદના, અને એ સ્વપ્નોનો સચ્ચ રમરણુશક્તિથી જ થઈ શકે છે એ રમરણુશક્તિમા પ્રજા પોતાની અધુરી છતાં મીઠી અને મધુર વાણી સચવાયેલી રહે એ લોભથી હૈની સાચવણી માટે કમપાક, ધનપાક, વીગેરેની વ્યવસ્થા કરે છે ગદ્યની જુનના તેની ચોલી કરતા તેના વિષય, તેમા રહેલા વિચારોનું ગાભીર્ય વીગેરે ઉપરથી વધારે થાય છે, કારણ કે સાધારણ રીતે અમુક વસ્તુઓ અથવા અમુક વસ્તુ વિષેના વિચારો સીધી અને સરળ

રીતે કહેવાને માટે ગદ્યનો ઉપયોગ થાય છે મંગીતમાં એથી ઉપદુ જ છે, કાલુ કે સગી તમાં સ્વરૂપ અને વસ્તુ ઉભય એક જ છે પણ ઉંચા પ્રકારની કવિતામાં તો બેઉ તત્ત્વ એવી રીતે સમાયલા હોય છે કે તે મનુષ્યાની ખુબી અંદરના વિચારોને લીધે છે કે બહારના સ્વરૂપને લીધે એ સમજી શકાય જ નહીં. “આ આનન્દ વિચારને લીધે છે” અથવા “આ આનન્દ વાણીને લીધે છે” એવો જ્યાં ભેદ પાડી શકાય ત્યાં કવિતામાં કંઈક ન્યૂનતા હોવી જોઈએ આ પ્રમાણે કવિતાનું સ્થાન ગદ્ય અને મંગીત કરતા વધારે ઉંચું છે, પણ વાણી અને વિચાર ઉભયનું સૌન્દર્ય સચવાયલું ન રહે તો ગદ્યની કે સંગીતની ઉત્તરતી પકિતમાં આવી પડવાનો એને ભય છે

હવે કાવ્યમાં અને ચિત્રકળા આદિ સમિક્ષકળાઓમાં શો ભેદ છે તે આપણે શોધીશું એક સહેલાઈથી સમજી શકાય એવો ભેદ તો એ છે કે ચિત્રકળા, શિલ્પકળા આદિમાં અમુક જડ વસ્તુ ઉપર હાથથી અમુક પ્રયોગ કરવો પડે છે, એ પ્રયોગ થયા વિના યશ કૃતિ થઈ શકતી નથી, પણ કાવ્યમાં એવા પ્રયોગની જરૂર પડતી નથી સુંદર કૃતિને માટે તો કવિ હૃદયને બાહ્ય વસ્તુની અપેક્ષા ગ્રહેતી નથી, માત્ર એ કૃતિના રસસ્વાદને માટે વાણીનું સાધન વાપરવું પડે છે એથી વધારે મ્હોટો ભેદ એ છે કે જેવી રીતે ખીજ કળાઓ યોડે ધણે અશે પણ દરેક માણસ ખતથી અને ઉદ્યોગથી શીખી શકે છે, તેવી રીતે આ કળા શીખી શકાતી નથી “કવિઓ જન્મે છે, બનાવાતા નથી” એ કહેવત જાણીતી છે કવિતા કવિની શક્તિ એ ઈશ્વરી બક્ષીસ છે માણસના અંતરની ભાવના પર એનો આધાર છે સાહિત્યના પુસ્તકો વાચ્યાથી કે સાહિત્યકળાના નિયમો જાણ્યાથી એ શક્તિ આની શકતી નથી શાસ્ત્રીય જ્ઞાનથી કદાચ ઈશ્વરે આપેલી શક્તિ વધારે ખીલવી શકાતી હશે, કાવ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસથી કદાચ વધારે સુંદર રચના થતી હશે, પણ પ્રકૃતિ, અનુભવ, કે ઈશ્વરના રહસ્ય ગીત ગાવાની, પ્રકૃતિના સુંદર સત્યો નિહાળવાની અનુભવહૃદયના દ્રષ્ટા ભેદો ખોલવાની અદ્ભુત શક્તિ તો કવિની પોતાની જ છે, અને એ શક્તિ બે એના અંતરમાં ન હોય તો તે મેળવવાને “સાહિત્યકળા” ના ‘પોતાના યોગમાં ગોચા ખાવા નકામાં છે

ગમે તેવા પ્રયત્ન છતા પણ સાહિત્યની કળા એવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાતી ન હોવાથી એટલે અશે એ કળાના નામને અયોગ્ય જણાય છે તો પણ એ વિષયનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન સાહિત્યલેખનના વિસ્તાર માટે, નવનવી રચનાઓ માટે, વિચારની પ્રૌઢતા માટે, અને ભાષાની ઉન્નતિ માટે જરૂરનું છે હાનમાં આપણા દેશમાં સાહિત્યસેવાને માટે ઘણો ઉત્સાહ ફેલાયો છે મુખ્યાર્થ યુનિવર્સિટીની એમ એ ની પરીક્ષામાં ગુજરાતી દાખલ થવાથી, તેમ જ ગુજરાત-સાહિત્યસભા જેવી સંસ્થાના ઉદ્ઘાટ પ્રયત્નથી સાહિત્ય પ્રતિના પોતાના ધર્મનું બાન લોકોને થવા માડ્યું છે પ્રખ્યાતિ મેળવવાની કુદરતી ઈચ્છાને આમ કર્તવ્યબુદ્ધિએ એક દિશા તરફનું વલણ આપ્યું છે, અને તેને પરિણામે “કવિ” મા કે “અધિકર્તા” મા ખપવાની તૃષ્ણા માણસને વધારે થવા માડી છે એને પરિણામે અનેક ઉત્સાહી યુવકો જોઈતા સાધનની અપેક્ષા રાખ્યા વિના કવિ ને નવલકથાકાર તરીકે સાહિત્ય-સાગરમાં ઝપવાવે છે સાહિત્યના નામને શોભે એવા વિચાર જેમાં હોય કે ન પણ હોય તેવો એક લઘુ લેખ લખે છે, અને મિત્રમણ્ડળથી ઘેરાયતો લેખક ચારે પાસથી વખાણુ જ સાબળે છે, જો કે પોતે એ વખાણુને

માટે યોગ્ય નથી એવો વિવેકબર્યો જવાબ આપે છે સામાન્ય રીતે “કવિ” “તત્ત્વજ્ઞાની” એવા મોટા મોટા શબ્દોનો પ્રયોગ યુવાન વર્ગમાં વિનોદપ્રેમને લીધે કે કોઈ ખીજા કારણથી વિશેષ થતો જોવામાં આવે છે વખાણુ કનાર સારી રીતે જાણે છે કે જેટલા વખાણુ હું કરું છું તેટલા યોગ્ય નથી એ ખુદેણુ છે વખાણુ સાબળનાર જાણે છે કે એ વખાણુનો હું જેટલો અસ્વીકાર કરું છું તેટલા બધા અસ્વીકાર જેટલી મ્હાગમાં અયોગ્યતા નથી એ નિ સશય છે આખરે એવા નિર્ણય પર આવે છે કે “હું કવિ કે નવલકથાકાર નહીં હોઉં, તો પણ સારી કવિતા રચી શકું છું અને સારી વાર્તાઓ બતાવી શકું છું” લેખક એથી વધારે સખળ પ્રયત્ન કરે છે, અને થોડા દિવસમાં મોટા “કવિ” કે “નવલકથાકાર” બની જાય છે !!

ન્યારે કોઈ કવિતાનું પુસ્તક આપણે હાથમાં લઈએ છીએ ત્યારે આપણને કેટલો આનન્દ થાય છે ! આપણુ કુતૂહલ કેટલું જાગે છે ! આપણે કેટલી સુંદર આશાઓ ગંખીએ છીએ ! ચળકતી પાખવાળા એ દિવ્ય પુરૂષ (કવિ) ની સાથે દૂરના “અનુપમ પ્રદેશો ઝગકતા” જોવાને આપણે લલચાઈએ છીએ પણ થોડેક જ આગળ ગયા પછી આપણને એમ માનૂમ પડે કે એ પુરૂષ તો હુમસમાં જ આચડ્યા કરે છે અને એક વાદળ પરથી બીજા વાદળ પર કુદકેલા કર્તા કરે છે, પેલા દિવ્ય પ્રદેશોના માર્ગે એણે જ દેખ્યો નથી તો આપણને તે દેખાડે ક્યાથી ? જે ભૂમિનો દિવ્ય પ્રકાશ જોવાને આપણે ઈચ્છીએ છીએ તે એ બતાવી શકશે નહીં, ત્યાંની સ્વચ્છ પોષક હવા આપણે પામીશું નહીં, ત્યાંના અમૃતરસનું પાન આપણે કરી શકીશું નહીં, તો આપણને કેવી નિરાશા થાય ? મ્હકે એવો જ અનુભવ નૂતન કવિની કોઈ કોઈ કવિતા વાચતા આપણને નથી થતો શું ?

રસિકકળાઓના મર્વમાન્ય નિયમો તરફ દુર્વક્ષ હાખવવામાં ન આવે તો આમ થવાનો મબલ કદાચ ઓછો રહે. એ સરગી કળાઓનો એક અગત્યનો નિયમ એ છે કે દરેક કળા વાને પોતાની કૃતિ પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ યદ્યપે નહીં, પણ તેને અનુકૂળ યદ્યપે, તેનું સાહાય્ય લઈને, કરવી સહિના નિર્માણની મહેતુકતા સ્વીકારીને તે હેતુને અનુકૂલ વર્તન રાખવું ઈચ્છેના નિયમને અધીન રહેવું, અને મિથ્યા હર્ષ-શોકનો ત્યાગ કરવો એ જેમ સામાન્ય મનુષ્યને માટે હાપણુ બરેણુ છે તેમ જ કલાવાને પોતાની કૃતિમાં પ્રકૃતિનું સાહાય્ય લેવું, પણ તેના અચળ નિયમોની વિરુદ્ધ ચાલવું નહીં એ જરૂરનું છે દરેક કાર્યમાં આપણે કેટલા પ્રકૃતિને આધીન છીએ ! ઘર બાંધવામાં, ઓળાર વાપરવામાં, કોઈ પણ ઉપયોગી કામમાં માણસને પ્રકૃતિના નિયમોનું ઉલ્લંઘન નહીં, પણ પાલન કરીને જ પોતાનું કામ કરવું પડે છે રસિકકળાઓમાં પણ એમ જ છે કોઈ કૃતિને માટે આપણે તે બનાવનારના ઘણા વખાણુ કરીએ છીએ, પણ ખરૂં જોતા તો એ કૃતિનું અડધું પોણું કામ કરનાર તો માણસ નહીં, પણ પ્રકૃતિ પોતે જ છે પ્રકૃતિના નિયમોને આધીન રહીને તેનો પોતાની કૃતિને અર્થ લાભ લીધો એ જ તેનું કૌશલ્ય વશત્વની કળા જાણનાર પોતાના મનથી મકલાય છે કે મ્હં અમુક બાપણુ કીધું, અને મ્હારી તે કૃતિ આવી સુંદર નીવડી પણ વક્તાના શરીરનું બંધારણ, તેનો અવાજ, તેની આખ, તેનો ચહેરો, એ સઘળું પ્રકૃતિનું આપેલું સાહાય્ય બાતન કરે, એ પ્રસંગથી જ લોકના મન કેવા ઉત્તરમાં હતા અને સાબળવાને તે કેવાં અનુકૂળ બની રહ્યા હતા, એકના

મનની અસર ધીબળ ઉપર-એવી રીતની આપણેથી કેવુ તગ ખેંચાણ થયું હતું તે યાદ કરો, અને પછી કહો કે વક્તાને કેટલો યશ થયે છે । । । સિમ્મગાઓના સમ્યક્ધર્મા આ નિયત વધારે વિસ્તૃત અર્થમાં સમજવાનો છે દરેક કૃતિઓ બનાવવામાં માણસે પોતપોતાની કૃતિથી અલગ રહેવું અને પોતાના ક્ષુદ્ર વ્યક્તિત્વને ટારે મૂકીને એ કૃતિમાં વિશ્વવ્યાપી ચૈતન્યને જ પ્રવર્તવા દેવું, જેથી તે કૃતિ અમુક દેશમાં કે અમુક મને જ નહીં પણ સર્વ દેશમાં અને સર્વ કાળમાં વખણાય તેવી થાય, એવી સ્થિતિમાં રહીને બનાવાયેલી કૃતિની સંધર્મી ખુબીઓ બનાવનાર બંને જ સમજી શકતો નથી, કારણ કે બનાવતી વખતે તેણે પોતાનું વ્યક્તિ તરીકેનું ચૈતન્ય પ્રકૃતિમાં-વિશ્વવ્યાપી ચૈતન્યમાં-ડુબાડી દીધું હોય છે એકસપીયર જેવા મહાન કવિઓની કૃતિ આવા પ્રકારની છે

સિકકગાઓ જે સૌન્દર્યને ધન્વિયગોચરતામાં લાવે છે તેના સ્વરૂપ વિષે તત્ત્વજ્ઞાનીઓમાં ઘણો મતભેદ હતો હવે તો એવું માન્ય થયું છે કે પદાર્થોના અશની અમુક પ્રકારની વ્યવસ્થા માત્રમાં નહીં પણ તેથી મનુષ્યના હૃદય ઉપર થતી અસરમાં જ સૌન્દર્યનું ખોળું હોય છે સુન્દર કૃતિથી થતો આનન્દ તે અનુસરણથી-નકલ માત્રથી-થતો આનન્દ નથી પણ જે વસ્તુઓ અત્યંત બિન હોવાનું માન છતાં તેઓનાં કાળને પરિણામે દેખાતા સામ્યથી થતું આશ્ચર્ય-એ જે તત્ત્વોનાં મિશ્રણથી એ આનન્દની નિષ્પત્તિ છે ચિત્રપટ પર આણેખેલી આ કૃતિથી, પત્થર પર ઓતરેલી પ્રતિમા બંનેમાં આપણે તે ચિત્રપટ કે તે પત્થરનું ખર્ચ સ્વરૂપ ભૂલી જઈએ છીએ એમ નહીં, પણ ચિત્રપટ અથવા પત્થરના અને મનુષ્યદેહના સ્વરૂપમાં રહેલો ભેદ અને એ ભેદ ચીરીને કલાવિધાયક આણેહું સામ્ય એથી જ આપણે આશ્ચર્ય પામીએ છીએ અને આનન્દ અનુભવીએ છીએ ક્યાં આ નિર્જીવ ચિત્રપટ ક્યાં આ જડ પત્થર અને ક્યાં આ સજીવ અને સચેત મનુષ્ય । । છતાં કનાવાને પોતાના કૌશલ્યથી એ બેઉ વચ્ચે કેટલું સામ્ય આણેહું છે । એ વિચારમાં સમજો આનન્દ સમાયલો છે

(અપૂર્ણ)

મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે.

હા ! નષ્ટ જો કરવી જ તો શૌંદ સૃષ્ટિ તું રચતો પ્રભુ ?

(એક મનોદશા—A mood.)

(ગત્ર)

શું ? જન્મતું ને જીવતું તે માત્ર મરવા કાજ છે ?
શું ? પ્રાપ્ત કરવું, રક્ષવું, હા ! સર્વ તે ખોવા જ છે ?
શું ? પામવાં સુખવૈભવો તે દુઃખ ભોગવવા હશે ?
શું ? રાચવું ને હાસ્ય કરવું તે ખરે ! રડવા જ છે ?

શું ? બાંધવો સંબન્ધ તે-રે હાથ !—શું તુટવા હશે ?
શું ? રનેહીનું સંલગ્ન થાવું—હા !—છુટા પડવા જ તે ?
શું ? આશ મ્હોટી ધારવી બચાવ તે થાવા હશે ?
શું ? કાર્ય મ્હોટાં આફરે નૈષ્ઠ્ય થાવાને જ તે ?

શું ? ઉગવું ને ખીલવું રે ! પુષ્પનું ખરવા હશે ?
શું ? દીપ્ત થાવું દીપ્તનું નિઃશંક હોલાવા જ તે ?
શું ? ઉદિત થાવું સર્વતું તે અસ્ત થાવાને હતું ?
—હા !—નષ્ટ જો કરવી જ તો શૌંદ સૃષ્ટિ તું રચતો પ્રભુ ?

મુંબાઈ-ગિરગામ. } ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા.
તા. ૮-૬-૧૯૦૮.

જીવન સંકલિતા

“ પરદુઃખે જે દુઃખી જનસમાજને જે સુખી

“ પર જ્ઞાણને જેહને તે જ મુક્ત જન્મના ઝલુથી.

x x x x

નથી જીવન વેલી કદાપિ સીંચાતી
ને બન્ધુ પ્રેમ વીણુ મુઢાતી.

પરાતે આત્મા ન કદાપિ હર્ષ લેતો
જનમંડલ કાજ તન અર્પેતો

અવનિમાં દેહ ધરાયે સ્વાર્થના, પરમાર્થે
આમ જ ભગવન શ્રી રાયે.

ફલદ્રુપી માતૃભૂમિના સેવક આપણુ જો
માતૃધેલા, ઉન્માત આપણુ હો

દેશલલિત સેવકના વદને વાંચજો, બણજો
દેશ પ્રેમ-ભક્તિ પાઠ ઓ

આ દેશ દેવાંશી ગુલાબ ફુલ છાળ જો
તે જ માટે દિલ ફુલ કરજો

સ્વકાજ લઈ માતૃકાર્ય દીન વતીત કરજો
ને જીવંત સફલ કરો બન્ધુ ઓ !

“ વિહારી. ”

જન્તુવિદ્યા.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૩૬ થી.)

વિવિધ ઉદ્યોગોમાં જન્તુનો ઉપયોગ.

જે ખોગક ઉપર જન્તુઓ જીવે છે તે અનેક પ્રકારના છે. પ્રાણી-અગર વનસ્પતિ પદાર્થમાંથી ઉત્પન્ન થતી લગભગ દરેક વસ્તુ એમના ખોગક તરીકે કામમાં આવે છે. જન્તુમાં કેટલીક એવી જાતો છે કે જે અમુક જાતના ખોગક ઉપર જ જીવે છે, અને તેથી કરી તેમનું જીવન સાંકડું હોય છે. પણ ઘણો ભાગ એવો છે કે જે ઘણી જાતના સેન્દ્રિય બહુ તરવોવાળા પદાર્થો ઉપર જીવી શકે છે. જેમ જેમ એ પદાર્થ ખાતાં જાય છે તેમ તેમ તેમાં તેઓ રાસાયનિક ફેરફાર કરે છે. આ ફેરફારો ઘણું ભાગે એવા છે કે જેને રસાયણશાસ્ત્રીઓ વસ્તુ કોઈ જવા, બગડી જવા, અગર ચડી જવા તરીકે ઓળખે છે. એટલે કે જે પદાર્થ એમનો ખોગક થાય છે તે પદાર્થને જન્તુઓ રાસાયનિક રીતે નરમ, પોચો અગર છૂટો કરે છે; તે તે ખોરાક અગર પદાર્થનાં અણુઓ અગર રજકણોને છૂટાં કરી નાંખે છે. જે રજકણો પ્રથમ એક એકની સાથે જોડાયેલા હોઈ વસ્તુનું જે મૂળ સ્વરૂપ હોય છે, તે રજકણો આમ છૂટાં થઈ જે સ્વરૂપ થાય છે તેનું જ નામ રાસાયનિક ફેરફાર. આ પરમાણુઓને છૂટાં કરી નાંખી એટલે કે વસ્તુને પોચી કરી નાંખી રાસાયનિક ફેરફાર કરવાની જન્તુની જેમ એક વિનાશક શક્તિ છે તેવી જ એ છૂટાં થયેલાં પરમાણુ અગર રજકણોને બીજા તરંગના સ્વરૂપમાં એકઠાં કરવાની બીજા એક ઉત્પાદક શક્તિ પણ એમનામાં રહેલી છે, અને આ ફેરફારો એમની જિંદગીની અદ્ભુત શક્તિને લીધે બહુ ઝડપથી થાય છે.

ઉપર બતાવ્યું તેમ જન્તુઓ વસ્તુને કહોવરાવવાનાં કામનાં છે એટલું જ નહિ પણ એમની વિશેષ કીમત તો એમનાં જીવનથી જે કાર્ય થાય છે, એમની ઉત્પાદક શક્તિવડે જે પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે, તે છે.

પ્રથમ, જે ઉદ્યોગો, વસ્તુને કહોવરાવી કરવામાં આવે છે, તે લઘુએ. આ ઉદ્યોગો, ઉપર બતાવી તે પ્રમાણે જન્તુની કહોવરાવવાની શક્તિને લીધે જ થાય છે. બાક્યે જ કોઈ એવો પ્રાણી કે વનસ્પતિ પદાર્થ છે કે જે એમની આ નરમ કરવાની અગર વિનાશક શક્તિ સ્કામે અટકાવ કળી શકે. અને ઉદ્યોગ કરનાર પણ એમની આ શક્તિ ઉપર જ આધાર રાખે છે.

શાણનો ઉદ્યોગ—શણ, એ અમુક જાતના છોડ, જેને શણના છોડ કહે છે, તેના અમુક રેસા છે. એ છોડનું શુદ્ધ વગેરે તમામ લાકડાનો ભાગ રેસાનો બનેલો હોય છે. પણ તેમાં જે જાતના રેસા હોય છે. ઘણો ભાગ બરડ રેસાનો હોય છે, જે કંઈ ઉપયોગના હોતા નથી. પણ જે રેસા ઉપયોગી અગર કીમતી છે, તે આ બરડ રેસા તથા લાકડાના બીજા ભાગ સાથે, એવા બળી મથેલા હોય છે કે જેને કોઈ મત્ત વડે છૂટા પાડવા અશક્ય છે. આ રેસા

અગર તન્તુ તથા લાકડાનો ભાગ, ઘણું કરી salt of calcium અને pectinic acid નામના પદાર્થથી એકઠાં બાંહેલાં હોય છે. આમ હોવાથી એમાં રહેલા ઉપયોગી, કીમતી રેસા, જેમાંથી કપડાં વણાય છે, તે છૂટા કરવા સારૂ શણુના છોડને પ્રથમ પોચો અગર નરમ કરવો જોઈએ. એટલે કે જે પદાર્થને લીધે લાકડાનો ભાગ તથા રેસા એકઠા બાંહેલાં હોય છે તે પદાર્થનાં રજકણોને છૂટાં કરવાં જોઈએ. અને તે હમેશા આ જન્તુની મદદથી થાય છે. શણુના થડ અગર લાકડાને. તૈયાર અગર સારૂ કરી કેટલોક વખત બીનાશમાં, અને કેટલોક વખત તડકે, એમ બીના સૂકી પ્રયોગ કરવામાં આવે છે; જેથી કરી એમાં જન્તુઓ ખુબ જલ-દીથી ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલીક વખત ફક્ત ઝાકળ અગર વરસાદમાં પણ રાખવામાં આવે છે. અને કેટલીક વાર દસથી ચૌદ દિવસ સુધી છેક પાણીમાં જ ભોળી રાખે છે. વળી ત્રીજી રીત એવી છે કે જે પાણીમાં એને ભોળવામાં આવે છે તે પાણીને ૭૫ થી ૯૦ ડિગ્રી ફેરેન્હીટ સુધી પચાસથી સાઠ કલાક સુધી ગરમ કરે છે અને તેમાં કેટલાક રાસાયનિક પદાર્થો નાંખે છે. આ બધાનો પરિણામ એક જ થાય છે. એટલે કે બીનાશ અને ગરમીથી, ગરમીના માપ અને બીજી અતુકૂળ પ્રતિકૂળ સ્થિતિ પ્રમાણે, એમાં વહેલાં અગર મોડાં, જન્તુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે એમાં કહોવાણુ ઉત્પન્ન કરતો આયો શરૂ થાય છે; જે, રેસાઓને એકઠા બાંહેલાં રાખનાર ચીકણા પદાર્થને નરમ કરે છે. આ ક્રિયાને ઇંગ્લેન્ડમાં 'રેટિંગ' કહે છે, અને તે પરિપૂર્ણ થયા પછી લાકડું એવું પોચું થઈ જાય છે કે રેસાઓ સહેલાઈથી છૂટા કરી શકાય છે. આટલું થયા પછી ઉપયોગી રેસા છૂટાં કરવાને મહેનત કે વખત લાગતો નથી. પણ જે વખત આ છોડ અગર લાકડું શહે છે અગર કોણ છે તે વખત એમાંથી કુર્ગધ મારે છે અને જે કોહેલો પ્રવાહિ પદાર્થ પાછળ રહે છે તેનું કીમતી ખાતર બને છે.

જૂટનો ઉલોગ—જૂટ અગર જે જાતના શણુમાંથી કાચળા, ચાદરાં, પડદા વગેરે જાડો વણાટ કરવામાં આવે છે તે પણ એ જ પ્રમાણે જન્તુની મદદથી જ થાય છે. અત્રે કહેવું જોઈએ કે આ જૂટનો હબરો રૂપીયાનો ઉદ્યોગ આપણે અહીં બંગાળામાં તેમ બીજા દેશોમાં પણ ચાલે છે. શણુની માફક જૂટ, એ શણુના છોડની અંતરજાલના રેસા છે. અને આ રેસા પણ શણુની માફક જન્તુ વડે કહોવાણુ ઉત્પન્ન કરી છૂટા કરવામાં આવે છે. પણ આને કહોવારાવવાની ક્રિયા જરા જૂદી છે. જૂટને સાધારણ રીતે કુડમાં કહોવારાવવામાં આવે છે અને કેટલીક વાર લાંબા વખત સુધી નદીમાં પણ નાંખી મૂકે છે.

લીંદીના ચિમ્મડ અગર મજબૂત રેસા પણ આવી જ રીતે છૂટા પાડવામાં આવે છે.

નાળીએરનાં છોડાંમાંથી પણ એ જ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. અને તેમાંથી દારડાં, બ્રશ, સાદડીઓ વગેરે વસ્તુઓ બનાવવામાં આવે છે.

ઉપર બતાવેલ દરેક પ્રકાર અગર ક્રિયામાં આયો આવી વસ્તુ નરમ થઈ જાય છે. કહો-વાટ એ દરેક જાતના વનસ્પતિ પદાર્થના ભાગને અસર કરે છે. અને તે લાંબો વખત ચાલે તો અંદરના રેસા અગર તન્તુને પણ નુકશાન કરે છે. એટલે કે વધારે શય્યા દીધાથી અંદરના રેસા પણ એટલા બધા નરમ થઈ જાય છે કે કંઈ કામના રહેતા નથી. જે ઉપરથી એમ પણ

યાય છે કે આને બદલે માત્ર કોઈ યન્ત્ર વડે રેસા છૂટા થઈ શકે એમ યાય તો વધારે સારૂ, પણ આતુ કોઈ યન્ત્ર કે સાધન હજી શોધી કઢાય નથી.

૨૫-૨૭ અગર પાણી ચૂસવાની વાદળીઓનો ઉદ્યોગ-વાદળીઓ બનાવવામા પણ જનનુઓનો કઈક આવેા જ ઉપયોગ કરવામા આવે છે વાદળી એ ફક્ત એક જાતના દર્ગિ યાઈ પ્રાણીનું તન્તુવાળુ ખોખુ છે જ્યારે એ પ્રાણી જીવતું હોય છે ત્યારે એ ખોખુ એ પ્રાણીના નરમ ભાગો અગર અવયવોથી તદ્દન ભરેલું હોય છે પણ વાદળી બનાવવા સારૂ આ નરમ સેન્દ્રિય ભાગો એમાંથી કાઢી નાખવા જોઈએ, અને તે એને સડાવવાથી સહેવાઈથી થઈ શકે છે તેથી એ નરમ પદાર્થોથી ભરેના ખોખાને તડકે નામે જે એટલે તે અદરના પદાર્થો તરત શકી જાય છે એટલે કે જનનુઓ એમા દાખન થઈ જાય છે અને નરમ ભાગોને તદ્દન કઢોવરાવી છૂટા કરી નાખે છે આમ થયા પછી ખોખાને ઘોઈ નાખતા એ પદાર્થો સહેવાઈથી નીકળી જાય છે અને ખોખુ મોખખુ થઈ જઈ વાપરવા જેવી વાદળી બને છે

આમકુ તૈયાર કરવાનો ઉદ્યોગ—આમકુ કમાવવા અગર ટ્રેગવવાની ક્રિયા ટ્રેગ રામા ચનિક છે પણ ખાસ કરીને અમેરિકામા એ ક્રિયાના અમુક ભાગમા જનનુનો ઉપયોગ પણ કરવામા આવે છે સુકવેલુ આમકુ જે કમાવવાનું હોય છે તેની ઉપરની આમકી પ્રથમ કાઢી નાખવી જોઈએ, અને એટલા માટે આમકાને પલાળતુ તથા નરમ કરતુ જોઈએ આ કારણથી કેટલેક ઠેકાણે એને રાસાયનિક પદાર્થોમા બોગે છે અને કેટલેક ઠેકાણે પાણીમા નાખી તે પાણીને આમકુ ફદફદી જતા સુધી જરા ગરમ કરે છે આમ ફદફદી જવાથી આમકુ તદ્દન નરમ થઈ જાય છે એટલે છરી અગર ચાકુથી ઉપરની આમકી વાગ સાથે મહેનાઈથી નીકળી શકે છે આમ આમકુ તૈયાર કરવામા અગર કમાવવામા પણ જનનુની મદદ લેવી પડે છે

એ જ પ્રમાણે માઈટ્રિક એસિડ (catric acid) વગેરે બનાવવાના ઉદ્યોગો જનનુના જ હોવાથી-જનનુની જ મદદથી યાય છે

જનનુની ઉત્પાદક શક્તિથી ઉત્પન્ન થતા પદાર્થોના કરવામાં આવતો ઉપયોગ.

આ પ્રમાણે જનનુઓની ફક્ત કઢોવાણુ ઉત્પન્ન કરવાની અગર સડાવવાની શક્તિ, નહાના મ્હોટા ઘણા ઉદ્યોગોમા ઉપયોગી યાય છે પણ મુખ્ય તો એમની ખીજ જે ઉત્પાદક શક્તિ, તેથી ઉત્પન્ન થતા પદાર્થો મહુ ઉપયોગી અને કીમતી છે જ્યાં જ્યાં જનનુઓ સેન્દ્રિય પદાર્થમા દાખન યાય છે અને તે ખાય છે તે તમામમા નવીન ગસાયનિક મિશ્રણો ઉત્પન્ન કરે છે અને તે મિશ્રણો ઘણે ભાગે કઢોવાણુમાંથી યાય છે પણ કેટલેક અંશે એમની ઉત્પાદક ક્રિયાને લીધે પણ યાય છે આ મિશ્રણો જૂદી જૂદી જાતના હોય છે એક જ પદાર્થમા જૂદી જૂદી જાતના જનનુ દાખન થવાથી એક જ જાતના મિશ્રણ ઉત્પન્ન થતા નથી એટલું જ નહિ, પણ એક જ જાતના જનનુ જૂદી જૂદી જાતના પદાર્થમા દાખન થતા, જૂદા જૂદા કાર્ય અગર પરિણામ ઉત્પન્ન કરે છે આવી રીતે ઉત્પન્ન થયેલા રાસાયનિક મિશ્રણમા કેટલાક ઝેરી હોય છે અને કેટલાક નુકસાનકારક હોય છે કેટલાક વાયુ રૂપ હોય છે,

નહિ એવાં જન્તુ દાખલ થઈ જવાથી વિવિધ નુકસાન કરે છે. જન્તુઓ સર્વજ્ઞ હોવાથી ફળ ફળાદિ, ખોરાક (રાંધેલું ધાન, માંસ) અથવા શાક તરકારી વિગેરે વસ્તુઓ ખાસ ગુંભાળ વિના લાંબા વખત સુધી એમને એમ રાખી શકાતી નથી. આમ હોવાથી, હાલના વખતમાં, એવાં વસ્તુઓ બગડ્યાં વિના, લાંબો વખત એમની એમ રહી શકે એવી ક્રિયાનો એક બહુ જ અંગત્યનો ઉદ્યોગ થઈ પડ્યો છે. એ ક્રિયા બહુ સરળ છે. જે વસ્તુ એવી રીતે રાખવાની હોય છે તેને પ્રથમ બહુ ગરમ કરી, તરત, ચારે તરફથી કાચ અગર બીજાં એવા કોઈ પદાર્થ વડે એવી રીતે બંધ કરી દેવી કે જેમાં લેથ પણ હવા દાખલ થઈ શકે નહિ. આમ, પ્રથમ ગરમ કરવાથી એની અંદર કંઈ જન્તુ હોય તો તે મરી જાય છે અને તેમ થયા પછી તેમાં હવા પેસી ન શકે એવી રીતે બંધ થવાથી બહારથી બીજાં જન્તુઓ દાખલ થતાં અટકે છે. જન્તુને લીધે વસ્તુ કોઢી જાય છે તો આ પ્રમાણે કરવામાં આવે તો તે કદી બગડે નહિ. એ જાણવા જેવું છે કે જન્તુથી વસ્તુ બગડી અગર કોઢી જાય છે એ વાત સહેજ પણ જાણવામાં આવ્યા પહેલાં, ગાંડિસ બગડે નહિ એવી રીતે સંભાળી રાખવાની ક્રિયા ગયા સૈકામાં શોધી કાઢવામાં આવી હતી. પણ હવે તો આ વાત બરાબર જાણવામાં આવ્યા પછી, પાછલાં થોડાં વર્ષોમાં આ સંબંધી ઉદ્યોગમાં બહુ અગત્યજ જેવો વધારો થયો છે. અને જૂદી જૂદી જાતનાં જળ ફળાદિ તથા બીજાં ખાવાની વસ્તુઓને, નવા શાસ્ત્રીય શોધ પ્રમાણે, વધારે સારી રીતે રાખવામાં આવી એના એવા મ્હોટા ઉદ્યોગો ચાલે છે કે જેમાં લાખો રૂપિયાની મૂડી રોકાયેલી છે.

ખાવાના પદાર્થમાં જન્તુઓ કેટલીક વખત કામનાં છે પણ સાધારણ રીતે એવા પદાર્થમાં જન્તુઓ ઉત્પન્ન થતાં અટકાવવાં એ પણ જરૂરું છે. અને તેટલા સારા અનને તડકે જેવું જોઈએ અગર રાંધેલું જોઈએ અથવા તો બરફમાં રાખેલું જોઈએ અગર તો એવો કંઈ ઉપાય કરવો જોઈએ કે જેથી એમાં જન્તુ દાખલ અગર ઉત્પન્ન થતાં અટકે. જાન તડકે નાંખીએ છીએ તે એટલા જ સાર, ઘણી ખાવાની વસ્તુઓ મીઠામાં નાંખી તડકે મુકવીએ છીએ તે પણ એ જ કારણથી, અને દૂધને તાપમાં ન રાખતાં ઇંડકમાં અગર પાણીમાં રાખીએ છીએ તે એને જ લીધે. કેટલાંક ધાન મોઈ રાખવામાં આવે છે: કેટલાંકમાં લીંબાના પાંદડાં તો કેટલાંકમાં રાખ, કેટલાંકમાં પારો તો કેટલાંકમાં કંઈ, એમ જૂદી જૂદી વસ્તુ પ્રમાણે જૂદી જૂદી તરફના ઉપાયો કરવામાં આવે છે, તે આ જન્તુથી થળી જતું, બગડી જતું વગેરે ઉપદ્રવોને અટકાવવા સાર જ. આપણા લોકને જન્તુ સંબંધી સ્પષ્ટ કે શાસ્ત્રીય સમજણ નથી પણ કેટલીક વસ્તુને અમુક રીતે રાખીએ તો બગડે નહિ એ તો સર્વના જાણવામાં હોય એમ જણાય છે. પણ આપણામાં હાલ ચાલતા આ તમામ ઉપાયો ખરા છે કે કેમ અગર કેટલે અંશે ખરા છે, અગર તો એથી વધારે એકસ અને સરળ ઉપાય થઈ શકે એમ છે કે નહિ એ તો જન્તુ વિદ્યા સંબંધી જ્ઞાન થાય તો જ જણાય એમ છે.

(અપૂર્ણ.)

“સાધન્તુ.”

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

આતંકનિમદ્ ગોળીઓ આરોગ્યની દેવી છે, પૌષ્ટિક દવાઓની મહારાણી છે, ડાક્ટરો અને વૈદોનું અમોઘ હથિયાર છે, શક્તિનો અખૂટ ખજાનો છે, સ્મરણશક્તિનો સાગર છે, કુખીયાને આશીર્વાદ છે અને ટુંકામાં મનુષ્ય માનવું જીવન છે.

શુભ યથેષી યાદદાસ્ત, શુભ યથેષ તાકાતને પાછી મેળવવા માટે, મેંજનને પુષ્ટિ આપવા માટે, ચોંતવણીઓને તેજ કરવા માટે, તથા લોકી સુચારક માટે આતંકનિમદ ગોળીઓ બિનદરીફ પલાળ છે.

કિમતગોળી ૩૨ ની રબી ૧ નો રૂપીઓ ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

માસિક, આતંકનિમદ આપધાન—સ્થાપિત ઇસ્તીસન ૧૮

હૈડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

બ્રાંચ ઓફીસ મુબાઈ કાવકાદવી રોડ.

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
મુખર્ષ.	કલકતા	પુના-સીની	વડોદરા,	અમદાવાદ
કાલકાદેવીરોડ	હેરીસનરોડ	બુધવારપેઠ	રાવપુરા	રીયીરોડ

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
In English p p 100) Gratis Post free, Apply to,

Vaidya Shastri Manishanker Govindji
Jamnager, Kathiawad

મગવદ્ગીતા,

શુદ્ધ ગુજરાતી જાપાંતર તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે

અપૂર્વ વિસ્તૃત અને વિશદ વ્યાખ્યાન સાથે, મુગ્ધોત્ક, શુદ્ધ અર્થ તથા અત્યુત્તમ પુષ્કળ વ્યાખ્યાન સહિત આ આર્યતત્ત્વજ્ઞાનનું અપ્રતિમશાસ્ત્ર દરેક સહૃદય, દરેક ધર્મપ્રેમી અને દરેક મુશુક્લ મનુષ્યે અવશ્ય વાંચવા અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. કદ ઉંચી આજ પેઞ જગત્ ૮૦ દારમ પૂઠુ પાક કિમત રૂ ૪-૦-૦ ચાર પોસ્ટેજ આના પાચ

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ

જવાબ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ (૫) ગ્રન્થાલયો ગાના માર્ગદર્શકો, (૬) તાલુકાઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદારો માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોરબંધ સાથે)

ઉચ્ચતલી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ નવી રચનાતી (એટલે કે એક વર્ષ અનુગતી) રાજ્યના આશ્રય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહરચના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે માત્ર પોરબંધ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦ ૬-૦ મોકલના રૂપા કરવી બીજા વર્ષમાં, રૂ. ૦-૧૨-૦, ત્રીજામાં રૂ. ૧-૪-૦

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોરબંધ સાથે)

છૂટક નકલ ન્દાના અંકના રૂ. ૦-૪-૦ "

" મોટા અંકના " રૂ. ૦-૬-૦ "

નિયમો.

૧. વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે

૨. "વસન્ત-ઓદિસ" ની સહીના લેખો માટે "વસન્ત-ઓદિસ" અને વ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે

અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે

૪. કોઈ પણ લેખનુ અસલ લખાણુ-એ લેખ "વસન્ત"માં દાખલ કરવાનો થા કર્યો, હોય કે ન હોય-પણુ એ લેખકને પાણુ મોકલવાને અમે બધાતા નથી

સમાપ્રાર્થના.

વસન્તના આ કો ચદી ગયા છે તે જાનત અમારા ઉપર અમારા આદર તરફથી પુષ્કળ ઠપકા આવ્યા છે, અને હજી પણ ચોડાક વખત આવશે અમારા વિસળને ખુલાસો કે જમાવ ન કરતાં મુગે મોઢાંએ એ ઠપકા સહન કરવા એજ અમારા હોવાનું ખરૂં પ્રાયશ્ચિત છે એથી વિશુદ્ધ બની અમે અમારૂં કર્તવ્ય યથોચિત કરી છીએ એટલી જ પરમાત્મા પાસે પ્રાર્થના છે. તન્ત્રી.

પારસી કવિ અમરદેશર ફરામજી ખમરદારનાં
કાબ્યોર્તુ ત્રીજું પુસ્તક

"પ્રકાશિકા."

પ્રગટ કરનારાઓ મેસર્સ ટી.ડી. અકલેશરીઆ સન્સ ફાર્ટ પ્રી પ્રિંગ પ્રેસ, મુંબાઈ, અને સમગ્ર જાણીના પુસ્તકો વેચનારાઓ મારફતે મળશે. કીમત રૂ. ૧-૪-૦. ટપાલ ખર્ચ આનો ૦-૪-૦ વધુ

એજ કવિનાં આગલાં પુસ્તકો કાવ્યરસિકા (ઘટાડેલી કીમત રૂ. ૧-૮-૦) અને વિલાસિકા (કીમત રૂ. ૧-૮-૦) ની માત્ર ચોડીજ નકલો બાકી છે, જે પણ ઉપલબ્ધ છે. (૧-૨)

वसन्त.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् । उपनिषद्

स्त्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् ।
भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । उपनिषद्.

वर्ष ७, अंक ५.

[भासिक.]

अथेष्ट, सप्त १९६४.

प्राणेश्वरी.

सुन्दर मन, सुन्दर तन, मौन्दयेश्वरी ! (२)

सौन्दयेश्वरी । मधुरि, माधुर्येश्वरी ।

हृदय प्राणु धिरी !

सुधा सर्वस्व धिरी !

हृदये

मदये

हृदये प्रणयप्रवेशि ! सुन्दर. १

लासित्ये, लावण्ये, प्रसन्नपणु तु समर भरी !

रसनी अपूर्व 'जरी !

रश्मि दाव भावे करी ।

अतुलित ते वृत्ति करी ।

रसिन्नी,

छविन्नी,

उभंगिन्नी, तु रंगिन्नी परी ।

सुन्दर २

નહિ, નહિ, નહિ, ભેદ ભાવ તું અદ્ય કરી,
 પ્રપંચથી પરી,
 ગુણ પરિમલે સ્ફુરી,
 યૌવન વસન્તે ચિરમરો,
 હસરો,
 રસરો,

વિલસરો, તું તું હું-માં હરિ ॥૧ મુન્દર૦ ૩

તા. ૨૯-૨-૯૬
 મુખા ।

।

હરિલાલ હર્ષદરાય મુવ.

આશ્વાસન

૧.

ચર્ધી શી વાદળિ આંખી આ ।
 અરે ! ધન ધોળ દહિને ચડયાં ।
 અચળ તારો છવાઈ ગયો ।
 ગાજવીજથી અન્ધાર થયો ।

૨.

પડી આવી આ ચોતરૂંથી ।
 દરીકરમાં રહી લક્ષ્મી ।
 સરસ્વતી, 'છે પ્રસન્ન હરિ ।
 અખૂટ ભંડાર રહ્યો 'છે ભરી ।

૩.

નહી, નહી, આંખ હરિને રે ।
 અચળને, ન ચળવે કોઈ રે ।
 નહીં હર્ષ, શોક, એ હરિને રે ।
 નથી ચડતી, ન પડતી રે ।

૪.

થયો પિંજરેથી છૂટા તે,
 કરે તે ધોર ગજન રે ।

નથી કિલ્ ઉદાસ જરાએ રે ।
ધિરજ-મણી-હાર મુઢાવે રે ।

૫.

ખુશામતી, સ્વાર્થી દુનિયા છે ।
કમળ, જળ, જેમ અળગા રૂઢે ।
અપાપીને પાપ નવ લાગે ।
જગત્ જોસો, બસે જોસો ।

૬.

સૂર્યને-

નથી જાંખી રજે આડતી,
ચળે તારો, નહીં ડરથી.
નહીં છોડે, હરિ । સત્ય તો,
નિડર રૂઢો, ચન્દ્ર । નિર્ભય હો ।

તા. ૧૪-૪-૮૬.

મણિલક્ષ્મી

સંધ્યા.

(મંદાકાંતા)

૧.

ઊભા ઊંચા ક્ષિતિધરતણા શિખરો વ્યોમ યુંખી
પત્રે પુષ્પે સુરભિ, વિટપો પાદપોની ઝમૂખી;
ત્હેમાં બહેતી રમતી કરતી ગાન મંજુ સરિતા
જણે જાતી મુદિત હૃદયે નાથ ગેહે વનિતા.

૨.

સર્પાકારે વહતી હસતી ધારતી કે તરંગ
જેતું પીએ સહિલ, કરતા શબ્દ મંજુ વિહંગ;

ધીમે ધીમે' વહિ મધુરતો સિંચતો' ગંધવાહ
નાચે કૂદે વિભયં યદને વન્ય' વાતાયુશાવ.

૩.

ટૂંકે મીઠી યઈ સહુ સ્થળે રેડતી' શાંતિ સુધા
ઝોઢી સાડી લોલોં વનભૂંએ થાય નિસ્તેજ પૂષા;
શીકારીના ભયથો હરિણો દોડતા શ્વાસ લેતા
ભૂખ્યા ત્હેયે તુણુ ન ચરતા વારિ ખસીકે ન પીતા.

૪.

ઊડી વ્યોમે વિહંગ તરમા આવતા બાલ પાસ
ઝીણુ ઝીણું' તિમિર દોસતું આવતું આસપાસ;
સંધ્યા ખીલી મધુર હસતી અંબુદોને ખસેડી
રઆ વારિ જલનિધિ તણા સ્વચ્છ રંગે સુનેરી.

૫.

જૂદા જૂદા જગહળગતા રંગ તે માલિ આવે
વાતો ધીમે અનિલ, જલમા ત્હેનો છાયા નયાવે.
બાલા કે તે પ્રતિ નિરખતી વારિમાં ન્હાતો ન્હાતી
ને સંધ્યાના વિવિધ નિરખી રંગ સાનદ ચાતી.

વદવાણુ શહેર. }
તા. ૯-૭-૧૯૦૮.

હિંગમતલાલ જગન્નાથ.

સ્વર્ગસ્થ શ્રી ગોવર્દ્ધનરામભાઈના પ્રાથમિક શિક્ષણપરના વિચારો.

અન્તઃકરણતત્ત્વસ્ય દપત્યા સ્નેહસપ્રયાત્

આનન્દપ્રેમધેરકોડયમપત્યમિતિ પઠયતે ॥

આલ્સ્યદન્તમુકુલનનિમિત્તહાસૈ-

રવ્યક્તવર્ણરમણીયવચ્ચ, પ્રવૃત્તીન્ ।

અકાશ્યપ્રણયિનસ્તનયાન્વહન્તો

ધન્યાસ્તદગરજસા મલિનીભવન્તિ ॥

અગાદગાત્ સમવાસિ હૃદયાદધિનાયસે

આત્મા ત્રે પુત્રનામામિ સ જીવ શરદ શતમ્ ॥

નિગતપદ્મસ્તિમિતેન ચક્રુષા ।

નપમ્યકાન્તપવત મુતાનનમ્ ॥

મહોદયે પૂર દ્યેન્દુદર્શનાત્ ।

ગુર પ્રહર્ષ પ્રમૂઝ નાત્મનિ ॥

બાળકો પૃ આટલી બધી પવિત્ર ને ગિડી સ્નેહવૃત્તિ ધરાવનાના આપણા દેશમા બાળકના જીવન માટે જ જીવન ગાળનાર, તેની જ ચિંતા કરનાર ને તેના જ મુખનો વિચાર કરનાર સમર્થ શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ કે શિક્ષકો હોવજી થયા નથી એ કંઈક નવાઈ જેનુ લાગે છે આપણા પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન સાહિત્યમા બાલજીવન સંબંધે સ્વતંત્ર ને ઉત્કૃષ્ટ વિચારો દર્શાવાયા લગભગ નથી જ. અર્વાચીન સાહિત્યમા પણ જે કંઈ છે તે પશ્ચિમની પ્રતિકૃતિ રૂપે જ છે આથી બાલજીવનના સ્વતંત્ર વિચારોની શોધખોળ કરવાને આપણને શિક્ષણશાસ્ત્રી કે શિક્ષકને બદલે નવલકથાકારનો આજે આશ્રય શોધવો પડે છે છતાં નવલકથાકાર કે કવિ પાસેથી સામાન્ય રીતે આપણે જેટલા શિક્ષણવિચારની આશા રાખી શકીએ તે કરતાં ઘણું વધારે સ્વર્ગસ્થ ગોવર્દ્ધનરામ ભાઈવગમતા લખાણોમાંથી મળી આવે છે કવિ કે નવલકથાકારમા જે સર્વાનુભવ નિસિત્વ હોતુ જોઈએ તે સદગત થીમા હતું એટલું જ નહિ પણ પરિપામ્દશાને પામેલું હલુ આથી જુદી જુદી પરિસ્થિતિમા મુખ્યત્વાં પાત્રોના આચારવિચારના આબેદુબ ચિત્રો તેમજો પોતાની નવલકથામા ચીતર્યા છે અને તેને લીધે જ આપણે બાલજીવનના સ્વતંત્ર ઉત્કૃષ્ટ વિચારો મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા છીએ મત્સ્વતી-ચંદ્રના ચાર ભાગો, લીલાવતીની જીવનકલા, નવલગમભાઈનું જીવનચરિત્ર અને તેમના બીજા છૂટા છવાયા લખાણોમા આ વિચારો ટપમએટા છે એ વિચારોનો ઉદ્ભવ જે વસ્તુ-

* મુખ્યત્વાં 'ગુજરાતી પ્રાથમિક શિક્ષક સહકારી મંડળ' ની દશમી તથા અગ્રીમા મે બેઠક વેળાએ વાંચેલો નિબંધ

સકલનામાથી થયો છે તે શિક્ષક કરતા માતાપિતાને ઉદ્દેશીને વધારે ગોઠવાયલી છે અર્થાત્ શ્રીયુતે બાલશ્રવનને શાળાના શિક્ષકની દૃષ્ટિથી ઉકેલ્યું નથી, પણ માતાપિતાની દૃષ્ટિથી ઉકેલ્યું છે છતાં તેમના વિચારો જેટલા માતાપિતાને ઉપયોગી છે તેટલા જ અને કદાચ તેથી પણ વધારે શિક્ષકને ઉપયોગી છે

નવલકથામાં સકળાયલા જુદા જુદા તથા પરસ્પર વિરુદ્ધ દૃત્તિના પાત્રોનાં આચરણ ને વિચારોમાથી કથાકારના વિચારોની ચાળવણી કરવી એ જંગ વિકટ કામ છે તો પણ નીચેની ચાર પાંચ રીતથી આપણે કથાકારનું હૃદય વાંચી શકીએ ખરા

૧ જે પાત્રો પર કર્તાનો પક્ષપાત હોય અર્થાત્ જેને પોતાના હૃદય રૂપે તેમણે મૂકેલા હોય તેવા પાત્રોના ઉદ્દગારોમાથી

૨ તેવાં પાત્રોની પાત્રતાને ઉચ્ચ બનાવવાને માટે તેણે ગોઠવેલા સરકારોમાથી

૩ અન્ય ગ્રંથકારોના કરેલા અવતરણોના ઉપયોગ પંથી

૪ અમુક પ્રસંગો ઉપર કથાકારે કરેલી સ્વતંત્ર નીકા પરથી

સરસ્વતીચંદ્રની વસ્તુસંકલનામા સકળાયના પાત્રોમાથી કયા કયા પાત્રો પર સ્વર્ગસ્થ થીનો પક્ષપાત છે તે શોધવું બહુ મુશ્કેલ નથી સાવુઓમા વિષ્ણુદાસજી, સાધ્વીઓમા ચંદ્રા વલી, રાજાઓમા મયરાજ, પ્રધાનોમા જરાશંકર ને વિદ્યાચતુર, સ્ત્રીપાત્રોમા શુણ્મુંદરી ને કુમુદ દાસીઓમા મધુમક્ષિકા, રાણીઓમા મેના અને અન્ય પાત્રોમા નામક વગેરે પર કથા કારના હૃદયનો પક્ષપાત વધારે છે એમ સ્પષ્ટ દાસી આવે છે અને તે પાત્રો કર્તાના વિચારોના મૂર્તિમત્ સ્વરૂપો જ છે એમ કહેવામા કશું ખોટું નથી આથી આ પાત્રોના આચાર વિચારોમાથી આપણે કથાકારના વિચારોની ચાળવણી કરી શકીએ તેમ છીએ

સામાન્ય રીતે નવલકથાઓમા શિક્ષણના વિષયને બહુ અવકાશ હોતો નથી અમુક પ્રાસંગિક અર્થોઓમા તે વિશે કથાકારને બોનવાનું મળે છે અને તેથી અનેક જુદા જુદા સત્યો સખધે ગમે ત્યારે તે ગમે ને ક્રમમા કથાકારના વિચારો નવલકથાની શુચણીમા શુચાય છે આવા છૂટા છવાયા વિચારોને અમુક વર્ગમા ગોઠવતા પણ તે પરસ્પર અસબદ્ધ જણાય એ સ્વાભાવિક છે અને અહીં પણ તેમ બનવા પામ્યું છે

હવે આપણે સ્વર્ગસ્થ થીના બાલશ્રવનના વિચારોમા પ્રવેશ કરતા પહેલાં તેમની બાલ પ્રત્યેની ધર્મભાવના જરા તપાસી જઈએ

તેમની બાલક પ્રત્યેની ધર્મભાવના

સનાતન ધર્મ અથવા સાધુજનોના પચ મહાયજ્ઞ એ પ્રકરણમા તેમણે સાધુતાના મુખ્ય ધર્મો વિસ્તારથી સમજાવ્યા છે અને તેમા સસારી તેમ ત્યાગી ઉભયને લોકકલ્યાણના જે ધર્મો આધુષ્ય પર્વત આચરવાના છે તે સ્પષ્ટ કર્યા છે આમા પુત્ર પૌત્રાદિક પ્રત્યે માતાપિતાના જે ધર્મો છે તે મનુષ્યપદ દ્વારા સમજાવતા તેઓ લખે છે કે — “ મનુષ્યની તૃપ્તિને માટે આ યજ્ઞ સંધાય છે સાધુઓ યજ્ઞમાન પણ પોતે યાય છે અને યજ્ઞપશુ પણ પોતે જ સક્રમ ચરીત્રી યાય છે આ યજ્ઞમાન પોતાની પાસે આવતા મનુષ્ય માત્રને તૃપ્ત કરવાનો યજ્ઞ માટે છે સમષ્ટિ પન્માત્રમાથી એવ રજુલિંગ તનખા રૂપે ફૂટવા માટે છે અને અનેક

મૃત સૂક્ષ્મ શરીરોને વાહન કરી અને ભવેશ લોભ્યાત્રા દે એટલામા એને પોતાના
જેરી ન લોભ્યાત્રા ના અને દુનિગિતો માગમા મમાગમ થાય છે એ યાત્રાને કાને
અનેકધા તેની પાસે નવા નવા મનુષ્યો આવે છે આ લાભાથી આવે છે તેમ ૫ લોભ્યાથી
પણ આવે છે ૫ લોકભાથી પુન પૈત્રાદિ ૩૨ે આરે છે આ લોકભાથી અતિથિ રૂપે આવે
છે મિત્ર રૂપે આવે છે શ્રી રૂપે આવે છે કુટુંબ રૂપે આવે છે એ વ્યવસાયિકા પ તા
અનેક સંબંધોને નિમિત્તે આવે છે એટલા મનુષ્ય આપણે ત્યા આવતા નથી પણ આપણને
આપણા પ્રવાસમા માર્ગે મોનાવે છે અને તેમનો મત્તા ન વાનો પ્રાપ્ત થાય છે માત્ર પિતાના
મદિ મા આપણે ૫ લોભ્યાથી પ્રાપ્ત થઈએ છીએ અને આપણે તેમના અતિથિ થઈએ
છીએ ત્યા મુધી આપણી બા-ચાવમ્યામા આપણે યત્ર ન વાને સમય નથી ચતા ત્યા મુરી
આપણે માતાપિતાના અતિથિ છીએ અને યાગશક્તિ આવતા અતિથિ મની યન્માન થઈએ
છીએ આ પ્રમાણે મસા યાત્રામા હજી-અનિશ્ચયી જે જે અતિથિઓનો મન્યા આપણો
પ્રાપ્ત થાય છે તે તે અતિથિઓ આતિથેય ન વાનો ધમ આપણે શિર માથે લાગે ઉત્પત્ત
થાય છે મ્યા અતિથિનું આતિથેય મ્યે નમ્ર ને મ્મુ નુ નુ તારતમ્ય યન્માનો અ
તિથિના પરસ્પર ધર્મભાથી જડે છે માતાપિતાએ પાતાના પુત્ર-પુત્રીઓ આતિથેય ન
પ્રમારે ને કેટલું મુ તે મમજનતા તમો લખે છે નતે આવેવા અતિથિમા કેટલાનો
આપણે પોતે આમનણ મરજી હોય છે તે આમનિત અતિથિ છે પુત્ર પુત્રીઓ આવા અતિથિ
છે આ અતિથિસહચા મા આપણે ન નિમિત્ત મા પ હોવાથી તેમનો મર્વયા નિર્મલ
કરવાનો ન અતિથેય ધર્મ આપણે શિર પ્રાપ્ત થાય છે પુત્ર પુત્રી પાત્ર નેય કે અમત્ર હોય
તેની પાત્રતા-અપાત્રતા ૫ થી તેના ત્યાગ-નિવાદના ધમ આપણે ઉપજવવાના નથી. આપણે
તો તેનું આમત્રણ કયુ તેથી આતિથેય ૫ મુ ન ને આમત્રિતતી યોગ્યતા વિચા
વી નેય તો આમત્રણ ન વા પહેલા વિચારવાની છે આમત્રણ પછી આ વિચાર અધ્યમ્ય
છે ' જેને આપણે માતાજાત મ્મ બો આમત્રણ મ્યુ તો પાઞ્ગથી મ્મદેવુ કે તું આરોગ્ય
માટે તારું આમત્રણ નિષ્કળ મ્મુ છુ ને છુ ત્હારે માર્ગે પાગે ન એ કુચ્ચા અધ્યમ્ય
છે પુત્ર (પુત્રી) ૩૫ આમત્રિત અતિથિનો મન્યા નિવાર ન વો એ ન ધર્મ છે પુત્ર
આમત્રણ મ્મુ તો તેના ૫ મુ વેદીને યત્રમર્થ ન વો એ ન માત્ર પિતાનું પવિત્ર યન્માન
કૃત્ય છે તેના ૫ મુ ને વેદી યત્રમર્થ થયા પછી તે આમત્રિત અતિથિ મટી નર્ત દેવગ
આગન્તુક અતિથિ થાય છે ને તે પછી તેની યોગ્યોચિતતાના વિચા નિર્દોષ છે

આથી જાણીએ કે પુત્રના ૫ મુ વેદીને યત્રમર્થ ન વો ત માતાપિતાનું અતિથિકૃત્ય
૫ મુ તે શુ ? યત્રસામર્થ્ય તે શુ ? ૫ મુ તે શુ ? ને વેદી તે શુ ? તે સ્વર્થે ઉક્ત પ્રમુખમા
સમર્થ વિવેચન નાયક છે જેનો સાક્ષ આ નમાણે છે મદ્યત્ર મનુષ્યપત્ર જુનપત્ર
દેવપત્ર અને જ્ઞાપત્ર—આ ૫ મુ મદ્યાપેશમા સસારી તેમ ત્યાગીના સર્વદેશીય ને સનાતન
ધર્મે પશ્યિત થાય છે સાધુસંત્રા મુરસંત્રાર આશ્રમસંત્રાર, મંસંત્રાર શ્રી યદુનદન
સંત્રાર આદિ ધર્મેશો પ્રવ્રત હી આમત્રણ આપુખ્ય વન કહુ તેનું નામ મદ્યત્ર સંત્રાર
યાત્રામા જે અનેમને મનુષ્યોનો મન્યા પ્રાપ્ત થાય તે મનુષ્યોના યત્રસામર્થ્યનું યથાશક્તિ

* મલ્લપકાગથી અતિથિ જન્મમા કે મ જુમલે છૂટા ૫ વાનો મમ્મ્ય તાજ છે મારે
ન તે અતિથિ છે ' અનિત્ય દિ સ્થિતા યસ્માદ્દિતિચિદ્વ્યતે' અતિથિ એટલા
માટે કે તેની સ્થિતિ ન અનિત્ય છે

સંવર્દન કરી 'તેનું આતિથ્ય કર્યે જનું તે' મનુષ્યયજ્ઞ. વિદ્યાદાન એ આ યજ્ઞનો પ્રધાન વિધિ છે. પામર મનુષ્યો તથા શ્વાન વાયસાદિ જન્તુઓ-ચેતન ભૂતોના ઉદ્ધાર માટે દ્યૌર્દ્ર હૃદયે તેમનો યોગ્ય સંસર્ગ રાખી પ્રયત્ન કરવો તે જ્ઞતયજ્ઞ. ઈશ્વરસ્વરૂપ પામવાને અને સંસારનું કલ્યાણ કરવાને જે સાધના કરવી તે દેવયજ્ઞ. અને આત્મા પરમાત્માની એકતા અનુભવવી-સ્વરૂપાનુસંધાન પામવું-લક્ષ્ય અને અલક્ષ્યના અદ્વૈતનો યોગ પામવો તે બ્રહ્મયજ્ઞ.

આ પ્રમાણે યજ્ઞોનાં નામ ને તેના ઉદ્દેશ છે. જેમ સ્થૂલ યજ્ઞોમાં યજ્ઞકર્તા, વેદી, અગ્નિ, પશુ આદિ મેધ્ય પદાર્થ, ધૂત આદિ યજ્ઞસામગ્રી વગેરે વિવિધ સ્થૂલ અંગો હોય છે તેમ આ સૂક્ષ્મ યજ્ઞોમા પણ હોઈ શકે. અને કર્તવ્યભાવનાના આ રૂપકને પરિપૂર્ણ કરવાને તે અંગો સમજાવતા લખે છે કે “ પુરૂષ-સ્ત્રીલિંગ જીવાત્મા સાધુજનોના આ પચ મહાયજ્ઞમાં જનતે જ પશુવત્ હોમાય છે-જીવાત્મા સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીર મહાવર્તમાન આમાં પશુ યઈ મેધ્ય થાય છે. ભોગાયતન સ્થૂલ શરીર છે તે આ યજ્ઞની વેદી થાય છે. બ્યોમચારી પક્ષી ચાંચમાનુ ક્ષણ કોઈ વૃક્ષ ઉપર બેઠા વિના ભોગવી શકતું નથી. તેમ જન્મપરપગનું પક્ષી સૂક્ષ્મ શરીર, સ્થૂલ શરીરમા હોય ત્યારે જ ભોક્તા થાય છે. આ વેદી ઉપર ચ્હડ્યા વિના આ પશુ યજ્ઞબલિ પણ યઈ શકતું નથી. આ વેદી ને પશુને સુસમૃદ્ધ રાખવા એ પૂર્વ વિધિ છે અને હોમાદિ ઉત્તરવિધિ છે. ” પૂર્વ વિધિ તે માતાપિતાનું અતિથિકૃત્ય અને ઉત્તરવિધિ તે યજ્ઞસમર્થ થયલા બાળકનું આત્મકર્તવ્ય. દૈવી સંપત્તિ તથા જ્ઞાનથી પશુ સુસમૃદ્ધ થાય છે અને શારીરિક સંપત્તિથી વેદી સુસમૃદ્ધ થાય છે

આ પ્રમાણેની સત્તાન પ્રત્યેની પોતાની ધર્મભાવનાનું તથા તેના નિર્વાહવિધિનું પ્રજુના દૃષ્ટાંતથી સમર્થન કરે છે “ હવે માત્ર યજ્ઞકર્તાઓના દૃષ્ટાંત આપવા રહ્યા તે સાબળો. આપણા ત્રિમૂર્તિ દેવોમા પ્રથમ બ્રહ્મા. તેમણે આમંત્રિત અતિથિ રૂપની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી અને કર્યા જાય છે. આ સૃષ્ટિ મનુષ્યાદિ સર્વ જન્તુ સમેત છે તે બ્રહ્મદેવનો આમંત્રિત અતિથિગણ છે. તેમને માટે બ્રહ્મા પુત્રપર કર્યા કરે છે, જેને ઉત્પન્ન કરે તેને તેજ પળથી યજ્ઞસમર્થ અને યજ્ઞસામગ્રીથી સંભૂત કરવાનો પ્રયોગ રચે છે ગર્ભને માટે ગર્ભાશયમા, બાસકને માટે ધાવણુમા, સતતિને માટે માતા પિતાની પ્રીતિમા, સસારદૃષ્ટિને માટે યુવજનનના મદનાવતારમાં, અજ્ઞ સસારના ઉદ્દબોધનને માટે સાધુજનોના અલખબોધનમા-અને આવા અમખ્ય સ્થાનોમાં ઉત્પન્ન સૃષ્ટિના નિર્વાહ, સંસિદ્ધિ ને ઉદ્ધાર માટે સામગ્રીઓ અને શક્તિયો બ્રહ્મદેવ ભરી રાખે છે. તે પછી તેઓ નિષ્કામ રહે છે ' પરમ પુરુષનો આમંત્રિત અતિથિયજ્ઞ આમ વિશ્વમાં પ્રગટી રહ્યો છે. એ પુરુષ સાથે અદ્વૈત પામવાનો સાધુજનનો વિધિ એ યજ્ઞમાં ભગવાથી મધાય છે એટલે કે બ્રહ્મ સાથે અદ્વૈત પામવાને પ્રત્યેક સાધુજને પોતાના આમંત્રિત અતિથિ-ગણનું આતિથ્ય તે પરમ પુરુષની પેઠે જ નિષ્કામ ધૃતિથી કરવું જોઈ એ.

આ ચર્ચાનું તારતમ્ય આટલું જ કે બાળકમા પચ મહાયજ્ઞ સાધવાનું સામર્થ્ય આપવાને તેના આત્માને જ્ઞાન, નીતિ ને ધર્મથી સમૃદ્ધ કરવો, તેની શારીરિક સંપત્તિ વધારવી તથા સુંદરતા, રસ, પ્રીતિ, ભક્તિ આદિથી તેની યજ્ઞસામગ્રી પૂરવી. આ જ માતા પિતાનું પવિત્ર અતિથિકૃત્ય છે અને એજ પ્રજુના પરમ કૃત્યનું પવિત્ર અનુસરણ છે. (અપૂર્ણ.)

જીવાભાઈ અમીચંદ પરલ.

હિન્દુસ્તાનની સોનાની ખાણો.

ભુસ્તગ્ધાત્મ પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનના બે મોટા વિભાગ થઈ શકે—એક મિન્ધુ નદીથી ગંગા નદીના પ્રદેશવાળો અને બીજો છેક દક્ષિણમાં લખાતો દ્વીપક'પવાગો. હિન્દુસ્તાનના ઘણા ખગ ભાગમાંથી સોનું મળી આવે છે, પણ આ દ્વીપક'પવાગા પ્રદેશમાં વધારે માત્રુમ પડયું છે આ પ્રદેશમાં ઘણે ભાગે ઘણા કાળથી શાન્તિ આવી આવે છે, અને મોતુ, જે પ્રાચીન ખડકો, માટીમાંથી રૂપાન્તર થતે થતે છેક પથ્થર રૂપ થઈ ગયા નથી, તેમાંથી મળી આવે છે. ભુસ્તગ્ધાત્મ પ્રમાણે પૃથ્વીના પડતુ જે રૂપાન્તર થાય છે તે પ્રમાણે થતા, જે ભાગ છેક પથ્થર રૂપ થઈ ગયા પહેલાની સ્થિતિ હોય છે, તેમાંથી મુખ્યત્વે કરીને મોતુ મળી આવે છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનનો ઘણો ખરો ભાગ એવો છેક પથ્થર રૂપ બની ગયો છે કે જેમાંથી ઉપયોગી કીમતી ધાતુ ભાગ્યે જ મળી આવે છે પણ મોતુ નીકળી શકે એવા ખડકોની હાન્તી હાર આ દ્વીપક'પવાગા ભાગમાં ઉત્તર દક્ષિણ પડેલી છે આમાંથી જ માછસોરની મેવર નામની પ્રસિદ્ધ મોનાની કીમતી ખાણો મળી આવી છે તથા હાલમાં જ ધાન્વાડ જિલ્લામાં ગડગ પાસે તથા સાગવી રાજ્યમાં જે ખાણો જણાઈ આવી છે તે પણ આ હાર પૈકીની જ છે. પણ એ બન્નેમાં માછસોરવાળી કોયર ખાણ જગતમાં આજ સુધી જણાયેની કીમતી ખાણો પૈકીની એક છે, અને ધારવાડ તથા સાગવીવાળી કેવી નીકળે છે તે હજી જોવાનું છે

પ્રાચીન કાળમાં હિન્દુસ્તાનમાં જણાએલી મોનાની ખાણો.

સોનું, એ બહુ પ્રાચીન કાળથી પૂર્વના દેશોની વેનાની વસ્તુ છે, અને તે કાળના લોકોએ જ્યાંથી જ્યાંથી મોતુ કાઢેલું તેની જે જે નિશાનીઓ હાલ જણાઈ આવી છે તે ઉપરથી જણાય છે કે તે સમયના ખાણુ ખોદનારના ખાણુ મળેલી વિધાનુ બહુ ઉંચા પ્રકારનું જ્ઞાન હતું હિન્દુસ્તાનમાં સોનાની ખાણુ ખોદવાનું પ્રથમ ક્યાંથી શરૂ થયું એ કહેવું અશક્ય છે પણ દક્ષિણ દેશમાંથી ખાણોમાંથી હાલ જે ખોપરીઓ જણાઈ આવી છે અને જેના આકાર વિગેરે ઉપરથી એમ નક્કી થયું છે કે જે ખોપરીઓ હાલ જે મનુષ્યની જતો છે તેની નહિ પણ બહુ જૂના કાળના મનુષ્યોની છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે સોનાની ખાણુ ખોદવાનું કામ અતિ પ્રાચીન સમયનું છે આ નિશાનીઓ પૃથ્વીની સપાટીથી ૩૦૦ ફીટ નીચેથી મળી આવી છે. એ સિવાય પણ કેટલાક પુરાવા છે કે જે ઉપરથી મોનાની ખાણોના ઉદ્યોગ હિન્દુસ્તાનમાં બહુ પ્રાચીન કાળથી શરૂ થયો જણાય છે.

એમ માનવામાં આવે છે કે જે ભાગમાં સોનું હવે તે ભાગમાંથી જેટલી નદીઓ અગર ઝરામાંથી પ્રથમ સોનું રોધી કાઢવામાં આવેલું, અને નદીના પાણીથી માગી ધોવાઈ મોનાના રત્નકણો બહાર જણાએવા તે ઉપરથી એ ભાગના ખડકો ખોદવાનું સૂત્રેલું. દેશમાંથી ખાણોમાં આપણા લોકના જે અસહી ખોદ કામો જણાયા છે, તે ૬૦૦ ફીટ જેટલી અમાધારણુ ઉર્ધ્ધ સુધી પહોંચેલા જણાય છે જે કે હાલના વખતની ખાણોની

ઉંડાઈ સાથે સરખાવતાં આ ઉંડાઈ બહુ યોડી છે, કારણ હાલ તો ૩૦૦૦ થી પણ વધારે શીટ ઉંડાઈએ પહોંચ્યા છે પણ તે વખતે હાલના જેવા સચા વગેરે માધનો નહોતા તેથી માત્ર હાથની મહેનત વડે જ આટલી ઉંડાઈએ પહોંચેલા એ યોડુ અન્યથા જેવું નથી હાલમાં ડાયનેમાઈટ નામનો પદાર્થ કે જે વડે એક ક્ષણમાં મોટા પહાડના પહાડ ઉરાડી દેવામાં આવે છે એવા પદાર્થ તે વખતે મેઇના જાણવામાં નહતા પણ જે પ્રાચીન ખોલ કામ હાન મળી આવે છે તે ઉપરથી જાણાય છે કે તે વખતના ખાણુ ખોદનારાઓ ખડકને અગ્નિથી તપાવતા અને પછી તે ઉપર પાણી નાખતા, જેથી કરી ખડકનો ભાગી બૂકા થઈ જતો આ રીતથી મહેનતનો ખચાવ થાય પણ વખત ઓછો ન લાગે વળી વરાગ કે વિજળીથી ચાલતા સચાનો ઉપયોગ પણ તે વખતે મેઇને ખખર નહતા ખાણોમાંથી પાણી નીકળી આવતા હાલના જેવા પંચ વગેરે સાધનો ન હોવાથી, એ પાણી કાઢવાની પણ મુશ્કેલી ધણી પડતી હશે એમ જાણાય છે ટ્રેવીક ખાણોમાં પાણી ભરવાના માગીના વા સળો જાણી આવે છે તેથી પણ એમ સમજાય છે કે આવા વાસળો વડે હાથો હાથ પાણી ઉત્તેજ્યુ પડતુ હશે પણ એવી રીતે પાણી કાઢતા વાર લાગે એ સ્વાભાવિક છે અને તેને પરિણામે ખાણમાં પાણી પુષ્કળ ભરાઈ જતા અને એવા જ બીજા કારણોને લીધે ખાણો એમની એમ રહેના દીધેલી જાણાય છે પણ સોનું ન હોવાના કારણથી નહિ જ

હાલના વખતમાં ખાણોની મુશ્કેલી.

પ્રાચીન ખાણોમાં હવે સોનું છે કે નહિ એ બાબતમાં અસહી ખોદ કામ આશા તેમ જ શકા ઉત્પન્ન કરનારા છે માઇસોરના આગેના રેટ્ટ ભુતરવિદ્યાશાસ્ત્રી તથા લાની ખાણોના ચીફ ઇન્સપેક્ટર પ્રો ઇવિન્સ એ બાબતમાં જે લખે છે તે જાણવા જેવું છે એ કહે છે કે

“હિન્દુસ્તાન એ હજારો વર્ષથી ઝામેલો દેશ છે અને એટલા વખતમાં એની ખનિજ સમૃદ્ધિ બહુ આતુરતાથી શોધી વળાઈ છે અને કેટલીક વખત તો યુરોપિયન રીતોને માત્ર કરે એવી વ્યવસ્થાથી કામ કરવામાં આવ્યું છે મપાળી ઉપરના ભાગનું સોનું તો તમામ લેવાઈ ગયું છે અને હવે જે ભાગ રહ્યો છે તે ખોદતા તેમાંથી સોનાના થરનો ભાગ મળી આવે કે નહિ એ બંધી શકાય એમ નથી છે એવી રીતે કે, બ્યાથી એ અટક્યા છે તે ભાગમાં અત્યારે તો કંઈ જ જાણાતું નથી છતાં યોડી ઉંડાઈએ કદાચ સોનું મળી પાણી આવે તો તેની પણ ના કહી શકાય એમ નથી, તેમ જ મળે તેમાં પણ નવાઈ જેવું નથી તેમ જ જે ભાગને એ અટક્યા નથી ત્યાં પણ કદાચ મળી આવે અસની ખોદ કામના માત્ર અસ્તિત્વ ઉપરથી જ કંઈ સાબિત થતું નથી. માઇસોરના ઘણા ભાગમાં ટિપુ સુનતાનના હુકમથી બીજા કામોની માફક માત્ર વેદની મજૂરી મરાવવા ખાતર અમરતા પણ એવા ખોદ કામ થયા હોય વળી કેટલીક માણો સોના શિવાય બીજા પદાર્થો માટે પણ ખોદવામાં આવેલી જાણાય છે, આથી કરી માનની ખાણોની બાબતમાં બહુ યુદ્ધિ પૂર્વક વિચાર અને સાયન્ટિફિક (શાસ્ત્રીય) રીતોએ માત્ર કંચાની હિન્દુસ્તાનમાં જેટલી આવશ્યકતા છે એટલી બીજા મેઈ પણ ફેદાણે નથી ઓસ્ટ્રેલિયા, દક્ષિણ આફ્રિકા અને અમેરિકા જેવા મુરોપિયનોના દાખન થતા પહેલાં રીત

સર ખાણોનું કામ ચાલતું નહતું ત્યાંના આવા ખડકોમાં સોનું છે કે નહિ અને છે તો કેટલું એ કહેવું, તેના કરતાં અહીંના એવા ખડકોની આવી રીતે કીમત આંકવાની સ્થિતિ તદ્દન જૂઠ્ઠી છે.” ટુંકામાં જ્યાં સુધી પ્રાચીન ખાણોનાં ખોદ કામ નીચે શું છે એ નક્કી કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી માત્ર ખડક ઉપરથી જ એની કીમત કરવી, એટલે કે એમાં કેટલું સોનું છે, એ કાઢતાં પરવડે એમ છે કે કેમ એ વિગેરે અનુમાન જગજગર થઈ શકે એમ નથી. અને આટલું જ નક્કી કરવામાં હજારો રૂપિયા ખર્ચ થઈ જાય છે એ કહેવું જોઈએ.

આપણી હાલની સોનાની ખાણોના ઉદ્યોગનો શરૂઆતનો ધણો ખરો ઇતિહાસ નિષ્ફળતાનાં ચિત્રોથી ભરપૂર છે અને કદાચ તેને જ લીધે આ ચોડાં વર્ષોમાં જ્યારે હિન્દુસ્તાનમાં સોનાની ખાણોનો ઉદ્યોગ બહાર આવ્યો તે વખત ઇંગ્લાંડના, આપણા દેશમાં નાણાં રેંકી ઉદ્યોગ કરનારાઓમાં, કંઈક ઘોડો ઉત્સાહ જણાયો એ એટલું જ નહિ પણ એ બાબતમાં કંઈક શંકાશીલ પણ થયેલા જણાય છે.

દગા અને તેનાં પરિણામ.

આ ઉદ્યોગના મંબદમાં કેટલાક અનીતિમાન માણસો, ભણા અને બેવકુફ માણસોને સારા ધન્યને નામે હેતરી હજારો રૂપિયા હોમાવવાની જે યુક્તિઓ કરે છે તે પણ અહીં જણાવવા જેવી છે, એક ગૃહસ્થે હિન્દુસ્તાનને બદલે આરટ્રેલિયામાંથી સારામાં સારા સોનાના ખડકની માટી મેળવી, તે હિન્દુસ્તાનના કોઈ ખડકની છે અને તેથી કરી હિન્દુસ્તાનમાં સોનાની ખાણોનો ઉદ્યોગ અતિશય નફાકારક નીવડે એમ છે એમ બતાવી, રોડ લાખ રૂપિયા એકઠા કરી આવ્યો ગયો. વળા બીજી હકીકત એથી પણ વધારે યુક્તિવાળી છે. એમાં એક મ્હોટા અમલદારને દગવાની યુક્તિ રચવામાં આવી હતી. અમુક ખાણ, કે જેમાં એ અમલદારના પૈસા નંખાવવાના હતા, તેની તમુતાની માટી તરીકે તે એને દેખાડવામાં આવી. એ માટી સોનાથી ભરપૂર હતી. જોતાં જ સોનું જણાઈ આવે. પણ છેવટ જણાઈ આવ્યું કે અમુક ખાણની માટી લઈ તે બીત ઉપર ચોડી, એક બંદુકમાં દારૂ સાથે સોનાની ઝીણી રજ ભરી એ માટી ઉપર મારી; જેથી કરી સોનાની રજ એ માટીમાં ભળી ગઈ. આવી કેટલીક હકીકતોથી લોક સોનાની ખાણોના ઉદ્યોગના મંબદમાં શંકાશીલ થાય છે. અને તેથી કરી કેટલીક વખત સારામાં સારી તક પાળુ ખૂએ છે. માછસોરની કોલરની સોનાની ખાણોના મંબદમાં પણ એમ જ થયું છે. શરૂઆતમાં એ ખાણોમાં દુતેમંદોનાં મિલ્લ ઘોડાં જ જણાયાં હતાં. પ્રથમ અનભાષણ તરીકે જ્યાં જ્યાં ખોદતા ત્યાં નિષ્ફળ થતા અને ખરી જગ્યા હાથ લાગતી નહોતી. અને હજારો રૂપિયા ખર્ચ થઈ ગયા. છતાં એ ધન્યો બંધ કરવાને બદલે વધારે પૈસા ખર્ચી શ્રમ જારી રાખવા જે લોકો આમલ કરતા તેમને બીજાઓ ગાળો દેતા. કોરણ કે છેવટ એવો પણ વખત આવ્યો હતો કે જે શેરના હાલ ૬ પાઉન્ડ ઉપર છે તે જ શેર તે વખત ૬ આને પણ કોઈ લેતું નહોતું. પણ અત્યારે તો દુનિયામાં સોનાની કીમતીમાં કીમતી ખાણો પેટ્રોની આ કોલરની ખાણો થઈ પડી છે. આખા હિન્દુસ્તાનની સોનાની ખાણોમાંથી હાલ

જેટલું સોનું નીકળે છે તેના ૯૯ ટકા કરતાં પણ કંઈક વિશેષ તો આ કોલરની જ ખાણો-
માંથી નીકળે છે. અને તે માત્ર એક જ ખડક કે જેની પહોળાઈ ચાર ફીટ છે તથા લંબાઈ
આશરે ચાર માઈલ છે તેમાંથી જ નીકળે છે.

ધારવાડની ખાણોના ઇતિહાસ.

જેશક માધસોરની સોનાની ખાણોની ફતેમંદાથી ધારવાડની ખાણોનું કામ વધારે જલ-
દીથી હાથ ધરવામાં આવ્યું છે. ધારવાડમાં જલધર જાતના સોડો, ગડગ તાલુકામાં આવેલી
કપ્પટગોડની ટેકરીઓમાંથી જે ઝરા નીકળે છે તેમાં ઝામેલા પદાર્થોમાંથી, થોડું થોડું સોનું, ઘણું
વખતથી કાઢતા જણાયા છે. આ ઉપરથી ૧૮૭૯ માં ધારવાડના કલેક્ટરે સરકારને તે તરફથી
સોનાના કેટલાક નમૂના મોકલ્યા તથા તાલુકામાંથી એ સંબંધી કેટલીક હકીકત મેળવી. અને
ત્યાર પછી ધારવાડની પાસે સોનાની ખાણો છે એમ વારંવાર બહાર આવેલું. છેવટ ૧૮૭૪
માં મિ. ફૂટ નામના એક. જી. એસને કપ્પટ ગોડની ટેકરીઓની તપાસ કરવાને સરકારે મો-
કલ્યો. અને તેણે આ સંબંધમાં જે રિપોર્ટ કર્યો તેમાં ગડગથી આશરે ૧૨ માઈલ ઉપર
આવેલ આ ટેકરીઓની પશ્ચિમે જે પાણીના ઝરા છે તેમાંથી સોનું નીકળવાની વાત બતાવી
તથા આ ભાગના તમામ ખડકોમાં સોનું હોય એવી માટી છે તથા ખડકની ઉપરનો ભાગ
સોનું શોધનારાઓથી બહુ છિન્ન ભિન્ન થઈ ગયો છે એમ પણ જણાવ્યું. મિ. ફૂટ ત્રણ જૂતા
ખાડા જેવું શોધી કહાડ્યું તથા ઘણી લાંબી પણ છાછરી નીકો અગર ખાદ્યો પણ શોધી
કહાડી, અને છેવટ અનુમાન કર્યું કે સોનું છે, પણ તે બહુ થોડા પ્રમાણમાં. અને ખડકની
માટીના જે નમૂનાની તપાસ કરવામાં આવેલી તે પણ એના અભિપ્રાયને મળતી આવી.

જૂની ખાણોની શોધ.

પણ આટલેથી ન અટકતાં, ધારવાડની સોનાની ખાણો શોધી કાઢવાનું માન દક્ષિણ
દેશાખાડની ખાણોના એન્જિનિયર મિ. હડલસ્ટનને જ છે. મિ. ફૂટનો ઉપલો રિપોર્ટ જ્યારે
મિ. હડલસ્ટનના જેવામાં આવ્યો ત્યારે દેશાખાડ રાજ્યની અસલી ખાણોનાં ખોદ કામનો
એને જે પૂર્ણ અનુભવ હતો તે ઉપરથી એને તરત જ થયું કે ધારવાડમાં પણ આવાં પ્રા-
ચીન ખોદકામો હોવાં જોઈએ. જે ઉપરથી તે એકદમ કપ્પટ ગોડની ટેકરીઓ તરફ ગયો.
ત્યાં એને ઉપર કહેલ પાણીના ઝરાઓમાંથી ત્યાંના જલધર સોડો મહેનત કરી માણસ દીઠ
દરરોજ આશરે ચાર આનાનું સોનું કાઢતા જણાયા તથા પ્રાચીન ખાણો સંબંધી પૂછપરછ
કરતાં મિ. ફૂટના જેવું જ એને પણ જણાયું. ત્યાંના ગામડાના સોડોને એ સંબંધી કંઈ જ
માહિતી જણાઈ નહિ. પણ આ ટેકાણે એને પોતાનો દેશાખાડનો અનુભવ કામ આવ્યો.
એને સૂઝી આવ્યું અને તપાસ કરી કે આ ડુંગરોમાં કાંઈ પણ વાદ્ય, કે તરખ કે એવા જ-
ગલી પ્રાણીને રહેવાની બાંડો છે? સોડોએ કહ્યું ઘણી છે અને તે બતાવી. મિ. હડલસ્ટને
તે જોઈ અને સદર બાંડો કુદરતી નથી પણ તે પ્રાચીન ખાણોના જ ખોદકામના ખાડ છે
એમ એને જણાયું અને તે બાર માઈલ કરતાં પણ વધારેના વિસ્તારમાં જણાયા.

કામ શરૂ કર્યું.

ઑટલુ થયા પછી તરત જ મિ હાલસ્ટને બીજા યુરોપિયનો સાથે બગી એમાંથી ઘણા મ્હોટા ભાગનો પટો લીધો અને મ્હોટા પાયા ઉપર કામ શરૂ કર્યું પણ એમ જણાયું કે આવા ખડકો છે સાગની રાજ્ય સુધી પહોંચ્યા છે તેથી તે ભાગનો પણ પટો મેળવવા તત્કાલીન કરી પણ સાગવીના મહારાજાએ પટો આપ્યો નહિ. તેથી યોડાં વડે ઉપર સાગની મહારાજાના ગુજરી જવા બાદ તે મેળવવામાં આવ્યો અને ૩૦ વર્ષને પટ ૧૮૦૨ થી ત્રણ સ્થળે કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું છે તરત જ બીજી કંપનીઓ પણ ઉભી થઈ અને ધારવા ડની ખામના બીજા ભાગમાં કામ શરૂ કર્યું હાલ એ પ્રમાણે બે ધારવાની અને એક સાગવીની મળી, ત્રણ કંપનીઓ કામ કરે છે, આ બધી મળી ૧૬૦૦૦૦ પાઉન્ડ એટલે ૨૪૦૦૦૦૦ રૂપિયાની મૂકી રેખી છે.

હાલની ધારવાડની ખાજો.

આ ખાજો પૈકી કેટલીકમાંથી જૂના ખોડા કામના ચિન્હો જણાઈ આવ્યા છે તેમ જ એમાંથી સોનાનો સારો જથ્થો મળી આવશે એમ પણ જણાયું છે અને તે ઉપરથી ઉપર બતાવેલ ત્રણ કંપનીઓ પૈકી 'ધારવા' ગોડ માર્કમ નામની કંપનીએ પોતાના કામનો યોડો ભાગ 'ધા વાડ રીફમ' નામની કંપનીને આપ્યો છે જે કંપની હાલ ૧૭૦૦૦૦ પાઉન્ડ વાને ૨૫૫૦૦૦૦ રૂપિયાના બેડોગથી શરૂ થવાની તૈયારીમાં છે સદર ખાજો દરિયાની મપાળથી ૨૦૦૦ થી ૨૪૦૦ ફીટ ઉંચાઈએ હોવાથી ત્યાંની હવા સારી છે અને પાણી પણ પુષ્કળ મળી શકશે એમ મનાય છે પણ ત્યાં લોકો અને કોનસા મળી રાખતા નથી અને તેથી તે બદારથી આજુબા પડે છે આ પ્રતિકૂળતાને પહેાંચી વળવા સારૂ રેનવેની સમગ્ર અમર કાવેરી નદીના પ્રવાહમાંથી વિજળી ઉત્પન્ન કરી ધનરની ખાજોમાં જેવી રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે તેવી રીતે અહીં પણ બની શકે એમ હોવાથી એ સબધી વિચાર પણ આવે છે.

ધારવાડની 'ખાજોનું' લવિષ્ય.

ધારવા ની સોનાની ખડકોનો વિસ્તાર આઠ માઈલ પહોળો અને અગીઆર માઈલ લાંબો છે એટલે કે કોલરની ખાજો કરતા પણ મ્હોટો છે અને તેમાંથી સોનાનો સારો જથ્થો નીમીગે એમ સારી રીતે મનાય છે પરંતુ અહીં એટલું કહેવું જોઈએ કે સોનાની ખાજોનો ઉપોગ ધનાઢ્ય પ્રદેશોએ જ કરવાનો છે કારણ કે આપણે જોઈએ તે પ્રમાણે પ્રથમ તો સોનું નીમીગતા પહેલા જ જે અર્થ કરવો પડે છે તે યોડો હોતો નથી અને એટલા અર્થને પરિણામે સોનું છે એમ સિદ્ધ થયા પછી પણ કેટલે સુધી તે નીકળશે એ વિગેરે બરાબર ચોક્કસ ચર્ચ શરૂ નથી મતભેદ કે પહેલેથી છેત્રે સુધી લગભગ અનિશ્ચિત રહી, હજારો રૂપિયા અર્થ કરવો પડે છે અને તેથી આ ઉપોગમાં બહુ સ્વાર્થ ધરાવનાર એક ગૃહસ્થના ચમ્પે હા હા જ ધ્યાનમાં રાખવા જેવા છે ' સોનાની ખાજોનો ઉપોગ એ હમેશા સદો જ છે, અને જે લોકોમાં

પૈસા ખોવાની શક્તિ નથી તેમણે તો આ ઉદ્યોગનું નામ ન લેતાં તેમના પૈસા સરકારી તી-
જેરીમાં જ રાખવા.” પણ આ “સદો” કરી શકે એવા આપણા દેશમાં કોઈ જ નથી. અ-
ધીણું, વરસાદ, ચાંદી, નોટ, પેટીટ એવાં લાખો રૂપિયાના સદાં મુંબઈ કલકત્તાના બજારમાં
ધમધોકાર ચાલે છે, તો ધારવાળી ભૂમિમાં જૂદા જ અર્થનો અર્થ દેશોત્તરની આશા ઉપજાવ-
નારો સદો કેમ ન થાય? કહેવાની જરૂર નથી કે સોનાની ખાણો પોદવા રૂપી સદો, જે અર્થ
જોતાં સદો નહિ પણ પરાક્રમ છે તેમાં, અને ઉપર બંતોવેલ ચાંદી, અધીણ વગેરે સદામાં
જમીન અને આસમાનનો ફરક છે. માત્ર આપણાં દેશમાં ક્યાં ક્યાં અને શું શું છે એજર થાય
છે તથા એમાંથી કેવા અર્થે કેવી રીતે ઉદ્યોગો થઈ શકે એમ છે એ જાણી એમાં પડવાની
શક્તિ તથા હિમ્મત જોઈએ. સાદસ વિના પરાક્રમ ક્યાં છે ?

“ સ્વદેશી.”

સાહિત્યકળા.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૧૯૫ થી.)

ઉપર શીવાય ગ્રંથિકળાઓમાં, તેમ જ સાહિત્યકળામાં, કેટલાક મામાન્ય ગુણો ખાસ
જરૂરના છે. મ્હોટામાં મ્હોટો ગુણ સાદાર્થ અને સરળતાનો છે. મનુષ્યના બીજા વ્યવહારમાં
તેવી જ રીતે કળામાં પણ એ ગુણ ખરા મૈત્ર્યનો પોષક છે. હૃદયની બાપા હંમેશાં સાદી
જ હોય છે. કવિત્વથી ઉભરાતું હૃદય મસ્ત બાપાને કોય શોધવા જતું નથી, પણ બહાર
નીકળવાને, હૃદયનો ભાર કાલવવાને જ તત્પર હોય છે. હૃદયની પ્રતિભાએને માટે કેવું ખોપું
(frame) જોઈએ તેનો પણ તેને વિચાર કરવો પડતો નથી. કવિતાનો આત્મા પોતાને
અનુકૂળ દેહ પોતાની મેજે જ શોધી લે છે. એવી દિવ્ય ક્ષણોએ કવિ જાણે પોતાનાં વ્યક્તિ
તરીકેનાં સ્વરૂપને ભૂલી જ જતો ન હોય એમ લાગે છે. પ્રકૃતિમાં, સર્વવ્યાપી ચૈતન્યમાં,
એ પોતાનું સાકરું ચૈતન્ય મમાવી દે છે, પ્રકૃતિસ્વરૂપ જ બની રહે છે. એવી રીતિમાં કાવ્યલક્ષી
કવિતા પ્રકૃતિનું જ બાળક છે, પ્રકૃતિ જેવી જ સુંદર છે. આખી રચના એવા પ્રકારની બને
છે કે તેમાં એક અંશનો પણ ફેરફાર થાય નહીં, એક અંશ પણ ઓછો કરાય કે વધારાય
નહીં. એવી રીતિ પામનાર કવિ તે મહાકવિ. એ અમુક દેશનો, અમુક કાળનો, અમુક
શાળાનો કવિ નથી, પણ સઘળા દેશનો અને સઘળા કાળનો સર્વમાન્ય કવિ છે. કાલિદાસ-
સના સુવંશની મરલતા કોને અજાણી છે? વર્ણવેલો સરળ કવિતા માટેનો આગ્રહ એ-
ટસો જ સુવિખ્યાત છે. પ્રેમાનંદનાં ઓખાહરણ, સુદામાચરિત્ર, અને નળાખ્યાનની સરલતા
સર્વ કોઈ પૂજે છે. સાક્ષી શ્રી ગોવર્ધનરામની “ દીપાં છોડી પિતામાતાં ” અને જોગીરાજ-
વાળી કવિતા સર્વને ગમે છે. “ The Hermit ” નું બાપાન્તર એમને હાથે થયેલું કલા-

પીના બાળાન્તર કરતાં વધારે વંચાય છે, તેનું એક કારણ એની સ્વરજતા છે. રા. નરસિંહ-
 ન્યનું “વિધવવિધાય,” કલાપીનું “લીલાનો મુગ,” રા. ખખરદાસનું “મુખવંતી મુન્દરાત,”
 રા. ન્દાતાલાલનું “દુલ્હાં દોરી” અને “લીલી વિદાય,” રા. લલિતનું “અનેરી આસા,”
 રા. કાન્તનું “મન્દાને સંદેશ,” વીગેરે કાવ્યો તેના વિચારની સન્દર્ભતાને લીધે, તેટલાજ તેની
 વાણીની સરજતાને લીધે વાંચકને પ્રિય થઈ પડ્યાં છે. આનન્દ આપવો એ કવિનો મ્દોષમાં
 મ્દોષો કોંઈ છે. માણસને ઉમા પ્રકારનો આનન્દ આપવો એટલું જ નહીં. પણ તેનામાં
 જનત બાવનાઓ જગવડી, દિવ્ય આશ્વાસનો આપવાં, હૃદયની કામળતા વધારવી, આ દુની-
 યાંથી પર એવી અવનવી સૃષ્ટિના મૌનપંખર્ષા ચમત્કાર જતાવવા એ કવિનું કામ છે. જ્યાં
 બાળા જ સંવંધી મ્દેસાઈથી સમગ્રજ એવો ન વાપરવામાં આવે ત્યાં આ સપથું કેવી રીતે
 અને કે કવિતાના વિચાર મ્દે તેવા પ્રેમ દોષ પણ તેને વદન કરવાને માટે અનુકૂળ સાધન
 ન દોષ. તો તે વિચાર સામાન્ય માણસપર જી રીતે અસર કરી શકે કે કવિતા એ સુદ્ધિની
 કસરત આટોનો અખાટો નથી, સુષ્ક તત્વમાનથી એ તાંત જુદી છે. મનદર થવું એ તેનું
 પદેનું કર્તવ્ય છે. મનદર થવા વિના મનબર શી રીતે થવાય કે હાલમાં તો નવીનતાનું તત્વ
 જ્યાં ત્યાં હાખત કરવાનો જન્માદ જન્મ્યો છે. નવા વિષય, નવા વિચાર, નવા જન્મ, નવાં પદ,
 નવી રચના—એ સવળાંની જરૂર જણાવા માંડી છે. મધ તેમ પદ નવીનતાથી આકર્ષવાનો હલ
 ખદારનો ભોમ કેટલીક વાર સાચી જાય છે, અને તેને પળિણામે કેટલાક હસનીય પ્રયોગો
 થાય છે. મંરૂત સખ્દોથી બરેલાં અને ઉડા વિચાર સમાવવાનો જમ ઉત્પન્ન કરનારાં એ ચાર
 વાંચો છૂટાં લખીને, તેઓનો પરસ્પરનો સમ્બન્ધ ગૂઢ રાખીને, તેને પ્રસ્તુત વિષયની સાથે
 સમ્બન્ધ ધરાવનારાં એક વાંચ સાથે જોડેનું, અને જોડનારી સાંકળ પણ છૂપી જ રાખવી
 કે ભેખકનું ગૌરવ અચવાય અને વાંચનારને એટલા અમને અન્તે જે કઈક મળે તે વધારે
 મિષ્ટ લાગે એવી કેટલાકની મમજાણ દોષ એમ જણાય છે. પણ એ ધારણા તદ્દન ખોટી
 જ પડે છે. સામાન્ય રીતે સાદિત્યતા ઉપાસકો સાદિત્યરસનું આસ્વાદન કરવાને જ ઉત્સુક
 દોષ છે, અમસાધ્ય રજા મળતાં દોષ તો પણ તેનો જમ ભેવાને કોઈ પ્રાપ્ત જન એ ગ્રહ
 પાસે આવવું નથી. “માત્રા દન્ને મુખમુખી અમ ઉર્ધ્વગામી” એનું ઇચ્છિતો વાંચક કવિની
 સાથે પ્રયાણ કરવા માટે અને “આત્મન તૃપ્તા” હીવવા માટે “અમિત બાર્ગવના કુવારા”
 જ્યાં ઉડતા દોષ ત્યાંના પન્થ ભે, પણ તરત જ એને માલમ પડે કે “વિરાટ (?) પગલાં
 ચેતા” અને “મુગલાની ફાળે ફૂટતા” કવિની ગતિ પોતાથી સમજી પણ શકાતી નથી અને
 એટલું જ કહીને વિરામનું પડે કે “મારી છાંય સખિ ! સાગર એક દૂધા” તો એવી
 રિથિતિ કાણ હજી કહેશે ? “સિન્ધુ પ્વનિ મુગલ મધ્ય મૌત,” “સુખ દુઃખ સદિમુગસંગમ.”
 વીગેરે સગાસો પણ એમ જ, ગમગાવી મુકે તેવા છે. કવિતાના બાવને અનુકૂળ જન્મ રચવા,
 પલટાટા બાવનું નિદર્શન કરવા જન્મમાં પ્રવૃત્તા ફેરફાર કરવા, કવિતાને ચોખ્ખા વિષયો
 પસંદ કરવા, મીઠાશખર્ષા સખ્દો પ્રયોજવા—એ સવળાંનો કાન્ધકળામાં સમાવેશ થાય છે.
 પણ એ વિગે વધારે વિવેચનની અગત્ય નથી. સૌથી વધારે પાઠ રાખવા જેવું સૂત્ર એ છે કે
 “દરેક સુન્દર રીઝમાં નીતિનું તત્વ સમાવયું છે.” શ્રેમ અને શૌર્ય—એ કવિના ખાસ વિષય
 છે. શૌર્યની કવિતામાં વીર નર્મદ પ્રથમ પંક્તિમાં મુકાયેલો છે, અને હજી સુધી કોઈએ એનું

એ પદ ખુચાવી લીધું નથી. પ્રેમની કવિતામાં મોજ માણુનાર કવિઓની સંખ્યા વધારે છે. પ્રેમની મીઠી દેહજોતો, અને તેથી વધારે મીઠી પ્રેમની પીડાઓમાં, ઘણા કવિઓ મશગુલ રહ્યા છે. પણ ગમે તેવી પ્રૌઢ કવિતા પણ દાંપત્યનો પવિત્ર સ્નેહ છોડીને અન્ય દિશા તરફ વળવાની સ્હેજ પણ વૃત્તિ ખતાવે કે તેની સાથે જ તે કવિતામાંની લગભગ સઘળી જ મુન્દરતા નષ્ટ નથી થતી શું ?

ખાલ્લ સ્વરૂપને કવિતામાં જેટલું મહત્ત્વ અપાય છે તેટલું ગદ્યમાં નથી અપાતું. તો પણ ગદ્યમાં પણ શૈલી તરફ ઘણું લક્ષ આપવાનું છે. વિષય સારો ન હોય, વિચાર ફરેલ ન હોય શૈલી પ્રૌઢ ન હોય તો તેવો લેખ સાહિત્યના નામને યોગ્ય નથી. જુદા જુદા પ્રસંગ પ્રમાણે લેખન-પદ્ધતિમાં ફેરફાર માણસ કરે છે, પણ શૈલી એ વધારે સ્થાયી વસ્તુ છે. દરેક માણસની શૈલીનું અનુકરણ કોઈથી થઈ શકતું નથી. માત્ર અમુક લેખકોના લેખ વધારે વખત વાંચવામાં આવ્યાથી વાંચનારની વિચારપદ્ધતિ ઉપર તે તે લેખકોની છાપ પડે છે, અને તેને પરિણામે પોતાની જ શૈલી બન્યાય છે તે મૂળ લેખકોની શૈલી જેવી લાગે છે. શરીરપરનાં વસ્ત્ર પેઢે ફાવે ત્યારે ખસેડી કે બદલી શકાય એવો શૈલીનો ધર્મ નથી. શૈલી એ શરીરપરની આમડી માત્રક જીવન પર્યન્ત ટકી રહેનારી વસ્તુ છે.

ગદ્યમાં લખનારાઓ પોતાના વિચાર બુદ્ધિની જ મદદથી કહેતા હોવાથી તેમાં અસત્યનો અશ નથી, પણ કવિતા એ કલ્પનામાંથી નીકળતી હોવાથી સસની વિરોધી હોય છે એવું નથી. ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, એ સઘળાનું જ સત્યાન્વેષણનું કામ છે તે જ કવિનું છે. ફનીયાના અનેલા બનાવોમાંથી જે તરવો ઇતિહાસ શીખવે છે, ક્ષણિક પદાર્થો અને વૃત્તાંતોની પાછળ છૂપાયેલા જે સ્થાયી ભાવો તત્ત્વજ્ઞાન શોધે છે, અનેક પ્રયોગો કરીને દ્રવ્યનાં જે ખરાં સ્વરૂપો સમજવાને માટે વિજ્ઞાન મથે છે તે તરવો, તે ભાગો, અને તે સ્વરૂપોને કવિ પોતાની કલ્પનાશક્તિથી વધારે સચેત કરીને સમજાવી શકે છે, અને એ રીતે પોતાની વિશાળ દૃષ્ટિથી, ઉચી રસિકતાથી, તીવ્ર લાગણીથી એ ઉપર વધારે પ્રકાશ પાડે છે, અને એ સત્યોને વધારે મનોરંજક અને આલ્સ બનાવે છે. તેટલા જ માટે કવિ એ પ્રકૃતિ અને પુરૂષનાં ગૂઢ સ્વરૂપ સમજાવનારો કહેવાય છે, અને તેટલા જ માટે વર્ડ્સવર્થ જેવાએ કવિતાને “સઘળાં જ્ઞાનનો પ્રાણ અને સૂક્ષ્મતર તત્ત્વ” કહેલી છે. વિજ્ઞાન વસ્તુનું જડ સ્વરૂપ જ વિચારે છે; વસ્તુમાં રહેલા મુન્દરતાના પોષક તત્ત્વોનું જ નહીં, પણ સઘળા અંશોનું પૃથક્કરણ કરે છે. કવિતા તેનો કવિ-હૃદય સાથનો તેમજ વિશ્વ સાથનો સમ્બન્ધ વિચારે છે. કવિની દૃષ્ટિ એ પ્રમાણે વિજ્ઞાન કરતાં એક રીતે વધારે વિશાળ છે. વિજ્ઞાન અને કવિતા વચ્ચે કંઈ વૈર નથી, પણ ઉલટો ઉપકાર્યોપકારકભાવ છે. સૃષ્ટ વસ્તુઓમાં કવિને પ્રથમ દર્શને જે અમત્કાર લાગે છે, કવિહૃદયમાં જે સૌન્દર્ય-ભાવના લાગે છે તે વિજ્ઞાનથી નષ્ટ થતી નથી, પણ વધારે ખીસે છે. જે આશ્ચર્યમાં એની કવિતાનું મૂળ છે તે આશ્ચર્ય લુપ્ત થતું નથી, પણ દ્વિગુણ બને છે. વિજ્ઞાન એવી રીતે કવિતા ઉપર ઉપકાર કરે છે, તો કવિતા તેનો બદલો વાળવા ચુકતી નથી. જે વસ્તુઓનો વિજ્ઞાન શોધ કરે છે તેનું સ્વરૂપ કવિતા સમજાવે છે, કલ્પનાથી રંગીને

તે શોધો જન-હૃદયને પ્રિય થઈ પડે એમ કરે છે કવિતામાં જે ઠેકાણે અસત્યનો ભાસ થાય છે ત્યાં અસત્ય નહીં પણ વધારે ગંભીર મત્ય સમાયજી હોય છે તો પણ શુષ્ક દૃષ્ટિથી તો અસત્ય જ જણાય તેથી કવિતાનું સત્ય ખીંગ સત્યના કરતા જુદી જ તરેહનું છે એમ કહેવું સામાન્ય બુદ્ધિને વધારે સુગમ થઈ પડશે જ્ઞાન વખત ઉપર, “વસંત” માં જ ‘અ સત્યભાવારોપણ’ એ મથાળા નીચે ગ. નરસિંહરાવ ભોળાનાથનો વિદ્વત્તા બરો નેખ પ્રસિદ્ધ થયો હતો ત્હેમા આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી કાવ્યોને છૂટા પાડીને કેવે કેવે પ્રસંગે ભાવા રોપ થાય છે અને કઈ રીતે એ દોષભાષી બની જવાય છે તે વિષે કેટલાક ઉદાહરણો આ પોતે વિવેચન કરીધું છે કુસુમભાળાના એક ન્હાનકડા પણ સુંદર કાવ્યભાષી ઉદાહરણ આ પતા તે નીચે પ્રમાણે લખે છે —

“વિધવાનો વિવાહ” એ કાવ્યમાં વિધવા પોતાની બાળકીને સમોધીને કહે છે —

‘એ આ અનિલ ફૂલો કર તુજ પર ફેરવે
ચદા ચૂમે તુજને પૂરા પ્રેમથી
હાનેપ ગાય નદી મુગથી મોંઝે નવ ”

પવનનું સહજ વાવું, ચદાના મિશ્રોનો અકાન્ય સ્પર્શ નદીનો સ્વાભાવિક નાદ-એ સર્વ આ બાળકીના ઉપર જ અનુરાગથી સહેતુક કૃતિયો જાણે હોય એમ સ્વૈચ્છિક આરોપ વિ-ધવા આ ઠેકાણે કરે છે હામા શુષ્ક દૃષ્ટિયે તો અમત્યપણુ હોઈ, અમત્ય ભાવારોપણુ જેવું લાગે છે. પરંતુ મનુષ્ય સ્વભાવનું જ એક સ્વરૂપ કવિ પોતે પરાક્ષ ત્હીને આતેમે છે, પોતાની લાગણીની છાયા નથી પાડતો તેથી કવિત્વદોર તો નથી જ થતો, પરંતુ અસત્ય પણાનો અશ પણ ખેસવા મોંઝે છે જગત્થી કટાંગેલી જગત્તા લોકો તન્દ્રથી અનુકંપાની પણ આશા ન રાખનારી વિધવા સ્વાભાવિક રીતે પ્રકૃતિના પ્રેમજ સ્વરૂપોમાં પોતાની તરફ સમભાવ જુવે છે અને તે વૃત્તિને પરિણામે તદ્દનુકૂળ વૃત્તિનો આરોપ કરે છે, આ કારણથી આ ભાવારોપણુ અસત્યપણાના દોષભાષી બને છે

પોતાના જ કાવ્યની ત્રણ લીંઝીઓપર કવિએ કરેલા આટલા વિવેચનથી “શુષ્ક સત્ય દૃષ્ટિ” અને “કવિની દૃષ્ટિ” એમાં શો ફેર છે તે આપણે અત્યાની આપણી જરૂર પૂરતું સમજી શકીશું વધારે વિસ્તારને માટે તો મૂળ લેખ જ જોવો જરૂરનો છે રા ન સિદ્ધરાવનું આ કાવ્ય કેટલાક પંક્તિ પર રચાયેલું છે, ખીન્નુ એક ઉદાહરણ કેટલાક મહીનાપર રચાયેલા-
‘યોગ વખત પર જ “વસંત” મા પ્રસિદ્ધ થયેલા-“વિરાગિણીની વીણા” એ નામના કાવ્યભાષી લખ્યું વિરાગિણી પોતાની સહસા મૂક થયેલી વીણાને સમોધી કહે છે —

(હરિગીત)

‘હા! એમ ગા તું મધુરી! ગા તું, હૃદય તું મુજ દારતી,
રૂઢે જીવતી યૌગ મુગ નિરન્તર પૂર્ણ સૌખ્ય દારતી,

ને ! આપણે જઈ ચન્દ્ર વસશું, ગાય ત્યાંહિં અબાધતું,
તેહા ચન્દ્ર તુજ તન્ત્રી વિશે ભરશે અમીસુખ સાધતું. ”

ચન્દ્રમા નિવાસ, અબાધિત ગાન, ચન્દ્ર ત્હારી તન્ત્રીમાં અમી ભરશે,—એ સઘળી કલ્પનામાં શુષ્ક દૃષ્ટિએ અસત્ય જ છે. લાગણીનો વેગ અત્યન્ત હોઈને યુદ્ધિની મર્યાદા ઉપધી જવાય ત્યારે એવા ચિત્તક્ષોભની દશામાં વિકાર ભરેલી દૃષ્ટિથી આવા ચિત્ર ચીતરાય એ સ્વાભાવિક છે, પણ તેથી એ અસત્ય તે સત્ય થતું નથી. કવિ એવી ચિત્તક્ષોભની દશા પામે એ તેની કવિતામાં ન્યૂનતા છે, અને આ કાવ્ય જે આત્મલક્ષી હોત,—પોતાના ભાવનું કથન થયું હોત—તો તે અસત્યભાવારોપના દોષમાથી ખચી શકત નહીં. પરંતુ કવિએ આ શબ્દો એક પાત્રના સુખમાં સુકેલા છે.

“ નિષ્કુર જગ અપવાદ ને, ફૂરા જગના ન્યાય ”

—થી કટાબેલી, દુ ખમા હુબેલી, એકલી પડલો, વિરાગિણીને સુખ દુઃખમાં ભાગ લેનાર, આશ્વાસન આપનાર, જગતની પીડાઓ ભૂલાવનાર, બાળપણની મીઠી સખી વીણા શીવાય ખીજી કોણ હતું ? સસારથી વિરાગિણી બનેલી સુંદરી વીણાની રાગિણી બની હતી, તેના રસમય વીણા સુર એને આનન્દ આપતા હતા.

“ મહીં એ આધાત સહુ, વળગીને તુજ કંઠ,
તુજ હૃદયે હુ, મુજ હૃદય તું, એમ ગ્વી સુખબન્ધ
રૂડી રસરેલ રચીયુ. ”

—એમ તે ઇચ્છતી હતી સૌન્દર્યની ભાવના એતામાથી નદ થઈ નહોતી. અમૃતરસ જગતા ચન્દ્રની સુંદરતા એ જોઈ શકે અને ચાહી શકે એમાં નવાઈ જેવું નથી. દુ ખમા દીલાસો આપનાર, પ્રેમ રાખનાર, જગતની નિષ્કુરતા વીસરાવનાર પોતાની પ્રિય સખી વીણાને મૌન ધરી રાખતી જોઈને એ વિકારવશ ચિત્ત કોમળ ચન્દ્રની સાથે પોતાનો અને પોતાની સખીનો નિવાસ થાય, અને ચન્દ્રનું અમી પોતાની સખીના ઉપયોગમાં આવે, વળી ત્વાનું ગાન આમ ફરીથી બાધિત થાય નહીં એવી કલ્પના કરે એમાં શી નવાઈ ? વિરાગિણીના ક્ષોભ પામેલા હૃદયના ભાવનું કથન આમ સપૂર્ણ સત્યથી ભરેલું છે. જાણે એ પ્રાર્થના સંભગાર્થ હોય તેમ વીણા પોતાનું મૌન ત્યજ દે છે, અને “ વાગી વીણા ” એ શબ્દોથી કવિતા આગળ વધે છે —

(મન્દાકીન્તા)

“ વાગી વીણા, જળ ચિગ્ર થયું, ઘોમમા, ઇન્દુ ચોખ્યો,
ધીરો ધીરો અનિલ સુશુતો જે ! હોમો ગાન લોખ્યો;

ને ઊંડુ ત્હાં સફળ થળ ને ગૂઢ ચૈતન્ય આપ્યું,
સંગીતે તે જળહર્ષો રહ્યું-શાન્તિનુ રાજ્ય રાખ્યું”

વીણાનો નાદ પ્રકૃતિની સુન્દરતા અને સંગીત માટેની અનુકૂળતા, પ્રકૃતિ ઉપર મંગીતની ગૂઢ અસર, સર્વત્ર પ્રસરેલી શાન્તિ-એ સરગાંતુ તાદશ ચિત્ર ખડુ કર્યું છે અને સરિતાના જળમા, આકાશના ઇન્દુમા, ધીત ધીરા અનિવમા ચેતનવત્ ભાવ અર્પાને બહારના-શુષ્ક દૃષ્ટિને દેખાતા, અસત્યથી પ્રકૃતિના અતસ્વરૂપનું બન કરાવવાનો સફળ પ્રયત્ન થયો છે વીણાનો નાદ આપણે સામગતા નથી, નદીના પાણીની, આકાશના ચન્દ્રની, ધીરા પવનની આપણને અદેખાઈ કરવાની જ રહે છે, વીણાના નાદથી વિરાગિણીને થયેલો આનન્દ અને સતોષ આપણાથી દૂરે જ રહે છે, અને શાન્તિના રાજ્યમા આપણને અધિકાર મળતો નથી, -એ અસતોષના મજબૂત કારણો હોવા તા એ અસતોષ જ આપણને આનન્દ આપે છે “ Heard melodies are sweet, but those unheard are sweeter ” એ કીટસના વચનમા એનો ખુલાસો હશે શું ? ચિર થળ, અને યાપ્યુ એવા પ્રયોગથી કવિતાના મૌનદર્પમા વધવટ થાય છે કે નહીં એ સમગ્ર સમાધાન મેળવવાની, અથવા મદાકાન્તા છન્દના ઉપયોગની એ કૃતિ ઉપર શી અસર થઈ છે એ વિચારવાની અપેક્ષા ગાખ્યા વિના હૃદય એ કવિતાના રસમા તણાણુ જાય છે

પ્રાકૃત જનો ભયે કવિતાને નિન્દેા ! કવિતા એ નવગતો ધધો છે અને આજસુનો આનન્દ છે એમ હીને ભરે એની અવગણના કરે ! ખેરો જેવા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પોતાના મનો રાજ્યમાથી ભયે એને દેશનિકાન કરે ! પણ કવિતા માણસના હૃદયમા નહેતી છે, અને જ્યાં સુધી માણસનું હૃદય નેશે ત્યાં સુધી કવિતા પણ રહેશે. એનો પ્રદેશ નિસીમ છે પ્રકૃતિ કે પુરૂષની કઈ સુન્દરતા એના પ્રદેશમા નથી આવતી ? સંગી વિદ્યાઓ અને સધળા શાસ્ત્રો એના સહાયક છે, સધળી વિદ્યાઓમા અને સધળા શાસ્ત્રોમા એ નવું બળ અર્પે છે નવું ચૈતન્ય પ્રકટાવે છે એનાથી મળતો આનન્દ કોણ વર્ણવી શકશે ? આ હુ ખબર્યા મસારમા એવો કોણ સુખી હશે કે જે એના આનન્દ વિના ચલવી શકે ? એનો આનન્દ ન મેળવી શકે એવા શુષ્ક હૃદયને આ મસારમા કઈ વસ્તુ આનન્દ આપવાની હતી ? પણ આનન્દ આ પવો એ સાહિત્યનો, કે તેના ઉત્તમાગ કવિતાનો, એકલો ઉપયોગ નથી હૃદયને મેમગ બનાવવું, લાગણીઓ વધારે તીવ્રથું કરવી, ઉત્તત બાવનાઓ જગવવી, પ્રાંદ વિચારો આણવા ઉચ્ચ આદર્શ મુકવા-એ સધળું સાહિત્યનું કામ છે કોણ એને નિરપયોગી કહેશે ?

“ જો રામ્હોથી હૃદયના ગૂઢ બેદો ખોલાતા હોય, આત્માનું હુ ખ નિવારણું હોય, દૂખી વેદના મઠાડાતી હોય દીવસોછ અપાતી હોય, ઓધ દેવાતો હોય અનુભવ નોધાતો હોય, અને ડહાપણ કાયમનું કરણ હોય, જો મોઠા લેખકોથી જે ઘણા અને છટા છટા છે તેની

વચ્ચે ઐક્ય સંધાતું હોય, પ્રત્યક્ષીય સ્વભાવ બંધાતો હોય, સમાજ. બોલી શકતો હોય, જૂત અને બવિધ્ય, પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે વ્યવહાર જોડતો હોય; ટુંકામાં એવા માણસો જે મનુષ્યકુટુંબના અગ્રણી વક્તા અને ઋષિઓ હોય, તો સાહિત્યને તુચ્છ વસ્તુ જેવી ગણવી અને એના અભ્યાસ વિષે બેદરકાર રહેવું એ ચાલશે નહીં, પણ આપણે નક્કી સમજવું કે જેટલે દરજ્જે આપણે એ સાહિત્ય ગમે તે બાયામાં પણ સંપૂર્ણ રીતે શીખીશું અને એના તત્ત્વમાં ઉતરીશું તેટલે દરજ્જે આપણે પણ થોડા કે ઘણા, પ્રસિદ્ધિમાં આવેલા કે અપ્રસિદ્ધ રહેલા, આપણી સાથે સમ્બન્ધથી જોડાયેલા, અને આપણી અસર જેના ઉપર થઈ શકે એવા ખીજાઓને પણ એવા લાભ આપીશું.”*

મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે.

જન્તુવિદ્યા.

(અનુસન્ધાન પૃ. ૨૦૮ થી.)

ડેરીના ઉદ્યોગ સાથે જન્તુના સંબંધ.

ડેરી એટલે દૂધમાંથી માખણ, ઘી, છાશ વગેરે બનાવવાનો ઉદ્યોગ, એ બહુ પૂવના કાળથી ચાલ્યા આવતા ઉદ્યોગોમાંનો એક છે. માણસો ગાય ભેંસ રાખતાં થયાં ત્યારથી આ ઉદ્યોગની એમને ખબર છે. ત્યારથી અત્યાર સુધીમાં જે અમુક અમુક રીતો થઈ, ચાલી આવી છે તેથી રીતે દૂધમાંથી માખણ વિગેરે તૈયાર કરવામાં આવે છે. પણ આ રીતોનાં કારણતું જ્ઞાન ભાગ્યે જ કોઈને છે. માત્ર અનુભવથી જ શોધી કાઢવામાં આવી ડ. પણ જન્તુવિદ્યાનું જ્ઞાન વધતું ગયું ત્યારથી હવે એ બાબતમાં ઘણે ઠેકાણે નવી શાસ્ત્રીય રીતો જામલ કરવામાં આવી છે.

દૂધમાં જન્તુઓ કેવી રીતે આવે છે.

પ્રથમ જાણવાનું એ છે કે તંદુરસ્ત ગાય, ભેંસ વગેરેનાં આંગળમાંથી જે વખત દૂધ

* કાર્ડિનલ ન્યૂમેન.

કાઢવામા આવે છે તે વખત એમાં કોઈ પણ જાતના જન્ટુ હોતા નથી આગળ જતાવવામા આવ્યું છે તે પ્રમાણે જન્ટુઓ જો કે સર્વત્ર હોય છે પણ તદ્દસ્ત પ્રાણીના શરીરમા ન્યા સુધી લોહી, દૂધ વગેરે ફરતા હોય છે, ત્યા સુધી તેમા જન્ટુઓ હોતા નથી, તેમ તેમની સ્નાયુચંચીઓમા પણ હોતા નથી અને તેથી ન્યારે આયળમાથી દૂધ કાઢવામા આવે છે, તે વખત તે તદ્દન જન્ટુ રહિત હોય છે આ વાત સિદ્ધ થતા બહુ વખત લાગ્યો છે પણ તે છેવટ પરિપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ થઈ છે અને બીજી એ સિદ્ધ થયું છે કે દૂધ દોવાયા પછી એમા જે ફેરફાર થાય છે, તે, એમા જન્ટુ દાખન થવાથી જ થાય છે દૂધમા જન્ટુ દાખલ થવા દેવામા ન આવે તો ફક્ત એમા રહેલા પાણીના ભાગનું સૂકાઈ જવું તથા ચ રૂખીના ભાગનું સહેજ હવામાના ઓક્ષિજન સાથેનું મળવું એવા બાહ્ય ફેરફાર શિવાય એમા કંઈ જ ફેરફાર થાય નહિ જન્ટુ ન હોય તો દૂધ ૮૨ હમેશ એવું ને એવું જ સ્વાભાવિક મીઠું રહે

પણ આમ માન્યેતીના ઈલાજ કે જેવા ઈલાજ સાધારણ રીતે ડેરીના કામમા બને એવા નથી, તે શિવાય એની રીતે દૂધ દોડુ કે જેમા જન્ટુ આવી ન શકે એ અશક્ય છે જેવી રીતે હાલ દૂધ દોવામા આવે છે તે રીત એની છે કે એમા જન્ટુ આવ્યા શિવાય રહે જ નહિ આયળમાથી દહોવાના વાસણમા દૂધ દાખન થાય છે એટલામા દરેક ક્યુબિક ઇંચે પાંચ કે દસ લાખ સુધી પણ જન્ટુ એમા થઈ જાય છે જો કે આ માનવા જેવું લાગતું નથી પણ તે ઘણીવાર મિદ્ધ કરવામા આવ્યું છે અને હવે એ બાબતમા શકા રહી જ નથી આમ આયળમાથી નીકળેલા દૂધમા જન્ટુઓ હોતા નથી એ સિદ્ધ છે તો તે બહારથી માઈ ઠેકા લેથી આવતા હોવા જોઈએ-આવે છે જ અને તે સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે —

પ્રથમ તો ગાય અગર બસ અગર જે પ્રાણીમાથી દૂધ કાઢવામા આવતું હોય તે જ એનું મુખ્ય આન છે દૂધ ન્યા સુધી એના શરીરમા હોય છે ત્યા સુધી એમા જન્ટુ હોતા નથી, તેમ એના લોહીમા પણ હોતા નથી, પરંતુ એના શરીરનો બહારનો ભાગ, એ જન્ટુનું ઉત્પત્તિ સ્થાન અગર મગ છે એનું અવાડું અગર આયળનો ભાગ જન્ટુથી ભરેલો હોય છે અને દરેક વખત દૂધ દોવા પછી આયળમા જે થોડું દૂધ રહેવા દેવામા આવે છે તે જન્ટુ ઉત્પન્ન થવાનું ખાસ સ્થાન થઈ પડે છે જો કે જે ઢોરને પાછળ વાળડું ધવરાવવાનું હોય છે તેમા આમ બહુ થતું નથી કારણ વાળડું એ દૂધ ઘણે ભાગે તમામ ધાવી જાય છે તેમ હોતા પહેલા પણ વાળડાને ધવરાવવામા આવે છે વળી કેટલાક દહોનાર આયળનો ભાગ પાણીથી પ્રથમ ધોઈ પછી દોહ છે એ રીત પણ સારી છે કેટલાક જન્ટુઓ હવામાથી તેમ જ બીજા ઠેકાણેથી દોહ્યા પછી આયળમા રહેલ દૂધમા દાખલ થાય છે અને તરત જ દૂધ પામવા મડી જાય છે અને બીજી વખત હોતા સુધીમા તો એ આયળમા પુષ્કળ જન્ટુઓ થઈ જાય છે, અને તે હોતાની સાથે એ તમામ જન્ટુઓ દૂધ સાથે વાસણમા આવે છે, ન્યા એમની જીદ્ધ કાંચમ રહે છે કેટલાક દહોનાર પ્રથમ દૂધની સેર દહોવાના વાસણમા ન ઝીનતા એમની એમ જમીન ઉપર જવા દે છે આ રીત પણ સારી છે કારણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે આયળમા

થયેલા જન્તુઓમાંથી ઘણા ખરા એમ કરવાથી બહાર જાય છે વળી એમના શરીરના બહારના બીજા ભાગોમાં પણ એ પુષ્કળ હોય છે એનો દરેક વાળ અગર ફવાડું, શરીર ઉપરનો કચરો અગર મેલ, એનો ઓગાટ અગર છાણ વિગેરેથી થયેલો ઉકરડો, એ તમામ લાખ્યો જન્તુને રહેવાની જગો છે ગાય ભેંસ વગેરેના પાછલો ભાગ સાધારણ રીતે મળ, મૂત્ર વગેરેથી મેલો રહે છે અને ઘણીવાર દૂધ દોતી વખત ગાયના હાનવાથી કે પૂછડુ ગમે તેમ હલાવવાથી એ કચરો, તથા આચળ ઉપરના વાળ વગેરે દોવાના વાસણમાં પડે છે દહોના આ સમજે છે અને તેથી ઘણે ભાગે દૂધને ગળી નાખે છે આમ કરવાથી કચરાનો ઘણો ખરા ભાગ જતો રહે છે પણ એથી જન્તુને કંઈ અસર થતી નથી, કારણ જન્તુતો ગમે તેવા ગળવાના કપડામાંથી પણ દૂધ સાથે એક વખત ભળી ગયેલા, દૂધ સાથે જ રહે છે વળી બીજી દૂધ દોવાના વાસણમાં જ જન્તુઓ હોય છે કારણ એ કદી તદ્દન સાફ કરવામાં આવતું નથી ઉપર ઉપરથી સાફ કરવામાં આવે છે પણ એની કોરો તથા ખાચા ખચકા અગર સાધા વગેરે કે જેમાં મેલ હમેશ રહે છે તે સાફ કરવામાં આવતા નથી તેથી એમાં દૂધ દાખન થતાની સાથે એમાં રહેલા જન્તુઓ, દૂધમાં દાખન થઈ તરત વધે છે વળી દૂધ દહોનાર પોતે પણ એમાં થોડો ઉમેરો કરતો નથી, કારણ એના મેવા હાથ તથા મેના કપડા એ વગેરેમાં પણ થોડા જન્તુ હોતા નથી અને છેવટ દેર રાખવાના સ્થાનની હવા એ દૂધના જન્તુઓનો બાકીનો હિસ્સો પૂરો પાડે છે પણ ધૂળ અગર કચરાવાળી હવા શિવાય, સાધારણ રીતે હવામાં રહેલા જન્તુઓ કરતા બીજો સ્થળેથી જે જન્તુઓ દાખલ થાય છે તે જ મુખ્ય છે

આ પ્રમાણે દૂધમાં જન્તુઓ દાખલ થાય છે અને દૂધ એ એમનો ઉત્તમ ખોરાક હોવાથી તેમાં તે તરત વધવા માડે છે દહોવાય છે એનું તરતનું દૂધ ધંકિ ગરમ હોય છે અને એટલી ગરમી જન્તુને ખાસ અનુકૂળ હોઈ એમની વૃદ્ધિમાં ઉત્તેજન કરે છે અને તેથી થોડા જ કલાકમાં એ હજારો ગણા વધી જાય છે બોલીસ કલાક પછીની સપ્ખાતો કેટલીક વખત કંપનામાં પણ આવી શકે એમ નથી દહોવાયા પછી બજારમાં વેચાવા આવતા મુધીમાં તો એમાં દરમિયુબિક ઇમે પચાસ મેડ જેટલા જન્તુ થઈ જાય છે અને એ દિવસના વાંશી દૂધમાં તો એનો પાર રહેતો નથી ટુકામાં માત્ર દૂધ કેટલા વખતનું તથા એની ઉષ્ણતા ઉપર એ સપ્ખાતો આધાર છે જન્તુથી દૂધમાં જે ફેરફાર થાય છે તે ઘણા છે અને તે ડેરીવાળાને લાભકારક તેમ નુકશાનકારક પણ છે દૂધવાળાને તો એ ઘણે ભાગે ઉપાધિકાર જ છે, પણ દહીં માખણ પનીર વગેરે બનાવનારને અનુકૂળ છે

દૂધ ઉપર જન્તુની અસર.

પ્રથમ અને મોટામાં મોટો સામાન્ય ફેફ્ફાર તે દૂધનું ખાડુ થઈ જવું એ છે આ ફેફ્ફાર અટકાવી શકાય એવો નથી આગળ તો એ ફેફ્ફાર દૂધના સ્વાભાવિક ગુણ તરીકે

ગણુનો, પણ હવે તો એ શા કાગણુથી થાય છે એ સમજવામાં આવ્યું છે દૂધમાં ગ્લેસી મિઠાશ, જેને ઇમેજીમા (milk sugar) 'મિલ્ક સ્યુગર' કહે છે તેના ઉપર એ દૂધના અમુક જાતના જનુઓ જે ક્રિયા કરે છે તેને લીધે એ મિઠાશ (મિલ્કસ્યુગર)નું લેક્ટિક ઍસિડ થઈ જાય છે, અને આ ઍસિડને લીધે એનો સ્વાદ ખાટો થઈ જઈ દૂધનું દહીં થઈ જાય છે પણ તે સાથે જ, આ ઍસિડ, જનુની ઉત્પત્તિને ઠાનીકારક છે, જેથી કરી, એ જેવું ઉત્પન્ન થાય છે કે તરત, એમાં જનુની શક્તિ થતા અટકે છે અને તેથી દૂધ ખાટું થઈ ગયા પછી અગર ઝામી ગયા પછી કેન્સેક વખત એમાં સાધારણ રીતે કઈ ફેરફાર થતો નથી

સામાન્ય રીતે આ જાતના જનુ જેને ઇમેજીમા (Bacillus acid lactici) 'બેસીલસ એસિડી લેક્ટીસી' કહેવામાં આવે છે તેનાથી દૂધ ખાટું થઈ જાય છે એ ખરૂં છે, પણ એમ જણાયું છે કે કેટલીક વખત આ જાતના જનુઓ એમાં હોતા નથી છતાં દૂધ ખાટું થઈ જાય છે, એટલે કે તે ઘણી જાતના બીજા જનુઓથી પણ થાય છે દૂધને ખાટું કરી નાખનાર જનુની જાતો સો કરતા પણ વિશેષ છે આ જૂદી જૂદી જાતના જનુઓ દૂધ ઉપર એક જ રીતે અગત કરતા નથી બધા કોઈક જાતનું ઍસિડ (ખટાશ) ઉત્પન્ન કરે છે એ ખરૂં છે પણ એ ઍસિડની જાત અને પ્રમાણમાં ફરક હોય છે અને તેથી કરી એના પરિણામે ખાટું થઈ ગયેલું દૂધ પણ તદ્દન જૂદી જૂદી તરેહનું હોય છે પણ ઘણે ભાગે અને સામાન્ય રીતે દૂધ ખાટું થવામાં બીજી જાતના જનુ કરતા આ બેસીલસ એસિડી લેક્ટીસી જાતના જનુ જ મુખ્ય હોય છે

ડેરીમાં જૂદી જૂદી જાતના જનુઓ હોવાથી દૂધમાં જૂદી જૂદી જાતના ફેરફાર કરે છે અને એ કાગણુથી ડેરીવાળાને ઘણી મુસીબતો અનુભવી પડે છે કેટલીકવાર, દૂધ, ખાટું થયા વિના મળી જાય છે, કેટલીકવાર કડવું અગર બદ સ્વાદ થઈ જાય છે અને ઘણીવાર રીતસર ખાટું થયા તથા મળી ગયા વિના ચીકણું થઈ જાય છે અને તે કેટલીકવાર તો એટલું ચીકણું થઈ જાય છે કે ખેચતા દોરીઓ જેવું થાય છે વળી કેટલીક વખત આકાશ જેવા વાદળી રંગનું થઈ જાય છે કેટલીકવાર રાત્રી અને ઘણીવાર પીળું થઈ જાય છે આ તમામ ઉપાધિઓ ડેરીના સ્થાનમાં જૂદી જૂદી જાતના જનુઓ દૂધમાં દાખલ થવાથી થાય છે

જનુવિદ્યાશાસ્ત્રીઓએ આ સર્વના જનુ નક્કી કર્યા છે તેમાં દૂધને ખાટું કર્યા શિવાય મેગવી નાખનારની સમ્યા ઘણી છે, કેટલાક કડવું કરનારા છે અને કેટલાક બદ સ્વાદ કરનારા તથા એક જાત ઇમેજીમા જેને *lactis* એટલે સાચું જેવો સ્વાદ કરનારી છે આશરે વીસ જાતના જનુ દૂધને ચીકણું કરી નાખનારા છે એ જૂદી જાતના આકાશ જેવા વાદળી રંગનું બનાવનાર છે એ અથવા ત્રણ જાત રાત્રી બનાવી દે છે અને એક અગર બે તરહના પીળા રંગનું કરે છે હુકામાં આ સર્વ દોષો જૂદી જૂદી જાતના જનુને લીધે જ થાય છે એ નિ-

વિવાદ છે. અને એમ કહેવું જોઈએ કે દૂધની બાબતમાં તો પહેલેથી છેડે સુધી, વેચનાર તથા ખાનાર બેને, જનુઓ જ ઉપાધિનાં કારણ છે. પરંતુ તે સાથે જ કહેવું જોઈએ કે આ બાબતેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી અમુક કાળજી તથા સંભાળ રાખવામાં આવે તો આ ઉપાધિમાંથી કેટલીક ધણે અંશે દૂર થઈ શકે એમ છે. ખરી વાત છે કે દૂધને ખાદ્ય કરી નોખનાર જનુઓમાંથી ધણા ભાગ એટલે બધા સર્વ વ્યપિ છે કે તે સાધારણ ઉપાધિથી એટકોવી શકાય એમ નથી. પણ તે શિવાયના બીજાં ઉપાધિકારક જનુઓ કંઈક કાળુંમાં ઓવી શકે એમ છે. ઘેર રાખનારે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે દૂધમાં જે ઉપાધિ થાય છે તેનું મૂળ કોઈ પણ જાતના કચરા અગર ગંદકીમાં હોય છે. ઘેર ઉપરનો કચેરો કે ધૂળ અગર ગંદકી અથવા તો એના રહેવાના સ્થાનમાં એવી તરેહની કઈ ગંદકી, અગરતો એવું જ બીજું કંઈ કારણ હોય છે અને તે દૂર થઈ શકે એમ છે. દહોવાનું વેસણ બહુ સ્વચ્છ રાખવાની ખાસ કાળજી ગળે; ગાય અગર બેશને હમેશ સ્વચ્છ રાખે તથા એના રહેવાના સ્થાનમાં તથા બહાર ચોખ્ખું રાખવાની કાળજી લે અને દૂધને ટુંકમાં રાખે તો એ ચીકણું થવાની, બદ સ્વાદ થવાની કે એમાંની બીજી ઉપાધિની એને શીકર રાખવાની જરૂર નથી, અગર ક્વચિત એવું થાય તો તે તરત દૂર કરી શકાશે. સ્વચ્છ દૂધ, એ હવે માત્ર જોઈએ તેટલી કાળજી તથા સંભાળનો જ સવાલ છે. પણ એ કાળજી તથા સંભાળ, એટલે મહેનત તથા ખર્ચ. બધા સુધી સોંધુ દૂધ માગીશું ત્યાં સુધી સારા દૂધની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. સોંધુ એટલે નકામું અંગરૂઠું હલકું દૂધ, એમ સમજાશે; તથા જગ વધારે પૈસા ખર્ચવાને ખુશી થઈશું ત્યારે જ દૂધ માટે હાલની શાસ્ત્રીય શોધ પ્રમાણે કાળજી ગ્રાહી સ્વચ્છ દૂધ મળી શકશે. જેમ યુરોપ, અમેરિકા વગેરે હાલના સુધરેલા દેશોમાં ગાય, બેશ તથા તેમના રહેવાનાં સ્થાન વગેરે સ્વચ્છ રાખવાની, દૂધ બગડી ન જાય તે માટે તેને બરફની ગાડીઓમાં ભરી વેચવાની, વગેરે સાયન્ટિફિક રીતે જોઈએ તેવી સંભાળ તથા યુક્તિઓ દાખલ કરવામાં આવી છે તેવી રીતે અહીં કરવામાં આવશે ત્યારે જ આપણને શાસ્ત્રીય રીતનું ખરૂં સ્વચ્છ દૂધ મળી શકશે.

માંખણ બનાવવામાં જનુઓ.

માંખણની બાબતમાં દૂધ કરતા કંઈક જૂદી હકીકત છે. કારણ કે ઉપર જોયું તે પ્રમાણે જનુ, એ દૂધવાળાને ઉપાધિકારક છે પણ માંખણ વિગેરે બનાવનારને અનુકૂળ છે. ક્રીમ (મલાઈ) એ દૂધમાંથી થાય છે તેથી તેમાં પણ હમેશ પુષ્કળ જનુઓ હોય છે અને દૂધની માફક એમાં પણ એ વધે છે. માંખણ બનાવનાર, દૂધમાંથી થયેલા તાજા ક્રીમમાંથી ક્વચિત જ માંખણ બનાવે છે. કેટલેક ઠેકાણે તરતના તાજા, મીઠા ક્રીમમાંથી બનાવેલા માંખણનો ખપ થાય છે પણ ઘણા ખરા દેશમાં જરા ખટાસ પાતુ માંખણ જ ખપે છે. આવું માંખણ બનાવવા સારૂ ક્રીમને બાર કલાકથી માંડી બે ત્રણ દિવસ એમનું એમ રહેવા દે છે. એટલે તેટલા ધખતમાં, એમાંનાં જનુઓ, એટલાં બધાં વધી જાય છે કે દૂધની માફક ક્રીમ પણ તે ખાદ્ય થઈ જાય છે તથા સહેજ મળી પણ જાય છે અને એમાં એક જાતનો સુગંધીકાર

સ્વાદ ઉત્પન્ન કરે છે કે જે પ્રથમના તાજા કીમના હોતો નથી કીમના આવી રીતે ખટાશ વિગેરે ઉત્પન્ન કરવાની ક્રિયાને ઇંપેન્ડમા (" ripening " અગર souring) રાઇપિનીંગ અગર સાવરિંગ કહે છે આ રાઇપિનીંગ થયા પછી એને વનોલી માખણ બનાવે છે પણ જનનુઓની મુખ્ય અસર રાઇપિનીંગમા થાય છે સાર પછી માખણ એ એમનો અતુકુળ ખોરાક ન હોવાથી, એમા આવેલા જનનુઓમાથી ઘણા ખગ તંત્ર મરી જાય છે છતાં કેટલાક જીવે છે અને કેટલાક વખત સુધી વૃદ્ધિ પામે છે અને માખણને ખોરૂ કરી નાખવામા તે મુખ્ય હોય છે જનનુની મ્હોવરાવવાની શક્તિ કીમની બાબતમા પણ અમુક હદ ઉપરાંત અનિષ્ટ છે ઉપર બતાવ્યું તે પ્રમાણે કીમને એમ મે દિવસ કરતા વધાર વખત એમનું એમ રહેવા દેતા તે બગડી જાય છે અને માખણ વિગેરેમા પણ દુર્ગંધ ઉત્પન્ન કરે છે દૂધના અને કીમના જનનુ હમેશ એમ જ જાતના હોતા નથી વળી કેટલીક જાતના જનનુઓ કીમને સ્વાદિષ્ટ તથા સુગંધીદાર બનાવનાર હોય છે અને કેટલાક એવા પણ છે કે જે એને બદસ્વાદ પણ કરી નાખે છે પણ સારે નસીમે જે જાતના જનનુ કીમમા દાખલ થનારા છે તેનો ઘણો ખરો ભાગ એના ઉપર સારી અસર મરનારો છે હુઝમા દૂધની માફક કીમની બાબતમા પણ ઘેર તથા તેમને રહેવાની જગો તથા ડેરીનું સ્થાન તથા દૂધના વાસણ વિગેર બહુ સ્વચ્છ રાખવામા આવે અમુક રૂતુમા કે જ્યારે ઉપાધિમારક જનનુઓ વિશેષ થાય છે તે વખત ખાસ સલાહ રાખવામા આવે તો કીમને હાનીમાગક જનનુઓની બહુ ફિટર રાખવાનું કારણ નથી કીમમા દાખલ થતા જનનુઓ જાદૂી જાદૂી રૂતુના જાદૂી જાદૂી હોય છે

કીમ બનાવવામા અતુકુળ જનનુઓનો સાયન્સનો મદદ વડે કરનામા આવેલો ઉપયોગ

જનનુવિદ્યાશાસ્ત્રીઓએ હમણા યુરોપ અમેરિકા વગેરે દેશોમા એટલે સુધી કર્યું છે કે માખણ બનાવનારને અતુકુળ જનનુઓ પૂા પાડે છે ચોખ્ખા જનનુઓ કીમ વગેરે બનાવનારને વેચવામા આવે છે અને તેઓ તેનો ઉપયોગ મરે છે પણ કીમમા જે પ્રથમ જનનુઓ હોય છે તે ભેગા આ જનનુઓ દાખલ થવાથી જોઇએ તેવું પરિણામ આવતું નથી તેમ કરવા સાર પ્રથમના જનનુઓને દૂર મરવા જોઇએ અને તેટલા સાર કીમને ૧૮ ડિગ્રી સેન્ટીગ્રેડ (૧૫૫ ડિગ્રી ફરેનહીટ) સુધી થોડો વખત તપાવવું જોઇએ કારણ આવી ગરમીથી એમાના પ્રથમના જનનુઓ મરી જાય છે અને સાર બાદ પેના ચોખ્ખા અતુકુળ જનનુઓ દાખલ કરવામા આવતા તેમથી ઉત્તમ માખણ થાય છે પણ અમેરિકામા આ રીત હજી જોઇએ તેવી દાખલ થઈ નથી કારણ કીમને ગરમ મા વગેરેની માથાફટ તથા ખર્ચ પણ વિશેષ છે તેથી ત્યાં વળી એ જ જનનુઓનો ખીજ રીતે ઉપયોગ કરવામા આવે છે અને એવી આશા રાખવામા આવે છે કે ભવિષ્યમા જનનુવિદ્યા હજી આમા વિશેષ સુધારો મરે અને બહુ ઉત્તમ તથા સહેલાઈથી માખણ વિગેરે બનાવવાની શક્તિ આપણા હાથમા આવશે

ખનીર પણ જનનુની જ મદદથી થાય છે એમા પણ અમુક તરેહનો સ્વાદ વગેરે જનનુથી થતા કહોવાટને લીધે જ આવે છે

(અપૂર્ણ)

“ સાયન્સ ”

શેખ સાદી

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૧૯૫ થી.)

જગતમા, શેખ સાદી, વિદ્વાન પડિત કરતા, કવિ તગિકે વિશેષ વિખ્યાત છે વિજ્ઞાન અને ધર્મ સમ્બન્ધિ અન્યોના શુણ્ણદોષવિચારપૂર્વક અભ્યાસમા, તે સમયના મહાન પડિ-
 તોથી તે નિકૃષ્ટ ન હતા આપણે સર્વે જાણીએ છીએ કે, આપણા આ
 વિદ્યાભ્યાસ કવિને પોતાના વિસ્તૃત અભ્યાસનો આડમ્બર દર્શાવવાનો સ્વભાવત
 અને વિરાગ ન હતો; કિન્તુ, આવશ્યક, પ્રસંગાનુસાર તે દર્શાવતા અને શ્રોતા
 પર્યટન જનોના સમૂહને પોતાની અતિ દ્વિધિમાન યુદ્ધિના વિમલ દર્શનથી
 વિસ્મયમૂદ કરતા આ વિપયમા લેખની પોતાની જ લખેલી બે'ક
 વાર્તાઓ અવલોકીશુ તો ખસ છે એક વાર્તા “ દાનિશ્મન્દ દર્વાશ વ કાજીયે મુત કબૂખિર ”
 (વિદ્વાન સન્યાસી અને મદોદત નજી) ની, બોસ્તાનના ચતુથ પ્રકરણમા આવે છે. જ્ઞાન શબ્દ
 રચના પરથી એમ લાગશે, કે વાદવિવાદમા, વાદી પ્રતિવાદી, કાજી અને સન્યાસી છે પણ અન્ય
 પક્ષિ લેખકની આત્મપ્રકૃતિ યથાર્થ આવેખી, નહસ્યતી જવનિકા અપસરિત કરે છે અન્ય કથા,
 બખ્ષકના મન્દિર (મસજિદ) મા “ વ નહતો અકમો ઇલિયહેમિન હબ્લ અલ્ વરીદ્ ”
 એ સૂત્ર પર વિવેચન કરતા હતા લેખે સમ્બન્ધિને છે. અત્ર તે કહે છે તેમ, શ્રોતાઓ તે
 સૂત્ર સમજી શક્યા ન હતા, લેખામા એક પથિકે માર્ગે જતા, તે ગૂઢ ઉક્તિ શ્રવણ કરી, અને
 લેખુ રહસ્ય પણ સમજી શક્યો, એટલે સહસા એક અહેવી બુમ મારી, કે સર્વે શ્રોતાજનોને
 લેખી સાથે, એકત્ર થયા વિના ન જ ચા'યુ

“ શેખ સાદી, તે સમયના એક મહાન યાત્રાવુ હતા, એમ પ્રાય સર્વે લેખકો કહે છે
 ચૌદ વાર તો તે મકાદ ગયા હતા, યૂરોપ, અખિલ એશિયા માઈનર, ખાર્ખરી સ્ટેટ્સ,
 એખિમીનિયા, ઇજીપ્ત, સિરિયા, પેલેસ્ટાઈન, આર્મીનિયા, એરેબીયા, પૂર્ણ પર્સિયા,
 તુરાન, રુહ્યાર્, દેઈલિમ, કાશ્ગર, ભારતવર્ષ અને બગદાદથી ચીનની સીથિઅન વૉલ શુ
 ધીના, સર્વ દેશ પ્રદેશમા પર્યટન કરી આવ્યા હતા, એમ કહેવામા આવે છે. સર ગોરે
 આઉસિલે અને અન્ય કેટલાક તો, એમ પણ કહે છે, કે ભરતખડમા તો તેઓ ત્રણ વાર
 વાર આવી ગયા હતા. લેખા, વળી બે યાત્રા તો માત્ર, અમીર ખુસરુ દેહેલ્વીના દર્શનાયે જ
 હતી. પરન્તુ લેખી યથાર્થતા વિષે ધણુઓને શકા પડે છે. ખી હાલી, હયાત-ઈ-સાદી
 (સાદીની સૂક્ષ્મ જીવન કથા) ના લેખક પણ, લેખે અસભવિત કહે છે.

એક સ્થાને, સાદી પોતાના લેખમા, પોતાના જરુસલેમમા, ખ્રિસ્તી કુન્નેડસંથી બન્દીકૃત
 યયાતું જણાવે છે, તથા બહુગેરીઆ આદિ સ્થાનેથી આવેલા ‘ બુ ’ લોકો વડે પોતાને
 એક ખાઈ ખોદવા યોજવામા આવેલા તે સમ્બન્ધિ પણ, જણાવે છે પશ્ચાત, લેખને

૧=મર્વ શક્તિમાન ઇશ્ક કહે છે “ આપણે મનુષ્યને, લેખી કહર્ય નાહી કરતા, લેખી
 પોતાની પાસે વધારે છીએ.

એલેખો' નો એક ધનાઢ્ય વણિક દશ દીનાર આપી, વિમુક્ત કરાવે છે, અને પોતાને દેશ છાવી, પોતાની પુત્રી, સો દીનારની પેહેરામણી સાથે, લગ્નમા આવે છે આ સમેલન જેથીથી અને સોફેટીસની માફક, સુખદાયી નિવડ્યુ ન હતું, કારણ તે સ્ત્રી બહુ કલેશવાળી, અને ધૂણ હતી તેના તરફથી પ્રદર્શિત કરવામા આવેલો તિરસ્કાર એક સ્થલે કવિ આપણને કહે છે તે કહે છે, મહારા પિતાએ દશ દીનાર આપી ખરીદ કર્યો હતો, તે જ, તૂને ? કવિ, એથી મૂઠ ન થયા, પરંતુ પ્રત્યુત્તર દીધો, કે હા ત્હારા પિતાએ દશ દીનાર માટે ખરીદી, સો દીનાર માટે ત્હને વેચ્યો તેજ અહીં ! ! શેખ સાદી, અત્રે સો દીનાર, તે પોતાને પેહેરામણીમા મન્યા હતા, તે સમ્બન્ધિને કહે છે.

અતાબક સાહેબી જગીના નબ્ત સમયમા, સાદી શીરાજ પાછા આવ્યા ન હતા. નિગમિયાહમા અભ્યાસ કરવા, તે બગદાદ ગયા, ત્હારે શીરાજ પ્રતિનિવર્તન. અરાજકતા જેવી, સ્થિતિમા હતું એમ આપણે જાણીએ છીએ માહ જીન જગી પછી, અતાબકઅધુબકર થયા હતા તેમણે રાજ્યને સુખી અને સમૃદ્ધિવાન બનાવ્યું હતું મઠ, શાલાઓ, મંદિરો, (=મસજિદો) ઇતિહાસ સુધી જેની અપેક્ષા થતી હતી, તેની ઉપેક્ષા કરી, તેમનો જીર્ણોદ્ધાર પણ તેમણે જ, નીનેલો ઐતિહાસિક લેખની અતિ પ્રશંસા કરે છે, તે પણ તેટલા જ માટે. સાદીના સંભાવન પણ તે જ હતા. શીરાજમા, રોગ ચિકિત્સક ઓપધશાળાના પ્રથમ સ્થાપનાર, તે જ હતા તે અતાબક અધુબકરના રાજ્યમા, ચિરમ્લે, સાદી, પાછા શીરાજ આવ્યા હતા તેમના કાવ્યસંપ્રદાયાની નિમ્ન લિખિત પદ્ધતિઓ ઉપરથી, તેમના અનુપચિત રહેવાનું કારણ જણાઈ આવે છે —

ન દાની કે મન દર અકાલીમ ગુરખત
યરા રોજગારે બગરુમ દિરગી
બિફે રફતમ અન્ન તગ તુર્કાન કે દીદમ
જહા દર હમ ઉશ્તાદાસુ સુ મુએ જગી
હમા અદમીમદ બુદન્દ લેહકિન,
યુ ગુરુગાન બખૂનખારુગી તેજ ચગી
દર્ મદુમી સુ મલક નેક મહેજર
બિફે લસકરે સુ હન્ન બરુઆન જગી
સુ બાજર આમદમ કિશ્વર આસુદહ દીદમ,
પનગાન રહા કર્દ ખુએ પદગે
સુનાન બુદ દર એહદે અબ્વલ કે દીદમ.
જહાને પૂર આશુમ વ તરીખશ વ તગી,
સુનીન શુદ દર અથામે સુતાને આદિલ
અતાબક અધુબકર બિન સાદ જગી

તૂ, અહીં શા માટે ચિરકાનપર્યન્ત પ્રદેશમા બઠકતો હતો, તે, નથી જાણતો ?

એભિસીનિઅનના વાળની માફક, ડુનીઆને જ્યારે મ્હેં અવ્યવસ્થિત જોઈ, ત્હારે મ્હેં તેગ-ઈ-તૂકાંન ત્યાજ્યું. તે સર્વ મનુષ્યના સ્વરૂપ હતાં, કિન્તુ, રક્ત પીવામાં વરુઓ જેવાં, અને તીક્ષ્ણ નખવાળાં હતાં. દેવની માફક, બાહ્યથી, સુસ્વભાવવાળાં, પરન્તુ અન્તરૂથી, વિકાસ સિંદ્ધ સમાન હતાં. જ્ઞહારે અહુ પાછો ફર્યો ત્હારે, મ્હેં પુનઃ સર્વ વ્યવસ્થિત જોયું. સિંહોએ લેહમની ચીરી નાંખવાની સ્વાભાવિક ટેવે વિસારે મૂકી હતી. પૂર્વ સ્થિતિ મ્હેં જે જોઈ, તે પ્રથમમાં હતી, અને તે સમયે, મ્હેં જગતમાં વિગ્રહ, દુષ્કાળ, અને વ્યસ્તતા જોઈ હતી; અને અન્ય સ્થિતિ મ્હેં જે જોઈ તે ન્યાયી અતાબક (રાજ) અયુષ્કર સાદ્ બીન જંગીના રાજ્યમાં હતી.

આ અયુષ્કર, ધીમાન અને શક્તિવાન રાજા હતા, પરન્તુ લેહમને વિદ્વાન અને પંડિત વર્ગ પ્રતિ સ્વભાવથી જ દ્વંદ્વભાવ હતો; પરન્તુ, સાંઈ (સંન્યાસી) પ્રત્યે, વિશેષ સ્નેહભાવ હતો. આથી સાદીને શીરાજ આવતાં, પોતાનો વેપ ત્યજી, સંન્યાસીનો વેપ ગ્રહણ કરવો પડ્યો હતો. સત્યત અનેક વિદ્વાનોને તો ક્ષહારનાથે રાજ્યમાંથી નિરસ્ત કરવામાં આવ્યા હતા, અને સાદીને પણ. વિકૃત વેષે ન આવ્યા હત તો. નિરસ્ત કરવામાં આવત. આમ છતાં પણ આપણા કવિએ પોતાની સત્યતાની પ્રીતિ તથા તીક્ષ્ણ દીકા અને વ્યગ ઉક્તીની આત્મીય આતુરી વિસારે મૂકી ન હતી. શોણિતપ્રિય હીલાકુખાનના વશજ અખાકાખાનને, લેહમના આદેશ મુજબ મંબ્રોધેલી, નીચેની પંક્તિઓ લક્ષણીય છે.

શેહે કે પાસે રહ્યત નિગાહ્ મીદારહ.

હલાહ બાહ્ ખિરાજશ્ કે મુજદે ચૌપાનીરત.

વગરૂનહ્ રાએખુદ્ અસ્ત-જહરૂ મારશ્ બાહ્,

કે હનેં મીખૂરહ અજ જજીયાએ મુસહમાનીસ્ત.

જે રાજા પ્રજાની સંભાળ પ્રત્યે લક્ષ્ય રાખે છે ત્હોને, પ્રજાના રક્ષક તરીકે મજેલો કર સત્ય અને ન્યાયસર છે. પ્રજાની સંભાળ પ્રત્યે લક્ષ ન રાખે તો ત્હોને મળતો કંઈ વિપ સમાન હો, અને તે જે પ્રજા પાસેથી લે છે તે મુસહમાનો પાસેથી ઉધારાવવામાં આવતા જજીયા સમાન છે.

આપણે આરમ્ભમાં કહ્યું તે પ્રમાણે, સાદી હીજરીના ૬૯૧ માં વર્ષમાં અર્થાત ઈ. સ. ૧૩૧૩ માં વિદેહ થયા હતા. જે સમયે અતાબક વશ અવસાનપ્રાય હતો.

મી. કેન્કલીનની “ ૧૭૮૧ ની શીરાજની યાત્રા ” માંની, સાદીના સમાધિસ્થાનને ઉદ્દેશીને નૃત્ય. લખેલી, નીચેની પંક્તિઓ, અહિં અસ્થાને નહિં લેખાય.

“ દિલ્હુશાથી એક માઇલને અન્તરે, પૂર્વ તરફ, પર્વતના પાદ પાસે, શેખ સાદીની સમાધિ છે. તે ચતુષ્કોણ છે. તે સંગેમર્મરનુ રચેલું છે. તે છ ફીટ લાંબુ, અને અઢિ ફીટ પ્હોળું છે. પ્રસ્તર પર પ્રાચીન લિપિમાં, શેખના સર્વ ગ્રન્થોનો સાર લખવામાં આવ્યો છે, અને હુંક જીવન પણ આયેખવામાં આવેલ છે.

સમાધિ પ્રસ્તર, સદા કૃષ્ણરંગી કાષ્ઠના પ્રચ્છદપટથી આચ્છાદિત રહે છે તે પ્રચ્છદ પટ અપનીત કર્યા પછી, દરેક તે પ્રસ્તરના દર્શન કરી શકે છે મહામ્મદીયો, પ્રાય જગત્તા સર્વ સ્થલેથી, યાત્રાએ અત્ર આગમન કરે છે, અને સમાધિપ્રસ્તર પર મન્માન પૂર્વક, ગદ્યપુષ્પાદિ વિકેરી, તથા અર્ધાદિકથી લેને સત્કારે છે શેખ માદીના ગ્રન્થોના સમઢ-કુધીયાત-ની એક પ્રત પણ, ત્હા મૂકેલી છે. યાત્રિકો તે વાચે, એ ઉદ્દેશે તે ત્હા રાખવામા આવેલ છે. લેમા અક્ષર સુખપટ અને મ્હોટા હોવાથી સર્વથી સરસ વાચી શકાય તેમ છે આસપાસ ભીંતો ઉપર કંઈક નામો અને કવિતાઓ લખેલી દૃષ્ટિગોચર થાય છે, અને તે યાત્રિકોની કૃતિ હોય એમ ભાસે છે

શેખતુ સમાધિસ્થાન, દિને દિને, શુભ ચતુ જય છે, અને લેતુ સાવધાન રક્ષણ કરવામા નહિ આવે, અને જીર્ણોદ્ધાર નહિ થાય, તો નિરાકાર વિશીર્ણ મૃદુપુજ યર્ષ રહેશે કામ પોતાતુ નાશતુ કાર્ય કર્યા જય છે અતિ ખેદપ્રદ છે, કે લેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવા કોઈ ધાતુ નથી લેની સમીપ, અન્ય મહાત્માઓ, અને ધર્માત્માઓની, ઈન્જાનુસાર, સમાધિઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે ”

સર ગોરે આહુસિતે પોતાની ત્હાની યાત્રાનો વૃતાન્ત નીચે પ્રમાણે આપે છે —

“ ઈ સ ૧૮૧૧ મા, જ્હારે, ત્રીજા જ્યોત્સંવારા, ફત્હા-અલી-શાહ કાબરની રાજ-મબામા પ્રતિનિધિ તરિ તેહેરાન ગયો હતો ત્હારે, પેટલાક માસ, શીરાજમા રહી, વ્યતીત કરવા પડ્યા હતા. તે સમયે, પ્રતિદિન, અહુ શેખની સમાધિના દર્શન કરવા જતો. મી. કેન્ક-લીનના શબ્દોની મલત ત્હા જઈ સાક્ષાત્ દર્શન કરનારને સ્વય સિદ્ધ થાય છે તત્વત. માદીતુ સમાધિ સ્થાન, વિશેષ ને વિશેષ, શુભ ચતુ જય છે અને તે અધુના, અવસાનપ્રાય અવગતવામા આવે છે ત્હા રાખવામા આવેલા વૃક્ષો અને ઉદ્યાનમાથી, કાઈ પણ, દૃષ્ટિગોચર નથી થતુ અપ્પ વ્યયે, મ્હં લેનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો મ્હને સત્વત, શેખ સાદી અને લેમના ગ્રન્થો, ઉભય માટે, અતિશય માન છે, અને તદર્થે, મ્હં મ્હારી ધારણા પરિપૂર્ણ કરી પણ હત, પરન્તુ ઈરાનના શાહના પાયમા પુત્ર, અને તે સમયના તે સ્થાનના સૂબા, હુસેન મીરજાહ એ તે કાર્ય કરતા મ્હને નિવાર્યો તે પોતે, લેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવશે અને લેને સુરક્ષિત રાખશે, એવી ગાઢ અભિવાધા દર્શાવી, પ્રતિજ્ઞા આપી હતી, પરન્તુ, શબ્દો પ્રમાણે રાજ્યકર્તાઓ વર્તતા નથી, એ ખરેખર શોચનીય છે ! ”

ઈ સ ૧૭૬૦ મા યર્ષ ગયેલ, પર્સીઆના રાજ્યકર્તા, કરીમખાનજદે શીરાજમા ‘હકૂતનબાગ’ કરાવ્યો છે તે બાગમા અમાગ્યે, જે સાત મહાત્માઓની સમાધિ (કબર) ઓ રચેની છે, તેઓના નામ પણ, સાથે જ દર્શાઈ ગયેલા લાગે છે ! આ હકૂતનબાગના પ્રાગણ આગળ, એ મહાત્માઓની છબીઓ આલેખવામા આવી છે લેમાની એક હાફેજની છે અને અન્ય સાદીની છે હસ્તન, શીરાજની પાશ્વે એક ન્હાનો ઉદ્યાન છે લેમા એક ન્હાનું મકાન, સુન્દર અને સુશોભિત બાધવામા આવ્યું છે સાદીને, ત્હા એક વૃદ્ધ તરીકે આલેખવામા આવ્યા છે.

સાદી અને હાફેઝની જન્મભૂમિ શીરાજ તહેની સુંદરતા, અને આનન્દદાયી સ્થિતિ માટે, અતિ વિખ્યાત છે તે પ્રાય, વીસ માઇલ લાંબુ અને છ માઇલ પહોળુ છે તહેની આસપાસ પર્વતો આવેલા છે અનેક ઉધાનો, તહેની શોભામાં વૃદ્ધિ કરે છે, અને નદી ફૂકનાખ્યાદ મન્દ મન્દ તાગે, તહેની પાસે વલ્લા જાય છે મન્દિરો (મસજીદ)ના શિખરો અને વૃદ્ધોની ધડાઓ

અતિ સુંદર દર્શન દે છે અહિં, સાદી એ 'ગુલિસ્તાન' અર્થાત તહેમના મન્યો, 'જપાકુસુમની શમ્યા' અને 'બોસ્તાન' અર્થાત 'ઉદ્યાન' લખ્યા હતા ગુલિસ્તાન ગદ્યમાં છે પ્રસંગે ન્હાની કવિતાઓ તહેમાં આવે છે ફારસી કાવ્યોમાં, અતિ ઉત્તમ કાવ્યોની ગણનામાં તે ગણાય છે. તહેમાં પ્રભુના મહિમા અને સુજનતાની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે, અને સંસાર સુખની નિ સારતા દર્શાવવામાં આવી છે

૩ આ ઉપરાન્ત 'પન્દનામ્', 'કરીમાં' એ નામથી પ્રખ્યાત છે. તહેમાં પણ પર મેશ્વરની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે

૪ કસાઈદ-ઈ-ફારસી, અહેમાં મર્સિયા, મુલમ્મઆત, મુસલ્લસાત વિ નો સમાવેશ થાય છે

૫ 'કસાઈદ-ઈ-અરબીયા'

૬ ગજલિયાત-ઈ-કદિમ્

૭ 'બેદાયીઝ્' એ નામથી પ્રસિદ્ધ દીવાનનો ભાગ દ્વિતીય

૮ 'ખાતીમ્' એ નામથી પ્રસિદ્ધ દીવાનનો ત્રિત્તે ભાગ

૯ 'તૈયબાત' એ નામ પ્રસિદ્ધ દીવાનનો પ્રથમ ભાગ

૧૦ મજ્મૂઆ મુઓસમ્-બ-સાહેબિયા જેમાં રૂબાયિયાત, મરનવિયાત, કિતઆત અને મુદર્રાતનો સમાવેશ થાય છે

૧૧ મુતાઈબાઈ ન હજરિયાત

કેટલાકે, સાદી એ બાવીશ મન્યો લખ્યા હતા એમ કહે છે

તુખ્તે દાનિશ્ કાસત ફિરોસી, નિજામી, આબુ હાફ
કર્દે ખિર્મન સાદીઅશ મન ચીનદ્ દુલ્લ મીકુનમ

ગાનવુ ખીજ ફિરોસીએ રોખુ હવું નિજામીએ તે સિમ્યું હવું સાદીએ તે લશ્ક હવું લશ્ક પછી શેષ રહેલા દાણા હું લઈ લઉં છું।

× દીવાન-કાવ્યનો સંગ્રહ બેદાયીઝ આદિ ત્રણ ભાગમાં ગજલોનો જ માત્ર સમાવેશ થાય છે

ઉપર લિખિત શ્લોક હાફેજ નચિત છે, એમ ધૃતવાકનો મત છે. હાફેજ પોતે સાદી વિધે કહે છે, કે —

ઉસ્તાદે ગજલ સાદીસ્ત પિશે હમદ્ કસ્ અમ્મા
દારદ સખૂને હાફેજ તજ સખૂને ખાજૂ

સાદી એકમતે ગજલના ઉસ્તાદ તરીકે મનાયા છે, પરંતુ હાફેજની કવિતામા ખાજૂની પદ્ધતિ છે

મૌલાના અબ્દુર્રહમાન્ જામી પોતાના ‘બહારિસ્તાન’ મા, સાદીને ગજલના, અને ફિરોસી અને અન્વારીને મસ્નવી અને કસીદાના ઉસ્તાદ તરીકે સ્વીકારે છે

દર શેઅર સે કસ્ પયમખરાનન્દ
દરઅન્દ ક લાનખી બઅદી
અખ્યાલ વ કસીદા વ ગજલરા
ફિરોસી વ અન્વારી વ સાદી

મહમ્મદ પેગમ્બરે કહ્યું હતું, કે મહારી પછી કોઈ પેગમ્બર નહિ થાય પરંતુ કાબ્ય કલામા ત્રણ પેગમ્બર થયા છે મસ્નવીના, ફિરોસી, કસીદાના અન્વારી, અને ગજલના સાદી પેગમ્બર છે

અમીર ખુસ્રવ હહેલ્વી પોતાની કાબ્યકલા વિશિષ્ટ થતા, હેતુ કારણ શીરાજ અર્થાત્ સાદીને માને છે

ખૂસ્રવે સર્ મસ્ત અન્દ સાગિર્ મઅ્ના બેરીખ્ત
શીર અજ મયખાતાએ મસ્તે કે દર શીરાજ મુદ

જે શીરાજમા હતો તે ઉન્મત્ત મનુષ્યના મદિરાશુદ્ધમાથી, ઉન્મત્ત ખુસ્રવે જ્ઞાન રૂપી ખ્યાલામા ન્મ રેડ્યો.

અન્ય સમકાલીન કવિ, જે સાદીથી પણ વિશેષ ગણાતા હતા, હેમતુ નામ ઇમ્મમીહાવર્દી હતું (૧) ખાજા શમ્સ-ઉદ્-દીન સાહેબ-ઈ-દીવાન, (૨) અમીર મુઈન-ઉદ્-દીન, (૩) મતેક ઇશ્તીખાર-ઉદ્-દીન, (૪) સદરી, એ ચાર એકત્ર થઈને, ખાજા મજદ-ઉદ્-દીન હમ્મરૂ, જે સાદીના સમકાલીન વિદ્વાન હતા, હેમને સાદી અને ઇમ્મમીના કાબોમાથી કોના શ્રેષ્ઠ છે, તે સમ્યન્ધિ વિચાર કરી કહેવાને, પ્રાર્થના કરી. ત્યારે હેમણે નીચે પ્રમાણે, પોતાનો વિચાર

દર્શન્યોઃ—

મા ગરૂ એ બ તુલ્ય તૂતીએ પ્રશનસેમ્ ,
બરૂ શકરૂ શુદ્ધહાયે સાદી મગસેમ્ .
દરૂ શેવએ શાધરી બ ઇન્દ્રમાચૂ ઉમમ્
હર્ગાજ મન વ સાદી બ ઇમામી ન રસેમ્ ।

વાકપટુતામા આપણે મધુર પોપટ છીએ, અને સાદીના મધુર શબ્દો ઉપરની મહિકાઓ સમાન છીએ; પરન્તુ કવિતાના નિયમમા તો, સર્વતા મત પ્રમાણે, આહુ દે સાદી, કાષ્ટએ ઇમામીને પહોંચી ન શકીએ ।

1

અંહી હમગર પોતાને સાદીથી ન્યૂન ગણે છે, પરન્તુ ઇમામીને ઉભયથી શ્રેષ્ઠ કહે છે ।

હાજી હુલ્લ અલીબેગ અમ્બૂરૂ, આતીશ-કદેહના કર્તા, આ તુલના થયા પછી, આશ્ચર્ય પામી, નિરાશ થઈ, પોતાના કોધના આવેશને, નીચે પ્રમાણે વહેવા દે છે —

યકે શુદ્ધ ઇમામી ઇમામે હરે રા,
જે સાદી રજૂં યાદતદ્ મજ્દહુમ્બારૂ
દરૂં માજરા ચીસ્ત રાયે વૂ શુદ્ધમ્,
સિતમગરૂ ખૂદ મજ્દહુમ્બારૂ સિતમગર.

મજ્દહુમ્બારે, ઇમામેહરિ (૧ ઇમામીને સાદી કરતાં પણ વિશિષ્ટ કહ્યો છે. ત્હમારો શું મત છે ? ત્હારે મ્હ કહ્યું કે જૂલમગાર મજ્દહુમ્બાર જૂલમગાર છે.

સાદીની લેખનપદ્ધતિ સરલ અને અકૃત્રિમ હતી. શેખ સાદી માટે એક મુશેખ અતિ અપકૃષ્ટ વિચાર ધરાવતા હતા. તે મુશેખને એક ગત્ર સ્વપ્ન આલ્યું હતું, અને તે અવસ્થામા ત્હેમણે સ્વર્ગના દ્વાર ઉઘાડાં થયેલા દોહાં, અને દિવ્ય પૂર્ણ પાત્રો હસ્તમાં લેધને, દેવદૂતોને નીચે ઉતરતા દોહાં । । । ત્હેમને ઉતરવાનું કારણ, અને ઉતરી, ક્યાં જાય છે, તે પૂછતા ત્હેમણે કહ્યું, કે તેઓ તે દિવ્ય તેજપૂર્ણ પાત્રો શેખ સાદીને આપવા, ત્હેમને ઘેર જાય છે । શેખ સાદીની પ્રાર્થનાથી પ્રભૂ પ્રસન્ન થયા છે, અને પ્રસાદી પણ તેથી, ત્હેમણે જ મોકલાવી છે । । મુશેખ આ સાંભળી, તુરત જ શેખ સાદીને ત્હાં ગયા, ત્હારે ત્હેમણે ત્હેમને આસનપર બેસી, પ્રાર્થના પુન પુન : પઠતા અવલોક્યા, અને તેથી વિસ્મય પામી, મૂઠ બની ગયા । સાદી પઠતા હતા તે પ્રાર્થના નીચે પ્રમાણે હતી —

બરૂજે હમ્બતાને સખ્જ દરૂ નજરે હુશિયારૂ,
હરૂ વરકે દક્તરેસ્ત મઆરિફે કર્દગારૂ.

હીલા વક્ષના દરેક પાન વિદ્વાનની દષ્ટિમાં દિવ્ય જ્ઞાનનાં પુસ્તક સમાન છે.

શેક્સપિયર્ અને સાદીનીતુલના કેટલાક પાશ્વિમાલ્ય પડિતો સાદીને પૂર્વના શેક્સપિયર્ની ઉપમા આપે છે તે કેટલે અશે સત્ય છે, તે આપણે અવલોકીએ ઉભય કવિઓ, શબ્દયોજના, અને વાચ્યરચના સરલ હોઈ, નિકૃષ્ટ લેખકોની અસાર યુક્ત અતિશયોક્ત રચના કરતા, સ્વયમેવ વિશેષ હૃદયગ્રાહી છે ઉભયના લેખમા શબ્દયોજના મહા શ્રમે કરી હોય, એમ બાગ્યે જ જણાય છે વાક્યો પણ પ્રાય, સર્વદા સફળાવ અને પરિહાસ યુક્ત છે સામાન્યતઃ લેખના વિચાર, અને લેખની ધારણાઓ, તર્ક અને પ્રકૃતિના નિયમો વિરુદ્ધ, કદી પણ હોતી નથી વસ્તુતઃ, તે ઉભય પ્રકૃતિલીના લેખના અવલોકનાનુસાર પોતાના લેખમા આલેખવાના અનુભવી છે તત્કૃત વલુન પ્રકૃતિ અને માનુસિક જીવનનુ યાચાર્ય છે આલેખવામા આવેલા પાત્રોના પ્રતિરુપની યથાર્થતા પણ લક્ષણીય છે લેખના પાત્રો આપણને ગૃહસ્થ જીવનની પ્રત્યેક અવસ્થા સંક્ષાત્ કરે છે, અને જગત્તમા ચાનતા, અને પ્રત્યેક જીવને વ્યતીત કરવા પડતા, યથાર્થ વિવાદ અને કલ્પના સુનિખિત પરિચુર ચિત્રો, દૃષ્ટિગોચર કરાવે છે ઉપદેશ અને અનુશાસનમા ઉભય બ્ડ્ કુશલ છે સાદી પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ કરે છે શેક્સપિયર્ પાત્રોદ્ધાન ઉપદેશ કરે છે સાદી તેથી જ, કદીજ ઇષ્ટિત સાધી નથી શક્તા, અને શેક્સપિયર્ સાધે છે ઉભયના અન્યોમા આવતી સાર્ગર્ભિત ઉક્તિઓ, ન્યાયરુપ, જનોક્તિરુપ પામી છે, અને સમય સમયના જ્ઞાનના ભગારરુપ છે

સાદીએ કવિ તરીકે કીર્તિ સપાદન કરી છે, પરંતુ તે વેદાન્તી નથી એમ નહિ આપણે લેખને, વિવિધ મન્દિરોમા, કુળજ્ઞતા પવિત્ર સૂત્રો (સંગ્રહો) નુ વ્યાખ્યાન કરતા અનેક વાર, નિહાળીએ છીએ તે સમ્બન્ધિ, આપણે પૂર્વ ભાગમા કહ્યું પણ છે કવિના ધર્મ વિચાર વિષે તો, આપણે એટલું કહી શકીશું, કે પ્રસિદ્ધ ઔરંગઝેબ સમાન સ્વમતાવયમ્બી પણ નહિ હતા, એન બુદ્ધિ શ્રુત અકુબર્ સમાન બુદ્ધિમતમાની પણ નહતા કિન્તુ યથાર્થ મદમ્મદીય ભતા લેખના અન્યોમા વિશ્વના પરમ ઈશ્વરનુ સ્વરુપ પ્રતિપાદન કરતા અનેક વાર, અનેક વારો દૃષ્ટિગોચર થાય છે પરંતુ અન્ય મતાવયમ્બી ત્રિત વધી બાવ રાખતા નહિ આપણે મદમ્મદીયોમા પણ અનેક પથ અને ભેદ અવલોકીએ છીએ ત્હારે, આ જ્ઞાતાન્ત પણ ઘેઈ અશે ન્યૂન માનવા લાયક નથી આવા ધર્મના ભિન્ન ભિન્ન મતથી ઉત્પન્ન થતા, વિરોધ અને મ્લહ, પ્રત્યેક નિવાવા જોઈએ છીએ એ તો મર્વ સિદ્ધ છે, કે એ ન્યૂનતા અનેક વાર નાશકારક નીવડી છે, અને માત્ર મદમ્મદીય આમાજક રચનાની વ્યસ્તતા નહિ, પરંતુ સામાન્યતઃ, સર્વ જગત્તોની રચના અને બુદ્ધિ તેઓના વિશ્વે અને ભગનુ પણ કાળુ નીવડી છે! સાદી, એકદા સમકાલીન કવિ, હકીમ નાજરી કુહીસ્તાનીના અતિથિ યથા હતા, તે ઇસ્માઈલીઆર્ પથના હતા તે પથ નાસ્તિક મનાતો હતો! નાસ્તિક પથી સહ વાસથી વિશેષ મલ્લ શુ હોઈ શકે! પોતાનો માત્ર નથી, એમ ધારી, અન્ય કોઈ પણ મતને, સાદી અવમાનતા નહિ! લેખનુ લૌકિક તથા રહસ્ય જીવન, જગત્તમા સર્વમાન્ય પણ કનચિત્ દૃશ્ય નિર્મનતા અને નિષ્કપરતાપૂર્ણ હતુ મદમ્મદીય સન્તોમા ન્યાય પૂર્વક 'માદીક' ની ઉપાધિ લેખણે અપાદન કરી હતી! કેટલાક

વિદ્વાનો લેખને 'સુશી' તરિકે પણ માનતા હતા + સુશી (= સંન્યાસી)ને કોઈ પણ સપ્રધાયના કર્મ, વિધિ, ક્રિયા કરી પકતો નથી હોતો નહિમદીય સ્મૃતિકાર, નિયમાદિ રચી અન્યને દષ્ટાન્ત આપવા અર્થે, પોતે અનુસર્યા પરંતુ પૂર્ણતયા તો તે જ માત્ર પરિચિત હતા સાદી પૂર્વના અન્ય કવિ સમાન લેખી અને ધન પરાયણ ન હતા હીવાદ્ધાને જ્ઞહારે સાદીને ૫૦,૦૦૦ દીનાર આપ્યા, ત્હારે લેખણે, તે પોતાના ઉપયોગમા નહિ વાપરતા, એક મુસાફરજાનુ, શીરાજ પાસે બધાવવામા વાપર્યા!! લેખણે જ્ઞહીર, રશીદ ખાકાની, તથા અન્વારીની રીતે તે સમયના રાજ્ય કર્તાઓ અને મહાન પુરુષોની, ધનાર્થ, અધુક્ત પ્રશસ્તિઓ વર્ધાવી, પોતાની વિદ્યા, વૃથા નિયોજી ન હતી, પરંતુ તે મહાન પુરુષો, અને રાજાઓને આત્મ હિતાય નહિ પન્તુ, નિર્ધનને સાહાય્ય આપાવવા, અને લેખના શ્રેયનો ઉદ્ધર્ષ સાધવા, મળતા. લેખની પ્રશ સાથ પ્રશસ્તિઓ લખતા પણ હતા પરંતુ આરમ્ભમા સ્તુતિ કરી, શેરમા રાજ્યની પ્રચલિત રીતિમા, અમુક પ્રકારનુ પ્રરિવર્તન, સૂચવતા જઠીર અને અન્વારીની પ્રશસ્તિઓમા, અને લેખની પ્રશસ્તિઓમા, આ જ માત્ર બેદ છે એસ્તાનમા એક સ્થળે, પોતાના રાજની પ્રશસા કરતા એ તો આદુવાદ, એમ સ્મૃતિમા આવતા સહસા અનાજ્ઞન સત્ય ડહેવા લાગ્યા —

બરાહે તકલ્લુજ મ ગ્વ, સાદીયા!
અગર, સિદ્દ દારી એઆરે બિયા
તૂ મનજીલ્ શનાસી વ શેલ રાહરવ
તૂ હકગોઈ વ ખુસ્તુ હકાઈક શનવ
એ હાજત કે નેહ્ કર્સાએ આસમાન
ને હી જોર પાયે કજલ અરસલાન.
મગો પાયે ઈજલ બર અફલાક નેહ,
એગો રયે ઈમ્લાસ બર ખાક નેહ!

ઓ સાદી! મિધ્ય પ્રશસાનો માર્ગ મા લે. યદિ કાઈ પણ સત્ય હોય, તો તે પ્રદર્શિત કર, અને તૂ ભલે પછી ખુશીથી આવ તૂ સ્થિતિય છે રાજ પ્રવાસી છે તૂ સત્યવક્તા છે, અને રાજ સત્યજોતા છે કજલ અસ્સાનતા પગ નીચે આકાશના નવ પડ, મૂકવાની શી આવશ્યમતા છે! લેખને લેખના પૂજ્ય પાદો આકાશ ઉપર મૂકવાનુ મા કહે, પરંતુ, ધૂળ ઉપર, નિષ્કપટ મુખને તાપવા કહે!

વિવિધ ગી સાદીનુ જીવન હતું તે વિના સંકોચે, સંન્યાસીઓનો અને મુશોખોનો તેમ જ રાજાઓ અને અમીરોનો પણ સહવાસ કરતા. મન્દિર (મસ્જિદ) મા, તેમ જ, મદિ. ગૃહમા પ્રવેશતાય, મકરપ વિકલ્પ નહિ કરતા! બલ્યાફના મન્દિર (=મસ્જિદ) મા કેરાની પવિત્ર રચા (સનાહ) ઓનુ વ્યાખ્યાન કરતા હતા તે પણ તે, અને સોમનાથના હાટકથાના

+ કેટલાક લેખને 'સુની' લેખે છે અને સમાધિ પ્રતિ દર્શાવવામા આવતી બેદરકારીનું કારણ પણ તે ગણે છે જૂઓ, ખાઉની નિખિત હિટરરી હિટરરીઓકે પર્સીઆ પાનું, ૨૮૪, અને ૪૩૭

મન્દિરમાં ધૂળ કરતા હતા તે પણ તે। એક મન્યે, અસૂરાહના તાનીવનમાં, તાલીક ન બેગા કરતા હતા તે પણ તે, અને પેલેસ્ટાઈનમાં વૃષિતને પાણી પાતા હતા તે પણ તે। સક્ષેપત પ્રકૃતિ પુસ્તકનું સૂક્ષ્મ પઠન કરવામાં લેખનું જીવન વ્યનીત થયું હતું। તેથી લેખના શબ્દોમાં પ્રકૃતિના હૃદયહારી ગુણોનું પ્રતિબિંબ અવતોકવામાં આવે તો એમાં શું આશ્ચર્ય।।।

આ સાધુચરિત, પુણ્યાત્મા, મહામહાદેવ વેદાન્તી અને ઈશ્વીના તેરમાં ચતુર્થના ફારસી ભાષાના એક મહાન મ્નિ એશી વર્ષની વૃદ્ધ વયે પગોડવામાં થયા। કેટલાક એમ્સો વીશ વર્ષની વયે તે અવસાન પામ્યા હતા, એમ પણ કહે છે।।।

તમામ શુદ્ધ

તા ૨૦-૬-૦૮

સુમનસ્ હરિવાવ ધ્રુવ.

અમદાવાદ

લિપિ.

સામર થી નરસિંહગવ^૧ અને તા અન્નરિયાના^૨ હૃદયુદ્ધમાં ઉત્તા ખચકાઉં છું છતા ઉતરે છું ઉત્ત પ્રશ્ન ઉપર અભિપ્રાય આપવા બીજી સાહિત્યપરિષદ તરફથી નિમાયના મહાના વિદ્વાન મન્નાસદો એના ન પુગતા છે, તો પણ લેખક પોતાની યોડીક શકાઓ તરફ એ મહાનુ લક્ષ ખેંચી શમ્સો તો પોતાના પ્રયાસને કૃતાર્થ માનશે

‘ એક બીજાની ભાષા સમજવા સરગતા થાય ’ એ ન લિપિમાં લખેલી સઘળી ભાષાઓ માત્ર એટલાથી ન મમજી શકાશે? ઇંગ્રેજીની લિપિ છે તે ન ફ્રેન્ચ, જર્મન, લૅટીન ઇત્યાદિ યુરોપિયન ભાષાઓની છે, એમ છતા આપણા ઇંગ્રેજી બહુનારાઓમાંથી કેટલા તે ભાષાના પુસ્તકો વાંચે છે?—માત્ર વાંચે છે, સમજવાનું પછી વળી ઉર્દૂ, ફારસી, અરબી, તર્કી વિગેરે ભાષાઓની લિપિ સંબંધે પણ તેમ ન છે, અને પશ્ચિમપણુ તેવું ન આવે છે

‘ સ્વદેશાભિમાનને ઉત્તેજન મળે’, ખરેખર એન થાય તો વિવાહથી ન્ખીઆમણુ શું? પણ, તેમ થશે? ૨૮ નરસિંહગવ કહે છે તેમ હાલ આપણે આપણા વિચારો એક બીજાને

૧ આર્યધર્મપ્રકાશ વૈશાખ ૧૮૬૪ (અપૂર્ણ)

૨ સાંઝ વર્તમાન તા ૨૩-૨-૦૮

ઇંગ્લેન્ડમાં સ્કેલાઇથી અને સુગમતાથી જાણીતી છે. એક વખતે આખા હિન્દી એક ભાષા (lingua franca) તરીકે ઉર્દુ લેખાતી, અને આજે એ સ્થાન ઇંગ્લેન્ડ એ લીધું છે. બન્નેએ રાજકીય કારણોને લીધે આમ સર્વોપરી ભોગવી છે અને ભોગવે છે. ભવિષ્યમાં પણ એ જ નિયમ સ્વીકારશે—પગારો. રોમના સામ્રાજ્ય સમયે સ્પેન, પાર્ટુગાલ, અને ફ્રાન્સની ભાષાઓમાં લેટીને અસર કરી, અને ઇંગ્લેન્ડની અસલ ભાષા કેલ્ટીકની અત્યારની સ્થિતિ પણ એ જ સર્વમાન્ય નિયમને અનુમોદે છે. કારણ અને પરિણામ આમ હોવા છતાં સ્વદેશાભિમાન તો નિરાળું જ રહ્યું છે એમ એ સઘળા દેશોના ઇતિહાસ સૂચવે છે. આપણે ત્યાં જ ત્યારે અપવાદ કેમ થાય? નહિં થાય, માટે એ માનવું જુલભરેલું છે.

દેવનાગરી લિપિ ગુજરાતી લિપિ કરતાં વાંચવામાં વધારે વખત લે છે. કદાચ અક્ષરો ઉપરની લીટીઓ વાંચતાં આંખને પોતાની અમુક શક્તિનો ઉપયોગ કરવો પડતો હશે. લખવામાં તો વિશેષ કાળ વ્યય થાય છે એમ દરેકને સ્વીકાર્યા વિના છુટકો નથી. મરાઠીની મોડી (=મરડેલી) થઈ એ ઉદાહરણ્યું લેઈ શકાય. ઉર્દુ, ફારસી વિગેરેમાં પણ શિકસ્તેહ (=ભાગેલી) લિપિ દાખલ થઈ, સાથે જોડી ન શકાય એવા અક્ષરો પણ જોડી દે છે. આમ સાહિત્યશાસ્ત્રીઓ ગમે તે નિયમ બાંધે પણ સામાન્ય જનસમાજ પોતાનો માર્ગ રહેશે કરવા તરફ જ પ્રવર્તશે. સાથે એટલું જુલવું જોઈએ નહિ કે વિદ્વાન કરતાં સાધારણ જણેલાની સંખ્યા ઘણી મોટી હોય છે.

જનસમાજનું વલણ કઈ લિપિ તરફ છે એના દૃષ્ટાંત રૂપે મુંબાઈની શંભુમેળા જેવી વસ્તીની વૃત્તિઓનું પૃથક્કરણ કરીએ. અમુક ટ્રામ કયે રસ્તે ક્યાં જશે તે દર્શાવવા ટ્રામને મથાળે વા ટ્રાઇવર (હાંકનાર) ની ઉભા રહેવાની જગ્યા ઉપર પાટીઆં મુકેલાં હોય છે. આ પાટીઆં જ્યારે જ્યારે દેશભાષા (Vernacular) માં લખેલાં જોવામાં આવે છે ત્યારે લિપિ નાગરી નહિ પણ ગુજરાતી કેમ છે? મુંબાઈની વસ્તી એ લિપિ વધારે સ્કેલાઇથી વાંચી શકે છે? ટ્રામની અંદર ભાડું આપી કન્ડક્ટર (ટીકીટ આપનાર) પાસેથી બદલામાં ટીકીટ લેવા જે સૂચના છાપેલી હોય છે તેનો પણ જે ટ્રામમાં દેશ ભાષામાં તરજુમો છે તે ગુજરાતીમાં જ છે. ટ્રામના ફર્સ્ટ ક્લાસના આનાની બહાર ' For First Class Passengers only '—'ફક્ત પહેલા વર્ગના ઉતારઓ માટે જ'—આટલું જ માત્ર જોવામાં આવે છે. શું ટ્રામમાં અને વિશેષે ફર્સ્ટ ક્લાસમાં દેશીઓમાંથી એંકલા ગુજરાતીઓ જ બેસે છે?!

To Be Let, Terms cash, No Admission without Permission
ઈત્યાદિ ઇત્યાદિ પાટીયાં મુંબાઈમાં અસંખ્ય નજરે પડે છે. એ પાટીયાં ઉપર જ્યાં જ્યાં દેશભાષામાં ભાષાન્તર હોય છે ત્યાં ત્યાં ધણે બાગે ગુજરાતી લિપિનો જ ઉપયોગ જોવામાં આવે છે. ગિરગામ જેવા હક્ષિણીઓના લત્તામાં આ વિશેષ આશ્ચર્યકારક છે.

સ્મૌલકોઝીઝ કોર્ટ અને હાઇકોર્ટને ઘેરી વળેલી વકીલોની ઓફીસોનાં પાટીયાં ઉપર પણ ધણે બાગે ગુજરાતી લિપિમાં જ ભાષાન્તરો દેખાય છે.

ગુબાઈમા વસતા દાકતરો, વેપારીઓ—કાટના વેપારીઓ—સંબંધે પણ એમ જ છે. ઈરાનીની હાટેસો પણ એ જ નિયમ પાળે છે.

ગુજરાતમા ડોક્ટરનું સુપ્રસિદ્ધ જાત્રાનું સ્થળ સર્વત્ર જાણીતું છે. શ્રી રણછોડરાયજીના દર્શનાર્થે માત્ર ગુજરાતીઓ નહિ પણ ઉત્તર હિન્દના ભૈયાઓ અને મહારાષ્ટ્રના દક્ષિણીઓ પણ આવે છે આમ હોવા છતાં સ્ટેશનની ઔશીસના છાપગ ઉપર ત્રણ ત્રણ કુટના કાપી કાઢેલા અક્ષરોથી સ્ટેશનનું નામ લખેલું છે તેમાં ઇંગ્રેજ, હિંદુ, અને ગુજરાતી લિપિઓને જ સ્થાન મળેલું છે.

ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ દાખવાઓ ટાકી શકાય ત્યારે રહેજ મવાય થાય છે કે સગળ લિપિ કઈ? જનસમાજ આપોઆપ સમજે તે કે આપણે માથાકુટ કરી સમજાવીએ તે? નાનું બાળક એ જ ચીજ માગે અને આપણે બીજી ધરીએ તો તે સતોપ પામશે? બાળકક તેવી જ પ્રજાહક. કદાચ ગુજરાતી લિપિ વિદ્વાન વર્ગ એક મપ કરી કાઢી નાખશે તો પણ નામગીરિ નિપિ મમાજ ઉપર ફગ્યાત બનાવતાં નિષ્ફળ જશે 'લેને ગઈ પુત ઔર ખોઈ આવી ખસમ'—એના જેવું ન થાય એ મનાવવા જેવું છે. સામાજિક અને ધાર્મિક સુધારાઓ માટે આપણે જુના મકાન તોડી પાડ્યા છે અને હજી નવા ચણી શક્યા નથી એ સામ્ય, લક્ષ બહાર જવું જોઈએ નહિ.

છેવટે પાન્સી અને મેમણ, ખોળ વિગેરે ગુજરાતી બોલતા મુસવમાન વર્ગોની અનુ-મતિની પણ જરૂર છે. આપણા સાહિત્યની શરૂઆતમાં અને હાલ પણ વધારે ઉત્સાહી વર્ગ ગુજરાતીઓ નથી પણ પારસીઓ છે તેઓ બારા અધરી થતી જાય છે એમ એક તરફથી પોકાર ઉઠાવી ગયા છે અને વિધિને મવાય ઉમેગતા તેમની મનોવૃત્તિઓની સ્થિતિ કેવી થશે? તેઓ આપણી સાથે જોડાશે? ધણે બાગે નહિ કદાચ કોઈ કહેશે કે આપણે તેમના વિના ચલાવીશું. વાર, આનું નામ સ્વદેશાભિમાન કે? કોઈ આપણા અમુક જ્ઞેરહકમી કૃત્યથી જુદા થાય તો દોષ કોનો? વિધિથી વિરોધ શું છે? કોઈ સુન્દરીને મરાડી સાડી પહેગવો કે ગુજરાતી, પણ તેનું સૌંદર્ય ઢંકારે?—ખીજી મનાશે? આવતી રૂઢીને તોડવાની જરૂર છે? તોડીએ તો તેથી કાયદો છે? જો હોય તો એ કાયદો મહેનતથી ઓઠો છે કે વધારે? વધારે ન હોય તો એવા નિરર્થક કાળવ્યયમા પડવાની શી જરૂર છે? ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ

કરીમ મહુમદ

મરાઠી લેખકોનું ચોથું સમેલન

ગઈ તા ૩૦ મીને રોજ શનિવારે સવા મા પુણાના વિજ્ઞાનદાયિએટરમા મહા અધ્યક્ષ કારોનું ચોથું મેળવન મેલ્યું હતું મરાઠી અધ્યક્ષ, લેખક મહાગણ બાપાના સિદ્ધ બક્ત અને અન્ય લોકો બહુ સારી સંખ્યામા હાજર હતા શરૂઆતમા મરાઠી સાહિત્ય પરિષદના અને મેળવનના એક્ઝક્યુટીવ વાસુદેવ ગોવિંદ આપ્ટેએ સ્વાગતમંત્રિતી તરફથી બેગા થયેના સમાજને આવકાર આપનાર બાપણુ કર્યું હતું

સાહિત્ય પરિષદ તરફથી ટાન્ક થયેના ગૃહમ્યોનો આનાગ માનતા તેઓએ જણાવ્યું કે સાહિત્યની ઉત્પત્તિ અર્થે આટલા બધા લોકો પોતાની અગત્યજો બાબતોએ મેલી દુખ વેડી દુર સ્થળેથી મેળવનમા ભાગ લેવા અને એકઠા થયા છે એ અતિ આનંદની વાત છે પૂર્વ આગગાડી સગમા નવાસના સાધનો નહોતા તે કાળમા પણ લોકો આધુનિકતીર્થ ધર્મ પર અત્યંત શ્રદ્ધા હોવાને લીધે ભારે મટ મહન કરી તીર્થયાત્રા સ્થાનો.

મગવા જતા રતા હાનની પ્રજા પોતાની દેશસ્થિતિ સુધારવા પ્રયત્ન કરે છે અને પોતાના હેતુઓ પ્રતોદ્યમદ પાગ પાડવા જુદા જુદા મધ્ય અર્થે ભિન્ન ભિન્ન સભાઓ મહામ જો મન્દિરસ્ અને પ્રાન્સ વિગેરે વિવિધ સ્થળે ભરે છે અને તેમા વિચારશીલ અને બુદ્ધિવત્ પુરૂષ ભાગ લે છે આ આધુનિક સમયની તીર્થયાત્રા જ છે

માહિત્ય એ ગ્લોબીય જીવનનો વહેતો ઝરો છે અને નિરનિરાળી ગ્લોબીય સામાજિક ધાર્મિક અને ઔચાગિક પ્રગતિ ના નેમસ્ત જાણી કોઈ બિંદુ સાહિત્ય જમા વાદી તો ગાઈ બહિષ્કારો વગોડી મનના પાંચ વિરોધી વિશાળ વાગા મનુષ્યો એ જ વિચારથી પ્રેરિત કરી તેમના અત્તરકર્ણને એકજ મેન્દમા આપણુ કગનાર સાહિત્યપ્રેમ એ પ્રયત્ન શક્તિ છે

મહારાષ્ટ્ર બાપાના સેવકોમા હિન્દુ જૈન બ્રાહ્મ ખ્રિસ્તી વિગેરે અનેક પંથના લોકો છે ને આશા છે કે બગાળી પ્રમાણે અહિં પણ આગળ જતા મરાઠી લેખક બાપાની લાગણી ધગવનારાઓમા મુસમા લેખક માનુષ પરી

મહા સાહિત્ય એ નવા જીવનનો ઉત્કૃષ્ટ ઝરો છે આ ઝરાનું પાણી પોતાને જોડે એ તેટલું પીને અમર થવાનો હક્ક યાનેશ્વર તુમામ એમનાય એમના જેવા માધુ પુરોએ અને પ્રતિભાસંપન્ન સ્વિઓએ સૌ કોઈને મધમનો આપેતો છે

* દિલીમા મુમતમાન સ્વિએ પદમાવતીની વાર્તા લખી છે અને 'ગુજરાતી' મા તે પારમી મુમતમાન બોલ તેમજ સ્ત્રી વિગેરે મ જો ભાગ લે છે

માહિત્ય એ રાષ્ટ્રદેહના બધા અવયવોમાં સંચાર કરવું પ્રાણતત્વ છે. મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યની પંપરા બહુ જુની અને મગરૂર કરનારી છે, અને એ જ પરિસ્થિતિને પરપરા સારી રીતે જારી રાખવાની જવાબદારી પ્રત્યેક મહારાષ્ટ્રીય આનુસરણ મરાઠી મનુષ્ય પર મહેલી છે આપણા સાહિત્યનું સ્વરૂપ કાળાનુસાર બદલાઈ સાહિત્ય છે જે વખતે આધ્યાત્મિક સાહિત્યની જરૂર હતી તે સમયે તે પ્રકારનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું છે જ્યારે સ્વતત્વ એટલે પોતે કોણ છે એ તત્વની સમજ આપનારા સાહિત્યની ખોટ હતી ત્યારે તે હાજત પુરી પડી છે એક પ્રસંગ એવો પ્રાપ્ત થયો કે જે ગામમાં ઈંગ્રેજ સાહિત્યથી મોદિત થઈ, લોક માતૃભાષા બુદ્ધવા લાગ્યા તે વખતે એ ભાષાની મોટાઈ, તેઓના ધ્યાનમાં લાવવાના પ્રયત્ન કે વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપનુત કર, વામન આબાજી મોડક અને ન્યા મહાદેવ ગોવિંદ નાનાડે જેવા વિદ્વાન પુરૂષોએ કરેલા છે હમણા જ્યારે દેશમાં નવીન જીવન પ્રવૃત્તિ છે અને સ્ત્રી અને બહિષ્કારની વીરદાક ચોપાસ ગાજી નહીં છે ત્યારે નવીન વિચારોથી કુળાનું સ્વસ્થાભિમાન અને સ્વનામ્યની ચર્ચા કરતું સાહિત્ય ન્યાય છે

મગઠી બ્રાહ્મણ સંશોધન, શુદ્ધ લેખનની સુવ્યવસ્થા, વૃત્તદર્પણમાં નવીન ફેરફાર અને મુધારા શાસ્ત્રીય પરિભાષા મળી ખટખટ, મમાનાર્થક સમ્બોધના સૂક્ષ્મ મગઠી ભાષાની ભેદ દર્શાવનારો અથ, મરાઠી સાહિત્યનો ઇતિહાસ, બ્યુટપત્તિશાસ્ત્ર વિશ્વ-ન્યૂનતા કોશ, નાના છોકરા તથા છોકરીઓ સાથે સહેલી ઉપયુક્ત તથા તેજસ્વી ચોપડીઓ, ૧૮૫૭ થી આપણો ઇતિહાસ, વિગેરે બાબતોમાં પ્રયત્ન થવાની બહુ જરૂર છે આ વસ્તુઓ શી રીતે સિદ્ધ થાય તેના ઉપાયો યોજવાનું કાર્ય વિદ્વાનોને શિર છે

સાહિત્ય પત્રિકાનો ઉદ્દેશ અથકારોને બોનાની એ જ હેતુઓ પર પાડવાનો છે આથી મનેચનની આવશ્યકતા સમજાશે પણ તેના બીજા મુખ્ય ઉદ્દેશ અથકારોમાં સ્નેહ વધારવાનો છે અને જે આટલી વાત પ્રાપ્ત થાય તો ઘણું થયું એમ કહેવાશે

સન્કાગ્નો આશ્રય નથી, દેશી રાજ્યોનો આધાર નથી, એવી નકામી બાધના જેવી વાતો ન કરતા, કામ કરવા તત્પર થવું જોઈએ પહેલી પૂજા અને પછી દેવતાનો પ્રસાદ એ ન્યાય સરસ્વતીદેવીની પૂજામાં પણ લાગુ પડે છે

આ પ્રમાણે રા આપ્ટેનું બારણું થયા બાદ, પ્રો. રામરામ શાસ્ત્રી ભાગવત, રા. ટિકે-કર, રા મન્હાર ચિટણીસ, રા સહસ્ત્રનુષે અને રા. મોનવણે અથકારોના મૃત્યુ વિશે બે દિનગીરીના સમ્બો બોલીને, રા બા. ચિતામણુ વિનાયક વેદને અધ્યક્ષ મથાન સ્વીકારવાને તેઓએ વિનંતી કરી હતી

‘મનહા’ પત્રના અધિપતી મી કેનકરે, આ દરખાસ્તને અનુમોદન આપ્યા પછી ગ. બા. વેદે અધ્યક્ષ મથાન સ્વીકારી, પોતાનું બારણું નિચે પ્રમાણે ચરૂ કર્યું —

પૂર્વે નાગપુરથી તે પશ્ચિમ દિશામાં મુગ્ધ સુધી એક લીટી દોરવી અને પશ્ચિમ કીનારા પર ગોવાની નીચેથી નાગપુર સુધી બીજી લીટી ખેંચીએ અને ત્રીજી મરાઠી ભાષાનું લીટી આરંભી સમુદ્રનો કીનારો એટલે આ ત્રણ લીટીથી એક ત્રિકોણ ક્ષેત્ર થાય છે અને આ વિભાગમાં મરાઠી ભાષા બહુ પ્રચલિત છે. આ ત્રિકોણાકૃતિ પ્રદેશમાં, નાગપુર, વર્ધા, બિરાર, નાસિક, નગર, સોલાપુર, સતારા, યાલ્મા, કુલાબા, રત્નાગિરી, વિગેરે જિલ્લાઓનો સમાવેશ થાય છે અને માંગણી, મીંગળ, કોલ્હાપુર, વિગેરે દેશી ગળ્યો તેમજ દેરાબાદ, (દક્ષિણ) ઔરંગાબાદ અને બિંક વિગેરે પણ એમાંજ આવી જાય છે.

મહાભારતના બીજી પર્વના નવમાં અધ્યાયમાં હિન્દુસ્તાન માંહેના જે લોકોની યાદી આપેલી છે તેમાં પાંડુરાષ્ટ્ર, મધરાષ્ટ્ર, અશ્વ મેપરાષ્ટ્ર ઇત્યાદિ મહારાષ્ટ્રીય લોકોના મહારાષ્ટ્રનું મૂળ પૂર્વજોનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે-દક્ષિણાત્મ અને વિદલ એકજ છે.

અશોકના સ્થંભ પર કોતરેલા લેખોમાં ગણિક શબ્દનો ઉલ્લેખ છે અને તે બરોબર પૈણ લોકને લાગુ પડે છે.

(અપૂર્ણ)

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ.

* રા. બા. વેદ ગ્રાંથિઅર રાજ્યના 'ચિંદ્ર નર્સરીસ' ના ઓદ્યાપત્યી દરાગત યદ્ય, દાક્ષમાં પોતાનું જીવન દેશોભતિ અને સાહિત્યસેવામાં ગાળે છે. તેઓ મુધારાના લીધાવતી છે અને સ્ત્રીની સ્થિતી મુધારવા વિશે પોતાના વિચારો, 'અખલોભતિ લેખમાયા' નામના પુસ્તકમાં પ્રદર્શિત કર્યા છે. તેઓ એક વિદ્વાન લેખક છે અને તેઓએ રચેલાં ગ્રંથોમાં, મહાભારત અને એપિક હિંદિયાના ગ્રંથો, તેમના વિચાર વાંચન, ગ્રીષ્મી નગર, ઉડા વિચાર અને રિદ્ધતાના સજલ પુરાવા છે. દરેક દેશીએ આ પુસ્તકો વાંચવાં જોઈએ. તેથી તેઓને પાલું જ નવિન જાળવવાનું તેમજ સિખવણું તેમથી મળશે થોડા વખત પછી તેઓએ 'માગે પ્રવાસ યાને ૧૯૫૭ ના જાનવાની દક્ષિત' એ નામનું પુસ્તક મરાઠીમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

આતંક નિબંધ ગોળીઓ.

આતંકનિબંધ ગોળીઓ આરામની દેવી છે, પૌષ્ટિક દવાઓની મહાગણી છે, દાક્ટરો અને વૈદોનું અમોઘ હથિયાર છે, ચક્રિતનો અખૂટ ખજાનો છે, સ્મરજીયાકલનો સાગર છે, ૬ ખીયાને આવીશો છે અને ઢુકામા મનુષ્ય માત્રનું જીવન છે.

સુખ યોગેની માદદાસ્ત સુખ યોગ તાકાતને પાછી મેળવવા માટે, મનજને પુષ્ટિ આપવા માટે, જ્ઞાનતત્ત્વોને તેજ કરવા માટે, તથા લોહી સુધારવા માટે આતંકનિબંધ ગોળીઓ બિનહરીફ ઇલાજ છે.

કિમતગોળી ૩૨ ની ૬ળી ૧ નો રૂપીઓ ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

માધિક, આતંકનિબંધ ઔષધાલય—સ્થાપિત ઇસ્વીસન ૧૮

હેડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

બ્રાંચ ઓફીસ મુબાઈ કાયકાદેવી રોડ.

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
મુબાઈ	કલકત્તા	પુના-સીંગી	વડોદરા	અમદાવાદ
કાલકાદેવીરોડ	હેરીસનરોડ	ભુવનારપેઠ	તવપુર	રીચીરોડ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
In English p p 100) Gratis Post free, Apply to,

Vaidya Shastri Manishanker Govindji
Jamnager, Kathiawad

મગવદ્ગીતા,

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે

અપૂર્વ વિસ્તૃત અને વિશદ વ્યાખ્યાન સાથે, મુગ્ધરોડ, શુદ્ધ અર્થ તથા આત્મતત્ત્વ પુરુષ વ્યાખ્યાન સહિત આ આર્યતત્ત્વજ્ઞાનનું અપ્રતિમસાચ દરેક સહૃદય, દરેક ધર્મપ્રેમી અને દરેક મુમુક્ષુ મનુષ્યે અવશ્ય વાચવા અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. ૬૬ કેમી આદ્ય પેજ લગભગ ૮૦ દારમ પૃષ્ઠ પાકુ કિમત રૂ. ૪-૦-૦ ચાર પેસ્ટેજ આના પાસ

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ

1999-2000

1999-2000

1999-2000

1999-2000

લવાજમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સમાજો, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) મુખર રજા માના માસતરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૨૫ સુધીના સર્વ પગારદારો માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોરટેજ સાથે)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ. નવી સ્થપાતી (એટલે કે એક વર્ષ જાન્યો) રાજ્યના આશ્રય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે માત્ર પોરટેજ વગેરે ખર્ચેના રૂ. ૦-૬-૦ મોકલવા કૃપા કરવી જીળ વર્ષ માટે રૂ. ૦-૧૨-૦; ત્રીજા માટે રૂ. ૧-૪-૦

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના	રૂ. ૨-૮-૦ (પોરટેજ સાથે)
છૂટકે નકલ ન્હોતા અંકના	રૂ. ૦-૪-૦
” મોટા અંકના	રૂ. ૦-૬-૦

નિયમો.

૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે
૨ “વસન્ત-ઓફિસ” ની સહીના લેખો માટે “વસન્ત-ઓફિસ” અને વ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે.

અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે

૪ કોઈ પણ લેખનું અસલ લખાણ-એ લેખ “વસન્ત” માં દાખલ કરવાનો થા કર્યો, હોય કે ન હોય-પણ એ લેખકને પાછું મોકલવાને અમે જાણતા નથી

સમાપ્રાર્થના.

વસન્તના આ કો ચઢી ગયા છે તે જાણત અમારા ઉપર અમારા માલિકો તરફથી પુષ્કળ ઠપકા આવ્યા છે, અને હજી પણ થોડોક વખત આવશે અમારા વિસર્જનો ખુલાસો કે બચાવ ન કરતા, મુગે મ્હોંએ એ ઠપકા સહન કરવા એજ અમારા હોવાનું ખરૂં પ્રાપ્તિત છે. એથી વિશુદ્ધ બની અમે અમારું કર્તવ્ય પયોચિત કરી શકીએ એ તલી જ પરમાત્મા પાસે પ્રાર્થના છે તન્ત્રી.

શ્રાવણ અને ભાદ્રવદા આ કો પ્રેસમાં છે.

“પ્રકાશિકા.”

પ્રગટ કરનારાઓ મેસર્સ ડી.ડી. અંકલેશ્વરીઆ સન્સ. ફાઈ પ્રીટિંગ પ્રેસ, મુંબાઈ, અને મુંબાઈ જીજ્ઞાસીતા પુસ્તકો વેચનારાઓ મારફતે મળશે. કીમત રૂ. ૧-૪-૦, ટપાલ ખર્ચ આનો ૦) ના વધુ.

એજ કવિના આગલા પુસ્તકો કાવ્યરસિકા (મટાડેલી કીમત રૂ. ૧-૮-૦) અને વિલાસિકા (કીમત રૂ. ૧-૮-૦) ની માત્ર થોડીજ નકલો બાકી છે, જે પણ ઉપલબ્ધ હોવાઓએ મળશે (૧-૩)

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यद्या-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमव्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् । उपनिषद्

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् ।
भूतै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । उपनिषद्.

વર્ષ ૭, અક ૬.

[આસિકં.]

આષાઢ, સપ્ત ૨૯૬૪.

“ દૂર, દૂર, સુદૂર એ ”

(ખડ હરિગીત.)

શન્ય ખારા સિન્ધુનું
નિરખુ બેઉ પૂર હું,
વિજન એ વેરાનને
બેઠી વિશેષું દૂર હું,—

દૂર, દૂર, સુદૂર હું. ૧

જપનિકા સન્ધ્યા તથી
ગૂઢ કાઠી અગૂઢ ને
બેભનો છુરખો બની,
તે પાર નિરખું દૂર ને,

દૂર, કાઠી સુદૂર ને. ૨

ગહન તારા જડિત આ
રબનિના ઠીંગણામાં,
નજર નોખી લાય ના
એ નિરખું દૂર વિતાવના,

દૂર એ ગેદાનમાં. ૩

આવી, કેટલાક કાળ પછી વર્ણ અને આશ્રમની વ્યવસ્થા કરી. આ વ્યવસ્થા અનુસાર ઘણા કાળ સુધી બ્રાહ્મણો અરણ્યમાં રહી દરેક પ્રકારનું જ્ઞાન સંપાદન કરતા અને સમાજને તેનો લાભ આપતા; તથા તેમના રક્ષણ અને પોષણનો ભાર અન્ય વર્ણ ઉપર હતો.

કેટલાક કાળ પછી આમાં કૌંક અવ્યવસ્થા યર્ષ હશે, જેથી મનુ મહારાજે અમુક કામ કરે તેને બ્રાહ્મણ નહીં ગણવે એવા કાયદા ઘડ્યા છે.

આ પછી ધીમે ધીમે કાળબળે વર્ણ તથા આશ્રમનું બંધારણ અવ્યવસ્થિત થવા માંડ્યું અને તેને પરિણામે ક્ષત્રિય બળ ઘટવાથી દેશને પરરાજ્યના ધુસરાં તળે ધસડાવું પડ્યું ત્યાર પછી વર્ણ દેશના હુન્નર ઉદ્યોગની પણ ક્ષતિ યર્ષ, જેને પરિણામે દેશમાં ઘણી જ નિર્ધનતા પ્રસરી.

આવાં કારણોને લીધે, તથા બ્રાહ્મણોનો આધાર બહુધા અન્ય વર્ણની સ્થિતિ ઉપર હોવાથી, બીજા વર્ણ ક્રતાં તેમની સ્થિતિ ઘણી જ દુઃખદ યર્ષ પડી.

સમસ્ત પ્રજાના આ દુર્દેવોને વહેંચાતો ભાગ ગુજરાતના બ્રાહ્મણોને પણ મળ્યો. અને તે સ્થિતિમાં તેમની હાલની સ્થિતિ તરફ આપણે આપણી દૃષ્ટિ નાંખીએ.

ગુજરાતના બ્રાહ્મણોમાં કેટલીક જ્ઞાતિઓમાં ભિક્ષુક અને ગૃહસ્થ એવા બે ભાગ હેતુ છે; જેમાના પહેલા દાન લે છે તથા યજ્ઞદિક ક્રિયા કરાવે છે પણ બીજા કોઈ પણ પ્રકારનું દાન લેતા નથી તથા જેમા તે લેવાનું હોય એવાં કર્મ પણ કરાવતા નથી; પરંતુ સ્થિતિ બદલાઈ હોવાથી હાલમાં બધાય બ્રાહ્મણોના એવા બે વિભાગ પાડી શકાય.

(૧) પોતાના પોષણ માટે પોતા ઉપર જ આધાર રાખનારા; તથા

(૨) તેને માટે અન્યના ઉપર આધાર રાખનારા.

(૧.)

આ વિભાગના બ્રાહ્મણો હાલમાં વિવિધ પ્રકારના ધર્મા રોજગારમાં પ્રવૃત્ત થએલા છે. આ ધર્મામાં મુખ્ય ખેતી, વહેપાર તથા સેવા (નોકરી) હોય છે. સેવા પણ ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ. ઉત્તમ સેવા એટલે સાગ હોદ્દાની તથા સારા પગારની નોકરી; સરકારની, જનવાણી કે ખાતગી.

મધ્યમ એવા એટલે સાધારણ પગાર તથા સાધારણ અધિકારની નોકરી જેવી કે સરકારી કે રજવાડી કેળવણી વગેરે ખાતાંઓની નોકરી; તથા અધમ સેવામાં હલકી, પાણી પાવાની, રસોઈ કરવાની, સિંપાઈગીરીની આવી આવી નોકરી આવી જાય છે. નોકરીમાં ઘણા બગ બ્રાહ્મણો કેળવણી ખાતાની નોકરી વધારે પસંદ કરે છે; તથા તે ખાતાંમાં બ્રાહ્મણોની મજ્જા વધારે હોય છે.

(૨.)

આ વિભાગમાં આવતા બ્રાહ્મણો બહુધા પોતાની વિધાયી કે કેવળ અભણ હોવા છતાં રક્ષા જનમથી જ બ્રાહ્મણ હોવાના હકથી પોતાનો વ્યવહાર ચલાવી શકે છે.

આમાના વિદ્વાન બ્રાહ્મણો કર્મકાંડ મરાવી પુરોહિત તરીકે, શાસ્ત્રી તરીકે, પુરાણી તરીકે જોશી તરીકે વૈદ્ય તરીકે કે એવા અન્ય પ્રમારના ઉપભોથી માન સહિત પોતાનું કાર્ય નિભાવે છે, તથા અમલુ વર્ગ શહેર કે ગામગામ બીજા ભાગીને મદિરોમાં પૂજા કરીને કે એવી વિવિધ રીતે પોતાનું અગ્નિ અને નિર્ધન જીવન પુરું કરે છે આ અમલુ વર્ગ એ પ્રજા ઉપર એ નતના બોળ ૩૫ જ છે

આમાના જે બ્રાહ્મણો મારા અધિમારની નોકરી કરી કે પોતાની સંસ્કૃત વિદ્યાના બાળથી પોતાનું વ્યવહાર કાર્ય ચલાવે છે તેઓની સ્થિતિ એકદર સાધારણ હોય છે પરંતુ બાકીના મહોદા ભાગની સ્થિતિ ઘણી જ નિર્ધન દુ ખી અને દયાપાત્ર છે ગુજરાતી બ્રાહ્મણ સરમરી લક્ષ્મી નોકરીમાં રહેતા નથી

હવે બ્રાહ્મણોની આ સ્થિતિ હોવાના શા કારણો છે, તથા આથી ઉત્તમ સ્થિતિ મેળવવાને શા સાધનોની આવશ્યકતા છે તેનો આપણે વિચાર કરીશું

આવી સ્થિતિ થવાના અને મારણો એકત્ર થએલાં છે પરંતુ બધા કારણોનો મુખ્ય બેમા જ સમાવેશ થઈ શકે

(૧) અગ્નિ અને (૨) નિર્ધનતા

આમાનું ખીજું મારણ બહુધા પહેલાંને લીધે જ ઉદ્ભવે છે

હવે આ સ્થિતિમાંથી ઉત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાના સાધનોનો વિચાર કરતા પહેલાં આપણે જોઈશું કે બ્રાહ્મણો એ હોદ્દા પ્રાપ્તો કેવા ભાગ છે તેમનામાં શી શક્તિ છે તથા હાલના અગ્નિ અને અધિકારના સમયમાં પણ તેમણે પોતાની વારસામાં મળેલી શક્તિને વિવિધ દિશાઓમાં જનન્યાણ્યે કેવી રીતે વાપરી છે

પશ્ચિમ સાથેના સમાગમથી આપણા ધાર્મિક, સામાજિક તાજકીય તથા આર્થિક વિચારોમાં બહુ નવીન સમેલન થયું છે હવે આ સમેલન કળાગ્ર મણુ હતા તથા તેમણે શું શું કર્યું છે તેનો આપણે ચોડાક વિચાર કરીએ

ધાર્મિક.—આ વિષયમાં જે સંસ્થાઓએ દેશમાં નવીન વિચાર પ્રેરી દેશમ્યાણ્યે સંગીન મત કર્યું છે, તે બે સંસ્થાઓ આર્યસમાજ અને રામકૃષ્ણ મીશન છે આમાની પહેલી સંસ્થા જેના ૧૮૭૩ રૂપે આપણે સ્વદેશનકત લાના લગ્નપતરાય અને અન્ય ખીજા જોઈએ છીએ તેનો સ્થાપક એક ગુજરાતનો બ્રાહ્મણ જ હતો, તેમ જ ખીજા સંસ્થાનો સ્થાપક પણ આપણે તેના જીવનચરિત્ર ઉપરથી જાણીએ છીએ કે એક બગાળાનો બ્રાહ્મણ જ હતો.

સામાજિક.—સમાજની દુ ખપ્રદ સ્થિતિનું માન પણ પ્રથમ બ્રાહ્મણને જ થયું હતું. તેમની હાલની પરોપકારાય સત્તા વિમૂતય લાગણી મતેજ થઈ તેથી મહાન કષ્ટ ખમી દેશનું સાસારિક જીવન સુધારણ્યે અયાગ પ્રયત્ન કરનાર બગાળાનો આદિ * સુધારક રાજ

રામમોહનરાય તથા આપણા ઇલાકાના સ્વર્ગસ્થ સુપ્રસિદ્ધ મહાદેવ ગોવિંદ નાનડે, જોનાનાથ સારાભાઈ તથા અન્ય ઘણા મણુ બ્રાહ્મણ કુટુંબના જ જન્મેલા હતા.

રાજકીય.—આ વિષયમાં આપણે અત્યાર સુધી તદ્દન અજ્ઞાન જ હતા એમ કહીએ તો ચાલે. પરંતુ લોર્ડ કર્ઝનના આવવા પછી તથા બંગાળના ભાગલા પડ્યા પછીના સમયથી આ વિષયમાં આપણે ઘણા જ અગાડી વધવા મડ્યા છીએ અને નવીન વિચારના સ્તુતિથી આપણી ગાંધીય મનાના જે બે વિભાગ પડ્યા, તે વિભાગમાં પણ ઉદ્ભવ પક્ષના હોંડુ અગ્રેસર, જેમણે આત્મકાળથી જ પોતાને જે સાધન સભ્ય જણાયાં તે અનુસાર દેશના અભ્યુદય અર્થે ગમે તેવા સકટો પડે તે સહન કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કરી પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું છે તે મહાન દૃઢ, ધીર અને સ્થિતપ્રજ્ઞ શ્રીયુત બાળ ગંગાધર તિલક, તથા વિનીત પક્ષના હોંડુ અગ્રેસર જેમણે પણ સ્વદેશભેવામાં જ જીવન અર્પણ કર્યું છે એવા નર ત્રિગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે, એ બન્ને પુનાના બ્રાહ્મણ કુળમાં જ જન્મેલા છે.

આર્થિક કે ઔદ્યોગિક.—આ વિષયમાં પણ હાલ આપણા દેશમાં જે ઉદ્યોગથી આપણું કલ્યાણ આપણે સાધીશું એમ માની તેની ખીનવણી પાછળ પ્રયાસ કરીએ છીએ તે સુતર કાપડનો ઉદ્યોગ †પશ્ચિમની ઢબ ઉપર આપણા દેશમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ વેઠી, વિશાળ બુદ્ધિ ચલાવી તથા સાહસિક યર્ષ દાખવ કરનાર સ્વર્ગસ્થ રા. બા. રણછોડલાલ છોટલાલ સી આઈ ઈ એક ગુર્જર બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં જ જન્મેલા હતા.

આ ઉપરથી દરેક સક્ષમ વિચાર કરનાર મનુષ્યને જણાશે કે હોંડુ પ્રજામાં ખીજ બધી વર્ણ કરતા બ્રાહ્મણો બુદ્ધિ તથા હૃદયબળમાં પુરાતન કાળથી શ્રેષ્ઠતા ભોગવતા આવ્યા છે, તથા હાન પણ ભોગવે છે *

સાપ્રત કાળમાં દુનિયાની બધી પ્રજાઓમાં બુદ્ધિબળનું જ યુદ્ધ ચાલે છે, ત્યારે આવા સમયમાં હોંડુ પ્રજા તેમનામાં બુદ્ધિની ઉત્કૃષ્ટતા ભોગવતા બ્રાહ્મણો, જેમની ઘણા કારણોથી દુઃખદ સ્થિતિ યર્ષ ગર્હ છે તેમને અધમાગમાંથી પ્રકાશમાં લાવવાનો તથા જ્ઞાનબળથી તેમનું હૃદયબળ સતેજ કરવાનો, પ્રયાસ કરતી નથી તેથી સમસ્ત દેશને કેટલું બધું નુકસાન થાય છે તેનો ખ્યાલ દરેક વિચારવત પુરુષને સહેજમાં આવી શકશે.

ઉપર પ્રમાણે ગુજરાતના બ્રાહ્મણોનું બળ, તેમની સ્થિતિ, તેમની વ્યવહાર ચલાવવા

† "But according to official statements the industry dates from 1861 when the first mill was started at Broach A Hindu gentleman Rao Bahadur Ranchod Obotalal, was one of the promoters of the cotton mill industry of India... soon after the Oriental and the Mankaj Petit mills were started in Bombay" Bose's H. C. Vol II p. 286

* The Brahman has been intellectually in advance of the rest of the Hindu race " Mr Sherring in his Hindu tribes and castes "

અર્થે વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ વર્ગરેનું નિરીક્ષણ, તથા આઠણીની શક્તિ વિશે યોગ્ય વિચાર કરી, હવે આપણે તેમની હાલ છે તે કરતાં ઉત્તમ સ્થિતિ યોરીતે યર્થ શકે તેને વિચાર કરીએ.

આ વિષે વિચાર કરવો એ વિશાળ બુદ્ધિ અને જ્ઞાનની જરૂરીયાતવાળું હોવાથી તથા મારામાં આની અવધતા હોવાથી, આ વિષયમાં પ્રવેશ કરવાની હિમ્મત કરવી એ એક નવાની ચાંત તળાવમાં તરનાર કિડગતા મંદા સાગરમાં તરવા પડે એવું હોવા છતાં આ પ્રયાસમાં હું એવી આશાથી પ્રવૃત્તિ છું કે જેથી અન્ય વિદ્વાન બંધુઓ આ પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કરી, ચર્ચા કરી ખગ કાર્ય કરવા તરફ લક્ષ આપી તેમાં પ્રવર્તાવ.

આવા પ્રયાસ વાસ્તે આ શહેરમાં યોગ્ય સમય ઉપર એક સભા સ્થપાઈ હતી, તથા તેની એ ત્રણ એકે પછી યર્થ હતી પરંતુ આપણામાં સ્વાગ્રય ઉપર આધાર રાખી કામ કરવાની શક્તિ ન હોવાથી, દરેક વિષયમાં અન્ય ઉપર આધાર રાખવાની ટેવ હોવાથી, ખરી લાગણી વાળા તથા નિસ્પૃહી યર્થ કાર્ય કરનારના અભાવથી તથા વળી કેાઈ આવો મળી આવે તો તેનામાં સમાજના કાર્ય માટે જોઈતા વિશાળ જ્ઞાન તથા સમાજના કલ્યાણાર્થે વ્યક્તિત્વ મત દાખી બહુ મને કામ કરવાની હૃદયની શક્તિની ચત્યતા હોવાને લીધે એ સભા જેવી જન્મી તેવી જ એક પતંગીયાની પેઠે અધિકારમાં અદસ્ય યર્થ ગઈ છે.

આજ છે કે આ સેખથી મૃત સભા મેળવનાર, તથા તેના ભાગ લેનાર સહજુદસ્યોનાં અંતઃકરણમાં પરોપકારાયસત્તાં ચિમૂતયઃ એવાન પ્રકટ યર્થ બધુએનું અજ્ઞાન દૂર કરવા તથા તેમના દુઃખમાં ભાગ લેવા તેવાર યર્થ કંઈક સગીત કાર્યનો આરંભ કરશે.

હવે આ સ્થિતિ સુધારણાર્થે ક્યા માર્ગમાં પ્રવૃત્તિની જરૂર છે તે મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે અન્ય બંધુઓ સમક્ષ વિચારવા તથા ચર્ચાવા મુકું છું.

આગળ મે જણાવ્યું છે તેમ આ દુઃખ પ્રદ સ્થિતિનું કારણ “અજ્ઞાન” એ જ મને જણાય છે; અને આ અજ્ઞાન દૂર કરવાનો ઉત્તમ માર્ગ વેદાંત શિવાય આપણને બીજો ક્યાંથી મળશે? આપણા રૂપિ મુનિયો હમેશાં પ્રાર્થના કરતા કે

મસતોમાસદમય, । તમસો માજ્યોતિર્ગમય ॥

હવે આ જ્યોતિ મેળવવાને વેદાંત આપણને કોઈ (Know thy self) એનો વિચાર એજ પ્રથમ પગલું બોધે છે.

આ સુત અનુસાર, આપણે મુજગતના આઠણીએ, આપણે કેાણ હીએ? કેટલા હીએ? આપણું જગ શું છે? આપણું તેજ શું છે? આપણામાં શી શક્તિ છે? એના વિચાર કરવા જોઈએ અને એ વિચાર જ ઉત્તતિનો માર્ગ ક્યાંવાઈ, અજ્ઞાન દૂર કરનાઈ અને જ્યોતિ પ્રાપ્ત કરનાઈ પ્રથમ સાધન છે.

આ ગ્રામ મેળવવાને આપણે સ્થળ બુધ્ધિકા ઉપર, એક મંડળ : સ્થાપવું જોઈએ, જે મંડળ વિવિધ માર્ગે જુદી જુદી માતિઓની સમ્યા, તેમનાં સ્થાન, તેમની સ્થિતિ વગેરેની માહિતી એકત્ર કરે.

આ માહિતી એકત્ર કરનારનું કાર્ય સુકરર કર્યા પછી, તથા તે વિષેની માહિતી મેળવ્યા પછી, એક બીજું વિશાળ મંડળ સ્થાપવું જોઈએ. જે ધન ઉપાજન વિગેરેની હરેક પ્રકારની યોજનાઓ કરે તથા તમામ વ્યવસ્થા ઉપર દેખરેખ રાખે તથા મદદ કરે, અને આ પાંચ, સાડા પાંચ લાખ ઉપરાંત ખાસણોને પોતાની ઉત્પત્તિ અર્થે એકત્ર થઈ તન, મન અને ધનથી પ્રયાસ કરવા આમંત્રણ મોકલે. આ આમંત્રણને આવકાર મળ્યા પછી આ મંડળના એક વિભાગે ખાસણ બાળકોને (બાળક તથા બાળકીઓને) ઉપનયન સંસ્કાર, તથા યોગ્ય વય થયા પછી ગ્રામમાર્ગમાં કેવી રીતે યોજવાં તેનો વિચાર કરવા એક વિદ્વાન સમાજ મેળવવો; જેના સભાસદોએ બાળકોને શિક્ષણ શા વિષયનું આપવું, કેવી પદ્ધતિસર આપવું, સ્થળ કર્યા સુકરર કરવાં, તેમાં શું ખર્ચ થાય, તેમાં કેવા કાર્ય કરનાર યોજવા જોઈએ, આનાં સાધન કેમ મેળવી શકાય આનો વિચાર કરી, નિર્ણય કરી તેનાં સાધનો મેળવવા તથા કાર્ય શરૂ કરવા પ્રયાસ કરવો; અને જેમ જેમ સાધનની અનુકૂળતા વધતી જાય તેમ તેમ આ કાર્યમાં આગળ વધતા જવું.

વળી બીજો એક વિભાગ પાડવો, જે મંડળના સભાસદો વચલા વર્ગના ગૃહસ્થ, તથા ઉત્તરાવસ્થા પ્રાપ્ત કરેલાં બન્ને વર્ગનાં ગૃહ યા યુવાન, સધન વા નિર્ધન, વિધવા વા વિધુર, પુરૂષ વા સ્ત્રી, અગ્નિ કે ગ્રામવાન, દુઃખી ને સુખીની મદદ, અને સુખીને દુઃખીની સેવા તે જ પ્રમાણે ગાની અગાનીનું, એ બધાને એકત્ર કરી એક બીજાને કેવી રીતે ઉપયોગમાં લઈ મદદ આપવી તથા તેમનું અગ્નિ અને દુઃખ કેમ દૂર કરવું તેનો વિચાર કરવો, તેમાં જોઈતાં સાધનો વિચારી મેળવવા પ્રયાસ કરવો અને ઉપરના મંડળ પ્રમાણે કાર્ય આરંભવું.

ઉક્ત મંડળોની સ્થાપના, તથા તેની માહિતી માટે એક માસિક આટલું કર્તવ્ય હાલમાં બસ થશે એમ મને લાગે છે; પરંતુ એ વિચારે કે અન્ય ઉત્તમ વિચારો પ્રમાણે કાર્ય થવા માંડવું જોઈએ; ખાસણ બંધુઓને ત્વરાથી આ કાર્ય આરંભવા વિનંતિ કરી તથા આ કાર્યનો ત્વરાથી આરંભ થશે એવી દૃઢ શ્રદ્ધા રાખી આ લેખ સમાપ્ત કરું છું.*

સરખેજ. ૩

રામશંકર હરજીવન ત્રિપાઠી.

* ઉપરના લેખમાં જણાવેલાં કોઈ પણ કાર્યમાં, કોઈ પણ રીતે ઉપયોગી થઈ શકાય આપવાની જે કોઈ યુવક કે ગૃહસ્થની ઈચ્છા હોય તે બંધુઓને લેખક સાથે આ માસિકના વ્યવસ્થાપક માર્ગદર્શક પત્ર વ્યવહાર ચલાવવાની તમ્ર વિનંતિ છે.

મરાઠી લેખકોનું યોધું સંમેલન.

(અનુમત્તિ ૫૪ ૨૪૬ થી)

પ્રતિજ્ઞાન અથવા પૈદ્ધ શહેર ખ્રિસ્તી મન પૂર્વે મરાઠાની રાજધાની હતુ. ઈ સ. ૧૦ મા તદાવ રાજ્યે સમથતી નામનો ગ્રથ રચ્યેલ તેથી ખ્રિસ્તી સાન પહેલા મરાઠી ભાષા હશે એમ દામે છે.

અપરાન્ત અને કોકણ એનો ઉત્તેખ મહાભાન્તમા છે અને તે મહારાષ્ટ્રમા જ ગણુતાલ ડા. રંગીન કુનાઉએ, બાલ રામાયણમા મહારાષ્ટ્ર સબન્ધે જે ઉલ્લેખ છે તેનો ઉતારો આપ્યો છે તેમા મહારાષ્ટ્ર એટલે વિદર્ભ અને કુતવ વચ્ચેનો પ્રદેશ કુતન એ દક્ષિણની કૃષ્ણા નદી સુધીના મુલકનું નામ છે ગિરાનથી બેન્ગામ પર્વત મહારાષ્ટ્રનો ફેલાવો હતો વરાદ મિહિરના ગ્રથમા 'મહારાષ્ટ્ર' નામ મળે છે

હિન્દુસ્તાનની જુદી જુદી ભાષાએને યુરોપિઅન વિદ્વાનોએ બે વિભાગમા વહેંચી છે તેના નામ 'આતીવ' (inner) અને 'બાહેરીવ' (outer) છે. મરાઠી ભાષા એટલે ગંગા અને યમુના વચ્ચેના પ્રદેશની પ્રજા જે ભાષા બોલતી, તે તેઓએ (Middle band) યાને 'આતીવ' સમૂહમાં મુકી છે, અને આમપાસના પ્રદેશમા જે ભાષાઓ વપરાતી તે (Outer band) અથવા 'બાહેરીવ' વિભાગમા આવે છે આ ઉપરાન્ત કેટલીક વચવા વર્ગમા (Intermediate) છે મરાઠી ભાષાને યુરોપિઅન વિદ્વાનો 'બાહેરીવ' વિભાગમા મુકે છે પણ ન બા વૈદ આ નતને સ્વીકારતા નથી અને કહે છે કે મરાઠી ભાષા કેટલેક ડેકાણે 'આતીવ' વિભાગની ભાષા સરખી અને કાઈ 'બાહેરીવ' વર્ગમા જાય છે અને થોડીક બનેથી નીરાળી છે *

ઈસ્તીસતના પાચમા સૈકામા મરાઠી ભાષાને હાલનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થઈને, મરાઠી સાહિત્યની શરૂઆત નવમા સૈકામા હોવી જોઈએ શરૂઆત પછી લોકમા મરાઠીનું હાલનું ધર્મજનગૃહિ વાગ્તે વિદ્વાન લોકોએ દેશી ભાષાદ્વારા પ્રયત્ન શરૂ કર્યો અને જ્ઞાનેશ્વર, મુકુન્દરાય અને નામદેવ એઓના ગ્રંથો, મરાઠી સાહિત્યના પાયા તરીકે ગણાય. આ પાયાપર એકનાથ, તુમંગમ, મુકેતેશ્વર અને ગમદાસ સાધુઓએ સુદર મજલા બનાવ્યા અને તેઓની પછીના કવિઓએ તેનીપર કેટલાક નાના મોટા શિખરો ચઢાવ્યા વામન પરિત, મોરોપત, શ્રીધર, અને મહિપતી એઓના મુરોબિત અને ઉચા શિખરો ઉપરાત ઘુનાથ પરિત, અમૃતરાય અને રામ જોશી વિગેરે એ નાના નાના મિનાન, આ સગ્ગતીમદિર ઉપર રચ્યા છે.

* વિશેષ માહિતી નીચેના પુસ્તકમાથી મળશે-ડૉ. ગ્રીઅરમન-Census Report (1901) ' ઈમ્પીરીઅલ ગેઝીટીઅર ' વો ૧-નવી આદિતિ-અને ડા. ટેલરનું ગુજરાતી ગ્રામ્ય બીજી આદિતિ-Appendix A. (પ્રેમમા છે)

ધલાકાની શિક્ષણપરિપદમાં આ સંબંધી ચર્ચા થઈ હતી અને ચોપડીઓમાં ઘણો જ ફેરફાર કરવાની જરૂર છે એમ ઠરાવવામાં આવ્યું આ વાસ્તે યુક કમીટીની નિમણૂક થઈ ને નવી ચોપડીઓ તૈયાર કરાવી. આ કામ ૧૯૦૫ માં પુર થયું આ ચોપડીઓ છાપવાનું કામ મેક-મિલન કંપનીને આપવામાં આવ્યું અને આ સંબંધી સરકારે કંપનીને શમદાકાગઝ અને લોકો ઉપર અમરતો કરતો બોલે વધાગનારો કરાગ કંપની સાથે કર્યો તે જ પ્રમાણે વર્ણમાલાનો ભગ, તથા શુદ્ધ લેખનમાં ફેરફાર આને લીધે લોકોનું લક્ષ આ ચોપડીઓ તરફ વળ્યું ચોપડીઓની કીમત વધારવામાં આવી ને કેટલાક ચિત્રો પણ અસ્પષ્ટ તથા જાખા નાખવામાં આવ્યા વર્ણમાલાનો અનુક્રમ બદલી નાખ્યો, એટલે શીખવાડવાની વખતે પહેલા પ્રમાણે અક્ષરો ન શીખવતા, જૂઠી રીતે શીખવવાનો ઠરાવ થયો. આ સમયે રા લેને શાસ્ત્રીએ 'ઉસરી' માધી કેટલાક ઉતારા વાચી સભાળામાં હતા. ને કહ્યું હતું કે શુદ્ધ લેખનમાં સરકારે ફેરફાર કરવાની કાઈ પણ જરૂર નહોતી, પણ એ કામ કરવાને સરકાર તૈયાર થઈ મુખ્યમાં આ સંબંધી સર બાવચ્ચે સભા ભરી ગવરનર સાહેબ સૂધી તકરાર કરી, ત્યારે સરકાર તરફથી આશ્વાસન મળ્યું કે હાવ તો એમાં ફેરફાર થઈ શકે નહીં ચોપડીઓની બધામણી ખરાબ છે ને કીમત પણ વધારે છે ચિત્ર હીક નાખ્યા છે ને ચોપડીની વિભાગણી હીક કીધી છે. પરંતુ શાસ્ત્રીય વિષયો જરા દુર્બોધ થયા છે, બાપા પણ મોળી છે. સારા લેખકોના ઉતારા લીધા છે તેટલા જ સારા છે શ્રી શીવાજી મહારાજના ચરિત્રને પહેલા જગ્યા આપી નહોતી પરંતુ હાન ઈતિહાસના ભાગમાં શીવાજી સંબંધીના પાઠ આપેલા છે સરકાર, લોક, કર એ વિશે માહિતી જોઈએ તેવી આપી નથી જાપાન વિશે માહિતી આપવી જોઈતી હતી તે આપી નથી જે વિષયો ઉપર વાદ વિવાદ ઉત્પન્ન થાય એવા પાઠ અદ્દ નાખેલા છે જે સંબંધીની નાના છોકરાઓને કઈ પણ જરૂર નથી એવા વિષયો લીધેલા છે સ્વદેશપ્રીતિ વિદ્યાર્થી વર્ગમાં જૂઠી પામે એવા પાઠ નથી, પરંતુ ઉત્કૃષ્ટ કેટલેક ઠેકાણે પોતાના સ્વદેશ બાંધવ પ્રત્યે અનાદર ઉત્પન્ન થાય એવું કહેલું છે કવિતાઓ આપી છે તે મધ્યમ છે એમ કહીને રા લેને શાસ્ત્રીએ દરેક પુસ્તક લેઈ તેનું બારીકાઈથી ગુણદોષ વિવેચન કર્યું હતું ચોપડીઓનો આકાર ટાઈપ તથા બધામણી એની સાથે સરખાવતા કીમત વધારે રાખવામાં આવી છે ને રાજનિશનું પુરાણ કેટલેક ઠેકાણે નક્કામુ છુસાડવામાં આવ્યું છે એટલું કહીને તેઓએ પોતાનો નિબંધ પુરો કર્યો હતો પછી રા વિષ્ણુ ગોવિંદ ચિપ્પુનકરે આ નિબંધ ઉપર વિવેચન કરતા કહ્યું હતું કે ક્રમિક ચોપડીઓ ખરાબ તો થઈ છે જ એમાં જરા પણ વાધો નથી, પરંતુ એ લીધે લોકોમાં જે જાગૃતી થઈ તેનાથી આપણું મરાઠી સાહિત્ય તરફ લક્ષ દોરવું છે એ એક સારી વાત છે અનુસ્વારોનું બડ કોંકણુસ્થ બ્રાહ્મણોએ ઉલુ કર્યું છે એ તદ્દન ખોટી વાત છે, બીજી બાપાઓમાં અનુસ્વારોની તરફેણમાં લોકોની ઘણી પ્રવૃત્તિ છે જે અંધકારોનો આધાર લેઈને અનુસ્વારો કાઢી નાખવા એમ રા લેલે શાસ્ત્રી કહે છે તે અંધકારો જ અનુસ્વારોની તરફેણમાં છે એમ બારીકાઈથી એમની ચોપડીઓ વાચતા જણાઈ આવશે મોટા ચિપ્પુજીનું મત દીર્ઘ ઈકારાન્ત શબ્દ લખવાના તરફેણમાં હતું એ તદ્દન ખોટું છે આ પ્રમાણે બાપાની કોઈએ પણ ખરામી કરવી નહીં એમ કહીને તેઓએ પોતાની ટીકા પૂરી કરી હતી. પછી રા નારાયણ કૃષ્ણ ગદે બોલવા ઉઠ્યા. તેઓએ ક્રમિક ચોપડીઓમાંની ભૂલોનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો, અને હાલના એક કવિએ કરેલી બાપાતરકૃતિમાંની ભૂલો તેઓએ બતાવી હતી

ને કહ્યું કે આ સંબંધી વિવેચન કરવા વાસ્તે સાહિત્ય પરિષદે માસિક 'ચોપાનીયુ' કાઢવાની ધણી જરૂર છે.

પછી રા. ગોગટે-ડે. એ. ઇન્સ્પેક્ટર મિરજ, એમણે પોતાનો મોડી લિપિ સંબંધીનો નિબંધ વાંચી સંમળાવ્યો હતો. આપણામાં મોડી લિપિમાં લખવાનો ધણો જ પ્રચાર છે; કારણ તે ધણી જ ઝડપથી લખી શકાય છે; લોકો લિપિ કેવી રીતે પસંદ કરે છે, મરાઠી વર્ણમાલા કેવી સરસ ને સચાસ્ત છે, રોજના વહેવારમાં શુદ્ધશુદ્ધ તરફ લક્ષ આપવાને વખત તથા પણ ઝડપથી કેમ લખાય એ તરફ ધણું લક્ષ હોવાને લીધે બાળબોધીમાંથી મોડીની ઉત્પત્તિ થઈ; કેટલાક આ લિપિને ચિટણીથી કહે છે, કેટલાક 'મૌર્યાચી' કહે છે, કોઈ હેમાકપંત આ લિપિ લાવ્યા એમ કહે છે, + અને કોઈ બાલબોધ એ પ્રાચીન દેવનાગરીનું અર્વાચીન રૂપ ને મોડી એ અશોક લિપિનું અર્વાચીન રૂપ છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે, પરંતુ આ તેમનું કહેવું કેવી રીતે સંયુક્તિક નથી વિગેરે સંબંધી તેઓએ સવિસ્તાર રીતે અને દાખલા આપીને વિવેચન કર્યું હતું; અને હાલ મોડી લિપિ સર્વ લોકોને માન્ય થવાને તેમાં કઈ કઈ સુધારણાઓ થવી જોઈએ એ વિશે પણ તેઓએ બે શબ્દ કહ્યા હતા, આ પછી પરિવસ્તુ તે દિવસનું કામ પુરું થયું હતું.

ખીજા દહાડે સવારે બહારગામનાં જે લોકોને હાજર રહેવાનું બની શક્યું નહોતું તેઓ તરફથી તાર માર્ફત જે સંદેશા આવ્યા હતા તે વાંચી સંમળાવ્યા હતા.

ત્યારબાદ રા. ગંગાધર નારાયણ સહસ્ત્રબુદ્ધેએ પોતાનો 'મરાઠી ભાષાનું શાસ્ત્રીય સાહિત્ય' એ વિષય ઉપરનો નિબંધ વાંચ્યો હતો. જપાની લોકોનો અશ્વમુદ્ધમ ભૌતિકશાસ્ત્રના અધ્યયનથી જ થએલો છે; કારણ મનઃપ્રવર્તન શરીરવર્ધન અને વિજ્ઞાનવર્ધન એ ભૌતિક શાસ્ત્રોના મદદથી જ થાય છે. આજ સધી મરાઠી ભાષામાં થએલા દસ હજાર ગ્રંથોમાં, સો ગ્રંથ પણ શાસ્ત્રીય વિષયો ઉપરના નહીં હશે. ભૌતિકશાસ્ત્રો ઉપર ગ્રંથો લખાવાની શરૂઆત ૧૯ મા સૈકામાં થઈ. શરૂઆતમાં એ વિષયોપરનાં ગ્રંથો ઇંગ્રેજીનાં ભાષાંતરો જ હતા. તે પછીના ગ્રંથોની યોગ્યતા કેવી રીતે ઝોછી હતી, આ સંબંધી થયેલા પ્રયત્નો કેવી રીતે નિષ્ફળ ગયા અને સાધારણ જનસમાજને આ વિષયની રૂચી કેવી રીતે લાગશે ને તે તેમનામાં કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ છતાંથી મુદ્દાનું વિવેચન તેઓએ પોતાના નિબંધમાં કર્યું હતું.

આ નિબંધ ઉપર વિવેચન કરતાં રા. ચિપલુણ્કરે રા. બ. કીર્તીનેએ કરેલા ઉદ્દેગનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો ને વડોદરાના શિક્ષણ ખાતા સંબંધી થોડી માહિતી આપીને વડોદરાના Vernacular College of Scienceનો ઇતિહાસ કથો હતો. છેવટે તેઓએ કહ્યું કે શાસ્ત્રીય શિક્ષણ પોતાની ભાષામાં અપાયા શિવાય સારા શાસ્ત્રીય ગ્રંથો પૈદા થશે નહીં. પછી વિનાયકગવ બાવે ખી. એસ.સી. એ કહ્યું હતું કે એસ. એમ. એન્ડ. એસ. ડોક્ટર એ ઇંગ્રેજ દયાઓ ખપાવનારો એક જાતનો દલાસ છે. તે, ઇંગ્રેજોએ મોકલેલી

+ આ દંતકથાની હકિકત દેવળાલીકર કૃત ગુજરાતી મરાઠી શિક્ષણ પ્રકાશ. ભાગ ૧ માં આપેલી છે.

દવાઓ વગર, કંઈ કરી શકે કહ્યો. તેને ઓસડ તૈયાર કરતાં આવડતાં નથી તેમ તેને એ કરવાનું જોઈતું જ્ઞાન પણ હોતું નથી. બાપાંતર કરીને શાસ્ત્રીય થયો થતા નથી. કોઈ પદાર્થના ઘટકાવયવો શું છે તેની યાદીનું બાપાતર થઈ શકે પણ તરવેનું તો રૂપાંતર જ થવું જોઈએ. પરંતુ રૂપાંતર સાફ થવા વાસ્તે તે કરનારને વિષયનું જ્ઞાન સાફ હોવું જોઈએ. સ્વતંત્ર શાસ્ત્રીય ગ્રંથ સારા થવાને તે કરનારને તેનું જ સાફ જ્ઞાન હોવું જોઈએ. પરંતુ અહીંયા, બાગ બગીચા, રસાયનશાસ્ત્રનાં સાધનો, ઉપલબ્ધ નથી. સરકાર તો આપણને આ જ્ઞાન આપવાની બિલકુલ તરફેણમાં નથી. x રાષ્ટ્રની તેટલી પ્રગતી થયા વિના શાસ્ત્રીય ગ્રંથ કદી પેદા થનાર નથી. કોશ તૈયાર કરાવીને આ કામો થશે નહીં. શાસ્ત્રીય વિષયોમાં આપણી તેટલી પ્રગતી—General culture—થયા વિના, શાસ્ત્રીય પરિભાષાનો કોશ તૈયાર કરવો એ છોકરું જન્મ્યા પહેલાં તેનાં કપડાં વેતરવા જેવું છે. શાસ્ત્ર એ ઢંઈ બન્યાનો ખેલ નથી. એટલું કહીને રા. બાવેએ પોતાનું અત્યંત અસરકારક બાપણ પૂરૂં કર્યું હતું.

અધ્યક્ષ રા. બ. વૈદ્યે આ વિભેચન ઉપર પોતે એવી આશા બતાવી કે સમર્થવિદ્યાલયમાં શાસ્ત્રીય શિક્ષણ મરાઠી બાપાદ્વારે આપવામાં આવીને દ્રવ્ય પ્રાપ્તી વાસ્તે નહીં પણ સ્વદેશની ઉન્નતિ કરવા વાસ્તે શીખનારા વિદ્યાર્થી તૈયાર થશે.

પછી પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ સંશોધક રા. વિશ્વનાથ કાશીનાથ રાજવાડે યાંત્રી 'લ' નો 'ળ' મરાઠીમાં કેમ થાય છે અને હિત 'લ' નો એકલો 'લ' કેમ થાય છે વિગેરે સંબંધી જે સિદ્ધાંત પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે તે સર્વસ્વ ખરો નથી એવા અર્થનો પોતાનો એક નાનો નિબંધ વાંચી સંભળાવ્યો. રા. રાજવાડેએ બીજાને એક 'મુકતેશ્વર' ઉપરનો પોતાનો નિબંધ વાંચ્યો હતો. શીવાજી મહારાજના અંદ્રાત્મના કવિની કવિતાઓ ઉપરથી એમ માલમ પડે છે કે, જે મહાભારત મુકતેશ્વરે કર્યું તેનું પછીનું કામ અંદ્રાત્મના કવિએ કરેલું છે, એ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે મુકતેશ્વરે મહાભારતના પહેલાં પાંચ જ પર્વ લખ્યા છે. તે પછીનાં પર્વ તેણે લખ્યા નથી એમ સિદ્ધ થાય છે; એવી રીતનો એમના નિબંધનો સારાશ હતો. પછી રા. રાજવાડેએ પોતાનો ત્રીજો નિબંધ વાંચ્યો હતો. પૂર્વ ઇતિહાસનું જ્ઞાન થયા વગર, હાલના કાળમાં તથા આગળ શું થશે એ નક્કી કહી શકાય નહીં; તે વાસ્તે પહેલાં પૂર્વ ઇતિહાસનું સંશોધન થવું જરૂરનું છે. તેથી જે કોઈને ઇતિહાસ જાણનારને મદદ કર્યો હોય તેણે 'પૂર્વ સંશોધન' તથા 'પછી ઇતિહાસકારને મદદ કરવી જોઈએ.' હમણાં એ કાળ આવ્યો નથી. આ એમના ત્રીજા નિબંધનો દ્વંકમાં સારાશ છે.

રા. મહાદેવ હરી મોડક. બી. એ એમણે રા. રાજવાડેની સ્વાર્થત્યાગબુદ્ધિની અને એમની કામગીરીની સ્તુતી કરી હતી અને લોકોએ તેમના કામને મદદ કરવી અવશ્ય છે એમ લોકોને વિનતી કરી હતી. ડૉ. રાનડે. સોલાપૂર—એઓએ જાહેર કર્યું કે સન ૧૮૦૦ થી ૧૮૦૦ સુધીના કાળનો ઇતિહાસ જે લખશે તેને રૂ. ૧૦૦૦ બક્ષીસ આપવા એક ગૃહસ્થ તૈયાર છે. સરત એટલી જ કે રા. બ. મહાજની રા. બ. વૈદ્ય તથા રા. બ. જોશી એ ત્રણ વિદ્વાનોએ

x સાયન્સનું શિક્ષણ આપવા, હાલમાં સરકારે એક ગર્વમેન્ટ હાવ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

ઇતિહાસ કઈદમ પગ લખવો તે વિશે પહેલા પ્રસિદ્ધ મરુતુ ને પછી લખાયેલો ઇતિહાસ આ ત્રણે વિદ્વાનોને પસંદ પડેલો નોંધએ તો જ બક્ષીમના રૂપીઆ મળશે આના ઉપર તા રાજવાડે બોલી ઉઠ્યા કે જે ત્રણ ગવ બહાદુરના નામ લેવામા આન્યા તે ગૃહસ્થો સરકારી પેન્શનરો છે, અને તેથી તેઓ સરકારના ગુલામ છે ગુલામોને પસંદ પડે એવો ઇતિહાસ લખવાને કોઈ સ્વાતંત્ર્યપ્રિય માણુમ આગળ આવશે નહીં જેથી કરીને જે સારો નિર્ભયપણાથી લખાએલો ઇતિહાસ થવાની ઇચ્છા દર્શો તો તે પાસ કરવાને વાસ્તે ઉપર કહેલા ત્રણે રાવ બહાદુરો તદ્દન નાનાયક છે મીઝું ઇતિહાસ લખવાનો કાગ હજી આવેલો નથી હાવ તો ફક્ત તેના સાધનો જ બેગા કરવાની આવશ્યકતા છે પછી તા શંકરગવ આગણ, બંરિ ગર, એમણે વામ્પનો ઉદેશ તથા તેનો વિધેય એ મેઢ જુદા માનમ પડે તો પણ તે એક છે એવા અર્થનો પોતાનો નાનો નિબંધ વાગી જતા પો હતો. ના મોટકે પણ આ ઉપર એ રાજ કહ્યા હતા તે પછી તે દીવમનુ સનાનુ કામ પુરું થયું

વિવારે સાગે શરવાતમા ધા ના'ના ન અપટેય બાપૂજી મ્તમરે લખી મોકલાવેલી સૂચનાઓ અધ્યયની પરવાનગી લઈને તા આપમે વાચી સંભળાવી હતી ગણિત વિષય ઉપરના ઉચ્ચ અર્થોનું બાસતગ થવું ઘણું અવશ્યનુ છે અને આ કામ વાસ્તે તા બા. દેવલ એ ૩ ૩૦૦૦ દળર આપવા તૈયાર છે, સીનીયર ઝગનર પરાજપે જેવા ગણિતશાસ્ત્રી મન આ તરફ દોનવાના પ્રયત્ન થવા નોંધએ હત્યાતો તેઓની સૂચનાઓ હતી પછી 'દીનબધુ' પત્રના સપાદક, ગ. વામુદેવ ત્રિગોજી બિર્જે એમણે પત્રદ્વારા જણાવ્યા મુજબ તેમનો એક લેખ વાચી સંભળાવવામા આવ્યો હતો એ લેખનો મુદો એટલો જ હતો કે કે વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચીપડણુ મર જેવાની બાના જે જુરસા ભરેલી તથા મોદક છે તો પણ ઘણી કંઠશુ ટોવાને લીધે નવા શીખનારોએને વાગતે ઘણી જ તાપદાયક છે, વાગતે બાસાની આ પદ્ધતિ છોડી દહને જૂના કવિ પ્રમાણે બાપા સહેરી લખવાના પ્રયત્નો થવા નોંધએ પછી તા ડંગાચાર્ય રફી એમનુ બાનજી થયું હાન જે પ્રાકૃત બાસા મ્હેવાય છે તંતાથી એમ જૂની પ્રાકૃત બાપા છે નહીં, અને તે બાસાનો વિસ્તાર શી રીતે થયો છે એ સમજી વિચાર થવો ઘણું જરૂરનું છે એમ તેઓનુ કહેલું હતું

પછી રા. લક્ષ્મણ રામચંદ્ર પાગારકરનુ 'જ્ઞાનેશ્વરીનો જીર્ણોદ્ધાર' એ વિષય ઉપર બાણુ થયું હતું શકે ૧૯૮૭ મા જન્મેલા જ્ઞાનદેવને શકે ૧૨૦૯ મા મુદ્દિપત્ર મળ્યું ને તેઓ શક ૧૨૧૮ મા સમાધિસ્થ થયા. જ્ઞાનેશ્વરી અથ શકે ૧૨૧૨ મા લખાયેલ 'જ્ઞાનેશ્વરીનો જીર્ણોદ્ધાર' એ પ્રત શકે ૧૫૩૨ માની છે બારહાજ પાસેની જ્ઞાનેશ્વરીમા ઓવી ઓ ૯૦૦૯ છે, પરંતુ બસો અઢીસો વર્ષની પ્રત જોશો તો ૯૦૩૭ ઓવીઓ છે એમ માવમ પડશે. ચિદ્ધન આખીએ એક ઠેકણે કહ્યું છે કે ૮૦૫૦ ઓવીઓ જ્ઞાનેશ્વરીમા છે શકે ૧૫૩૨ મા લખાએના એક અથમા જ્ઞાનેશ્વરીમા ઓવીઓ ૧૫૦૫૦ છે એવું લખેલું છે ૧૫૩૨ મા—લખાએની જ્ઞાનેશ્વરીની પ્રત મળી નથી, પરંતુ તે સાલમા એક પ્રત જે માણુસને મળી હતી તેણે જ્ઞાનેશ્વરીને એક વધારો જોડેલો હતો તે જડી આવ્યો છે વધારામાની કેટલીક ઓવીઓ રા. પાગારકરે વાચી સંભળાવી હતી ને કહ્યું હતું કે

જાનેશ્વરી સમંધી જેઓ શોધ કરે તેઓમા ધર્મશ્રદ્ધા તથા બારીકાઈથી તપાસવાની રેવ એ બેઉની ધણી જ જરૂર છે. આ બે ગુણુમાથી એક ના હોય તો ન ચાલે. આ પછી રા. બ. ગણેશ બંધકદેશ જોશી બી. એ અધ્યક્ષની વિનંતી ઉપરથી બોલવા ઉભા થયા તે બોલ્યા કે અંધકારોની આ પરિવ્રજા બોધપ્રદ તથા વફૂત્વપ્રચુર એવા બા.ણો આપીને અંધકારોએ આપણને તપીન કર્યા છે વિશેષા. 'જાનેશ્વરીનો છણોદ્ધાર' એ વિષય ઉપર રા. પાંગારકરે આપણા આગળ બા.ણ આપીને તેઓએ આપણા ઉપર એક તરેહનો અનુગ્રહ જ કર્યો છે અંધકારોના વિચારો પ્રમાણે વાચક વર્ગના વિચારો પણ આ પરિવ્રજા આગળ આવવા જોઈએ તે વાસ્તે હું વાચક વર્ગમાના એક તરીકે મારા વિચાર આપણા આગળ દર્શાવું છું મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ રાષ્ટ્રની પરિસ્થિતી અને ગરબે એના પ્રમાણે થાય છે કે નહીં અને જે વૃદ્ધિ થાય છે તેના કરતા વધારે થવી જોઈએ કે કમ એ બે મુદ્દા વિચાર કરવા લાયક છે મુત્સરી તથા લઢવૈયો એના જેટલી જ, કઈક વધારે પણ ગરબ ગરબે અંધકારોની છે. *Let us have feeling, not move and govern by it* જગત્પતી પ્રગતીને જે ચલન મળે છે તે વિચાર અને મનોવૃત્તિ એ બેઉથી મળે છે અવુ ઑગસ્ટસ કામ્પ્ટ એ નામના ફ્રેંચ લેખકનું કહેવું છે ક્રાન્સની રાજ્યકાલી રસો તથા વાં ટેર જેવા તત્ત્વવેત્તાઓના અન્ધને લીધે જ થઈ હતી. આ લેખકાના વિચારોથી એકલા ક્રાન્સમા જ નહીં પણ આખા યુરોપખખા કાન્તી ચઈ હતી ઈન્ડમાની સન ૧૬૮૮ માં થએલી રાજ્યકાન્તી લોકોમા ઉત્પન્ન થએના નવા વિચારોના બીજારોપણું જ અતિમ ફળ પ્રઠેવાય લોકના મનને વિચારને તથા પ્રવૃત્તીને અમૂક રસ્તે દોરવી એ કાર્ય અંધકારોનું છે લોગેફો તથા ગેગી જાનેશ્વર અગર રામદાસ મિલ્ટન અગર બર્ક એ અંધકારોએ આ જ કાર્ય કર્યું છે ખરા અંધકારોમા મૂળથી જ ગુણુ વાસ્તવ્ય હોય છે પરિસ્થિતિને લીધે આ ગુણુનો રક્ત વિકાસ થાય એટલું જ એકલી પરિસ્થિતિએ સારા અંધકાર થતા નથી સ્વાતંત્ર્યપ્રચુર કવિતા લખનારા પ્રવિ બ્હીગઅર જે સ્વાતંત્ર્યપ્રિય દેશમા ન જન્મ્યો હોત તો તે આવો સારો કવિ થાત કે નહીં તે સશયાત્મક છે પરંતુ પરિસ્થિતી હોઈને પણ જે તેનામા કાઈ નૈસર્ગિક ગુણુ ના હોત તો તે આટલો પ્રસિદ્ધ કવિ થાત નહીં સને ૧૬૫૦ થી તે ૧૮૧૮ સુધી મહારાષ્ટ્રમા મોટમોટા ચર, સ્વામીબક્ત તથા દેશબંધક થઈ ગયા પણ ૧૮૧૮ પછી એક પણ લઢવૈયો થયો નહીં આ પરિસ્થિતીનું પરિણામ છે હાલના કાગમા એ પણ બાપુ ગોખને તથા તાનાજી માનુસરે થએલો નથી અધ્યક્ષ સાહેબે કહ્યા પ્રમાણે મન્વતરે થવાને લીધે વસ્તુદેવતા સ્થનદેવતા, બદલાઈ ગયા છે સ્વદેશપ્રીતિ સ્વસ્વાતંત્ર્યમકિત એ અધિષ્ઠાત્રી દેવતાઓ છે નવી જગત્પતીને જોઈએ તેવું જ સાહિત્ય થયું જરૂરનું છે એવું અધ્યક્ષ સાહેબ આપણને કહી ગયા એ ખરૂં છે આપણું રાષ્ટ્ર નામશેષ થશે કે શું એની ધાસ્તી હાન આપણને લામવા માડી છે સ્વાવલંબન અને તેનાથીજ આપણને યશ મળશે એવી બે કલ્પનાઓ આપણા લોકોના મનમા હાલ ઉત્પન્ન થવા લાગી છે, અને આ બે કલ્પનાઓ નવી જગત્પતીના બે અંગો છે આપણો પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉદ્ધાસજનક તથા વૈભવશાળી છે વાસ્તે આપણે નિરાશ થવાનું કાઈ કારણ નથી ૧૮૦૧ સાલમા મરાઠીમાં ૧૧૬ અયો થયા અને ૧૮૦૪-૬ મા ૨૦૪ અયો છધાયા આ વાસ્તે અંધકારોનું અભિનદન કર્યું જરૂરનું છે તો પણ આપણામા કેટલીક કમતરતા છે તે તરફ આપણે ધૃનૈશ થવું જ જોઈએ ઇતિહાસ વિષય લેખએ તો એમ માલમ પડશે કે

હજી સ્ત્રી દિંદુસ્થાનના ઇતિહાસનાં પૂર્ણ સાધનો જ બેગા થયા નથી ન્યા. મૂ રાનડે તથા રા બ. ફુન્ટે એ બેડને આ કારણસર ઇતિહાસ લખવાનું કામ મુવત્તરી રાખવું પડ્યું. તે પછી હાલ કેટલોક બાગ ઇતિહાસ લખવા લાયક થયો છે મૂરોપમા ઓસ દેશ સ્વાતંત્ર્યની માતૃ-બૂમિ હતી. આ દેશનો ઇતિહાસ પૂરો જ બોધ પ્રદ છે પરંતુ આપણા પોઢેએ આ તરફ જોઈએ તેટલું લક્ષ આપેલું જણાતું નથી, એમણું જ થુ પછી રાષ્ટ્રીય મબાની બાવીસ બેડેમ યર્ધ તેની સંપળા દકીકત પછી બાધામાં લખાએવી માતમ પંચે નહીં. સાસ્ત્રીય અથો અબધી પછી એવી જ અનારથા જણાઈ આવે છે રાષ્ટ્રીય વિચારામા જેટલો વધારો થાય તેટલો ધોરો જ છે, પછી આ વધારાનો ઉપયોગ હમણા જ થાઓ અગર મોડા કાલ પછી થાઓ. વિચાર એ એક શક્તિ છે ને તેનો શયદો થયા વગર કદી રહેવાનો નથી અથોની અભિગ્રહી થવાને અંચકાર, જુના અથો તથા દ્રવ્ય એની મદદ અને વાયક વર્ગ એટલાની જરૂર છે જુદી જુદી જાતના ગુણોથી જે લોકસમૂહ ગોબાય છે ને જ રાષ્ટ્ર એ સંગાને લાયક છે અને આપણી બૂમિ તો ગટ નહીં પછી 'મદાગટ' કહેવાય છે આપણામા અંચકાર જણાઈ આવશે, પછી પૈમાની મદાયતા ન હોવાને લીધે અથોને કુને-ન મળતું નથી પરમેશ્વરની આ-પણા નાટ ઉપર કૃપાદષ્ટી છે એમા સશય નથી, પરંતુ પાગકા રાજમા રાજશય મળવો મુશ્કેલ થઈ પડ્યો છે. રાજ અને પ્રજાનું ક્ષિત કેટલીકવાર પરસ્પર વિરોધી હોવાને લીધે સંગઠન દ્રવ્ય આ કામ વાસ્તે લેવું ઈષ્ટ નથી, કાંણ સંગઠના પૈસા સાથે મરકાનોતામે આવે છે સરકારી આશ્રયથી અથ લખવા કરતા તે ન લખવો મારો. પછી રવા લોકોનો આશ્રય આમાથી જેટલા બજેના છે તેટલાજ અથોને આશ્રય આપશે દિંદુસ્થાનમા મરાઠી બોલનારા લોક ૧ કુશ ૮૨ લાખ છે મુંબઈ ઈનાકામા મરાઠી બોલનારોની સંખ્યા ૮૪-૮૫ લાખ છે. આમાંથી કુન્ત ૧૦-૧૨ લાખ લોકોને જ લખતા વાયતા આવડે છે આમા કુન્ત લખતા વાયતા આવડનાન લોકો જ વધારે ખામે જોતા રવા, પાંચ લાખ લોક. બીજુ આપણે ધણું ગરીમ છીએ. દરેક માણમની એક દિવમની ઉપજ રકત પોળો આનો જ છે. આવી સ્થોતી છે, તો પછી આપણે શય તે મદદ અથો વાસ્તે કરવી જોઈએ. પૈમાદા લોગની મદદ મેળવવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ. કોઈ પછી નાટને કદી પછી ન આવેતો એલો બવેક પ્રમગ આપણા રાષ્ટ્ર ઉપર હાલ ગુજરેલો છે, તો પછી નવિન રાષ્ટ્રીય વિચારોનું બીજરોપણ થવું ઘણું જરૂરનું છે. એક લાખ રૂપિઆ બેગા થાય તો તેના બ્યાનના ચાર પાંચ હજાર રૂપિઆમાથી આપણે જેવા જોઈએ તેવા અથો લખાવી શકાય. અંચકારોને વાસ્તે અંચસચેટી પછી ધણી જ

આ લેખની દકીકત પુણાના 'કેશરી' પત્રના રીપોર્ટર પગથી જારી છે સવિસ્ત-અહેવાલ મુંબઈના દૈનિક પત્ર 'દિંદુપ્રકાશ'મા છપાયો છે.

(વૈજ્ઞાન) ગમા અકમા દેશી બાગા સખન્ધે કેટલુંક વિવેચન કર્યું હતું, હાલમા તે ચર્ચા ફરીથી તાજી થઈ છે. જુઓ 'દિંદુસ્તાન ગીન્ધુ' જુલાઈ ૧૯૦૮ ઇસ્ટ અને વેસ્ટ જુલાઈ ૧૯૦૮, Indian Social Reformer, 19th July, Nineteenth century 'Conflict of civilisation' lecture, લોડ કર્ઝનનું છેલ્લું બાપણ (૩૦ મી જુન ૧૯૦૮.) અને 'માર્ટન રિવ્યુ' જુલાઈ, ૦૮.

આ લેખ 'ગુજરાત સાહિત્ય સભા' મા વંચાયો હતો.

જ્ઞાનેશ્વરી સંબંધી જેઓ શોધ કરે તેઓમાં ધર્મશ્રદ્ધા તથા બારીકાઈથી તપાસવાની ટેવ એ બેઉની ધણી જ જરૂર છે. આ બે ગુણમાંથી એક ના હોય તો ન ચાલે. આ પછી રા. બ. ગણેશ બ્લોકેટ્સ જોશી બી. એ. અધ્યક્ષની વિનંતી ઉપરથી બોલવા ઉભા થયા. તે બોલ્યા કે ગ્રંથકારોની આ પરિપદમાં બોધપ્રદ તથા વફૂત્વપ્રચુર એવા ભાષણો આપીને ગ્રંથકારોએ આપણને તક્ષીન કર્યા છે. વિશેષમાં 'જ્ઞાનેશ્વરીનો છર્ણોદ્ધાર' એ વિષય ઉપર રા. પાંગારકરે આપણાં આગળ ભાષણ આપીને તેઓએ આપણા ઉપર એક તરેહનો અનુગ્રહ જ કર્યો છે. ગ્રંથકારોના વિચારો પ્રમાણે વાચક વર્ગના વિચારો પણ આ પરિપદ આગળ આવવા જોઈએ. તે વાસ્તે હું વાચક વર્ગમાના એક તરીકે મારા વિચાર આપણા આગળ દર્શાવું છું. મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ રાષ્ટ્રની પરિસ્થિતિ અને ગરબે એના પ્રમાણે થાય છે કે નહીં અને જે વૃદ્ધિ થાય છે તેના કરતા વધારે થવી જોઈએ કે કેમ એ બે મુદ્દા વિચાર કરવા લાયક છે. મુત્સદી તથા લઢવૈયો એના જેટલી જ, ઠઈક વધારે પણ, ગરબ રાષ્ટ્રને ગ્રંથકારોની છે. Ideas and feelings move and govern the world જગતની પ્રગતીને જે ચલન મળે છે તે વિચાર અને મનોવૃત્તિ એ બેઉથી મળે છે અત્રુ ઑગસ્ટસ કાન્ટ એ નામના ફ્રેંચ લેખકનું કહેવું છે. ફ્રાન્સની રાજ્યકાંતી રૂસો તથા વૉલ્ટેર જેવા તત્ત્વવેત્તાઓના ગ્રન્થને લીધે જ યર્ધ હતી. આ લેખકોના વિચારોથી એકલા ફ્રાન્સમાં જ નહીં પણ આખા યુરોપખંડમાં કાંતી યર્ધ હતી. ઈંગ્લેન્ડમાંની સન ૧૬૮૮ માં થયેલી રાજ્યકાંતી, લોકોમાં ઉત્પન્ન થયેલા નવા વિચારોના બીજારોપણુ જ અતિમ ફળ કહેવાય. લોકના મનને, વિચારને તથા પ્રવૃત્તિને અમૂક ગસ્તે દોરવી એ કાર્ય ગ્રંથકારોનું છે. લૉગદેલો તથા ગેટી, જ્ઞાનેશ્વર અગર રામદાસ, મિલ્ટન અગર બર્ક એ ગ્રંથકારોએ આ જ કાર્ય કર્યું છે. ખરા ગ્રંથકારોમાં મૂળથી જ ગુણનું વાસ્તવ્ય હોય છે; પરિસ્થિતિને લીધે આ ગુણનો રક્ત વિકાસ થાય એટલુ જ. એકલી પરિસ્થિતિએ સારા ગ્રંથકાર થતા નથી સ્વાતંત્ર્યપ્રચુર કવિતા લખનારો કવિ બ્હીટીઅર જે સ્વાતંત્ર્યપ્રિય દેશમાં ન જન્મે હોત તો તે આવો સારો કવિ થાત કે નહીં તે સંશયાત્મક છે. પરંતુ પરિસ્થિતિ હોઇને પણ બે તેનામાં કાંઈ નૈસર્ગિક ગુણના હોત તો તે આટલો પ્રસિદ્ધ કવિ થાત નહીં. સને ૧૬૫૦ થી તે ૧૮૧૮ સુધી મહારાષ્ટ્રમાં મોટામોટા ચર, સ્વામીભક્ત તથા દેશભક્ત યર્ધ ગયા; પણ ૧૮૧૮ પછી એક પણ લઢવૈયો થયો નહીં. આ પરિસ્થિતિનું પરિણામ છે. હાલના કાળમાં એક પણ બાપૂ ગોખલે તથા તાનાજી માલુસરે થયેલો નથી. અધ્યક્ષ સાહેબે કહ્યું પ્રમાણે મન્વતરે થવાને લીધે વસ્તુદેવતા, સ્થવદેવતા, બદલાઈ ગયા છે. સ્વદેશપ્રીતિ, સ્વસ્વાતંત્ર્યભક્તિ એ અધિષ્ટાત્રી દેવતાઓ છે. મવી જાગૃતીને જોઈએ તેવું જ સાહિત્ય થવું જરૂરનું છે એવું અધ્યક્ષ સાહેબ આપણને કહી ગયા એ ખરૂં છે. આપણું રાષ્ટ્ર નામશેષ થશે કે શું એવી ધ્રાસ્તી હાલ આપણને લાગવા માડી છે. સ્વાવલંબન અને તેનાથીજ આપણને યશ મળશે એવી બે કલ્પનાઓ આપણા લોકોના મનમાં હાલ ઉત્પન્ન થવા લાગી છે, અને આ બે કલ્પનાઓ નવી જાગૃતીના બે અંગો છે. આપણો પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉલ્લાસજનક તથા વૈભવશાળી છે વાસ્તે આપણે નિરાશ થવાનું કાંઈ કારણ નથી. ૧૯૦૧ સાલમાં મરાઠીમાં ૧૧૬ ગ્રંથો થયા અને ૧૯૦૫-૬ માં ૨૦૪ ગ્રંથો છપાયા. આ વાસ્તે ગ્રંથકારોનું અભિનંદન કરવું જરૂરનું છે. તો પણ આપણામાં કેટલીક કમતરતા છે તે તરફ આપણે દુર્લક્ષ થવું ન જોઈએ. ઇતિહાસ વિષય લેખકો તો એમ માલમ પડશે કે

હજી સૂધી હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસનાં પૂર્ણ સાધનો જ બેમાં થયાં નથી. ન્યા. મૂ. રાનડે તથા રા. બ. કુન્ડે એ બેઉને આ કારણસર ઇતિહાસ લખવાનું કામ મુલતવી રાખવું પડ્યું. તો પણ હાલ કેટલોક ભાગ ઇતિહાસ લખવા લાયક થયો છે. યુરોપમાં ગ્રીસ દેશ સ્વાતંત્ર્યની માત-ભૂમિ હતી. આ દેશનો ઇતિહાસ ઘણો જ બોધ પ્રદ છે. પરંતુ આપણા લોકોએ આ તરફ જોઈએ તેટલું લક્ષ આપેલું જણાતું નથી; એટલું જ શું પણ રાષ્ટ્રીય સભાની બાવીસ બેઠકો થઈ તેની સઘળી હકીકત પણ બાબામાં લખાએલી માલમ પડશે નહીં. શાસ્ત્રીય ગ્રંથો સંબંધી પણ એવી જ અનાસ્થા જણાઈ આવે છે. રાષ્ટ્રીય વિચારોમાં જેટલો વધારો થાય તેટલો થોડો જ છે; પછી આ વધારાનો ઉપયોગ હમણા જ થાઓ અગર થોડા કાલ પછી થા- વિચાર એ એક શક્તિ છે ને તેનો શયદો થયા વગર કદી રહેવાનો નથી. ગ્રંથોની અર્થ થવાને ગ્રંથકાર, જુના ગ્રંથો તથા દ્રવ્ય એની મદદ અને વાચક વર્ગ એટલાની જ જુદી જુદી જાતના શુભોચી જે લોકસમૂહ શોભાય છે તે જ રાષ્ટ્ર એ સંજોગે ... અને આપણી ભૂમિ તો રાષ્ટ્ર નહીં પણ 'મહારાષ્ટ્ર' કહેવાય છે. આપણામાં ગ્રંથકાર આવશે; પણ પૈસાની સહાયતા ન હોવાને લીધે ગ્રંથોને ઉત્તેજન મળતું નથી. પરમે પણ રાષ્ટ્ર ઉપર કૃપાદષ્ટી છે એમાં સંશય નથી; પરંતુ પારકા રાજમાં રાજનશ્રય મળવે થઈ પડ્યો છે. રાજ અને પ્રજાનું હિત કેટલીકવાર પરસ્પર વિરોધી હોવાને લીધે સરકા આ કામ વાસ્તે લેવું ઇષ્ટ નથી; કારણ સરકારના પૈસા સાથે સરકારનો તાબો આવે છે. આશ્રયથી ગ્રંથ લખવા કરતાં તે ન લખવો સારો! પછી રહ્યો લોકોનો આશ્રય. આમાંથી બહુકા છે તેટલાજ ગ્રંથોને આશ્રય આપશે. હિંદુસ્થાનમાં મરાઠી બોલનારા લોક ૧ ૮૨ લાખ છે. મુંબઈ હિલ્લાકામાં મરાઠી બોલનારાઓની સંખ્યા ૮૪-૮૫ લાખ છે. "

જરૂર છે. નવા વિચારોનું ખીજરોપણ થયું જોઈએ. આ પવિત્ર કર્તવ્ય સાહિત્યપરિષદ તરફથી પરમેશ્વર કૃપાથી થશે એવી આશા પ્રદર્શિત કરી રા. બ. જોશીએ પોતાનું બાપણ પુરું કર્યું હતું. છેવટે અધ્યક્ષ રા. બ. વેધે રા. બ. જોશીનો આભાર માન્યો હતો ને સંમેલનમાં ત્રણ દહાડામાં જે કામ થયું હતું તેનું ફુંકમાં વિવરણ કરીને તેઓએ સર્વનો આભાર માન્યો હતો. પછી અધ્યક્ષ અને ચિટણીમ એમનો આભાર રા. ન. ચિં. કેળકરે માન્યો હતા; ને સાહિત્ય પરિષદ વાસ્તે મોઈ સાલમાં જે ચિટણીસ હતા તેમની જ નીમણૂક આવતા વર્ષ વાસ્તે કાયમ કરી એવી સંચયના કરી હતી. લોકોએ આ સંચયના તાળીઓ વચ્ચે પ્રસાર કરી હતી. આ પછી મરાઠી શ્રેયકારોના ચોથા સંમેલનનું કામ પુરું થયું હતું. આવતા વર્ષનું સંમેલનનું કામ ઘણું કરીને મુંબઈમાં બરાશે.

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ.

મીરાંબાઈ.

ગૂજરાતની ભૂમિ પર પુરૂષ કવિઓની સંખ્યા સાથે સ્ત્રી કવિઓને સરખાવીએ તો અલખત કહેવું જોઈએ કે એમની સંખ્યા ઘણી જૂજ છે. તે જૂજ છે, છતાં પોષક છે, અભિરૂચીને સતોષે છે, એટલું જ નહિ પણ શાહકને તૃપ્તિ આપે છે. કેળવણીનો પ્રચાર સ્ત્રી વર્ગ કરતા પુરૂષ વર્ગમાં વિશેષ હોવાને લીધે પુરૂષ કવિની સંખ્યા વિશેષ હોય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ આપણી ગુજર ભૂમિ ઉપર આંગળીને ટેરવે ગણી શકાય એટલી સંખ્યામાં સ્ત્રી કવિ થઈ છે તે જો કે બધી નહિ, તથાપિ ઘણું ભાગે તો ગસિક અને અભિમાન લેવા યોગ્ય થઈ છે, દૃષ્ટાન્ત તરીકે મીરાંબાઈ. એ વિદુષી બાઈ તળ ગૂજરાતની હતી એમ તો આપણાથી કહી શકાશે નહિ, તોપણ એનાં ઘણાં કવનો ગૂજરાતી ભાષામાં છે તે પરથી એને ગૂજરાતની કવિ તરીકે લેખીએ તો કાઈ ખોટું નથી.

ગૂજરાતની સ્ત્રી કવિઓમાં મીરાંબાઈ ગૂજરાતની સરહદ ઉપર વાણીનો સુકોમલ પરિમલ ફેલાવતાં હતાં, એ મુલાક્સિત ગંધ આપરે ગૂજરાતમાં ચિરસ્થાયી થયો. તે ગૂજરાતમાં જન્મ્યાં ન હતાં, છતાં તેણે ગૂજરાતીમાં પણ કવિતા કીધેલી છે, તેથી તેને જ ન ગૂજરાતની કવિ માનીએ છીએ તેમ ગૂજરાતના ખીજા છેડા ઉપર ગુંજતી દક્ષિણી બાલિકા રાધાબાઈ, મીરાં જોષી રમ્ય અને મધુર ભાષામાં જો કે નહિ, તોપણ ગુજર ભાષામાં કાવ્યપ્રસાદી આપે છે તેથી તેની પણ ગૂજરાતની કવિવર્ગમાં ગણના કરીએ તો કાઈ તરેહનો ખાધ નથી. આ પ્રમાણે ગૂજરાતની ઉત્તર દક્ષિણ સીમાપર વસનારી સ્ત્રી કવિઓ સિવાયની તળ ગૂજરાતમાં જ જન્મેલી કવિઓ મવરીબાઈ, દિવાળીબાઈ, કૃષ્ણાબાઈ ને પુરીબાઈ છે. આ પદ્ધ કવિમાં શ્રેષ્ઠ અને માનનીય પદવી તો રાજપૂતસ્થાનની મીરાંબાઈ જ ભોગવે છે, એટલું જ નહિ પણ એ ૧૨ કવિઓમાં તે આદિ કવિ છે.

(મીરાબાઈ પૂર્ણ ભક્ત હતી તેમ જ પશુ દત્તા પંતુ ભક્ત તરીકે તે વિશેષ પ્રમિ
દિને પામ્યા છે તે ભક્ત કવિઓનું જૂનાશુ ને સ્ત્રી કવિઓનું મોઢકું દત્તા તેની મવિના સાદી
પશુ નમિક અને સરકારી હતી તેણે જે કવનો ન્યા છે તે માત્ર ભક્તિના દત્તા પરંતુ તે
ભક્તિ હૃદયકમળોના આતર બાવ હતો એટલું જ નહિ પણ ન સિંદ આદિ પ્રાચીન પુરા
કવિઓની રીત પ્રમાણે શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માને અમિત યચેતો હતો) આથી કિંવા અન્ય કા
જુને લીધે તેના કા યો વિદ્યમાન છે સ્ત્રી મવિઓમા આતી ગાદ ભક્તિવાળા બાઈ તો એ
જ હતી એમ કહીશુ તો તેમા અતિશયોમિત નથી ને અવતારી હતી ન જ પનાનામા
આજે પણ તે અવતારી તરીકે ગણાય છે, ને મદિગમા તેની મૂર્તિની પૂજા થાય છે આટલે
દરજે વિખ્યાતિ મેળવેલી બાઈનો ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ હોવો જ જોઈએ પણ શોચનીય એ
જ છે કે આપણા લોકોનો ઇતિહાસ ઉપર અબાવ કિવા મીરાબાઈ સ્ત્રી હોવાથી લીધે લખાવને
મારે તેના જીવનવૃત્તાત પર જોઈએ તેટલો પ્રમાણ પાડેતો નહિ તેથી તેના અત્રિ ૫ અંધ
કારનું વાદળ ફરી વગેલું છે એ અંધમ નો યોડો પલો ૫ દો દિદુસ્તાનમા વિદેશીઓનું
આગમન થયા પછી પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકર્તા ઈસમ દાડે ખમેડો છે, ને તેને વિગે યોડી દમીકત
આપી છે પણ એ ખોરા એટલો નિર્જંવ છે કે તેથી આપણી કુધાને વૃમિ વગતી નથી

મીરાબાઈના જીવન ચરિત્ર વિગે આધુનિક મમયમા જે વિવાદ પગભર થયો છે તે
દો ની આપેલી દડીકતથી વિરુદ્ધ છે આથી કરીને મીરાબાઈનું જીવનચરિત્ર આપેખતા તેના
મુખ્ય બે વર્ગ પડે છે ૧ જુ કે તેના મુખ્ય આધાર બે ઇતિહાસકર્તા છે એમ વિદેશી છે ને
ખીજો દેશી છે વિદેશીમા કર્નન દાડ ને દેશીમા ઉદેપુરના કવિ સ્યામનદાસજી છે અરે એ
કહેવાની જરૂર નથી કે મેવાડના પ્રખ્યાત વિદ્વાન અને સંગોષ્ઠક કવિના દામથી પ્રમ્ન થતો
ઇતિહાસ જનમમાજ યોગ્ય ગણે જ એમા માર્ક સંદેહ નથી જે સ્થાપી મીરાબાઈ લીધો
છે, જ્યાં તેણે પોતાનો ભવ કાઢ્યો છે, જ્યાં તેણે આમમાની સુવત્તાની ભોગતી પ્રમિદિ
મેળવી છે, ને અતે મદિગમા મૂર્તિનું ૫૦ પ્રાપ્ત કીધું છે ત્યાંના વતનીઓ પ્રયાસ નો
મીરા વિરોની ખરી દડીકત મેળવી શકે એ અમભવિત નથી

ઉપર કહેવા બે ઇતિહાસકર્તા લખાણો એમ ખીજથી વિગેથી છે હના એમલું તો
બંને માન્ય ગણે છે મીરાબાઈ નાગવાના રાઠોના કુવળીને મેવા ના કુળરીષક ને નાપૂ
ચોના મણી ચૂલી સિસોદીયા ગણાના વધૂ થતા દત્તા તેથી ખીજે ન્યા મેા જાપૂતની
તે કુમારિને ક્યા મિસોદીયા રાજની તે નહી દત્તા એ આપણે જોવાનું છે

શુભર કવિ દયારામ જે વિવાતો વિવાસી હોઈ અનેક બાત માની દતો જેને દિદી
બારાનો માગે અખ્યાસ હતો ને જેણે દિદુસ્તાનની પગપાને મુસાફરી ખીધી છે તે
" મીરા ચરિત્ર " માં

જેમલ હોની દીકરી રે મુજો મેતા એનું ખામ

૩૫ શુભ સમેલ નહી રહું મધુ મીરાબાઈ નાન

મીરા મન મોહનશુ માન્ય

ગાદને મીરાંબાઈ મેડતાના જ્યમલ રાડોડનો પુત્રી હોવાનું કહે છે. એ જ ચરિત્રમાં તેના સગપણ વિશે પણ કહે છે કે—

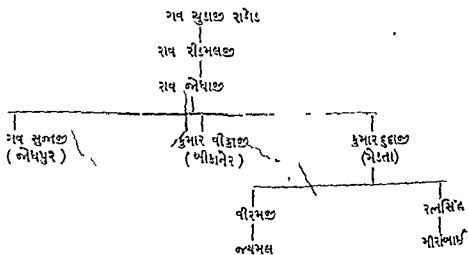
ઉદ્યાતપુરનો રાણો ગજથો રે, તે સાથે કરી છે સગાઈ;
પરણાવીને વળાવ્યાં માસરે કંઈ, લોકીક રીતે મીરાંબાઈ.

મીરાં મત મેહનશું માન્યું.

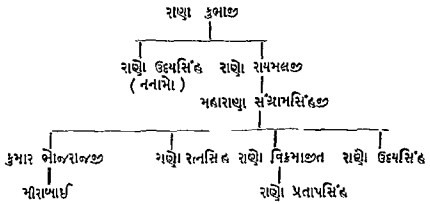
આ ઉપરથી દયારામની તો એ જ માન્યતા હતી કે મીરાંબાઈ મેડતાના જ્યમલ રાડોડની કુમારિકા ને ઉદ્યાતપુર એટલે ઉદયપુર અથવા ઉદેપુર વા ચિતોડ કે જે રાજપૂતોની બહોજલાલીનું સ્થાન હતું ત્યાંના રજપૂત શિરોમણી રામની રાણી હતાં.

કર્નલ ટાડ આ મતને પુષ્ટિ આપે છે. તે કહે છે કે “Kumbho married a daughter of the Rastore of Mairta, the first of the clans of Marwar”

કવિ નર્મદાશંકર પણ મુખ્યત્વે કરીને કર્નલ ટાડને આધારે જ “મીરાંબાઈ મારવાડના મેડતાના જેમલ રાડોડની દીકરી ને મેવાડનો કુબો રાણો જેણે સંવત ૧૪૭૫ થી તે ૧૫૨૫ સુધી ગબ્બ કયું તેની સ્ત્રી હતી.” એમ કહે છે. પરંતુ ‘મુંબાઈ સમાચાર’ નો લેખક મીરાં વિશે જુદી જ કથા કહે છે. તેણે જે વસાવળા આપી છે તે અત્રે ટાંકીએ તો એ વિશે વિશેષ પ્રકાશ પડવાનો સંભવ છે.

એ લેખકના મત પ્રમાણે મીરાંબાઈ ‘જેમલ રાડોડની દીકરી’, ‘મતિ લોતાં જ્યમલની પિત્રાઈ જ્ઞેન યાચ એ ઉક્તિઓ વચ્ચે કેટલો બધો તફાવત? વળી તે મીરાંબાઈને કુમારણ સાથે નહિ પણ વાવતાં ગણા સંત્રામસિંદજી જે ઇતિહાસમાં રાણા સંગેન મામે પ્રસિદ્ધ છે ને જેણે મોગલ બાદશાહ બાબરની સામે ફતેહપુર સીકંડીના સંત્રામમાં અમર પદ પ્રાપ્ત કીધું છે તેના કુમાર બોજરાજજી સાથે પણ લગ્ન છે. એ બોજરાજજીની વસાવળા નીચે પ્રમાણે છે.

લોકવાયકાને આધારે મીરાબાઈ કુમારાણાની રાણી હતા, ને આ લેખકના કહેવા પ્રમાણે તે મહાન કુમાના પ્રપૈત્ર કુમાર ભોજરાજજીનાં વધૂ હતા આ જે હકીમતમા સત્ય થુ છે તે કથવુ અશક્ય છે તથાપિ “ ઉદયતપુરનો રાણો રાજ્યો રે, તે સાચે કરી છે સગાઈ,” તે ‘ રાજ્યો કુમાર ભોજરાજજી તો નહિ હોય ? કદાપિ હોય પણ ખરો એ કુમાર ભોજરાજ પાત્યાવસ્થામા જ દેવરોક પામ્યા હતા, તેથી મીરાબાઈને બચપણથી જ વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું હતુ આ વિચારને મીરાબાઈના

“ મુખડાની માયા લાગી રે, મોહન તારા ’ ના પદમા

સસારીનું સુખ કાચુ પરણીને રહવુ પાછુ
તેને ઘેગ શીદ જઈએ રે, મોહન તારા.
પરણુ તો પ્રીતમ પ્યારો, અખડ સૌભાગ્ય મારો,
ગડવાનો બે ઠાળ્યો રે, મોહન તારા

—ની કડીઓથી પ્રુષ્ટિ મળે છે, એટલે ઘણાને વહેમ જાય છે, પરંતુ એ ઉક્તિ તેણે પોતાને માટે કે સાધારણ સમાજને માટે ગાઈ હતી તે વિશે સદિહ ઉઠે છે તેથી કરીને એ કથન યોગ્ય સ્થળે ચર્ચવાનુ રાખી હાલ તો મીરાનો જન્મકાળ ક્યારે હશે તે જ અવતોડીએ

વિદ્વાન સાક્ષર રા. રા. ગોવર્ધનરામ મીરાબાઈનો સમય ઈ સ ૧૪૦૩-૧૪૭૦ નો કહે છે, પરંતુ તેમણે તેની જન્મતિથિ સ્પષ્ટ આપી નથી ‘ મહાજન મળળ ’ ના કર્તા રા. મગનલાલ નરૈતમદાસ પટેલ “ તેનો જન્મ સંવત ૧૪૮૦ (ઈ સ ૧૪૨૪) મા રજપૂતાનામા આવેલા નેરેટા નામે એક ન્હાના ગામડામા ” થયેલો જણાવે છે રા. રા. પ્રેશવજી વિશ્વનાથ પોતાના ‘ સતી મળળ ’ મા સવત ૧૫૮૦ નું વર્ષ માન્ય નખે છે રા. ગ. ન્હાના લાલ દવપતગમ કવિ ‘ વસત ’ મા પ્રસિદ્ધ થયેલા મીરાબાઈના નિબંધમા સંવત ૧૪૭૫ નું કહી બાપુ કીરતપ્રસાદના મતને અનુમત થાય છે આ પ્રમાણે મીરાના જન્મ કાળ વિશે જુદા જુદા લેખકોના મત સરખાવતાં એટલું તાર્કિક નીકળે છે કે ઉત્ત વર્ષો સમર્થ વિદ્વાનોની કલ્પના કે જનસમાજની દત્તકથાને આધારે માત્ર અનુમાન છે પણ વિદ્વાન સાક્ષર રા. ગોવર્ધન રા. પોતે આપેલા જન્મકાળના વર્ષના સમર્થનમા પોતાના બાપણમા નીચે પ્રમાણે કહે છે

“ ન. આનંદશર ગયા શ્રાવણના “ વસન્ત ” માં (૧) મુંબાઈ સમાચારના એક લેખકે આપેલી મીરાબાઈની જન્મ મરણ તિથિઓ ઉપ થી અને (૨) ચૈતન્યાનુયાયી જીવા ગોસાહના પ્રસંગથી એવું અનુમાન કરે છે કે મીરા સોગમા શતકના મધ્યમા (૧૫૪૦ માં) વિગમાન હતા અને એમના હૃદયની ભાગા ચૈતન્યસપ્રદાયથી પ્રકટી હતી જે ગોતાઈના પ્રસંગની કથા મી રાએ ગાઈ છે તે જીવા ગોસાઈની જ હતી એમ માનવાનું કાણુ મી રાના કે કાઈ ઐતિહાસિક લેખમાં નથી તેમા ઉક્ત જીવન મણુ તિથિઓને માટે કાઈ આધાર નથી અને હોય તો તે ખીજી કોઈ મીરા સંબંધે હોવો જોઈએ કાણુ મન ટાંક આપણા મીરાબાઈને મેવાડના કુમા રાણાની ણી ગણે છે, ને તેની તારીખો મ્હા. ભાવણ પ્રમાણે છે આણુ પર્વત વગેરેના લેખોમા પણ એ જ તારીખો છે અને બાબર બાદશાહે હરવેના રાણા સંગ (સંઆમસિદ્ધ) નો કુબો પિતામહ હતો. ’

આથી આણુ પર્વત વગેરેના લેખોને આપણે સપ્રમાણ ગણવા કે નવા શોધનની વચાવણાને વજન આપવું ? એટલું તો અત્રે મ્હેંવું પડે કે માત્ર વચાવણાથી મી રાનો સમય નક્કી થતો નથી એના સત્યાસત્યવિશે અને કોઈ પણ જાતના વિચાર દર્શાવવા નિર્ણય છે તો પછી મીરાબાઈ વિશે જુદા જુદા લેખોએ ચોડી ધણી દર્શાવત આપી છે તે પ્રથમ જોવું આવશ્યક છે

બાણુ ખીરતપ્રસાદના કહેવા પ્રમાણે મીરાબાઈએ સવત ૧૪૭૫ એટલે ઈ સ ૧૪૧૮ માં અવતાર લીધો હતો ને મુંબાઈ સમાચારનો લેખ તેના અવસાન મળતું વર્ષ સવત ૧૬૦૩ એટલે ઈ સ ૧૫૪૭ નું મ્હે છે, એટલે મીરાબાઈનો સમય ઈસવી મન ૧૪૧૮-૧૫૪૭ નો માની તે ૧૨૮ વર્ષની ઊંમરે સ્વર્ગવાસ થયા હતા એમ માનીએ પતુ મહાજનમંજી ના કર્તા તા મગનવાલે તથા સતી મળ ના મ્તા. કેશવજીએ મીરાબાઈ વિશે જે ચરિત્રો આપ્યા છે તેમા મીરાનો જન્મ સવત ૧૪૮૦ એટલે ઈ સ ૧૪૨૪ નો તથા વિદેહ મવત ૧૫૨૦ એટલે ઈ સ ૧૪૬૪ નો આપ્યો છે એથી એ બન્ન ગૃહસ્થાના મ્હેવા પ્રમાણે મીરાબાઈનો સમય ઈસવી સન ૧૪૨૪-૧૪૬૪ સુધીનો હતો, એટલે મી રાબાઈ એ બે ગૃહસ્થાના મ્હેવા પ્રમાણે ૪૦ વાની ઊંમરે દેવ પામ્યા હતા એ જ ચરિત્રોમા એ ગૃહસ્થો મીરાના કુમા રાણા સાથે લગ્ન થયાનું તથા તે જ્યમન રો ની દીપરી હોવાનું પણ મ્હે છે ને તે સાથે અંબજી બાદશાહ મીરાબાઈને મગવા ગયા હતા તેની દર્શાવત આપે છે મીરાનો અવસાનકાળ ઈ સ. ૧૪૬૪ નો માનવો, ને તે સાથે તેની અમ્બજી બાદશાહ સાથે મુલામત થયેલી માનવી એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કેવું હાસ્યજનક છે ! સર્વ કોઈ જાણે છે કે બાદશાહ કુમાણુ દિલ્હીની શહેનશાહ છોડી ઈરાન તરફ નાસતો હતો ત્યારે રસ્તામાં સીપમા અમરકોટ આગળ ઈ સ. ૧૫૪૨ માં અમ્બજી બાદશાહનો જન્મ થયો હતો તો પછી મીરાની ને અમ્બજી બાદશાહની મુલામત કેમ સંભવે ? હશે એની સાથે આપણે આ સ્થળે વિશે સંબંધ નથી

હવે મુખ્યસિદ્ધ વિદ્વાન ગુજરાતી પત્રકાર રા. L ઇચ્છાગમ પોતાના મત્સ્યોદનના બીજા ભાગમા મીરાબાઈ સવત ૧૪૫ (ઈ મ. ૧૪૦૩) માં મારવાના મેડતાના શહેરને સ્થા

જાન્યારી હતી. ઉદેપુરના કુમ્ભા રાણાની સ્ત્રી. એ સંવત ૧૫૨૬ માં (ઈ. સ. ૧૬૭૦) શ્રી હામિયામાં વૈકુંઠવાસી યર્ધ હતી. જાતે ગોંડા ગજપૂતાણી હતી "એવું કહી રા. ગોવર્ધનગમના મતને અનુમતિ આપે છે.

મીરાંબાઈ વિશે ઉક્ત તવારીખો તપાસતાં એટલું દૃશ્યમાન છે કે જુદા જુદા લેખકોના અભિપ્રાય એક બીજાને મળતા આવતા નથી, ને મળે છે તો ઘણા યોગના. તેથી કરીને કેવું કહેવું મુશ્કેલી છે તેની ખબર પડતી નથી. તેમજ કોના જ્ઞાત પર વિશ્વાસ મૂકવો તે નક્કી થઈ શકતું નથી. તેટલા માટે કવિ નર્મદે કહ્યું છે કે "કબીર નાનકના પદમાં મીરાંનાં પદો છે" એ હકીકત કેટલે દરજ્જે સત્ય છે તે જોવું આવશ્યક છે. કાશ્યુ કે મીરાંનાં પદો કબીર નાનકના પદમાં છે એ હકીકત કાંઈ જેવી તેવી નથી. એટલા જ વાતથી એટલું મિદ્ધ થાય છે કે મીરાંબાઈ કબીર ને નાનકની પહેલા યર્ધ ગયેલાં છે. કવિ નર્મદનું કથન સત્ય હરે તો મીરાંબાઈના સમય વિશે વિશેષ પ્રકાશ પડવાનો સંભવ છે.

પ્રથમ કબીર સાહેબના પદ સંગ્રહમાં મીરાંબાઈ વિશેના એકાદ બે ઉલ્લેખ છે તે આપણે અત્રે જોઈએ તો સંગ્રહતા વિશેષ યશ. કબીરે ગાયુ છે કે

માધુકી મંગત પાઈ, જ્યાકી પૂન કમાઈ. ટેક.
સાધુકી મંગત સંત કે અચન, અવગર રહી જોતાઈ. જ્યાકી
ધના જુતા રચીદામ નામ નીસરી મીંગબાઈ. જ્યાકી.
કહેત કબીરા સુન મેરે મનવા, જ્યોતમે જ્યોત મીવાઈ. જ્યાકી.

વળી

મેરી જાત વરણ કુળ હીન કહોજી કેમે તારિગે. ટેક
ન્કા તોરી વકા તારી, તારે મધન કસાઈ,
સુવા પડાવત શુણકા તારી, તારી મીંગબાઈ. મેરી.

તથા

નાનવણસુ લગ રહો બાઈ,
તોરી બીગડી બાત બન જાઈ.
ના પદમાં
મુવ તારો પ્રભાદ ડગારો,
તારો મધન કસાઈ.
સુનકા મીદ અન્નમેલ તારો,
એર તારી મીરાંબાઈ.

આ પ્રમાણે કબીર 'તારી મીંગબાઈ' અને 'નામ નીસરી મીંગબાઈ' કહી તેની સ્તુતિ ગાઈ છે તો એથી એટલું સ્પષ્ટ છે કે એણે એ પદો બનાવ્યાં તે પહેલાં મીરાંબાઈએ પ્રચંડા કરવા યોગ્ય કામો કરીએલાં હોવાં જોઈએ. એમ ન હોત તો તે "તારી મીરાંબાઈ" ને 'નામ નીસરી મીંગબાઈ' એવા શબ્દો વાપરત નહિ. એથી જ આપણે બેધક કહી શકીએ છીએ કે મીરાંબાઈ કબીરના સમય પહેલાં અથવા તેમ નહિ તો તેના સમકાલીન

હોઇ કબીરના પહેલાં વૈકુંઠવાસી થયેલાં હોવાં જોઇએ. કબીરના મૃત્યુ પછી તો એનો જન્મ ન જ હોવો જોઇએ. આ પ્રમાણે કબીર જેવા ભક્તે મીરાંબાઇ વિશે ગાયું છે તો ઉક્ત ભક્ત કવિનો સમય ઇતિહાસથી કે એનાં કાવ્યોથી નક્કી કરી શકાય તો મીરાંનો પણ લગભગ સમય સિદ્ધ કરતાં મુશ્કેલી નહિ નડે એ ઉવાકું છે. ઇતિહાસના અભાવે એ વિરોધી મત પડવાથી સમકાલીન કવિઓનાં કવનોની એક બીજાં સાથે સરખામણી કર્યાં સિવાય સમય નક્કી કરવાનો અન્ય માર્ગ નથી એ વાત કોઈ પણ સાહિત્ય શોધક માન્ય રાખશે. માટે એ જ માર્ગ ગ્રહણ કરી પ્રથમ કબીર ક્યારે જન્મ્યા હતા તે અવલોકીએ.

કબીરના સમય માટે પણ જુદા જુદા લેખકોનું જુદું જુદું મત છે. સ્વર્ગસ્થ ગોવર્ધન-રામે કહ્યું છે કે “ હૈ ‘ કોનોલોછ ઓવ ઇન્દિયા ’ પૃષ્ઠ ૨૬૫ મેં કબીરની તારીખ ઈ. સ. ૧૪૯૦ આપી છે.” વળી પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત બાપાજી મોનિયર વિલિયમ્સે ‘ હિંદુમિત્ર ’ ના પૃષ્ઠ ૧૪૨ મેં કહ્યું છે કે “ રામાનંદ સ્વામિનાં બ્યારે શિષ્યોમાં બધાથી મોટા નામાંકિત શિષ્ય કબીર ઇસવી ચૌદમી સદીના અંતમા વિદ્યમાન હતો.”

આ વિદેશી ગૃહસ્થોની તવારીખ ઉપર કદિ વિશ્વાસ ન બેસે. કારણ કે તેમણે પણ કોઈના કહેવા કિંવા લખવા પરથી ઉતારા કીધા હોય એ સંભવિત છે. માટે કબીર સાહેબના અયોમાંથી જ એનો સમય નક્કી થઈ શકે તો એ જેવું ઉત્તમ તથા વિશ્વાસ પાત્ર બીજું એકે ગણાય નહિ. કબીરના અયો જોતાં એટલું માલુમ પડે છે કે તેણે દિલ્હિના પાદશાહ સિકંદર લોદીને ઉપદેશ કીધો હતો. એ પાદશાહ દિલ્હિની ગાદીએ ઈ. સ. ૧૪૮૮ માં બેઠો હતો, ને ૨૮ વર્ષ રાજ્ય કરી ઈ. સ. ૧૫૧૬ માં મૃત્યુ પામ્યો હતો. એથી સિકંદર પાદશાહને બ્યારે કબીરે ઉપદેશ આપ્યો છે તો એ પણ એ પાદશાહના વખતમાં વિદ્યમાન હોવા જ જોઈએ એ નિર્વિવાદ છે. અત્રે ઉપદેશનું એકાદ પદ દૃષ્ટાન્ત તરીકે લેવું ઉચિત છે.

મેરા નામ કબીરા હો, સકલ જગ જહરા. ૧

તીન લોકમેં નામ હમારા આનહ હૈ અરથાના;

પાની પવન સુમેર સમાન, યહ બિધિ રમ્યો જહાના. ૧

અનહદ લહર ગગનમેં ગરજે, ગાનૈ બાનૈ સોહ તાલી;

બ્રહ્મ બીજ હમ હી પ્રકાશા, હમ હૈ અજબ આલી. ૨

યમબધન તે લેવો છુડાઈ, નિર્મલ કરો શરીરા;

સુરતરમુનિ કોઈ અંત ન પાવૈ, હે સંત ગબીરા. ૩

બેદ કતેબ કોઈ પાર ન પાવૈ, ચેસે મતિ દે ધીરા;

કહે કબીર સુનો સિકંદર દોનો દીનકા પીરા. ૪

આ ઉપરાંત સિકંદર પાદશાહના નામના કબીરના રચેલા પુસ્તક ઉપરથી તથા ઉપલી ઉક્તિથી કબીર સિકંદર પાદશાહના વખતમાં હતો એટલું આપણે સિદ્ધ કરી શકીએ છીએ. ખરા, પરંતુ એથી એની જન્મ તારીખ ઉપર પ્રકાશ પડી શકતો નથી.

કબીર સાહેબનો સમય જાણવા અથાક શ્રમ લેતાં અંતે એ પંથના શિષ્યો પાસેથી એક લેખ હાથ આવ્યો છે તેમાંથી કબીરની જન્મ મરણ તારીખો અત્રે લેવી ઉચિત છે, કારણ કે એ કવનોથી કબીરનો સમય સિદ્ધ થાય છે.

કલી કલી અનંત અલી ગુંજત ગુંજત થકિત બયે;
મોર મરાઝ ચકોર તહાં સખ આન તાલાખ તો ઘેર લિયે.
ઝાદસો પ્રથ્યન સાલ ગિરા ચંદ બાર એક દાટ કયે;
જેઠ સુંદી બરસાવતકો પુરનમાસીયિત પ્રગટ બયે.

ઉક્ત કવનથી કબીર સાહેબે સંવત ૧૪૫૫ એટલે ઈ. સ. ૧૩૯૯ માં જૂમિપદ અવતાર લીધો હતો એ દૃશ્યમાન છે. એ લેખમાં કબીરના અવસાન કાળ વિશેનો દોહરો નીચે પ્રમાણે છે.

સમ્મત પન્દ્ર દસો પછતરા, કિયા મગદર કો ગવન,
માધ શુદી એકાદશી, મિલો પવન સે પવન.

એટલે કબીર સાહેબ સંવત ૧૫૭૫ એટલે ઈ. સ. ૧૫૧૯ માં દેવ પામ્યા હતા એવું એ દોહરો કહે છે. એ પ્રમાણે જોતાં કબીર સાહેબ ઈ. સ. ૧૩૯૯ માં જન્મી ૧૫૧૯ માં ૧૨૦ વર્ષની જામરે વિદેહ થયા હતા. આ જન્મ મરણ તિથિઓ વિશ્વાસ પાત્ર છે, સત્ય છે કે નહિ તે જોવાનું આ વિષયનું કામ નથી તેમ અત્રે સ્થળ નથી. તેમ જ એ કવનો ઉપર અવિશ્વાસ લાવવાનું કારણ નથી. કારણ કે કબીર સાહેબના જન્મજતાંત માટ્ટુ એમના શિષ્યોએ ઘણા ઘણા પરિશ્રમે એ તિથિઓ મેળવેલી જણાય છે, એટલે તેના સત્યાસત્યનો વિચાર તેમણે કીધેલો જ હશે, તેથી તે સત્ય અથવા લગભગ સત્ય હોય તેમાં સંશય જોતું નથી. જે ગૃહસ્થે મને તેનો અત્રે ઉપગોગ કરવા દીધો છે તેનો હું ઉપકાર માનું છું. એ તિથિઓ સત્ય હો કે અસત્ય હો તે સાચે આપણે કાંઈ પણ સંબંધ નથી. આપણે મીરાંબાઈના લેખ સંબંધે માત્ર એટલું જ જોવાનું છે કે કબીર સાહેબે સિંકદર શાહને તત્વજ્ઞાનનો ભોધ દીધો છે તો તે વખતે કબીરની ભોધ દેવા યોગ્ય જામર હોવી જ જોઈએ, એ ધારણા અયોગ્ય નથી; વારત્તવિક છે. તેમજ કબીર સાહેબે મીરાંબાઈ વિશે કવન ૨૨૫ છે એટલે મીરાંબાઈ પણ સિંકદર શાહના રાજ્ય અમલ પહેલાં થઈ ગયેલાં વા તે સમયમાં વિદ્યમાન હોવાં જોઈએ. આ પણ નિઃસંશય છે. એ પ્રમાણે માનીએ તો મીરાંબાઈ કુભારાણીની સ્ત્રી હોવાનો સંભવ છે, કારણ કે કુભો રાણો એજ સમયમાં એટલે ઈ. સ. ૧૪૧૯—૧૪૬૯ સુધી ગાદીએ હતા.

એકલા કબીર સાહેબે જ મીરાંબાઈ વિશે ગાયું છે એમ નથી. તુલસીદાસ કવિ જે અકબર પાદશાહના વખતમાં વિદ્યમાન હતા, ને જે સંવત ૧૫૮૯ ઈ. સ. ૧૫૩૩ માં જન્મ્યા હતા એવું માનવામાં છે તેણે પણ મીરાંબાઈ વિશે ધિશારો કીધેલો જણાય છે. તેણે ગાયું છે કે

ઝેર હતાં તેનાં અમરત કીધાં ને, આત્મા મીરંને દાધ;
મહેતાને મંટણીક મારવા આવ્યો, ત્યારે કેદારો લાગ્યો મધરાત. પ્રજુ.
બમ્તોના તમે સંકટ બાગ્યાં, ત્યારે દ્રઢ આવ્યો વિશ્વાસ;
તુલસીના સ્વામીને કહું કરજનેરી, પૂરો અંતરની આશ. પ્રજુ.

હવે મીરાબાઈના સંબંધમા એક ગૃહસ્થ મીરાના

સ્વસ્તિ શ્રી તુલસી ગુણુ દુપણુ ગોસાઈ,
વારંસ્તિવાર પ્રણામ કરું હું અબ, હર હું શોક સમુદાઈ.
ધર કે સ્વજન હમારે જે તે, સખન ઉપાધિ બહાઈ;
સાધુ સગ ઝૌર બજન કરત મોહિ, દેત કલેશ મહાઈ.
બાલપને તે મીરા કીન્હો, ગિરિધરલાલ મિતાઈ,
સો તો અબ છૂટત નહિ ક્યોંહું, લગી લગન વરીયાઈ.
મેરે માત પિતા કે સમ હો, હરિભક્તન સુખદાઈ,
હમકો કહા લિખિત કરિવો હે, સો લીખીયો સમુદાઈ.

પદ્યથી એવું માને છે કે મીરા ઉપર રાણાજીનો ત્રાસ વધ્યો ત્યારે શુ કરવું તે બાબત તેણે તુલસીદાસની મલાહ માગી હતી, ને તે પરથી તુલસીદાસે નીચેનું પદ.

જન કે પ્રીય ન રામ વૈદેહી
તીન ત્યાગીએ કોટી વૈરી સમ, યદ્યપિ પરમ સનેહી   જનકે.
પિતા તબ્યો પ્રહ્લાદ વિભિષણુ, બધુ બરત મહતારી,
બલિ ગુર તબ્યો કથ મન વનિતા ભયે જગ મગલકારી.   જનકે.
નાતો નેહ રામસો સાચો, સુકૃતિ સત જહાલો,
અજન કહા આખ જો કુટે, બહુ તક કહું કહા લો,   જનકે,
તુલસીદાસ પૂજ્ય સોઈ પ્રીતમ, પુત્ર પ્રાણુ તે ખારો,
બ્યાકો લડ્યો રનેહ રામસો, સોઈ જગ હેતુ હમારો,   જનકે,

પ્રત્યુત્તરમા લખ્યું હતું જે પરથી મીરાએ મેવાડ તજ વદ્રાવનનો રસ્તો લીધો હતો આ હકીકત ખરી હોય તો મીરાબાઈ અકબર બાદશાહના સમયમા વિદ્યમાન હોય એ નિ સશય છે, ને 'સતી મંડળ' તથા 'મહાજન મંડળ' ના કર્તા વગેરેએ મીરાના જીવન વૃત્તાંતમા અકબર તથા તાનસેન મીરાને મળવા ગયા હતા તથા અકબરે હીરાનો હાર અપ્યો હતો વગેરે જે કથા આપી છે તે ખરી હોવી જોઈએ આ હકીકતનું મૂળ તપાસીએ તો તે નાબાજી કૃત ભક્ત-માળ હોય એમ જણાય છે. નાબાજીએ મીરાબાઈ વિશે જે કથા કહી છે તેમાં 'મેહેતે જનમ શ્રમિ' અને 'રાનાકે સગાઈ ભઈ' કહી નીચલું કવિત કહ્યું છે

રૂપકી નિકાઈ ભૂપ અકબર બાઈ હિરે લિયે સગ

તાનસેન દેખિવેકો આયો હૈ ॥

એટલે નાબાજી પણ મીરાબાઈને અકબરના સમયમા થયેલી માને છે.

આ બે વિરોધી મત બારીકીથી નિરીક્ષવા યોગ્ય છે. કબીર સાહેબની 'નામ નીસરી મીરાબાઈ,' "તારી મીરાબાઈ," 'જ્યોત મં જ્યોત મિલાઈ'" વગેરે ઉક્તિઓ માન્ય રાખીએ તો મીરાબાઈએ તુલસીદાસને લખેલો પત્ર તથા તુલસીદાસે લખેલો પત્યુત્તર બંને થકા યુક્ત

છે, એટલું જ નહિ પણ નાભાજી કવિત પણ લોક વાચકને આધારે હોવું જોઈએ એમ કહેવામાં બાધ નથી. એ પત્રો સત્ય માનીએ તો કપીર સાહેબના કવનોમાં મીરાંનું નામ જણાય છે તે કપીરનાં પોતાનાં પદ નહિ હોતાં કાંઈ બીજાની કૃતિનાં હોઈ કપીંગના નામથી પ્રસિદ્ધ કીધેલાં હોવાં જોઈએ. એ બેમાં સત્ય શું છે તે કથનું અશક્ય છે.

તથાપિ કવિ સામળદાસના કહેવા પ્રમાણે મીરાંબાઈ જયમંવ રોકોડની પિત્રાણુ બ્હેન હોય તો તે જયમલ જે વખતે બાદશાહ અકબરે ઈ. સ. ૧૫૬૮માં ગણા ઉદયમિદને હુગલી ચિતોડ લીધું તે મંચામમાં મગધિયો યર્ષ લડ્યો હતો તે હોવો જોઈએ, ને તે એજ હતો એ ઇતિહાસથી પ્રસિદ્ધ છે. એ ચોક્કા જયમલની પ્રસન્ના જહાંગીરનામામાં તથા અશુબ દુર્યો રચેલા આધન-ઈ-અકબરીના પુસ્તકમાં કરવામાં આવેલી છે, તથા બાદશાહ અકબરે તો દિલ્હિના દરવાજા ઉપર બે બાજુએ બે પથરના હાથી કોતરનારી એક ઉપર જયમલની મૂર્તિ મૂકાવી હતી એવું દેશી તથા વિદેશી ઇતિહાસત્રો કહે છે. આ પ્રમાણે જયમલનું નામ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું છે, ને બકિતને માટે મથાદૂર થયેલી મીરાંબાઈ જેવી તેની બ્હેનનું નામ પ્રસિદ્ધિમાં નથી આવ્યું એજ આશ્ચર્યકારક તથા શંકાસ્પદ છે.

આ વખતે બાદશાહની બિમર માત્ર ૨૬ વર્ષની હતી. ચિતોડ ગદ હત્યા પછી તે મીરાંબાઈને મળવા ગયો હોય એવો મંભવ નથી. કારણ મીરાંબાઈ એક લેખકને આધારે ઈ. સ. ૧૫૪૭ માં સ્વર્ગવાસ થયાં હતાં.

વળી મીરાંબાઈ વિષે એવું કહેવામાં આવે છે કે તે ઈ. સ. ૧૫૪૦ માં વિદ્યમાન હતા. એ વખતે બાદશાહ અકબરનો જન્મ પણ ન હતો તો પછી બાદશાહ અકબરને તાનસેન મ્યારે મલવા ગયા હશે? તેમના મળવા ગયા પછી રાણાજીને ખબર પડતા તેણે મીરાંબાઈને શાલિગ્રામને નામે એરી નાગ મોકલ્યો હતો, ને તે પછી મીરાંબાઈએ મેવાડ તજ વડાવન મેવ્યું હતું એરી કથા લોકો કહે છે. એમાં શાલિગ્રામનો પ્રમગ કદાપિ મત્ય હશે, કાન્ય તેને મીના

ડાબા કે શાલિગ્રામ બોલત કાય નહિ યાં,

હમ બોલત તુમ બોલત નાહી, કાહેકો મૈન ધરે પહીયા,

યદ બવસાગર અગમ બડો હે, કાઠી લેડુ ગલિકે બહીયા,

મીગં કહે પ્રભુ ગીરધર નાગર, તુમહી હો મોર સદહીયાં

કવનથી પુષ્ટિ મળે છે, પણ એ પ્રમંગની માથે અકબરનું નામ જોવામાં આવે છે તે “ તો લોકોની જ કૃતિ હોય એવું જણાય છે.

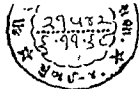
મીરાંબાઈનું જ્ઞાત લખવામાં આધુનિક લેખક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન બાઈ ઍનિબિઝેટ છે. તેણે પોતાના પુસ્તકમાં કહ્યું છે કે મારવાડના ઘણી કાળજવાળા ઇતિહાસક મુનશી દેવી-પ્રસાદ, મીરાંબાઈ કુમાર જોગદાજીનાં પત્નિ હોવાનું કહે છે, ને તે ઘણું માનવા યોગ્ય ગણી મીરાંબાઈનું જ્ઞાત લખવામાં તેને તે અનુમર્યા છે. ઍનિબિઝેટ કહે છે કે “ In the old dominions of Marwar was a small village Merata where, to Ratan-sinh of Merata, grandson of Jodha, Rahtore ruler of Marwar, was born a daughter (S. 1773 A. D. 1517).

આ ઇતિહાસકના કહેવા પ્રમાણે મીરાબાઈ ઈ સ ૧૫૧૭ માં જન્મ્યા હોય, ને તેના જ કહેવા પ્રમાણે તે ઈ સ ૧૫૪૭ માં સ્વર્ગવાસ થયા હોય તો મીરાબાઈએ માત્ર ૩૦ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવ્યું હતું એમ કહી શકાય હવે કુમાર ભોજરાજીજી રાણા સમનો વડો પુત્ર હતો, ને તે પિતાની હયાતિમા એટલે કુમારપદે જ મરી ગયો હતો. રાણો મગ ઈ ન ૧૫૩૦ માં મૃત્યુ પામ્યો હતો, ને તેની પછી તેનો ત્રીજો પુત્ર રાણો રત્નસિંહ ગાદીએબેઠો હતો એ ઇતિહાસથી પુરવાર થઈ શકે છે એથી કરીને કવિ સામળદાસ તથા ઇતિહાસ દેવીપ્રસાદના કહેવા પ્રમાણે મીરા ભોજરાજીજીના પત્નિ હોય તો તેને ઈ સ ૧૫૨૮-૨૯ માં એટલે કે ૧૧-૧૨ વર્ષની વયે વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું હોતું જોઈએ આ હકીકત કેટલીમત હોવી જોઈએ તે વિશે વિશે નહિ કહેતા માત્ર એમજ જ મું છું કે રજપૂતોમાં બાળકને જયે જ હોય છે નથી હોતા એમ કદાપિ મ્હીએ તો પણ હરકત નથી માટે એ તર રીખ પણ વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય નથી એ ઇતિહાસકના ઇતિહાસ ઉપરથી વિશ્વાસ ઉઠવું કારણ તો તે પણ કહે છે ૨ બાદશાહ અબ્બર તાનમેનને સાથે તેડી મીરાબાઈને મળ ગયો હતો એની ખિસેન્ટે પણ એ વાતની એ જ પુસ્તકમાં શકા કીધી છે, ને મ્હું છે કે એ કદિ બને એનું નથી કારણ મીરાબાઈના મૃત્યુ સમયે અકબરની ઊંમર માત્ર આઠ વર્ષની હતી આ વખતે આપણે જાણીએ છીએ ૨ બાદશાહ અબ્બર, બાદશાહ હુમાયુની સાથે ઈરાનમાં હતા તો મેની મુલાકાત કેમ સમ્ભવે ?

એ હકીકતની સત્યતા આપણે બીજી રીતે જોઈએ મીરાબાઈને કવિ તુલસીદાસે મેવડ છોવાતી સલાહ આપી હતી એમ કેટલાકનું કહેવું છે એ સળખામાં મેં ઉપર ઇશારો કર્યો છે હવે તુલસીદાસનો જન્મ ઈ સ ૧૫૩૩ માં થયો હતો એટલે તે સલાહ આપવા યોગ્ય વયનો થાય તે પહેલાં મીરાબાઈએ મેવાડ તજી દીધેલું હોય જ કેમકે તે ૧૫૪૭ માં તો સ્વર્ગવાસ થયા હતા પરંતુ મીરાબાઈ ઈ સ ૧૫૪૭ માં સ્વર્ગવાસ ન થયાં હોય, ને તુલસીદાસે આપેલી સલાહ સત્ય હોય એમ માનીએ તો મીરાબાઈનો જન્મ પણ ઈ સ ૧૫૧૭ માં નહિ હોતા તુલસીદાસના જન્મ તારીખની આગળ પાછળ કોઈ વર્ષમાં થયેતો હોવો જોઈએ તો મ્હી અકબર બાદશાહ વિદ્યા વિલાસી હોઈ પોતાના રાજ્ય હુબારમાં કવિ વગેરેને સાથે સત્કાર આપતો હતો એટલું જ નહિ પણ તેમને પૈસે ટકે આશ્રય આપતો હતો એ તે વખતના કવિઓની કાવ્ય પ્રસાદિની આજે જાણીએ છીએ એ કવિઓમાં મુખ્ય તાનમેન, મગ સુરદાસ જગન્નાથ આદિ મેવાડ કોઈ એ બધાએ કવિતા લખી છે, એટલે તેમના કાવ્યોમાં કોઈ સ્થાને મીરાબાઈનું નામ આવે તો તેની આપણે આશા રાખીએ પરંતુ આપણી એ આશા નિરાશા જ છે કારણ કે મેવાડ કોઈ એ બધાએ કવિતા લખી છે, એટલે તેમના કાવ્યોમાં કોઈ ઠેકાણે મીરાબાઈનું નામ નથી પરંતુ મીરાબાઈની ભક્તાણીની પ્રથસા સામળા અકબર મેવાડ મેવાડ થયેલી માં તાનમેન જેવા મધ્યદૂર ગવંથાને સાથે તેડી તેને જોવા ગયા તેવી ભક્તાણીની કથા કબીર માહેઅકબરીમાં કે કોઈ કવિના કાવ્યમાં વાચવામાં ન આવે તેથી આપણે સંભવિત વગેરે ઉક્તિજ મીરાબાઈ અબ્બરના સમયમાં વિદ્યમાન હોય એ સંભવિત અથવા લખેલો પત્ર

(અપૂર્ણ)

“ ભાતું ”

ધરતીકંપ સંબંધી જેને સાયન્ટિફિક યાને શાસ્ત્રીય શોધ કહિયે અને જે વિષયના શાસ્ત્રને ઇમેજીમાં સિસમોલોજી (Seismology) એટલે બૂકપશાસ્ત્ર કહે છે તે તો લગભગ અર્ધી સદીથી જ શરૂ થયું છે. તે પહેલાં એ સંબંધી જાણવા યોગ્ય કંઈ હકીકત મળી આવતી નથી. આ વિષયમાં હાલમાં મિ. જોન મિલ્ને એફ. આર. એસઃ કરતાં અધિક પ્રમાણરૂપ ખીન્ને કોઈ નથી એમ કહિયે તોપણ ચાલે. એણે એ સંબંધી અભ્યાસમાં વીસ વર્ષ જાપાનમાં કાઢ્યાં છે અને આખી પૃથ્વી ઉપર જેટલા ધરતીકંપ થાય તેની ખરાબર ખબર પડે, દરેક ધરતીકંપનો દરેક દરેક આંચકા નોંધાય એવાં યન્ત્રો ત્યાં જ શોધી કહાડી કંઈ પણ ખામી ન ગ્રહે એવાં બનાવ્યાં છે. આવાં યન્ત્રોવડે ધરતીકંપ સંબંધી અવલોકન કરવાનું એક મુખ્ય સ્થાન હાલ, ઇન્ડિયનની દક્ષિણે આવેલા વાઈટ નામના ટાપુમાં રાખવામાં આવ્યું છે. સદર યન્ત્રો વગેરે મિ. મિલ્નેએ એક વખત (ગઈ સાયે) 'રિયુ ઓફ ગિન્યુઝ' ના પ્રસિદ્ધ એડિટર મિ. રોડને બહુ મહેરબાનીથી બતાવ્યાં, તે વખતે એ બન્ને મૃદસ્યો વચ્ચે ધરતી-કંપ સંબંધી જે વાતચીત થઈ તે જાણવા યોગ્ય હોવાથી અત્રે આપવામાં આવે છે:—

મિ. રોડે પૂછ્યું—“ તમને એમ લાગે છે કે દિવસે દિવસે ધરતીકંપ વિશેષ થાય છે ? ”

મિ. મિલ્નેએ કહ્યું—“ નહિ જ. ગયા થોડા મહિનામાં (૧૯૦૫-૦૬ માં) કેટલાક ધરતીકંપ થયા છે અને તેમાં કેટલાંક શહેરોનો નાશ થયો છે તેથી કરી બહુ થયા એમ લાગે છે. પણ ખરી રીતે તો, સાધારણ રીતે જે મ્હોટા ધરતીકંપ થાય છે તે કરતાં બિલકુલ વધારે થયા નથી. છે એમ કે ધરતીકંપનો જે પ્રદેશ છે તે ભાગમાં કેટલાંક મ્હોટાં શહેરો આવેલાં છે, પણ ધણે ભાગે તો એ એવે કેસણે થાય છે કે જ્યાં પ્રમાણમાં થોડું નુકસાન કરે છે અને તેથી કરી વર્તમાનપત્રોમાં એની હકીકત ભાગ્યે જ આવે છે. પૃથ્વીમાં નિર-ન્તર ફેરફારો થયા કરે છે પણ તે જૂત કાળમાં જેટલી ઝડપથી થયાં છે તે કરતાં વધારે કે ઓછી ઝડપથી ભવિષ્યમાં થશે એમ માનવાનું કારણ નથી. ”

“ ત્યારે તમારી ગણતરી પ્રમાણે દર વર્ષે કેટલા ધરતીકંપ થાય છે ? ”

“ એ કહેવું મહેલું નથી. કાંજુ હજી ધણુ એવા ભાગ છે કે જ્યાં એ બાબતનાં અવ-લોકનો હજી લેવામાં આવતાં નથી. પરંતુ બધા મળી આશરે ત્રીસેક હજાર થતા હશે. ”

“ એટલે કે રોજના સો પ્રમાણે ! ? ”

“ હા, પણ અલગત એમાંના ધણુ ખરા એટલા હલકા હોય છે કે જે બિલકુલ જણાતા નથી. માત્ર એમની નજદીકમાં આવેલ અવલોકનસ્થાનનાં યન્ત્રોમાં જ એની નોંધ થાય છે. એટલું જ. છતાં વર્ષ દિવસમાં આશરે ૬૦ એવા ભારે હોય છે કે જેની નોંધ, પૃથ્વી ઉપર હાલ આ બાબતનાં જેટલાં અવલોકનસ્થાન કરવામાં આવ્યાં છે તે તમામમાં થઈ જાય

છે. એવી ગણતરી કન્વામા આવી છે કે આખી પૃથ્વીને હલાવી નાખે એવા ધરતીકપના આય-
કાથી ખડકે અથવા પહાડ એવો એકદમ પડે કે જે ત્રીસ માઈલ સુધી નીચો જતો રહે.”

“ધરતીકપ શાથી થાય છે ?”

“પૃથ્વીમા નિરન્તર ફેરફારો થયા જાય છે તેને લીધે. પૃથ્વીનું પડ એની અંદર રહેના
ગર્ભ ઉપર આધાર રાખી રહેલ છે અને એ ગર્ભની ગરમી જેમ જેમ ઓછી થતી જાય
છે તેમ તેમ સંકોચાતો જાય છે આમ આધારરૂપ ગર્ભનો અમુક ભાગ એકદમ સંકોચાતા
તે ઉપર આવેલ પૃથ્વીના પડની સપાટીના ભાગમા અગર ખડકોમા ચીંગ પડે છે અને ખાડા
થાય છે તથા કેટલીક વખત આગળના ખાડા પહેલાના કરતા મોટા થા એટલે કે છે
ખડકનો જે ચા એક વખત આવી રીતે થતા ધસી પડી ધનતીકપ થયો હોય છે તે વધારે
પડી ખીજો ધરતીકપ થાય છે વળી ગુરુત્વાર્ષણ (Gravitation) પણ ધરતીકપ કર
વામા કઈક ભાગ જન્મવે છે દાખલા તરીકે ધરતીકપવાળા પ્રદેશમા આવેલ સમુદ્રને તળિયે
જે ભાગમા કચરોનો પુષ્કળ ભાર થાય છે ત્યારે તે ભાગ કેટલીક વખત એકદમ ખેંચી જ
વાથી પણ આયકા આવે છે ઉચ્ચા ઉચ્ચ સપાટ પ્રદેશ તથા પર્વતો, નદીઓ તથા બેઠેણિ
યાથી આગળ પાછળનો કચરો, માટી વગેરે ધોવાતા ધીમે ધીમે ઉચ્ચા તરી આવે છે અને
ત્યાં સુધી તો ધરતીકપ થવાનું કારણ નથી. પણ તેને બદલે કોઈ કાગણથી આસપાસની
જમીન એકદમ ખેંચી જઈ તે એકાએક ઉચ્ચા થઈ આવે તો પણ ધરતીકપ થાય છે ”

“પણ શું ધણી વાર મહાન જ્વાળામુખી શટવાથી ધરતીકપ થતા નથી ?”

“એક વખત એમ ધારવામા આવતું પણ ખરી રીતે, જ્વાળામુખીને ને ધરતીકપને
ચોટાંજ નબળ છે જ્વાળામુખી ફાટ્યા પછી સખત આયકા લાગવાને બદલે પ્રથમ ધરતી
ખપનો આયકા અને પછી જ્વાળામુખીનું ફાટવું એ વધારે શક્ય છે એટલે કે જ્વાળામુખી
ફાટવાને ધરતીખપનો રહેજ આયકા પણ બસ છે ”

“મોટા ધરતીકપની પાછળ ન્હાના ધરતીકપ કેમ થાય છે ?”

“મોટા ધનતીકપ, મોટા વીરો પડી જમીનનો મોટો ભાગ ધસી પડવાથી થાય છે
તે ત્યાર પછી ન્હાના આયકા તો આ પ્રમાણે અન્યવસ્થિત થયેલો જમીનનો ભાગ બચ
જાય તથા સુધી અગર ઢેકાલે પડી જતા સુધી થાય છે જેમકામાં જે મોટો ધરતીકપ
થયો છે તે પછીના તેના આયકાનું જોર દબેશ ઓછું થતા થતા પૂરેપૂર્ણ શમી જવાને દબ
કમતીમા કમતી બે મદિના લાગશે.”

“કિંગડમમા દાસ જે ધરતીકપ થયો તેની નોંધ અગર ખબર તમાન વચ્ચે તમને
થઈ હતી ?”

“ બેશક. તાર્થી મ્હને ખબર પડી તે પહેલાં જ આ યન્ત્ર ઉપરથી મ્હાન જાણવામા આવ્યું હતું કે ધરતીકંપ થયો ”

ત્યાર બાદ મિ મિન્નેએ એ યન્ત્ર કેવી રીતે માસે છે તે તથા એનું આશ્ચર્યકારક મંડારાહીપણ—અર્થાત્ દલકામા દલકા ધરતીકંપના મંડાર પણ એ કેવા સ્પષ્ટ રીતે અને સૂક્ષ્મ રીતે ગ્રહણ કરે છે તે બતાવ્યું. એટલે સુધી છે કે જે બારે ચણતર કામ ઉપર એ યન્ત્ર ગોઠવવામા આવેલ છે તે યન્ત્રને તો શુ પણ તે ચણતર કામને પણ સ્થેગ સ્પર્શ થતા યન્ત્રના કારાઓ આમ તેમ ફરવા લાગ્યા.

“ ત્યારે તમાના યન્ત્રમા ધરતીકંપ થવાનું જણાય છે ત્યારે તે ક્યે સ્થળે થયો તે તમે કહી શકો ? ”

“ સાધા-ણુ રીતે એક બે જગો વચ્ચે બતાવ્યર વહી શકું પણ વખત-વર્ગો—સુધી કાયમ અવયોગન કરવાથી જ એ બની શકે છે એની ગણતરી કંપ અથવા ધ્રુવરેખા મોગને રીતે આવે છે તે ઉપર છે—એક તો સીવા પૃથ્વીની અંદરથી અને બીજા પૃથ્વીની મપાટી ઉપરથી આ બે જાતના આન્દોનનોની અમર જણાતા વચ્ચે જે વખત લાગે તેના ૧૨૬ ઉપરથી ધરતીકંપ કેટલે છેટે થયો છે તે નક્કી કરી શકાય છે દાખલા તરીકે, એ બે વચ્ચેનો ૧૨૬ ૨૮ મિનિટ છે અને ૨૮ મિનિટ એટલે ૬૦ ડિગ્રીઝ. પછી કગવાનુ એટલું જ કે જે સ્થળે આ ૧૨૬ નોંધવામા આવ્યો હોય તે સ્થળ મધ્ય બિન્દુ તરીકે લઈ, ૬૦ ડિગ્રીની અર્ધબ્યામરેખા (radius) તરીકે લઈ તે પ્રમાણે એક ચક્ર દોરવું એ ચક્રની બીટી જે બાગમા થઈને જય તે બાગોમાથી કાઈ ઠેકાણે ધન્તીકંપ થયેતો ટોવો નેનુએ મેરેટા ધરતીકંપ બની શકે એવા પ્રદેશ ફક્ત વેસ્ટ ઇન્ડીઝ તથા ટિબેટ છે. પણ ટિબેટમા ધન્તીકંપ થાય તો એ વિષે કંઈ જ ન સબગાય અને વેસ્ટ ઇન્ડીઝમા થાય તો બીજે જ દિવસે એ મબધી અહેવાવથી વર્તમાનપત્રો ભગઈ જાય. ”

“ ત્યારે ધરતીકંપ ક્યા થયો તે નક્કી કરવામા પૃથ્વી મોગ છે એ વાત ચોક્કસ માનો છો ? ”

“ બેશક ”

“ આખી પૃથ્વી ઉપરની આવી નોંધ તમને મળે છે ? ”

“ હા જે જે ઠેકાણે આવા યન્ત્રો રાખવામા આવી નોંધ થાય છે ત્યાની નકલો મ્હને મળે છે અને મ્હારી અર્દાની હું એમને મોકલું છું. આ બાબતમા હાલ એટલે સુધી દરવામા આવ્યું છે કે જેથી આખી દુનિયાની તપાસ થાય છે હાન આશરે ૪૦ ઠેકાણે આવાં અવયોગનરચાનો કગવામા આવ્યા છે અને ત્યા કામ ચાલે છે અને તે સર્વની નોંધની આપ લે થાય છે આમ ચવાથી ઉપયોગી શોધો થઈ છે ”

“ ધરતીકંપની નોંધ કરવી એ બેશક બહુ રસ ઉપજાવે એવું છે; પણ આ સાયન્સની (શાસ્ત્રની) ઉપયોગીતા શી ? ”

“ એનો સર્વથી તાત્કાલિક લાભ તો દરિયામાં જે તારનાં દોરડાં નાંખવાનાં હોય છે તે વખત કયો ભાગ અગર પ્રદેશ દૂર કરવો અને કયા ભાગમાં નાંખવાં એ નક્કી કરવાનો છે. વળી આ (Seismology) ઉપરથી અમે એટલે સુધી ખાતરી કરી આપીએ છીએ કે દરિયાની અંદરનું તારનું દોરડું ધરતીકંપના આંચકાથી તૂટ્યું છે કે કોઈ બીજા રાજસત્તાવાળાએ તોડ્યું છે. રાજ્યોના પરસ્પર વિરોધમાં આવું કેટલીક વખત બન્યું છે. અમુક ઠેકાણે ધરતીકંપના આંચકા તથા સમુદ્રનાં મોઝાંથી તાર મળતા નથી એમ કહેવામાં આવેલું પણ હવે આ ચન્ન વડે નક્કી કરતાં ધરતીકંપની વાત તદ્દન ખોટી ઠરેલી. વળી ધરતીકંપની ગતિ વિગેરેનું યથાસ્થિત જ્ઞાન જે Seismology (સિસમોલોજી) જૂકંપશાસ્ત્રે અમને આપ્યું છે તેનો ઉપયોગ મિનારા બાંધવામાં, પૂલો બનાવવામાં, ઉચી ચિમનીઓ ચણવામાં, તથા દિવાલો, ધરો, તળાવો, પાણીના બંધ વગેરે બાંધવામાં કરવામાં આવ્યો છે. અને તેનો પરિણામ એ થયો છે કે જે પ્રદેશોમાં ધરતીકંપ હર વખત થાય છે ત્યાં આવી રીતે બાંધેલાં મકાનો અથવા બાંધકામો સખત આંચકામાં પણ ટકી શક્યાં છે અને સામાન્ય જૂની રીતનાં જમીન દોસ્ત થઈ ગયાં છે. ઢુંકામાં આ વિષયનું સાયન્સ બીજી ધણી બાબતોમાં પણ ઉપયોગી થયું છે.”

“ તમારા કહ્યા પ્રમાણે વર્ષમાં ૬૦ મોટા ધરતીકંપ થયાનું વર્તમાનપત્રોમાં જોવામાં આવતું નથી ? ”

“ એનું કારણ એ કે એ સાઠ પૈકી ઘણો ભાગ સમુદ્રની નીચે થાય છે અને કેટલાક દુનિયાને આડે ઠેકાણે થાય છે.”

“ તમને એમ લાગે છે કે લાલ જે ધરતીકંપવાળો પ્રદેશ છે તે આગળ જતાં કદાચ વધે ? ”

“ મને નથી લાગતું કે એમ માનવાનું કંઈ કારણ હોય. ધરતીકંપવાળા પ્રદેશની બહાર જે લોકો રહે છે તેમને તો પહોંચવું કારણ નથી; પણ જે લોકો એ ભાગમાં રહે છે તેઓ ખાસ કરીને મકાનો બનાવવાની બાબતમાં જૂકંપશાસ્ત્ર (સિસમોલોજી) ના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરે તો સાફ. જ્યાં જ્યાં એ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે ત્યાં જન માલની નુકસાની ઓછી થઈ છે.”

“ સાયન્સ.”

સંગીતની મહત્તા અને સ્ત્રીઓને સંગીત શિક્ષણની આવશ્યકતા.

પ્રકરણ ૧ છુ

સંગીતની મહત્તા.

વ્યરીન્ન ચયમિદં ધર્મ કામાર્થ મોહદમ્ ।

કીર્તિ પ્રાગલ્ભ્ય સૌભાગ્ય વૈદગ્ધ્યાના વવર્ધનમ્ ॥

ઔદાર્ય સ્થૈર્ય ધૈર્યાણાં વિલાસસ્ય ચ કારણમ્ ॥ ૧૦ ॥

દુઃખાર્તિ શોક નિર્વેદ સ્વેદ વિચ્છેદ કારણમ્ ॥ ૧૧ ॥

અપિ બ્રહ્મપરાનન્દાદિદમ્ભવધિકુ ધ્રુવમ્ ।

જહાર નારદાદીના ચિત્તાનિ કથમન્યથા ॥ ૧૨ ॥

સંગીત ન્તાકર, નર્તનાધ્યાય

ભાવાર્થ—ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોહને આપનારૂં, કીર્તિ, શાન્તિ, પ્રગલ્ભતા—મોહતા, સૌભાગ્ય, લોક વિષયક ચતુરતા વધારનારૂં; તેમજ ઉદ્ધતા, ચિત્તરતા, ધૈર્ય અને વિનામના કારણુ રૂપ એવું ત્રણ પ્રકારનું (ગાયન, વાદન, નર્તન) સંગીત તે દુઃખ, પશ્ચિત્તાપ, શોક, ચિન્તની શન્યતા તથા ખેદને કાપી નાખે છે. એ સંગીતનો આનંદ પરમહત્તા આનંદથી પણ અધિક છે, કારણુ, એમ ને ન હોત તો પરમ વૈરાગ્યશાલિ મહાત્મા નાનંદ જેવા થો ગીઓના પણ ચિત્તને તેણે કેવી રીતે વશ કરી લીધા ?

સંગીત વિદ્યા એ સર્વ ધર્મોમા પવિત્ર અને સ્વર્ગવિકલા તરીકે મનાતી આવેની છે એક મહાન દિલસુદ અને એક કેવળ ન્તગની માણુમ, એ બનેને સંગીત રીતે આનંદ આપનારી સંગીત કલા એ એક મહાન, મંજુલ અને મનોહારિણી શક્તિ છે. એની ઉત્પત્તિ વિષે જુદા જુદા દેશની પ્રજાઓમા જે દત કથાઓ પ્રચલિત છે તે સર્વેમા સામાન્ય રીતે એટલું જ કહેવામા આવે છે કે, સ્વર્ગના કોઈ દેવોએ, અપ્સરાઓએ કે બીજા કોઈ પણ પ્રકારના દેવી મતેવોએ એને આ સ્વર્ગ દુનિયા ઉપર આપ્યું છે. પ્રાચીન અર્વાચીન તમામ વિદ્વાનોએ એની પ્રશંસા નિર્વિવાદ રીતે કરેલી છે સ્વીનબર્ન એક સ્થળે લખે છે કે, “ સંગીત એ આ જગત વિશ્વમા ઉત્પન્ન થયું નથી, પરંતુ સંગીત, ચત્રિકા અને સદૃશ્યતા એ ત્રણે ન્યા એકરૂપ હશે એવા કોઈ બાબતશાસ્ત્રી વિશ્વમાથી આ પૃથ્વી ઉપર અવતર્યું હશે.” કાર્લોર્લ

તો કહે છે કે, “ સંગીત એ એક પ્રકારનું અસ્પષ્ટ અને અગાધ ભાવજી છે. તે અનંતસ્વરૂપ પરમાત્માની ખામે આપણને એક ક્ષણ સુધી લઈ જઈ તેના અનંત સ્વરૂપનું ભાન કરાવે છે.” એમ જગતના તમામ તત્ત્વવેત્તાઓએ પોત પોતાની સુભાષિત વાણીથી સંગીત વિદ્યા-કલાની અનૂપમ રીતે પ્રશંસા કરેલી છે. જે ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે, મંગીત વિદ્યાકલા એ પવિત્ર, સૂક્ષ્મ, હૃદયની ઉત્તતિને આપનારી, અને આ દુનિયાના તમામ માનસિક દુઃખોના દિવાસારૂપ છે; ને તેની શક્તિ છેક પરમાત્માના સ્વરૂપનું ભાન કરાવવા સુધી પહોંચે છે. એવી ઉત્તમ કલાને માટે હલકો મત આપનારને કેવો માણસ સમજવો ?

મધુરતાનાં મધુર ઝંજીરો ક્યાંક શુભપણે, તો ક્યાંક પ્રકટ રીતે આ વિશ્વમાં જ્યાં ત્યાં વહાં કરે છે. એ ઝરણો આ વિશ્વમાં વહેતાં વહેતાં માણસ જાતની નજરે ચઢે છે ત્યારે તેની અદ્ભુત કૃતતા, દુહતા, નીચતાદિ અનેક પાશવ ગુણો ક્ષણવારને માટે જતા રહે છે. આ બાજુ વિશ્વમાં એ ઝરણો સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ રૂપે અવતરી મનુષ્યને દેખાવ આપે છે સારે જે આત્મનું ભાન યાચે છે, તે કરતાં મનુષ્યના મન રૂપી વિશ્વમાં કે આધ્યાત્મિક વિશ્વમાં જ્યારે એવા મધુરતાનાં અમૃત તુલ્ય ઝરણો ઉત્પન્ન થઈ, મનુષ્ય પોતે જ્યારે તેને અનુભવી શકે છે ત્યારે તેના આનંદની હદ્દ હોતી જ નથી. મધુરતાના મધુરા ઝરા એવી રીતે અનંત પ્રકારના છે, પરંતુ એ બધાં ઝંજીરો ઉત્પત્તિ સ્થાન કેવળ મંગીત જ છે. એ મંગીતામૃતના મધુર ઝરણનું મૂળશોધવા જઈશું તો તેનું સ્થાન પરમાત્મામાં મળી આવશે એમ ખાતરી સમજવું

મંગીતની આવી પવિત્રતા અને ઉચ્ચતા ખ્યાલમાં આવ્યા પછી સંગીત તે શું એ વિશે થોડુંક જાણવું જોઈએ. ‘સંગીત’ એ શબ્દમાં ગાયન, વાદન અને નર્તન એ ત્રણ કળાઓનો સમાવેશ કરેલો છે. એટલે કે, ગાય, વગાડવું અને નાટકની કળા, નાચવાની કળા એ બધી કળાઓ મંગીતના પેટામાં સમાઈ જાય છે. તેથી બીજા બધાં શાસ્ત્રો અને કળાઓની પેઠે મંગીત એ એક મહાન શાસ્ત્ર છે અને મહાન કળા રૂપે છે. કવિતાને જૂદા જૂદા શ્વેતમાં બોલતી તેને ગાયન કહે છે. એ ગાયેલી કવિતાના સ્વરો અને તાલની પ્રકટતા ગમે તે પ્રકારના યત્રની મદદથી કરવી તેને વાદન (વગાડવું) કહે છે. હવે જે કવિતા ગાઈ વગાડી હોય, તે કવિતાનો જે ભાવ હોય, અથવા તેનો જે રસ હોય; તે ભાવ તથા રસ શરીરના અભિનયો (એક્ટીંગ) થી પ્રકટ કરવો તેને નર્તન એટલે નાચવું કહે છે. એ નર્તન કળામાં વળી નાટકની કળા, નાચવાની કળા અને જૂદા જૂદા પ્રકારથી વેશ લઈ અગતી દાવભાવ કરવાની કળા (નૃત્ય) એ ત્રણ જાતની કળાઓ સમાય છે. ને તે તથા ગાયન, વાદન એ બને કળાઓના શાસ્ત્રો એવડાં મહોટાં અને સૂક્ષ્મ છે કે, તેનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવાને માટે આ એક જીંદગી તો શું પણ સેંકડો જીંદગીઓ પૂરી કરવી પડે !

સંગીતનું બધું મહાજી એ વસ્તુ ઉપર છે: સ્વર અને કાળ. સ્વર અને કાળના વિસ્તારનું ચોક્કસ માપ બોધી તેમાંથી અનેક પ્રકારના આનંદ લેવાનું કામ મંગીતનું છે. સ્વર અને કાળ એ બનેના મૂળ, અનંત સ્વરૂપ પરમાત્મામાં જઈ પહોંચે છે; સ્વરની સૂક્ષ્મતા અને સ્થૂલતાનો જ બધો વિસ્તાર વિશ્વમાં બાધી રહેલો છે. એ સ્વરના મૂળ સ્વરૂપને નાદ (અવાજ, શબ્દ, ધ્વનિ વગેરે) કહે છે. તેના બે વર્ગ છે સૂક્ષ્મ નાદ અને સ્થૂલ નાદ. સૂક્ષ્મ નાદને અનાહત નાદ કહે છે અને સ્થૂલ નાદને આહત નાદ કહે છે. જે નાદ માણસ જાતથી

સંભળાતા નથી તે સૂક્ષ્મ નાદ છે, અને જે મબળાવ છે તે ગ્રૂલ નાદ છે એ સ્થૂલ નાદમાથી જે નાદ બહુ જ મીઠા અને આનંદ આપી શકે એવા છે તે માત્ર સાત છે તેમને સ્વર કહે છે તે સ રિ ગ મ પ ધ નિ એમ માત્ર પ્રકારના છે અને એ માત્ર સ્વગી જુદી જુદી રચનાથી જુદા જુદા ભાવ-રસ વાળી સ્વગ રચના થાય છે તેને રાગ કહે છે ગગ એ મગી-તનો આત્મા છે એવા રાગો અનંત છે તેમનો કઈ પાન નથી કોઈ પણ રાગને પૂર્ણ સ્વરૂપમા પ્રકટ કરવો એ જ મગીત કળાનું મુખ્ય કામ છે

ગગની પૂર્ણતા કન્વા માટે સ્વરોની અને પ્રમટે ગ્યના મરવી પડે છે તે રચના આમ, મૂર્છના, તાન, કમ, પ્રસ્તાર કૂટતાન મેલ (યાટ), અનકા વગેરે અનેક રૂપે વિસ્તાર પામે છે સ્વરો તો માત્ર ૭ જ છે પણ તેની મૂર્છનાઓ ૭૦ હજાર કમ ૩ લાખ ૭૫ હજાર, તાન ૮૪, પ્રસ્તાર ૧૧ હજાર, કૂટતાન ૫ કરોડ ૮૮ લાખ, મેલ ૪ હજાર, રાગ ગ્યના મુખ્ય ૭ હજાર અને તેની મિશ્ર ગ્યનાઓ કરોડો પ્રમાણની અને અનમાત્રિની રચનાઓ પણ અનંત છે એ બધાનો પાન આવે તેમ નથી એટલુ થયા પછી જે તે ભાવ રસને પોતણુ કનારા રાગમા ગવાતી કવિતાઓની વિશેષ રચના કે જેને પ્રબધ મહે છે તેના પ્રાચીન શાસ્ત્રાનુસાર ૪૫૦૦ બેદ તથા તાળના પણ અનંત બેદ થાય છે આ પ્રમાણે રાગ રૂપી વિશ્વનો વિસ્તાર એવડો મહાન છે કે તેનો પાર પામવા જતા માણસનો એમ છદ્ગી એક ક્ષણ જેવી ઘર્ષ પડે છે

આ ઉપરથી જણાઈ આવશે કે, મૂળ નાદનો વિસ્તાર મરી જુદી જુદી અમગ વડે દરેક રસ-ભાવ વગેરેનો આનંદ લેવો એ સંગીતનું જ પ્રયોગન છે એ નાદની શક્તિ અપૂર્વ છે અને મહાન છે સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ વિશ્વમા એ નાદની ધાન અવિનિષ્ક્રિત પ્રનાર રૂપે નદી રૂપે, ઝનુ રૂપે સતત વહેતી રહે છે તેથી જ તમામ પ્રાણીઓ મનુષ્યો અને દેવો (મહાત્માઓ યોગીઓ) આ બધો વ્યવહાર ચલાવી શકે છે નાદની અગળ શક્તિ વિષેનું વિવેચન કરતા તો એક મહાભારત અથ લખવો પડે પરંતુ દુઃખમા જણાવવાનું કે, દુનિયામા આજ સુધી જેટલી પ્રબળ શક્તિઓનો શોધ થયો છે તે સર્વેમા નાદની શક્તિ અગ્રાધ છે અનંત તારા ગણો, અનંત ગ્રહો અનંત પૃથ્વીઓ અનેક જગ્યા તમામ વનસ્પતિઓ અને તમામ પ્રાણીઓ નાદ શક્તિથી કાર્ય કરતી જણાય છે એ નાદથી તમામ પ્રાણી માત્ર અનેક જાતના શમ્દો કરે છે મેનવાની ભારા જે અરો (ક, ખ, ગ વગેરે) થી બની છે તે અક્ષરો નાદથી થાય છે અક્ષરોથી પદ (ધડો સોટો વગેરે) થાય છે, પદથી બાપણુ થાય છે અને એ બાપણુથી વ્યવહાર ચલાવી શકાય છે મતનબ કે આ મર્વ વિશ્વ નાદને આધિન છે એ જ નાદ વિના મીત થતું નથી એ જ નાદ વિના સ્વગ થતા નથી, એ જ નાદ વિના નર્તન પણ થતું નથી માટે મગીત નાદમય જ છે આ વિશ્વના તમામ પરમાણુઓ સતત આદોવાયમાન હોય છે એ આદોવનમય ગ્યનામાથી સ્થૂલ નાદો પ્રકટે છે એ સ્થૂલ નાદોથી સ્વગ થાય છે, ને દરેક પરમાણુ સમૂહ અમુક અમુક સ્વરો ઉત્પન્ન કરી સતત યનગન યનગન થયા જ કર છે, પરમાણુનું નર્તન (નાચ) તે એ જ છે અને આ વિશ્વમા "વિશ્વમય નાદ" માથી અખડ મગીત સર્વત્ર ઘર્ષ ન્યું છે તે સ્પષ્ટ છે

નાદ કે અવાજની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે એ વિશે વિચાર કરવો બેદએ જગ

તે બીજું કશું જ નહીં પણ વિદ્યુત્તંત્રા પરમાણુઓનો જ માત્ર જુદો જુદા પ્રમાણવાળો સંયમ છે. જડ દ્રવ્યના કોઈ પણ મૂળ પરમાણુની આકૃતિને જે આપણે એક મહોટા ઘર જેવડી કલ્પીએ તો તેમાં વિદ્યુત્ પરમાણુનાં પૃથ્થુ વિરામ ચિન્હનાં ટપકો જેવડાં હજારો બિંદુઓ ભ્રમણ કરે છે એવી સરખામણી કરી શકાય. તમામ પ્રકારના મૂળ દ્રવ્યના પરમાણુઓ એા વિદ્યુત્ પરમાણુનો જુદો જુદો સંયમાત્મક ગુણોનો છે. દોષલા માટે, હાઈડ્રોજનનો એક પરમાણુ લઈએ, અને તેમાં ૭૦૦ વિદ્યુત્પરમાણુઓની એક સ્થાયી મોલા છે એમ સ્વીકારીએ તો તેમાં ૩૫૦ આકર્ષક અને ૩૫૦ ઉત્સારક વિદ્યુત્ પરમાણુઓ હોવાના. તેમ જ બે આકર્ષીજનનો એક પરમાણુ લઈએ તો તેમાં, હાઈડ્રોજનમાં રહેલા વિદ્યુત્પરમાણુઓના કરતાં ૧૬ ગણા વધારે હોવાનાં; જેથી તેમાં (૩૫૦×૧૬) ૫૬૦૦ આકર્ષક અને તેટલા જ ઉત્સારક વિદ્યુત્પરમાણુઓ હોવાના. આથી એમ સિદ્ધ થયું કે, ૭૦૦ વિદ્યુત્ પરમાણુઓના સંયોગથી હાઈડ્રોજનનો એક પરમાણુ બન્યો છે, અને ૭૦૦×૧૬=૧૧૨૦૦ વિદ્યુત્ પરમાણુઓ મળી આકર્ષીજનનો એક પરમાણુ બન્યો છે, વગેરે. આ શોધથી પરમાણુ વાદની એક પાયરી આગળ વધી. પરંતુ વિદ્યુત્તંત્રા પરમાણુઓ ક્યાંથી આવ્યા, તેમની આંતર રચના કેવી હશે, ને તેમના આકર્ષક તથા ઉત્સારક બેદો કેવી રીતે પડતા હશે ? એ બધા પ્રશ્નોના ખુલાસા શોધવા સાયન્સને હજી બાકી છે. તો પણ આ નવીન સિદ્ધાંતથી રેડિયમ જેવા પ્રકાશિત દ્રવ્યની રચના અને તેની પ્રકાશ ફેલાવાની શક્તિ, જુદાં જુદાં મૂળ દ્રવ્યોનાં પરમાણુ ગુરુત્વ, જડત્વ, વિદ્યુદાહરતા, પ્રકાશ વિસર્જન શક્તિ, રસાયનિક પરિવર્તો, રંગબદ્ધ પ્રકાશ કિરણો-માંની રેખાઓની ભિન્નતા, ઇથરના તરંગો અને બીજી ઘણી બાબતોનો ખુલાસો થઈ શક્યો છે. અને ચાલુ સદીના સાયન્સના વિદ્વાનોને માટે એક નવું વિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર ખુલ્લું થયું છે.

પરમાણુની “શક્તિરૂપ મધ્યબિંદુ” (પૉઇન્ટ ઓફ ફોર્સ) એવી શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યા કરવામાં આવતી હતી તે હવે ઉપલી શોધથી એવા પ્રકારના પરમાણુ તે મૂળ તત્ત્વરૂપ દ્રવ્યનો પરમાણુ નહિ, પણ વિદ્યુત્ નામના દ્રવ્યનો જે પરમાણુ હલેકટ્રોન તેને એ વ્યાખ્યા લાગુ પડશે. કેમકે ઉપરોક્ત શોધથી જુદા જુદા મૂળ તત્ત્વોના પરમાણુઓ તે હલેકટ્રોનની જ હયાતક, આણુકાર્દિ રચના કરી ચુકી. જેથી બગે પરમાણુ તે હલેકટ્રોન જ છે, અને તેની શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યા “શક્તિરૂપ મધ્યબિંદુ” એ જ વાસ્તવિક લાગે છે. એવાં શક્તિરૂપ મધ્યબિંદુ-ઓનાં સ્થાન બ્રહ્માંડમાં સર્વત્ર-બ્યા ધારે ત્યા-છે. કેમકે તમામ બ્રહ્માંડનું વિવર્તોપાદાનતત્ત્વ તો નિરંપેક્ષ વ્યાપક એક રસ એવું બ્રહ્મચેતન-નાદબ્રહ્મ છે; ને તેને જ આજે રહેલ પ્રકૃતિ-માયા-અવિદ્યા-ઇથર વગેરે પોતાના વિવર્તરૂપે આન્વહિત રહેલ છે. જેથી જેટલા નિરવધિ દિક્કાલમાં ચેતન-નાદની સંતા હોઈ શકે તેટલા જ દિક્કાલમાં માયારૂપ વિવર્ત હોવાનો, ને આ વિશ્વ બ્યારે માયાનું કાર્ય છે, તો એ નિરવધિ માયા સાપેક્ષપણે સર્વત્ર વ્યાપક જ છે. ને તેમ હોવાથી તેનું મધ્યબિંદુ અચુક જ ટેકાણે હોઈ શકે એમ કહી શકારો

* પરમાણુ એક અને અખંડ હોઈ શકે. બે કે તેથી વધારે પરમાણુઓથી અણુ બને છે. ને એવા ઘણા અણુઓથી પદાર્થ કે પિંડ બને છે. હાઈડ્રોજનનાદિ તત્ત્વોના અણુઓ બે કે તેથી વધારે હલેકટ્રોનના સંયોગથી બને છે, તો હલેકટ્રોનનો એક પરમાણુ તે એક અને અખંડ હોવા જોઈએ.

નહિ. જ્યાં જુઓ ત્યાં તેનું બિંદુ જ છે. કોઈ પણ અવકાશ અનંત બિંદુઓ મળીને સ્થિતિ પામી શકે છે. આમ હોવાથી શક્તિ રૂપ મધ્યબિંદુઓ વિશ્વમા સર્વત્ર અસંખ્ય-નિરવધિ છે, ને તેથી પરમાણુઓ (ઇલેક્ટ્રોન) ની અનતતા નિરવધિ હોઈ શકે તે સ્પષ્ટ છે. આર્ય શાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનના મત પ્રમાણે તે ઇથરથી પણ સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર, સૂક્ષ્મતમ એવાં ઇલેક્ટ્રોન તત્ત્વો (અંતઃકરણદિ, અપચ્છીકૃત જૂથો, અવિદ્યા, માયા, પ્રકૃતિ) સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે, પરંતુ હાલ આપણે સ્થૂળ રીતે માત્ર ઇથરને જ આ બધા વિષયનું ઉપાદાન માની લઈએ તો સૂક્ષ્મ તત્ત્વમાથી વિદ્યુત્પરમાણુઓ શ્રી રીતે ઉત્પન્ન થતા હશે તેના થોડાક વિચાર કરી લઈએ ઇથર એ અનંત શક્તિઓનો ભંડાર છે એટલું જ નહિ પણ પરમાણુઓના જનક-રૂપ અનંત બિંદુ રૂપ આવર્તોના કપોલ રૂપ વિશ્વવ્યાપક મહાસાગર છે. એટલે કે ઇથર એ પાશ્ચાત્ય સાયન્સના વાદ પ્રમાણે શક્તિ (ફોર્સ) અને દ્રવ્ય (મેટર) ના મૂળ ઉપાદાન રૂપ તત્ત્વ છે. એ તત્ત્વ સ્થિતિ સ્થાયી, લચકવાળું, અવિચ્છિન્ન, અતરાલવિનાયુ, ગુરુત્વ વિનાયુ, અને અતિ વિરલ છે, તેથી તે પરમાણુઓનું કે અણુઓનું બનેલ છે એમ નહીં કહી શકાય. એનો સ્વભાવ સતત સંકોચ પામવાનો છે. જેથી તેની મૂળ પ્રકૃતિ રૂપ અવસ્થામાં સતત વિકૃતિ થતી ગ્હી વિપ્રભાવગ્રા થતી રહે છે, ને તેથી સર્વ દિશાઓમાં-બધી તરફ બિંદુ રૂપ અનંત આવર્તો થતાં જાય છે એમ થવાથી શક્તિના કમી નામ્તી મયયવાળા અનેક બચવાળા પ્રવાહો સ્થિતિ પામી, તેને પાછાં એ બિંદુ રૂપ* આવર્તોમાં આકર્ષક અને ઉત્સારક એવા બે ભેદ પડે છે, તેમાના જે બિંદુઓ એવી યોગ્યતાના હોય કે, તેના કરતાં ઓછી શક્તિના બિંદુઓને પોતા તરફ આકર્ષી લે, તેવા શક્તિ રૂપ મધ્યબિંદુઓ આકર્ષક વિદ્યુત્પરમાણુ* (પોઝીટીવ ઇલેક્ટ્રોન) તરીકે ગ્રિયતિ પામે છે અને જે બિંદુઓમાં એવી શક્તિ હોય કે બીજા વધારે શક્તિવાળા બિંદુઓ તરફ આકર્ષાઈ જાય, તેવા શક્તિ રૂપ મધ્યબિંદુઓ ઉત્સારક વિદ્યુત્પરમાણુ* (નેગેટીવ ઇલેક્ટ્રોન) તરીકે સ્થિતિ પામે છે. આ પ્રમાણે એવા આકર્ષક અને ઉત્સારક ઇલેક્ટ્રોનના પરમાણુઓની ઉત્પત્તિ થઈ તેઓ મતત ગતિમાન થઈ નહે છે. ને પછી તેમની વિવિધ પદ્ધતિ નિયમિત શ્રેણીઓથી ગમાયનશાસ્ત્રમા કહેના લાઇટ્-જનનાદિ મૂળ દ્રવ્યોના અણુઓની રચનાઓ થતી રહે છે આ પ્રમાણે ઇથરના મકોચન પામવાના સ્વભાવ ધર્મથી તેમા અનેક બિંદુ રૂપ આવર્તો ઉત્પન્ન થઈ તેમાથી ઇલેક્ટ્રોનના આકર્ષક કે ઉત્સારક પરમાણુઓ અસ્તિત્વમા આવવા માટે તે તેની પોતાની (ઇથર ની) જ સત્તા કારણ રૂપ છે ને એ ઇથર (પછી તેથી પણ સૂક્ષ્મ પ્રોટાઇન વગેરે જે તત્ત્વો

* આર્ય શાસ્ત્ર પ્રમાણે ગુણુ ગણી, ધર્મ ધર્મી, શક્તિ શક્તિમાન એ બધાનો અભેદ મિદ્ધ થયેલો છે. શક્તિનું આપણને જે જ્ઞાન થાય છે તે પદાર્થના અનુવંશથી થાય છે. પદાર્થ ન હોય તો જડતા, આકર્ષણ, ગુરુત્વ, સુખકતા, વગેરે શક્તિઓ કંઈ સ્વતંત્રપણે જ્ઞાત થઈ શકે નહિ. જેથી એ શક્તિઓનો જે શક્તિમાન છે તેને મૂકીને શક્તિઓ અન્ય પ્રદેશમા રહી શકતી નથી. આમ હોવાથી દ્રવ્યનું અણુ અથવા પરમાણુ જેટલે અંશે અવરોધ કરી શકે છે તેટલે અંશે તે શક્તિમાન છે. એ શક્તિમાનની શક્તિ પરમાણુથી મૂંઝૂક નથી. પણ એકરૂપ જ છે. આમ હોવાથી પરણુની વ્યાખ્યા “ શક્તિ રૂપ મધ્યબિંદુ ” (પોઝીટીવ ફોર્સ) એવી સાયન્સના જ્ઞાતાઓએ કરી છે તે આર્ય શાસ્ત્રને પૂર્ણ સંમત છે. એ વ્યાખ્યાથી દ્રવ્યત્વ અને શક્તિમત્ત્વ એ બે અંશોનો અભેદસંબધ સિદ્ધ થાય છે.

માનવામાં આવે તે પણ) “મૂળ” નાદબ્રહ્મની “મત્તાથી” જ મત્તાવાદનું ચેષ્ઠ સતત સચ-
વાળો, સદાચ્ચ સ્થિતિવાળો બની રહેલો છે જેથી તેમાંથી પરમાણુઓની ઉત્પત્તિ, રિચ્છિતિ અને
વિન્યાસસ્થા ઘટમાળાની માફક બની રહી સદિ સંભવ કે વિનાશનું ચક્ર અનાદિકાળથી ચાલુ
જાય છે. એ રીતે મૂળ ૬૦૦ના આણુઓ, ૬૫૬૬૦૦ના ૫ માણુઓ, ઇંદ્રિય, પ્રૌઢાક્રિયા, માયા,
પ્રકૃતિ એ વગેરેમાંથી જેને સ્થૂળ સૂક્ષ્મ અક્ષાહના અતિમ ઉપાદાન તરીકે સ્થાપવામાં આવે
તે ઉપાદાન ૩૫ તત્વ, જે મૂળ ચેતન ૩૫ નાદબ્રહ્મની મત્તાથી સત્તાવાન થઈ ગયું છે તે નાદ
બ્રહ્મની અને તેની શુદ્ધ શુદ્ધ (વિવર્ત ૩૫) પ્રતીતિઓની ઓ (ઓમ) ખેલતા જે ઊંચાર
૩૫ અવાજ ગળામાંથી નીકળે છે તે અવાજ ૩૫) એવી ‘નાદ ૩૫’ કે ‘ધ્વનિ ૩૫’ સંજ્ઞા
શાસ્ત્રકારોએ સ્વીકારેલી છે

આ પ્રમાણે લખાણથી શાસ્ત્રીય વિચાર કર્યો તેનું કાન્થ એ કે, નાદ એ પોતે કયી
કયી યોગ્યતાઓ ધરાવે છે તે સરલ રીતે સમજી શકાય આ વિશ્વમાં સ્થૂળ સૂક્ષ્મ જે નાદ,
ધ્વનિઓ, શબ્દો વગેરે જે સંભળાય છે તે બધી મૂળ નાદબ્રહ્મની પ્રતીતિઓ છે પાશ્ચાત્ય
માનસ વાદ પ્રમાણે નાદ એ જન્ય તરીકે માન્યો છે, પરંતુ આજે શાસ્ત્ર પ્રમાણે તેમ નહીં
સ્વીકારતા નાદ એ જનક ૩૫ સ્વત સિદ્ધ છે એમ મિદ્ધ કરવામાં આવેલું છે એને માટે
આટલી દુષ્ટી જગામાં વિસ્તાર કરવા જઈએ તો એક મહોટો અથ થઈ જાય, પરંતુ તે વાદ-
મસ્ત વિષયને હાલ બાજુ ઉપર મૂકીએ તો પણ નાદ એ કેવડી મહોટી શક્તિ છે અને એ
શક્તિ વિશ્વમાં શુ શુ કાર્ય કરી નહીં છે તેનો ખ્યાલ ઉપવા વિવેચનથી થવો જ જોઈએ
આપણે પૂર્વે જોઈ ગયા કે નાદથી ક્રમે ક્રમે વૃદ્ધિતા વગેરે ઉત્પન્ન થયા પછી છેવટે વિજ્ઞાની
ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, અને એ વિજ્ઞાનીથી ઇંદ્રિયા સંકાય વિકાસની ક્રિયા થવી જ જોઈએ
તે મહાન મમજી શકાશ તેવું છે સૂક્ષ્મ યોગે અને ગણિત ઉપગ્રંથી એમ પણ અટકળ-
વામાં આવ્યું છે કે, તેઈ પણ પદાર્થના એક ઘડ બાર જેટલા બાગવાળા ઇંદ્રિયાના ઉપ-
ગતિ આવીને અથગાય તો તેથી એક લાખ (૧૦૦૦૦૦) ટન જેટલું વજન એ માણ્ય જેટલી
ઊંચાઈએ લઈ જઈ શકાય છે હવે નાદ એ જે પદાર્થના અથગવાથી ઉત્પન્ન થાય છે ને તેથી
ને જન્ય છે એવું ગ્રંથ તત્વ સ્વીકારીએ તો પણ એટલું તો સમજી શકાશે કે, નાદની
ઉત્પત્તિથી વિજ્ઞાની ઉત્પન્ન થાય અને તેથી ઇંદ્રિયા મોજા ઉત્પન્ન થાય તો નાદની શક્તિને
કેવડી મહાન ગણવી જોઈએ ? અને તે ઉપગ્રં જ આ વિશ્વમાં એ શક્તિના કાર્યોથી શુ
શુ થતું હશે તેનો ખ્યાલ દરેક વિચારી પુરોવાથી થઈ શકે તેમ છે મત્રમાં જે અમામાન્ય
બળ હોવા વિષે ક્યોમા વાગીએ છીએ તે આવી સત્ય હરે છે નાદની આવી વિશ્વશક્તિ
સૃષ્ટિના સંદાર પણ કરી શકે અને તેનો ઉત્પાદક રિચ્છિત પણ કૃત શક્તિ આ બધું રહસ્ય
મનુષ્યથી સમજાય ને એ શક્તિ મનુષ્ય પોતાના હાથમાં લઈ શકે તો તે “કર્તુ” અર્થતું અન્ય
‘આર્તુ’ એવા ઇંદ્રિય જ છે આવી શક્તિઓની પ્રતીતિ કીલી, સ્કેટ જેવા પદાર્થ વિગત-
શાસ્ત્રીઓને થઈ આવેલી હોય એમ તેમના લખાણો ઉપરથી જણાઈ આવે છે. આટલું
સમજવા પછી હવે એ નાદની મત્તાથી ખનિજ, ઉદ્ભિજ, પ્રાણીજ એ ત્રણે સદિમાં કેવી
કેવી અસરો થયેની જોવામાં આવી છે તેવિષે હવે થોડો વિચાર કરીએ.

(અપૂર્ણ.)

ગણપતરાવ, ગોપાળરાવ, બર્વે.

ગોળીઓ.

પૈથિક દસાઓની મહારાણી છે, યાદરે
નૂ ખમનો છે, સ્મરણશક્તિનો સાગર
માનવું છત છે
તને પાછી મેળવવા માટે, મગજને પ્રુષ્ટિ
તથા નોંધી સુધારવા માટે આતકાનમક

૧ નો રૂપીઓ ૧

કર ગોવિંદજી

પિત ઇસીસન ૧૮

કાઠિયાવાડ.

કાલકાદેવી રોડ.

૩	૪	૫
૧	વડોદરા	અમદાવાદ
૨	રાવપુરા	રીચીરોડ

મણિશકર ગોવિંદજી

alth, Wealth and Prosperity
ost free, Apply to,
Shastri Manishanker Govindji
Jamnager, Kathiawad

ગિતા,

પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે.

પ્રે મુગ્ધરોક, શુદ્ધ અર્થ તથા આત્મવ્રત
પ્રતિમશાસ્ત્ર દરેક સહદય દરેક ધર્મપ્રેમી
અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે કદ ઉમી આક
૩ ૪-૦-૦ ચાર પૈસાનો આના પાચ

શાસ્ત્રી મણિશકર ગોવિંદજી

જામનગર-કાઠિયાવાડ

Reg No B 462

સ્ત.

સત્યસ્ય સર્વાણિ ભૂતાનિ મધુ યથા
પ્રધાયમધ્યાતમ સાત્યસ્તેજોમયોઽમૃતમય
સેવ સર્વમ્ ।

પ્રમદિતવ્યમ્ । કુદાલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્
નાશ્યા ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

કો.] ૧૦ આવજી, સપ્ત ૧૯૬૪.

પ્રિ કુલ એમ એ, એલ એલ બી	૨૮૯
સી એસ)	૧
	૨૬૨
	૨૬૦
	૨૬૭
વિચારો	૩૦૬
એ એલ એન બી)	૩૨૦
	૩૧૫
	૩૨૩
એસ	૩૨

લવાજમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સમાજો, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) ગ્રામસ્થાન-
માના માસ્તરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ મુખીના સર્વ પગારદારો
માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

ઉચ્ચત્તી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બદ્દીસ નવી રમવાળી (એટલે કે એક વર્ષ આન્દોની)
રાજ્યના આશ્રય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત શૃદ્ધત્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર
બદ્દીસ તરીકે મોકલનામાં આનંદે માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૬-૦ મોકલના
કૃપા કરવી જીવન વર્ષ માટે રૂ. ૦-૧૨-૦, તીજના રૂ. ૧-૪-૦

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છૂટક નકલ નહાના અંકના રૂ. ૦-૪-૦ "

" મોટા અંકના રૂ. ૦-૬-૦ "

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ "વસન્ત-ઓદિસ" ની સહીના લેખો માટે "વસન્ત-ઓદિસ" અને વ્યવસ્થાપક
જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૪ કોઈ પણ લેખનુ અસલ લખાણુ-એ લેખ "વસન્ત"માં દાખલ કરાવેના મા કર્ષો, હોળ
કે ન હોય-પણુ એ લેખકને પાછુ મોકલવાને અમો બધાના નથી.

પોસ્ટ ખાતાએ કરેલી સગવડ.

પોસ્ટ ખાતા તરફથી પા તથા અડધા આનાની ટિકિટમાં લઈ જવાના વર્તમાનપત્રના
વખતમાં વધારો કરી આપવામાં આવ્યો છે તેથી વર્ષેમા ચાર અકા આઠ ફાઈના અને
આઠ પાંચ ફાઈના એવી કદગી રીત બદલીને આજથી દરેક અક ૭ ફાઈનો રાખવાનું
કરાવ્યું છે.

વ્યવસ્થાપક

"પ્રકાશિકા."

પ્રગટ કરનારાઓ મેસર્સ ડી.ડી. અફનેશરીઆ સન્સ ફાઈ પ્રીટિંગ પ્રેસ, મુબાઈ, અને
સખળા જાણીતા પુસ્તકો વેચનારાઓ મારફતે મળશે. કીમત રૂ. ૧-૪-૦. ટપાવ ખર્ચ
આનો બેના વધુ.

એજ કવિનાં આગલા પુસ્તકો કાવ્યરસિકા (પ્રકાશીત કીમત રૂ. ૧-૮-૦) અને
વિલાસિકા (કીમત રૂ. ૧-૮-૦) ની માત્ર પોસ્ટાજ નકલો બાકી છે, જે પણ ઉપલબ્ધ
મોજાઓએ મળશે

वसन्त.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमय पुरुषो यश्चायमव्ययार्त्तं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमय-
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् । उपनिषद्

स्त्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् ।
भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । उपनिषद्

वर्ष ७, अंक ७.

[भासिक.]

आयुः, संवत् १९६४.

अग्निहोत्र.

(गिरिलाल)

एवे विन्धे होत्रो—' परित्यज वधे प्रेम पटतो,
ज्वानीये हूँथो क्षण वधी पछी अग्नि शभतो '—
सु नखे तस्वने नगजन भमे मोहव न ?
महाभोयो अग्निं दिन दिन नवी दधि / .

(धन्वपन्न)

इषी नर्धने धन अन्धकारे
शीते धूलि शयि सभस्त त्दारे
स्वर्गे यकी वितर्गे दुःख देतो
आज्यो अग्निं दिव्य न अग्नि ओ तो।

ઉપર બે ચેત વાદળ જણાવા લાગ્યાં, મહારી દૃષ્ટિ ત્યાં સ્થિત થઈ, યોગ સમયમાં આ વાદળનાં બે મસ્તક જેવા આકાર યદ્ય ગયા. વાદળ વળી આકાશમાં પ્રચંડ સ્વરૂપ ધારણ કરવા લાગ્યાં અને યોગીવારમાં તે અર્ધ આકાશને તેમના બે મનુષ્ય રૂપથી તેમણે ઘેરી લીધું. આ માંના એક પુરુષનું, રૂપ અવિચ્છિન્ન સુવાનીથી મસ્ત જણાતું હતું, તથા તેના અહોરા ઉપર નિર્દયતા અને અભિમાનનો વાસ જણાતો હતો. બીજા પુરુષનું રૂપ વિકરાળ શક્તિસભા જેવું હતું, તથા તેનું વિકરાળ ગંજાવર ખીણ જેવું ઉઘાડું રાખેલું મુખ તેના ભયંકર સ્વરૂપથી મનુષ્યને દેખતાં જ ભયભીત કરી નાંખે એવું હતું. વળી આકાશની ખીણ આગુએ એક સ્યામ તથા સ્નેહ વર્ણથી મિશ્રિત વાદળ જણાતું તે ધીમે ધીમે સદૃશના વિવિધ પ્રદેશોના આકારમાં ગોઠવાઈ ગયું, તથા તેમાં નદીઓ, પર્વતો, વૃક્ષો તથા ચૈતન્યમય હલન ચલન ક્રિયાઓ કરતાં કીટ, પક્ષિ, પશુઓ તથા મનુષ્યો પણ જણાયા. યોગ સમયમાં ઉપર જણાવેલા પહેલા પુરુષે આ પ્રદેશમાંથી હરેક વસ્તુઓને યોગે યોગે અંતરે ઝડપી ઝડપીને પેલા બીજા વિકરાળ પુરુષના મુખમાં હોમવા માંડ્યાં, અને કેટલાંક ચીસો પાડતાં, તથા કિકિયારિઓ પાડતાં તેમાં એક પળમાં અદૃશ્ય થઈ જવા માંડ્યાં; ત્યારે કેટલાંક તે પોતાની મેળે જ તેમાં તણાઈ તણાઈને પડવા માંડ્યાં.

આ દેખાવ જોઈ મને અતિ ખેદ થવા લાગ્યો. તથા વિચાર આવ્યો કે શું ઈશ્વરે આ બંધુ આ બે ગણસોને હાથે વિનાશ થવાને જ મરણ્યુ હશે? શું પર્વતો, નદિયો, વૃક્ષો સર્વે નો નાશ જ થવાનો? શું અમંખ્ય ચૈતન્યમય જણાતાં કીટ પતંગ પક્ષિયો પશુઓ અને મનુષ્યો પણ હમેશ આપણે કહેલા કરતાં જોઈએ છીએ તે આ બે શક્તિ કાળ અને મૃત્યુના ફાંસામાં જ રસેલાં છે? આમ જ હોય તો અદ્યાએ આટલું બંધું વિપતપણું કાં બનાવ્યું? એક મનુષ્ય રાગને ત્યાં જન્મ લે, અને અનેકે હય, રથ, ગજ, મહેલ, ઉપવનો અને સુખનાં સાધન રૂપ સમૃદ્ધિ, તે પણ તેના હૃદયની તૃષ્ણાને તૃપ્ત કરવાને અર્થ જણાય; ત્યારે બીજાને કેંગાલને ત્યાં જન્મ લે તથા પોતાના ઉરના પોપણ અર્થે જોઈતું બુધું પાપું અન્ન, શરીર ઢાંકવાને ઢાઠાં દુટાં વસ્ત્ર, તથા પડી રહેવાને નાની સરખી ઝુપડી પણ પ્રાપ્ત ન કરી શકે? વળી એક આવી કેંગાલ અવસ્થામાં રહેતો હોય છતાં મહાન સમૃદ્ધિવાન પુરુષો તેની ઈચ્છા જાણવાને ઉત્સુક તથા તે પૂરી પાડવામાં તત્પર, ત્યારે બીજા ધણી સમૃદ્ધિવાન હોય તે છતાં પણ હમેશાં નિર્જન જેવો પોતાનું જીવન ગાળે! આ કેવી વિચિત્રતા! આ અર્થ જીવન માટે આટલો બધો ઘોઘાટ, આટલી બધી પ્રતિષ્ઠા, અને તે અર્થ જીવન માટે જોઈતાં સાધનો મેળવવાના પ્રયત્નમાં ઉદ્ભવતા અનેક આનંદમય, શોકમય, સુદ્ધ-ઉત્પાદક, હૃદયને દુઃખ ઉપગમી ચીરી નાખનાર પ્રસંગો એ બધું શું મિથ્યા જ હશે?

છે, તથા અમુક સુદત મુકરર કરવામાં આવે છે. આ શુરની આગા પ્રમાણે કરવામાં આવે છે, તથા તેમાં પ્રારબ્ધયોગથી વિદ્ય આવે છે, તેથી સિદ્ધિ નથી પમાતી એવું મનાય છે. આવી ક્રિયા કરવાનો ત્રણ ચાર વર્ષ ઉપર એ પણ પ્રયાસ કરેલો, પણ યોગ સમય પછી મુકી દીધેલું. આ ક્રિયાથી કાંઈક પણ, તત્ત્વ તથા ગુપ્ત વિદ્યા બાબતમાં જાણવાનું મને છે એવું મને લાગ્યું હતું રા. હ. વિ.

વળી વિચાર આવ્યો કે જો વસ્તુતાએ આ મિથ્યા જ અને અસત્ય હોય અને જો મનુષ્ય આ બે રાક્ષસના હાથમાંથી બચે એવો ઉપાય નહોત્ય તો શું આપણા રૂપિ મુનિઓ મિથ્યા જ આપણને મૃત્યોર્મોક્ષી ચમામૃતાત્મ એ મંત્રનું નિદિધ્યાસન કરવાનું કહી ગયા છે ? શું તેમણે પોતે મૃત્યોર્માડમૃતક્ષમય એ પ્રાર્થના અમૃતતત્વનું અસ્તિત્વ જાણ્યા વિના જ કરી હશે ? શું ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ અર્જુનને અમૃતતત્વપણું પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ વિના પ્રયોજન બતાવ્યો હશે ? કે શું આપણું વેદાંતશાસ્ત્ર ડિડિમ વગાડીને તું અક્ષર છે, નિત્ય છે, સર્વજ્ઞ છે. એવું જ ધ્યાન કરવાનું આપણને બોધે છે એ અસત્ય કે કોદપનિક છે ?

આ વિચારમાં મન ઉઠું ઉતરી ગયું હતું ત્યાં વળી આકાશ તરફ જોયું તો કંઈ વિચક્ષણ જ દેખાવ દૃષ્ટિગોચર થયો. એક વાદળથી આચ્છાદિત થયેલો કેટલાંક વિમાનોનો સમૂહ જણાયો, અને આ વિમાનોની સમીપમાં પેલા બે કાળ અને મૃત્યુ રાક્ષસો પોતાના બંને હાથ જોડીને હોમેલા તથા નમ્ર દીન મુદ્રાએ સ્તુતિ કરતા જણાયા. આ દેખાવથી હૃદયમાં કંઈ અલૌકિક સત્ય આવ્યું, અને આ મત્વથી મનુષ્યનાં ચર્મ ચક્રુ ન દેખી શકે, એવા દેખાવ જોવાને દિવ્ય ચક્રુ મન્યાં હોય એવો ભાગ થયો.

આ વિમાનોનો સમૂહ એક વર્તુલના આકારના ગોઠવાયેલો હતો તથા તેમની આજુબાજુ એક દિવ્ય દેહીધમાન ઝળહળતો પ્રકાશ વિંટળાઈ વળ્યો હતો. આ વિમાનોની મધ્યમાં એક ઉચ્ચ વિમાન બીજા બધાં કરતાં કોઈ અલૌકિક જ પ્રભાથી વિલસતું હતું. અને તેની આંદર *તેજ તથા જ્યોતિ રૂપ જ આકૃતિયો જણાતી હતી. આ આકૃતિઓ પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર, રામ, બુદ્ધ આદિ આપણા તથા અન્ય પ્રજાઓના ઇશ્વર મનાતા અવતારોની મને જણાઈ, તથા તેમાં મધ્યમાં શ્રી શંકર ભગવાનનું જ્યોતિ રૂપ શરીર ઝળહળતું હતું.

આ વિમાન પાસેનું એક વિમાન હિરણ્ય જેવું ઝળહળતું હતું અને તેની મધ્યમાં ભક્તરાજ નારહણ ઉભા ઉભા હાથમાં વીણા ઝહીને ઇશ્વરસ્તવનમાં નિમગ્ન હતા, તથા સ્તુતિમાં ઉદ્ભવેલા અમૃત્ય ઉચ્ચ શ્રવન યુક્ત ભક્તો આમની આજુ બાજુ ઉભા હતા તથા ભક્તિયુક્ત સમાધિમાં લીન જણાતો હતા. આ બધા ભક્તો તેમના વિમાનના જેવા હિરણ્યમય તેજથી વિંટળાયેલા હતા.

* અંતઃકોતિર્વેદિ ઝ્યોતિઃ પ્રત્યગ્ ઝ્યોતિઃ પરાત્પરઃ ।

ઝ્યોતિ ઝ્યોતિઃ સ્વયંઝ્યોતિરાત્મઝ્યોતિઃ શિવોડમ્પ્રહમ્ ॥

હું અંતઃકોતિ રૂપ, બહારના પ્રકાશ રૂપ, સર્વોત્તર જ્યોતિ રૂપ, માયાથી પર સર્વ જ્યોતિના જ્યોતિ રૂપ, સ્વયંપ્રકાશ, આત્મ જ્યોતિરૂપ, ને કલ્યાણરૂપ છું.

(શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય વિરચિત્ બ્રહ્મનાભાવલિ સ્તોત્ર.)

આની પાસેના વિમાનમાં પોતાનું પચ્ચમહાભૂત શરીર, મિથ્યા જાણી તેનો મોહ છોડી દઇ, પરાપકારથી તથા સત્ય અર્થે, પોતાના બંધુઓ કે પોતાની પ્રજાના ઉન્નતિ કાર્ય અર્થે મહાન પરાક્રમ કરી અર્પણ કર્યું હોય એવા શૂર તથા વીર પુરૂષો વિરાજેલા હતા; તથા તેમની મધ્યમાં સર્વ સમાન પ્રકાશમાન, તથા જેમના શરીરમાંથી નીકળતાં કિરણો બધાં વિમાનમાં પ્રસરેલાં એવા બીજા પિતામહ બીજા અસંખ્ય રણસંગ્રામમાં પડેલા ચોક્કાઓથી વિન્ટલાયલા વિરાજેલા હતા. આ વિમાનનો વર્ણુ સર્વમાંથી નીકળતા તેજ જેવો હતો તથા તેમાં વિરાજેલા વીરોનું શરીર પણ આવા પ્રકાશવાળી જ્યોતિતું બનેલું હતું તથા તેમની આજુબાજુ ઘણે દૂર સદી આ પ્રકાશ પ્રસરેલો હતો.

તે પછીના વિમાનમાં ઉપરના ઇશ્વર મનાતા પુરૂષો, તથા શૂર સત્યવાદી પુરૂષોનાં ચરિત્રો ગાંધી તન્મય થઈ પોતાનો કીર્તિવંત દેહ અક્ષર કરી ગયેલા મહાન કવિયો તથા લેખકો વિરાજેલા હતા, તથા તેમની મધ્યમાં મહાભારતમાં વર્ણવેલા રથૂલ શરીરનાં સૂક્ષ્મ તાવોથી બનેલું પ્રભામય સ્વરૂપ ધારણ કરી વ્યાસ ભગવાન શોભતા હતા, તથા તેમની આજુબાજુ અમંખ્ય, ક્ષત્રિહાસ, શેકસ્પિયર આદિ દેહીપ્રમાન જ્યોતિમાં વિરાજેલા હતા. આ વિમાન તથા તેમાં બેઠેલાનો વર્ણુ તામ્ર જેવો હતો તથા તેમની આજુ બાજુ તેજસ્વી તામ્રવર્ણુમય તેજ વિન્ટલાયલું હતું.

આ પછીના એક વિમાનનો વર્ણુ મિશ્રિત હતો, તથા તેમાં મિશ્રિત તથા અવ્યવસ્થિત પ્રાકારનાં સ્વરૂપો જણાતાં હતાં. તે જેતાં મૃતને જણાવું કે આ વિમાનમાં પ્રાચીન મહાન જન્મ્યોને તેમની તામ્ર નિદ્રામાંથી જગાડી પૂર્વની ઉચ્ચ સ્થિતિએ આણુવા પ્રયાસ કરતા વીરો, તથા નવી ઉન્નત પ્રજાઓને પોતાની ઉત્કૃષ્ટતા બળવી રાખવા પ્રાચીન પાસેથી મહણ કરવા યોગ્ય મેળવી આપવા પ્રયામ કરતા, સદ્ધિમાં હવે થનારા મહાન પુરૂષો વિરાજવાના હશે.

આ પ્રકારની દિવ્ય સદ્ધિમા મહારો આત્મા, બુદ્ધિ તથા મન સહિત તાદૃશ્ય થઈ રહેલો હતો, તથા રથૂલ શરીર સમાધિ-અવસ્થા જેવું જડવત્ થઈ રહ્યું હતું; એટલામાં કોઈએ મહારો જડવત્ શરીરને સ્પર્શ કરી હલાવ્યું, જેથી રથૂલ શરીર જાગૃત થવાથી સૂત્રને ખેંચવાથી જેમ પતંગ આકાશમાંથી નીચે આવે છે તેમ મન બુદ્ધિ સહ આત્મા સમાધિથી મુક્ત થયો. અને જેવું તો, સાબરમતીનો પ્રવાહ અને દૂધેશ્વરનો આરો! આ સમાધિના સંસ્કારોનું હૃદય ઉપર પ્રતિબિંબ લઈ, કંઈક આનંદ પામતો, કંઈક વિશ્મય થતો તથા વિચાર કરતો હૃદયનની ઉચ્ચ દિશાઓનો તથા અમૃતત્વ પ્રાપ્ત કરવાના આર્ગનો ઉપદેશ લેતો આ રાગદ્વેષાત્મક વિશ્વમાં ભળ્યો.

રામશંકર હરજીવન ત્રિપાઠી.

મીરાંબાઈ.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૨૭૬ થી)

મીરાંબાઈના સમય વિશે આ પ્રમાણે વિરોધી મત પડ્યો છે ત્યારે કયો મત સપ્રમાણ છે તે નિરીક્ષવા તે સમયના કવિઓના કાવ્યોની એક બીજા સાથેની સમાનતા સરખાવી જોવાનો એક માર્ગ રહ્યો છે, તો એના સમય ઉપર એથી કેટલો પ્રકાશ પડી શકે છે તે જોઈએ. કબીરે મીરાંબાઈની સ્તુતિ ગાઈ છે તો મીરાંબાઈનાં તથા કબીરનાં કાવ્યો વચ્ચે કાંઈ સમાનતા છે કે નહિ તે આપણે પ્રથમ જોઈએ. એ સમાનતા એટલે બધે દરજ્જાની છે કે કવિ નર્મદ જેવા સાક્ષરે પણ કહ્યું છે કે “ કબીર નાનકતા પદોમાં મીરાંનાં પદો છે. ” દષ્ટાન્ત તરીકે મીરાંએ ગાયું છે કે

“ એસી દુકા સી જાંદગીમેં ક્યા માયું ।

ક્યા માયું । રે મેં ક્યા માયું ।

એસી દુકા સી જાંદગીમેં ક્યા માયું । ”

કબીર સાહેબે પણ ઉક્ત કડીઓને મળતું કહ્યું છે કે

ક્યા માયું મેરે રામ, થોડે જીવનમેં ક્યા માયું ।

ધર નહિ રહેના, ઉંખર નહિ રહેના

થોડે જીવનમેં ક્યા માયું ? ”

વળા મીરાંબાઈનું એણું

કરના શકીરી, ક્યા દીલગીરી, સદા મગનમેં રહેનારે,

કોઈ દીન વાડી ને કોઈ દીન બંગલા, કોઈ દીન જંગલ રહેનારે. કરના.

કોઈ દીન હાથી, કોઈ દીન ઘોડા, કોઈ દીન પાંઉસે ચલનારે;

કોઈ દીન ગાદી, કોઈ દીન તકીયા, કોઈ દીન ભોંયસે પડનારે. કરના.

કોઈ દીન ખાના ને કોઈ દીન પીનાં, કોઈ દીન જૂએ સોનારે;

કોઈ દીન પહેરના, કોઈ દીન આઢના, કોઈ દીન ચીથરા ન આઢનારે. કરના.

કોઈ દીન મોળા ને કોઈ દીન જોડા, ને કોઈ દીન શક્ત શક્ષરે;

મીરાં કહે પ્રજુ ગીરધર નાગર, કહુ આમ પડે સો સહેનારે. કરના.

આ પદ—કબીરે રચેલા

કરના શકીરી ભગના સાહેબ, ક્યા ખીરાનાની આશરે

ધર ધર દુકા મગ કર ખાના, કહુ તા રખના પાસરે.

બહે કામગિયાં ને હાથમાં લુંબડીયાં, ચાંગલ કરના વાસરે. કરના.

તેણે બાદશાહ બાબરના સમયમાં સ્ત્રીનું ધર્મ સ્થાપ્યો હતો. એની તથા મીરાંબાઈની કવિતામાં સમાનતા છે, જો કે એ સમાનતા કબીરની કવિતા જેટલી નથી તો પણ અંશ તથા વિચાર સ્પષ્ટ છે.

હવે મીરાંબાઈ વિશે એવું માનવામાં છે કે તેણે જ્યદેવ, કૃત ગીતગોવિંદ ઉપર ટીકા લખી હતી. કેટલાકનું કહેવું એવું છે કે તે ટીકા મીરાંબાઈની નથી, પણ કુમારાચાર્યએ કીધેલી છે. ગમે તેણે એ ટીકા લખી હોય, પણ બેમાથી એકે તે લખી હતી એટલું તો સિદ્ધ છે. દિલ્લીની એટલી જ છે કે એ ટીકા અત્યારે હાથ આવેલી નથી* તો પણ મીરાંબાઈના કાવ્યો તપાસતા એટલું તો દૃશ્યમાન છે કે તેમાં ગીતગોવિંદની મિહાશ તથા સંગીત છે હું તો એટલે સંધી કરું છું કે ગીતગોવિંદનો સર્વ હારદ મીરાંબાઈના હૃદયમાં હતો એની સાબીતી એના કવનોમાં છે એટલે એ સંબંધી પિષ્ટપેપણ કરવાની જરૂર નથી. હવે મીરાંબાઈને જે પ્રમાણે :ગીતગોવિંદનો આધાર હતો તે જ પ્રમાણે બાદશાહ અકબરના સમયમાં થયેલા કવિ સુરદાસના કાવ્યોમાં ગીતગોવિંદની જમક, તેનું સંગીત તથા તેની મિહાશ માલુમ પડે છે. એ પણ ખરૂં છે કે મીરાંબાઈના અને સુરદાસના કાવ્યો એક બીજાને ઘણી રીતે મળતા છે એક બે કાવ્યો મળતા આવતા હોત તો આપણે એમ કહેવાને તત્પર થાત કે તે આકસ્મિક હશે, પરંતુ એટલા બધા કાવ્યોમાં સમાનતા છે કે તે સમાનતા સાદૃશ્યિક હશે એમ માની શકાય નહિ. એ સંબંધમાં કેટલાકનું કહેવું એવું છે કે અકબરના સમયમાં મીરાંબાઈ વિદ્યમાન હતા, ને સુરદાસ એ જ સમયમાં યર્ધ ગયા છે એટલે એક બીજાએ એક બીજાના કવનોનો ઉતારો કીધો હશે. એમ હોય તો પ્રશ્ન જાણે! જનમાં એટલી બધી સમાનતા જોવામાં આવતા હતા આશ્ચર્ય એ જ છે કે બેમાથી એકે એક બીજાનું નામ કહ્યું નથી. વળી તાનસેનના કાવ્યો સુરદાસ તથા તુલસીદાસનાં પદો સાથે મળતા આવે છે, પણ માત્ર તુલસીદાસ સિવાય અકબરના સમયમાં થયેલા બધા કવિઓમાંથી કોઈએ મીરાંબાઈની પ્રસિદ્ધિ વિશે ગાંધું નથી, અથવા તેનું માત્ર નામ આપી તે અકબરના સમયમાં વિદ્યમાન હતા એવું જણાવ્યું નથી શું તુલસીદાસ સિવાય બીજા બધાએ મીરાંબાઈનું નામ નહિ જણાવવા સંપ કીધો હશે! હશે, જે હોય તે ખરૂં.

મીરાંબાઈનાં ને સુરદાસના કાવ્યો ઘણી રીતે એક બીજાને મળતા છે એવું ઉપર જણાવ્યું છે તો એ સંબંધમાં તેનાં એકાદ બે દશાન્ત અન્ને લેઈએ તો અકાસ્તિક નહિ ગણાય.

મીરાંબાઈએ ગાયું છે કે

કીને કોકરી મેરે મારી રે, જહુપતી જલ ભરવા દો. કીને.

સાવ સુનેકી ઝારી હમારી, રતનજીત રહીઆણી રે. જહુપતી.

* કુમારાચાર્યની 'રસિક પ્રિયા' નામની સંસ્કૃત ટીકા વાળું 'ગીતગોવિંદ' નિર્ણય સાગર પ્રેસમાં છપાઈ બહાર પડી ચૂકું છે.

લેકર ચીર કદમ ચઢ બેઠે, હમ રહી જલમે' ઉધારી રે. જહુ.
સાસુ ખુરી મોરી નનંદી હડીલી, દેવર દેવે ગારી રે. જહુપતી.
મીરાં કહે પ્રભુ ગીરધર નાગર, તમ છતે હમ હારી રે. જહુપતી.

સુરદાસે પણ ગાયું છે કે

અંબર દેહો મુરારી હમારો, અંબર દેહો મુરારી હમારો.
લેકર ચીર કદમ ચઢ બેઠે, હમહી જલમે' ઉધારી હમારો.
તુમ હો લાલછ નંદછ કે રોઠે, હમ બીખ બાન ફુલારી,
સાસુ ખુરી ઔર નનંદ હડીલી, દેવર દેત ખહુ ગારી હમારો.
મોર મુગટ પીતાંબર સોહે, કુંડળકી છબ ન્યારી,
સુરદાસ પ્રભુ તીહારે દરસકો, તુમ છતે હમ હારી. હમારો.

એ બે પદમાં કાંઈ ઝાઝો તરાવત છે ? બંને વાંચ્યાથી કોણુ એમ કહેશે કે તે એક જ નથી ? 'મીરાં કહે પ્રભુ ગીરધર નાગર' ની મીરાંની તુક સુરદાસના કાવ્યમાં મૂકી હોય તો એ પણ ખીત્તું મીરાંબાઈનું પદ છે એમ છાંતી ટોળીને કહીએ તો કાંઈ વાંધો છે ?

વળી જે વખતે મીરાંબાઈએ પોતાની ગાઠ બંધિત તથા મોહક બાનીથી રાજપૂતાના તથા ઉત્તર અને પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન ગજવી મૂક્યું હતું તે જ વખતે ગૂજરાત કાઠિયાવાડ એટલે સૌરાષ્ટ્રમાં નરસિંહ મહેતાએ પણ પોતાની એક ચક્રવે ચઢેલી બંધિત તથા કાવ્યપ્રસાદીથી લોકોનાં અંતઃકરણ હરી લીધાં હતાં. અત્યાર સુધી આપણે એમ જ માનતા આવ્યા છીએ કે નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈ સમકાલીન હતાં. કારણ નરસિંહ મહેતાનો સમય ૧૪૧૫ થી ૧૪૮૧ સુધીનો અને મીરાંબાઈનો ઇ. સ. ૧૪૦૭ થી ૧૪૭૦ સુધીનો માનવામાં છે. એ બંને ભરતોના કાવ્યોમાં પણ એટલી બધી સમાનતા છે કે બન્ને એક જ સમયમાં થઈ ગયાં હશે એવી અટકળ લોકો કરે છે. જે સમયે નરસિંહ મહેતાને શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનને ભરવાડણને હાથે

‘ ભોળા રે ભરવાડણ હરિને વેચવા ચાલી,
સોળ સહસ્ર ગોપીઓના વ્હાલાંને મટકીમાં ધાલી.’

શબ્દોમાં વેચવાનો વિચાર થયો હતો તેવો જ વિચાર મીરાંબાઈને પણ થયો હતો એ તેની ગૂજરાતમાં સ્ત્રી પુરુષોને મુખે ઠેર ઠેર ગવાતી

હરિ કોઈ માધવ સ્યો, માધવ સ્યો, વેચંતી મનનારી રે; હરિ
માધવઃ મટકીમાં ધાલી, ગોપી લટકે લટકે ચાલી રે. હરિ,

ગરબીમાં જણ છે. વળી મીરાંબાઈની

“ કીને કોઠરી મોરે મારી રે, જહુપતિ જલ ભરવા દો, ”

તેણે બાદશાહ બાબરના સમયમાં સીખ ધર્મ સ્થાપ્યો હતો. એની તથા મીરાંબાઈની કવિતામાં સમાનતા છે; જો કે એ સમાનતા કબીરની કવિતા જેટલી નથી તો પણ અંશ તથા વિચાર સ્પષ્ટ છે.

હવે મીરાંબાઈ વિષે એવું માનવામાં છે કે તેણે જયદેવ, કૃત ગીતગોવિંદ ઉપર ટીકા લખી હતી. કેટલાકનું કહેવું એવું છે કે તે ટીકા મીરાંબાઈની નથી, પણ કુંભારાણ્યએ કીધેલી છે. ગમે તેણે એ ટીકા લખી હોય, પણ બેમાંથી એકે તે લખી હતી એટલું તો સિદ્ધ છે. દિવ્યગીરી એટલી જ છે કે એ ટીકા અત્યારે હાથ આવેલી નથી.* તો પણ મીરાંબાઈનાં કાવ્યો તપાસતાં એટલું તો દૃશ્યમાન છે કે તેમાં ગીતગોવિંદની મિદાસ તથા સંગીત છે. હું તો એટલે સુધી કહું છું કે ગીતગોવિંદનો સર્વ હારદ મીરાંબાઈના હૃદયમાં હતો. એની સાખીતી એના કવનોમાં છે એટલે એ સંબંધી પિછપેયજી કરવાની જરૂર નથી. હવે મીરાંબાઈને જે પ્રમાણે : ગીતગોવિંદનો આધાર હતો તે જ પ્રમાણે બાદશાહ અકબરના સમયમાં થયેલા કવિ સુરદાસનાં કાવ્યોમાં ગીતગોવિંદની ઝમક, તેનું સંગીત તથા તેની મિદાસ માલૂમ પડે છે. એ પણ ખરું છે કે મીરાંબાઈનાં અને સુરદાસનાં કાવ્યો એક બીજાને ઘણી રીતે મળતાં છે. એક બે કાવ્યો મળતાં આવતાં હોત તો આપણે એમ કહેવાને તત્પર થાત કે તે આકસ્મિક હશે, પરંતુ એટલાં બધાં કાવ્યોમાં સમાનતા છે કે તે સમાનતા સાહજિક હશે એમ માની શકાય નહિ. એ સંબંધમાં કેટલાકનું કહેવું એવું છે કે અકબરના સમયમાં મીરાંબાઈ વિદ્યમાન હતાં, ને સુરદાસ એ જ સમયમાં થઈ ગયા છે એટલે એક બીજાએ એક બીજાનાં કવનોનો ઉતારો કીધો હશે. એમ હોય તો પ્રશ્ન જાણે!! બન્નેમાં એટલી બધી સમાનતા જોવામાં આવતાં હતાં આશ્ચર્ય એ જ છે કે બેમાંથી એકે એક બીજાનું નામ કહ્યું નથી. વળી તાનસેનનાં કાવ્યો સુરદાસ તથા તુલસીદાસનાં પદો સાથે મળતાં આવે છે, પણ માત્ર તુલસીદાસ સિવાય અકબરના સમયમાં થયેલા બધા કવિઓમાંથી કાદ્યએ મીરાંબાઈની પ્રસિદ્ધિ વિશે ગાયું નથી, અથવા તેનું માત્ર નામ આપી તે અકબરના સમયમાં વિદ્યમાન હતાં એવું જણાવ્યું નથી. શું તુલસીદાસ સિવાય બીજા બધાએ મીરાંબાઈનું નામ નહિ જણાવવા સંપ કીધો હશે. હશે, જે હોય તે ખરું.

મીરાંબાઈનાં ને સુરદાસનાં કાવ્યો ઘણી રીતે એક બીજાને મળતાં છે એવું ઉપર જણાવ્યું છે તો એ સંબંધમાં તેનાં એકાદ બે દશાન્ત અન્ને લેખએ તો અપ્રાસંગિક નહિ ગણાય.

મીરાંબાઈએ ગાયું છે કે

કીને કાંકરી મોરે મારી રે, જડુપતી જલ બરવા દો. કીને.

સાવ સુનેકી જારી હમારી, રતનજીત રહીઆગી રે. જડુપતી.

* કુંભારાણ્યની 'રસિક પ્રિયા' નામની સંસ્કૃત ટીકા વાળું ગીતગોવિંદ નિર્ણય સાગર પ્રેસમાં હાલ ખદાર પડી ચૂક્યું છે. રહ્યું

તત્ત્વી.

લેકર ચીર કદમ ચડ બેઠે, હમ રહી જલમે ઉધારી રે. જહુ.
સાસુ ખુરી મોરી નનંદી હટીલી, દેવર દેવે ગારી રે. જહુપતી.
મીરાં કહે પ્રભુ ગીરધર નાગર, તમ જીતે હમ હારી રે. જહુપતી.

સુરદાસે પશુ ગાયું છે કે

અંબર દેહો મુરારી હમારો, અંબર દેહો મુરારી હમારો.
લેકર ચીર કદમ ચડ બેઠે, હમહી જલમે ઉધારી હમારો.
તુમ હો લાલજી નંદજી કે રોઠે, હમ ભીખ ભાન દુહારી,
સાસ ખુરી ઔર નનંદ હટીલી, દેવર દેત અહુ ગારી. હમારો.
મોર મુગટ પીતાંબર સોઢે, કુંડળકી છબ ત્યારી,
સુરદાસ પ્રભુ તીહારે દરસકો, તુમ જીતે હમ હારી. હમારો.

એ એ પદમાં કાંઈ ઝાઝો તણવત છે ? બને વાંચ્યાથી કોણ એમ કહેશે કે તે એક જ નથી ? ‘મીરાં કહે પ્રભુ ગીરધર નાગર’ ની મીરાંની તુક સુદામના કાવ્યમાં મૂકી હોય તો એ પણ બીજું મીરાંબાઈનું પદ છે એમ છાતી ફોફોને કહીએ તો કાંઈ વાંધો છે ?

વળી જે વખતે મીરાંબાઈએ પોતાની ગાઢ ભક્તિ તથા મોહક બાનીથી રાજપૂતાના તથા ઉત્તર અને પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન ગજવી મૂંઝું હવુ તે જ વખતે ગૂજરાત કાઠિયાવાડ એટલે સૌરાષ્ટ્રમાં નરસિંહ મહેતાએ પણ પોતાની એક ચક્રવે ચરેલી નૃસિંહીયો લોકોનાં અંતઃકરણ હરી લીધાં હતાં. અત્યાર છીએ કે નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈ સમકાલીન લોકોની એવી માન્યતા છે કે મીરાં ૧૪૧૫ થી ૧૪૮૧ સુધીના અને મીરાંબાઈનો .

છે. એ બંને ભક્તોના કાવ્યોમાં પણ એટલી તેમ કબીર પણ તેના શિષ્ય હતા, તેથી એ એ થઈ ગયાં હશે એવી અટકળ લોકો કરે છે, કિંમત એ ભક્તો સિવાય ધનો ભક્ત, તથા મેના નને ભરવાડયુને હાથે . નાબાંજ પણ ભક્તમાળમાં વર્ણવે છે. તેથી કરીને મંથય

‘ મોળી રે ભરવાડ

સોળ સહસ ગોખ

હીંદાસ, તમ તીસરી મીરાંબાઈ

‘ શબ્દોમાં વેચવાનો વિચ શિષ્યો ધના, સેના અને શહીદાસનાં નામો ગાઈ પોતાના ગુરુ-
તેની ગૂજરાતમાં શ્રી પુરુ, તેમ તે નામો સાથે મીરાંબાઈનું નામ ને , ને પણ તેના શિષ્ય
નહિ તો માત્ર તે સમયમાં તે વિધમાન હો જાની સચ્ચતા કેમ નહિ કાઢી
હારે કોઈકા કીધી છે, પરંતુ કેટલેક સ્થળે તો મીરાંબાઈને રામાનંદની શિષ્ય જ
માધવને દૃષ્ટાન્ત તરીકે “ચોરાશી વૈશવના ધોળ” માં કહ્યું છે કે

ગરબીમાં જણ્ય કાજાણી પ્રભુ પ્રીતરે, રામદાસ મીરાંના પ્રોહીત રે:

“ કીને કાવ્યોં એમ પણ કંહ્યું છે કે

“ રામદાસ મીરાંના પ્રેમીત રે, સખી કાદયા નામ સહીત રે ”

રામાનંદના શિષ્યોમાંના ધનાની કવિતામાં મીરાંબાઈની પ્રશંસા જોવામાં આવે છે એટલે તે અત્રે લેવી ઉચિત છે. તે કહે છે કે

“ રામ બાણુ વાઝ્યાં હોય તે જાણે, હરિનાં બાણુ વાઝ્યાં હોય તે જાણે ”

ધ્રુવને લાઝ્યાં પ્રહલાદને વાઝ્યાં, તો હરીને ભેદા ઠેકાણે;

ગર્ભવાસમાં શુકદેવજીને વાઝ્યાં, તો વંચાયા વેદ પુરાણે. રામ.

મોરધ્વજને હરિ મળવાને આવ્યા, તો હરજી આવ્યા ઠેકાણે;

મુસ્તક ઉપર કરવત મેલ્યાં, તોય સ્ત્રીને પુત્ર જે તાણે. રામ.

મીરાંબાઈ ઉપર કોપ કરીને, રાણીજી ખર્જ જ તાણે;

ઝેરના પ્યાલા ગીરધરજી આરોગ્યા, તો અમૃત કર્યા ઠેકાણે. રામ.

નરસિંહ મહેતાની કુંડી સ્વીકારી, જેપ ભરી ખરે નાણે,

અનેક ભક્તને પેર ઉગાર્યા, તો ધનો ધીરજ આણે. રામ.

છેવટે મીરાંબાઈ પોતે પોતાના સંબંધમાં શું કહે છે તે જોઈએ. તેણે

“ ગોવિંદજી પ્રાણુ હમોરો રે, ના પદમા ગાયુ છે કે

મહીયર માફ મેહનું રે, સાસરીયુ ચિતોડ,

મીરાંને ગીરધર મળ્યા, મારા મનના તે પૂર્યા કોડ. ગોવિંદજી.

તેમજ તે પોતે કોના દીકરી હતી તે વિશે પણ

આ પ્રમાણે મીરાબાઈ કવિ દયારામના કહેવા પ્રમાણે “જેમલ રોકેડની દીકરી રે” નહિ હોતા હુદાજીના પુત્રી હતા, ને એ હુદાજી કુભાતા સમયમા થયેલા છે તેથી મીરાબાઈ કુભા ગણાતી પત્ની હોવાનો સમ્ભવ વિશેષ છે. એ પ્રમાણે આપણે માનીએ તો જ કબીરે “જ્યો તમા જ્યોત મીરાઈ” યજ્ઞો વાખ્યા છે તેનું સમર્થન થઈ શકે છે મીરાબાઈ દ્વારિકામા શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનના સ્વરૂપમા સમાઈ ગયા હતા, ને એ બાબતનું પદ મીરાબાઈએ પોતે બતાવ્યું છે તેણે કહ્યું છે કે ‘નીરખી રજ્યો મીલ ગયા’ તેમ તે ભગવાનમા સમાઈ ગઈ હતી આપણે એ પ્રમાણે ધારીએ તો જ કબીર તથા અન્ય ભકતોના કવનોમા જોવામા આવતી મીરાબાઈની સ્તુતિ તથા કબીર અને મીરાબાઈ એ બે ભકતોના કાવ્યોની સમાનતાનું કાળજી સહજ સમજી શકાય છે એથી જ તે કુમાર ભોજગજીના પત્ની નહિ હોતા રાણા કુભા જીના પત્ની હોવા જોઈએ ને એમ હોય તો જ તેને વિરનો પ્યાતો શાનિઆમને નામે નાગ મોકલ્યાનો, રાણાજીને માયા ડો ? હરિ ભજ્યાનો, દ્વારિકા જઈ ગુજરાતી કવિતા બનાવ્યાનો તથા સા શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનના સ્વરૂપમા એકરૂપ થઈ મોક્ષ મેળવ્યાનો પ્રસંગ મીરાબાઈએ પોતે રચેની કવિતામા ગાયો છે તેનું સમર્થન થઈ શકે છે કુમાર ભોજગજીના પત્ની હોવાનું માન્યાથી ઉપર બતાવેના પ્રસંગો સિદ્ધ થવાને એક સખગ કારણ બની આ વતુ નથી એમ હતા મારવાડ તથા મેવાડના પ્રસિદ્ધ નેપકા તથા ઈતિહાસમે તે ભોજરા જીજના પત્ની હોવાનું કહે છે તેના પુરાવામા તે મેવાડના વહીવટાના ચોપામા કુભા રાણાની સ્ત્રી હતા એવું મળી આવતું નથી તે સિવાય બીજા મળગ પુરાવા જ્યા સૂધી તેમના તરફથી આપવામા આવે નહિ સા સુધી તો જનમમાજ ને હકીકત માન્ય રાખવામા સદેહ લેએ તથા આનાકાની કરશે

“ભાનુ”

સ્વર્ગસ્થ શ્રી ગોવર્દ્ધનરામભાઈના પ્રાથમિક શિક્ષણપરના વિચારો.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૨૧૬ થી.)

આ ચર્ચાનું તારતમ્ય આટલું જ કે બાળકમાં પંચમહાયજ સાધવાનું સામર્થ્ય આપવાને તેના આત્માને જ્ઞાન, નીતિ ને ધર્મથી સમૃદ્ધ કરવો, તેની શારીરિક સંપત્તિ વધારવી તથા સુંદરતા, રસ, પ્રીતિ, ભક્તિ આદિથી તેની યજ્ઞસામગ્રી પૂરવી. આ જ માતાપિતાનું પવિત્ર અતિથિકૃત્ય છે અને એ જ પ્રભુના પરમ કૃત્યનું પવિત્ર અનુસરણ છે.

• શાસ્ત્રીય ભાષામાં બતાવેલી આ ધર્મભાવનાને તેઓ અન્ય સ્થળે સાદી ભાષામાં ઉદ્ધત-લાલના પત્રોમાં પ્રકટ કરે છે: “ત્દમારાં ન્યાયાસનો આગળ મનાતા જીવતવાહનના સંપ્રદાય પ્રમાણે બાળકને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા પિતા જે દ્રવ્ય ખરચે તે માતાએ આપેલા ધાવણની જોડે સરખાવેલું છે. વિદ્યાભ્યાસ પામવા માટે પિતાનો જે ઉપકાર માનવાનો છે તે ધાવણ આપનારી માતાના ઉપકારથી અધિક નથી. જાતે ઉત્પન્ન કરેલા બાળકને ધાવણ આપવું તે જાતે વાવેલા બીજના છોડને પાણી સીંચવા જેવું છે. પાણી સીંચવાનું કૃત્ય બીજ વાંવવાની ક્રિયાને અગે લાગેલું છે. અને ધાવણ આપવાનો જનનીધર્મ પુત્રોત્પત્તિને અંગે વળગેલો છે. પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાનું જે જનની સમજે છે પણ ધાવણ આપવાનું સમજતી નથી તે જનની પોતાના ધર્મથી ભ્રષ્ટ થાય છે. અને માતાનો ઉપકાર ધાવણ આપવાને માટે માનવાનો નથી, પણ જન્મ આપવાને માટે હોય તો તે યોગ્ય થાય. જે જનની બાળકને જન્મ આપી તેનો સંસાર દુઃખમય કરે છે તે જનનીએ આપેલો જન્મ ઉપકાર રૂપ નથી પણ અપકાર રૂપ જ છે. એ જન્મ માતાએ પ્રીતિ બાવે આપ્યો ગણવાનો નથી પણ શત્રુ-ભાવે આપેલો ગણવાનો છે. વિદ્યાનું ધાવણ જે પિતા આપતો નથી તે પિતા આ જ ન્યાયે શત્રુ છે. અને વિદ્યા આપે તે માટે તેનો ઉપકાર માનવાનો નથી પણ જે જન્મ આપીને તેને સજ્જ કરવા પિતાએ પ્રયત્ન કર્યો હોય તે જન્મને માટે તેટલા પ્રમાણમાં તેનો ઉપકાર માનવો યોગ્ય છે. અને એટલા પ્રયત્નના પ્રમાણમાં જ એની પ્રીતિ વસ્તુરૂપ ગણવી.” ઉચ્છેદક સુધારકના મોંમાં મૂકેલા આ વિચારો ઉપર કહેલી ધર્મભાવનાને સંમત છે તે સદગ સમજશે. બાળકને જન્મ આપવો તે જ તેનું આમંત્રણ અને એ આમંત્રણ આપણે જાતે કર્યું માટે તેને વિદ્યાનું ધાવણ આપવું તે આપણું અતિથિકૃત્ય. આ અતિથિકૃત્યમાં આપણે આપણા સ્વાર્થને બળે, અજ્ઞાનને લીધે, પ્રમાદને લીધે કે કંઈ અન્ય કારણોને લીધે નેટલી ન્યૂનતા રાખીએ તેટલું આપણે શિર કર્તવ્ય બદલતાનું પાપ.

આ વિચારો સાથે પાશ્ચાત્ય મંદાત્મ શિક્ષણશાસ્ત્રી રૂસોના વિચારો સરખાવવા જેવા છે. “ન્યારે કોઈ પુરુષ બાળકો ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેમને જીએ છે, લાડે તેણે પોતાનાં કર્તવ્યનો તૃતીયાંશ માત્ર પૂર્ણ કર્યો એમ સમજવું. મનુષ્ય જાતિ તરફ તેની મનુષ્ય આપવાની ફરજ છે. સમાજ તરફ સામાજિકો આપવાની, અને નગર તરફ નાગરિકો આપવાની જે

કોઈ માણસ આ ત્રિગુણ ઋણ આપવાની શક્તિ હતાં તે આપતો નથી તે પાપી છે, અને જે કોઈ અર્થ આપે છે તે વધારે પાપી છે. જે કોઈ પિતા તરીકેની ફરજને અદા કરી શકે નહિ, તેને પિતા થવાનો કશો હક નથી. દારિદ્ર્ય, સખત મજૂરી, કે ગમે તે ગિય હોય તથાપિ કોઈ પણ માણસ બાળકોને કિછેરવાની ને કેળવવાની ફરજમાંથી મુક્ત થઈ શકે નહિ. વાંચનાર બંધુઓ, હમે મહારા વિચાર માની શકશો, હું બાવિધ્ય કહું છું કે જે કોઈ કોમળ હૃદયનો હશે, અને આ પવિત્ર કર્તવ્યની અવગણના કરશે, તેને પોતાના દોષને માટે લાંબા વખત સુધી આંસુ ઢાળવાં પડશે, અને એ આંસુ શમાવવાને તેને કશો દવાસો મળશે નહિ.”

મહત્ત્વ જણાઈ આવશે કે રસોની તથા શ્રીયુતની બાવનામાં બિનતા કક્ત બાપાની જ છે, વિચારની નથી.

કારણચતુષ્ટય.

હવે આપણે આમંત્રિત અતિથિના આતિથેયની વ્યવસ્થા વિચારીએ. કઈ વૃત્તિથી, કેવા પ્રકારે ને કેવા વસ્તુસમારંભથી બાળકનું આતિથેય આપણે કરવું જોઈએ તે સંબંધે ગોવર્દન-રામભાઈના વિચારો છૂટા છવાયા સ્થાનમાં ઘણા જ સુંદર સ્વરૂપમાં પડેલા છે. તેને સાંકળવાને માટે આપણે ઍરીસ્ટોટલના કારણચતુષ્ટયનો અહીં ઉપયોગ કરીશું. ને તે કારણચતુષ્ટયની દૃષ્ટિથી તેમના આતિથેય-વ્યવસ્થાના વિચારોને ચા- ભાગમાં વહેંચી નાખીશું.

“ઍરીસ્ટોટલ કહે છે કે દરેક વસ્તુનાં ચાર કારણો છે. (૧) વસ્તુ કારણ (material) (૨) શક્તિ કારણ. (efficient) (૩) રૂપ કારણ. (formal) (૪) હેતુ કારણ. (final) ગાંજીતિના મંબંધમાં ઍરીસ્ટોટલ લખે છે કે પ્રજા એ વસ્તુ કારણ છે, તેમની શ્રેષ્ઠતા એ હેતુ કારણ છે, એ શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરવાને જે ગાંજીય યોજના અથવા રૂપ નિર્ણયિત થાય તે રૂપ કારણ છે અને એ યોજનાનો અમલ થાય તે શક્તિ કારણ છે. ઇતિર પદાર્થો તર્ક દૃષ્ટિ કરીએ તો પણ કારણો એનાં એ છે. ઉદાહરણ તરીકે છત્રી લઈએ. તો તાપ અથવા વરસાદથી રક્ષણ એ હેતુ કારણ છે. કપડું, શગિયા, લાકડું વગેરે વસ્તુ કારણ છે. તાપ અથવા વરસાદથી રક્ષણ કરવાને જેવી જોઈએ તેવી આકૃતિ એ રૂપ કારણ છે. નિર્ણયિત થયેલી આકૃતિ પ્રમાણે છત્રી ઉત્પન્ન કરવાને કારીગરો મહેનત કરે તે શક્તિ કારણ છે. કોઈ પણ પદાર્થ આ ચાર કારણો વગર ઉત્પન્ન થતો નથી બધાં કારણો આવશ્યક છે, ચારથી એક પણ વધારે કે એક પણ ઓછું કારણ નથી. દરેક પદાર્થ અમુક હેતુ, જરૂર કે ઉપયોગ હોય તો જ ઉત્પન્ન થાય છે, દરેક પદાર્થ અમુક વસ્તુમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, દરેક પદાર્થ એ જરૂર પૂરી પાડવાને યોગ્ય યોજના કે આકૃતિ થઈ શકે તો જ ઉત્પન્ન થાય છે, દરેક પદાર્થ અમુક શક્તિ વપરાય ત્યાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. આ કારણચતુષ્ટય શિક્ષણધિયાને લાગુ પાડતાં સ્પષ્ટ માત્રમ પડે છે કે પૂરું અથવા શ્રેષ્ઠ જીવન એ હેતુ કારણ છે, બાળક એ વસ્તુ કારણ છે, તેમને જરૂરનો હેતુ સંરખ કરવાને આવશ્યક જ્ઞાન અને શક્તિ પ્રાપ્ત કરાવે તેવી યોજના એ રૂપ કારણ છે, અને એ યોજનાને

અનુભવનારા શિક્ષકો એ શક્તિ કારણ છે. પ્રથમ બાળકના સ્વભાવનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. પછી એ સ્વભાવને કેવી ને કેટલી પૂર્ણતા આપવી જોઈએ ને આખી શકાય એ નિર્ણય આવશ્યક છે. તે પછી એ સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય યોજના આવશ્યક છે, અને છેવટે યોજના પ્રમાણે ક્રિયા આવશ્યક છે.”

શિક્ષણનાં ચારે આવશ્યક કારણો મંબધેના વિચારોને આપણે વસ્તુવિચાર, હેતુવિચાર, રૂપવિચાર ને શક્તિવિચાર કહીશું. આ ચારે કારણો પર ગોવર્દનરામબાઈએ બતાવેલા વિચારો માતાપિતાને જોટલા ઉપયોગી છે તેટલા જ ને કદાચ તેથી સવિશેષ આપણુ શિક્ષકવર્ગને ઉપયોગી છે, અને તેથી આપણે તેને આપણા દીક્ષામંત્ર મમાન ગણી આપણા જીવનમા વણી દેવા જોઈએ. એ વિચારો પ્રમાણે આચાર આચરવામાં જ આપણો શિક્ષકધર્મ અને માતાપિતાનો અતિથિધર્મ પર્વામ થાય છે.

વસ્તુ વિચાર.

બાળકની માનસિક શક્તિ ને શારીરિક શક્તિના સ્વરૂપનો તથા તેના વિકાસક્રમનો વિચાર તે વસ્તુવિચાર કહેવાય. જન્મ વખતે તથા શૈશવમાં બાળકનું મન કેવું હોય છે, તેની ગ્રહણ કારણ શક્તિ કેટલી બદલવત્તર હોય છે, કઈ કઈ શક્તિયોના બીજાંકુરો તેનામાં અવ-
સ્થિત હોય છે, તે બીજાંકુરોનો વિકાસ કયા સ્વાભાવિક ક્રમથી થઈ શકે છે, કઈ કઈ શક્તિયો તેની બાહ્યાવસ્થામાં થન થન નાચી રહી હોય છે, તેનામા વૃત્તિનું બધારણ કયે પ્રકારે થવા પામે છે, ઇત્યાદિ બાહ્યસ્વભાવની સ્થિતિ, સરક્રિયા ને વિકૃતિ મંબધેના વિચારો. આ વિભાગમા દાખલ થઈ શકે. માનસશાસ્ત્રની આવી દૃષ્ટિથી ગોવર્દનબાઈએ બાહ્ય સ્વભાવ પર વિવેચન કરેલું માન્ય નથી. પરંતુ બાવાતમા સંબધે તેમના વિચાર બાળકના જેવા છે. પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ શાસ્ત્રીઓ આપણને ‘બાવક એ માણસનો પિતા છે’ એવું સૂત્ર આપે છે. તેવું જ સૂત્ર અને તેનું વિવરણ આપણા ધર્મશાસ્ત્રોની દૃષ્ટિથી ગોવર્દનબાઈ આપે છે. આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં પુત્રને પિતામા આત્માની પ્રતિકૃતિ માનેલી છે. શ્રી મહાભારતના આદિ પર્વમાંના શકુન્તલોપાખ્યાનમાં કહે છે કે—

× બાર્યામાં પતિ પેસીને, જન્મે છે ફરી ને યજી

કહે તે માટ બાપાને, જ્યા પ્રાચીન કવિયો.

પુત્ર એ પોતાનો જ અવતાર છે, ને તેથી પુત્રને આત્મવત્ માનવો એ આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોનું સૂત્ર છે. અને આત્મવત્ માની આત્મસાત્ કરવો એ તેમનો ઉપદેશ છે. સાધુજનો તો સર્વ ચેતન બૂતોના આત્માને આત્મવત્ માને છે અને તેને આત્મસાત્ કરવા આમરણ પ્રયત્ન કરે છે. શિક્ષકોએ પણ આ રહસ્ય હૃદયમા ઉતારવાનું છે. તેની પામેના શિષ્યમંડળના

આત્માને તેણે આત્મવત્ ગણવાના છે તે આત્મસાત્ કરવાના છે તે તુચ્છ ને પામર છે અને પોતે હૃદય છે એમ માની તેની ઉપેક્ષા કરવાની નથી.

સાધુજીવનુ આરમ્ભત્ત્વ સર્વ મૂલ્યેષુ એ લક્ષણુ આપણા સંસ્કૃત અભ્યાસક્રોને અતિ પવિત્ર છે અને એ વાચ્ય જ આપણા વસ્તુવિચારનુ તત્ત્વ છે ખાવાત્મા મળધેની આવી સ્વાત્મભાવના સમગ્રજીવવાને ગોવર્દનભાઈ સ્તનપાન છોડેલા મણિરાજને મહારાજના ચરણમા મૂકતી તથા તેની શિષ્યણુ વ્યવસ્થા સચવતી મધુમક્ષિકાના મુખથી ફેલેવડાવે છે કે—

“શ્રુતિ પુત્રને પિતા પાસે ફેલેવડાવે છે કે—

અગાદગાત્સમન્નસિ હૃદયાદધિ જાયસે

આત્મા વૈ પુત્રનામાડસિ સ જીવ શરદ્ ગતમ્ ।

હે પુત્ર મહાન પ્રત્યેક અંગમાથી તું સંભવ પામ્યો છે અને હૃદય પામેથી વિત્તન થયેલો છે, તે પુત્ર નામે મહાને આત્મા જ તુ છે ત સો શરદ્ જાતુ વડાવીને જીવજે— મહારાજ, પુત્રમા પિતાના અંગનો આવિર્ભાવ તો થતા થાય, પણ પિતાના હૃદયનો આવિર્ભાવ તો અવશ્ય થાય છે તેનુ કારણ એનુ છે કે વડનાથી વડવાઇઓ લટમી નવા વૃક્ષ થાય છે તેમ માતૃપિતામાથી સતાન થાય છે તે જનક જાતના દેહ એક જ છે, એટલું જ નહિ પણ પિતાના દેહની પેડે એ દેહમા રહેનારો આત્મા પણ આ ન્યમોદયેષ્ટા કરે છે અને ઉભયનો આત્મા પણ એક જ છે, અને રાજના કુમારમા રાજનો આત્મા રજુ છે તે વશપરપરાથી ઉતરી આવેલો આવો આત્મા પ્રજનન પરમ ધન છે માટે તે સમજનારે સમજવાનુ કે—

બ્રાજસ્થા-તરવસ્થિતસ્તરુપતિ કાલે પુનર્જન્મતે ।

આઘ્યોન્નસ્તનુતે ચ દેહદહર સ્વાત્માનમન્તર્હિતમ્ ॥

તચ્છેષ્ટ શિશુરેવ મૂપ જગતા વૃદ્ધયૈ વિમર્તિ સ્વકમ્ ।

ઓજ મત્ત્વસમૃદ્ધિમત્પ્રવૃત્તા તત્ત્વિદ્યેનાત્મવાન્ ॥

મહારાજ, આ શ્લોકમા બહુ ગંભીર વાત કહી છે દેહથી આત્મા જુદો છે છતાં દેહ આત્માને લીધે જ છે આત્મા દેખાતો નથી, દેહ દેખાય છે એ દેહ વધે છે, ઘટે છે તે સર્વ આત્માતા જ બગથી જડ બીજને વધવાની શક્તિ નથી પણ એ બીજ-દેહમાથી મહાન વૃક્ષ નીખે છે તેનુ મારણુ—એ બીજમાં અને વૃક્ષમા રહેલો—એને સાધનાર એક—તેનો આત્મા છે તેમ જ આ શિશુ કાગે કરીને મહાનુ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થશે. મહારાજ, બીજને વૃક્ષથી જુદો માનશો મા અને શિશુને યુવાવધી જુદો માનશો મા જે વૃક્ષ બીજમા અવરિયત છે તે જ યોગ્ય કાગે મહાનુ રૂપ ધારે છે, ત્યારે તેના અતરૂ દેહમા અતર્હિત રહેલો, એ દેહથી

દહર કહેતા સક્ષમ એવો, તેનો આત્મા શુ કંઈ છે પૂછશો, તો કહે છે કે આમશ સુધી પહોંચતી શાખાઓ—અને તેથી આધેના આમશ સુધી પહોંચતા તેના પુષ્પના સુવાસ—અને તેથી આધે જઈ મનુષ્યના ઉદરમા જઈ મનુષ્યપણું પામનાર તેના ફળ—એ સર્વમા આ આત્માના બળનુ સ્ફુરણ છે તે વિકાસ પામે છે આવી જ રીતે હે બ્રૂષ, આ આપના બાળમની એકા સમજવી એ બાળકનો આત્મા બાળક નથી—મહારાજ, આપનો અને તેનો આત્મા એક જ છે અને એ આત્માનુ ઓજસ આપની પાસેથી ન્યગ્રોધની શાખાઓ પેઠે આ બાળક દેહમા આવેલું છે બીજામા રહેલા આત્માનુ બળ શાખાઓમા, પુષ્પોમા, મુગધમા અને ફળોમા સ્ફુરી મનુષ્યમા આવે છે, તેમ આ બાળકમા નેહલુ ઓજસ જગતની વૃદ્ધિ કરવાને અને આપની અખિય પ્રજામા સ્ફુરવાને યોગ્ય છે અને આપના રાજવશનુ અને એના પોતાનુ સર્વ સત્ત્વ આ ઓજસમા સમૃદ્ધ થયેલું છે જેવી રીતે વૃક્ષની તેમ પોતાની સત્ત્વ સમૃદ્ધિ પુષ્પાદિમા સ્ફુરે છે મહારાજ, આ બીજને આ શિશુને, આ ઓજસને, તેમની કાચી અવસ્થામાથી સિદ્ધ કરવા—પમ્પવા એ આત્મવાનનો ધર્મ છે”

પોતે જાણે કોઈ દિવ્ય સૃષ્ટિમાથી ઉતરી આવેલું પરમ પવિત્ર સત્ત્વ હોય ને બાહ્ય જાણે પામર, અધમ ને અસ્પૃશ્ય હોય એમ માની તેનાથી દૂર હટતા અજ્ઞાનાભિમાની શિક્ષકોને આ વિચારો ખરેખર મનન કરવા જેવા છે બીજમાં જેમ વૃક્ષ અતર્હિત છે તેમ બાલક દેખાતા શરીરમા ઉત્કૃષ્ટ માનવ જીવનની સુદર શક્તિયો અવસ્થિત છે તે બ્રૂલવાનું નથી અને આપણા અજ્ઞાનથી કે પ્રમાદથી એ અતર્હિત શક્તિ—ખજોને કઈ તુકસાન ન થવા પામે તેને માટે અતિશય સાવધ રહેવાનું છે શિક્ષકોમા માનસ શાસ્ત્રના જ્ઞાનની જરૂરીઆત એટલીમાટે જ સ્વીકારવામા આવે છે કે તેના હાથથી આ અતર્હિત શક્તિયો નષ્ટ થવા ન પામે ને સ્વાભાવિક રીતે તેનો વિકાસ થાય બાળમની મન શક્તિના અભ્યાસનું પરિણામ એ આવે છે કે તેથી બાળકની શક્તિને અનુરૂપ શિક્ષણ યોજના કરી શકાય છે તથા તે જીવી શકે તેવા જ શક્તિપ્રયોગ અજમાવી શકાય છે અન્ય કારણો કારતા વસ્તુકારણની શ્રેષ્ઠતા પણ આટલા જ માટે છે પરંતુ મધુમક્ષિકાના મુખમા મૂકેલા ઉપલા વસ્તુવિચારથી બાલશક્તિનો કે બાલમનના સ્વરૂપનો કઈ સ્પષ્ટ ભાસ થતો નથી કે જેથી અમુક પ્રકારની જ યોજના ધડવી કે અમુક પ્રકારના જ શક્તિપ્રયોગ અજમાવવા એમ તે પરથી કલ્પી શકાય માટે આ વસ્તુવિચાર ક્રિયાદર્શક કે રૂપદર્શક નથી અલબત્ત તેમા સમાયલી બાલકના આત્મા સ અધેની ભાવના અતિ ઉત્કૃષ્ટ છે

હેતુવિચાર.

હવે આપણે હેતુવિચાર પૂર્વ આવીએ બાલાત્માને આપણે જે સ્વરૂપ આપવા મા ગતા હોઈએ તે ઉદિષ્ટ સ્વરૂપનો વિચાર તે રૂપ વિચાર આ સંબંધે જોવદ્દનરામ બાઈના વિચાર આપણે પ્રથમ ખડમા જોઈ ગયા છીએ તેઓ બાનકને આમંત્રિત અતિથિ માને છે અને તેના પશુ ને વેદીને એટલે કે આત્મા તથા શરીરને યજ્ઞસમર્થ કરવા એ તેમનો મુખ્ય હેતુ ગણે છે એ હેતુ પાર પાડવામા તેઓ માતા પિતાના અતિથિ કૃત્વની અને શિક્ષકના

શિક્ષણની પર્યાપ્તિ માને છે બાલકનું યજ્ઞસામર્થ્ય એ તેમનું લક્ષ્ય છે અને એ લક્ષ્ય સિદ્ધ કરવાને આત્મા તથા શરીરને કેમ અસિદ્ધ કરવા તે તેમણે પ્રથમ ખ્યાલમાં લેવા મુજબ જ તાત્પર્ય છે આત્માનું યજ્ઞસામર્થ્ય દૈવી સપત્તિ વિદ્યા, રસ, પ્રીતિ, ભક્તિ આદિથી અને શરીરનું યજ્ઞસામર્થ્ય તેની નીરાગિતા ને બલિપ્રતાપી સિદ્ધ થાય છે એમ તેમણે સમજાવ્યું છે અર્થાત્ બાલકને શરીર વિષયે નીરાગી, બનવાનું ને દૃઢ બનાવવો તથા માનસિક વિષયે કંતેષ્ય પનાયણ થાય-ઉત્કૃષ્ટ જીવન ગાળે અને આત્મકલ્યાણ સાધવા સમર્થ થાય એવો બનાવવો એ માતા પિતાના આતિથેયનો પ્રધાન હેતુ છે મસાગતા ઉચ્ચ નીચ પ્રવાહોમાં સ્થિર રહી પોતાના જીવનનો સામ્ય પ્રમશ આસપાસ આપી શકે સસારના સઘળા આવાત પ્રત્યાઘાતોને અવિદ્યુત રહી સહન કરી શકે ને આમણુ લોકસમહાર્ય તથા આત્મકલ્યાણુાય જીવન ગાળી શકે તેને માટે બાલકને સમર્થ કરવો એ તેના આતિથેયનો-શિક્ષણનો મુખ્ય હેતુ છે

યજ્ઞસામર્થ્યમાં જ ઉત્કૃષ્ટ માનવ જીવનની અપૂર્ણતા રહેલી છે અને ઉત્કૃષ્ટ માનવ જીવનની પ્રાપ્તિ એ જ સર્વે જાને મર્વ દેશમાં શિક્ષણનો ઉચ્ચ હેતુ ગણાયવો છે

શ્રીયુત અન્ય સ્થળે વ્યવહારદૃષ્ટિથી વ્યવહાર બાનાના શિક્ષણનો હેતુ પોતાના પ્રિય પાત્ર પામે પ્રકટ કરાવે છે વિદ્યાચતુરને મણિરાજ સોપતી વખતે મક્કા જના આવા વચનો છે- 'સ્ત્રીને કેટલા કામ કરવા પડે છે તે જુઓ, છોકરાને ઉઠેરવા કુકુમ્બના વડીતેનું કામ ઉપાસુ નામ્રા કપડા સત્તા ગાંધી, ઘરધધામાં પ્રવીણ રહેવું ધનની અને ધરના સામાનની સભાગ ગાંધી ધરમાં આવતા જતા માણસો આગળ ધરવું નાક રાખવું અને તે બધું જાતે મર્ધાદા પાળી કરવું અને દિવસ વીત્યે શુગારશાળામાં પતિના ઉપર ગભ્ય ચલાવવું આટલું તો એક સામાન્ય સ્ત્રી કર છે અને તેની સાથે લોકનાબોન સહી જવા, ધરમાં જીવન અને અપમાન ખમતા ગમ ખાઈ જવી, પોતાના દુ ખને ગણવું નહિ મન ને પેટ એ બે મ્હોટા રાખવા એ બધું પણ સ્ત્રીને કરવું પડે છે અને તેટલું જો તે મરે તો જ સ્ત્રીને સ્ત્રી કહેવી ન કરે તો તે પુરુષ તો નથી જ ને સ્ત્રી પણ નહીં જ-તેને તો જેમ અનગ ગમના શખણી કહી છે તેમ આપણે સસા ગમના શખણી કહેવી કહો-હવે એ સ્ત્રીને માથે આટલા ધર્મ છે તો સ્ત્રીના ધણી પુરુષના કેટલા ધર્મ હોવા જોઈએ ? જે પુરુષને આટલું સ્ત્રીનું કામ આવડે નહિ તે સ્ત્રી કરતા પણ નપાટ ન નાલાયક સ્ત્રી અને પુરુષ બનેલું કામ આવડે તેને જ પુરુષને યોગ્ય ગણવો ' અને સ્ત્રી તથા પુરુષ બંનેના કામ કરી શકે એવો બનાવવો એ તમારું શિક્ષણનું કામ આ પ્રમાણે મધરાજ વિદ્યાચતુરને કહે છે અલબત્ત આ વ્યવહારદૃષ્ટિમાં અને આગળ બતાવેલ પાનમાર્થિક દૃષ્ટિમાં કેટલોક ભેદ છે પરંતુ આ બંને દૃષ્ટિથી હેતુ વિચારવાનો છે બે દૃષ્ટિ વડે જ જેમ આપણે દૃષ્ય જગતને સપૂર્ણ જોઈ શકીએ છીએ તેમ વ્યવહારની ને પરમાર્થની એમ મે દૃષ્ટિ વડે જ આપણે લોકકલ્યાણુત્તમક ને આત્મકલ્યાણુત્તમક જીવન ગાળી શકીએ છીએ એ બે દૃષ્ટિમાંથી એકાદ દૃષ્ટિને આપણે ખોઈ બેસીએ કે પ્રાપ્ત ન કરીએ તો આપણી જીવનશક્તિ અર્ધાં ઓછી થઈ જાય છે માટે

આપણે આ બંને ભેદની ચાળવણી કરી અનેનું તત્ત્વ સમાઈ જાય તેવો હેતુ ધડો. જોઈએ છે. આપણા હાથમાં સોપાયલા બાળકો વ્યવહારમાં તદ્દન અનભિચર રહે એ પણ ઇષ્ટ નથી, તેમ કેવળ વ્યવહાર કુશળ નીવડી સંસારના ક્રીડા જતી જઈ પોતાનું પારમૈકિક કલ્યાણ સાધવાને તદ્દન અશક્ત રહે એ પણ ઇષ્ટ નથી. તેનામાં યજ્ઞસામર્થ્ય આવવું જોઈએ અને એ યજ્ઞસામર્થ્યના બળથી જાતે રજાયા વિના સસાગના સર્વ રંગ જોઈ શકે તેવી—અલેખ રસના સ્મરોગી, જેવી—અપવાનૃ વૃત્તિ તેની થવી જોઈએ.

૩૫વિચાર.

વસ્તુકારણ ને હેતુકારણના વિચાર પછી ૩૫કારણનો વિચાર કમલ પ્રાપ્ત થાય છે હેતુ પાર પાડે તેવી વસ્તુની પ્રકૃતિને અતુસરતી જે યોજના તે ૩૫કારણ, ને તે સંબંધના વિચારો તે ૩૫વિચાર કહેવાય બાળકના શક્તિવિકાસને માટે તેની પાસે કઈ કઈ વસ્તુઓ ને ક્રિયાઓ મૂકવી, કેવા ૩૫માં મૂકવી, કયા કયા વિષયો બાળકની કઈ કઈ વયને યોગ્ય છે, કઈ વયે તે વિષયોની કેટલી મર્યાદા રાખવી, કયા હેતુથી તે વિષયોની યોજના કરવી આ સર્વોનો વિચાર ૩૫વિચારમાં આવી શકે સામાન્યતઃ શાળાઓની સાથે સંકળાયેલાઓને જ આ સંબંધે વિચાર કરવાના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે. અને જોવાઈતરમ ભાઈને શાળા સાથે સીધા પ્રસંગો પડ્યા નથી તેથી તેમની પાસેથી ૩૫ યોજના વિષેના કઈ વિચારો આપણને સ્વાભાવિક રીતે મળી શકે નહિ. તેમ નવલકથામાં પણ શાળાના ધોરણોને લગતી યચાને અવકાશ ન મળે તે પણ દેખીતું છે છતાં આપણે જોવાઈતરમ ભાઈના ૩૫વિચારો મેળવવા ભાગ્યશાળી યયા છીએ કેમકે તેમણે પોતાની પ્રિય પુત્રી લીલાવતીના શિક્ષણ વિષયે અમુક વિચાર ને નિર્ણયો કર્યા હતા. તે વિચારો ને નિર્ણયોમાં આપણી શાળાના ધોરણોનો કઈક ઉત્કૃષ્ટ વિચાર સમાયેલો છે.

પ્રાથમિક કે ઉચ્ચ શિક્ષણમાં જુદા જુદા વિષયો શા હેતુથી યોજવાની જરૂર છે તે બતાવતાં તેઓ કહે છે કે— $x \times x$ પરંતુ સાહિત્યબોધનું મહાદ્રજ એ છે કે ઉત્કૃષ્ટ સરકારેથી સહકર્મનું હૃદય ભરાઈ જાય અને ક્ષુદ્ર વાસનાઓને ધક્કેલી પાડી ઉચ્ચ રસિકતા જીવનમાં સામ્રાજ્ય પામે $x \times x$ સાહિત્યને ઉચ્ચ ઉપયોગ જીવનની ઉત્કૃષ્ટ વાસનાઓને અને ઉદાત્ત રસને સ્પર્શકરવામાં છે, તો બુદ્ધિરૂપ વેલીને મ્હડવાને અને ટકવાને માટે શાસ્ત્રરૂપ મહાદ્રક્ષોની આવશ્યકતા છે બુદ્ધિને શુદ્ધ ને પરમ વ્યાયામ તકેશાસ્ત્ર આપે છે એવો અન્ય શાસ્ત્ર આપી શકતું નથી આ વ્યાયામ 'સર્વતોમદ્' જેવા કાવ્ય પ્રબંધ પેઠે બુદ્ધિના સર્વ અંગને સર્વ પાસથી સંપન્ન કરે છે, વ્યવહારમાં તેમ અન્યત્ર જ્ઞાનાજ્ઞાનના સત્યાસત્યની પરીક્ષા કરતા શીખવે છે અને વસ્તુઓના લાઘવ ગૌરવની તુલના કરવાનો અભ્યાસ કરાવે છે $x \times x$ જો બુદ્ધિના વ્યાયામ માટે આ શાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે તો બુદ્ધિના સનાતન અજરૂરે આપણા દેશમાં આત્મિક વિષયના શાસ્ત્ર ગણાતા આખ્યા છે એ ગણના અતિ યોગ્ય છે. એ શાસ્ત્રથી હૃદયને એવું કવચ મળે છે કે સસાગના ધા તેને ભેદવાને પામતા નથી અને આવી રીતે ઔદિક લાભ અને અન્ય રીતે પારમાર્થિક લાભ આપણને આપવાને માટે આપણા અગ્નિ મુનિઓએ પોતાની

આર્ય પ્રજાને આ શાસ્ત્રો ૩૫ અક્ષય દાયકામાં-વારસો-મૂકેલો છે. x x જેવી રીતે પગે ચાલનાર મનુષ્યના હાથના ચલનથી તેના પગની ગતિને અદૃષ્ટ આશ્રય મળે છે તેવી રીતે ન્યાય-શાસ્ત્રના સંસ્કારથી ઈશ્વર શોધનમાં સૂક્ષ્મ પ્રકારે શક્તિ અને ગતિ વધે છે, અને કેવળ તર્ક જેમ પાંગળો છે, તેમ કેવળ શ્રદ્ધા અન્ધ છે, તે બેના સમાગમનો લાભ આ મહાન સંસારમાં પામવાને માટે આ બે શાસ્ત્રો (ન્યાય અને વેદાંત) ના સમાગમની આવશ્યકતા છે.

આ પ્રમાણે સાહિત્ય ને શાસ્ત્રના ઉદ્દેશો બતાવી તેઓ ઇતિહાસ ને ભૂગોળના હેતુઓ સ્પષ્ટ કરતાં લખે છે કે-“ x x આપણામાં કહેવત છે કે ‘જન્માથી જોયું બહુ’-તેમાં માત્ર મનુષ્યની નિરર્થક જ્ઞાતાસાની સ્તુતિ નથી. પણ સંસારીઓની કેલવણીનું એક જીવંત તત્ત્વ સમાવયું છે. x x પ્રવાસે નીકળેલાં જીવ પુરુષ ઘરકુકડી પુરુષો કરતાં વધારે અનુભવી, વધારે ચકોર, વધારે ઉદાર અને વધારે ક્ષમાશીલ હોય છે. અગ્રેજ કવિ રોક્સપિયરનું ‘ ઘરખૂણે બરાઈ રૂહેનાર યુવકોની બુદ્ધિયો સદા ઘર ખૂણિયા જ હોય છે ’ આ વાક્ય પણ પ્રવાસ કરી આવેલાં જીવ પુરુષોના આવા બુદ્ધિ વિકાસને અને ગુણવિકાસને જ ઉદ્દેશીને કહેલું છે. x x આપણામાં શ્લોકો છે કે—

યસ્તુ સંચરતે દેશાન્ યસ્તુ સેવેન પણિટાન્

તસ્મ વિસ્તારિતા બુદ્ધિર્નૈલવિન્દુરિવામ્મસિ ॥

યો ન સંચરતે દેશાન્ યો ન સેવેત પણિટાન્

તસ્મ મકુચિતા બુદ્ધિઃ ધૃતવિન્દુરિવામ્મસિ ॥

(અર્થ.—પરદેશમાં જે સંચાર કરે છે ને પડિતોને સેવે છે તેની બુદ્ધિ પાણીમાં તેલના બિન્દુ પેડે વિસ્તાર પામે છે. ને જે તેમ કરતો નથી તેની બુદ્ધિ પાણીમાં ધીના બિન્દુ પેડે સંકુચિત થાય છે.) બીજો શ્લોક છે, ને તેમાં પ્રવાસના ગુણ ગણાવ્યા છે. તે એ કે—
“ તીર્થાનામવલોકનં પરિચયઃ સર્વત્ર વિત્તાર્જનમ્ । નાનાશ્ચર્યનિરીક્ષણં ચતુરતા બુદ્ધેઃ પ્રશસ્ત્વા ગિરઃ ” ॥ તીર્થનું અવલોકન, સર્વત્ર પરિચય, વિત્તનું અર્જન, અનેક આશ્ચર્યોનું નિરીક્ષણ, બુદ્ધિની ચતુરતા અને પ્રશસ્ત વાણી—એવા છ ગુણ પ્રવાસથી પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપરના શ્લોકોમાં જે બુદ્ધિવિસ્તાર કહેલો છે તે વિસ્તારના આ શ્લોકમાં આમ છ પ્રકાર ગણાવ્યા છે. x x આ બુદ્ધિવિસ્તાર જેમ પ્રવાસથી થાય છે તેમ પડિત સેવાથી ને શિક્ષણથી થાય છે. તે સમજાવતાં તેઓ લખે છે કે-x x બુદ્ધિવિસ્તારનું એક સાધન જે શ્લોકમાં પ્રવાસને ગણ્યું છે તે જ શ્લોકમાં પડિતસેવાને પણ તેનું બીજું સાધન ગણ્યું છે. પડિતસેવા પડિત પુરુષના સહવાસથી થાય તેમ જ પડિતોના લેખના સહવાસથી અર્થાત્ ઉત્તમ પુસ્તકોના સહવાસથી પણ થાય. પ્રવાસથી તીર્થોનું અવલોકન પ્રાપ્ત થાય તેમ પુસ્તકસહવાસથી પણ થાય. સંસ્કૃતમાં ‘તીર્થ’ શબ્દના અર્થમાં જેવી રીતે પવિત્ર અને સુદર પ્રદેશોના સમાસ થાય છે તેવી જ રીતે એ શબ્દમાં વિદ્વાન અને સાધુ મહાત્માઓનો પણ સમાસ થાય છે. કુકુમ્બના વડીશેર્ને આપણે તીર્થ ૩૫ કહીએ છીએ. તેમ લોકના અને દેશના વડીલો પણ આવી જ રીતે તીર્થ ૩૫ જ છે. આવાં જ તેમ ચેતન હૃદય તીર્થોનું અવલોકન જેવી રીતે પ્ર-

વાસથી કરાય છે તેવી જ રીતે જૂગોલ્લવિદ્યા અને પ્રવાસ વર્ણનના તેમ પદાર્થશાસ્ત્રના અંથ જડ તીર્થોનાં અવલોકન કરાવે છે. તેા ઇતિહાસ અને જીવનકથાઓ વગેરે ચેતન તીર્થોનાં દર્શન કરાવે છે. x x તીર્થોનું અવલોકન તે સહસ્ત્રોતું તેમ સત્ પુરુષોનું જ અવલોકન છે. તે અવલોકન માત્રથી જ મનુષ્ય પવિત્ર થાય છે. તેવા પદાર્થોનું અને પુરુષોનું ગુણ શ્રવણ અને કીર્તન તે તેમનું એક પ્રકારે અવલોકન જ છે. અને તે અંથદ્વારા મળી શકે છે.

પ્રવાસમાં તીર્થોનું અવલોકન શોધવાનું છે તેા સારા નરસા અન્ય પદાર્થોના અને મનુષ્યોના પરિચય પણ કંઈ થાય છે. અને તેનાંથી મનુષ્ય ભણેલો હોય તેા ગણેલો પણ થાય છે. x x પ્રવાસથી જે 'સર્વત્ર પરિચય' રૂપ લાભ દર્શાવ્યો છે તે x x (શિક્ષણ માટે) અનેક દેશીય પુસ્તક ગ્રાનદ્વારા આમ ઉચિત ગણાયેલો છે.

આ પ્રભાણે બુદ્ધિવિસ્તારનાં જે લક્ષણ-તીર્થનું અવલોકન ને સર્વત્ર પરિચય જેમ પ્રવાસથી તેમ પુસ્તકસહવાસથી પ્રાપ્ત થાય છે તે બતાવી આજ ન્યાયે અન્ય લક્ષણો પણ પુસ્તક સહવાસથી પ્રાપ્ત કરી શકાય ને કરાવી શકાય એમ તેઓ સૂચવે છે. હવે આપણે વધારે આગળ ન વધતાં તેમણે દર્શાવેલા ઉદ્દેશો વિશે તથા તે ઉદ્દેશો પાર પાડવાને વિષય-ગોળના કેટલી ને કેવા રૂપમાં કરવી તે વિષે જરા સ્વતંત્ર વિચાર કરીએ. હમણાં આપણા શિક્ષકો સાહિત્યના, શાસ્ત્રના અને ઇતિહાસ જૂગોળના વિષયો શીખવે છે ખરા; પરંતુ તે કોઈ પણ ઉચ્ચ ઉદ્દેશ લક્ષ્યમાં રાખ્યા વિના જ ગોડરીઆ પ્રવાહની પેઠે હંકાર્યે જાય છે. ઉદ્દેશ જો હોય તેા ફક્ત એટલો જ કે બાલકોને પરીક્ષામાં પાસ કરાવવાં. હૃદયની ઉત્કૃષ્ટ બાવનાઓને અને ઉચ્ચ રસિકતાને પોણે એવી રીતે સાહિત્યશિક્ષણ આપવાને બદલે હમણાં ફક્ત તેમાંના અધરા શબ્દોના પર્યાય લેવામાં જ તે શિક્ષણની સમાપ્તિ થાય છે. એક તેા આજુ જમાનાને પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રની મોહિની લાગેલી છે. અને તેથી શિક્ષણની પરિપાટીમાં પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રના વિષયોને પ્રધાન રથાને ગોઠવી સાહિત્યને ઉતારી પાડવામાં આવ્યું છે. જ્યારે બીજી બાજુથી આપણા શિક્ષકો સાહિત્યથી તદ્દન અનબિર જ છે. સાહિત્ય એ શું છે ? અને તેને મનુષ્યના આરિઅબંધારણ સાથે કેટલો સંબંધ છે ? તેની કશી ખબર તેમને નથી એમ કહેવામાં કંઈ અતિશયોક્તિ થતી નથી. આથી જ હાલનું સાહિત્યશિક્ષણ તદ્દન ઉતરતી સ્થિતિમાં ગખડી પડ્યું છે. ને તેના ઉચ્ચ ઉદ્દેશ નિષ્ફળ જાય છે. પ્રાથમિક ને માધ્યમિક શિક્ષણમાં શાસ્ત્ર ને સાહિત્ય એ બેમાંથી કોની પદ્ધતી મુખ્ય ને કોની ગૌણ હોવી જોઈએ એ એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે.

“એક તરફથી શાસ્ત્ર (Science) ના હિમાયતીઓ કહે છે કે દુનિયામાં ચોતરફ શાસ્ત્રના વિજયસ્તંભો દેખાય છે, ને આધુનિક સમયમાં શાસ્ત્ર વગર ચાલે તેમ નથી. સારે બીજી તરફથી બાપા ને સાહિત્યના હિમાયતીઓ કહે છે કે દુનિયામાં મ્હોટા મ્હોટા કવિયો, શિલ્પકો, વીરો, ગન્યનિયામકો અને ધર્માચાર્યો શાસ્ત્ર વગરના શિક્ષણથી પણ ચર્ધ શક્યા છે.”

“ખરી વાત એ છે કે એક તરફ શાસ્ત્રથી સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવાની, કાર્યનાં કારણો તપાસવાની ને વ્યવસ્થિત વિચાર કરવાની એવી કેલવણી મળે છે, કે કોઈ પણ અભ્યાસક્રમમાં

તેના વગર અપૂર્ણતા રહેવાનો સંભવ છે; સારે ખીજ તરફ મનુષ્ય જીવન સંબંધી બધા મહત્વના વિચારો સાહિત્યથી જ મળી શકે છે, અને સદ્ગુણ તથા હાપણ તેમાંથી જ ઉદ્ભવે છે. શાસ્ત્રો પ્રદેશ સંકુચિત છે, અને તે અમુક શક્તિયોને જ કેળવે છે; બાપા અને સાહિત્યનો પ્રદેશ સાવૈનિક છે અને તે સમગ્ર મનુષ્યને કેળવે છે. જડ પ્રકૃતિ સંબંધી બધું જ્ઞાન શાસ્ત્રમાંથી મળે છે, પણ ચેતન અથવા મનુષ્યની પ્રકૃતિનું ખરું જ્ઞાન સાહિત્યમાંથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. બેશક દરેક દેશમાં શાસ્ત્ર અને ધર્મોની કેલવણી આવશ્યક છે, અને આપણા જેવા દેશના તો અસ્તિત્વનો પણ ધણે અંશે કળાઓ ને આધાર ઉપર જ આધાર છે. પણ જીવન સાથેક હોય તો જ તે ધૃષ્ટ છે; અને મનુષ્યત્વ રહે તો જ યાત્રિક પ્રવૃત્તિયો હિતકર છે. કોઈ પણ મનુષ્ય ગર્ભશાસ્ત્રનું એકાદ પાત્ર વાંચે અને ન સમજે, તો મનુષ્ય તરીકે તે ઉતરતો થતો નથી, અને સમજે તો ઉચ્ચતર થતો નથી; પણ જો તે સસ્વતી-ચંદ્રમાંથી એકાદ (સરલ) પ્રસંગ વાંચે અને ન સમજે, તો મનુષ્ય તરીકે તે બેશક ઉતરતો છે અને સમજે તો બેશક ઉચ્ચતર છે. કોઈ પણ માણસ આખી જીંદગી ગર્ભશાસ્ત્રમાં ગાળે અને ખીજું કશું ન વાંચે, તો ૭૦ વર્ષની વયે પણ તે બાળક જ રહે; બાપાના અભ્યાસીનું તેવું પરિણામ આવવાનો કદાપિ સંભવ નથી. બાપા જ દેશનાં બધાં માણસોને અને વર્તમાનને જૂતની તથા બવિવ્યની સાથે સંબંધ કરે છે. બાપાથી બધી શક્તિયો કેળવી શકાય છે. બાપાની વૃદ્ધિ એ વિચારની વૃદ્ધિ છે. બાપાથી બાળકો યોગ્ય રીતે કેળવાય નહિ તો દોષ બાપાનો નહિ પણ શિક્ષકોનો મનજવો. હુંકમાં સામાન્ય શાળાઓમાં અભ્યાસક્રમની અંદર બાપાનું જ પ્રાધાન્ય રહેતું જોઈએ; શાસ્ત્ર આવે તે ઉચિત છે પણ તેની પદવી સર્વથા ગૌણ રહેવી જોઈએ.”

પરંતુ સાહિત્યનો જે ઉચ્ચ હેતુ ગોવર્દનરામ ભાઈએ બતાવ્યો છે, તે હેતુની જેને કિમત છે તે જ શ્રીયુત મણીશંકર રત્નજીના આ વિચારોને એટલે કે-પ્રાથમિક શિક્ષણમાં શાસ્ત્રની પદવી ગૌણ હોવી જોઈએ તે-કબુલી શકશે. સાહિત્યની જેને કિમત નથી કે તેનું જેને બાન નથી તેને માટે આ વિચારો નકામા જેવા છે. કેલવણીનો હેતુ સામાન્ય છે, વિશેષ નથી. બાળકને મનુષ્ય બનાવવો ને તેથી તેની સમગ્ર શક્તિયોને કેળવવી એ તેનું લક્ષ્ય છે. અને તે કામ સાહિત્યથી જ પાર પડે છે. સાહિત્ય એ બુદ્ધિને કસરત આપવાનું ધણું ખુબીદાર સાધન છે, અને સામ્ય, યથાર્થતા તથા સ્પષ્ટતા કે જે ગુણો બધી રિયલિતા મનુષ્યોને જીવનના બધા પ્રસંગોમાં ઉપયોગી છે તે પ્રાપ્ત કરવાનો પણ સાહિત્ય જ સર્વથી નિશ્ચિત ને સુગમ માર્ગ છે. મનોહર પદલાલિત્ય, વીરત્વના પ્રસંગો, જુદા જુદા લોકોનાં વર્ણનો, સ્પષ્ટતા ને સરલતા, ધાર્મિકતા ને, હાપણ, કાયદા ને વ્યવસ્થા પર પ્રીતિ, મહાત્માઓ તરફનો પૂજ્યભાવ-આ બધું આપણને સાહિત્યમાંથી જ મળે છે. બ્યક્તિનીતિ, રાજ્યનીતિ, ને મર્દાની રીતભાત તે જ શીખવે છે. સ્વસ્થ ને સ્વાધીન કુનિયાનો તેનાથી જ પરિચય થાય છે. પૂજ્યભાવ ને અનુકરણને માટે પુરૂષત્વ ને સ્ત્રીત્વના બધા અર્થો તે જ મૂર્તિમાન કરી શકે છે. દેવ ને મનુષ્ય પ્રતિના કર્તવ્યની ભાવના તે જ ખડી કરાવી શકે છે. એક કવિ પાસેથી રાજકીય ને સાંસારિક હાપણ મળે છે તો ખીજ પાસેથી નીચતા, નિર્બળતા, અન્યાય અને જીલમ તરફનો યોગ્ય તિરસ્કાર વારસામાં મળે છે. એક તરફથી કામળ વૃત્તિને પ્રદર્શિત

કરવાની યોગ્ય બાબા શીખાય છે તો બીજી તરફથી માહિત્ય ને સૌદર્યનું રહસ્ય જાણવાની શક્તિ મળે છે. આરિત્યબધારણુમાં સાહિત્ય કેવી સચોટ અસર કરે છે તે સમયે ડી ક્વિન્સીના વિચારો ખરેખર મનન કરવા યોગ્ય છે. 'પેરેગ્રાઈઝ લૉસ્ટ' પરથી ત્હમે શુ શીખો છો ? કશું નહિ. પાક (શાસ્ત્ર ?) ની ચોપડી પરથી શુ શીખો છો ? દરેક પાનામાં કઈક નવું, કઈક પહેલાં નહિ જાણુતા હતા તેવું પણ તેટલા માટે ત્હમે શુ પાકની ચોપડીને સ્વર્ગીય કાન્યથી ઉચ્ચતર મૂક્યો ? મિન્ટન પાસેથી ત્હમને જ્ઞાન મળતું નથી. જ્ઞાનના કોટયવધિ અંશ પણ પૃથ્વીની સપાટી ઉપર જ રાખનારી પદ્ધતિયો છે. મિન્ટન પાસેથી ત્હમને જે મળે છે તે તો શક્તિ છે, એટલે કે અપરિમિતની સાથે સબધ કરવાની ત્હમાત્મા જે યોગ્યતા વહી છે, તે એથી વિસ્તાર પામે છે. શક્તિની દરેક પકિત પાછલી પકિત કરતા ઉચ્ચતર છે તે પૃથ્વીથી સ્વર્ગ પર જવાની નીસરણી છે. જ્ઞાનની બધી પકિતયો ત્હમને એક જ સપાટીપર દોરી જાય છે પણ પૃથ્વી પરની ત્હમારી મૂળ સ્થિતિથી એક ફૂટ પણ ઉચ્ચતર કરી શકતી નથી શક્તિની પહેલી પકિતથી જ જામે જવાની શરૂઆત થાય છે. તેમાં વ્હહતાં વ્હહતાં એવા પ્રદેશ પ- પહોચાય છે કે ન્યા હુનિયા માનરતી પણ નથી'

માહિત્યનો આવો ઉચ્ચ ઉદ્દેશ અને તેની આવી પ્રબળ શક્તિનું જ્ઞાન થયા પછી આ પછી હાવની માહિત્ય શિક્ષણની સ્થિતિ જોતા ખરેખર ઘણો જ ખેદ થાય છે. ઉદ્દેશ લક્ષ્યમાં નહિ રહેનાથી કેવા માગ પરિણામ આવે છે તે આપણી હાનની સ્થિતિ કહી બતાવે છે સાહિત્યના વિષયપ્રદેશમાં બાળકોને આકર્ષતી વખતે ઉપયા ઉદ્દેશો ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવાની આવશ્યકતા છે. જે તે ઉદ્દેશો શિક્ષકના લક્ષ્યમાં હશે તો બાલકોની ક્રીડા માટે સાહિત્યક્ષેત્ર કેવા સ્વરૂપમાં તૈયાર કરવું તે સહજ સમજી શકાશે

હવે શાસ્ત્રના વિષય પ- આવીએ ગોવર્દન બાઇએ વેદાંત શાસ્ત્ર અને તર્કશાસ્ત્રના ઉદ્દેશો ઉપર કલા પ્રમાણે બતાવ્યા છે પણ પ્રાથમિક શિક્ષણમાં વેદાંત કે તર્કને કશું સ્થાન નથી જેથી તેના વિશિષ્ટ ઉદ્દેશોનો વિચાર અત્રે આવશ્યક નથી શાસ્ત્રનો સામાન્ય ઉદ્દેશ તેઓ બુદ્ધિની સંરક્ષિત કરવાનો ગણાવે છે. અને જડ સૃષ્ટિ સબધે જ્ઞાન આપતા પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રના ઉદ્દેશને તેઓ પ્રવાસના ઉદ્દેશની સાથે મૂકે છે વળી પ્રાકૃતિક શાસ્ત્ર હાન પ્રવાસની પેઠે પ્ર- કૃતિનું અવલોકન, સર્વત્ર પરિચય, વિતાર્જન, અનેક આશ્ચર્યોનું નિરીક્ષણ, બુદ્ધિની ચતુરતા ને પ્રશસ્ત વાણી એ જ પ્રકારના લાભો વતે એણે અંશે પ્રાપ્ત કરી શકાય એમ તેઓ કહે છે પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રથી આ લાભો પ્રાપ્ત કેમ કરી શકાય તેનો જે વિચાર કરવામાં આવે તો પ્રા- કૃતિક શાસ્ત્રનું શિક્ષણ કયે પ્રકારે આપવું તે એકદમ સ્પષ્ટ થઈ જાય તેમ છે. નિશાળના ઓરડામાં બેઠા બેઠા ફક્ત ચોપડીના શબ્દોની જ વાગ્ધારા ચલાવવામાં આવે તો તેથી કઈ બાળકોને પ્રકૃતિનું અવલોકન પ્રાપ્ત થતું નથી, તે પ્રાપ્ત કરાવવાને તો બાળકોને પ્રકૃતિ સાથે મૈત્રી કરાવવી જોઈએ સર્વત્ર પરિચય પ્રાપ્ત કરાવવાને તો બાળકોને પ્રકૃતિના પરિચિત કરવા જોઈએ. વિતાર્જનની શક્તિ બાળકમાં ઉત્પન્ન કરાવવાને માટે તો તેને પ્રકૃતિના અલ્પ અલ્પ સ્પષ્ટ જ્ઞાન આપવું જોઈએ તથા પ્રકૃતિ ને કનાનો પ્રલક્ષ સબધ બતાવવો જોઈએ બુદ્ધિની ચતુરતા પ્રાપ્ત કરાવવાને માટે તો પ્રકૃતિમાં બનતા બતાવેલા કાર્યકારણો બાળકોને હસ્તામય કવલ થવા જોઈએ, અને પ્રશસ્ત વાણી પ્રાપ્ત કરાવવાને માટે તો તેની વિચારમાળા સ્પષ્ટ ને

વિશાળ ચર્ચા નેપ્રત્યે આ બધું ફક્ત શાબ્દિક શિક્ષણથી પ્રાપ્ત થવાનું નથી પણ પ્રકૃતિનો પ્રત્યક્ષ અભ્યાસ કરાવવાથી જ થાય તેમ છે ને ઉદ્દેશ લક્ષ્યમા હોય તો જ આવા શક્તિ-પ્રયોગ ચોખ્ખાનું સૂત્ર છે નહિ તો હાવની પેડે પ્રાકૃતિક શાસ્ત્ર પ્રાકૃતિક મગીને શાબ્દિક બની જાય છે અને બાકી પ્રકૃતિનું નહિ પણ શસ્ત્ર જ પુખ્તગીઆ જ્ઞાન મેળવે છે અને તેથી તેની બુદ્ધિ રૂપી વેચીને અવનબન મળવાને બદલે શબ્દના અસ્પષ્ટ ને અમલ ભારમા જ તે વેલી કચડાઈ જાય છે કીડીને લાડવો ખવડાવવો હોય તો તે લાડવાનો ભૂંડે કરી આસપાસ વેરી દધએ, એટલે કીડીઓ યથાશક્તિ તે ખાય છે પણ તેમ કંવાને બદલે આખો લાડવો જ કીડી પર મૂકી દેવામા આવે તો તેના ભારમા દબાઈને કીડી મરી જાય છે હાવનું શાસ્ત્રનું શિક્ષણ કીડી પર લાડવો મૂકવાના જેવી રીતનું છે અને તેથી તેની બુદ્ધિવેતીના વિકાસને અવનબન આપવાનો શાસ્ત્રશિક્ષણનો હેતુ નષ્ટ થાય છે

તેમ જ તીર્થાવનોકનાદિ બુદ્ધિવિકાસ કરાવવાના ભગોળના ઉચ્ચ ઉદ્દેશને ત્યજી દઈ ફક્ત ગામેના ને નદીઓના નામે ગોખાવવામા તથા તે નકશામા ખતાવવામા જ ભૂગોળના શિક્ષણની સફલતા હાનનો શિક્ષક વર્ગ માની બેઠો છે દુનિયામા કુદરતની અનખમીઓ શી છે ? તેમ હસ્તકૃત અનખમીઓ કઈ કઈ છે ? સૂર્યના તથા ઉગતા જ દિમસેનો પ્રવાહિત્ય સ્વરૂપ ધાન્ય કરતા હશે ? ઉત્તર ને દક્ષિણ ધ્રુવ પ્રદેશના છ છ માસના દિવસ રાત્રિના સ્વરૂપ કેના હશે ? કુદરત મનુષ્યોના જીવન પર કેની અસર કરતી હશે ? ઇંગ્લાન્દ દેશની ઉત્તરિમા કેટલે અંશે કુદરત સહાયક છે ? પૃથ્વીના ને સમુદ્રના પેટા થાથી ભરેના છે ? દુનિયામા આપણી સાસારિક, રાજકીય કે આધ્યાત્મિક સ્થિતિની કઈ પદવી છે ? દેશ દેશની રહેણી કળણી, આચાર વિચાર, રાજ્ય, ધર્મ, ભાષા આદિની વિવિધતા કેવી હશે ? આદિ અનેક સર્વજ પરિચયની, ઉત્કૃષ્ટ કલ્પના શક્તિની, વિશાળ બુદ્ધિચાતુર્યની, સહલ્યતાની અને જ્ઞાનની બબોનોથી આપણા ભૂગોળના શિક્ષણમાં પસાર થયના વિદ્યાર્થીઓ તંન અજ્ઞાન જ હશે અને કદાચ આપણા શિક્ષકમંડળનો મોટો ભાગ પણ આ સંબંધે અજ્ઞાન જ નીકળશે

ઇતિહાસ અને જીવનકથાઓને ચેતન તીર્થોની યાત્રા સમાન શ્રીયુત ગણે છે ચેતન તીર્થો-મહાત્માઓનો પરિચય જેમ આપણને મસિદ્દ કરી દિવ્ય સ્થાન પર મૂકી દે છે તેમ ઇતિહાસમાના મહાન પાત્રોનો પરિચય પણ અહલુત અસર કરે છે ઇતિહાસમાથી અનુકરણ કરવાનું, નજીવાનું, ઉચ્ચ સરકારોને ઉદીપ્ત કરવાનું, સદસત્વનો વિવેક કરવાનું ને હલ્લયને ભરી દેવાનું બહુ બહુ મળે છે સસારના પ્રપચોનું, ધર્મના વિજયનું, અધર્મના પરાજયનું, ઉચ્ચતાનું, નીચતાનું, ને વિધિની અકનિત ગતિનું જેટલું જ્ઞાન ઇતિહાસમાથી મળે છે તેટલું અન્ય વિષયોના સહવાસથી મળી શકતું નથી અન્ય વિષયોની માફક આ વિષયની પણ વર્તમાન સ્થિતિ ખેદપ્રદ છે સાલવારી ગોળી જવામા, બનાવોના નામ કડકાટ મોઝે કહી જવામા, કે રાજ્યોના નામની નામાવધી ટપોટપ ગોઠવી આપવામા ઇતિહાસની સરનતા આવી રહી છે સંસારની ગંગામુખિ પર આવો અનેક પ્રકારે રમતા, પોતાની પ્રકૃતિના પરિણામો પામતા, પોતાની ઉચ્ચ નીચ માનસિક મંપત્તિના પ્રવાહમા દુનિયાને રમતા, જનસ માજને વશ કરી પોતાની પાછળ દોડાવતા અને પાછળ માગીમા માગી ઘઈ મળી જતા ને

ફક્ત નામકથા-ગુણકથા અવશેષમાં મૂકી જતાં પાત્રો આપણા જેવાં જ ચેતનવાળાં માણસો છે એમ ઇતિહાસ બહુનારાઓનાં તથા બહુવનારાઓના મનમાં ભાગ્યે જ આવ્યું હશે. અનેક પ્રપંચોના જળરજસ્ત ધા વાગવા છતાં અતે સત્ય જ જ્ય પામે છે એ પ્રત્યક્ષ કરી તેમાંથી યોગક્રોએ જ બોધ લીધો હશે. પાપ ને પાપાત્માઓના પંજામાં સપડાયલાં નિર્દોષીઓનાં દુઃખ વાંચીને કોઈકે જ આંસુ નીગાળ્યાં હશે, અને પોતાની સ્વાર્થાન્ધતાને વશ થઈ આખા દેશને પાપમાલ કરી મૂકતાં પાત્રોની નીચતા પર વિરલાઓએ જ પોતાની આંખ ઠરડી કરી હશે. જ્યાં સુધી મહાત્મા ગૌતમ બુદ્ધનું નામ સાંભળી આપણું હૃદય અપૂર્વ શાંતિ ભોગવે નહિ, જ્યાં સુધી શ્રીમત્ શંકરાચાર્યનું નામ સાંભરતાં જ હૃદય આશ્ચર્યચકિત થાય નહિ, જ્યાં સુધી ગિરનારના શિખર પર ઉભા રહેતાં આપણા હૃદયને પવિત્રતા ન્દવડાવે નહિ, જ્યાં સુધી કુશ્વેત્રમાં ઉભા રહેતાં આપણું હૃદય ખેદમાં ઉંકું ઉતરી જાય નહિ, જ્યાં સુધી લોડ રિપનનું નામ સાંભળતાં આપણે જાણે ઉપકારવૃદ્ધિમાં નહાતા હોઈએ એવું થાય નહિ, જ્યાં સુધી શિવાજી કે પ્રતાપની છબિ જોતાં જ આપણાં રોમ વીરતાથી ખરાં થાય નહિ, જ્યાં સુધી નાદિર ને તૈમુરનાં નામ આપણને ક્રોધ અને તિરસ્કારથી કંપાવે નહિ, કે જ્યાં સુધી આપણી દીન દેશમૈયાની દરિદ્રતા જોતાં આંખ સજળ થાય નહિ ત્યાં સુધી આપણું ઇતિહાસનું શિક્ષણ તદ્દન બ્યર્થ છે, અને આપણે આપણો તથા શીખવનારે પોતાનો કાળ નકામો જ ગુમાવ્યો છે એમ જાણવું. 'પ્લાસીનું યુદ્ધ કઈ સાલમાં થયું હતું? રેગુલેટીંગ એક્ટમાં કઈ કઈ કલમો છે? શાહજહાનને કેટલાં દોકરા હતા? ને મારા કઈ સાલમાં મરી ગયો? એટલું જ જાણવું તે કઈ ઇતિહાસ નથી, તે ચેતન તીર્થયાત્રા નથી, તેને હૃદય, મન કે કશાની સાથે સંબંધ નથી, આપણા સ્વભાવની સંસ્કૃતિમાં તે બાળત અનુપયોગી છે ને આપણા ચારિત્ર્યબંધારણમાં તે બાળતો સદાય આપે તેમ નથી. ઇતિહાસ એ ચારિત્ર્યબંધારણમાં કેટલો મહત્વનો છે ને તેની વશીકારક ને હૃદયને ઉચ્ચ કરનારી શક્તિ કેટલી અપૂર્વ છે તે ગોવર્દનરામભાઈ પરિપૂર્ણ રીતે જાણતા હતા. તેની સાળીતી માટે નીચલું દૃષ્ટાંત જ બસ થશે. 'સને ૧૯૦૬ માં તેમના ચિ. રમણીયરામ પ્રીવીઅસની પરીક્ષામાં નિષ્ફળ થયા. ત્યા બાદ બે ત્રણ દિવસ પછી તેમની પવિત્ર કિન્તુ દુઃખદાયક સમ્યા પાસે ગ્રીસ દેશને લગતાં એકાદ બે પુસ્તકો લઈ તે ખેડા હતા. થોડી વારે તેમના તરફ દૃષ્ટિ ફેંકી ધીમેથી પણ મધુર કંઠે શ્રીયુતે પ્રશ્ન કર્યો કે 'રમણીય, એ ક્યું પુસ્તક છે?' રમણીયરામે જવાબ આપ્યો કે ગ્રીસ હીસ્ટરીની સાથે મ્હેં વાંચવા પસંદ કરેલું પુસ્તક 'Social life in Greece'. આ ઉત્તરથી તેઓ કંઈક આનંદ પામ્યાને હર્ષાશ્રુથી સ્નિત વદને વધા કે Well, Ramanija, I wished you fail—પુત્ર પણ આશ્ચર્યચકિત થયો ને પૂછ્યું: મ્હોટા કાકા! પુત્રની નિષ્ફળતાય તેને તથા તેના વડીલને સામાન્ય રીતે ગ્લાનિ થાય ત્યારે તમે આનંદ પામે છો તેનું શું કારણ? ઉત્તર મળ્યો કે 'for, now you shall learn how great were the Greeks. There you shall learn the spirit of true patriotism' પ્રીવીઅસની પરીક્ષામાં એક વરસે રોમનો ને એક વરસે ગ્રીસનો ઇતિહાસ શીખવાય છે. ગ્રીસનાં પાત્રોમાં જે ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્ર્યનો રંગ દીપી રહ્યો છે તેવો અન્યત્ર નથી. રમણીયરામે પહેલી પરીક્ષા રોમન હીસ્ટરીની આપી હતી. જો તેમાં તે પાસ થઇને આગળ વધ્યા હોત તો તેને ગ્રીસનો ઇતિહાસ વાંચવાની ફરજ ન પડત. અને

શ્રીસના ઇતિહાસનો સહવાસ આમ તેને ઝોછો થાય તો તેટલે અંશે તેના પર પ્રબળ પવિત્ર તેજસ્વી પાત્રોની છાયા પડે નહિ. આ જ કારણથી રમણીયની નાપાસ થવાની બાબતમાં પોતાને આનંદ થયો. આ પ્રમાણે આરિઅર્થધારણ પર અસર કરી શકે માટે ઇતિહાસના અભ્યાસ પર પોતાને જોડવો પ્રેમ હતો તેવો જ કક્ત નામ ગોખાવી મારનારી પદ્ધતિ પર પોતાને કંટાળો હતો. નવસરામભાઈનું જીવનચરિત્ર લખતાં પોતે આ સંબંધે લખે છે કે—

“આજ પાઠશાળાઓમાંથી પણ ગણિત દુનિયાદારીમાંથી નિરૂપયોગી ગણી કૂહાડી નખાવવાના પ્રયત્નો થાય છે. પાઠશાળામાં ધણા વિષયો હોવાથી કિયો વિષય કૂહાડી નાખવો એ પ્રશ્નને અંગે આ પ્રયત્ન ચોગ્ય હોય. પરંતુ દુનિયાદારીમાં તેમ ઇતર વિદ્યાઓના અભ્યાસમાં સ્પષ્ટ એકાગ્ર શક્તિવાળા આગ્રહી ને સૂક્ષ્મ મગજનો ખપ હોય તો ન્હાનાં બાળકોને કેળવણીના ઉમર ઉપર મ્હડતાં જ જૂગોળનાં અર્થહીન નામો, ઇતિહાસની તારીખોના આંકડાઓ વગેરે ગોખાવી કાયર ને નિઃસત્ત્વ કરી દેનામાં કાળક્ષેપ થાય છે અને શિક્ષણ લેવા લાયક (વિષય) શિક્ષકો શીખવી શક્તા નથી તેને ટેકાણે તે પ્રસંગે વધારે ગણિતનો સ્વાદ આપવામાં આવે તો ઉપયોગી થાય.”

ઉદ્દેશ લક્ષ્ય બહાર જવાથી શિક્ષણની ઉપર કલા પ્રમાણે સ્થિતિ છે. શબ્દપર્યાયમાં સાહિત્ય, પરીક્ષાના મનોમતો બતાવેલા રસ્તા પ્રમાણે સમજ્યે કે વગર સમજ્યે છોડવામાં શાસ્ત્ર, અર્થહીન નામાવલી ગોખવામાં જૂગોળ, ને સાક્ષવાગી પાઠે કરવામાં ઇતિહાસ સમાર્પ ગયો છે. સાધનોના અભાવે તથા શિક્ષણચૈલીના અગ્નાને આ સ્થિતિ દૂર થઈ નથી, ને તેથી વિષયયોજનાનો હેતુ ઉંધો વળે છે. પરિણામે આમંત્રિત અતિથિનું આતિથ્ય માખાપ દરાવી શક્તાં નથી કે શિક્ષકો કરી શક્તા નથી. ઉપલા ઉદ્દેશો પાર પાડવાને માટે તો રૂપ-યોજનામાં ભારે ફેફાર થવાની જરૂર છે. શાસ્ત્રને બદલે સાહિત્યને શ્રેષ્ઠ સ્થાન મળવું જોઈએ. હાલ બાળકોના હાથમાં સાહિત્યને નામે જે નીરમ ને બુદ્ધિ સાથે સંબંધ રાખતી બાબતો મૂકવામાં આવે છે તેને બદલે હૃદયના આનંદોર્ભવ-ઉત્કૃષ્ટ આનંદોર્ભવનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ મૂકવાનો જરૂર છે. શાસ્ત્રની પરિપાટી બાળકની મનશક્તિને અનુરૂપ તે પ્રકૃતિના પ્રત્યક્ષ અભ્યાસ પર ગોઠવાવી જોઈએ. કુદરતના સૌંદર્યના નમુના રૂપે જૂગોળના પુસ્તકો થઈ આશ્ચર્યકંઠક વસ્તુઓ, ચિત્રો, ને નમુનાઓથી નિશાળના ઝોરગચ્છો ઉભરાઈ જવા જોઈએ. તેમ ચેતનની ચેષ્ટા રૂપ જ ઇતિહાસ જણાવે જોઈએ. ઇતિહાસનાં પાત્રો બાળકની મામે જ રંગબ્રૂમિ પર પોતાનો વેપ બજવતાં હોય એમ થવું જોઈએ. શિક્ષકો બહુશ્રુત, રસિક, ઉદાત્ત ને પ્રેમી હોવા જોઈએ. જે વસ્તુસ્થિતિ આવા સ્વરૂપમાં બહુસાઈ જાય તો જ રૂપયોજના પોતાનો ઉદ્દેશ પાર પાડી શકે.

(અપૂર્ણ.)

જીવાલાલ અમીચંદ પટેલ.

આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી કાવ્યો

કાવ્યનું લક્ષણ શું છે, કાવ્યની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે, કાવ્યવાચનનું રૂળ શું છે, કાવ્યથી મનુષ્યજીવન પર શી અસર થાય છે—એ સમગ્ર વિષે વિસ્તારથી વિવેચન કરવાની અત્ર આવશ્યકતા નથી. અમુક વસ્તુથી કે અમુક વૃત્તાન્તથી કવિહૃદયમાં લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે, એ લાગણી સામાન્ય માણસોના કરતાં એનામાં વધારે ભેદસાવાળી અને વધારે વેગ વાળી હોય છે, એ લાગણી છન્દોબદ્ધ વાણીના રૂપમાં સ્વાભાવિક રીતે પરિણામ પામે છે, અનુરણશક્તિ અથવા કલ્પનાશક્તિના સાધન વડે એ વાણીનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, એ કાવ્યના વાચનથી અનૌકિક આનન્દ મળે છે અને મનુષ્યના જીવનને ઉચ્ચ બનાવવાની અદ્ભુત શક્તિ એ કાવ્યમાં રહેલી હોય છે. દૃશ્ય વસ્તુના અન્તરૂપ રહેતા ઉડા તરવોનું ચિન્તન કરવામાં આવે છે તો તે દીનશુશીની શુષ્ક રીતે કરવામાં નથી આવતું, પણ વધારે સિક્ક રીતે કરવામાં આવે છે, ખોદ આપવામાં આવે છે તો તે પાઠશાળાના ગુરૂની કરડી દૃષ્ટિથી નહીં, પણ કાન્તાની મોહ ભરી મીઠાસથી હૃદયના ઉગાથમાં રહેનાઈથી પેસી શકે એવી રીતે આપવામાં આવે છે અને પ્રકૃતિનું કે મનુજહૃદયનું અવલોકન કરવામાં આવે છે તો તે વિજ્ઞાનની પેઠે પૃથક્કરણ કરવાના હેતુથી નહીં, પણ એ ઉભયમાં દૂરપાલવાં સૌન્દર્યને અને સત્યને પ્રકટ કરવાના હેતુથી અત કરજીની ઊર્મિ વિના કાવ્યના નામને યોગ્ય કૃતિ થવી કેવળ અશક્ય છે.

એ અત કરજીની ઊર્મિ આત્મલક્ષી (Subjective) અને પરલક્ષી (Objective) ઉભય પ્રકારના કાવ્યમાં જરૂરની છે. આત્મલક્ષી કાવ્ય અને પરલક્ષી કાવ્ય ઉભય અતર્ભાવ પ્રેરિત જ હોય છે, પણ એકમાં તે ભાવનું સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે, અને બીજામાં તે દૂરપાલે રહે છે એકમાં કવિ પોતાના હૃદયના ઉભરા છૂટથી બહાર કઢાડે છે, બીજામાં કવિ એ ઉભરાઓને જેમ અને તેમ સમાવવામાં જ પોતાનું કૌશલ વાપરે છે એકમાં કવિ પોતાના અન્તરના અનુભવનું સ્પષ્ટ ચિત્ર આતેખે છે, બીજામાં પોતાના વિશિષ્ટ અનુભવને પ્રકટ ન કરતાં સર્વના અનુભવમાં આવી શકે એવી રીતનું વર્ણન આપે છે, એકમાં કવિના સ્વભાવની આમેરૂબ છાપ પડેલી હોય છે, બીજામાં તે છાપનું દર્શન કવિના કૌશલના પ્રમાણમાં વધારે ને વધારે મુક્કેન થતું જાય છે, એકમાં કવિનું વ્યક્તિ તરીકેનું ચૈતન્ય સ્વચ્છન્દ રીતે ધૂમતું નહે છે, બીજામાં એ ચૈતન્યને જેમ અને તેમ દબાવીને પ્રકૃતિને જ-વિશ્વવ્યાપી ચૈતન્યને જ-પ્રવર્તવા દેવામાં આવે છે, એકમાં સંગીતકાવ્યો અથવા રાગધ્વનિ કાવ્યો (Musical) નો સમાવેશ થાય છે, બીજામાં વર્ણનો, વાર્તાઓ, વીરસ કાવ્યો અને નાટકોની ગણતરી કરવામાં આવે છે. સદ્ગત સાક્ષર શ્રી નવવયરામ બાઈના શબ્દો વાપરીએ તો, એક “સ્વાનુભવમિક” છે, બીજું “સર્વાનુભવમિક” છે, એકમાં વર્ણવર્ધ અને શેષી જેવાનાં પ્રકૃતિવિચરક સુંદર કાવ્યો, શેક્સપિયરનાં પ્લેનિટો (Sonnets), કાનિદાસનું મેઘદૂત, ગ. ન. સિંહરાવ ભોળાનાથના અનેક કાવ્યો આપણું ધ્યાન ખેંચે છે, બીજામાં કાલિદાસનું ઋગ્વેદ સહાન, વાગ્મીનિનું રામાયણ વ્યાસજીનું મહાભારત, હોમરનું ઇલિયડ, શેક્સપિયરનાં નાટકો, કાલિદાસના ચક્રવર્તી તથા વિક્રમોર્વશીય, પ્રચીન ગુજરાતી કવિ પ્રેમાનન્દની કવિતાઓ, અને અર્વાચીન કાવ્યનું “કન્તા” નાટક પોતાનો દક્ષ સાખીત કરવા મળે છે અને માણસની મ-

ગદ્ય નથી કે તે સ્ત્રીઓને હક આપવામાં પુરૂષ વર્ગે જેવી રીતની આનાકાની કરે છે તેવી આનાકાની એ કાવ્યોના હક વિષે કરી શકે, અથવા કરે તેમાં સફળ થાય

આત્મલક્ષી તથા પરલક્ષી એ ઉભય પ્રકારના કાવ્યોના અનેક પેઢા વિભાગ છે આત્મલક્ષી કાવ્યમાં સંગીતકાવ્ય અથવા રાગધ્વનિ કાવ્ય ઉત્તમ ગણાય છે એમાં એક જ બનાવ, એક જ વિચાર, એક જ લાગણીનું અસરકારક ચિત્ર આપવામાં આવ્યું હોય છે ઇંગ્રેજી સાહિત્યમાં એવા કાવ્યોનો સમૃદ્ધ પાલ્લએવની ગોલ્ડન ટ્રેઝરીમાં થયેલો છે. પરલક્ષી કાવ્યમાં નાટકને પ્રધાન પદ આપવામાં આવે છે. એ કાવ્યો વધારે વિસ્તારવાળા હોવાથી એક અન્યમાં એનો સમૃદ્ધ થવો અશક્ય છે, તો પણ સુંદર નાટકોની અન્યાવલિ ઇંગ્રેજી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે, અને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનો તે તરફ પણ ધસો મોહ છે એ જાણીતું છે

એ એમાં વધારે હંથા પડેને યોગ્ય કીયું ?—એ પ્રશ્ન હૃદયનું મથન કરનારો છે આત્મલક્ષી કવિતા એક કે પગલક્ષી એ પ્રશ્ન પૂજાના હૃદય ધ્વાન્યનિક રીતે ૨) નરમિંદરાનના વધારે ગભીર પ્રસંગના “અનુત્તર પ્રશ્ન” ને માઢ આણીને ગણાવે છે કે

“ આ હૃદયમથન પ્રશ્નો ન કો ઉત્તર વાળે —

હા ! કોણુ એકરો આદિ સરાય મુજ ટાળે ? ”

હૃદયની એ સ્થિતિમાં કોઈ પણ રીતનો ઉત્તર મળે તો તેથી એક પ્રકારનો આનંદ અને ઉદાસ અનુભવાય છે. ૨) રમણુભાઈ મહીપતગમના “ નિતા અને સાહિત્ય ” માં એનો ઉત્તર મળી આવે છે “ સર્વથી ઉત્તમ ઈવિ તેને આનુભવસિદ્ધ આનુભવરસિક તેને કવિ એનો ઈવિ, સર્વનુભવ રસિક તે લોકનો ઈવિ ” આનુભવ રસિક કવિતા વિહૃદયના હૃદય-ભાષી અખ્યાનિત ગીતે નીકળી આવે છે અને તેથી વાચકના હૃદયમાં ત્વરાથી પ્રવેશ પામે છે અને ત્યાં આગમ ન જૂનીય તેવી ઝાપ પાડે છે એ કવિતાની ઉત્પત્તિ કવિતા આત્માથી જ છે એથી ઉપર, સર્વાનુભવસિક કવિતામાં કવિ પોતાના સાક્ષાત્ ચૈતન્યને વિશ્વવ્યાપી ચૈતન્યમાં શમાવી દે છે, પોતાની વ્યક્તિ તરીકેની બુદ્ધિને સમગ્રિની બુદ્ધિમાં હુણાવી દે છે. કવિની ઇતિ જે વસ્તુનું વર્ણન આપવાનું હોય, જે પ્રસંગ ચીતરવાનો હોય, જે જનસ્વભાવનું સ્વરૂપ સમજાવવાનું હોય તેની સાથે તદ્દકાર થઈ જાય છે અને પોતાના અંગત વિચારો અને લાગણીઓને કોરે મૂકીને કુદરતના અને મનુષ્યહૃદયના છૂપા બેદો ખોલવામાં, વસ્તુનું આખેડુળ વર્ણન આપવામાં, વિશ્વના સુંદર સત્યો નિહાળવામાં અને પ્રકટ કરવામાં કવિ પોતાની દિવ્ય શક્તિ વાપરે છે કાલિદાસ અને શેક્સપિયરના નાટકોમાં એ શક્તિનો અદ્ભુત પ્રભાવ આપણને માલૂમ પડે છે શેક્સપિયરના નાટકોના અનેક ભાષાઓમાં તરજુમાં થયા છે, અનેક સહૃદય વાચકોએ એના ઉપર વિસ્તારથી વિવેચન કર્યા છે, ઇતિહાસનું સ્થાન મેળવવાને માટે પણ એનાં ઐતિહાસિક નાટકો વાચવામાં આવ્યા છે, અને મનુષ્ય, સ્વભાવના જૂઠા જૂઠા પણ આખેડુળ ચિત્રો જે એણે આપેલા છે તે ઉપર અનેક અન્યો લખાયા છે કાલિદાસના નાટકો પણ એવા જ ઉત્તમ છે “ કાવ્યેષુ માટક રમ્ય તત્રાપિ ચ શકુન્તલા ” એ સ્તરનું મત્ય અનેક સહૃદય વાચકોએ સ્વીકાર્યું છે એ જેઠ કવિઓના આત્મલક્ષી કાવ્યો પણ ઘણાં સુંદર છે, શેક્સપિયરના ધ્વનિત અને કાલિદાસનું મેઘદૂત હૃદયના ઉપર મળ્યુંત અસર

કરે છે, છતાં પણ આત્મલક્ષી કાવ્યો પરલક્ષી કાવ્યો કરતાં વધારે સરસ એમ કહેવામાં કાલિદાસ અને શેક્સપિયર જેવાના નાટકોમાં અને હોમર અથવા વાલ્મીકિની વીંગસ કથાઓમાં જે અનેક સાક્ષરોને અજબ આકર્ષણ લાગ્યું છે તેઓનું અપમાન કરવા જેવું થશે.

“લોક” કોને કહેવા અને “કવિ” કોને કહેવા એ નક્કી કરવું, સાધારણ મનુષ્ય અને સહૃદય વાચકની વચ્ચેનું અન્તર માપવું, એ કામ અતિ કઠિન છે દરેક મનુષ્યમાં કવિતાના ભાવ છૂપા પણ ગહેલા હોય છે, કવિહૃદયમાંથી ધ્વનિ નીકળતા તેને અનુકૂલ પ્રતિધ્વનિ વાચક હૃદયમાંથી નીકળે છે, એ જ સત્ય હોય તો ‘લોક’ અને ‘સહૃદય વાચક’ નો ભેદ સમજવામાં આપણી મુશ્કેલી વધે છે વર્ણવર્થ અને શેરીના આત્મલક્ષી કાવ્યોમાં શેક્સપિયરના પરલક્ષી નાટ્ય કરતાં જેને વધારે આનન્દ મળે તે સહૃદય એમ જો માનવામાં આવે તો એ કસોટીમાંથી પમાર થતાં કોઈક જ ની યશો વર્ણવર્થના પૂર્વકે પણ એ કવિના ચૂની હોવા કાંચો તરફ જ દૃષ્ટિ રાખવા છતાં તે કાવ્યોને શેક્સપિયરના પ વક્ષી કાંચો કરતાં ચઢીયાતું પ આપના માગતા નથી, અને શેરી વિષે તો સાક્ષર મડળમાં ઘણો જ મતભેદ છે શેરીના એ કાવ્યના આપણા સાહિત્યમાં ઘણા અનુચ્છેદ થયા છે, શેરીના વિચારોએ આપણા કવિઓ ઉપર હડી અસર કરી છે, છતાં પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમાં કેટલાક તો એ ટલે મુઠ્ઠી મહે છે કે એની રૂપના કવિતાના વિષયવસ્તુ વધારે પ્રમાણ નાખવાને બદલે તેને ઝાળો કરી નાખે છે, મતને પ્રબલિત કરવાને બદલે સત્યથી વિમુખ રહે છે, વસ્તુના અન્તરમાં ઉતરવાને બદલે વસ્તુથી દૂરના પ્રદેશમાં બેઠે છે સ્વિનબર્ન જેવો શેરીનો પૂર્વક પણ શેક્સપિયરે પરલક્ષી કાવ્યમાં જે પદ મેળવ્યું છે તેવું શેરીને આત્મલક્ષી કાવ્યમાં પાડે છે એટલું જ કહીને અટકે છે, પણ શેરીનું આત્મલક્ષી કાવ્ય શેક્સપિયરના પરલક્ષી કાવ્ય કરતાં વધારે ઉંચા પદને યોગ્ય છે એમ કહેવાનું સાહ્ય એણે ઉઠાવ્યું નથી.

કવિની ઈર્ષ્ય કૃતિમાં વધારે દૈશત્ય માન્ય પડે છે? એ દૃષ્ટિથી આપણે ઉભય પ્રમાણમાં કાંચોને તપાસીએ તો તેમાં પણ આત્મલક્ષી કાવ્ય કરતાં પરલક્ષી કાવ્ય ઈર્ષ્ય પણ રીતે ઉતરતું નથી પણ ઉતરતું તેને ટપી જાય તેમ છે એવું આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે વ્યક્તિ તરીકેના પોતાના વિચારો અને લાગણીઓને છૂપાવીને પ્રકૃતિને જ પ્રવર્તવા દેવી, તેનું જ યથાર્થ પ્રતિબિંબ પાડવું એ કામ કેટલું અઘરું છે તે સ્હેનાઈથી સમજી શકાય. એ કામમાં નિષ્ફળ થયાંઓની સંખ્યા ઘણી મોટી છે, ત્યારે સફળ કૃતિ ન્યવાની દિવ્ય શક્તિવાળા કવિ તો શેક્સપિયર જેવા વિરના જ છે અનેક સાક્ષરોનો અનુભવ છે કે જે કવિતાની સાધન સામગ્રી મોટી હોય, જે કવિતા મનુષ્ય જાતિના વિચારો, લાગણીઓ પ્રવૃત્તિઓ અને સુખ દુઃખાદિ અનુભવોનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ રાખતી હોય તે કવિતા સૌથી વધારે મન્યુત્કટ ટકાઉ હોવાનો સંભવ છે પરલક્ષી કાવ્યોમાં અને તેમાં પણ ખામ કરી નાટકોમાં ઉપર જણાવેલા લક્ષણો આપણા દોષમાં આવે છે, અને તેથી જ આપણા સાહિત્યમાં સઘળા મન્યોમાં નાટકને વધારે ઉચ્ચ ગણ્ય છે, અને આત્મલક્ષી તથા પરલક્ષી ઉભય પ્રમાણની કાવ્ય રચનામાં કુશળ મન કાલિદાસના શકુન્તલા નાટકને એની સઘળા કૃતિઓમાં પ્રથમ પદ આપ્યું છે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ એમ જ માને છે કે પ્રગ્નની માનસિક પ્રવૃત્તિ અને પગલુંનું ઉંચામાં ઉંચું શિખર તે તેનાં નાટ્ય છે.

રામાયણ, મહાભારત, ઇલિયડ વધેરે વીરરસ કાવ્યના ક્રાંતિ આત્મલક્ષી કાવ્યને વધારે ઉચું પદ ધરે છે કે નહીં એ વિષય પણ એટલો જ સંશયસ્ત છે રામાયણ, મહાભારત જેવા રત્નભંડારમાંથી અમૂલ્ય રત્નો લઈને અનેક સુંદર કાવ્યો આપણા સાહિત્યમાં ગ્રાહ્ય છે એ બાણીતી વાત છે સામાન્ય બદની વાર્તાઓ બાદ કરીએ તો ગુજરાતી આખ્યાનોનો વિષય બધા પ્રાચીન કવિઓએ એ જ અન્યોમાંથી લીધેનો છે. વર્તમાન સાહિત્ય તરફ વળીએ તો રા. મણિશંકર ગુપ્તાએ લખેલું “વન-વિજય,” ન. ન. સિંહરાયણે “ઉત્તર અને અભિમન્યુ,” સ્વ. કલાપીનું “ભારત,” રા. અખરદારે “દશરથ અને શ્રવણવધ”-એ કાવ્યો કોને અગ્રણ્ય હશે ?

પ્રેમાનંદનું સર્વાનુભવ-સિકત્વ વિશાળ કદપના કે વિવિધ જનસ્વભાવની પરીમાથી અકિત દોષ કે ન હોય, તો પણ તેના કાવ્યોએ આપણા માહિત્ય ઉપર જ નહીં, પણ આપણા મામાજીક જીવન ઉપર હીડી અસર છીધેલી છે આપણા સ્ત્રી વર્ગમાં પણ એની કૃતિઓ તન્દ્ર ધણી અભિરૂચિ દીધામાં આવે છે અને અમુક પ્રમુખ એના નિમિત્ત કાવ્યોનું વાચન ઐદિક તેમ જ આમુષ્મિક દેવાણું માધનાર છે એવી માન્યતા છે એ માન્યતા સાચા-જુલોડની હોવાથી અવગણનાને પાત્ર લેખકમાં આવે, તો પણ સહૃદય વાચકોની લાગણી પાપુ એના તરફ કેવી છે તે અને પ્રસિદ્ધિ પામેના લેખકોથી માન્ય પરી આવે છે બીજા સાહિત્ય પરિપક્ષમાં પ્રમુખે દરેકો “આ છે એના લાખ લાખ પુગના નણ કાવ્યો ?” એ પ્રશ્ન અને તેની વાચક હૃદયમાં પડેલી હીડી છાપ હજી પણ જુમાઈ છે શું ?

પ્રાચીન સાહિત્યને કોરે મૂકીને વર્તમાન સાહિત્ય તરફ વળીએ તો તેમાં “સુસમમાળા” અને “કાન્તા” એ આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી કાવ્યો આપણી નજર ખેંચે છે એ ઉભય કવિઓના ગુણદોષની પરીક્ષા કરવાની આ પ્રસંગે જરૂર નથી મેથુ આનોર્ડસ કહે છે કે કોઈ પણ કવિતા વિશેની જુનના બે કારણોથી રૂઝિત થવાનો સભવ છે ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિ અને સ્વાનુભવ દ્રષ્ટિ પ્રેમાનંદ કે નર્મદ જેવાના કાવ્ય વિશે વિચાર કરતાં સાહિત્ય કે સમાજની તે તે વખતની જરૂરીયાતો પૂરી પાડવાને માટે એ કવિઓએ શું કીધું એ વિચારથી આપણે અમુક દિશા તન્દ્ર દોરવાઈ જઈએ છીએ, અને એના ગૌણ પ્રમાણે આજીએ મૂકીને સ્વતંત્ર ધોરણથી કાવ્ય તરીકેની તેની કંમિત આકવાનું કર્તવ્ય આપણે યોગ્ય રીતે જાળવી શકતા નથી. પ્રાચીન કવિઓને માટે આ પ્રકારની દગલત નડે છે, ત્યારે વર્તમાન કવિઓને માટે એથી જુદા જ પ્રકારની હરકત આપણને બોગવવી પડે છે ફટલાક ખાસ સંજોગોને લીધે બધાયલા આપણા અગત વિચારો, લાગણીઓ, અને અનુભવોથી અમુક કવિતા આપણા ઉપર અનુદાન કે પ્રતિદાન અસર વિશિષ્ટ રીતે કરે છે, જેથી આપણે તેની તરફેણ કે વિરોધમાં ખોટો મત બાધીએ છીએ. વળી, વર્તમાન કવિનું કવિ તરીકેનું જ નહીં, પણ અનુષ્ઠ તરીકેનું જીવન આપણા ઉપર બોધે છે તે કરતા વધારે પ્રમુખ નાખે છે. અને એ પ્રકાશથી અંજલયથી જુદી તેના કાવ્યની જોડે એ તેવી અને તેટલી જ કદર કરી શકતી નથી કોઈ પણ કાવ્ય જો અંતગત લાગણીથી લખાયું હોય, અને કવિતાના સત્ય સૌન્દર્યના નિયમોનું યથાર્થ પાલન કરીને પ્રતિભા કે અનુષ્ઠના અંતસ્વરૂપનું આમેદૂળ ચિત્ર આપતું હોય તો તે ઉત્તમ કાવ્ય ગણવાને યોગ્ય છે, પછી તે આત્મલક્ષી હોય કે પરલક્ષી હોય

પ્રકૃતિનાં દર્શનથી સાધારણ મનુષ્યનું હૃદય પણ આશ્વાસ પામે છે. હૃદયમાં ક્ષમાસહ
એ જાવને કવિ પોતાની મધુર વાણીથી ભગૃત કરે તે સમયે કોને આનન્દ ન થાય ? કુદ-
રતની લીલાથી પોતાના હૃદયમાં થયેલા સરળ અકૃત્રિમ આનન્દના ઉભરા કવિ બહાર કાઢતો
હોય કે વર્ણન કરેલા માનવ જીવનનાં ચોખ્ખા પથ્થરો તરીકે પ્રકૃતિના બનાવેલું ચિત્ર
આલેખતો હોય, પ્રકૃતિએ જોયેલા જીવજાતોને એને ઐતિહાસિક દર્શન થતું હોય કે પ્રકૃતિને
એ પોતાના હૃદયના રંગથી રંગતો હોય કે પ્રકૃતિની અનન્તતા વિષે, —મનુષ્યહૃદયના દૃષ્ટિક
મુખ દુઃખની પરવા ન રાખતાં સતતન ગાન ગાવાના એના સ્વભાવ વિષે, —એને વિચાર
આવતા હોય, પ્રકૃતિનું વિસ્તારથી વર્ણન આપતો હોય કે તેના અંતઃસ્વરૂપમાં ઉડા ઉતરીને
એક બે પક્ષિમાં તેનું રહસ્ય પ્રકટ કરતો હોય કે તેના વ્યાપારમાં એને દિવ્ય ભૂમિની ઝાંખી
થતી હોય, —એ સઘળા પ્રસંગમાં વાંચકનું હૃદય એના તરફ સહાનુભૂતિ રાખી શકે છે અને
એની કવિતાના રસનું આસ્વાદન કરી શકે છે. કવિને દેખાતા “ અલૌકિક સત્ત્વ ” નું દર્શન
વાંચકને પણ એ કરાવી શકે છે, માત્ર જે પદાર્થથી એ સત્ત્વનું દર્શન થતું હોય તેની સાથે
તે દર્શનનો કાર્ય કારણ મગ્નનથી ઘણી સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી પણ જોઈ ન શકાય અથવા એ દર્શન
કવિને પોતાને જ સ્પષ્ટ થયું હોય એમ ન હોતું જોઈએ.

રા. નરસિંહરાવ બોળાનાથનું “ સન્ધ્યા ” એ નામનું કાવ્ય આત્મવ્રક્ષી કવિતાનો સુન્દર
નમુનો છે. પાંચપાંચમાં સાળુ બદલતી રંગબેરંગી વસ્ત્ર પહેરતી સન્ધ્યાસુન્દરી, અને માંડું
રૂપેરી દુકૂલ પહેરતી શીળી ચન્દા એ બેમાં કઈ મીઠી એ પ્રથમ કવિહૃદયમાં ઉડે છે, બેકોનો
કદર કરવાનો પ્રયત્ન કવિ કરે છે, પણ બેઉ એક સરખી જ લાગે છે, કઈ મહોટ્ટી અને
કઈ ન્હાની તે પારખી શકાતું નથી અને આખરે કવિ બેકોનો દૃઢ ભક્ત બની રહે છે. એ
કાવ્યની છેલ્લી પંક્તિઓ નીચે પ્રમાણે છે—

સાખી. અંચલ સન્ધ્યા સુન્દરી ભભક ગણે પ્રિય જેલ,
કે શીળી ચન્દા રૂડી એકરૂપ જે દેલ,—
કી ધારે ઉઘડતી માંદિ ? બને મીઠી ?,
નમ્ર કાન્તિની અંદાશી અન્ય મહે નવ દીપે ?.
તેમ સન્ધ્યાદેવી રૂપ ભવ્ય ધરતી રે,
ક્ષણુ ભૂલાવી દે લાલ મેહ કરતી રે;
દિવ્ય સખિયો બને એક એક જ સરખી રે,
કેઈ મહોટ્ટી ન્હાની કેઈ તે નવ પરખી રે,
હું તો ઉભયતણે દૃઢભક્ત બનીને રહું છું રે;
સુજ હૃદય ઉભયસાન્દર્ભનું બિચ્છ લહું છું રે.

આત્મવ્રક્ષી અને પરલક્ષી કવિતા વિષે વિચાર કરતાં, કઈ વધારે સુન્દર છે એ તપા-
સવાના હેતુથી બેકોનો કદર કરવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરીને અંતે હું પણ કંઈક એવી જ
લાગણી અનુભવતો બેકોનો દૃઢ ભક્ત બની રહું છું.

આહનલાલ પાર્થિવીશંકર દવે.

લિપિ.

ગયા જ્યેષ્ઠ માસના 'વસન્ત' માં લિપિ અંબધે રા. કરીમ મહમદે ચર્ચા કરી છે. એ સંબંધે મ્હારે પણ કંઈક કહેવાનું છે.

રા. કરીમ મહમદે જણાવે છે, કે:-“ એક જ લિપિમાં લખેલી સઘળી બાબાઓ માત્ર એટલાથી જ સમજી શકાશે કે ઈંગ્રેજીની લિપિ છે તેજ ફ્રેન્ચ, જર્મન, લૅટિન ઇત્યાદિ યુરોપિયન બાબાઓની છે, એમ છતાં આપણા ઈંગ્રેજ જાણનારાઓમાંથી કેટલા તે બાબાનાં પુસ્તકો વાંચે છે?—માત્ર વાંચે છે, સમજવાનું પછી.” આપણે ન વાંચીએ, ન સમજીએ પણ અંગ્રેજો તે વાંચે ને કંઈક સમજે એમ હું માની શકું છું. કંઈક પરિચયથી તહેમને એ બાબાઓ સમજવી સરળ થઈ પડે છે. આપણને હિન્દી, મરાઠી ને બંગાળી ભોક્ષનારાના પરિચયથી દેવનાગરી લિપિમાં લખેલી તે બાબાઓ તેવી જ રીતે વાંચવી સમજવી સરળ છે. અનુભવથી હું જણાવું છું કે બંગાળી બાબા જો દેવનાગરીમાં છપાતી હોય તો આપણા ઘણા યુવકો એણે પ્રયામે તે વાંચી સમજી શકે. અનેક વિદ્યોભાષી લિપિનું વિદ્ય ઉઠાવી લેવાય તો તે પણ ઝોંઘું નથી.

ખરૂં છે કે રાજકીય કારણોને લીધે ઉર્દૂ બાબા દેશ બાબા થઈ શકી હતી. પણ ઉર્દૂ બાબા તે કેવી બાબા? રાજ કબૂતારની? ના. દીરઘીતા બાદશાહના અનેક બાબા બોલનાર સરકરીઓની ને દબારીઓની વિવિધ બાબાનો શબ્દમેળો થયો ને તહેમાંથી એક બાબા ઉદ્ભવી ને ‘ઉર્દૂ બાબા’ નું નામ પામી. આ જ પણ દેશની અનેક બાબાઓનો શબ્દમેળો થઈ શકે ને તેવી એક દેશ બાબા થઈ શકે. પણ લિપિનું વિદ્ય મ્હોડું છે, તે દૂર યાય તો સંબુમેળો બનવા માટે. દેશને એક કરવાને એ તો જરૂરનું જ છે કે તેઓ પરસ્પરના વિચાર સમજી શકે ને તહેને માટે એ પણ જરૂરનું છે કે દેશભાષા એક યાય. અંગ્રેજી બાબા તો યોગ અંગ્રેજી જાણનારની મામાન્ય બાબા છે પણ જોન છેકરાંતો પણ વિચાર કરવો જોઈએ; મ્હોટા ભાગ તે બાબા નથી જાણતો.

“દેવનાગરી લિપિ ગુજરાતી લિપિ કરતાં વાચવામાં વધારે વખત લે છે. કદાચ અક્ષરો ઉપર લીટીઓ વાંચતાં આંખને પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરવો પડતો હશે.” ના, ન; એમ તો નહિ, પણ એ વાંચવાનો આપણને અભ્યાસ નથી માટે જ એમ બને છે. “લખવામાં તો વિશેષ કાળ વ્યય થય છે એમ દરેકને સ્વીકાર્યા વિના છુટકો નથી.” લખવાને પ્રશ્ન જ નથી. છાપવામાં દેવનાગરી વપરાય, તો જ ઘણું છે. ખાસી લખવામાં તો મોટી, ગુજરાતી વગેરે વપરાય તો વધો પણ ક્યાં છે? અંગ્રેજીમાં પણ તેમ જ છે.

‘ સુખાર્ધમાં ટ્રામનાં, Tobe letનાં, Terms cashનાં, No admission without Permissionનાં, રેમાલ દોઝ કોર્ટનાં અને વફીલોનાં, શી રજુહોડરાયજી ડાકોરાના સ્ટેશનનાં અને એવાં અનેક સ્થળનાં પાટીઆમાં જનસમાજના વક્ષણને અનુસરીને ગુજરાતી લિપિ હોય છે. જનસમાજનું વલણ તો અત્યારે એ તરફ છે એ કયુલ જ છે; અને દેવનાગરી તરફ વાળવાનો એટલા જ માટે પ્રયત્ન છે.

રા. કરીમ મહમદ એટલા પરથી સવાય કરે છે કે "સરવ વિપિ કઈ? જનસમ ન આપોઆપ સમજે તે કે આપણે માથાકુટ કરી સમજવીએ તે?" આપોઆપ સમજે તે વિપિ, સરળ. પણ ત્યારે શુ આ બધો પ્રયત્ન સરળ વિપિને માટે છે કે ઇષ્ટ વિપિને માટે? બન્નરમાં અગ્રેષ્ઠ માલ કદાચ સસ્તો મળે, પણ આપણે સસ્તો માલ લેવાનો છે કે જે માલ અતે દેશને લાભ કરે તે? રા. કરીમ મહમદ માસ્તરને હિસાબે તો દેશી કારીગરીને જો-જન આપણે નિર્ણયક છે આપણે 'લાબી દૃષ્ટિથી કામ લેવાનું છે, તુરંતના લાભને ધાવણું નથી, એ આપણે બુદ્ધી જવું જોઈતું નથી

પ્રજ્ઞ હકંતા સંબંધમાં વિચારીએ હું માનું છું કે દેશમાં છાપખાના નહોતા આત્મા ત્યાં સુધી પુસ્તકો લખવામાં દેવનાગરી લિપિ લખાતી, ગુજરાતી ભાષ્યે જ લખાતી પણ પ્રથમ પારસી છાપુ 'મુંબાઈ સમાચાર' નિકળ્યું તે ગુજરાતી લિપિમાં નિકળ્યું, ને ત્યારે ને બીજાં છાપાએ પ્રજ્ઞહક મુકાવી લોકો દેવનાગરી ભુલ્યા ને ગુજરાતી વાચતા થયા આજ પણ સર્વ મળીને પ્રયત્ન કરીએ તો તે પ્રયત્ન, હું નથી માનતો કે, નિષ્ફળ થાય

હવે છેવટે એક પવિત્ર ને ગભીર પ્રશ્ન આવે છે દેવનાગરી વિપિ કરવામાં પારસી અને મુસનમાન બાઈઓની લાગણી જોવાની છે અને અનુમતિ પણ લેવાની છે, તેઓ હિંદુ ઓના બંધુઓ છે 'આપણે તોમના વિના ચવાનીશુ' એમ કહનાર સ્વદેશાભિમાની નહોત્ય જ, એ તો દેશ દોહી છે માતાના આગ છેવાથી માનપૂજા થતી જ નથી તો પણ એ બાઈઓને અમારો નમ્ર પ્રાર્થના તો છે જ કે આ પ્રશ્ન પર ઇચ્છતા ને સમ્મતાનો વિચાર કરવો. રા કરીમ મહમદ માસ્તર ગુજરાતીમાં સૌથી સારૂ લખી શકે છે એમ તો નથી જ, તો પણ તોમના લેખો વાંચી દમ્બેશા આનંદ થાય છે પારસીઓ માટે ગુજરાતી લખતા થયા છે, પા. મુસનમાન શૃંગરોમાં આના નદાનતો વીરન છે 'ભુદિપ્રકાશ' મા 'હવન મા', 'વી રાત્રા', 'પર્યોક્ત' અદિ રા કરીમ મહમદના કાગો વાંચી તેને આનંદ ન થાય? બમ લના મુસનમાન લેખકો હિંદુ લેખકોમાં લાગી ગયા છે. આમ બાપાના ઇત અને સમ્મ વચ્ચાને તે બધુઓએ માન આપ્યું છે તો વિપિના વનપુને માન નહિ આવે? દેવનાગરી સમ્ય છે માટે તે ઇષ્ટ છે. ઉર્દુ સમ્ય હોત તો તેને મહણ કરવી એ હિંદુઓનું હું કાંત્ય માનત બધુઓ, આ હક્કનો પ્રશ્ન નથી, માન કર્તવ્યનો છે એ બધુઓ પણ માની શકશે કે ઉર્દુ તો અત્યારે દેશવિપિ ચની ઐશમ્ય છે. અહુણાજ કવચતામાં 'એક વિપિ રિતાર પદિદ એક સમા ચઈ હતી ને ત્યારે પ્રમુખરથાને જાજ ગી શરદુદન દતા, તોમણે જ્યુ દતું કે દેશમાં એક વિપિની આવશ્યમતા છે જે તે વિપિ દેવનાગરી સમ્ય છે પારસી અને મુસનમાન બધુઓને પ્રાર્થના કરૂં છું કે આ પ્રશ્ન પર હિંદુઓની સાથે તેઓ પણ ગભીર વિચાર કરે

નરસિંહલાલ ઇશ્વરલાલ ખેલ.

ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય.

(વાક્યપૃથક્કરણ.)

સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૮ ના શાળાપત્રમા Analysis વા ચપૃથક્કરણના વિષયમા subject ને માટે ‘ઉદ્દેશ્ય’ અને predicate ને માટે ‘વિધેય’ એ શબ્દો યોગ્યતા બતાવ્યા છે તે જોઈને આનન્દ થાય છે ‘કર્તૃપક્ષ’ અને ‘વિધાનપક્ષ’ એમ નામો મળ્લમ માધવવાન હરિવાન દેમાઈના વખતમા શાળાપત્રમા પ્રયોગમા આવેલા જોઈ તે વિરોધિ. સ. ૧૮૮૮ ના એપ્રિલના ‘સુન્દર’ મા મ્હે નીચે પ્રમાણે ચર્ચા કરી સૂચના મૂકી હતી. *

“ વાક્યગચના—(શાળાપત્ર પુ ૩૬ અ ૧ લો પૃ. ૨૭)—આ વિષયમા subject અને predicate એ બે અર્થ દર્શાવવા માટે ‘કર્તૃપક્ષ’ અને ‘વિધાનપક્ષ’ એમ નામ પાડેલા શાળાપત્ર મૂકે છે. પણ subject માટે ‘ઉદ્દેશ્ય’ અને predicate ને માટે ‘વિધેય’ એ નામો જૂના મળ્લમ કાગથી પશ્ચિમપામા સ્વીકારવાના છે જ, તે દાખલ કર્યા હોય તો વધારે માફ એમ મ્હારી નમ સૂચના છે જેને ઉદ્દેશ્યને—અર્થાત્ જેને વિશે—કાઈ પણ વિધિ કંવાનો છે, કરેવાનું છે, તે ‘ઉદ્દેશ્ય’, અને જ વિધિ કંવાનો છે, જે કરેવાનું છે તે ‘વિધેય’ આમ અર્થ મળ્લ અને મુદ્દિષ્ટિ હોઈ, ઉદ્દેશ્ય ‘વિધેય’ એ શબ્દો પણ ટૂંકા, મળ્લ અને સુસ્તિષ્ટ છે * * * * *

આ પ્રથમથી જ સ્વીકારવાના પાશ્ચિમિક શબ્દો વેગાનગ દાખલ કરવાને હજી પણ વખત છે, કાઈ મોડુ ચર્ચા ગયું નથી, માટે વિદ્યાર્થીઓના મનમા કંચા પાશ્ચિમિક શબ્દો પરિચિત ચર્ચા જતા પહેલા જ આ શબ્દો પ્રવેશ પામે એ હજી છે”

આમ આજ નવ વર્ષે પણ આ સૂચનાનો સ્વીકાર, જાણ્યો અથવા અજાણ્યો, મધેક્ષો જોઈ તે કાર્યસિદ્ધિજનિત મતોર થાય છે. મંત્રવ વધારે એ જ છે કે મ્હારી સૂચનાથી નિરપેક્ષ આ સ્વીકાર થયો હશે કેમકે એ સૂચના જોડે મળ્લમ કાગ પણ હોત તો માહિત્ય એવક વર્ગની સુસ્તિષ્ટતાના મર્વમાન્ય નિયમનો આદર થઈ એ પૂર્વગત વાતને અનુસક્ષણ થયું જ હોત અને આમ સ્વતન્ત્ર રીતે એ જ નિષ્ણુ ઉપર બે જાંબુ આન્યાથી એ નિર્ણયના વિષયની કીમત અને સ્વીકાર્યતા ઉપટી વાન હ

આજ કદી એ જ પ્રામગિક વાતો વિશે બે મોન કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે શાળા પત્રમા આ વિષય લખનાર ‘ઉદ્દેશ્ય’ નો અર્થ ‘વિચારવા યોગ્ય,’ ‘જેને વિશે કાગ કહેવું હોય તે’—એમ કરે છે પરંતુ ‘ઉદ્દેશ્ય’ નો સંગ અને અર્થ બરાબર રીતે અનુકૂળ થતો અર્થ મૂકી દેને આ અત્યાગ સૂચી ના જાણ્યોતો અર્થ દર્શાવવાનું પ્રયોજન જાણ્યું નથી સરવ અર્થ આટલો જ છે—

ઉદ્દેશ્ય—જે પદ્યમે તમ્હ ઉદ્દેશ, નિર્દેશ, બતાવવાની ક્રિયા, થાય છે તે, અર્થાત્—લક્ષ્ય, આજેના પ્રશ્નમા ‘ઉદ્દેશ્ય’ નો અર્થ—to be intended, or aimed at; that to which one refers, or which one has in view, જે તમ્હ લક્ષ છે તે ખર્ચ; અર્થાત્—વાક્યમા જેને લક્ષીને ક્રિયામા મમાવવા અર્થનું વિધાન થાય છે તે.

શાળાપત્રના આ લેખક કહે છે—“વાચ્યમા પ્રાધાન્ય ક્રિયાને છે, કર્તાને નથી. ક્રિયાપદ વગર વાક્ય બની શકે જ નહિ. કર્તાનો અધ્યાદાગ હોઈ શકે, ક્રિયાનો નહિ.”

વાક્યમાં પ્રાધાન્ય કર્તાને કે ક્રિયાને—એ પ્રશ્નને વિશે એ પક્ષ છે. કર્તાને પ્રધાન ગણનાર નૈયાયિક સિદ્ધાન્ત અને ક્રિયાને પ્રધાન ગણનાર મીમાંસકોનો સિદ્ધાન્ત—એ બંનેની તુલના કરવાનો અર્થ પ્રસંગ નથી. એ બે સિદ્ધાન્તોમાં દૃષ્ટિબિન્દુના ભેદને પરિણામે મતભેદની ઉત્પત્તિ છે. કુસ્મકારો ઘટં કરોતિ એ વાક્યનો અર્થ ઘટકર્મક્રિયાવાનું કુસ્મકાર એમ કર્તાને પ્રાધાન્ય આપનારા કહે છે, તે કુસ્મકારવર્તુલો ઘટકર્મકો વ્યાપાર એમ ક્રિયાને પ્રાધાન્ય આપનારા માને છે.

તેમ વળી, ‘અધ્યાહાર કર્તાનો હોઈ સદૃષ્ટ ક્રિયાનો નહિ’—એ વચન પણ જરાક સદૃષ્ટથી સ્વીકારાશે. અધ્યાહારનો અને અનુક્રતતાનો અર્થ જરાક બમ યર્થ ગયો જણાય છે પૂર્વોક્તની પુનઃ અનુક્રિત હોય ત્હા અધ્યાહારનો પ્રમગ છે, નિતાન્ત અનુક્રિતમાં અધ્યાહારના તત્ત્વને પ્રવેશ આપ્યો છે તે વાગ્યથી નથી ઉદાહરણથી સ્પષ્ટતા થશે—

પ્ર૦—“ મ્હારી જોડે અમદાવાદ કોણ કોણ આવશે ? ”

ઉ૦—“ નરોત્તમ, જગજીવન, અને વનમાળી, ”

અર્થ ઉત્તર વાક્યમાં ‘આવશે’ એ ક્રિયાનો અધ્યાહાર છે પૂર્વોક્ત હોવાથી પછી કહેવા વાક્યમાં તે ખેંચીને આણાય છે—હે હેતુ અધ્યાહારણુ યાય છે—માટે અધ્યાહાર—ઉત્તર વાક્યમાં કર્તાના શબ્દો ત્રણ છે, પણ ક્રિયાપદ ત્રણ છે તે આકાંક્ષા રહે છે,—કાંઈક ધીનતરી નુદ્ધિ યાય છે,—એ આકાંક્ષાનો વિષય બને છે, તે જતાવના શબ્દનું અનુસંધાન પૂર્વોક્ત ‘આવશે’ એ ક્રિયાપદ માથે યાય છે માટે અર્થ ક્રિયાપદનો અધ્યાહાર સ્પષ્ટ થયો છે અધ્યાહારનું લક્ષણ—માક્ષાદ્વક્ષાવિષયપદાનુસંધાનમ્ એમ છે, તે આ રીતે પ્રવર્તે છે અનુસંધાન પૂર્વોક્તનું જ હોય, નિતાન્ત અનુક્રતનું ના હોય

આમ ક્રિયાપદનો પણ અધ્યાહાર સ્પષ્ટ રીતે બને છે. શાળાપનો ઉદેશ અધ્યાહારનો નહિ પણ અનુક્રતતા—નિતાન્ત અનુક્રતતાનો છે. કર્તા અનુક્રત નહીં સદૃષ્ટ, ક્રિયાપદ અનુક્રત ના નહીં મદૃષ્ટ—એમ મતનજી જણાય છે. ઉદા૦—“ નામ લખે છે. ” એ વાક્ય યથુ. હેને ખાંચે ‘નામ’ એટલું કહી ના મકાય પણ ‘લખે છે’ એટલું કહી મકાય, અર્થાત્ ક્રિયા અનુક્રત રખાય, કર્તા અનુક્રત નખાય પરંતુ ખડું જોતા ‘લખે છે’ હેમા કર્તા અનુક્રત નથી. પ્રત્યક્ષમાં કર્તૃત્વનો અર્થ આવી જ જાય છે, અને કર્તૃવાચક શબ્દ ‘ગમ’ તે કર્તૃત્વ ઉકત હોવાથી માત્ર પ્રાતિપદિકાર્યમાં જ પ્રથમામાં આવે છે,—એમ વ્યાકરણ શાસ્ત્રનો સૂત્ર સિદ્ધાન્ત વાજમી છે

પણ ખડું જોતા વાક્યપ્રયકરણના પ્રકરણમાં ‘ઉદેશ્ય’ અને ‘વિધેય’ એ વિસ્તૃત ભાગને પ્રમગે કર્તા અથવા ક્રિયાની પ્રધાનતા અને ગૌણતાના પ્રશ્નનો પ્રસંગ જ આવતો નથી એ પ્રશ્નનો સ્પર્શ કર્યા વિના તટસ્થ રહે જ, કર્તા અને ક્રિયા એ બંનેને સમતોય રાખીને—કોને ઉદેશીને શો વિધિ થયો છે—એમ બંને પક્ષને મરખી દૃષ્ટિથી જ જોવામાં આવે છે ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના એશિયાના સુચનમાં મ્હેં કરેલી સૂચનામાં કાંઈક આ હેતુથી જ નીચેના વાક્ય મૂક્યું હતું:—

“ વાક્યપ્રયના (words) માં ‘ કર્તા ’ ક્રિયા—એમ કર્તૃત્વ જોવાતું નથી, પરંતુ કાંઈ વખત વિશે કશું કહેવામાં આવ્યું છે તે જોવાતું છે તેથી જ ‘ ઉદેશ્ય ’ અને ‘ વિધેય ’ એ શબ્દો ગોચર છે. ”

સંગીતની મહત્તા અને સ્ત્રીઓને સંગીત શિક્ષણની આવશ્યકતા.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૨૮૮ થી.)

કાઠી, મટોડા અને મધમાખી કે ભમરા જેવા પ્રાણીઓમાં આવી શક્તિ યોદ્ધા હોય છે એમ જણાઈ આવ્યું છે. એ શક્તિથી તેઓ ભક્ષ મેળવે છે અને છત્તન નિર્નાદ યજ્ઞાવે છે. જે પત્થરો મહાન વજનમય ટાંકણીયોથી નથી ટકાતા તેવા પત્થરોને એક પ્રકારની સાદી કાઠીઓ કાઠી નાખી પોતાને મ્હેવા માટે દર બતાવે છે એ પત્થરોના પગાણુઓ એટલી શક્તિથી પરસ્પર સંઘર્ષ થઈ ગએલા હોય છે તે શક્તિના કરતા જન વધારે શક્તિ પોતા માંથી અમુક ઝીણો—તીણો નાદ ઉત્પન્ન કરી તેમાંથી પ્રાપ્ત કરે છે. જેથી એ નાદથી એટલા જોડી આદો નો—ઉચ્ચતા—વિજળી વગેરે થાય છે તેવા પરમાણુઓ ભાગીને જુદા પોતાની ગેજે થઈ જાય છે. એમ એક પછી એક પરમાણુઓ કદાચ, એ વજન જેની શીયા કોચીને, અંદર પોતાને મ્હેવાવુ દર બતાવે છે. મધમાખી જે ગણુગણુટ કરે છે તે ગણુગણુ મા છે જ. એ ગણુગણુટ ઘણી વખતે આપણા જાનને અમલ થઈ પડે છે. મધમાખી એક ધુપ ઉપરથી બીજા ઉપર ને બીજા ઉપરથી ત્રીજા ઉપર ગણુગણુટ કરતી હડી હડીતે બેમે છે તે કઈ વ્યર્થ પરિશ્રમ કરે છે એમ સમજવું નહિ, પરંતુ જે કુલમાંથી તેને મધ ખેંચી લેવાની મંજી હોય છે તે કુલની કળીઓની આસપાસ ગણુગણુટ કરી અનેક ફેરા માટે, ને પછી એ ગણુગણુટ એટલે કે નાદથી, કળીઓની આસપાસમાં હવાના જે જરફો હોય છે તેમાં આદોયન (મોજા) ઉત્પન્ન થાય છે, એ મોજાથી ઉચ્ચતા ઉત્પન્ન થાયથી, એટલી ઉચ્ચતાથી કુલની કળીઓ ખીંચી ઉડ છે, ને પછી મધમાખી અંદરથી મધ ચૂંચી x લે છે કુલની એવી કળીઓની આસપાસ, કોનમર્ટના વાજમાં મધમાખીના ગણુગણુટ જેવા સુર મુકી તેને જાગવવાથી કૃત્રિમ રીતે કળીઓ ખીંચવવાના પ્રયોગો પાશ્ચાત્ય દેશોમાં અજમાયી જેવામાં આવ્યા છે

નાદની અસર અને શક્તિ આ રીતે જોતા ઘણી મહાન છે આ જોગણ ઉપના ગતિ-માન વાયુઓ, સમુદ્રના મોજા, વૃક્ષપદ્મવોમાંથી થતા શબ્દો, કોયવ, બુલબુલ, મોન, ચાતક, વગેરે પક્ષીઓના સુસ્વર અવાજો. વાવ, સિંહ હાથી, ઘોડા વગેરે પ્રાણીઓના ગભીર અવાજો, મનુષ્યો, તેની બાપા, તેમણે બતાવેલાં વાજિત્રો એ બધું નાદમય છે નાદથી જ સર્વ વ્યવહાર ચાલે છે, ને તેની જ સત્તા જડ અને ચેતન જગત ઉપર પ્રવર્તિ રહી છે નાદમાં જે શક્તિ છે તે જ શક્તિ સંગીતમાં છે. ક્રમકે, નાદની વિવિધ મૃદ્ધિઓને બતાવી, અનેક પ્રકારની બાવનાઓ—રસો ઉપજાવવા એ સંગીતનું કામ છે. માત્ર સાદા સાદા નાદથી આદોલનો અને તેને પરીણુમે વિજળી ઉત્પન્ન થઈ ધ્વજરમાં ગતિ ઉત્પન્ન કરી શકાશે, એ જો કે ખરૂ છે પરંતુ ઉત્તમ સુવરિત સંગીતથી હૃદય-અંતઃકરણ-બુદ્ધિ-કૃતિઓની જે વિશુદ્ધિ થાય છે, અને તે ઉપરનો મેલ, જે મરસ રીતે નીકળી જાય છે તથા તે ઉપરાંત અંતઃકરણ આત્મા-

x વિકસિત સહકારમાર દ્વારિ-પરિમલ પુંજિત ગુંજિત દ્વિરેફ. । (સુભાષિત)

કાર થવાને જે લાયક થાય છે તે તરફ જોતાં સંગીતની એ સમિત મહાન છે. કેમકે આંતર-રણાદિ દ્રવ્યો ધીરથી પણ સૂક્ષ્મ છે. સંગીતની આવી અસરથી શુદ્ધિવાન કે સંસ્કારી મનુષ્યો વશીભૂત થઈ જાય એ તો સ્પષ્ટ જ છે, પરંતુ બીચારા અજ્ઞાન પશુપક્ષિઓનાં મન ઉપર, અથવા તેમના માનસિક ભાવો ઉપર જનદુર્ધ અસર કેવી થઈ શકે છે એ વિષેના વ્યોગ્રહ અ-મતકારિક દાખલાઓ આપીશું.

જંગલી બીચારાં હરણો સંગીતનાં કેટલાં બધાં પ્રિય છે તે સર્વ પ્રસિદ્ધ જ છે. મીમાં તાનસેન બ્યારે પ્રથમ દિલ્હીમાં બાદશાહને મળવા ગયો હતો ત્યારે એ શેહેરમાં જોપાળનાયક નામે વિખ્યાત ગવૈયો હતો. તાનસેને તેની પરીક્ષા લેવા સાર પ્રથમ એમ ક્યું કે ગામની બહાર પોતે રાગરાગણિઓવાળું સંગીત કરી જંગલમાંનાં હરણાં બોલાવ્યાં ત્યારે તાનસેને તે હરણોના ગળામાં પોતાની માળા પહેરાવી અને સંગીત બંધ કર્યું. આથી તે હરણો જ્ઞાનમાં આવ્યાં પછી જંગલમાં નાશી ગયાં. પછી એ વિષેની પ્રીવાદ બાદશાહને કરી કે અમુક અમુક રીતે મારી માળા હરણો લેઈ ગયાં છે તે મળાવી આપો. પછી બાદશાહે જોપાળનાયક પાસે સંગીત કરાવી જંગલનાં હરણો બોલાવી, તેમાંથી જે હરણોના ગળામાં તાનસેનની માળા હતી તે માળા લઇને તાનસેનને આપી દીધા વિષેની આખ્યાયિકા પ્રસિદ્ધ છે. આને પણ જંગલમાં શિકારીઓ જાય છે ત્યારે સાથે સારંગી, તમ્રાં, સરભાઈ વગેરે વાદ્યો સાથે લઈ જઈ જંગલમાં વગાડે છે અને પછી તે સાંભળી આસપાસનાં હરણોનાં ટોળાં આવે છે કે તુરત તેમને તીર, બુંદુક, ભાલાથી મારી નાખવામાં આવે છે. બકરાં, ઘેટાંને પણ સંગીત પ્રિય થઈ પડે છે. નવાબ સિરાજ ઉદ્દૌલાને પોતાના બગીચામાં એવો અનુભવ થયો હતો. શુદ્ધ મુઘલ પદ્ધતિને પણ સંગીત અતિશય પ્રિય થઈ પડેલાનો અનુભવ મીરજાં મહમદ નામના વાં-સળી વગાડનારને થયો હતો. ઉદર, કંદેળીયા, જેવા પ્રાણીઓ સંગીતની અભિરુચિ રાખનારાં જાણીતાં છે. એ વિષે એમ કહેવાય છે કે દેવના એક પ્રખ્યાત વઝીર હ્યુવેલને કોઈ કારણ-સર કેદમાં નાખ્યો હતો ત્યારે તે કેદમાં પોતાનો તખ્તો બગાડતો. તે તંત્રુરો બ્યારે બ્યારે વગાડતો ત્યારે ત્યારે તેની આસપાસ ઉદરો, કંદેળીયાઓ વગેરે ૧૦૦ મુઠી પ્રાણીઓ સાંભ-ળવા આવતા. મહાન વિચારી પ્રાણી જે સાપ તે નાદમાં કેવી રીતે તક્તીત થઈ જાય છે તે પણ સર્વત્ર જાણવામાં છે. મોર ઉપર સંગીતની જનદુર્ધ અસર થએલી મેં પોતે અનુભવેલી છે અને બાજબીને ખાતરી કરી આપેલી છે. હું સને ૧૮૮૯ ના જુલાઈ માસમાં કચ્છ દેશમાં ગયાં હતાં. ત્યારે ત્યાંના રાજનગર જૂન શેહેરથી ૫ માઈલ ઉપર ૮૫ કેંદર માતાનું એક સ્થાન છે ત્યાં ગામના કેટલાક સારા સારા ગ્રહસ્થો સાથે ઉગ્રણીને માટે ગયો હતો. એ માતાના મં-દિરની આસપાસ પર્વતનો કોટ મહાન દિશા પ્રમાણે ગોઠવાઈ ગયો છે. ત્યાં જુમ પાડવાથી તેનો પડયો બધે સંભળાય છે. માતાના મંદિર ઉપર વડું વિશાલ ઝાડ આવી રહેલું છે. ત્યાં તે વખતે મોરની વસ્તી ક્રીક હતી, સાંજ પડતી ત્યારે પર્વત ઉપરના બધા મોરો વડ ઉપર ચઢી આશ્રય લેતા. અમારું સંગીત હારમોનિયમ સાથે માતાની સન્મુખ ચાલ્યું. એક જ ગા-

* જુઓ 'કલાપીનું' "વીણાનો મૃગ" એ કાવ્ય—આ લેખ વાંચનાર રસિકોને તે એક વાર વાંચવાની લગ્ગમણ છે. (કાવ્ય માધુર્ય.)

યત્ર ગાદિને બંધ રાખ્યું. પરિણામ એ આવ્યું કે, અમારા માયા ઉપરની વડની રાણીઓ ઉપર ચડેલા બધા મોર “મીયાઓ મીયાઓ” કરીને નજી વનસમોર, વનસમોર કહેતા હોય એવો અમને ભાસ થયો. વળી બીજું ગાયન ગાયું, બંધ રાખ્યું. પુનઃ બધા મોરવા બોલવા લાગ્યા. એમ લગભગ ૮-૧૦ ગાયનો ગાયાં. એ અરસામાં પર્વતની ઉપર જે બાકી રહેલા મોર હતા. તે પણ સાંભળવા દોડી આવ્યા. પછી તો દરેક ગાયનને આરંભે તથા અંતે મોરના શબ્દો થવા લાગ્યા. કેટલાક મોર તો વડ ઉપરથી નીચે ઉતરી અમારી પાસે આવવા લાગ્યા. આ બધું કેવળ સત્ય રીતે અનુભવી બીજાની ખાતરી કરી આપી છે. એ દિવસે ભૂજના અમારૂં અને પ્રસિદ્ધ ગુજરાત સેષક સાદર શ્રી રણછોડભાઈ ઉદયરામ પણ હતા. કુતરો વગેરે પ્રાણીઓ ઉપર પણ અસર થાય છે. ઘણી વખતે ઘેટના રણકારથી, ગધેડાના બુક-વાથી, વાંસળીનો તાડ સાંભળવાથી કુતરાઓ ઉપર જે અસર થાય છે તે આપણા સર્વેના નજીવામાં છે ન.

મોરના કોરનિશ નામના સંગીત શાસ્ત્રીએ ઈંગ્લાંડની અંદરના પ્રાણી મંચદસ્તાનમાં નર્મ ભાંતા જુદાં જુદાં પ્રાણીઓના પીંજરા આગળ સંગીતના અને વાદના જે પ્રયોગો કર્યા તે બહુ નવાઈ ઉપજાવે તેવા હતા. પીંડોનો નામના વાદ્યી કોઈને પણ આનંદ થયો નહિ, પણ કોઈ ન થયો. ફ્લૂટ (બંસી-સરણાઈ) થી ઘણાં મોહ થયો. અને ટ્રિલ-તંતુવાદની અસર સર્વેને સરખી અને અમરકારિક થઈ. હરણ, ગાય, બેંસા, બંગલી હુકર, રીંછ, બંગલી બીલાડીઓ વગેરે પ્રાણીઓ પોતાના પાસવાળા બીજાના ઉપરથી હાડી, પાંજરાના સળીયા પાસે આવી, ઘન હાંચા કરી હાંચાં રહ્યાં. કેટલાંક પોતાના પાછલા પગ ઉપર બેઠાં થઈ પોતાના પાંજરાના કંઠેરા ઉપર આગલા પગે ટેકો દઈ પાછલા પગે ટટાર બેઠાં રહી સંગીત સાંભળતાં હતાં. ઉત્તર ધ્રુવ તરફનું ધોળું રીંછ બેઠું થઈ આગલા પગ પહોળા કરી પાંજરાના સળીયાની વચ્ચેથી પોતાનું નાક બહાર કાઢતું. બીજાં પ્રાણીઓ બહુ ન આવેશથી આમતેમ આવવા લાગ્યાં. એરંગકોરંગ વાંદરાનું બચ્ચું પગની એડીએ માથાં ઉપર મૂકી નમીન ઉપર બેસી, પાસની મૂંઝીએ ભરી હવામાં ઉછાળવા લાગ્યું અને ન્યાં સુધી સંગીત આવ્યું ત્યાં સુધી આનંદ અને અનુમોદનથી હસતું હતું. બંગલી ગધેડાં ફ્લૂટની અસરથી આવેશમાં આવી લાતો ઉછાળવા લાગ્યાં. એક દૂર વાદ વાયોલીનથી તદ્દન મોહિત થયો; પિંડોનો નામનું વાદ સાંભળવાથી આવેશમાં આવ્યો, અને ફ્લૂટથી પાછો શાંત થયો. સામાન્ય રીતે મુઠ્ઠા અને ધીમું ગાયન તથા કોમલ સ્વરનાં ગાયનોથી વાદને વિશેષ આનંદ થતો હતો. તીવ્ર અને ક્રોર સ્વરનાં ગાયનથી ઘણાં ખરાં પ્રાણીઓ સ્પષ્ટ રીતે ચીડાઈ જતાં હતાં. બેસુરા ગાયનથી નજી તેમને આંચકો લાગ્યો હોય તેવી રીતે અમકીને તેઓ એકદમ પાછાં હાડી જતાં. સાપ, ગરોળાઓ અને વીંછી ઉપર પણ તેવી ન જાંદુઈ અસર થએલી જોવામાં આવી. ! !

મનુષ્યો ઉપર સંગીત જે અસર કરે છે તે તો સર્વેના નજીવામાં છે ન. પાપાણુ જેવી કંઈ જાતીના, દૂર, નીચ, દુષ્ટ મનુષ્યો સંગીતથી કેટલા બધા નરમ બની જાય છે તેના અનેક દાખલાઓ ઇતિહાસોમાં નોંધાયા છે. મહાન દુર્ગુણી રાજા હિન્દી કે જેણે અનેક સ્ત્રીઓને મારી નાખીને તથા નસાવી મુકીને પોતાનો દુરાચાર પાર પાડ્યો હતો એવા વજૂ

જેવા જંગલી પામર મનુષ્યને પીંગળાવવાની શ્લેષ સંગીતે જ કરી હતી. અકચેઝાંડર જેવા મહાન પુરુષનો મિનજ ટીમોથ્યસ નામનો બંસી વગાડનાર વારંવાર પોતાની બંસી વગાડીને પોતાના હાથમાં રાખતો; ઘડીકમાં તેને તામસી સિંહ બતાવતો ત્યારે ઘડીકમાં તેને નરમ બકરી જેવો બનાવી દેતો. કોઈ એક મનુષ્યપણુ પોતાના પિતાનું ખુન કરવાના ઇરાદાથી હાથમાં તલવાર લઈ પિતાના શરીર ઉપર ચઢી બેઠો હતો. તે ખુન કરવાની અણી ઉપર હતો એવામાં પીયાગોરસનો શિષ્ય એમ્પીડાકલસ ત્યાં જઈ પહોંચ્યો અને સારંગીના ઢુન-રથી તેને એટલો નરમ થેંસ જેવો બનાવી દીધો કે, તે ખુન કરવાનું બૂલી ગયો. ઉમને તંત્રવાદથી જંગલી અને છાકરા જવાન પુરુષોને વશ કરી લીધા હતા. એવા એવા અનેક બનાવો ઇતિહાસોમાંથી મળી આવે છે.

સંગીત એ આપણની ગરજ મારે છે તે પણ જાણીતું જ છે. એને માટે બહુ ઉત્તમ શોધો થયા છે. દરદીઓને તો તે એક વિશ્રાંતિનું સ્થાન થઈ પડે છે અને દરદીઓ પોતાના દુઃખની વેદના બુલી જાય છે. ગાંડાપણું કે થેલછા ઉપર તો મર્વોતમ ઉપાય મંગીત જ છે. કૂતરાઓનાં કરડવા ઉપર, મર્પદંશ, તાવ, બેહેરાશ અને પ્લેગનાં દરદો સંગીતથી મટી ગયાનાં અનેક ઉદાહરણો ઇતિહાસોમાંથી મળી આવે. ચરક, સુશ્રુતાદિ વૈદકતા ગ્રંથોમાં માનસિક રોગો મંગીતથી દૂર કરવા વિષે સ્પષ્ટ રીતે ભગ્નામણુ આપેલી છે. રોટ્ટા કહે છે કે, સ્વચ્છ હવાથી જેમ શરીર શીતળ થાય છે તેમ મંગીત સાંભળવાથી મન સુશીલ થાય છે. અતિશય મહેતથી મન ઉપર દળાણુ થાય છે અને તેથી ક્લેશ થાય છે, એ દબાણુ અને ક્લેશ સંગીતથી જ દૂર થઈ શકે છે. મરણુ પથારીએ પડેલા મનુષ્યો ઉપર સંગીત રૂપી દવાનો પ્રયોગ કરવામાં આવતાં તેઓ મગ્ન પામતા બચી ગયાનાં પણ ઘણાંક ઉદાહરણો નોંધાયેલાં છે. ઈ. સ. ૧૭૦૭ માં પારીસની એક દવાશાળામાં કોઈ સારો ગર્વયો માદો થઈને આવ્યો હતો. પ્રથમ તેને તાવ આવ્યો. પછી એ તાવ દિનપરદિન વધવા માંડ્યો. પછી તેને આંકડીઓ આવવા માંડી ને આખરે લકવાની અમર થઈને બેશુદ્ધ થઈ ગયો. ત્રીજે દિવસે બેશુદ્ધ હાવતમાંથી તેણે દોષનો ગાવાનો સ્વર સાંભળ્યો. એથી તેને બહુ ખુશાલી ઉપજી, અને તેને સંગીત સાંભળવાની ઇચ્છા થવાથી ત્યાંના ડૉક્ટરે સંગીત મંભળાવવાની ગોઠવણુ કરી. તેની અસર એ થઈ કે, તેની આખો ઉધડી ગઈ, ને ધીમે ધીમે સાન્ને થતો ગયો. પણ બ્યાં સંગીત બંધ કર્યું કે તુરત જ અસહ્ય હાલતમાં આવી જઈ બેશુદ્ધ થઈ ગયો. આવા પ્રમંથ ઉપરથી જણાવું કે તેની મુખ્ય દવા સંગીત જ છે. જેથી ગત દિવસ અખંડ રીતે તેને સંગીત સંભળાવવાનું ચાલુ રાખ્યું. તે એટલે સુધી કે ત્યાં રહેલી માંડ વાદ્ય કોઈવાર નજીવં સંગીતો ગાતી તો તેથી પણ તેને અતિશય આરામ થતો. આ પ્રકારે અખંડ ૧૦ દિવસ સુધી સંગીત ચાલુ રાખવાથી તે તદ્દન સાન્ને થઈ ગયો. આવા બનાવો આપણા દેશમાં ઘણા બન્યા છે. ભાવનગરમાં એક પ્રસંગે (સંવત ૧૮૫૭ માં) મ્હાકું સંગીતવિદ્યા ઉપર મંગળ મેહેલમાં બાપણુ હતું. તે બાપણુ સાંભળવા આવનારાઓમાંથી એક પારસી મહસ્થ શેઠ દોરા-બજીએ બાપણુ પૂરૂ થયા પછી તેમણે એક વાત આ પ્રમાણે કહી હતી:—મુંબઈ ગાયનસ-માળના પૂર્વના સેક્રેટરી મી. મૅચેરશાહ નારીએળવાળા નામે એક મહસ્થ ગાયનના પૂર્ણ શોખીન હતા. તેઓ એક પ્રસંગે સખત માંદગી બોગવતા મરણુ પથારીએ પડ્યા હતા.

મગીતની અસર આ પ્રમાણે અસાધારણ છે. મન અથવા ચિત્તની એકાગ્રતા માટે તેનો મહાન ઉપયોગ છે. ચિત્તને મારવું બહુ અઘરું છે, અને તેને માગ્યા માટે અનેક ઉપાયો છે. હકયોગ પ્રદીપિકા જેવા ગ્રંથોમાં કહ્યું છે કે, ચિત્તની એકાગ્રતા થવા માટે શી આ દિનાયે મવા કંગાઠ ઉપાયો બતાવ્યા, પરંતુ એ બધામાં નાદાનુસંધાન એ ઉપાય જ શ્રેષ્ઠ છે

શ્રી આદિનાથેન સપાદકોટિલય પ્રકારાઃ કથિતા જયતિ

નાદાનુસધાનકમેરુમેવમન્યામદૈ મુરયતમ લયાનામ્ ॥ ૬૬ ॥

આજ ઉપાય એક શા માટે તે વિશે આમ કહ્યું છે—

ઈન્દ્રિયાણા મનો નાથો મનાનાથસ્તુ મારુત ।

મારુતસ્ય લયો નાથ સલયોનાદમાગ્રિત ॥ ૨૯ ॥

એટલે કે, બધી ઇન્દ્રિયોનો નાથ (પ્રવર્તક) મન છે. મનનો પ્રવર્તક પ્રાણ છે અને પ્રાણનો પ્રવર્તક તે મનનો લય છે. એ લય નાદને આશ્રિત છે. અર્થાત્ નાદમાં મનનો લય થતો હોનાથી, મનની તમામ વૃત્તિઓને ઝેડી નખવા માટે નાદાનુસંધાન એ ઉપાય યોગ્ય મહાત્માઓએ બહુ જ મહેતો ગણેલો છે આ ઉપગ્રંથી જ ગાયત્રી તાત્રીક કંઠા એક ાલો લખ્યું છે કે—

જપાત્કોટિ ગુણ ધ્યાન ધ્યાનાત્ કોટિ ગુણ લય ।

લયઃ કોટિ ગુણ ગાનં ગાનાત્ પરતર ન હિ ॥

જપ કરવા કરતા, જેનો જપ કરવાનો હોય તેણે ધ્યાન કરવું એ કરતાં ગણ મારું છે, એ ધ્યાનના કરતા મનની વૃત્તિઓનો લય કરવો એ વિશેષ મારું છે, એ લયના કરતા વળી ગાયત્રી વિશેષ ગુણવાળું સમજવું. કેમકે, ગાયત્રી મનનો લય તુરત થઈ જાય છે, તેથી ગાયત્રી વિશેષ કર્યું નથી

(અપૂર્ણ)

ગણપતરાય ગોપાળરાય

INDIA'S SALVATION.

We are now in a period of transition. Our ruling powers have still an equivocal character, they are not in real harmony with industrial life, are in all respects imperfectly imbued with the modern spirit. Besides, the conditions of the new order are not yet sufficiently understood. The institutions of the future must be founded on sentiments and habits, and these must be the slow growth of thought and experience. The solution, indeed, must be at all times largely a moral one; it is the spiritual rather than the temporal power that is the natural agency for redressing or mitigating most of the evils associated with industrial life.

An economic reorganisation of society implies a universal renovation, intellectual and moral no less than material. The industrial reformation for which (Western Europe) groans and travails and the advent of which is indicated by so many symptoms—though it will come only as the fruit of faithful and sustained effort—will be no isolated fact, but will form part of an applied art of life, modifying our whole environment, affecting our whole culture, and regulating our whole conduct—in a word, directing all our resources to the one great end of the conservation and development of Humanity.

—Ingram's *History of Political Economy*,

લવાજમ.

૨૦૨ (૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) મુજરાતીઓ
ગાંધી ભારતરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂા. ૧૫ મુધીના સર્વ પચાસરોએ
માટે વર્ષ એકના રૂા. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે).

હિજરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ: નવી સ્થપાતી (એટલે કે એક વર્ષ અનુગતી)
રાજ્યના આશ્રય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પચ
મક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂા. ૦-૬-૦ મોકલવા
કૃપા કરવી. બીજા વર્ષ માં, રૂા. ૦-૧૨-૦; ત્રીજા માં રૂા. ૧-૪-૦.

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂા. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છૂટક નકલ ન્હાના અંકના રૂા. ૦-૪-૦ "

" મ્હોટા અંકના રૂા. ૦-૬-૦ "

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ "વસન્ત-ઓફિસ" ની સહીના લેખો માટે "વસન્ત-ઓફિસ" અને વ્યવસ્થાપક
જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૪ કોઈ પણ લેખનું અસલ લખાણુ-એ લેખ "વસન્ત"માં દાખલ કરવાનો મા કર્યો, હોય
કે ન હોય-પણુ એ લેખકને પાછુ મેલકલવાને અમો બધાના નથી.

આહકો ને વિનંતિ.

વર્ષ આખર મુધી લવાજમ ભરી દેવાનું મુક્તચી ન રાખતાં, દુરન તે ભરી દેવાની
અમારા આહકોને વિનંતિ છે. કારણ કે સર્વ પચોનો રિવાજ અગાઉથીજ લવાજમ
લેવાનો હોય છે—અને એ રિવાજથી પરિણામે આહકોનેજ લાભ થાય છે કેમકે પ્રેક્ષ
વગેરેનાં ખિસ વહેલાં ચૂકવાય તો ખર્ચ ઓછુ આવે છે, અને ઓછુ ખર્ચ એ આહકોનેજ
કાયદાકારક છે વ્યવસ્થાપક

"પ્રકાશિકા."

પ્રગટ કરનાગઓ મેસર્સ ડી. ડી. અંક લેખરીઆ સન્સ. ફાઉન્ડેશન પ્રેસ, મુબાઇ, અને
સમગ્રા જાણીતા પુસ્તકો વેચનારાઓ મારફતે મળશે. કીમત રૂા. ૧-૪-૦. ટપાલ ખર્ચ
આનો ૦)ના વધુ.

એજ કવિનાં આગલાં પુસ્તકો કાવ્યરસિકા (પટાડેલી કીમત રૂા. ૧-૮-૦) અને
વિલાસિકા (કીમત રૂા. ૧-૮-૦) ની માત્ર ચોટીજ નકલો બાકી છે, જે પણ ઉપલબ્ધ
દેખાણુઓએ મળશે (૧-૩)

वसन्त.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयं
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् । उपनिषद्

सत्यान्नं प्रमदितव्यम् । धर्मान्नं प्रमदितव्यम् । कुशलान्नं प्रमदितव्यम् ।
भृत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । उपनिषद्

वर्ष ७, अंक ८.

[भासिक.]

सादृश्यं, सप्त १६१४.

आर्त्तसन्देश

१.

आ, अमेरि। तन्नि निरधु अन्दा सल्लि
अन्दा तुम्ह मनभा नही भेते मणिश अगूणि

२.

वणि आतक यित यिन्तु वादणि व से पुद—
पशु नमेणि आलि ग विभगधन्तेमन सध

३.

यन यन नायु दु मोरलो जगा भाया मन,
पशु हरसन दुर्वम यधु मेदुनि नहि पगमन

४.

तुम्ह मस वारधु अमर आ अमल करे सर्वत्र
रमणी-उत्तुम पुपाय न देवा दु अ तुम्ह अत्र ?

૫.

મીઠલણ ટહુકા કરી, કોમલડી દિલ રંખિ,
કાં ઉડિ ઉડિ આછતી ચતી, ફટ ભુંડી અલિ પંખિ.

૬.

દશિકિરણ ચક્રી કુટે હલ્યતંતુ અકુર,
કોમળને હુંધાળ એ, એ પણુ જીવન દર.

૭.

હજુ અમિ પુરિ પીધી નથી, અધર ખેચિ કાં લીધ ?
વિના વાંકે ત્રિધુવદનિ કાં, આમ હેહ અલિ દીધ.

૮.

હોય ભલે સાયુજ્ય નહિ, તહિ સામીખ્ય થડીક !
સમાન કપ આલોકવા, કાણુ દરસન તો દીક.

૯.

ગુજ કારણુ ગુજ સખિ થકી હલ્ય અર્ધ લઈ દીધ,
ખંડે ખંડ ચતાં ઉભય, હવાં સુનાં કાં છીધ ?

૧૦.

રમણી સ્વતંત્રતા તું-મા, યથો હું યોગી લીન;
કઈ કંઈ તત્ત્વ પ્રપચ ગમિ બદલ્યો સરણુ પ્રવીણ.

૧૧.

હાવાં કાં મધુરી કુંસુમ ચોંકિ ચોંકિ દેખાડ,
પરવશતા મિય કાં કહે કા પ્રિયતમચિ ન લાડ ?

૧૨.

નથી છુટાવાતું હલે, બાંધ્યા જકડી બધ,
ગુટે તોડતાં, ખેંચતાં ખેંચાયે સૌ સંધ.

પ્રિય-પરાજય.

૫૬.

હું તો હાર્યો હાર્યો—સ્ત્રીલી હું તો હાર્યો હાર્યો
હાર્યો, હાર્યો, હાર્યો, હાર્યો, હાર્યો, તેં છલ્યો તેં હાર્યો । હું

અધીરી અધીરતાથી, મધુરી મધુરતાથી
રસે, રૂપે, ગુણે સમુજવળે તુંથી રમણી મર્વાશે હાર્યો ।

હું તો ૦ ૧

ભયે, દંડ, દયિતે દેતી ! બન્ધન બાંધી ચાલ્ય તે કેતી ।
હવે, આ હૃદય નયન, મુગ્ધ, રિઝન ! શું કહું ? હાર્યો, હાર્યો ।
હું તો ૦ ૨

માણું મન માન્યુ મામિનિ વ્યોમ ઝળકાવ દામિનિ
હરિ હરિ છોડ ન દિલ તણમાવ । રહ્યો અન્યે દુઃખમા
હાર્યો ! ! હું તો ૦ ૩

કાં કે' મન બીજુ માને, હું તુ અલી એક છતા ને—
અહલ માયા મોહિની પ્રકૃતિ હગિની લીન હું-મા !
પ્રેયસીએ હાર્યો ! ! હું તો ૦ ૪

અરિત તું-માટ મલણી । અવતાર એ સારું કહેતી
તું તું મમ રાધા, હરિ હું, કુમુદ તું મુગ્ધ ચંદ્ર ગગને રજળું
હાર્યો ! હું તો ૦ ૫

રૂપમ.

(ખંડ હરિગીત.)

તિમિર સૌ સ્થળ રાત્રિએ
વિશ્વમાં પ્રસરાવિયુ
વિશ્વ સૂતું શાંતિએ
ઉત્સુક કિંતું જાગતું.

આતપે તર્પી તરૂં સૂતા
ચળકતા ઉડુ બ્યોમમાં
ભાંગવા તમ ધ્વજતા
ફેદે પીંચિયો નદીનીરમાં. ૨

શાંત બહે જલ સરિતમાં
ફૂંકતો હિમ મર્મીરણુ—
ગાયના ખગ વૃક્ષમાં
તહેતુ જાણાય ન કારણુ. ૩

કેં ઉઠ્યા વિચારમાં
હું રૂબચો નદીતટ રહે;
એ ઉઠ્યા અધાનમાં
કેં રહનરવ હું સાંભળું. ૪

(ખંડ ગિખરિણી)

ધન તિમિર ચોપાસ દોસતું
નિગળું નદિ ત્યાં કોઈ રહતું કે,
ઝડન શ્રવણે તહોય પડતું.

(ખંડ હરિગીત.)

નદી તીર વિચરતો રહે.
અનિલથી હિમ ધૂજલી
નયનથી જલ સારતી

(હયોર.)

બેઠી કા નદીને તીર
દેખાય નારી પતિહીન. ૬

(માહિતી)

શિરસિજ વિખ રેલા
માતરિશ્વયિ છેના

(કથોર)

ધધેર નાં જે મમીર
ચળા સરિત જનમા મીન ૭

મતેલું ઉઝગે બાળ
જાણતુ તાતનો ના કાળ
હમતુ તોતુ મુખ જણાય
માતાતુ હૃદય બર્જો જાય ૮

બાજે વિગ્દામિની જવાજ
જાણે મ્યાયા પાણુ એ બાળ ?
એમે નીતજ ત્યાધી દૂર
મુણુ ફી એ ડહનનો સૂ ૯

(ખડ હરિગીત)

“ મ્યા ગયો પ્રિય નાથ તુ ?
મકો તુજ પ્રિય દારને—
વિરહવન્દિયો બર્જો જતુ
આ હૃદય કેમ ન તું જુએ ? ૧૦

“ તુજ અધીન શરી આ
વિરહથી મ્મમ દુવશે ?
પ્રેમપાનથા મુદુ લતા
ઉછેરો તે સફી યશે ૧૧

“ રડતું મૂકી કુમુદને
પ્રિય નિશાપતિ મ્યા ગયો ?
દુભવવા તુજ દારને
સંતાઈ મેથે મ્મમ રલો ? ૧૨

“ વિષમય જૂવણુ થયા
દુ ખમય હવન થયુ
તું જતા મુખ સૌ ગયા
રહો દુ ખમા રડતુ છે ૧૩

“વિદ્ય થઈ ક્યમ ખીજવે ?
 રે મમીરણુ ! ચડ તુ !
 કેં અનિષ્ટ ન તુજ કયે
 વેરી થયો મુજ કેમ તું ? ૧૪

“ઉડુ ગણો ! મુજ નાથને
 વિનવીં કહેજો સર્વ આ
 ‘દીન પ્રિયા પર રોષને
 કરવો ઘટે ન તહને જરા ’ ૧૫

“દેવ ! શુ દીધું હું ખ આ ?
 ત્હે અનાથ કરી મ્હને,
 હૃદયથી ક્યમ તણે દયા
 ઝડપી લીધો મુજ નાથને ? ૧૬

“સ્વામ મુજ યવન થયુ,
 ગતિ આ પણ સ્વામ છે,
 નદીમયિલ છે આમણુ—
 કડ એકઠા તે મર્ષને ૧૭

“અકમા હુ તુજ નદી !
 મોણુ ‘કુ મુજ બાવને
 પોપત્તે નક્ષણુ કરી
 આગ્રિત ને છે તુજને ૧૮

“શુભ મુજને રાખતે
 તાહરા હોડા જલે
 પતિમાર્ગ ત્યા દેખાડતે
 રૂવે દસે લોકો બલે ” ૧૯

(અનુક્રમ)

નદીમા તે પગી પૂદી હાગ જલે ગઈ રૂખી,
 જીપાડી બાવને લેતા—અમ એ જાય છે હોડી. ૨૦

હિમ્મતસાસ જગન્નાથ પચોળી.

અન્વેષણસિદ્ધિ.

ચન્ડો મીઠો પવન સુરભિ આવતો આંખ ઘેરે,
 ઝીણું ગાતું ઝરણું સરતું શાન્તિની છાંય પાડે;
 કો કોકિલા મધુરવ બર્મા કણ્ઠથી “કૂ” કહેતી,
 આછા નીલા ધનપટ મહિ કંઠકિ ચિત્રો જણાય.

એ મધ્યાન્હે સરિત તટ છે કો પથિક શ્રમિત
 ભંચા કાન્તિ શરીરકૃશતા વિદતાથી ભરેલી
 કિન્તુ ચિન્તા મુખ પર દિસે, ચિત્ત ઉડુ રડતું
 ને સાહિત્યો કઈ નહિ મળે કળા એક ભોટો.

“શું આયે એ પથિક બટકે શી દસા આ થઈ છે ?
 શું આપતિ તવ પર પડી શુ વિધિના પ્રહાર ?
 આ એકાન્તે ભ્રમણ કરતાં સાધવું શુ અરે છે ?
 આને વેશે બટકી બટકી અન્તમા સાર શો છે ?

“સોધે શું તુ અપદ્મ અબ્જવા વિષ્ણુની નેહ નારી ?
 કે તું શોધે સહુ છગરથી મિત્ર તારો વિરોગી ?
 શોધે વા તુ પ્રિયતમ પ્રિયા કોઈ છોડી મઈ ને ?
 કે શોધે શું કંઈક અહિંયા હસ્તથી ને ગયું છે ?

“શાને પચી તવ હૃદયને આમ સંતાપતો તું
 શા સાર તું બટકી બટકી દેહને કલ આપે
 આ જુવાની તવ ફરી કદી નાં વશે રે પથીક
 શાને છોડી જગત્ ભ્રમણા બ્રહ્મધ્યાને ન લીન ?

“રે રે બહાલા શ્રમિત બહુ તું પર્યટ્ટી અમારી
 આવી તેમાં વિરમ ધડી તો શાન્તિને પામશે તું

જે કંઈ યોડો ફલસર્ગેલ તે ખાઈને તુમ થા તું
ને આનન્દે દિવસ સધળો માનગોષ્ઠે જશેરે.”

ધીમે ધીમે ચરણુ ઉપડ્યા પર્ણકૂટી બણીએ,
બને બેઠા કંઈક વહવા જાય છે એ યુવાન;
કપ્પાસ્યેય દહતર થયું કામિનીનુ અરે ત્યાં
મૂકે ના એ ડસ ડમ રૂવે અશ્રુથી છાતી બીંછ.

“ વહાવા મારા દિન બહુ ગયા જાપ તારે જપન્તા
મર્વે યુક્તિ અદ્રુળ જનતા આ દશા હા થઈ છે,
લીધો ત્યારે શરીર દમવા બીમ મન્યાસને આ
ને યોજ્યુ મેં મલિન મન આ બ્રહ્મધ્યાન મમેત.”

“ હા હા વહાવી ગુરુ થઈ હવે આજથી માહરી તુ,
ક્ષન્તવ્યોઽહં દયિતપ્રણયે શીર્ષ પાદે ધરું હું.
આ કુમ્ભા વસિશ્વ સપ્તિ હો ઈશનુ ગાન ગાતા.
ને આત્માને, ભજન કરતા યોજ્યુ ઈષ્ટ માર્ગે.”

નાઇરોબી, બ્રિટિશ ઈસ્ટ આફ્રિકા }
તા. ૧-૯-૦૮

“ વિનાયક. ”

અમારો અભિલાષ,

(વૃત્ત—મિશ્ર શિખરિણી.)

૧.

પરબૃતે ! છાતી, શરોર તવ છે સ્યામલ છતાં -
મયુર મન્ત્રે આ, પિયૂષજગ્ન્યાં માત્રિક થતા

અમી દીધું નદે ?

હશે સત્ત્વ દેવે ?

પરંતુ ઓ દેવી !, જગ, કલ્પકીનુ નવ ઘટે
તદભાગે મોઘેરો, ગીતરવ કદિ વિદ્યુત થશે.

૨.

અનેકે પહાલેકે, કલ્પરવ થતાં ક્રામલ સુરે
હમારૂં તો હૈયું, ગગનગત વિદ્યામે જીજ્ઞાસુ રહે

અવનર્વી ભરી મોહિની હશે

જગ સમજવા એ શિશુ હોંસે

નિકુંભે ને બાવ, ધન, પવન ને, સાગર ચક્રિ
ઝીલાયેલા મન્ત્રે, નવ નવલ રૂપાંતર ધરિ.

૩.

કરે રક્ષા વિશ્વે

વિતા પ્રત્યાદાને

તથાપિ કલ્યાણી ! હૃદય ધર ઇચ્છા જીગરની
શિખ્યાં સાધું વાણી, શું કંઈ તમને ઇલિમ જડી

૪.

ખતાવો એ બુટી
ખીજી તૃષ્ણા મુંઝી

મુજ શુક તહમે બહાલપરડા
ચરિત રચિત સદશુણ ભર્યાં

દિપાવો આપો એ, હૃદયપુનિતે ! છાપ જ છતી
શુક મન્ત્રો ઘોને, શરમ વિણ બિશા મન ધરી

૫.

શુક ! સાર્ધિ ' દેરી ! હૃદય મમ છે પુનિત બન્ધુ
ઉડો ઉચે ચાપો, તમથુ અમને આશ્રય મળ્યુ
ચીરુ સ્નેહાળુ, નવ જગ કુ ઉત્તર ઉંડુ
અને મર્યં ઘોળો, જગ પગ શિખીને હવર્ષોશું.

“ વિજ્ઞાનસિદ્ધિ. ”

પ્રેમાનંદનું સુદામાચરિત્રનું વાંચન અને વિવેચન.

તા. ૧૯, મીની સાંજરે પ્રેમાભાઈ હોલમાં સાગ્રપાંચ વાગે—રા. રા. કવિ ન્હાનાલાલ દલપતરામે કવિવર પ્રેમાનંદ વિરચિત સુદામાચરિત્ર વાંચ્યું હતું તે પ્રસંગે વિદ્વદ્ધ સાક્ષર શ્રીયુત કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ બી. એ. પ્રમુખ સ્થાને—ખીરાજેલા હતા. તેમના બાપણુનો ટુંકામાં સાર નીચે પ્રમાણે છે,

શરૂઆતમાં પ્રમુખે કહ્યું હતું કે આજે આપણે અમદાવાદના લોકોએ આનંદ પામવો જોઈએ કારણ કે આપણને રા. નવલરામભાઈએ શામળતા છપ્પામાં આનંદ માનનારા કહ્યા હતા તેમાંથી આપણે હવે પ્રેમાનંદના અનુરાગી થયા છીએ.

વળી બીજું કારણ એ છે કે જે વખતે શામળની કવિતા સારી કે પ્રેમાનંદની તે વિખ-યની ચર્ચા ઉત્પન્ન થઈ હતી તે પ્રસંગે અમદાવાદમાં કવિ દલપતરામભાઈએ આપણને અહીંયાં કવિ શામળના છપ્પા વાંચી સંભળાવ્યા હતા. અને આજે તે જ સોસાયટીના મકાનમાં આપ-ણને તેમના જ ચિરંજીવી પ્રેમાનંદની કવિતા સંભળાવશે. વળી તેમણે કહ્યું હતું કે આવાં વાંચન આ પ્રથમ પ્રસંગે જ નથી કારણ કે આપણને વિદિત છે કે પ્રેમાનંદ તથા દયારામ ભાઈના સિંધો તેમનાં કાવ્યો ઘણા લોકોને એક જ કરીને ગાતા હતા.

આટલું કહ્યા પછી પ્રમુખે રા. ન્હાનાલાલને સુદામાચરિત્ર વાંચવાનું સૂચવ્યા પછી, તથા કવિનું વાંચવાનું કાંયે પૂર્ણ થઈ રહ્યા પછી ગ. ગ. કેશવલાલભાઈએ નીચે પ્રમાણે તેમનું પ્રમુખ તરિકેતું બાણ્ય સમાપ્ત કર્યું હતું.

શરૂઆતમાં હેમણે નંસિંહ મહેતાનું અને પ્રેમાનંદનું xસુદામાચરિત્રની મરખામણી કરી હતી. નરસિંહ મહેતા ભક્ત હોવાથી તેમણે તેમના કાવ્યમાં સુદામાજીને ફક્ત ભંડતની દૃષ્ટિથી જ જોયા છે અને તે કાવ્ય ભક્તિતરસનો જ જમાવટ કરે છે, જ્યારે પ્રેમાનંદ બહુધા વ્યાવહારિક કવિ હોવાથી તેણે તેના કાવ્યમાં સુદામાજીને તેવી રીતની પાત્રતામાં આલેખ્યા છે. હવં આ કેમ કીધું છે તે આપણે આગળ જોઈશું. કાવ્યમાં હમેશાં ૧ વસ્તુ, ૨ રસ, અને ૩ પાત્ર આ ત્રણ બાબત ઉપર લક્ષ આપવામાં આવે છે.

૧. પ્રેમાનંદે વસ્તુ તો બહુધા ભાગવતમાંથી જ લીધી છે. પરંતુ તેમાં પણ ઘટતો ફેરફાર કીધો છે.

૨. રસની જમાવટ વિષે સમય ન હોવાથી એટલું જ કહેવું બસ થશે કે દરેક તેનો વાચક તરત જ તેમાં રસની જમાવટ કેવી થાય છે તે જાણી શકશે.

x તેમણે જણાવ્યું હતું કે બીજાં સુદામાચરિત્ર પણ છે પરંતુ આ બે જ પ્રસિદ્ધિમાં આવેલાં છે.

૩. હવે આપણે પાત્ર વંધે દિષ્ટિ ફેરવીએ.

આ કાવ્યમાં મુખ્ય ત્રણ પ્રસંગ છે. મુદામી, કૃષ્ણ, મુદામની સ્ત્રી. મુદામી એ છે. તેની બાકવાવસ્થામાં કવિ તેને બાળક તથા કૃષ્ણ ઉપર સખા, સંમપણના નજીવે છે. પણ ગોરાણીની દોષો લાવવા વગેરે અસૌકરિક—દાંડે નેવાણી પૂજા તેનો બાવ ઈશ્વર તરીકેનો થતો જાય છે. યુવાનીમાં પણ તેમનામાં કૃષ્ણના રહે છે અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ હૃદયનું મન સત્યાસી રહી શકે છે. પછી કૃષ્ણને છે, ત્યાંથી કૃષ્ણની કૃપા થાય છે. પણ હજીપણ તેમનામાં પૂર્ણ ભક્તિપણું—આત્મ તેથી કૃષ્ણમાં તેઓ સોનીપણું જુએ છે. પણ જ્યારે ઈશ્વરકૃપા પૂર્ણ થાય છે ત્યારે પણ પછી ભક્તિપણું જોસમાં પ્રકટે છે.

બીજું પાત્ર શ્રી કૃષ્ણનું છે. તેનામાં ઈશ્વરી બાવ કવિ કેવી જુનાંથી કમ જેમારે છે તે જોઈએ. બાળક અવસ્થામાં પોતાનો અમાદાર બતાવે છે અને પોતાની પામે આવે છે, ત્યારે પણ તેને લોભ, મોહ ઈત્યાદિથી દૂર રાખીને પ્રસ્થા તૃપ્ત કરતા નથી, પણ પોતે જ્યારે ભક્તિ—મુદામની તૃપ્તિ મરી જ પોતાનો પૂર્ણ ઈશ્વરકૃપા કૃપા પ્રમાદ તેને મુદી તોંદુલને બદલે આવે છે.

આ પછી ત્રીજું પાત્ર મુદામની બીનું છે. તે સ્ત્રી પતિને ઈશ્વર રૂપે જોઈ છે માટે માયાને ઈશ્વરે છે, અને જ્યારે કૃષ્ણકૃપાથી માયા મળે ત્યારે આનેદથી ઈશ્વરરૂપ જ માને છે.

“હૃદય ત્રિપુટી” — એક પ્રશંસા.

“કલાપીનો કેશવ,” “એટલે સંસ્થાન લાડીના સ્વર્ગવાસી હાકોરસાહેબ મુગસિહની કવિતાનો મંથલ” જેણે વાંચ્યો હશે તેની દૃષ્ટિનું ભાગ્યે જ “હૃદય ત્રિપુટી” એ આકર્ષણ નહિ થયું હોય. સ્વસ્થી રેલાતી, પદચાલિતથી લાવણ્યમયી, હૃદયની બર્મિઓથી ઓપતી, અને સરલતાથી ખાસ શોભતી એ “હૃદય ત્રિપુટી” કોને વાંચીને આનંદ આપનારી નહિ નીવડી હોય? ન્યૂન દોષાભાસથી વિચારને અનેક રીતે હિતજન કરતી એ કોને શ્રી શ્રીને વાંચવી નહિ ગમી હોય? એની સ્તુતિ કરતાં પેહેલાં એનો સાગ આપી એનું ઓળખાણ કરાવવું અસ્થાને નહિ ગણાય.

“ના છે રાત્રિ દિવસ નથી વા સૂર્ય વા ચન્દ્રમાના,
કિન્તુ તેના ઝળઝળ થતા તેજમાં વિશ્વ ન્હાતુ” —

તેવે, “કુંળી સંખ્યા” ને સમયે એક નિર્દોષ ખાલા પોતાના દુઃખનું રૂઢન કરતી હતી. તે વખતે સખીમંડળમાં આગીઆર વર્ષની એક કન્યા “ચમ્પકની ખીડેલ કહી શી નામે રમા એકલી” ત્યાં આવે છે, ને કોઈ ખાલા રહે છે એમ મમજે છે. તેથી પીડાય છે; તેનું હૃદય વલોવાય છે. પેલી ખાલાને મદદ આપવા કહે છે કે

“ઈચ્છે તું તુજ તે બનું, મખી બનુ, માતા, બગિની બનું,
રોયું ના’ પણ કોઈ જો દિલ મજે તો ત્યાં વિગમી જવું.”

જિજ્ઞાસુ રમાને તે ખાલા પોતાના દુઃખની બંધી વાત વહે છે. શું કહે છે? કહે છે કે “મૃત્યુ શું તે હું નહોતી જાણતી ત્યારે મારા પિતા મરણ પામ્યા. માને પૂછું, ક્યાં છે મારા પિતા? તો તે સમજાવતી, ગામ ગયા છે. મા, આ કહેનાં રહતી: શાથી, તે હું સમજતી નહિ; તે ખીયારી ગળા ગઈ. ગળા, અને છેવટે ગઈ. મારી પડોશમાં રહેતી ડોશી ત્યાર પછી મને પાળતી હતી. મારા પ્રસાના જવાબમાં તે પણ મને સમજાવતી કે મારા પિતા જે ગામ ગયા છે તે જ ગામ મારી મા પણ ગઈ છે, અને છેવટે તેને પણ જવાનો વખત આવ્યો ત્યારે તેણે ભેદ ખોલ્યો. હું નિરાધાર બની.” આ સાંભળી સખી મંડળને દયા ઉપજે છે. રમા આ બાલકીને—શોભનાને—પોતાને ઘેર લઈ જાય છે. રહેતાં રહેતાં બે વર્ષ વ્યતીત થાય છે. રમા મોટી થઈ સાસરે જવાનો વખત થાય છે. રમાની મા તેને શીખામણુ દે છે, ને બાલક શોભનાને પણ પોતાની સાથે પિયુ ઘેર લઈ જવા કહે છે. તે તેમ કહે છે. રમાની સાથે હમેશ રહેનાર શોભના તરફ રમાનો પતિ પ્રથમ નિર્દોષ પ્રણયીભાવ રાખે છે. વધતાં વધતાં તે બાવ વધારે શણે છે. છેવટે તેને પ્રણય ને ફરજની વચમાં મોટી શુંચવણ થાય છે. “શું શરણે આવે તેની તરફ પ્રણય ગમવો? કેમ બને? ફરજ ના કહે છે. પણ શું પ્રણય વિભાગથી ન્યૂન બને છે?” આવા અનેક વિચારો યુવાનના મનને ફોતભમાં નોખે છે. રમાના હમેશ સંગમાં રહેનારી શોભના તે યુવાનના સહવાસમાં અનેક રીતે

આવે એ સ્વાભાવિક છે. ચલિત મનના તે યુવાનને સાધારણ બનાવે પણ પાપ તરફ ખેંચવા માંડે છે. તેનું ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે છે.

શાબના તેને પુષ્પ આપવા જાય છે ને કહે છે કે

“ પ્રીતિ ધરી રૂમા જે ઉઠેરતી
પ્રથમ પુષ્પ આ તે ગુલાબનાં
કરતી સ્નાન એ તેથી મોકલી
પ્રિય સખે! મને આપવા તને.

લાંબો કરી કંઈ જાની નમી પુષ્પ આપે,
ત્યાં એ જરા લચડતી લપસી પડે છે;
પુષ્પો પડ્યા, કર મ્લેબ કરમાં ફૂજન્તો,
ખેંચ્યો નહીં મૂકી દીધો નહિ વા યુવાને
ત્યાં કેં થયું મગજમા, કરમાં થયું કેં,
કાઈ નવું નયન ને દિવમા થયું કેં;
જે ખાળતાં હૃદય તે નિકળી પડ્યું કેં,
જેનો હતો ડર દિવે મધ એ ગયું કેં.

ઉધાડી બાગીચેથી ત્યાં દેખે છે કોઈ આ બધું.
યુવાને એણખી બહાલી, ખેંચી હસ્ત લીધો ઝટ.”

“ નહીં બનું પાપી જ આ વિચારથી
ન રામ મ્હારો કદિ હોય અન્યનો ”—

• આવા વિચારથી તે મંતુષ્ટ થાય છે.

યુવાનને એક દહાડો સ્વપ્ન આવે છે તેમાં “ નીતિ દેવી ” એની નજર આગળ આવી
“ કેદી તું મુજ છે બન્યો ” એમ કહી એને ચુનેહગાર બનાવે છે. “ પ્રીતિ દેવી ” આવી
તેનો ને શોભનાનો હાથ જાલી તે મેળવી દે છે ને કહે છે કે

“ સુપ્રેમી !

બનો હવે એક રૂપે સુખેથી ।
આ વળી આવતી આ ઉડીને ।
તણે દિલો એક જ આજ થાશે ।
સદા રહેજો મમ સત્ય માંડી ।
સુખી થશો । આશિષ મ્હારી । બચ્ચાં ।”

આ કેવી રીતે સંબવિત છે તે અહીં જોવાનું નથી. હુશુણુ તરફ દોરનાર માણસના મ-
નમાં કાંઈ આવા જ ભણુકા વાગતા હોવા ન્નેહ્ય. પગુ જો આમ હોય તો દેવીને યુવાન
પૂછે છે,

“ હું ના અન્ય તણો બનું કદી સખિ ”—“ એ મ્હારું વેણુ તૂટી ન જાય ? ” દેવી
ઉત્તર આપે છે “ જા ચોર તું, ” ને જતી રહે છે, સ્વપ્ન જતું રહે છે અને મનનો અપવિત્ર
યુવક આને પ્રિણામે વધારે અપવિત્ર બને છે. અપરિપક્વ વિચારના મનુષ્યપર કાંઈકે માફી
અમર કરે એવું હવે પછીનું વર્ણન પગુ તે પાપી મનુષ્યના વિચારો અને આચારનું ચિત્ર
અષ્ટ રીતે આપે છે. આ દ્વિપિત નરે માત્ર

“ મમય ન મળ્યો તેથી પીધું એર હજી નથી. ”

છેવટે

“ પ્રીતિ તણો નય થયો । નવ નીતિ રાખી !
આ પ્રેમ ના । પણ નહીં નબજાઈ આવી ।
તું ચેત, ચેત, નહિ તો નહીં ‘ચોર’ બાઈ ।
પ્રીતિ નીતિ ઉભય બ્રટ રહી શુભાવી । ”

‘ચોર,’ ખરે ‘ચોર’ જ ! રમા યંકિત થાય છે પણ પાછી શાન્ત થાય છે. શોભના
પોતાની બધ સમજે છે, સુધરી શક્તી નથી, તો પણ રમાની કામા માગે છે. રમા કાંઈકોધ
સાથે તે આપે છે.

“ હવેથી તું તેને સુખ તુજ ખતાવીશ કદિ ના,
અને ત્હારે તેનું સુખ કદિ હવે જોવું જ નહીં ! ”

શોભના ત્યાંથી આવી વન્ય છે

“ જોવું નહીં રે ! સુખ એ પિયુરું !

જોઈ શકાયે નવ મ્હોં સખીનું ”—એ એની સ્થિતિ થાય છે. યુવ-

કની સ્થિતિ પણ એવી જ થાય છે. તેનું મન શોભિત થાય છે તેનું વર્ણન નીચેની આઠ લીટી આપશે.

“ ઘડી ન જોતો હસતું રમા સુખ,
ઘડી ન જોતો પ્રિય ગોળના સુખ;
દુખી થતો ને ગભરાઈ એ જતો,
સ્થિતિ મહીં આ ક્યમ જીવી એ શકે ? ”

ત્યારે બાકી મહેલી

“ આ બિચારી કની ના શરૂ કર્યું,
આપ ધીમે ગગતી જતી હતી,
હમાય મ્યાવી ગુલું બરું હતું ?
હમાય ક્યાંથી દિવ મ્હાં બોલતું ? ”

અન્તે શોભના આત્મત્યાગ કરવાનો મ્તો રોધે છે. પણ આમા તે નિષ્કળ થાય છે. રમાનો પતિ મંદવાડમાં પડે છે. શોભના મૂર્ચ્છા પામે છે, અને આ જ “ તોફાન ” નો અન્ત આણે છે. હુંકમાં, આ જ્ઞાન્ત, તે એક ચલિત યુવકના મનપર અનીતિનું બજ ધીમે ધીમે કેવી રીતે જામે છે, તે પ્રથમ તેને શરણે ન થનાં કવો સુચવાય છે, પણ નબળા મનનો હોવાથી નીતિ ને પવિત્રતાની દોરી કેવી રીતે છૂટી મૂકા દે છે તેનો આભેદ્ય ચિતાર આપે છે.

હવે “ હલ્ય ત્રિપુટી ” ના એક કાવ્ય તરીકે વખાણ કરતાં પહેલાં, ઉપસે જ્ઞાન્ત વાંચીને, કેઈ તરત જ અટકાવે તેમ છે. અહીં એક પ્રશ્ન, એક શક્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો ઉત્તર અતોપકારક રીતે આપાય તો જ “ કલાપી ” ની આ લેખમાં કવિ તરીકેની શક્તિને ચ-
દાવી શકાય. કાવ્યમાં આને આદ્ય પ્રશ્ન કહે છે. અગ્રિજમાં આને preliminary point કહે છે. પ્રથમથી જ જો અહીં શ્લોક ન મળે તો પછી દલીલ આગળ કરી શકાય જ નહિ. કાવ્યમાં દાવો પૂજોએ મરસ હોય, ખીજ બધી રીતે તેમાં જ્ય મેળવવાને વાંધો આવે તેમ ન હોય તો પણ જો તેને સુદતનો બાધ આવતો હોય તો પછી ન્યાયાધીશ વાદીના વકીલની વધારે દલીલો માંભજશે જ નહિ, પ્રતિવાદીના વકીલની માત્ર એ સવાલ પરની દલીલ”

જાણે ૨૬ જરો. આ ઉદાહરણાનુસાર “ હલ્ય ત્રિપુટી ” ને વિષે સરસ્વાતમાં કેટલે
ને છે એનો ઉત્તર આપ્યા વગર વખાણ કરવાં નકામાં છે. એ પ્રશ્નો ત્રણ છે પતિમાં દોષ

(૧) કવિનો ઉદ્દેશ પોતાના કાવ્યમાં શુ નીતિનું શિક્ષણ આપવાનો હોવો જોઈએ ? આનો ઉત્તર નકારમાં આવે તો ખીજે પ્રશ્ન એ છે કે

(૨) અનીતિનું સ્પષ્ટ રીતે ચિતાર આપતું કાવ્ય શુ સરસ કહી શકાય ? આનો ઉત્તર ‘ના’ આવે તો ત્રીજે પ્રશ્ન એ થાય છે કે

(૩) શુ ‘હૃદય ત્રિપુટી’ અનીતિ શીખવતું નથી ?

(૧) કવિ તે સુધારક નથી. કવિનો ઉદ્દેશ કાઈ દેશસુધારક કે તત્ત્વવેત્તાના ઉદ્દેશને મળતો આવતો નથી જોવા જોઈએ. તેમાં પણ આસ કરીને દેશસુધારકનો ઉદ્દેશ કુદ્દ જનોના દુર્ગુણોને લીધે તેમની દુર્દેશ દર્શાવી તેનાથી દૂર દોડવા અને સદ્ગુણોના શણગારથી સજ્જ થવા પ્રેરવાનો છે. સુધારક આ પ્રમાણે ન કરે તો આ કર્તવ્ય કાણ બજાવશે ? તત્ત્વવેત્તાનો ધર્મ ધણે અંશે પૃથક્કરણ કરવાનો છે. ખામ શીખામણ દેવામાં એના કર્તવ્યનો સમાવેશ થતો નથી. કવિનું જામ જૂડું જ છે. કવિતા શિખર, ચિત્રશાળા, મગીતશાળા એ બધી નસિક દળાઓ (fine arts) છે. આ નસિક કલાઓ આપણને ધની રીતે ઉપયોગી થઈ પડે છે ? ધણે ભાગે તેઓ આપણને માત્ર આનંદ આપવામાં જ ઉપયોગી થઈ પડે છે. કવિતા પણ એ જ વર્ગમાં છે. તે એનો પણ એ જ ઉપયોગ છે. સુધારાનો અને નીતિનો ઉપદેશ કરવા કવિતા ગ્યાતી નથી કારણ કે, તે કવિતાની મદદ વગર વધારે સચોટ રીતે થઈ શકે છે. પછી કવિતામાં પણ નીતિ વધારે તેના દેશવાસન્ય વધારે તેના વિચારા મૂકી તે તે પ્રયોજનો સાધવા પ્રયાસ કર્યો હોય તો તે નિષ્ફળ નીવડશે નહિ. માત્ર અહીં કવિ સુધારાનું કામ આડ તરી રીતે કરશે. બાકી જો કવિનું મુખ્ય જામ સુધારક અથવા નીતિનો ઉપદેશ આપનાર તરીકનું ગણીએ તો પછી સાગમાં સા. કવિઓનું શુ થશે તેના વિચારમાં ગભગમપુ થઈ જશે. શુ કુદરતની મુદરતા પર કવિતા લખાય તેને કવિતા નહિ કહીએ ? તે ઉત્તમ હશે તો શુ તેને ઉત્તમ કવિતા નહિ કહીએ ? તેમાં નીતિ કે સુધારાના વિચારોનો અભાવ હોય છે, છતાં તે વખાણવામાં આપણે આનંદ. ખાતા નથી. કુદરત પરની કવિતા માત્ર આનંદ જ આપે છે. એ વાચ્યાથી ઝાડ નીતિનું જ્ઞાન મળતું નથી. ત્યારે એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે કવિનો ઉદ્દેશ સુધારકનો નથી. એટલે કે કવિતામાં સુનીતિના જ વિચારો મૂકવા જોઈએ એવું કાઈ નથી.

(૨) કવન પણ શુ અનીતિનો સ્પષ્ટ રીતે ચિતાર આપતું કાવ્ય સરસ કહી શકીશું ? નહિ જ કોણ હા કહી શકે તેમ છે ? કવિ, દુર્ગુણ કેનાય એવી કવિતા લખે તો એને વખાણી નહિ જ શકાય.

(૩) ત્યારે કોઈ પૂછશે કે શુ ‘હૃદય ત્રિપુટી’ માં અનીતિ શીખવાતી નથી ? આનો ‘ના’ આવે તો કાઈ કહેવાનું રહેતું જ નથી. પણ આણ કાઈ છે નહિ ખરી વાત છે. ‘ચોર, ખન, વચન, ને કર્મમાં ધીમે ધીમે કૃપી રીતે બગાડવા માંડે છે, બગાડતા પોતાની જાતે તે કેવો નિર્વજ્જ બને છે તેનો ખરાબર ચિતાર “હૃદય ત્રિપુટી” આપે છે.

એ જ છે કે પ્રથમથી જ એતો. નહિ તો પછી મોત જ શોભનાતા મૃત્યુની પેડેમ પાપમાં ફટકારો આપશે. માટે “હૃદય ત્રિપુટી” નીતિની તરફેણમાં જ છે. દુષ્ટ પાત્રો નાટકોમાં પણ આવે છે, તેથી શું તે નાટકો અનીતિનો પ્રચાર કરવાને લખાયાં કહેવાશે? ખરું જોતાં, નાટકોમાં દુર્ગુણનું ચિત્ર આપી નફારા માણસોનો બરાબર ખ્યાલ આપવાથી તેથી ઉલટી જેટલી સારી અસર થવાનો સંભવ રહે છે તેટલો સંભવ તે દુર્ગુણી મનુષ્યો કાંઈ અમલદારથી અથવા દેવી પ્રેરણાથી (Deus ex machina) સદ્ગુણી બને છે એમ કહેવાથી નહિ થાય. કેટલીક વખત દુષ્ટ મનુષ્યો વધારે બગડવાનો સંભવ પણ રહે છે. પણ તેમાં ઉપાય નથી. તેઓને તો સારામાં સારી શીખામણ બહુ જ સીધી રીતે આપી હશે તેથી પણ તેઓ મુઠ્ઠા રવાના નથી. “હૃદય ત્રિપુટી” ના ચિત્રથી માફી અસર થશે એમ માનવાને સખળ કારણો નથી. આડકતરી રીતે અસર સારી જ થવાનો સંભવ રહે છે. પછી તો જેને કમજોર થયો હોય તે બહુ પીજું જ દેખે તે ન્યામથી આવા ચિત્રનો દુરુપયોગ થાય તો તે કેવી રીતે રોકી શકાય?

હવે ઉત્તમ કવિતા કેને કેવી? ઉત્તમતાનો ગુણ “હૃદય ત્રિપુટી” માં છે કે નહિ? એ પ્રશ્ન ઉઠે છે. કવિતાનું લક્ષણ આપવાનો પ્રયાસ કરવાનો અત્ર અવકાશ નથી. માત્ર કેવી કવિતા યશ તે જોવાને જ અહીં સહજ મનન કરીશું. જેમ માત્ર હંદમાં મૂકાયલા વિચાર સારી કવિતાના કે કવિતાના પણ નામને પાત્ર નથી તેમ ઉચ્ચ બાવનાઓ અને ઉચ્ચ વિચારો બરાબર પ્રયક્ષકરણની રીતે સમજાવઈ હંદમાં મૂકાય તો તેને પણ સારી કવિતા કહેવામાં આવશે. “સારી ચોપડીઓ શોભાય દેખું તે દેખી હરખાય” ઇત્યાદિ હંદમાં આવેલ નથી. અંગ્રેજીમાં પણ

“An Austrian army awfully arrayed
Boldly by battery besieged Belgrade”

કેટલે

છે: પતિમાં રોય

એવી કવિતાની કનિકતાને વિષે જે અભિપ્રાય થાય તેમ નથી. હવે અંગ્રેજ કવિ યોગેશ્વર પદોમાં વિચાર અને ભાવનાઓ ઘણાંએ સરસ છે છતાં એની કવિતા વખણાતી નથી તેનું કારણ એ છે કે એ પૃથક્કરણ કરે છે. ઉચ્ચ વિચારો અને ઉચ્ચ ભાવનાઓ સૂચવવાને બદલે તે કહી દેવામાં આવે તો તેજ વખતે કવિતાનો ઉત્તમ અંશ નાશ પામે છે, કવિતા જ નાશ પામે છે એમ કહીએ તો પણ કાંઈ અતિશયોકિત થતી નથી. કવિએ આ બધી બાબતોમાં માર્ગ—સૂચક થવું જોઈએ, માર્ગ—દર્શક થયો કે તરત જ તે પોતાનું ઉત્કૃષ્ટ પદ ખોય છે. વસ્તુઓના ટુકડા કરી તે વિષે વિચાર કરવા એટલે કે વસ્તુઓના ગુણોનું પૃથક્કરણ કરવું એ સાધારણ મનુષ્યોનું કામ છે, અથવા ઉત્તમ રીતે તે કામ કરાય તો એ તત્ત્વચિંતકોનું કામ છે. કવિ ‘મુખ્યચન્દ્ર’ અથવા ‘ચન્દ્રના જોડું મોં’ એમ કહે છે તેનું કારણ હવે સ્પષ્ટ થશે. મુખ ને ચન્દ્ર, બન્નેની સંદેશ, ગોળપણું, સ્વચ્છતા, આદલાદસ્ત વગેરે ગુણો છૂટા પાડ્યા વગર એટલે કે પૃથક્કરણ કર્યા વગર “મુખ્યચન્દ્ર” એમ કહેવામાં જ કવિતા રહેલી છે. જ્યાં ગુણો છૂટા પાડીને સરખામણી કરી કે તરત જ કવિતા જતી રહે છે ને વિચાર શુષ્ક બની જાય છે. ટુંકમાં એક બાલકની વાણી પ્રિય લાગવાનું જે કારણ છે તેજ કારણ સરસ કવિતા ગમવામાં પણ અપાય તેમ છે,—બન્ને અવ્યક્ત મધુર છે: અવ્યક્ત, એટલે સ્પષ્ટ સમજાય તેવી નહિ છતાં બધું સમજવામાં સરસ માટે જ મધુર. “હૃદય ત્રિપુટી” માં ઠેકાણે ઠેકાણે આ ગુણ જોવામાં આવે છે અને તેના ઉદાહરણ નીચે અપાય તેમ છે.

‘ ડર હતો દિવે, મેં સુષુપ્તું હતું,

“ મરણને છતાં જાણતી નહોં !

“ રૂઢ મેં દીઠું, દેખી ‘હોતી’તી !

“ રૂઢ મેં કદી ના કર્યું હતું !

“ પૂત્રી માતને, “ મૃત્યુ શું ? કહે ! ”

“ રડી રહેતી એ ! ના કહ્યું કદી !

‘ ક્યમ રડે ? કહે ! ’ બોલતી નહોં !

“ રૂઢ મૃત્યુ હું જાણતી નહોં !

“ કરતી કાં ગડ્યા જોઈ મા મને,

“ સમજું હું હવે, ના સુષુપ્ત કદી !

“ મમ પિતા ગયા ગામ જ્યારથી

“ રડતી મા સદા જોઈ મુજને ! ”

“ રડતી મા સદા, ” બોલતાં રડી,

ગરીબ શોભના બોલતી વળી:—

“ ‘તુજ પિતા ગયા ગમ છે,’ કહ્યું !

“ ક્યમ જૂઠું ગણું વેણ માતનું ?

“ પણ કદી ક્યાં ગામથી નહોં,

“ નયનમાં ગળાં અશ્રુ ને !

પ્રથમ મનુષ્યનું મન દુર્ગુણ તરફ દોરવાય તોપણ તેને પશ્ચાત્તાપ થાય છે. તેને પોતાના મનની વાંછના તૃપ્ત કરવાની લાલસા વિશેષ હોય તો તે શાસ્ત્રને કુદરતના નિયમો પણ પોતાની તરફેણમાં જ સમજે છે. દારૂ પીનાર કહેશે કે દારૂ નિપિદ્ધ હોય તો દારૂ એવી વસ્તુ જ સદ્ધિમાં શા સારૂ છે? દરેક વસ્તુ મનુષ્યને જ અર્થે હોય છે. તેમ જ શાસ્ત્ર પણ માણસને માટે બનાવવામાં આવ્યું છે, નહિ કે માણસ શાસ્ત્રને માટે. આવી જ દલીલ “હૃદય ત્રિપુટી” નો યુવક કરે છે. ભમરાના વર્તનપર એના વિચાર આવી જ રીતે દોડે છે. માનસશાસ્ત્રનો અધ્યયન કરનાર કોઈ માણસ પણ દુર્ગુણોના મનના તરંગો ખીછા કેવી રીતે સમજાવી શકે તેમ છે? શાસ્ત્રાતમાં આવા તરંગો દબાવી શકાય છે, પણ પાપ કરતાં માણસો જ્યારે રીડા યાય છે ત્યારે તે છત્રેક અનાચાર કરે છે. પહેલી ને છેલ્લી દશાની વચમાં કેટલો અંતર! તે ધીમે ધીમે કેમ નષ્ટ થાય છે, “નીતિ દેવી” ને “પ્રીતિ દેવી” નું યુદ્ધ કેવી રીતે થાય છે, અન્તે કાયા મનનો માણસ “પ્રીતિ દેવી” નો દાસ કેવી રીતે થાય છે તે બધું “હૃદય ત્રિપુટી” માં બરાબર આવેખાઈ છે. આગાંધી સાર શું નીકળે છે? એ જ કે નાની વસ્તુની મોટી દેવી રીતે થાય છે, તે જોઈ રજનું ગજ ન થાય એ બરાબર સંભાળવું. એકવાર દુર્ગુણનાં ખીજ રોપાયાં તો તેનાં મોટાં ઝાડ થતાં અટકતાં નથી. “હૃદય ત્રિપુટી” ની છૂપી સૂચના એ જ છે કે પ્રથમથી જ એવો. નહિ તો પછી મોત જ શોભનાના મૃત્યુની પેડેમ પાપમાંથી છૂટકારો આપશે. માટે “હૃદય ત્રિપુટી” નીતિની તરફેણમાં જ છે. હુદ પાત્રો નાટકોમાં પણ આવે છે, તેથી શું તે નાટકો અનીતિનો પ્રચાર કરવાને લખાયાં કહેવાશે? ખરું જોતાં, નાટકોમાં દુર્ગુણનું ચિત્ર આપી નહારા માણસોનો બરાબર ખ્યાલ આપવાથી તેથી ઉલટી જટલી સારી અસર થવાનો સંભવ રહે છે તેટલો સંભવ તે દુર્ગુણી મનુષ્યો કાંઈ ચમત્કારથી અથવા દેવી પ્રેરણાથી (Deus ex machina) સદ્ગુણી બને છે એમ કહેવાથી નહિ થાય. કેટલીક વખત હુદ મનુષ્યો વધારે બગડવાનો સંભવ પણ રહે છે. પણ તેમાં ઉપાય નથી. તેઓને તો સારામાં સારી શીખામણ બાંધી જ રીતે આપી હશે તેથી પણ તેઓ મુઘ-સ્વાના નથી. “હૃદય ત્રિપુટી” ના ચિત્રથી માઠી અસર થશે એમ માનવાને સબળ કારણ નથી. આડકતરી રીતે અસર સારી જ થવાનો સંભવ રહે છે. પછી તો જેને કમળો યયો હોય તે બધું પીજું જ દેખે તે ન્યાયથી આવા ચિત્રનો દુરપયોગ થાય તો તે કેવી રીતે શોધી શકાય?

હવે ઉત્તમ કવિતા કોને કેવી? ઉત્તમતાનો ગુણ “હૃદય ત્રિપુટી” માં છે કે નહિ? એ પ્રશ્ન ઉઠે છે. કવિતાનું લક્ષણ આપવાનો પ્રયાસ કરવાનો અત્ર અવકાશ નથી. માત્ર કેવી કવિતા શ્રેષ્ઠ તે જોવાને જ અહીં સહજ મનન કરીશું. જેમ માત્ર હંદમાં મૂકાયલા વિચાર સારી કવિતાના કે કવિતાના પણ નામને પાત્ર નથી તેમ ઉચ્ચ ભાવનાઓ અને ઉચ્ચ વિચારો બરાબર પૃથક્કરણની રીતે સમજાવઈ હંદમાં મૂકાય તો તેને પણ સારી કવિતા કહેવામાં આવશે. “સારી ચોપડીઓ શોભાય દેવું તે દેખી હરખાય” ઇલાહિ હંદમાં મના સ્તુત નથી. અશ્રેષ્ઠમાં પણ

“An Austrian army awfully arrayed
Boldly by battery besieged Belgrade”

તિમાં રોપ

એવી કવિતાની કનિષ્ઠતાને વિષે બે અભિપ્રાય થાય તેમ નથી. હવે અંગ્રેજ કવિ પોપનાં પદોમાં વિચાર અને ભાવનાઓ ઘણાંએ સરસ છે છતાં એની કવિતા વખણાતી નથી તેનું કારણ એ છે કે એ પૃથક્કરણ કરે છે. ઉચ્ચ વિચારો અને ઉચ્ચ ભાવનાઓ સૂચવવાને બદલે તે કહી દેવામાં આવે તો તેજ વખતે કવિતાનો ઉત્તમ અંશ નાશ પામે છે; કવિતા જ નાશ પામે છે એમ કહીએ તો પણ કાંઈ અતિશયોક્તિ થતી નથી. કવિએ આ બધી બાબતોમાં માર્ગ-સૂચક થવું જોઈએ, માર્ગ-દર્શક થયો કે તરત જ તે પોતાનું ઉત્કૃષ્ટ પદ ખોય છે. વસ્તુઓના હુકમ કરી તે વિષે વિચાર કરવા એટલે કે વસ્તુઓના ગુણોનું પૃથક્કરણ કરવું એ સાધારણ મનુષ્યોનું કામ છે, અથવા ઉત્તમ રીતે તે કામ કરામ તો એ તત્ત્વચિંતકોનું કામ છે. કવિ ‘મુખ્યન્દ્ર’ અથવા ‘ચન્દ્રના જેવું મોં’ એમ કહે છે તેનું કારણ હવે સ્પષ્ટ થશે. મુખ ને ચન્દ્ર, બંનેની સરેરાશ, ગોળપણ, સ્વચ્છતા, આલ્લાહકલ્પ વગેરે ગુણો છૂટા પાડ્યા વગર એટલે કે પૃથક્કરણ કર્યા વગર “મુખ્યન્દ્ર” એમ કહેવામાં જ કવિતા રહેલી છે. જ્યાં ગુણો છૂટા પાડીને સરખામણી કરી કે તરત જ કવિતા જતી રહે છે ને વિચાર શુષ્ક બની જાય છે. હુંકમાં એક બામકની વાણી પ્રિય લાગવાનું જ કારણ છે તેજ કારણ સરસ કવિતા ગમવામાં પણ અપાય તેમ છે,—બંને અવ્યક્ત મધુર છે: અવ્યક્ત, એટલે સ્પષ્ટ સમજાય તેવી નહિ છતાં બધું સમજવામાં સચક માટે જ મધુર. “હૃદય ત્રિપુટી” માં ઠેકાણે ઠેકાણે આ ગુણ જોવામાં આવે છે અને તેના ઉદાહરણ નીચે અપાય તેમ છે.

‘ ૩૨ હનો દિલે, મેં મુખ્યું’ હતું,

“ મગજુને છતાં જાણુની નહીં !

“ રદન મેં દીકું, દેખી જોતી’તી !

“ રદન મેં કદી ના કરું હતું !

“ પૂજતી માતને, “ મૃત્યુ શું ? કહે ! ”

“ રડી રહેતી એ ! ના કહું કદી !

“ ‘ક્યમ રડે ? કહે !’ બોલતી નહાં !

“ રદન મૃત્યુ હું જાણતી નહીં !

“ કરતી કાં ગયા જોઈ મા મને,

“ સમજું હું હવે, ના મુખ્યું કદી !

“ મમ પિતા ગયા ગામ બ્યારથી

“ રડતી મા સદા જોઈ મુજને ! ”

“ રડતી મા સદા,” બોલતાં રડી,

ગરીબ શોભના બોલતી વળી:—

“ ‘તુજ પિતા ગયા ગમ છે,’ કહું !

“ ‘ક્યમ જૂઠું ગણું વેણ માતનું ?

“ પણ કદી ક્યાં ગામથી નહીં,

“ નયનમાં રહ્યાં અશ્રુ : ને !

હૃદયની ભર્મિથી ઉદ્ભવવા જોઈએ. આમ નહિ હોય તો રસ ઉત્પન્ન થવો કઠિન છે અને કવિતા રસ વગરની હોય તો પેછી તેનું પ્રયોજન શું છે ? ઉચ્ચ વિચારો અને જ્ઞાન મેળવવાના ખીન્ન ધણાએ રસ્તાઓ ઉઘાડા છે. જે કવિતામાં તરત સમજાવ્યું ન પડે અને જે તરત વાંચતાં રસ ન પડે તે કવિતાનું પુસ્તક ઉચું જ મુકવાનું મન થાય છે. તેની પાછળ વ્યર્થ કાલ ગુમાવવો દોષને ગમતો નથી. અનેક જાતનાં વ્યવસાય અને અનેક ઉપાધિવાળા આધુનિક કાલમાં મગજને વાંચતાં તરફી આપવી હોય તો શાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન, ને તત્ત્વજ્ઞાનનાં ધણાં જ ઉપયોગી પુસ્તકોની ક્યાં ખોટ છે ? પરંતુ ભાષા સરલ હોય તો વાંચકનો અન્યથ કાંઈ વિચિત્ર હોય, અથવા વાંચકનો અન્યથ સ્વાભાવિક હોય તો ભાષા કઠોર હોય અને કોઈ પણ જાતની શબ્દ ચમત્કૃતિ ન હોય, અથવા તે હોય તો કવિતા માત્ર કવિતા રચવા ખાતર લખાયલી હોય અને તેમાં હૃદયની ભર્મિનો જોર ન હોય, તો તેવી કવિતાનાં પુસ્તકોને તો માત્ર સાદાં પ્રણામ જ કરવાનું મન થાય. નીચેની લીટીઓમાં ઉપલા, સરલતા, સુંદરતા, ને રસદાયિત્વના શુભો શોધવા પડે તેમ નથી.

‘ કુદરત વહે તેનું બાન ના દુઃખી દિલને,
દુઃખીના દુઃખમાં કિન્તુ જો તારા શશી રવિ ! ”

x x x x

“ દયા છે ઇશ્વરી માયા આ સંસાર કદુ મહોઃ
દયામાં બ્રહ્મ પ્રીતિનું કાઈ બાન જનો કરે. ”

શેક્સપીયરે પણ ‘ મરચન્ટ ઓફ વેનીસ ’ ના ચોથા અંકમાં સાદી ને સરલ ભાષામાં દયા “ The attribute to God Himself ” કહેલી છે ને જોઈને પણ યાદ આવે તેવું છે.

x x x x

“ રમાના પ્રેમનો રતન આ પિયુ પતિ કે પ્રભુ,
રમાના પ્રેમના તારો કમ્પાવી કમ્પનાર આ. ”

સુંદર વિચાર, સરલમાં સરલ ભાષામાં ! પ્રખ્યાત કવિ કાલિદાસ પોતાના “ રघुवंश ” ના આઠમા સર્ગમાં આવો જ વિચાર કેવી રીતે દર્શાવે છે ! એની લીટીઓ નીચે પ્રમાણે છે.

गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियादिभ्या ललिते कलाविधौ ।

करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हतम् ॥

આ બેમાં સહજ ફેર છે તો તે ખીન્ન ફેરને લીધે છે. “ હૃદયત્રિપુટી ” ની લીટીઓ પુરપના સંબંધમાં છે, “ રઘુવંશ ” ની સ્ત્રીના સંબંધમાં છે. ખુબી બંનેમાં સરખી જ છે.

x x x x

“હૃદયની દયા એ જ છે બધું,
 “બની શકે નહીં કે” જ નો વધુ;
 “શરણુ આપવું એટલે, સખિ !
 “હૃદય આપવું એ જ છે નહીં.
 “હૃદયની મળે કાંઈ ને દયા,
 “શરણુ જે પડ્યું તે દુઃખી ન તો;
 “સુખી દુઃખી કરી વિશ્વમાં શકે,
 “હૃદય એકલું ! ના બીજું કશું !
 “હૃદય ને મળ્યું તો બધું મળ્યું !
 “હૃદય ને નહીં તો નહીં કશું !”

નવીનો પ્રવાહ જેમ શકવો મુષ્કલ છે તેમ આ લીટીઓ વાંચતાં એમાં મૂકેલા વિચારો મનમાં પ્રવેશ કરતા અને સાં છાપ પાડતા ભાગ્યે જ ખાળી શકાશે.

x x x x

“અહો ! કેવાં પુષ્પો ભ્રમર પર પ્રેમે ઝૂંપી રહે” છત્વાદિ લીટીઓ (કલાપીનો કેકારવ પૃ. ૧૩૧ થી ૧૩૩) ભાગ્યે જ રસ ઉત્પન્ન કર્યા વગર રહેશે. એ લીટીઓ વાંચતાં અંગ્રેજ કવિ શેલીની Love's Philosophy દરેક અંગ્રેજ સાહિત્યના અભ્યાસ કરનારને યાદ આવશે.

કલાપીનો કેકારવ તે આવી આવી અનેક સારી લીટીઓનો ભંડાર છે. “હૃદયત્રિપુટી” માંની સારી લીટીઓ કેટલીક ઉપર બતાવી છે. તે બતાવતી વખતે એક જાતનો ખેદ ઉત્પન્ન થયા વગર રહેતો નથી. તે એ છે કે આવી સારી કવિતાના નમૂના વર્તમાન ગુર્જર કવિઓના મોટા ભાગની કવિતાઓમાં ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. હાલમાં ઘણે ભાગે ક્લિષ્ટને નીરસ કવિતા લખાતી જોવામાં આવે છે. તે છતાં દીલગીરીથી વાત એ છે કે એવી કવિતાઓનાં પણ સ્તવન થતાં જોવામાં આવે છે. પરંતુ સાધારણ મનુષ્યોને, જનસમાજના મોટા ભાગને તે પ્રિય નથી જ લાગતી. ભક્તે અન્યોન્યોત્તેજક મંડળીઓમાં તે વિષે સ્તુતિના બોલો બોલાવ્યા પછી કવિતા સમજવાનો અને તે વાંચી સારી છે કે નરસી છે તેનો અભિપ્રાય બાંધવાનો હક સમાજના સામાન્ય વર્ગને પણ છે. તો પછી તે વર્ગની ટીકા ધ્યાનમાં ન લઈ સ્વતઃસંતુષ્ટ રહેવું એ અયોગ્ય છે. વળી ઘણી વાર એવું પણ જોવામાં આવે છે કે કોઈ વિદ્વાન લેખકની કવિતા સમજતી નથી કે તેમાં રસ પડતો નથી એમ કહેતાં ભણેલા લોકોમાંના મોટા ભાગને શરમ લાગે છે. આ તદ્દન શૂન્ય ભરેલું છે કારણ કે વિદ્વાને અને કવિત્વશક્તિને કાંઈ સંબંધ નથી. દોષની સ્તુતિથી તે કદાપિ ગુણ થવાનો નથી. પરંતુ અક રીતનો દોષ હોય તે બીજી રીતે ધન્યવાદને લાયક હોય. માફી વસ્તુઓમાં પણ કાંઈ સારપણાનો અંશ

સ્થાશ્રમ રાખવો એ આપનો બીજો કુળાચાર માતાજી આપને જણાવે છે. x x મહારાજ, હલકી વર્ણમાં હલકાં દોહડ હલકા સહવાસથી થાય છે. આપના કુળમાં ઊંચાં દોહડ ઉત્પન્ન કરવાના માર્ગ લેવાય છે. સુન્દરગિરિ ઉપરના મહાત્માઓનાં દર્શન ગર્ભવતીને વારંવાર કરાવવાથી ગર્ભનો આત્મા શુદ્ધ થાય છે. સુરમામતાં રમણીય દેવસ્થાનોનાં દર્શન ગર્ભવતી કરે તેથી ગર્ભની બુદ્ધિ પવિત્ર મુંદરતાની સંસ્કારી થાય છે. મહારાજ, ગર્ભવતી મુંદરગિરિનાં શિખર બહી દૃષ્ટિ કરે ત્યારે ગર્ભની બુદ્ધિ અભિયાપ ઊંચા કરતાં શીખે છે. ગર્ભવતી શીતળ પવનવાળા ગ્લાકર પાસે ઊભી ઊભી આનંદ પામે અને સામેના આકાશ બહી જુએ તેમ તેમ ગર્ભની બુદ્ધિમાં શાન્તિ અને ગંભીરતા સ્ફુરે છે, અને દૂર દૃષ્ટિની સ્થાપના થાય છે. આપના અરણ્યની શોભા ગર્ભવતીના નેત્રમાં જળ્ય ને પુષ્પોનો સુવાસ તેના નાકમાં જળ્ય તેમ તેમ ગર્ભનું પ્રકૃત આનંદશરીર બંધાય છે. ત્યાંના સિંહ ને વાઘની ગર્જનાઓ શરૂ હૃદયની ક્ષતિ-યાણી સાંભળે તેમ તેમ ક્ષત્રિય પુરુષોનાં જીવન જેવાં શૌર્ય અને ધૈર્ય ગર્ભની નસોમાં માતાના રૂધિર દ્વારા સ્ફુરે છે. મહારાજ, ગર્ભવતીને આ સર્વ સંસ્કારોનો મંપૂર્ણ સહવાસ થાય અને તેને અતિશ્રમ ન પડે એવી વ્યવસ્થા આપે જાતે કરવી ને અવકાશે રાણીજી એ અર્થે યાત્રાઓ કરે ત્યાં આપે એમનું મન પ્રકૃત ગળવા બને તેટલી વાર જવું. x' x x મહારાજની બે ચાર વાર્તાં વિનોદ કરનારી ને બે ગાનારી દાસીઓ, રાત્રી મહારાજનાં પૃદ્ધ પત્ની, સામંતમિત્રનાં અનુભવી હકમલા, બે ચાર ભાયાતોની યુવાન સ્ત્રીઓ અને તે ઉપરાંત સેવા અર્થે ડેરહુંક દામી મંડળ, એટલી મંડળી રાણીજીના સહવાસ અર્થે સહુને અવકાશે માતાજી નીમવા ધારે છે. અને માતાજી પોતે તોજે જ. પણ તે આપના મ્હોટા ભાઈ સિવાય બીજા પુરુષની કથા કરતાં નથી, પણ અભિમન્યુ ઉદરમાં હતા ત્યારે મુબદ્દા પાસે શ્રીકૃષ્ણે પ્રસવ પહેલાં વીર-કથા કહી હતી તેમ આપના જ્યેષ્ઠ બંધુનાં સર્વ પગક્રોનાં કથાકીર્તન માતાજી રાણીજી પાસે વારંવાર કરવા ધારે છે. મહારાજ, પ્રલ્લાદજી ગર્ભમાં હતા ત્યારે તેમની માતા પાસે હંદ્રને પેર નાન્દ મુનિએ પણ આજ જ પ્રભુની વાર્તાઓ કરી હતી. મહારાજ, ગર્ભવતીની પામે કરેલી વાર્તાઓથી ગર્ભનો આત્મા બંધાય છે.'

આ પવિત્ર ને ઉત્તમ વિચારોના આચાર તરફ આપણું તદ્દન હૃદય છે એમ માં કા-
ળને જણાવો. મનબાળકમાં ક્ષાત્ર તેજની પ્રેરક ભાવનાઓ જગવવાને મહારાજનાં માતાજીએ
જો યોજના કરવા ધારી છે તેવી જ યોજના આપણાં બાળકોને જેવી આત્મભાવના આપણે
આપવા ધારતા હોઈએ તેને અનુકૂળ કરવાની જરૂર છે. ગર્ભના સંસ્કાર એ જેમ પહેલા
છે તેમ તેની અસર છેવટ સુધી રહે છે એ જૂલવાનું નથી. તેનું શરીરબધારણુ ગર્ભમાં
જેવું સુદૃઢ થશે તેવું આમરણુ રૂહેશે. તેના બુદ્ધિ-ઓજસુનું જેવું સ્વરૂપ ગર્ભમાં બંધારી તેવું
તે મંદકૃત થઈ મરણુ પર્યંત દીપશે. ગર્ભવતીનાં કુલક્ષણોથી ગર્ભને યથેલાં નુકસાન આપણે
પણીવાર અનુભવીએ છીએ. છતાં હજી પણ ગર્ભવતીની સભાવનામાં આપણે તદ્દન બેદરકાર
:દીએ છીએ.

હવે આપણે જન્મ પછીની સંસ્કૃતિ તરફ વળીએ. મહારાજનાં રાણીને અવતરેલા બા-
ળક પુત્ર મહિંગજી ત્યારે સ્તનપાન છોડ્યું ત્યારે તેને લઇને અધુમસિકા મહારાજ પાસે આવે
છે. ને તેની સોંપણી કરનાં માતાજીએ તેના સંસ્કારમાં કઈ કઈ બાબતો પડે ખાસ ધ્યાન

આપેલું છે તે સૂચવે છે. આ વિચારોમા આપણા આયશિક્ષણનાં જુદા જુદા મૂળ તરવારો રક્ષ્ય સમાયેલું છે.

“મહારાજ, માતાજીએ આ રાજકુળની સ્તનપંથ અવગ્યાના તેના મેમળ દેહનુ પોષણ કેવી રીતે કરેલું છે તે આપને જણાવવા ઈચ્છે છે કે તે જ ન્યામે હવેની બાધ્યાવગ્યામા તેનો વૃદ્ધિઆદ કરવામા આવે. આ મિંદયાવકને મિદલુ માતાનુ જ સ્તન્ય પાવામાં આવેલું છે અને હતર વર્ણના હલકા દેહના ક્ષીગ્ને નવા આપી તેના તેજને બન ક્યું નથી મદા રાજ સિંહણુનુ એક વાગ ઉર તજ્યું તેમ હવે સ્તન્ય તજ આપની પાને બાગક આવે છે સિંહના પોષ્ય તેજનુ બીજ આ બાગમા છે, તેને વવારી, પોતી, આપના તેજથી અધિક તેજનું ધામ બનાવી દેવુ એ હવે આપનું કર્તવ્ય છે તેમા મારી રીતે નૃપતાન નખવી એવી માતાજી આપને વિજ્ઞાપના કરે છે.”

માતાના સ્તન્યની જે કિમત ગોવર્દનરામ બાર્ધ જાણે છે ને જતાવે છે તેજી કિમત આપણી પ્રાચીન ક્ષત્રિય માતાઓ તેની આકતી અને કદી પણ બાતમ્ના દાન તેજને ગો લીઓના જા મીરથી નિર્માલ્ય કવાનો વિચાર મુદા આણતી નહિ. આપણી રાજમાતાઓની આ મળધે કેવી તીવ્ર લાગણી હતી તે એક જ દનાતથી સ્પષ્ટ થશે

ન્યાયે આરગમે મેધપુરના રાજ જરાવતસિંહની પામેથી તેની બત્રીઠને પોતાની સાથે પરણાવવાનુ બનાતકારે વચન લીધું ત્યારે તે બાગાએ ઉદેપુરના ગણા નાજસિંહને એ-અના હાથમાથી પોતાને ડોઘવવાને વિગ્નસિ કરી આ પત્ર રાણીની રાજસનામા વાળે અને તે ક્ષત્રિય બાળાને છેલગવવા જતા શહેનશાહત સાથે કેમથી અધગમણ થાય તે તથા તેને કેમ બચાવવી, એ-અ લખકને કયા રોકનુ ઇત્યાદિ બાબતો ચર્ચાવા માડી એવામા નજવામમાથી કંઈ અગયના કામને માટે માતાજીની દામી નણા રાજસિંહને બેનાવના આવી રાણે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો કે અતિ અગત્યના રાજકાર્યમા-ધર્મ કાર્યમા મેમલનો દોષથી યોગી વાર પડી આવીશ કેટલીક વારે માતાજીએ દામીને ફરીવાર મોકલી ત્યારે પણ તેનો જ પ્રત્યુત્તર મળ્યો આથી માતાજીને નવાઈ લાગી કે આટલું બધું તે હું અગત્યનું રાજકાર્ય હશે કેટલીક વારે રાણે માતાજીને મદિટે આગ્યે ત્યારે ‘રાજસનામા એવગી તે શી અગત્યની કાર્યપ્રવૃત્તિ હતી ?’ એમ માતાજીએ પ્રશ્ન કર્યો હતુ. આ પુત્રે તેમને અનાથ બાળાને કેમ રક્ષવી તેની ચોજના દુ કરતો હતો એમ વિસ્તાર પૂર્વક જણાવ્યું એ સામગતા જ માતાજી ગર્જના કરી બાધા ને પુત્રની નિર્ભયતાનો તિરસ્કાર કરી કહ્યું કે અશ્મોસ ! એક અનાથ બાળાને રક્ષણ આપવાને ક્ષત્રિય પુત્રને આટલા આટના વિચાર કરવા બેસી રહેવું પડે છે ! ખરું કાલ તેજ તો તેજ કે આતું સામગતા જ બનુગી ઠોઠે ને વ્હાટે ધમી નીકળે. પણ બેટા, તેમા ત્હારો વાક નથી. મ્હાગે જ છે. તુ છેક બાગક હોતો ત્યારે હું એક વખત ન્હાવા બેસી હતી, તેવામાં તુ ગડવા માડ્યો. મ્હે દાસીને હાંસોગવાને ત્હારી પામે મોકલી ત્હને દા-એળાને હાનો રાખવાને બદલે તે દામી ત્હને બોળામા લઈ ધવનાવવાબેળી હું ન્હાતે અવી ને બ્યારે ત્હને દાસીનું સ્તન્ય પીના બોયો કે તરત જ મ્હે તને બોયો પકડી નખી દામીનુ ખાવેલું ધાવણુ ઓઝારી તોખું ને દાસીને ધમકાવી દૂર કરી આપલું કપા હતા પણ દામીના

બ્રહ્મ સ્તન્યની અસર ત્હારા હૃદયમાં પડી રહી તે રહી જ. એ નિર્માલ્ય ક્ષીર જ ત્હારી આસે દીક્ષ કરાવવાની નબળાઈ બતાવે છે. જ અને જ્યાં સુધી તે બાળાને સુરક્ષિત આ મહેલમાં લાવે નહિ ત્યાં સુધી ત્હામં બીરૂ મ્હોં મ્હને બનાવતો નહિ. ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને ખબર જ હશે કે આ વયનોથી ઉશ્કેરાયલા રાજસિંહિ ઔરંગઝેબની મહાન સેનાને પરાસ્ત કરી ને તે ક્ષત્રિય બાળાને બચાવી હતી.

માતાના સ્તન્યની આવી ઉત્કૃષ્ટ ભાવના ને તીવ્ર લાગણી હાલનાં આપણાં મ્હોટાં કહેવાતાં ને સુધરેલામાં અપવા જતાં માતા પિતાઓમાં શિથિલ છે અને તે કંઈ ઓછું ખેદપ્રદ કે હાનિકારક નથી. રસોના નીચલા પરિમિત શબ્દોમાં પંરમ સત્ય રહેલું છે. “પણુ માતાઓ પોતાનાં બાળકોને માત્ર પપ્પાન કરાવે એવી યોજના કરે, અને ત્હમે જોશો કે આપણી બધી રીત જાન સુધરશે; અને બધાં હૃદયોમાં સ્વાભાવિક વૃત્તિયો પુનરુજ્જીવિત થશે.”

હવે બાળક એ આનંદસદૃષ્ટિમાં નિરંકુશ કલોલ કરતું પશી છે અને તેને આનંદની મીઠી ડાયા સિવાય બીજી કોઈ પણ ડાયામાં પેસવા નહિ દેવે એ બતાવતાં શ્રીયુત કહેવાય છે કે—

“ મહારાજ, સંસારમાં પડેલા માનવીને માથે હર્ષ શોકના અનેક પ્રસંગો લખેલા જ હોય છે. તેમાં શોકચક્ર અનિવાર્ય છે. અને તેની સાથે પ્રબળ યુદ્ધ કરવામાં યુવાવસ્થાનો ઉત્કર્ષ છે. મહારાજ, કાલના દિવસે ઉદયોગેનો ઉત્કર્ષ અનુભવવાના ઉત્સાહીને આજની રાત્રિએ અસ્થમ નિદ્રા લેવા પ્રયત્ન કર્યો જોઈએ. તેમ યૌવનમાં શોકચક્રની સાથે સફલ યુદ્ધ કરવા જેને તાત્પર કરવાનું આપ દ્વારા છે તે બાવરત્નને બાહ્યાવસ્થામાં આનંદ વિના બીજા કોઈ મનોવિકારનું દર્શન કરાવશે માં. મહારાજ, આ બાલકના ક્ષત્રિય નેત્રમાં અશ્રુનું બિંદુ સરખું આવે નહિ અને તેના મંદિરમાં અમ સ્ત્રી જાતિની પેટે તે રાવાનો પરિચિત થાય નહિ તે વિગે માતાજીએ આજ સુધી અહોનિશ ચિંતા રાખી છે અને રાણીજીની તથા ધાત્રીમંડળની પાસે પણ એ જ ચિંતા રખાવી છે. મહારાજ, એથી અધિક ચિંતા રાખી રખાવી એ બાલકના મુખપદ્મલવને કરમાવા દેશે નહિ. મહારાજ ચિંતાના સ્વપ્ન વગરનો આનંદ એ બાલકનું ચક્રવર્તી રાજ્ય છે. તે રાજ્યની આજુ તોડશે નહિ. ”

જાદુઈ લાકડીની પેટે સોડીના ઊડાના ત્વલ પ્રમાણે બાળકોને નયવતા, સોડીમાં જ શિશુઓની સફલતા માનતા, ‘સોડી વાગે ચમ ચમ વિદ્યા આવે રમઝમ’ એ રૂઢ કિંવદંતીને શિશુઓ કિંવાનું અમોક્ષ સ્વ માનતા ને બાળકની દૃષ્ટિમાં બંધકર કાળની દાદ સમાન લાગના આપણા યૌદ્ધમા રત્નની પૂજવિધિમાં અતિ કુશળ ધ્યેષા શિશુકોને ઉપલા વિચારોને ચાંત ચિત્તે મનન કરવા જેવા છે. ગમે સમય જેમ પાછો આવતો નથી તેમ ગઈ બાહ્યાવસ્થા ને તેનો નિર્દોષ આનંદ હાંડગીની કોઈ પણ પગોમાં પાછો દેખાતો નથી. જે વસ્તુ ફરી મળવાની નથી તે વસ્તુ બાળકના હાથમાંથી ઝૂંટવી લેવામાં આપણને શું દાંસલ છે ? જે દિવ્ય આનંદની ધૃષ્ટિ સમર્થ યોગીઓને પણ રજાં કરે છે તે નિર્દોષ આનંદ વિનાકારણે ઝૂંટવી લેવામાં ને બાળકને કલેશના નરકમાં નાખવામાં આપણે શું ઇશ્વરાસાનું ઉત્પન્ન કરતા નથી? આનંદ

એ બાલકનું ચક્રવર્તી ગભ્ય છે.' એ સૂત્ર શિક્ષણમાં પ્રતિપળે આપણે લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે. આનંદથી બાળકની બુદ્ધિમાં જે ચંચલતા આવે છે તે સોટી ને ત્રાસથી આવતી નથી. અને આનંદ જેટલો શલદાયી નીવડે છે તેટલો બીજો કોઈ પણ શક્તિપ્રયોગ શલદાયી નીવડતો નથી. માટે આપણી ગયેલી બાલ્યાવસ્થા સંભારીને બાળકને તેની બાલ્યાવસ્થાનો સંપૂર્ણ ઉપ-ભોગ કરવા દેવામાં માતાપિતાએ તથા શિક્ષકે મહાગ રાખવાની છે. અતિથિકૃત્યનો આ આવરણક વિધિ છે.

આ સ્થળે રસોનાં આ સંબંધોનાં અવતરણો અપ્રાસંગિક નહિ ગણાય. “મનુષ્યો, દયાલુ થાઓ. દયા તદ્ભારો પરમ ધર્મ છે. મનુષ્યની બધી સ્થિતિયો તન્ન, બધી વય તરફ, મનુષ્ય જાતિથી જે કંઈ ભિન્ન નથી તે સર્વ તરફ દયાલુ થાઓ. દયાથી ઉચ્ચતર ટહાપણુ કયું છે ? બાલ્યાવસ્થા તરફ સ્નેહથી જુઓ. તેનાં સુખોને, તેની ક્રીડાઓને, તેની પ્રીતિપાત્ર ગ્રેરણાઓને ઉત્તેજન આપો. જે અવસ્થામાં આપણાં મુખ પર વારંવાર સ્મિતપ્રભા તરી આવતી, અને આત્મા સ્વસ્થ રહેતો, તેનું સ્મરણ કરતાં કોને ખેદ નથી થતો ? એ સુકુમાર નિર્દોષ બચ્ચાં-ઓનો ઉત્સવ કાળ એટલો દુઝો અને ક્ષણબંધુર તથા તેમનો આનંદ એટલો અમર્ય અને દ્રવણુરહિત છે, ત્યારે તે ઝૂંટવી લેવાની કોને ઇચ્છા થાય ? જે વીતી ગયેલાં વર્ષો તદ્ભારી પાસે ફરી આવવાનાં નથી, તે તેમને પણ ફરી મળવાના નથી; ત્યારે શા માટે નાહક તેમાં દુઃખ ને ચિંતા નાખો છો ? અરે પિતાઓ, તદ્ભને માત્રુમ છે કે તદ્ભાગં બાળકોને મૃત્યુ કંઈ ઘડીએ ઝડપશે ? તો કુદરતે તેમને જે થોડી ઘણી ક્ષણો આપી તે ઝૂંટવી લઈને તમારા પોતાને માટે પચાત્તાપ સંપ્રદતા નહિ. જીંદગીનો આનંદ તેઓ અનુભવી શકે તેવડાં થાય કે તેમને તે અનુભવવાં દેજો. પરમેશ્વર ગમે તે ક્ષણે તેમને બોલાવી લે, તો જીવનનો કશો સ્વાદ જોયા વગર તેમને ચાલ્યાં જતું પડે તેમ કન્તા નહિ.”

ત્રીન લાગણીથી ઉજળતા રસોના આ વિચારોની અને શાંત ને મંદ ગતિથી વહેતા શ્રીયુત્તા વિચારોની દિશા એક જ છે એ સ્પષ્ટ છે. આપણે પાછા મધુમક્ષિકાના વિચારોનું શ્રવણ કરીએ.

“મહારાજ, આ બાલક-ઉદ્ધાનના માળીનો સુદર અધિકાર માતાજીએ પોતાના અને રાણીજીના હાથમાં આજ સુધી રાખ્યો હતો. અનેક માળીઓના હાથમાં રહેલો ઉદ્ધાન બગડે છે, અને અનેક મનુષ્યોની આજ્ઞાનું ધારણુ કરનાર બાળક કોઈની આજ્ઞા ધારી શકતું નથી. અને તેનું હૃદય ઝિંમ ભિન્ન થાય છે. મહારાજ, આપ પિતા છો અને આપની ઇચ્છાને અનુસરનાર કોઈ પ્રવીણ વત્સલ પુરૂષ શોધી કઢાડશો. અને તે ઉમય મળી આ બાળકના માળી થજો. મહારાજ, પારકી મા જ કાન વીધે માટે એ કામ ઉપર આવા અપર પુરૂષને રાખજો અને તેનો અધિકાર પૂર્ણ નથી એવી કહવના પણ બાળકને થવા દેશો નહિ. પરંતુ માર્ગર વર્ગમાં દેખીએ છીએ કે માતા જ બાળકને શાંત વચ્ચે રાખી શકે છે તેમ અન્યથી થવાનું નથી. માટે ગુરૂની મુખ-વિદ્યામાં મૂકેલા કામગ બાળક ઉપર બૂલ્યે ચૂક્યે ગુરૂના શાંત બીડાઈ જાય અથવા બેશી જાય નહિ એટલી વાત જાગવજો. તે ઇંડું સેવવા બેઠેલી પક્ષિણી માતાના જેવા જાગૃત રહી જાગવજો. સમજાવજો ગુરૂથી પણ ભય છે.”

બાળશિક્ષણમાં અનેક શિક્ષકોની યોજના કરવી ઇષ્ટ છે કે નહિ—હાનાં બાળકોનાં વર્ગમાં અનેક શિક્ષકોની આવ જી લાભદાયક છે કે નહિ એ મંબંધે વિચાર કરવાનું ઉપદેશ વાક્યોથી પ્રાપ્ત થાય છે. અનેક માળીના હાથમાં રહેલો ઉદ્યાન બગડે છે એ સિદ્ધ છે પણ બાળકના સંબંધમાં તેમ બનતું હશે? આત્મ્યાવસ્થામાં બાળકના વૃત્તિબંધારણનો પ્રબળ પ્રવાહ તેની અનુકરણશક્તિને લીધે જ વહે છે. અને અનેક શિક્ષકોના યોગ્ય યોગ્ય સહવાસમાં આવેલા બાળકને અનુકરણ કરવાનાં ખાસ લક્ષ્ય મળતાં નથી. પણ વિવિધ ગુણવૃત્તિનાં માણસોની મેટા તેની પાસે યોડીક યોડીક વાર—તેની મહત્ત્વ ધારણ શક્તિ તેમાંથી કાઢી મઠી શકે તેટલી વાર પણ નહિ—થાય છે ને જતી રહે છે. જો એક જ શિક્ષકના સહવાસમાં બાળક વધારે વખત આવે તો તેને તેના ગુણવ્યભાવનો વધારે પરિચય થાય ને તેમાંથી અનુકરણીય ખોરાક તેની અનુકરક વૃત્તિને મળે. સામાન્ય રીતે તો આપણી આંહીની નિશાળ-વ્યવસ્થા જોતાં બાળકોને તેના એક શિક્ષકના ગુણનો પણ ગાઢ પરિચય થવા પામતો નથી. કેમકે ફક્ત પાંચ છ કલાક બાળક શિક્ષકના સહવાસમાં આવે છે અને તે પ્રસંગે શિક્ષક પોતાની ધરજ પર ઉભેલો હોવાથી તેનું વર્તન કૃત્રિમ રીતે સ્વચ્છ બનેલું હોય છે. સામાજિક નિયમોને અનુસરીને તેને પોતાનાં સ્વાભાવિક લક્ષણોને જાણી જોઈને છૂપાવવાં પણ પડે છે. અને તેથી બાળકની દંદિયો ત્યાંથી નિર્મૂળ વળે છે. આપણી પ્રાચીન શિક્ષણ પ્રથા આથી જૂદી હતી. તેમાં તો શિષ્યને રાત્રિ દિવસ ગુરૂના સહવાસમાં રહેવું પડતું. અને વાનપ્રસ્થ થયેલા કે સંન્યાસી નિઃસ્વાર્થી ગુરૂઓને સામાજિક વિનયનાં કૃત્રિમ બંધનોમાં જંધાવાનું નહતું. તેથી તેના ગુણની ઊંચા બાળક પર સચોટ પડતી. હાલ આવી ટાઈ પણ વ્યવસ્થા ઘર્ષ શકે કે કેમ તે સવાલનો નિર્ણય મુશ્કેલીનાં ગુંચવાણમાં જ સમાઈ જાય છે.

હવે આપણે બાળકની પરિચયશક્તિ કેવી ઉમ્મી કરવી તે મંબંધે થીયુતના વિચાર મધુમક્ષિકાને મ્હોડે સાંભળીએ. “ મહારાજ, આપના બાળકને સાધારણ પુરૂષો કે કિંક-રોનો સહવાસી ન કરશો. અમે ક્યોં નથી અને આપ પણ ન કરશો. પતિગુપ્તની લુપ્ત ઋણો બાળકને વહેલું વીસારે છે. અને બાળકને પોતાના હાથમાંથી દાસીઓના હાથમાં ફેંકી દે છે અને એ દાસીઓની પાસે બાળક અનેક ગુપ્ત કુચેટાઓ શીખે છે. આ બાળકને માતાજી અથવા રાણીજીને મૂકી ત્રીજા મનુષ્યની પાસે સવાડેલું નથી અને આપના વિશ્વાસનું પાવ હું વગર બીજા જોડે રાખેલું નથી કે બહાર મોકલેલું નથી. x x x (આપ) પણ જે ગુરૂના હાથમાં આ બાળકને મૂકે તે એ બાળકને ત્રીજાના હાથમાં જવા દે એવું કરશો નહિ. મહારાજ, ઉદ્વેગ બાળકને બૃહસ્પતિની સતત ઊંચામાં રાખજો. x x x

રસોધમાં જોડાતું પડે છે. ને તેમાંથી નવરાસ પામવાનો વખત મળે તે પહેલાં બાળક ઊંઘી જાય છે. આથી બાળકને નથી મળતો માખાપનો સહવાસ ક'નથી મળતો નિશાળમાંના શિક્ષકના કૃત્રિમ સંયમ નિયમને લીધે ઉત્તર આચાર વિચારોનો સહવાસ સામાન્ય વર્ગની આવી સ્થિતિ છે, બ્યારે પૈમાપાત્ર વર્ગમાં કે બ્યા માતાપિતા બાળકના સહવાસમાં આવી શકે તેની સ્થિતિ છે ત્યા નીચ વર્ણના ચાક્રગેના હાથમાં બાળકની સુખત થાય છે અને તેથી વસ્તુ-સ્થિતિ કૃષ્ણના કહેવા પ્રમાણે આવી નહે છે - કે સાધારણ વર્ગના બાળકો રસ્તા પરના કુતરાં ને બિયાડાના મહવાસમાં ગેન કરી ઉઠે છે અને શ્રીમન્તોના છોકરા નીચ શુદ્ધામેના હાથમાં ઉઠે છે પરિણામે એમ ગુનામમાંથી બીજો ગુનામ પેદા થાય છે અને પશુના સહવાસમાં પાસાવ શક્તિના થાય છે શિક્ષણમાં સર્વથી જળરી અસર સસર્ગની જ છે અને તેથી બાળકો જે પોતાના મમવચ્ચમેના મળમાં ફરે તેમાં ખૂલે ખોચરે પણ દુષ્ટતાની ગધ રહેવા ન દેવી એ ચતુર શિક્ષકનું કામ છે મમ માતાપિતા અને શિક્ષકનો મમર્ગ ઉપર કલ્યા પ્રમાણે બાળક ને મળતો નથી, તે વખતે તેના મમવચ્ચકોનો જ મમર્ગ તેને પૂર્ણપણે મળી શકે છે અને તેથી તે સમર્પિતને અતિ નિર્મળ રાખવાની જરૂર તેની નિર્દોષતા મમારના મમિન પ્રપચોથી ગાય નહિ એ ખાસ જોવાનું છે ઉચ્ચ નીચ મહવાસે બધાયેલું આરિચ્ય મત્સ્ય પર્યત ટકવાનું જ છે અને પડેલા ડાઘા ઉત્તર વચ્ચામાં મહા પ્રયત્નો પણ જૂસાવાના નથી એ જૂનવાનું નથી 'પની ટેવ તે તો ટળે કેમ ટાળી' એ દનપતરામભાઈનું વાક્ય આપણા તો હૃદયમાં ને કઠમાં રમી રહેલું જ છે

હવે બાળક પાસેથી 'મ કમ લેવું ? તેને 'શ્રી આજ્ઞાઓ ક'વી ? તેને કમ રમવા દેવા ? તેના પગ અકુશ પડે એ શે નખવો તથા તેની કીંગમાં મ સમભાગી થવું તે બાળકના ઉત્તર વિચારમલિલમાં અવગાદન કરવા તૈયાર થઈએ

મહાનજ, આજ્ઞા ઉપાડરી એ વચમાં વધેના ને શુદ્ધિમાં પડ્યેના પુરોથી પણ બરાબર બનતું નથી, તો તે ગહન એનાધર્મ પુષ્પ જેના બાળ થી બનશે એવી દુષ્ટ આજ્ઞા આપતો નહિ જ ગણો. પણ બાળકનો શુક ક બીજું ઘર્ષ પણ એ આજ્ઞા અમામાં પણ રાખે તો એવી મૂર્ખતાનો પ્રતિમાર મલ્લ કર્તે મહાગન, સાક મા રવાદ મતાડી આપધ પાવાનો માર્ગ સુને શીખવજો બાળકને તો ઉત્તમાદમાં રાખી જ કામ કઠાડી લેવું "

આપણી આજ્ઞાઓના કાગણો જાણ્યા વિના પણ બાળકોએ તેને વશ થવું જ જોઈએ એવું હાનના લગમમ સર્વ શિક્ષકો માને છે અને તે વિચારના અનુવર્તનમાં જ પોતાનો ક્ષાણ-કરપ સમાવતો સમજે છે પરંતુ તેને ખબર નથી કે આજ્ઞાની બેડીમાં બાલકોને બ-રાતકારે નાખી દેવાથી તેની શુદ્ધિયો જરૂર ને ગુનામ જેવી થઈ જાય છે આ મબધે ગોવર્દનરામભાઈ વિધાયતુરને મોડે કહેવાયે છે કે- "મન ઉપર બનાતકાર થતો નથી અને બાળકોના મનને વાન્યા વગર તેમની ક્રિયાશક્તિ ઉપર બનાતકાર કરનાર માતાપિતા બા-લકને દાસત્વમાં બંધનમાં નાખવાનું પાપ કમ કરે છે" બ્યાર બનાતકારે પણ આજ્ઞાપાલન જ જોવું એ ધર્મ નથી પણ અધર્મ છે ત્યાં માખાપ ને શિક્ષકનું કર્તવ્ય શું ? તે પણ

તેઓ ખતાવે છે: “ ગુણીયસ, નવી પરણેલી મુઝા સ્ત્રીને જેમ દક્ષ નાયક બળથી નહિ પણ કળાથી વશ કરી લે અને એ મુઝાનો રસ વધારે તેમ જ બાળકની બુદ્ધિને પણ કેળવવાની છે. જે આપણાં બાળક આપણા કરતાં વધારે બુદ્ધિવાળાં થાય એમ આપણી ઇચ્છા હોય તો તેમની બુદ્ધિને આપણી બુદ્ધિની બેડીઓમાં કેદ ન કરવી. કારણ માખાપની બુદ્ધિની માત્ર આત્માકર થવા શીખેલી બુદ્ધિ સ્વતંત્ર રીતે ઉઠવાનો અભ્યાસ પામતી નથી. બાળકની બુદ્ધિને પણ માખાપે ઘડેલી બેડીઓ નાખવી નહિ. પણ એ બુદ્ધિ જાતે ચાલે; પડે અને જડે અને શક્તિ હોય તો દોડે તેમાં માખાપે વિશ્વ ન નાખવું. એ બુદ્ધિ પોતાની કળાથી નૃસ કરે તો-કરવા દેવું. તેને વિદ્યા એ અન્ન છે. વિચાર એ વ્યાયામ (કસરત) છે. સ્વતંત્રતા એ તેના પ્રાણનું પોષણ કરનાર પવન છે. ઉત્સાહ એ તેની ક્રીડાભૂમિ છે. અને સંસારનું અવલોકન એ એને જીવન આપનાર પાણી છે. માતા પિતાનો ધર્મ એ છે કે એ પાણી નિર્મળ રાખવું. એ પવનને અપ્રતિરૂદ્ધ રાખવો. એ ક્રીડાભૂમિમાં અધમ મંગતિ જવા દેવી નહિ. અને એ વ્યાયામમાં ન્યૂનતા કે અતિશયતા થાય નહિ અને વ્યાયામને અંતે કરવા માટેલા લોહીથી ભરેલી નસોમાં અયોગ્ય પદાર્થને રથાને પોષક અન્ન જાય. માતા પિતા બાળીના અંકુશની સમાપ્તિ આટલામા થાય છે. બાળ્યાવસ્થામાં આટલા અંકુશમાં રહી બાલકની બુદ્ધિ મરજી પડે તેવું નૃસ કરે તે કરવા દેવું. એ અવસ્થા જેમ જેમ પૂરી થતી જાય તેમ તેમ એ બુદ્ધિના અન્ન સાથે બાળકના ભવિષ્ય પ્રવાણને યોગ્ય ભાષુ બરવું અને તેની ક્રીડાભૂમિમાં મુખ્ય દુઃખોથી ભરેલા સંસારનાં ચિત્ર ચૂકવા. દુષ્ટ પવન નિવારનાર તેમ પવનને સુગન્ધ વાહક કરનારા રસ એના ભવનના સર્વ ભાગમાં ચૂકવા એટલું સરતમાં રાખવું. યુવાવસ્થા-આદિ પ્રવાહો સ્વતંત્રતાને વધારનારા છે, તે કાળે આવા રસથી જે કામ યશે તે ગુણ શિક્ષાપાઠથી, નહિ થાય. માટે એના વિચાર રૂપ વ્યાયામને વધવાનાં સાધન જાણાં કરવાં. પણ તે એવાં હલકાં ન કરવાં કે પ્રમાદ થાય અને એવાં ભારે ન કરવાં કે અતિ થ્રમ થાય, અને અંતે એના અવલોકન રૂપ જીવનનો પ્રવાહ ગંગા જેવો રાખવો.—અર્થાત્ સર્વ કાળે શુદ્ધ ને જગતને પાવન કરનારો કરવો, અને મર્વગ્રાહી આકાશના પ્રતિબિંબનુ સર્વગે પ્રતિબિંબ સંશ્લેષનારો કરવો. પ્રાણી માત્રની તૃષા ભાગનાર, જીવન અર્પનાર, ચારે પાસની વતસ્પતિનો પોષક અને હિમાચલ જેવા ઉચ્ચ સ્થાનમાંથી સદા પ્રભવ પામેલો એ પ્રવાહને કરવો. સમુદ્ર જેવા વિશાળ અને પ્રાણોપક પ્રવાણમાર્ગ રૂપ ઇષ્ટાપતિનો—અને શુભ પણ મતત નીતિઓથી—માધક ગંગાપ્રવાહ જેવો બાલક બુદ્ધિના આ અવલોકનના પ્રવાહને કરવો. ગુણીયસ, શુદ્ધ વિદ્યાધાનનો માર્ગ અને પરિણામ આપે છે. અને પુત્રીનું સ્ત્રીત્વ અને પુત્રનું પુરુષત્વ લક્ષ્યમાં રાખી આ માર્ગ સેવાય તો તેના નિયમ ઉભયને સામાન્ય છે અને એ માર્ગ પુત્ર માત્ર અને પુત્રી માત્રનાં જાતકર્મ આદિ સંસ્કારોમાંનો એક આવશ્યક સંસ્કાર છે. એ સંસ્કાર ન આપે તે માતા અથવા પિતા મોનાના ધર્મથી બદ થાય છે.”

૧ શુદ્ધસ્યો, શિક્ષણના જે અતિ ઉચ્ચ વિચારો આપણને શિક્ષાપદ્ધતિનાં ચૂકાં બાયાન્તરિમાંથી નથી મળ્યા કે કેલવણીના સાસ્ત્રીય મંથોનાં નિરસ લખાણોમાંથી નથી પ્રાપ્ત થયા કે પાઠશાળાના અધ્યાપકોનાં શિક્ષણકલાનાં પિટૃપેયણાત્મક બાપણોમાંથી નથી સંભળાયા. તે આપણને આમ રસિકતાના મુગધી પ્રવાહમાં તરબોલ થયલા મળે છે. અને, પવિત્ર ધર્મ.

ભાવના—કર્તવ્યભાવનાનું આપણને બાન કરાવી હૃદયમાં બેઠે ઉતરી જાય છે. એ પવિત્ર વિચારોનો અન્ય શબ્દોમાં અનુવાદ કરી કાળક્ષેપ કરવા કરતાં ફરી ફરી વાર તેનું મનન કરવાનું સચવવું જરૂર છે. આપણી પ્રાથમિક શિક્ષણપદ્ધતિનાં આ સનાતન ખીજ-સૂત્રો છે. અને તેમાંથી જ આપણા શિક્ષણ વૃક્ષનું સંવર્ધન કરવાનું છે.

આપણી હાલની નવીન શિક્ષણપદ્ધતિ ‘સ્વ-પ્રવૃત્તિ’ અને ‘નિયંત્રણ-મોક્ષ’ એ બે પાયા પર ઉભી રહેલી છે. અને બાલકોને કેમ સ્વપ્રવૃત્તિમાં યોજવાં તથા કેટલો નિયંત્રણ-મોક્ષ તેને આપવો તેના વિચાર ને આચાર પાછળ જ પાઠશાલ સમર્થ મહાત્માઓ—પેરેટે-લોસી ને ક્રમ્બે પોતાનાં જીવન ગાળ્યાં છે. સ્વપ્રવૃત્તિ એ જ્ઞાનનું મૂળ છે, અને નિયંત્રણમોક્ષ એ આનંદનું મૂળ તથા બાળશુદ્ધિના વિકાસનું ક્ષેત્ર છે; એમ આપણને તે મહાત્માઓના વિચારો ને તેની યોજનાઓ પરથી જણાય છે. શ્રીયુતના ઉપદ્રા વિચારોનો આત્મા પણ આ બે જ હૃદયમાં રહેલો છે. તેઓ આપણા પ્રયત્નથી અવાયલો ખેરાક બાળકને ખવડાવવાની દિ-માયન કરતા નથી પણ જાતિ અનુભવથી બાળક પડવા, ઉડવા, ને દોડવાનું શીખે તેમ કરવાની ભલામણ કરે છે. અને તે વખતે બાળકને તેની ક્રોડશક્તિ નિરંકુશ જ છે એવું બાન માતાપિતા પામે કરાવા દે છે. સૌંદર્યસૃષ્ટિમંત્રિ બાળકનો જે નિર્દોષ, નિરંકુશ વિહાર તે જ નિયંત્રણમોક્ષ, તે જ શુદ્ધિચાંચક્યનું ખીજ, ને તે જ આત્મદત્તો આત્મા. આપણી શાળાઓમાં આ બંને બાબતોનો લગભગ અભાવ છે. શાળામાં દાખલ થયલા વિદ્યાર્થીને છ કલાક સખત નિયંત્રણમાં રહેવું પડે છે. તેનાથી નથી થયેલો બોલાતું, નથી થયેલો હસાતું શરાતું કે નથી ક્રીડા કરાતી. જતરડાના કાણુમાંથી જેમ વાળાને પાંસરદોર થઈને પમાર થવું પડે છે તેમ આપણા નિશાળ રૂપી જતરડાના છ કલાકના કાણુમાંથી બાળકને ચૂંચાં કર્યા વગર પસાર થવું પડે છે. અને આનું પરિણામ આપણને તરત જ જોવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે તે અંચલ બાલકો થોડી જ મુદતમાં એવાં તો મુસ્ત ને મુદ્દાલ થઈ જાય છે કે પોતાના નાક પર બે-ઠેલી માખીને પણ બિચાગં ઉડાડી શકતાં નથી. આપણું નિયંત્રણ શક્તિહીનતામાં ફરી જઈ આપણા સામું આવીને બેઠું રહે છે. અને આપણને નિર્ભય દેહધારી—અશક્ત આત્મા ઉત્પન્ન કરનાર તરીકે ઓળખાવે છે.

જેવું નિયંત્રણ મોક્ષના સંબંધમાં છે તેવું જ સ્વપ્રવૃત્તિના સંબંધમાં છે, હાલતો જે સિ-દ્ધક ઘણું બેલે તે ઘણી મહેનત કરે છે ને સારું શીખે છે એમ દલેલાય છે. સિદ્ધકે મોક્ષનું ને બાળકે માંભજતુ, સિદ્ધકે કરવું ને બાળકે જોવું, સિદ્ધકે પૂછતુ ને બાળકે પ્રત્યુત્તર આપવો એ આપણી હાલની પદ્ધતિ છે. બાળક પાસે જ કામ કરાવતુ જોઈએ એ સત્ર ફક્ત શબ્દોમાં જ રહ્યું છે. જેથી આધુનિક શિક્ષણમાં સ્વપ્રવૃત્તિને કોઈ અવકાશ નથી. પદાર્થવિજ્ઞાનના પાઠો કે જેને ઇન્દ્રિયો ને પ્રકૃતિ સાથે સીધો સંબંધ છે તે પાઠો પણ રક્ત વાંચીને જ ગો-ખાવવામાં આવે. એવી બધાં વસ્તુ સ્થિતિ હોય ત્યાં સ્વપ્રવૃત્તિ વિશે લખવાનું કે બોલવાનું ય શું રહે? વળી આ પ્રશ્ન ખરું છે કે જુદે જુદે સમયે દાખલ થયેલાં, જુદા જુદા વયનાં ને જુદા જુદા સ્વભાવનાં બાળકોને બધું સ્વપ્રવૃત્તિથી જ ગીખવા દેવું એ આકાશ કુસુમવત્ છે. અને તે ઇચ્છા ફલજ્ઞ જ્ઞાનસા જ છે. અને હાલતો બાળકો સ્વપ્રવૃત્તિથી જ ઉત્તરીને

મહોદ્ધાં ધાય ને શિક્ષકો તો માત્ર તેના સહચારી જ અને એવાં ચિત્રો આપણા શિક્ષણની રંગભૂમિ પર દેખાવાને હજી ઘણી વાર છે એમ કહેવામાં કંઈ ખોટું નથી.

હવે આપણે શક્તિ વિચારના બીજા અંગ પર નજર કરીએ. એ વિચારનું બીજું અંગ શિક્ષક છે. શિક્ષકનું ચારિત્ર્ય, તેનું જ્ઞાન, તેની ક્રિયા શક્તિ ને તેની રસિકતા વગેરેનો વિચાર આ અંગ પરવે પ્રાપ્ત થાય. ગોવર્દનભાઈ નવલઅંધાવળીની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે કે “બાલકનું ચિત્ત સમજવા, બાલકની રમતો સમજવા, બાલકનું મગજ પારદર્શક કરવા—જેનાર બાળક દશાનો રસિક હોયો જોઈએ.” અર્થાત્ વયોદૃઢ તથા જ્ઞાનદૃઢ હોવા છતાં જો બાળકમાં બાળક થઈ તેની સાથે ખેલે, તેના વિચારો જાણે, ને તેના નેતા થઈ તેની ક્રીડાઓને પોતાના થયેચ્છ રસ્તાપર ખેલાવે તે જ ખરો શિક્ષક. તેની પાસે જ બાળકનાં ચિત્ત પારદર્શક છે, અને તે જ તેના હૃદયમાં સાથીઆ પૂરી શકે છે. જેને બાલ સ્વભાવનું જ્ઞાન નથી, જેને બાલકોની રમતમાં રસ પડતો નથી, જેને બાલકો પર પ્રેમ નથી કે જેને બાલકની ગૃહણ ધારણ શક્તિના બળનો ખ્યાલ નથી, તે બાળકનો શિક્ષક થવાને યોગ્ય નથી. બાળકના માળી થવાને અગાધ જ્ઞાનની જરૂર નથી, પણ ઉત્કૃષ્ટ શૈલીની ને પૂર્ણ પ્રેમભાવથી વીંટલાવણી કામગીરી વૃત્તિની જરૂર છે. કુસુમ-કોષ બળથી ઉઘાડી કે ખીસાવી શકાતા નથી. પણ કળાથી તેનું સેવન કરવામાં આવે તો જ તે ખીલે છે. તેમ બાલકોના હૃદય—કોષ પણ પ્રેમભાવનાએ પરિપૂર્ણ સેવનથી જ ખીલવી શકાય છે. કઠોર નિયંત્રણથી કે જ્ઞાનના હથોડીથી નહિ.

વસ્તુગતિ આવી છે તેથી આપણા હાલના શિક્ષક મંડળ પર નજર કરતાં આપણને અગાધ નિરાશા પ્રાપ્ત થાય છે. આપણા મંડળના ઉપરની બધી માળી-કળાનો લગભગ અભાવ છે એમ સહજ જણાઈ આવશે. આપણામાં જ્ઞાન ગમે તેટલું હો પણ રસિકતા કે પ્રેમ તો નથી જ. આપણી દ્રવ્યોપાર્જન શક્તિ ગમે તેવી પ્રબલ હોય પણ શિક્ષણ-શક્તિ તો કુદરતની સહચાિણી નથી જ. આપણે ગમે તેવા આનંદી ને રમતીયાળ હોઈએ પણ તે બાળકના ટોળામાં તો નહિ જ. આપણી સૃષ્ટિ જ જુદી છે. આપણને બાળકની સૃષ્ટિમાં પેસવા જતાં શરમ આવે છે. આપણી વૃત્તિયો અત્યંત અસંતુષ્ટ છે. આપણું જીવન કલેશ-મય છે. અને આપણી નસોમાં રસનો છાંટો પણ નથી. તો ક્યાંથી આપણી શાળાઓ રસ-વાટિકા બને, ક્યાંથી આપણી શાળાઓ તે ખરેખરી શાળાઓ થાય અને ક્યાંથી આપણે શિક્ષકના નામને ખરેખરા યોગ્ય થઈએ. દેશ કરતાં મુબઈનું જીવન તો વળી અત્યંત અસંતુષ્ટ છે—અત્યંત કલેશકરક છે અને તેથી દેશના શિક્ષકો કરતાં પણ આપણે શિક્ષક મંડળ વધારે અસંતુષ્ટ, કલેશી, ચંચલ ને તુચ્છ છે. આમ હું કહું છું તેથી કદાચ આપણને ખોટું તો લાગશે પણ તે ખરું છે. અને ગોવર્દનભાઈએ પણ આપણી આવી જ પરીક્ષા કરી છે. તેઓ પરીક્ષામાં આપણને પાસ-નાપાસ કરીને કેન્દ્રીને જ બેથી રહ્યા નથી પણ માથે લાગે પ્રસંગને અનુસરતો એક ઉપાય પણ તેમણે બતાવ્યો છે. અત્યંત તેઓનો તીવ્રતા વિચાર અન્ય પ્રમંગોની વચ્ચે અપાયેલો છે ને તેથી તે સંપૂર્ણ નથી. આપણી કે શિક્ષણની સ્થિતિનો વિષય લઈ તેઓએ તે વિચાર દર્શાવ્યો નથી. પણ નવલઅંધાવળીની પ્રસ્તાવના લખતાં તેના ત્રીજા ભાગની કિમત આંકવાનો પ્રમંગ પ્રાપ્ત થયો અને તે પ્રસંગે તેઓ લખી ગયા છે કે: “બાળકોના ઉપાધિ-આધિયોની ચિકિત્સા ને ઔપદોપચાર એ નવલઅંધાવ-

ળીના ત્રીજા ભાગનો વિષય છે. અને જેને પોતાનાં બાળકોની ચિંતા છે તેણે આ ભાગ અવશ્ય વાંચવો ઘટે છે. x x તેમનાં અનેક સૂત્રો x x x ને તેનાં ભાષ્ય વાંચીને શિક્ષકને લાભ થશે તેમાં તો કંઈ નવાઈ નથી, પણ સાધારણ વાંચનાર પણ ખુશી થશે. અનુભવી માળાપને અનેક વિચારો સૂત્રો, ઘણાંક માળાપને બોધ મળશે અને અણસમજથી અતિ લાડ કરનારાં તેમ અજાણ્યે દૂર થનારાં માળાપના હાથમાં પહેલાં સનાથ છતાં અનાથ જેવાં બાળકોનો દુઃખોદ્ધાર કરવામાં સહાયભૂત થશે. શુભચાતનાં ટ્રેનિંગ કોલેજને છે તેવી મુખ્યાલમાં નથી એ નવાઈ છે. છાત્રામાં જેને દશ રૂપિયા પણ ન મળે એવા માણસો મુખ્ય આવી એથી બમણા ત્રમણા પગારમાં દાખલ થઈ ગયા છે, અને શિક્ષણ પદ્ધતિના નામથી પણ અજાણ્યા છે અને તેમના હાથમાં આ ઘાડી વસ્તીનાં બાળકો વર્ષોનાં વર્ષો સુધી ધસડાય છે. તેવા મહેતાશુ થયેલાઓની પાસે તો નવલ ગ્રંથાવળીના ત્રીજા ભાગના વિષયોમાં પરીક્ષા અપાવવી જોઈએ. આ વિષયોનો એકત્ર થયેલો સમુદાય તેમને અવશ્ય ઉપયોગી થવો જોઈએ.”

જો આ વિચારોનો અમલ ખાતા તરફથી કરવામાં આવે તો અવશ્ય ફાયદો થાય. કંઈ નહિ તોય શિક્ષકો કંઈક શિક્ષણ શૈલીનું પુસ્તકીઆ જ્ઞાન તો પ્રાપ્ત કરે જ. અને તેટલું પણ કંઈ જોણું નથી. જો કે આથી આપણું મંડળ ભારે કોલાહલ કરી મૂકે. પરંતુ આપણને યોગ્ય જ વખતમાં માલુમ પડી આવે કે આથી આપણે પ્રભુની વધારે પાસે જઈએ છીએ. કેમકે આપણામાં કર્તવ્ય ભાવના જાગૃત થાય ને તે આચારમાં રીતમર પરિણામ પામે તો આગળ કલા પ્રમાણે પરમ પુરૂષના પરમ ચતુર્માં સામેલ થવાનો ઉત્તમ વિધિ આપણે પાળીએ છીએ એમ ગણાય. અને એ કર્તવ્ય પરાયણતાથી આપણે તે પરમ પુરૂષનું અનુકરણ કરીને અંતે તેની સમીપે જઈ શકીએ તેમાં કંઈ શક નહિ.

જસ. અહીં શ્રીયુક્તના પ્રાથમિક શિક્ષણ વિષેના વિચારો-અત્યાર સુધી બહાર પડેલાં તેમનાં લખાણોમાંના-સમાપ્ત થાય છે. ગોવર્દનનામભાષિ શિક્ષણશાસ્ત્રી ન હતા. શિક્ષણ એ તેમનો ખામ વિષય ન હતો, કે એમની જીવન-મૌકાનું એ લક્ષ્ય ન હતું. તેઓ તો સાહિત્યકાર હતા, કવિ હતા, નવલ કથારકાર હતા. અને કવિમાં જે સ્વાતુભવ રસિકત્વ તથા સર્વાતુભવ રસિકત્વ જોઈએ તે ઘણી સારી રીતે તેમનામાં હતું તથા પરિપાક દશાને પામ્યું હતું. તેથી જ આપણે પિતૃધર્મના આતિથેય-વિધિ વિષે જોઈએ શિક્ષણ વિષે અતિ ઉત્તમ વિચારો વારસામાં મેળવી શક્યા છીએ. આ વારસાને લાપક થવામાં જ આપણો શિક્ષક ધર્મ સમાયેલો છે.

પશ્ચિમમાંથી હાલ જે વિચારોનો પવન વાય છે તે કરતાં આ વિચારો જુદા પડતા નથી. પરંતુ પશ્ચિમના વિચારો પશ્ચિમના જીવનમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે, અને તેથી તે આપણા જીવન-સાથે કદી કદી બંધ બેસતા આવતા નથી. પરંતુ આ વિચારો તો આપણી જ જીવન વિધિમાંથી તારવી કાઢેલા છે અને તેથી સર્વજિ તે આપણા જીવનને સાતુકૂળ છે. જે પવિત્ર ધર્મ ભાવના આપણને તેઓએ આપી છે તેવી ઉત્તમ ભાવના હજી સુધી આપણને વારસામાં મળી નથી. પુત્ર એ આપણો આમંત્રિત અતિથિ છે, તેનું આતિથેય કરવું એ આપણો ધર્મ છે અને તે આતિથેય પરમ પ્રભુના પરમ ચતુર્ની વિધિ પ્રમાણે જ કરવું જોઈએ એ એવી

તો ઉત્કૃષ્ટ રીતે આપણને સમજાવવામાં આવ્યું છે કે તેવો સ્પષ્ટ, સુંદર ને અસરકારક ઉપદેશ આપણે બીજાથી મેળવી શકીશું નહિ. તેમ જ આતિથ્યનો વિધિ જે હોય, રૂપ ને શક્તિ વિચારમાં આપણે જોયો તે પણ અન્ય સ્થાને મળવો હુલ્લભ છે. હવે આપણું કર્તવ્ય તો એ વિધિને આચારમાં ચૂકવામાં જ રહેલું છે માટે આપણે હંકમાં ઉપલા વિસ્તૃત વિવેચન પર નજર ફેરવી જઈએ.

૧. બાલક એ આપણો આમંત્રિત અતિથિ છે.

૨. આપણે આમંત્રણ કરેલું હોવાથી તેનું આતિથ્ય કરવું એ આપણો ધર્મ છે, આપણે ઘડી તેમાં ઉપકાર કરતા નથી.

૩. બાલકને યગ સામર્થ્ય આપવાનો આપણો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ.

૪. દૈવી સંપત્તિ ને જ્ઞાનથી પશુ-બાલકનો આત્મા સસિદ્ધ થાય છે, શારીરિક સંપત્તિથી તેની વેદો એટલે શરીર સંસિદ્ધ થાય છે અને રસ, ભક્તિ, પ્રાપ્તિ, સુંદરતા ઇત્યાદિથી તેની યગ સામગ્રી સંપૂર્ણ થાય છે. આ સર્વ સંપૂર્ણ કરવું તે માતાપિતાનું ને શિક્ષકનું કર્તવ્ય છે.

૫. આપણો ઉદ્દેશ એ પણ હોવો જોઈએ કે બાલક વ્યવહાર પણ બને.

૬. બાલક પિતાના આત્માની પ્રતિકૃતિ છે. માટે તેને આત્મવર્ત ગણી આત્મસાત્ કરવાને શિક્ષણ આપવું.

૭. એ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે વિષયોની અમુક કારણસર જ યોજના કરવી. હૃદયની સંસ્કૃતિ માટે સાહિત્ય, યુદ્ધિની વિશાળતા માટે શાસ્ત્ર, ચારિત્ર્ય બંધારણ માટે ઇતિહાસ અને પ્રવાસની ગરજ સારી બજેલાને ગણેલા બનાવવાને માટે ભૂગોળ શીખવવી જોઈએ એ નિરંતર લક્ષમાં રાખવું.

૮. ગર્ભવતીની સંભાવના એ બાલકના શિક્ષણની શરૂઆત છે.

૯. માતાનું જ સ્તન્ય બાલકને પાવું, પરાયું નહિ.

૧૦. આનંદ એ બાલકનું ચક્રવર્તી ગણ્ય છે.

૧૧. અનુકારક શક્તિને ખોરાક મળે માટે બાલકને એક જ ચૂરના સહવાસમાં રાખવો.

૧૨. બાલકની પગિય સૃષ્ટિ સદંતર નિર્દોષ રાખવી. સંસારના મહાન પવનનો સ્પર્શ શુદ્ધ તેને થવો નહિ.

૧૩. અપ્રગતિ એ જ જ્ઞાન પ્રાપ્તિની નીમરણી છે.

૧૪. નિયંત્રણ મોક્ષ અને બાલકની ક્ષીણતા સહચારીત્વ એ જ શિક્ષણ-શૈલીનો ઉત્તમ વિધિ છે.

૧૫. શિક્ષક બાલ દશાનો રસિક હોવો જોઈએ.

૧૬. હાલના અશિક્ષિત શિક્ષકોને કેળવવાને નવલઅંધાવળી કે એના જેવા જ શિક્ષણને લગતા ગ્રંથોની પરીક્ષા લેવાની યોજના અમલમાં મૂકવી જોઈએ.

મિત્રો, પવિત્ર આર્ય ધર્મ બાવનાના મંદિરમાં સ્થાપેલાં આ સોળ પરમ મત્ય મૂર્તિનાં આજે આપણે દર્શન કર્યાં. સંસારમાં મહાત્માઓની અનેક પ્રકારે પૂજા થાય છે. શ્રાદ્ધ સગવડો, જ્યેષ્ઠીઓ ઉજવવી, સ્મારકો સ્થાપવાં, ચૈત્યો ને કીર્તિસ્તંભો બનાવવા, ગુણાનુવાદ ગાવા ને શ્રવણ કરવા કે શાંત રીતે એકાંતમાં તેમના વિચારોનું મનન કરવું. આ સર્વ મહાત્માઓના પૂજા વિધિ છે. આપણો આજનો સમાગમ પણ આ રીતે આપણા તીર્થ સ્વરૂપ ગોવર્દનભાઈની પૂજા કરવાનો જ છે. ગૃહસ્થો, દેવ મંદિરમાં જઈએ, ખાલી ઘંટા વગારીએ, માર્યું નમાવી દેવમૂર્તિ મામે નમસ્કાર કર્યાં જેવું કરીએ અને હૃદયને કંઈ પણ ઉત્તર કે પવિત્ર કર્યાં વિના પાછા ફરીએ તો તે પૂજાવિધિ જેમ લગભગ નિષ્ફળ છે તેમ ચેતન તીર્થ અંગ પોના આવા પૂજા સમારંભમાં મામેલ થઈએ, કાન ઉઠાડી નાખી પૂજાવિધિના વટારવ સાંભળીએ, પણ હૃદયના આગળ બધ કરી તે વટારવનો પ્રતિબંધ અંત કરણમાં થવા ન દઈએ અને એમને એમ ઘડ તરફ પાછા વળીએ તો એ પૂજાવિધિ પણ નિષ્ફળ જ છે, આપણી આજની આ તીર્થયાત્રા નિષ્ફળ થશે એવી તુચ્છ આશા હું રાખતો નથી. કંઈ ને કંઈ-એકાદ સત્ય પણ આપણે હૃદયમાં ઉતારીને પાછા ફરીશું તો આજનો પૂજાવિધિ સરળ થશે. છેવટે આટલું જ પરમ સત્ય તીર્થ પ્રસાદી રૂપે લઈને આપણે ઉઠીશું તો પણ ઘણું છે — “કોઈ જીવ આપણે પેટે બાળક રૂપે જન્મ્યો માટે તેને આપણી ઈચ્છા પ્રમાણે બદલનાં નાખીએ એવો અધિકાર માતાપિતાએ ધારવાનો નથી.” આ શ' દોને સ્ટેન ફેરવી નાખીએ તો ‘કોઈ જીવ આપણને શિષ્ય રૂપે પ્રાપ્ત થયો માટે તેને આપણી ઈચ્છા પ્રમાણે બદલનાં નાખીએ એવો અધિકાર શિક્ષકે ધારવાનો નથી.’ અર્થાત આપણું શિક્ષક જીવન આપણી ઈચ્છાઓનો નિર્વાહ કરવા માટે નથી પણ બાળકમાં ઉદ્ભૂત જીવનનો આવિર્ભાવ કરવા માટે જ છે.

મુબઈ

તા. ૩૦-૭-૦૮

જીવાભાઈ અમીચંદ પટેલ.

સંગીતની મહત્તા અને

સ્ત્રીયોને સંગીત શિક્ષણની આવશ્યકતા.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૩૩૬ થી.)

સંગીતવિદ્યાકળાની પ્રશસા કરતાં કરતાં ઘણું કહેવાઈ ગયું, એ ઉપરથી તે શીખવાની કેટલી બધી જરૂર છે તેનો ખ્યાલ સહેજ આવી શકશે. સંગીતથી વૃત્તિઓને, તથા દુષ્ટ વિકારોને મારી નાખવાની ટેવ પડતી જાય છે, ને પછી તેનું પરિણામ એ આવે છે કે, સંસારવ્યવહારના નજવા કહ્યાઓથી, નજવી કળુસાધથી, હવકાઈ, તોછડાઈ વગેરે હલકી જાતની વૃત્તિઓથી આત્મામાં જે સંદાય અને વિશ્લેષ ઉપજે છે તે સંગીતના અનુરણી જીવનમાં જતાં રહે છે. માણસ જાતની શુદ્ધીને ઉન્નતિ આપનાર, મનુષ્યના હૃદયને સહૃદય, દયાળુ અને પ્રેમી બનાવનાર, મનુષ્યના આત્માર વિચારને વિશાળ અને ઉદાર બનાવનાર અને માણસ જાતના નરમાશ, દયા, ભાવિકપણું, શ્રદ્ધા, ઉદારતા વગેરે ઉચ્ચ સદ્ગુણોનું ખીજ રોપનાર સંગીત જેવી ખીજ કોઈ પણ કળા નથી એમ સર્વેએ સ્વીકારેલું છે. એટલા માટે એને દિવ્ય કળા ગણી છે. આપણા શાસ્ત્રોમાં સકલ બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ નાદથી જ કહી છે. યોગાભ્યાસીઓને માટે નાદાનુસન્ધાન, માત્રિકેને માટે મત્રશક્તિ, ભક્તોને માટે જપસિદ્ધિ માત્ર નાદથી જ મળે છે. આ પ્રકારે સંગીતની મહત્તા યોગ્ય રીતે સમજાય તો એ મહાન સક્ષમ સ્વરૂપમય વિદ્યા છે. સંગીત ભૂતવાદી જ આર્યાવર્તે પોતાની ઘણી ઉચ્ચતા ગુમાવી નાખી છે અને આપણે આપણા જીવનનું તથા આખા સંસારનું ગાન ગુમાવી કહ્યા વકાસના શુષ્ક સુથણમાં જ પોતાની વડાઈ માની બેઠા છીએ. સંગીતના વિશુદ્ધ આનંદમાં લીન થતા દરેક મનુષ્યો પોતાના નજવા તેમ મહોટા કલહોને, લાખી ટૂંકી આસાઓ અને ઈર્ષ્યાઓને, નિરાશા, દુઃખ અને રાગ દ્રેવવાળા હવકા મનોવિકારોને પૂર્ણ રીતે ભૂલી જાય છે અને પોતે કોઈ મહાન, સ્વતંત્ર સંપૂર્ણ, આનંદમય પદાર્થ છે, અનત જીવનમાનું એક બિન્દુ છે એવો સાક્ષાત્ અનુભવ કરી શકે છે. સંગીતની આવી હૃદય વિસ્તારનારી, સંસારની પારને અનુભવ કરાવનારી, અને માણસ જાતને સંસારવ્યવહારની કુટિલતા-અધમતામાંથી મુક્ત કરી આનંદના અનુભવનો માર્ગ બતાવનારી અસર ન હોત તો તેનો આશ્રય વિદ્વાનોએ કયો જ નહોત. જગતમાંના ઉત્તમ ધર્મો સંગીતની સહાયતા વિના પ્રવર્ત્યા કે ટક્યા નથી એ પણ બહુ ખ્યાલમાં રાખવા જેવી બાબત છે. સુધરેલા દેશોમાં સંગીત એ મોઈ પણ શિક્ષણ પદ્ધતિનું ઘણું જ જરૂરીઆતનું અને મુખ્ય અંગ ગણાય છે. મનુષ્યના જીવન ઉપર સંગીતની આવી દિવ્ય અસર છે તો એ પણ સ્પષ્ટ જ છે કે, તે જાણવાની દરેક મનુષ્યને કેટલી બધી જરૂર છે. પરંતુ સ્ત્રી વર્ગને માટે સંગીત શીખવાની ખાસ બનામણુ વિદ્વાનો તરફથી થતી અનેક વાર જોવામાં આવે છે તેનું કારણ પણ એ જ છે કે, આ અધમ વ્યવહારની પારના અગાધ શાંતિમય વિસ્તાર વાળા પ્રદેશનો અનુભવ સંગીત કરાવે છે, તે અનુભવનો એક મૃદુતાસ્પ મહાન બહાર સ્ત્રીયોના હૃદયમાં ભરેલો હોય છે, સંગીત જ્યારે એ મહાન બંદારમાંથી જન્મી બહાર નીકળે છે ત્યારે તો આ અધમ વ્યવહારની પારનો વિશાળ શાંતિ-આનંદનો વિસ્તાર અનુભવાવા ઉપ-

રાત, માણસને પોતાપણનું પશુ જાન બચાવી તેને પરછવનમાં વિલીન કરી ઓગાળી નાખે છે. આથી જ સાહિત્યના અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારકોએ સ્ત્રી જાતિને સંગીત એક ખાસ ગુણરૂપ હોવા વિષેનું એકે અવાજે સ્વીકાર્યું છે. આ પ્રકારે સંગીતનું જેટલું માહાત્મ્ય વર્ણવીએ તેટલું થોડું છે. સંગીતનું માહાત્મ્ય વર્ણવતાં સંગીતરત્નાકરના કર્તા શાસ્ત્રિયે જ કહે છે તેથી વિશેષ આપણે શું કહી શકીશું ? તે કહે છે કે—

तस्य गीतस्य माहात्म्य के प्रशस्तितुमोक्षते ।

धर्मार्थकाममोक्षाणामिदमेवैकसाधनम् ॥ ૩૦ ॥

(સંગીત રત્નાકર, સ્વરાધ્યાય. ૧-૧)

જે સંગીત ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થના સાધન રૂપ છે તેના માહાત્મ્યને વર્ણવવાને કોણ શક્તિમાન છે ?

પ્રકરણ ૨ નું.

સંગીત ન્યારે એટલું બધું દેવી અને ઉચ્ચ છે ત્યારે તેને શ્રદ્ધા કરવાનો અધિકાર કોને વિશેષ હોઈ શકે ? સ્ત્રીને કે પુરૂષને ? હુ ધાર છું કે, બંનેને સરખી રીતે હોવો જોઈએ; પરંતુ સક્ષમ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં તો પુરૂષના કરતાં સ્ત્રીને જ એનો વિશેષ અધિકાર છે. કેમકે, સંગીત એ જે અર્થે સક્ષમ, નાણુક કે લલિત કલા છે તે અર્થે તેને પ્રકટ થવાનું સ્થાન પણ તેવું જ જોઈએ. પુરૂષના કરતાં સ્ત્રીનો કંઠ કુદરતે જ મધુર, તીણો, અને સંગીતપ્રિય બનાવ્યો છે, તેમ તે કંઠમાંથી નીકળતું સંગીત જે હૃદયમાંથી મળી ઉત્પન્ન થાય છે તે સ્ત્રી હૃદય કેટલું બધું મધુર, સહૃદય અને પ્રેમામૃતથી મતત દ્રવનું હોય છે ? સંગીતને માટે જો કોઈ ઉત્તમ માનમહેત્વ પરમાત્માએ નિર્માણ કર્યું હશે તો તે સ્ત્રીહૃદય જ છે. પુરૂષના કંઠોર, વજ્ર જેવા નિષ્કુર હૃદયમાંથી સંગીત નિર્માણ થાય તે ન થયા સરખું જ છે. વજ્રના આપાતમાં અને પુષ્પના પ્રહારમાં જેટલો તણાવત છે તેટલો તણાવત “પુરૂષ હૃદય” અને “સ્ત્રી હૃદય” માંથી ઉત્પન્ન થતા સંગીતમાં સ્વભાવત. જ છે. તથાપિ બધાએ પુરૂષો કંઈ નિષ્કુર, શુષ્ક હૃદયના હોતા નથી; ને જો તેવા હોય તો તેઓને સંગીતની પિછાન સ્વપ્ને પણ થતી જ નથી; પરંતુ જે પુરૂષો સહૃદય હોય છે, સક્ષમ કલાના ભોગી હોય છે, અને ગમધપુગમાં સંપ્રહાયલા મધની પેઠે જેમનાં હૃદયો દરેક ક્ષણે સક્ષમ પુષ્પાપાતથી દ્રવી ઉડે છે તેમના અને સ્ત્રીઓના હૃદયમાં કરોડ ફેર હોતો નથી; તો પાંચ પરમાત્માએ એવા સહૃદય સ્ત્રી પુરૂષોમાંથી, પુરૂષના કરતાં સ્ત્રીને કંઠ-સ્વર અતિશય સંગીતાનુકૂળ બનાવ્યો છે, અને હૃદય પણ સતત સંગીતપ્રિય-મય બનાવ્યું હોય છે તે તરફ વિચાર કરતાં સ્ત્રીને જ સંગીતકલાનો ચમત્કાર બતાવવાનો અધિકાર વિશેષ મળી શકે તેમ છે. સ્ત્રીઓ એ પવિત્ર અધિકાર ભોગવે અને સુસ પુરૂષોના જેવો સ્વર ધરે તેમાં જ સ્ત્રી જાતિની શ્રદ્ધા છે, તે ઉપરાંત આ જ છે તેમને “દેવ પુરૂષો” બનાવવાની સત્તા સ્ત્રીઓના હૃદયમાં રહે તેવા હેતુથી-જ, તેને જ રત્ના કરવાના હેતુથી-સ્ત્રીઓને પરમાત્માએ સંગીતાનુકૂળ

શરીર, મન, વાણી આખ્યાં છે તેનો યથાવિધિ ઉપયોગ કરવાથી સ્ત્રીની મહત્તા નિરવકાશ છે એમાં શક નથી.

સંગીતની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ જોઈશું તો પણ તેથી ઉપરની જ બાબત સિદ્ધ થઈ શકે છે. સંગીતનો પ્રસાર કરવા માટે સુરૂપ જાતિએ જેમ શ્રમ લીધો છે તેમ સ્ત્રીઓએ પણ લીધો છે. આર્ય સંગીતશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં જે કથાઓ આર્યોના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં છે તેમાં એમ કહ્યું છે કે, સંગીતના મૂળ જ્ઞાતા મહાદેવ અને પાર્વતી હતાં. ત્યાર પછી બ્રહ્મદેવ, ભરતમુનિ વગેરે થયા છે. બ્રહ્મદેવે ભરતને નાટ્યશાસ્ત્ર શીખવ્યું. તે ભરતે ગંધર્વ અને અપ્સરાઓને શીખવ્યું. પછી ભરતે ગંધર્વ અને અપ્સરાઓને લઈને નાટક, નાચ અને નૃત્ય એ ત્રણ મહાદેવજી આગળ બજવી બતાવ્યાં. મહાદેવજી તાંડવનૃત્ય (મર્દાની નાચ) જાણતા હતા, તેમ પાર્વતીજી લાસ્યનૃત્ય (જનાની નાચ) જાણતાં હતાં. એ પાર્વતીજીએ લાસ્ય સંગીત ભરતને શીખવ્યું અને તે ઉપરાંત બાણાસુરની પુત્રી જે ઉષા-આબા તેને પણ શીખવ્યું. એ ઉષાએ દ્વારકાની ગોપીઓને શીખવ્યું. ગોપીઓએ સૌરાષ્ટ્ર દેશની સ્ત્રીઓને શીખવ્યું, અને તેઓએ જુદા જુદા દેશની સ્ત્રીઓને શીખવ્યું. આ રીતે નૃત્ય-સંગીત કળા પરંપરાથી આ લોકમાં ઉતરી આવ્યા વિષે સંગીતરતનાકરમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે. આજે પણ સંગીત જીવંત અથવા જગત્ જોત રાખવાનું ખરૂં માન સ્ત્રીઓને જ ધટે છે. લક્ષ, જનોઈ, ખોળો ભરવો વગેરે માંગલિક પ્રસંગોમાં સ્ત્રીઓ જ માંગલિક ગીતો ગાઈ મંગલ પ્રસંગને મંગલ બતાવી દે છે. તેમજ અમાંગલિક પ્રસંગોએ રાજ્યા વગેરે ગાઈને સ્ત્રીઓ જ સંગીતદારા દુઃખિને દિવાસો આપે છે એટલું જ નહિ પણ, આ જગત પંખીમેળો છે, નાશવંત છે, આખર મૃત્યુ છે અને પરજીવનમા ન્યાય છે છતાં આત્મા અમર છે. શોક કરવો નકામો છે એ વગેરેનો આભાસ પરજીવો જેવા મગીતોથી સ્ત્રીઓજ આપે છે. આપણો સંસાર કેળવાયેલો નથી એ ખરૂં છે. પણ એ નહિ કેળવાયેલો છતાં નહાની બાળકીથી તે એક ઘરડી ડોરડી સુધી દરેક સ્ત્રીઓ સાંસારિક ગીતો આપસ આપસમાંથી જ શીખી લઈ, એક બીજાને ગુરુ-શિષ્ય કરી લઈ, વગર શિક્ષણ આપે ગીતો જ્ઞાતાં શીખે છે. તેમને આપણે કોઈ પણ વખતે ખાસ શિક્ષક રાખી શિક્ષણ આપેલું હોય છે ? જા, નહિ જ. તેમનો એવો સ્વભાવ છે ત્યારે જ આજે આપણે થોડું ઘણું સંગીત સાંભળી શકવાને બાગ્યશાળી થઈ શક્યા છીએ.

* લાસ્યમસ્વામતઃ પ્રીત્વા પાર્વત્યા સમદીદિશત્ ।

વુદ્ધ્વાડય તાણ્ડવંતણ્ડોર્મર્ત્યેમ્યો મુનયોડવદન્ ॥ ૬ ॥

પાર્વતી ત્વનુશાસ્તિ સ્મ લાસ્યં વાણાત્મજામુવામ્ ।

તયા દ્વારવતી ગોપ્ય સ્તામિઃ સૌરાષ્ટ્રપિતઃ ॥ ૭ ॥

તામિસ્તુ શિક્ષિતા નાર્યો નાનામનપદારિદાઃ ॥

एवं परम्पराप्राप्तमेतद्देहोके प्रतिष्ठितम् ॥

સંગીતનો હિંદુ નર્તના ધ્યાયઃ

પાર્વતીજી પછીથી, પણ ઘણીક જીઓએ સંગીતના સારા સારા ગ્રંથો રચ્યા હતા એમ જૂના ગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે. સંગીતરત્નાકરના કર્તાએ પોતાની પહેલાં યદ્ય ગએલા અથ કર્તાઓનાં નામો ગણાવેલાં છે તેમાં દુર્ગા, શક્તિ અને રંભા એ ત્રણેનાં નામ આવે છે. એ ત્રણેએ ગ્રંથો રચ્યા હતા અને તેમના ગ્રંથો ઉપરથી તથા બીજા અનેક ગ્રંથ કર્તાઓના ગ્રંથો ઉપરથી સંગીતરત્નાકર રચ્યો એમ કર્તા પોતે જ જણાવે છે. તમામ વિદ્યાઓની મૂળમાતા જે સરસ્વતી તે તો સદા સંગીતમાં જ તપીત યદ્ય ગએલી વર્ણુવેલી છે. જેમકે—

સંગીતનિરતા નિત્ય વાચાનન્દસ્વરૂપિણી ॥

તથા સરસ્વતી વીણાવાદને નિરતાઽમવત્ ॥ ૯ ॥

મંગીતપારિખત.

તેમજ—

નાદાચ્છેસ્તુ પર પારં ન જાનાતિ સરસ્વતી ॥

અચાપિ મજ્જનમયાત્તુર્વા વહતિ વક્ષસિ ॥

(પ્રકીર્ણ.)

જોટલે, વાદનાં આનંદમાં એકસ્વરૂપ યદ્ય ગએલી જે સરસ્વતી દેવી તે નિત્ય વીણા વગાડવામાં નિમગ્ન યદ્ય ગએલી છે, એ સંગીત નિરતા એવી જે મરરવતી તે આ નાદ ક્ષી સમુદ્રનો પાર પામવા માટે વીણાનાં તુલણ છાતી સાથે ગાખી નાદમહામાગમાં તરવા પડેલી છે, તે પ્રત્યક્ષ દેવી પણ તેનો પાર પામી શકતી નથી, જેથી દુખી જવાની પ્લીકથી હજી પણ તુલણ વહે છે. આ કલ્પનાથી જીનો સંગીત પ્રત્યેનો અધિકાર પૂર્ણ રીતે સ્પષ્ટ વવામાં આવ્યો છે.

પ્રાચીન કાળમાં આપણા દેશમાં જીઓને શિક્ષણ બહુ જ છૂટથી અપાતુ હતું એમાં તો કશો શક જ નથી. એ શિક્ષણ ગમ્મ ગણુઓની પુત્રીઓથી તે સારા ગૃહસ્થની પુત્રીઓ સુધી અપાતું હતું. રાજપુત્રોને જેમ બધી ૧૪ વિદ્યાઓ અને ૬૪ કળાઓ શીખવવામાં આવતી તેમ રાજકુમારીઓને પણ સંગીતતંત્ર શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. એને માટે ધર્મિ હાસમાં અનેક પુગવા છે. એક પુરાવો તો ઉપરની કથામાં આવી જ ગયો છે. બીજો પુરાવો મહાભારતના વિરાટ પર્વમાં છે. વિરાટ રાજાની પુત્રી ઉત્તરાને મંગીત, નૃત્યાદિ કળાઓ આવડતી હતી એ પ્રસિદ્ધ જ છે. પ્રસંગ એવો હતો કે, દુર્યોધનની સાથે જુગાર રમતાં હારી બેઠેલા પાંડવોને ૧૨ વર્ષ સુધી વનવાસ ભોગવવો પડ્યો હતો અને ૧૩ મું વર્ષ શુભ રીતે ગાળવાનું હતું. એ તેરમા વર્ષ પાંચ પાંડવો અને દ્રૌપદી જુદે જુદે વેશે વિરાટ રાજાની પાસે નોકર તરીકે રહ્યા હતા. તેમાં અર્જુન જીનો વેશ લઈ-ફાતડો બની વિરાટ રાજા પાસે આવ્યો. વિરાટ રાજા તેને જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યો. પછી રાજાએ પુછવાથી અર્જુને કહ્યું કે, માફ નામ ગૃહજવા છે, મું નાચવાની વિદ્યામાં, ગાયનવિદ્યામાં અને વાદનકળામાં પ્રવીણ છું. આમ કહેવાથી રાજાએ તેને પોતાની પુત્રી ઉત્તરાને બણાવવા માટે રાખ્યો. એ અર્જુને

ઉત્તરાને, તેની અનેક સખીઓને, તથા તેની સર્વ દાસ દાસીઓને ગાયન, નર્તન, વાદન શી-
ખવું હતું. એને માટે જુદી ખાસ નૃત્યશાળા બંધાવી વતી, અને ત્યાં જ ખાસ શિક્ષણ
અર્જુન આપતો આ ઉપરથી જણાય છે કે, સંગીત વિદ્યાકળાનું શિક્ષણ નહાનપણુમાં બીજી
બધી વિદ્યાઓ સાથે જ અપાતુ હતું એમાં કશો શંક નથી ગમાયણ કાળમાં પણ સંગીતનું
શિક્ષણ નહાનપણુમાં અપાતુ હતું સમયન્દરજના પુત્ર લવ અને કુશ એ બંને કુમારોને મ-
ગીત શીખવ્યું હતું તે તો પ્રસિદ્ધ જ છે, માત્ર પુત્રીઓને તે શિક્ષણ અપાતું કે કમ તે
વિશે સ્પષ્ટ જ્ઞાય પણ લખેલું નથી કેમકે તેવો પ્રસંગ ગમાયણમાં જોવામાં નથી આવતો,
પરંતુ મહા ભારતમાં કહ્યું છે કે રાવણની માતાઓ સંગીત ઉત્તમ જાણતી હતી એ પરિપાટી
રાજપુત્રીઓના સળધમાં હોતી જોઈએ કેમકે ગમાયણ કાળની પૂર્વ ધર્મ ગયેલા અનેક રાજ
ઓના વર્ણનમાં એવું વાચવામાં આવે છે કે, રાજપુત્રીઓ પોતાની સખીઓ અને દાસદા-
સીઓ જોડે, વન ઉપવનમાં સંગીતો ગાતી, હાથ જેમ ગરબા ગાવાનો રિવાજ છે તેમ ગરબા
જગાવતી અને હૃદયી મગીતોનો ઉપયોગ કરતી એ રિવાજ યુદ્ધના સમય મુધી તો હતો
જ રાજપુત્રો અને રાજપુત્રીઓને નહાનપણુમાં અનેક વિદ્યાકળાઓનું શિક્ષણ અપાતું હતું,
એને માટે આર્ય લલિતવિસ્તર નામના અતિ પ્રાચીન ગ્રંથમાં કહ્યું છે એ ગ્રંથમાં જે
જે વિદ્યાઓ ગણાવી છે તેની યાદીમાં પ્રથમથી જ સંગીત, નૃત્ય, નાટ્ય, ચિત્ર, એ વિદ્યાઓ
આપવામાં આવેલી છે

એ અતિ પ્રાચીન કાળ ઓગળી આવતા ઈ મ ના લગભગ આવીએ તો ત્યાં પણ
કર્મક પૂનામાં મળે છે ખરા પ્રખ્યાત કવિરાજ કાલિદાસે માલવિકાગ્નિ મિત્ર નાટક લખ્યું
છે તેમાં માલવિકા જેવી ઉચ્ચ ડુગલી રાજકુમારીને ગાયન તથા નૃત્ય શીખવવા માટે
ગણદામને નાખ્યો હતો એમ ખતાવેલું છે જ. ત્યાર બાદ ઈ સ ના ૫-૬ માં સૈદામાં
જે નાખ્યો લખાયા તેમાં બાણમત્તની કાદબરી સર્વ પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં કાદબરી પોતે મગી-
તમાં, વીણાદિ વાદનમાં પ્વી ત્રવીણ નીતરેલી તે જાણીતી વાત છે આ કાળ પછી મગી
તનો અતિશય વધારો થયો હતો ૮ માં સમ્રાટ સ્વાયલા શૂદ્રકે કવિ કૃત મૃચ્છકટિક નાટક
વાચવાથી જણાય છે કે, આરુદત્ત જેવા દરિદ્રીના ઘરમાં પણ વીણા વગેરે વાદ્યો હતા, તો
૫૭ી સારા ગૃહસ્થના ઘરમાં કેમ ન હોય ? ઈ સ ૧૨ માં સૈદામાં મગીત મપૂર્ણ અવ-
સ્થામાં આવેલું હતું તે વખતે સંગીતના અનેક ગ્રંથો લખાયા તેમાં કેટલીક સ્ત્રીઓએ પણ
સંગીત ઉપર ગ્રંથો રચી રાખ્યાનું અનુમાન થઈ શકે છે. સંગીતરત્નકરની જ્યના પણ
સારે જ ધર્મ હતી બાગમાં જ સૈદામાં સોમરાજ નામનો કોઈ રાજા ધર્મ ગયો તેની
ગણી સવલહેવી સંગીતમાં તો અતિશય જ પ્રવીણ હતી એ ગણીએ જર સભામાં પોતાના
પતિની સામે જોડી, અલંકાર કુશળતાથી ઉત્તમ સુમધુર સંગીત કર્યું હતું એ કાળમાં આમ
કરેલું એ ઘણું માનવતું ગણાતું હતું અહા ! પ્રાચીન કાળ ગયો ! ગયો તે સાથે સર્વ વિદ્યા
કળા પણ લેતો ગયો સ્ત્રીઓ કેવી સંગીતકુશળ હતી ! તેઓ પોતાના પતિને પોતાની સંગીત
ચાતુરીથી, મૃદુ મૃદુ સ્વરોથી, પોતાના ઝિજ્ઞરકંઠથી કેટલી બધી આનંદ આપતી હશે ?
અસ્તુ ! એ સુવર્ણ કાળ, એ આબાહાતીનો કાળ, એ વિદ્યાકળા નાશ પામ્યો, અને ઘણી
પરંપરાઓ જુસાર્ધ ગઈ. માપ ગયા તે લીસોટા રહ્યા. એ લીસોટાઓને જોઈને જ આનંદ
પામવાનું રહ્યું !

અકબર બાદશાહના વખતમાં સંગીતનો સર્વ હિંદમાં પૂર્ણ રીતે તપતો હતો. તેની પાસે તાનસેન, બેબુ બહાવરો, ગોપાળ નાયક વગેરે ઉત્તમ ઉત્તમ ગાયકો, સંગીત શાસ્ત્રીઓ હતા. આપણામાં જન્મ બોજ વિક્રમના નામ વિદ્યાની વૃદ્ધિને માટે અમર યર્ધ ગયા છે તેમ અકબરનું નામ સંગીત વિદ્યા ઉપર તેણે બતાવેલા અપૂર્વ પ્રેમ અને શોખને માટે સદા અમર રહેશે. તાનસેનને એક વખતે બાદશાહે દીપક ગગ ગાવાની ફરમાવશ કરી, અને તે તેણે ગાઈ બતાવ્યો. એથી તાનસેનના શરીરમાં તીવ્ર અગ્નિદાહ થઈ ઉઠ્યો. તેની શાંતિ કોઈ પ્રકારે નહીં થઈ ત્યારે તે યોગ્ય ઔષધ મેળવી થએલું દર્દ મટાડવાની ખાતર ઔષધને માટે હિંદુસ્થાનની સુસાદ્રી કરી ફરતા ફરતા તે વડનગર આવ્યો. ત્યાં તેને હિંદુ નાગ સ્ત્રીઓ ઔષધ કર્યું-તે એવી રીતે કે, મેઘમંદાર ગાઈ પ્રત્યક્ષ વરસાદ વસાવી તેના પાણી અને પવનની ઠંડી લેહેરથી તાનસેનને સારો કર્યો એ વિષેની કથા તો મર્વના જાણવામાં છે જ. એ કથા આ પ્રમાણે છે—દીપકથી દાગ્રેયે તાનસેન ફરતો ફરતો વડનગર શહેરની ભાગોળે એક ઝાડ નીચે પણ પનિહારીઓના પનથટ પાસે આવીને ઉતર્યો ત્યાં તેણે એવો અમત્કાર બોલ્યો કે, કેટલીક સ્ત્રીઓ કુવામાંનું પાણી કઢાવવા માટે સાથે દોડ્યાં લાવતી, ને કેટલીક તો માથે દોરડું પણ નહિ લાવતા માન અવાજ-તાદની સત્તાથી કુવામાંનું પાણી ખેંચી લેઈ ખેડા બરી જતી !! એ બરી જવાની રીત તેણે આ પ્રમાણે જોઈ—જે સ્ત્રીઓ દોરડા લીધા વિના આવતી તે સ્ત્રીઓ પોતાના તાંબા પિત્તળના ખેડા કુવાના કિનારે મૂકી, આગ-ળીથી ધડના કિનારા ઉપર આધાત કરી તેમાંથી જે સ્વ નીકળતો તે સ્વરમાં સંગીતનો કાંઈ એવો મગ કઢાવતી કે તે મગની શક્તિથી પાણીનું આર્યણ થતા કુવામાંનું પાણી ઊંચું ચડતું, ને એ રીતે ઉપર ચઢેલું પાણી ખેડામાં લેઈ ખેડા બરીને સ્ત્રીઓ ગામમાં જતી. આ બનાવ જોઈ તાનસેન છક થઈ ગયો. તેને આશા મળી કે, મને અહિંથી ઔષધ ખાસ મળી શકશે જ. તાનસેન ખુશી ખુશી થઈ ગયો એવો બનાવ તે જોઈ જોયા કરતો એક દિવસે માયકાગ થયે હતો, પનથટ ઉપર કોઈ પણ પનિહારી નહોતી એવા મમયમાં એક સ્ત્રીને જંગલ વાન લાગવાથી એકલી પાણી બના આવી. તે આવી, ખેડા કુવાના કિનારે મૂકી, સ્વર કઢાડી મગ ગાયો, મગ ન જ જમ્યો જેટલા પ્રમાણમાં મગ જમ્યો તેટલા પ્રમાણમાં પાણી સેહેજ ઊંચું ચડતું ને પછી નીચે ખેસી જઈ શકી જતું આવું કાણુ મ્પટ હતું સાયકાગ, પોતે એકલી, કોઈ સાહેલીનો સંગાય પણ નહોતો, અંત કરણ બયબીત હતું, ચિત્તવૃત્તિ કેકાણે નહોતી તેથી સંગીતનો યોગ બનાવ્યો સધારો નહોતો, અને તેથી ધારેલા કાર્યમાં નિર્બંધ નીવડી. તાનસેન બધો અમત્કાર જોતો જોતો હતો વારંવાર પાણી ઊંચું ચઢી આવે ખરું, પરંતુ હાથ દોઢ હાથ નીચું રતી જતું. એથી તે સ્ત્રીનો હાથ પહેલી શકતો નહોતો એ જમરાયતી સ્ત્રીની દયા આવવાથી ઝડ તાનસેને તેના રાગમાં પોતાનો નાગ પૂર્યો પછી શુ પછું !! પાણી એકદમ ઉછળેા મારી કુવાની બહાર વહેવા માડ્યું એ સ્ત્રી એથી ખુશી થઈ, પાણી બરીને ગામમાં આવી ગઈ.

વડનગર પ્રાચીન કાળથી અતિ પ્રખ્યાત છે. એ નગરીની જાહોજલાલી એક કાળે અતિ હતી. ત્યાં ઉત્તમોત્તમ સન્નારીઓ અનેક શાસ્ત્રકળામાં પ્રવીણ હતી ત્યાના કોઈ મહાધનાદ્યને ત્યાં બે પુત્રીઓ હતી તેઓ સંગીતકળામાં મહા સમર્થ અને નિપુણ હતી એમને માટે એમ કહેવાય છે કે, તાનસેન અને એ પુત્રીઓને એક જ ગુરુ તંત્રથી શિક્ષણ મળ્યું હતું.

એ પુત્રીઓનું નામ “ તાના ” અને “ નારી ” એવું સંગીત સૂચક નામ પાડવામાં આવેલું હતું. તેમાં તાના મહા કુશળ હતી. તેણે પોતાનો હુન્નર અતિથય વધાર્યો હતો. તેની પાસે ૩૬ કુશળ દામીઓ હતી ને તે દરેકને તેણે સંગીતમાં કુશળ બનાવી હતી. તાના પોતે સ્વર ઓળખવામાં એટલી બધી પ્રવીણ હતી કે, પોતાની દામીઓ દોરડાં વિના કુવાનાં પાણી ભરી આવતી ત્યારે તેમાંનું પાણી સુવર્ણની વાટકીમાં લઈ તેમાં ચંદનના લાકડાનો કટકો નાખી, તેનો અમુક છેડો ઉત્તરમાં કે દક્ષિણમાં રહેતો તે ઉપરથી આ, પાણીમાં સ્ત્રીનો અવાજ છે કે પુરુષનો અવાજ છે તે પાખી કહાડતી ! ! જે દિવસે તાનસેને પોતાનો સુર પૂરવોને પાણી ઉપર આપ્યું હતું તે દિવસે એ પાણીની પરીક્ષા કરી જોતા તેમાં પુરુષના અવાજનું મિશ્રણ જોવામાં આવ્યું આથી તેને વહેમ પડતાં દાસીને પૂછવામાં આવ્યું. દાસીએ બનેલી બીના કહી દીધી. આ ઉપરથી તે જ વખતે તાનસેનને પોતાની મંગીલશાળામાં બેસાવી લીધો, અને પરસ્પર ગુણીજનો બેટાં અને બાપુ આવદ થયો. પછી તુરત જ બંને નાગર પુત્રીઓએ પોતાની બધી (૩૬) દામીઓને બેસાવી લીધી અને જોને પોતે પોતાનાં વાહનંત્રો મેળવીને તૈયાર કંવાનું કહ્યું. આ પ્રમાણે પોતાની શેઠાણીનું દરમાન ચતા સર્વેએ તમામ વારા મેળવી તૈયાર કર્યા. પછી ત્યાં મવાલ એ ઉભો થયો કે, સરઆલમાં ગાવું કેણું ? તાનસેને ગાવું કે તાનાએ ગાવું ? તાનાએ દીપક રંગ કહી પલ્લુ ગાયો નહોતો તથા સાંભળ્યો પણ નહોતો. અવબત ક્યાથી ગાય ? એવા તોન રંગને માટે એ નાગરુક લતાઓ શું યોગ્ય હતી ? નહિ, નહિ. એ તો પુરુષોથી જ થઈ શકે તેમ હતું. તાનાએ તાનસેનને દીપક રંગ સંજ્ઞાવવાની દરમાલ કરી. તાનસેન ખિન્ન થયો. તેણે નમ્રતાથી કહ્યું કે, બાદશાહના દર-બારમાં એથી જ મારી આવી અનુદયા થઈ ગઈ છે, ને આપ વળી એ જ દરમાલ કરો છો ? તાનાએ કહ્યું, રિક્ત નહિ, અમો તેનું ઔષધ કરીશું. સાવકાળ વીતી ગઈ હતી દીવા પ્રકટાઈ ગયા હતા, પંતું તે પુનઃ જોતવી નાખ્યાં આઝા આઝા સંધ્યાના અધકારમાં જ દીપક રાગ શરૂ કર્યો. રાગની આલાપ મંપૂર્ણ અંશે જામી. જે ઓરડામાં આ પ્રયોગ આવતો હતો તે ઓગ્રાના વાનાવરણના રાગના આવાપ, તાન, પચટાની કંપારીઓ ઉત્પન્ન થવા લાગી. આદ્યતોત્તરગો પોતાનું કાર્ય કરવા લાગ્યાં. ઓરડાના વાતાવરણમાં વાયુના અનંક તરવોના ગતકણો હતા જ, તેમાંથી ગંધક, ફેરફરમ, ઓકરીજન વગેરે જ્વાળાપ્રાદી તરવોનાં પગાણુઓ છૂટાં પડી નૃત્ય કરવા લાગ્યાં એ નૃત્યમાંથી તંગો ઉપર તંગો ઉત્પન્ન થતા દીવાઓની ખુશ્કઈ ગએલી બત્તીઓ ઉપર એ તંગો અફળાવા માંડ્યા. ઉજ્જુતાં ચર્ધ અને પછી પ્રકાશ ઉદભવ્યો. મસાવનિક ફેરફારો ચતા દીવા પ્રકટયા. દીવા ખરેજ પ્રકટયા, પરંતુ અથી તાનસેનની સંસ્તિનો વિનિપાત થયો. તે બેશુદ્ધ ચર્ધ બળું બળું ચર્ધ ગ્યો. મૂર્છા-વશ ચર્ધ ગયો ! ! આવું પચિણ્ન જોઈ સાંભળનારીને અતિ આનંદ થયો. તેમને મન તો અપૂર્વ યોગ થવાથી સોનાનો મગ્ગ જગો એમ થયું. દવે પછી એક દાણુનો પલ્લુ વિલંબ થવા નહિ હેતાં તે કુશળ દેડીઓએ ઓગ્રાનાં મર્ધ બારણાં ખુલાં કરી દીધાં. ઠંડું ગુલાબ જળ અને ઉત્તમોત્તમ, અત્તરોનો મર્ધ રચને છટકાવ કરી દીધો પૂર્વના વાતાવરણમાં ફૂંચિ રીને આ પ્રમાણે ફેરફાર કર્યો અને તુરત જ મહારી નગણી (જેને દાવમાં મેદમસ્દાર કહે છે તે) ગાતી શરૂ કરી દીધી બંને કુશળ દેડીઓ પોતાની સર્વ કુશળતા અજમાવી કિતર કાનાથી મનુઃ કેદિલા સમ સ્વરો કહાડ્યા. તેનો આલાપ, પ્રતિધ્વનિ અને સ્વરોનો અધી

આકાર છત્રીસ વાન્તમાંથી બધી દસીઓએ પોતાપોતાનાં વાદ્યોમાંથી કહાડવા માંડ્યો. તાન-સેને ન્યારે માત્ર ઓરડામાંનું જ વાતાવરણ ફેરવ્યું હતું ત્યારે આ દેવીઓએ તો પોતાના ધરની બહારનું આસપાસનું વાતાવરણ ફેરવી નાખ્યું. એ વાતાવરણ શરવાને માટે જેટલાં પ્રબલ અદ્ધાતનો ઉત્પન્ન થવાની જરૂર હતી તેટલી પ્રબળતાથી છત્રીસે વાન્તમાંથી તથા કિન્નરકંઠી કોંકિલાઓના સુસ્વરથી ઉત્પન્ન થવા લાગ્યાં. લગભગ એક ઘટિકા થતાં ચારે તરફ સ્થાગ વાદ્યો ધ્વાર્ષ ગયાં. વાતાવરણમાં પાણીનાં સત્ત્વે એકઠાં થઈ શીતલતાથી બિન્દુરૂપ બની જઈ ચારે તરફ પાણીનો છંટકાવ થઈ ગયો. એ છંટકાવથી વાતાવરણ ઠંડું થઈ ગયું, ધણા દિવસની સૂકી માટી આમ બીની થતાં મીઠો સુગંધ સર્વત્ર ફેલાઈ ગયો. આમ શીત વાયુની લહરીઓ, મૃત્તિકાનો મિષ્ટ સુગંધ અને શીતલ વારિવર્ષણથી તાનસેનના મસ્તિષ્કમાં શીતલતા પ્રસરવા લાગી ને થોડીક વારમાં તાનસેન શુદ્ધિમાં આવી ગયો, આજસ મરડી ખેડો અને શાંતિ સુખનો અનુભવ લેવા લાગ્યો । ।

આ આખ્યાયિકામાં અતિશયોક્તિનો અંશ ધણો હશે એ જોઈ શકાય છે તથાપિ તે ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ રીતે માની શકાય છે કે, સંગીતવિદ્યાકળા આપણા ગુજરાત દેશમાં પૂર્ણતાએ એકવાર પહોંચી હતી. અને તેનો અભ્યાસ સ્ત્રી વર્ગમાં વિના મદ્યથી થતો હતો એમાં શંકા રહેતો નથી. આપણા સંભારના અને ધર્મબંધનોમાં સુમલમાન ગાંધ્ય દર્તાઓએ ધણો વિક્ષેપ કર્યો છે. તેને પરિણામે સંગીત ઉપર એટલું તો પરિણામ થયું છે કે, સ્ત્રી વર્ગ તેનો ઉપયોગ જે જાહેર રીતે કરતી હતી તેમાં મદ્યમ થતાં આખરે એ રિવાજ ધસાતો ગયો. જે ગુજરાતમાં સંગીત, પુરુષ અને સ્ત્રી વર્ગમાં અતિશય પ્રસર્યું હતું ત્યાં આજે એમુરૂં ગીત ન્યાં ત્યાં સંભળાય છે. પરંતુ હવે આ મુદ્દાગત કાળમાં પુનઃ ઉન્નતિ થવાની આશા જણાય છે ખરી, કન્યાશાળાઓમાં “બાળ ગરબાવળી” થી પણ જેનું તેનું સંગીત શીખવવાનું શરૂ થઈ ચુક્યું છે; નવરાત્રિના પ્રમગેમાં દરેક ગમે જાહેર મેળાવાઓમાં સ્ત્રીયો ગરબીઓ જગાવે છે તે સાથે આજે મુઢગેલા વર્ગની સ્ત્રીયોમાં અમદાવાદ જેવા નગરમાં શરદુસવોની શરૂઆત થઈ ચુકી છે. એથી ત્યાંનું અનુકરણ આગળ ઉપર મહોટાં શહેરોમાં બવિષ્યમાં કદાચ થશે; આજકાલ નાટકોની સંખ્યા પણ આપણા દેશમાં વધતી ચાલી છે તેના પરિણામે દરેક નાટકોમાં વપરાતા સારા માગ નસડા, ગરબા વગેરે સ્ત્રીયોપયોગી ગીતોની રચિ પોતાની મેળે સ્ત્રી વર્ગમાં પ્રસરવા લાગી છે; પ્રાચીન કવિઓનાં કાવ્યોનો આપણા વિદ્વાન વર્ગ તરફથી જે શોધ થતો જાય છે તેના પરિણામે પણ ઉત્તમ કાવ્ય કલ્પનાવાળાં સ્ત્રી ગીતો ગુજરાતમાં વધતાં જાય છે એમ સર્વત્ર સવિષ્ય સંતોષકારક નિવડવાનું સૂચવાય છે. આપણા વિદ્વાન વર્ગમાં પણ હવે સ્ત્રીયોને સંગીત કલા શીખવવા વિષે અને તેમનાં અંતઃક-ચક્ષુમાં સૂક્ષ્મતાનો સંભાર ભરવા વિષે ખ્યાલ બંધાઈ ચુક્યો છે. સ્ત્રીયોને-પુત્રીઓને સંગીત, સાહિત્ય, કલાત્મક શિક્ષણ આપવા વિષેની ખાસ અગત્ય સ્વર્ગવાસી પ્રસિદ્ધ ગોવર્ધનરામે કેટલી બધી ગણી હતી તે તેમના અંધોઉપરથી જણાય છે જ. મી. ગોવર્ધનરામ હીલાવતી સતી જીવન વૃત્તાંતમાં પોતાની પુત્રીના સંબંધમાં લખે છે કે, “સાહિત્યસંગોત કલાવિદ્વાનઃ સાક્ષાત્પશુઃ પુષ્કલવિવાળીનઃ—સાહિત્ય, સંગીત, અને કલાથી વિહીન મનુષ્ય પુત્ર અને શૃંગ વગરનું પશુ જ છે—એ નીતિ શનકતુ વાંકવ હીલાવતીના અભ્યામતા આનંદકાળે જ

એને શીખાયું હતું તેવું રહેલું એને વય વધતા સમજાયું હતું દેશભળના પ્રમાણમાં પેટ-
લાદમાં નાગર બ્રાહ્મણની સ્ત્રીઓમાં ગાવાની કળા હીક છે તે કળાથી પોતે હીન હોય તો
ત્યા પોતાની પ્રતિષ્ઠા બધાવામાં ન્યૂનતા આવતી કાંઈક તેને બાસતી હતી એ પ્રતિષ્ઠા વધે
x x x તો એના સ્વામીના મતોપમા કાંઈક અધિકતા થાય એવું એની માતા પણ એને
કહેતી. માતાની ઇચ્છા સ્વામીને અધિક સંતુષ્ટ કરવાનો સંભવ, અને પોતે પરિચિત કરેલી
વિદ્યાનું ઉક્ત વચન એ સર્વના સંગમ સ્થાન ગણીને આ બે પોતાની ન્યૂનતાઓ પૂરવા ઉપર
લીલાવતીએ દૃષ્ટિ કરી હતી. એની પ્રિય ન્હાની ફાઈમાં આ ન્યૂનતા નહતી-એ ફાઈ અક્ષર
સાગ લખતા અને સાઈ ગાતાં. એ ફાઈનું અનુશ્રવણ કરવામાં લીલાવતીને મન શિથિચાર
હતો ” (જુઓ લીલાવતી જીવન કળા ૫ ૮૦-૮૧)

વર્તમાન સમયના તમામ સુધરેલા દેશોમાં સ્ત્રીઓને સંગીતનું શિક્ષણ આપવામાં આવે
છે યુરોપ અમેરિકામાં તો સંગીતને સ્ત્રીઓના ખાસ અનકાર તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે
નૃત્ય કળાનું તથા વાદ્ય કળાનું તેમ જ ગાવાનું જ્ઞાન કુળવતી સ્ત્રીઓમાં હોવું જ જોઈએ એમ
હું સુઝું છે બાહેંગ ખાણુઓ, મેળાવ ઝો પ્રસંગે સ્ત્રીપુરુષો એમ મળી ગીત વાદન,
નૃત્યથી એક બીજાને આનંદ આપે છે અને લે છે જ્ઞાન (નાય) ની કળા એ દેશોની
શ્રીમત સુવં અને પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રીઓને આવશ્યક જ જોઈએ એવું હું સુઝું છે, અને તે
જેને ન આવડે તેવું જૂનાં જોણું મમજવામાં આવે છે અથવા સ્ત્રીત્વમાં કે તેના અનગ
માં મોટા બાળી મનવામાં આવે છે આજનાં સુધરેલું જાપાન કે જેણે પોતાની ઉત્તરિ
લગભગ ૪૦ વર્ષમાં મરી તેણે પણ સ્ત્રીઓને સંગીત સાહિત્યાદિ સૂક્ષ્મ શ્લાઓના શિક્ષણની
શરૂઆત મ્યાગનીએ કરી દીધી છે હું પોતે આજથી ૧૧ વર્ષ ઉપર જાપાન ગયો હતો
ત્યાની સ્ત્રીઓમાં સંગીતાદિ શ્લાઓનો સાખ અને તેથી તેમના આચરણ ઉપર શી અમર
ધર્મ છે તેવું મ્હે સૂક્ષ્મ રીતે નિરીક્ષણ કર્યું હતું ત્યાની ઉત્તમોત્તમ ગાનારીઓ જોડે મારે
નહવાસ થયો હતો એ ઉપરથી જાપાનીઓના સંબંધમાં એમ મ્હી શકું છું કે તેમની
સ્ત્રીઓ હત્યના શિષ્યપુત્રા આપણી વર્તમાન સ્ત્રીઓ કરતા બહુ આગળ ગએલી છે તેઓ
સુણુની ચાહ બહુ સારી કરી જાણે છે સંગીત તો તેમની છોમરીઓને નિશાગમાં શરૂઆતથી
જ શીખવવામાં આવે છે ને ૬-૭ મા ધોગણ સુધી તો સંગીતનો સારો અભ્યાસ થાય છે
ફરેક છોમરો એટલા ધોતણ સુધી સ્વરગાન નોટશાસ્ત્ર દેશી-જાપાનીસ અને વિદેશી-યુરોપિયન
ગીતો નૃત્ય કળા એટલું શીખી તૈયાર થાય છે સંગીતને એ દેશમાં બહુ પવિત્ર સ્થાન આપ
વામાં આવ્યું છે આપણા દેશમાં વેશ્યાવર્ગ હોય છે ત્યા સંગીતનું કાયમ મહેશણ મર્ધ સંગીત
નામને જે લાછન લાગ્યું છે તેવું જાપાનમાં નથી ત્યાની વેશ્યાઓના બે વર્ગ છે તેમાં ૧
સો વર્ગ તો તાદન વેશ્યાઓનો ધધો કરનારીઓનો હોય છે આ વર્ગમાં સંગીતનું જ્ઞાન હોય
છે પરંતુ તે સંગીત મરીને તેમાંથી જીવન ચલાવી શકે તેને માટે બિનકુલ છૂટ આપી નથી
બીજો વર્ગ છે તે માત્ર સંગીતકળા જાણનારીઓનો જ છે આ વર્ગની સ્ત્રીઓ માત્ર સંગીત
કળામાં બહુ પ્રવીણ હોય છે ને તેઓ સખ રીતે સાધ્વી-પતિવ્રતાનું વ્રત પાળી માત્ર સંગીત
ઉપર જ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે તેઓ નિન્દ્ય દર્મ કદિ પણ નહિ જ કરવાની આ વર્ગને
આપણે આપણા દેશમાં કયા વર્ગ સાથે સંબાવી શકીશું ? આવો એક વર્ગ આપણા દેશમાં

આપણી ગૃહિણીઓના આનંદની ખાતર જોઈએ છે. હાલ જે સ્ત્રીઓ ઉત્તમ સંગીત જાણે છે અને જેઓ એક એક ગરિના પાંચ પાંચસે ઉપરાત રૂપિયા લેઈ મીઠાસને દીપાવે છે તે તો કેવળ વેળાઓ જ છે, પરંતુ તે કર્મ નહિ કરતા, માત્ર સંગીતવિદ્યાકળા જાણી તેના વિશુદ્ધ આનંદ રૂપે સ્ત્રી વર્ગમાં આપી શકે એવો નૂતન વર્ગ જોઈએ છે. આવી સ્ત્રીઓનું જાપાનમાં બહુ માન ગણાય છે એવી સ્ત્રીઓની પ્રતિક્ષા હવે ઉપગત માનવામાં આવે છે, ને તેવી સ્ત્રીઓને પગલુવા માટે જાપાનિસો બહુ મહોળી રકમ ધરાવી શકતા હોય તો જ તેમનાથી પરણી શકાય છે. આવા જોડાનું ત્યાં બહુ માન સમજવામાં આવે છે. સંગીતમાં પરમ વિદુષી તરીકે જાપાનમાં જેની પ્રતિક્ષા સિદ્ધ થઈ હતી એવી એક સદ્ગૃહસ્થના કુટુંબની ૮૦ વર્ષની વૃદ્ધ સ્ત્રીનો મારે મેળાપ થયો હતો. એ ડોશી જાપાનીસ સંગીતમાં એટલી બધી કુશળ હતી કે, ગેઝીયો જેવા રાજનગરમાંના સારા સારા ઉસ્તાદોને ટપ્પણ આપતી હતી. એ સ્ત્રી એક પ્રસંગે ઓસામ નામના પોતાના ગામે આવી ત્યારે હું તેને મળ્યો હતો. તેની સંગીત કળા અપૂર્વ કુશળતાથી તેણે મને ઘણી જ નમ્રતાથી બતાવી અને વિશુદ્ધ અંતઃકળાથી એવો ઉત્તમ વિવેક કર્યો કે તે બધું જોઈ હું છદ્ધ થઈ ગયો. મેં પણ તેને આપણી આર્ય-સંગીત જાણા બતાવી આપ્યા જાપાન દેશમાં દરેક સ્ત્રી સંગીત જાણે છે તેઓ પોતાના પતિને એ કળાની મદાયતાથી હમેશા રીઝવી ખુશીમાં નાખે છે ને તો યુ પણ ત્યાં તમે જાઓ ને ટાઈ જાપાનીસ સ્ત્રીને નોંધ તરીકે તમારી પામે નાખો તો તે પણ તમને પોતાની થોડી ઘણી ગાયન કળાથી પ્રસંગે પ્રમંજે રીઝવશે. મતનબ કે જાપાનમાં મંગીતનો પ્રમાણ અતિશય થયો છે, અને એવી ઉત્તમ કલાઓના બીજાંરો પણ તેમના હૃદયમાં યવાથી જાપાનીસ સ્ત્રીઓમાં હવકટપણ, નીચ પડે લઈ જનારી વૃત્તિઓ, સકુચિત મન, નજીવી બાબતોમાં હર્ષ શોક કે ઓછપ માની ભેગી આપણી સ્ત્રીઓ જેમ મનમાં ને મનમાં નાહક દુખી થાય છે એ બધું સકુચિતપણુ જનુ રહ્યું છે, અને તેમના અતઃકળા પ્રેમજ, દયાર્દ્ર, સ્વચ્છ અને ઉદાર બન્યા છે. આવી ઉત્તમ વ્યાઓનું શિક્ષણ આપણી સ્ત્રીઓમાં અપાગે ત્યારે જ તેઓ સચ્ચારી થશે, ને હાલ જેમ કહેવત પડી ગઈ છે કે, “૧૦૦ પુરૂષો ભેગા રડી શકશે, પણ ૨ સ્ત્રીઓ ભેગી નહીં નડી શકે,” સ્ત્રીઓના અતઃકળા ટેટના બધા મકુચિત, અનુદાર, અપ્રેમી અને શુષ્ક થઈ ગયેનાનું સુચનાય છે તે બધું જનુ રહેશે.

સ્ત્રીઓને મંગીતનું શિક્ષણ આપવાના મબંધમાં જૂતા પક્ષના લોભિતા વિચારો વિચિત્ર છે તેઓ પોતાના પુત્રોને જ ન્યારે સંગીત શીખવવાની વિરહમાં હોય છે ત્યારે તો પુત્રીઓને તે શીખવવાની બાબતમાં વિરહ હોય જ તેમની તેમ મારા પરિચયમાં જે સારા સારા વિચારના ગૃહસ્થો આવેલા છે તેમાંથી ઘુણાઓની એવી જ ધાણ્યા બધાઈ ગયેલી છે કે, સંગીતની લતમાં પડવાથી છોકરાઓ અભ્યાસ નહિ કરે, મોજ શોખમાં પડશે, વહી જશે વહી જશે વગેરે. પરંતુ તેમણે પોતાના પુત્રોને કોઈ વાર ઉત્તમ શિક્ષણ આપી ખાત્રી કરી જોઈ છે? કહિ જ નહિ તેમનો એ ભ્રમ કેવળ ખોટો છે. પરંતુ ઉવટ અશે મારા અનુભવમાં તો એમ જ જોવામાં આવ્યું છે કે, જે વિદ્યાર્થીઓ નિશાળના અભ્યાસ ઉપગત મંગીતનું ખાસ શિક્ષણ લે છે તેઓ વધારે સચ્ચારી, સૂક્ષ્મબુદ્ધિના, પ્રેમાળ અને ચક્રોર નીવડે છે તેઓની સૂક્ષ્મતા તેમના શાળાના અભ્યાસમાં ચળકી નીકળે છે. વડોદરામાં ગાયન

ક્યાંક મરકાજે પહેલ વહેલી ગાયનશાળાઓ ઉઘાડી તેને આજે ૨૨ વર્ષ થયાં. એટલી મુદ્દતમાં એકંદો વિદ્યાર્થીઓ ખોતાનો નિશાળનો અભ્યાસ સંભાળી સંગીતની તાલીમ લેતા; એમાંથી કેઈ પણ વિદ્યાર્થી વહિ ગયો કે વંદી ગયો નથી. આપણા લોકોનો સદ્ગત્વ અભાવ પડી ગયો છે કે, જુના રીવાજમાં ફેરફાર કરી કંઈક નવું રૂપ આપી તેનો પ્રસાર કરવામાં આવે કે તેને માટે વગર વિચારે હા હો કરી મુકે છે. મને હજી અચાનક યાદ છે કે, વડોદરામાં કન્યાશાળાઓમાં જ્યારે પહેલ વહેલું સંગીતનું શિક્ષણ દાખલ કરવામાં આવ્યું ત્યારે બધી તરફથી એવી વાતો ચાલતી હતી કે, “એ-હવે તો મુધારો થયો, છોકરીઓને ગાયન શીખવવાની નિશાળો ઉઘાડી, હવે તો છોકરીઓને નાટકમાં નાચવા માટે મોકલવાની છે કે શું?” વગેરે પરંતુ એજ શાળાના શિક્ષણ પામેલી છોકરીઓ જ્યારે માગ તાલ, સ્વર અને ગગ ગાયે ગીતો ગાતા શીખી ને માતાપિતા તથા પતિના મનને આનંદ આપવા લાગી ત્યારે લોકોનો ઉભંગ સમી ગયો!!

આપણા પ્રાચીન પૂર્વજોની દૈર્ઘ્યિને બલીદારી ઘટે છે. સંગીતની મહત્તા ખ્યાલમાં આણી આપણો મંસાર મંગીતમય બનાવી, આનંદ રૂપ બનાવી દીધો છે. તેમાં પણ ખુબી એ કહેલી છે કે, મંગીતનો ઉપયોગ સ્ત્રીઓ તરફથી અતત થતો રહે ને તેનો લાભ સ્વગૃહમાં તેમ જ આર્વજનિક રીતે મળતો રહે માટે સ્ત્રીઓને માટે અનેક પ્રકારનાં ગીતો બનાવી તેનો ઉપયોગ મર્વતોમુખે કરી દીધો છે. ન્હાની બાળાઓને માટે જુદી તગેહનાં ગીતો, મહોટી ગૃહિણીઓને માટે જુદાં ગીતો, તેમ જ બજન, ધોળ, પ્રભાતિયાં, પદ, રામણ, ગરબા, પરજીયા વગેરે જુદા જુદા પ્રસંગને અંગે જુદાં જુદાં ગીતોની યોજના કરી આપણી આસપાસનું વાતાવરણ સંગીતથી ભરચક બરી દીધું છે. આપણી જુની પદ્ધતિ તરફ જોતાં આપણી દિનચર્યા જે પ્રકારે મુકર થઈ ગયેલી છે તે પણ કેટલી બધી સંગીતમિત્ર છે? સવારે ઉઠી મુખમાળનાદિ કરી પ્રભુમુતિ માટે પ્રભાતિયા ગાવાં, તે થયા પછી ન્હાઈ ધોઈ દેવ પૂજા કરી પૂજનની મમામિ વખતે આગત્રિક મંગીત ગાવું, ત્યાર બાદ ગામમાં દેવ દર્શન જતાં મદિરામાં વેદોચ્ચાર, મંત્ર ઘોષણ, ઈશ્વરનામમંદીર્તન વગેરે સાંભળવાં મદિરામાં પેમતાં જ નોખત શરણાર્થ વગેરે ટકોર ખાનાની કરેલી ગોઠવણ; ઘેર આવી રસોઈ પાણી કરી જમીને વિશ્રાંતિ લીધા પછી ત્રીજા પહેરે પુરાણ કથા શ્રવણ પુનઃ સાંપકાજે દેવમંદિરોમાં જઈ બજન પૂજન ઈશ્વરનાદિ કરવાનો ગિર્વાન; ગરે નિદ્રા કરવાની પૂર્વે પણ ઈશ્વરસ્તુતિ, બજન, દીર્તન કરી નિદ્રા કરવાનો રિવાજ અથવા પ્રસંગ મળે ક્યાંક એ કલાક હરિદીર્તન થતું હોય તો તે સાંભળવા જવાની પદ્ધતિ વગેરે એ બધું દિનચર્યાવાળું જીવન પૂર્વજોએ નખી કરેલું તે શું સંગીતમય નથી?

(અપૂર્ણ.)

ગણપતરાય ગોપાળરાય બે.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ આરોગ્યની દેવી છે, પૌષ્ટિક દવાઓની મહારાણી છે, ડાક્ટરો અને વૈદોનું અમોઘ હથિયાર છે, સક્રિયતા અખૂટ ખજાનો છે, સ્મરણશક્તિનો સાગર છે, દુઃખીયાને આશીર્વાદ છે અને દુકામાં મનુષ્ય માનનું જીવન છે.

શુભ થયેલી યાદદાસ્ત, શુભ થયેલ તાકાતને પાંચી મેળવવા માટે, મગજને પુષ્ટિ આપવા માટે, ચાનતણુઓને તેજ કરવા માટે, તથા લોહી સુધારવા માટે આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ બિનહરીફ ઇલાજ છે.

કિંમતગોળી ૩૨ ની કળી ૧ નો રૂપીઓ ૧.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

માલિક, આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય—સ્થાપિત ઇસ્વીસન ૧૮

હેડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

બ્રાંચ ઓફીસ. મુંબઈ. કાલકાદેવી રોડ.

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
મુખર્જી.	કલકત્તા.	પુના-સીરી.	વડોદરા.	અમદાવાદ.
કાલકાદેવીરોડ.	હેરીસનરોડ.	જુહવારપેઠ.	રાવપુરા.	રીઝીરોડ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
In English p. p. 100) Gratis Post free, Apply to,

Vaidya Shastri Manishanker Govindji
Jamnager, Kathiawad.

મગવદ્ગીતા,

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે.

અપૂર્વ વિસ્તૃત અને વિશદ વ્યાખ્યાન સાથે, મુગ્ધશ્લોક, શુદ્ધ અર્થ તથા આત્મીય પુષ્કળ વ્યાખ્યાન સહિત આ આર્ષતત્ત્વજ્ઞાનનું અપ્રતિમશાસ્ત્ર દરેક સહૃદય, દરેક ધર્મપ્રેમી અને દરેક શુભુક્ત મનુષ્યે અવશ્ય પાંચવા અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. કદ કેમી આઠ પેજ લગભગ ૮૦ ફારમ પૂર્ણ પાકું. કિંમત રૂ. ૪-૦-૦ આર પોસ્ટેજ આના પાંચ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ

ક્યાર સન્મટે પહેલ વહેલી ગાયનશાળાઓ ઉઘાડી તેને આજે ૨૨ વર્ષ થયા એટલી મુદ્દતમાં એકડો વિદ્યાર્થીઓ પોતાનો નિશાળનો અભ્યાસ સંભાળી સંગીતની તાલીમ લેતા, એમાંથી કેઈ પણ વિદ્યાર્થી વહિ ગયો કે વધી ગયો નથી આપણા લોકોનો સહજ સ્વભાવ પડી ગયો છે કે, જુના રીવાજમાં ફેરફાર કરી કંઈક નવું રૂપ આપી તેનો પ્રસાર કરવામાં આવે કે તેને માટે વગર વિચારે હા હો કરી મુકે છે અને હજી બરાબર માદ છે કે, વડોલમાં કન્યાશાળાઓમાં જ્યારે પહેલ વહેલું સંગીત શિક્ષણ દાખલ કરવામાં આવ્યું ત્યારે બધી તરફથી એવી વાતો આવતી હતી કે, 'એ-હવે તો સુધારો થયો, છોકરીઓને ગાયન શીખવવાની નિશાળે ઉઘાડી હવે તો છોકરીઓને નાટકમાં નાચવા માટે મોખલાવાની છે કે શું ?' વગેરે પરંતુ એજ શાળામાં શિયાળુ પામેલી છોકરીઓ જ્યારે માગ તાન, સ્વર અને નાગ માથે ગીતો ગાતા શીખી ને માતાપિતા તથા પતિના મનને આનંદ આપવા લાગી ત્યારે લોકોનો ઉભરો સમી ગયો ! !

આપણા પ્રાચીન દર્શનજીને દીર્ઘદિને બલીદારી ઘટે છે સંગીતની મહત્તા ખ્યાલમાં આણી આપણે મસાર મંગીતમય બનાવી, આનંદ રૂપ બનાવી દીધો છે તેમાં પણ ખુબી એ મેરી ઠ કે સંગીતો ઉપયોગ સ્ત્રીઓ તરફથી સતત થતો નહે ને તેનો લાભ સ્વગૃહમાં તેમ જ આર્ચનની રીતે મળતો ગ્હે માટે સ્ત્રીઓને માટે અનેક પ્રમાણમાં ગીતો બનાવી તેનો ઉપયોગ મનંતોમુખે કરી દીધો છે ન્હાની બાળાઓને માટે જુદી તરેહનાં ગીતો મ્હોળી ગૃહિણીઓને માટે જુદા ગીતો તેમ જ બજન ધોળ, પ્રભાતિયા પદ, નમન ગરબા, પગ-જીયા વગેરે જુદા જુદા પ્રમગો અંગે જુદા જુદા ગીતોની યોજના કરી આપણી આસપાસ મનુ વાતાવરણ સંગીતથી ભરખ બરી દીધું છે આપણી જુની પદ્ધતિ તરફ જોતા આપણી દિનચર્યા જે પ્રારંભે મુખર થઈ ગયેલી છે તે પણ ટૂંકી બધી સંગીતમિત્ર છે ! સવારે ઉઠી મુખમાંનાદિ કરી પ્રનુનુતિ માટે પ્રભાતિયા ગાવા તે થયા પછી ન્હાઈ ધોઈ દેવ પૂજા કરી પૂજનની મમામિ વખતે આત્મિક મંગીત ગાવું, ત્યાર બાદ ગામમાં દેવ દર્શન જતા મંદિરોમાં વેદોચ્ચાર મન ધોવાણ ઈશ્વરનામસંકીર્તન વગેરે સામગ્રવા મંદિરોમાં પેમતા જ નોખત ચરણાર્ધ વગેરે ટકોર આનાની કરેલી ગોમવણ ઘેર આવી ન્હોઈ પાણી કરી જમીને વિશ્રાંતિ લીધા પછી ત્રીજા પહેરે પુણ્ય કથા શ્રવણ પુન સાપકાળે દેવમંદિરોમાં ન્હોઈ બજન પૂજન દર્શનાદિ કરવાનો વિનિ, તારે નિદ્રા કરવાની પૂર્વે પણ ઈશ્વરસ્તુતિ, બજન, કીર્તન કરી નિદ્રા કરવાનો વિનિ અથવા પ્રસન્ન મોડે ક્યાં બે મલાક હરિકીર્તન મનુ હોય તો તે જાનગવા જવાની પદ્ધતિ વગેરે એ બધું દિનચર્યાવાળું જીવન પૂર્વજોએ નક્કી કરેલું તે શું સંગીતમય નથી ?

(અપૂર્ણ)

મણપતરાવ ગોપાળરાવ બવે.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ આરોગ્યની દેવી છે, પૌષ્ટિક દવાઓની મહારાણી છે, ડાક્ટરે અને વૈદોનું અમોઘ હથિયાર છે, શક્તિનો અખૂટ ખજાનો છે, સ્મરણશક્તિનો સાગર છે, દુઃખીયાને આશીર્વાદ છે અને દુઃકામાં મનુષ્ય માનવું છાન છે.

શુભ થયેવી યાદદાસ્ત, શુભ થયેવ તાકાતને પાછી મેળવવા માટે, મગજને પ્રુદ્ધિ આપવા માટે, જ્ઞાનતંતુઓને તેજ કરવા માટે, તથા લોહી સુધારવા માટે આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ બિનહરીફ ધલાજ છે.

કિંમતગોળી ૩૨ ની ૬ળી ૧ નો રૂપીઓ ૧.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

માલિક, આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય—સ્થાપિત ઇસ્વીસન ૧૮

હેડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

બ્રાંચ ઓફીસ. મુંબઈ. કાલકાદેવી રોડ.

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
મુંબઈ.	કલકત્તા.	પુના-સીડી.	વડોદરા.	અમદાવાદ.
કાલકાદેવીરોડ.	હેરીમનરોડ.	લુધવારપેઠ.	રાવપુરા.	રીચીરોડ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
In English p. p. 100) Gratis Post free, Apply to,

Vaidya Shastri Manishanker Govindji

Jamnager, Kathiawad.

મગવદ્ગીતા,

શુદ્ધ શુભરાતી ભાર્ગવતર તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે.

અપૂર્વ વિસ્તૃત અને વિશદ વ્યાખ્યાન સાથે, મુગ્ધશ્લોક, શુદ્ધ અર્થ તથા અત્યુત્તમ પુષ્કળ વ્યાખ્યાન સહિત આ આર્ષતત્ત્વજ્ઞાનનું અપ્રતિમશાસ્ત્ર દરેક સહૃદય, દરેક ધર્મપ્રેમી અને દરેક મુમુક્ષુ મનુષ્યે અવશ્ય વાંચવા અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. કદ ડેમી આદિ જેણે લગભગ ૮૦ દ્વારમ પૂરું પાડું. કિંમત રૂ. ૪-૦-૦ ચાર પૈસાઓ આના પાંચ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ

1

' THE MONK IN THE KITCHEN '

*" There is no small work unto God
Each act that He would have us do
Is haloed round with strangest beauty
Whoever makes a thing more bright,
He is an angel of all light
When I cleanse this earthen floor
My spirit leaps to see
Bright garments trailing over it
Wonderful lustres cover it,
A cleanness made by me
Purger of all men's thoughts and ways,
With labour do I sound Thy praise,
My work is done for thee
Whoever makes a thing more bright
He is an angel of all light
Therefore let me spread abroad
The beautiful cleanness of my God*

—by Anna Hempstead Branch

લવાજમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સજાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) અજ્ઞાતીશા-
નાના માસ્તરો, (૬) તમાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદારો
માટે વર્ષ એકના રૂા: ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે.)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ: નવી રચનાતી (એટલે કે એક વર્ષ અનુગતી)
રાજ્યના આશ્રય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એકાર પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર
બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૧-૦ મોકલવા
કૃપા કરવી. જીએ વર્ષમાં, રૂ. ૦-૧૨-૦; ત્રીજામાં રૂ. ૧-૪-૦.

અન્ય સર્વે માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છૂટક નકલ ન્હાના અંકના રૂ. ૦-૪-૦ "

" મોટા અંકના રૂ. ૦-૬-૦ "

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ "વસન્ત-ઓફિસ" ની સહીના લેખો માટે "વસન્ત-ઓફિસ" અને વ્યવસ્થાપક
જવાબદાર છે. અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૩ કોઈ પણ લેખનું અસલ લખાણ-એ લેખ "વસન્ત"માં દાખલ કરવાનો પા કર્યો, હોય
કે ન હોય-પણ એ લેખકને પાછું મોકલવાને અમો બધાના નથી.

માતા ફરજ યાને બાલકોપયોગી ઔષધ.

આ લઘુ પણ અતિ બાળહિતવર્ધક પુસ્તકને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ આર્યન મેડી-
કલ સ્કુલ (મુંબઈ); હાઉસ સર્જન જ્યુબિલિ હોસ્પિટલ (જામનગર); આસિ-
સ્ટન્ટ સર્જન (રામપુર સ્ટેટ-રોહિલખંડ); મેડીકલ ઓફીસર (માણાવદર-સ્ટેટ)
વગેરેએ અતિ ઉચ્ચ અભિપ્રાય આપેલા છે. પ્રથમ ભાગમાં માતાની પોતાનાં
બાળક પ્રત્યેની ફરજ લખવામાં આવી છે, દ્વિતીય ભાગમાં બાળકોના સામટા
રોગોની પિછાન સાથે અનેક આર્ય ઔષધો તથા વિશેષ માહિતી લખવામાં
આવી છે. બન્ને ભાગ સાથે. કિંમત આના આડ પોસ્ટેજ ભુદં.

માણાવદર (કાઠીયાવાડ) } એન કે વૈજ્ઞવ, ટાઇપિસ્ટ.
(દુર એક્સ.)

"પ્રકાશિકા."

પ્રગટ કરનારાઓ મેસર્સ ટી.ડી. અંકલેશરીઆ સન્સ. ફાઈ પ્રીટિંગ પ્રેસ, મુંબાઈ, અને
સપ્તમા જાણીતા પુસ્તકો વેચનારાઓ મારફતે મળશે. કીમત રૂ. ૧-૪-૦. ટપાલ ખર્ચ
આનો ૦)ના વધુ.

એજ કવિનાં આગમાં પુસ્તકો કાવ્યરમિકા (પટ્ટાડેલી કીમત રૂ. ૧-૮-૦) અને
વિદ્યાસિકા (કીમત રૂ. ૧-૮-૦) ની માત્ર થોડીજ નકલો બાકી છે, જે પણ ઉપલબ્ધ
દેખાણોએ મળશે (૧-૩)

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुद्गरी यश्चायमव्यात्म सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुद्गयोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् । उपनिषद्

सत्पात्र प्रमदितव्यम् । धर्मात्र प्रमदितव्यम् । कुशलात्र प्रमदितव्यम् ।
भृत्ये न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । उपनिषद्

વર્ષ ૭, અક ૯.

[આસિક.]

આશ્વિન, સંવત્ ૧૯૬૪.

આમ્સ્ટરડામથી એન્ટવર્પ.

વૃત્ત : માલિની.

ચિન્ની ઉપર સિવ ગડગડે, ઘોર નાદે
ધરતિ ધ્રુતિ ન ધારે, રેતી એમ પ્રમાદે,
જળ સરણિ બિનાગે, ભૂમિને ભાગોં નાખે,
તપિ કૃતિ તમિલી ના પ્રજા તેથી થાકે । ૧

અતુન વિપુન ઉઝી, આઠ મયાદ બાધી
ઉદ્ધિ અગ્નિ રેવા, શત્રુ લેવા શુ ઝંધી ?
સતજા વિતજા વીધી, ગતમ્ભ નાજી અવામ
રશિ મુદ્દ શુ નિર્મી આ પુરી રમ્ય-હાસે । ૨

જળ પશુ સદુ સાગે, બારનાહી મદ્ય,
પવન પશુ કગે છે, અક્રિધી કામ વૂર્ત,
કળ, કુલ, ધન, ધાન્યે ભૂમિ ખેડે શગે છે,
નવ નિધિ મુખ સિદ્ધિ, ઉઘમે સૌ મજે છે ૩

જનપદ અતિ નહાનો, શત્રુ ચોપાસ વિટયા ।
હૃદય દૃઢ કપાટો બાહુ છે મસ્ત સેના ।
પ્રથમ બગિ બધુ ત્હા કાન સ્વાતન્ત્ર્ય પીચે,
અતિદુઃખ મરેહું દ્વીપનું રાજ્ય કા ના ? ૪

આમ્સ્ટરડામથી એન્ટવર્પ નતા,
હોલેન્ડ, યુરોપ,
તા ૮-૧૦-૮૮

હરિલાલ હર્ષદરાય મુન.

વર્ષાઝનિત ઉદાસી.

(શાદૂલ.)

વ્યાપ્યું છે નભમાં બધે જળજળે અધારે ગાડું અહા !
જાંખો છે રવિનો પ્રકાશ સધળે, વાદળ છાયાં વળી વાદળાં;
વાયુ મન્દ વહે-નથી ગતિ કંઈ, પત્રો ન હાલે જરા,
તૂટી મેઘ પડે અતૂણ બળથી જલે કુબે પૃથ્વી આ !

આહા ! એકપણે કલોલ સજીને માળે લખ્યાં પક્ષી સૌ,
બ્યાંભાં રેલમરેલ છે જળતણી જલે જળે સૌ ભયું:
કોઈ ના નજરે પડે પથમહોં જતું અને આવતું,
બેઠા જોસભર્યાં મલિન જળના બેઠા વિતા ના કશું.

હુયે આમ લપાઈને ધરમહોં બેઠો વિચારે કંઈ,
આવે ના મનમાં વિચાર-મગજે હા ! બ્હેર મારી ગઈ !
ગોડે ના દિલમાં કંઈ, હૃદયમાં વ્યાપી ઉદાસી દિસે,
-જેવી છે રી શન્યતા જગતમાં તેવી અરે ! અન્તરે.

ના ખૂટે દિન દીરે, કોઈ કૃતિમાં ઘટિ ન પેસે જરા,
આવીયે કવિતાર્થી કાળ હમવા મિથ્યા મયું હું અહા !
તકે ના ઉડતો કંઈ દિલમહોં, આત્મા ન ઉડે ઉડે,
એ અધાર ઉદાસીના પ્રભલથી ખેંચાઈ નીચે પડે.

રોતી આ સધળી દિસે કુંઠરતે-રોતું, દિસે વિશ્વ આ,
ધમ્મિછા કે મનમા થતી રદનની આંસુ ન આવે જરા;
લેશે ભાર કમી ન કાન્ય લખતાં થાતો દિસે ઉરનો,
-ઉદાસી બસ ! માત્ર હા ! રી વળી કાળે-દિસે વિશ્વમાં !

રતનલાલ ગોવર્ધનદાસ દારવાળા.

વિજ્ઞાનને માટે નવરાત્રીનો મહિમા.

લૌકિક દૈત-કથામાં કહેવાતી નવરાત્રી, મહારાત્રી, મોહરાત્રી કાળરાત્રી વિગેરે ને અમુક રાત્રીનો વિખ્યાત મહિમા સ્થાપિત થયેલ છે, તેને ધર્મ તેમજ જનસમુદાય—બંનેના બંધારણો સાંધે સંબંધ છે, એ વાત સિદ્ધ પ્રાય મનાય તો કાંઈ અસ્થાને નથી. હવે એ બધી ગત્રીઓ સંબંધે કાંઈ વર્ણન આપવાના આશયથી આ પ્રયત્ન થતો નથી, તો માત્ર નવરાત્રીને સંબંધે ટુંકામાં ધારેલા બે બોલો લખવા ઉચિત મનાયાથી તેને જ વળગી રહી આગળ વધીએ. જન-સંસ્થા સંબંધે જોઈશું તો સહજ જણાશે કે બ્રહ્મણેને માટે ખામ સ્વ-કર્મ-મહોત્સવ બળેવ, વૈશ્યો માટે સ્વ-કર્મોચિત-મહોત્સવ દીપોત્સવી, શૂદ્રોને માટે સ્વકર્મ-નિમિત્તે ઉત્સવ હોલિકા એ વિભાગથી કદાપિ લેખાય તો દશરાનો ઉત્સવ પરિશેષથી દૃઢ રીતે ક્ષત્રિયોને માટે લેખી શકાય; પરંતુ આ માન્યતામાં અમુક અપવાદોથી બાધ રહે તો—દૃષ્ટાંત તરીકે “રત્નાવલી” સંસ્કૃત નાટિકામાં હોલિકાના ઉત્સવમાં માત્ર શૂદ્રો જ ભાગ લે છે એમ નથી; શમી-પૂજન ક્રિયામાં માત્ર ક્ષત્રિયો જ સમાયા હોય છે એવો નિયમ નથી; વિગેરે; તોપણ પ્રાધાન્ય એ એ વર્ણનું એ એ ઉત્સવમાં માની લેવાય નહિં તો—એટલેથી જ એ વાતનો અંત લાવી અધિક કહેવાનું કે.—નવરાત્રી એ મહોત્સવ તો સમાન રીતે ચારે વર્ણો માટે છે. કૃષિકારોને તો એ આખો અંતરાય-કાળ પાકનો મોટો ભાગ ઉત્તગ્વાથી સ્પષ્ટ રીતે ઉત્સવ છે જ; બ્રહ્મણેને સ્તવન, હવન ઇત્યાદિ ક્રિયા માટે અર્પણ કરાએલ છે, વૈશ્યોને સંબંધે ને જમીનના પાકની વાત જણાવી તે ક્ષત્રિયો માટે પણ ખરી સમજતાં, ઉપરાત તેઓને રાજ્ય-નીતિનું મૂર્તિમાન અનુકરણસૂત્ર-સ્વરૂપ આ ઉત્સવ થઈ પડે છે; તથા શૂદ્ર વર્ગને માટે પણ આ બધા ગુણોનું આવાહન થાય છે તે ઉપરાંત તે રાત્રીઓનું મુખ્ય અંગ ને ‘લવાણ’ તે પણ તેઓને બોધદાયક મહોત્સવ થઈ પડે છે. મુખ્ય વાત એ લક્ષમાં રાખવાની કે અગ્નિ-ઔષ્ણ્ય-કે તેજ. પ્રકાશ-એ આ ચાર વર્ણના મુખ્ય ઉત્સવોમાં પ્રકટ થાય છે. હોલિકા તથા દીપોત્સવીમાં તો એ વાત સ્પષ્ટ છે; પરંતુ શમી-પૂજનમાં પણ અત્ય-શત્રને ઉત્તેજિત કરવા માટે શમી-વૃક્ષનું પૂજન હોય છે, અને શમી-વૃક્ષમાં અગ્નિનું ધામ છે તે સુપ્રસિદ્ધ વાત છે—|| જ્ઞા-મોમિવામ્યંતરલોનપાવકાં || એ કવિસંપ્રદાયથી પણ સુસિદ્ધ જાણી. બલિગળ સંબંધી માન્ય રહેલ બળેવ-ઉત્સવમાં હોમની આવશ્યકતા ઉપવીત નવું ધારણ કરતી વખતે જોવાય છે, અને બ્રહ્મવર્ચસ હોમાગ્નિમાંથી અદલ્ય કરી બાર માસ જાળવી રાખવાનો છે, તે અર્થ સર્વ કોષને વિદિત હોય માટે એ સંબંધી માત્ર ટુંકામાં સ્થળ કરી સંતોષ રાખ્યો છે.

પ્રસ્તુત વિષય નવરાત્રી-તે સંબંધે અધિક સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી વિચાર ચલાવતાં લાગશે કે—

પંચભૂતની સૃષ્ટિનો પાકકાળ નવરાત્રી છે;— પૃથ્વીના ધાન્યનો પાકકાળ; ક્ષાત્ર તેજઃ પુજનો પાકકાળ; બ્રહ્મવર્ચસનો પાકકાળ વિગેરે નવરાત્રીમાં રહેલો છે, એ અનુમાન વર્ષા ઋતુનો અંતકાળ હોઈ તે સમયે અસ્થાને લાગતું નથી. વળી શાંત-સ્તુતિનું તેમ હોમ હવનનું બ્રહ્મણ કૃત્ય; શુદ્ધ-હેદન-ઇત્યાદિ વીરરસ કૃત્ય ક્ષત્રિયનું; કુંભ સ્થાપન જુવારા વિગેરે વાવી હગાડવા વિગેરેથી પાકનું આડકતું અનુમાન કરાવી હર્ષ, ભય, વિગેરે બાવો ઉત્પન્ન કરાય તે કર્મ વૈશ્યનું; અને એ સર્વનું રીતિસર રક્ષણ કરવાનું શૂદ્ર કર્મ.

આ સ્થૂલ દર્શન દદાપિ ગણાય અને તે માત્ર અનુમાન કરેલ એમ ધારી આગળ વધીએ તો લાગશે કે:—રાત્રીના અંધકાર રૂપી તમોગુણનો નાશ કરનાર પ્રથમ પગલે રાગ મુક્ત-રંગ ચઢાવેલ—સુરાપાન જવો રાતો—પ્રકાશ, તેમાંથી પછી ખીલી નિકળેલ પીત-રંગ, અતિ રક્ત, અને છેવટે શુદ્ધ સત્ય ગુણ પ્રકાશ; તે દાનવોનો નાશ કરી, અંધકાર રૂપી મહિષાસુર, દૂષ્કર્મોચન ઇલાહિનો સંહાર કરી, રક્તકંટિકા સ્વરૂપ દેવી—શક્તિનું પ્રકટ થયું; તે પછી તેમાંથી શુદ્ધ સાત્ત્વિક રૂપ સ્વયં પ્રકાશ જ્યોતિ જામી, દેવોની મુતિ 'સ્વોકારી, એજ સર્વે અંતર્ધાન થયું. આવે કારણે નવરાત્રી નામ ધારણ થયું.

માયાનું ત્રિગુણાત્મક સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે, એ વાત સૂક્ષ્મ ગુંથણીને ગુંથવાળી હોઇ, તેનો સૃષ્ટિ કે પ્રલય પ્રકાર અતિશય રીતે તેવો જ હોય, તે સ્વાભાવિક વાત છે. આવા સ્વરૂપનું સ્તવન કરતી વખતે શક્તિના બંધત કવિ વચ્ચે જે ગીત ગાયું છે તેને જરા વિવેચન-તજે મૂકશું તો આ વિષય ઉપર અધિક પ્રકાશ પાડે ખડું.

“ તમે પરિશ્રદ્ધાની પટરાણીરે મા

ચાગ વેદ વખાણે તારી વાણીરે મા

“ માથે ધરીઉં અઘોરિક રૂપે મા, અંબાજી ગરબે ઘૂમે છે;

...

...

...

શ્રદ્ધાંતો ગરબો કીધો રે મા, અંબાજી ગરબે ઘૂમે છે.

સ્મવાને સિરપર લીધીરે મા—અંબાજી

પટ ઇંટોણી આવની કીધીરે મા—”

...

...

...

દશો દિશથી ગૂંથી જાળીરે મા—”

ઈત્યાદિ.

સૃષ્ટિને સમયે જે થાય છે તે પ્રલયને સમયે અમુક અંશમાં સમાન હોય છે. અંગ્રેજી વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રીઓની ઉપજુ ધૂમ-સંચય-(Nebula) ધૂમવાળી પ્રક્રિયા પ્લાનમાં લેવી; મીશ્ટનની અણુ-અંશમ ઇત્યાદિ વાદ લક્ષમાં રાખવો; અને તેવા સિદ્ધાંતો અમરણ કરી આગળ વધતાં સદજ જાણશે કે સૃષ્ટિ સંબંધે એક જ પ્રક્રિયા રચાયેલ સર્વ સ્થળે સર્વમાન્ય એવી કોઈ નથી. ક્યાંક નાદ-સહસ્રમાંથી સૃષ્ટિ, તો ક્યાંક પાણીમાંથી રૂપ પ્રથમ સર્જવાનું; તો ક્યાંક અત્યાદૃતમાંથી વ્યાપ્તિ માત્ર થઈ અને તે પછી બામ જ કે જે જમને કારણે; તો વળી ક્યાંક તેજઃપુંજમાંથી અને વૈદ્યુતિક-તેજઃસમાંથી સર્વ જમણું પરિણામે પ્રકટ થયું; એ પ્રમાણે ચિત્ર વિચિત્ર નાટ્યાંગ થઇ આ સર્વ પ્રકાશિત બન્યું—એ રીતે વાંચવામાં સાંભળવામાં વિગેરે જ્ઞાનના પ્રદેશમાં આવે છે.

કવિ વચ્ચે પોતાની કથપના શાસ્ત્રીય રીતે દર્શાવી આ પ્રસ્તુત ગીત રચ્યું હોય એમ છે. (૧) ગરબો શ્રદ્ધાંતો કર્યો; (૨) ઇંટોણી રૂપે “ આવની ”—પૃથ્વી—રાખી; (૩)

દશ દિશાની જાળી ઝુંધી; (૪) મંગળ રૂપે મહાકાળી પ્રકટ થયાં; (૫) સપ્ત પાતાળનું કોડીઉં કર્યું; (૬) મેરૂ પર્વત વાટ બનાવ્યો; (૭) સાત સમુદ્રનું તેજ કર્યું; (૮) ખાર સૂર્ય તે દીવા થયા; વિગેરે.*

હવે જ્યારે મતત બ્રમણવાળા બ્રહ્માંડને વ્યાકૃત દશામાં મૂકવામાં આવ્યું નહતું અર્થાત્ અવ્યાકૃત હતું ત્યારે આ કાંઈ જ અસ્તિત્વમાં ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. જ્યારે આ સતત બ્રમણુકત પિંડ, સંબ્રમ-વિબ્રમાત્મક, વિષ્ણવ-પારિષ્ણવાત્મક હોય, ત્યારે કાંઈ સૃષ્ટિ-પ્રકાર સંભવે નહિ. ઉચ્ચ-ધૂમ-સંચયમાંથી વૈદ્યુતિક, આકર્ષક, તૈજસિક વિગેરે શક્તિઓને જોરે, રાસાયનિક પદાર્થોના સંયોગ વિભાગ વિગેરે થતી વખતે “હ્રદ” બાવ થાય, એ મહજ સમજાય એવું છે. એકમાંથી એ થયા પછી અનેક થતી વખત પહેલાં કાળી-સ્વરૂપી-શક્તિ સમગ્રનો બાવ થાય, અને તેમાંથી રક્તસ્વરૂપી શક્તિ-મમસ્ત બને; એ પણ વિજ્ઞાનના મતથી વિરૂદ્ધ નહિ મનાય. આ દરમીઆન બ્રમણુ એટલે નૃત્ય-(તાંડવ-લાસ્ય) તો ખરૂ જ, તેના અસ્તિત્વમાંથી જન્મ પામનાર અમુક શક્તિના સંયોગ કે વિયોગે શબ્દ-શ્રવણ-નાદ એટલે ગાન, અને એ ઉપરથી તેની પૂર્વે હોનાર દેશ-કાળ. દેશ-કાળ એ જ શબ્દ-સ્વરૂપે જન્મ આપનાર; કારણ કે દેશ હોય ત્યાં જ “શબ્દ” હોય—શબ્દગુણમાઘાદાં—અને દેશ-કાળ તો સદબાધી જ છે, તથા અનાદિ અને વિશુ છે. સ્વર કે ધ્વનિ લૌકિક વ્યવહારમાં પણ દેશ-કાળથી માપિત ગણાય છે; તેમ જ શાસ્ત્રીય રીતે પણ દેશ-કાળને માને સંગીત વર્ને છે, એ મહજ સમજાય તેવી વાત છે.

હવે આ રીતે શક્તિ-મમસ્તના પ્રવર્તનથી હજી માત્ર “ધૂમ્ લોચન” ને હજીનાર ‘કાળી’ તું સ્વરૂપ પ્રકાશિત થયા પછી; “રક્તખીજ” ને રોળનાર “રક્તકંતિકા” નું સ્વરૂપ ધારણ કરાયા પછી; તમેધકાર-રૂપી અમુરનો નાશ થયો ત્યારે શ્વેત-મન્વાત્મક શુદ્ધ-પ્રકાશ થતાં પહેલાં દ્વાદશ સૂર્ય જન્મ પામ્યા; અને તે પછી પૂર્ણ પ્રકાશાત્મક દેવી-શક્તિ સમસ્ત પ્રત્યે વેદોના આખંડ ધ્વનિ સ્પર્શાદોલન ધારણ કરી સર્ગએક મનુષ્યોને ગ્રહણ કરાય તેમ ઉચ્ચારાવા લાગ્યા. પાર્થિવ, આપ્ય વિગેરે દ્રવ્યો તો અનુક્રમે અસ્તિત્વમાં આવ્યાં, પણ એ સર્વેને આલંકારિક બાવામાં રહસ્યનું સંપૂર્ણ ગોપન થાય તેવા દાઢમાં, મૂકવા માટે આવાં સ્તવનો, ગીતો વિગેરે વચન જેવા કવિતા મુખમાંથી જન્મ પામે, તો તે તે અલંકારોને છૂટા પાડી અને તેટલી સાદી બાવામાં મૂકવા પ્રયાસ કરતાં તાર્ત્વિક રહસ્યને વાંધો ન આવે તો ઉચિત ગણાય; છતાં મનજવાની પણ એક પ્રકારની શક્તિ છે, માટે તેનો આવિર્ભાવ મન મન પ્રતિબિંબ હોય તો આશ્ચર્ય જેવું નથી.

“ગરબો” —લૌકિક વ્યવહારમાં પાર્થિવ-કુંભને કહેવામાં આવે છે, અને એ કુંભ એવો જોઈએ કે તેને આરપાર નાનાં નાનાં અનેક કાણાંઓ હોય; કદાપિ આવા કુંભની જ કલ્પના કરનાર શ્રીમત્ શંકરાચાર્યના સમયમાં પણ નીચલા શ્લોક ઉપરથી અનુગિત થતા કુંભને કારણે “ગરબો” સ્થાપન કરવાનો લૌકિક વ્યવહાર પણ કાં ન હોય ? તે એ કે.—

નાનાન્નિદ્રવટોદરીસ્થિતમહાદોષપ્રમામાસરં

જ્ઞાન યસ્ય તુ ચક્ષુરાદિકરણદ્વારા બહિઃ સ્પદતે ।

જાનામીતિ તમેવ માતમનુભાવ્યેતત્સમસ્તં જગત્

તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમઃ ક્વદ શ્રીદક્ષિણામૂર્તયે ॥

અર્થ. તે વાત એટલેથી રહી. ગરબો એક મહત્ કાર્ય કે મહદ્સ્તુતી માત્ર હરવ-સ્વ-રૂપમાં સંજ્ઞા છે. આવો ગરબો શક્તિ-સમસ્તને ધારણ કરવા યોગ્ય બ્રહ્માંડ-macrocosm-જ હોય; “ગરબો” પોતે જ પિંડ-microcosm-છે; અને તેને અવલંબન તરીકે અર્થાત્ તેનો સુવિખ્યાત ભાગ થવાને યોગ્ય અવની જ હોય, કારણ કે એ ગણતરી સ્વાર્થને આધીન અમુક અંશે માનવી પડશે. જો બીજું કંઈ બ્રહ્માંડમાં અવની કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણવાને યોગ્યતા ધરાવે, તો પણ વસવા યોગ્ય, સર્વથી અધિક પ્રકટ-સ્વરૂપમાં, સ્થૂલતમભાવમાં રહેલ તો અવની જ છે; અને સુખ્યત્વે કની આપણે તેની ઉપર રહીએ છઈએ, તથા આ વાત સમજ-સમજાવી શકીએ છઈએ, તેમજ સ્થૂલતમ દ્રવ્યોમા અગ્રેસર હોઈ, તેનું અવલંબન સર્વ હરવ સૂક્ષ્મ વિગેરે દ્રવ્યોને હોય તે પણ અસાપ્રત માન્યતા નહિ ગણાય. આવા ગરબાને જાણી સર્વે દિશામાંથી ગૂંધી, ઊદ્રો બાંધી લઈ, સમાન અંતર મિદ્ધ કરાયા પછી, તેમાં ગાન-પ્રકાશ-સ્વરૂપ માટે સામગ્રી સંપન્ન થઈ. તેમા હજી અવ્યાકૃત તમોગુણમય, અધિકારાત્મક પાતાળ તેનું કોડીઉં બન્યું, અને તેમા વિકાસ પામેલ શુદ્ધ-ચેતવર્ણવાળા મેરૂ પર્વત રૂપી વાટ ગાખી, સમુદ્ર રૂપી રત્નેગુણાત્મક તેલ મૂકી, જે જ્યોતિ પ્રકટ થઈ, તે બાર સૂર્ય. બ્રમણ-ક્રિયામા વિકાસ પામતાં પ્રથમ સ્થાને બાર સૂર્યો, તેથી ઓછા પ્રકાશવાળાં આપ્યદ્રવ્યો-સમુદ્રો; તેથી ઓછાં પ્રકાશવાળાં પાર્થિવ દ્રવ્યો-મેરૂ; તથા છેક ઓછા પ્રકાશવાળા સપ પાતાળ, કે જે તત્ત્વ વિકાસ-ક્રમમાં છેલ્લે રહેલ છે.

આ પ્રક્રિયાને અતિ વિસ્તારથી વર્ણન કરવામા નીરસતા કદાપિ મમાયેલ મનાય તો થોડું અધિક કહી સંતોષ ગણીશું — સૃષ્ટિ વખતે સયોગ, પ્રલય સમયે અણુ-પરમાણુઓનો વિયોગ, પરતુ ઘણે અંશે દેખાવ સમાનતાવાળો આવે એ સમજી શકાય એવી વાત છે. બ્રમણ શક્તિ સ્વયં શું કાં તો સતત ગણવી પડશે, મહત્ દ્રવ્યોની ઉત્પત્તિ તથા ક્ષય એક જ રીતે થાય છે તે પણ સ્વાભાવિક છે, જુઓ કે —

મહી પાદાઘાતાદ્વજ્રગતિ સહસા સશયપદં

પદ વિષ્ણોર્મામ્બદ્મુજપરિઘરુણપ્રહરણં ।

મુદ્ગુચ્ચોદોસ્થય યાવનિમૃતજટાતાહિતતટા

જગદ્રક્ષાયૈ ત્વં નટસિ નનુ વામૈવ વિમૃતા ॥

હવે એ સ્વાભાવિક પ્રકૃતિ-નિયમ જોવાય છે કે રસાયણિક-શક્તિ કે સ્વર-શક્તિ કે અગ્નિ તે પ્રકારની શક્તિ હોય, તો પણ તે ધૂમ્રને ઢંઢોળવા, તથા દૂર ખસેડવા કે નાશ કરવા સમર્થ હોય છે. બ્રમણ કરને કરતે એક બીજાને આઘાત, પ્રત્યાઘાત, આકર્ષણ, અપકર્ષણ, પ્રત્યાકર્ષણ જે થાય તે “પાદાઘાત” તરીકે સમજી, આગળ વધીએ તો વિદિત થાય છે કે અગ્નિ તે પ્રકારની શક્તિ હોય તો પણ કાળા બાગને અધિકારને વિકિરણ કરે પહોંચાડવા

સમર્થ છે. અવાજ થાય છે, તે ધૂમ કે એ જાતિનું કોઈ પણ આવરણ હોય ત્યારે પ્રતિબંધથી આપણા વાતાવરણમાં આંદોલન ઉત્પન્ન કરતા જોઈએ છીએ; તો આદ્ય કાર્ય સમયે સંજન ક્રિયામાં પણ અમુક અંશે જો એમ થાય તો એટલું તો નક્કી કે વાતાવરણના અભાવે જલદીથી શક્તિની ક્રિયા થવી જોઈએ.—

ગુઓ:—અધિ નિજહુકૃતિમાત્રનિરાકૃતધૂન્નવિલોચનધૂન્નશતે ।।

નાદ-બ્રહ્મ-શક્તિના મચારથી જ અંધકાર નાશ થયો, ગગ-રાતો રગ-રજોગુણ તે પછી જામી રહ્યા; અને તે પણ બ્રમણ કરતે કરતે છેવટે શુદ્ધ ચેતસ્વરૂપ.—સત્ત્વગુણ-પ્રકાશ કરી રહ્યું.—

ચેતાવરણરે દેવી નાનાલકારમૂર્ષિતે, ઇત્યાદિ.

આ પ્રમાણે પ્રથમ ત્રણ શક્તિ, તેમાંથી, વિજ્ઞાને છ ગણી, નવગતી સંબંધે મનાયેલ નવ યઈ, પણ હજી ચોસક લેખથી કે ન્યૂનાધિક તેનો વિચાર પ્રત્યેકે કરતી વખતે ધ્યાનમાં લેવું આવશ્યક છે કે જે ‘છ’ પરાકાષ્ટા હોય તો ત્રણમા તેના વિરામ થયો માની ત્રણ અર્થાત્ ત્રિચુક્ષાત્મક મામાનું સ્વરૂપ ગખનુ યોગ્ય છે કે નહિ ? યોગ્ય હોય તો “છ” માનતાં લાઘવરૂપી ગુણ આવી ગૌરવ દોષ કરારો કે કેમ ? ત્રણ એ કઈ કઈ-એ પ્રમાણે પ્રશ્ન થયો વ્યાખ્યાનિક છે, તો તેને માટે એક ધડીભર સ્વતંત્ર વિચાર અલાવતાં બાધ નહિ આવે.

વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રનો મૂળ સિદ્ધાંત કદાપિ એમ હોય કે કોઈ સ્થળે અટકવાની અગત્ય નથી. જ્ઞાન વૃદ્ધિ પામતું જાય છે, અને અટકવાની કોઈ કાળ કે સ્થળમા જરૂર નથી, તો નીચેની હકીકત ઉપર લક્ષ દોગીએ —

સૂર્ય આખા ગ્રહમંડળમાં સર્વથી ઉત્તમ તેજ ધારણ કરનાર હોઈ, તેનું તેજ ખીળ તારા, ગ્રહ, ઇત્યાદિ ગ્રહણ કરે છે. જગતમાં એવું કાંઈ નથી જે દસ્યમાન હોઈ પોતે જ પરાકાષ્ટા ગણાય, અમુક વિષય તેજના બંધાર—સંબંધે જોતા અગ્રિથી આરંભી અથવા અગ્રિ ગર્ભિત રીતે જેમાં રહેલ છે તેવા પદાર્થો જેવા કે સુવર્ણ ઇત્યાદિથી આરંભી જોઈએ તો સૂર્યથી જ પરાકાષ્ટા માની અટકવાનું આવે. પરંતુ એ ન જોતાં એવું છે, કારણ કે સુવર્ણ ઇત્યાદિથી નીચે કોટિઓ અનેક અને અનંત છે, એટલે કે પથરા, ઝાડ વિગેરે સર્વ કોઈ પદાર્થોમાં, જલાદિક દ્રવ્યોમાં, વાયવીય દ્રવ્યોમાં પણ તેજનું સ્વરૂપ અમુક અંશે છે, એ અનુભવિત વાત પ્રયોગસિદ્ધ વિજ્ઞાન તેમ જ તત્ત્વજ્ઞાને માનેલી છે, એ સર્વને વિદિત છે. તો હવે તે ઉપરની કોટિમાં અવલોકન કરતાં લાગે છે કે સૂર્ય જો કે આપણા ગ્રહમંડળનો અધિષ્ઠાતા છે, તેનાથી અટકવાનું નથી; કારણ કે દરેક તારો અલગ અલગ ગ્રહમંડળ બનાવે છે, એવો સિદ્ધાંત વિજ્ઞાનનો સર્વવિદિત છે. તો હવે આ તારાઓ અનેક તેમ અનંત છે; અને તેનાથી જ અટકવું એ કાંઈ કારણ નથી. અત્યેક અણુ જે કે સક્ષમ અને હંદસ સ્વરૂપી છે ત્યાંથી આરંભીએ તો તે પણ માત્ર તાત્કાલિક ગણતરીની સગલતા માટે આરંભવાનું સ્થળ માની લેવું; છતાં અણુથી આગળ પણ Electrons વિદ્યુદાત્મક અણુઓ છે તે જેમ આધુનિક શોધમાંથી જ્ઞાન થતાં તે આરંભ સ્થાન માની લીધું છે, તે જ રીતે આ મહત્ત્વ સ્વરૂપ સ્થૂળ, દીર્ઘ

નાનાદિદ્રઘટોદરસ્થિતમહાદીપપ્રમાભાસ્વરં

જ્ઞાનં યસ્ય તુ ચક્ષુરાદિકરણદ્વારા બહિઃ સ્પંદતે ।

જાનામોતિ તમેવ માંતમનુભાત્યેતત્સમસ્તં જગત્

તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમઃ ઇદં શ્રીદક્ષિણામૂર્તયે ॥

અર્થ. તે વાત એટલેથી રહી. ગરબો એક મહત્ત્વકાર્ય કે મહદ્વસ્તુની માત્ર હરવ-સ્વ-રૂપમાં સંગ્રા છે. આવો ગરબો શક્તિ-સમસ્તને ધારણ કરવા યોગ્ય બ્રહ્માંડ-macrocosm-જ હોય; “ગરબો” પોતે જ પિંડ-microcosm-છે; અને તેને અવલંબન તરીકે અર્થાત્ તેનો સુવિખ્યાત ભાગ થવાને યોગ્ય અવની જ હોય; કારણ કે એ ગણતરી સ્વાર્થને આધીન અમુક અંશે માનવી પડશે. જે બીજું કંઈ બ્રહ્માંડમાં અવની કરતાં થોડા ગણવાને યોગ્યતા ધરાવે, તો પણ વસવા યોગ્ય, સર્વથી અધિક પ્રકટ-સ્વરૂપમાં, સ્થૂલતમભાવમાં રહેલ તો અવની જ છે; અને સુખ્યત્વે કરી આપણે તેની ઉપર રહીએ છઈએ, તથા આ વાત સમજી-સમજીથી શકીએ છઈએ, તેમજ સ્થૂલતમ દ્રવ્યોમાં અગ્રેસર હોઈ, તેનું અવલંબન સર્વ હરવ સૂક્ષ્મ વિગેરે દ્રવ્યોને હોય તે પણ અસંપ્રિત માન્યતા નહિ ગણાય. આવા ગરબાને જાણી સર્વે દિશામાંથી ગૂંચી, છિદ્રો બાંધી લઈ, સમાન અંતર મિદ્ધ કરાયા પછી, તેમાં જ્ઞાન-પ્રકાશ-સ્વરૂપ માટે સામગ્રી સંપન્ન થઈ. તેમાં હજી અવ્યાકૃત તમોગુણમય, અધિકારાત્મક પાતાળ તેનું કોડીલ બન્યું, અને તેમાં વિકાસ પામેલ શુદ્ધ-ચેતવર્ણવાળા મેર પર્વત ડાબી વાટ રાખી, સમુદ્ર રૂપી રત્નેશુણ્ણાત્મક તેજ મૂકી, જે જ્યોતિ પ્રકટ થઈ, તે બાર સૂર્ય. બ્રમણ-ક્રિયામાં વિકાસ પામતાં પ્રથમ સ્થાને બાર સૂર્યો, તેથી ઓછા પ્રકાશવાળાં આધ્યદ્રવ્યો-સમુદ્રો; તેથી ઓછાં પ્રકાશવાળાં પાર્થિવ દ્રવ્યો-મેર; તથા છેક ઓછા પ્રકાશવાળાં સપ્ત પાતાળ, કે જે તદ્દન વિકાસ-ક્રમમાં છેલ્લે રહેલ છે.

આ પ્રક્રિયાને અતિ વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં નીરસતા કદાપિ મનાયેલ મનાય તો થોડું અધિક કહી સંતોષ ગણીશું—સૃષ્ટિ વખતે સંયોગ; પ્રલય સમયે અણુ-પરમાણુઓનો વિયોગ, પરંતુ ધણે અંશે દેખાવ સમાનતાવાળો આવે એ સમજી શકાય એવી વાત છે. બ્રમણ શક્તિ સ્વયંભૂ હોય તો સતત ગણતરી પડશે; મહત્ત્વ દ્રવ્યોની ઉત્પત્તિ તથા ક્ષય એક જ રીતે થાય છે તે પણ સ્વાભાવિક છે; જુઓ કે—

મહી પાદાઘાતાદ્વ્રજતિ સહસ્રા સશયપદં

પદં વિષ્ણોર્મામ્યદ્મુજપરિઘરુણપ્રહગ્ગં ।

મુદ્ગુચ્છોર્દોક્ષ્યં યાત્પનિમૃતજટાતાઙ્ગિતંતટા

જગદ્રક્ષાયૈ ત્વં નટસિ નનુ વામૈવ વિંભુતા ॥

હવે એ સ્વાભાવિક પ્રકૃતિ-નિયમ જોવાય છે કે રસાયણિક-શક્તિ કે સ્વર-શક્તિ કે ગમે તે પ્રકારની શક્તિ હોય, તો પણ તે ધૂમ્રને દંડોળવા, તથા દૂર ખસેડવા કે નાશ કરવા સમર્થ હોય છે. બ્રમણ કરતે કરતે એક બીજાને આઘાત, પ્રત્યાઘાત, આકર્ષણ, અપકર્ષણ, પ્રત્યાકર્ષણ જે થાય તે “પાદાઘાત” તરીકે સમજી, આગળ વધીએ તો વિદિત થાય છે કે ગમે તે પ્રકારની શક્તિ હોય તો પણ કાળા ભાગને અધિકારને વિકિરણ કર્મ પહોંચાડવા

પુણ્યતીર.*

(A SONNET)

(વસન્તતિલકા.)

આ પુણ્યતીર ! સ્વિરાજ ગ્લે સુવર્ણે !
 ને ચન્દ્ર, તારક અમી તણી રેલ રેલે !
 લીલા વિધિનોં વિલસે, વિકસે મુકુલ
 એ તીર્થ ! આત્મ, તુજ શીર્ષ ધડી નમાવ ! ૪

જે, એ કૃતચ લહરી, નિજ સગમેથી,
 જહેતી, પ્રભુ તણી કૃપા, જગને વધાવે !
 ને દ્વૈતતાન વિસરી, નિજ ઐન્ય ગાય !
 બને કિનાર, જલસેતુ રચી સુહાય ! ૮

આદેશ દિવ્ય, ઉખળ્યા શુરુ રામદાસે,
 ને ધર્મવીર શિવ છત્રપતિ ઉછેર્યો !
 “હુંડા” ઉડ્યા, જગત જગત, વિલાયુ બાન,
 ને મન્ત્રધૂની નિતની હજુયે ઝુકાય ! ૧૨

ગા, એ ઝગ્યા, ઉ પખાવ વિશુદ્ધતાથી !
 ને પુણ્યતીર, અમી આજેવિને જિવી લે ! ૧૪

• જન્ડ ગાર્ડન્સ,
 પૂણા.
 તા. ૫૧-૫-૦૬.

}

‘અરવિન્દ.’

* પૂણા શહેર મૂળા અને મૂઠા નદીના સંગમ ઉપર નિવસેલું છે, તેથી એ પુણ્ય સ્થળને અહીં ‘પુણ્યતીર’ કહ્યું છે.

ટાલેમીની પ્રાચીન ભૂગોળમાંના બે ‘પુત્રાતા’ ના શહેરોમાંનું એક તે આ પૂણા છે. ‘પુણ્યતીર’ અને ‘પુત્રાતા’ એ નામનો સમ્બન્ધ ઐતિહાસિકોને આશ્ચર્યકર લાગશે.

પુણ્યસંગમના એક્યમન્તની શુંજના પહેલ જહેલી શુરુ રામદાસે ઝીલી હશે. મહારાષ્ટ્ર વીર શિવાજી મહારાજે મહારાષ્ટ્ર ધર્મની સ્થાપના આદરી હતી તે શુરુના આદેશથી, એવી સામ્ય આપણો ઇતિહાસ પૂરે છે.

નવીન ભારતને કેઈ એવો શુરુ ગમદાસ ક્યારે મળશે ? અને તેના આદેશો પાળી, ‘હુંડા’ ઉડાવનાર ધર્મવ્રતિ જગત કરનાર, શિવ છત્રપતિ જેવો શિખ પશુ ક્યારે મળશે ?

પૂણા.

મુંબાઈથી લગભગ સો એક માઈલ દૂર, પૂણા એ એક પુરાતન અને પ્રખ્યાત શહેર છે. તે મૂળા અને મૂલા એ બે નદીના સંગમ ઉપર આવેલું છે. ઈ. સ. ૧૭૫૦ માં, બાલાજી બાજરાવતા અધિપતિપણા નીચે, ત્યાં મગદાઓની રાજધાની સ્થાપવામાં આવી હતી. ઈ. સ. ૧૭૬૩ માં, નિઝામઅલીએ ત્યાં લૂંટ ચલાવી, ત્યાં નાશ કર્યું હતું. પેશ્વા અને સિંધિયા, બન્નેના એકલા સૈન્યને યશવન્તરાવ હોલકરે અહિં હરાવ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૮૧૭ માં, પૂણા પાસે ફિરકી (=ખડકી) ની ઇંગ્લેન્ડ સાથેની લડાઈમાં, મરાઠા સૂર્ય અસ્ત થયો હતો. એમ કહેવાય છે, કે પાર્વતીમંદિરની એક ખડકીમાંથી છેલ્લા પેશ્વા, બાજરાવ, ખડકીની લડાઈ જોતા હતા. પોતાના લશ્કરને હાર પામતું દેખી, તે ત્યાંથી પલાયન કરી ગયા હતા. આ મંદિર, શહેરની દક્ષિણે, એક પર્વત ઉપર રૂ. ૧૫૦૦૦૦૦) પંદર લાખના ખર્ચેથી, પેશ્વા બાલાજી બાજરાવે કરાવ્યું હતું. શિવરાત્રિ અને દીવાળીના દિવસોમાં અહિં લોકોની ખુબી હક ઝામતી, અને ઝામે છે. બીજા કોઈ દિવસે તો સન્ધ્યાકાલે, કોઈ કોઈ હવા ખાવા, ફરવા હરવા, અથવા દેવદસન માટે જાય છે. ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં, પૂણા શહેર ઇંગ્લેન્ડે તાબે થયું. શહેરની પાસે જ ઇંગ્લેન્ડે લશ્કર રહે છે, તથા ઇંગ્લેન્ડ નોકરો અને ધનવાન લોકોને રહેવા યોગ્ય અનેક જંગલો આપેલા છે. અહિંના હવા પાણી ખુબી હંડાં, તેમ જ, ખુબી ગરમ ન હોવાથી, ઇંગ્લેન્ડે, તે અત્યંત પ્રિય છે. મુંબાઈ પાસેના લશ્કરનો મુખ્ય ભાગ, પૂણાની છાવણીમાં રહે છે, એમાંમાં, આશરે ત્રણ મહિના. મુંબાઈનાં ગવર્નર અહિં રહે છે. મુંબાઈના અનેક શ્રીમંત લોકો પણ, અહિં આવી રહે છે. પૂણા શહેર, અને છાવણીમાં મળી લગભગ ૧૫૩૦૦૦ લોક હતા, એમ ઈ. સ. ૧૯૦૧ ના રિપોર્ટ પરથી માલુમ પડે છે. ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં પૂણા ઇંગ્લેન્ડે હાથ ચલાવી દૂગના લોકની અહિં ફરી નગર યઈ નથી. બાહારના લોકોની આખ્યામાં આતું પ્રાધાન્ય કમી થયું છે. મરાઠા બ્રાહ્મણોનું મુખ્ય સ્થાન છે. ઇંગ્લેન્ડ રાજ્ય-કર્તા પૂણાવાળી બ્રાહ્મણ વિગેરેને હમેશ મન્દેદ બરી નગરથી જુલે છે. પૂણાવાસી તહેમનાં હુમ ગૌરવનો દિવસ હજૂ બૂધી નથી ગયા, અને આજ કારણ, તથા તહેમની બુદ્ધિ, અને ચંચલતાને લીધે જ તેઓ તેમ કરે છે.

અહિં ૭ મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડે, શ્રીયુક્ત બાલ ગગાધર તિલક, અને ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલે વિગેરે પ્રતાપશાલી લોકોનો વાસ થયો છે. ફર્ગુસન કોલેજ, સાર્વજનિક સભા, હિન્દુ વિધવા આશ્રમ, ભારત વર્ષીય સેવક સમિતિ, વિગેરે સભાઓનું એ સ્થાન છે. રાજનૈતિક આન્ડોલનનું આ એક મુખ્ય સ્થાન છે. કેસરી અને Maratha પત્રોનું ઉત્પત્તિ સ્થાન છે. હાલમાં, આધુનિક સ્વદેશપ્રેમી ભારતવાસીઓનું મુખ્ય તીર્થ સ્થાન ગણાય છે. આ તીર્થની મુખ્ય મુખ્ય સમિતિ વિં નું સંક્ષિપ્ત વિવરણ, નીચે કરું છું.

નવીન ભારતને આવાં પ્રુપ્તીર્થોના મન્ત સમજવાની જરૂર છે.

અપૂતવાડી; ગિરગામ. }
મુંબઈ.

નરસિંહરાવ હરિલાલ કુવ.

દક્ષિણી શિક્ષા સમિતિ

અને

ફર્ગ્યુસન કૉલેજ.

શ્રીયુત બાલ ગંગાધર તિલક અને મહાદેવ બ્રહ્મભાઈ નામજ્ઞેશીના સાહાય્યથી ઈ. સ. ૧૮૮૦ માં મહાત્મા વિષ્ણુ કૃષ્ણ ચિખ્ણુકરે નૂતન ઇંગ્લિશ વિદ્યાલય (New English School) નામી, પૂણા શહેરમાં એક નિશાળ સ્થાપી હતી. સાધારણ લોકના વર્ગને શિક્ષણ સુલભ કરવાના ઉદ્દેશે, તે ઉદ્ઘાટવામાં આવી હતી. પરંતુ, પછી, અનેક સ્વાર્થસાગી, પરા-પક્ષરી શિક્ષિત લોકો, સ્થાપન કર્તા વિગેરેની સાથે કામ કરવામાં જોડાયા. વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પણ વધવા માંડી. પ્રમત્ત આમ સફળ થયો જોઈ, તેઓએ એક પાઠશાળા (college) અને સ્થાને સ્થાને, નિશાળો ખોલી, પોતાના કાર્યનો વિસ્તાર કરવા માંડ્યો. ઈ. સ. ૧૮૮૪ માં તેને સ્થિર કરવાને, તેનો બાર એક સમિતિને સોંપવામાં આવ્યો. એ સમિતિ (Society) નું નામ દક્ષિણી શિક્ષા સમિતિ (Deccan Education Society) છે. તા. ૨૪ મી ઑક્ટોબરે તેને રજીસ્ટર કરાવવામાં આવી, અને જન્યુઆરીમાં, તે દ્વારા એક પાઠશાળા પૂણા, શહેરમાં ખોલવામાં આવી. મુંબઈ ઇલાકાના ભૂતપૂર્વ, લોકપ્રિય ગવર્નર ફર્ગ્યુસન સાહેબના નામ ઉપરથી તેનું નામ 'ફર્ગ્યુસન કૉલેજ' રાખવામાં આવ્યું. દક્ષિણમાં જેવા પ્રકારનું શિક્ષણ સુલભ કરવા, તે સ્થાપવામાં આવી છે. તે સમિતિમાં ત્રણ પ્રકારના સભાસદો છે.

૧. આજીવન સભ્ય. (Life Member.)

૨. સાધારણ સભ્ય. (Fellow.)

૩. સભાવક સભ્ય. (Patron.)

એ સમિતિ સ્થાપિત વિદ્યાલયમાં, જે ઓછામાં ઓછાં, વીસ વર્ષ, શિક્ષક તરિક્કેના કાર્યમાં રોકાય તે આજીવન સભ્ય. ઓછામાં ઓછા રૂ. ૨૦૦) બસે દાન કરે તે સાધારણ સભ્ય. રૂ. ૧૦૦૦ એક હજાર વા તેથી વિશેષ આપે તે સભાવક સભ્ય કહેવાય છે. આ ત્રણે વિભાગમાંથી ચુંટી કહાડેલા મનુષ્યોની એક મન્ત્રણાસભા (Council) રચી છે. સમિતિએ કહાડેલી સર્વ શાલાઓની વ્યવસ્થાનો બાર તેને શિર છે. આજીવન સભ્ય, ફર્ગ્યુસન કૉલેજમાં તથા નૂતન ઇંગ્લિશ વિદ્યાલયમાં, શિક્ષક તરિક્કેનાં, તેમ જ, અન્યાન્ય કાર્ય કરે છે. મન્ત્રણાસભા, મૂલધન તથા ગવર્નમેન્ટ ગ્રાન્ટ (શાસનદાન) તથા બીજા કોઈપણથી આવતા ધનનું રક્ષણ કરે છે.

ઈ. સ. ૧૮૯૮ માં, સત્તાગ નગરમાં, તેમણે નૂતન ઇંગ્લિશ વિદ્યાલય કહાડ્યું છે. પૂણામાં એક પ્રાથમિક શાળા પણ તેઓ ચલાવે છે. દક્ષિણી શિક્ષા સમિતિ, આ સર્વ મળી, એક પ્રથમ પંક્તિની કૉલેજ, પ્રથમ એણીનું (entrance) વિદ્યાલય અને એક પ્રાથમિક શાળા તથા સત્તાગમાં એક entrance વિદ્યાલય ચલાવે છે. ઈ. સ. ૧૯૦૬-૭ ની આખરના

વૈદિક, ૮) આઠ પૌરાણ, ૫) પાંચ ચિકિત્સાના, ૧) એક પૂર્વ મીમાંસા, ૧) એક યોગ, ૧) એક ધર્મશાસ્ત્ર, ૨) બે સ્મૃતિ, ૧) એક વ્યાકરણ, ૧) એક સંગીત, અને ૧) એક જ્યોતિષ સમ્બન્ધિ છે. પુસ્તકનું મૂલ્ય 'રાયલ આઠ પેઇ' મો પાનાનો માત્ર રૂ. ૧) એક રૂપિયો, એ પ્રમાણે છે. સામટાં લેનારને માટે તેહનું મૂલ્ય ત્રણ ચતુર્થાંશ છે.

હિન્દુ વિધવા બાલિકા આશ્રમ.

Hindii Widows Home.

આશરે તેર વર્ષ ઉપર ધર્મસૂત્ર ઠોલેજના અધ્યાપક, શ્રીયુત ધોન્ડો કેશવ કર્વેએ, અનાથ હિન્દુ વિધવાઓને માટે એ આશ્રમ સ્થાપ્યો હતો. પ્રથમ, અતિ સામાન્ય ભાવે, એક સામાન્ય ઘરમાં, બે ચાર વિધવાઓને તે તથા તેમનાં સ્ત્રી લાલન પાલન કરતાં હતાં. ક્રમે ક્રમે સાધારણ મનુષ્યોનું સાદામ્ય માગી, પૂણા શહેરથી દેહ બે માઈલ દૂર એક મુજૂદત આશ્રમ સ્થાપ્યો.

એ પ્રગ્તરનિર્મિત ચતુષ્ટાણ આશ્રમમાં ૮૦) એ'શી, ૯૦) નેવુ વિધવાઓને રહેવાની યોજના છે. ડૉ. રામકૃષ્ણ ગોપાલ બાપ્પરકર, આ આશ્રમ સમિતિના સભાપતિ (President.) છે. શ્રીમતી કાશીબાઈ દેવધર આશ્રમનાં પ્રધાન તરવાવધારક છે. તદુપરાન્ત ત્રણ સ્ત્રી શિક્ષકો પણ છે અને ચાર પુરુષ શિક્ષક છે. શ્રીયુત કર્વે, શ્રીમતી કાશીબાઈ, એવં અન્યાન્ય શિક્ષક ગણ તેમના વિદ્યાલયના અવકાશ સમયે, વિવિધ સ્થાને જઈ, આવી, સાધારણ લોકની સહાનુભૂતિ, અને અર્ધઅંગ્રહ સંપાદન કર્યાં કરે છે. આ પ્રાન્તના રક્ષણશીલ હિન્દુગણ, આ આશ્રમને પ્રથમ પ્રથમ મુદ્દિયે નેતા નહતા. કિન્તુ, કર્વે અને કાગીબાઈના અકસાન્ત પરિશ્રમ, મહાન અગ્નિ અને સુખ્યવચ્ચાના ગુણોને લીધે આશ્રમ હાલ પરિપૂર્ણ થયો છે. એવં સ્થાનાભાવે, કોઈ પ્રવેશાદ્દક્ષિણીને ગ્રહણ કરવાને શક્તિમાન ઘઈ નથી શકતા ! પ્રથમ ત્રણ વર્ષે, કોઈ આશ્રમવાસિની ન હતી. ચોથે વર્ષે ૪) ચાર, પછી ૧૦) દસ. પછી ૧૯૦૧ માં ૧૪) ચૌદ. ૧૯૦૨ માં ૧૮) અઠાર. ૧૯૦૬ માં ૭૫) પંચોતેર આશ્રમવાસિનીઓ હતી. આ ઉપરથી પ્રતિવર્ષ તેમાં વૃદ્ધિ થતી જાય છે એમ સ્પષ્ટજ્ઞ જણાઈ આવે છે. મુબાઈ પ્રદેશના દુરસ્થ જિલ્લા, મધ્ય પ્રદેશ તેમજ છત્તીસગઢ, વડોદરા, મહિસુર વિગેરે સ્થાનેથી વિધવાઓ આવી અહિં વાસ કરે છે. નીચે લખેલા નિયમ ઉપરથી આશ્રમની ઉપકારિતા જણી શકશે. જે સકલ ઉચ્ચ વર્ણોમાં, વિધવાવિવાહ પ્રચલિત નથી, તે સકલ વર્ણની બાલિકા, અને યુવતી વિધવાઓને ચિત્તાત્કર્ષક અને જીવિકાનિર્વાહને ઉપયોગી શિક્ષા આપવી એ આ આશ્રમનો ઉદ્દેશ છે. પ્રત્યેક આશ્રમવાસિનીને ગૃહકાર્ય કરવું પડે છે. ખાંડવા કૂટવા (=કચરા) વિ. નું કટકર કાર્ય. દિવસમાં પાંચ અર્ધા કલાક સુધી કરવું પડે છે. એકંદર દોઢ કલાક ગૃહકાર્યમાં રોકાવું પડે છે. રાંધવાનું, તેમજ શાક પાંદડા વિ. માટે, બાગમાં ઝાડપાન રોપવાની પણ શિક્ષા અપાય છે ! સ્વવારે ૭ વાગે, અને ન્હાની વયનાંઓને સાંઝા છએ ઉઠવું પડે છે. સાત વાગે, એક પછી એક, એમ સ્નાન કરી, વસ્ત્રાદિ ધોઈ, પૂજા પાઠ કરવાનો દોષ છે. પછી દસ વાગતા સુધી, અભ્યાસમાં મગ્ન થવું પડે છે. આંદાગદિ લેઈ, પાકશાલામાં જવાનું. અગિયાર વાગે, પન્દર મિનિટ સુધી ગીતા પાઠ પ્રભૂતિ ધર્મ શિક્ષા ! તે પછી, બીજા મર્વ પાઠ આગમનાય. પાંચ વાગે શાલા બંધ થાય. કવાકેકના વિશ્રામ પછી, માઝા છએ

વાળું કરે. પછી વાંચવા બેસે. ન્હાની વયનાં આઠ વાગે સૂઈ જાય. ખીજા સર્વ, ત્રણ વાગે એકઠાં મળી સાધુ (તુકારામાદિ) નાં પદ ગાય. પછી દસ વાગે શયન થાય. ઉપવાસ તથા વ્રત આદિ, આશ્રમવાસિનીઓ પોતપોતાની પ્રથાનુસાર કરે. સર્વ, એક જ મહાનભાં, કિન્તુ વર્ણાનુયાયી પૃથક્ પદ્ધતિમાં બેસી, આહાર કરે. આહાર તથા પાન વ્યતિરેકે, અન્યાન્ય વિષયમાં કોઈ તાગતમ્ય કરે નહિ. ધ્યાનમાં પ્રથમ વર્ષમાં, લખતાં વાંચતાં અને આંક વિનયતુર્ય શ્રેણીમાં, મરાઠી ચોથી ચોપડી શિખે, તથા વ્યાકરણ. પદ્ય, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, અને ઇત્રિજ્ઞ. ઇતિહાસ અને ભૂગોળ આવસ્પષ્ટ અને ઇત્રેજ્ઞ ઇચ્છાનુસાર. ઇત્રેજ્ઞ, ચતુર્ય શ્રેણી શેષ થયે, ઇત્રેજ્ઞ વિદ્યાવયતી પદ્ધતિ અનુસાર શિખવાય. સર્વને ચાર શ્રેણીમાં વિભક્ત કરવામાં આવે છે.

૧. અભિભાવક જાહેરું મર્વ ખર્ચ આપે તે.
૨. અભિભાવક જાહેરું ખર્ચનો એકાદશ આપે તે.
૩. શિષ્યવ્રતિ (Scholarship) મેળવે તે
૪. જાહેરું મમત વધુ આશ્રમ કરે તે.

પ્રથમ શ્રેણીની આશ્રમવાસિનીઓને દૂધ, કાપડ, ચોપડીઓ, મર્વ સમેત રૂપિયા ૭) માત્ર ખર્ચ પડે છે. આશ્રમની મુખ્યવચ્ચા જોઈ, અનેક અવિધવા બાલિકાઓ પણ શિખવા આવે છે. ચુંચણ કવા, ધાત્રી શિક્ષા, રોગચિકિત્સા, રોગી મુશ્રૂપા, શિક્ષણીનું કાર્ય પણ શિખવવામાં આવે છે. આશ્રમ માટે, ૧૮૦૭ ની આખર સુધીમાં રૂપિયા એક લાખ બાવીસ હજાર બેગા થયા છે. અને રૂપિયા બેતાવીસ હજાર ગેક છે.

ભારતવર્ષિય સેવકસમ્પ્રદાય.

Servants of India Association.

પીર વર્ષ સુધી, ફર્ગુસન કોલેજમાં અધ્યાપના કરી, શ્રીયુત ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલેએ, ૧૮૦૫ માં, તા. ૧૨ મી જૂને, આ સભા સ્થાપી. જે દેશકાર્યમાં સમસ્ત જીવન ઉત્સર્ગ કરે, તેની શિક્ષા, અને જાતિ ધર્મ નિર્વિશેષે, સમગ્ર ભારતના મંગલાર્થે, વિધિવત્ ઉપાયે, પ્રયત્ન કરવા માટે, આ સમ્પ્રદાય સ્થાપવામાં આવ્યો છે. વસ્તુતઃ દહાન્ત અને ઉપદેશદાતા, સ્વદેશ પ્રીતિ અર્થે શિક્ષા, તથા ગૌરવૈતિક આન્દોલન, અને શિક્ષા, તથા વિવિધ સમ્પ્રદાય મધ્યે મહાનુભૂતિ અને સૌહાર્દની સ્થાપના. સ્ત્રી શિક્ષા, વિજ્ઞાન, એવ શિક્ષણશિક્ષા વિ. હતર શ્રેણીની ઉન્નતિ કાર્ય, એ એના મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

પૂણા આ સમ્પ્રદાયનું કેન્દ્ર છે. સેવકોને માટે, આશ્રમ અને પુસ્તકાલય છે. પ્રત્યેક સેવકને પાંચ વર્ષ સુધી અભ્યાસ કરવો પડે છે. આની મધ્યે, બધાં મળી ત્રણ વર્ષ પાઠશાળાસ અને બે વર્ષ, ભારતવર્ષમાં ફરજ પડે છે. સમ્પ્રદાયમાં બજાતી વખતે, પ્રત્યેક સેવકને નામે પ્રમાણે મત લેવું પડે છે.

વૈદિક, ૮) આઠ પૌરાણ, ૫) પાંચં ચિકિત્સાના, ૧) એક પૂર્વ મીમાંસા, ૧) એક યોગ, ૧) એક ધર્મશાસ્ત્ર, ૨) બે સ્મૃતિ, ૧) એક વ્યાકરણ, ૧) એક સંગીત, અને ૧) એક જ્યોતિષ. સમ્યન્ધિ' છે. પુસ્તકતંત્ર મૂલ્ય 'રોયલ આઠ પેશ' સો પાનાનો માર્ગ રૂ. ૧) એક રૂપિયો, એ પ્રમાણે છે. સામઠાં લેનારને માટે હેતુ મૂલ્ય ત્રણ ચતુર્થાંશ છે.

હિન્દુ વિધવા બાલિકા આશ્રમ.

Hindoo Widows Home.

આશરે તેર વર્ષ ઉપર ધર્મસૂત્ર કોલેજના અધ્યાપક, શ્રીયુત ધોન્ડો કેશવ કવેએ, અનાથ હિન્દુ વિધવાઓને માટે એ આશ્રમ સ્થાપ્યો હતો. પ્રથમ, અતિ સામાન્ય બાળે, એક સામાન્ય ધરમાં, બે ચાર વિધવાઓને તે તથા હેમનાં સ્ત્રી લાલન પાલન કરતાં હતાં. ક્રમે ક્રમે સાધારણ મનુષ્યોનું સાહાય્ય માગી, પૂણા શહેરથી દેહ બે માર્ગલ દર એક સુચુદત આશ્રમ સ્થાપ્યો.

એ પ્રતરનિર્મિત ચતુષ્ટાણ આશ્રમમાં ૮૦) એ'શી, ૯૦) નેવુ વિધવાઓને રહેવાની યોજના છે. ડૉ. રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાષ્યરકર, આ આશ્રમ સમિતિના મહાપતિ (President.) છે. શ્રીમતી કાશીબાઈ દેવધર આશ્રમનાં પ્રધાન તરવાવધારક છે. તદુપરાન્ત ત્રણ સ્ત્રી શિક્ષકો પણ છે અને ચાર પુરુષ શિક્ષક છે. શ્રીયુત કવે, શ્રીમતી કાશીબાઈ, એવં અન્યાન્ય શિક્ષક ગણ હેમના વિદ્યાલયના અવકાશ સમયે, વિવિધ સ્થાને જઈ, આવી, સાધારણ લોકની સહાનુભૂતિ, અને અર્થસંગ્રહ સંપાદન કર્યાં કરે છે. આ પ્રાન્તના રક્ષણશીલ હિન્દુગણ, આ આશ્રમને પ્રથમ પ્રથમ સુદૃષ્ટિયે જોતા નહતા. કિન્તુ, કવે અને કાશીબાઈના અકલાન્ત પરિશ્રમ, મહાન ચરિત્ર અને સુવ્યવસ્થાના ગુણોને લીધે આશ્રમ હાલ પરિપૂર્ણ થયો છે. એવં સ્થાનાભાવે, કોઈ પ્રવેશકાંક્ષિણીને ગ્રહણ કરવાને શક્તિમાન થઈ નથી શકતા. પ્રથમ ત્રણ વર્ષ, કોઈ આશ્રમવાસિની ન હતી. ચોથે વર્ષે ૪) ચાર, પંચી ૧૦) દસ. પછી ૧૯૦૧ માં ૧૪) ચૌદ. ૧૯૦૨ માં ૧૮) અઠાર. ૧૯૦૬ માં ૭૫) પંચોતેર આશ્રમવાસિનીઓ હતી. આ ઉપરથી પ્રતિવર્ષે હેમાં વૃદ્ધિ થતી જાય છે એમ સ્પષ્ટજ નજીક આવે છે. મુખાર્થ પ્રદેશના દ્વરસ્થ શિક્ષા, મધ્ય પ્રદેશ તેમજ ઇન્દોર, વડોદરા, મહિસુર વિગેરે સ્થાનેથી વિધવાઓ આવી અહિં વાસ કરે છે. નીચે લખેલા નિયમ ઉપરથી આશ્રમની ઉપકારિતા નાણી ચકાશે. જે સકલ ઉચ્ચ વર્ણોમાં, વિધવાવિવાહ પ્રચલિત નથી, તે સકલ વર્ણની બાલિકા, અને યુવતી વિધવાઓને ચિત્તાત્કર્ષક અને જીવિકાનિર્વાહને ઉપયોગી શિક્ષા આપવી એ આ આશ્રમનો હેતુ છે. પ્રત્યેક આશ્રમવાસિનીને ગૃહકાર્ય કરવું પડે છે. ખાંડવા ફટવા (=કચરા) વિ. તુ કટકર કાર્ય, દિવસમાં પાંચ અર્ધ કલાક સુધી કરવું પડે છે. એકંદર દોઢ કલાક ગૃહકાર્યમાં રોકાવું પડે છે. રાંધવાનું, તેમજ શાક પાંદડા વિ. માટે, બાગમાં જાડપાન રોપવાની પણ શિક્ષા આપાય છે. રહેવારે છ વાગે, અને ન્હાની વખતોએને સારા છએ ઉઠવું પડે છે. સાત વાગે, એક પછી એક, એમ સ્નાન કરી, વસ્ત્રાદિ ધોઈ, પૂજા પાઠ કરવાનો હેતુ છે. પછી દસ વાગતા સુધી, અભ્યાસમાં મગ્ન થવું પડે છે. આંહારાદિ લેઈ, પાઠશાલામાં જવાનું. અગિયાર વાગે, પન્દર મિનિટ સુધી ગીતા પાઠ પ્રબૂતિ ધર્મ શિક્ષા. તે પછી, બીજા મર્ગ પાઠ આગમનાય. પાંચ વાગે શાલા બંધ થાય. કનાકેકના વિશ્રામ પછી, સાડા છએ

મુબાઈમાં મળી હતી. પ્રથમ એક, પૂણામાં જ ભરવાની યોજના થયી હતી, પરંતુ તે સમયે ત્યાં કોલેરા હોવાથી સ્થાનાન્તરિત કરવામાં આવી હતી.

૨. શ્રીયુત બાલ ગંગાધર તિલકના મરાઠી ભાષામાં પ્રકટ થતા કેસરી અને ઇંગ્રેજી 'મરાઠા' Marattha પત્ર પણ અહિંથી જ પ્રસિદ્ધ થાય છે.

૩. દૈનિક મરાઠી પત્ર જ્ઞાનપ્રકાશ ત્યાં એક જ માત્ર દૈનિક છે. અન્ય એક દૈનિક રાષ્ટ્રમત મુબાઈમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે.

૪. ચિત્રશાળા પ્રેસ. આમાંથી શિશુ શિક્ષણાર્થે, નાના પ્રકારની કિન્ડર ગાર્ટન છબિ, માનચિત્ર, વિખ્યાત લોકોની છબીઓ વિં સુલભ મૂલ્યે પ્રકાશિત થાય છે.

૫. રેકન કોલેજ સરકારી કોલેજ છે.

૬. સાયન્સ કોલેજ. જાહેમાંઃવિજ્ઞાન અને ટેકનીકલ વિષયોનું શિક્ષણ અપાય છે.

છેવટે, પૂણા પાસે, પંડિતા રમાબાઈનું અનાયાત્રમ, સિંહગઢ (મરાઠા વીરત્વની એક પ્રધાન લીલાભૂમિ), અને સાધુ તુકારામનું આશ્રમ સ્થાન દર્શનીય છે.

પૂણા, તેવું હ્રસ્ત ગૌરવ પુનઃપ્રાપ્ત કરે, તેનો મહિમા વધે, અને અન્ય પ્રાન્તો, તેના કાર્યોનું અનુકરણ કરી, ઉત્કર્ષે પામે. । । ।

અમદાવાદ }
૧-૮-૧૯.

સુમનસ્ હરિજાલિ કુવ.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.

ડાયમણ્ડ-ન્યુબિલી, જેવો મહોત્સવ ઉજવવા, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી ભાગ્યશાળી બની છે તો આવા શુભ અવસરે આપણું પ્રથમ કાર્ય, તેના વ્યવસ્થાપક મંડળને સુભારક-બાદી ઇચ્છી, તે સંસ્થાએ દેશોત્તરિ અને સાહિત્ય સેવા અર્થે પ્રયાસો આદરી, પોતાની યથાશક્તિ જે જનસેવા બાળની નય છે તે બદલ, પૂર્ણ દિલસોજીથી અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનવાનું છે.

થોડાજ સમયપર, મુંબઈમાં ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ ની બેન ‘સ્ત્રીબોધ’ એ, મેઘદા દાઢ માઢ અને પુર દમામમાં, એક ભવ્ય મિલાવડો કરી, ભારે ધામધુમથી પોતાની ‘સુવર્ણ ન્યુબિલી’ ઉજવી હતી. ‘સ્ત્રી કેળવણી’ ને ફતેહ ઇચ્છવા, આ નિમિત્તે અમદાવાદમાં પણ જાહેર મિટિંગો મળી હતી. પ્રથમ દિવસે આખા શહેરની શાળામાં જતી કન્યાઓને ધનામ આપવાનો મહાન મમારંભ થયો હતો અને ત્યાર પછીના બે દિવસોમાં રા. રમણભાઈ અને પ્રો. ધ્રુવ એ બે વિદ્વાન ગૃહસ્થોએ, ‘સંસાર સુધારાની પદ્ધતિ’ અને ‘નારી-પ્રતિષ્ઠા’ એ સુંદર વિષયોપર ઉત્તમ વ્યાખ્યાન આપ્યાં હતાં.

આ ઉત્સવનાં સ્મરણો હજી તો તાજાં જ છે, તેની છાપ આપણા મગજ પરથી ભુ-સાઈ નથી, તેટલામા, બીજો એવો એક મહાન રૂડો પ્રમંગ પ્રાપ્ત થવાનો છે એ જાણી માંભળી, કયા સાહિત્યપ્રિય જનને આનંદ થશે નહિ ? સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ જેવા કોણ આતુર નથી ? જેમ હાલમાં લૉર્ડ મોરલી, હિન્દુસ્તાનની સરકાર સાથે મસલત કરી, હિન્દુસ્તાનને બક્ષવા જોગ સુધારા અને હક્કોનો ખરડો તૈયાર કરી, તે આઆમાં દરબાર ભરી (?) ત્યાં જાહેર કરવા નેમ રાખે છે તેમ તો. ૨૬ મી ડિસેમ્બર ૧૯૦૮ ને રોજ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ સાઠ વર્ષ પૂરા કર્યાં, તેની ખુશાલીમાં, ડાયમણ્ડ ન્યુબિલી ભરી, નવા જમાનાને અનુસરતા કેટલાક સુધારા વધાતા કબ્બા ધરિદો ધરાવે છે એમ અમે સાંભળ્યું છે.

આવા માંગલિક પ્રસંગે રાજ્યકર્તાઓ, પોતાની પ્રજાને હક્ક આપી, સાગ કાર્યની શરૂઆત કરી, તેમની કાર્તિ અને નામ છતિહાસના સદ્ગમાં હમેશને સાફ સોનેરી અક્ષરે અંકાઈ રહે તે સાફ જનસમાજને ઉપયોગી કેટલીક વિવિધ કૃતિઓ થોતો છે-પ્રજા પણ આનંદમાં ગરકાવ થઈ, અનેક ખુશાલીનાં ચિન્હો દાખવે છે. અને પોતાની ઉપકાર વૃત્તિ દર્શાવવા, એક સુંદર માનપત્ર ઘટિત રીતે એનાયત કરે છે. આમાં રાજ્ય તરફથી મળતા લાભો દર્શાવી, સુખનું વર્ણન આપી, સુલેહ શાંતિ વખાણી, સામાન્ય રીતે, આભારની લાગણી પ્રદર્શિત કરી, છેવટે, પ્રજાની શી શી હાજતો અને ઇચ્છાઓ હોય છે તે જણાવવાનો શીરસ્તો છે. વાસ્તે અમે પણ અત્રે માત્ર ગુજરાતના સાહિત્ય મંડળને નહિ પણ સમગ્ર ગુજરાતને, સોસાયટીને થોડા માન આપવા પોતાનું કર્તવ્ય કરવા વિનવી અને સોસાયટી પાસેથી, પશ્ચિમનાં વિદ્યા અને સાહિત્યના સંસ્કારથી મસ્ત, ઉછરતી નવીન પ્રજા કેવા કાર્યની આશા રાખે છે તે સંબંધે કેટલીક સૂચનાઓ કરી, તે અમલમાં આણવા અરજ ગુજારીશું.

૧. સાહિત્યપ્રવૃત્તિ એકજ સ્થળે સમાઈ ન રહેતાં, યોગરહમ ફલાય, અને જુદી-જુદી સંસ્થાઓ, સાહિત્યના અનેક કાર્યો પોતાની અતુલ્ય રીતે ઉપાડી સાહિત્ય સભાઓ. લઈ, કાર્યની વહેંચણી કરે તો, સાહિત્યનો વેગ બહુ સતેજ અને મોટો થાય અને કામકાજમાં સરલતા, વ્યવસ્થા, સંગીનતા અને સુગમતા આવે.

અર્થશાસ્ત્રમાં ' કાર્યની વહેંચણી ' નો નિયમ બહુજ નજીતો છે એટલે બહુ લાંબા વિવેચનની જરૂર નથી. વાસ્તે જે ગુજરાતનાં મુખ્ય શહેરો, જેવાં કે સુરત, ભરૂચ, નડિયાદ વડોદરા વિગેરેમાં તેમજ ધણીકાના પાયતપ્ત મુંબઈમાં અને કાઠિઆવાડના રાજકોટમાં જે જે સાહિત્ય ઉન્નતિ અર્થે સંસ્થાઓ સ્થપાઈ હોય, તેમની સાથે, સોસાઈટી, નિકટ સંબંધમાં આવી, તેમને જોઈતી મદદ આપી, કેટલીક ગોઠવણુ કરે તો એશક બહુ લાભ થાય એમ અમારું માનવું છે. નડિયાદમાં ' યંગમેન યુનીયન ' છે. વડોદરામાં શ્રેયસાધક વર્ગ અને સુરતમાં નાગર એસોસીએશન અને નર્મદ લાયબ્રેરી, વિગેરે છે-મુંબઈમાં પારસી લેખક મંડળ, હિન્દુ યુનિયન આદિ સંસ્થાઓ છે. જેમ યુનિવર્સિટીને ભિન્ન ભિન્ન કોલેજ હોય છે તેવી રીતે સોસાઈટી કેન્દ્રમાં રહી, આ સર્વ સભાઓ સાથે પત્રવ્યવહારથી, અને બીજી રીતિઓએ, ઘાડો સખધ બાંધી, સાહિત્યપ્રવૃત્તિ વધારવા ઘટતી સચનાઓ વખતો વખત કરે તો દરેકને મુસીબતો ઓછી થઈ, કાર્યની મરજતા આવી, વખત, મહેનત અને પૈસાનો ખર્ચાવ થાય.

વળી, દરેક ગ્રાન્તની સંસ્થાઓ, આખા સાહિત્યના પ્રદેશને ખેડવાને બદલે, ફક્ત પોતાના સ્થળનાં જાણિતા સાક્ષરોનાં લખાણોનો આરિક અભ્યાસ કરી, ઉંડા ઉતરી, તેનો લાભ અન્ય સર્વને આપે તો તેથી કામમાં વિશેષ સંગીનતા પ્રાપ્ત થશે. છેવટે, સોસાઈટીએ સાહિત્ય પરિષદ પોતે બરી, તેમાં આ સર્વ મંડળોને આમનણુ કરી, અરમપરસ સંબંધમાં આવી, લેખકો વચ્ચે, મિત્રાચારી અને સ્નેહ સાદું સાધન કરી આપવાં જોઈએ. માત્ર વલણુ અથવા હેતુ દર્શાવવાજ પ્રયત્ન છે. કાર્યની જીણી જીણી તપસીસો આમ બતાવી શકાય તેમ નથી.

૨. આ શુભ પ્રસંગની યાદગારીમાં એક સ્મારક ગ્રંથ રચાવો જોઈએ; તેમાં ગુજરાતી સાહિત્યના વિવિધ પ્રદેશોમાં શરૂઆતથી, જે જે કાર્ય થયું હોય સ્મારક ગ્રંથ. તેની નોંધ ગુજરાતના, જાણિતા વિદ્વાનો પાસે લખાવવી જોઈએ. મુંબઈની રૈયલ એસીઆટીક સોમાઈટીનો 'centenary ગ્રંથ, આ સખ-ધે કંઈક વિચાર આપી શકશે. આથી આપણે કેટલો વધારો કરી શક્યા છીએ તે માત્રમ પડશે અને બવિધમાં શું શું કરવાનું બાકી છે તેનો બરોબર ખ્યાલ આવશે.

યુરોપમાં જેમ ઓક અને લેટીન ભાષાના પુનરુ જીવનના પરિણામે, તે સમયની પ્રજા Middle Ages અધકારના સમયમાંથી દૂર થઈ, નવીન વિચાર અનુભવવા લાગી હતી; તેમ હાલ આપણે પોતાના જુના અને પશ્ચિમના નવીન વાતાવરણના સંગમના કલ્પદયી એક

વિચિત્ર (૧) રિથિતિ પસાર કરીએ છીએ—આવા પ્રસંગે, ગયા જમાનાનાં સાધનોનો જે યોગ્ય સંમલ થયો હોય તેો જીવિખ્યાના ઇતિહાસકારને, પાછલા ઇતિહાસમાં, જે વિવિધ સંકિતઓ ગતિમાં હોય, તે નિરખવાનું બહુ સહેલું બને.

૩. આજ સુધી આપણા ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખાયો નથી તેથી, સોસાઈટીએ આ કાર્ય રા. કેશવલાલભાઈને સોંપવું જેમણે અથવા તેો ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ. આ સારું રા. રમણભાઈ, પ્રો. ધ્રુવ. રા. કમળાશંકરભાઈ અને રા. કેશવલાલભાઈએ વિદ્વાનોની એક કમિટી નીમી, સાહિત્યના ઇતિહાસના વિભાગ:પાડી, દરેકે અમુક ભાગ ઉપાડી લેવાની બહુ જરૂર છે.

૪. ગુજરાતના જાણીતા સાક્ષરો, કવિઓ અને લેખકોની તેમજ વર્નાક્યુલર સોસાઈટીના આજ સુધીના પ્રયત્નો અને ઓનરરી સેક્રેટરીની છબીઓ, મ્યુઝીઅમ-picture gallery. સોસાઈટીના હોલમાં જોડવાની જોઈએ. આ સર્વની વચ્ચે સોસાઈટીના સ્થાપક મી. ફ્રાંસિસનું આઈલિ-પેઈન્ટિંગ આ ઉપરાંત ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ઉપયોગી, મળી આવતી વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરી, તેનું રક્ષતે રક્ષતે મ્યુઝીઅમ કરે તેો બહુ સારું થાય. કેમકે આવી જુની વસ્તુઓ, જેવાં કે, તામ્રપત્ર, શિલા, શિલાલેખ, પ્રાચીન પુસ્તકો વિગેરે, વખતના વહેવા સાથે, અથડાઈ, કુટાઈ એવા તેો અટવાઈ જશે કે જેનું નામ નિશાન પણ રહેશે નહિ વારતે આ બાબતપર ખાસ લક્ષ આપી, વખતસર સાવચેતીના પગલાં લેવાની બહુ જરૂર છે. આ કાર્ય સારું સોસાઈટીના આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરીને વર્ષના અમુક માસ, ગુજરાત અને કાઠિઆવાડમાં મુસાફરીએ મોકલવો જોઈએ. મુંબઈની એક્ઝીનરટન કૉલેજના સંસ્કૃત પ્રોફેસરને અને રાજકોટ વોટસન મ્યુઝયમના ક્યુરેટરને આ પ્રકારની, પોતાના કામ ઉપરાંત, વધારાની ફરજ છે. આર્કોસોજના Archaeology ડિરેક્ટરની તેો આ ફરજ છે. જેઓએ, આ મલક્યોના રીપોર્ટ વાંચ્યા હશે, તેઓને ખાતરીપૂર્વક જણાયું હશે કે હજુ પણ આ કિશામાં કરવાનું બહુ બાકી છે. મુંબઈની ફ્રાંસિસ સભા અને સોસાઈટી, એ બંને આ કાર્ય ઉપાડે તેો તે શું અપરિત છે? તેની શું જરૂર નથી?

૫. ઈ. સ. ૧૮૧૨-૧૩ માં અમદાવાદ સ્થપાયે, પાંચસે' વર્ષ પૂરાં થશે વારતે આ પાંચ સદીમાં અમદાવાદના ઇતિહાસમાં કેટલો ફેરફાર થઈ, તેનો આ અમદાવાદનો ઇતિહાસ. ધુનિક ઇતિહાસ ગુજનાત્મક અભ્યાસ રીતે લખાવો જોઈએ. તે પ્રસંગે યોગ્ય ધામધુમ તેો થશે પણ ઇતિહાસની યોજનાનું કાર્ય આજનીજ શરૂ થવું જોઈએ. મુંબઈની એસીઆટીક સોસાઈટીએ ડો. કુન્દા પાસે મુંબઈનો ઇતિહાસ લખાવ્યો છે. વળી મી. એસ. એમ. એડવૉર્સએ 'Rise of Bombay' મુંબઈની ઉત્પત્તિ એ નામનો ગ્રંથ મુંબઈના વસ્તીપત્રક સારું ખાસ લખ્યો છે. સૂરકારના ગેઝીટીઅર અને મુસલમાન ઇતિહાસો તેમજ પરદેશી મુસાફરો અને શીક્ષા અને તામ્રપત્રથી છેલ્લી શોધ યોગના આધારે, અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પ્રગટદૃષ્ટિએ લખાવાની બહુ આવશ્યકતા છે.

૬. વિદ્યાર્થીઓમાં જોઈતી સોસાયટીઓમાં દર વર્ષે, મંડળના પ્રમુખ તરફથી બહુ વિદ્યાર્થીઓને બાપલુ આપાય છે. અને વર્ષમાં, પોતાના ખાસ વિષયમાં જે જે વધારા અને ફેરફાર થયા હોય છે તેનું ડિગ્રીશન કરે છે. મહારાષ્ટ્રમાં સોસાયટી જેવું મોટું કોઈ મંડળ નહિ હોવાથી, ત્યાં 'અંધ સંમત' એ નામની સંસ્થા મુજબમાં છે તેના વાર્ષિક દિવસે મરાઠી સાહિત્યનો એકાદ વિદ્વાન મુંદર રસિક બાપલુ કરે છે તો આપણે અહીં સોસાયટીનાં વાર્ષિક મીટિંગના દિવસે, સેક્રેટરી યા પ્રમુખે, વર્ષની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનું નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ. મુંબઈમાં મિત્ર મહેકેડની સભાઓ પણ વાર્ષિક બાપલુ વખતે પોતાના બજારનું Market સરવાળું તપાસે છે તો શું સોસાયટીનું આ દિશામાં કર્તવ્ય નથી ?

૭. સોસાયટીએ જ્ઞાનના ફેલાવવા સાથે અનેક પ્રયાસો કરવા જોઈએ. પ્રાથમિક કેળવણી આપણી મ્યુનિસિપાલિટીઓ આપે છે પણ જનસમાજ અને ક્રી લાયબ્રેરી અને ક્રી વાચન ક્રી મંડળ સાથે વાંચનની અત્યંત જરૂર છે. આ વાસ્તે દરેક સ્થળે ક્રી લાયબ્રેરી સ્થપાય તેવા પ્રયત્ન સોસાયટીએ કરવા જોઈએ. પેટલાદના એક ઉત્ખાદી અને પરાપકરી ગૃહસ્થે પોતાના આત્મભોગે આ દિશામાં બહુ સાથે કાર્ય કર્યું છે અને તેમના 'મિત્રમંડળ' ને બહુ સારી શતેલ મળી છે. તેજ ધોળે ગાયકવાડી રાજ્યમાં પોતાની ઉદાર રાજ્યનીતિને અનુસરી, નામદાર ગાયકવાડ મગરે દરેક ગામમાં ક્રી લાયબ્રેરી સ્થાપી છે. ઇંગ્લાંડમાં રીચ્યુ ઓફ રીચ્યુજના અધિપતી મી. સ્ટેડની 'કુએટ' બહુ મુપ્રસિદ્ધ છે. આવાં અનેક કાર્યો સોસાયટીએ ઉપાડવાં જોઈએ. 'ક્રી-વાંચન' સંબંધી હાલમાં બહુ મુમ છે અને તે વાસ્તવિક છે. આ ખામી દૂર કરવા, સોસાયટીના વ્યવસ્થાપક મંડળે વિચાર કરી, એક યોજના ઘડી કાઢવી જોઈએ.

૮. હાલ જ્યારે સ્વદેશી ચળવળના પશ્ચિમને લોકમાં દેશી કારિગરીને ઉત્તેજન આપી, જુના હુન્નરો સજીવન કરવા જાતી જીવાસા છે ત્યારે સોસાયટીએ, હુન્નર દેશી કારિગરીઓ, વેપાર ઉદ્યોગ, હુન્નર, વિદ્યા આદિ વિષયો પર, લેખો તેમજ રીમરી સંબંધેનું પુસ્તકો લખાવી, જનમમાજમાં જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરી, દેશની આર્થિક રિયલિટી સાહિત્ય સુધારો, મુખનાં સાધનો વધારવા, ખાસ લક્ષ આપવું જોઈએ. અસલ નવીન લેખો થવાનો સમય હજી બહુ દૂર છે પણ જે સારાં ભાષાંતરો કરશે તો પણ સાધન ધણું છે અને સારો લાભ થશે. નામદાર સરકાર, દરેક પ્રાન્તની વખણાતી, સારી ચીજ પર ખાસ અનુમતી આપી પાસે લેખ લખાવી તે જીલ્લા પ્રસિદ્ધ કરે છે. (જેમકે મુરતના કિનખાખ, સુખડ કામ, હાથીદાંતની કોતરણી વિગેરે) વળી થોડા સમયથી દરેક પ્રાન્તવાર ત્યાંના હૈયાત તેમજ નાણુદ થયેલા હુન્નરોની એક યાદી તૈયાર થાય છે. સંયુક્ત પ્રાન્તમાં તપાસ થઈ ચુકી છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ ગુજરાતમાં 'હાથની શાળા' દાખલ કરવા શા શા ઉપાયો યોજ્યા ?

વિશેષ, ખેતિવાડીની બાબતોમાં સોસાયટીને ઘણું કરવાનું છે. આપણા ગુજરાત પ્રાન્ત ખેતિવાડી અને વેપાર ઉદ્યોગધીજ આખા છે અને તે સારું મશકૂર છે. સર્વ સાધન તૈયાર છે, ફક્ત તેનો, સારી રીતે ઉપયોગ થવાની જરૂર છે. સરકારનું 'પુસા ખેતિવાડી ખાતું'

આ સંબંધે પુષ્કળ કામ કરે છે. હિન્દુસ્તાનમાં સારૂ રૂ ઉગાડવા, ઇંગ્લાંડના મિલ માલેકોએ લાખો રૂપિયા રોકી, એક મોટી કંપની કાઢી છે. વારતે જે સોસાઇટી, આપણી આધોગિક કોન્સ્ટ્રક્શન, સરકાર તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા જુદા જુદા હુન્દરોના ખાસ લેખો (monographs) ખેતિવાડી ખાતા તરફથી છપાતાં રીપોર્ટ, માસિકો અને પુસ્તકો, હિન્દુસ્તાનની કાચી પેદાશ (economic products) સંબંધે મિ. વોટસના ફરીથી તૈયાર થતા નવા અંકો વિગેરેની માહિતી મેળવી કામ કરશે તો પણ ઘણો લાભ થશે. અમદાવાદમાં 'ડેરી' નું કામ ધમ-ધાકાર ચાલે છે ત્યારે તે સંબંધે સર્વ માહિતીનો સંગ્રહ કરી, યોગ્ય જ્ઞાન, લોકમાં શા સારું ફેલાવું ન જોઈએ? ઇંગ્લાંડમાં લૉર્ડ રીપન જેવા (આપણા લોકપ્રિય વૉઇસરાય) ડેરીનો ધંધો કરે છે. સંચાના દુધનો જે વિકટ પ્રશ્ન છે તે પણ તેથી દૂર થશે. વિલાયતમાં, તે ચિત્ર, બીસ્ટીટ વિગેરેના ખપમાં લેવાય છે. જ્યારે દેશમાં અજ્ઞાનતા છે, જાહેર સંસ્થાઓ બહુ યોદ્ધા છે ત્યારે સોસાઇટીએ દેશાતિની દરેક બાજુતોપર ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ એમ અમારું માનવું છે.

૯. બુદ્ધિ પ્રકાશમાં બહુ સારા લેખો પ્રસિદ્ધ થયા છે; હમણા જુની દ્વાઇસો સઘળાને મળી શકે તેમ નથી વારતે, વ્યવસ્થાપક મંડળની એક કમિટી નીમી, તેઓએ, સાહિત્યની રેફરન્સ આજ સુધી 'બુદ્ધિ પ્રકાશ' માં જે જે સારા ઉપયોગી લેખો આવ્યા હોય અને આછડ બુક તે એક પુસ્તકરૂપે ફરીથી છપાવવા; એમ કદાચ કરવું ન જોઈએ તો, 'બુદ્ધિ-પ્રકાશ' માં આવી ગયેલા વિષયોનું એક માંડળીયું કરી તે પ્રસિદ્ધ કરવું એવી નમ્ર સૂચના છે. વળી, ઇંગ્લાંડમાં અનેક 'ગાઇડ બુક' અને 'રેફરન્સ'નાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થાય છે તેનીરીતે, દર વર્ષે સોસાઇટીએ સાહિત્યના ઉપયોગી વિષયો તેમજ વર્ષમાં બહાર પડેલા ગ્રંથોની યાદી, તેની કિંમત અને મળવાના સ્થળ સાથે જુદી છપાવવી જોઈએ. આજ સુધી જુનરાતી સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા સર્વ ગ્રંથોની એક યાદી થાય તો સાહિત્યના ઇતિહાસમાં બહુ લાભ થાય. આ બહુ મહેનતનું કામ નથી. સરકાર તરફથી આજ કેટલાંક વર્ષો થયાં દેશી પુસ્તકોની ત્રિમાસિક યાદીઓ જુદી છપાય છે. તે પૃથ્વી સહેલાઈથી કામ બની શકશે.

૧૦. આપણી ગરીબાઇને લીધે તેમજ લોકની અજ્ઞાનતાને પરિણામે લેખકોને ઘણી-વાર પૈસા સંબધી મુશીબતો ખમવી પડે છે. તેથી જેમ વિલાયતમાં સર્વ સાહિત્ય. ઑક્સફર્ડ અને કેમબ્રીજ જેવી મહાત્ત પાઠશાળાઓ પોતે પુસ્તકો છપાવી, પ્રસિદ્ધ કરે છે તો સોસાઇટી એક સારૂ પ્રેસ કાઢી, લેખકની તેમજ જન-સમાજની સરતાં પુસ્તકો છાપી, સેવા કરે તો તે શું અધોગ્ય છે. જુનરાતી પ્રેસ કેવું સારૂ કાર્ય કરે છે એ પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે.

૧૧. જુનરાતમાં અનેક વિદેશી મુસાફરો આવી ગયા છે અને (Hakulyat, Society) હેકલ્યુટ સોસાઇટી તેના 'મુસાફરી' ના ગ્રંથો સારૂ મશહુર પાડેલા છે. જે સોસાઇટી, જુનરાતને લગતા અહેવાલનું એકાદ પુસ્તક રચાવે તો તે સમયની જનસમાજના રીત રિવાજ અતિ જીવનનો સારો ખ્યાલ આવે. પ્રાચીન કવિઓના પુસ્તકોપરથી આપણે કેટલાક અ-

ગુમાન બાધી શકીએ પણ જે તેમાં આ પરદેશી મુસાફરોના અહેવાલોની સાક્ષી આવે તો તે વાત ચોક્કસ માળીત થાય અને લોકના અનેક વહેમ ટળી જાય. વળી-ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાંથી, જે જે શિયાલેખો અને તામ્રપત્ર વિગેરે મળ્યાં હોય તે સર્વ ભાષાંતર કરી પ્રગતી માહિતી સાઈં છપાવવાં જોઈએ. બાવનગર દરબારે, આવાં એક બે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. ઇંગ્લેન્ડ સરકારના Indian Antiquary અને Epigraphia Indica, વિદ્વાનોને એક મહાન સુખરૂપ છે.

૧૨. આ શુભ ખુશાલીના પ્રસંગની યાદગીરીમા ગુજરાતના અનાયાત્રમ અને કન્યા-શાળાઓમાં, જેઓ લાયકેરી સ્થાપે, તે સંસ્થાઓને સોસાયટીએ છપાવેલા ગ્રંથો બક્ષિસ આપવા.

૧૩. છેવટે રા. બા. લાલશંકરે, સોસાયટીની ઉત્તમ પ્રકારે સેવા કરી, તેને સારી આબાદ સ્થિતિએ આણી છે તે સારૂ તેમની આ અવસરે સોસાયટી ૨૦ બા. લાલશંકર તરફથી યોગ્ય કદર બુખવી જોઈએ. તેમની ' સ્ત્રી કેળવણી ' અને ' સ્ત્રી ઉન્નતિ ' અર્થેની સેવા મારી છે. તેમનીજ મદદથી સોસાયટીએ ' સ્ત્રી કેળવણી અને સ્ત્રી પરિક્ષા ' ની ઉત્તમ કાવિઓ દાખવ કરી છે. ટુંકાણુમાં તેમની મેવા અનેક છે અને સોસાયટીએ તેમના કાર્યની વદર, આ અવસરે કરવા ચુકતું નહિ.

અમારા એક મિત્રે સોસાયટીના કાર્યવ્યવહાર સજ્જી એક ફરિઆદ કરી છે તે અમે અત્રે રજૂ કરીશું. સાચુ ડેટલું અને જુલું શું તે અમે કહી શકીએ તેમ નથી.

આ વાત શું ખરી છે કે આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરીની ઇંગ્રેજી જ્ઞાનની અજ્ઞાનતાના પરિણામે સોસાયટીના વ્યવસ્થાપક મંડળે, સોસાયટીને મોપાયલા સર્વ ' ટ્રસ્ટ ફંડ ' મુંબઈ બેંકને આપ્યા છે ? આ ' ટ્રસ્ટ ફંડ ' માથી જે બેવડી હકસાઈ કપાશે તેનું ખર્ચ શેમાંથી લેવાશે ? અમને નવાઈ લાગે છે (જે એ વાત ખરી હોય તો) કે આ વીસમી સદીમાં સોસાયટી જેવું વિદ્વાનેનું મંડળ, જેને ઇંગ્રેજી જ્ઞાનની ગંધ નહિ એવા પુરૂષને મોપાય-? ! વખતે તેથીજ ' બુદ્ધિ પ્રકાશ ' માં સારા લેખો આવતા નહિ હોય.

આ લેખ સમાપ્ત કરતાં, ગુજરાતના સાક્ષર મંડળને સોસાયટીની ડાયરેક્ટ બ્યુબિલીની હિલચાલ ખરોખર ફતેહમદ ઉતારવા નમ્ર વિનંતી છે. જમાનો બદલાઈ ગયો છે. નવીન વિચારનું વાતાવરણ ગહન છે. ઉછરતી નવીન (ઉન્માદી ?) પ્રજા કેવું સ્વરૂપ પકડશે તે કળી શકાય તેમ નથી. સ્થિતિ બહુ બારિક છે. ગભીર વિચારની વાત છે. પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે જુની રીતિઓ હવે લાંબો કાળ ટકી શકે તેમ નથી. સુરતની કેન્સેસ શું દર્શાવે છે ?—

ત્રિકાલદર્શન.

પવિત્રાં બારશની સવારે નવ વાગે હું બોજન કરતો હતો. મહારી સ્ત્રી પ્રસૂતિ સમય પાસે આવ્યાથી પીયરને ગામડે ગઈ હતી. હું હાથે રસોઈ કરીને બોજન કરતો હતો. હું એક સામાન્ય સરકારી ગામનો તલાટી હોવાથી રસોઈયો રાખી સકતો નહોતો માટે હાથે રસોઈ કરવી પડતી. આગલે દિવસે એકાદથી હતી અને તેનો અપવાસ હોવાથી આજ જલદીથી બોજન કરતો હતો. બોજન પણ સાદું જ હતું માત્ર લાડુ અને શાક હતું. ચાર લાડુ ખાધા એટલામાં ગામમાં એક મ્હોટા ધગડા થયો. તે સાંભળી હું ગભરાયો પાંચમો લાડુ એકદમ ખાઈ જઈને ત્વરાથી ખડીયો કલમ લેઈને રીપોર્ટ લખી કાઢીને ખાસ રાવણીયા સાથે મામલતદાર તરફ રવાના કર્યો. મુખી ગામમાં નહોતો તેથી મ્હારે માથે જવાબદારી હતી. રીપોર્ટ મોકલ્યો એટલે મ્હારું કર્તવ્ય પૂરું થયું સમજીને હું જરા વામકુશી કરવા સૂતો. બીજા દિવસે સવારે દસ વાગે મામલતદાર તથા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર આવી પહોંચ્યા. જે સ્થળે ધગડા થયો હતો તે સ્થળે તજવીજ ધણી બારીકાઈથી કરી; આખા ગામના લોકની જુબાની લીધી. જમીન ખેડાવી બેઈ; ઘરમાં જડતી લીધી, પરંતુ જુબાની ઉપરથી સાખીત થયું કે પટેલની બેંશ વાડામાં બાંધી હતી તેના ઉપર એક મોઢોડું વાંદે બેસું તેથી બેંશ ભડકી અને વાંદે કુદ્યું અને તેથી એક ઘંટી હતી તે નીચે માટલાં ઉપર પડી આ કરતાં કાંઈ પણ વિશેષ સાખીત થયું નહિ તેથી મામલતદાર અને આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર સાહેબ અડધા ખુશી અને અડધા નિરાશ થયા, તો પણ આખા ગામના લોક ભેગા થયા હતા તેના લાભ લેઈને માહેબે એક ઘણું લાંબું બાપણુ કર્યું અને ઇંગ્રેજના રાજથી દેટલા લાભ છે, તે રાજ જાય તો કેવાં પરિણામ થાય અને લોકની શી ફરજ છે તે ઘણી અસરકારક રીતે કહ્યું અને મેં આવી ચાનાડીથી ધગડા વિશે રીપોર્ટ કર્યો તેથી મને રૂ. ૨૫) રોકડા ઇનામમાં અને દિવાળી પછી પગાર વધારવાનો હુકમ કર્યો. સાહેબ તથા મામલતદાર તુરત આવ્યા ગયા. પછી પટેલે મને કહ્યું “ભલા માણસ ધગડા વિરો તજવીજ કરીને પછી રપોર્ટ કરવો તો ના!” મેં કહ્યું કે “મહેતાજીના ઘર પાછળ ધગડા થયો તેથી મને વહેમ પડ્યો; કેમકે મહેતાજી ઘણાં ખરા શુન્દરાતી વર્તમાનપત્રોના અખરપત્રી હતા,” બીજું ખાનગી કારણુ જે મેં પટેલને કહ્યું નહિ તે એ હતું કે મહેતાજી ઘણું ખર્ચ મ્હારે ઘેર છાશ લેવા આવતો અને ખતવું એવું કે હું ગામમાં ન હોઉં ત્યારે જ આવે. મહેતાજી ઉપર વેર લેવાનો ઠીક લાભ આવ્યો ધારીને જ મેં એકદમ રીપોર્ટ કર્યો. તે વૈરવૃત્તિ તુમ ન થઈ પરંતુ રૂ. ૨૫ ઇનામના અને પગારમાં વધારો થયો એ લાભ થયા. અને તેને માટે સાંજરે મહાદેવમાં ધીની દીવો કરી આવ્યો.

જે દિવસ પછી આવણી હતી તેથી હું બીજા જ દિવસે ગામડેથી મહારાજ તરફ શહેરમાં ગયો. જે દિવસ સુધી સાહેબના બાપણુ વિશે મગજમાં વિચાર ધોળાયા કર્યા. હું સામાન્ય તલાટી છતાં મેટ્રીક્યુલેશન પાસ કરી હતી અને ઇંગ્રિજ શુન્દરાતી વર્તમાનપત્રોના ખામ અભ્યાસક હતા; પુસ્તકો પણ વાંચતો. દેશમાં ચાલતી સર્વ સંસ્થાઓ જેવી કે કોંગ્રેસ, કાન્હર-સો, મંડળો, વગેરેની માહિતી રાખતો તેથી સાહેબના બાપણુ ઉપરથી અનેક વિચાર ન ઉછળ્યા. પરંતુ બીજા દિવસે પ્રાતઃકાળે વહેલો ઉડી ઉપવીત બદલવાની ખટપટમાં અને

આવણી નિમિત્ત દક્ષિણા લેવામાં મન રોકાયથી એ વિચારમાળા તુટી પડી. બપોરે મિથાન બોજન કોઈ યજ્ઞમાને કરાવ્યું સાંધી કેટલાક મિત્રો સાથે મેળામાં ગયો. મિત્રો જાણતા હતા કે મને રૂ. ૨૨૫) ઇનામના મળ્યા છે તેથી મ્હારી પાસે ન્યાયત્ત માગતા હતા. પરંતુ સર્વે ગરિષ્ઠ જન્મેલા હોવાથી ખાવાની વૃત્તિ નહોતી; તો પણ ન્યાયત્ત આપવી પડી. મારા મિત્રો મદિરાસક્ત હતા એટલે તેમને તૃપ્ત કરવા પડ્યા. મને એવી કાંઈ આસક્તિ નહોતી. હું તો માત્ર દિવાળીથી હોળી સુધી ઠંડી પડે તેથી અને નિર્જલા એકાદશીથી ગણેશચતુર્થી સુધી વરસાદની શરદી હોવાથી નિલ નિયમસર માત્ર સ્વદેશી મદિરા થોડીક જ પીતો, બાકી ગણેશ ચતુર્થીથી દિવાળી સુધીની ગરમીમાં અને હોળાથી નિર્જલા એકાદશી સુધીની ગરમીમાં માત્ર બાંગ યાકુતીનો નિયમ રાખ્યો હતો; તે શિવાય હું કદી પણ નિશો કરતો નહિ. મેળામાં મિત્રોને તૃપ્ત કરી મારી પોતાની તૃપ્તિ શાન્ત કરી ઘેર જઈને વેળાસર પોટી ગયો; પરંતુ ગરિષ્ઠ અને નિયમ કરતાં જગ વધારે મદિરાપાતથી ઉંધ બરોબર ના આવી સ્વમાં આવવાં લાગ્યાં અને તેમાં આસીસ્ટન્ટ સાહેબના બાપણની અસર જણાઈ. એક ઘણું વિચિત્ર સ્વપ્નું આવ્યું તેનું સવિસ્તર વર્ણન આ સ્થળે આપુ છું—

એક સરકારી જાહેરાત પ્રસિદ્ધ થઈ કે આજથી બરોબર ત્રણ માસ પછી એટલે કાર્તિક શુદ્ધ પૂર્ણિમાને દિવસે ઇંગ્લેન્ડ સરકાર હિન્દુસ્થાનનો તમામ રાજકારભાર દેશીઓને મોંપીને સ્વદેશ ચાલ્યા જશે તે પ્રમાણે કાર્તિક શુદ્ધ પૂર્ણિમાને દિવસે મર્વ ઇંગ્લેન્ડે પોતાપોતાની આ-દિસો, દુકાનો, પેટીઓ બંધ કરી મુંબાઈ, મદ્રાસ, કલકત્તા અને કરાંચીથી આગળોટામાં પોતાનો સર્વ સરસામાન, દરદાખીનો, બેરાં છોકરાં, લેઈને સ્વદેશ જવા ઉપડ્યા. વેપારી લોકો-એ વિલાયતી આમાન બધો જો દિવસ પહેલેથી જ ચઢાવી દીધો હતો. તેજ સાંજરે બનાર-સમાં એક ગંજવર સભા સર્વ દેશીજનોની લગભગ દશ લાખ માણસોની સભા મળી. હવે રાજકારભાર કેવી રીતે ચલવવો તેનો વિચાર કરવા માટે સભા મળી. પ્રથમ તો સભાનું પ્રમુખસ્થાન ડોને આપવું તે વિશે વિવાદ ચાલ્યો. કોઈ દરખાસ્ત મૂકે અને બીજો ટેકો આપે અને વધારે મતે દરખાસ્ત મંજૂર કરવી એમ ઘણા બોલતા પણ એટલામાં એક ગૃહસ્થ જેમનું નામ “સ્વદેશભક્ત” હતું તે બોલ્યા કે “હવે એવી ઇંગ્લેન્ડ રીતે કામ કાજ કરવાની જરૂર નથી. વધારે મતે કામ કરવાની રીતિ ઇંગ્લેન્ડ છે તે તેમની સાથે ગઈ ગણવી. તેવી રીતિને વેદમાં અનુમોદન નથી. આપણી અસહ્ય પદ્ધતિ ચીઠીયો નાંખવાની છે માટે ચીઠીયો નાંખી નિશ્ચય કરવો.” આ વિચાર સર્વ માન્ય થયો. પરંતુ પ્રથમ એ નિશ્ચય કરવાનું એક જણે સૂચવ્યું કે— કેઈ જાતિને પ્રમુખસ્થાન આપવું. હિન્દુ, પારસી, મુસલમાન કે યાહુદી. બીજો “સ્વદેશપ્રેમી” બોલ્યો કે—

“હિન્દુસ્થાનમાં હિન્દુની વંસ્તી વધારે છે. પારસીયો માત્ર થોડાક જ છે. જે યોગ્ય આવ્યા હતા તેમના કેટલાક આજે જ ધરિત જતા રહ્યા, કેટલાક ચીન જાપાન જતા રહ્યા બીજા કેટલાક ઇંગ્લેન્ડ સાથે ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, અમેરિકા ચાલ્યા ગયા. હવે માત્ર થોડાક જ રહ્યા છે તેમને કાંઈ આશ્રય નહિ હોય. મુસલમાનો ઘણા છે એ ખરું પરંતુ એમાં પ્રમુખ થવા લાયક કોઈ નથી. યાહુદીમાંથી પણ કેટલાક જરૂરસભ જતા રહ્યા છે અને થોડાક જ રહ્યા છે

માટે હિન્દુમાંથી જ પ્રમુખ થવો જોઈએ.” આ ઉપરથી એક પારસી, મુસલમાન, અને યાહુદી વાગાજતી બોલ્યા. પારસી અને યાહુદીનું કોઈએ સાંભળ્યું નહિ; માત્ર મુસલમાન બોલ્યો કે—

“હમ લોકમેસે” કોઈથી પ્રમુખ હોને લાયક નહિ” હે એસા આપ લોક સમજતે હો લેકીન ચે ગલતી હૈ. હમારા નસીબ ફૂટ ગયા કે હમ આપ લોકમે સાથ રહે ગયે ઓર ઇંતેજ લોક ચલે ગયે. હમને જાત જાત ઉનકું સમજાયે કે મત નાઓ, હમ તુમારે તાગેદાર હૈ, હમ તુમારે શુલામ હૈ હમકું છોડ કે ન જાઓ હમ ઈન હિન્દુ કે સાથ રહે કે કયા કરીંગે હમકું ગોસ્ત નહિ” ખાને દેઈંગે, હમારા દીનકું તુકસાન કરેંગે; હમકું તુમારે સાથ લે જાઓ. હમારી પાસ પેસે નહિ હૈ ઉસ સખખસે હમ મુલક છોડ કે ન જા સકે. ઓર જાવે કહાં; હમ આરખ હે લેકીન હમકું માલમ નહિ” અરખસ્તાન કહાં હૈ ઓર અરખસ્તાનમે” હમારા કૈન શહેર ઓર ઉસ શહેરમાં હમાગ મકાન કહાં. તો હમ આપ લોકમે સાથે ઠેરે હૈ તો આપકી સાથ મીલકે સખ રાજદારખાઝ ચલાવીંગે ઉસ લીધે આપ હમારા એસા ખુરા ના બોલનાછ.” એક અમદાવાદી વાણીયો ઉભો થઈને ‘બોલવા જતો હતો તેને સર્વેએ કહ્યું કે જોભા થઈને બોલવાની રીત ઇંતેજ લોકની છે માટે તે પ્રમાણે ન કરતાં માત્ર ગાદી ઉપર લાંબા પગ નાંખીને પડ્યા પડ્યા જે બોલવું હોય તે બોલવું; વાણીયાને તે પસંદ પડ્યું કેમકે નોકશીમાંથી શીરોને વાલ ખાઈને તરત જ આવ્યો હતો અને તેના ઉપર પચવા માટે વિવાયતી દવા પીને આવ્યો હતો એટલે જોભા રહેવાનું કાંઈ પડત, તેથી ગાદી ઉપર પડે પડે બોલ્યો કે:—

“બાઈ હુ વાણીયાશાઈ વચલો મારગ ખતાવું તે બધાને દીક લાગે તો કમુલ કરે. પ્રથમ ચિહી નંખાવો કે કુઈ કામમાંથી પ્રમુખ કરવો, હિન્દુ માટે નીકળે તો ગુજરાતી, બંગાળી, મરાઠી, પંજાબી માટે બીજી વાર ચિહી નંખાવો; પછી પ્રાન્ત માટે ચિહી નંખાવો; પછી ગામ માટે ચિહી નંખાવો અને પછી નામ માટે ચિહી નંખાવે, આમ પાંચ વાર ચિહી નંખાવશો એટલે પચ બોલ્યા જેટલું ગણાશે.”

આ સૂચના સર્વેને પસંદ પડી; માત્ર જરા વિચંખ થશે એમ ભય લાગ્યો; તો પણ વચલો મારગ બધાને દીક લાગ્યો. ચિહીયો લખાઈ; કોના આગળ નાંખવી તે વિશે પાછો વિવાદ ચાલ્યો. સામાન્ય રીતે દેવ આગળ મૂકવાનો રીવાજ છે; પરંતુ પારસી, મુસલમાન, હિન્દુ સર્વેના દેવ જૂઠા, હિન્દુમાં પણ અનેક દેવ દેવીયો એટલે શું કરવું તે ગુચવણ આવી. ઉપર કહેલા વચલા માગના દર્શાવનારા વાણીયાએ વળી સૂચ્યું કે:—

“બાઈયો, આપણે સર્વે મહાદેવ સંપત્તી ચાલવું છે તો શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે “સર્વ દેવેભ્યો નમઃ” એ પ્રમાણે આપણે બધાએ દેવ દેવીની મર્તિઓ લાવીને તેમના આગળ મીઠીયો મુકવી.”

આ સૂચનાનો સ્વીકાર થયો કે તુરત જ સભામાં વિષ્ણુ, શાક્તીઆમ, શિવલિંગ, પાર્શ્વનાથ, શંકરજી, લક્ષ્મીજી, રામ, કર્ણાવત વગેરે મર્તિઓ અને કુરાન, ગ્રંથ સાહેબ, ગીતા,

Old Testament ઝંઘવસ્તા વગેરે પુસ્તકો લાવી મુગ્ધ કર્યાં; આ ખગભગાટ અને ખડ-ખડાટથી એક અર્ધનિદ્રિત પુરુષ ઉઘાડે માથે બેઠેલો હતો તે એકંદમ બોલી ઉઠ્યો કે—

“સભાજનો! હું બ્રાહ્મ ધર્મનો અનુયાયી છું અને તેથી માગ અતર્હીપની આગાનુસાર આપને વિનતી કરું છું કે આમ ધાતુકાંદ પાપાણુની મૂર્તિઓ અને પુસ્તકોની પૂજન કરીને ઇશ્વરનું અપમાન કરવું નહિ. આપણા રાજકારોપ્પારના આરંભ દિવસે જ જો ઇશ્વરને આપણે કુપિત કરીશું તો આપણું કાર્ય સફળ નહિ થાય; માટે આ મૂર્તિઓ અને પુસ્તકોને પાછાં મોકલો અને ચીઠીયો ગુજરાતી લોકની પાપડીમા એકઠી નાંખી તેમાંથી ઉપગવો. ” આ ઉપરથી એક ધર્મચુરત વૃદ્ધ જન બોલ્યો કે—

“હવે મૂર્તિઓ આવી ચૂકી, ફરાવ થઈ ચૂક્યો, ત્યાં સુધી તમે ક્યાં ઊંપતા હતા ? મૂર્તિઓને હવે પાછી મોકલવાથી ઇશ્વરના અપમાન કરતાં પણ વધારે હાનિ થાય તેનું તમને ઉપશુશી ને ક્યાં જ્ઞાન છે ? બેશી જાઓ ! ”

બ્રાહ્મ બોલ્યો કે “હું ઉભો છું ક્યાં કે બેશી જાઉં ” ધર્મચુરત બોલ્યો કે જુવો બા-ધઓ! મહારા જેવા વૃદ્ધનું આજ્ઞાલનો સુધારાવાળો અપમાન કરે છે;” એટલામાં દૂરથી બે ન્હાના પથરા આવ્યા તે એક ધર્મચુરતને ખભે અને બીજો બ્રાહ્મના વાંસામાં વાગ્યો. બન્ને ચૂપ થયા. પણ બ્રાહ્મ લોકેટી લેઇને ઉઠ્યો; સભામાં જરા ખગભગાટ થયો; પણ પામે બેઠેલા કેટલાક ગુજરાતી લોકોએ બન્નેને શાન્ત પાડ્યા અને કામ આગળ ચાલ્યું. ચીઠીઓ લખાઈ, એકઠી થઈ મૂર્તિઓ સમક્ષ મૂકાઈ; હવે તેમાંથી કોણે ઉપાડવી, કેવી રીતે નિર્ણય કરવો એ વિશે પાછો વાદ થયો. એક કોલર નેકટાઈ પહેરેલા યુવકે સચબું કે—

“એક સખ કમિટી ડગવી તે લોકો આ ચીઠીમાંથી વધારે મત કોના આવે છે તે નિશ્ચિત કરે. ”

સ્વદેશપ્રેમી બોલી ઉઠ્યો કે “હજી તમને વધારે મત અને સખ કમિટી વગેરે ઇંગ્લેજ પદ્ધતિનો લાગ કરવો ગમતો નથી ? કોલર નેકટાઈ પહેરનારને બોલવાનો આધિકાર નથી. ” તત્કાલ વધી જાત પરનું એક યુદ્ધિયાળી વૃદ્ધે સચબું કે

“આપણામાં સર્વથી ન્હાનાં છોકરાં પ્રામે ચીઠીઓ ઉપગવવાની રીતિ છે અને તે વેદ-ધર્મોક્ત છે માટે તેમ કરવું. ” એક વકીલ બોલી ઉઠ્યો કે

“ન્હાની ઉમરના છોકરાનો મત કાયદા પ્રમાણે આસે નહિ. ” સ્વદેશપ્રેમીએ ઉત્તર દીધો કે “એ ઇંગ્લેજના કાયદા હતા તે તેમણે પોતાની મેળે બંધ કર્યા છે, હવે આ પછી સભાના કાયદા નવાં થશે અને તેમાં નવી પરીક્ષા, નવી સનદ બધું નવું કરશે માટે તમે બોલતા બંધ રહો. ” વકીલે ઉત્તર દીધો કે “પરનું મેં આ અભિપ્રાય આપ્યો તેની શી કોણ આપશે ? ” બીજો વકીલ બોલ્યો કે “તમે તમારી મેળે અભિપ્રાય આપ્યો છે એટલે કાઈ શી આપવાને બંધાયેલું નથી માટે ચૂપ રહો ! ” છેવટે નિશ્ચય થયો કે ન્હાના

પ્રમુખે આજ્ઞા કરી કે દરેક કોમના આદમીએ આરંભમાં પોતપોતાના ધર્માનુસાર ધર્મસ્તવન કરવું તે ઉપરથી આદ્યજો ગાયત્રી જપ કરવા લાગ્યા, વૈષ્ણવો માળા ફેરવવા લાગ્યા, જૈનો નિવનસ્તોનો ગાવા લાગ્યા, બ્રાહ્મ લોકો સગીત ગાવા લાગ્યા, સિખનોકો મન્ય સાહેબનાં સ્તવનો બોલવા લાગ્યા, કબીરપંથી કબીર પદ ગાવા લાગ્યા, માલુમીઓ પોતાની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા, પારસીઓ કસ્તી કરવા મડ્યા, અને મુસલમાનો નિમાજ પડવા મડી ગયા. સર્વેની ધર્મક્રિયા પૂરી થયા પછી પ્રમુખે મ્હોટે સ્વરે કહ્યું કે હવે આપણે રાજકારેખાર માટે પ્રથમ આખા દેશ માટે એક ભાષાની જરૂર છે; તે કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરવી તે વિશે જે કોઈ ભાષાશાસ્ત્રી, વૈયાકરણો સૂચના કરશે તેના વિશે દાન તુરત સભા વિચાર ચલાવજો.

તે ઉપરથી એક વ્યાકરણશાસ્ત્રીએ સૂચના કરી કે

“ આખા દેશમાં સમગ્રય એવી ભાષા ઉત્પન્ન કરવી અને તે માટે જેમ યુરોપમાં Esperanto ની ઉત્પત્તિ બધી ભાષાના મિશ્રણથી કરી છે તેવી રીતે હિન્દુસ્થાનમાં આવતી સર્વે ભાષાભાષી સાગ્ર મદલ્ય કરીને એક નવી ભાષા ધરી કાઢવી ” આ ઉપરથી એક વિદ્વાનશાસ્ત્રી બોલી ઉઠ્યો કે “ કોઈ પણ દેશમાં કોઈ પણ કાળે ભાષાઓ બતાવી કાઢી નહીં નથી ભાષા તો માત્ર Evolution થી થાય છે, માટે જે મિથ્યાન્યય કરવા કરતા હવેથી નિલ સંગ્રહ તરફથી આદ્યજો ભોગત દરેક સ્થળે યત્ન વિગે દાન કરવો કે જોઈ આ હિન્દુરાજ્ય છે તેનો પ્રલક્ષ પુરાવો મળે.” આ ઉપરથી એક શાસ્ત્રી બોલ્યા કે “ હજી સુધી આપણે Esperanto અને Evolution વગેરે—અગે—ઈલાદિ પર ભાસના સમજીને લાગ નથી કરતા તો પછી પા મુલક—અગે—પરદેશના માવનો લાગ કેમ કરીશું. માટે આ પછી રાજભાષા તો સંસ્કૃત રાખવી તે પણ વૈદિક કાળની સંસ્કૃત રાખવી જોઈયે ” આ ઉપરથી પા-સી, મુસલમાન, માલુમી તન્દી જાળગે વારો નેસાયો છેવટે પ્રથમ વ્યાકરણ શાસ્ત્રીની સૂચના પ્રમાણે હિન્દુસ્થાનમાં આવતી સર્વે બોલી ઉપરથી નવીન ભાષા ઉત્પન્નવી કાઢવી અને તેનું નામ—તેકાતાબમયુપમી—આપવું તે એવે તેતેગુ,—કા—કાનડી અને કાન્ડીગી અને કચ્છી, તા તે તામીલ, બ, તે જુગાગી અને બરમીસ, મ તે મનગી અને માન્ગી, ગુ તે ગુન્ડરાતી, પ તે પન્નગી અને અને સી તે સિંધી—આમ સર્વે ભાષાભાષી મદલ્ય કરવું ” પ્રમુખની સૂચનાથી વ્યાકરણશાસ્ત્રીએ ઉદાહરણ રજુ કર્યું —

“ અજ્ઞા અગીયારો બજો બેરૂતનાય્યા દેવજમધી એક મોગી સભા હલજે, સારે સર્વે શોકાનાયેપ્પાચી મોક્કગીક આઠે ” અવખત પારસી, માલુમી અને મુસલમાન આથી જતા ગમરાયા પરન્તુ મહેનત કેરી અભ્યાસથી સમજવાની કબૂલત આપી. આ સૂચના દીધાંમાન્ય યદિ કે બીજા એક ભાષાશાસ્ત્રી બોલ્યા કે

પછી તમે ભાષાની ઉત્પત્તિ કંગો ખગ પગ્તુ, તે અપણા અને કાળગો કેઈ વિપિમાં, તમે તો સંસ્કૃત ન ચાહે પણ વિપિ તો સંસ્કૃત જ સ્વીકારવી પડશે. ” આના ઉત્તરમાં શી કોઈ દેશદાન્ય બોલ્યા કે

“ હાપવાની અને લખવાની વાત કરો છો પણ કેવી રીતે હાપશે અને લખશે ? સર્વ સુદાયત્ર ઇત્રેજો પોતાના માલ તરીકે લેઈ ગયા છે ; બીજાં સંચા સર્વ વહાણ બરીને તેઓ લેઈ ગયા છે ; તેમજ કાગળો, હોદ્દરો, સ્ટીલ પેનો, કબુલિ પેનો, પેન્સીલ સર્વ વિવાયતી હોવાથી તેના ઉપર હમારો કાપલ પ્રમાણે હક છે તેમ કહી ઇત્રેજો લેઈ ગયા છે, શાહીતું પણ તેમજ ; ખરૂં, દેશી શાહી, પોથી, અને દેશી કાગળો થોડાં ધણાં રહ્યાં તે તેના બાવ પણ તેમજ ; ખરૂં, દેશી શાહી, પોથી, અને દેશી કાગળો થોડાં ધણાં રહ્યાં તે તેના બાવ વેપારીઓએ વધારી દીધા છે અને હજી આગળ ઉપર બાવ વધશે એમ સમજી મર્વે વાણીયા-લોકોએ એકદમ તે સર્વ ખરીદવા માંડ્યું છે. તો હવે શું કરવું ? નવાં બીજાં નવા કાગળ વગેરે તૈયાર થતા સુધી શું કરવું ? ”

એક વેદીયો બ્રાહ્મણ બોલી ઉઠ્યો કે “ હાપવું લખવું એ સર્વ આધુનિક વિધિ ઇત્રેજોના અનુકરણ રૂપે છે. વેદ ક્યારે હાપાયા હતા અને તેમ છતાં કેમ તેતું જ્ઞાન હજી સુધી છે તો આપણી નવીન બાપામાં કરેલા કરાવો, કાપલાઓ, ફેસલાઓ સર્વે કલ્પપરંપરા અને મુખપરંપરાથી શા માટે પ્રચલિત ન કરવા અને તેને નવીન શ્રુતિનું નામ ન આપવું ? ” આ ઉપરથી પ્રમુખે જણાવ્યું કે “ નવી બાપા તૈયાર થશે ત્યાં સુધીમાં સુદાયત્રો વગેરે તૈયાર થઈ જશે કેમકે નવી બાપા તૈયાર થતા એકાદ વર્ષ થશે. પરંતુ ત્યાં સુધી લિપિના પ્રશ્નો નિર્ણય કરવો જોઈએ. ” આ ઉપરથી લિપિ માટે દરેક પ્રાન્તના લોકે પોતપોતાની લિપિ માટે કારણ બતાવ્યાં. મરાઠા લોકે કહ્યું કે હમે સંસ્કૃત લિપિ સ્વીકારી છે માટે નવીન બાપા જેને હુંકામાં તેકાસી-બાપા કહેતી તેને માટે પણ સંસ્કૃત લિપિ સ્વીકારવી. ” એક પારસી લેખક બોલ્યા કે “ મહેરબાન પ્રમુખ અને ગૃહસ્થો, મારી નમ્ર, વિનંતી છે કે સંસ્કૃત અખસરો લેવા નહિ અને નવી બાપા બનાવનારાઓ જેમ બને તેમ જોડાઅખમરો તેમાં જોડા આવે તેવું કરવું. હીંદુ અને રસ્વૈની ‘ટકરા’ ચલાવવી નહિ. લાંબી ઈ અને ટૂંક ઉ બંદે હાખવ કરવું. ” આવીજ તરેહની સૂચના સુસંચાત અને માનુદીઓ તરફથી ઘઈ. બંગાળી, મરાઠી અને ગુજરાતી લોક સંસ્કૃત લિપિ તરફ હતા, પૂનખી અને સિંધી, બહુ માટે યુગ પાડતા હતા ; મદ્રાસી લોક મૌન ધારી રહ્યા હતા. અધડો વધી પડત, એટલામાં પેલો મધ્યગાર્ગદર્શક વાણીયો બોલ્યો કે “ બાઈ હવે લાંબી ટૂંકી જવા દેઇને જેમ બધી બાપામાંથી શબ્દ લેઈને નવી બાપા થાય તેમ બધી બાપામાંથી એકેક અક્ષર લેઈને નવો કડો કેમ ના થાય ? હિન્દુસ્થાનમાં જૂદી જૂદી બોલીયો મળી લગભગ ૩૦ ખત્રીસ થશે તો ૩૪ અક્ષર દરેકમાંથી એક એક લેઇને નવી લિપિ થાય. ” આ સૂચના “ અંખે સાતકી જે ” બોલીને સંદર્ભે સ્વીકારી. બાપા અને લિપિના પ્રશ્નો નિર્ણય થયો એટલે તુરતજ એક અનેકબાપાબિંદ બોલ્યા કે “તે બાપા માટે જોડણીના શા નિયમ રાખવા તે પણ આજ પ્રસંગે નિશ્ચિત કરવું. ” આ કાણે એક જણ ઊંધમાંથી નગીને બોલ્યો કે “બાઈયો હવે રાત્રિના અગિયાર થયા માટે હવે આવતી કાલ ઉપર રાખો, કેમકે આ જોડણીના પ્રશ્નો નિર્ણય તો કાંઈ એક કલાકમાં થશે નહિ” તેને માટે ગુજરાતમાં ધણાં વર્ષથી અધડો ચાલે છે તે વળી આપણા આ સ્વદેશી મંડળમાં ક્યાં હુસાડો છે ? ” અનેકબાપાબિંદ બોલ્યા કે “અનિશ્ચિત જોડણીથી કેટલી હાનિ છે તેતું તમને ક્યાં બાત છે ? બોલવું તેવું લખવું અને લખવું તેવું બોલવું એ બ્યાકરણ મૂત્ર પાળવુંજ નોંધ્યો. ” એક શાસ્ત્રી બોલ્યા

કે “બોલવું તેવું ચાલવું અને ચાલવું તેવું બોલવું એવું સત્ત્વ હમે જાણ્યું છે પરન્તુ આ તો કોઈ નવીન સત્ત્વ ધેર જનાવેલું સત્ત્વ લાગે છે કોઈ પુરાતન અન્યતું કે વેદનું સત્ત્વ નથી.” આ ઉપરથી એક અપરથ ગૃહસ્થ બોલ્યા કે

“ બોલવું તેવું ચાલવું અને ચાલવું તેવું બોલવું એ સત્ત્વ બહુ દુષ્કર છે. આપણે બોલીએ છીએ કે જાતિભેદ તોડવો પરન્તુ આપણાથી તેમ ઉઘાડી રીતે થઈ શકતું નથી. તેમજ આપણે સર્વે છાના જાતિભેદ તોડીએ છીએ પણ ઉઘાડી રીતે તેમ કહી શકાતું નથી. તેથી કરીને એ સત્ત્વ કરતાં બોલવું તેવું લખવું અને લખવું તેવું બોલવું એ સત્ત્વ સહેલું છે માટે તેનો સ્વીકાર કરવો.” આ ઉપરથી એક દેવીભક્ત બોલ્યા કે “આ ગૃહસ્થ કહે છે કે આપણે સર્વે જાતિભેદ છાના તોડીએ છીએ એમ કહી તે સર્વેના ઉપર આરોપ મૂકે છે અને હું તે સર્વેમાં છું માટે હું તે ગૃહસ્થ ઉપર લાયજન માંડું છું ” એક ગૃહસ્થે ઉત્તર દીધો કે “ મહારાજ લાયજનના કાયદા હવે નવી બાપામાં, નવી લિપિમાં, નવી નેણીથી, નવા કાગળ ઉપર નવી સાહીયી, નવા મુદ્રાવંત્રમાં છપાય ત્યારે નવી કોરડો સ્થપાય ત્યાં કર-જો ત્યાં મુઠ્ઠી છાનામાના જેમ મદિરાપાન કરે છે તેમ નિર્ભય રીતે કરે. ” દેવીભક્ત વધારે ક્રુપિત થયો અને વાત વધી જાત પરન્તુ પ્રમુખે કહ્યું કે “ આ વિષયાન્તર છે માટે એ વાત બંધ પાડી નેણી વિશે વાત ચલાવો. ”

અનેકબાણિનિ આ ઉપરથી બોલ્યા કે “ નેણીની પદ્ધતિ નિશ્ચિત કરવા માટે સર્વે ગૃહસ્થોએ તન, મન અને ધનથી મંડી પડવું. ” એક વાણીયો બોલી ઉઠ્યો કે “ બા-ધયો ! દન ત્યાં છે ? શું નેણીને લીપિ લીપી ને બાપા બાપા કરી રહ્યા છો ? ત્યાં જાણો છો ? શું જાણો છો ? બધુંએ નેણું અને બધુંએ લીપાયું ? દન, મન, ને દન એ તો હવે બોલવામાં રવું, દન છે તે પણ જશે એટલે મન પણ જશે કેમ કે દન ટો ગયું. આ ઈંગ્રેજ ગયા એટલે જતાં કેડખાતામાંથી કેડીયો છુટા ઈઈ ગયા, અને હમારો હાટખાટ છુટાઈ ગયાં, વાણીયા બીખારી ઈઈ ગયા, કેડીયો અને કોડીનાડી દન લઈ ગયા અને ધર-માં હશે કે હમને મારીને લેઈ લેશે એટલે દન અને મન અને દન બધુંએ જશે ટો શું તમે નેણો ? શું લીપિ-તમારું તો બધુંએ દન ગયું તે હું આહિં ટમને કહેવા આવ્યો ત્યારે આહિં ટો લીપીને નેણીલું ચાલે છે; હું કોને કહું માગા કાકાને, માંડું દન ગયું તે કોણ આપશે તમારો બાપ ? રાજ ચલવવા દન જોઈશે તે કોણ આપશે ટમાડો ડાડો ? ” એકદમ એક કોલર ટાઈવાળા ગૃહસ્થ ઉચે સ્વરે બોલ્યા કે “ પ્રમુખ સાહેબ ! આત્મી અ-સભ્ય બાપા બોલતો આ વાણીયાને અટકાવો ! ” પ્રમુખે કહ્યું કે

“ વાણીયાએ આ કરતાં પણ વધારે અસભ્ય બોલવાની સક્તિ ધરાવે છે; આ કોઈ અસભ્ય ન કહેવાય, બાપાની સભ્યતા કે અસભ્યતા બોલનાર ઉપર આધાર રાખે છે, શ્રીતા ઉપર નહિ અને રાજમાં ધન જોઈએ, વાણીયા ધનવાન હોય છે માટે તેમને માંગ દેવાની પણ સ્વતંત્રતા છે કારણ કે સર્વે ગુણુ. કાંચન માત્રવન્તે. ” પ્રમુખના અભિપ્રાયથી કોલર ટાઈવાળા ગૃહસ્થ ચૂપ થઈ ગયા; વાણીયો આગળ બોલવા જતો હતો તેને પ્રમુખે કહ્યું કે

રાજકોશ, રાજભંડાર, વગેરે પ્રશ્ન વિશે વિચાર થશે તે વખતે તમારી સૂચના અને માગણી સ્વીકારીશું.” આ ઉપરથી એક હથ પુષ્ટ બ્રાહ્મણ બોલ્યો કે “મહારાજ !, વાણીયાને હુંટાયેલું ધન અપાવવા તૈયાર થયા અને બ્રહ્મભોજન માટે કેમ કાંઈ કરતા, નથી વાણીયાને દાન આપવું અશક્ય છે.” એટલામાં કેટલાક સંન્યાસીઓ રાખનાદ કરતા પેઠા અને ભિક્ષાદિહિનો મોટો પોકાર થયો; આવતી કાલે બ્રાહ્મણ ભોજન આજના આનંદ પ્રસંગ નિમિત્તે કરીશું એમ પ્રમુખે કહ્યું એટલે સર્વે ચૂપ થયા અને જોડણી વિશે પાછી ચર્ચા શરૂ થઈ. અનેકભાષાભિન્ન બોલ્યા કે “આવાં નિરર્થક વિષયાન્તર થવા દેધને મૂળ વિષય ઉડાવી દેવાની પ્રમુખની ઈચ્છા જણાય છે; પણ ત્યાંસુધી જોડણી નિયમ પ્રમાણે નહિ કરી સકો ત્યાંસુધી ખીનું તમારું રાજ્યબંધારણ નિયમસર ચાલશે એનો શો ભરસો ?” આ ઉપરથી એક વણિક ટ્રેન્યુએટ બોલ્યા કે

“અનિયમિત જોડણી છતાં પણ આજ સુધી લોક પોતાનું કામ ચલાવે છે. જોડણી ગમે તેવી હોય પણ અર્થ સમજાવવાનો હેતુ માત્ર ભાપાનો છે. તે સમજાવનાર કરતાં સમજાવનાર ઉપર વધારે આધાર રાખે છે. ગમે તેવું શુદ્ધ લખ્યું હોય પણ વાંચનાર મૂઠ્ઠા હોય તો તે કાંઈ સમજે નહિ, અને ગમે તેવું અશુદ્ધ લખેલું હોય અને વાંચનાર બુદ્ધિશાળી હોય તો તુરંત સમજે. વાક્યસંદર્ભ ઉપરથી અર્થ સમજાય છે. હમારા ગુજરાતી વાણીયાના બોડીયા-કાના માત્ર વગરના અક્ષરો અને શબ્દો આજ સેંકડો વર્ષથી કેવા સમજાય છે અને તેવા કાગળ ઉપર લખેા અને કરોડો રૂપીયાના વેપાર અને ઉચલપાચલ થાય છે. એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જોડણીના નિયમ વગર ચાલશે. જેમ સહેલું લખાય તેમ સાર. અર્થ સમજાવાથી મતલબ છે.” આ ઉપરથી એક ન્યાયશાસ્ત્રી બોલી ઉઠ્યા કે “આ ગૃહસ્થ સત્ય બાપે છે. હમારા ન્યાયશાસ્ત્ર પ્રમાણે અર્થનું વધારે પ્રાધાન્ય છે; શબ્દ તે ગૌણ છે. અસ્માકૂળાં નૈયાયિકૂળાં અર્થરિતાત્પર્યં નતુ શબ્દરિ ઇતિન્યાયેન” એ સાંભળી એક બ્યાકરણશાસ્ત્રી બોલી ઉઠ્યો કે “કથં અસ્માકૂળાં, કથં અર્થરિ ?” ન્યાયશાસ્ત્રીએ ઉત્તર દીધો કે “યથા દૈશ્વાકૂળાં તથા અસ્માકૂળાં અને યથા માતરિ, તથા અર્થરિ.”

પ્રમુખે કહ્યું કે “આ કાંઈ શાસ્ત્રીયોની સભા નથી માટે આમ શબ્દ માટે લદ્દું નહિ. હજી આપણે ઘણા મહત્વના પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરવાનો છે; માટે આમ કાળક્ષેપ કરવો નહિ.” છેવટે હું કે નવી વાચનમાળા થાય ત્યારે જોડણી વિશે વિચાર કરવો, અને ત્યાંસુધી જેમ ચાલે છે તેમ ચલવવું.” આ હસાવ હર્ષનાદથી પસાર થયો. જોડાક્ષરના શત્રુ પારસી, મુસલમાનો તેથી ઘણા સતુષ્ટ થયા, અને બોડા અક્ષરના મિત્ર વાણીયાઓ પણ પ્રસન્ન થયા.

આ પ્રશ્નનો નોંવેડો આવ્યો એટલે વળી એક બીજો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. હાપણ અથવા લખવું કેવી રીતે હિન્દુઓ અને પારસીઓ કહે હમારી રીતે અને મુસલમાનો કહે કે જમ-વો તાપેથી ડાખે હાથે લાંટીઓ નવી જોઈયે. એક બ્રાહ્મણ બોલ્યો “હિન્દુસે ઉલટ મુસલમાન” આ ઉપરથી મુસલમાનો ખીનવાયા અને સભામાં બંગાળ પડવાનો ડોળ જણાયો.

પરંતુ મુસલમાનો પાસે બેઠેલા મારવાડીઓએ તેમને સાચવી રાખ્યા અને કહ્યું કે ભાઈયો હાલ તકરારનો વખત નથી. એક કોલર નેકટાઈ અને ચરમા પહેરેલા ગૃહસ્થ બોલ્યા કે “ હું ગુજરાતનું છું પણ ન્હાનપણથી મારી મા માને વિશ્વાસ ઘેઘ ગઈ હતી ટેલી મને ગુજરાતી નીટપને આવડું નહીં હું જાપાન ટ્રાવેલ નહીં કર્યો. પત્ર મને જાપાન માટે બહુ admiration—વખાન છે. હું પ્રોપોઝ કરું છું—અને પ્રોપોઝલ મૂકુ છું કે જાપાન પ્રમાણે જોભી પરપેડીકલર—ઉપરથી ડાઉનવર્ડસ લાઇનો આપની ન્યુલેન્ડેન્ગમાં રાખવી કેમકે આમ લખવાથી જ જાપાન ફોર્ટિફિકેશનમાં એક આગલ પડટી નેશન હઈ છે. ” આ ઉપરથી એક ઍનજીનીયરીંગ જાણનાર ગૃહસ્થ બોલ્યા કે “ ઉપરથી નીચે લીટી લખવાથી પ્રજા ઉંચે ચઢે કે નીચે પડે તે આપણા ચરમાદાર ગૃહસ્થને ખબર નથી. Law of gravitation તે જાણતા નથી. ” દેશભક્ત બોલ્યા કે “ તે લો પ્રમાણે હમારે વર્તવું નથી. તે ઇંગ્લેન્ડનો લો છે. ” વચ્ચે માર્ગ ખતાવનાર વાણીયો બોલ્યો કે “ ભાઈયો ડાખી જમણી કરતાં નીચે-થી ઉંચે લીટીયો દોરો એટલે કોઈને ખોટું એ નહિ લાગે, અને નવી ભાષા, નવી લીપી, અને નવી લીટી થશે અને આપણો દેશ નીચેથી ઉંચે ચઢે છે એ પણ જાણાશે. ” આ સૂચના સર્વમાન્ય થઈ.

(અપૂર્ણ.)

કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ.

‘શાળાપત્ર’માં આપેલા ‘ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય’ વિષેના લેખ પર રા. રા. નરસિંહરાવે કરેલા આક્ષેપોનું નિરાકરણ.

આવશ્ય માસના ‘વસન્ત’ ના અંકમાં (પૃ. ૩૨૭-૨૮) ‘ઉદ્દેશ્ય’ અને ‘વિધેય’ શબ્દો વિષે નવ વર્ષ પહેલાં એ શબ્દો ઈ. સ. ૧૮૯૯ ના એપ્રિલના ‘સુદર્શન’ માં પોતે સૂચવ્યા હતા એવો ઉપોદ્ધાત કરી રા. રા. નરસિંહરાવે કેટલાક આક્ષેપો કર્યા છે તે ઉપોદ્ધાત વિષે થોડુંક કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ આક્ષેપોનું નિરાકરણ પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રથમ ઉપોદ્ધાત વિષે—રા. નરસિંહરાવ કહે છે કે ‘આમ આમ નવ વર્ષે પણ આ સૂચનાનો સ્વીકાર જાણ્યે અથવા અજાણ્યે થયેલો જોઈ તે કાર્યસિદ્ધિનિત સંતોષ થાય છે’ ઇત્યાદિ.

‘ઉદ્દેશ્ય’ અને ‘વિધેય’ એ શબ્દો કંઈ નવીન ઘટિત નથી. સંસ્કૃત વ્યાકરણ તેમજ કાવ્યશાસ્ત્ર જાણનારને તે પરિચિત છે જ, વળી ‘કર્તા’ અને ‘ઉદ્દેશ્ય’ તેમજ ‘ક્રિયાપદ’ અને ‘વિધેય’ એ શબ્દો સમાનાર્થક નથી એ વાત વાક્યપ્રયોગજ્ઞ જાણનારને વિદિત છે. મહંમ રા. નવલરામભાઈએ એજ શબ્દો ઈ. સ. ૧૮૭૭ ના ‘શાળાપત્ર’ માં. (પૃ. ૧૧૨) વાપર્યા છે, ‘શાળાપત્ર’ માં ઈ. સ. ૧૯૦૬ ના ૪૫ પુ. માં તેમજ ઈ. સ. ૧૯૦૮ ના અંકમાં

એ શબ્દો મેં વાપર્યા છે તેનું કારણ કે એજ શબ્દો શુદ્ધ છે, ‘કર્તા’ અને ‘ક્રિયાપદ’ એ યુક્ત નથી તેમજ પ્રાચીન વ્યાકરણમાં અને કાવ્યશાસ્ત્રમાં એજ શબ્દો વપરાયલા છે. એ બાબતનું સહજ દિગ્દર્શન ‘વિધેયાવિમર્શ’ દોષનું નિરૂપણ કરી કહ્યું છે. મેં તા. નવત્રયામનો ‘શાળાપત્ર’ નો લેખ પણ જોયો નથી તેમજ રા. નરસિંહરાવની સચના પણ જોઈ નથી. એ શબ્દો જ શુદ્ધ શબ્દો હોવાથી વાપર્યા છે.

હવે આપોતનું નિરાકરણ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) ‘ઉદેશ્ય’ નો અર્થ ‘વિચારવા યોગ્ય,’ ‘જેને વિષે કંઈ કહેવું હોય તે’ એમ ‘શાળાપત્ર’માં કયો છે તેને વિષે રા. નરસિંહરાવ લખે છે કે એ અર્થ ‘સરળ’ અને ‘અહીં બરોબર રીતે અનુકૂળ થતો’ નથી તેમજ ‘અસાર સૂઝી ન જાણેલો’ છે. આવા બારે શબ્દો વાપરતા પહેલાં કંઈ વિચાર થયો હોય એમ લાગતું નથી. પોતે ‘સરળ’ અર્થે, ખતાવવા લખે છે કે

‘સરળ’ અર્થે આપેલો જ છે — ઉદેશ્ય-જે પદાર્થ તરફ ઉદેશ, નિર્દેશ, ખતાવવાની ક્રિયા થાય છે તે; અર્થાત-લક્ષ્ય’ ઇલાદિ.

આમ ‘શાળાપત્ર’માં ‘ઉદેશ્ય’ નો જે અર્થ આપ્યો છે તે અને રા. નરસિંહરાવે આપેલો અર્થ એક રથજે મૂકવાથી ‘વસન્ત’ના વાચકો કયો અર્થ ‘સરળ’ છે તે સહજ જોઈ શકશે. એ વિષે વિવેચનની જરૂર નથી.

‘શાળાપત્ર’ના અર્થને ‘અસાર સૂઝી ન જાણેલો’ અને ‘અહીં બરોબર રીતે અનુકૂળ થતો’ નથી એવો કલો છે તેનું નિરાકરણ આ રીતે છે.—

‘ઉદેશ્ય’ શબ્દનો અર્થ ‘જેને ઉદેશીને-જેને મનમાં લાવીને-જેને વિષે કંઈ વિધાન કહ્યું હોય તે-કંઈ કહ્યું હોય તે’ એમ ‘શાળાપત્ર’ માં કહ્યું છે (જુઓ પુ. ૪૫ પૃ. ૧૦૧-૧૧૨ નો એ વિષેનો લેખ). ‘ઉદેશ્ય’ ની વ્યુત્પત્તિ આપી વિધ્યર્થે ચ પ્રત્યયના અર્થનું બાન કઠવવા તેમજ યુગ્મસતીમાં પણ ‘ઉદેશ’ શબ્દ ‘મતલબ,’ ‘વિચાર,’ ‘અભિપ્રાય’ ના અર્થમાં વપરાય છે એમ યાદ દેવડાવી ‘જાણીતા પરથી અજાણ્યા પર, લઈ જવાના’ શિક્ષણશાસ્ત્રના સૂત્રને અનુસારે તેમજ પાત્રની યોગ્યતાને અનુસારે ‘વિચારવા યોગ્ય, જેને વિષે કંઈ કહેવું હોય તે’ એમ અર્થ સમજાવ્યો છે તે કોઈ પણ રીતે અયુક્ત કે અશુદ્ધ નથી જ. તેમ છતાં ‘અસાર સૂઝી ન જાણેલો’ એવું બારે વિશેષણ વપરાયું છે એની યોગ્યતા ચિન્ત્ય જ છે. ‘જેને વિષે કંઈ કહેવું હોય તે ઉદેશ્ય’ એવો અર્થ અંગ્રેજી ભાષા જાણનારને વાંચ્ય પૃથકરણના પ્રકરણમાં વિદિત છે જ; કેમકે ‘That about which something is said’ એવું ‘subject’ નું ‘સરળ’ લક્ષણ સર્વ અંગ્રેજી વ્યાકરણોમાં આપેલું છે ને તે શાળામાં શિખવાય છે. સંસ્કૃત ‘ઉદેશ્ય’ શબ્દ ‘subject’ નો પર્વાય છે. આવું ‘સરળ’ અભાધાન પૂરતું ન હોય તો હ્રદય નો અર્થ મહામહોપાધ્યાય ‘ભીમાચાર્ય ઝળકીકર કૃત ‘શ્યામકોશ’ માં આપ્યો છે તે જોવો. તે અર્થ આ પ્રમાણે છે—‘યમુદિદ્ય વિધેય’

પ્રવૃત્તિસ્તદુદ્દેશ્યમનુવાચમ્' (૫૦ ૧૩૬ તું ટિં ૨) — અર્થાત્, જેને ઉદ્દેશીને—
જેને વિષે કંઈ વિધાન કર્યું હોય—કહ્યું હોય તે ઉદ્દેશ્ય. 'જેને વિષે કંઈ કહેવું હોય' એ
શાળાપત્રનો અર્થ યુક્ત છે કે અયુક્ત છે તે હવે વાંચનાર સહજ સમજશે. 'શાળાપત્ર' નો
જ અર્થ 'ન્યાયકોશ' માં છે, એજ અર્થ રા. નવસરને આપ્યો છે. ('જે વસ્તુ વિષે
ખોલવું છે' તેને ઉદ્દેશ્ય કહે છે). અને એજ અર્થ 'અહીં અનુકૂળ થતો' છે, ખીજે અર્થ
વ્યાકરણમાં છે જ નહિ તો અનુકૂળ થવાનો સવાલ જ ક્યાંથી ?

(૨) 'વાંચ્યમાં પ્રાધાન્ય ક્રિયાને છે, કર્તાને નથી' એ 'શાળાપત્ર'ના લેખ વિષે રા.
નરસિંહરાવ નૈયાયિક અને મીમાંસકોનો શાબ્દબોધ સમજાવવા મથન કરે છે તે અપ્રાસંગિક
છે એ દેખીતું જ છે. વ્યાકરણના વિષયમાં વૈયાકરણને જે શાબ્દબોધ ધૃષ્ટ હોય તે જ જોવો
જોઈએ તે તેજ 'શાળાપત્ર' માં લખ્યો છે. ન્યાય ને મીમાંસાની અત્ર શી અપેક્ષા છે ?
"ધાત્વર્થમુલ્લેખવિશેષકઃ પર (શાબ્દરોધઃ) ભવતિ" इति वैयाकरण आहुः"
(ન્યાયકોશ પૃં ૮૦૨). અર્થાત્, વૈયાકરણને મતે ધાત્વર્થ—વ્યાપાર, ક્રિયા જેમાં મુખ્ય
વિશેષ્ય છે—પ્રાધાન્ય છે તે જ શાબ્દ બોધ છે, આમ ક્રિયાને જ પ્રધાન્ય છે, કર્તાને નથી.

વળી 'શાળાપત્ર' તું એ લખાણ અપ્રાસંગિક છે એવો આક્ષેપ કર્યો છે તે પણ પૂર્વા-
પર સંબન્ધ જોયા વગર જ કર્યો છે. એક શિક્ષકે 'ઉદ્દેશ્ય' ની વ્યુત્પત્તિ સમજાવી એવો
અર્થ ઉપજાવ્યો કે 'હવે બતાવવા યોગ્ય' એટલે કર્તા; કેમકે વાંચ્યમાં ક્રિયાપદ કરતાં કર્તા
હોયો છે. શિક્ષકની આ ભૂમ સુધારવા જ વૈયાકરણ સિદ્ધાન્ત આપ્યો છે 'ને તે સર્વથા પ્રા-
સંગિકજ છે એમ ઉપત્તદ વાંચનાર પશ્ય જોઈ શકશે (જુઓ 'શાળાપત્ર' પું ૪૭ પૃં ૨૫૯).

(૩) 'અધ્યાહાર કર્તાનો હોઈ શકે, ક્રિયાનો નહિ'—એ 'શાળાપત્ર' ના લેખમાં રા.
નરસિંહરાવે 'અધ્યાહાર' શબ્દનો અર્થ દૂષિતગણ્યો છે. પોતે 'આકાઙ્ક્ષાવિષયયાનુસંધાનમ્'
એવો 'આપતે' ના ક્રેશમાં આપેલો 'અધ્યાહાર' નો અર્થ જણાવી 'શાળાપત્ર' ના લેખકનો
ભ્રમ થયો છે એમ બતાવવા પ્રયાસ કર્યો છે; પરંતુ નીચે લખેલો 'અધ્યાહાર' શબ્દનો અર્થ
વાંચનાર સહજ સમજશે કે ભ્રમ ક્યાં થયો છે.

'અધ્યાહારઃ—અદ્યુતપદાનુસંધાનમ્ (ટિં ૪) યથા ઘટમાનયેત્યુક્તં ત્વમિતિ
પદસ્વાધ્યાહારઃ। અધ્યાહારો ત્રિવિધઃ। શબ્દાધ્યાહારઃ। અથાધ્યાહારઃ।' (ન્યાયં
પૃં ૧૩) વળી શબ્દાધ્યાહારઃ ને ૫૪ ટિપ્પણમાં 'સ ચાકાઙ્ક્ષતપદાનુસંધાનમ્' એમ
સમજાવ્યો છે. 'ઘટમાનય' એમાં 'ત્વમ્' કર્તાનો અધ્યાહાર માન્યો છેજ; માટે જ
'શાળાપત્ર' નો લેખ 'અધ્યાહાર કર્તાનો હોઈ શકે ક્રિયાનો નહિ' એ સપ્રમાણ જ છે.

'પૂર્વોક્તની પુનઃ અનુક્તિ હોય ત્હાં અધ્યાહારને પ્રમગ છે, નિતાન્ત અનુક્તિમાં અધ્યા-
હારના તત્ત્વને પ્રવેશ આપ્યો છે તે વાજ્જી નથી'—આ રા. નરસિંહરાવતું લખાણ કેવું પ્રમાણ
બાધિત છે તે હવે 'વમન્ત' ના વાંચનારને સમજશે. 'ઘટમાનય' માં ત્વમ્ ની અનુક્તિ

એ 'પૂર્વોક્તની યુગ્મ: અનુક્રિત.' નથી, છતાં તેનો અધ્યાહાર દિનકરી માં માન્યો છે એમ ઉપક્ષા ન્યાયકોશ ના ઉત્તારા પરથી જાણીએ. વળી રંગમ ની પણ 'નિતાન્ત અનુક્રિત' નથી જ. ત્વમ્ નો અર્થ આનંદ કર્તારિ હોવાથી તેમાં ઉકત છે જ. પરંતુ તેની આકાંક્ષા રહે છે તેથી જ 'અચ્યુતપદાનુસંધાનમ્' અને 'આકાશ્ચિસ્રતપદાનુસંધાનમ્' એ એક જ છે.

આ પ્રમાણે રા. નરસિંહરાવના આક્ષેપોનું નિરાકરણ કર્યું. અત્ર એ પ્રશ્ન સહજ ઊઠે છે. એક તો એ કે રા. નરસિંહરાવે 'શાળાપત્ર' ના ઉત્તારા આપ્યા છે તેમાં 'શાળાપત્ર' ના લેખકની જોડણી બદલી તાંબી પોતાને જે જોડણી ઇષ્ટ છે તે વાપરી છે એ કયો ન્યાય કહેવાય ? કોઈ બાપામાં અન્ય અન્યતા ઉલ્લેખનો આવો ઉચ્છેદ થતો જાણવામાં નથી.

બીજો પ્રશ્ન એ ઊઠે છે કે 'શાળાપત્ર' ના લેખની દીકા 'શાળાપત્ર' માં મોકલી હોય ને તેના વ્યવસ્થાપકે ન છાપી હોય તો જ તે બીજા પત્રમાં મોકલવી તેમજ બીજા પત્રકારે પણ સારે જ છાપવી એ સામાન્ય દૃષ્ટિને તો સુકત લાગે છે. પરંતુ બંને પ્રશ્નનું સમાધાન અમને તો એવું જ લાગે છે કે વિવેકીઓની દૃષ્ટિ પણ વિવિક્ત જ હોય છે.*

કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી.

'શાળાપત્ર' ના વ્યવસ્થાપક.

* જે પત્રમાં મૂળ લેખ છપાયો હોય તેમાં જ એની દીકા પણ છપાવી જોઈએ એવો સામાન્ય નિયમ ઇંગ્લેન્ડના કે અમેરિકાનાં પત્રોમાં તન્ત્રીઓ કે લેખકો તરફથી સ્વીકારા-એલો અમારા જાણકારોમાં નથી એવો નિયમ વિશેષે કરી આપણું ન્હાના કદનાં માસિકો માટે ઇષ્ટ પણ લાગતો નથી. એક જ હોડીમાં સધળો ખગભગાટ મચાવી બીજા બેસાર-ઓને અડચણ કરવી તે કરતાં જુદી જુદી હોડીમાંથી પરસ્પર સંભાવના કરવી એ જ વધારે હીક છે. આજ સુધીમાં સુદર્શન સમાલોચક જ્ઞાનસુધા શુજરાતી આદિ પ્રતિષ્ઠિત પત્રોમાં રા. ગોવર્ધનરામ વગેરે પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનોએ ઘણી વાર વાદવિવાદ કર્યા છે, પણ તેઓની સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ પણ રા. કમળાશંકરભાઈએ જોયો છે તેવો સૂક્ષ્મ વાધો કદી પણ ચઢ્યો નથી. છતાં એ સર્વ વિદ્વાનોથી 'વિવિક્ત' રહી રા. કમળાશંકરભાઈનું એમ જ માનવું હોય કે રા. નરસિંહરાવનો પત્ર છાપવામાં અમે અવિવેક જ કર્યો છે, તો અમે એટલું નમ્રતાથી નિવેદન કરીએ છીએ કે અમે અવિવેક કરવાના હોત્યો તેમ કયું નથી, અને બલિષ્ઠમાં પણ શરો આવો પ્રસંગ આવતાં તેમનો મનેલો નિયમ અમે ન અનુસરીએ તો તે કોઈ પણ પ્રકારના અવિવેકીપણુથી નહિ પણ તન્ત્રી તરીકેની નીતિ વિષે અમારો એમની સાથે મતભેદ હોવાના કારણથી જ છે એમ સમજવા કૃપા કરવી.

એમના લેખના છેલ્લા વાક્યમાં થએલો કટાક્ષ રા. કમળાશંકરભાઈ જેવા સુગન પાસેથી અણધાર્યો આવે છે.

તન્ત્રી.

સંગીતની મહત્તા અને સ્ત્રીઓને સંગીત શિક્ષણની આવશ્યકતા.

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૩૮૪ થી.)

જનોઈ, લક્ષ, ખોળાભરણું, વગેરે માંગલિક પ્રસંગે સ્ત્રીઓ જે ગીતો ગાય છે અને મંગલ પ્રસંગે મંગલમય બનાવી દે છે તે પણ શું છે? એ પ્રસંગોમાં જેટલી ક્રિયાઓ હોય છે તે દરેક ક્રિયા વખતે ખોલવાનાં ગીતો જુદાં જુદાં હોય છે તે જાણવામાં છે જ. માંડવો રોપવો હોય તો પણ સંગીત, ચોરી ઉપર ફેરા ફરવા હોય તો પણ સંગીત, બડવો દોડાવવો હોય તો પણ સંગીત, એમ દરેક ક્રિયા સંગીતથી કરવામાં આવે છે, અને તે પણ સ્ત્રીઓના કોમલ હૃદયથી જ એ પણ ખ્યાલમાં રાખવા જેવું છે. વાર, માંગલિક પ્રસંગોને માટે જેમ ધવળ મંગળાદિ ગીતોની યોજના કરી છે તેમ વરધોડા, ગામની બહાર ઉજાણીઓ કરવા જેવું હોય તો તે પ્રસંગે, અથવા સહજ કામ પ્રસંગે સ્ત્રી વર્ગ ટોળે મળીને ગામની બહાર જાય કે ગામમાં આવે ત્યારે પણ સ્ત્રીઓ ગીતો ગાતાં ગાતાં આવે છે તે તો સૌ કોઈના જાણવામાં છે જ. એ બધા સાર્વજનિક પ્રસંગો છે અને તેવા પ્રસંગે સ્ત્રી જનમુદાય પરસ્પર મેળો મળી સંગીત વાણીથી સપ્રેમ હૃદયોથી હજે મજે છે. બીજી રીતે એક એક સ્ત્રીઓના મુખની મધુર વાણી સર્વેના સાંભળવામાં આવી શકે તે સાથે પણ રાસડા કે ગરબાની ગોઠવણ નવરાત્રિ વગેરે પ્રસંગે કરવામાં આવી છે તે તો બહુ જ ખુબીદાર છે. તેમાં વળી એ મુધારણાને ધાર્મિક રૂપ જેણે આપ્યું હશે તેની તો વિશેષ ખુબી સમજવી જોઈએ. નવરાત્રિના દશ દિવસ સુધી, સર્વે સ્ત્રીઓ મળી, પોતપોતાની આવડ અને શક્તિના પ્રમાણમાં પૃથક્ પૃથક્ સંગીતો બોલે છે, અને બીજી બધી સ્ત્રીઓ તેના તાળને અનુસરે છે એ દેખાવ કેટલો બધો માર્વજનિક હર્ષનો થઈ રહે છે?

એક તરફ 'સ્વગૃહ' અને 'સાર્વજનિક' બાબતો એમ બંને તરફ સ્ત્રીસંગીત હર્ષનો વર્ષાદ વર્ષાવે છે તેમ બીજી તરફ એ બંને બાબતોમાં દુઃખદ પ્રસંગોમાં દુઃખનો વર્ષાદ વર્ષાવવામાં સ્ત્રીસંગીત આખર કરી નાખે છે. મરણના આધાતો જખરદસ્ત છે. એ આધાતોની અસર જે સજડ રહી જાય તો મનુષ્ય દુનિયાંદારીમાં સીધો દોર થઈ જાય છે, પરંતુ જો એ આધાત માત્ર સ્મરણ વૈરાગ્ય જ માત્ર ઉપજાવે તો તો તે માત્ર ક્ષણિક છે. મરણ અને તે પણ પોતાના સ્નેહી, કુટુંબીમાંથી કોઈ સ્વજનનું હોય તો તે પ્રમાણમાં જુદા જુદા બળથી આધાત થાય છે. એ આધાતથી મનુષ્ય વિકળ થતાં સ્થૂલ વ્યવહારનું બાંધ ખૂલી જાય છે અને આગલા પાછલા સ્નેહ સંબંધના સંસ્કરણ મગજમાં તરવરી આવતાં બેબાકળો બની દુઃખદ વાણીથી દીન વદને પોકાર કરે છે. આવો પ્રસંગ પુરૂષ ઉપર આવી પડે તો તે કુદરતી રીતે સહન કરી શકે, પરંતુ જો તે પ્રસંગ સ્ત્રી ઉપર આવી પડે તો તેની શી દશા થશે? એ કોમલ હૃદયના ઉપર પુષ્પ ઉપર જેવો વજાધાત થાય છે તેવો વજાધાત નહિ પડે?

જીનો પોતાનો પ્રાણનાથ, તેના જીવનનો આધાર, અરે તેનું સર્વસ્વ, તેના આધારનો આધાર, તેના પ્રેમની જીવનની દોરી રૂપ એવો ને પતિ તે મરણ પામે તો તેની શી સ્થિતિ થતી હશે? જીનો પતિ મરણ પામતાં એટલું દુઃખ તેને થાય છે તેનું ન દુઃખ પોતાનું પ્રિય બાલક મરણ પામતાં પણ થાય છે. એ જીહ્વમનું આવા ભયંકર પ્રસંગોમાં શું થતું હશે તે તો જીહ્વમ ન જાણે! પુરૂષોને તેની વાસ્તવિક કલ્પના થવી કઠણ છે. દુઃખના આવેશમાં જીહ્વમ સર્વની મર્યાદા મૂકી, ચોપાટ હુલો મૂકી રૂદ્ધ કરે છે અને તેના દુઃખમાં સ્વજનતિની-કુટુંબની સ્ત્રીઓ ને ભાગ લે છે તેમાંથી રાજ્યા, પરજ્યા વગેરેની ઉત્પત્તિ કાળે કરીને થતી હશે એમ અનુમાન બધાય છે. તમે કોઈ સ્ત્રીને મ્હોં વાળતી કદી દીઠી છે? તમે એવો બનાવ જોશો અને મ્હોં વાળનારીના ઉદ્દગારો સાંભળશો તો તમારું અંતઃકરણ નક્કી ગળગળું થશે ન. અસ્તુ! પરજ્યા અથવા રાજ્યાએ દુઃખ સંગીત છે. તે મનુષ્યના ઉપર અસાધારણ અસર કરે છે. મ્હોં પોતે કેટલાક રાજ્યાઓનો અભ્યાસ કર્યો છે, અને મુકુંદવાળી સ્ત્રીઓના મુખથી તે ગીતો સાંભળ્યાં છે. એ બધા પ્રસંગો મ્હને ન્યારે ન્યારે સ્મરણમાં આવે છે ત્યારે ત્યારે મ્હારાથી રોઈ પડાય છે. રાજ્યાઓ જુદી જુદી તરેહના હોય છે, અને તે જુદી જુદી રાહ કે રાગોમા ગાવામાં આવે છે. આપણામાં ભાટ, ચારણ કોકોની ને જાત છે તેમની સ્ત્રીઓ ઘણી ખરી ગજ્યા ગાવામાં પ્રવીણ હોય છે. પરંતુ સાદી ટબથી રાજ્યા તો સર્વ સ્ત્રીઓ ગાઈ શકે છે. જાનરાણાનું મરણ થાય છે ત્યારે એ પ્રસંગ ખાસ ધ્યાન ખેંચનારો થઈ પડે છે. એવે પ્રસંગે દર દરથી એવી સ્ત્રીઓને ખાસ પેસા આપીને બોલાવવામાં આવે છે. સાધારણ કોઈ સુવાન પુરૂષ મરી જાય તો તેની પાછળ રાજ્યો માંડવાને માટે દરેક ગામમાં એકાદ બે ભાટણો હોય છે તેને ગાવા માટે બોલાવે છે. આ બધા વિષયનો અભ્યાસ બહુ ધ્યાન દઇને વિદ્વાનોએ કરવા લાયક છે. આ વિષય ઉપર હજી આપણા વિદ્વાનોએ દૃષ્ટિ નાખી નથી. અત્યારે આ પ્રસંગને આટલેથી ન અટકાવી આગળ વિચાર ચલાવીશું. નખોદ જાય તો તેનો રાજ્યો જુદો, જુવાન પુરૂષ મરણ પામે, જુવાન સ્ત્રી મરણ પામે, ધાવણું બાળક મરણ પામે એમ જુદા જુદા પ્રકારના જુદા જુદા ખાસ રાજ્યા સ્ત્રીઓ ગાય છે. એ ગજ્યામાંથી એકાદ બે રાજ્યાની કવિતા નમુનાને માટે સહેજ આપીએ છીએ. સ્ત્રીનો પતિ મરણ પામતાં એટલે કે સ્ત્રી વિધવા થતાં વિધવા થનારને મારે નીચલી રાજવી બોલાય છે.

૧.

હાથી છૂટયા તે અન્તેસારમાં હો, ઘોડા છૂટયા રે મેદાનમાં,
માદા છૂટા તે એને બારણે હો, જમડા ઊભા રે દુવારમાં;
ધણીઆણીને છેડા સાહિને વીનવે રે, આજના રૂઠયા તે ક્યારે આવશે,
ધણીઆણીને છેડા જુદાર રે, હવે નહિ આવું તારા મેલસમાં

હાન્ય રાજવી હાપરે હાન્ય ધન્યાદિ.

૨.

આજ એની શેરડીએ, સમુદર સાગર ઉઘટયો, હા-ય રાજવી
આજ એની શેરડીએ, ડોસીડા આવીને ફેરી ફરી ગયા,
પાથડીના બહારનાર, રાણાજીના બાગમાં તો, ઓસીંગલ રાણાજી રે
ઘેરે નહીં—હા-ય રાજવી.

એવા એવા અનેક પ્રકાર છે. જે કોઈ શ્રીમંતને ત્યાં ધાવણું બાળક મરી જાય તો તેને માટે રાજ્યો ગાવામાં આવે તો તેના શબ્દો નીચે પ્રમાણે હોય છે.

૩.

લીલી લીલી લીળડીયોનાં છાંય રે, ધીન્ડળી ચંદરમાને ઝડપીયો—
હા-ય લાણુ હા-ય રે હા-ય—

વગેરે—

રાજ્યાના શબ્દો, અને તેના સ્વરોથી સાંભળનારનું હૃદય મૂર્ચ્છા ખાઈ જાય છે. ને આ બધા પ્રકારથી જેનો પતિ મરણ પામ્યો હોય તે સ્ત્રીને તેની અસર જાહેરી સુધી રહી જાય છે. હવે રાજ્યા ગાવા એ સાફ કે ખોટું એ સવાલ જુદો છે, પરંતુ સંગીતની પ્રખ્યાત સત્તા, તેનો આ પ્રકારે આપણા સંસારમાં સંબંધ અને આપણી સ્ત્રીઓનું યર્ષ પડેલું સંગીત એ એક ખાસ અંગ, એ બધી બાબતો ખ્યાલમાં લેતાં અને એ બધામાં સુધારો કરવાની નરર નજીરો સ્ત્રીઓને સંગીતનું શિક્ષણ ઉત્તમ રીતે આપવાની ડેટલી બધી નરર છે. તે આ ઉપરથી ધ્યાનમાં આવી શકશે.

આ સંસાર મુખમય છે કે દુઃખમય છે એ એક મહા પ્રશ્ન છે. જ્ઞાનિઓને માટે તો દુઃખ એ વસ્તુ નથી; કેમકે તેમની દૃષ્ટિએ સુખ દુઃખ એ મનની કલ્પના માત્ર ફરે છે. સંસારમાં સર્વત્ર અનુકૂળતા આવી. મળતી હોય ત્યારે મનની જે સ્થિતિ થાય છે તે સુખ, અને પ્રતિકૂળતાઓ આવી મળવાથી મનની જે સ્થિતિ થાય છે તે દુઃખ છે. પરંતુ એ ઉપ-દેશ ક્યાં સુધી? પોતા ઉપર આવી પડી ન હોય ત્યાં સુધી. ને એકવાર આવી પડી કે, દુઃખના આપાતો સખ રીતે અનુભવમાં આવે છે ને જ્ઞાન જ્ઞાનને ઠેકાણે રહી જાય છે. દુઃખના ખરા પ્રસંગમાં જ્ઞાની હોય કે અજ્ઞાની હોય, વિદ્વાન હોય કે અવિદ્વાન હોય, સુધરેલો હોય કે અજુકસુધરેલો હોય એ દરેક જાણે દુઃખની પ્રતીતિ યતો તેનું જ્ઞાન, વિદ્વાતા, સુધારો વગેરે બધું કશું કામમાં આવી શકતું નથી. એવે વખતે અતઃકરણનો સાથી કોણ? પુરોણું તો દીક છે પરંતુ સ્ત્રીજનની એવા મહાભારત દુઃખને પ્રસંગ શી દશા યજ્ઞની? તેને તમે જુલો વધારે વધારે દિવાસો આપવા. નરશો, નરમ નરમ વધારે સમગ્રવશો, નરમ નરમ આસના

વાસના કરશે તેમ તેમ એ કોમલ હૃદય વધારે વધારે દ્રવતું જશે, અધિકાધિક રૂદન કરશે. આગલા પાછલા સંસ્કારો ઉપરા આપરીસ્ફૂરી આવી તે વખતે પ્રવેશ વેગથી દુઃખની વરો-ળનો ઉભરો નીકળી આવશે; પરંતુ એ જ સ્ત્રી-હૃદય સંગીત, સાહિત્ય અને કલાના સંસ્કારથી સંભૂત થયું હશે તો આપત્તિના ખરા સમયમાં સંગીતાદિનો સંભાર જ ખરા આધાર રૂપ થઈ પડશે. પ્રસિદ્ધ નવલકથા 'સરસ્વતીચંદ્રના' વાંચનારને જણાઈ આવશે જ કે, કુમુદ અને સરસ્વતીચંદ્રના આપત્તિકાળે, તેમની હૃદયની વાસનાઓનાં સ્વરૂપો પ્રસંગે પ્રસંગે સંગીતનાં ગાન રૂપે દેવી રીતે દેખાવ દેતાં હતાં ?

કુમુદ અને સરસ્વતીચંદ્ર સુંદરગિરિના શિખર ઉપર બેમાં મળ્યાં તે પહેલાં એ બંને દુઃખી જીવો દુઃખના હાહાકાર પ્રસંગે જ્યારે જ્યારે રૂદન કરતાં ત્યારે તેમનું રૂદન સંગીતમય વાણીથી થતું અને હૃદયની સદૃશ વાસનાઓનાં ગાન સંગીતદ્વારા પ્રકટ થઈ બહાર આવતાં એ પણ તે નવલકથાના વાંચનાર રસિક વાચકો સારી રીતે જાણે છે જ. મતઙ્ગલ કે પુરુષને તેમ વિશેષે કરીને સ્ત્રીયોને તો દુઃખને પ્રસંગે સંગીતથી ઘણો આધાર મળે છે; ને સંસાર દુઃખમય તો છે જ પરંતુ એ દુઃખાણુવમા સંગીત એક ઉત્તમ નૌકા રૂપ થઈ પડે છે, ને તેથી કલેષી હૃદય એ નૌકાની સહાયથી પોતાનો અચાવ કરી શકે છે.

સ્ત્રીયોને દુઃખરતે પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાનું કાર્ય મોંપેલું છે. પ્રજોત્પત્તિમાં સ્ત્રીની શારીરિક શક્તિ કેટલી બધી ક્ષીણ થાય છે તે સર્વ કોઈ જાણે છે. દરેક પ્રજોત્પત્તિ એ સ્ત્રીનો પુનઃજન્મ છે. એ અવધિમાં સ્ત્રીયોના અંતઃકરણ ઉપર એક પ્રકારનો દાબ હોય છે. એવા નાનુક સમયમાં (દોહદ કાળમાં) અનેક અનેક વાસનાઓ સ્ફુરી આવે છે, ને તે સ્થિતિ પ્રસવ થતાં સુધી કાયમ રહે છે. પ્રસવકાળ મહા ભયકર છે. એમાંથી અનેક સ્ત્રીયો અપમૃત્યુને વશ થાય છે; ને જો કદાચ સ્ત્રી તંદુરસ્ત હોય ને તેમાંથી ક્ષતેહ મેળવે છે તો પણ પછીથી સુવાવડના અનેક ગુપ્ત વ્યાધિઓ સ્ત્રીના તનમન ઉપર હુમલો કરે છે, ને આખરે હિસ્ટીરિયા કે ક્ષયની ભોગ થઈ પડે છે. આ સ્ત્રીયોની બારીક અણીયોવાળા પ્રસંગની વાત થઈ. બીજી તરફથી વિચાર કરતા ગર્ભમાં જે બાળક હોય છે તેના ઉપર સુસંસ્કારોની છાપ ગર્ભ કાળે પાડવાની કેટલી બધી જરૂર છે, અને તેવા ખાસ પ્રસંગે લીધેલી સાવચેતી તથા સારા ઉપાયોની અસરથી એ બાળકની ભાવી જીંદગી કેટલી બધી સુધરી જાય છે તેનો પણ ખ્યાલ કરવા જેવો છે. આમ બને રીતે વિચાર કરતા આવે અણીને પ્રસંગે સંગીત એટલું બધું શયદાકારક થઈ પડે છે કે તેના લાભો ગણાવતાં લેખનો વિસ્તાર ઘણો થઈ જાય. હિસ્ટીરિયા જેવા વ્યાધિઓ ઉપર સંગીત નુદુર્ધ અસર કરે છે. ગાવાથી છાતી, ફેફસાં અને હૃદયના ભાગોને કંપરત મળે છે, તે અપૂર્વ સેવા બળવે છે ને તેથી ક્ષય જેવા પાપી રોગોનો હુમલો કદિ પણ થતો નથી. સગર્ભાવસ્થાના સમયમાં સ્ત્રીના અંતઃકરણ ઉપર જે એક પ્રકારનું સદૃશ દુઃખાણુ હોય છે તે દુઃખાણુ સંગીતથી એકદમ ખસી જાય છે. આ બધું ખ્યાલમાં આણીને મોળા ભરવા વિગેરે ક્રિયાઓ મહોટા ખર્ચ અને ધામધુમથી સંગીત મિશ્ર કરવાનો રીવાજ આપણા પૂર્વજોએ ચાલુ કર્યો છે. સગર્ભા સ્ત્રી પોતે સંગીત જાણતી હોય. અને તે કાળમાં રોજ નિયમિત રીતે હારમોનિયમ પિયાનો કે કોઈ વાજીની સહાયથી એકાદ કલાક સુધી સંગીત

કરે તો તેથી અવધર્મ લાભ તેના તથા ગર્ભના તનમન ઉપર યશો એમ નક્કી બન્યું. ભક્તિ સાહિત્ય, કલા, વગેરે બીજા સારા સારા વિષયો સંગીતના રસમાં અથવા નાદની ધૂનમાં સ્ત્રીઓને શીખવવામાં આવે તો તે અમૃત તુલ્ય છે. આવા સંગર્ભાવસ્થાને પ્રમગે સ્ત્રીને પોતાને તથા ખાસ કરીને ગર્ભને સંગીતથી ઉત્તમ પુષ્ટિ મળશે એટલું જ નહિ, પણ તેમના તનમન ઉપર અમાધારણુ રીતે ઉત્તમ પરિણામ ફરી શકશે. આવાં આવાં અનેક કારણોથી ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને સંગીત શીખવવું જોઈએ. સંસાર સ્વર્ગ સમો કરવો હોય તો સાહિત્ય સંગીત અને કલાઓના સંહાર સ્ત્રીઓના હૃદયમાં ભરવા જોઈએ. વગર દેગવાયક્ષી સ્ત્રીઓ પરસ્પર મળે હજે છે ત્યારે તેઓ શી શી વાતો કરે છે તે તરફ ધ્યાન આપશે તો એમ જણાશે કે, તેમની વાતો માત્ર વિનાની હોય છે. અણુસુધરેલી બે સ્ત્રીઓ બ્યારે બ્યારે બેગી મળશે ત્યારે ઘરની રસોઈ, પાણી એકવાડ, ઘેવા વગેરેની વાતો કહાડશે; અથવા તો તેમને શાં શાં ઘરેણું છે અને શાં શાં નથી એવી એવી વાતો ચલાવશે; અથવા શ્લાણીએ તો આજ એમ કયું અને તેમ કયું વગેરે નકામી વાર્તાઓ ચલાવશે; એ વાર્તાઓ અને મેળાપથી કોઈની નિંદા કરશે અથવા તો એક બીજાનાં ાણુ-ઓઝાની વાતો કહાડી દેહાસનાં બીજા રોપાશે. પરંતુ એજ સ્ત્રીઓ સાડાં બણીગણી હરો અને તે સાથે થોડું ઘણું સંગીત બણતી હજે તો એવી સ્ત્રીઓ બ્યારે બ્યારે મળશે ત્યારે ત્યારે કાંતો સારાં માગં ગીતો એક બીજાને સંભળાવશે, પોતાને જે ગીતો ન આવડતા હોય તે બીજા પામેથી શીખી લેશે; અથવા બીજી સુવાર્તામાં બળી જશે. પરંતુ એવે પ્રસંગે બીજા વિષયો ઉપર ચિત્ત નહિ જતાં વિશેષે કરીને સંગીતનો જ વાર્તાલાપ વિશેષ થશે. આમ સંગીતથી પરસ્પરનો આનંદ આપતાં શીખશે, મંકુચિત મનોવૃત્તિઓ નીકળી જશે અને પ્રેમ દદ યતો જશે.

પ્રેમનાં મૂળ મંગીતમાં છે એમ સાહિત્યકારો કહેતા આવ્યા છે તે ખેસક સત્ય છે. પતિ અને પત્ની બંનેના પ્રેમનો પ્રવાહ મંગીતથી કેવો સબળપણે વહેશે તે વિષે વિશેષ જાણવાની જરૂર નથી. પતિને પ્રસન્ન રાખવા માટે, તેના પ્રેમમાં પોતે બળી જઈ એકરૂપ થવા માટે સંગીત અતિશય મદદરૂપ થઈ પડશે એ વાત સ્ત્રીઓએ કદિ ભૂલવી નહિ. પતિને વશ કરવાને માટે સંગીત એ કેવળ મોહન મંત્ર છે, કેવળ વશીકરણુ વિધા છે અને બંનેના હૃદયનું અદ્વૈત કરનાર પરમ સાધન છે. મધુર વચનોથી, માનથી અને હરકોઈ પ્રકારે પતિ વશ ન થાય ત્યારે સંગીતથી તે વશ થવો જ જોઈએ. અનેક વિલામોને વિલાસાવનાર, અનેક ભોગોને પુષ્ટિ આપનાર, અનેક પ્રેમમયી ઉત્તમ વૃત્તિઓને ઉત્તેજીત કરનાર કેવળ સંગીત છે. સંગીત એ સ્ત્રીઓનો આ પ્રકારે ખરો મદદગાર છે. પોતાના પ્રાણનાથ આખો દિવસ પરિશ્રમ કરી યાંત્રા પાક્યા ઉઘોગ ઉપરથી સાંજે ઘેર આવે ત્યારે તેમના કંટાળેલા, થાકેલા અને તમ મગજને શાંતિ આપવા સતી સ્ત્રીઓએ સંગીતનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ, ને તેના શ્રનમાં પોતે 'સહભાગી થઈ પતિના મનનો થાક સંગીતથી ઉતારવો જોઈએ. એમ હરેક પ્રકારે વિચાર કરતાં સ્ત્રીઓને સંગીતનું શિક્ષણ આપવું એ અતિ આવશ્યક જણાય છે.

પ્રભુની ભક્તિ કરવા માટે સંગીતનો કેટલો બધો ઉપયોગ છે? ત્યાં પણ સંગીત. અગ- શિત સેવા બજાવે છે. સંગીતનો એવો પ્રભાવ જોઈ વિચક્ષણુ લોકોએ સંગીતના ભક્તિ-

રસને પાઈ, દેવાય તો તેથી બોધની અસર ચિરકાળ રહેશે એમ જાણી કીર્તન-હરિદાસ કથા વગેરે યોજનાઓ કરેલી છે તે પ્રસિદ્ધ છે જ. અને તે પ્રમાણે ગુજરાતમાં નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, પ્રેમાનંદ, અખો, દયારામ વગેરે કવિઓ અને ભક્તોએ સંગીતદ્વારા ભોધ આપેલો છે જ. એ ભક્તજનોનાં ભજનો સાત દિવસ આપણી સ્ત્રીયો ગાઈ ભક્તિ જગાવે છે તે આપણે જોઈએ છીએ જ. આ માગે વિધવા સ્ત્રીઓને દોરવવાથી તેમને સુખનું અને આનંદનું એક ઉત્તમ સાધન મળશે. અને તે પ્રમાણે આપણી વિધવાઓ કાવતા વખતમાં ભક્તિમય સંગીતો ગાઈ દુઃખના દિવસો પૂરા કરે છે જ. આ વિષયમાં સુધારો થઈ ઘરમાંની સુવાસિની અને વિધવા સ્ત્રીયો સવારે અને સાંજે અથવા રાત્રે સુવા પહેલાં પોતાનાં બાલકોને સાથે લઈ નિત્ય ઈશ્વરભક્તિનાં બે ચાર સારાં સારાં પદ ગાવાનો નિયમ પાઠ રાખે તો તે પણ ઉત્તમ છે. પરંતુ ત્યાં પણ સ્ત્રીઓમાં સંગીતનું સાદું જ્ઞાન હોવાની જરૂર છે. એમ અનેક રીતે આપણો સંસાર સુખી અને સંસ્કારી કરવો હોય તો સ્ત્રીઓને સંગીત આવડું જ જોઈએ એમાં વધારે કહેવાની જરૂર જ નથી જણાતી.

આમ અનેક પ્રકારે વિચાર કરતાં અને હાલ આપણો સંસાર જે પ્રકારે ચાલે છે તેનો પ્રવાહ બ્યાસમાં આણતાં સ્ત્રી અને પુરૂષ એ બંનેને સંગીતનું શિક્ષણ આપવું ઘટે છે. તેમાં પુરૂષોને કેટલું, કેવું અને ક્યારે શિક્ષણ આપવું એ વિશેનો વિચાર કરવાનું અત્રે પ્રયોજન નથી, પરંતુ સ્ત્રીઓને જે સંગીત શીખવવું જોઈએ એમ જે ઉપદ્રાવિચારોથી દરેક વિચારી પુરૂષોને લાગતું હોય તો તેમને કેટલું અને ક્યારે શિક્ષણ આપવું એ વિશેનો વિચાર પણ કરવો જોઈએ. આપણી સ્ત્રીઓને કાંઈ ગવૈયણો બનાવવી નથી, તેમની પાસેથી મીજલસોમાં ગાયન કરાવવું નથી અથવા અંગ્રેજોમાં જેમ બૉલ કે નાયનો રિવાજ છે તેમ જાહેર મેળાવડાઓમાં તેમને નચાવવી નથી, પરંતુ આપણા સંસારવ્યવહારમાં જેટલું સ્ત્રી સંગીત પ્રચલિત છે તેને જ વ્યવસ્થિત કરી, તેટલા સંગીતને સારા રાગતાલમાં સુસ્વરિત કરી તેનું શિક્ષણ કન્યાશાળાઓમાં ધોરણોના અભ્યાસ પ્રમાણે આપવાની ગોઠવણ કરવી જોઈએ. પહેલેથી ત્રીજા ધોરણ સુધીની બાળકીઓ માટે હીગલા દીમલીની રમતોવાળાં ગીત, નહાના નહાના ગરબા, ચોટાંક ધવળ મંગળ ગીત અને બીજાં તેમને અનુકૂળ હોઈ શકે એવાં નીતિનાં ભક્તિનાં અને ઈશ્વરસ્તુતિનાં પદ જેટલું શિક્ષણ આપવું જોઈએ. પછી ચોથા અને પાંચમા ધોરણમાં બહુનારી કન્યાઓને માટે સારા સારા ગરબા, રાસડા, લમ, જનોઈ અને બીજા બધા માંગલિક પ્રસંગોએ બોલાતાં ગીતો વ્યવસ્થિત કરી તેને સારા રાગ તાલમાં ગોઠવી શિક્ષણ આપવું જોઈએ; રાસડો કે ગરબો જીલતાં આવડે અને તાળીઓ તથા પગ બરાબર તાલમાં વ્યવસ્થિત રીતે પાડી શકે એટલું જ નહિ પણ તેની અનેક તદ્દાઓ આવડે એટલું શીખવવું જોઈએ. તે સાથે સ્વરોનું, તાલનું અને નોટશન (સંગીતલેખનપદ્ધતિ) નું થોડું જ્ઞાન આપવું જોઈએ. છઠ્ઠા અને સાતમા ધોરણમાં શીખનારી ઉપવર કન્યાઓને માટે માટે પ્રાચીન કવિઓનાં સારાં સારાં પદો હાલનાં નાટકોમાંથી સુઠી કહાડેલાં નીતિનાં ગાયનો, કઠિન કઠિન ગરબા, માંગલિક પ્રસંગો અને વિશેષક્રિયાઓને પ્રસંગે વપરાતાં સંગીતો તેમજ લાવણીઓ, ગજલો તથા બીજાં ધરખુણીયાં ગીતો સારા રાગતાલથી શીખવવાં જોઈએ. તે ઉપરાંત સ્વર તાલનું ઊંચું જ્ઞાન; તથા મારંગ, બીભાસ, માલકાસ, ભૈરવ, ભૈરવી, કાલગડો,

દાદી, પીણ, વગેરે જે રંગો માધારણ રીતે કાનથી સારી રીતે ઓળખી શકાય છે એવા ૧૫-૨૦ રંગોનું જ્ઞાન, તે દરેક રાગની બે બે ત્રણ ત્રણ ચીજો તાલ, સ્વર, નોટચન સાથે શીખવવી જોઈએ. આમ ત્રણ ટપ્પે મંગીતનું શિક્ષણ હાય તુર્તને પ્રસંગે કન્યાશાળાઓમાં આપવામાં આવે તો તેથી આપણી બાળાઓ સંગીતની સુસરકારી થશે.

એટલું શિક્ષણ જો કન્યાશાળાઓમાં આપવામાં આવે તો પછી સ્ત્રીઓની ટ્રેનિંગ કૉલેજોમાં ફેરફાર શિક્ષણ આપવું જોઈએ તે વિષે પણ નિશ્ચયનું થાય છે. તેમાં પ્રથમ તો ઉપર બતાવેલું શિક્ષણ આપવા માટે સંગીત જોટલા જ્ઞાનની જરૂર છે તેટલું શિક્ષણ તો સંગીત-પણે મળવું જ જોઈએ. કેમકે આવી કૉલેજોમાંથી પાસ થયેલી સ્ત્રીઓ જ કન્યાશાળાઓમાં મેહેતીજીઓ થવાની હોય છે. જ્યાં ઉપર બતાવેલા મંગીતના જ્ઞાન ઉપરાંત સંગીતશાસ્ત્રનું થોડુંક શાસ્ત્રીય જ્ઞાન અને પ્રમિદ્ધ રંગોનું થોડુંક આકાષી જ્ઞાન તથા થોડા ઘણા અપ્રસિદ્ધ રંગોનું ઓળખાણ એટલું જ્ઞાન ટ્રેનિંગ કૉલેજના ૩ વર્ષના અભ્યાસક્રમમાં થવું જ જોઈએ. આટલું જ્ઞાન મેળવી, કૉલેજના ત્રણ વર્ષ પસાર કરનારી સ્ત્રીના અંગમાં એટલી પ્રવીણતા આવવી જોઈએ કે, હારમોનિયમ, મિતાર, દિશરખા એ ત્રણમાંથી એકાદ વાદ્ય “સાર” આવડવું જોઈએ; તે “સાર” એટલે અંશે કે, પોતે મેહેતીજી થઈ બ્યારે કન્યાશાળામાં શિક્ષકની જગ્યા પર કામ કરશે સારે, કન્યાશાળાનો સંગીતનો મુકરર કરેલો અભ્યાસ વાદ્યમાં સારી રીતે વગાડતાં આવડી શકે. આટલું શિક્ષણ ઓછું નથી. એટલું પણ વધારે છે. કેમકે આટલું શિક્ષણ આપતું હોય તો તે શીખવનાર શિક્ષકો સારા સંગીતશાસ્ત્રીઓ હોય તો જ બની શકે તેમ છે. વડોદરાની કન્યાશાળનશાળાઓનો અભ્યાસ ક્રમ તદ્દન નકામો છે. એથી સંગીતનું કરવું પણ જ્ઞાન થવું નથી એટલું જ નહિ પણ સાં જે શીખવવામાં આવે છે તેનો વ્યવહારમાં કશો ઉપયોગ થતો નથી. સંગીતના જ્ઞાતાઓનો શુન્દરતામાં અતિ અભાવ છે, વિદ્વાન વર્ગમાં મંગીતના જ્ઞાનની ઘણી ઓછાઈ છે, એ વગેરે કાણેથી એ તમ્મ કોઈનું લગ પહોંચતું નથી !!

કન્યાશાળાઓમાં અને શ્રીમેય ટ્રેનિંગ કૉલેજોમાં આ પ્રમાણે પદ્ધતિપુરસ્કર શિક્ષણ અપાય અને સંગીતનો જ્ઞાન સર્વે કુટુંબોથી લઈ શકાય એ કલ્પના હાલ તો ગંધર્વનમર-વત્ છે. કેમકે શિક્ષણ આપવાનું કામ હાલ પરદેશી શાસ્ત્રજ્ઞોમાં થવા લાગ્યું છે. તે કામ આપણા હાથમાં હોત તો આપણે ગમે તેમ કરી મન ધાર્યું શિક્ષણ આપી શકે. પરંતુ, એવી અનુકૂળતા નથી સારે કન્યાશાળાઓમાં ઉપરના ધોરણ પ્રમાણે સંગીતશિક્ષણ આપવાની વાત બાળ ઉપર મુકવી પડે છે. તો પણ અમુક તરેહનું આવું આવું શિક્ષણ હોવું જોઈએ એવી કલ્પના સ્વત્રાય તો કોઈકે દેશહિતેશ્ચુના ખ્યાલમાં એ કલ્પના આવતાં ભવિષ્યમાં કોઈના પણ પ્રયાસથી એ પદ્ધતિ અમલમાં આવે એવી આશા રાખી શકશે.

ઉપર બતાવેલા સંગીતના અભ્યાસ ઉપરાંત જો સંગીતવિદ્યા અને કળાનો બહુ જ જાણો અભ્યાસ કરવો હોય એવી સ્ત્રીઓને માટે “સ્ત્રી સંગીત-શિક્ષણશાળા” ખામ

દેનાર, અખંડ શાંતિ અને આનંદમય જીવનનો અનુભવ આપી તન મનનો ભાર હલકો કરી નાખનાર એવું જે સંગીત તે શુ ત્હમારી ઓયોને ત્હમે નહિ શીખવો ? તેમના હાથમા સંગીત રૂપી એક અનૂપમ અભૂતિય હીરો આપીને, તેના તેજસ્વી કિરણો તેમના અત કર-
ણોમા પાડીને ઓયોના હૃદય પ્રકાશિત નહિ કરે ? અવસ્ય કરશે જ એટલું પુન પુન સ્પર્શવી આ વિસ્તાર પામેલો ઓયોના હિતનો લેખ સમાપ્ત કરું છું, અને મુખી મનુષ્યોના મુખતા બંધાર રૂપ, દુખિજનોના પરમ વિનોદ રૂપ, સાબળતા માન જ હૃદયને હરણ કરનાર, મનમથના અગ્ર દૂત રૂપ, અતિશય મધુર, સુરમ્ય અને કામિનીઓના વશભરૂપ એવો જે નાદ કે જે પૂર્ણ આનંદસ્વરૂપ, અનંત અને ધર્મિય રૂપ છે તેનો સર્વત્ર વ્યવસ્થાકાર હો એમ કહી વિરામ પામું છું

મુખિનિ મુખનિધાન દુ લિતાના વિનોદ ।

શ્રવણહૃદયહારી મન્મથસ્થામ્નદૂતઃ ॥

અતિમુર સુરમ્યો વલ્લભ, કામિનીના ।

જયતિ જયતિ નાદ પંચમશ્વોપવેદ *॥

મુ. મહુધા.
(નડીયાદ તાનુમે)
તા ૨૪-૪-૦૭

। (લી નાદબ્રહ્મનો ઉપાસક)
। ગણપતરાય ગોપાળરાય ખર્ચે.
। (સંગીતશાસ્ત્રી)

ગોળીઓ.

Reg No B 463.

પૌલિક દવાઓની મહારાણી છે, ડાક્ટરો
ખૂટ ખમતો છે, સ્મરણશક્તિનો સાગર
માનવું જીવન છે.

તને પાછી મેળવવા માટે, મગજને પુલિ
તથા લોહી સુધારવા માટે આત્મકાનમક

1 નો રૂપીઓ 1

1 કર ગોવિંદજી

પ્રિત ઇસ્તીસન 12

-કાઠિયાવાડ.

કાલકાદેવી રોડ.

નં. ૪	નં. ૫
ગી. વડોદરા.	અમદાવાદ
પિં. સવપુરા.	રીચીરોડ

શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી
alth, Wealth and Prosperity
st free, Apply to,
Shastri Manishanker Govindji
Jamnager, Kathiawad

નિ.

સત્યસ્ય સર્વાણિ ભૂતાનિ મધુ યશ્ચા
યશ્ચાયમધ્યાત્મ સાત્યસ્તેજોમયોઽમૃતમય
ત્રલોદ સર્વમ્ । ઇપનિષદ્.

પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
નાશ્વા ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ઇપનિષદ્.

પંક.] કાર્તિક, સવત્ ૧૯૬૫.

કુળા / ધુન એમ એ, એનુ એવું ખી

બી એ સી એસ)

તિ, ૪૧૬

પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે. ૪૧૬

યે, મળસ્યોક, શુદ્ધ અર્થ તથા અત્યુત્તમ ૪૧૬

પ્રતિમશાસ્ત્ર દરેક સહાય, દરેક ધર્મપ્રેમી ૪૧૧

અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે કદ કેમી આદ ૪૧૮

શ ૪-૦-૦ ચાર પોસ્ટેજ ચાના પાચ ૪૧૮

શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર-કાઠિયાવાડ

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमास्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् । उपनिषद्.

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् ।
भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । उपनिषद्.

વર્ષ ૭, અંક ૧૦.

[આસિક.]

કાર્તિક, સંવત્ ૧૯૬૫.

[નીચેના ઉતાંગ ઈ. સ. ૧૮૫૮-૫૯ ના બુદ્ધિવર્ધક ગ્રન્થમાંથી અત્રે આપ્યા છે-એવા ઉદ્દેશથી કે નવા શહેનશાહી બહેર નામના પ્રસંગે હાલના અને પચાસ વર્ષ ઉપરના રાજ્ય પ્રજાના સંબંધો સરખાવવામાં એ ઉપયોગી થાય. જૂતકાળનું સ્મરણ અત્યારે રાજ્ય-પ્રજા ઉભયને શ્રેયસ્કર છે; આ દેશની પ્રજા વસ્તુતઃ કેવી ગુણુત છે એ રાજ્યાધિકારીઓએ સમજવાનું છે; અને હાલનું રાજ્ય દેશની કેવી સ્થિતિ કેન્વીને હાખત થયું છે એનું જ્ઞાન પ્રજાએ ગણવાનું છે. પરસ્પર આટલું કર્તવ્ય સમજીને રાજ્ય પ્રજાનો વ્યવહાર ચાલે, તો વર્તમાન રાજકીય વાતાવરણમાં થતા કાટકા અને ગર્જનાઓ સહજ શાન્ત થઈ જાય.]

તત્ત્રી.

*દેશમે' આનંદ ભયો, જે જે વિકટોરિયા.

તા. ૧ નવેમ્બર મન ૧૮૫૮.

દોહોરા.

ધન્ય જન્મ વિકટોરિયા, ધન્ય ઘડિ પણ વાર.
અન્ય અદાર ઉગણીસ મે, તારિખ વિસ ને ચાર. ૧
ધન્ય રાણી પદ પામિ મન, મુનિ વિક્રમ વસુ મંદ્ર;
ધન્ય જૂનની વીસમી, બેડી આમન ઈશ. ૨
ધન્ય મૂહૂત તે હામન, રાજ્યપદાભીષેક;
ધન્ય વસુ બળિ વસુ બુમિ, જૂન આઠ વિસ નેક. ૩
ધન્ય ધન્ય વિકટોરિયા, ધન્ય રાજ દિન આગ;
જય જય દેશ સુધારમાં, મોંગલીક શુભ કાગ. ૪

* બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથ પુસ્તક ૩ નવેમ્બર ૧૮૫૮ અંક ૧૧ પૃષ્ઠ ૩૩૯ થી ૩૪૧.

રાંણી ગુણ બહુ વરણતાં, કવિતા હારી જન્ય;
 માન ઉપમાન મળે નહિ, તે તે તેજ બણાય. ૫
 એમ આટપી નાંખતાં, સંતોષે નહિ મન;
 ઉલટ ઉલટ રસ તો વધ્યો, ઝરણુ ઝિસો સજ્જન. ૬
 આજ કાલ પૃથ્વી વિશે, ઇંગ્લીશનું રાજ;
 વિજય વિજય સહુ દેશમાં, નહિ નખજાનું. કાજ. ૭
 શરદ કમળ જામ શોભતું, સ્વચ્છ નીર સહસાજ;
 સુધરેલા સહુ રાજ્યમાં, ઇંગ્લીશનું રાજ. ૮
 કમળ ગર્ભ સમ રાંણિ છે, જગમાં બહુ વિખ્યાત;
 પર દુઃખ ભંજન બુદ્ધિ તે, કરે સખ દિન રાત. ૯
 દિગવિજયી વિક્ટોરિયા, તે સમ નહિ કોઈ આજ;
 સુખ સંપત વરસાવતી, જગત ઈંદ્રની હાજ. ૧૦
 રાજ કાજ વેહવારમાં, નિપુણ યાદિ શુભ વેશ;
 સંપથકી તે ફેરવે, આણુ રૂડિ બહુ દેશ. ૧૧
 બાળપણે વિદ્યા બણી, સખજ અખજના ધર્મ;
 રાજપાટને ચોગ્ય તે, સમજે સઘળા મર્મ. ૧૨
 પંચતંત્ર નીતી બણી, કામા શૌર્ય ઔદાર્ય;
 આર્ય કૂળમાં જન્મ પણ, બણી ગૂણ આચાર્ય. ૧૩
 કરે કટ દેહે ધણું, વેડે તડકા તહાડ;
 સૈન્ય વાદના નાદથી, ધૂળવે નહિ હાડ. ૧૪
 વચન પ્રમાણે ચાલતી, પાપ થઈ પસ્તાય;
 પ્રજા મિત્ર કુટુંબને, ચોગ્ય માન બહુ થાય. ૧૫
 અગુણિ ગુણિ રિપુ સ્નેહિને, કરિ પારખ લે પાર;
 કહર ગુણીની જાણતી, ફરજ બજાવે સાર. ૧૬
 વિદ્યા હુંતર કામને, સત્ય વાત અનુકૂળ;
 હક સહુનો સંભાળતી, દોષાવે તે કૂળ. ૧૭
 વળિ ધરમાં રૂડી ધણી, સંપ બહુ વરવેર;
 વરવહુ પ્રીતિ ધર્મને, મમજી ધરે ન વેર. ૧૮
 સંતતિ સારી રાખતી, સંપ મચાવે ઘેર;
 કળધર્મ આંચરને, શીખવતી બહુ યેર. ૧૯
 અખજા બજા નહિ આણુ કઈ, કરે સખજ નિર્ભજ;
 અમળા કમળા કળ બહુ, વિચારમાં અવિચળ. ૨૦
 ધન્ય દેશ ને ધન્ય લોક, ધન્ય રાણિની દેહ;
 ધન્ય રાણિના ગૂણને, અચળ રાજ શુભ રેહ. ૨૧

સોરઠા.

બ્રહ્મ દયાથી આજ, અવસર રૂડો આવિયો;
 ઝોઝવ ઘેરે ઘેર, ચૂં રાજ શુભ રાણિનું. ૨૨
 હોય હરીની મેહર, થાય લીલા લેહર સહુ;
 થાય રાણીથી બહુ, લાભ લક્ષ આ દેશિને. ૨૩
 સર્વ ગૂણ સંપન્ન, પ્રજા પાળતી પ્રીતથી;
 પાડે પૂરી આસ, રાણી તે વિકટોરિયા. ૨૪

માલિની છંદ.

બહુ બહુ ઉપમાથી શોભતી રૂડિ રાણી,
 હણિ દળદર જોસે દીલથી પ્રેમ આણી;
 વણિ ઘટિત ઉપાયે દેશ સુધાગ્વાની,
 તજવિજ કરશે તે ખોલજો શબવાણી. ૨૫
 જય જય જય યાઓ રાણિ તારા રડાઓ,
 જય જય જય જાઓ હિંદુના નાસતા ઓ;
 ડમ ડમ ડમ વાગો રાણિ ડંકા સેવારા,
 ઝટ ઝટ ઝટ જાગો દેશના ઓ સુધાર. ૨૬

બુદ્ધિવર્ધક સર્વને, વિનતિ કરે આદાર;
 રાણી વિકટોરિયા તણો, ખોસો જે જે કાર. ૨૭

ઇશ્વર રાણીનું રક્ષણ કરો.

*આ દેશમાં શાંતિ થયાની જાહેર ઇશ્વર પ્રાર્થના.

સન ૧૮૫૭ ના મે મહીનામાં જે મોહોટા રેણ આ દેશમાં ઉઠ્યો હતો તે હવે શમ્યો. એ સારૂ આપણે ઇશ્વરનો જેટલો પાડ માનીએ તેટલો ઝોછો છે, કારણ કે આખરે એમાં રાયતની ખરાબી નીપજી અને વધારે નીપજત. પણ ઇશ્વરે આ દેશ સાચુ જોયું અને આપણને સાનકુળ થઇને આખરે નિરાંત આણી. એ માટે હિંદુસ્થાનના ગવરનર જનરલ ક્રિશ્ચન રાયતને કરી હતી કે જ્યુનની ૨૮ મી તારીખ ને રવિવારે તમારે ઇશ્વરની ભક્તિ આજ્ઞા કરવી. એ ઉપરથી આપણા સુર દેશીઓ પણ તે કામમાં આગળ પડ્યા હતા અને ઉપર કહેલે દિવસે અહીં અમ્યાદેવીમાં, ઠાકોર દ્વારમાં અને દાકટર બાઉને ઘેર ઇશ્વરપ્રાર્થના કરવામાં આવી હતી. દાકટર બાઉદાજીને ત્યાંમાં સુધરેલી રીતિ પ્રમાણે કરવામાં આવી હતી તે

જોધને સુધારાના હોંસીલા લોકો ધણા પ્રસન્ન થયા હતા. પ્રાર્થના માત્ર ગુજરાતીમાં જ નોહોતી થઈ પણ મરેઠી તથા સરકૃતમાં. મરેઠી બીકાબાએ રચી હતી અને સરકૃતમાં એક દ્રાવીડ કવિએ બનાવી હતી. આ ઠેકાણે હમે માત્ર ગુજરાતી પ્રાર્થના સુકીએ છીએ.

ધૃશ્વર સ્તવન.*

સોરઠા છંદ.

જય જય જય જગદીશ, વીશ વશા સંપૂર્ણ અહ;
બહુજ પડાવી ચીસ, રીશ તમવી દુષ્ટની. ૧
જગત નાથ હરિ રામ, નામ સાચુ તાહરું;
જપિયે આડે જામ, કામ કરિયે પાર સહુ. ૨
નિષ્કલંક સજ્જ બક્તિ, ગાઈ તે સાંભળી;
કીધા તે પ્રશુ મુક્ત, બંદખોરના ત્રાસથી. ૩

પદ.

રે જગદેવા, સાહમૂં જોયું. ટેક.

કાજ કરતો સમરથ વાલી, જુજ સમોવડ નોતો.	રે જગ૦ ૧
જીવ્યાની આશા મેહલી સડૂયે, કાળતે તાકી જોતો.	રે જગ૦ ૨
બાવરાં બનીને બટકી કેહતા, ઉપાયો કોઈ જોતો.	રે જગ૦ ૩
જોતતાં જોત્યૂં બજનજ જોણે, કાળને કાહાડયો રોતો.	રે જગ૦ ૪

લલિત છંદ.

અમર ત્રાસથી, તૂં મુકાવવા, વિનતિ સાંભલી રંક પાળવા;
જલદી આસરો, રાણિને દિધો, પછિ સુરૈયતે સંપને પિધો. ૧
સકળ કામમાં, ચિત્ત નોહવું, શ્વિર લોકનું તો બળી જવું;
કલકલાણુ તો, ખૂબ રે થવું; ભિતરમાં નહોં આર દોડવું, ૨
ગરિબ સામું રે જોયું દેવ તેં, મરણથી સહુ મૂકબાળ તેં;
પણિજ મોંઘવારી હતી અરે, પ્રરિચિ સોંધવારી કરી અરે. ૩
સરવ કાર્યે જે સુધરાઈવું, શિર થયું ખડું રૂડિ રીતવું;
સકાળ વિદ્ય જે દેશને નડે, હણિ કરી કિધું કોઈ ના લડે. ૪
બહુ બની હતી બાવરી વળી, રૈયત બાપડી સદગુણી બલી;
(તો પશુ) શરિર સાચતા આપિકોઈયે, ધનતણી ધણી જોનિ જોઈયે. ૫

વિનતિ તોહંરી 'જે હમે 'કિધી, બહુ અનાયની ઝીલિ તે' લિધી;
 અહરનીશ રે ભાગતા વર, તરત આપતો તે 'કરયો કર. ૬
 જય કરયો રૂડો ઇન્દિશો તથો, નહિ' વળાયરે પાડ તે ધણો;
 ગળવિ હાક તે' રાણિની ખરી, શરિથિ ચો દિશે ધન્ય રે હરી. ૭

ગીતિ છંદ.

હે પ્રભુ શં ગુણ ગાવા, ઉદાર મનથી ધણી ગરજ સારી;
 રાણીનો જય કીધો, ચોળી નાંખી સહજ અરિ કસારી. ૧
 દીન દીન પ્રતિપાળુ, સ્થિરતા સધળે ફરી થકિ પસારી;
 બજતામાં તે' પાછી હમને શીતળ સુધા ગળી સારી. ૨
 બંડખોર મદમાતા, તાતા જેના સ્વભાવ તો ભારી;
 માનિ કરયા ચકચુરા, હમે અનાયો થયા જ આભારી. ૩
 માન્ય વિનંતિ કરી તે, ભૂલ્યો નહિ' પથ તુ ગણિ મંભારી;
 ઠોકયા કટાક્ષ લઠ્ઠે, લઠ્ઠા જઠ્ઠા હતા બહુ સંભારી. ૪
 ધર્મ પ્રભુ પ્રસાદ શેકતી, રાણીદળબજતણી સુસહચારી,
 થકવિ હરાવિ નસાડી, બંડખોગને છુદયા દુરાચારી. ૫
 લૂણ હરામી બંડો, કીધાયી જે થયા ખરે ખર તે;
 સંહાર્યા હરિ દુષ્ટો, કીધી હમપર દયા ખરેખર તે. ૬
 રાણી વિજયી કીધી, મુખસાતા વળિ પ્રજા સરવ જનમાં;
 પાડ ન કાં તોલીયે, બજનમનના ગજસર વજનમાં. ૭

ભુજંગી છંદ.

હરે હે હરે હે હરે હે હરે હે, સહુ લોક કેતા અનાયો ખરે રે;
 પ્રભુ કેમ યારો હવે રે અરે રે, હમે શણું ઊંચે તુને રે હરે રે. ૧
 સુણી પ્રાર્થનાં દોઝ તે જાણિને રે, જિતાડી દયાળુ રૂંડી રાણિને રે;
 કિધાં કાજ તેની સ્તુતિ ગાઇએ રે, પ્રભુ ઉપકારો ધણા માનિયે રે. ૨
 હિરણ્યાક્ષ શંખાસુરો કંસ માસ્યા, હરામી મધુકૈટભોને પછાડ્યા;
 વળી ચંદ્રબુદો અને કુબકર્ણ, શિશુપાળ ચાણુર જે નીચ વણું. ૩
 બહુ બક્ત અહર ને અંબરીષ, ગયો રે તું પ્રહ્લાદ બહોરજ ધણ;
 સુદામા અને દ્રૌપદી સામું જોયું, પછી દુષ્ટ દુર્યોધનું પોત ખોલું. ૪

કરે ભક્તના કાર્યે તું ઉલટેરે, કૃપાસિંધુ લેશે નહીં તું લટેરે;
વિના તું નહીં શત્રુ સંખ્યા ઘટેરે, વિના તું નહીં દીક્ષા દુઃખો મટેરે, ૫

ઢાહોરા છંદ.

જમ જમ જમ પરબ્રહ્મ ઓ, જગના રે વિશ્રામ;
સર્વ સમર્થ સર્વમ છે, ભય ભંજન તુજ નામ. ૧
હવે એટલું માગિયે, ખરા ભાવથી જાણુ;
નિર્વિઘ્ન રાણી કરે, રાજ રહું નિર્વાણુ. ૨
યશની આણુ ફરે ધણી, જ્યારે રૈયત રાણ;
તેવી અક્ષય કીર્તિ સહુ, રહે સર્વથા ગાણ. ૩
દેશતણી સપત વધે, વધે પ્રજામાં નર;
ધમ ધમ ઉઘમ તો કરે, કરે કર્મ મહુ શર. ૪
વિદ્યા હુજર તો વધે, વધે નીતિનાં ગાન;
સતસુખશોધા સહુ કરે, કરે બ્રહ્મનાં ગાન. ૫

ગીતિ છંદ.

આહા વિશ્વજનક દરિ, અરિને મારયા કરયા જ સરતા તે;
જેવે અનાથ આખે, કાંકે પણુ ના કરી કસર તાતે. ૧
તારું કામજ એ જો, દુષ્ટ મારવા ઉગારવા રક;
વકાયા વણુ કાંઈ, બહારે આવ્યો પ્રભુ તું નિશંક. ૨
તત્પર પ્રભુ નિરંતર, દીન આજવો કર્યા અહહ મન્ય,
જ્યારે જાતે આવ્યો, લાભો થાશે હવે અસામાન્ય. ૩
ગજજ થયો જો મોટો, જાનમાલનો ધણો ધણો નાશ;
વધતો જાતજ તે રે, અટકાવ્યો તે ખરેજ અવિનાશ. ૪
રંકબણી તેં જોયું, અનાથજનની લિધી સુસંભાળ;
એ મોટો ઉપકાર, હણ્યો દરીયે ભુંડોજ દુષ્કાળ. ૫
થાતી દેશ ખરાબી, તેથી તેં હરિ ઉગારિ રે લીધા;
ઇન્દ્રિય જમ હોવાથી, સ્થિરતાના દિનજ હમે રૂંડાં પીધાં. ૬
બડ દગા છળ દાખી, સંકટકટકને કરવું સકળ ચૂર;
સ્વધાનોને નડતાં, વિદ્યો સધળાં કર્યાં વળી દૂર. ૭
એ સધળાંને સાર, તારો મોટો હમખર ઉપકાર;
વિનતિ હવે છે એ કે, દેશ બદલિ તે કરવિ જરૂર ધાર. ૮

આમર વૃત્ત.

મર્વની વિનંતિ દીન સુણુ ભક્ત વત્સલ,
ભૂમિ રે ગયાજ વાટ દેખતા નથી શલ,
કામ માયિ લાવિ વેળ સામું જો પ્રભૂ પગ,
દેશભાદિ ફેરવાવ જે સુસંપતી હજા
બુદ્ધિ દે તુ રાણિને દયાથી ગજ કે કરે,
જેથિ પૈતો સદુ સુગન્નભક્તિ આદરે;
એકમેકની વધેજ પ્રીતિ તે પરસ્પરે,
ઉઘમો વધે અને વ્યવેશકોશને ભરે. ૨

હુંનરો હજગના સુયાલ દેશિયો જમે,
દુર્ગુણી કુનાટમાહિ લેશ પ્રાપ્તિ ના ભમે,
સિદ્ધ ને ગ્સાપની પદાર્થ અર્થમા વિશે,
કાન્યશાસ્ત્રના રમો ધણીજ દામથી પિયે. ૩

નીતિ ને સ્વધર્મ પદા રાજ રાખિ તે ગ્હે,
પાસ નિર્મયાં અનેક સૂખ સાધનો રહે,
જ્ઞાન વૃજ પામ એટલોજ માગિયે વર,
આપ તે પ્રમજતાયિ જાવિ દીનના કર. ૪

દોહરો છંદ.

રે જ્ઞાન જગનાથ તું, રિદ્ધિસિદ્ધિના સ્વામી,
દીન ઉપર કગતો દયા, સવળે અતરંગમિ ૧
કાધેવા ઉપકાર તે, કયમ ભુલિયે જગ બાપ,
પાપ તણી માફી કરી, મનવાહિત વર આપ ૨
રાણી ગાન્ય કરો બદુ, પસરો અક્ષય કીર્તિ,
રાયગંતી નિત વધો, સુખદ પરસ્પર પ્રીતિ. ૩
દ્વિવેદિ નમંદસંકે , કિંધુ સ્તવન આદાર,
આતા મહુજન જ્ઞાનનો, બોલો જ્યજ્યકાર. ૪

પ્રાર્થના.*

દોહરો.

જય જગપાળ કૃપાળ તે, કરિ કરુણા આ કાળ.
વિધમ બંડ ચિકરાગની, ઝડપિ ઝડપથી ઝાળ. ૧
બદુ જે બગવાબોગ ખા, હુમ્મ્ય નિર્લય લોક,
પુરા પ્રભને પીડતા, કામ કામ યે ચોક. ૨

હરિગીત ૭૦.

થૈ થોક નિર્દય લોક જનને શોક દૈ સંતાપતા,
 લૈ લૂટિ જૂટી મારી કૂટી અધિક સંકટ આપતા;
 પણ વિકટ સંકટ અપટ અટપટ કાપ્યું તેં કરણા કરી,
 જય જય જગત પ્રીતિપાળ દીનઃ ક્યાણ દુઃખ હર હે હરી. ૩
 વિસ્તાર વિદ્યાનો થયો જે હાલ હિંદુસ્તાનમાં,
 સર્વે દુખાવા ધાર્યું શંખાસુર સરખે ધ્યાનમાં;
 પણ રનેહ સહિત સહાયતા તેં ખુબ કીધી અરેખરી, જય જય ૪
 મળિ થોક લોક યુરોપને કાઢ્યું સુધા સાગર મથી,
 નાદાન નર તે પાન કરવા લડ્યા જે લાયક નથી;
 જે કરત પાન નિદાન શત્રુ સમાન ચાલત આચરી. જયજય ૫
 વળી કેક જેમ હિરણ્યકશ્યપુ પૃથિવ તાક્યા પાપિયો,
 તેને પ્રભુ તેં માર દૈ આધાર અમનેઃ આપિયો,
 ઉપકાર એજ અપાર તુજ ગણિયે અમે શં ઉચરી. જયજય ૬
 હરિનો ન હૈડે ડર ધરયો હિરણ્યાક્ષ જેવે હાલમાં,
 હરિ ભકત જેવા જન ભલાને કષ્ટ કર્યું કળિ કાળમાં,
 નરસિંહ રૂપ કર્યા અનંત અજ રવરૂપકર્યા ચરી. જયજય ૭
 મળેંદ્રુ પદ પામવા ઈચ્છા ધરી અભિમાનિયે,
 પહોંચાડિયા પાતાળમા તેં આપિ પગની પાનિયે;
 લૈ કેંકે હાથ હજાર ખગ અન્યાય એકા આઢરી. જયજય ૮
 સતિઓની લજ લોપી એ તો અસુર રાવણ અંશના,
 ખહુ કીધી હત્યા બાળની ખગ કંસના એ વશના,
 ઉત્પાત દેખિ અઘાત એ તે તાત લાત રહે ધરી. જયજય ૯
 ખુબ ખાન પાનતુ દાન લૈ દેતાં દગો ન ધરી દયા,
 ખગ પામી લુણ હરામી બાણાસુર ભન્નાગદ થયા,
 દુઃખ દેત દુનિયાને અધિક તે દૈત્ય દિલમાં નહિ ડરી. જયજય ૧૦

દોહરા.

અવસરસર સર્વ એ, કાપ્યો જેમ કલેશ,
 એમજ સંકટ અમતણાં હરિવર હરો હમેશ. ૧૫
 દેશ સુધારાનાં સદા, કરો હજારો કાજ,
 અમ ઉપર અવિચળ રહો, મહારાણીનું રાજ. ૧૬
 ત્રવાડિ દલપતરાંમ એ, સજિ સ્તુતી નમિ શીશ,
 આતા સર્જન સહુ કહો, જયજય શ્રી જગદીશ. ૧

એક દિવ્ય દેશ.

એક દિવસ સાયંકાળને સમયે આ જ્ઞેશુષ્ણપ્રધાન વ્યાપાર-કળા-કુશળતામય-વા-
શ્ચિન્ન-શુશ્ણાનકૃત તન્નન્ય-સ્વાર્થ-પરાયણતામા જ હુમ્મ નાગરિકોથી ઉભાતા નગરથી
કંઠાળી, ધમિરે સ્વાભાવિક પ્રસંગેલી અરણ્યની સુખમય શાન્તિ મેળવવા અર્થે નગર બહાર
જવા મહારા મને શરીરને પ્રેર્યું રસ્તામા અનેક ચિત્ર વિચિત્ર ચિત્રોના દર્શન થવા માગ્યા.
ક્યાક આનંદ છવાઈ રહ્યા હતા, ક્યાક શ્વાત્માઓ શોભના સાગરમા ઉંચે નીચે હુમકા માર્યા
ચરતા હતા, ક્યાક પ્રેમમય સ્ફુરણથી ઉદ્ભવતા સુખપ્રદ પ્રસંગો આનંદ આપતા જણાતા
હતા અને ક્યાક દ્વેષના વિષમય ઝરણો વહેવાથી વિવિધ દુ ખોત્પાદ્ધ સ્થિતિઓના દર્શન થતા
હતા, આવા સસારાશ્વિના વિચિત્ર ચિત્રો વિલોકતો વિલોકતો અને તે અદસ્ય થતા તેમ
નાથી ઉદ્ભવતા વિચારોથી હૃદયમા આવેગ, આવેશ, દયા, ક્રોધ આદિ વિકારો અનુભવતો
હું નગર બહાર એકાત નિર્જન પ્રદેશમા પહોંચ્યો.

હું સા પહોંચ્યો ત્યારે સૂર્ય ભગવાન ક્રોધથી નિવર્ણુ ધારણ કરતા હતા અટનથી
શરીરમા શૈથિલ્ય આનવાથી તથા તેનો ભાર વહેવાથી વિકલતા પામેલા ચણુ આ સ્થલ
શરીરને અગાડી વહી ન શકવાથી તે એક ઉચ્ચ ભૂમિના સ્થાન ઉપર બેઠે આ સ્થળ આ-
લ્લાહક હવુ નીચે સરિતા ખગખગ વણા કરતી હતી શહેરથી દૂર હોવાથી તથા ભૂમિ રે-
તાળ હોવાથી જળ નિર્ભળ, અચ્છ, અને પવિન જણાતું હતુ, અને તેમાથી પાદચ્છક વસ્તુની
પેડે નીચેના જીણા મહોટા અસખ્ય વિવિધ રંગ યુક્ત રેતીના કણો જણાતા હતા જળનું
પણુ એક પ્રકારના અખખલિત વેગથી વહન થઈ રહ્યું હતુ અને ક્યાક ક્યાક ગોળાકાર કુંડળા
થતા, તથા તેમા છેદેથી જુદી જુદી નહાની વસ્તુઓ તણાઈ આવતી હતી, આમા પુષ્પ તથા
પુષ્પની માળાઓ પણ આવતી હતી જેથી જણાતુ હતુ કે સરિતા દેવીનું શ્રદ્ધાનુ ભક્તો
પાસેના ટૂં દૂર પ્રદેશમા પૂજન કરતા હશે વળી સરિતામા નહાના મહોટા વિવિધ રંગના મચ્છ
અને ખીજા અસખ્ય જીણા જળજીવો સ્વેચ્છાથી વિહાર કરી રહ્યા હતા, તથા તેમની
આની સ્વતંત્રતા જોઈ મને કાર્ત્તક સ્વ સ્થિતિનું બાન થતા દિનગીરી પણ થતી હતી. આ
આનંદનનક દેખાવ પછી નજર ખસેડવી ગમતી નહોતી, પણુ એગરામા પક્ષિઓના કલગવે
ચિત્ત આકર્ષ્યુ અને દષ્ટિ ઉંચે ખેંચાઈ ગહન, ઘટ વિશાળ ગળાઓ તથા પત્રોથી આચ્છા-
દિત વટવૃક્ષ ઉપર અખખખ પક્ષિઓ, વિશ્વથી શ્રાંતિ મેળવવા પોતપોતાના સ્થાન ખોળી
સહોદર સાથે એકત્ર થવાની પ્રવૃત્તિમા ધોધાટ મચવતા હતા અને સડિમા ન્યા જોઈએ ત્યા
દિવસના શ્રમથી વિશ્રાંતિ મેળવવા અનેક જીવો ઉત્સુક થઈ રહ્યા હતા અદ્ય સમયમા સૂર્ય
ભગવાન ક્ષિતિજમા અસ્ત થયા આની સાથે પક્ષિઓ પણુ શાંત થઈ ગયાં અને શાંતિ મેળ-
વવામા ઉદ્ભવેલો ધોધાટ એક પ્રકારની અવનવી શાંતિમા લીન થયેલ.

ચોડીવારમા સરિતાના વહનથી થતા અવાજ શિવાય કોઈ પણુ અવાજ મળગાતો ન-
હોતો. રૂકત વચ્ચે વચ્ચે ચોડે ચોડે અતરે રીયાળાયાનો બાજમેને બચ ઉત્પન્ન કરનાર અ-
વાજ મળગાતો હતો, સાયકાળને બદલે મગીનો સવાર થયો, અને નિર્મળ આકાશમા ચંદ્ર-
ચક્રિત તારાઓ એક પછી એક દેખાવા લાગ્યા, અને તેમની મધ્યમા ગોળીયોના મધ્યમા

કાનની પેઠે ચદ્રમા પોતાનું શીતળ, ધવળ પ્રકાર પ્રસરાવવા લાગ્યો સરિતાની ઉપર એક રૂપેરી રંગનું વસ્ત્ર પ્રસરી રહ્યું અને તેનું પ્રતિબિંબ જળમા એક પ્રકારનું ઉન્નવળ શ્વેત સૂત્ર ઝળ-કાવી રહ્યું આ સુદર દેખાવની અસર મારા આત્મ શરીરને પણ થઈ વિશ્વનું જ્ઞાન ભૂલી ગયો, અને જે રાજસી પ્રવૃત્તિથી કટાણી શાંતિ શોધવા એકાન્ત અરણ્યમા આવ્યો હતો તે સાત્ત્વિક-શાંતિનો પ્રસાદ હું અનુભવવા લાગ્યો આથી શરીર * ઢોળાયું, લખાયું દૃષ્ટિ ચદ્રમામા સ્થિત થઈ અને આખો મીઝાઈ શરીરની અવસ્થા પલટાઈ જાગ્રતમાથી નિદ્રામા * અને નિદ્રામાથી સૂક્ષ્મ શરીર ચચલ થઈ સ્વપ્ન અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયું *

આ શરીર ઉંચે ઉંચે આકાશ માર્ગે ઉડ્યું અને એક દિવ્ય દેશમા જઈ નીચે ઉતર્યું આ દિવ્ય દેશમા એક એકથી ઉચ્ચ ગગન ચુંબિત શુશોભિત શ્રંગોથી યુક્ત, તથા જન્મના ઉપર અનેક અશ્વત્થ, વટ, આમ્ર, બિલ્વ, માગ, સિમમ, ચદન, અગર, પારિજાતક, અશોક નિંબ, મદાર, કલ્પદ્રુમ, જળુ, કદમ્બ, સરલા, સાવડ, તાડ, તમાલ, ચપક આદિ વૃક્ષો આવી રહ્યા છે, એવા પર્વતરાજે શોભી રહ્યા હતા વળી આ પર્વત રાજે ઉપર જમ્બૂજળ, શ્રીફળ, સિતાફળ, રામફળ, નારંગી, પાપનસ, અનેનાસ, લીંબુ આદિ મધુર ફળના તરૂઓ તથા સો પારી એલચી, જાયફળ, લવીંગ, જાવત્રી, તજ, તમાલપત્ર વગેરે તેજનાના વૃક્ષો પણ આવી રહેલા હતા, વળી શુભાષ, મોગરા ખોરસળી, જાઈ, જુઈ આદિ સુગંધિત અને શુશોભિત પુષ્પોના પણ છોડ, વેતો આદિ આ પર્વતરાજે ઉપર ખડેક મારી રહ્યા હતા વળી મનુષ્યના સ્થૂલ દેહને પૌષ્ટિકતા આપી વીર્યને વર્ધન કરનાર તથા વાતપિત્ત કફ આદિ દોષોને પ્રમા

“ Pleasant 'tis then heart—overawed to lie

Alone with that clear moonlight and that listening sky ”

Songs to Myrtilla

૧ તેને તહોંપ પુરુષો ન જૂળોતિ ન પડયતિ ન જિઘ્રતિ ન રસયતે ન સ્પૃશતે નામિવદતે નાદક્ષે નાનન્દયતે ન વિસ્મૃજતે નેયાયતે સ્વપિતાંસ્યાચ્છતે ॥

તેથી ત્યારે આ પુરુષ સામગતો નથી જોતો નથી, રસનો સ્વાદ લેતો નથી સ્પર્શ કરતો નથી, બોલતો નથી, અલ્પ કરતો નથી, આનંદ પામતો નથી, લાગ કરતો નથી ને જતો નથી (તે વેળાએ) ‘ ઉઘે છે ’ એમ (લોકિત્રો) કહે છે

પ્રશ્નોપનિષત્

૨ અગ્રેષ દેવ સ્વપ્ને મહિમાનમનુભવાતિ ય દૃષ્ટ દૃષ્ટ મનુપદયતિ શ્રુતં શ્રુત મેવાર્ધમનુશ્રુનોતિ દેશદિગન્તરૈશ્ચ પ્રત્યનુભૂત પુન પુન પ્રત્યનુભવાતિ દૃષ્ટ ચા દૃષ્ટં ચ શ્રુત ચાશ્રુત ચાનુભૂત ચાનુભૂત ચ સચ્ચાસચ્ચ સર્વં પદયતિ સર્વં પદયતિ ॥

અહીંઆ દેવ સ્વપ્નમા મહિમાને અનુભવે છે જે જોયું હોય તે જુએ છે સામજ્ય હોય તે સામજે છે, અને દેશાતરને દિગતરવડે વારેવારે અનુભવેલાને પુન પુન અનુભવે છે, દૃષ્ટને તથા અદૃષ્ટને, સામજ્યને ને નહીં સામજ્યને અનુભવ કરેલને ને અનુભવ ન કરેલને, તથા સતને ને અસતને સર્વને દેખે છે. સર્વ દેખે છે

પ્રશ્નોપનિષત્

જુમાં રાખનાર તથા વધેલાં હોય તો ઓછાં કરનાર એવી વૈદક વિદ્યામાં ઉપયોગી રમપૂર્ણ વનસ્પતિના છોડો પણ ત્યાં પૂર્ણ ઉત્તર દશામાં ખાલી રહ્યા હતા. મનુષ્ય જીવનને ઉપયોગી અંદ્ર પ્રકારનાં ધાન્ય પણ ત્યાં વણખેડે વણવાવે ઉગેલાં હતાં; અને આ પર્વતરાજી સુવર્ણ તામ્ર આદિ સજ્જ ધાતુઓ; સોમલ આદિ રસાયણો; તથા હીરા, પન્ના, મણિ, માણિક્ય આદિ રત્નથી ગર્ભિત હતા.

વળી આ પર્વતરાજીમાંથી અસંખ્ય પવિત્ર, નિર્મળ, સ્વચ્છ ઝરણો નીકળતાં હતાં જે મહાન સુશોભિત સરોવરો તથા નહાની મહાનવેગવાન સરિતાઓમાં વહેતાં હતાં. આ સરિતાઓ અને આ સરોવરોનો દેખાવ શૃંગો ઉપરથી અતિ આકર્ષક લાગતો હતો. આ સરોવરોમાં અનેકરંગી કમલો આવી રહેલાં હતાં. કેટલાંક સાલ પાંખડી વાળાં હતાં. કેટલાંક ચત પાંખડી વાળાં હતાં અને કેટલાંક તો સહઅ પાંખડીવાળાં શોભતાં હતાં; અને તેમના ઉપર મધસોમી અસંખ્ય ભ્રમરો મધુર ગુંગરવ કરી રહ્યા હતા. જળની અંદર પણ આહ, કૂર્મ, મચ્છ આદિ અનેક જળચરો સ્વેચ્છાથી ભ્રમણ કરી રહ્યાં હતાં અને જળ ઉપર જળનાં પક્ષિઓ શ્વેત તથા રંગીત પાંખોથી શોભી રહ્યાં હતાં. આળુ બાળુ કિનારા ઉપર વૃક્ષની ઘટાઓ આવી રહેલી હતી; અને આ વૃક્ષો ઉપર મયૂર, કોકિલ, પોપટ, મેના, યુલયુલ, હંમ આતક, ચક્રવા, બપૈયા અને અન્ય અસંખ્ય વિવિધ રંગ સુક્ત પક્ષિઓ નિરંતર ક્ષોભ કરી રહ્યાં હતાં. વળી આ વનમાં વનગજ, મકેટ, વ્યાઘ્ર, રિછ આદિ શ્વાપદ અને મ્હોટા ગજરાજ હય, જૈા આદિ ખીન પશુઓ પણ સ્વચ્છંદે વિહાર કરતાં હતાં. વળી અસંખ્ય સર્પ, પતંગ આદિ પણ ત્યાં જણાતાં હતાં; અને આ નિર્વેર સ્થાનમાં સર્વ પ્રાણીમાં પ્રેમ પ્રસરેલો જણાતો હતો જેથી તેઓ જાતિવૈર વિસારી અન્યોઅન્ય સ્વચ્છંદે વિહરતાં હતાં.

આવો અલૌકિક દેશ નેહું હું અકિત યઈ ગયો. મ્હે જાણું કે શું હું આ તે સ્વર્ગમાં આવ્યો છું કે કોઈ આપણા પૌરાણિક, ગંધર્વ, કિન્નર, યક્ષ કે અપ્સરાઓના પ્રદેશમાં આવ્યો છું? વળી વિચાર આવ્યો કે ગમે તે લોકનો પ્રદેશ હોય પણ જ્યારે પ્રારબ્ધયોગે હું અહીં આવ્યો છું ત્યારે તેનો પૂર્ણ લાભ કેમ ન લઉં? આવા વિચારથી આ દેશમાં હું વિરમયતાથી સ્વચ્છંદે ફરવા લાગ્યો, પરંતુ થોડે અગાડી ગયો ત્યાં વળી એક અતિ અમતકારક દેખાવ નજરે પડ્યો. આકાશમાંથી એક વિમાન આ પ્રદેશની એક દિશા તરફ જતું હતું અને આ વિમાનમાં એક દેવી બેઠેલી હતી. હું પણ આ વિમાન જતું હતું તે દિશા તરફ વળ્યો અને ત્યાં પહોંચતાં એક દિવ્ય ઉપવન દષ્ટિગોચર થયું. મ્હારા ત્યાં પહોંચતાંમાં તો આ ઉપવનમાં કેટલીક દેવીયો, કોઈ વિમાનદ્વારા આકાશ ભાગે, કોઈ નૌકાદ્વારા સમુદ્ર ભાગે અને કોઈ વળી અગ્નિરથદ્વારા જમીન ભાગે અને એવાં વિવિધ સાધનોથી વિવિધ ભાગે આવી પહોંચી હતી. અને પોતપોતાને સ્થાનકે બેસી વાતાંલાપ કરવા લાગી હતી. આ સર્વ દેવીઓના સ્થાનની મધ્યમાં એક ઉચ્ચ ઝળહળતું સ્થાન હતું ત્યાં એક અતિ સુંદર દિવ્ય આસન મુકવામાં આવ્યું હતું.

આ ઉપવન શશુગારવામાં કુદરતે પોતાની પૂર્ણ શક્તિ ખર્ચી હોય એમ જણાતું હતું; અને તેમાં સર્વ પ્રકારતું સૈદર્થ્ય પુરવામાં આવ્યું હતું. સંપ્તિની ઉત્પત્તિથી હાલના

સમય સુધીમા મનુષ્યે ભગીરથ પ્રયત્નથી કુદરતની જે મહાન અગ્નિ, વિદ્યુત, ચુંબક, વાયુ, જલ આદિ શક્તિયોના નિયમો જાણી તેમને પોતાના સુખ માટે અનેક નાના પ્રકારના ઉપયોગમા લઈ પોતાનું સુખ વધાર્યું છે. તે સર્વે મનુષ્ય પ્રયત્નો અલ્પ હોય, અને મનુષ્યની શક્તિ જ ન્યૂન જણાય એવી એવી સામગ્રીથી આ ઉપવન અતઃકૃત કરવામા આવ્યું હતું

આ દેવીયોમા કેટલીક આયોગ વચની હતી, ત્યારે કેટલીક હજી ઉછરતી અવસ્થામાં હતી કેટલીક મદમા મસ્ત થયેલી તથા અભિમાનના પાશમા પડેલી હતી અને કેટલીક કુ ખના બારે ધા અનેક સમયથી અનુભવેલા હોવાથી સહનશીન શાંત અને પ્રમદ જણાતી હતી કેટલીક સ્હામસ્હામી કટાક્ષથી જોતી હતી, ત્યારે કેટલીક અન્યની પ્રત્યે આશાભરી દૃષ્ટિથી નિહાળી રહી હતી

યોગ સમયમા ત્યા એક દિવ્ય અવર્ણનીય પુરુષનું આગમન થયું, અને તેમણે નિર્ણયિત થયેલું આસન લીધું એક અલૌકિક શાંતિ પ્રસરી રહી અને વરુણ, ઇન્દ્ર, અગ્નિ, સૂર્ય આદિ દેવો આમના પધારવાથી પોતપોતાના કર્તવ્યમા આરૂઢ થયા આ પુરુષનું પ્રભામય સ્વરૂપ જોઈ હું સ્તબ્ધ થઈ ગયો અને ત્યાંથી જાણે ખસી જ નહીં એની ઇચ્છા થઈ એક ક્ષણમા કર્ણમા મધુર અવાજ અમૃત પેડે રેડાવા લાગ્યો અને આ દેવીઓ પેલા દિવ્ય પુરુષની સ્તુતિનું ગાન કરવા લાગી તરત જ એક દિવ્ય શાંતિ પ્રસરી અને યોગી ક્ષણ પછી તે મહાન પુરુષ સુધારૂપ વચનોથી નીચે પ્રમાણે એક દેવી પ્રત્યે કહેના લાગ્યા —

“હે બાને! તું કુશન તો છે? ત્હારા બાલકો આનંદમા તો છે? તેમની પ્રવૃત્તિ જાણવાની મ્હારી ઇચ્છા છે”

પિતાના આવા સ્નેહયુક્ત વચનો સાંભળી તે દેવીએ ઉત્તર આપ્યો

“હે મહાન પિતા! હું આપની કૃપાને પાત્ર છું એ જાણી મને અતિ આનંદ થાય છે મ્હારા સતાનો આપના આશીર્વાદથી નિરંતર નિશ્ચિત રહે છે અને પોતાની પ્રજાના પૂર્વાપરના થએલા મહાનપુરુષોના સ્મરણ પૂજન અને શુણ્ણાનુવાદના કીર્તનદ્વારાએ પોતામાં મહાતાની ભાવના પોષે છે, અને વર્ધિત કરે છે અને નવી પ્રજા પણ આ ભાવનાથી જ પોષાય છે પરંતુ, હે પિતા! આપના તરફથી આપની કૃપાથી સર્વિઆયલી એક પુરાણ મહાન પ્રજાને ઉચ્ચરિશનિએ લાવવાનું મહાન કાર્ય તેમને સોંપવામાં આવ્યું છે. તેમાં તેઓ કૃત્રી રીતે શક્તિમાન થાય છે, તે જોવાનું છે મને તો બય રહે છે કે, રખેને તેઓ તે કાર્યને માટે યોગ્ય ન જણાય”

આ શબ્દ પુરા થયા એટલે તે પિતાએ પોતાનું વદન ખીજ પુત્રી તરફ ફેરવ્યું, એટલે તેણે ઉભા થઈ કહેવા માંડ્યું —

“હે પિતા! કલ્યાણ હો! મ્હારાં આર્થ સંતાનોએ, અનાર્થ સતાનોનો વિનાશ કરી દીધો છે, અને તેઓ હવે તેમને નિર્મૂળ કરી સ્વચ્છદે આનંદ બોગવે છે તેમનામા રાજ-

સિક્ક વૃત્તિ ઉચ્ચ પ્રકારની છે, અને તેને અગે તેઓ ઉદ્યોગથી કુદરતની શક્તિઓને પોતાની સાસારિક વિભૂતિ મેળવવાના સાધન તરિકે ઉત્તમ રીતે વાપરે છે, અને તેથી આજે આખી સૃષ્ટિમાં ધનવાનપણામાં તેમણે કુમેરતુ સ્થાન લીધું છે પરંતુ આની પાછળ તેઓ એટલા બધા મડયા નહે છે કે બીજા બધુ તેઓ જૂલો જાય છે અને મને બધ લાગે છે કે તેમની આ પ્રવૃત્તિ તેમનો વિનાશ આણવાનું સાધન થઈ પડે ”

આ પછી તે પિતાએ ત્રીજી દેવી પ્રત્યે જોયું, એટલે તેણે પણ તે જ પ્રમાણે કહેવા માડ્યું — “હે પિતા! ત્હારા અનુગ્રહથી મ્હારા કેટલાક પુત્રોએ યોગ સમય પહેલા એક પ્રકારનું વિચારનું એવું વાતાવરણ સુધી દીધું કે જેથી આ વિચારોથી આખી સૃષ્ટિમાં એક જુદા જ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ પ્રવર્તીવી, અને આથી મ્હારા સતાનોમાં મહત્તાની ભાવના જન્મ પામી, અને તેથી એક એવો મહાન પુત્ર ઉત્પન્ન થયો કે જેણે પોતાના પરાક્રમથી પોતાનું તથા મ્હારું નામ સૃષ્ટિમાં અમર કરી દીધું પરંતુ આ લોભવૃત્તિના પશ્ચિમથી એટલો બધો ભોગ આપવો પડ્યો કે હાન મ્હારા સતાનો પોતાની પ્રતિસ્પર્ધિ પ્રજાઓ સાથે પોતાની મહત્તા ખોઈ ખેડા છે હે મહાન પિતા! પાછી વ્યાપે ત્હારી કૃપા થશે ત્યારે મ્હા! મતાનો તેમની પૂર્વની મહત્તા પ્રાપ્ત કરી શકશે.”

આ પછી એક બીજી દેવી ઉભી થઈ કહેવા લાગી ‘હે મહાન પિતા! મ્હારા સતા નોએ હમણા જ યોગ સમયથી મહત્તા પ્રાપ્ત કરી છે, અને તે મહત્તા જાળવવા તથા તેને વધાવવાના પ્રયત્નમાં તેઓ મડયા ગ્હે છે, તેથી આપ તેમને વાસ્તે નિશ્ચિંત રહેલો.”

આ શબ્દો પૂર્ણ થતા તે મહાન પુરૂષે પોતાની નવીન યુવાનીમાં આવતી પુત્રી તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી અને પૂછ્યું — “હે બાલિકા! ત્હારી સ્થિતિ કેવી છે? ત્હારા બાળકો શી ભાવનામાં ગરતીન નહે છે?”

આનંદથી ભરાતી તથા ઉત્તરિના શિખર પર વિરાજવાને ઇચ્છતી આ નવયૌવના, ઉગતા સૂર્યનું ચિહ્ન મુગટમાં ધાનું કરેલું છે એવી આનંદથી પ્રણામ કરી કહેવા લાગી — “હે! પિતા! મ્હારા ઉપર તમારો અનુગ્રહ સદા હો! તમારી કૃપાથી મ્હારા પુત્રો હમણા જ મહાન વિજય પામ્યા છે, અને તેથી મ્હારા સતાનોમાં મહત્વાકાંક્ષા જન્મ પામી છે તેમની પ્રવૃત્તિ આ મહાન પદ સ્થિત કરી તેને વૃદ્ધિગત કરવા તરફ વળી છે, અને મને જણાય છે કે તમારી દૃષ્ટિ તેમના ઉપર પડવાથી તેઓ પ્રાપ્ત કરેલી મહત્તા વધારી શમશે પરંતુ આ પ્રવૃત્તિ લોભવૃત્તિનું રૂપ ધારણ કરતી જોઈ કોઈક વખતે મને તેમના ભવિષ્ય સંબંધે બધ ઉપજે છે.”

આ શબ્દો પુરા થયા એટલે તે તેજોમય પુરૂષે પોતાનું વદન પોતાની જાન્યેટ પુત્રી તરફ ફેરવ્યું, અને કહેવા માડ્યું —

“હે પુત્રી! ત્હારી મુખ મુદ્રા મેં નિસ્તેજ જણાય છે! નિગરા અને અશ્રુદ્વાથી ત્હારું વદન છવાઈ નેહું છે, ત્હારું શરીર શોભામિથી કૃશ થઈ ગયું છે અને ત્હારું મન પણ નિઃસ્વાદ તથા ઉદ્વેગથી પૂર્ણ જણાય છે.”

પિતાનાં આવા પ્રેમયુક્ત વચનો સામળી આ સન્ધ્યાસિનીના જેવી વૈધવ્યયુક્ત દેવી ઉભી થઈ, તેણે તે મહાન પિતાને સાદાગ દંડવત પ્રણામ કર્યા, અને ગઈગદિત કંઠે કહેવા લાગી —

“હે મહાન કલ્યાણકારી પિતા ! હે જગતના નિયામક ! હે જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના કારણભૂત ! હે સમસ્ત દેવતાઓથી સ્તુતિ કરવા યોગ્ય ! હે સમસ્ત પ્રજાઓના નેતા ! હવે હજાર વાર પ્રણામ હો ! હવે હજાર વાર પ્રણામ હો ! હે પિતા ! ત્હારાથી કશું અનપ્ત્ય નથી ત્હારી ઈચ્છા વગર એક તરણું પણ હાલી શકતું નથી તું ત્રણે કાળનો અને ત્રણે અવસ્થાનો માતા છે ! તું ત્રણે સ્થિતિમા સ્વયંપ્રકાશ છે ! ત્હારાથી શું અગત છે, કે હશે કે હું ત્હને કહું ? તું જાણે છે જ કે સૃષ્ટિના ઉદય અને અસ્ત એવા બે કાળ છે, અને ઇર્ષ પશુ પ્રજાનો કે કોઈ પશુ વ્યક્તિનો ત્હારા પ્રસાદ વિના કોઈ પણ પ્રકારે ઉત્કર્ષ થતો નથી ‘હે પિતા ! જ્યારે ત્હારો અત્યુદ્ધ હોતો ત્યારે મ્હારા સંતાનો આખા (વશ્વમા) ઐશ હતા તેઓ કર્માચારી હતા ત્યારે સમગ્ર વિશ્વની પ્રજાઓ તેમના ચરણમા નમતી હતી કાળખળે તેઓ પોતાના મહાન ઋપિ મુનિ, આચાર્યોના પથથી ચળ્યા હે પિતા ! ત્હારા પોતાના ઉપદેશથી પણ તેઓ ચળ્યા તેઓ પોતાના પથ પર ચાલ્યા નહીં, વિચાર અને આચાર એક રાખી શંકા નહીં અને તેથી પડ્યા અને પડતા પડતા પોતાની અધમમા અધમ દાસત્વની અવનતિએ પહોંચ્યા સર્વ વસ્તુઓમા તેઓએ દાસત્વ સ્વીકાર્યું આત્મશ્રદ્ધા અને સ્વાશ્રયનો તેમણે ત્યાગ કર્યો પોતાના પૂર્વજોની મહાન ભાવના તેમણે છોડી દીધી અને પરાઈ મહત્તામા તેમને ઉત્તમતા જણાઈ અને તે પ્રત્યે ઝાઝવાના નીર પેઠે વળ્યા પોતાના પૂર્વજોની મહત્તાની ભાવનાથી જ પ્રજાઓ મહત્તા મેળવે છે, અને જાળવી શકે છે તે ભાવના તેમણે ખોઈ અને તેથી હે પિતા ! ત્હમની આ અવસ્થાથી તેમના પૂર્વજો જેવી તેમનામા માતૃવત્સલતા ન રહેવાથી તેમના કર્મોથી હું દુઃખિત થઈ, અને અત્યારે તેમની હરેક પ્રકારની સ્થિતિ એવી પરિચિન્ન થઈ ગઈ છે કે કોઈ કોઈ પુત્રો તેમનામા મહત્તાની ભાવનાઓ સંજીવન કરવા મથે છે, પણ તેમા તેઓ દ્વાવતા નથી મ્હારા સંતાનો પાસે તેમના પૂર્વના મહાન ઋપિ મુનિઓના જ્ઞાનના અપૂર્વ ભંડાર પડ્યા છે, પણ અત્યારે આ ભંડારમાંથી ઉપયોગી સત્ત્વો તારવી કાઢી તે પ્રમાણે પોતાનો ભવિષ્યનો માર્ગ બાંધી, તે પ્રમાણે કર્તવ્યમા પરાયણ થવાની શક્તિ ત્હમનામા ક્યા રહી છે ? જ્ઞાન, ભક્તિ, કર્મ સર્વ માર્ગના દ્રશ્ય તેમનામા થયા છે, પણ હાલ તેમને શોધવા જોણું પ્રસાસ કરે છે ? તેમનું સર્વ પ્રકારનું જીવન વિચ્છિન્ન થઈ ગયું છે, અને તેથી મ્હારા ભવિષ્ય માટે મ્હને તેમનામા શ્રદ્ધા રહી નથી આથી હું નિરાશાના ઉદ્વિગ્ધા મુખી ગઈ છું પણ આ સ્થિતિ આણવામા કારણભૂત હે પિતા ! કૌરવ પાંડવનું યુદ્ધ તથા યાદવાસ્થળી કગલનાર તુજ છે, તેથી આમા કાઈકે સંકેત હશે એવું લાગે છે । ”

આટલું બોલી તે ગઈગદિત થઈ જવાથી વધારે બોલી શકી નહીં, અને તે કૃપાણુ પિતા *પ્રહસત્ વદનથી કહેવા લાગ્યા —

“હે કલ્યાણિ ! શાત થા, કાર્પણ્ય દૂર કર, બીરતા મૂકી દે, અને સાવધ થા ત્હારા ઉપર મ્હારો પ્રેમ અસ્ખલિત છે, અને ત્હારા સતાન એ મ્હારા પરમભક્ત છે જે મ્હારી કૃપા ત્હારા હિપર ન હોત તો બીજી અન્ય પ્રાચીન પ્રજાઓ પેઠે ત્હારા સતાનો પણ આ સદિમાથી ક્યારના એ નિર્મૂન થઈ ગયા હોત પરંતુ હે ભારતિ ! હું ત્હારે ત્વાસ્વ આવી ત્હારી પ્રજાને ઉત્તમ દશામા મુકે છું માટે તું નિર્ભીત તથા નિશ્ચિત થા ત્હારા સતાનો પણ તુ ધારે છે એવા કપૂત નથી હેમનામા મ્હારે વાસ્તે તેમજ ત્હારે માટે અપ્રતિમ સ્નેહ હતો અને શ્રીયી તે પૂર્ણ જ્ઞેસથી પ્રકટયો છે ફક્ત મ્હારીથી નિર્ણયિત પ્રજામા તેમની શ્રદ્ધા હતી, તે શ્રદ્ધામા તેઓ જૂન્યા અને મૂળથીજ સાત્વિક આનંદ ધૃષ્ટતા હોવાથી રાજસ મુકી તેઓ તામસમા શ્રદ્ધાથી પડ્યા આ શ્રદ્ધાને પ્રતિધ્વનિ ન મળવાથી તે હવે ઓછી થતી જાય છે, અને આ સર્વ દેવીઓના સતાનોના કલ્યાણ માટે આવશ્યક છે, તેથી મ્હારો અનુગ્રહયો ત્હારા સતાનો યોગ સમયમા તેમની પૂર્વની મહત્તા યાત કરશે આ કર્તવ્ય વાગ્તેજ મ્હે કેટલાક મ્હારા વીગ્નક્રોને ત્હારે ત્વા મોકલ્યા છે, જેઓ ત્હારા કલ્યાણ માટે ત્હારા સતાનોને ઉત્તમ માર્ગે દોરી ત્હારા આસુ લુછવાને સ્વાર્પણ કરી અનેક દુ સહ દુ ખો ભોગવવા તૈયાર થયા છે અને આ પ્રયાસમા તેઓ નિર્બળ જાણુશે તો હું સ્વય આવી ત્હારી પૂર્વની નિયતિએ ત્હારા સતાનોને લાવી મુકીશ માટે હે કલ્યાણિ ! શાંતિથી તુ મ્હારા ધ્યાનમા રહી શ્રદ્ધાથી ત્હારા સતાનોનું ઉત્તમ રીતે પાનન કર ! ! !

આ શબ્દો પૂરા થયા એટલામા મ્હારી આખો ઉઘડી ગઇ, અને જોઈ છું તો પશ્ચિઓ કલ્પના કરી ગ્હેલા અને પ્રભાતના મધુર ગાન મ્હારા કર્ણમા રેડી રહેલા હતા આખી રાત્રી આવા દિવ્ય દર્શનમા વ્યતીત થયેની જ્ઞેષ, આનંદ પામતો તેમાથી મહાન ઉપદેશો લેતો, ભવિષ્યની મહત્તામા શ્રદ્ધા ધરતો અને પોતાના કર્તવ્યના પયોના વિચાર કરતો હું પાછો વિશ્વનો રાગી જાન્યો

રામશાકર હરજીવન ત્રિપાઠી.

+ यदा यदा हि धर्मस्य क्लानिर्भवति भारत
अमृत्यान्मम धर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्
परित्राणाय साधूनां, विनाशाय च दुष्कृताम्
धर्मस्तस्यापनुर्यायः समनामि युगे युगे.

મ, ગી.

*શ્રુતિસ્વરસિદ્ધાન્ત.

રા. ગણેશ ગોપાળ ખર્વેનો આ નિબન્ધ હેમની સંગીતશાસ્ત્રની 'અસાધારણ કુશળતાનું પ્રમાણ છે. હેમાં કરેલી સમર્થ ચર્ચાનું અવલોકન કરતાં મ્હારા જેવા જિજ્ઞાસુને કાંઈક સંકોચ થાય છે. છતાં કાંઈક પૃચ્છકભાવે શરૂકાઓ ઉપસ્થિત કરવાની સાથે, કેટલાક પ્રશ્નો સંબન્ધે કાંઈક અન્ય સાધનોના બળે મ્હારા નાત્ર અભિપ્રાયો દર્શાવવામાં સાહસ નહિં ગણાય એમ આશા છે.

નિબન્ધના વિષય વિશે ચર્ચા કરતા પહેલાં એક બે પ્રાસંગિક વાતોનો સ્પર્શ કરવાની જરૂર છે. રા. ખર્વે પોતાના વિષયમાં પ્રવીણ છે, પરંતુ આ નિબન્ધમાં અનેક સ્થળે આત્મ-સ્લાધા અને પરનિન્દાનાં વચનો વાપર્યાં છે, તેમ કરવાનો હક કોઇ પણ પ્રવીણ પુરુષને આ જમાનામાં તો શોભાજનક નથી. મધ્યકાળના પડિતો—જગન્નાથ પંડિત વગેરે—જેવા આડ-અપર કરતા હતા તેવા વાક્યો જોઈને કાંઈક ખેદ થાય છે.

ખીજ એક ન્હાની સરખી વાત એ છે કે રા. ખર્વે—“ તંયુરો, સિતાર, દિલરુબા, ખીન વગેરે ” સર્વ વાદ્યોનો સમાવેશ “ વીણા ” શબ્દમાં કરે છે, અને કહે છે સંગીતના ગ્રંથોમાં તેમ કહેલું છે. આ વિશે કાંઈક શરૂકા રહે છે. ક્રિયા પ્રમાણભૂત ગ્રંથોમાં હાલો વ્યાપક અર્થ ‘ વીણા ’ શબ્દનો કર્યો છે તે પૂછવાનું મન થાય છે. જ્યાં સૂક્ષ્મ આ બાબત શ્રદ્ધાજનક ઉત્તર નહિં મળે ત્યાં સૂક્ષ્મ આપણે તો જે વાદ્યને હાલ ‘ ખીન ’ તરીકે ઓળખીએ છીએ તેના જ વાચક તરીકે ‘ વીણા ’ શબ્દને સ્વીકારીશું.

* આ અવલોકનમાં રા. ખર્વેએ સ્ત્રીકારેલી સંજ્ઞાઓમાંથી કેટલીકનો ઉપયોગ કર્યો છે; તે નીચે પ્રમાણે —

૧. મધ્યસપ્તકના સ્વરો ઉપર ઊભી લીટી મૂકીને તારસપ્તકના સ્વરો બતાવ્યા છે; ઉદા०

સ રિ ગ વગેરે—મધ્યસપ્તકના,

। । ।

સ રિ ગ વગેરે—તારસપ્તકના.

૨. શુદ્ધ સ્વરોના અક્ષરો ચિહ્ન વિનાના—

ઉદા०—સ રિ ગ વગેરે શુદ્ધ.

૩. કોમલ સ્વરોના અક્ષર ઉપર ડાબી બાજુ અર્ધવર્તુલ;—

ઉદા०—રિ ગ વગેરે કોમલ.

૪. તીવ્ર સ્વરોના અક્ષર ઉપર ઊંધું અર્ધવર્તુલ; ઉદા—મે તીવ્ર.

• (તીવ્રતમ મ માટે પણ આ જ સંજ્ઞા રાખી છે, —૨૨ શ્રુતિમાંની તીવ્રતમ મ તે ૧૨ સ્વરમંડળમાં દ્વંદ્વમાં તીવ્ર મ કહે છે તેથી.)

હવે નિબન્ધના મુખ્ય વિષય ઉપર આવિયે. રા. ખર્વેના મુખ્ય સિદ્ધાન્ત નીચે પ્રમાણે જણાવે.—

(૧) આપણા પ્રાચીન સંગીત શાસ્ત્રમાં સપ્ત સ્વરોની ૨૨ શ્રુતિયો મનાઈ છે તે ઊન-તાવાળી યોજના છે; અને ૨૨ ને બદલે ૨૪ શ્રુતિયો સ્વીકાર્યાથી બહુ સરલતા અને લાઘવ પ્રાપ્ત થાય છે;

(૨) પ્રાચીનકાળના શુદ્ધ ગાન્ધાર તથા નિપાદ તે હાલના વ્યવહારના કોમલ ગાન્ધાર તથા કોમલ નિપાદ છે; અને હાલના શુદ્ધ મ-નિ તે પ્રાચીન અંતર મ અને કાકલી નિ છે;

અને (૩) પ્રાચીન ઋપમ તે હાલના 'નેચરલ' રિ કરતા ઘણો ઓછો છે, અને પ્રાચીન ઘ તે નેચરલ ઘ કરતાં કાંઈક વધારે છે.

આ પ્રશ્નો વિશે નાદશાસ્ત્ર અને સંગીતના સંબન્ધમાં આવતા નિયમોની કસોટીથી પરીક્ષા કરી જોતાં મળે તો રા. ખર્વેના 'સિદ્ધાન્ત' અસ્વીકાર્ય લાગે છે. એ વિશે સવિસ્તર ચર્ચા લખીને મહે' તૈયાર કરી છે તે તો એક નિબન્ધ જેટલી થઈ ગઈ છે તેથી હેમાંના ફલિતાર્થ સક્ષિપ્ત, કારણો સહિત, દર્શાવીને જ હાલ સંતોષ માનવો પડશે.

શ્રુતિ શબ્દનો અર્થ વિચારતાં જ સંશય ઉત્પન્ન થાય છે કે શ્રુતિયોની સંખ્યા કયેટલ રીતે વધારાય ધટાડાય ખરી? શ્રુતિનો સામાન્ય અર્થ—Sound, નાદ, એમ થાય. પરંતુ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી જરા વિશિષ્ટ અર્થ એ છે કે શ્રવણગોચર થઈ સકે હેવો અદ્યતન નાદ. હેના એ પ્રકાર:—

(૧) વર્ણશ્રુતિ. (૨) નાદશ્રુતિ.

વર્ણશ્રુતિ (=Syllable) એટલે એક સ્વર જાતે એકલો, અથવા હેના આધારે રહેલા વ્યંજન અથવા વ્યંજનોથી યુક્ત;—આ ભાષા અને વ્યાકરણનાં શાસ્ત્રમાં ઉપયોગમાં આવે છે.

નાદશ્રુતિ—એટલે સંગીતમાં સ્વીકારેલી અદ્યતન શ્રવણગોચર મધુરતાયુક્ત નાદપરિમિતિ.

સંગીતની ચર્ચા છે માટે નાદશ્રુતિ વિશે જ વિચાર કરીશું. શ્રુતિયો તો અનન્ત સંખ્યે, પરંતુ સંગીતશાસ્ત્રમાં સ્વીકારાય હેવી શ્રુતિમાં મધુરતા, રણુનશક્તિ, અને સ્વરની અભિવ્યક્તિ કરવાનું સામર્થ્ય એ ત્રણ ગુણ આવશ્યક છે, એમ રા. ખર્વેએ સારી રીતે બતાવ્યું છે. ખેદ માત્ર એટલો છે કે એ લક્ષણ હેમની ૨૪ શ્રુતિયોમાં દર્શન દે એમ છે કે ક્રમ તે વિશે સંશય રહે છે. આ વિશે કારણ આગળ ઉપર જણાવાશે.

તો શ્રુતિસંખ્યા કાંઈ રસેચ્છિક ખેલ કરવો વાજબી નથી એમ લાગે છે. અને પ્રાચીન વ્યવસ્થામાં ૨૨ શ્રુતિયોનું સાર્થક સપ્ત સ્વરોની ઉદાતાદિ વ્યવસ્થામાં જડે છે.—

સ—મ અને પ એ ત્રણ સ્વરિત સ્વર છે, રિ—ધ તે અતુલાત્ત, અને ગ—નિ તે ઉદાત્ત છે. એમ પ્રાચીન વ્યવસ્થા છે. + અને આ સમાનવર્ગતા સ્વરોની શ્રુતિયો સરખી સંખ્યાની હોય એ ન્યાય લાગેછે; તેથી સ—મ—પ ને ચાર ચાર શ્રુતિ, રિ—ધ ને ત્રણ ત્રણ, અને ગ—નિ ને બે બે શ્રુતિયો આપી ૨૨ શ્રુતિયોની બહેનશુ કરીછે. આ ગોઠવણને પરિણામે

સ	રિ	ગ	મ
૪	૩	૨	૪
પ	ધ	નિ	સ
૪	૩	૨	૪

આમ સ્થિતિ આવેછે હેમાં કાંઈક ઉંડું તત્ત્વ સમાયું જણાયછે. તે એ કે સ રિ ગ મ ને બદલે પ ધ નિ સ એમ જ પ થી શરૂ કરીયું તો હેમાં સ રિ ગ મ એ સ્વરોનું પ્રતિબિમ્બ જ પડશે. ૨. બધેએ જ સ—પ ભાવ સંબન્ધ કહ્યોછે તે આ સ અને પ, રિ અને ધ, ગ અને નિ, અને મ અને સ વચ્ચે પ્રવર્તે છે તેથી આ પરિણામ આવે છે. માટે આમ સ્વરોને ઉદાત્તાદિક ધોરણે સમશ્રુતિક બતાવ્યાછે તે ન્યાયયુક્ત લાગેછે.

આ સમશ્રુતિક સ્વરોના સંવાદનું મૂળ નાદશાસ્ત્રમાંથી પ્રાપ્ત થતા સ્વરનાં આન્દોલનોનાં પ્રમાણમાં જડેછે. તો એ ધોરણે પરીક્ષા કરિયે. નાદશાસ્ત્ર પ્રમાણે સપ્ત સ્વરોનાં પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે છે:—

સ	રિ	ગ	મ	પ	ધ	નિ	સ
૧	૬	૫	૪	૩	૨	૧	૨

આ major triad માં પ્રમાણ છે; હેમાં—

સ	ગ	પ
પ	નિ	રિ
મ	ધ	સ

એ ત્રણ સ્વરત્રિકાનાં
પ્રમાણ વચ્ચે—
૪ : ૫ : ૬ એમ

(ratio) આન્દોલનપ્રમાણ આવેછે. આ મહાત્રિક થયાં અને minor triad (લઘુ ત્રિક) માં ગ = ૬ ધ = ૬ અને નિ = ૬ એમ આવી ઉપર કહેલાં ત્રણ ત્રિકામાં ૧૦ : ૧૨ : ૧૫ એમ પ્રમાણસંબન્ધ આવેછે.

+ ઉદાત્તાદિક સંગા વ્યાકરણમાંના સ્વરોની છે તે અર્થ અહિં સંભવતો નથી. વ્યાકરણમાં accent (સ્વર ઉપર ભાર)નું ધોરણ છે; સંગીતમાં તો નાદના પ્રમાણનું તત્ત્વ છે. વૈદિક સંગાઓના સંગીતમાં પ્રકારાન્તરે ઉપયોગ થયો હોય તો કાણ જાણે. શરૂઆત એક એ છે કે પાણિનીય શિક્ષામાં ઉદાત્તાદિના વર્ણનમાં પશ્ચાદિ સ્વરોના ઉદાત્તાદિપણનું અનુલક્ષણ કર્યુંછે. એ જ કારણે ૨. બધેએ નારદીય શિક્ષાની કરીને બતાવી છે (કાંઈક પાઠાન્તરથી). પાણિનીય શિક્ષામાં સંગીતવ્યવસ્થા અસ્થાને આવે; અને પાણિનીય શિક્ષા તે પાણિનીની સ્ત્રેષી નથી;—એ વગેરે કારણોથી પાણિનીય શિક્ષામાં પશ્ચાદિ સ્વરોનું લક્ષણ બતાવનારી કારિકા પ્રક્ષિપ્ત હોય તો આશ્ચર્ય નથી. અથવા પૂર્વ કાળમાં વૈદિક સ્વરમાં પણ સંગીતનો ભેજ કાંઈ અચૂત રીતે હશે.

આ પ્રમાણે ઉપર નજર નાખ્યાથી જણાશે કે—

$\left. \begin{array}{c} ૧ \quad ૬ \quad ૩ \quad ૪ \\ સ \quad રિ \quad ગ \quad મ \end{array} \right\} \text{ એ ચાર સ્વર અને}$

$\left. \begin{array}{c} ૬ \quad ૪ \quad ૧૫ \quad ૨ \\ પ \quad ધ \quad નિ \quad સ \end{array} \right\} \text{ એ ચાર વચ્ચે—}$

યથાક્રમ ૬ નો પ્રમાણસખન્ધ એસેછે

માત્ર એક અપવાદ રિ—ધ ૬ અને ૪ નો છે, કેમકે $૬ \times ૩ = ૧૮$ થાય, જે ૪ કરતા ૬ જેટલો ચઢતા પ્રમાણમા આવેછે (આ ૬ જેટલું અન્તર તે acoustics-મા (નાદશાસ્ત્રમા) comma નામથી ઓળખાયછે) આટલા ઝીણા ફરકની અવગણના કરવી જ ધણ છે કેમકે ૬ નું પ્રમાણ રાખ્યાથી major triad નું ધોરણ સચવાયછે અને એ major triad ના ધોરણથી સુસ્વરતા સધાયછે, અને ૬ જેટલું પ્રમાણ રાખવા જતા major triad તૂટવા ઉપરાંત ખીજી કેટલીક વિશેષ ક્ષતિયો આપાદિ અવસ્થામા ઉત્પન્ન થાયછે

આ ૬ નો સખન્ધ—નજીપચમભાવ—નજરે પડેછે તેથી સ મ, પ, એ એક વર્ગના, રિ, ધ એક વર્ગના અને ગ, નિ એક વર્ગના—એમ વ્યવસ્થા સુધરિત અનેછે

હવે આ સ્વરતા વિકારો—કોમળ તીવ્ર—ને પ્રવેશ આપતા જે હાદશ સ્વરોનું મહજ પ્રાપ્ત થાય છે તેજેઘરે ઉપર મહાત્રિક અને લઘુત્રિક વાગા સપ્તકોમા ફરક માત્ર ગ, ધ અને નિ ના પ્રમાણોમા છે એ ત્રણ સ્વરોના પ્રત્યેક બન્ને પ્રકારો વચ્ચે ૬ જેટલું અન્તર આવેછે—

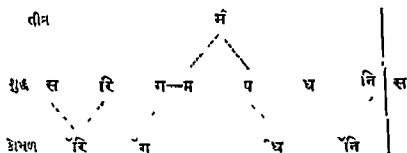
$\left. \begin{array}{l} ગ \quad ૪ - ૬ = ૩૪ \\ ધ \quad ૪ - ૬ = ૩૪ \\ નિ \quad ૧૫ - ૬ = ૩૪ \end{array} \right\} \text{ આ રીતે}$

આ તો major અને minor વચ્ચેનું અન્તર આવ્યું પરંતુ સાપ્તસ્વરો વચ્ચે અન્તરો ૬, ૬ અને ૬ જેટલું એમ ત્રણ પ્રકારના છે નીચે પ્રમાણે—

$\begin{array}{lcl} સ - રિ \text{ વચ્ચે } & ૬ + ૧ & = ૭ \\ રિ - ગ \text{ વચ્ચે } & ૪ + ૬ & = ૧૦ \\ ગ - મ \text{ વચ્ચે } & ૪ + ૪ & = ૮ \\ મ - પ \text{ વચ્ચે } & ૪ - ૪ & = ૦ \\ પ - ધ \text{ વચ્ચે } & ૪ + ૪ & = ૮ \\ ધ - નિ \text{ વચ્ચે } & ૧૫ - ૪ & = ૧૧ \\ નિ - સ \text{ વચ્ચે } & ૨ - ૧૫ & = ૧૬ \end{array}$

આ ત્રણ અન્તરોમા ૬ જેટલું તે અલ્પતમ અવગણ છે તેથી એ અવકાશમા એક પાંચ

પેટા સ્વર ના મૂકતા હૈ અને ૧૬ વચ્ચે અકેકો પેટા સ્વર મૂકવાથી નીચે પ્રમાણે ૧૨ સ્વરોનું મહાન સિદ્ધ થાય છે —

આ પેટાસ્વરોના પ્રમાણો શા સ્થાપવા ? ૩૧ તે સમ અરોમા અલ્પતમ છે પણ ગ major અને ગ minor (તેમજ ધ તથા નિ major ને minor) વચ્ચે તો ૩૧ નો અવકાશ, તે એથી પણ અધિક છે અને ઉપરના ૧૨ સ્વરોમા ગ — ગ, ધ — ધ અને નિ — નિ ત્રેણા કોમળ તે major ના પ્રમાણના લેણે તો કોમળ અને શુદ્ધ વચ્ચે ૩૧ નું અંતર સંધારી ત્રણે બીજા વિકૃત અને શુદ્ધ સ્વરો વચ્ચે પણ ૩૧ નું અંતર રાખીશું તો સમાન ધોરણ સમવાશે આ કારણથી ૧૨ સ્વરોના પ્રમાણો નીચે પ્રમાણે આવશે —

સ	રિ	રિ	ગ	ગ	મ	મ	પ	ધ	ધ	નિ	નિ
૧	૩૧	૬	૬	૬	૩૧	૩	૬	૬	૬	૬	૧૫

અહિં મૈ માત્ર તીવ્ર છે, બાકીના વિકૃત સ્વરો કોમળ જ છે આ તીવ્ર મૈનું પ્રમાણ હેતી પછીના પ ના પ્રમાણથી ૩૧ ઊતરતું એટલે ૩૬ રાખ્યું છે, મ ના પ્રમાણથી ૩૧ ગણ્યું નથી મૂક્યું કેમકે બીજા વિકૃત સ્વરોના પ્રમાણ તે સ્વરથી ચઢતા પડોશના સ્વરથી ૩૧ ઊતરતા ગણીને મૂક્યા છે—તે ધોરણ આ મ માટે પણ રાખ્યું છે અને આગળ ઉપર બતાવેલો તે પ્રમાણ આ મ તીવ્ર નહિ, તીવ્રતર નહિ, પણ તીવ્રતમ છે, અર્થાત્ મૈ પ જ છે, એટલે પ નો ૩૬ થાય તેજ પ્રમાણ બરાબર છે

રા બધે ૧૨ સ્વરોનું આધુનિક નેચરલ સ્કેલ નીચે પ્રમાણે આપે છે —

૧	૩૧	૬	૬	૬	૩૧	૩	૬	૬	૬	૬	૧૫
સ	રિ	રિ	ગ	ગ	મ	મ	પ	ધ	ધ	નિ	નિ

અહિં ૩૧ અને ૩૬ એ બે પ્રમાણો મહા ઉપર બતાવેલા ૩૬ અને ૩૧ ને ઠેકાણે આપ્યા છે પરંતુ હેમા સારસ્વ નથી એક તો પ્રથમ એ જ કે ૩૧ ના પ્રમાણનું ધોરણ તોડીને આ પ્રમાણો આપ્યા છે અને હેતુ કશો સમજાતો નથી તેમ જ ૩૬ તે ૩૧-૬ છે અર્થાત્ ૬ જેટલા અલ્પતમ અંતરને અકારણ પ્રવેશ આપી ધોરણની એકતાના ભંગ થાય છે આ ઉપરાંત બીજા પણ કારણો આ સ્વરપ્રમાણોની અનિષ્ટતા બતાવનારા છે વિસ્તારના બધી લખ્યા નથી

પરંતુ આથી પણ વિશેષ આશ્ચર્યજનક.તો રા ખર્વેએ સ્થાપેલું પ્રાચીન ૧૨ સ્વગતું સ્કેન છે સંગીતપારિજતમા સ્વરોના સ્થાન વીણામા કંઠા હોય તે બતાવેલા છે તે શ્લોકોનો અર્થ રા. ખર્વેએ કાઈ અપૂર્વ રીતે કરી નીચે નમારો એ સ્કેલ સાધ્યુ જણાય છે —

૩૬ ઇચની વીણામા } ૩૬ ૩૪ ૩૩ ૩૦ ૨૮ ૨૭ ૨૫ ૨૪ ૨૨ ૨૧ ૨૦ ૧૮
થોડીથી કેટલે ઇચ છે ?

સ્વર — સ રિ રિ ગ ગ મ મ પ ધ ધ નિ નિ
તીવ્ર તીવ્રતર તીવ્ર

આન્દોલન- }
પ્રમાણ ૧ ૧૬ ૧૧ ૬ ૨૬ ૬ ૩૬ ૩ ૧૬ ૧૬ ૬ ૩૬
* * * * *

અહિ * નિશાનીવાળા છે સ્વરોના સ્થાન પ્રમાણો નાજાજાથી સંધાતા પ્રમાણોથી ભિન્ન આવે છે આ દ્વપણ જ લાગે છે અને એમ ભિન્ન આવવાને કશુ પણ કાનુ નથી સંગીતપારિજતની એ જ કારિકાઓનો યથાન્યાય અને ખગ અર્થગ્રહણના ધોરણે અર્થ કરીને ઉપર કહેના સ્વરનમારો મ્હારી અસ્પ મતિ નમારો આપી સકાય છે તે સ્થાનો તથા પ્રમાણો નીચે બતાવુધુ —

ઇચ ૩૬ ૩૩ ૩૦ ૨૮ ૨૭ ૨૫ ૨૪ ૨૨ ૨૧ ૨૦ ૧૮
પ્રમાણ ૧ ૨૬ ૬ ૬ ૬ ૬ ૩૬ ૩ ૬ ૬ ૬ ૬

એ સ્વગસ્થાપન નકરણનો અર્થ કરવામા શી શી ક્ષતિયો થઈ છે તે મવિસ્તર બતાવ તા બહુ વિસ્તાર થાય એમ છે તેથી ઉપર ક્ષિતાર્થ જ મૂક્યો છે

(અપૂર્ણ)

નરસિંહરાય ભોળાનાથ,

રા. રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિના “વસન્તોત્સવ” નું અવલોકન.

રા. રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ તરફથી “વસન્તોત્સવ” નામનું એક ન્હાનું કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયું છે. તે કાવ્યની રચના એવી છે કે ઘણા મનુષ્યો તે વાંચતા કટાણી મૂકી દે છે, અને અહું અથવા જરા પણ વાંચતા નથી. માત્ર કોઈકે જ કાવ્યરસિક પુરૂષ હશે કે જે આવાં ગુર્જર કાવ્ય પ્રેમથી વાંચતો હશે—કાવ્ય ઉપર સામાન્ય રસિકતા નથી આવતી તેનું કારણ તો પ્રથમ એ જ કે તે માંહેના અત્યુત્તમ ભાવની કલ્પના પણ સામાન્ય વર્ગથી થઈ શકતી નથી, તેથી રસિક ભાવો પુષ્પ સમાન ખીલી ખરી પડે છે, અને અવગણનાને પ્રાપ્ત થાય છે. પરન્તુ કોઈ પુરૂષ તેના સૌરભનુ યથાર્થ વર્ણન કરી સમજાવે તો અરસિક મનુષ્યોની આંખ ઉઘડે અને શું રસિક અને શું અરસિક છે તે જાણવાની વિવેકબુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય—તેથી એવાં એવાં કાવ્યો ઉપર જ્યાં સુધી પૂરું અવલોકન નથી થયાં ત્યાં સુધી ખરી ખુખીનું જ્ઞાન લોકોમાં થતું નથી, તેથી અનિષ્ટ પશ્ચિમો જોવામાં આવે છે, અને કાવ્ય સાહિત્ય ઉત્તેજન ન પામવાથી ઉત્કૃષ્ટતાને પ્રાપ્ત થતાં નથી. રા. ન્હાનાલાલનાં કાવ્યો કોઈ જુદા જ માર્ગમાં વહન કરે છે, કોઈ નિરાજો માર્ગ ગ્રહણ કરી વાચકને અદ્વિત પથમાં નાંખી દઈ મોઢ કરી દે છે—હજી આવા શબ્દોનું સ્વરૂપ લોકો જાણે તેવો સમય દૂર છે—કારણ કે નહીં ગદ્ય તેમ નહીં પદ્ય; એ બેમાંથી ‘ત્રતિપદ્ય’ સંકર સ્વરૂપ શોધી કાઢી, નવન મૂર્તિઓ ખડી કરી છે—

રચના વિશે વિવેચન કરવાની જરૂર નથી, કારણ કે મિશ્રપ્રકૃતિ હિં લોકઃ માત્ર હૃદયના ભાવ અને રસિકતાનું અવલોકન કરવાનું કાર્ય અત્ર ઉપસ્થિત છે. પ્રથમ મુખપૃષ્ઠ પર ચાર શ્લોક મંગળ રૂપે મુકેલા છે.

નયન ઉઘડ્યું પેહું ઓજસ્વી નવલ પ્રભાતનું,
જગત ભરતું વ્હાલા! જો તેજ ઉતરે તાતનું;
નવવસન્તાનિલના પમરે પરાગ અલૌકિક,
વિરલ વિભૂતિ વર્ષે સુરનાય આધિદૈવિક.

પેલા જાજ્જલ્યમાન નવીન પ્રભાતનું નેત્ર ઉઘડ્યું, આવા જળજળતા તેજોમય પ્રભાતનું જ્ઞાન,—પ્રભાતનું નેત્ર—ઉઘડ્યું એટલે પ્રભાત જળકચું—પ્રકાશનું—પ્રભાતને ઓજસ્વી કહેવાનું કારણ ખીજી લીટીમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે—હે વ્હાલા મિત્ર! તાત એટલે પરમાત્માનું તેજ જગત ભરતું એટલે જગતમાં વ્યાપી રહેતું તે તેજ ઉતરે છે તે તું જો!

પરબ્રહ્મનું તેજ જગતમાં પ્રભાતમાં ઉતરતું હોય એ કલ્પના અતિ ઉત્તમ છે. અક્ષરશઃ એવો ભાવ નિકળે છે કે સૂર્ય નારાયણનું તેજ જગતમાં પ્રસરતું ઉતરે છે. (આ પ્રભાતના ઉદય પામતા સ્વરૂપનું વર્ણન છે.) અને વ્યગ્ર ભાવે જોતાં આવી કલ્પના શ્રી પરમાત્માના તેજોમય અંશનું જ્ઞાન જાનવ પ્રકૃતિને આ સમયે બહુ સરલતાથી થાય છે માટે હે બન્ધુ! તું પણ તેનું જ્ઞાન ગ્રહણ કર—છેલ્લા બે ચરણમાં પ્રભાત સમયના બનાવો વર્ણવ્યા છે—નવા

વસન્ત ઝડપના પવનના અનૌકિક સૌરભો પ્રસરે છે અને સુરનાથ-સૂર્યનારાયણ-સ્વર્ગીય વિરલ વિભૂતિ-તેજ-નો વર્ષાદ વર્ષાવે છે

નથી અઝાપ્યુ ત્હાર, વિરમે છ કાળી યામિની,
મઉ સુગમ છે તુજને સામગ્રી પ્રાણપ્રમશિની
નિરાગ તુજને લાધ્યો ત્હં જોયુ ત્હેના કિરણમા,
કલ્યાણમાગ ભાળ્યો, કીધ આન ત્હેના ઝરણમા.

આ બીજા શ્લોકમા કવિ કહે છે કે હે બન્ધુ! તને ખબર તો છે કે હું ખનો નાસ થયો છે, કાળી ગમિનો લોપ થઈ ગયો છે આ અનૌકિક આનન્દ પ્રાપ્ત થયો છે. પ્રાણ પ્રકાશની એટલે આત્માને-હૃદયને-આનન્દ આનન્દ આપતી પ્રદુષિત કંતી એવી સામગ્રીઓ તને સાધ્ય છે એટલે સામગ્રીઓવાળો આ પ્રભાતનો સુખ રૂપ સમય તને પ્રાપ્ત થયો છે

સૂર્ય ભગવાનના દર્શન થયા, તેના કિરણમા જોયુ એટલે તેમા લીન થઈ સ્તુતિ કરી. સૂર્ય ભગવાનને કલ્યાણસાગર માન્યા આ અત્યુત્તમ ભાવ છે આર્યશાસ્ત્રોમા પ્રાત સમયે મધ્યાવદન આદિ ઈર્મો કરવાનું કહ્યું છે, તેમા પણ સૂર્ય નારાયણનીજ સ્તુતિ કરેલી છે. તેથી કવિનો આ આશય ઘણો ઉચો માનુ હું મગગા ચણ રૂપે કે પ્રભાતના વર્ણન રૂપે કે ઇષ્ટ દેવની સ્તુતિ રૂપે આ સ્તોક લખાયા હોય પરન્તુ સૂર્યનારાયણ કલ્યાણ કરનારા છે. કલ્યાણના સમુદ્ર છે અને તેના ઝરણમા સ્નાન કરતો વર્ણવી કૃતકૃત્ય કહ્યો છે. એ ભાવ ઘણો જ પુન્ય છે પ્રથમ બે ચરણથી સૂર્યની પૂજના રજની અવધિ બતાવી આપી છે

કનક કળે જ્ઞાના મણિ! પુણ્યપાન્સરપદ્મથી,
લોહ કેના હાલના મત્સ્ય અમ મોના નથી,
મધુરી ડુકળે જ્ઞાના! અમ દેશમા તુજ ચેતના,
પેલી શિખવળે મ્હેતા મીઠી ઊર્ધ્વગામિની વેદના.

પુણ્યમય પાન્સના સ્પર્શથી દે બન્ધુ! હે જ્ઞાતા મણિ! તારા હૈય લોહના છે તે કનકના કરી લેજે આ સમયે તે પારસમણિ તને પ્રાપ્ત છે તેથી મોઘો નથી

સૂર્ય ભગવાનનું પૂજન અમોઘ ફળ આપનાર છે એવો ભાવ આ બે ચરણમાથી હું મહણુ કરે છું

ઉછા બે ચરણમા કહ્યું છે કે હે બન્ધુ! તારા સ્વદેશબન્ધુઓને તારા સામી ચેતના જાગૃતિ યાય અને તારા જેવું વર્તન કરે તેવું મધુર સૂચન તું કળે-વગી આ સૂચન કર્યા પૂર્વે તું કાળી યામિની-કાળી રાત્રી (ઊર્ધ્વગામીની વેદના) સહન કરતા શિખવળે, કારણ કે વેદના સહન કર્યા પછી (રાત્રી વિત્યા પછી) પ્રભાતમા ઉપગ કહ્યા તેવો જ્ઞાનો પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

રા. રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિના “વસન્તોત્સવ” નું અવલોકન.

રા. રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ તરફથી “વસન્તોત્સવ” નામનું એક ન્હાન કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયું છે. તે કાવ્યની રચના એવી છે કે ધણા મનુષ્યો તે વાંચતા કંટાળી મૂકી દે છે, અને અડધુ અથવા જરા પણ વાંચતા નથી. માત્ર કોઈક જ કાવ્યરસિક પુરૂષ હશે કે જે આવાં ગુર્જર કાવ્ય પ્રેમથી વાંચતો હશે—કાવ્ય ઉપર સામાન્ય રસિકતા નથી આવતી તેલું કારણુ તો પ્રથમ એ જ કે તે માંહેના અત્યુત્તમ ભાવની કલ્પના પણ સામાન્ય વર્ગથી થઈ શકતી નથી, તેથી રસિક ભાવો પુષ્પ સમાન ખીલી ખરી પડે છે, અને અવગણનાને પ્રાપ્ત થાય છે. પરન્તુ કોઈ પુરૂષ તેના સૌરભનું યથાર્થ વર્ણન કરી સમજાવે તો અરસિક મનુષ્યોની આંખ ઉઘડે અને શું રસિક અને શું અરસિક છે તે જાણવાની વિવેકબુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય—તેથી એવાં એવાં કાવ્યો ઉપર જ્યાં સુધી પૂર્ણ અવલોકન નથી થયું ત્યાં સુધી ખરી ખુખીતું બાન લોકોમાં થતું નથી, તેથી અનિષ્ટ પગિણાઓ જોવામાં આવે છે, અને કાવ્ય સાહિત્ય ઉત્તેજન ન પામવાથી ઉત્કૃષ્ટતાને પ્રાપ્ત થતાં નથી. ગ. ન્હાનાલાલનાં કાવ્યો કોઈ જુદા જ માર્ગમાં વહન કરે છે, કોઈ નિરાળો માર્ગ અદ્યક્ષ કરી વાચકને અદ્વિત પથમાં નાંખી દઈ મોહ કરી દે છે—હજી આવા શબ્દોનું સ્વરૂપ લોકો જાણે તેવો સમય દૂર છે—કારણુ કે નહીં ગદ્ય તેમ નહીં પદ્ય; એ બેમાંથી “ત્રિતયમ” સંકર સ્વરૂપ શોધી કાઢી, નવન મૂર્તિઓ ખડી કરી છે—

રચના વિશે વિવેચન કરવાની જરૂર નથી, કારણુ કે મિશ્રપ્રકૃતિ હિં લોકઃ માત્ર હૃદયના બાન અને રસિકતાનું અવલોકન કરવાનું કાર્ય અત્ર ઉપરિચિત છે. પ્રથમ મુખપૃષ્ઠ પર આગ શ્લોક મંગળ રૂપે મુકેલા છે.

નયન ઉઘડ્યું પેહું ઓજસ્વી નવલ પ્રભાતનું,
જગત ભરતું વ્હાલા। જે તેજ ઉતરે તાતનું;
નવવસન્તાનિલના પમરે પરાગ અલૌકિક,
વિરલ વિભૂતિ વર્ષે સુરનાથ આધિદૈવિક.

પેલા જનવલ્લભાન નવીન પ્રભાતનું નેત્ર ઉઘડ્યું, આવા ઝળઝળતા તેજોમય પ્રભાતનું બાન,—પ્રભાતનું નેત્ર—ઉઘડ્યું એટલે પ્રભાત ઝળક્યું—પ્રકાશ્યું—પ્રભાતને ઓજસ્વી કહેવાનું કારણુ ખીજ લીંદીમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે—હે વ્હાલા મિત્ર! તાત એટલે પરમાત્માનું તેજ જગત ભરતું એટલે જગતમાં આખી રહેતું તે તેજ ઉતરે છે તે તું જો!

પગથ્થલું તેજ જગતમાં પ્રભાતમાં ઉતરતું હોય એ કલ્પના અતિ ઉત્તમ છે. અક્ષરશઃ એવો ભાવ નિકળે છે કે સૂર્ય નારાયણનું તેજ જગતમાં પ્રસરતું ઉતરે છે. (આ પ્રભાતના ઉદય પામતા સ્વરૂપનું વર્ણન છે.) અને વ્યગ્ર ભાવે જેતાં આવી કલ્પના શ્રી પરમાત્માના તેજોમય અંશનું બાન માનવ પ્રકૃતિને આ સમયે બહુ સરલતાથી થાય છે માટે હે બન્ધુ! તું પણ તેલું બાન અદ્યક્ષ કર—છેલ્લા એ ચરણમાં પ્રભાત સમયના બનાવો વર્ણવ્યા છે—નવા

વસન્ત ઋતુના પવનના અતૈકિક સૌરભો પ્રસરે છે અને મુરનાથ-સૂર્યનાગયણુ-અર્ગળ્ય વિરલ વિભૂતિ-તેજ-નો વર્ગ વર્ધાવે છે

• નથી આ નણ્ય તહાર વિરમે છ કાળી યામિની,
સક સુગમ છે તુજને સામગ્રી પ્રાણુપ્રશિની
વિરાજ તુજને લાધ્યો ત્હે જ્યે ત્હેના કિંજુમા
અણુસાગર બાળ્યો, કીધ આન ત્હેના ઝરણમાં

આ બીજા શ્લોકમાં કવિ કહ છે કે હે બન્ધુ ! તને ખબર તો છે કે હું ખોનો નાશ થયો છે, કાળી રાત્રિનો લોપ થઈ ગયો છે આ અતૈકિક આનન્દ પ્રાપ્ત થયો છે પ્રાણુ પ્રમ-
તાની એટલે આત્માને-હૃદયને-આનન્દ આનન્દ આપતી પ્રકૃષિત કગ્તી એવી સામગ્રીઓ
તને સાધ્ય છે એટલે સામગ્રીઓવાગે આ પ્રભાતનો સુખ રૂપ મમય તને પ્રાપ્ત થયો છે

સૂર્ય ભગવાનના દર્શન થયા તેના ગિરણુમાં જ્યે એને તેમાં લીન થઈ સ્તુતિ કરી
સૂર્ય ભગવાનને ક-ચાણુમાગર માન્યા આ અત્યુત્તમ ભાવ છે આર્યશાસ્ત્રોમાં પ્રાત સમયે
મધ્યાવદન આદિ કર્મો કરવાનું કહ્યું છે તેમાં પણ સૂર્ય નારાયણનીજ સ્તુતિ કેવી છે તેથી
કવિનો આ આશય ઘણો ઉચ્ચો માનુ છું મગજા ચ છુ રૂપે કે પ્રભાતના વર્ણન રૂપે કે મૃદિ
દેવની સ્તુતિ રૂપે આ શ્લોક લખાયા હોય પરન્તુ સૂર્યનાગયણુ મધ્યાણુ કગ્તારા છે કમ્પાણુના
સમુદ્ર છે અને તેના ઝળમાં સ્નાન કરતો વર્ણવી કૃતકૃત્ય કહ્યો છે એ ભાવ ઘણો જ પૂજ્ય
છે પ્રથમ બે ઝરણુથી સૂર્યની પૂજના યજ્ઞની અવધિ બતાવી આપી છે

નક ક ને બહારા મણિ ! પુણ્યપા સપ્સંધી
લોહ ક ! દહવાના મત્ય અમ મોના નથી
મધુરી કુકળે બહારા ! અમ દેશમાં તુજ એતના,
પેલી શિખવળે રહેતા મીઠી ઊર્ધ્વગામિની વેદના

પુણ્યમય પારસના અપ્સંધી હે બન્ધુ ! હે બહારા મણિ ! તારો હૈં ! લોહના છે તે કનકના
કરી લેજો આ મમયે તે પારસમણિ તને પ્રાપ્ત છે તેથી મોડો નથી

સૂર્ય ભગવાનનું પૂજન અમોઘ રૂઝ આપતાર છે એવો ભાવ આ બે ઝરણુમાંથી નું
મહણુ કરું છું

છેડા બે ઝરણુમાં કહ્યું છે કે હે બન્ધુ ! તારા સ્વદેશબન્ધુઓને તારા સામી એતના
ભગૃતિ થાય અને તાગ જેવું વર્તન કરે તેવું મધુર સૂચન તું કળે-વગી આ સૂચન ક્યા
પૂર્વે તું કાળી યામિની-કાળી રાત્રી (ઊર્ધ્વગામિની વેદના) સહન કગ્તા શિખવળે, કારણ કે
વેદના સહન ક્યા પડી (રાત્રી વિત્યા પડી) પ્રભાતમાં ઉપર કહ્યા તેવો લ્હાવો પ્રાપ્ત
થઈ શકે છે

અજબ લહરી આવી પ્રારબ્ધ ! પરમ સુભાગી,
અનૂપ ગીતે ગાતી આમન્ત્રણ પ્રભુરાગી;
પીચ નવ તુજ ખીડજે, સત્કારજે શુચિ ચન્દ્રિકા,
ઉઘ ઉઘ સખા ! વેરાશે તુજ પાંખમાંથી વસન્તિકા.

છેલ્લા શ્લોકમાં કવિ બહુ યુક્તિથી કાવ્ય સમાપ્ત કરે છે. હે બન્ધુ ! પરમ સૌભાગ્યની લહરી પ્રારબ્ધ થોગે તને મળી છે અને તે સૌભાગ્ય પરમાત્માના પ્રેમનું આમન્ત્રણ તને કરે છે. એટલે પરમાત્માનો પ્રેમ તારા પર આવે છે. આવે સમયે શુચિચન્દ્રિકા—પવિત્ર ચન્દ્ર પ્રકાશનો પ્રેમથી સત્કાર કરજે. તારી પાંખ ખીડીશ નહીં કારણ રાત્રી આવી છે તેથી પ્હીને.

વળી કવિ કહે છે હે સખા ! તારી પાંખમાં વસન્ત ઋતુ ભરાઈ બેઠી છે તેથી તે વેરાઈ વાંખાઈ નાચ પામશે માટે તેમ ન થવા દેવા તું ઝટપટ ઉડી જા ને વસન્તને કાળી યામિનીથી બચાવી લે એટલે તું રાત્રી સમીપ ન જા અને અપૂર્વ પ્રભાતના તેજમાં જ મળી જા.

કાવ્યાર્ણવ.

કાવ્યમાં એવી વૈસ્તુસંકલના ગોઠવી છે કે વિલસુ અને રમણલાલ બે બેન તથા બાઈ છે.

સુભગા અને સૌભાગ્યચન્દ્ર બેન બાઈ છે. વિલસુ ને સૌભાગ્યચન્દ્ર પ્રેમી છે. રમણલાલ ને સુભગા પ્રેમી છે. કુસુમ્મી ને નયન પ્રેમી થાય છે. વસન્ત ઋતુમાં કેટલીક કુમારિકાઓ વસન્ત પૂજવા વનમાં આવી છે ત્યાં કેટલાક બાળકો પણ રમવા આવ્યા છે. ત્યાં ઘણી રસિકતાથી કવિએ રમત મગતની વાત ચીતો પ્રેમમય અલંકારોથી ચીતરી છે. પાત્રો ઘણાં રસિક છે અને મધુર અને શુદ્ધ શબ્દોથી જે વર્ણન લખાયું છે તેથી શૃંગાર રસ ઉદ્દીપન થાય છે અને વનશોભા તથા વસન્ત ઋતુ વિહાર આદિ વર્ણનો બહુ અચ્છ રીતે કર્યા છે, જે બારીકાઈથી વાંચતાં રસત વાચક જોઈ શકશે. છેવટે ગૃહના ન્હાના બગીચાની રમત મગત વર્ણવી પાત્રોને અન્યોઅન્ય પ્રેમી કર્યા છે તેથી શૃંગારનો અવધિ આણી પુસ્તક પૂર્ણ કર્યું છે.

ગુલછડી સમોવડી

એક સુંદર બાલિકા હતી.

એક સુંદર બાળિકાને શુભાખના છોડ જેવી ઉપમા આપી છે. આ બાળિકા જાડની ધટાઓમાંથી, ભરેલા ખેતરોની પગથીઓ એટલે ફેડાઓમાં, સરોવરના કિનારાના વગડાના પુષ્પમાં પુષ્પ વાળી પક્ષવતી કુંજોમાં ગીતો ગાતી ગાતી આનન્દ પામે છે,

સ્થવારની ઉજળી વિમલતામાં

... ..

પ્રભાતની પ્રકાશમય સ્વચ્છતામાં, સાંધકાળે મીઠી શીતળતામાં તે બાળા પાંખ પ્રસારી ઉડતી એટલે અહીં તહીં જતી આવતી તેથી પક્ષી જેવી ઉપમા આપી છે.

‘ ઉગતા પાકને આશીય દેતી ’

પાક ઉગે ને કાંઈ વિદ્ય ન આવે એવું અંતઃકરણથી ઇચ્છતી અને તેથી પાકને જાણે વનદેવતાઓ તરફથી આશીય મળતી હોય એવી અહીં કલ્પના છે.

એક વેળા વસન્તનું સહવાર,
જગત ઉપર તડકાછાંયા ઢાળતું;
ગુલાબ ઉધડ્યાં ઉધડ્યાં હત્યાં,
ઉપરનાં ભીનાં ઝાકળકણુ.
પ્રિયનયનની કીડીઓ જેવા
કાન્ત ચમકારે ચમકતા.

આ વર્ણનથી વનમાં પ્રભાતનું સ્મરણ થાય છે. પ્રભાત સમયે ગુલાબ ઉપર ઝાકળના બિન્દુઓ રસિક સ્ત્રી-પુરુષોના નયનમાં જેમ કીડીઓ ચમકે તેમ ચળકતા દેખાય છે. પ્રિય નયન ક્યું કારણ કે ઝાકળના કણુ જેવા તે પણ નયનને બહુ પ્રિય લાગે છે અને રસિક સ્ત્રી પુરુષો એક બીજાના નયન દેખે અથવા એક બીજાને દેખે તે પણ ઘણું પ્રિય લાગે છે.

સરોવરોની નિર્મળી ભૂરાશમા
પ્રાણુમાં મહાપ્રાણુ સમાસે તેમ
વાદળ વિરામતું હતું—

ભૂરાશ શબ્દ એ વન સરોવરની નિર્મળતા અને કાદવનો મિશ્ર સંબંધ બતાવે છે. તેવા સરોવરમાં વાદળ વિરામતું હતું. છેટેથી જોનારને વાદળ સરોવર ઉપર લચી પડતું હોય તેવો ભાસ થાય છે; અથવા તો સરોવર તેજ વાદળ છે એવો પણ ઘણી વખત દૂરથી ભાસ થાય છે. અને ત્યારે જ પ્રાણુમાં મહા પ્રાણુનો એટલે જીવમાં પરમ જીવ (બ્રહ્મ) નો સમાવેશ જેમ સ્વભાવીક છે તેમ સમાવેશ કલ્પાય છે—

જ્યોમાં જ્ઞાનરાજ શાં ભરાજતાં
સૂર્ય સુવર્ણ રસેલાં ગામનાં છાપરાં
તેમની પક્ષવ જાળીઓમાંથી
કંઠાંક કંઠાંક દેખાતાં—

વડનાં ઝાક જ્ઞાનરાજ છે તે કહીને તેના પાંદડાની ઘટ્ટતા બતાવે છે. પાંદડામાંથી કચાંદીક કચાંદીક માર્ગ માત્ર રહ્યો હોય તેમાંથી દૂરથી દેખાતાં ગામનાં છાપરાં સૂર્યના આઝા સુનેરીવણી તડકા પડવાથી ચળકતાં દેખાય છે. આ પણ પ્રભાતવર્ણનમાં પુષ્ટિ આપતું ચિત્ર છે.

નિર્મલ વ્યોમ, શાન્ત સરોવર,

... ..

વસન્ત વિભૂતિનો અનેરો સોહાગ
વેલીના કુલહિન્ડાએ હોંચતો હોંચતો

વસન્ત ઋતુનું સૌદર્ય તે નિર્મલ વ્યોમ, શાન્ત સરોવર ગમ્ભીર લીલમડી દૃષ્ટિમર્યાદાની
હાંટી જે સુવર્ણની પાખોના વેરાતા પીંછા જેવી દીસે છે, અને પુષ્પોમા રમતી કિરણકલા
એટલે ખીલતા પુષ્પોની શોભા ધ્યાદિ છે. વેલીની ડાળો પવનથી આમ તેમ હોંચતી તેથી
આ સૌન્દર્ય જાણે પુષ્પ રૂપી હાંડોલા ઉપર હોંચતો હોમ એવી કલ્પના છે.

વનના એક છોડ જેવો જ

એક તરૂણ નિરખતો હતો

એકાએક એક યુવાન પુરૂષ પ્રવેશે છે અને તે વનના છોડ જેવો છે તે ઉપમા
સ્થાનનું સ્મરણ કરાવે છે તેટલું જ નહીં પરન્તુ કોમળ અંગવાગો અને વનના છોડ જેમ
સ્વતન્ત્ર છે તેવો સ્વતન્ત્ર યુવક છે.

વસન્ત વધાવવા જતી

સહિયરોનો નવરંગ સાથ

હસતો, નમતો, હલેતો

કલ્લેલતો આવતો હતો

યુવાન ખાળાઓનું ટોણુ ગીત ગાવા આવતું, અથવા દેવદર્શને જતું, અથવા કાઠી પૂજર્થે
દેવમંદિરે જતું, અથવા આમ વસન્તને વધાવવા વનમા જતું, કેવા આનન્દથી, કેવા ઉમંગથી
કલ્લેલતું હર્ષ ભેર આશુ જાય છે તેનું અચ્છુ ચિત્ર આ ચાર ચરણમા આવી જાય છે.

“કુસુમ્બી! શુભાખ લેજે હા!

“તારા! તુ ચપો વીણુજે”

“મહારી મેનાને તો ને

ડમરાની કલગી ધરાવીશ

લીલો ને જાણુડીઆ ભેળા

બહુ ખીલશે ને ખવશે

શણુગારનું એ શાસ્ત્ર નથી ? સુભગા! તારા પોપટને તો ખહેન શુભાખકળીઓની માળા
બહુ દીપાવડી—

“ના, ના, વિલસુ!

મહે તો કેસુડા ગૂંધ્યા છે,

કિરીટ વેલીઝૂલાનો કરીશ.”

નિર્દોષ બાળાઓનો આ વાર્તાલાપ કેટલો મધુર છે અને મહા કવિ શ્રી કાલિદાસની “પુષ્પ શણુગાર”ની અયાગ પ્રીતી તેના પુસ્તકોમાં ક્ષણે ક્ષણે જળપ્રી નીકળે છે તેમ આ પુષ્પ શણુગાર એ શાસ્ત્ર છે અને તે માટે શુદ્ધાએલી બાળાઓની આ વાર્તાઓ કવિએ દુકામાં મૂકી છે અને ઘણે સ્થળે આવા વર્ણનો આ પુસ્તકમાં આપ્યા છે તે કાલિદાસની ખુબીને યાદ કરાવે છે—

સુભગાને શેરડા પડ્યા,
સુખીસમાજ તારામંડળ જેવો
સ્તબ્ધ એકનયન ઉભો
વિલસુ માત્ર આગળ આવી.

સખિવૃન્દ આમ કુલવેલીમાં કુલ વીણું હતું ત્યાં રમણુ નામના એક યુવકને હોયતો દેખી સુભગા ને શેરડા પડ્યા-શેરડા એ પ્રેમલીના હૃદયનું અભિનય છે-સખિમંડળ તારામંડળ જેવું સ્તબ્ધ અને એકનયન ઉભું રહ્યું-જેમ તારાનો જળક જળક જળકે છે તેમ સખિમંડળની પ્રત્યેક સૌન્દર્યમય મૂર્તિઓ અળક અળક પ્રકાશી રહી હતી-તારાઓ જેમ સ્તબ્ધ તથા એકીટશ જોતાં રિયર દેખાય છે તેવી આ સખિઓબની ગર્ભ તેથી સંપૂર્ણ ધર્મવાદી આ ઉપમા છે.

કોઈ વર્ષાના સન્ધ્યા સમયે
નિસ્તેજ બાલચન્દ્ર ઉપર
મેઘધનુષના રંગ
આવી આવી ઉડી જાય છે.
વિલસુને ઝાંખે મુખે
એવી લજ્જારેખા બેડી
ને બેસતાં જ ઉડી ગઈ.
તેના સ્વર ધ્રુજતા-ધીરા હતા.

ભાઈ પાસે ભગિની ઉભી હોય અને ભગિની પોતાના ભાઈની પ્રિયતા સંબંધી કંઈ વાત કહેતી જેમ શરમાઈ જાય છે તેવું જ ચિત્ર વિલસુ પહેલ પોતાના ભાઈ રમણને કહે છે કે “સુભગાના બોળામાં આપ્ય, પોપટની કલગી કરશે” આ વાક્ય બોલતાં સુભગા તેના ઉપર પોતાના ભાઈ રમણલાલનો અયાગ પ્રેમ છે તે જણાવતી બાળા વિલસુની રિયત લજ્જાથી કેવી ઘેરાય છે તે બતાવ્યું છે-વર્ષા ઋતુમાં સન્ધ્યા સમયે ઉદય પામતા ચન્દ્રરાજ ઉપર સન્ધ્યાના મેઘધનુષ્યના રંગીત પટથી આચ્છાદિત થઈ જાય છે અને આ રંગ યોડીવારમાં લય પામી જાય છે-તેમ વિલસુના મુખ ઉપર લજ્જા દેવીનું આવરણ થયું અને શમી ગયું-શમી જતાં જતાં એટલી એટલી તો અસર રહી કે “તેના સ્વર ધ્રુજતા ધીરા હતા.”

વિલસુની આંખો હસવા લાગી,
રમણની આંખો ઉત્સાહિની હતી;
સુભગાની આંખો સ્નેહાંજની હતી.

રમણભાઈ પુષ્પ વીણી વીણી પોતાના સ્નેહને નિવાસ આપનાર પ્રિયતમા સુભગાને આપે છે ને વિલસુ બહેન પાસે ઉભી ઉભી સ્મિત કરી આનન્દે છે એ ચિત્ર છે- વિલસુનું, હાસ્ય, રમણનો ઉત્સાહ અને સુભગાનો સ્નેહાકુર એક સમયે શોભી ગ્હે છે

રમણ સુભગાએ નયનનયનમા
નિજ મૂર્તિઓ નિહાળી—

આમ થવું તે પણ અન્યોન્ય પ્રેમનું કાર્ય છે અને આ અલકારથી નવીન યુવકો પ્રથમ પ્રેમખંધથી બધાય છે

પરિમનિત પાનવ સુભગાએ ધર્યો
ગમણે હેને સત્કાર્યો-વધાવ્યો,
હેમા વસન્તની સમૃદ્ધિ વેરી,
સાયે હૃદય પશુ સમર્પ્યું

પ્રેમી પુરૂષ પોતાની પ્રિયતમાને ક્ષેત્રે આધીન થઈ પડે છે પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પી દે છે! અને વસન્ત ઋતુમા વસ ત પૂજનાર્થે મળેલી ગમણીઓ માહેની સુભગાને વસન્તની સમૃદ્ધિ જે આખાનો મોર તે તેના ખોળામા આપે છે તે પ્રસંગે જાણે તે પોતાનું હૃદય સમર્પણ કરી દેતો હોય તેવું જ તેને ભાન થાય છે-આ પશુ એક પ્રેમની ઉત્કૃષ્ટ ભાવના છે

રમણના હૃદયસાગરે
કઈ કઈ દોલહિન્ડોલ ડોલી રહ્યા
દર્શનપાનની તૃપાર્ત સુભગા
રમણમુખેજ નયન પાથરી રહી

આ સમયે જ્યારે રમણને સુભગાને તેના પાનવમા પુષ્પો અને આખામોર આપ્યા ત્યારે જે પ્રેમતન્ત્ર વાજી રહ્યું હતું તેથી રમણના હૃદયમા અનેક સકલ્પ વિકલ્પો થઈ રહ્યા આવા તર્કો થવા તે હૃદયનો કુદરતી સ્વભાવ છે કારણ કે મન હૃદયને બીજાવે છે અને આ ઉછરતી પ્રેમચેષ્ટાઓ છે તેથી જો કિચિત્ ન્યૂનતા હોય તો મન કુતર્કોથી પ્રેમપથમાથી પ્રેમી હૃદયને ખસેડે છે પરન્તુ જેનું હૃદય પ્રેમખંધથી પૂરું બધાયું છે તે તો અદ્દ છે-અને તેથી જ દર્શન પાનની તૃપાર્ત એટલે દર્શન કરવા રૂપી પાનની તૃપાર્થી દુ ખી (આતુર) સુભગા રમણના મુખ ઉપર જ પોતાના નયનો પાથરી રહી-એક જ નજરે જોઈ રહી આ પ્રેમચેષ્ટાઓમાની એક છે-અને તેથી જ તેને

બાળુડી વસન્ત કઈ ગુંજે,
તેજની પૂતળી વાણી બાપે ”

એમ તે સુભગાના મધુર શબ્દો મુખમાથી જ્યારે નીકળતા હતા ત્યારે લાગ્યું—

સ્વેત મ્હોરના સૂમખે સૂમખા
વસન્તવૈભવીઓને અમ્મર દાળતા

- રમણુ ત્હેનું દર્શને ન લેતો.
- સુભગાના માધુર્યે રમણુ રમતો,
- અન્ય માધુર્યની પરવા ન કરતો.
- સુભગાના સ્વર સાંભળતો,
- ત્હેને પ્રેમગીત માનતો.
- સુભગાના સાળુની જૂથોમાં
- પ્રાણુ ત્હેનો ઉછળતો,
- સુવાસિત તનુદેશને આલિંગતો,
- સુખનોથી અભિષેકતો,
- ઉંડા ભાવે આશ્ત રચતો.

વનમાં રમણુ પણ બાળાઓ સાથે વસન્તપૂજનાર્થે રમત રમવા આવ્યો હતો—પોતાની સ્નેહવાદિની સુભગાના પ્રેમમાં કવિએ તેનું ઉપરની લીંટીઓમાં અદ્ભુત ચિત્ર આપ્યું છે—પ્રેમરસભીના શુદ્ધ હૃદયેનું સ્વરૂપ કેવું છે તે પ્રત્યક્ષ બતાવ્યું છે—અન્ય વનના માધુર્ય પ્રતિ જરા પણ લક્ષ નથી પણ સુભગા એ જ તેનું અનન્ય માધુર્ય છે—તેના સુસ્વર એ જ તેનું પ્રેમગીત છે—અને સુભગાની સાદીની ખુશમાં તેનો પ્રાણુ જગે સ્નાન કરતો હોય, સુભગા ના શરીર ઉપર આલિંગતો હોય સુંબતો હોય અને સુભગાની સ્તુતિ કરતો હોય એવી કાલ્પનિક ભાવનાઓ રમણુને થતી વર્ણવી છે તે પ્રેમીઓનું કુદરતી સ્વરૂપ જ છે.

- મનુદેહી દેવાંગનાઓ શી
- વિલસુ અને સખિરમિકાઓ
- ક્યારાતીરે આવી ઉભી.

શબ્દનું માધુર્ય કાવ્યમાં ઘણું વખતે અલકારનું સ્થાન પામે છે અને તેથી ઘણા ઉચ્ચ-ભાવો અને ચિત્રો થઈ જાય છે—

મેઘછટા નીચેથી શશિરાજ
તારલીઓના વિહાર નિરખે,
આથે એક આંબલિઆળયે રહી
રમણુ તેમ રમણીઓની રમણા જોતો.

અહીં રૂપકલંકાર છે. જેમ ચન્દ્ર મેઘ ઘટા નીચે રહીને તારાઓની રમત ગમત જોય છે તેમ રમણુલાલ એક આંબાની ઘટા નીચે ઉભો ઉભો આ બાળીકાઓનાં નિર્દોષ ક્રીડનો જોયા કરે છે—

ગહન સુકામાંથી યોગેન્દ્ર ગાય,
• ત્હેના મહામન્ત્ર જગતમાં સંચરે,
શૂત ઉપરથી તરી આવી,
વર્તમાન મહાસંગીતે ભરે,

આ સમયે સુભગાના રોમે રોમમાં પ્રેમ વ્યાપી રહ્યો. એકાન્ત મળ્યો. પ્રિયતમકને મળવા બહુ અઝો લાગ મળ્યો તેથી પ્રેમ તેના શરીરમાં ન સમાતાં શરીરમાંથી ટપકવા લાગ્યો એટલે અત્યંત પ્રેમ પ્રેમ તેના ઉરમાં વ્યાપી રહ્યો.

અહીં બન્ને પ્રેમીનું ઘણું સ્નેહ પ્રેમ ભર્યું સુભાષણ કવિએ મુક્યું છે, જે સરળ છે.

“ પછી સુભગાને મુખરે

નયન પાઘર્યું ”

આવું વર્ણન ઘણી વખત આવે છે—

“તમારી મંજરિયાળી જૂલ્યમાં

મુજ પ્રાણુતનુ ઝેલાં ખાશે,

ત્હારે વસન્તના બાલક

તમને લક્ષ્ય માની પૂજશે,

મનુપૂજા હજી દુનિયામાં છે, હો!

તમને ક્યાંથી સ્મરણ હશે?—

આ છ લીંટીમાં કવિએ ધાર્મિક તત્વ બહુ ગૂઢ ભાવથી બતાવ્યું છે. રા. રા. મણિલાલ નલુભાઈએ ઘણી વખત લખ્યું છે કે પ્રેમ તે પરમ મોક્ષ છે, પરમ મુક્તિ આપનાર છે. ભલે દશરતે ન પૂજે, અને એક પશુને પૂજે કોઈ પુરુષને પૂજે અથવા કોઈ સ્ત્રીને પૂજે, ભલે અને ને આ પ્રેમ પરિપૂર્ણ રીતે અભેદ અને એકાગ્ર હોય તો આ પ્રેમ પણ સ્વર્ગીય પદથી વિશેષ મોક્ષ આપે છે, પરબ્રહ્મમાં લય કરાવે છે. અભેદભાવ થવો તે બહુ જ વિકટ કામ છે. પરન્તુ જે તત્ત્વયતા અભેદતા થાય તો જેમ રમણલાલ સુભગાને કહે છે કે તમારી મંજરીઓ વાળી જૂલ્યમાં મારા પ્રાણુ ઝેલા ખાશે ત્યારે તમારી વસન્તપૂજા તમને ફળીશૂત થશે. એટલે દૈવિક પૂજા પણ પ્રેમ વડે જ ફળે છે. કોઈ પુરુષ કોઈ સ્ત્રીમાં અત્યંત આસક્ત હોય અને કોઈ દિવસ ધાર્મિક વર્તન કરતો ન હોય તો સ્ત્રી-આસક્તિ પણ જે અત્યંત અભેદ અને તક્ષીન હશે તો તેને તેથી પણ મોક્ષ મળે છે ને કે આવા દષ્ટાન્ત બહુ જ થોડા થાય છે. કારણ કે ઘણા વિદ્વાં આવે છે. આ ભકિતને માનવપૂજા એવું નામ આપ્યું છે એમ લાગે છે.

અપૂર્ણ.

લાઇશુ'કર કુબેરજી શુક્લ.

ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય.

અર્થાપત્ર.

વસન્તના આવર્ણના અમ્મા રા નરસિંહરાવે શાળાપત્ર પુ. ૪૭ ના ૮ મા અ મા આવેલા 'વામ્યપૃથકરણુ'ના વિષયમાના કેટલાં વિચારો ઉપર મીઠા કીધી છે એ સમયે માગ તરફથી કેટલાં વિચારો નમ્રતા પૂર્વક રજુ કરે છું

(૧) રા નરસિંહરાવ પ્રથમ ઉપોદ્ધાતમા 'ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય' એ શબ્દો વાપરવા સમયથી સૂચના નવ વ સ પહેલાં 'સુદર્શન'મા પોતે મરી હતી એમ જણાવે છે તે જ સૂચનાનો સ્વીકાર 'જાણ્યે અજાણ્યે' થયાથી પોતે સતોર પામે છે છેવટે પોતે 'અજાણ્યે જ' એ સૂચનાનો સ્વીકાર થવાનો સ્વભાવ વધારે છે એમ લખી પોતાના લખાણનું વલણ બંને છે અર્થે કહેવું અધિકૃત નથી કે એમનો મૂળ આશય તો એનો જ જણાય છે કે શાળાપત્રે એમની જ સૂચનાનો સ્વીકાર થયો છે એ રા દા દાખલ નથી નહીં જ અર્થા મરી નથી હો શાળાપત્રમા એ વિષયની અર્થા ની રીતે દાખલ થઈ છે તેનો ઇતિ હાસ હું સ્વાભાવથી આપુ હ

સને ૧૮૦૬ મા હુ ટ્રેનિંગ કોલેજના મીનીઅર ક્લાસમા અભ્યાસ કરતો હતો એ દિવસ શિક્ષણશાસ્ત્રમા—જુદા જુદા વિષયો બાળકને કરી રીતે શિખવવા—એ વિષયમા—વાચ નનો વિષય ચાલતો હતો રવાબાવિ છે કે વાચનના વિષયમા પદ્મકેદના પ્રશ્ન પણ થાય રાવસાહેબ મંગાશ કરભાઈ તરફથી અમુક રા નરને પદ્મકેદનો પ્રશ્ન પૂછવામા આવ્યો તે તેને ન આવડ્યો એટલે જે વાચમા તે શબ્દ આવેલો હતો તે વાક્યનું પૃથકરણ કે વાનુ કહેવામા આવ્યું તેણે 'કર્તૃપક્ષ અને 'વિધાનપક્ષ' એવા શબ્દો વાપરી પૃથકરણ કરવા મા યુ વામ્ય મ્યુ હતુ તે મને એમ્સ માં નથી પણ તે વામ્યમા કર્તાના ખનામા મૂકવાનો શબ્દ તે ર્તા નહોતો એટલુ તો એમ્સ યાદ છે આથી પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયો કે એ શબ્દ કર્તા નથી તો એને કર્તાના ખાનામા કેમ મૂકાય ? આ જ વખતે તાવ કમગાશ કરભાઈ તરફથી અમે અચાનક 'ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય' એવા શબ્દો સાંભળ્યા એમણે તે જ વખતે કહ્યું હતું કે જુઓ 'કર્તૃપક્ષ' એ શબ્દો કેવા ખોટા છે ! અને તેમને કેવા ભાષામા નુસાડી દીધા છે સરકૃતમા તો ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય એવા જ શબ્દો છે અને તે જ વધારે ચોખ્ખ છે આટલી વાત થઈ એટલે વખત પૂરો થયો અને પોતે બીજી વખત એ સમયે વધારે વિવેચન થઈ મરીશુ એવું કહી ક્લાસ છોડ્યો ત્યાર પછી બીજી વખતે એ સમયથી સપૂર્ણ વિવેચન કર્યું અને તે જ માસના શાળાપત્રમા (એટલે એપ્રિલ ૧૮૦૬ ના) પણ એ વિષય સવિસ્તર મૂક્યો આ વખત પહેલાં કોલેજમા 'કર્તૃપક્ષ' અને 'વિધાનપક્ષ' એવા શબ્દો જ વપરાત હતા તે આમ ફરી ગયા અને 'ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય' શુદ્ધ શબ્દો દાખલ થયા તાત્પર્યે એ કે પોતાની જ સૂચનાને લીધે એ શબ્દો દાખલ કરવાનું રાવ કમગાશ કરભાઈને સૂઝેલું એમ ગર્ભિત રીતે રા નરસિંહરાવ જણાવે છે તે કેવળ ભ્રમ જ છે

(૨) ન. નરસિંહરાવ શાળાપત્રના સૂક્ષ્મ વાચક છે, એ એમના શાળાપત્રના લેખો ઉપર

ઉપરા છાપરી પ્રમિદ્ધ થતા ચર્ચાપત્રોથી સહજ કહી શકાય. વાઙ્મયપૃથકરણનો વિષય શાળાપત્ર ૧૯૦૬ ના એપ્રિલના અંકમાં પ્રથમ આવી ગયો છે. સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૮ માં તો તે ખીજી વારનો આવે છે, તે એટલા જ માટે કે પ્રથમના લેખથી શિક્ષકો ખીનસમજીને લીધે કેટલીક ભૂલો કરે છે, તેમ હવેથી ન થાય. હવે ૧૯૦૮ ના શાળાપત્રનો વાઙ્મયપૃથકરણનો લેખ એ ૧૯૦૬ ના શાળાપત્રના લેખની પુનઃગતિ જ છે. જે વિચારો ૧૯૦૬ માં જણાવેલા છે તે જ વિચારો ૧૯૦૮ માં ફરી જણાવેલા છે. પ્રશ્ન એ ઉઠે છે કે રા. નરસિંહરાવ જેવા શાળાપત્રના સૂક્ષ્મ અભ્યાસકર્તા ૧૯૦૬ ના લેખ વખતે એ દોષો કેમ નહિ જણાયા હોય ?

હવે શાળાપત્રના લેખ ઉપર રા. નરસિંહરાવે કરેલા આક્ષેપો ઉપરથી મને ઉપજતા કેટલાક વિચારો નોંધુ છું

(૧) રા. નરસિંહરાવ સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૮ ના શાળાપત્રના લેખમાં ઉદ્દેશ્યનો અર્થ ‘વિચારના યોગ્ય’ ‘જેને વિષે કાર્લ કહેવું હોય તે’ એવો કરેલો છે તેના મંબદમાં લખે છે કે “પરન્તુ ‘ઉદ્દેશ્ય’નો મગ્ય અને અહીં બરોબર રીતે અનુદૂળ થતો અર્થ મૂકી દહને અત્યાર સુધી ના જાણેલો અર્થ દર્શાવવાનું પ્રયોજન જણાતુ નથી.” અર્થાત્ ઉપરનો અર્થ એમને ગિનદ, બરોબર બધેમેસતો નહિ એવો અને અત્યાગ્ર સુધી ના જાણેલો લાગે છે. હવે એ મણે પોતે સુદર્શન ૧૮૯૯ ની સૂચનામાં ‘ઉદ્દેશ્ય’નો મૂકેલો અર્થ આ છે — ‘જેને ઉદ્દેશીને અર્થાત્ જેને વિષે-કાઠ પણુ વિધિ કરવો છે, કહેવાનું છે, તે ઉદ્દેશ્ય.” ઉપરના શાળાપત્રના અને એમના આ અર્થમાં શુ ફેર છે ? શાળાપત્રે ‘ઉદ્દેશ્ય’નો અર્થ એ અંકમાં ઘણો દૂરો આપેલો છે, કાગળ કે સંપૂર્ણ અર્થ તો તેણે પોતાના ૧૯૦૬ ના એપ્રિલના અંકમાં — “જે વિષયને ઉદ્દેશીને-મનમાં લાવીને-આપણે કાઠક કહીએ છીએ તે ઉદ્દેશ્ય.” આપેલો જ છે. જે રા. નરસિંહરાવના સુદર્શનના અર્થ સાથે તદન મળતો છે, છતાં શાળાપત્રના અર્થ ઉપર ઉપરના આક્ષેપો એઓ કરે છે તે, જે યાજ પર બેઠા હોઈએ તે જ યાજ કાપવા જેવું નથી થતું !

(૨) મને લાગે છે કે એ બારે વિશેષણો ગા. નરસિંહરાવે ‘ઉદ્દેશ્ય’નો ‘વિચારના યોગ્ય’ એવો અર્થ શાળાપત્રે કરેલો છે તેને લીધે જ વાપર્યા હશે. પણ ઉદ્દેશ્યનો ‘વિચારના યોગ્ય’ એવો અર્થ કાર્લ કપોળકરિપત નથી. એપ્રિલ ૧૯૦૬ ના શાળાપત્રના અંકમાં એ વિષે સ્પષ્ટ જ લખવામાં આવ્યું છે, (૫ ૧૦૨ લીટી ૧૭-૨૧.) અને તે સંપૂર્ણ ખરું જ છે, ત્યારે એમ માનવું પડે છે કે એ બારે વિશેષણો ગા. નરસિંહરાવે ખામ વાપરવાની ખાતર જ વાપર્યા હશે !

(૩) અત્રે એ ખીજી શંકા ઉદ્ભવે છે. રા. નરસિંહરાવને શાળાપત્ર ૧૯૦૬-૮ માં લખેલો ઉદ્દેશ્યનો અર્થ જે એમના સુદર્શનના અર્થના જેવો જ છે બાકે વધારે સંગ્રહ છે તે અત્યાર સુધી ‘જાણ્યામાં ના આવેલો’ લાગે છે અસ્તુ ! ! અત્યાગ્ર સુધી વખતે એ અર્થ એમના જાણ્યામાં નહિ હોય ! ! પણ જો એ અર્થ અત્યાગ્ર સુધી એમના જાણ્યામાં ન જ હોય તો એઓ એ અર્થ સુદર્શન ૧૮૯૯ માં લખી શકે કેમ કરીને ! ! મૂકાનું નિવારણ એ જ રીતે થઈ શકે છે તે એ કે, એમણે રા. નવવગમભાઈના ૧૮૭૭ ના શાળાપત્રના લેખમાંથી એ અર્થ લખી લઈ-નેઈ-સઈ સુદર્શનમાં આપવાની સૂચના તૈયાર કરી હશે, ! કાગળ

તે અર્થ પણ એમના સુદર્શનના અને હાલના શાળાપત્રના અર્થને મળતો જ છે તો પછી ઉપનું અનુમાન શું ખોટું છે? સૂચના લખે વર્ષ પણ થયા અને તેમાંનો ‘ઉદ્દેશ્ય’નો અર્થ લખવાનો સ્વપ્રયામ પણ નહિ એટલે ‘ઉદ્દેશ્ય’ના-પોતાને મળતા જ-અર્થ ઉપર ‘અત્યાર સુધી જાણ્યામા ના આવેલો’ એવો આક્ષેપ થઈ ગયો હશે.

(૪) “અધ્યાહાર કર્તાનો હોઈ શકે કિયાનો નહિ” એ શાળાપત્રના વિચારને પણ એઓ દ્વિપક્ષ માને છે પોતે કિયા પણ અધ્યાહાર રહે છે એમ નીચેના દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ કરે છે

પ્ર૦ “ મહારી જોડે અમદાવાદ કોણ કોણ આવશે ? ”

જ૦ “ નરોત્તમ, જગજીવન, અને વનમાળી,

ઉત્તર વામ્યમા ‘આવશે’ એ ક્રિયાપદનો એઓ અધ્યાહાર માને છે. અધ્યાહારનું લક્ષણ એઓ ૧ આઠાઠક્ષાવિષયવર્ણાનુસંધાનમ્ । એવું આપે છે, અને એ જ પ્રમાણે ‘આવશે’ ને અધ્યાહાર મિદ્ધ કરે છે તાત્પર્ય એ છે કે જે શબ્દને આપણે વાક્યમા અધ્યાહાર માનીએ તે શબ્દની વામ્યમા આઠાઠક્ષા હોવી જ જોઈએ,—એમના લક્ષણ ઉપ થી-એ સમજાય છે—તે તે શબ્દની વા યમા આઠાઠક્ષા ન હોય તો તે શબ્દ ‘અધ્યાહાર છે’ એમ કહી શકાય નહિ આ પ્રમાણે ઉત્તરના ઉત્તરવાક્યમા ‘આવશે’ ક્રિયાપદની આઠાઠક્ષા છે એમ માની રા નરસિંહરાવ તેને અધ્યાહાર ઠરાવે છે પ્રશ્ન એ છે કે એ ઉત્ત વાક્યમા ‘આવશે’ ક્રિયાપદની આઠાઠક્ષા છે ખરી? પ્રશ્ન કર્તાને પોતાની સાથે પ્રાણુ પ્રાણુ આવશે તેમના નામ જાણવાની જ ઇચ્છા છે નામ જાણ્યા એટલે બસ તે સમજ જ લેવાનો કે એ કોઈ મારી સાથે આ વતાર છે તાત્પર્ય એ કે એમના એ ઉત્તર વાક્યમા ‘આવશે’ ક્રિયાપદની આઠાઠક્ષા ૨૪ પણ નથી કારણ પ્રશ્નનો ઉત્તર પૂર્ણ થઈ જાય છે એ સિવાય એવા બીજા ધણા દાખલા લઈ શકાય “કોણ જાય છે?” “એ તો હું મગન.” એમા પણ એવું જ છે પ્રશ્નકર્તાને જનારના નામની જ આઠાઠક્ષા છે, નહિ કે શું કિયા કરે છે તેની, માટે એમા પણ ‘જાઉ છું’ ક્રિયાપદની આઠાઠક્ષા નથી જ. એ જ પ્રમાણે રા નરસિંહરાવના ઉત્તરવાક્યમા પણ ‘આવશે’ ક્રિયાપદની આઠાઠક્ષા નથી જ હવે ત્યારે આઠાઠક્ષા નથી ત્યારે ‘આવશે’ ને અધ્યાહાર કહેવું એ એમના પોતાના જ લક્ષણ પ્રમાણે સર્વથા ખોટું કરે છે અર્થાત્ ‘આવશે’ એ અધ્યાહાર નથી જ પ્રશ્ન ઉઠે છે કે ત્યારે આ ઠેકાણે આવશે ક્રિયાપદને શું માનવું? જવાબ એ જ કે એ ઠેકાણે ‘આવશે’ એ અધ્યાહાર નથી પણ અનુક્ત છે

(૫) આથી રા૦ નરસિંહરાવના “ક્રિયા અનુક્ત ના રખાય, કર્તા અનુક્ત રખાય” એ વિચારમાનો પહેલો ભાગ આપોઆપ ખોટો થઈ પડે છે, અને ‘ક્રિયા અધ્યાહાર ન રખાય અનુક્ત રખાય’ એ વિચાર દ્વિપક્ષ છે એની સાથે જ શાળાપત્રનો ‘વામ્યમા કર્તાનો અધ્યાહાર હોઈ શકે કિયાનો નહિ’ એ વિચારનો પાછો ભાગ પણ સુદૃઢ બને છે

(૬) રા૦ નરસિંહરાવ “રામ લખે છે” એ વાક્યમા ‘રામ’ એમણે ન કહી શકાય પણ ‘લખે છે’ એકલું કહી શકાય એમ સાબિત કરી “કર્તા અનુક્ત રખાય, ક્રિયા અનુક્ત ના રખાય” એવો સિદ્ધાંત બાધે છે એ સિદ્ધાંતનો બીજો ભાગ ‘ક્રિયા અનુક્ત ના રખાય’ એ ઉપરની રીતે ખોટો કરે છે—અપૂર્ણ કરે છે કારણ કોઈ વખતે ક્રિયા પણ અનુક્ત રખાઈ

શકાય છે. પહેલો ભાગ 'કર્તા અનુકંત રખાય' એ તો એઓ એમની મેળેજ ખોટા પાડે છે કારણ કે તેઓ લખે છે—“પણ ખરૂં જોતાં લખે છે હેમા કર્તા અનુકંત નથી.” પ્રશ્ન એ ઉઠે છે કે ઉપર તેઓ કહે છે કે 'કર્તા અનુકંત રખાય' અને તેનો દાખલો આપી સ્પષ્ટ કરે છે અને પછી તરતજ આવો વિરોધી વિચાર જણાવે છે ત્યારે ખરૂં શું? ખરૂં એ જ કે જેમ 'ધડા લાવ' એમાં 'તું' અધ્યાહાર છે તેમજ આમાં પણ 'ગમ' કર્તા અધ્યાહાર છે અનુકંત નથી જ, કારણ કર્તા તો ક્રિયાપદ કર્તાર હોવાથી તેમા ઉકંત જ છે મવાવ ઉત્પન્ન થશે કે કર્તા ઉકંત હોય તો તે અધ્યાહાર કેમ હોઈ શકે? ઉત્તર એટલો જ કે કર્તા તો ક્રિયાપદનું કય કર્તાર હોય તો ઉકંત જ હોય પણ તેનું 'નામ' અધ્યાહાર હોય

(૭) ત્યારે હવે અધ્યાહાર અને અનુકંતના અર્થમા ભ્રમ કોનો થયો છે તે મમનવલુ પડશે?

(૮) વળી ગ૦ નરસિંહરાવ લખે છે કે “પણ ખરૂં જોતાં વાક્યપૃથકકરણના પ્રકરણમા 'ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય' એ વિષયવિભાગને પ્રસંગે કર્તા અને ક્રિયાની પ્રધાનતા અને ગૌણતાના પ્રશ્નનો પ્રસંગ જ આવતો નથી.” આમ લખી એઓ શાળાપત્રના “વાક્યમા પ્રધાન્ય ક્રિયાને છે કર્તાને નથી એ વાક્યને નકામું લખેલું કરાવે છે, પણ મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે કે ઠીક પછી રીતે એ વાક્ય અગ્રથાને છે જ નહિ, વાક્યપૃથકકરણના વિષયમા વાક્યના ભાગ પાડવાના છે, માટે વાક્ય મળ્યાં સપૂર્ણ માહિતી આવડતી છે એ માહિતીનો “વાક્યમા પ્રાધાન્ય કોને અપાય” એ વિષય એક ભાગ છે, માટે તેની પણ જરૂર છે જ. જરૂરને લીધે જ એ વિચાર એમા યોગ્યો છે. અરથાને યોગ્યો નથી જ

હવે ૧૦ નરસિંહરાવના લખાણ ઉપરથી એકાદ બે ઉપજતા વિચારો ટાક છું —

(૧) એઓથી 'અને' થી વાક્ય શરૂ કરે છે. શાળાપત્ર બૂને પાડી 'અને' થી વાક્ય શરૂ જવાની ના પાડે છે તો એ એમા ખરૂં શું?

(૨) એમના લખાણમા વાક્ય પૂરૂં થાય છે ત્યાં આગળ અપવિરામ મૂકવાં છે—મૂકેલું છે પૂર્ણ વાક્યને અતે અપવિરામ મૂકાય ખરૂં?

(૩) એમના લખાણમાના “પણ ક્રિયાપદ શું છે તે આકાંક્ષા રહે છે” એ વાક્ય માનો તે કોની સાથે જતો હશે? દર્શક વિશેષણ તરીકે આકાંક્ષા સાથે તો નહિ જતો હોય! મારા ધારવા પ્રમાણે તે આકાંક્ષાને 'બદલે' તેની આકાંક્ષા હોય તો વધારે સારૂ. નહિ વારૂ?

આ લેખની અદર જે વિચારો દર્શાવવામા આવ્યા છે તે કોઈના પર હુમલો કરવાના હેતુથી નહિ, પણ સત્ય શું છે તે બતાવવાના હેતુથી તથા શક્યોત્તમ નિરાકરણ કરાવવાના હેતુથી જ દર્શાવવામાં આવ્યા છે, સખળ કોઈને માફ લાગે તો મારા ઉદ્દેશ તરફ ધ્યાન આપી એ મને મારી આપશે એવી નમ્ર પ્રાર્થના છે

મ્યુ. ૨૬૦ નંબર ૧.

સુરત

આમિં. માસ્તર.

માણેકલાલ કાલિદાસ ભટ્ટ.

ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય.

અર્થાપત્ત.

“વસન્ત” ના તત્ત્વી

સાહેબ,

આશ્ચિન સ ૧૮૬૪ ના ‘વસન્ત’ ના અંકમાં ‘ઉદ્દેશ્ય’ અને ‘વિધેય’ સબંધે ૨૮ કમળાસકરનો લેખ આ યો છે, જેમાંની મુખ્ય બાબતો વિશે મ્હાગ વિચાર અને ખુલાસા પછીથી અપાશે હાલ તો એ લેખના છેલ્લા બે પેગ્રાફમાં એ પ્રાસંગિક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત છે તે વિશે વગર હીરે ખુલાસો કરવાની જરૂર છે કેમકે મુખ્ય પ્રશ્નોને અંગે, બહુ તો, જ્ઞાનની ખામીનો દોષ મ્હારા ઉપર મૂકો, પણ આ મોટા પ્રશ્નોને વિશે તો વિવેકની જનતા જેવો નૈતિક દોષ આરોપાયો છે, અને એ દોષને હું વધારે બરે ગણુ છું

એ બે પ્રશ્નો નીચે પ્રમાણે છે —

(૧) શાળાપત્રમાંથી ઉતારા આપતા હોમાના લેખની જોડણી ફેરવીને મ્હારે કદ જોડણી વાપરી છે,

અને (૨) શાળાપત્રમાંના લેખ ઉપરની ટીકા શાળાપત્રને ના મોકલતા અન્ય પત્ર-વસન્ત-ને મોકલવી,

અને આ બે કૃતિઓમાં મ્હોં વિવેકનો ત્યાગ કર્યો એમ કટાક્ષ છે. (આપે એ ટીકા દાખલ કરવામાં તત્ત્વી તરીકે વિવેકનો ત્યાગ કર્યો—એ દોષનો ઉત્તર તો આપ સમાધાનકારક આપી ચૂક્યા છે અને નહિં તો પણ એ ઋધિમાં મ્હારાથી પણ નહિં.)

હવે પ્રથમના આક્ષેપ વિશે એટલું જ કહેવું બસ થશે કે આમ જોડણી બદલવાની કૃતિમાં કોઈ પણ રીતે અવિવેકનો કે અપમાનનો હેતુ છે જ નહિં એમ જોડણી બદલવાથી હેતુ બતાવવું નથી કે મ્હારી જોડણી અન્ય લેખકને કદ છે, મ્હારી કદ જોડણી તે મુજબ રાત્રીમાં થયાર્થ છે એ આગ્રહ (અથવા ખીમને મતે દુરાગ્રહ)નું આ પરિણામ છે એથી વધારે બારે આરોપ સ્વીકારવાને હું તૈયાર નથી અન્ય લેખકો પણ મ્હારી જોડણી વાપરતા હતા એમ બિલ્કુલની પ્રજાને શ્રંદ્ધ થવાનો ભય પણ નથી, કેમકે જો તે પ્રજા આગળ મ્હાગ લખાણો હાજર હોવાનો સંભવ છે, તો તેટલો જ અથવા તેથી વધારે સંભવ રા. કમળાસકર જેવા સમર્થ લેખકોના લેખ તે પ્રજા સમક્ષ ઉપસ્થિત થવાનો છે, તેમ જ મ્હારી જોડણીની.

વિરુદ્ધ અન્ય લેખકોના પ્રયાસ થયા છે તે પણ ભાવિમાં હુમ્મ થવાનો ભય અસ્થાને છે; ખાસ એટલા માટે કે એ પ્રયાસોના ઉલ્લેખ પ્રધાન રીતે મ્હારી ચર્ચાઓમાં કરેલા છે.

“કોઈ ભાષામાં અન્ય ગ્રન્થના ઉલ્લેખનો હાવો ઉચ્છેદ થતો જણવામાં નથી.”—આમ રા. કમળાશંકર કહે છે. પરંતુ હેતુ કારણ ઉઘાડું જ છે. અન્ય ભાષાઓમાં શુન-રાતી ભાષામાં હાલ જોડણી સંબંધે જે મતભેદ ચાલે છે તેવો પ્રસંગ જ નથી. માટે અન્ય ભાષામાંથી આ વિષય માટે વિવેકનિયમો કાઢવા અશક્યવત્ત છે.

આશ્ચિનના ‘વસન્ત’ માં મરદૂમ હ. હ. દુવતું કાવ્ય પ્રથમ પૃષ્ઠે છાપેલું છે; તેમાં છેલ્લા શ્લોકના ત્રીજા ચરણમાં “ત્હાં” એમ જોડણી દાખલ કરેલી છે. હ. હ. દુવની જોડણી એ હતી નહિ; છતાં હેમના પુત્રે આ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ કરતે આમ જોડણી ફેરવી છે તે પિતૃદ્રોહી, હ નથી ધારતો કે હ. હ. દુવનો આત્મા—રા. કમળાશંકરની પેટે—હુમ્મ થશે.

આથી વિપરીત દક્ષિણ લક્ષ્યે. જ પ્રાર્થનામાળા ભાગ ૨ જમાં કેટલાક પદો તથા ગદ્ય છેલ્લા ત્રણ અક્ષરમાં આવેલા મ્હારી ગ્રન્થના છે. છતાં હેમાંની જોડણી એકદમ પ્રાર્થના માળાની જોડણી જેડે સમાન રાખવાના હેતુથી મ્હં મ્હારી જોડણીને ત્હાં પ્રવેશ આપ્યો નથી. આ ઉપરથી મ્હારી હાલની ચર્ચાવિષય કૃતિના હેતુની નિર્દોષતા સમજાઈ આવશે. એટલું જ ઉમેરવું બસ છે કે મ્હારા લખાણના ઉતારા આપતાં અન્ય લેખકો મ્હારી જોડણીમાં તે ના મૂકે તો તે બાબત કાંઈ અવિવેકનો આરોપ તે લેખકો ઉપર મૂકવાને હું તો તત્પર નહિ થાઉં; તેમ મ્હારા લેખને અન્ય મતની જોડણીથી મલિનતા લાગી ગઈ એમ પણ નહિ માનું. આ કારણથી અન્ય લેખકોના લેખને મ્હારી જોડણીના સંસ્કાર સાથે ઉતારવામાં મ્હારો હેતુ કેવળ નિર્વિકાર છે એમ જણાવો.

આ અતિગૌણ પ્રશ્ન વિશે વધારે કાળ અને શબ્દોનો વ્યર્થ વ્યય કરવાની જરૂર નથી,

ખીજો આરોપ વધારે મહત્ત્વનો છે. પ્રથમ દર્શને હું અપરાધી જાણાઉં એમ ભય રહે છે. પરંતુ—રા. કમળાશંકરે કહેલો વિવેકનો નિયમ મર્વદા સ્વીકાર્યે ગણતાં પણ—આ બાબતમાં વસ્તુસ્થિતિ શી છે, ઇતિહાસ શો છે, તે હું બતાવીશ તો આ પ્રશ્નનું સ્વરૂપ તદ્દન બદલાઈ જશે એમ ધારૂં છું. હકીકત આ પ્રમાણે છે. રા. કમળાશંકર વિવેકનો જે પ્રશ્ન કાઢે છે તે કાણથી નહિ; પણ જે પત્રમાં લેખ આવ્યો હોય તે ઉપરની ટીકા તે જ પત્રમાં આવે તો તે પત્રના વાંચનાર વર્ગને તે પહેલો સકે એ એક હેતુથી, હું બહુધા એ જ નિયમ પાળુ છું કે જે પત્રના લેખ ઉપર ટીકા હોય તે પત્રને જ મોકલવી. આ નિયમ પ્રમાણે શાળાપત્રને મ્હેં અનેકવાર મ્હારી ટીકાના લેખ મોકલ્યા છે. અને આજ સુધી એ પત્ર તે સ્વીકાર્યો પણ છે. પરંતુ જોહાબ્દ ૧૯૦૭ ના શાળાપત્રમાં “વરસગાંઠ” શબ્દની વિચિત્ર ઉત્પત્તિ “વાંચનમાળાના કેટલાક ખુલાસા” ના લેખમાં દર્શાવાયેલી તે વિશે ટીકાનો લેખ મ્હં

નિકાલદર્શન.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૪૧૭ થી.)

હવે પ્રશ્ન નીકળ્યો પહેરવેશનો. સ્વદેશપ્રેમીએ સૂચ્યું કે—

“ હવે આપણે સર્વ એકજ પ્રજા છીએ તે દર્શાવવા આખા ભરતખંડના લોકે એકજ જાતનો પહેરવેશ પહેરવો; અને તેમાં પ્રથમ ફેરફાર કરવાનો એ છે કે પાટલૂન, કોટ, કોલર, ટાઇ, શર્ટ વગેરે સર્વેનો ત્યાગ કરવો, તેમજ હાથમાં લાકડી રાખવાનો રીવાજ પણ અંગ્રેજનું અનુકરણ છે માટે પચાસ વર્ષની વય થયા વગર કોઇએ લાકડી રાખવી નહિ. સર્વેને અનુકૂળ પડતો પહેરવેશ માત્ર ઘોતી, બંડી, અંગરખું, પાધડી, અને ખેસ રાખવો.” આ ઉપરથી પારસી, મુસલમાન, યાહુદીઓએ વાંધો ઉઠાવ્યો કે “ હમે કોલર ટાઇ ફંકી દઇએ પણ પાટલૂન કે પાચનમો કેમ : કાઢી નંખાય, હમને ઘોતીયાં બંડી કેમ ફાવે ? સ્વદેશપ્રેમીએ ઉત્તર દીધો કે “ ત્યારે તમારી દેશભક્તિ ખોટી છે; તમે ઢેંગી છો.” પ્રશ્ન એ તેને ચૂપ રાખ્યો, એક બીજા દેશભક્તે પ્રશ્ન કર્યો કે હિંદુસ્થાનમાં દરેક કોમની જૂદી પાધડી છે એટલુંજ નહિ પણ દરેક પ્રજાની, દરેક ગામની પાધડી જૂદી છે તેમાંથી કેઈ પાધડી સ્વીકારવી ?” આ ઉપરથી શાસ્ત્રી વિશ્વનિયમાનુસારી બોલ્યા કે “ બાઇયો ! આ વાદ મિથ્યા છે; ખરું જોતાં આપણા દેશમાં પહેરવેશની જરૂર નથી. ગરમ મુલકમાં વિશ્વનિયમ પ્રમાણે જન્મને દિવસે જે વસ્ત્ર પહેર્યા હોય તેજ આપણા દેશને અનુકૂળ છે. તો પણ કાંઈ પણ વસ્ત્રની જરૂર મળેને લાગતી હોય તો આપણું આર્થત્વ સિદ્ધ કરવા માટે આપણે વલ્કલ ધારણ કરવાં જોઈએ. વલ્કલ હાલ દુર્લભ છે માટે અને બહાર જતાં નિર્વસ્ત્ર ન રહેવાય માટે સર્વે જગ્યાએ લંગોટીઓ વાળીને ફરવું. ઘરમાં કાંઈ પહેરવાની જરૂર હું જોતો નથી. હું પેલા સુધારાવાળા જોઓને ખોતવું કાંઈ અને કરવું કાંઈ એવો નથી. હું આજથી જ દહાન્ત ખેસાડવાને લંગોટીવાળીને ફરીશ ” એમ કહી તે વસ્ત્ર કાઢી નાંખવા તૈયાર થયો; પરંતુ પાસે ખેડેલાએ તેને રોક્યો; તુરત જ એક લોકલજ્ઞનરક્ષક બોલ્યો કે “ આવી નિર્લજ્જ સચના કરનારને અને તે પ્રમાણે આ સભામાં નિર્વસ્ત્ર ઉભા રહેવા ઉદ્બુક્ત થયેલા પુરૂષને સભા બહાર કાઢવો જોઈએ. ગૃહસ્થો ! આ સચના કેવી મૂર્ખ છે ! એ સચના કરનારને ક્યાં બાન છે કે પ્રજાવર્ગમાં અર્ધો ભાગ સ્ત્રીયોનો છે; વળી આમ નિર્વસ્ત્ર અને અર્ધ નમ્ર ફરનાર કાયદા પ્રમાણે શિક્ષા પાત્ર થાય કે નહિ ?” આ પ્રશ્નોના ઉત્તર દેવા એક દેશભિમાની બોલ્યો કે “ બાઇ લજ્જનરક્ષક ! તમે જાણતા નથી કે મુબાઈમાં માછી ભોક, ઘાટીઓ વગેરે માત્ર લંગોટી વાળીને ફરે છે તે સભ્ય સ્ત્રીયો આગળ જાય છે છતાં તે સ્ત્રીયો બીલકુંલ વાંધો લેતી નથી; તેમજ ત્રા-કારમાં સ્ત્રીયો વક્ષ : સ્થલ ખુલાં રાખીને ફરે છે. જે કાયદા પ્રમાણે નિર્વસ્ત્ર ફરનારને પાપ તે કાયદો હવે ક્યાં છે ? તે કાયદાના કરનાર ગયા; હવે આપણે નવો કાયદો કરીશું. અતિ વસ્ત્ર પહેરનારને સજા દરાવીશું.” મધ્યમાર્ગ દર્શક વાણીયો બોલ્યો કે “ બાઇયો ! તે કાંઈ શ્રાવ્ય ? આપણા આપણા કાંઈ નાગા ફરતા ? ઘોતીયું તો પહેરવું. પાધડી માટે

ભાગ્યદંડ છે જેમ ભાષા અને લિપિ માટે બધેથી માગે લીધો તેમ દરેક પ્રાન્તની પાઘડીના ઘાટનું એક મિથણું કરી નવો ઘાટ બનાવવો અને તેને સ્વદેશી પાઘડી કહેવી” બગાળા અને મદ્રાસી તરફથી સૂચના થઈ કે “આ બાબતમાં ખગે મધ્ય માર્ગ એ જ છે કે વો-તીયુ બડી પહેરવી અને માથા ખુલા રાખવા, અનબત વસ્ત્ર પહેવાની ધણી વર્ગથી ટેવ છે એટલે નિર્વસ્ત્ર રહેવામાં લજ્જાભોષ ગણાય છે બાપી ઈશ્વર કાર્ત વસ્ત્ર પહેવાની જન્મ આ પતો નથી તો પણ હાથ બ્યા મુધી ફરી આપણે એવી સમાન દૃષ્ટિથી જેતા સીખ્યા નથી ત્યા મુધી ધોતીયુ અને બડી પહેવા અને પછી જેમ જેમ જ્ઞાનવૃદ્ધિ થતી જશે તેમ એક પછી એક વસ્ત્ર ઝોઝા કવા” આ સૂચના પસાર થવાની તૈયારી હતી એટલામાં એ-દા કંતર બોલ્યા કે “તમે વસ્ત્ર ઝોઝા કરવાનું કહ્યું છે, પણ નિર્વસ્ત્ર રહેવાથી ન્યુમોનીયા થશે, ઉઝાડે માથે ગેટવાથી સનરટ્ટાક થશે, તે સર્વની જવાબદારી મારે માથે નહિ અને તેવું થશે તો પછી તમારે મારી શી પૂરેપૂરી આપવી પ શે અમારા દેશ ગરીબ થઈ ગયો છે માટે જ્યાથી ફી આપીએ એમ કહેશે તે નહિ ચાને, હું દાવા કરી હુકમનામાં કનરીશ” એક વૈધવાન બોલ્યો કે “દા તર સાદેબ, હવે એ રોગ સર્વે ચાલ્યા ગયા, હવે એવા રોગ થનાના નથી અને હવે તમારે ઈર્ષ ભાવ પૂર્વવાના નથી. ” ટો વ્યા છે કે તમે શી માટે દાવા કરશો અને હુકમનામાં બજાવશે મેણું? હવે તો ચોનારી પ્રાગના વાયુ સર્વેને થવાના અને વિપ્લવ્ય વિપ્લમૌવધ એ મહાસૂત્ર પ્રમાણે વાયુનો નાશ વાયુથી એટલે એ કૂક મારવાથી જ થશે અને એ કૂકનું હમે પ્રાચીન વધો જે માગીશુ તે મળશે” કોધનો ભરવો એક વાણીયો બોલ્યો કે “શુ તમ મનશે? જ્યાથી મનશે? પાવડી અને ઢોળીયા અને બડીના પૈસા યા છે? અને વૈડ ડાટરોને શી કંચાળી આપીશુ? વેપાર રોજગાર બદ થયા, વીલાવટી માન, ઢોળીયા, મલમલ, જગમ્મી બદ જડુ નહુ હોય ટોએ હમારે લેવું નથી, દેશી માન હટા નથી મીનો બદ હઈ નાણાવગીઓ ભાગ્યા, હાટાનો પડી માફ બ્યાન આપે છે-એમ દારી મીનોમાં નાણા ગણ્યા ટે મીનો ભાગી, સરખા માથાપ મે કાર્ત ભાગનાના નથી એમ દારી પરમે-શરી નોટા લીધી તો મરકાગ પણ ચાલ્યા ગયા અને નોટાના ભવ બેશી ગયા હવે શુ કંવુ ટે સૂનકુ નથી પૈસા ગયા મ્હાતારે મ્હારા બાપ! મને ટો મારો દડો ઉભો-રી આપો, ભાઈ આમ બાપા, અને લીંબી, અને લામી લીંગી તે ઉભી લીંગી શુ કંગે છે? શુ પહેવું અને નાગા ફડવું એવું પોંજણું કાર્ત ચાલવાનું નહી પહેલો વેપાર વધારા, હુકનો ઉપયોગ લુટા રાજ્યોની લુટફાટ બદ કરાવો, ટ્રીઓ નાહા છે ટેને પદાવો અને વેપાર રોજગાર શરૂ કરાવો, ટો રાજ કાભાડ હાથ ભાસા ને જોડણી નેપ્યાથી શુ હવાતું છે?” પ્રમુખ બોનવા જતા હતા એટલામાં સ્ત્રીવત્સલ બોલ્યા કે “આપણા દેશી જનો હમેશ માત્ર પોતાનો વિચાર કરે છે અને પોતાના અર્ધાંગનો વિચાર કરતા જ નથી સ્ત્રીઓની અવગણના કરવાથી આ પછી અધમ દશા થઈ છે તેમ છતા સ્ત્રીઓનો વિચાર થતો નથી ધોતીયુ અને બડી પહે-ગવી એમ કહ્યું છે પણ સ્ત્રીઓએ શુ પહેરવું તેનું કાર્ત ધાર્યું?” મમદર્શી ગૃહસ્થ બોલ્યા કે “મી સ્ત્રીવત્સના સ્ત્રીઓના પ્રહેરવેશમાં કાર્ત ફેન્દાર કરવા જેવું નથી પન્નું કેટલીક સ્ત્રીઓ જમણી બાજુએથી લુગડું પહેરે છે અને કેટલીક સ્ત્રીઓ ડાબી બાજુએથી પહેરે છે તેમાં સમાનતા થવી નેધે બરી ‘ઇન્નેશ જેવો પોશાક પહેરનાર પારસી સ્ત્રીઓએ તેવી

પદ્ધતિ દાલે જ છોડી દીધી અને જેમને તે પદ્ધતિનો ત્યાગ ન પસંદ પડ્યો તે સર્વે ઇંગ્લાંડ ચાલી ગઈ, માટે એ વિશે કંઈ મુશ્કેલી નહિં નહે” છેવટે પ્રમુખે જાહેર કર્યું કે “હવેથી સર્વે પુરુષોએ ધોતીયુ અને બડી પહેવવા અને માથુ ખુલ્લું રાખવું, અને સર્વે સ્ત્રીઓએ જમણી બાજુએથી હુગડું પહેરવું ગુજરાતી અને મારવાડી શિવાય સર્વે પ્રાન્તની સ્ત્રીઓ એમ પહેરે છે માટે ગુજરાતી મારવાડીએ પણ તેમ કરવું સ્ત્રીઓએ ઉઘાડા પંદા રાખીને ફરવું નહિ, ધૂમટા કાઢવા, તેમજ સ્ત્રીઓએ જોડા પહેરવા નહિ, છત્રી રાખવી નહિ, અન્યતઃ સ્ત્રીઓ નાનૂંક છે એ વાત ખરી છે, પરંતુ સ્ત્રીઓએ ઘરમા જ રહેવાનું છે, માન દેવદર્શન, યાત્રા, અથવા લગન વરઘોડા કે રોવા કૂટવા માટે જ બહાર જવાનું છે દેવદર્શન યાત્રામા ધર્મ ઉપર દૃઢ શ્રદ્ધાથી જન્ય એટલે તેને કાઠ ગરમી શરદી કે બેજ અસર કરે નહિ, અને લગન વરઘોડે આનંદથી જન્ય અને રોવા કૂટવા શોકથી જન્ય એટલે જેના હૃદયમા આનંદ કે શોક હોય તેને બહારની હવાની અસર થતી નથી વળી સ્ત્રીઓના પગમા ભારે કઠ્ઠા હોય હાથમા પણ અનકાગ હોય એટલે તે ઉપ નત જોડા અને છત્રીઓનો ભાર તેઓ સહન ખરી શકે નહિ” કાનૂન કે સ્ત્રીઓ સ્વજાત્યથી જ નાનૂંક અને કોમન છે. વસ્ત્રની બાબતમા એક અપવાદ કવવામા આવે છે કે “Old age is second childhood” એ ઉક્તિ પ્રમાણે પૂવાક્ત નિયમનો અપવાદ નવો આ સૂચના હર્ષનાદથી અને ‘ગોવર્ધનનાનકી જે ના ધ્વનિથી પસાર થઈ એ સાબળી “સ્ત્રોતસહ બોલ્યા કે “હજી સ્ત્રીની અવગણના કરો છો! સ્ત્રીને ગુલામખીરી આટલી બધી! શાત પાપ!” દેશભક્તે તેને બેસાડી દીધો એક કાયદાબાજ સભાસદ બોલી ઉઠ્યો કે “અઈની પણ સૂચના કે ટેકા વગર પ્રમુખે આ દરાવ જાહેર કર્યો તે unconstitutional કહેવાય’ સ્વદેશ પ્રેમીએ ઉત્તર દીધો કે “હવે નવા કાયદા પ્રમાણે પ્રમુખને સર્વ સત્તા છે પ્રમુખનું વામ્ય તેજ કાયદો છે” તકરાર એટલેથી જ પતો અને પ્રમુખે કહ્યું “હવે આપણે સ્વદેશી આદાર વિશે ચર્ચા ચલવીશું

સ્વદેશવત્સને સૂચના કરી કે “આપણે આખા દેશનો એકજ આદાર રાખવો અને ત્યારે જ આપણે એક પ્રજા ગણાઈશું” મધ્યમાર્ગદર્શક વાણીયો બોલ્યો કે, જેમ ‘બાપા લીધી પહેંગેશમા જ્યું તેમ આદારમા પણ સર્વશ્રાદી થવું દક્ષિણીની આમગી, બંગાળીની મીઠાઈ, ગુજરાતીની રોટલી પૂરી, પંજબની કચોરી, મદ્રાસનો ભાત, વગેરે જૂદા જૂદા પ્રાન્તની વાનીયોનો સમ્રહ કરી સ્વદેશી પાકશાસ્ત્ર રચવું અને તેમા લખ્યા પ્રમાણે વર્તવું” “એક બા જણે કહ્યું કે “રાજની સ્થાપનાને દિવસે તદ્દનુસાર બ્રાહ્મણોનોજન કરવું” એક મુસલમાન બોલ્યો કે “હમારા પુત્રાવળી બહોત લેહેજતદાર હોતા હૈ” પારસીએ કહ્યું કે “હમારો માનવીનો પાટીઓ પણ તમારે દાખન કરવો પડશે” બંગાળી અને સિંધી તથા પંજબી અને કાશ્મીરી લોકે મુસલમાનને પારસીની વાનીયોના સ્ત્રીકાર તરફ મત દર્શાવે તે ઉપરથી સભામાના ગુજરાતીયો, દક્ષિણીયો અને જેનો એકદમ જોભા થઈ ચાલ્યા જવા લાગ્યા, પરંતુ એક જન મતિએ કહ્યું ચાલ્યા જશે તો આ સૂચનાનો સ્વીકાર થઈ જશે માટે તમે બેસો, હું તેના વિરુદ્ધ એ જુરસાદાર બાપણ કફે છું” અને તે પછી સર્વે બેઠા અને ચતિમદા રાજ બોલ્યા કે “બાઈયો! આપ માસાહાગને અનુમોદન આપશો તો આ સભામા બે મોઝાં

તક પડશે અને તમારા ઐક્યમાં ભંગ થશે. ઐક્ય રાખવું હોય તો માંસાહાર બંધ કરો. પારસી મુસલમાને પણ માંસાહારનો ત્યાગ કરવો. માંસાહારની જરૂર નથી. તેથી નુકસાન છે; તામસી અને કૂર વૃત્તિ થાય છે નિર્દયતા એ અમાનુષી ગુણ છે. સર્વ ધર્મનું મૂળ દયા છે. વિશાયતના લોક પણ માસભાગી થયાં છે. માટે આહાર માટે હત્યા ન કરવી જોઈએ એટલું જ નહિ પણ કાઈ પણ કાર્ય માટે હત્યા ન થવી જોઈએ જનવરના મરણનો કાઈ પણ લાભ લેવો નહિ. આમદાના જોડા, પૂંદા, હાથીદાતના ચૂડા, રમકડા, પીછાં, વાળ વગેરે કાઈ પણ વાપરવું ન જોઈએ, એક દેવીભક્ત બ્રાહ્મણે કહ્યું કે “ માંસાહારથી શું નુકસાન છે તે કાંઈ યતિ મહારાજ શબ્દપ્રમાણે બતાવી સિદ્ધ કરી સંખ્યા નથી શાસ્ત્ર પ્રમાણે માંસાહાર નિષિદ્ધ નથી. આહારમીમાંસામા તેની આત્મા છે, ચરક સુશ્રુત નામના વૈદક ગ્રંથમાં જૂદા જૂદા માંસના ગુણ વર્ણવ્યા છે. પૃથ્વી ઉપરનો મોટો ભાગ માંસાહારી છે નજારખાન માટે યુદ્ધ કરવા પડશે, યુદ્ધ માટે માંસાહારની આવશ્યકતા છે વેદમાં પણ માંસાહાર જોઈએ હોય. આપણા દેશમાં કેટલીક નાત્યોમાંથી તે પ્રચાર લુપ્ત છે, પરંતુ તેનો ઉપયોગ શુભપણે ધણો થાય છે નૈનો પણ ખાનગી રીતે માંસાહારી છે ” જેનોને ધણો ક્રોધ થયો, પણ બોલવાનું બંધ નહિ અને બાહુબળ નહિ અને આ બ્રાહ્મણના કહેવાના કાર્તિક તથ્યાસ પણ ખરો એમ જાણી મૈત્ર ધારણ કરી રહ્યા. એક દારૂની દુકાન વાળો બ્રાહ્મણ બોલ્યો કે “ જોટલી માંસાહારની અગત્ય છે તેટલી જ મદિરાની છે મદિરા વગર માંસનું પાચન નહિ થાય ” તેને દેવીભક્તે ટેકો આપ્યો કે “ એ વાત હું વીસરી જ ગયો હતો, આહાર મીમાંસામાં તૃપ્તાત્મિના અધ્યાયમાં મદિરાના ગુણનું વર્ણન છે, પંતુ તે ઉત્તમ સ્વચ્છ જળની મદિરા, આ પીમવાળા બ્રાહ્મણની જે મદિરા પીશે તો મારા જેવી વસ્તે થશે હું દેવી-ઉપાસક હું તેથી એક રવિવારે પ્રસાદી લેવા ગયો વિનાયતી માથેને બાયકોટ કરવાનો ઉત્સાહ તાજે હતો તેથી આ બ્રાહ્મણના પીડામાં ગયો. પારસીના પીડામાં જવાથી વટાલ ધારીને બ્રાહ્મણના પીડામાં ગયો, પરંતુ તેનું પરિણામ બહુ વિપરીત થયું સામાન્ય રીતે હું નિમ્બદ અને નિલેપ છું, પરંતુ આ પીમના પાનથી મને સ્પષ્ટ ઘણી થઈ, પ્રમાદીની હદ હી નહિ અને તેથી હું નિર્વચ્ચ ત્યાગી થયો અને પાસેની ગડગ્ગા પડ્યો, છેક મધ્ય ગરે મને કાંઈ મિત્ર મલવિલિખ દશામાં ઉઠાડ્યો ત્યાર પછી હું બોયકોટની વિરૂદ્ધ છું આ આત્મજીવનથી સર્વે દષ્ટાંત લેને કાંઈ પણ આ બ્રાહ્મણના પીડામાં જશે નહિ ” બ્રાહ્મણ ઉગેને તેને મારવા જતો હતો પરંતુ બીજા સર્વેએ તેને રોક્યો. નિશ્ચય થયો કે “ આહાર માટે કાંઈ નિયંત્રણ નથી મામમદિગના ત્યાગ માટે પોત પોતાની ન્યાતના નિયમને અનુસંગુ, અને ન્યાતના અગ્રેસરોએ નિયમ બાધવા, તે નિયમ પળાવવા અને તેમાં હાથમા ચાલતી શિથિલતા દૂર કરવી સોડા વોટરને બદલે બાંગ પીવી. બીડી છોડો કે અરીણનો ઉપયોગ કરવાને હરકત નથી.

એક કમંદાડી બ્રાહ્મણે સૂચના કરી કે આહારના પ્રશ્નના નિર્ણય સાથે શિખા સૂત્ર સંધ્યા અને તિલકનો પણ નિર્ણય થવો જોઈએ સર્વ પ્રજા માન-શું હિંદુ કે શું મુસલમાન સર્વેએ શિખા રાખવી હિજ જાતિએ ઉપવીત પહેરવું સર્વેએ સંધ્યા કરવી અને સર્વ ધર્મના તિલકનું મિશ્રણ કરી એક નવું તિલક સર્વેએ કરવું જેથી આપણે એક જ પ્રજા હોયે તે કપાય ઉપરથી જ સૂચિત થાય ” આ

પદ્ધતિ કાલે જ છોડી દીધી અને જન્મને તે પદ્ધતિનો લાગ ન પસંદ પડ્યો. તે સર્વ ઇચ્છાક આવી ગઈ, માટે એ વિશે કાઈ મુશ્કેલી નહિ નહે” છેવટે પ્રમુખે જાહેર કર્યું કે “હવેથી સર્વે પુરુષોએ ધોતીયું અને બડી પહેરવા અને માથું ખુલ્લું રાખવું, અને સર્વે સ્ત્રીઓએ જમણી બાજુએથી લુગડું પહેરવું ગુજરાતી અને મારવાડી શિવાય સર્વે પ્રાન્તની સ્ત્રીઓ એમ પહેરે છે માટે ગુજરાતી મારવાડીએ પણ તેમ કરવું. સ્ત્રીઓએ ઉધારા પટ્ટા રાખીને ફરવું નહિ, ધૂમટા કાઢવા, તેમજ સ્ત્રીઓએ જોડા પહેરવા નહિ, છત્રી રાખવી નહિ, અવળત સ્ત્રીઓ નાનૂક છે એ વાત ખરી છે, પરંતુ સ્ત્રીઓએ ધરમા જ રહેવાનું છે, માત્ર દેવદર્શન, યાત્રા, અથવા લગન વરઘોડા કે રોવા કૂટવા માટે જ બહાર જવાનું છે. દેવદર્શન યાત્રામાં ધર્મ ઉપર દૃઢ શ્રદ્ધાથી જન્ય એટલે તેને કાઈ ગરમી શરદી કે બેજ અસર કરે નહિ, અને લગન વરઘોડે આનંદથી જન્ય અને રોવા કૂટવા શોકથી જન્ય એટલે જોતા હૃદયમાં આનંદ કે શોક હોય તેને બહારની હવાની અસર થતી નથી વળી સ્ત્રીઓના પગમાં ભારે દલા હોય હાથમાં પણ અવકાર હોય એટલે તે ઉપગત જોડા અને છત્રીઓનો ભાર તેઓ મહન કરી શકે નહિ” કા-લુ કે સ્ત્રીઓ સ્વજાતથી જ નાનૂક અને દોમવ છે. વસ્ત્રની બાબમાં એક અપવાદ કરવામાં આવે છે કે “Old age is second childhood” એ ઉક્તિ પ્રમાણે પૂવાંત નિયમનો અપવાદ કરવો આ સૂચના હર્ષનાદથી અને ‘ગોવર્ધનવાનદી જે ના ધ્વનિથી પસાર થઈ એ સાબળી “ઓવસલ બોલ્યા કે “હજી સ્ત્રીની અવગણના કરો છો! સ્ત્રીને ગુલામગીરી આટલી બધી! શાત પાપ!” દેશબંધે તેને ખેસાડી દીધો એક કાપડાબાજ સભાસદ બોલી ઉઠ્યો કે “ટોઈની પણ સૂચના કે ટેકા વગર પ્રમુખે આ ફરાવ જાહેર કર્યો તે constitutional કહેવાય.” સ્વદેશ પ્રેમીએ ઉત્તર દીધો કે “હવે નવા કાપડા પ્રમાણે પ્રમુખને સર્વ સત્તા છે પ્રમુખનું વાક્ય તેજ કાપડો છે.” તકરાર એટલેથી જ પતી અને પ્રમુખે કહ્યું કે હવે આપણે સ્વદેશી આહાર વિશે ચર્ચા ચલાવીશું.

સ્વદેશવત્સને સૂચના વરી કે “આપણે આખા દેશનો એકજ આહાર રાખવો અને ત્યારે જ આપણે એક પ્રજા ગણાઈશું” મધ્યમાર્ગદર્શક વાણીયો બોલ્યો કે, જેમ “ભાયા, લીપી પહેરવેશમાં કર્યું તેમ આહારમાં પણ સર્વેમોટી થવું દક્ષિણીની આમટી, બંગાળીની મીઠાઈ, ગુજરાતીની રોટલી પૂરી, પંજાબની કચોરી, મદ્રાસનો ભાત, વગેરે જૂદા જૂદા પ્રાન્તની વાનીયોનો સમૂહ કરી સ્વદેશી પાકશાસ્ત્ર રચવું અને તેમાં લખ્યા પ્રમાણે વર્તવું” “એક બ્રાહ્મણે કહ્યું કે “રાજની સ્થાપનાને દિવસે તદ્દનુસાર બ્રાહ્મણોનોજન કરવું” એક મુસલમાન બોલ્યો કે “હમારા પુલાવખી બહોત લેહેજતદાર હોતા હૈ” પારસીએ કહ્યું કે “હમારો માખલીનો પાટીઓ પણ તમારે દાખલ કરવો પડશે” બંગાળી અને સિંધી તથા પંજાબી અને કાશ્મીરી લોકે મુસલમાનને પારસીની વાનીયોના સ્વીકાર તરફ મત દર્શાવ્યો તે ઉપરથી સભામાંના ગુજરાતીયો, દક્ષિણીયો અને જૈનો એકદમ ઊભા થઈ ચાલ્યા જવા લાગ્યા, પરંતુ એક જૈન યતિએ કહ્યું ચાલ્યા જશો તો આ સૂચનાનો સ્વીકાર થઈ જશે માટે તમે ખેસો, હું તેના વિરૂદ્ધ એક બુરસાદાર બાપણુ કરું છું” અને તે પછી સર્વે બોલ્યા અને યતિમહા રાજ બોલ્યા કે “ભાઈયો! આપ મારાહારને અનુમોદન આપશો તો આ સભામાં બે મોટા

તક પડશે અને તમારા ઐક્યમા ભગ થશે ઐક્ય રાખવું હોય તો માસાહાર બધ કરો પા-
રસી મુસવમીને પણ માસાહારનો ત્યાગ કરવો. માસાહારની જરૂર નથી તેથી તુકસાન છે,
તામસી અને કૂટ વૃત્તિ થાય છે નિર્દયતા એ અમાનુષી ગુણ છે સર્વ ધર્મનું મૂળ દયા છે
વિનાયતના લોક પણ માસત્યાગી થયા છે માટે આહાર માટે હત્યા ન કરવી જોઈએ એટલું જ
નહિં પણ કાઈ પણ કાર્ય માટે હત્યા ન થવી જોઈએ જનવરના મરણનો કાઈ પણ લાભ
લેવો નહિં આમણના જોડા, પૂઠા, હાથીદાંતના ચૂડા, રમઝા, પીછા, વાળ વગેરે કાઈ પણ
વાપરવું ન જોઈએ, એક દેવીભક્ત બ્રાહ્મણે કહ્યું કે “ માસાહારથી શું તુકસાન છે તે કાઈ
યતિ મહારાજ શમ્ભુપ્રમાણુ બતાવી સિદ્ધ કરી મળ્યા નથી શાસ્ત્ર પ્રમાણે માસાહાર નિષિદ્ધ
નથી આહારમીમાસામા તેની આશા છે, ચરક સુશ્રુત નામના વૈદ્યક ગ્રંથમા જૂના જૂના
માસના ગુણ વર્ણવ્યા છે પૃથ્વી ઉપગનો મોટો ભાગ માસાહારી છે રાજ્ય ખાર માટે યુદ્ધ
કરવા પડશે, યુદ્ધ માટે માસાહારની આવશ્યકતા છે વેદમા પણ માસાહાર જોઈએ છીએ
આપણા દેશમા કેટલીક નાયોમાથી તે પ્રચાર લુપ્ત છે પરંતુ તેનો ઉપયોગ ગુપ્તપણે ઘણો
થાય છે જૈનો પણ ખાનગી રીતે માસાહારી છે ” જૈનોને ઘણો ક્રોધ ગરબો પણ બોન
વાતુ બળ નહિં અને બાહુબળ નહિ અને આ બ્રાહ્મણના હેવામા કાઈ તથ્યાશ પણ ખરો
એમ જાણી જાન ધારણ કરી રહ્યા એક દારૂની દુકાન વાળો બ્રાહ્મણ બોલે “ જોટલી
મામાહારની અગત્ય છે તેટલી જ મદિરાની છે મદિરા વગર માસનું પાચન નહિ થાય ”
તેને દેવીજ તે ટેકો આપ્યો કે “ એ વાત હું વીસરી જ ગયો હતો આહાર મીમાસામા
તૃપ્તાત્મિના અધ્યાયમા મદિરાના ગુણનું વર્ણન છે, પરંતુ તે ઉત્તમ સ્વસ્થ જળની મદિ-
રા આ પીયવાળા બ્રાહ્મણની જે મદિરા પીશે તો મારા જેવી વતે થશે હું દેવી-ઉપાસક
હું તેથી એમ વિવારે પ્રસાદી લેવા ગયો વિનાયતી માલને બાયગેટ કરવાનો ઉત્સાહ તાગ્ને
હતો તેથી આ બ્રાહ્મણના પીકામા ગયો પારસીના પીકામા જવાથી વટાલ ધારીને બ્રાહ્મણના
પીકામા ગયો પરંતુ તેનું પરિણામ બહુ વિપરીત થયું સામાન્ય રીતે તું નિરપદ અને નિ-
લેપ છું પરંતુ આ પીકામા પાનથી મને સ્પૃહા ઘણી થઈ પ્રમાદીની હદ હી નહિ અને
તેથી હું નિર્વચ ત્યાથી દોડ્યો અને પાસેની ગડગમા પડ્યો છે મધ્ય રે મને કોઈ મિત્રે
મનવિલિખ દશામા ઉમાડ્યો ત્યાર પછી હું બોયકોટની વિરૂદ્ધ છું આ આત્મજીવનથી મર્વે
દૃષ્ટાત લેજો કાઈ પણ આ બ્રાહ્મણના પીકામા જશો નહિ । ’ બ્રાહ્મણ ઉઠીને તેને મારવા
જતો હતો. પરંતુ બીજા સર્વેએ તેને રોક્યો નિશ્ચય થયો કે “ આહાર માટે કાઈ નિયંત્રણ
નથી માસમદિરાનો ત્યાગ માટે પોત પોતાની ન્યાતના નિયમને અનુસરવું, અને ન્યાતના
અગ્રેસરોએ નિયમ બાધવા, તે નિયમ પળાવવા અને તેમાં હાનમા ચાલતી શિથિલતા
દૂર કરવી સોડા વોટરને બદલે બાંગ પીવી બીડી હુકો કે અરીણનો ઉપયોગ કરવાને
હરકત નથી

એક કર્મકાંડી બ્રાહ્મણે સૂચના કરી કેઆહારના પ્રશ્નના નિર્ણય સાથે શિખા સૂત્ર સંધ્યા અને
તિલમ્નો પણ નિર્ણય થવો જોઈએ સર્વ પ્રજા માત્ર-નુ દિહુ કે શું મુસનમાન સર્વેએ શિખા રાખવી
હિજ જાતિએ ઉપવીત પહેરવું સર્વેએ સંધ્યા કરવી અને સર્વ ધર્મના તિલકનું મિશ્રણ કરી એક
નવું તિલક સર્વેએ કરવું જેથી આપણે એક જ પ્રજા છીએ તે કપાય ઉપરથી જ સ્થિત થાય ’ આ
સૂચનાને કોઈએ અનુમોદન આપ્યું નહિં, પરંતુ પારસી ચાહુદી મુસનમાન, જૈન બ્રાહ્મ, શિખ,

લિપિ

ગયા જ્યેષ્ઠ અને શ્રાવણ માસના 'વસન્ત' માં ઉક્ત વિષય સબધે રા કરીમ મહમદે તેમજ રા. નરસિંહભાઈ પટેલે પોતાના વિચારો દર્શાવેલા છે, તે જ બતાવી આપે છે કે એ વિષય જેમ જેમ વધારે ચર્ચાય તેમ તેમ વિશેષ લાભ થવાની આશા વ્યર્થ નથી

રા. કરીમ મહમદ પોતાના અમૂક કારણો દર્શાવી એવા અનુમાન ઉપર આવે છે કે 'ગુજરાતી લિપિ સરળ છે માટે શક્ય છે,' ત્યારે રા પટેલ તે જ કારણોનું ખડન કરી એમ બતાવે છે કે 'આપણો પ્રયત્ન સરલ લિપિને માટે નથી, પણ ઈષ્ટ લિપિને માટે છે' અને એવા અનુમાન ઉપર આવે છે કે 'રા. કરીમ મહમદ માસ્તરને હિસાબે તો દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન આપણું નિરર્થક છે'

પ્રથમ સવાલ તો એટલો જ છે કે ગુજરાતી તેમજ દેવનાગરી લિપિમાં સ્વદેશી માલ કોને કહેવો અને વિદેશી માલ કોને કહેવો? બન્ને લિપિ સ્વદેશી તો છે જ, ત્યારે સવાલ એટલો જ રહે છે કે બન્ને સ્વદેશી લિપિમાં ઈષ્ટ કયી છે? તેના જવાબમાં નિચેના એક દા અવો આપણને કાંઈ પણ અનુમાન ઉપર આવવામાં મદદ કરતાં થઈ પડશે.

ધારો કે પૃથ્વીની નીચે એક ગુફા જેવા આશ્રમમાં માણસો વસે છે, અને તે ગુફામાં એક તરફથી એટલે પાછળથી કાંઈ અજવાળું આવે છે, પણ ત્યાં વસતા માણસોના પગે એક જાતની જન્મથી એરી સળંગ બેડી પડેલી છે કે તેઓથી હાલી ચાવી શકાતું નથી, તેઓની પછવાડે ધણે જ દૂર પૃથ્વી ઉપર દેવતા બેઠે છે, સાચી એ ગુફામાં કંઈક અજવાળું પડે છે એ અજવાળાના લીધે ગુફાની અદગ્ના બધીવાનો પૃથ્વી ઉપર આવતા માણસોના, ગુફાની સામી બાજુ ઉપર પેલા દેવતાને લીધે, જે જે ઓળા પડે છે તે સિવાય પોતાના તેમજ પારકા વિષે કાંઈ જાણી શકતા નથી, તેમજ જાણી શકવાના પણ નહીં, હવે ધારો કે કોઈ પણ બધીવાન કર્મના અમૂક સંયોગે છૂટો થયો, અને જે તરફથી અજવાળું આવે છે તે તરફ જોવા ગયો, સારે જે વસ્તુસ્થિતિના અંગે પ્રથમ જાણ જ જોતો હતો તેને પ્રસન્ન જોવાથી શું એની આખ જખવાઈ નહીં જાય? અને તેજ બધીવાનને જે એમ કહેવામાં આવે કે પ્રથમ તું જે જોતો હતો, તેતો જાણ જ હતી અને આ હવે જે તને દેખાય છે તે સત્ય વસ્તુ છે તો શું એ મૂંઝવે બધીવાન ગમરાટમાં નહીં પડે? પરંતુ પછી કેટલોએક વખત વીસાબાદ ધીમા ધીમા મહાવરા અને અબ્યાસથી પૃથ્વી ઉપરના માણસોની માથે જોતા અને તેની સ્પષ્ટ મઝા લેતાં શીખશે, અને સારે જ તેને માલૂમ પડશે કે ખરૂં જ્ઞાન તો અહિંયાં જ છે, અને આજ સુધી તો હું કેવળ અધકારમાં કૂટાંતો હતો એવા સમયે જો કોઈ તેના પૂર્વ આશ્રમનું સ્મરણ કરાવે તો પોતાના અસલ સાથીઓની સ્થિતિ ઉપર કેની દયાની લાગણીથી તે જોશે અને જે માણસો જૂઠાને સાચુ માની બેઠા છે તેના ઉપર તેને કેટલો ક્રોધ આવશે? એવા માણસોને પરમેશ્વરનારે અસત્ય જાણના ઓળામાંથી છોડાવે ત્યારે જ છૂટવાને શક્તિવાન થાય છે, અને અસત્યને સત્ય માની બેઠેલાની સ્થિતિનું

જ આ સ્વાભાવિક પરિણામ છે તેટલા જ માટે સાક્ષરો અને વિદ્વાનોએ અગાન માણુસોના જ્ઞાન રૂપ માનેના અગાન તરફ વિવેક દૃષ્ટિથી જોઇને તેમના અગાન ટાળવા પ્રયાસ કરવો આવશ્યક છે •

નિપિ સખધે પણ ઘણુ કરીને ઉપર પ્રમાણે જ છે જે નિપિ આપણે જન્મથી વાચવા લખવામા વાપરિયે હપએ તેના ગુણુ દોષ આપણુને માલૂમ પડે તો તે ગુણુ દોષ છૂટા પાડી દોષનો ત્યાગ કરવો એ આપણુ કર્તવ્ય છે ગુજરાતી લિપિ કરતા દેવનાગરી લિપિ સરળ તો નથી, તેમજ વાચવામા આખને વધારે મહેનત આપે છે એ વાત તો ખરી, પરંતુ અભ્યાસ અને અનુભવથી માલૂમ પડશે કે આ વિદ્વાનો તો કલ્પિત છે, કાનુ કે આપણે ગુજરાતી લિપિ જેટલી સળતાથી વાચી શકીએ છીએ તેટલી જ સરળતાથી સરકૂત ભણુ ના આે તેમજ મરાઠી વાચનારાઓ દેવનાગરી લિપિ વાચી શકે છે અને તે વાચવામા આખને કઈ વધારે મહેનત પડતી નથી મરાઠી માસિકા અને દૈનિક વર્તમાનપત્રો દેવનાગરી લિપિમા જ છપાય છે, તોપણ લિપિ સરળ નથી એમ ધારીને તેમનો વાચક વર્ગ ઓછો થતો નથી પણ તેથી ઉત્કુ દેવનાગરી લિપિથી પરિચિત ગુજરાતી વર્ગ પણ તે વર્તમાન પત્રો વાચતા માનૂમ પડે છે ન્યારે મારી વર્ગમાથી તો ઘણુ જ યોગ માણુસો ગુજરાતી પત્રો વાચતા હશે એમ ધારી શકાય તે જ બતાવી આપે છે કે જે ગુજરાતી અને મારીની લિપિ બીજી ભાષાઓ જેડાય તો વધારે રૂળ થાય-સામાન્ય હોત તો આપણુ તેમજ તેમના વિચારો પ રૂપ અન બદલ થાય એ વધારે સભવિત છે, અને તે વાસ્તવિક પણ છે

સ્વદેશાભિમાન વધે કે ઘટે એ સવાન બાણુ ઉપર રાખીએ તો પણ વિચારનો વિનિમય એ મઈ ઓછો રૂળદાયક નથી, વધારે ઓળખાણુ રવાથી પણ વધારે શીખવાનુ મળે છે તો ભાષાની નિપિ એક જ હોય તો વધારે જાણી શકીએ અને નુશ્ચાન તો કઈ દેખીતુ નથી

મારીમ મહમદના ઝહેવા પ્રમાણે કોઈ સુદરીને ગુજરાતી અગર મરાઠી સાડી પહેરાવી એ તો તેનુ મૈત્ર્ય ઘટશે નહીં પણ જે એક જ જાતની સાડી બને જાતની સુદરીઓને પહેરાવી હોય તો બને સુદરીઓ પોતાના હાલ ભાવથી પોતાની જાતી બતાવી આપશે એમા તો શક લાવવા જેવુ જ નથી બનેની સરખામણી પણ ત્યારે જ ઘઈ શકશે, અને બનેમા વધારે સુદરતા કોનામા છે તે તરત જ પરખાઈ આવશે આપણુ સાહિત્ય હળુ બચપણમા છે એવો તો સક્ષરોનો પણ તત છે અને તેવા સાહિત્યને જન્મથીજ સૈદ્ધિક ઔપધો અને ઉપચારો મરવામા આવે તો તેના દિવસો સુખમા ગુજરશે એ તો ખાતરીથી કોઈ પણ કહી શકશે

ઉત્ત હેતુ સિદ્ધ કરવા સ્થાનિક મડળો દ્વારા અને જન જનની ચર્ચાદ્વારા અનેક પ્રયત્નો થવા જોઈએ દરેક ભાષાના અગ્રગણ્ય લેખકો દ્વારા આ વિષય ખુરે ખુલી રીતે ચર્ચાનો જોઈએ પોતાના સાહિત્યને અગ્રસ્થિતિમા લાવવાનો આ એ જ સરળ રસ્તો છે આપણુ માહિત્યકારોએ આજ સુધી એ બાબત યોગ્ય ધ્યાન આપ્યુ નથી પણ હવે જ ન્યારે તેઓ ધ્યાન આપતા થયા છે ત્યારે તેમા શો સાગ છે અગર શો કાયદો છે તે ગોધી કાઢીને

માતૃ લિપિમાથી ગુજરાતી લિપિ પ્રચલિત થઈ છે તે દેવનાગરી લિપિ દાખલ કરવા તેઓએ પ્રયત્ન કરવો આવશ્યક છે

હવે જો મરાઠી સાહિત્ય મોતી લિપિમા છપાતું હોત તો આપણામાના કેટલા માણસો તે વાચવાનો લાભ લઈ શકત ? અન્ય સાહિત્ય વાચવાથી ફાયદો નથી એમ માડ માનવું તો નથી જ્યારે આપણો પ્રેશ બહુ ટુપો છે અને આપણને સંસ્કૃત પરિચયન ભાસાઓમાથી અરસ લાખા અને કાનને પણ અત્રિય લાગે એવા શબ્દો ઉપજાવી કાઢવા પડે છે, તો તેવા શબ્દો શુ આપણે બગાળી, મરાઠી, હિન્દી અગર બીજી પ્રેશ પણ હિન્દુસ્તાનની વ્યવહારિક પ્રચલિત ભાષામાથી લઈ ન શકીએ ? અને મૃત ભાષાઓ (Dead Languages) માથી એ શબ્દો ઉપજાવી કાઢવા કરતા પ્રચલિત ભાષાઓમાથી ગૃહણ કરવામા આવે તો આપણને શુ વધારે લાભ નથી ? હુ તો એમ માનુ છુ કે આપણા સાહિત્ય કરતા બગાળી, મરાઠી સાહિત્યો ઘણા ખેડાયેલા છે, અને તેનો પ્રચાર આપણા સાહિત્ય કરતા વધારે છે, અને જગજગતી મિનતા નબળાને હમેશા બળવાન બનાવી લાભ આપે છે માટે છેવટે તો લાભ આપણને જ છે, અને આપણા મમર્ગથી તે સાહિત્યને પણ ઠઈ લાભ થશે તો તે પણ હચિત છે

છેવટે એ તો સ્પષ્ટ છે કે ગુજરાતી બોલતા પારસી, મેમણ, જોગ અને બીજા સુસ લભાન વર્ગોની અનુમતિની પણ જરૂર છે તેઓ જ્યારે ગુજરાતી ભાસા બોલે છે એટલે ગુજરાતીઓ તો છે જ, ત્યારે તેમની અનુમતિ સખધે રાજ લાવવી ગેગ્યાજગ્યા જ છે પ્રેશ પણ માણસ એમ નહીં કહી શકે કે આપણે તેમના વિના ચલાવીયું અગર તે પણ એમ નહીં કહી શકે કે આપણે ગુજરાતીઓ સિવાય ચનાવીયું ભાસા અરસી થતી જાય છે તેડું કારણ તો એટલું જ કે બાપાના નવા સમ્પ્રદાય અને પરિચયન શબ્દો ઉત્પન્ન કરવામા આવે છે, તેને બદલે પ્રચલિત ભાષાઓમાથી એવા શબ્દો ગૃહણ કરવામા આવે તો મારા ધાગ્યા પ્રમાણે પ્રેશને પણ કાર્ધ વાધો નહે નહીં જો આપણુ સાહિત્ય બીજી ભાષાઓ વાગા વાગે એવું બનાવવું હોય તો તેને દેવનાગરી લિપિમા છપાવવું જોઈએ, અને આપણે પણ તેમનું સાહિત્ય દેવનાગરી લિપિમા હોય તો ગર્વ પણ લાભ મેળવી શકીએ

એટલું તો કહેવું જોઈએ કે અમૃત જલની મેધ દ્રવિ થવાની હેમ છે તે પહેલા વાવા જોગનું તોદાન તથા ગાજવીજ ધાય છે જ

એલ્ફીન્સ્ટન હાઈસ્કુલ
મુંબઈ-૧૭ મી નવેમ્બર ૧૯૦૮ } સુનીલાલ ગોમ્ધનદાસ શાહ, બી. એ.

મહાનાલાલ દક્ષિપતરામ કવિનાં

છપાયેલાં પુસ્તકો.

૧ કેટલાંક કાવ્યો.

૨. વસન્તોત્સવ.

૩ કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૨ જો.

દરેકની કીંમત આઠ આના.

થોડા વખતમાં છપાયે.

૧. ઇન્દુ કુમાર નાટકનો પહેલો અંક.

૨. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનું સમશ્લોકી ભાષાન્તર મૂલ સાથે.

મળવાનું ઠેકાણું.

હવેનાલાલ અમરશી 'મહેતા,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.

અમદાવાદ

“ જ્ઞાન સુધા ”

તંત્રી—રમણલાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ, બી૦ એ૦ એલ્ એલ્ બી૦

આ માસિક પત્ર કેટલીક મુદત થયાં અનિયમિત થયેલું હતું, પણ હવેથી તેને નિયમિત રીતે પ્રસિદ્ધ કરવાની યોજના કરવામાં આવી છે ચાલુ વર્ષના છ અંકો પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા છે, ત્રણ અંક લગભગ તૈયાર થયા આગા છે, અને ત્યાર પછી દરમાસે અંક પ્રસિદ્ધ થશે.

વાર્ષિક લવાજમ એક રૂપિયા. પોસ્ટેજ ત્રણ આના.

નમુનાનો અંક મફત, માલક થવા ઇચ્છનારે તીથેના સરનામે લખવું—

રમણ ૧૭ મહીપતરામ નીલકંઠ,

તંત્રી—“ જ્ઞાનસુધા ”—અમદાવાદ.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ આરોગ્યની દેવી છે, પૌષ્ટિક દવાઓની મહારાણી છે, ડાક્ટરો અને વૈદોનું અગ્રીમ હથિયાર છે, શક્તિનો અખૂટ ખજાનો છે, સ્મરણશક્તિનો સાગર છે, દુષ્ક્રિયાને આવીરોધ છે અને દુકામા મનુષ્ય માનવું જીવન છે.

યુગ યયેથી યાદદાસ્ત, યુગ યયેન નાકાતને પાઠી ગેળનના માટે, મગજને પ્રુદ્ધિ આપના માટે, જ્ઞાનનુઓને તેજ કરવા માટે, તથા લોકી સુધારના માટે આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ મિનહરીફ ધલાજ છે.

કિમતગોળી ૩૨ ની ઢળી ૧ નો રૂપીઓ ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

મનિષ, આતંકનિગ્રહ ઔષધાનય—સ્થાપિત ધરવીસન ૧૮

હેડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

ગ્રાંચ ઓફીસ મુબાઈ. કાલકાદેવી રોડ.

ન. ૧	ન. ૨	ન. ૩	ન. ૪	ન. ૫
મુમર્ષ.	કલકત્તા	પુના-ચીંગી.	રડોદરા.	અમદાવાદ
કાનકાદેવીરોડ	હેરીસનરોડ.	જુધવારપેઠ.	રાવપુરા.	રીચીરોડ

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

Pay-Vothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
In English p p 100) Gratis Post free, Apply to,

Vaidya Shastri Manishanker Govindji
Jamnager, Kathiawad

મગવદ્ગીતા,

શુદ્ધ યુજ્જરાતી ભાષાતર તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે.

અપૂર્વ વિસ્તૃત અને વિશદ વ્યાખ્યાન સાથે, મુદ્દરોડ, શુદ્ધ અર્થ તથા અત્યુત્તમ યુક્તિ વ્યાખ્યાન સંક્રિત આ આર્યતત્ત્વજ્ઞાનનું અપ્રતિમશાસ્ત્ર દરેક સહૃદય, દરેક ધર્મપ્રેમી અને દરેક મુમુક્ષુ મનુષ્યે અવરન વાચવા અો અજનાસ કરના યોગ્ય છે. કદ ઉમી આદ પેછ તપગમ ૮૦ દ્વારમ પૂઠ પાઠું કિમત રૂ ૪-૦-૦ આર પોસ્ટેજ આના પાચ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ

I now come to the plea of a United Congress. I cannot help saying that there is a great deal of rankish sentimentality in the passionate appeals for union at all cost. For my part, I think it is most desirable that each set of distinct convictions should have their separate Congresses. To jumble them up in one body confuses the real understanding of the extent to which opinion really tends in one direction or another, and it is not possible to make out what are the dimensions of the cleavage and difference of opinion existing on any particular question. It is therefore desirable that persons holding nearly the same opinions and principles should organize themselves into bodies where they can expound them and lay them before the public in a clear and consistent form. The public could then have the issues clearly before them, and their deliberate judgment can declare itself by the growing favour they would accord to any particular association. For God's sake let us have done with all insane and slobbering whine about unity where there is really none. Let each consistent body of views and principles have its own Congress in an honest and straightforward way, and let God that is truth and wisdom judge between us all —

Sir Pherozeshah M. Mehta

વસન્ત

इदं सत्य सर्वपां भूताना मध्यस्थ सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यच्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमय. पुरुषो यथायमध्यात्म सात्यस्नेजोमयोऽमृतमय
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मैदममृतमिदं ब्रह्मेदं मयम् ।

वर्षाभिरा.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂત્યે ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાશ્ચાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

વર્ષાભિર

વર્ષ ૭, અક ૧૨.

[આશિક.]

માર્ગશિર્ષ સંવત ૧૯૧૫.

તન્ત્રી:—પ્રેરિસ? આનન્દશક? બાપુભાઈ મુવ એમ એ, એયુ એ ૧ જી.

કુમુદવર્ષ	૪૮૧
(૨૧ દિવસો દર્શનાય કુવ જી એ, એલ એલ જી, પી એમ જી)	
સત્યવાન અને સાવિત્રી	૪૮૨
(બહેન દયા)	
સત્યનિષા	૪૮૩
(૨૧ 'સિદ્ધિન્દ્ર'.)	
વસન્તોત્સવ ઉપર અવલોકન	૪૮૪
(૨૧ શા. આ. ૨૨ કુમેરજી શક્ત)	
ત્રિશાળદર્શન	૪૮૫
(૨૧ શા કુપ્તરાય ભોળાનાથ દિનેશીયા-આદિગર-પર દા)	
મન્મતન	૪૮૬
(૨૧ શા વિજયલાલ કનેયાલાલ મુવ અંબ સી ૮)	
ધર્મવિચાર	૪૮૭
(૨૧ શા મનમુખરામ કુપ્તમુખરામ જી એ, એલ એલ જી)	
સાંત દિવસનો ધાર્મિક પ્રવાસ	
(૨૧ શા અતિમુખરામકર કમળાશકર ત્રિવેદી એમ જે એલ એલ જી)	
'કોઈય નાને નિયમ' સબની ચર્ચાપત્ર તથા પૂજ્યજી (વસન્તનો વમાતર)	૪૮૮
(૨૧ શા નરસિંહરાય ભોળાનાથ જી એ સી એલ)	

૩ લવાજમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) ગ્રંથપ્રેમીઓના માર્ગદર્શકો, (૬) તાલુકાઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદારો માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ નવી રચનાતી (એટલે કે એક વર્ષ અનુગતી) રાજ્યના આશ્રય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના મર્ટિફીકેટ ઉપરથી આ પત્ર બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૧-૦ મોકલવા કૃપા કરવી. જી.વર્ષ નં. ૨ ૦-૧૨-૦, ત્રીજા રૂ. ૧-૪-૦.

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના	રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)
ફૂલક નકલ એક અંકના	રૂ. ૦-૬-૦ „

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ "વસન્ત-ઓફિસ"ની સહીના લેખો માટે "વસન્ત-ઓફિસ" અને વ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે. અન્ય મૂલ્ય લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૩ કોઈ પણ લેખનું અસલ લખાણ-એ લેખ "વસન્ત"માં દાખલ કરવાનો શરતો, હોય કે ન હોય-પણ એ લેખકને પાછું મોકલવાને અમે બાધા નથી.

વ્યવસ્થાપક.

આવૃત્તો અકું વી. પી.

જે માહકોનું આપુ વર્ષનું લવાજમ નહીં મળ્યું હોય તેને પોપનો અકું વી. પી. દ્વારા મોકલવામાં આવશે તે સ્વીકારવાની વિનંતિ છે.

ગ્રન્થિકારો માટે ખાસ સગવડ.

વસન્ત-પત્રનો સાહિત્યપ્રેમી જનોમાં બહેનો પ્રચાર છે. પરંતુ અત્યાર સુધી પૂંઠામાં જમા ન હોવાથી ફૂલથી પુસ્તકોની જાહેર ખબરો લઈ સકાતી નહોતી. પોસ્ટલ દરમાં ફરકાર થવાથી હવે આ પત્રના વજનમાં વધારો કરી શકાયો છે. અને તેથી બે નવા પૃષ્ઠ ઉમેરી જાહેર ખબરો દાખલ કરવાનું અમે સ્વીકાર્યું છે. આ અનુકૂળતાનો લાભ લેના અન્યકારો ચૂકરી નહિ એમ આશા છે.

વ્યવસ્થાપક.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् । उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાશ્રયાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ઉપનિષદ્.

વર્ષ ૭, અંક ૧૨.

[આસિક.]

માર્ગશિર્ષ, સંવત્ ૧૯૬૫.

કુમુદા-ચંદ્ર.

રેખતો.

ભલે ગેડો, દહેડો, બાળો ! ગમે તેમ દેહ આ બાળો !
ભલે હાથા, અંધારૂં મીણુ ! તણપત્તું રે'શે હૃદય આ દીન ! ! ભલે૦
ભલે વપેઈં હિમ કે અંગાર, ભલે વા વાએ લાખ હળાર,
ઉગાડી નાંખો મુજ વસ્તાર, ઉપાડી નાખો મૂળ આધાર ! ભલે૦
ભલે જૂઠાં થવું, ન મળવું ! ભલે દિનરાત હો રડવું !
ભલે કંપાંત આહે અંન, ગમે તેમ ભાવિ કોઈ દિમત ' ! ભલે૦
દિધુ દિલ એકવાર દિધુ, હૃદય ન્યા લા નર્મને દિધુ,
પછી શું એ કરે આ-માટ ? બળે, તાસે ? ન. નાએ ધાટ ! ! ભલે૦
હૃદયનુ શલ્ય શલ્યેથી, ન નિકળે કાદયું હંકું જશે !
જખમ ના રીતે એ રૂઝશે, નિકળતાં એ બાણુ પ્રાણુ જશે ! ભલે૦
સારે ફાંફાં થા ફાંફાં હશે ! રિખાવવું અર્થનું શું હશે ?
ન એથી અન્યને શાંતિ ! ભલે ના હુંને વિશાંતિ ! . ભલે૦
કુમુદ તો છે મુજ્યું ખમવા ! ગમે તેમ દો એને ઢમવા !
કશી નહિ કાળજી રાખો ! ક્યા ના એને કંઈ દાખો ! . ભલે૦
મિથાઈ મૂઝૂ માર ખમી, જેવું તેવું કાળજી કુમળું રમી-
હરિ હરિ ચંદ્ર તે તાઈ ખડ-સુધાના પ્રાણુ એ તુજમાં ઠવું ! ! ભલે૦

હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.*

સત્યવાન અને સાવિત્રી.

ચઢ્યો છે બાલુ મધ્યાહ્ને, થયું તમ તપોવન;
સસવાન મઈ સફળ, જાવાને નિકળ્યો વન.

ઝોડીને નિજ વસ્ત્ર, શસ્ત્ર લઇને ચાલ્યો મહા ધીર એ,
ચિન્તા કાંઈ દોસે નહીં મન વિષે, છે શાન્ત ને સ્થિર એ;
મેઘા તે કરતી હતી સર્તો પ્રિયા બ્યાં માતને તાતની,
શૈખ્યા ધ્રુમતસેનની કુલવધૂ સાવિત્રી જે મેંહાસતી.

“રે પ્રિયે ! વિચરું છું હું વન વિષે કંઈ બંધનો આપની,
પત્રો કાષ્ટ સમિધ ને ફલ ટુલો બાધું હું શણે વતી ?
ચાલી પર્ણકુટ્ટી ભણી ચતુર એ કંઈ જોળવાને મિયે,
આનન્દી, ભયહીન, મુગ્ધ નિરખી, નિઃશ્વાસ છાના મુકે.

કુખિત વૃત્તિ ધરી ફરતી દોસે,
નથી જ હર્ષ જરા મુખને વિષે;
સ્મરણુ માહિં હતો દિન આજનો,
અરર ! કાલ કરાલ જ નાચનો.

રહી જ ખિન્ન ને દિન નિર્ગમે,
અધિક શોકથી અર્થ શું સરે ?
નિરમ્બું જે હશે તે થશે નકી,
ફરતીતી નહીં દૈવથી સતી.

કરીશ ચલ જે ધૈર્મનિષ્ઠ શૈ,
શપ્તીય ઠેલી હું પાપ પુણ્યથી;
કદો પુશી કદી વ્યગ્રતા ધરે,
વર્તોત કંઈ દિનો એ રીતે કરે.

સમિધ આવર્તું બાવી બ્યાં દોડું,
વટનિરાગ્રિતું વૃત્ત ત્યાં લીધું;
શયન ના કીધું દિન શત્રિમાં,
હતી જ આજ તો ધૈર્યની સૌમા.

“જાઓ છો શું પ્રિય તજ મુજને અહીં રે ?
હું આલું છું વનમહી સહુ આ ગ્રહીને;
શું હું છતાં શ્રમ બધો પ્રિય આ ઘટે કે ?
ચાલો પ્રયાણ કરશું નમતે રવિએ.

કંઈ વર્ષ એક મુજને અહીંઆ ગયું વહી,
તો એ ન મેં નિરખી આ તર, કુંજ, કે કંઈ;
માતા પિતા તણી રજા જઈ ઝટ લ્યોને,
છે આ પ્રસંગ અતુલ પતિ ચલોને.”

“નહિ, નહિ, નહિ, સાણી ! આજ એ તો બને ના,
તુજ શરીર નિહાળી ગાત્ર મારાં ફરે હા !
વ્રત નિયમ થકી લે દિવ્ય આ અંગ તારાં,
થઈ જઈ ક્ષીણ મહુ, ને લે બન્યાં ગ્લાનિવાળાં.

દજ મુધી નથી લીધું અન્ન કે કંદ મૂળ,
દયમ કરી સહેવાશે વાટનાં તાપ ધૂળ ?
અવર સમય બને સાથ જૈશું ફરીને,
શ્રમિત તુજ તતુ છે આજ વિશ્રાંતિ લેને.”

“રે સાથે પ્રિય છો છતાં શ્રમ મને કિંચિત શું લાગશે ?
આજે આતુ છું સમીપ વસવા, આ સહુ મને ના રૂએ.”
ચાલી સત્વર ન્યાં હતાં વિરહથી વ્યાકુલ બે દંપતી,
“જાઉં છું વનને વિષે વહીલ શ્રી દેવ આપની સંમતિ.”

સુણી આશ્ચર્ય પામ્યાં સૌ, વાણી નિશ્ચયની સુણી,
સદા જે નમ્રતાવાળી, આજે શી અર્ધોરી બની ?
મનોવેગ સમાવીને મુખે ના કદી બોલતી,
મહમા આજ શા માટે, જાવા ઉત્સુક એ બની ?

વીલા દિનો અદિં એના પહેલી આ માયના કરી,
સ્થિતિ એની વિચારીને આપે ના મન સંમતિ;
હર્ગે શું બાલપુદ્ધિ કે હશે શું બાવી ગ્રેરણા ?”
પડ્યાં વીગાસવા બને તકો કંઈ ન કરી શમ્યાં,

પુત્ર પેટે કહ્યું સૌએ, “ દીસો છો અતિ દુર્બલા,
પ્રથમે આવું શું માગ્યું, કંદોડી સ્થિતિમાં મુક્યાં;
પડીયું એકલાં હાવાં, કરીયું અધ શું થકી ?
પરિચિત વર્ણથી ‘હૈએ વિયોગે ઝુરશું નકી. ”

સ્નેહની લાગણી ચાતાં મુઝાયું મનડું અતિ,
અતિ ઉત્કંઠે જાણીને ન નિરાશ કીધી સતી;
વધાં વાતસલ્ય ભાવેથી રાજ્ય રાણી અને ઝકપી.
“ સન્નેડે આવજો બહેલાં, ” સૌએ આશિષ એ દીધી.

ચાલી જ એ પતિ સહે વનમાંથી બાલા,
હા ! અંતરે સળગતી હતી ઉઝ જ્વાલા;
શોકાર્ત ચિત્ત પતિને જરી ના જણાવી,
આનન્દ કૃત્રિમ થકી વન માલિ આવી.

યૈ શાન્ત પક્ષી સહુને તર ડાળ બોલે,
આવે મૃગો જલ પીને ઘર્ષ મસ્ત ડોલે;
તાપે તપેલ હવું જે સહુ શાન્ત થાય,
આમોઃ લઈ સમીર સહુ વન માલિ વાય.

“કૃશાંગી ! એ બહાલી ! નિરખ રચના આ વન તણી,
અહા ! ખીરવાં પુષ્પો મુરબ અનિલ લેતો વળી વળી;
વિહંગો કંદોલે સરિત જલ ઉમંગે ઉડવતાં,
મુરંગી પ્રાચીને સલિલ અભિષેકે ખીલવતાં.

નિહાળી આ શોભા પ્રતિકુલ સ્થિતિ ના અરખરે,
પ્રભુ-લીલા આવી અનુકુલ સ્થિતિમાં નવ મળે;
પ્રભુ-મધ્યિયે છે તો નૃપતિ પદવી કાલ મળશે,
અને કલ્પેલી લાં અવનવી ઝીંગે દીલ હરશે.

પરંતુ તે સર્વે જનમયનથી સૌ બની શકે,
તે તો આની તુલ્યે રસિક હર તેથી નવ ખોલે;
ખરે સંતોષાઈ તુજ સરલ વૃત્તિ નિરખતાં,
ખગં મુખે આમાં મુગજલ સમાં રાજ્ય કરતાં.

સહુ આ નિહાળી તુજ હૃદયને શું શ્રમ પડે ? ”
અખોલા ના ખોલે; સ્મિત કરી પ્રિયાનો કર મહે;
“અતિ તાપે મારૂ શિર કંઈ બધા આજ ધરતુ,
હૃદ નિદ્રા થોડી, ઉપવન મંદો પ્રાણુ શરતું.”

પતિવેણો આવાં સુણી મન મહો એ યરધરી,
“અહો કર્તા ! શું તે નિરમિત ધરી આવી જ રહી ? ”
વિરામ્યાં બને લાં કુદરતવીરોને નિરખતાં,
અહું ખોળા માંહિ પતિશિર અને શાન્ત વદી લાં.

“જય જય મૃત્યુ જય ઈશ, પ્રણમું હું આપને,
કે અવિચલ સ્વામી દેહ, ટાળો માન તાપને;
મુજ કર્મપ્રભાવે આજ પતિ-આયુ ખુટીયું,
પાળ્યા તત નિયમે અપાઠ તોએ દીમે તુટીયુ.

નથી અવનિ વિષે બીજી આશ વિના પ્રાણનાથ રે,
નથી કામ કે મોહનો લોભ ધમ્મિહું હું મૌભાઅને;
મુકો અમ્મિમાં જ્ઞેતાં ઈશ હૃદ જન્મ મનુષ્યને,
કે માનં કે નરતાં કામ તેવાં ફળ ધો તમે.

મુજ નાથ શિશુવય માહિં ઉદધિ નિરખ્યો નથી,
પૂર્વમાં માત ને તાતના અર્થુ મંસાઠ જોયો નથી,
અહો મુજ દુર્ભાગી હન્ત કરી મહચારિણી,
હજી મુક્યો વેળુમાં પાય ગતી લાં આ શી કરી ?

મુજ વિમલ હૃદયના નાથ શિક્ષા તે શી આપશે ?
મુકી નિર્દોષ પક્તિમાંહી સ્મરણુ નહોં લાવરો;
રમ્યો સૃષ્ટિ નિયમ જોહ આચર્યું તેવાં કરો,
મુકી વિકટ સિંધુમાં નાથ કસોટી તેની કરો.

તુજ કરુણાસિંધુ ધર્યું નામ કરુણા મુજ પર કરો,
જો સતીત્વ સાચવ્યું શુદ્ધ પતિ મારો ઉગરો.”
સુશુભિમાં પડ્યો કાન્ત મરતકે કર ફેરવ્યા,
દૃષ્ટિ ઉઘી કરી જ્ઞેતાં સહસા ધર્મ લાં દીલ.

દિવ્ય કાન્તિ ગમીરી શી પાસે છે નિજ હસ્તમાં,
વધા ગંભીર વાણીથી “ સતી તુ મુકી દે હવા ”
સદ્ગાની ચોકીને જોયું આશાતાર તુટી ગયા,
(દૈવ તું આખરે રહ્યું યતો નિષ્ફલ સૌ થયા.)

દિવ્ય કાન્તિ નિહાળીને પામી વિસ્મય મુન્દરી,
કર્તવ્ય આ દુતોતું છે, શાને ધર્મે કૃપા કરી ?
કપતા ગાત્ર સૌ તોએ છેલ્લી એ તક ના મુકી,
મુકીને શિવ ત્યાં નીચે હસ્ત જોડી ઉભી રહી.

* * * * *

છતી છતી બાપ એ દમ્યમાની,
ગાતુંબંધી પામી એ પાત્રી સ્વામી,
ગાર્ગી જોવી તર્કશાસ્ત્રે પ્રવીણ,
બાધ્યા જોલે ધર્મે જોવા મુધી.

માગ્યા માગ્યા ચમુ માતા પિતાના,
માગ્યા માગ્યા રાજ્યમુખે મદાના,
માગ્યા પુત્રો બ્રાત્ર ને મુખવૃદ્ધિ,
સાથે પામી સ્વામી આયુષ્યવૃદ્ધિ.

બધું છે હૈયુ લઈથી નેત્રોમા પૂર અશ્રુતુ,
વિજય શુ મલ પામી ? હશે શુ બાન સ્વપ્નતુ,
પ્રેમની જર્મિઓ દાખી સંસારથી નિગ્મ્યો પતિ,
આભારે ઉચ્ચુ ત્યાં જોયુ, “ કર્તા ! આ તુજ શી કૃતિ ? ”

વડોદરા)
તા. ૧૪ નવેમ્બર ૧૯૦૮. |

ઉપા

સત્યનિષા.

“ એડ ડુબી આપણે, એડ પિતા પગિવા ”

—કં. દ. ડા.

આપણા ધર્મગુરુઓએ અને કવિઓએ સમજાવ્યું છે, કે સૃષ્ટિનો સર્જનહાર, આપણો મર્વનો પિતા અને માતા છે, અને આપણે સર્વ હેના બાળકો છીએ : માટે આપણે ભાઈભાઈઓએ માહો માહે “ વિદ્વષ મા કરવો ” એવી વેદની આજ્ઞા છે

આપણા નીતિ બાધનાઓએ નિયમ મ્થાપ્યો છે, કે “ ખરો પુત્ર તો તેહ જે કરે આપથી સવાઈ ” માટે આપણે પિતાને અનુકંપ થલુ જોઈએ એ વાત નિર્વિવાદ છે

પરમ પિતા અતિ મહાન છે તેની બરોબરી કોઈ સૃષ્ટ વસ્તુથી થઈ શકે એ સભ વિત નથી, પણ આપણી નસોમાય હેના રધિર વહે છે, આપણી દૃષ્ટિમા હેના જ તેજ તરવે છે, આપણા અન્તરમા હેનાજ આદેશ ઉગે છે, ત્યારે આપણે સરસાઈની વાત બાજૂ પા મૂકી પિતાને પગલે, પિતાને પડકારે કેમ ન આલીયે ?

પિતા, એ આપણો, સર્વગોચર પ્રભુ છે એના આદેશ વિરુદ્ધ આપણે કંઈ આદરી શકીયે, અને આપણા નિકટ અવાન્તરમા વસનાગ બાણમોનો ડગ રાખી અસત્ય ને અનુસરીયે એ કેલુ ? પિતા કરતા, પામનો વધારે ?

માવતરની આજ્ઞા ઉદ્ધરનાર પુત્ર અધમ મનાય છે—માવતરના માવતર સમાન પરમ શુદ્ધ મહાન ‘ પિતાની આખમા થળી ’ નાખવા તૈયાર થઈએ ત્યારે આપણે તેથીયે અધમ કુલાગાર અને પ્રભુના પવિત્ર નામને કનકિત કરનાર નથી થતા શુ ? અને તેવે વખતે ન્યાયી પિતા આપણને ‘ અઘતમસાવૃત ’ નરકના અધિકારી કરે તો હેમા પણ શુ હેમની પરમ દયામયતા નથી ભામતી ?

ઈસ્વામી જહાજમમા જહાગીરી અમલનો દોર ચાલતો હોય તો પાતના કેવી વેઠવી પડે ? ! સત્યના ઉચ્છેદકને એથીયે વધારે ભારે સજા ધટે !

ત્યારે માનવ બાલોના વર્તન અવસ્થા પિતાના આદેશાનુયાયી, સત્યાનુસારી હોવા જોઈએ, એથીજ પ્રભુ રાજ રહે છે, અને સૃષ્ટિમાં સ્વર્ગ રચી આપે છે

“ સ્વર્ગ નરકના મોઢા મન્ત્રો

મયને તેજ વિગમ્યા સ્વપ્નો ઉડ્યા

પરતો વ્યર્થ ઉકેલ્યાં:

નશ્વર મંડપ મનુનાં ! ”

પરન્તુ સ્વર્ગસમ્પ્રાપ્તિના પથ સુતબં નથી;

તે માટે અનેક કસોટીમાંથી પાર ઉતરવું પડે છે. એક સત્યનિષ્ઠાનું જ બળ હોય તો કશાની દરકાર રહેતી નથી; બધું સરળ થઈ પડે છે,

“ સ્વપ્ને સન્ત સોહન્ત વિકાસે

સુમધુર સદનો સુરનાં ! ”

એવી એ પરમ કરુણાનુની આસીમ કરુણા છે.

દુનિયામાં અવતરતાં, દરેક મનુષ્યો, પ્રભુતા લઇને જ, અવતરે છે; પછીથી પાપના વાયુ લેના વિશુદ્ધ દેહને સંપૂર્ણ છે. અને પછીની તે ઉદ્ધત ઉમ્મઢુંબસ અવસ્થામાં જ વધારે માવધ રહેવાનું છે : કેમકે તે વખતના વાયરા પ્રબલ વેગથી વાય છે, અને સુક્રમાર બાવના બળને હરાવે છે. કાચી ધાતુને તાપી, કસાવીને, સો ટપની, શુદ્ધ કરવાની હોય છે, ત્યારે લેને અગ્નિપરીક્ષામાં ઉતરવું પડે છે. સીતાજીની અગ્નિપરીક્ષા કાણુ વિસરી શક્યું હશે ? તેવી જ રીતે માનવ જીવનને શુદ્ધ અને પ્રભુપર રાખવા માટે અને સંકટોનાં અગ્નિમાંથી પાર ઉતરવું પડે છે, અને તે પછી જ શાશ્વત સુખના સ્વર્ગની સલૂણી ભૂમિના અધિકારી થવાય છે. એમ. સત્ય તેમજ, સુન્દર, શિવ, અને શાશ્વત સુખરૂપ છે.

આમ ‘વિકટ છે પથ’ પ્રભુના દરબારના, સત્યના સનાતન ધામના ; પણ તેટલા માટે લેના અનુશીલનથી ડાગુ યા પાછા હકવું એ તો કાયરતા કહેવાય,

યદ્યપિ શુદ્ધં લોકાવિરુદ્ધં

નાચરણીય નાકરણીયમ્ ॥

એ ઉક્તિ સત્યવીરના મુખમાં નજ જાગે. સત્યાનુયાયીઓને સંકટો અવશ્ય ખમવા પડે છે, અને તે સંકટો પ્રભુના પાઠવ્યા હોય છે. સંકટોની કસોટી ન હોય, તો સર્વ સત્યશીલ કેમ ન કહેવાય ? પછી સત્યનિષ્ઠને અસત્યાનુગામીમાં ફેર રો રહે ? માટે દરેક સત્યનિષ્ઠ સંકટો શાન્તિથી સહવાના છે, પ્રભુનાં પાઠવ્યાં લેને સમજીને ‘શિરસા વચ્ચ’ ગળવાં જોઇએ.

દુનિયાની રજકણના ચેર દિવસાંનુદિવસ ગાઠ, અને ગાઠતર થતા જાય છે, તે ‘પણુ પ્રભુનાજ આદેશથી બાળકનું બળ કસવાને ! ‘ ઇશ્વરી અને આસુરી ’ બન્ને સંપત્તિ ઇશ્વરની જ નિર્મલી છે. એક પણ અવગણવાની નથી; પણ બન્ને તેરશનું આપણું વર્તન જુદા પ્રકારનું રાખવાનું છે.

‘ નિરુપયોગી કશુએ નથી
જનસુખ સારું સર્વ ’ ”

એવી માયા છે, એ મગનમય મહારાજની, અને તેને ઉઠેદેવી યા તેના દાસ થઈ જવું એ બંનેમા બીરુતા છે

પ્રભુએ માનુષાત્મામાં એક પ્રદીપક અંશ મૂકેલો છે એ સ્વતન્ત્રતા, માની ગણાયથી જી ગાગાર્ધ છે. દુનિયા તે પાછળ અનેક માર્ગે તફડે છે એ સત્યાશ હત નહિ, તો માને ગળેથી વિખૂટા કરી, બીજી પવિત્ર સહચરી દેવાશી દેવના દ્વાર દર્શાવનારી પ્રભુના ચરણમા અનેક આશ્રમે ઝાળગાવીને પહોચાડનારી માયા તે શુ કરવા સજ્જત ? એમ, સ્વતન્ત્રતાના અંશો આપણામાં સ્વાભાવિક રીતે નેલા જ હોય છે તેને અંકુરિત કરવામાં આપણા જીવનની સાર્થકતા છે. જૂની રજાઓના ચર વિદારવામાં જ વિહિતતા છે પ્રભુ તે મર્વમાં આપણી હુકે હોય છે જ, જો કે આપણે તેને પ્રત્યક્ષ જોઈ નથી શકતા

એ અજ્ઞાનથી આપણે બીરુ થઈએ છીએ, તથા મંદિના ગૂલામ બનીએ છીએ એ જ એ પ્રભુની અવગણનાના પ્રભાવ ! બળ બધું કેવું લોપ પામે છે ? પરમ પિતાને વિસરી જવાથી જ આપણે કાણજીવી પરિચિત સમાગથી શન્માઈએ છીએ અને મનાતન, ગુહ, માત્વિક, સત્યને અવગણીએ છીએ !

સમાર ખરો, દારણ, કે તે મગનમય પ્રભુનો નિર્મલો છે પણ સત્ય તેથી વધારે માત્રુ, કેમકે તે તે મજનહારનું જ અપરિમેય મંરૂપ છે.

સસારના મૂળ પાયા પણ સાધુ જનોએ મત્ય ઉપર જ મારેલા પણ પેલી સસારના ગર પરતી આશ્વાસન લહરી સંગે, કિનારાની વાલુકાની ગજકણો, તે માયે ઉડતી, અને સસારને લપેટાતી કાલાન્તરે, સત્યના મૂળ પાયા તેણે ઢાંઈ ગયા, અને અદક્ષ થયા તેથી નવીન સસારને, મત્ય વેગળુ ને અઠતુ રહ્યું પરિણામે, ઉપરની જગત લપેટા, ડગમગતી રજા કણના જ પાયા સત્યમૂલક ભાસવા લાગ્યા. પણ સમજદૂ, કે એ ભાસ જ છે સત્ય નથી, કેવલ મિથ્યા જ છે.

ઉપરનું સત્ય સમજવાને ઇતિહાસ આપણી વ્હારે આવે છે, પણ દૃષ્ટિ ત્રીન બેદી, ઉડી અને વિશાળ જોઈશે આજના સસારને પાયે પેલી મિથ્યા રજાણુ જ છે ઉડા ઉતરી, તપાસીએ તો ખરા મૂળ જડે

“ શોધે છે તે, તે પામે છે ”

પણ બધાને એવી દૃષ્ટિ ક્યાથી હોય ? પણ ત્યાં પરમ કૃપાનુ પિતાની કૃપા આવી ઉભી રહે છે અખિલ વિશ્વની ચિન્તા કરનાર વિભુ “ સુમે સુમે ” કાઈ સરકારી અવતાર “ સભાવે છે ’, પરન્તુ, પહેલા તો કઈ કાળનો અન્ધ થઈ રહેલો યુગ આપોના પડળ ખેલવાના, આખો ફાંડનાર કે વિપ આજના સમજ છે, અને તે માટે તેને અવગણે છે,

પણ પડળ ખસ્યાં પછી તો, ત્હેને પૂજનીય ગણે છે. અવતારી પુરુષો પોતાની હયાતીના કાળમાં, કેટલીક વખત પૂજનીય નથી થઈ શક્યા હોતા, એનું કારણ, આ સત્યને આધારે જ હશે. આપણો બ્રાહ્મણ ધર્મ પણ વિરોધી 'યુદ્ધ'ને અવતાર, અને વલ્લભાચાર્યને પૂજનીય માની ચૂક્યો છે.

આમ સત્યાનુયાયીને અવમાનની અવહેલના ખમવી પડે છે; પણ પછીથી ત્હેને ઘટતી પૂજ મળ્યા વિના નથી રહેતી.

હુનિયાના સત્યવીરોને કેવું કેવું ખમવું પડ્યું છે ? તિમિર-તેજનાં યુદ્ધ, કેવાં નિશ્ચિત ચાલતાં હોય છે. દેવાસુરના સંગ્રામ સ્વર્ગદ્વારે પણ સતત ચાલુ હોય છે; અને ત્હેમાં સનાતનતાના અધિકારી સત્ય તેજ દેવને ખમવું જ પડે છે.

સુલેહના પેગામ લાવનાર રાજદૂતોને તામસી સિપાહો પહેલ, વહેલા કેવા કનડતા ? પણ સત્યવીરોની સહનશીલતાથી, પ્રભુપરની શ્રદ્ધા એ જ ત્હેમનું સર્વ સામર્થ્ય હોવાથી, જે સત્ય શુદ્ધતાનું આદર્શ આજ જગત આગળ પ્રકાશમાન છે, જેના ભેગે આપણાં આજનાં જીવન સહેજ પણ પ્રકાશિત છે, તે તે ન હત તો કદી હત ખરાં કે ? કદી નહિ ! સત્યનિષ્ઠા અને કષ્ટાપત્તિ, સાથે જ થોડો કાળ રહે છે; પણ સત્ય સનાતનતા બણી વહે છે અને કષ્ટો અંદીજ ખરી પડે છે.

માટે સાત્યાના દોસ્તો, હરિના લાલો, તમ્હારી સત્ય શુદ્ધતા કસવા માટે આવતા દુઃખોને અવગણતા નહિ, સંકટભણોથી શોષાતા નહિ, પરમ ન્યાયવાનની ન્યાયકારિતાને નિન્દતા નહિ ! અન્તરૂના ખરા ભાવથી ત્હેમને સત્કારજ્ઞે, માથે ચ્હડાવજ્ઞે ! રહામે જ સનાતન સ્વર્ગ છે ! એ મંકશેમાં પણ ઉંડા બેદો હશે જ; એ પ્રભુની સૃષ્ટિ છે અને અવગણનાને પાત્ર નથી, તેમ અર્થશૂન્ય નથી. દુઃખથી ડરતા નહિ. દુઃખને જ બોલાવજ્ઞે ને સત્યને સંધરજ્ઞે ! આવો દુઃખડાં, આવો, આવો ! દુભાવલ દિલના દાઘ રૂઝાવો ! આવો ! કેમકે મહીપતિના મોકડ્યા મહેમાન છો ! અમારે આંગણે આપ સમા અતિથિ ક્યાંથી ? હમારે તમ્હેજ પ્રભુનાં પગલાં ! તમ્હેને સત્કાર્યા પછી જ હમને પરમ શાન્તિ રહેશે ! અસ્તુ.

હે સમ્વિદ્વાનન્દ સ્વરૂપ ! સર્વેશ્વર ! ત્હારા સત્યાશોનાં શ્રદ્ધામાં અને ત્હેના અનુશીલનમાં દુઃખના ડુંગરો હમારા ઉપર વરસે; તથાપિ તે સહન કરવાનું હમને, હમારા બન્ધુ જનોને સામર્થ્ય આપ !

“ અસતો માં સદ્ગમ્ય । ”

‘અરવિન્દ.’

૨૧. રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિના “વસન્તોત્સવ” નું અવલોકન.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૪૬૪ થી.)

ધાર્મિક વિશેષ દૂર ગમી અત્રે એટલું તો કહેવું જોઈએ કે આ માનવ પૂજા તથા અભેદ માનવ પ્રેમ વિરલજનને જ પ્રાપ્ત થાય છે. અને જ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેને સ્વર્ગથી પણ અધિક મુખ મળે છે. અને સિદ્ધ સમયના અન્યોન્ય અભેદ રનેદ પણ આવા મનુષ્યનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે. અને જ્યારે મુખમાં તથા રમણલાલની બાજુ એટલા વર્ણવી બતાવ્યું છે—

કેમજે—

“તેવાં નિષ્કલંક માત્રિક
મરલ ભાવનાં એ સુખન દતાં
તદમાગ બાલ નયને
મ્હને બાલ સ્વર્ગ દેખાતું

પછી આ સમયે રમણલાલ તેવા રનેદ દાનની બિશા માગે છે. અને હવે તો લખ્યોને ત્યાગ જ થવો જોઈએ એમ કહે છે.

મણિહિન્ધુ શા દાય
સુખગાએ ઉઝા કીધા,
મ્મજે તે કીધી લીધા.
અન્દ્રોદયના તેજપાલવ સી,
સિતિજ ઉપરથી ઉડતી
અમૃત ભરી ન્હાની વાદળી સમી,
સૂર્યનાથના મદઅકિરણ સુદાગી
ઉશતી તરતી મૃતિ જેવી,
બાલા ધરતી ઉપરથી ઉપડી,
પટામાં ઢંકેલા સાગી.

આ ચિત્ર કોઈ કુશળ ચિતારા પામે કમવવાં મુક્યું હોય તો ખરેખર આકર્ષક થાય. છતાં રસમને તો આ વર્ણન વધારે આકર્ષક થાય એમ દૂ માત્ર હું.

સ્થળે સ્થળે ઉપમા આપી કાવ્યની ખુબીમાં વધારે કર્યો છે—પ્રથમ મણિ હિન્ધુ જેવા દાય ઉઝા કર્યા કે તરત જ રમણલાલે સુખગાને ઉચ્છેદી લીધી ને જેમ ઉઝે મલતી હોય તેવી જાડમાં ચડવા સાગી, ત્યારે અન્દ્રોદયના તેજ પાલવ જેવી સિતિજ (દિટ્ટિ મર્ચાઇ) ઉપરથી ઉડતી અમૃતથી બરેલી નાની વાદળી હોય તેવી વળી પુનઃ ઉપમા આપે છે કે પ્રભાત દેવીની ચગતી મૃતિ હોય તેવી તે ઉપડી ને પટામાં ઢંકેલા સાગી. અને પટામાં ચૂસતી ચૂસતી ચડે છે ત્યારે વળી વર્ણન કરે છે કે—

ઝઝૂમતા મેઘમડલમાથી
લટકતી સ્વર્ગસરિત શી
સ્નેહસરિતા સુભગા
ઘટા નીચે ઝુનવા લાગી—

મેઘમડળમાથી નીકળીને લટકતી સ્વર્ગગા હોય તેવી સ્નેહનદીમય સુભગા ઝાડની ઘટામા
ઝૂલતી હોય એમ લાગે છે પછી સુભગાની માડીનો છેડા છટી નય છે અને તેની સુખકાન્તિ
મનરીઓમા બહુ દીપે છે

સુહૃદયની અપેક્ષી વૈજયન્તી માલા
મે કુમારી સકેથી લઈ
હૃદય વસનમા સચે,
સુભગાનો મુન્દર તનુહાર
મણે તેમ હૃદયે સ્થાપ્યો

જેમ મોઈ એહી પ મ મિત્રે આપેની વિજય અપે તેવી ચમત્કારક માના સખિ પો
તાના હૃદયમા પ્રેમથી જ ધારણ કરી સે તેની રીતે નમણલાને સુભગાનો શરીર રૂપી હાર
હૃદયે સ્થાપ્યો ખેરી લીધો એટલે સુભગાને હૃદય સરસી દાખી,

હોના સુખનુ સુધાપાન પીધું—દત્તિદીધી વસન્તદાન દેવાયુ—

કુલની પુતળી શી સુભગા
નમણને નમાડવા દેતી—

ઘણી ઘણી સ્ત્રિઓ માનવન્તી થાય છે—અને આ સમય એવો એકાન્તનો છે કે સુભગા
યથેચ્છ રીતે નમણના ને વર્તવા દેતી, પોતાના શરીર ઉપર અનેક કીડનો કરવા દેતી—આ શાન્ત,
તપ્ત પ્રેમથી સ્ત્રી—પુરુષો પૂરું આનન્દમા હોય છે ત્યારે જ અનુભવે છે—તેથી જ જલ્દી છે
કે લાડકડી કુલવેલીને પવન જેમ સ્પર્શે તેમ રમણલાલ સુભગાને અડપલા કર્તો—

પછી તેમના પ્રેમાર્થોગન સમયનો વાર્તાલાપ વણો ઉત્તમ છે અને તે વાર્તાલાપ તેમનો
પ્રેમ પૂર્ણ છે એ સિદ્ધ કરે છે—

“ સખે ! આમને આમ
એકબીજાની કરલતામા
સ્વર્ગે સંચરીએ તો કેવું ? ”

રા નરસિંહરાવ ભોગાનાથે કુસુમમાલામા આવો આશય એક સ્થળે બતાવ્યો છે—સ્ત્રિ-
પુરુષો પ્રેમમા મગ્ન હોય છે ત્યારે આવી ઈચ્છા થાય કે આમને આમ અનન્ત વર્ષો સુધી
રહીએ તો કેવું સાર—સવા ન પડે તો કેવું સાર નહીંતર, કર્તવ્યો જે મનુજશિર પડ્યા છે
તે વિગ્ર રૂપ થશે અને આ પ્રેમમાથી જુદા પડણું પડશે—રા નરસિંહરાવે તો “ કર્તવ્ય અને
વિનાસ ’ નામના કાવ્યમા લખ્યું છે કે બંને આનન્દમગ્ન હોઈએ પણ કર્તવ્યો જે નડ્યા

છે તે ત્યજી જાય તેમ નથી તેથી કર્તવ્ય તો કંવા જ પડશે પરંતુ એક વખત એવો આવશે કે આ કર્તવ્યો લુપ્ત થશે અને અનન્ત સુખમાં વહન કરશું—આ ભાવને લખાવીને કવિ કહે છે કે “સ્વર્ગ ને ર્નેહ શુ જૂના છે ? ત્દમે ર્નેહ માગશે કે સ્વર્ગ ?” આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર “ર્નેહ” જ આપે છે ખરેખર પ્રેમી પુરૂષ સ્વર્ગની પણ દરકાર કરતો નથી.

ત્યાં પછી એક સખીઓનો અવાજ આવવાથી સ્મયવાલ મોરલી બગવવા લાગે છે તે અટકી પડે છે ને સુખમાં નીચે ઉતારી મ્હોર આપે છે—ને તે સખીઓ પાસે જતી નહે છે—

સૌભાગ્યચન્દ્ર મોરની વગાડતો આવે છે સખિમંડળ તેને વધાવે છે—કદમ્બના ફૂલ તેની પાસેથી વે છે—

મન્દ મન્દ પગના ભરતી સુખમાં,
મધુની મોરલી લેવા ચાલી
નયને પરાગમાગ્વતી
અનિનની લક્ષ્મી જતી હોય !

આ ઉપમા બહુ ઉત્તમ છે—સુગંધમય પવનની લક્ષ્મી જેમ જતી હોય તેવી સુખમાં જાય છે—

હવે વિવસુ અને સૌભાગ્યચન્દ્રના મધુર મનાવાય ચાલે છે

મસાગના સુખ દુખ
દેહના સ્પર્શસ્પર્શના નથી
પ્રાણના સ્પર્શસ્પર્શના છે

વિવસુ અને સૌભાગ્યચન્દ્રના દેહ માન જુ. હતા પણ પ્રાણ તો એક જ સન્મય થઈ ગયા હતા. દેહના સ્પર્શથી વિવસુ નુખ ઢોંગવતા ખરે પ્રેમ જામતો નથી પણ જો બંનેના હૃદય એક જ હોય અડોઅડ સ્પર્શો હોય તો જ તે ખરે પ્રેમ છે અને સારે જ સચ્ચિદાનન્દની જડી વરમે છે.

ઉડાં ઉડાં કો તત્ત્વના
દેવમન્દિરે કંઈ દર્શન લેતો હોય,
સૌભાગ્યચન્દ્ર એવો એકદલી હનો.

વિવસુ નમી પડી અને નાથ ! એ શબ્દો બોલી સારે સૌભાગ્યચન્દ્ર પોતાને કૃતકૃત્ય માની કહે છે કે આજે મારું સૌભાગ્ય છે કે આપ માગ પગ નયન પાયરી હસો છો. ત્યારે વિવસુ કહે છે કે માગમાં એવું તે આપે શું હીકું છે કહેશો, આ શબ્દો સાંભળના સૌભાગ્યચન્દ્ર જાણે કોઈ દેવ મન્દીરી દર્શન કરવા ગયો હોય અને એક રસો જોઈ દર્શન કરતો હોય તેવું જ વિવસુ બધી જોઈ રહ્યો. આ ઉપમાથી વિવસુ પ્રતિ મનુષ્યના વિધિ યાદ કરાવી કવિ સૌભાગ્યચન્દ્રને ખરેખરો પ્રેમી બતાવે છે. ત્યાં પછી સૌભાગ્યચન્દ્ર ઉત્તર આપે છે “કે મેં તમારા નેત્રમાં

કરુણાભર્યા કૃપાકટાક્ષ
 નિર્મળા વિલાસવૈભવ
 સિન્ધુ કૌમર્યુ હૃદય
 સ્વર્ગગીત ચુંબતો આત્મ,
 અનન્ત વિશ્વનો માગ,
 મધુર પ્રેમ પ્રભુતા

આટલા વાના દીકા અને આ ભાવ જોવા અને જાણવા તે પણ પરમ ભાગ્યશાળી હોય તેને જ પ્રાપ્ત છે. પ્રેમી હૃદયના આવા ચિત્રો હોય છે.

એ પ્રેમયુગલનાં દર્શન કાજે
 વનનયન શાં કુસુમો
 શેષાઓ ઉપરથી ડોકીઆં કરતાં,
 રહવા આયમતું હતુ,
 શીતળી છાયાઓ સકેલાતી,
 પ્રભાકિરણો ઉષ્ણ થતા
 દિશાઓએ બાધેલા અનિય
 ચર્ચની જતા હતા.

અહીં ભાવારોપણ અવકાર છે. વનની ચીજોમા ભાવનું આરોપણ કરી સમય સૂચનો છે અને જેવી સ્થિતિ નામક નામીકાની છે તેવી જ વન માંહીના પદાર્થોની થઈ છે. પરાણે થઈ પણ તેમ થવાનો ન્યાય છે અને તે ઉક્ત ભાવને લાગુ પડે છે તેથી આ અલંકાર સીદ્ધ થાય છે. પછી સૌભાગ્યચન્દ્ર વિલસુ પાસે પ્રેમ ચાચના કરે છે. અને આત્મદાન તે જ બનેલા લમ થઈ ચુક્યા છે એમ કહે છે અને અખળા વિલસુ કહે છે અમ અખળાનું શું બળ તમારો પ્રેમ કેમ અમે છરવી શકીએ. સૌભાગ્યચન્દ્ર વિલસુને દૈવીક ભાવો માત્ર બિઓમાં જ રહે છે એમ કહી શાન્ત કરે છે ને વખાણે છે. એવામાં કુમારી વિલસુને વાર્તાલાપ કરતાં પ્રસ્ન થાય છે કે સ્વર્ગમાં વૈધવ્ય હોય કે વિધવા. વિવાહનો સ્વાસ. આવી રીતે અવીવાહીત

પ્રેમલક્ષ્મીની વિધવાને
પુનર્લક્ષ્મ સમુ પાપ નથી,
દેહલક્ષ્મીની વિધવાને
પ્રેમલક્ષ્મ સમી મુક્તિ નથી.

દંપતિના હૃદય પ્રેમના લક્ષ્મી જોડાયા હોય તો તેમને પુનર્લક્ષ્મી જરૂર નથી. જેમનું હૃદય એક જ છે અને અબેદ સ્વરૂપ બની એક બીજામાં તન્મય થઈ જાય તો પછી આવા હૃદય વાળી વિધવા થાય તો તેને પુનર્લક્ષ્મ એક મહા પાપ રૂપ છે. પરંતુ જે દંપતી માત્ર દેહના લક્ષ્મી જોડાયા છે એટલે અન્યોન્ય પ્રેમભાવ ઉત્પન્ન થયો નથી તેવી જો વિધવા થાય તો તેને પ્રેમલક્ષ્મ એ મુક્તિ સમાન છે એટલે પ્રેમલક્ષ્મી પુનર્લક્ષ્મી અનાવશ્યકતા સીદ્ધ કરી છે તેથી દેહલક્ષ્મી વિધવાને પણ પુનર્લક્ષ્મી અનાવશ્યકતા વાળા પ્રેમલક્ષ્મી જરૂર છે.

આ ઉપરથી પુનર્લક્ષ્મીની વાત ઉડી જતી લાગે છે પરંતુ તાત્પર્ય એ નીકળે છે કે દેહ-લક્ષ્મીની વિધવાને પ્રેમલક્ષ્મ પ્રાપ્ત કરવા માટે ડોઈ પણ રીતે લક્ષ્મ કરવાની જરૂર છે તેથી તેવી વિધવા પુનર્લક્ષ્મી બ્યારે પ્રેમ લક્ષ્મી થાય છે ત્યાર પછી પુનર્લક્ષ્મ આપોઆપ લય પામી જાય છે.

કવિનો આવો આશય છે. પ્રેમ લક્ષ્મીવાળી સ્ત્રી વિધવા થાય ને તેને તેની ઈચ્છા વિરૂદ્ધ અને કેટલાક સંયોગોથી તેના પૂર્વતા પ્રેમલક્ષ્મીના ભાવો વિસરી નર્ધ અન્ય ઈચ્છા ઉત્પન્ન કરાવાય છે અને તેથી પુનર્લક્ષ્મ થાય છે. આ રીતી પ્રેમ લક્ષ્મીની વિધવાને ત્યાગ્ય છે એ ભાવ ઉત્તમ છે.

વિલસુનું મસ્તક કમલ
સૌભાગ્યચન્દ્રના ઉપા શા હપડે
શુક્રમુખ શું વિરાજતું હતું.

આ રૂપક અલંકાર છે-સૌભાગ્યચન્દ્રની છાતી પ્રભાતનો સમય કહી. તે સમયે શુક્રના તારાનું ચળકતું મુખ હોય તેવું વિલસુ જે ખોળામાં બેઠી છે તેનું મુખ કમળ ચળકતું હતું.

નવલ રસ નીગળતાં ઉર લઈ
પ્રીતમપ્રિય વિપ્રુદાં થયાં.

આવા ભાવો ક્ષણે ક્ષણે જોવામાં આવે છે. પ્રેમી દંપતી બ્યારે જુદાં પડે છે ત્યારે જે અલૌકિક રસ તેમના પ્રેમી હૃદયમાંથી ઢ્રવે છે તે પાછો હૃદયમાં ભરીને પ્રેમી સ્ત્રી પુરુષો જુદાં થાય છે.

સંગીતાસ્ત્રો તને મધુરે આરે
હરિણના જુદા જુદા ઉભરાય,

હે રમણુનાન ! તારા ઉપર તારા માતા પિતાની બહુ મમતા છે અને વિલસુ તો તેમની આખેની ફીકી છે પણ સંસારમા ખીજા કેટલાક માતા પિતાઓ છે તે પોતાના હૃદયમા મેન સાચવી રાખે છે આમ શા માટે સાચવી રાખતા હશે ? માઆપો પોતાના સન્તાનો ઉપર કેમ શુદ્ધ પ્રેમ નહીં રાખતા હોય ? કોઈ બાગમ વધારે વઢાલુ, કોઈ પુત્ર તરફ બહુ જ અપ્રીતિ જે પુત્ર કમાઈ આપતો હોય તે બહુ જ વ્હાતો થાય છે અને ખીજો પુત્ર દુર્ભાગ હોય છે તો તેના તરફ માઆપની ઘણી ઓછી પ્રીતિ થાય છે અને વળી કેટલાક માઆપો તો પુત્રનો જરા વાક હોય છે તે પણ હૃદયમા ધારી જ રાખે છે આવા આવા ઘણા માત પિતાઓ દુનીઅમા હોય છે તે ઘણું ખેદજનક છે એવો ભાવ છે

બાળક પોતાના જીવનનું દર્શન એટલે પોતાનું જીવન કેવું છે તે જોવાનું પોતાના માતા પિતાના નિર્ભળ હૃદયથી દર્શણમા જ રહે છે જેનું માતા પિતાનું હૃદય નિર્ભળ તેનું પોતાનું જીવન થાય છે, જુલે છે

ખરેખર બાળોડુ દેવમંદિર પોતાના માતાપિતાનું મુખ છે અને જેનું માત પિતાનું મુખ નિર્ભળ ઉત્સાહ અને પ્રેમભર્યું હોય છે તેનું જ બાગમ ઉત્સાહ તથા પ્રેમી થાય છે

સ્નેહ-બ્યોતિ બાળકોમા કેમ પ્રગટતો નથી તેનું કાણુ માતા પિતાના હૃદયની નિર્ભળતા ઓઠી હોય છે તે જ છે

પછી સુ પોતાને ઘેર ગયા મધ્યાહને સૂતા સાયકાળ થયો ત્યાંજ વિલસુ ઉઠી રમણુ સૂતો હતો તેને જગાડ્યા તેનો નાનો ભાઈ નયન ચીમટી ભરી જગાડે છે નમણુ જગીને તેને પકડી ચુમ્મે છે નયન મગ્ની ગયો વિલસુ પોતાના ગૃહ બગીચામા કુન વીણતી હતી તે બારીમાથી જોઈ નમણુ બાગમા ગયો પછી સુગભા સુમ્ખીને સૌભાગ્યચન્દ્ર આન્યા આ સમયે નમણુ તથા વિનસુની માતાએ આનતા ને બહુ અમી ગીતે આવશર દીધે

આથમતા સર્વનું તેજ અને ઉગતા ચન્દ્રની ફરતી રેખાઓનું તેજ એક ખીજમા મળીને સન્ધ્યાના તેજમા જલ્દિ કરતા હતા.

મન્ત સમય, અખર,
વમ તના મુખ કમન ગો
વિનામની રેખાઓ ભરેરો
પૂર્ણિમાનો શરીરાગ
પિતૃની પુરાણ વાડીઓમા
અમીપગને પધારતો હતો

આવી રીતે ચન્દ્રોદય વર્ણન ઘણા નસિક બાવોથી કર્યું છે ચન્દ્રનું પૂર્ણન બધી બાગાઓ પછી કરે છે પુષ્પથી વધાવે છે, ઓવારણા લે છે વિનસુએ સૌભાગ્યચન્દ્રને ફૂલ દાર પેરાયો તેમ રમણે સુભગાને ચુમ્ખન લીધું

કુસુમ્પી સાથે નયન પણ પ્રેમવાતો કરે છે. ત્રણે જોડલા ઉપર ચન્દ્ર નિજ કળશ ઢેળતો એટલે યોગ્ય સંયોગ થયો છે એ ભાવ છે. સહુ પ્રેમમાં ધરભણી પાછા વળ્યા. દેવોએ હ્રી-વૃદ્ધિ કીધી:—

મનુજ વિના સકલ જગતે
તેમનાં લક્ષ સ્વીકાર્યાં હતાં.
પ્રાણુકલા નિરખવાનાં નયન
મનુબાલને ક્યાં પ્રભુએ ધીર્યાં છે હજી ?

આ ત્રણે દંપતી અન્યોન્ય પ્રેમમાં લીન થયાં છે સર્વ જગતે કયુલ કયું છે પણ આ દુનીઆના માણસોએ સ્વીકાર્યાં નથી. કારણ કે હજી લોકો એટલા બધા પછાત છે અને અજ્ઞાન છે કે હૃદયનો પ્રેમ-પ્રાણુકલા જોવાને તેમનામાં નેત્ર હજી પ્રભુએ આપ્યાં નથી તેથી હજી લોકો તો આવા સહૃદય પ્રેમ જાણવા સમર્થ થયા નથી. શ્રીજી સમયે પ્રેમી હૃદયો ભોગાં મળતાં ને જીવંત થતાં. વર્ષા સમયે જ્યારે બાળા વાડીએ જતી તેના પિતા હજી હાંકતા ને તે વનદેવી જેવી ઉગતા મોલને આશીષ દેતી—આ બાળા જેતુ આ કાવ્યની પ્રથમ પંક્તિઓમાં વર્ણન છે તેની સાથે અત્રે સંબંધ કરી દાધો છે. તે સુભગા મેઘ જ્યારે સ્પર્શમાં પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકાશી રહે છે ત્યારે વાડીમાં જતી આટકી પડી ઉભી ખતાવી છે. આ સમયે પણ તે રમણલાલની મેરલી સાંભળીને તેની સોડયમાં ભરાઈ ગઈ.

રમણલાલ તેને હૃદય સરસી ચાંપી પૂછે છે કે હે બાળા દશ બાર દિવસમાં તમારા ને વિલસુના પ્રભુમંદિરે બાણુ આવશે એટલે બાળક અવતરશે. ત્યારે સુભગા પૂછે છે પ્રાણુનાથ ! તમારા લગ્ન ક્યારે થશે તે મારે જોવું છે. આ શબ્દો જોડતી સુભગાને સુખ-નથી રમણલાલ આટકાવે છે. અને પ્રેમલગ્ની દંપતી પ્રેમમાં લીન થઈ જાય છે. તે પછી બાર માસ વીતી જાય છે ને પુનઃ વસન્ત આવે છે—અને આ વસન્ત સમયમાં

રસ, માન, આનન્દ.
પ્રેમ, પૂજા વિગેરેમાં
જગત ન્હાવા લાગ્યું.

ભાઈશંકર કુબેરજી શુક્લ.

ત્રિકાલદર્શન.

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૪૭૭ થી.)

પ્રમુખ પછી બોલ્યા કે “હવે માત્ર રાજધાનીનું ધામ, અને રાજની નીમણુક બાકી છે તેટલું જ કાર્ય હવે ત્વરાથી આટોપવું જોઈશે માટે મારી ફરીથી સભાને વિનવતી છે કે કોઈ જૂગોળશાસ્ત્રી ગાંધાનીનું ધામ નિશ્ચિત કરે ” એક બાલશે જાહેર કર્યું કે “એ કામ જૂગોળશાસ્ત્રીનું નથી પણ વૈદિક બ્રાહ્મણનું છે આપણામાં જે મોટા મોટા તીર્થના ધામ છે તેમાંથી જ એકાદ પસંદ કરવું અને તેથી જ દેવતોક પ્રસન્ન થશે.” એક જૂગોળ વેત્તા બોલ્યા કે “તીર્થના ધામ ઉત્તમ છે ખરા પણ તે ચારે મુખ્ય ધામ દેશની ચારે દિશાને છેડે છે તેથી લોકને ધણી અગવડ પડશે, વખત લાગશે, ખર્ચ થશે, કેમકે હવે કાંઈ રેલ્વે નથી, અને આપણે તે કરવી પણ નથી માટે મારી નમ્ર અતિ નમ્ર સૂચના છે કે નકમાના અક્ષાંશ રેખાંશ ગણીને બરોબર મધ્યમિન્દુએ જે ગામ કે નગર આવતું હોય તેમા રાજધાની કરવી ગામ નગર ન હોય તો નવું વસાવવું નવા નાન્યને નવી બાપા, નવી નિપિ, નવી જોડણી, નવી લેખનપદ્ધતિ, નવો પહે વેશ અને નવો આદાર કરવો તેને અનુસરી નવી રાજધાની એ સુધુન્ત ગણાશે, લેખાશે અને દેખાશે ”

એક એન્જિનીયર બોની ઉઠ્યા કે “નવી રાજધાની સ્થાપવા રતા કલકત્તા, મુબઈ, મદ્રાસ, કરાચી એ ચાર ધામમાંથી એક ધામ પ્રસન્ન કરવું વાજબી છે, કેમકે ત્યાં સર્વ મમતો તૈયાર છે નવી રાજધાનીમા નવા મકાન બાંધવા પડશે તેને વખત અને ખર્ચ લાગશે ” એક ધર્માભિમાની ગૃહસ્થે ઉત્તર દીધો કે “આ ઇન્જિનેર માહેમે કલકત્તા, મદ્રાસ, મુબઈને કરાચી તે ચાર ધામ કહ્યા તે ધણુ ધર્મબ્રષ્ટ કામ કર્યું એ ઇન્જિનેરે સ્થાપેના સ્થળને ધામ કેમ કહેવાય ? ચાર ધામ તો માત્ર હરદ્વાર, જગન્નાથપુરી, દારિકા, અને મેતુબધ સમેશ્વર-ક્યા એ ધામની પવિત્રતા અને ક્યા આ ચાર સ્થળની મહિનતા, વળી એ મમતોમા કેટલા માસમદિરાતા ઉપયોગ થયા હશે અને એ નગરોમા પણ કેટલી મામમદિની દુકાનો, તેનો પ્રચાર વગેરે ધ્યાનમા લેઈ નવી જ રાજધાની જોઈએ પરંતુ અક્ષાંશ રેખાંશ તો ઇન્જિનેરે નક્કી કર્યા તે આપણે કેમ કબુલ સંખીશું ? આપણે તો શકુ સામગ્રવડે એક છેડેથી બીજા છેડે પૂર્વ પશ્ચિમ ઉત્તર દક્ષિણ એમ ગણીને મધ્ય સ્થળ નિશ્ચિત કરવું, અને મમતો બાંધવાની જરૂર નથી કેમકે આપણો દેશ ગરમ છે તેમા સર્વ કાર્ય ખુબી હવામા કરવું અને તેથી ક્ષય રોગનો પણ નાશ થશે એમ હાલમા નિશ્ચિત થયું છે ” પ્રમુખે કહ્યું “અક્ષાંશ રેખાંશ તો આપણી અસન જૂગોળ ખગોળ ઇત્યાદિ વિદ્યાઓ જાણનારાએ નિશ્ચિત કર્યા છે, તેમ જ તે લીટીઓ માત્ર કલ્પિત છે, એટલે કોઈ આપણને સ્પર્શદોર લાગશે નહિ” વળી તે લીટીઓનું મૂળ ઉત્તર દ્રુવથી લીધું છે, અને વેદ સમયનું આપણું વાસસ્થાન ઉત્તર દ્રુવમા હતું એમ આપણા પડિતોએ નિશ્ચિત કર્યું છે માટે અક્ષાંશ રેખાંશ પ્રમાણે નવી રાજધાની સ્થાપવા કોઈ પણ જાતનો દોષ નથી.” સૂચના પસાર થઈ કે પ્રમુખે કહ્યું કે હવે સર્વથી મહત્વનું કામ એક સાર્વભૌમ રાજની નીમણુક અને રાજ્યાભિષેકનું રહ્યું તે આદરીશું ”

એક રજપૂત જેવા ગૃહસ્થ બોલ્યા કે “અક્ષાશ રેખાશ, અથવા શકુ સાકળ પ્રમાણે ગણુતા મેવાડનો પ્રદેશ મધ્ય રથગમા આવશે એમ જણાય છે મેવાડમા રાજધાની થાય એટલે રજપૂતમાથી જ રાજની પસંદગી થવી જોઈએ ” એક મરાઠો બોલ્યો કે “ અરુ જોતા મરાઠા લોકમાથી જ રાજ થવો જોઈએ કેમકે રજપૂતો અશીલુયા થઈ ગયા છે, અને મરાઠામા શરત્વ ધણુ છે ” બગાળી ગૃહસ્થે કહ્યું કે “ રજપૂત અને મરાઠામાથી બ્યારે રાજ થશે તો શુ હમે બગાળી લોખિ આટલી બધી મહેનત, જોખમ, કરીને રાજખટપટ મચાવી તેનુ હમને શુ આ ફા મળશે ? હમે તો ધારતા હતા કે બગાળી લોખિ રાજગાદી માટે પ્રથમ હક છે કેમકે વાઇસરોય કલકત્તામા હેતો હતો ” પંજબી લોકમાથી એક ઉડીને બોનવા લાગ્યો કે ‘ રાજગાદી માટે પંજબીમાથી ાઈ પસંદ થવો જોઈએ કેમકે પંજબી જેવા કદાવર, જોરાવર, અને ખુબસૂરત લોખિ આખા હિન્દુસ્થાનના નથી ” મુસલમાનમાથી એક લાખી દાદીવાળો કાજુ ઉભો થઈને બોલ્યો કે ‘ આખા હિન્દુસ્થાન ઉપર સર્વથો હેલ્લુ રાજ મોગનનુ હતુ અને હમે મોગન વચના લજ હયાત હીયે તો તેમાથી ાઈ બાદશાહ સનામતને ગાદીનશીન કર્યો એવી આ ગુનામની અરજ છે ” પારસી, સિધી, અને ગુજરાતી લોખિ મોન રાખી રહ્યા હતા પરંતુ એટનામા એક ગુજરાતી મહેતાજ ખમે ખેસ ધાણુ કરેના બોની ઉઠ્યા કે ‘ પ્રમુખ સાહેબ, અને ગૃહસ્થો ! હુ એમ મહેતાજ છુ . નિશાગમા દતિહાસ લીખતુ છુ દતિહાસનુ સાડે જ્ઞાન ધરાણુ છુ ને પ્રમુખ સાહેબ જાણે છે, રાજધાની માટે બૂગોળનુ જ્ઞાન જોઈએ તેમ રાજગાદી માટે યોગ્ય જનની પસંદગી કરવા માટે દતિહાસનુ જ્ઞાન જોઈએ તે જ્ઞાન મારી પાસે છે, પ્રમુખ મને આજ્ઞા કરો એમ ધારતો હતો તેથી અલ્હાર સુધી બોલો નહિ પણ બ્યારે મને જણાયુ કે ાઈ બોલતુ નથી વાત વધી પડે છે ઝરો યઈ પરતો તો હુ બોનવાની રજ લઉં છુ કે જે આપણે આપણું આર્થત્ન સિદ્ધ કરવુ હોય તો આપણે હાનની કોઈ પણ પ્રગ્નના હમને વિચાર મારી વાગ્યો કેમકે રજપૂતો અશીલુયા છે, મરાઠા પણ ડોળી છે, બગાળી બાયડા છે સિખ નમાલા છે મુસલમાનમાથી શર ગણુ છે—હાનની ાઈ પણ પ્રગ્ન લાય નથી તેમના દતિહાસ તપાસીશુ તો સર્વ પ્રગ્ન . પૂર્વ ધણી બલિષ્ઠ અને સર્વ વાતે યોગ્ય હતી પરંતુ આપણે તો હાનની તેમની સ્થિતિ ઉપર લક્ષ ગણવાનું છે વળી એ પણ જોનાનુ છે કે આપણે રાજ પસંદ કર્યો તે શુ આપણું કર્ત ય છે ? ગજ તો જન્મવા જોઈએ લોકોના બંન યા રાજ કેમ થાય ? હાન આપણે જેને રાજ બનાવીશુ તેને કેવા હમ આપવા તે પણ નિશ્ચિત નુ. જે રાજ જન્મવા જોઈએ એ સિદ્ધાત ખરો છે અને આપણે આર્થત્વ સિદ્ધ નુ છે તો રામચંદ્રજીના વચમાથી હાલ જે હયાત હોય તેને રાજગાદી આપવી મહેતાજને બીજા એક મહેતાજએ અનુમોદન આપીને કહ્યું કે ‘ પ્રથમ તો આપણું રાજબધારણુ કેવુ કરવુ છે તે નિશ્ચય કરો constitutional monarchy, absolute monarchy, republic, કે કયા રૂપનું રાજબધારણુ કરવુ, અને તે પ્રમાણે બધાણુ પાળવાને જે કમૂન થાય તેને રાજગાદી મગે વળી તે વચપરપરા ગણુવી કે કેમ આ બધારણુનો ખરો અભ્યાસ કરવાને આપણામાથી દરેક પ્રાન્તના બે ગૃહ સ્થોને પસંદ કરીને યુરોપ અમેરિકા, જપાન વગેરે રથગોએ મોખ નવા, તેઓ એક વર્ગને અતે પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા કરીને આવે ત્યારે તેમની પરીક્ષા લેવી તેમાથી જે પહેલો આવે તેને રાજ, બીજાને પ્રધાન, ત્રીજાને સેનાધિપતિ એમ નીમણાગે કરવી. ” આ ઉપરતો ધર્મરક્ષા આજ્ઞાય બોલી

ઉઠ્યા કે “હજી પણ તમને વિદેશગમન ઉપર મોહ છે. યુરોપ એમેરિકા જઈ ધર્મબ્રષ્ટ થયું; તેવા ધર્મબ્રષ્ટને રાજ નીમવે, એટલે શું? યથા ગજ તથા પ્રજા, સર્વ પ્રજાને ધર્મ બ્રષ્ટ કરવી છે, એટલે સર્વ પ્રજાને નતિમહિષ્ઠાર કવી પડશે! આવા ધર્મબ્રષ્ટ મહેતાજીને શા માટે બોલવા દો છો!” બ્રાહ્મણોમાથી ઘોષાટ થયો, તેમજ રજપૂત, મરાઠા, મુસલમાન, સિખ સર્વેમા ઘણો ખગાળાટ થયો. રજપૂતે ક્યુ કે “હમને અરીણીયા કેમ કહ્યા, મરાઠાને દેવી કેમ કહ્યા, ખગાળીને બાપલા, શીખને નમાલા, અને મુસલમાનને ચરતલહીન કેમ કહ્યા, સર્વ તરફથી જે એક એક દંડો પડે તો પણ આ તમા! યુગરાતી પંતોજીનું આવી બને’ એકદમ આ પ્રજાઓના લોક આ મહેતાજી તન્દ્ર ધસવા લાગ્યા તે જોઈ યુગરાતી લોક નાસવા લાગ્યા પગ્નુ નાસવું અશક્ય હોવાથી જે થાય તે સહન કરું એમ ધારીને બેસી રહ્યા તુરત જ એક પાગસી ગૃહસ્થ બોલ્યા કે “હું આજની મમાના કામમા હાથ સુધી મૂગો બેઠો હતો પણ જોયું કે હવે બોનવા વગન છુટકો નથી આપણે સર્વે અદર અદર આમ લદી મરીશું તો આગળ કેમ કામ ચાલશે દરેક બબતમાં આપણી પ્રજા ટૂંકી નજર દે છે. દરેકમા પ્રાન્ત, જાત કે નાતું અભિમાન તમે બતાવે છો તો પછી એક પ્રજા કેમ ગણાઈશું અને નાનું કેમ ચાલવો? એ બધી વાત બાળુ ઉપર મૂકો અને મહેતાજીના કહ્યા મુજબ ડોઈ સૂર્યવંશી બોગી કાઢો” પ્રમુખે જાહેર કયું કે “આટલામા જે સૂર્યવંશી હોય તે બોમો થાય” બે ચાર જણા જરા ઊભા થઈ પાછા બેસી ગયા. એકે પ્રશ્ન કર્યો કે સૂર્યવંશી એટલે શું? તેનો ઉત્તર દેવા મહેતાજી બોલ્યા કે “બાપ મગડો અને મા રજપૂત, અથવા બાપ રજપૂત અને મા મરાઠી તે સૂર્યવંશી, અને બાપ રજપૂત ને મા મુસલમાન અથવા મા રજપૂત ને બાપ મુસલમાન તે ચંદ્રવંશી” આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે ડોઈ પણ ગજગાદી માટે ઉભો થયો નહિ. અને અનેક તરફથી વાઘો લેવાયો કે એવા વર્ણમંડળને ગાદી આપ્યાથી આખો પ્રજા વર્ણમંડળ થશે કેમકે યથા રાજ તથા પ્રજા. યોગીક વાનમા એક રોધબોળ કરનાર ગૃહસ્થે એક ન્હાના પાય વપના બાગનન મભા મમજ મૂક્યો અને કહ્યું કે “હું પ્રાચીન રોધબોળ માટે અયોધ્યામા ફરતો હતો ત્યારે અયોધ્યા નગરીમા સન્નિધિનારે આ બાળક અને તેની મા બેઠા હતા મા નિર્ધન હતી, યુવાન હતી, પિતાનો નપોતો નહોતો તેથી બાળકને વેચવા કાઢ્યું હતું, એટલામા તેને પોલીસવાળા પકડી ગયા તેને સન્નિધિ હું કાઢીમા ગયો, દયાથી તે બાળકનું નક્ષત્ર મેં માથે લીધું, જેલમા જતા તેની માએ કહ્યું કે આ બાળક બાવ્યશાળી છે અને અયોધ્યા નગરીમા અમુક સ્થળે ખબર કાઢશે તો એની વશાવળી મળશે, મેં ત્યાં જઈ તપાસ કરી તો એક તાત્રતેજ મળ્યો, તેને સ્વચ્છ કરી તેમાનો લેખ ઉકેલતા જણાયું કે આ બાળક સીધી લીંદીમાં આજથી દશ હજારમી પેઢીએ ગમચદ્રજના વસનો છે, તેનું વશવૃક્ષ સ્પષ્ટ હતું. તેમ જ આ બાળકમા માનસશાસ્ત્ર પ્રમાણે તપાસતા રામચદ્રજના અનેક ગુણ જણાય છે, માટે તેને ગજગાદી આપવી.” પારસી ગૃહસ્થ એકદમ ખુશ થઈને બોલ્યા કે “જુલો આપણને સ્વગર મહેનતે ગમચદ્રજના વસના જ ગાદી વારસ મળ્યાથી તમે બધા રાજ થશો, હવે છેનટની મારી સર્વેને વિનંતી છે” પ્રમુખે તેમને મૂંગા મહેવા નિશાની કરી જાહેર કયું કે—

“હવે આ અયોધ્યાવાસી જેમનું નામ હવે પછી પાડીશું તેમને રાજ કરાવ્યા; જે

રોધખોળ કરનાર ગૃહસ્થે આપણને આ ગગનની બક્ષીસ કરી તેમને તેના પ્રાધવેટ સેક્ટરી નીમ્યા, પારસી ગૃહસ્થમાથી હમાણા જ જે ઉભા થઇને બેસી ગયા તેમને દીવાન, મરાઠામાથી એક નાયબ દિવાન, રજપૂતને સેનાપતિ, સિખને નૌકાધિપતિ, મુસલમાનને નાયબ સેનાપતિ, બંગાળીને વિદ્યાધિકારી, ગુજરાતીને રાજકોશરક્ષક, મારવાડીને નાયબ રાજકોશરક્ષક, કચ્છીને રાજકવિ, કાઠીયાવાડીને રાજજોશી, સિંધીને અધ્યક્ષ, મદ્રાસીને રાજગૌર અને પાલુદીને નગર વૈધ નીમવામા આવે છે ” આ વ્યવસ્થાથી સર્વે પ્રસન્ન થયા, અને હર્ષનાદ શરૂ થયા પછી પ્રમુખે કહ્યું કે હવે રાજજોશીને વિનતી છે કે “તવી રાજધાનીનું ખાતમુહૂર્ત અને રાજને અભિષેકનું મુહૂર્ત નિશ્ચિત કરવું ” એવડાજ નામના રાજજોશી આવ્યા, માથામાથી ટીપણું કાઢ્યું, આગળીએ વેદા ગણ્યા, અને બોલ્યા કે—

“ રાજધિરાજ ! પ્રમુખ મહાનજ ! અને સમાજનો ! ઓતાજનો ! દ્રષ્ટાજનો ! કલ્યાદિ બન્ધુઓ ! જોશી તરીકે મારું કર્તવ્ય છે કે હાનમા કાર્ય બધ ગખવાની આજ્ઞા અને વિનતી કરવી કાણુ કે સિદ્ધચંદ્રના વર્ષમા કાઠ પણુ શુભ કાર્ય થાય નહિ, માત્ર બાળકોના જન્મ થાય તે શિવાય બીજી કાઠ શુભ કાર્ય થાય નહિ ” માટે હવે માત્ર આવતા આવણુ મુધી યોજીશુ તો ઠીક છે, અને જો ત્વરા હોય તો આપતકાવના ધર્મ પ્રમાણે આવતી અમાવાસ્યાનું મુહૂર્ત ઉત્તમ છે. હાનમા આપણે અધાધુધીમા છીએ, એ આપતિ ગણાય અને આપતકાવમા મુહૂર્ત જોવાની જરૂર નથી. જેમ કન્યાકાગ યર્ધ ગયા પછી મુહૂર્ત જોયા વગર જ કન્યાનું લગ્ન થાય છે તેમ આપતકાવમા મુહૂર્ત જોયા વગર ખાત મુહૂર્ત, રાજ્યાભિષેક કરવાને હરમત નથી વળી, રાજધાનીની ગ્યાપના અને રાજ્યાભિષેક એ કાઠ મામાન્ય કાર્ય નથી અસાધ્યરણુ કાર્ય માટે મુહૂર્તની જરૂર નથી એવું પણ શાસ્ત્રવચન છે માટે આજથી પંચ દિવસે અમાવાસ્યાની મધ્ય રાત્રિએ રાજધાનીનું ખાત મુહૂર્ત અને તે પછી ચાગ ઘટિકા પછી નવ્યાભિષેક કરવો ” ના સચના પસાર થઈ કે તુ ત જ આકાશમા એક મોટો વીજળીનો ચમગારો થયો ગળના યર્ધ યોટાક વાંદ થયો રાજકવિ તુરત ઉઠી બોલ્યા કે “ જ્યોતિષ શાસ્ત્ર પ્રમાણે મુહૂર્તનો વાધો છે, મિહસ્થમા શુભ કાર્ય ના થાય આણુ મિહામર્ત્ય યોખ્યા મુહૂર્ત વગર કરજ હીઠ નથી પરંતુ ધર્મિરેચ્છા શી છે તે જીવે ! આ વીજળીના ચમગારો તે ગગને અભિવ ન માટે રોશની યર્ધ, ગળના તે હુલ્લી વાગી, અને વર્ષાદ તે અભિ થયે ! આ સર્વે રચનાને ખાત મુહૂર્ત અને રાજ્યાભિષેક માનીને જ્યોતિષ શાસ્ત્રની અગા થતી અટકાવવી અને કાલથી જ નવા રાજ્યનો આરંભ ગણવો.”

પ્રમુખે જાહેર રૂઠું “ રાજકવિનું કહેલું સર્વમાન્ય છે ! બોતો શ્રી સાર્વ ભામ મહારાજી જે ! ગોવર્ધનવાટકી જે, અંબેભાતકી જે, બહુચરભાતકી જે, હર હર મહાદેવ ! આ મહા ધ્વનિ વચ્ચે સર્વે વેરાતા હતા એટલામા સમામડપના શિખર ઉપર એક મહા તેજોમય સ્વરૂપ પ્રગટ થયું તેનો પ્રકાશ ચારે તરફ ફરી વળ્યો, પ્રકાશ એટલો જળરો હતો કે તેનાથી સર્વે અજાઈ ગયા, આગળ ચાલી શક્યા નહિ, સર્વે સ્તબ્ધ થઈ હવે જોવા લાગ્યા, ફોફોકા, જ એક મહા મદ્ર મંબીઝ આકાશ વાણી યર્ધ સર્વે હાથ જોડી ઉભે જોઈ પ્યાન પૂર્વક સામગતા લાગ્યા, એક તેજોમય સ્વરૂપે ગભીર સ્વરે કહ્યું કે —

“ રે રે ! ભારતવાસી પાર્થિવ જનો ! હજી તમે મોહનિદ્રામાં સૂતા છો ! હજી તમે સત્ય માર્ગ છોડી, ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા ન રાખતા, જ્યોતિષી વગેરે વિમાર્ગ દર્શક લોકથી દોરાઓ છો ! હજી તમે અંધ અદરના કલહ, કનેલ, દેવ, ઈર્ષ્યા, વગેરે દુર્ગુણથી ભરપૂર છો ! તમારા પૂર્વજોના પનાક્રમો ઉપર મિથ્યાભિમાની યર્ષ સ્વમતુલ મેળો છો ! બાવા, જોડણી, ઘિપિ, લીંટી, આહાર, પહેનવેશ, વગેરે નિર્ઝંવ વાનોમા કાળક્ષેપ કરો છો, તેમા એકમત યર્ષ કાવે ક્રાંતા નથી ! દેશ પરદેશ ફરી વિદ્યાકળા શીખનારનો તિરકાર ફરી પરિભ્રમ કરો છો ! સ્ત્રીયોને ઉન્નત ક્રાંતા નથી ! શાળાશિક્ષણનો લાભ કેટલા યોગ પુર્યો લે છે ! તે વળી સ્ત્રીયોની તો વાત જ થી ! તમારી લક્ષ્યપદ્ધતિ કેવી હાથ્યજનક છે ! કેટકેટલા અયોગ્ય જોડાઓ, અયોગ્ય વયે વર્ષો વર્ષો જોડાય છે ! કેટકેટલી બાળ વિધવાઓ દુઃખમ્મત મહે છે ! કેવા કેવા મોટા વિદુરો ન્હાની ન્હાની બાળકીઓ સાથે પાછું છે, અને કેટકેટલી નિર્દોષ વયની બાળ વિધવાઓ આખું આખું દુઃખાવગામા મારે છે ! કેટકેટલા ભેદ છે, કેટલા પ્રાન્ત ભેદ છે ! કેટલી નાતો છે ! કેટલા તક છે ! કેટલા પક્ષ છે ! એન્તા કયા છે ! દુઃખ સ્નેહ કયા છે ! આવી દશામા, આવા અધકારમા, આવા અજ્ઞાનમા તમે સ્વગત્ય કે સ્વતત્ર-નત્ય કેન ચલાવશો ! પ્રમુખ કોણ થાય, નામ કોણ થાય ઇત્યાદિ મહત્વના વિચારોમા ખુદિયી વિચાર ક્રાંતા નથી ! મુ નક સ્વાર્થ, જાત્યાભિમાન, અને ટૂંકી નનગ્ધી દોરાઓ છો ! ખુદિ-શાળી અનુભવી જુદોની આજ્ઞા સુવકો માનતા નથી ! સુવગેમા ખુદિ, ધૈર્ય, દુર્દર્શિત્વ ઇત્યાદિ સદ્ભાવોનો અભાવ છે આવી પ્રજાને સ્વતત્ર-નત્યની યોગ્યતા આવી કેમ ગણાશે ? પૃથ્વીનો ઇતિહાસ જૂનો ! કેઈ પ્રજા તમારા જેવી સ્થિતિમા કોઈ સ્વતત્ર રાજ્ય ચલાવી શકી છે ! તમા ! જેવા જાતિભેદ તમા ! જેવા હાનિકારક ગિનાઈ મિથ્યા કૃત્રિમ બન્ધનો અને નિયંત્રણો આખી પૃથ્વીમા કોઈ પણ દેશમા નથી, તમારી સ્થિતિ જોઈ પીછ પ્રજાઓ તમને હસે છે, તમારો તિ મ્કાર કયો છે ! જે દંત્રેછ પ્રજા તમારી સાથે ઈશ્વરેઆથી જોડાઈ છે તે તમારી દશા જોઈ તમારી સાથે સમભાવ દર્શાવી દુઃખી થાય છે, તમને ઉન્નત ક્રાંતાને ઉત્સુક યર્ષ પ્રચલ કરે છે, તેમા અર્ધર્થથી ઉતાવળા યર્ષ તેને વિવ્રકરી થાઓ જો ! હુ પણ તમાન જેવો જ પાર્થિવ હતો, આજ કેટલાક વર્ષથી ઈશ્વરના માની દિવ્ય ધામમા આ-યો છુ, ત્યાંથી તમારી દશા જોઈ તમારા મિથ્યા દુઃખગ્રહ વિગ્રહ જોઈ શોકાર્ન થયો છુ, કોષિત થયો છુ ! હમણા જ તમે જે વીજળાનો અમકારો જોયો તે તમારી નજવાનીના ખાત મુદ્દત માટે ગેસની નહોતી પન્તુ મ્હારા ક્રોધામિત્રી વ્લાવા હતી, જે ગર્જના સામગ્રી તે ગજની નિમણૂક માટે ફુંકી નાહ નહોતો પરન્તુ તમને શિક્ષા રૂપે વજ્રપાત હતો, અને જે વર્ષાદને તમે નન્યાભિગેક માન્યો તે મ્હાન હલ્લ શોકને લીધે અત્રુપાત હતો, એ અત્રુજને તમને વજ્રપાત અને ક્રોધામિત્રી બચાવ્યા છે ! તમે ઇર્ષ્યા, ક્રોધ, કલહ છોડી ધો, જાતિભેદ તોડી નાખો ! કૃત્રિમ બન્ધનોમાથી મુક્ત થાઓ ! મિથ્યાભિમાનનો ત્યાગ કરો, સ્ત્રીયોને ઉન્નત કરો ! બાળ વિધવાઓને નિર્ઝંક નિયંત્રણમાથી મુક્ત કરો ! દુરદર્શી થાઓ ! સમાનદર્શી થાઓ ! સ્નેહશુદ્ધિ કરો ! ધર્મશુદ્ધિ કરો, કર્તવ્યપરાયણ થાઓ, દેશ પરદેશની વિદ્યાકળા શીખો ! દેશ પરદેશના માનવ વેપારનુ અનુકરણ કરો, નેમની ઝર્ષપદ્ધતિ શીખો ! નિર્ઝંવ બાજ અનુકરણો ન કરતા સત્ય સદ્ગુણોનુ અનુકરણ કરો ! સ્વર્ગતુલ ન મહેતા મર્વશાહી થાઓ અને ત્યારે જ તમારી યોગ્યતા સિદ્ધ થશે અને તમને હક અનાયાસે મળશે. જે દંત્રેજો

તમને છોડીને જતા નહા છે તે તમે ધારો છો તેમ કાઈ દૂર ગયા નથી તમારી સભાનો દ્રાવણ એટલો બધો થયો છે કે તે તેઓએ સાબળ્યો છે, દૂરદર્શક યન્ત્રથી તેમણે તમારી સભાની ચર્ચા જોઈ છે, તમારા નિર્ધિક્ષ વાદ વિવાદ તેમણે Wireless Telegraphy માં રફતે માળખ્યા છે, તેઓએ તેમના બહાણ પાઠ વાળ્યા છે, ક્ષણિકમા તેઓ પાછા આવી પ્હોચશે માટે સર્વ દુઃગ્રહ, નિર્જીવ વિગ્રહ, નિર્ધિક્ષ વિરોધનો ત્યાગ કરો, વિમાર્ગ દર્શક ઉપાયોથી દૂર રહો ! સત્ય માર્ગે ચાલો, મિથ્યા માનુષી ઉપાયોનું અવલંબન ન કરતા સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વરેચ્છાને શરણ ચાઓ ! કર્તવ્યનિષ્ઠ ચાઓ, ધર્મનિષ્ઠ ચાઓ, અહમનિષ્ઠ ચાઓ ! ”

સર્વે જણા આ ગભીર વાણીનું ધ્યાનગ્રસ્ત થઈ શ્રવણ ક્રાંતિ હતા, વાણીબધ થઈ, પ્રકાશ લુપ્ત થયો તેજોમય સ્વરૂપ અતિર્ધાન થયું તુરત જ એક મ્હોટી ગર્જના થઈ અંતે સર્વે સભાજનો એકદમ વેગઈ ગયા, પોત પોતાને ધામે જઈ શાન્ત ચિત્તથી કામે વળગ્યા ”

એ ગર્જના સાંભળી હું તુ ત જાગી જાઉં, આસપાસ દટિ કરી તો હું તો પધારી મા જ હતો, ન માત્ર સ્વપ્ન દીકું હતું, બહાર નજર કે તા જાગ પ્રકાશ થયો હતો, વરસાદના ધાટા આવતા હતા, હું જાઉં જરા વિચાર કર્યો, ચારે તરફ નજર ફેરવી જોયું તો જણાયું કે મર્વ કાર્ય નિત્ય નિયમ પ્રમાણે શાન્તિથી મમાધાનીથી ચાલુ જાય છે

કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ.

*મનન-જ્ઞાન તત્ત્વ-તંત્ર

(Nervous System)

વિશ્વ રચનાનું ચક્રાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને અને તેના ગુણવસ્તુવાળા મહાન પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરવાને મનુષ્યને બુદ્ધિનું ઉચ્ચ સાધન પ્રાપ્ત થયેલું છે. બુદ્ધિ એ મનુષ્યની મોટામાં મોટી શક્તિ છે અને તેને લઇને જ મનુષ્ય અને અન્ય પ્રાણીઓ વચ્ચે મહાન ભેદ ઉત્પન્ન થાય છે. આ શક્તિ વિશ્વ કર્તા પરમેશ્વરે ખાસ મનુષ્યપર મહેત્વની દર્શાવી અર્પા છે એવા પ્રશ્નની માન્યતા આપણે ધણે ઠેકાણે પ્રચલિત જોઈએ છીએ અને તેમ માનવાના મનુષ્યની બુદ્ધિ રચનાને અનુસરીને ઘણા કારણો છે. પોતાના કાર્યો પ્રત્યે પોતા મર્તા તરીકે હોઈ બુદ્ધિ વિગેરે પોતાની ગૂઢ શક્તિઓ પોતા કરતા કાંઈ મહાન કર્તાના મર્યો છે એમ માનવાનું મનુષ્યને સહજ કારણ મળે છે. પરંતુ જેમ જેમ તેનું હૃદય ખીંછ આસપાસની સ્થિતિઓનું વિજ્ઞાન હા. નિરીક્ષણ કરવા તે લાગે છે તેમ તેમ આ ગૂઢ શક્તિની ઉત્પત્તિ વિષે આનું સાદુ સ્પષ્ટીકરણ તેને શ્વિકર થતું નથી.

માત્ર ઓગણીસમી મદીમાં જ ખરે જોતા મનુષ્ય દેહની રચના વિષેનું આપણું જ્ઞાન ગુદ સ્વતંત્ર વૈજ્ઞાનિક અવસ્થાએ પહોંચેલું છે. આ સમયમાં તે જ્ઞાન મનુષ્યજ્ઞાનની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ, સૌથી રસિક અને અગત્યની શાખાનું પદ પામ્યું હતું. આ શારિરિક શાસ્ત્ર (Physiology) પહેલાં વૈદ્યનું જો કે ખામ નહિ પણ એક ઉપયોગી અંગ ગણાતું હતું અને તેનો મુખ્ય સબધ શરીરવ્યવસ્થા વિધાની (Anatomy) સાથે હતો. પણ માત્ર હવણ જ ધીમે ધીમે તેનો અભ્યાસ ધણો કડક અને ગૂઢ બનતો ગયો છે.

મનુષ્ય અને નિર્જીવ વચ્ચેનો ભેદ ઘણા જુના યાગથી મનુષ્યના તર્કનું સ્થાન થઈ પડેલો છે. મનુષ્ય પદાર્થોમાં ગતિ પુનરાત્પત્તિ વિગેરે ખામ ગુણો પ્રથમ દૃષ્ટિએ માનુષ પડે છે જે નિર્જીવમાં જોવામાં આવતા નથી. પ્રથમ, મનુષ્ય ગતિ અને નિર્જીવ ગતિનો ભેદ જણાવેલો ધણો મુશ્કેલ હતો અને તેને જ લઈને, વહેતો ઝ્રો, ચરચરતી, દીવાની જોત, ધ્રુવવંતો પવન પડતો પથ્થર વિગેરેમાં જીવ આરોપતો હતો. આ ભેદની સપૂર્ણ પરીક્ષા કરવી હાન પણ એટલી જ મુશ્કેલ છે. આ બે પ્રદેશોનો મુખ્ય ભેદ એ કહી શકાય કે મનુષ્ય પદાર્થોમાં, એક ચોક્કસ જાતની, અમુક નિયમાતરે ચતારી, અને બાહ્ય દૃષ્ટિએ સ્વયંભૂ ગતિ રહેલી છે, જેમાંનું કાંઈ પણ નિર્જીવ પદાર્થોમાં જોવામાં આવતું નથી. એટલે ગતિ એ જીવની વિશિષ્ટ ક્રિયા છે એમ માની શકાય.

આધુનિક વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસથી માનુષ પડ્યું છે કે જીવનો આ ખાસ ગુણ 'સ્વાસ્થ' કહેવાતા રસાયણિક પદાર્થ સાથે રહેલો છે અને તે પદાર્થ જીવન જોવા ધન-નટ-રસ જેવો છે અને આ વિશિષ્ટ ગુણ આ રસ પદાર્થના પાંચમણમાં મુખ્યત્વે રહેલો છે. વળી આધુ

*આ લેખ સાહિત્ય સભા સમક્ષ તા. ૪ નવેમ્બર ૧૯૦૮ ને રાજ વાચવામાં આવ્યો હતો.

નીક વિજ્ઞાનથી એમ પણ જણાય છે કે જેટલો ભેદ સજીવ અને નિર્જીવ વચ્ચે પહેલા દેખાતો હતો તેટલો હાલની દૃષ્ટિએ જણાતો નથી આ બન્ને પ્રદેશો એક બીજા સાથે ગાઢ જોડા-એના છે. જેને આપણે સજીવ એવો શબ્દ આપીએ છીએ, તેના અંગ્રેજી પ્રચલીત શબ્દ organism નો અક્ષરશઃ અર્થ ઇન્ડ્રિયમય એવો થાય છે એટલે જીવનો આધાર ઇન્ડ્રિયો-પર હોય એવી પાશ્ચાત્ય માન્યતા પહેલા હોવી જોઈએ. પરંતુ હવે ત્યાંના વિદ્વાનો આ શબ્દની જૂન સમજ શક્યા છે અને સજીવ પદાર્થોનું મૂળ એકમ (Unit) ઉપર કહેલા Protoplasm ના કણનું છે એમ તેઓ સર્વ માન્ય તરીકે લેખે છે. અને આ કણને ખૂંડી પુડી તો જુદા જુદા અવયવો અને ઇન્ડ્રિયો હોતી નથી હવે આવા માત્ર કણની અદર કંઈ એવું ખાસ વિશિષ્ટ રૂપ નથી કે જેથી આપણે તેને નિર્જીવ પદાર્થના કણથી ભિન્ન છે એમ માની શકીએ માત્ર કંઈ પણ ખાસ ભેદ હોય તો એટલોજ કે જેને આપણે નિર્જીવ પદાર્થો કહીએ છીએ તેમા જે પરિભ્રમણ થાય છે તેનાથી કાર્બન એકત્ર કરાતો નથી, એટલે પોતાના જેવો જ પ્લાઝમ રસ ઉત્પન્ન કરી શકાતો નથી એટલે જો કે જીવ અને નિર્જીવ મૂળ-પદાર્થોની અતર રચનામા કંઈ પણ ખાસ ફેરફાર નથી પરંતુ પ્લાઝમ નામના “ સજીવ ” કહેવાતા પદાર્થમા એક એની જાતનું પરિભ્રમણ થાય છે કે જેથી બાહ્ય સ્થિતિમા રહેલા “ કાર-બન ” પદાર્થોમાથી પોતા જેવું જ પ્લાઝમ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. આની પદાર્થ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ જો કે બીજા કહેવાતા “ નિર્જીવ ” પદાર્થોમા પણ રહેલી છે જે સાધારણ રીતે “ Catalysis ” (જે ક્રિયા કોઈ જતા પદાર્થોના Fermentation મા ખામ જોવામા આવે છે) તે નામે ઓળખાય છે હવે પ્રોટોપ્લાઝમને પોતાના જેવા જ યોગ્ય પદાર્થને બાહ્ય સ્થિતિમાથી ખેંચી પોતાની પુનરોત્પત્તિ કરવાનો ખાસ ગુણ હોઈ આ અનુકૂળ પરિસ્થિતિને લઈ તે “ સજીવ ” એવી રીતે આપણને જણાયો છે. આટલા ઉપરથી સજીવ નિર્જીવનો ભેદ કેમ મૂકી જાય છે તે હાલનું વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર કેટલેક અંશે ખતાવવા ઈચ્છી શકે છે.

હવે આપણે સજીવના એકમ ઉપરથી વધતી રકમ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ જો ઉપર દર્શાવેલો તરફવટ આપની સમજમા બરોબર હતો તો આપ કહેશો કે જેટલો ભેદ પ્રોટો-પ્લાઝમના એક કણ અને સાવચળ જીવન્ત પ્રાણી વચ્ચે જોવામા આવે છે તેટલો ભેદ સજીવ અને નિર્જીવ પદાર્થો વચ્ચે જોવામા આવતો નથી (આ તો માત્ર ઉપરના સિદ્ધાંતની પુષ્ટિ માટે કહેલું છે) પ્રથમ પ્રોટોપ્લાઝમ કણમા યતો સુધારો એ છે કે તેમા એક ગર્ભકણ (Nucleus) ઉત્પન્ન થાય છે. આ ગર્ભ કણના બે ભાગ થવાથી તેની પુનરોત્પત્તિ થાય છે. આ ગર્ભ કણની આસપાસ રહેલા પ્લાઝમ રસથી તેની ગતિ, પોષણ, અને સ્થિતિને અનુકૂળ રૂપાતર થાય છે આ પ્રમાણે પ્રથમ જીવ સ્થિતિના ઇતિહાસમા કામની વહેંચણી થતી આપણે જોઈએ છીએ, જે નિયમ નાનામા નાનાપદાર્થથી તે મોટામા મોટા જન સમાજના જીવનમા સર્વ વ્યાપી છે

પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેના સજીવ પદાર્થોમા માત્ર વનસ્પતિના ગુણ હતા એમ કહીએ તો આને કારણ કે તેઓમા પોતાના અણુ દેહને એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને લઈ જવાની ગતિ હોતી નથી. અને તેમા પ્લાઝમ-શરીર અને ગર્ભ-શરીર વચ્ચે ખાસ તરફવટ હોતો નથી. આ ક્ષેત્ર પોતાનામા કાર્બન અને પાણીના મિશ્રણથી ઉપજેલા દીવા રસને લઈને ઉદ્ભવેલી

સ્વાભાવીક શોષન શક્તિ વડે નિર્જીવ પદાર્થોને સુસી પોતાના જેવો પ્લાસ્મ બાધી શકતા હતા. હવે પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ સારે જ થઈ શકે કે ન્યારે તેમની પુષ્ટી કરવાને પુરતી વનગ રતિ હોય સારે જ. એટલે કાળે કરીને એવું જ થાય છે કે પુનરોત્પત્તિની શક્તિ એક કણમા એકજ થઈ ગર્ભ કણ ઉત્પન્ન થાય છે. હવે આ ગર્ભકણની આસપાસના પ્લાસ્મ રસની આકૃતિ એવી લાખી પોળી થવી જોઈએ કે જેથી તેને બાહ્ય સ્પર્શથી વિશેષમા વિશેષ ખોરાક મળી શકે એટલે આથી કરી પહેલવેલી ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેને લઈને ગતિને માટે ખાસ અવયવ ઉત્પન્ન થાય છે. જેવો પ્રકાર Rhizopods નામના પ્રથમ પ્રાણીમા દેખાય છે.

હવે આવા કોયા પડતા રસ ઉપર બાહ્ય સ્પર્શિના એટલો બધો ભાર કે ધમ્મે લાગે છે કે સ્વાભાવિક જ તે રસને સાચવનાર પડ થવું જોઈએ અને આ પડમા પેનો દીનો રસ ફેલાવાથી તાત્કાળીક હાથ પગ ને ખોનક મેળવવા કરવા પડે તેને બદલે કાયમના જ રેસાઓ થાય છે અને આવા રેસાઓ પ્રથમના Infusoria નામના પ્રાણીમા માલૂમ પડે છે આ રેસાઓનો ઉપયોગ આ પ્રાણીઓ પાણીમા હલેસાના જેવો કરે છે જેથી તેમને ગતિ મળે છે અને પોતાના ખોરાકને પ્રદેશ વધારી શકે છે હવે દરમ્યાન એવું થવા માટે છે કે માત્ર એક કણના જીવો મનૂહમા રહેતા શીખે છે. પ્રત્યેક કણ પોતાનું ડાબન અનવે છે અને પ્રત્યેક કણ સ્પર્શિના સબધમા આવવા માગે છે એટલે આ કણોના જરૂરની વસ્તુઓવચ્ચે ખરે જોતા ખાલી ખાડો થઈ રહે છે ખોરાકથી ભરપૂર પાણીનો પ્રવાહ સમૂહમા લેવાથી એક જગ્યાનો ભાગ ઉપસી જાય છે અને આ પ્રમાણે શરીર રચનાની ગોડવણુમા પ્રાથમીક ઉદ્ભવ દાખન થાય છે (આ પ્રમાણે માનવાનું ગર્ભની પરીપક્વ થતી સ્થિતિનું નીચીક્ષણ કરવાથી ખની આવે છે.) પાણીની અંદર ગતી કરવાથી શરીરનો આકાર સ્વાભાવિક જ લામો થાય છે, જેનો પ્રત્યક્ષ દાખનો ખોટો અને હોડીયો છે. વારંવાર પાણીમા ગતિ કરવાથી કીડાના શરીર ઉપર વહેતો ધસારો સહન કરવા પડ ઉપર પડ થતા જાય છે અને એ પડ એટલા વધારે થતા જાય છે કે પ્રથમ કુમળા હાડકા થઈ છેવટે કઠણ હાડકાનું રૂપ ધાન્ય કરે છે આ પ્રમાણે સ્વાભાવિક જ એક કણ ઉપરથી માળ્યા સુધી કેવી રીતે ઉત્ક્રાન્તિ થાય છે તેનો સ્વજન પચાવ આવે છે અને આવી જ રીતે અને કઈ પણ હવે વિશેષ મુશ્કેલી શિવાય આપણે આ માળ્યાઓ ઉપરથી મોટા પ્રાણીઓની કેવી રીતે ઉત્ક્રાન્તિ થઈ તે કંપી શકીએ. આ પ્રમાણે સર્પ જાતિ, પક્ષિ જાતિ, અને સસ્તન પ્રાણીઓના મૂળ વડીન માળ્યા છે

આટલે સુધીનું ઉત્ક્રાન્તિનું તત્ત્વ આધુનીક વૈજ્ઞાનીકો તથા અન્ય વિદ્વાનોમા સર્વ માન્ય છે. પણ તેમના ખાસ વિવાદનો વિષય આજના લેખનો ઉદ્દેશ છે. આ વિવાદનું મુખ્ય શાસ્ત્ર મન શાસ્ત્ર (Psychology) છે. કારણ કે આ મન શાસ્ત્રમા ચૈતન્યમય આત્માના સદિ ગધાર્થનો વિશેષ ઉપયોગ કરવામા આવે છે. જેને આત્મા એ નામે બહુશ આપણે ઓળખીએ છીએ તે આધુનીક જીવન શાસ્ત્રાનુસાર માત્ર એક સ્વાભાવિક જોત્ય વસ્તુ છે અને તેટલા માટે મન શાસ્ત્ર જીવ શાસ્ત્રની એક શાખા જ છે, બદલે શારીરિક શાસ્ત્રનો એક ભાગ જ છે આથી કઈ એમ સમજવાનું નથી કે ચૈતન્યનો કોઈ પણ યાત્રિક ગ્યના કે યાત્રિક યુક્તિથી પ્રુક્તાસો થઈ શકે, પરંતુ જે દલીલ આધ્યાત્મિકોથી એવી ખતાવાય છે કે ચૈતન્યની જડમાથી ઉત્પત્તિ

“Complete absence of religion, true Atheism, may be the result of an undernourishing, soul deadening over-culture, but never the effect of crude barbarism. This, in its deepest degradation, always retains the craving for religion with a corresponding faculty for religion, however faint and confusedly this may operate.” Quoted in Ratzell's History of Mankind

ભાવાર્થ—[ધર્મનો પૂર્ણભાવ, ખરું નારિતકપણ, મૂળછેદક અને આત્માને જડ કરી નાખે એવા અતિ અભ્યાસના પરિણામરૂપ હોઈ શકે પણ અપકવ જગલીપણાની અસર રૂપ કોઈ દિવસ હોઈ શકે નહિ] આ જગલીપણુ ઉદામા ઉડી અધમ અવસ્થામાં ધર્મજિજ્ઞાસા તથા ધર્મ માટે અનુકૂળ દ્વિન્દ્રિય, (જે કે તેથી દોષભરેલી અને ગુચવણુભરેલી અસર થાય) સદા રાખે છે “રેટઝેનના મનુષ્ય જાતિનો ઈતિહાસ” નામના પુસ્તકમાં આપેલું અવતરણું. જગનીમાં જગની વોકામાં પણ ધર્મજિજ્ઞાસા હોય છે તે દુનિયાના બધા દેશોના અમ લના વલીઓના વૃત્તાત વાત્ચાથી માલગ પડે છે. આ ધર્મજિજ્ઞાસા ક્યારે થાય છે એ વીશે ઉપર બતાવેની મતવિરૂદ્ધતા ખરેખરી છે કે શાન્દિક છે તેનો નિર્ણય કરવા ધર્મ એટલે શું? ધર્મ કોને હોય? એ સ્પષ્ટ કરવાની આવશ્યકતા છે. સૂત્રમાં ધર્મ એટલે ઈત્યન્ત, નીતિ નિયમના અર્થમાં વપરાયો છે, એટલે મતવિરૂદ્ધતા નથી—ને સૂત્ર સર્વમાન્ય છે. સાધા-ણુ રીતે વ્યવહારમાં ધર્મ (Religion) શબ્દ વાપરવામાં આવે છે તે અર્થ લઈએ તો આ ધર્મજિજ્ઞાસા દરેક મનુષ્યમાં સ્વાભાવિક છે, વેદ અથવા શાસ્ત્રના અધ્યયનની આવશ્યકતા નથી.

જમિનીય ન્યાયમાલામાં ધર્મની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે ‘ચોદનાલક્ષણોડયં ધર્મ’ (પવિત્ર આત્મા જેનું લક્ષણ છે એવો અર્થ તે ધર્મ)—શ્વિરપ્રેરિત [ધર્મ] વાક્યો તે ધર્મ જુદા જુદા દેશોના પન્થો અથવા મતોના અભિપ્રાયોના અર્થમાં ધર્મ શબ્દ સમજવાનો નથી, પણ સર્વમાન્ય અન્ત પ્રેરિત અનિવંચનીય વીરો સહજ લાગણીથી પૂજ્યભાવને લીધે નિકળતા પ્રાર્થના રૂપી ઉદ્દગારો તથા આ શ્રદ્ધિ તથા વ્યવહાર સાથે મનુષ્ય દેહનો તથા આત્મા તથા પરમાત્માનો કેવી તરેહનો સબ્ધ છે વગેરે વિષયોનું તથા આધ્યાત્મિક તથા નૈતિક શકાઓનું, મન તથા યુક્તિનું, સમાધાન થાય એના મત્યો તેજ ખરો ધર્મ છે હર્બર્ટ સ્પેન્સર કહે છે,

“Religion is a great reality and a great truth—nothing less than an essential and indestructible element of human nature.”

(ધર્મ મહાન વસ્તુ અને સત્ય છે, જનપ્રકૃતિના એક આવશ્યક અને અનાશવત અગત્યના ઈત્યન્ત નથી) આ ધર્મની વ્યાખ્યા નથી, પણ ધર્મ એ મનુષ્ય જાતિને આવશ્યકું અગત્ય છે એ સૂચક છે એકસમ્યક્ષર લખે છે

“The only union which can ensure the happiness of man, the union between one's self and God's self, is broken, or at last obscured, by our birth,

and the highest object of our life is to find this bond again, to remain ever conscious of it and to hold fast to it in life and in death. This rediscovery of the eternal union between God and man constitutes true religion among all people — Religion means binding together again”

(મનુષ્ય તથા ઇશ્વરનો સંયોગ, જેથી જ દુક્ત મનુષ્યને સુખ થઈ શકે, તે જન્મવાથી તુટે છે અથવા કંઈ નહિં. તો આચ્છાદિત થાય છે અને આપણી જીવગીતો ઉચ્ચામા ઉચ્ચો હેતુ એ છે કે આ સંબંધ પુનઃ શોધી કાઢવો, સદા તેનું જ્ઞાન રાખવું, અને જન્મ તથા મૃત્યુમાં તેનું દૃઢ અવલમ્બન કરવું. ઇશ્વર તથા મનુષ્ય જાતિ વચ્ચેના અનંત સંયોગની પુનઃ શોધ કરવી એજ સર્વ લોકોમા ખરો ધર્મ મનાય છે. ધર્મ એટલે પુનઃ સંયોગ).

પૂર્વભીમાસાના સૂત્રના અનુસધાનરૂપ-ઉત્તર ભીમાસાનુ (વેદાતનુ) સૂત્ર ‘ અવાતો વ્રહ્મજિજ્ઞાસા ’ યથાર્થ તથા સર્વમાન્ય છે. બ્રહ્મ એટલે પરમાત્મા અથવા અદૃષ્ટ જાણવાની જિજ્ઞાસા વેદ અથવા અન્ય ઇશ્વરપ્રેરિત (Revealed Religion) ધર્મના અર્થો તથા સાત્ત્વ અધ્યયન કર્યા પછી જ થાય છે. જંગલી તથા અજ્ઞાન માણસોને આ જિજ્ઞાસા થવાનો કોઈ કાળે સંભવ નથી. આ સૂત્રની યથાર્થતા વિશે મતવિરોધતા છે નહિં.

દુનિઆના મહાન્ ધર્મો બુદ્ધ, ખ્રીસ્તી, મુસલમાન તથા બ્રાહ્મણ અથવા વેદિક છે, તથા મેક્સમ્યુલરની ગણતરી પ્રમાણે દુનિઆની એકદર વસ્તીનું [દુનિયાના મહાન્ ધર્મો પ્રમાણે ગણતારાં જુદા જુદા ધર્મો પાળનાર મનુષ્યોની સંખ્યા નીચે તથા તેના સિદ્ધાન્તો] પ્રમાણે છે —

અર્થ-ટકા

બુદ્ધ..... ૩૨

ખ્રીસ્તી તથા યાહુદી . ૩૧

મુસલમાન..... ૧૫

બ્રાહ્મણ અથવા વેદિક

ધર્મ પાળનારા..... ૧૪

અન્ય ધર્મ પાળનારા. . ૮

૧૦૦

આ ગણતરી પ્રમાણે બુદ્ધ ધર્મ પાળનારા લોકો સૌથી વધારે છે. આ ગણતરીને આધારે બુદ્ધ તથા ખ્રીસ્તી ધર્મ પાળનારી પ્રજા સરેરાસ રીતે સરખી છે. વેદિક ધર્મ પાળનાર તથા મુસલમાનોની સંખ્યા લગભગ સરખી છે. જરયેસ્તી ધર્મ પાળનારા પારસીઓની સંખ્યા પ્રમાણમાં જુદા છે, અન્ય ધર્મ પાળનારમાં આવી જામ છે.

ઉપર દર્શાવેલા ધર્મોમા પ્રાચીન કયો ધર્મ એ વિશે ધણી તકરારો ધર્મશાસ્ત્રીઓમા ચાલી હતી ને ચાલે છે, પણ એટલું તો સિદ્ધ થઈ ચુક્યું છે કે વેદધર્મ સૌથી જુનો છે ને તેનો જ સમકાલીન જદ અવસ્થાનો તથા મિસર દેશનો (ઇજિપ્શીઅન) ધર્મ છે બુદ્ધ, ખ્રીસ્તી તથા મુસલમાન ધર્મો પાછળથી અસ્તિત્વમા આવ્યા એ પણ નિર્વિવાદ છે

વેદના મત્રોના સમ્રહ, જે બ્રાહ્મણ તથા સહિતાના નામથી ઓળખાય છે તે બધા મત્રો એકી વખત લખાયલા નથી વર્ષોના વર્ષો ચાલ્યા ગયા હશે ત્યારે આટલો સમ્રહ એકઠો થયો હશે બાપા તથા વિચારપરથી પણ અનુમાન થાય છે કે સર્વ મત્રો એક વખતના નથી જુદા જુદા ઋષિઓના નામોના મત્રો છે ને તે બધા સમકાલીન નહિં હતા એ વખત છાપ વાની અથવા લેખનમળાનો જન્મ થયો નહિં હતો ને શરૂશિષ્યપરપરાએ મુખપાઠથી મત્રો શિખવવામા આવતા હતા બ્રાહ્મણ મળથી મત્રોના સમય સુધી સેંકડો વર્ષો વીલા હશે એમ ભાસાપથી અટકળ થાય છે મેકસમ્યુનરના અભિપ્રાય મુજબ વેદના મત્રોનો સમ્રહ વહેલામા વેહેલો ઈ મ પૂ ૧૨૦૦ વર્ષ પર થયો હશે આપણા પૌરાણિક તથા શાસ્ત્રીય મત પ્રમાણે તો વેદ ઇશ્વિરોક્ત છે, અનુષ્ઠકૃત નથી ને અગણિત વર્ષોપર પ્રેરિત થયેલા છે વેદના મત્ર પ્રથમ કયા વર્ષમા રચાયા એ સાબિત કરવું અશક્ય છે મેકમમ્યુનરે જે કાળ સૂચવ્યો છે તે બરાબર નહિં પણ હોય એના કરતા હજારો વર્ષ પહેલા રચાયા હશે એટલું તો સિદ્ધ છે કે મહાભારત તથા રામાયણના કાળ કરતા વેદ જુના છે ઉપનિષદોના કાળ પૂર્વેના વેદો છે એમા પણ શંકા નથી વેદનો ઝાગ નક્કી કરવાનો અહીંયા પ્રયાસ નથી એ તો વિદ્વાન શોધકોનું કામ છે હાલ આ લેખ માટે તો એટલું જ કહેવું બસ છે કે વેદ ધર્મ દુનિયાના અન્ય ધર્મો કરતા સૌથી પુરાતન છે જદ અવસ્થાનો ધર્મ પણ વેદ ધર્મનો મમ કાલીન છે અથવા થોડા વર્ષોનો ફેર છે બુદ્ધ ધર્મ ઈ મ પૂર્વે પાચમી સદીમા અસ્તિત્વમા આ યો એ ધર્મ બ્રાહ્મણ ધર્મના કેટલાક સિદ્ધાન્તો તથા બ્રાહ્મણોએ પોતાને માટે રાખેલા હકા (જેવા કે વેદ અથવા ધર્મગ્રાનનો અધિકાર બ્રાહ્મણોનો જ છે, વગેરે) સામે રચા પવામા આ યો હતો એ વખતમા બ્રાહ્મણ ધર્મ શિથિલ થઈ ગયો હતો ને અસલનો શુદ્ધ ધર્મ નહિં પાળતા બ્રાહ્મણો પોતાના વર્ગ માટે હથે મે મળે તે યોજવામા રોકાયેલા હતા ઝર્મકાઠ તથા મૂર્તિપૂજનમા લીન થઈ ગયા હતા એ શિથિલતાને લીધે ગૌતમ બુદ્ધે વેદ ધર્મને સુધારી નવો બુદ્ધધર્મ રચાધો સર્વ વર્ણો ધર્મ ગ્રાનના અધિકારી છે તથા અહિં સા ઉચ્ચ ધર્મ છે એ સિદ્ધાન્તો સ્થાપિત કર્યા અશોકના વખતમા (એટલે ઈ સ પૂ ત્રીજી સદીમા) એ ધર્મ પૂર્ણ જોસમા હતો ઈ સ પૂ ૧૦૦ વર્ષપર શ્રીમત્ શકરાચાર્ય આ વધતા જતા ધર્મ સામે અસલ બ્રાહ્મણ ધર્મના રહસ્યનું પ્રતિપાદન કરી અદૈતમત્ સ્થાપી બુદ્ધ ધર્મનો પ્ર વાહ રોક્યો ચાડુદી તથા ખ્રીસ્તી ધર્મને બે હજાર વર્ષ ઉપર થઈ ગયા છે મુસલમાન ધર્મને પદરસો વર્ષ થયાં છે ગ્રીક, ઇજિપ્શીઅન, શીનોશીઅન તથા જૈન ધર્મ પણ જુના છે સોક્રેટીસ, પ્લેટો, એરીસ્ટોટલ, જીનો એપીક્યુરસ વગેરે ધર્મચિંતકો ઈ સ પૂ. ચોથા પાચમા શેકમા થઈ ગયા છે ને તેમણે પોતાના મતો સ્થાપ્યા હતા આ સર્વ મહાન ધર્મો જુના છે એમાં શંકા નથી એમા સૌથી જુનો ધર્મ કયો એમા વિશેષ મહત્તા નથી

હવે આપણે એ મહાન્ ધર્મોના અગ્રગણ્ય સિદ્ધાન્ત શું છે તે જોઈએ. ઉપર કહ્યું છે તેમ વેદના કાળમાં પ્રથમ સૂર્ય, અગ્નિ, વરુણ, ઈંદ્ર વગેરે જુદા જુદા [ધર્મના સિદ્ધાન્તો] દેવો માનવામાં આવ્યા હતા. ઘણા દેવ મંડળની કલ્પના દ્વારા નહિ, કારણ કે તેમાં સત્તાવિરોધનો આધ નડવા લાગ્યો. તેથી અંતે એક ઈશ્વર સર્વની અંદર છે એ વિચાર સૂઝ્યો ને વિરાટ સ્વરૂપની કલ્પના થઈ (જુઓ પુરૂષ સૂક્ત-સહસ્રશીર્ષાનો મંત્ર, ઋગ્વેદ) સર્વ સૃષ્ટિનો કર્તા એક ઈશ્વર છે એ કલ્પના વેદના પ્રથમ કાળની નથી. વેદના પાછલા કાળની હશે. વેદ પછીના ઉપનિષદના કાળમાં અનિર્વચનીય બ્રહ્મ, માયા, આત્મા, પરમાત્માની કલ્પના થઈ. સાર પછી સાંખ્ય તથા વેદાન્તના દૈત, અદૈતમતો, પાંતજલ યોગ, નૈયાયિક, તાર્કિક તથા વૈશેષિક મતો થયા.

આ સૃષ્ટિનો પેદા કરનાર એક ઈશ્વર છે ને તે નિરાકાર, નિરંજન, સર્વવ્યાપક, સર્વજ્ઞ તથા સર્વશક્તિમાન છે એ કલ્પના ખ્રીસ્તી, બાહુદી, મુસલમાન, હિંદુ તથા અન્ય પ્રાચીન ધર્મમાં પ્રધાનપણે જોવામાં આવે છે. હિંદુ ધર્મની આ કલ્પના પરમાત્મા અથવા બ્રહ્મની કલ્પના પૂર્વે થઈ. એ કલ્પનાના અનુસંધાન રૂપ કલ્પના એ ઈશ્વર કે ઈશ્વર સૃષ્ટિમાં અવતાર રૂપે પ્રકટ થાય છે ને તેવા અવતારો દરેક ધર્મમાં માનવામાં આવેલા છે.

ઉપર બતાવેલા દુનિઆના મહાન્ સુખ્ય ધર્મોમાંથી અમુક ધર્મના સિદ્ધાન્ત સર્વથી બેઢ છે, દોષ રહિત છે તથા બુદ્ધિનો સર્વ શંકાઓનું સમાધાન કરે એવા છે એ સિદ્ધ કરવું અશક્ય છે. એ બાબત વર્ષોનાં વર્ષો થયાં ધર્મવેત્તાઓમાં વાદ ચાલ્યા કરે છે ને ચાર્યાં કરશે પણ એનો અંત ભાગ્યે આવશે, કારણ કે મનુષ્યની બુદ્ધિ અનંત નથી. ટેનીસન કહે છે. "For all we have power to see is a straight staff bent in a pool" (કારણ આપણી શક્તિ એટલી જ છે કે પાણીના ખાખોટીઆમાં સિદ્ધો દંડ પડ્યો હોય તો પણ વળેશે જોઈએ.) બુદ્ધિ પહોંચી શકે ત્યાં લગણુ બુદ્ધિને ભેસતું શું છે તે સમજી શકાય, પણ કેટલીક વાતો મનુષ્યની મર્યાદિત શક્તિને લીધે બુદ્ધિથી પણ નિર્ણય નહિ થાય એવી હોય ત્યાં બુદ્ધિ શું કરી શકે? એવી શંકાઓના સમાધાન માટે બુદ્ધિ તથા વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર દ્વંત બસ નથી. કંઈ સ્વાભાવની જરૂર છે, કંઈ આધ્યાત્મિક ખીલવણી (વિકાસ) ની (Spiritual developmentની) જરૂર છે, કંઈ મનોનિગ્રહની જરૂર છે, કંઈ શુદ્ધ આચાર તથા કર્મની જરૂર છે, શ્રદ્ધાની જરૂર છે. જે ભાગ્યશાળી મનુષ્યને યોગબળથી, મનોનિગ્રહથી, ધ્યાનથી અથવા ભક્તિથી અનિર્વચનીય અદૃષ્ટ પરમાત્માના દર્શનનો અનુભવ થયો હોય તેને કંઈ શંકા રહેતી નથી, તેની શંકાઓ એની મેજે નષ્ટ થાય છે. ગીતામાં કહ્યું છે:

“મિચતે હૃદયમન્યિ ઈચિન્તે સર્વસંશયાઃ ।

ક્ષીયન્તે चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥”

‘નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિલેખા’ (મોહ નાશ પામ્યો ને સ્મૃતિ-(જ્ઞાન)-પ્રાપ્ત થઈ.) જોની બુદ્ધિ પરિમિત છે તથા જોણે રક્ત પુસ્તકો વાંચીને ધર્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તેની કેટલી શંકા.

oscillates. He in whom the love of repose predominates will accept the first reed, the first philosophy, the first political party he meets—most likely his father's. He gets rest, commodity and reputation, but he shuts 'the door of truth'.

(ઈશ્વર દરેકના મનને સત્ય તથા આરામમાથી ગમે તે પધ્ધતિ કરવાની છુટ આપે છે. મરજીમા આવે તે લો. બને તમને કોઈ દિવસ મળી શકે નહિ. એ સ્થિતિ વચ્ચે લોલક પેઠે મનુષ્ય ઝોલા ખાય છે. આરામ પ્રતિ પ્રેમ જે મનુષ્યમા વધારે બળવાન હોય તે પ્રથમ મળેલો પન્થ, તત્ત્વજ્ઞાન, રાજકીય પક્ષ-ધર્મ કંડી પોતાના પિતાનો, સ્વીકારશે. એવા મનુષ્યને આરામ, સગવડ અને આબરૂ મળે છે પણ એ સાચ દાર બંધ કરે છે). કેટલાને સ્વધર્મ પોતાની બુદ્ધિ તથા મનને રચતો નહિ હોય તોપણ સ્વધર્મ ત્યજી અન્ય ધર્મ સ્વીકારતા વિચાર પડે છે. કેટલાક ઔદિક સ્વાર્થ સાધવા, નિરાસાથી અથવા ભોળપણમા સ્વધર્મ ત્યજી અન્ય ધર્મમા દાખલ થાય છે પણ તેમા બુદ્ધિ સમાધાન રૂપ ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી. કારણ સર્વ ધર્મોના મુખ્ય મતો સિદ્ધાન્તો તથા તત્ત્વો તો સામાન્ય છે. કેટલીક બાબતમાં ભિન્નતા હોય તેથી સ્વધર્મ ત્યાગ કરવો એ ગ્રાહ્ય નથી. અમુક ધર્મોના મતો સર્વમાન્ય તથા સિદ્ધ છે એમ પણ નથી તો દરેક ડાહ્યા પુરૂષે પોતાને અતુકૂળ પડે તે તથા પોતાની બુદ્ધિની શંકાઓનું સમાધાન થાય એ ધર્મનો પરિચલ કરવો એ જ ઉચ્ચ પક્ષ છે. ધર્મ બાબતમાં કેટલી દૃઢ પછી જ્ઞાન તથા બુદ્ધિપૂર્વક શ્રદ્ધાનુ પણ સ્થાન છે. તેટલા જ માટે અંગ્રેજ શ્રી નવલકથાકાર જ્યોર્જ ઇલીયટની 'એડમ બીડ' નામની નવલકથામાં જે વાંચ્યો કહ્યાં છે તે વિચાર કંઠવા યોગ્ય છે ને સત્ય ભરેલા છે —

"Nay, Seth lad, I'm not for laughing at any man's religion. Let them follow their consciences, at all—only I think it 'ad be better if their consciences 'ad let them stay quiet in the church, there 's a deal to be learnt there "

(નહિ, સેથ, છોકરા, હું કોઈ પણ મનુષ્યના ધર્મની હાસી કરવાની તરફેણમાં નથી. તેમને તેમના અન્ત કરણ પ્રમાણે ચાલવા દો એટલે બસ. ક્રમત હું એટલું માનું છું કે તેમના અંત કરણ તેમને દેવલમા મૂળા એસવા દે તો ધણું સારૂ થશે, ત્યાં ધણુ શીખવાનું છે.) એ જ પ્રમાણે મહાન અંગ્રેજ કવિ ટેનીસન 'અકબરનું સ્વપ્ન' એ નામના કાવ્યમાં કહે છે —

" There is light in all,
And light, with more or less of shade, in all
Man-modes of worship "

બાવાર્થ—(સર્વ ધર્મમા અજવાણું—(સત્ય)—છે અને મનુષ્યકૃત પૂજાની સર્વ જાતમા થોડા ધૂણા અધિકારથી આગ્રહિત અજવાણું છે.) એટલે સર્વ ધર્મમાં સત્ય સમાયલું છે એ હાંકે છે

કોઈ પણ ધર્મની નિંદા કરવી એ ત્યાગ્ય થવું જોઈએ પોતાના જન્મ ધર્મ અથવા પોતાને પ્રિય અથવા રૂચિર ધર્મ માટે સ્વાભાવિક લાગણી હોય છે ને પોતાના ધર્મના સિદ્ધાન્તોનું સત્યપણું પ્રતિપાદન કરવાની એક રીતે દરેક મનુષ્યની શરૂ છે. તે છતાં સ્વધર્મનો ખ્યાલ કરતાં અન્ય ધર્મના સિદ્ધાન્તો તરફ હાસીથી કે તિરસ્કાર વૃત્તિથી કોઈ દિવસ જોવું નહિં કહેવત છે કે કોઠે કોઠે બુદ્ધિ છે દરેક ધર્મમાં રહસ્ય રહેલું છે અમુક ધર્મનો અમુક સિદ્ધાન્ત સર્વોપરી તથા સર્વ માન્ય ગણાવવો જોઈએ એ કંપના બુદ્ધિની કસોટીમાંથી પસાર થાય ત્યારે સત્ય કહી શકાય, નહિંતર તો માત્ર પક્ષપાત કહેવાય-કયા ધર્મના સિદ્ધાન્તો શ્રેષ્ઠ છે એનો નિર્ણય સર્વ ધર્મોના પુસ્તકોનો અભ્યાસ કર્યા શિવાય મહાન વિદ્વાન તરવેતાથી પણ થઈ શકે એમ નથી, તો સાધારણ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો, કે જે વ્યવહારમાં પડેલા છે તથા જેને ધર્મનો અભ્યાસ કરવાનો અવકાશ નથી મળતો તે શી રીતે નિર્ણય કરી શકે? તેમણે તો સ્વધર્મ પ્રમાણે માનવું એ જ યુક્ત છે એ જ પ્રમાણે ગીતામાં આખરે શ્રી કૃષ્ણે કહ્યું છે

“ શ્રેયા સ્વધર્મો યિગુણઃ પરમાત્મવિનુષ્ટિતાત્ ।

સ્વધર્મે નિવન શ્રેષ્ઠ પરધર્મો મપાવહ ॥

(પાન્થે ધર્મ સારી રીતે પામવા કરતા પોતાનો ધર્મ શુણ્ઠ વિનાનો હોય તો પણ ઉત્તમ છે પોતાના ધર્મમાં રહી મૃત્યુ પામવું સારૂ પારકો ધર્મ ભય કરનાર છે) જુઓ મૈત્રાચણ બ્રાહ્મણોપનિષદ-૪ પ્રવાસક

સ્વધર્મના મતો જ સત્ય છે, અન્ય ધર્મોના મતો અસત્ય છે એમ માનવું એ ઈશ્વર અથવા પરમાત્મા શક્તિમાં પક્ષપાતનો આરોપ મુકવા જેવું છે ઈશ્વરે [મતાતર રુદ્ધિચ્છુતા] અમુક જ ધર્મ માનનારા લોકોને ખરૂં સત્ય બતાવ્યું ને અન્ય લોકોને અધારામાં રાખ્યા એ કંપના મૂર્ખાઈ તથા લઘુતા નથી બતાવતી? તેટલા જ માટે ગીતાનો સિદ્ધાન્ત બ્રહ્મવિદ્યામંડળે ગ્રાહ્ય કર્યો છે આ મંડળમાં દરેક સભાસદને પોતાનો ધર્મ અથવા પોતે ગ્રાહ્ય કરેલો ધર્મ પાળવાની પૂર્ણ છુટ છે. આ મંડળના ખાસ મતો અથવા સિદ્ધાન્તો છે નહિં દરેક ધર્મોના સિદ્ધાન્તોના રહસ્ય સમજાવવા તથા દરેક ધર્મમાં એક્ય છે એ પ્રચલિત કરવું એ ઉદ્દેશ છે એ મંડળમાં વિચારની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે. એ મંડળનો અમુક ધર્મ છે એ સમજ બુલબરેલી છે કોઈ જનુની ધર્મોધર્મ અમુક વિચારો આ મંડળના નામથી પ્રચલિત કરે તેને માટે મંડળ જવાબદાર નથી. મંડળનો હેતુ બ્રાતૃભાવ ફેલાવવાનો તથા સત્યશોધન છે

ભલો મનુષ્ય ખરી નિષ્ઠાથી ઈશ્વરનું ધ્યાન તથા પૂજન કરે તો ઈશ્વરમાં લીન થઈ

ધ્મિર જેવો થાય છે. શક્તિ જ્ઞાન તથા બુદ્ધિથી ધ્મિર મળી શકતો નથી. કેટલીક વખત આંત-
રાય રૂપ થઈ પડે છે. ધીરો ભક્ત કહે છે તેમ:—

નાત જાતનો નિયમ નથી બાઈ;
કોણ દાનવ કોણ દેવારે,
દાસ ધીરા હરિ ધ્યાન ધરે તો,
હરિજન હરણ જેવારે.

(અપૂર્ણ.)

મુંબાઈ, ગીરગામ
તા. ૧૫ નવેમ્બર
રવિવાર ૧૯૦૮

}

મનમુખરામ કૃષ્ણમુખરામ મહેતા.

ચૌદ દિવસનો ધાર્મિક પ્રવાસ.

ડીસેમ્બર માસમાં નાતાલ આવતાં તાઢ ઘણી સખત પડવા માંડે છે. એવા તાઢના દહાડામાં યાત્રા કરવી, અને તે પણ અમદાવાદ કરતાં શીયાળામાં વધારે થંડા રહેતા પ્રદેશમાં, તે ભાગ્યે જ કોઇને અગાઉથી સૂઝે તેવું છે. માણસ કોઈ પણ કામ કરવાનો પહેલેથી વિચાર કરવા બેસે છે ત્યારે ઘણી વખતે તેમાં રહેલા આનંદની સાથે તે ક્ષણભૂત કરવાની અડચણોનો પણ તેને ખ્યાલ આવે છે, અને મનની અમૂલ્ય વાંછનાઓ તેમ કરવાથી આધી ને આધી જ રહે છે. આવી રીતનો અનુભવ પ્રસ્તુત વિષયના જ ઉદાહરણથી જાહેર કરવામાં વાંધા નથી. આ યાત્રાએ જવાનો વિચાર એકાએક સ્ટુથો, અને તેથી જ સખત ટાઢમાં પણ તે અમલમાં મૂકી શકાયો. લાંબો વિચાર કર્યો હોત તો ભાંગી પડત. ૧૮૦૫ ના ડીસેમ્બરની ૨૮ મી તારીખે અમારૂં અશરદ આદમીનું મંડળ અમદાવાદના આર. એમ. આર. લાઈનવાળા રેશનના ભાગ તરફ જઈ સાંજની પાંચ વાગતાની ગાડીમાં અજમેર જવા ગોઠવાયું. અહીંથી નીકળતાં પહેલાં માત્ર ત્રણેક દહાડા અગાઉ જ વિચાર કરેલો હોવાથી શું શું જોવું, ક્યારે ક્યારે જોવું વગેરે પ્રશ્નોનું જરાબર તો સમાધાન નહિ જ કરી મૂકેલું, પરંતુ આવી બીજી અમારી અનેક વખતની ઢબ પ્રમાણે જુદે જુદે રેશનને ગાડીઓના આવજાના વખત દર્શાવનાર પુસ્તકે લઈ જે કોઈ યોડી વત્તી વ્યવસ્થા નક્કી કરાઈ તે કરી મૂકતા તે જ રીતે આ વખતે પણ કંઈ હતું. એટલે અમારૂં કામ પ્રથમથી જ મ્હેલું તો થયું જ હતું. તે વ્યવસ્થા પ્રમાણે, વર્ણવામાં આવનાર યાત્રાના ૧૫ દહાડા મૂળ ગણેલા, પરંતુ તે રહેજ દુકામાં પહોંચું; તો પણ સાધારણ રીતે અમારી યોજનાને અમે ઘણી સાવચેતીથી વળગી રહેતા અને તેથી આનંદ વિશેષ થતો. અમારા મંડળે પહેલી રાત ટ્રેનમાં મજામાં ને મજામાં જ ગાળી, રસ્તામાં મધ્ય રાત્રિએ એક બહારના માણસે અમારામાં ભારે ખળભળાટ કરી મૂક્યો. મધ્ય રાત્રિનો વખત હોવાથી બધાં બારી બારણાં ચોક્કસ બંધ કરેલાં હતાં; પરંતુ મનુષ્ય મનુષ્યનું મુખ ઘણી વાર ખમી શકતો નથી તે નિયમાનુસાર હો, અથવા ફરજ બળવવામાં કોઈ સખત થઈને પારકાની સગવડ બીલકુલ જોવી જ નહિ એવા કોઈ નિયમથી કોઈક વિચિત્ર માણસે આવીને ગાડીનાં બારણાં બહારથી એટલાં તો ખખડાવી મૂક્યા કે પ્રથમ તો જાણે આકાશનો જ ગગડાટ થતો હોય એવી કાંઈક ઝાંખી થઈ. જગતા સતેલા પણ કોંઈક આલસથી તો કોંઈક રાત્રિનો સમય હોવાથી થાક લેવાની વૃત્તિથી નીરાંતે પડી રહેવાની અમને તો ઘણીએ ઇચ્છા હતી પણ અમારા મેમાન તો કોઈ એવા ધૃષ્ટ આવ્યા હતા કે હવે તો જાણે તે ગાડીનાં બારી ને બારણાં ભાંગી નાંખશે એવો ભય ઉત્પન્ન થાય એટલા જોરથી તે ઠોકવા મંડયા. અમારામાંથી એક જણ ઉઠ્યું, બારી ઉઘાડી, જોયું, તો આ બધા ભગીરથ પ્રયત્ન એક દીકરી તપાસનાર અમલદારના માલૂમ પડ્યા. તેને જરા દબાવ્યો, તે દબાવ્યો; તેથી, કે સારા માણસોનો સંગ જોવાથી, ગમે તેમ પણ તે શાંત પડ્યો અને પછી ડાહી ડાહી વાતો કરવા મંડ્યો. તેના ગયા પછી જોયું તો તે રેશન તે મારવાડ જંકશનનું હતું, અને ત્યાં બધો દેખાવ રાત્રે બપોરે લાગતો હતો. રેશનપર ન નજરે પડે ઝાડ પાન કે ન નજરે પડે કોઈ પણ સારા માણસનું મોં. ગાડી આગળ ચાલી. યોડીક વખત કોંઈક બેચેની રહ્યા બાદ અમારી શાંતિનો ભંગ પાછો સવારે જ થયો. પણ તે શાંતિનો ભંગ થતાં વાર કોઈ નવો જ અનુભવ

બધાંને થયો. અમદાવાદ સ્ટેશનપર સાંજરે જેટલા ત્યારે નહિ જેવી, મીડી તાઢ હતી, પણ સવાર થતાં તાઢ લાગવા માંડી અને ખીઆવર સ્ટેશન આવતાં તાઢ વધારે ખુલી માલૂમ પડી. ખીઆવર સ્ટેશન આવતાં પહેલાં નાની નાની ટેકરીઓ આવવા માંડે છે અને ગાડી ઘણી વખત તે ટેકરીઓની વચમાંથી જાય છે. પણ આ ટેકરીઓ દક્ષિણના ધાટોની મારફ લીસે-તરી વાળી નથી હોતી; સુકી હોય છે, એટલે આંખને એવી સરસ લાગતી નથી. તો પણ થંડકના દહાડા, તેમાં પણ સવારની સુરકીનો સમય, અને સૂર્યનારાયણનો એકાદ મોટી ટેકરીની પાછળથી ડોકીયાં કરવાનો વખત—બધું એકઠું થવાથી આ દેખાવ પણ રમણીય લાગતો હતો. હવે અજમેર આધું નથી એ વિચારથી બધાં સજ્જ થયાં. અજમેર આવ્યું. અહીં બે મુશ્કેલી હતી. પ્રથમ તો તે વખતે સ્ટેશનપર દાકતરની પરીક્ષા થતી હતી. બૈરાંઓની પરીક્ષા એક મઠમ કરવા આવતી હતી. આમાં કાંઈ હરકત પડી નહિ. ખીજી હરકત મુકામ બગબર મેળવવાની હતી. અમને તેડવા આવેલા એક શુજરાતી સ્ટેડી સ્ટેશનપર આવેલા હોવાથી પાસેની જ ભાટીઆ ધર્મશાળા શોધવામાં અમને કાંઈ વાર લાગી નહિ. ત્યાં ગયા અને એક ઠેકાણે અમે અમારો મુકામ નાંખ્યો. ઝંપીને જરા બેઠા કે કોઈ ચોખા આવવા મંડ્યા ને કોઈ ખાદ્યજો આવવા મંડ્યા. કોઈ કહેશે અમે પુષ્કરના ગોર છીએ અને કોઈ કહેશે અમે મથુરા અને કાશી સુધી તમને ખુશીમાં લઈ જઈશું. આમાં કોઈ કેવા તો કોઈ કેવા એમ અનેક પ્રકૃતિના માણસો આવતા જણાયા. અમે તો બધાનું કહેવું સાંભળતા, તેમ ક્યાં વગર ચાલે તેમ નહોતું, પણ કરવાનું અમને રહે તેમ હોવાથી આને ગણકાર્યું નહિ. સવારે આઠ વાગે લાં પહોંચ્યા હતા ને ઠેકાણે પડતાં દશેકનો સુમાર થયો. જમતાં કરતાં ખારેક વાગ્યા. સાર પછી તે જ દહાડે શેહેરમાં જોવા લાયક વસ્તુઓ હુંકમાં જોઈ લેવી એમ વિચાર કરી, ગાડીઓ નક્કી કરી, બધું મંડળ બહાર નીકળ્યું. પ્રથમ દર્ગા અને અદર્ધદીનકી ઝુપડી તરફ ગાડીઓ વાળી. તે જોવા જતાં કાંઈ શેહેરનો પણ ખ્યાલ આવ્યો. અંદરના ભાગમાં શેહેર ઘણું જ ગંદુ અને નળોકડી જેવું લાગ્યું. ઘરો બધાં ગીચોગીચ જોયાં અને આપણને તો બાંધણી પણ બહુ વિચિત્ર લાગે એવી હતી. લાં આગળ ઘરો મુસલમાની મસજીદોના અનુકરણમાં અને ધાબા જેવાં ઘણાં ખરાં જોયાં. લાકડાંનું કામ ઘણું જ એણું જોવામાં આવે છે. ઘરોને નહિ બારી બારણાંની કે નહિ માળ ઝરખાની શોભા અને તેથી સુરત, અમદાવાદ, મુંબઈ જેવાં શેહેરોમાં લાકડાં અને તેના ઉપરનાં કાતરણી કામોની ખૂબીની લાં આશા જ ન રાખવી. થોડીક વારમાં દર્ગામાં જઈ પહોંચ્યા. મુસલમાન લોકોની મસજીદો સાધારણ રીતે હોય છે તેવી જ પણ તેથી કાંઈ ખાસ શોભાવાળી આ મસજીદ છે. એની વચ્ચે મોટા ધુમ્મટ છે અને તેના પર સુવર્ણનાં પતંગથી મઢી દીધેલા કળશો છે. કાતરણી કામ મસીદમાં બહુ જ બારીક જોવામાં આવે છે. સાધારણ રચના તો ખીજી મસીદો જેવી જ છે. પાછળ મોટા ચોક છે તેમાં આરસપહાણના પથ્થર જડી દીધેલા છે. બાદશાહ શાહજહાનના વખતનો એ ચોક છે એમ કહે છે પણ હાલ તો ત્યાં નવા નવા પથ્થર બહુ જોવામાં આવે છે. ચોકની ખીજી બાજુ ચર્ચ બહાર નીકળતાં બે મોટી ડોંગા નજરે પડે છે. માઠ ને એકસોને વીસ મણુ અનાજ માપ એટલી તે મોટી છે. તેની નજીક એક નાની મસીદ, જેને અદર્ધદીનકી ઝુપડી કહે છે તે ખાસ જોવા લાયક છે. તે સ્થલે પ્રથમ બુદ્ધ મૂર્તિઓ હતી પરંતુ કોઈ મુસલમાન રાજના આવેશથી તે બધું સાફ કરાવી તે ઠેકાણે મસીદ

ઉભી કરાવેલી છે આ અઢી દિવસમા કરેલું હોવાથી અદમ્યદીનકી ખુપડી એ નામથી ઝોળ ખાય છે મસ્ત્રિ અદરથી ધણી જ સાદી બાધણી વાળી છે પણ તેને સાત મોટી કમાન છે તેમા પ્રતરણી કામ કાઈ જુદુ જુદુ નજરે પડે છે ત્યાંથી દુક વખતમા પરવારી લઈઅમે પાછા ફર્યા ને રસ્તામા સોનેમઢદિર એવા નામથી ઝોળખાતા એક જૈન મદિર આગળ સઘ ઉતર્યો અજમેરના જ કોઈ શ્રીમત મારવાડીએ એ મદિર બધાવેલું છે અને નામ તેવા ગુણુ પણ કાઈકે તેમા જણાય છે ન્તાશ પડતા પથ્થરોથી રચેલુ હોવાથી દૂરથી સોનેરી રંગની જ ત્યા ઝાખી થાય છે શ્રાવણના સાધારણ દેહેરા જેવુ એ દેહેર છે પણ એમા ખાસ જોવાનું એ છે કે એના ઉપલા માગ પર એ મોટા ઓરડામાં મોડુ સમદરયાન મ્રેલુ છે ત્યા અનેક મૂર્તિઓ પહાડો, હાથીઓ, વિમાનો વગેરેનાં રંગ ભેરગી પૂતળાઓનો મોટા જથ્થો એમ્ડો કરી કથાઓના વૃત્તાંતોના નિખિત ખ્યાન મધ્ય દિટિ આગળ ખડો મ્રેનો જણાય છે ઝો ડો ચારે પાસથી બધ છે પણ તેમા જોવાને મત્ત તખેના હોવાથી બધુ બાબર જોઈ શકાય છે. હવે પડી અમારૂં મળ ગાગીમા બેસીને ગયુ એટલે શેહેરને વિષે કાંઈ જુદો જ અનિપ્રાય બધાયો તજરોદરની બહારનો ભાગ બહુ જ સ્વચ્છ રહેતો જણાયો ત્યાના રતાઓ ધણુ જ સાફ જોવા જેહેર બહારની સ કો તો મુખર્ડ જોવા મોટા રોહે ની સ ખા સારી સંગ્રાને પણ ટક્ક મારે અને ટેટલી વખત તો તેના મ્રત ચી પણ જનર એડી જણાઈ તગત અમે ટેસરખાગ અને આનાસાગ તજાવ આગળ જઈ પહોંચ્યા મ્સરમાગમા ગોઠવણુ બહુ જ સરસ જોવામા આવી હવા ખાવાની વખતે આ ખ લેવાની નાની મે ૧ આ સતી નાની નાની દેવડીઓમા રાખવામા આવી છે અને તે દેવડીઓ આનાસાગરની બાજુ તરફ હોવાથી આખને રમ્મ તથા શીતન પવનની લેહેરોથી શરીરને સુખદાયી નીવ તી હશે અમારે તો વિપરીત જ દશા ભોગવની પડી, કા જુ કે દહાગ ચડીના હતા ખરેખર તે વખતે તો ત્યા ઉમા રેરેતા જરા કટાગો જ આવતો હતો અત્યારે તે ઠંઠાણુનો વિચાર પણ મુખર્ડ થઈ પડે છે બાગમાથી બહાર નીમ્ળી શેહેર બહારની સ મ્થી રેલવે લાઈનની જો મા જ ચક્રને છેવટે પાટા ઝોળગીને સીધી સ કે આગળ ને આગળ ડુગરીઓ ત ૪ ગયા તો અ રે રહેલી પ્રખ્યાત મેયો મેનેજના અમને દર્શન થયા મેયોમલેજ નજરે પ તા ટેજ જનાગ મારા જોવાને ગુજરાત કે એલિન્સ્ટન કોલેજ સાબરે તો તે સ્વાભાવિક જ હતુ નિશાળી આને પોતાની નિશાળ શિવાય બીજી પણ નિશાળ જોતા કોલેજના છોકરાને મઈ પણ બીજી કોલેજનુ મમન જોતા જે આનદ થાય તે જ મને થયો અને અહીં જોવા લાયક બહુ નીક જશે એવી મનમા આશા ઉત્પન્ન થઈ પરતુ તે આશા સફળ થવી મા હાથની વાત નહોતી કોલેજના કપાઉડમા ગાગીઓ ગઈ અને તે વખતે ત્યા રજા હોવાથી સીપાઇઓએ પુરૂપ તેમ જ સ્ત્રી મળ સર્વેને કોલેજનું મકાન ખુશીથી બતા યુ પથ્થર તે ભાગમા ધણુ હોવાથી સરસ પથ્થરો ત્યા હોય તો તેમા કાઈ આશ્ચર્યજનક નથી પણ મોટી પુરતમનયો મોટા હોલો અને બીજુ જે કાઈ સાધારણ મેનેજેમા જોવામા આવે છે તેમાંનું મઈ ત્યા જણાયું નહિ કારણુ કે એ કોલેજ તો નજકુમારોના શિક્ષણને અર્થે છે ત્યા ખુરશી, ટેબલો બોર્ડો (પાટીઆ) એ બહુ ઉત્તમ જાતનું રાખવામા આ યુ હતુ અને મધ્યના હોન (ઓરડા) ની છત પણ તે વખતે સારા સારા ચિત્રોથી રંગી દીપ દુશોભિત કરવામા આવી હતી આ મર્થ સમાપ્ત થયુ કે પાછા ઘેર જતા લગભગ સંધ્યાકાન થયો

યોગ વખતમાં ઘણું જ જોવાનો અમ વિશેષ લાગવાથી અમે ચાહી પી, ખાઈ કરી, સૂતા ને સવાર ક્યારે થશે એમ ખીલકૂલ વિચાર પણ ન રહે એટલામાં તો, પ્રાતઃકાલ યદ્ય ગયસો માલુમ પડ્યો. એ દહાડે સવારે નવ વાગે પુષ્કર જવા વિચાર નક્કી કર્યો હતો. અજ-મેરથી નાહી કરી અમે નવેકને સુમારે ગાડીઓમાં પુષ્કર જવા નીકળ્યા. શીયાળાનો વખત હો તેથી કે વૃક્ષોની રમ્ય ધ્રાત્યોથી, સવારનો વખત હો તેથી કે આસપાસ ડુંગરીઓ હો-વાથી, કે બધાથી હો-તો પણ તે વખતનો અનુભવ કાંઈ આતિ રમણીય દેખાવો જોવામાં ઘણો આનંદનો જ થયો. ડુંગરીની ટોચ પરનો યોડાક ભાગ ગાડીમાંથી ઉતરી ચાલવું પડે છે પણ એ ચાલવું તે ચાલવાનો અમ લેવાનું નહિ પણ ચાલવાની હેજત, ચાલવાનો આનંદ લેવાનું હતું. હરકોઈ સાધારણ મનુષ્યને સ્થિતિા સુંદર ભાગોમાં, તે પણ ડુંગર કે પહાડ પરના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં અને વળી સવારના વખતમાં ચાલવામાં ધીમે ધીમે બધું જોતાં કાંઈ કાંઈ શુદ્ધ વિચારો ઉદ્ભવે તો તેમાં કાંઈ નવલ વિશેષ નથી. એવે ટેકાણે શુદ્ધ હૃદયના માણસોને અને જગવાદના અણુપટતા સિદ્ધાન્તોથી ચૈતન્યહીન નહિ થયલા મનુષ્યોને તો ભાગ્યે જ સર્વવ્યાપી, સર્વશ્રેષ્ઠ, સર્વનિયતા, જગતના કર્તા પરમેશ્વરનું ભાન થયા વગર રહેશે. “ One ounce of intuition is worth a hundred weight of tuition ” એવે સ્થલે એક દાણ, એક મિનિટ પણ મનની ભાવનાઓ શુદ્ધ થઈ, મનપર શાંતિનું સામ્રાજ્ય થયું તો તે મિનિટ, તે દાણ આણુવાને લીધેલો અમ મદ્દન છે. એવી એવી નાની નાની પણ સંજ્ઞા છાપો મનમાંથી કદી ભૂતી શકાશે નહિ. એ અનુભવસિદ્ધ છે. જરા આગળ જતાં આ ટેકરીની ટોચ પરનો દેખાવ નાશ પામે છે અને માનસિક વૃત્તિઓને અતન્નતા અને ઈશ્વરના વિચારોમાંથી દૃષ્ટિબિન્દુ પાછું પુષ્કર તરફ ખેંચે છે. ટેકરી ઉતરી સીધા રસ્તા પર પાછી ગાડીઓ ચાલી એટલે ટુંક વખતમાં અમે પુષ્કર, પવિત્ર પુષ્કરની નજીક જઈ પહોંચ્યા.

પ્રિય વાંચનાર, પવિત્ર વગેરે ધાર્મિક ભાવનાઓ વાળા અથવા શ્રદ્ધાસૂચક શબ્દો અને વાક્યો હવે પછી આવે તો તે વિષે ઉસ્કેરઈ ન જતાં, અથવા તો માત્ર સ્વાનુભવસિદ્ધ વાત ન હોવાથી નાસ્તિક ન થતાં, શ્રદ્ધાળુપણા તરફ પ્રેમ રાખવો એ જ તાઈ કર્તવ્ય છે. દુની-આમાં ઘણી વખતે એવું બને છે કે કાંઈક ભાવનાઓ કોઈને ઉદ્ભવે તો કોઈને ન એ ઉદ્ભવે, એટલું જ નહિ પણ કોઈની ઘણી જ શ્રદ્ધાની વાતો પર ખીજને તિરસ્કાર સુધાં આવે તો પણ સદિષ્ટ્યતા ગુણ તો હમેશ પોપણ અને વર્ધન કરવા જ લાયક છે. સદિષ્ટ્યતા તે બે જાતની હોઈ શકે. એક નીરસ છે અને બીજી જાતના જગવાદોની સાથે હોય એવી, અને ખીજમાં ધાર્મિકપણાનો અંશ વિશેષ હોય છે. પ્રથમ પ્રમાણે માત્ર કોઈના મત વિષે ખાસ તિરસ્કાર ન બતાવવો એજ સદૃશ્ય છે: પણ ખીજ પ્રમાણે મોટું મન રાખવું, ખી-જના મતોમાં પણ કાંઈક સત્ય હશે માટે તેમની રિયતિમાં મૂકાઈ તે પ્રમાણે તેમના મતમાં સત્યાંશ છે કે નહિ તે જોવાનો પ્રયાસ કરવો એ. અંગ્રેજ કેળવણીના પરિણામે કહો અથવા તો અદ્યપચાનના ઉછાળાઓથી કહો ગમે તેમ કહો પણ આપણા જૂના વિચારો, જૂનો ધર્મ, મૂર્તિપૂજન, ખાલજી ગોરા, તીર્થ સ્થાનો વગેરે વગેરે પર અદ્યપચાનસંતુષ્ટ નરોને કાંઈક વિચિત્ર તિરસ્કાર આવી જાય છે. પરંતુ સત્ય તે તો સત્ય જ છે. મૂર્તિપૂજન ગ્રાહ્ય છે કે ત્યાગ્ય છે, તીર્થસ્થલોમાં પવિત્રતા છે કે નહિ વગેરે પ્રશ્નોનું નિરાકરણ આહી કરવા પ્રયોજન કે અવકાશ નથી.

એટલે તો માત્ર એટલું જ સ્પષ્ટ રીતે લખવાનું છે કે પરદેશની ધાર્મિક સંસ્થાઓ કે સમાજો, અને ધાર્મિક વિચારોના અનુકરણ કરી સ્વદેશના આચાર વિચાર ને બાવનાઓને હસી કાઢી તેમાં કાંઈ સત્ય છે જ નહિ એમ સાબીત કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં, સર્વદા, કહેવાતા સુધારાનો ધ્વનિ કરવા જતાં અનેક જાતના ખરા સુધારવા લાયક અને ત્યાજ્ય વિચારોનો બમણો પ્રતિધ્વનિ થવાનો સંભવ બહુ જાણ્યો રહે છે. “સ્વર્ધર્મે નિષર્ધન શ્રેયઃ” એ વાક્ય હિંદુ, મસલમાન, ક્રિશ્ચિયન સર્વ ધર્મોને વિશે લાગુ પડે તેવું છે. તો ગમે તેવા નવા નવા ધર્મમત પંથો ઉભા થવાથી અનેક હાનિકારક વાતો નજરે પડે છે એ અનિષ્ટ જ છે. ધર્મમાં ઘણી વાતો અધિકાર પરત્વે છે અને ધાર્મિક બાવનાઓમાં પણ કમ છે. પગથીઆં ધીમે ધીમે ચડવાનાં છે. તેમાં વળી કયું પગથીઉં ઉચું ને કયું નીચું તે વાત તકરારની હોવાથી ઉત્તમ માર્ગ તો એ જ છે કે શ્રદ્ધાનાં બીજ જોમ અને તેમ રોપાયલાં જ રહેવા દેવાં. અશ્રદ્ધાથી જડમગ્નની પાપમાલી છે. શ્રદ્ધા એ જ જીવનનો આધાર છે; અને તે ગમે તે જાતની હોય તો પણ સત્ય હોય એટલે ટોંગ વગરની હોય તો ઘટ જ છે. “મઘ્યા ધરધાનશ્ચ સંઘયાત્મા વિનશ્યતિ.” માટે તીર્થસ્થાનોમાં રહેલો પવિત્રતાનો અંશ કાંઈ બ્યક્તિઓને ન માલુમ પડે તો તે અનુભવ પોતાની પાસે જ રાખવામાં શ્રેય છે એમ જાણવું. કાશી જઈ આવી ગંગાસ્નાન કરી ગંગાને નિંદવી અને કહેવું કે ત્યાં તો ગંદા પાણીથી શરીર ઉલટું અસ્વચ્છ થાય છે એ ઉદ્ધતાઈ નહિ તો બીજું કશું જ નહિ; લોકોનો મોટો ભાગ તો એને ઉદ્ધતાઈ જ ગણ્યો. ખાસ કરીને યુવકવર્ગે અને માત્ર પાશ્ચાત્ય જ્ઞાનના ચસમાથી બધું નિરીક્ષણ કરનાર મનુષ્યે અભિપ્રાય બહુ જ સાવચેતીથી દર્શાવવાનો છે.

હવે આપણું વર્ણન આગળ ચલાવીશું તો એ પવિત્ર ધામમાં પહોંચ્યાનો વખત આવી પહોંચ્યો. પુષ્કર ઘણું જ પ્રાચીન સ્થાન છે. તળાવ બહુ મોટું છે. તેમાં જતાં પગથીઆંની મોટી દાર ઉતરવી પડે છે. બ્રાહ્મણોના, મુખ્યત્વે દરીને તીર્થના બ્રાહ્મણોના રીવાજ પ્રમાણે તેઓ ત્યાં દાખલ થતાં જ ચોપડાઓ લાવી નામો પૂછવા માંડે છે. એ પ્રશ્નો એટલે સુધી પૂછે છે કે હરકોઈની સહિષ્ણુતા જતી રહે. અમારા મંડળમાં શરીરે ઘણા સૂકા અને વયોવૃદ્ધ એક ગૃહસ્થ હતા તેમનો તો પિત્તો જ ખસી ગયો. સૂકા માણસો ઓઠકણા વધારે હોય છે એમ ઘણાં જાણતા હતાં. આ ભાઈ એક બીચારા બ્રાહ્મણ પર એટલા તો કોપી ગયા અને એવા તો ગાજી ઉડ્યા કે ત્યાંના માણસો પર તેથી એવી જ કાંઈ અસર થઈ કે ‘આ તો યાત્રા કરવા નથી આવ્યા વેશ કરવા આવ્યા છે’ એવું તેઓ ગણ્યું ગણવા મંડ્યા. ગુરૂસે થવાના આવા અનેક પ્રસંગો આવે છે છતાં એટલું તો નક્કી જ છે કે ગોર મહારાજનેની મદદથી જોવાનું ને દર્શન કરવાનું કામ ઘણું સરલ થઈ પડે છે. અગ્રેજ લોકો પણ નવા દેશો, નવા સુલકો, કે નવાં શહેરો જોવા જાય છે ત્યારે સાથે ભોભીઆઓ રાખે છે. પણ તે રીત તો આપણને ઘણી મોંઘી પડે. આપણી જુની રીતમાં સાદાઈ વધારે રહે છે અને બ્રાહ્મણો દંશજી કરાવવા અને બીજું બધું બતાવવા જે શ્રમ લે છે તેના પ્રમાણમાં તેઓને જે કાંઈ દક્ષિણા રૂપે બદલામાં લોકો આપે છે તે બહુ નથી હોતું. આવા આવા વિચારો કરતાં પગથીઆં ઉતરીને પાણી પાસે આવી પહોંચતાં વાર ન લાગી. તે વખત ચીયાજાનો હોવાથી પ્રાણીમાં પેસતાં જીવ ચાલે તેમ તો નહોતું તો પણ માણસ બાવનામય થાય છે ત્યારે આવું દુષ્કરપણું.

નાશ પામે છે તે બ્રૂ પ્રમાણે સર્વ મંડળે સ્નાન કર્યું. પરિણામે સંતોષ જ થયો. પાણીમાં મગર ધણા હોય છે એમ સાંના લોકો કહેતા હતા અને તેટલા માટે નહાતી વખતે બચાવ કરવા લાકડી લઈ અંદર માણસો ઉભા રહે છે. તેથી કાંઈ હરકત પડી નહિ. તળાવની સામે ધણા લાંબા પ્રદેશ મુધી ખુલ્લું મેદાન અને પછી ચારે તરફ ડુંગરીઓ હોવાથી દેખાવ બમ્બ લાગતો હતો. એ બમ્બતાની સાથે જ ઇશ્વરના મહત્ત્વ વિષે ભાગ્યે જ વિચાર આવ્યા વગર રહે. ત્યાર પછી દર્શન કર્યા બાદ પાછા ફરવાનો વખત થવા આવ્યો. દેહેરાંઓનું વર્ણન આપવામાં લંબાણ નિરૂપયોગી થશે એમ માની તેમાં કાંઈ વિશેષ ધાર્યું નથી. કારણ કે તેમની 'બાંધણી ધણી ખરી સરખી જ જોવામાં આવે છે. તો પણ કહેવું જોઈએ કે સાંના બ્રહ્માના દેહેરાંનો દેખાવ દૂરથી મસીદને વધારે મળતો આવતો હતો. સાંના લોકોને એવાં મકાનોતો ખાસ પ્રેમ જણાય છે. સાં કાંઈ કાંઈ ઢોંગી બીખારીઓ માલુમ પડ્યા. કેટલાક તો ખાસ દયા ઉત્પન્ન કરાવવા ખાતર પોતાના પેટ પર મોટો પરચર મૂકી અથવા બીજી રીતે કાપાને કપ આપી બીખ માંગતા. આવા માણસો તરફ તો તિરસ્કાર જ ઉત્પન્ન થાય. તો પણ દયાનો દુરૂપયોગ થાય એ નક્કી હોય છતાં દ્યાર્દ મનુષ્યોને એટલું તો માલુમ પડે જ છે કે એવા બીખારી વસ્તુતઃ દરિદ્ર ખરા જ. ખાવા પીવાનાં તેમનાં સાધનોની તંગી વિષે કોઈને શક રહે તેવું નથી. તેવા લોકો તિરસ્કાર પામે તો પણ દયાના પાત્ર તો હમેશ રહેવાના જ, કારણ કે હિંદુસ્થાનમાં હજી અનાયાશ્રમે અને એવા નિરૂપયોગીઓને માટે ઉદ્યોગશાલાઓની ખોટી ખામી છે. તે પૂરી પાડવામાં આવે તો પછી બીખ માંગવી એ એક ગુન્હો ગણી તેને માટે શિક્ષા કરવી કાંઈ યોગ્ય ગણાય અથવા કાચદાથી શિક્ષા ન કરાય તો પણ લોકમતથી તેમને ધિક્કારી તો ખુશીથી કદાચ જ. તીર્થસ્થલોમાં અશ્રદ્ધાનું બીજા રોપાવાનું એક બીજું પણ સખળ કારણ હોય છે અને તે બ્રાહ્મણોનો જુલમ છે. એ તો હાલના વખતમાં સર્વવિદિત છે કે બ્રાહ્મણોનું બ્રહ્મતેજ ને તેમની વિદ્યા નાશ પામી ગયાં છે; સાપ ગયા ને લીસોટા રહ્યા. સંસ્કૃત ભાષાના સાધારણ જ્ઞાન વગર પણ આવા લોકો બીજા જાણે તદ્દન મૂર્ખજ ન હોય તેમ તેમને છેતરી તીર્થ પર જુલમ ગુન્નરે છે. પ્રાચીન કાળમાં આવું કાંઈક હશે તો ખરું જ નહિતર તીર્થસ્થાનકાઃ (તીર્થના કાગડ) એવો શબ્દ સંસ્કૃત ભાષામાં કેમ હોય ? અહીં કેટલેક અંશે સહુકોઈ છૂટ મૂકશે. કેળવણી પામેલા મનુષ્યો ઉમદામાં ઉમદા ધંધાઓમાં પણ બહુ હાર્યજનક રીતે કેટલીક વખતે સ્પર્ધા કરે છે તો આ બ્રાહ્મણો આવા દોષને તાણે થાય એ વિચિત્ર નથી. પણ દોષગીરીની વાત એ છે કે આલસ્ય ને નિદ્રાદેવીના સતત દાસ રહી એવા લોકો વૃથા જીવન ગાળી દેશનું નિકેદન વાળવા માંડે છે. વર્તન ન્યાં આવું જોવામાં આવે ત્યાં માત્ર બ્રાહ્મણોના પર તિરસ્કાર નથી આવતો પણ જે જૂના વિચારો, જે જૂના રીત રીવાજો, જે જૂની ધાર્મિક સંસ્થાઓની જેડે તેઓ જોડાયલા રહે છે તે બધું નિંદાય છે. આ વંદનીય નથી. સ્વાભાવિક કદાચ હશે, પણ હોતું જોઈએ તો નહિ જ. પરંતુ એ તો કાલની જ બલીદારી છે કે પછાત પડતા વર્ગોની ઉન્નતિને માટે ન્યારે બધી રીતે પ્રયાસ થાય છે ત્યારે ઉચ્ચવર્ગોને પતિત જ રાખવામાં ને તેમના પતિતપણાને ધિક્કારી તેમને દબાવવામાં મજા મનાય છે. પતિતપાવન એટલે માત્ર નીચલા વર્ગોનો જ ઉદ્ધાર, એમ નહિ, પણ મનની ઉચ્ચ ભાવનાઓને ઉચ્ચ આચાર વિચારોમાંથી પતિત હોય તેનું પણ પાવન કરવું, એ પણ તેમાં સમાવ છે ને એ પણ તેમાં જ છે. આમ લખતાં કાંઈ પણ રીતે આવા બ્રાહ્મણોનો ખોટો

બચાવ કરવાનો ઉદ્દેશ અત્ર નથી પણ આ વસ્તુસ્થિતિ શોચનીય છે એ ખેદ દર્શાવવાની છૂટ લીધી છે અને તે ખેદ સાથે દેશવત્સન જનોને દયા જ ઉત્પન્ન થશે, નહિ કે ખોટો તિરસ્કાર અને એટલું તો નક્કી જ છે કે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે યાત્રાઓના સ્થાનોમા યાત્રા અથવા પ્રયાસ કરવા જનારને આવા આહ્વાનોની મદદ લીધાથી કામ ઘણું સહેલું થઈ જાય છે હરકોઈને આમ લાગશે અનુભવની વાત છે અમને કાર્મિક વિચિત્ર લાગ્યું પણ તે વિચિત્ર-પણું ખીલ્યું કાર્મિક નહિ તો એટલું તો નક્કી કરી આપે છે કે આ અનુભવ ખરો છે, અને તે એ હતું કે અમારા પુષ્કળ જોગના ચોપગમાથી મુવત ૧૮૧૮ ની સાનમા તેમને ત્યાં આવેના એક કહેવાતા સુધારાના હીમાયતી અને જૂતા મતને તત્ત્વ હમી મદનાર જાણીતા ગુજરાતી નામ નીચ્છુ હતુ કદાચ તેમના પ્રચાર પરિપક્વ થયા પહેલા તેમણે આ યાત્રા કરી હશે અને તેથી દબનો આક્ષેપ તેમના પર લાગી સાબીત કરવો મુશ્કેલ પડ્યો તો પણ એટલું તો નક્કી જ છે કે ગોરોની મદદ લેવામા અનુકૂળતા તો એમણે પણ સ્પષ્ટ રીતે નોંધી હશે અમુક! અમારૂં ત્યાં મમ થઈ રહ્યું એટલે એ નજામી જેવા નાના ગામમાથી અમે બહાર આવી ગાડીમા મેમી અન્નમેળે સ્તે ચઢી ગયા

અજમેર બપોરે ત્રણેમને સુમારે પાંચ આની પહોંચ્યા નરે સા । અગીઆરની ગાડીમા ઉઠેપુર જવુ હતુ એટલે તૈયારીઓ પાછી નીમળવાની કંવા માડિન્દ્રમુખર્ષિમા જોને મખાણા કહે કે—કમળકાન્દીની ધાણી—અને જે વૈશ્ણવોનાં મંદિરો આગળ મળે છે તે ત્યાં સા । આ સહેલઈથી મળતા હોવાથી અમારે જોઈએ તેટલા સાથે રાખવા સાર લઈ આવ્યા તે ધીમા તબાથી ઘણા સ્વાદિષ્ટ લાગે છે અને તેથી જરૂની વખતે શરીરને નુકમાન ન કરે તેમ જ સાધારણ પોશણ આપે તેવા ખોરાકની ગરજ સારતા હોવાથી તે અમે જોડે ખાધી લીધા સાજ પાતા પાતા તો તાલતું જોર એમ્દમ દેખીતી રીતે વધવા માંડ્યું વધ્યું તે એટલે સુધી વધ્યું કે સ્ત્રીમંડળમા એમ્દ એ જણથી તો બહાર જ રાત્રે કંમ નીકળાશે એ શ્રીકૃ સાનવા માડી માડો કે ન માડો ત્રે જવુ હતુ એ તો નક્કી જ હતું ગત પડી નવ, દસ, ને અગીઆગ તો આવીને ઉભા હા સ્ટેશન પાસે તો હતુ પણ બહાર નીકળવુ ને બંધમા જવુ બાબત હતું ગયા કાર્મિક છૂટા હતા ? ત્યાં મજૂરોએ પણ મોઝામા પૈસા લેવાનો નિશ્ચય કરેલો જણાય છે અને બહારના આદમીઓને અને ખાસ કરી ગુજરાતી ભાઈઓ પૈસા આપી શકશે એમ જણી પ્રથમ તો તેઓ હાથી ધોળ જ બતાવે છે છેવટે પણ બે ત્રણ રૂપીઆથી ઓછે તો નહિ જ પતવાનું બહાર નીકળ્યા પછી તેના પર લક્ષ રાખે ક્યા પાલવે ? સ્ટેશન પર ગયા ટીકીટો કરાવી સામા । જોખાઓ—અહીં કહેવાની જરૂર છે કે એ બધે ઠેકાણે રેલવે ખાતામા ચેરી મેરીનું જોગ વિશેષ ચાલે છે અને જોને એ વિષે ખાસ તિસ્કાર હોય તેવા સન્નનોએ તો આ સીધો રસ્તો જ લેવો ચોખ્ખો છે સામાન થોડો હોય તો પણ તેને કાંટે મૂકી સીધું લેવાથી જવાને તેમ જ ઠત વાને સ્ટેશન કામ બહુ જ સરલ થઈ જાય છે પ્લેટફોર્મ પર દાખલ થયા ને ગાળી આવી એટલે તો જાણે ધાડ પડી ગ્રહો પેહેરવેસ પેહેરવા જગલી જણાતા જુગા જેવા મારવાળીના ટોળે ટોળા એમ્દમ તૂની પડ્યા તો પણ અમને હચકત પડી નહિ કાણ કે અમારી પાસે એમ્દ કનાસ બાદ કરતા ખીજી બધી ટીકીટો ઈન્ટરની હતી અને ત્યાં ઈન્ટરમા પણ મેકન્ડ જેવું

જ હોય છે મારવાડીઓ તેમા એકા નહિ અને તેથી ગાડીમા અમને ટપ્પાનું સામ્રાજ્ય મળ્યું
 ચાલવા ક વાની પ્રવૃત્તિ હતી ત્યા સુધી તો તાદને જણે અમે વિસરી જ ગયા હતા. ગાડીમા
 ગોઠવાયા એટલે તોડે પાઠા અમને હેરાન કરવાનું શરૂ કર્યું અધુગમા પૂરે ખારીનું એક બા હું
 જ દેવાનું નહોતું તેને આમાદામાના એક જણે જોઈ કરી બ્યા દેવાનો પ્રયાસ કર્યો કે ખારણું
 પડ્યું આગળી પર ને તેના કાઢયા બેચા ચાલો તાદમા વળી આ ઉમેરો. ચાલતી ગાડીએ
 થુ ઈનાજ થાય ? તો પણ હિંદુ બાઈઓને, જૂનાને વળગી રહેનારાઓને તો તેમની હમે
 શની જીદગીમા વૈદ જ પણ સાધારણ કામ જોયું આવડે છે દાકતરને બતાવે તો તે
 બાઈ સાહેબ માર્ક કાર્ક ચિતા કાંઈ અને બહુ તો પ્લાન્ડી લગાડવાનું કહે પણ એ લાગવા
 પર, અમારામાનુ એક જણ તપખીર સુધનું હતું તેણે સારી પેઢેમ તપખીર દબાવી એટલે
 જો કે ધા ધણે ઉડો હતો તો પણ લોહી નીકળતુ પા એક કલાકમા બધ યઈ, તેની સાથે
 તે માણસનું દુખ પણ સહજ કમી થયું ખારી દેવાઈ નહિ તો પણ તેને કપડા બાધી બધ
 તો કરવી પી કાણુ કે તે બધ ન થાય તો આમા માનુ કોઈ પણ માણસ, જો કે ગોદા,
 રગ, શાતો વગેરે ઓદવા પાથ વાનુ ધણુંએ હતું તોએ ચિતો આવતા સુધી તાદ જરૂરી શકે
 એમ નહોતું ટેની વખત તો એમ પણ લાગતુ કે રાત જરવાશે જ કેમ આસપાસની
 ડુગરીઓને લીધે કે ગમે તેમ પણ તાદને તો સીમા જ નહોતી તેમા વળી આ વાગ્યાનું
 નડુ ઉમે યુ' એટને એમનું દુખ તે બધાનું દુખ તે નિયમ પ્રમાણે પતા પર પાડુ જ
 પ.યા જેવુ આખા મ.ગને થયું સમયાઈને જરા જરા પણ ગોદામા ભરાઈ રહીએ તો જ
 હી રામય નહિતર કાઈ ફાવે જ નહિ આવી વખતે અમારા મંડળમા કુટુંબની બહારની
 તેમ જ જાતિની પણ બહા ની બે વયોવૃદ્ધ બાઈઓ હતી રનેહી હોવાથી અમારી સાથે
 તેમને તેમના કહેવાથી અમે લઈ ગયલા પણ દુનીઆમા 'મારૂ' 'તારૂ' આવી વખતે
 ાઈ વિચિત્ર રીતે નગદી નીકળે છે સખ સખમ સમાનીઓ, ન્યાયથી તે ડોશીઓ તો છેક
 જ સ્વાર્થા બની ગઈ અને જનલે અમારી સાથે માર્ક ઓગખાણુ જ ન હોય તેમ ખાસી
 મજેથી પોતાને ઘેર પણ સુવાનો આનંદ ન મગે તેમ લામી યઈને મુઈ ગઈ અમને શી
 દગકતો પ તી તે જોવાની તમ્દી પણ એ બાઈઓ લેતી નહિ અસ્તુ ! આની વાતો પર ક્યા
 લક્ષ આપવું ? આ તો એક ત્રાસગિષ્ઠ અનુભવની વાત છે આ પરથી એટલું જણાઈ આ
 વશે કે દેવ દેહેરા બહુ જનાર માણસો ઈશ્વર પ્રતિ ભક્તિનો પ્રેમ દર્શાવવામા કાઈ ધેનાં થાય
 છે તો તેઓ કાર્ક વિચિત્ર નિયમથી મનુષ્ય પ્રતિ કાઈ બીનદરમી અને છે હોય ! જત
 જાનની વ્યક્તિઓ હોય છે સવાર થવાની તૈયારી ઈઈ ને મગસકે ચિતોડ આવીને ઉભુ રહ્યું

(અપૂર્ણ)

અતિમુખશકર કમળાશંકર ત્રિવેદી.

વસન્તનો વધારો.

‘ઉદ્દેશ્ય’ અને ‘વિધેય.’

લેખ ૨ નો.

(રા. કમળાશંકરની ચર્ચાનો પ્રત્યુત્તર.)

આશ્વિન સં. ૧૯૬૪ ના ‘વસન્ત’ માં રા. કમળાશંકરે કરેલી ચર્ચા અનેક કારણોથી પ્રત્યુત્તર માગી લે છે, તેથી ખુલાસા આપું છું. નીચેના ચાર મુદ્દા પ્રસ્તુત છે:—

(૧.) ‘ઉદ્દેશ્ય’ અને ‘વિધેય’ એ નામોની યોજના મહારા સૂચવ્યાથી નહિ, પણ રા. કમળાશંકરે પોતાની ખુદીથી જ કરી છે;

(૨.) ‘ઉદ્દેશ્ય’ શબ્દનો અર્થ;

(૩.) વાક્યમાં પ્રાધાન્ય કર્તાને છે કે ક્રિયાને એ પ્રશ્નનો પ્રસંગ;

અને (૪.) અધ્યાહાર એટલે શું ?

આ મુદ્દા ક્રમવાર લઈએ.

(૧.) રા. કમળાશંકરે સ્વખુદીથી જ સંસ્કૃત વ્યાકરણ વગેરેમાં સ્વીકારાયેલા આ શબ્દો યોજ્યા છે તે માનવાને મહેને લગાર પણ સંકાય નથી. આ બાબતમાં અપૂર્વ-તાનો હેમનો હક હીનવી લેવાનો મહારો લગારે હેતુ નહોતો તે મહારા મૂળ લખાણમાંથી જણાય એમ છે. રા. કમળાશંકરે જે મહારું વચન ઉતાર્યું નથી તે અહિં મૂક્યાથી આ સ્પષ્ટ થશે;—

“સંભવ વધારે એ જ છે કે મહારી સૂચનાથી નિરપેક્ષ આ સ્વીકાર થયો હશે.

* * * * *

અને આમ સ્વતન્ત્ર રીતે એક જ નિર્ણય ઉપર જે જણ આપ્યાથી એ નિર્ણયના વિષયની કીમત અને સ્વીકાર્યતા ઉલટી વધે છે.”

આમ છતાં રા. કમળાશંકરને લાગણી થઈ આવી નોંધને આશ્રય લાગે છે.

રા. કમળાશંકરનો હું વિશેષ આભાર માનું છું કે મરહૂમ નવલરામભાઈએ ઈ. સ.

૧૮૭૭ ના શાળાપત્રમાં (૫૪ ૧૧૨ મે) આ શબ્દો જ વાપર્યાં છે એ વાતનું મહેને યાન આપ્યું કેમકે મહારાષ્ટ્ર પૂર્વગામી નવલરામભાઈએ ઈ સ ૧૮૭૭ માં જે વાત પૂર્વકાળમાં સ્વીકારી હતી તે વાત તે પછી ૨૨ વર્ષે મહેને સૂઝી અને મહે સૂઝવી, અને તે જ વાત તે પછી પાછી નવ વર્ષે મહારા સમકાલીન અને સહાધ્યાયી રા કમળાશકરને હાથે સ્વતંત્ર રીતે તાજી થઈ, તેથી આ અભિપ્રાયની એકતા વિશેષ સતોષ આપનારી છે આમ નવલરામભાઈ અને રા કમળાશકર જેવા બે સમર્થ વિદ્વાનોની તરફથી મહેને પુષ્ટિ મળેલી જોઈ અધિક આનન્દ થાય છે, અને આ શબ્દોની સ્વીકાર્યતાને સમજાતા મળે છે, ખાસ એટલા માટે કે હમે ત્રણે જણે સ્વતંત્ર રીતે આ શબ્દો સ્વીકાર્યાં છે x

x ઈ સ ૧૮૭૭ ના શાળાપત્રમાંના જે લેખ વિશે રા કમળાશકરે અતુલક્ષણ કર્યું છે તે જોતા હોમા, નીચેનું વચન નવલરામભાઈનું નજરે પડે છે —

“ ઉદ્દેશ્ય, વિધેય, સ્તુત્યર્થ વગેરે અહિંયા જે શબ્દો લીધા છે તે સંસ્કૃત ભાષાના શાસ્ત્રન્યોમાં વપરાતા જ છે એ મૂઠ્ઠી નવા શબ્દ શા માટે ધડવા જોઈએ ? ”

આ નવનરામભાઈની દલીલને મહ તથા રા કમળાશકરે ફરી જીવતી કરી છે તે ઉપગ્રી આ વિષયની ચર્ચાની આવશ્યકતા પણ કાઢી સૂઝવાય છે

આપણે અહિં આમ શબ્દો ક્રિયા યોજવા તે માટે આટલા વર્ષથી મથન કરિયે છિયે, ત્યારે મહારાષ્ટ્રમાં તો ‘ ઉદ્દેશ્ય ’ અને ‘ વિધેય ’ એ શબ્દો વ્યાકરણમાં સ્વીકારી પણ ચૂકાયા છે અને ત્રીજીથી છઠ્ઠા ધોરણ સુધીના વિદ્યાર્થીઓ એ નામ જાણે છે આજ જ તપાસ કરી બે વ્યાકરણો પેદા કર્યા, (૧) રા રામચન્દ્ર સિંહકાજ જોશી કૃત મરાઠી વ્યાકરણ ભાગ ૧ તથા ૨ (શાળાખાતામાં મજૂર થયેલા), અને (૨) રા આપાજી કાશીનાથ ખેરે અંગ્રેજીમાં રચેલું મરાઠી વ્યાકરણ રા જોશી નીચેના શબ્દો આપે છે —

ઉદ્દેશ્યાદ્ય	}	ઉદ્દેશ્ય
		ઉદ્દેશ્ય વિસ્તાર
વિધેયાદ્ય	}	વિધેય
		કર્મ—(હોય તો)
		વિધેય વિસ્તાર

૧ ખેર ‘ ઉદ્દેશ્યાદ્ય ’ ‘ વિધેયાદ્ય ’ એ નામ નથી આપતા, તે કર્મને ‘ વિધેય પૂરણ ’ (Completion of the predicate) એમ નામ આપે છે, અને ‘ કર્મ ’ તથા ‘ વિધેય વિસ્તાર ’ બે મળીને enlargement of the predicate એમ બતાવે છે

૨ આધારકર કૃત ‘ વાક્ય ગ્રીમાસા ’ (Analysis of sentences) નું પુસ્તક મળી રહ્યું નથી, હોમાથી વિશેષ પ્રકાશ વખતે મળે

૩ સારાસ એટલો જ કે અપૂર્વતા માટે આપણે વાદવિવાદ કરવાને બદલે આમ અન્યત્ર પણ આ શબ્દો સ્વીકારાયવા જોઈ મતોપ પામવો એ વધારે સ્તુત્ય છે

(૨.) ‘ઉદ્દેશ્ય’ શબ્દનો અર્થ—રા. ક્રમળાશંકરે આ આપ્યો છે:—“ ‘ઉદ્દેશ્ય’ નો અર્થ ‘વિચારવા યોગ્ય’ હોવા છે. ‘ઉદ્દેશ’ શબ્દ શુન્નરાતીમાં વપરાય છે; અને ‘હેતુ’ નો અર્થ ‘મતલબ,’ ‘હેતુ’ હોવા છે. આ પ્રમાણે ‘ઉદ્દેશ્ય’ એટલે ‘વિચારવા યોગ્ય’ ‘જે’ને વિશે કંઈ કહેવું હોય તે,’ ‘વિચારવા યોગ્ય,’ ‘ઉદ્દેશ્ય’ છે.”

(શાળાપત્ર સેપ્ટેમ્બર ૧૯૦૮, પૃષ્ઠ ૨૫૯)

આ વિશે મહે’ કહ્યું છે કે ‘અત્યાર સુધી ના જાણેલો અર્થ’ આ છે, તે ખરું જોતાં ‘વિચારવા યોગ્ય’ એ અદ્ભુત અર્થને ઉદ્દેશીને જ મ્હારો આક્ષેપ હતો. ‘જે’ને વિશે કંઈ કહેવું હોય તે’—એ અર્થ વિશે તો એટલું જ મ્હારે કહેવાનું હતું કે એ અર્થ મુઘટિત નથી. આ મ્હારી કોટિનું સમર્થન કરવાની જરૂર જણાય છે.

‘વિચારવા યોગ્ય’—એ અર્થ પ્રથમ લખ્યો. ઉપરના ઉત્તર ઉપરથી તેમ જ આશ્ચિનના લેખમાં રા. ક્રમળાશંકર કહે છે:—“ શુન્નરાતીમાં પણ ‘ઉદ્દેશ’ શબ્દ ‘મતલબ,’ ‘વિચાર,’ ‘અભિપ્રાય’ ના અર્થમાં વપરાય છે.”—તે ઉપરથી પણ જણાય છે કે ‘ઉદ્દેશ્ય’ શબ્દમાં ‘વિચાર’ નો અંશ એ શબ્દના મૂળ સંસ્કૃતમાંના અર્થમાંથી નહિ, પણ ‘ઉદ્દેશ’ ‘વિચાર’ એમ શુન્નરાતીમાંના રૂઢાંચે ઉપરથી એમો પ્રવિષ્ટ કરે છે. મૂળ સંસ્કૃત અને તે પારિભાષિક શબ્દના અર્થમાં હાલની શુન્નરાતીના રૂઢાંચેની મદદ લેવી એ વિલક્ષણ જ પ્રકાર કહેવાય.

પરંતુ રા.ક્રમળાશંકરને ન્યાય આપિયે. ‘ઉદ્દેશ’=હેતુ, મતલબ,—એમ અર્થ મૂળ સંસ્કૃતમાં પણ છે તે જુલોઈ નહિ. અને તો પણ ‘વિચાર’ એમ અર્થ તો નથી જ. એ અર્થ તો ‘હેતુ’ તે વિચારનો વિષય બની સકે, અને ‘મ્હારો હેતુ એમ હતો’ એ અર્થમાં ‘મ્હારો વિચાર એમ હતો’ એમ શિથિલ રીતે શુન્નરાતીમાં જોવાય છે, તેટલા ઉપરથી ‘ઉદ્દેશ’ નો અર્થ ‘વિચાર’ એમ દૃઢ રૂપે સ્થાપ્યો લાગે છે. પણ તે વાજબી નથી. એટલું જ નહિ પણ રા. ક્રમળાશંકર એથી પણ આગળ વધીને, ‘ઉદ્દેશ’=‘વિચાર’ એ પ્રાથમિક અર્થ, અયોગ્ય રીતે જ, સ્થાપીને, પછી વળી તે ઉપરથી ‘ઉદ્દેશ્ય’ એટલે (ય પ્રત્યય લગાડતાં) ‘વિચારવા લાયક’ એમ અર્થ કાઢે છે એ વળી વધારે જ અયોગ્ય છે.

ઉદ્દેશ્ય=વિચારવા લાયક,—એમ અર્થ કરી તે ઉપરથી ‘જે’ને વિશે કંઈ કહેવું હોય તે’ એમ ક્રમ આણવામાં ‘વિચારવા લાયક’ એ જાણે પ્રાથમિક અર્થ, યોગ્ય, હોય એમ માસ થાય છે; પ્રાથમિક અર્થ ઉપરથી ફલિતાર્થ બતાવવાનો પ્રયાસ જણાય છે. પરંતુ ‘વિચારવા લાયક’ એમ પ્રાથમિક અર્થ તો કોઈ જો નહોતો નથી, એટલું જ નહિ, પણ ઉપર બતાવ્યું તેમ ‘વિચાર’ એ અર્થ પણ ‘અત્યાર સુધી ના જાણેલો’ જ છે એમ ફરીથી કહેતે અચકાવાનું કારણ જણાવ્યું નથી. રા. ક્રમળાશંકર (આશ્ચિન માસના ‘વસંત’ માંના પોતાના ચર્ચા-પત્રમાં પણ) ‘વિચાર’ એ અર્થ માટે સંસ્કૃત ભાષાનો આધાર બતાવી સંકેપ નથી.

“જાણીતા પરથી અનુભવ પર લઈ જવું” x” એ શિક્ષણશાસ્ત્રના સૂત્રનો આશ્રય લઈને, અને પાત્રની યોગ્યતાને અનુસરીને, ‘વિચાર’ એ ગુજરાતી શૈક્યને કામમાં લેવાનો ખુલાસો એઓ બતાવેછે. પરંતુ ‘વિચાર’ એ ગુજરાતી શૈક્ય તે ખરો પાયો જ નથી એ ઉપર બતાવ્યું તેથી, તેમ જ ‘ઉદ્દેશ’=દેખાડવું, નિર્દેશ કરવો,—એ અર્થ શાળાના શિક્ષકો જેવાં પાત્રની યોગ્યતાની ખંદાર જાણ એમ કશું નથી તેથી, એ બચાવ અસાર બનેછે.*

x આ શિક્ષણસૂત્ર સ્વતઃ—સિદ્ધ જેવું જ છે; શબ્દનો અર્થ કોશાદિકમાં બતાવવો અથવા કોઈ શબ્દાર્થનું લક્ષણ આપવું હેમા એ ધોરણથી જ પ્રવૃત્તિ થાયછે, અને થવી જોઈએ. નહિં તો તો કુમ્મોદર નામ મિકુમ્મમિત્ર જેવો પ્રકાર થાય. મહારા અર્ધદર્શનમાં આ સૂત્રનો અનાદર થયોછે એમ તો કોઈ ભાગ્યે કહી સકશે.

‘વિચાર’ ઉપરથી અર્થ સમગ્રાવવામાં ખોટા જાણીતા ઉપરથી અનુભવ ઉપર લઈ જવાથી લક્ષ્ય સ્થળે ખોટાવું નથી એટલું મહારે બતાવવુંછે.

* નવલરામ ભાઈના ઈ. સ. ૧૮૭૭ ના શાળાપત્રના જે લેખ વિશે રા. કમળાશંકરે કહ્યુંછે તે લેખમાં ‘ઉદ્દેશ’ નો અર્થ નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે:—

“જેવરતુ વિશે બોલવુંછે—જેવરતુ દેખાડવાની છે—તેને ઉદ્દેશ x x x કહેવાયછે.”

(મોટાં ટાઇપમાં શબ્દ મહેં મૂક્યા છે.)

અહિં ‘દેખાડવાની છે’ એ યોગાર્થ પાછળથી બતાવ્યો છે તે દ્રવ્ય નથી; પ્રથમ એક-દમ સ્થૂલ હલિતાર્થ આપ્યો—‘બોલવું છે તે,’ અને તે શી રીતે આવ્યો? એમ મનમાં પ્રશ્ન આપો આપ ઉદ્ભવતાં, ‘દેખાડવાની છે તે’ એ યોગાર્થ ઉપસ્થિત કયો—આમ અન્તર્વિચારનો કામ જણાય છે. પરંતુ આ ઉપરથી એટલું તો જણાય છે કે નવલરામભાઈને મતે આ યોગાર્થનું પગથિયું સમગ્રી સકવું તે હેમના વખતના શિક્ષક વર્ગ જેવાં પાત્રની યોગ્યતાની ખંદાર નહોતું. સ્વાભાવિક રીતે યોગાર્થ ઉપસ્થિત થવો જ જોઈએ. અને ‘દેખાડવું’ એ ‘ઉદ્દેશ’ નો યોગાર્થ સરલ અને સીધો છે તે કોઈને પણ સૂઝે.

પાછળ એક ફૂટનોટમાં ઉલ્લેખ કરેલા રા. જોશીના મરાઠી વ્યાકરણના બીજા ભાગમાં નીચે પ્રમાણે લક્ષણ આપ્યાં છે:—

“જ્યા વિવર્તી ચોલાત્રયાચે ત્યાસ ઉદ્દેશૂન આપણ ચોલતો મ્હણૂન ત્યાસ ઉદ્દેશ અસે મ્હણાવે; આણિ ઉદ્દેશ્યા વિવર્તી આપણ ચોલતો મ્હણજે વિધાન કરિતો મ્હણૂન ત્યાસ વિધેય અસે મ્હણાવે.”

(અહિં આવેલાં મોટાં ટાઇપ મૂળ પુસ્તકમાં જ છે.)

અહિં ‘ઉદ્દેશ’ ના યોગાર્થ ઉપર આધાર બતાવીને અર્થ સુધટિત રીતે કયો છે તે યાન ખેંચશે.

એ જ પુસ્તકમાં ‘વિધેય’ અને ‘ક્રિયાપદ’ એ બેનો બેદ પ્રસંગવશાત્ જરાકમાં સ્વાપો છે તે નોંધવા લાયક છે:—

“વિધેયાચા એક ચ શબ્દ અસતો તે વ્હા તો ક્રિયાપદ અસતો.”

(અર્થાત્ અન્યત્ર ક્રિયાપદ + કર્મ, અન્યથા વર્ગે.)

આ કાગણીથી ‘વિચારવા લાયક’ એ અર્થ ‘અત્યાર સુધી ના જાણેલો’ એન કહેવામાં જો “બારે સમ્મો” વપરાયા ગણાય, અને તે “વાપ-તા પેલાં કાગે વિચાર થયો નથી” એમ કહેવાય, તો ઉત્તર એટલો જ છે કે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે પૂર્ણ વિચાર થઈને જ અને આ વચનની જવાબદારીના બાગના પૂર્ણ જ્ઞાનથી જ એ ‘બારે સમ્મો’ મહે વાપર્યા છે.

હવે ‘ઉદેશ્ય’ નો ફલિતાર્થ ‘જેને વિશે કાગે કહેવું હોય તે’ એ આપ્યો છે તે તપાસીએ. આ ફલિતાર્થ શિથિલ રીતે બંને કામમા આવે તે વાતની ના નથી પરંતુ ‘ઉદેશ્ય’ ના મૂળ અર્થમાંથી આ અર્થ શી રીતે ફલિત થયો, અને વાચ્યપદક-ણુમા આમ શી રીતે વપરાયો તે બતાવવા માટે જગત્ ઉંડા ઊતરવાની જરૂર છે ‘ઉદેશ્ય’ સમ્મનો મૂળ અર્થ તો, મહે કહ્યું છે તેમ, ‘જે ત ક નિર્દેશ, લક્ષણ. થાય તે, જો દેખાવાય તે, The thing aimed at pointed at’ એમ છે આટલા જ અર્થમાં ‘ઉદેશ્ય’ સમ્મની સમિતિ નિયંત્રિત છે પછી અન્ય સમ્મ અને પ્રમંગને યોગે હેના અર્થમાં તે તે પ્રમંગને અનુકૂળ હાયા પેસે તે વધારાની વાત છે. એટલે વાચ્યપદક-ણુ વગેરે વિષયમાં ‘ઉદેશ્ય’ તે વિધિનો લક્ષ્ય બને છે માટે ‘વિધેય’ ના મંપર્કમાં આવતા ‘જેને વિશે વિધિ કાગે,—મગે કહેવાય છે તે’—એમ ‘કહેવા’ નો ‘વિધાન’ નો અર્થ પ્રવિત થયો પરંતુ તે અર્થ ‘ઉદેશ્ય’ નો મૂળ અર્થ બતલ્યો. અર્થ, નહિં જ એ મર્યાદા જૂનવાની નથી ન કમગાસકરે અગ્રેજી વ્યાકરણ, મહામહોપાધ્યાય ભીમાચાર્યનો આયકોચ વગેરેમાંથી ઉતારાનો આશય લઈને વધારે કહ્યું નથી બતાવ્યું. કેમકે એ ઉતા. પ્રમાણે ‘ઉદેશ્ય’ નો અર્થ નીચે પ્રમાણે બતાવ્યો છે—

(૧) ‘That about which something is said’—(અગ્રેજી વ્યાક-ણુ),

(૨) ‘જેને વિશે કાગે કહેવું હોય તે’,

અને (૩) x સમુદ્દિશ્ય વિષેયપ્રવૃત્તિસ્તદુદ્દેશ્યમ્.

(આયકોચ)

આ બધામાં ‘ઉદેશ્ય’ નો મૂળ અર્થ નહિં, પણ વ્યાકરણાદિકમાં ઉપયોગમાં આવેલો સ્થૂલ અર્થ જ બતાવાયો છે ‘About which’, ‘વિશે’, અને ‘સમુદ્દેશ્ય’—એ સમ્મોમાં જ ‘ઉદેશ્ય’ નો મૂળ અર્થ પર્ચાસ થાય છે, પછી ‘કહેવું’, ‘વિધાન’ એ અર્થ ઉમેરાય છે તે ‘વિ-ધેય’ ના સસર્ગમાંથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે ‘ઉદેશ્ય’ નો મૂળ અર્થ નથી. આટલું જ બતાવવાનો મહારા મૂળ લેખનો ઉદેશ હતો. મતનજ કે, ‘ઉદેશ્ય’=લક્ષ્યવસ્તુ અને વ્યાકર-ણુમાં પછી ‘જે લક્ષ્યવસ્તુને માટે વિધાન થાય છે’, ‘જેને વિશે કાગે કહેવાય છે’—તે (વ્યા-કરણાદિકમાં) ‘ઉદેશ્ય’ એમ બતાવવું જોઈએ એમ મહારુ કહેવું હતું.

આટલા ખુલાસા ઉપરથી જણારો કે—જેમ પાણી જે જે ઝગના કાચના પાત્રમાં મૂકાય તે

x સમ્ નહિં પણ યદ જોઈએ. પરંતુ ભીમાચાર્ય શાસ્ત્રીએ જ સ્પષ્ટ લખ્યું છે.

તે રંગનું જણાય તેમ—આ ‘ઉદેશ્ય’ શબ્દનો મૂળ અર્થ જે જે અન્ય અર્થના પ્રસંગમાં આવે તેની છાયા લઈને પ્રવૃત્તિ ચાલે એક દૃષ્ટાન્ત લઈએ,—સંગીતના સ્વરોને *notarati* ॥ થી બતાવવા માટે ચિહ્નો વાપરી, એ ચિહ્ન તે ‘ઉદેશક’ અને તેથી બતાવવાના મૂળસ્વર તે ‘ઉદેશ્ય’—એમ પરિભાષા સારી રીતે કલ્પી સકાય આ રીતે જુદા જુદા શાસ્ત્રની પરિભાષામાં ઉપયોગ થઈ સકે. તો ‘ઉદેશ્ય’ શબ્દનો મૂળ અર્થ, પોતામાં જ પૂરો સમાવશે, અન્યસમર્થનો ગન્ધ ના પામેલો, પ્રથમ બતાવવો અને પછી પ્રસ્તુત શાસ્ત્રમાં અન્યસપર્કની છાયા સાથે બતાવવો—એ વધારે સરલ અને શાસ્ત્રીય રીતિ કે મૂળ અર્થને સ્પર્શ પણ ના કરતા એકદમ તે શાસ્ત્રનો વ્યાવહારિક અર્થ શિથિલ રીતે બતાવવો તે સરલ અને શાસ્ત્રીય ? તે સુરો સહજ વિચારી સકશે વ્યાકરણમાં કે કોઈ પણ શાસ્ત્રમાં ‘ઉદેશ્ય’ શબ્દનો અર્થ હોય તે હેના મૂળ અર્થથી વિરોધમાં તો હોય જ નહિ’, તો પછી મૂળ અર્થ બતાવ્યો તે ખોટો એટલે સધી જઈને રા કમળાશકર (‘જે’ને વિશે કાંઈ કહેવું હોય’ એ અર્થને વિશે બોલતા) કહેશે —“ એ જ અર્થ અહિં અનુકૂળ છે, બીજો વ્યાકરણમાં અર્થ છે જ નહિ’, તો અનુકૂળ થવાનો સવાન જ નથી ! ”, તે વિશે એટલું જ કહીશું કે હેમણે આ ‘ભારે શબ્દો’ નથી વાપર્યાં પણ જવાબદારીનો ભાર હલકો કરી દઈને વાપર્યાં જણાય છે કાંઈ પણ વિષયમાં અત્યંત દૃઢ સિદ્ધાન્ત કરી નાખ્યા વચ્ચેના વાપરવામાં જેમમજે અને આ બધા મથન પછી જણાશે કે ‘ઉદેશ્ય’ ના દ્વિતીયને સખન્ધે મતભેદ હમારા બેમાં છે જ નહિ. એ દ્વિતીયાય પ્રાપ્ત કરવાના ક્રમમાં જે ઊત્તરતા હતી તે જ મહેં બતાવવાની ધૃષ્ટતા કરી એ મહાન અપરાધ માટે ક્ષમા માગતી, બીજી શું ?

(૩) કર્તા પ્રધાન કે ક્રિયા ? આ પ્રશ્ન વિશે જુદું કહેવાની જરૂર નથી આ પ્રશ્ન રા કમળાશકરે ઉપસ્થિત કર્યો માટે જ હેનો મહેં સ્પષ્ટ કર્યો આ પ્રશ્નને વિશે નૈયાયિક અને મીમાસિક મતનો પ્રમુખગણાત ઉચેખ મહેં કર્યો તે રા કમળાશકરને આપ્રાસંગિક લાગવાનું કારણ એટલું જ જણાય છે કે—‘ વ્યાખ્યાનના વિષયમાં વૈયાકરણને જે શાબ્દમોહ ઇષ્ટ હોય તે જ જોવો જોઈએ ’—‘ ન્યાય અને મીમાસાની અત્ર શી અપેક્ષા છે ? ’ આ નિયમ જો પાળીશું તો કાંઈ પણ ચર્ચામાં જુદા જુદા પ્રશ્નોનો સખન્ધ હતર મતાદિક જોડે હોય તે બતાવવામાં આપ્રાસંગિકતાનો દોર આવી જશે ! અને પ્રસ્તુત પ્રશ્ન બાબતમાં નૈયાયિક અને મીમાસિક સિદ્ધાન્તની “તુનના કરવાનો અહિં પ્રસંગ નથી”—એમ સ્પષ્ટ રીતે મ્હી મહેં એવાતને ગોણતા આપી અને માત્ર એ બે મતના તરવનો ચાલતે ચાલતે નિદેશ કર્યોછે, હતા આપ્રાસંગિકતાનો દોર મ્હારા ઉપર રા કમળાશકર મૂકે છે તે કેટલે અશે વાજબી છે તે સુઘ જનો જોઈ લેશે

તેમ જ, વૈયાકરણ મતને સખન્ધે આ પ્રશ્નની ચર્ચા કેવળ આપ્રામગિક નથી ક્રિયાને પ્રધાન ગણવાનો મત વૈયાકરણેજે સ્વીકાર્યો છે તે મીમાસિક મતમાંથી સ્વીકાર્યો છે, એમ મ્હારા અભ્યાસમાં મ્હારા સમાન્ય ગુરુ નાગરામ શાસ્ત્રી બોલે—આ વ્યાકરણના પ્રશ્નને અંગે જ—મ્હને શીખ મુ હતું પછી એ શાસ્ત્રીનું અગાન હોય, અથવા મ્હારા સ્મરણમાં ખામી હોય, તો કોણ જાણે, સ્મરણમાં ખામી નથી એમ મ્હને સપૂર્ણ ખાતરી છે વખતે મ્હારા સમજવામાં ખોમી દશે.

આ પ્રશ્નની ચર્ચામાં ગ. કમળાચકર કહે છે — “ શાળાપત્રનું એ લખાણ અપ્રાસંગિક છે હેવો આરોપ કર્યો છે ને પણ પૂર્વાપરસંબન્ધ જોયા વગર જ કર્યો છે.” આમ કહી, કોઈ મહેતાજીએ ‘ઉદ્દેશ્ય’ નો અર્થ ખોટો કરી ‘હિંમે બતાવવા યોગ્ય’=કર્તા, કેમકે કર્તા મુખ્ય છે, એમ કહ્યાનો પ્રસંગ બતાવ્યો છે. આ વિશે એટલું જ કહ્યું કે મ્હારો મૂળ લેખ બરો-બર તપાસી જોતા જણાશે કે શાળાપત્રના લખાણને અપ્રાસંગિક મ્હં કહ્યું જ નથી. મ્હં તો આ કર્તા અને ક્રિયાના પ્રાધાન્યની સ્વતન્ત્ર ચર્ચા કરીને કહ્યું છે કે વાંચપૃથક્કરણના પ્ર-કરણમાં આ પ્રશ્નને પ્રસંગ જ આવતો નથી, અને હેનું કાગળ પણ બતાવ્યું છે. એ ટીકા મ્હારી પોતાની ચર્ચાને અંગે જ છે, શાળાપત્ર ઉપર આક્ષેપ નથી. આ બતાવવાને મ્હારા લેખમાંથી ઉતારો આપવો પડે છે —

“ પણ ખરું જોતાં વાંચપૃથક્કરણના પ્રકરણમાં ‘ઉદ્દેશ્ય’ અને ‘વિધેય’ એ વિષયવિ-ભાગને પ્રમગે કર્તા અથવા ક્રિયાની પ્રધાનતા અને ગૌણતાના પ્રશ્નોના પ્રમગ જ આવતો નથી. એ પ્રશ્નોના સ્પર્શ કર્યા વિના તટસ્થ રૂપે જ, કર્તા અને ક્રિયા એ બંનેને સમતોલ રાખીને—કો’ને ઉદ્દેશીને ગો વિધિ થયો છે.—એમ, બંને પક્ષને સરખી દૃષ્ટિથી જ જોવામાં આવે છે.”

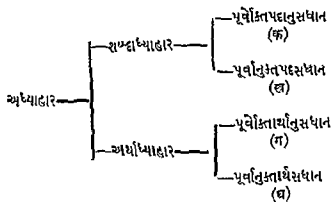
અને—એ કારણથી—એ કર્તાક્રિયાની પ્રધાનગૌણતાના પ્રશ્નને વધારે મ્હારે છેલ્લાનું કારણ નથી, એ જ ઉદ્દેશ આ ઉતાગમાં સ્પષ્ટ છે; વિશેષે એટલા માટે કે તે કારણથી વાંચ-પૃથક્કરણમાં ‘કર્તા’ નહિ, પણ ‘ઉદ્દેશ્ય’ એ નામ વાળખી છે એમ પણ મ્હં ‘મુદ્દર્શન’માંના મ્હારા લખાણનું વચન ઉતારીને બતાવ્યું છે.

આ પ્રમગે કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે આ કાગળને લીધે—“ આમ ક્રિયાને જ પ્રાધાન્ય છે કતનિ નથી ” એમ રા. કમળાચકર કહે છે તે સિદ્ધાન્ત વ્યાકરણશાસ્ત્રને જ લાગૂ પડે-છે, વાંચપૃથક્કરણમાં હેને ધ્યાન અપાશે નહિ. હેમાં તો કર્તૃત્વના પ્રશ્નની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જ—કર્તા કોણ છે તે ક્રિયા શી છે તે જાણવાના ઉદ્દેશ વિના જ—‘ઉદ્દેશ્ય’ અને ‘વિધેય’ એ બે સમદૃષ્ટિયે જ જોવાય છે, આ analysis તું તત્ત્વ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. Analysis—વાંચ પૃથક્કરણ—એ આપણા સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં ચર્ચાયેલો વિષય નથી, નવીન જ છે, તેથી સંસ્કૃત વૈયાકરણોનો સિદ્ધાન્ત—કર્તાક્રિયામાં કોણ પ્રધાન તે બાબતનો—વાંચપૃથક્કરણ તે વ્યાકરણનું જ અંગ છે એમ કરીને લાવી સકારો નહિ; ખાસ એટલા માટે કે વૈયાકરણમતે ક્રિયા પ્રધાન છે, અને વાંચપૃથક્કરણની ચર્ચામાં કર્તા અને ક્રિયા બંને સમતોલ જ છે. એ ખરું કે ‘ઉદ્દેશ્ય’ અને ‘વિધેય’ એ શબ્દો તો પ્રાચીન જ છે, પરંતુ વાંચપૃથક્કરણનો શાસ્ત્ર-વિભાગ તો નવીન જ છે, અને પ્રાચીન શાસ્ત્રમાં ‘ઉદ્દેશ્ય’ ‘વિધેય’ મંગાનો ઉપયોગ થાય છે ત્યાં તો કર્તા અને ક્રિયા એ સ્વરૂપ, અવિવક્ષિત હોઈ, હુમ્મ થાય છે, ને તે સાથે પ્રધાન અને ગૌણ એ પ્રશ્ન પણ હુમ્મ થઈ ઉદ્દેશ્ય વિધેય બંને સમતોલ જ રહે છે.

(૪.) અધ્યાહાર એટલે શું ?

આ છેવટનો મુદ્દો છે. અહિં અધ્યાહારના સ્વરૂપની પરીક્ષા કરવી પડશે. અધ્યાહાર એટલે “ કસામાંથી ખેંચીને આણેલું, ” અન્ય સ્થાનમાંથી પ્રસ્તુત વાંચમાં આણેલું, —આમ

સામાન્ય લક્ષણ એ શબ્દના યોગાર્થમાથી બિપજની સમશે એ લક્ષણને ધ્યાનમાં રાખીને, તેમ જ રા. ક્રમજાણીને ન્યાયમથમાથી બતાવેલા સ્વરૂપનિર્દેશનને કાઠેક માન આપી હેમના બિનતા-વાળા પ્રકારોનો પણ સચ્છ થાય એ હેતુ મતમાં રાખીને, અધ્યાહારના નીચે પ્રમાણે વિભાગ પાડીશું —

આ વિશે ખુનાસો ઉદાહરણો સહિત આપિયે —

- (ક) પ્રસ્તુત વાક્યમાં ઉક્ત ના હોવાથી બિનતા ઉત્પન્ન થતી પૂરવા માટે, પૂર્વગત વાક્યમાં ઉક્ત થયેલા પદ એવી શબ્દનુ અનુસધાન કરાય ત્યારે આ અધ્યાહાર થાય છે તેને દ્વિમા ઉત્તપદાનુસધાન અથવા ઉત્તાધ્યાહાર કહીશું

ઉદાહરણ—

- (૧) મહે બે લાડ ખાધા ત્હમે કેટલા ખાધા ?

અહિ પછીના વાક્યમાં કેટલા ' શબ્દ પછી લાડ ' શબ્દની બિનતા છે તે પૂર્વના વાક્યમાં જોનાયના લાડ ' શબ્દની સાથે જોડીને પૂર્તિ થાય છે, તેથી ઉક્તપદાનુ સધાન કરનારો અધ્યાહાર થયો પાછના વાક્યમાં સબજાયલા શબ્દને ખેંચીને પ્રસ્તુત વાક્યમાં આણ્યો-માટે અધ્યાહાર.

અહિ કર્મ અધ્યાહાર છે

- (૨) પ્રશ્ન— ' જોપાળ આવે છે ?

ઉત્તર— હા આવે છે

અહિ ઉત્તરના વાક્યમાં ' જોપાળ એ અધ્યાહાર થાય છે આ ઠેકાણે યદ્યપિ ' આવે છે નો કર્તા સામાન્ય રૂપે મળવે છે તથાપિ અહિ વિશેષ કર્તાની આઠારક્ષા ગ્રહે છે, તેથી ' જોપાળ એ પૂર્વોક્ત શબ્દનો અધ્યાહાર થાય છે

આ કર્તાનો અધ્યાહાર

(૩.) પ્રશ્ન—“ મહારી જોડે અમદાવાદ કોણ કોણ આવશે ” ?

ઉત્તર—“ નરોત્તમ, જગજીવન, અને વનમાળી. ”

અહિં ઉપર પ્રમાણે જ ઉત્તરના વાક્યમાં છેવટે ‘ આવશે ’ એ શબ્દનો અધ્યાહાર થાયછે.

આ ક્રિયાપદનો અધ્યાહાર.

આ અધ્યાહારમાં પ્રસ્તુત વાક્યમાં અનુક્રમ શબ્દની આકાર્શકતા, વાક્યની જિનતાના ભાનને લીધે, થાયછે. માટે આકાર્શકતપદાનુસંધાન એમ નામ આ વિભાગને આપી સકાય.

(સ્) પ્રસ્તુત વાક્યમાં જેનો અર્થ પ્રત્યયવડે અથવા ખીજી રીતે સંગૃહીત હોય, પરંતુ તે શબ્દરૂપે સંભળાયલો નથી, (પૂર્વ વાક્યનો પ્રસંગ જ ના હોવાથી પૂર્વોક્ત છે જ નહિ), તે શબ્દને મૂળીને વાક્યની સુપૂર્તિ કરાય, ત્હારે આ અધ્યાહાર થાયછે.

ઉદાહરણ—(રા. કમળાશંકરે ન્યાયકોશમાંથી આપ્યું છે તે જ લઘુશું.) ઘટમાનય (ઘડો લાવ્ય), અહિં ત્વમ્ (=તું) એ અધ્યાહત થયો ગણાય;—કેટલાક ગણેછે.

આ પ્રકારમાં ત્વમનો અર્થ, આનય એ, આત્માર્થ દ્વિતીય પુરુષ એક વચનમાં હોવાથી, પ્રત્યયાર્થમાં જ સંગૃહીત છે, પરંતુ ત્વમ્ એમ શબ્દરૂપે સંભળાયો નથી, પ્રસ્તુત વાક્યમાં તો નહિ જ, પણ પૂર્વ વાક્યનો પ્રસંગ ન હોવાથી પૂર્વોક્ત પણ નથી, પરંતુ ત્વમ્ એમ ઉમેરવાથી વાક્ય વિશેષ રીતે પૂર્ણ થાયછે. હાને પૂર્વાનુક્તપદસંધાન ગણાય. કેટલાક હાને અધ્યાહાર ગણેછે. હાને ટૂંકમાં અનુક્તપદસંધાન કહીશું.

અહિં ત્વમની આકાર્શકતા (ક) માં જેવી ‘ લાહ, ’ ‘ ગોપાળ, ’ અને ‘ આવશે ’ ની ઉત્પન્ન થાયછે ત્હેવી થતી નથી; (ક) જેવી જિનતા વાક્યમાં લાગતી નથી; તેથી અનાકાર્શકતપદસંધાન એમ પણ નામ આ પ્રકારને અપાય.

(ગ) અન્ય વાક્યમાંથી અમુક જ શબ્દ એમ નહિ પણ તે અર્થનો કોઇ પણ શબ્દ પ્રસ્તુત વાક્યમાં પૂર્તિ માટે ખેંચી અણાય તે પૂર્વોક્તાર્થાનુસંધાન નામનો અધ્યાહાર.

ઉદાહરણ—

“ હું તો ખાઈશ; પણ ત્હમે ? ”

અહિં ‘ ત્હમે ’ ની પછી શબ્દની જિનતા લાગેછે; પૂર્વ વાક્યમાં ‘ ખાઈશ ’ એ શબ્દના લાવમાંથી માત્ર કાંઈ અર્થ અહિં આણીને પૂર્તિ થાયછે; ‘ ખાશો ’ એમ વિશિષ્ટ શબ્દ જ

આવેછે એમ નથી. “ખાશો કે નહિ” ? અથવા “શુ કરશો ?” —હેવો ભાવ, અર્થ માત્ર, પૂર્તિ માટે અણ્યાયછે

(ઘ) પૂર્વગત વાક્ય મૂળમાં જ ના હોઈ, પ્રસ્તુત વાક્યમાં જિન અર્થને રૂઢિને બળે કોઈ અગ્નાત પ્રદેશમાથી ખેંચી લાવી તેના વાચક શબ્દથી વાક્યની સુપૂર્તિ થાયછે ત્યારે ખેંચી આણેલો અર્થ પૂર્વે અનુક્રમ જ હોવાથી (પૂર્વવાક્ય નહિ તેથી) —પૂર્વાનુક્તાર્યસંધાન નામનો અધ્યાહાર સંભવેછે

ઉદાહરણ—

(૧) “કોણુ એ ?”

(૨) “એ તો હું”

(૩) “નરસિંહરાવે મહારા વાક્યો જિતારતે પોતાને ઇષ્ટ જોડણી વાપરીછે એ તે કિયો ન્યાય ?”

અહિં (૧) મા ‘છે’ અથવા ‘હશે,’ અથવા હેની મતવબનો શબ્દ, અર્થરૂપે જ, જિન રહેલો અધ્યાહૃત થાયછે,

(૨) મા ‘હું’ અથવા ‘આગ્યોહું’ અથવા હેવો અર્થ અધ્યાહૃત થાયછે,

અને (૩) મા ‘કહેવાય’ અથવા ‘છે’ અથવા હેવો અધ્યાહાર થાયછે

અહિં પૂર્વગત કોઈ વાક્યમાં રહેના શબ્દના પ્રતિધ્વનિ રૂપ કોઈ અર્થ નથી આણવાનો, પૂર્વગત કશુ છે જ નહિં માત્ર રૂઢિબળે એક પ્રકારના અન્યકારમાથી જ, અથવા તો રૂઢિયે સશ્રદ્ધ કરી રાખેલા એક સામાન્ય અનાકાર બહારમાથી જ, ઇષ્ટ અર્થવાચક શબ્દવડે વાક્યની સુપૂર્તિ કમયછે x

x આ પ્રકારના થોડા વધારે ઉદાહરણો વિચાર્યાથી આ રૂઢિ બળ સમજાશે —

(૧) તુ નહિં ને ત્યારે બાપ !

(૨) અપાખોટી મોર કોણુ ? —હું ય !

હેનો જમાન કોણુ ? —હું ય !

હેતુ ખાસકુ કોણુ ? —મોતીલાલ !

(૩) એ મહને કહેનાર કોણુ ?

(૪) વાડકામાં રાઈ, આપણે ખે ભાઈ !

અહિં સર્વત્ર યથોચિત ક્રિયાનો અર્થ અનુક્રમ હોઈ રૂઢિબળે સંગૃહીત થાયછે.

ઉપરના (ગ) વિભાગમાં આકાંક્ષાને સ્થાન મળે છે; ‘પણ ત્હમે—?’ અહિં બિનતાનું ભાન થાય છે, તેથી આકાંક્ષા ઉદ્ભુત થાય છે, અને (ઘ) વિભાગમાં આકાંક્ષા, તેટલી અને ત્હેવી, તો, નથી જ ઉત્પન્ન થતી;—(છ) કરતાં અલખત વધારે, પણ (ગ) જેટલી નહિં. ઘટમાન્યમાં તો ત્વમ્ ના હોય તો પણ ચાલે, પણ ‘એ તો હું’ હેમાં ‘હું’ એ ધ્વનિ આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ આપોઆપ માટે જ અનાકાંક્ષિત પણ છે,—(ગ) કરતાં સારી પેઠે અનાકાંક્ષિત. માટે (ગ) ને આકાંક્ષિતાર્થસંધાન અને (ઘ) ને અનાકાંક્ષિતાર્થસંધાન એમ પણ નામે આપી સકાય.

આમ અધ્યાહારનું સ્વરૂપ તથા વિષયવિભાગ છે. આ શિવાય ખીજે એક પ્રકારનો પ્રયોગ છે, જે આ સંબન્ધે વિચારવા લાયક છે.

ઉદાહરણથી સ્પષ્ટતા કરાશે:—

“ શેઠ—અલી! ત્હારો બાપ મરી ગયો!

શેઠાણી—હાય ! હાય ! ”

અહિં ‘ હાય ! હાય ! ’ એ ઉદ્ગારવચન સંપૂર્ણ વાક્ય જેવું છે. છતાં હેમાં કતાં ક્રિયા વગેરે અંગો નથી. અહિં ‘ હું હુ:ખી હું ’ એ રીસનો અર્થ રહેલો ઉદ્ગારવચનમાં સંપૂર્ણ અર્થરૂપે સમાયો છે, તે અર્થ અધ્યાહરતો નહિં જ કહેવાય; તેમ અનુક્રમ પણ છેક નથી. આ વ્યંજનાનો વિષય ગણી સકાશે. તે જ રીતે સંબોધનવચન માત્ર ઉચ્ચારાય—જેમકે—“ મોતીલાલ ! ” અને પછી કહેવાનું તો તેથી જુદું હોય, તો તે સંબોધનમાં પણ ‘ હું ત્હને બોલાવું છું ’ એ ભાવ અર્થરૂપે સમાયેલો છે, તે પણ નથી અધ્યાહાર કે નથી અનુક્રમ. કેમકે અનુક્રમમાં તો અર્થબોધ થવામાં જ બાધ આવે છે અથવા બંગ પડે છે; તેમ અહિં નથી.

તો અનુક્રમનું સ્વરૂપ જોઈએ. ઉપરઆપેલાં અધ્યાહારનાં ઉદાહરણોમાં અનુક્રમનો અંશ તો સર્વત્ર છે જ; અનુક્રમ વિના અધ્યાહારનો પ્રસંગ જ ઉત્પન્ન ના થાય. તો તે પ્રકારની અક્રિતનું આજૂ ઉપર મૂકતાં નિતાન્ત અનુક્રમ લઈએ. એટલું કહીશું કે ઉપરના વર્ગ (ઘ) નાં ઉદાહરણોમાં નિતાન્ત અનુક્રમની હાજા વિશેષ રીતે છે. ‘ કોણ એ ? ’ વગેરેમાં જે શબ્દ અનુક્રમ છે તે પૂર્વે શ્રુત નથી, ઘટમાન્ય માં ત્વમ્ કરતાં પણ વધારે અનુક્રમ છે;—કેમકે હેમાં તો આનંદના પ્રસયમાં ત્વમ્ નો કાંઈક અંશ ઉકત થાય છે. અને અહિં તો ‘ છે ’ અથવા ‘ હશે ’ કેહેલો અર્થ કોઈ પણ રીતે ઉકત નથી. તેથી આ નિતાન્ત અનુક્રમનો પ્રકાર ગણાય.

પરંતુ એથી પણ જુદો પડતો અને વધારે તીવ્ર પ્રકાર કેવળ નિતાન્ત અનુક્રમનો છે. ‘ રામ ’—એટલું અપૂર્ણ વચન બોલિયે, કાંઈ પણ પૂર્વાપરસંબન્ધ ની કલ્પના પણ નાં રાખીને, ત્હાં ‘ રામ ’ ને વિશેષે કાંઈ ક્રિયા વગેરે અપેક્ષિત રખાય ત્હેની કેવળ નિતાન્ત અનુક્રમ ગણાય.

ખીનું ઉદાહરણ લખ્યે:—

“ શઠ—અધ્યા રામા ! ઘોડો તૈયાર કરીને લાવ્ય.

રામો—શઠ ! ઘોડો તો—

શઠ—શું ? બોલ્ય ને ! અચકાયછે શેનો ? ઘોડો તો—શું ? ”

અહિં ‘ શઠ ! ઘોડો તો—’ એ રામાના વાક્યમાં ‘ ચોરાઈ ગયો,’ ‘ મરી ગયો,’ ‘ માંદો પડ્યો,’ ‘ છૂટીને નાઠો,’—કે શું કહેવુંછે તે કશું પણ સમજી સકાતું નથી. હેમાંવું કાંઈ કહે તો જ અર્થબોધ થઈ વાક્ય પૂર્ણ થાય,

તો આ પ્રકારના ઉદાહરણમાં ‘ ઘોડો તો—’ ની પછી આવવાને ઇષ્ટ ક્રિયા વગેરેની કેવળ નિતાન્ત અનુક્રિત છે.

આ સ્વરૂપનિદર્શન પછી અધ્યાહારના ઉપર કહેલા પ્રકારોની સરખામણી, અને રા. ક્રમણાંશકરના મતની તુલના, કરવી સરલ થશે. પ્રથમ એકદમ જ કહીશું કે એ ચાર પ્રકારના અધ્યાહારમાંથી (ક) અને (ગ) તે જ ખરેખરા અધ્યાહાર છે; (લ) અને (વ) તે અધ્યાહારના આભાસ જ છે. અધ્યાહારના યોગાર્થ અને તે ઉપર સ્થપાતા લક્ષણ ઉપરથી જ હેમાં પૂર્વોક્તનું અનુસંધાન એ અંશ આવશ્યક છે. અન્ય સ્થળેથી ખેંચી લાવતું એ યોગાર્થ છે; તેથી અર્થાત્ જ દ્વિતિ થાયછે કે તે અન્યસ્થાન તે પ્રસ્તુત વાક્યથી ભિન્ન જોઈયે; તેમ જ અનુ ઉપસર્ગ અનુસંધાન માં છે તેથી દ્વિતિ થાયછે કે એ ખેંચી આણવાનો શબ્દ કે અર્થ પ્રસ્તુત વાક્યની પૂર્વે આવી ગયો હોવો જોઈયે; અને પૂર્વે આવી ગયેલો શબ્દ કે અર્થ પૂર્વે અનુક્રત હોવો તો સ્વભાવત અસિદ્ધ છે, માટે પૂર્વોક્ત હોવો જોઈયે તે પણ સ્વરૂપથી જ કહેછે. પૂર્વે અનુક્રતનો અધ્યાહાર એ વચન જ અન્તર્વિરોધવાળું છે.

આ લક્ષણની કસોટીથી (ક) અને (ગ) તે જ ખરા અધ્યાહાર થાયછે, (લ) અને (વ) તે અધ્યાહારાભાસ જ છે. પ્રસ્તુત વાક્યમાં હાજર ના હોવાને કીધે પૂર્વગત વાક્યમાંથી શબ્દ અથવા અર્થ આપવાથી પ્રસ્તુત વાક્યના અર્થબોધની પૂર્તિ થાયછે, તે (ક) અને (ગ) માં. (લ) અને (વ) માં તેમ નથી; (લ) માં તો વર્તમાનવ એ વચનમાં અર્થબોધને માટે પ્રસ્તુત વાક્ય પર્યાપ્ત-પૂરતું-છે; અને જે સ્વમ્ શબ્દ ઉમેરી સુપૂર્તિ થાયછે (પૂર્તિ નહિં) પણ સુપૂર્તિ શબ્દ મ્હે (લ) તથા (વ) ને પ્રસંગે જણાવે જ વાપર્યોછે, તે સુપૂર્તિ થાયછે) તે વાક્યની પ્હારથી નહિં પણ માંદિંધોને માંદિંધી; અને જનતા પૂરવા માટે નહિં, પણ વાક્યની વિશેષ ખિલવણી માટે. તેમ જ (વ) માં પણ નિતાન્ત જનતાની પૂર્તિનો પ્રસંગ નથી; વાક્યના અર્થ-બોધમાં જનતા નથી પડતી. એ ખરું કે (લ) માં જેમ વાક્યમાં ને વાક્યમાંથી જ શબ્દની પૂર્તિ થાયછે, તેમ (વ) માં નથી; (વ) માં પ્હારથી અર્થ આણાયછે; પરંતુ પ્હારથી કાંઈ અમુક વાક્યમાંથી નહિં પણ કાંઈ અવિશિષ્ટ અન્યકારમાંથી જ; અને તેથી પૂર્વોક્તનું અનુસંધાન

એ અંશ હેમા પણ નથી આવતો. (જ) અને (ઘ) ની સરખામણી કરતા જણાય છે કે, (ઘ) મા સંધાન બહારના બેડે છે, તેથી (જ) કરતા (ઘ) ઓછો આભાસ છે, અને (ઘ) મા નિતાન્ત અનુસ્તિ સંધાન છે તેથી તેટલે અંશે (ઘ) કરતા (જ) મા ઓછો આભાસ છે

આ કારણથી—“પૂર્વોક્તની પુન અનુક્રિત હોય ત્હા અધ્યાહારનો પ્રસંગ છે” —એ મહાનુભૂત લેખનુ વચન વિશિષ્ટ કરવાને યોગ્ય કાણુ હું જ્ઞેતો નથી (જ) અને (ઘ) તે અધ્યાહારાભાસ છતા, ગૌણ રૂપે, અધ્યાહારના વર્ગમા દાખલ કર્યાછે, તો માત્ર તેટલે અંશે મહારો પૂર્વોક્ત મત વિશિષ્ટ કરવામા હું ન્હાનમ પણ નથી માનતો. પરંતુ એટલું ધ્યાનમા રાખવાનું છે કે મહારો પૂર્વલેખના વચનમા—“પૂર્વોક્તની પુન અનુક્રિત હોય ત્હા અધ્યાહારનો પ્રસંગ છે”—એ વાચ્ય સર્વ અન્ય પ્રકારોની વ્યાવૃત્તિ માટે નથી કર્યું, પણ “નિતાન્ત અનુસ્તિમા અધ્યાહારના તત્વને પ્રવેશ ના અપાય” એમ નિતાન્ત અનુસ્તિની વ્યાવૃત્તિ કરવા તરફ વિશેષ ઝોક હતો.

અધ્યાહારના સ્વરૂપની મહારી પરીક્ષા માટે બીજી એક પેઠા પ્રમાણુ છે ઉપ ના વિભાગોમા જ્ઞેહા રૂઢિ અથવા વ્યાખ્યાનના વિશેષ સ્વરૂપને બજે અધ્યાહાર મનાયાછે,—(જ) અને (ઘ) મા—તે ઉદાહરણો અન્ય ભાષામા સર્વથા લાગૂ નથી પડતા (જ) મા ઘટમાનય એ ઉદાહરણુ છે, તેમ જ મચ્છામિ, આગચ્છતિ એમ પણ ઉદાહરણુ બતાવી સમય ત્હા ‘હું’ અને ‘તે’ એમ યથાક્રમ અધ્યાહાર ગણાય, (આભાસ રૂપે જ) પરંતુ એ ટેંકણુ અંગ્રેજીમા “Go” એમ “I go” ને બદલે, અને “Comes” તે “He comes” ને બદલે નહિ કહેવાય અથવા તો (ઘ) નું ઉદાહરણુ લખ્યે—‘કાણુ એ ?’ તેમા છે ‘અથવા’ હશે’ એમ અર્થાધ્યાહાર ક’પાયછે પરંતુ અંગ્રેજીમા “Whom?” ને બદલે “Who?” એમ નહિ કહેવાય અને બારીકીથી જ્ઞેઈશુ તો, અધ્યાહાર એ વિષય મેઘ અમુક ભાષાને ખાસ નથી, સર્વ ભાષાને સમાન હેવો Psychology (માનસ શાસ્ત્ર) નો વિષય છે તેથી (જ) અને (ઘ) જેવા પ્રકાર અમુક ભાષાની રૂઢિ અથવા ખાસ વ્યાખ્યાનસ્વરૂપ (જેવા કે ક્રિયાપદના પ્રસંગોમા કર્તાના લિંગ, વચન, પુરુષ સર્વની ઉક્તિ થવી તે સ્વરૂપ) ને અવનમ્બીને સંધાયછે તે ખરા અધ્યાહાર નહિ પણ અધ્યાહારાભાસ છે માટે જ (ક) અને (ગ) જે સર્વ સામાન્ય રીતે—માનસશાસ્ત્રના તત્વોને ધોરણે—સંધાયછે તે જ ખરા અધ્યાહાર ગણાય *

ખરા અધ્યાહારની ઉત્પત્તિનું સૂક્ષ્મ કારણુ વાક્યમા અમુક શબ્દ ઉપર ભાર (emphasis) ની ઇષ્ટતામા છે પૂર્વોક્ત શબ્દ પ્રસ્તુત વાચ્યમા અનુસ્ત રાખ્યાથી હેના સપર્કમા આવેલા

* (ક) ના પ્રકારમાં આવે હેવું અંગ્રેજીમા દૃશ્યન્ત મૂંવાથી રપષ્ટતા થશે “Tom, Jones, and Smith are going to London, none else” અહિ none else is going એમ હોઈ is going તે અધ્યાહાર છે તેમ જ “I walked ten miles, and Jones walked five” ત્હા ‘miles’ અધ્યાહાર છે તે જ પ્રમાણે (ગ) ને અનુરૂપ દૃશ્યન્ત પણ સમવરો “I am going to dine, but you, sir?”

‘ ઘોડા તો—’ વગેરે—તે ગણીશું.

આ ચર્ચામાં ઉપસ્થિત કરેલાં ધોરણોના પ્રકાશમાં રા. કમળાશંકરના મતની પરીક્ષા કરિયે. હેમનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત એ છે કે—

“ કર્તાનો અધ્યાહાર હોઈ સકે, ક્રિયાનો નહિ.”

મહારા મૂળ લેખમાં ક્રિયાના અધ્યાહારનું સ્પષ્ટ ઉદાહરણ મહેં આપ્યું છે,— ‘ મહારી જોડે અમદાવાદ કોણ કોણ આવશે ? ’ “ નરોત્તમ, જગજીવન, અને વનમાળી. ” અહિં ઉત્તરના વાક્યમાં ‘ આવશે ’ અધ્યાહત છે તે ક્રિયાપદ જ છે. આમ મહે બતાવ્યું છે તે વાત તરફ આપ્ય મીઝી દર્શને જ રા. કમળાશંકર એના એ સૂત્રનો પાઠ કરે છે—કે ક્રિયાનો અધ્યાહાર હોઈ ના સકે—એ કેવળ આશ્ચર્યની વાત છે. ખીજી શું કહેવું ?

આ હેમના આગ્રહથી સ્વીકારેલા મતના પ્રમાણમાં ન્યાયકોશમાંથી અધ્યાહારનું લક્ષણ તથા દૃષ્ટાન્ત આપી ગ. કમળાશંકર કહે છે—

“ ઘટમાનવ હેમ તમ કર્તાનો અધ્યાહાર માન્યો છે જ, માટે જ ‘ શાળાપત્ર ’ નો લેખ ‘ અધ્યાહાર કર્તાનો હોઈ સકે, ક્રિયાનો નહિ ’ એ સપ્રમાણ જ છે. ”

“ કર્તાનો અધ્યાહાર માન્યો છે જ ” એમ બાર દેવાનું કારણ સમજાતું નથી, કેમકે કર્તાનો અધ્યાહાર ના હોય એમ મહેં કહ્યું નથી, એટલું જ નહિ, પણ મહારા મૂળ લેખમાં “ ક્રિયાપદનો પણ અધ્યાહાર સ્પષ્ટ રીતે બને છે ”—એ મહારા વચનમાં ‘ પણ ’ શબ્દથી કર્તાના અધ્યાહારનો સંભવ અનુવક્તિત થાય છે જ.

પરંતુ વધારે આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે ન્યાયકોશમાં કર્તાના અધ્યાહારનું ઉદાહરણ આપ્યું છે તેટલા ઉપરથી ક્રિયાનો અધ્યાહાર ના જ થઈ સકે એમ રા. કમળાશંકરે દ્વલિત કર્યું છે. ન્યાયકોશના એ ઉત્તારામાં સ્પષ્ટ કે ગર્ભિત રીતે લગાર પણ કહ્યું નથી કે ક્રિયાનો અધ્યાહાર ના થાય ‘ કર્તાનો થાય ’—હેવું વચન પણ નથી, જોથી અન્યવ્યાવૃત્તિનો અર્થ પણ, પરિસ્પષ્ટાવચન માનીને, લેવાય. માત્ર ઉદાહરણ તરીકે એક આપ્યું છે ત્હેમાં કર્તા અધ્યાહત તરીકે આવી ગયો છે. બાકી રામવદ્ભર્તિતવ્ય ન રાવણવત્ એમ આપી વર્તિતવ્યમ્ ક્રિયાનો અધ્યાહાર બતાવાત. આમ ન્યાયશાસ્ત્રનાં સામાન્ય તરવોનો અનાદર કરનાર અનુમાન ગ. કમળાશંકર જેવા એ વિષયમાં પ્રવીણ વિદ્વાનને હાથે થાય એ આશ્ચર્ય જ.

આ અધ્યાહારના વિષયનું ગ. કમળાશંકરે કરેલું દર્શન દ્વલિત થવાનું ખરું કારણ એ છે કે—મહેં પ્રથમના લેખમાં કહ્યું છે તેમ—અધ્યાહાર અને અનુકંતતા એ એ વચ્ચે બ્રમ થઈ ગયો છે; અને કર્તા અનુકંત રહી સકે ક્રિયા ના રહી સકે—એટલું જ કહેવાનો રા. કમળાશંકરનો હેતુ છે. આમ ફરીથી કહું છું તેથી કારણોથી સમર્થન કરવાની જરૂર છે. તે કારણો—

(૧) જ્ઞાન મગ લેખમા તેમ આ લેખમા બતાવ્યા પ્રમાણે ક્રિયાપદનો પણ અધ્યાદાર સમજે છે જ. ઉદાહરણુ દમણુ જ ત્રીજી વાર આપી ચૂંચો. “કોણુ કોણુ આવશે ?—નરોત્તમ વગેરે ”

(૨) જેમ ક્રિયા પદના અધ્યાદારનુ ઉદાહરણુ દમણુ કહ્યું તેવું મળે છે તેમ કર્તાના અધ્યાદાર (ખરેખર અધ્યદાર) નુ ઉદાહરણુ નીચે પ્રમાણે સમજે —

“ પ્રશ્ન—રામો આવે છે ?

ઉત્તર—આવે છે. ”

અર્થ ઉત્તરમા ‘રામો’ એ કર્તા અધ્યાહત છે એ કહેના (ક) વિભાગનો શુદ્ધ અધ્યાદાર જ આ છે

હવે કોણ એમણુ “ આવે છે ” એમ પણ વાન્ય બોલે તો હેમા કર્તા અનુકંતવત્વદ્વારા વાન્ય પૂર્ણુ મેળે, અને ઘટમાનવના જેવો આ (સ્ત) વર્ગનો અધ્યાદાર બને છે પંતુ હામાના પ્રથમના ઉદાહરણુમા અને બીજા ઉદાહરણુમા બનેમા કર્તા અનુકંત દોષ અધ્યાહત થાય છે એમ બમ યર્થ બને એ જ ગણના અધ્યાદાર છે એમ બમ સ્થૂળ દૃષ્ટિથી જોતા થાય છે, આ સ્થિતિ ગતમા બરાબર જવાથી, ‘ આવે છે ’ એમ એકલુ બોલાય, પણ ‘ રામો ’ એમ એ-યો કર્તા—ક્રિયાપદ વિના—ના બોલી સકાય તે સત્યવાતમા અનુમિતને બદ અધ્યાદારનુ નામ આપી દેવાય છે

બાકી વધારે ઊંડા ઊત તા તો જણારો કે ‘ આવે છે ’ હેમા કર્તા તો અનુકંત જ છે પ્રત્યયથી જે હમન છે તે તો માત્ર કર્તૃત્વ. પણ તે કર્તૃત્વનુ અધિગત ‘ રામો ’ એ તો વસ્તુતઃ અપેક્ષિત જ છે માટે ક્રિયાપદ અનુકંત ના રખાય, પણ કર્તા રખાય એ સત્ય સિદ્ધાન્તમા આ દૃષ્ટિએ બિનતા જ છે એ જ રીતે આગળ મા ત્વમ પૂર્ણુ રીતે હમન છે કે નહિ તે પણ વાદમત્ત ગણી સમજો. ૫ તુ આ બામનમા વધારે ઊતરવાની જરૂર નથી

●

ક્રિયાપદની જેમ નિતનંત અનુમિતનું ઉદાહરણુ પાળા ‘ ગેર ઘોડો તો— ” એ આપ્યું, જ રીતે કર્તાની નિતાન્ત અનુમિતનું ઉદાહરણુ નીચે પ્રમાણે મળે —

“ વિદૂષક—મહારાજ ! ન્હામો, ન્હામો !—આ-યો દો !

રાજા—કોણુ આ યો ? ગતિયો તું કેમ છે ?

વિદૂષક—મહારાજ ! વાર ! વાપ આ-યો ! ”

અર્થ પ્રથમના વાન્યમા ‘ વાર ’ એ કર્તાવિના જ ‘ આ-યો ’ એમ ક્રિયાપદ અનુકંતે તદ્વાકોણુ પણ પ્રમાણના અધ્યાદારનો પ્રમગ નથી, કર્તા શો છટ છે તે કોણ રીતે સમજાવું નથી પછીના ઉત્તરમા ‘ વાર ’ કહેતાં તે અધ્યાહત બની ના જ સકે, પૂર્વોક્ત નથી

તેથી ભય, ગભરાટ, વગેરે ભાવને ક્ષીધે 'વાવ' એ કર્તાનો શબ્દ વિદ્યુત્ક પ્રથમ ઉચ્ચારતો જ નથી, આ કેવળ નિતાન્ત અનુક્રિતિનું ઉદાહરણ છે

આ બધું કહેવાનો દેતુ એ કે કર્તા અનુક્રિત રહી સકે અને અધ્યાહત કર્તા એ જે વચ્ચે ભ્રમ થવાથી અનુક્રિત અને અધ્યાહારના પ્રસંગોના શોભેણ થઈ જાય છે

(૩) મૂળ મ્હારી ચર્ચા ઉપરિચિત જોયી થઈ તે સેષ્ટેમ્બરના 'શાળાપન' ના લેખમાં રા કમળાશ કરનું વચન આ છે —

“ક્રિયાપદ વગર વાક્ય બની સકે જ નહિ”. કર્તાનો અધ્યાહાર હોઈ સકે ક્રિયાનો નહિ.”

અહિં પ્રથમના વાક્યમાંથી ભ્રમનું મૂળ પકડાઈ આવે છે ક્રિયાપદ વગર વાક્ય બને નહિ—હેનો અર્થ એટલો જ કે—હકત કે અધ્યાહત ક્રિયાવિના, નિતાન્ત અનુક્રિત ક્રિયાનું વાક્ય બને જ નહિ” એટલે કહેવાનું એટલું જ છે કે કર્તા અનુક્રિત રહે, પણ ક્રિયા અનુક્રિત ના રહે (અનુક્રિત એટલે 'નિતાન્ત અનુક્રિત') અધ્યાહત ક્રિયાથી તો વાક્ય થતું આપણે જોયું જ છે અનુક્રિત ક્રિયા હોય તો વાક્ય લગતુ રહે—એટલું જ ખરું છે ક્રિયાનું પ્રાધાન્ય બતાવવા માટે રા કમળાશ કરનું પ્રસ્તુત વચન છે તે ખાસ યાદ રાખવાનું છે

આ અતિશય વિસ્તારથી કરેલા સમાધાન પછી 'પૂર્વોક્તની પુન અનુક્રિત હોય ત્યાં અધ્યાહારને પ્રસંગ છે, નિતાન્ત અનુક્રિતમાં અધ્યાહારના તત્વને પ્રવેશ આપ્યો છે તે વાજબી નથી”—એ મ્હારું વચન 'પ્રમાણબાધિત' છે એ આક્ષેપ નિર્ભજ બનશે એમ આશા છે પ્રમાણ એટલે આત્મવાક્યની અન્ધ પૂજા એમ હોય તો તો ઉપાય નહિ. બાકી આત્મચન્દ્યોના તત્વો બુદ્ધિના સાધનથી પરીક્ષા કરીને ઉપયોગમાં લેવા એ આઈસિવી સતના વીસમાં સતકમાં તો ઘટ જ ગણાશે, અને તે ઘેરણે મ્હારી ચર્ચા 'પ્રમાણબાધિત' નથી એમ સુઝ વર્ગ સ્વીકારશે એ આશા સાથે આ કટાગાબરેલો લેખ સમાપ્ત કરું છું

રત્નાગિરિ જિલ્લો
તા. ૨૮ મી નોવેમ્બર ૧૯૯૮ } નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

પૂરવણી:—

આ લેખ તૈયાર થઈ પ્રેસમાં ગયા પછી ‘વસન્ત’ ના સ ૧૮૬૫ ના કાર્તિકના અકમાં આ વિષય ઉપર એક ચર્ચાપત્ર આવ્યું છે. લખનાર રા કમળાશકરના શિષ્યવર્ગમાંથી કોઈ શિક્ષક છે એ ચર્ચાપત્રમાં ઉત્પન્ન કરેલા ઘણાએક પ્રશ્નોનું સમાધાન મ્હારી આ સવિસ્તર ચર્ચાથી થાય છે તથાપિ બે ત્રણ વાતો વિશે જરાક સ્પષ્ટતા કરવી ઇષ્ટ જણાય છે.

શાળાપત્રના ૧૮૦૬ ના એપ્રિલના અકમાં “ જે વિષયને ઉદ્દેશીને—મનમાં લાવીને—આપણે કાઈક કહિયે છિયે તે ઉદ્દેશ્ય ” એમ અર્થ આપેલો છે, તો (યદપિ ‘મનમાં લાવીને’ એ અર્થ મર્વાશે સુવટિત નથી તથાપિ કાઈક ચલવી લઈને) તે ઉપર મ્હારો આક્ષેપ સભવ. તો જ નથી મ્હારા બતાવેલા અર્થને એ અર્થ મળતો છે તો તે ઉપર મ્હારો આક્ષેપ હોવાની કલ્પનામાં જ અસભવ છે. પરંતુ, એ ૧૮૦૬ નું લખાણ મ્હં જોયું જ નહોતું તે વાત બાળુએ મૂકતા, ‘મનમાં લાવવું’ હેવો અર્થ ‘ઉદ્દેશ્ય’ નો નથી ‘દેખાડવું’, ‘નિર્દેશ કરવો,’ અને ‘મનમાં લાવવું’ એ બેમાં ફેર છે પણ અર્થ એક જ છે એ કલ્પના સ્ત્રી કારતા પણ એ ઉપર રચેલી આ શિક્ષકની આ બધી ટીકાને ઉત્તરની અપેક્ષા જ રહેતી નથી કેમકે મ્હારા જ અર્થને હું પોતે જ આક્ષેપવિષય કરું એટલી પ્રમાદપદ્ધતિએ હું હજી ગયો નથી.

તો સહજ રીતે જ સભવનીય કલ્પના એ જ છે કે (આ શિક્ષક ખરો તર્ક કરે છે તેમ) ‘વિચારવા યોગ્ય’ એ અર્થ ઉપર જ મ્હારો આક્ષેપ છે. આ વિશે એ શિક્ષકનું સમાધાન ઝાઝકે સ્મિત ઉત્પન્ન કરનારું છે. ‘વિચારવા યોગ્ય’ એ અર્થના સમર્થન માટે એ લખે છે—એ “ અર્થ કાઈ કપોળમરિપત નથી. એપ્રિલ ૧૮૦૬ ના શાળાપત્રના અકમાં એ વિશે પ્રશ્ન જ લખવામાં આવ્યું છે. (પૃ. ૧૦૨ લીટી ૧૭-૨૧) ” આ ઉપરથી એમ ખાસ થયો કે એ પૂર્વ વચનમાં આ અનુર્વ અર્થ માટે કાંઈ પ્રમાણ બતાવ્યું હશે. એ મેળવવાની આશાથી એ અક સોધી કાઢીને જોતાં એ ઠેકાણે જે સ્પષ્ટ કહેલું છે તે માત્ર આટલું છે —

“ જે વિષય વિશે વિચાર કરિયે છિયે તે વિચાર કરવા યોગ્ય હોવાથી ઉદ્દેશ્ય કહેવાય છે ”

આ સ્પષ્ટ વચનમાં ‘વિચારવા યોગ્ય’ એ અર્થ માટે શું વિશેષ પ્રમાણ બતાવાયું છે તે જડતું નથી. એ કરતાં તો કાઠંક પણ વિશેષ પ્રકાશ નાખવાનો પ્રયત્ન—નિષ્ફળ તથાપિ કાઈક પ્રયત્ન—રા. કમળાશકરના આશ્રિતના ‘વસન્ત’ માં લેખમાં જણાય છે. ત્હા ‘ઉદ્દેશ્ય’= વિચાર એ પ્રમાણબાધિત અર્થનિષ્પત્તિ કરવાનું મથન થયું છે હેની અસારતા હું ઉપરના લેખમાં બતાવી જ ચૂક્યો છું. અસ્તુ પરંતુ આ શિક્ષક જે આમ એના એ ખોટા અર્થની પુનરાવૃત્તિમાં પ્રમાણબળનું સ્વરૂપ આરોપવા જાય છે, તેથી હેમની સ્તુલ શ્રુભક્તિ ઉપરાત ખીબું કાંઈ દ્વિલિત થતું નથી એ શિક્ષક પોતાના શુરના વચનને જ પ્રમાણ ગણે તો તે માટે હેમના ઉપર કાંઈ બન્ધન નહિ રખાય, પરંતુ બાકીના જગતને તો કાંઈક સતોતમરક પ્રમાણની આગ્રહશ્કા નહે તો તે ક્ષમ્ય ગણાય કેમકે કોઈ કહેશે ‘અથ’ એટલે ‘મેથીની બાજનું શાક,’ તો તે અર્થ પુન પુન સોવારકહી બતાવે તો પણ જડ જગત એકાએક તે સ્વીકારશે નહિ.

આ શિક્ષક મ્હારા ઉપર અસાધાણ પ્રકારના વિધાવિષયક ચાર્જનો આરોપ મૂકે છે તેનેટલો સૌજન્યના સર્વમાન્ય નિયમોએ બારેની મર્યાદાનું ઉત્કુશન કરે છે, તેટલો જ તથાવિરોધી છે. મ્હારા લખાણોથી પરિવિત સુરવર્ગ સમસ્તને વિદિત હશે કે અન્ય લેખક અથવા પુરુષનું કાંઈ પણ વચન, મત વગેરે હું મ્હારા લખાણમાં વાપરું છું તો ત્હેનો સ્પષ્ટ સ્વીકાર તે રચણે.

હમેશા કુટુંબ, અને તેથી કરીને એટલું જ કહેવું બસ છે કે ઈ. સ. ૧૮૮૯ ના ‘સુદર્શન’ માં ‘ઉદ્દેશ્ય વિધેય’ વિશે મહેં નોંધ પ્રસિદ્ધ કરી તે વખતે, બ’કે રા. કમળાશકરના ચચ પત્રથી પ્રેરાઈને હાલ મહેં શોધ કરી ત્હા સુધી,—ઈ. સ. ૧૮૭૭ ના શાળાપત્રમાની નવલ-રામભાઈની ચર્ચા મહારા જેવામા કે જાણવામા જ આવી નહોતી તેમજ ઈ. સ. ૧૯૦૬ ના શાળાપત્રમા આવેલી ચર્ચા પણ આજ સુધી મહારા જાણવામા નહોતી આ વિશે અન્યાય-યુક્ત તર્ક કરી તે ઉપર રચેલી આ શિક્ષકની વિલક્ષણ ટીકા વિશે વધારે બોલવાની જરૂર નથી પરંતુ એ તર્ક કરવામા વપરાયેલી આડી અવળા ગુલાંટો ખાનારી વિચારબેણી કેવળ અગમ્ય છે ‘સુદર્શન’ ની મહારી નોંધનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ હું કુટુંબ તે જ વખતે એ ચોરેલા માલની પણ વિસ્મૃતિ મળેને થઈ—એ દલીલ યુક્તિની શક્તિથી અતીત છે. એટલું ઉમેરું કે ૧૯૦૬ માં રા. કમળાશકરે ‘ઉદ્દેશ્ય વિધેય’ શબ્દો સ્વીકાર્યા એ વાત જાણ્યા પછી મહારા મૂળ લેખમા ‘નવ વર્ષે જાણે અજાણે થયેલા સ્વીકાર’ સખન્ધી વચનમા ‘નવ’ ને બદલે ‘સાત વર્ષે’ એમ સુધારો કરવાને હું તૈયાર છું તેમ જ, જેમ રા. કમળાશકર તથા નવલરામભાઈને ‘ઉદ્દેશ્ય-વિધેય’ શબ્દો સ્વતન્ત્ર રીતે જાણ્યા તેમ સંસ્કૃત ગ્રંથોના અવ-લોકનથી અન્ય જનને પણ જાણે તો તે ચમત્કાર નથી.

અનુક્રિત અને અધ્યાહાર એ બેના પરસ્પર સખન્ધ વગેરે વિશેની પરીક્ષા મહેં ઉપરના લેખમા બતાવી છે ત્હેના પ્રકાશમા આ શિક્ષકે આ પ્રશ્ન વિશે જે લખ્યું છે તે આપોઆપ સખલનયુક્ત જણાઈ આવશે “મહારી જોડે ગ્રાણુ કેણુ આવશે ?—નરૈતમ, જગજીવન, અને વનમાળી” —એ ઉદાહરણમા ઉત્તરના વાક્યમા ક્રિયાપદ અધ્યાહૃત નથી પણ અનુક્રિત છે એમ એ શિક્ષક માને છે ત્હેમા કેવળ વિપરીત દર્શન જ થયું છે આવનારના નામ જાણવાની અપેક્ષા છે, તે ખરી વાત છે, પરંતુ તે વાક્યથી જાણાવેલા વૃત્તાન્તના અગતી અપેક્ષા છે, વાક્યચર્યાના અગે તો ક્રિયાપદની અપેક્ષા બીજી જ છે. ‘એ લોક મહારી સાથે આવનાર છે’ તે ‘સમગ્રી લેવાનું’ જ છે એમ આ શિક્ષક કહે છે, ત્હા ‘સમગ્રી લેવાનું’ એ વચન તે ‘અધ્યાહાર’નું નામાન્તર જ છે ‘રા. કમળાશકરે એપ્રિલ ૧૮૦૬ ના શાળાપત્રમા બતાવ્યા પ્રમાણે ક્રિયાપદના અભાવે “પૂરો વિચાર જણાવો નથી” એ સ્થિતિનું નિદાન તપાસતાં એ જ જણાશે કે ક્રિયા અનુક્રિત હોય તો પૂરો વિચાર જણાય નહિ, અર્થાત્ નિતાન્ત અનુક્રિત હોય તો પૂર્ણ અર્થબોધ ના થાય અને વાક્ય ના બને. ક્રિયા ઉકત અથવા અધ્યાહૃત હોય તો પૂર્ણવાક્ય સભવે જ. ઉપગના ઉદાહરણમા—‘નરૈતમ, જગજીવન, અને વનમાળી’ હેમા પૂરો વિચાર જણાય છે એ અનુભવનું કારણ એ જ છે કે હેમા ક્રિયાપદ નિતાન્ત અનુક્રિત નથી, પણ અધ્યાહારરૂપે નિગૂઢ રહેલું છે. આ પ્રશ્નની ખરી સ્વરૂપકલના આમ જ છે એ વિશે હવે વધારે બોલવાની જરૂર નથી.

આ શિક્ષકે બીજા કરેલા અપ્રાસંગિક પ્રશ્નોનું સમાધાન કરવાનો પ્રયાસ કરવાની હું જરૂર જોતો નથી. હેમા ઘણે ભાગે આરબના અભ્યાસક્રોને માટે રચેલા સ્થૂળ નિયમોને જ સ્થાન અપાયેલું જણાય છે. રા. કમળાશકર “પાત્રની યોગ્યતા” વિશે કહે છે તે કાંઈક શે ખરું જ જણાય છે.

વાદરા,

તા ૨૬-૧૨-૦૮,

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

નહાનાલાલ દલપતરામ કેવિનાં

છપાયેલાં પુસ્તકો.

૧ કેટલાંક કાવ્યો.

૨. વસન્તોત્સવ.

૩ કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૨ નો.

દરેકની કીંમત આઠ આના.

ઘોઠા વખતમાં છપાયે

૧. ઈન્દુ કુમાર નાટકનો પહેલો અંક.

૨. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનું સમશ્લોકી ભાષાન્તર મૂલ સાથે.

મળવાનું કેમણું.

છપનલાલ અમરશી મહેતા,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.

અમદાવાદ.

માતા દરજ યાને બાલકોપયોગી આપઘ.

આ લઘુ પદ્ય અતિ બાળહિતવર્ધક પુસ્તકને સુપાર-ટેન્ટેન્ટ આર્યન મેડી-
કલ સ્કુલ (મુંબઈ); હાઉસ સર્જન ન્યુબિલિ હોસ્પીટલ (જામનગર); આસિ-
સ્ટન્ટ સર્જન (રામપુર સ્ટેટ-રોહિલખંડ); મેડીકલ ઓફીસર (માણાવદર-સ્ટેટ)
વગેરેએ અતિ ઉચ્ચ અભિપ્રાય આપેલા છે. પ્રથમ ભાગમાં માતાની પોતાનાં
બાળક પ્રત્યેની દરજ લખવામાં આવી છે, દ્વિતીય ભાગમાં બાળકોના સામટા
રોગોની પિછાન સાથે અનેક આર્ય આપઘો તથા વિશેષ માહિતી લખવામાં
આવી છે. બન્ને ભાગ સાથે. કિંમત આના આઠ પાંચેજ જુદું.

માણાવદર (કાઠીયાવાડ) }

એન કે વૈશ્યવ, ટાઇપિસ્ટ.

(દબ્બર એરીસ.)

'x x જૂનાં કાવ્યોનો સારો સંગ્રહ થયો હોય તો આ જ છે. x x'

પ્રો. ટી. કે. મગજર.

'x x પદ્યદગી મહુ જ સારી કરી છે. x x'

પ્રો. જ. કે. ઠાકોર.

'x x ગુજરાતી કવિતાનો ઇતિહાસ ને કાવ્યો સંબંધી ટિપ્પણ વાંચકો ને અ-
સહકારે ધણું સહાયક થઈ પડશે, x x'

રમણભાઈ મ. નીલકંઠ.

કાવ્ય મંજરી.

કવિતા ઇતિહાસ ને વિવિધ વિવરણ સાથે પ્રાચીન કવિઓનાં કાવ્ય કાવ્યોનો સંગ્રહ

કિંમત રૂ. ૧

જૈન હાઇસ્કૂલ.

મુંબઈ નાં ૩

છપાલક અમીચંદ પટેલ.

આતંક નિવ્રહ ગોળીઓ.

આતંકમિત્રદ ગોળીઓ આરોગ્યની દેવી છે, પૌષ્ટિક દવાઓની મદારાણી છે, ઘાતરો અને વૈદોનું અગ્રણ્ય હથિયાર છે, સક્રિયતા અનુષ્ટાનનો છે, સ્મરણશક્તિનો સાગર છે, દુઃખીવાને આશીર્વાદ છે અને કુંકામાં મનુષ્ય માનવું જીવન છે.

શુભ થયેલી યાદદાસ્ત, શુભ થયેલ તાઝાને પાછી મેળવવા માટે, મગજને પુષ્ટિ આપવા માટે, જ્ઞાનનંતુઓને તેજ કરવા માટે, સંધા લોહી સુધારવા માટે આતંકનિવ્રહ ગોળીઓ બિનહરીફ ઇલાજ છે.

કિમતગોળી ૩૨ ની રૂબાઈ ૧ નો રૂબાઈ ૧.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

મણિક, આતંકનિવ્રહ ઔષધાલય—સ્થાપિત ઇસ્તીસન ૧૮

હેડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

બ્રાંચ ઓફીસ. મુંબઈ. કાલકાદેવી રોડ.

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
મુંબઈ.	કલકત્તા.	પુના-સીટી.	વડોદરા.	અમદાવાદ.
કાલકાદેવીરોડ.	દેરીસનરોડ.	બુધવારપેઠ.	સવપુરા.	રીતીરોડ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
In English p. p. 100) Gratis Post free, Apply to,
Vaidya Shastri Manishanker Govindji
Jamnager, Kathiawad.

મગવદ્ગીતા,

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે.

અપૂર્વ વિસ્તૃત અને વિગ્રહ વ્યાખ્યાન સાથે, મુગ્ધશ્રેણી, શુદ્ધ અર્થ તથા અત્યુત્તમ પુષ્ટક વ્યાખ્યાન સહિત આ આર્ષતત્ત્વજ્ઞાનનું અપ્રતિમચાત્ર દરેક સદ્ગુણ, દરેક ધર્મપ્રેમી અને દરેક શુભુ મનુષ્યે અવશ્ય વાંચવા અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. કદ ૩મી આજે ૧૦ લગભગ ૮૦ શરમ પૂરું પાડું. કિંમત રૂ. ૪-૦-૦ ચાર પૈસાઓ આના પાંચ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

લવાજમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સમાજો, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) ગુજરાતીસા
નાના માસ્તરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માર્શિંક રૂ. ૨૫ મુધીના સર્વ પગારદારો
માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે.)

ઉચ્ચરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ નહીં રચવાતી (એટલે કે એક વર્ષ અન્દગનો)
રાજ્યના આશ્રય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર
બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૬-૦ મોકલવા
કૃપા કરવી. બીજા વર્ષ મા, રૂ. ૦-૧૨-૦; ત્રીજા મા રૂ. ૧-૪-૦.

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના	રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)
છૂટક નકલ એક અંકના	રૂ. ૦-૬-૦ "

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ "વસન્ત-ઓફિસ" ની સહીના લેખો માટે "વસન્ત-ઓફિસ" અને વ્યવસ્થાપક
જવાબદાર છે. અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૩ કોઈ પણ લેખનું અસહ સખાણુ-એ લેખ "વસન્ત"માં દાખલ કરવાનો મા કર્યો, હોય
કે ન હોય-પણ એ લેખકને પાછું મોકલવાને અમો બધાના નથી.

વ્યવસ્થાપક.

અન્યકારો માટે ખાસ સગવડ.

વસન્ત-પત્રનો સાહિત્યપ્રેમી જનોમાં બહોળો પ્રચાર છે. પરન્તુ અત્યાર સુધી પૃથ્થામાં
જમા ન હોવાથી છૂટથી પુસ્તકોની જાહેર ખજારો સર્ધ સકાતી નહોતી. પોસ્ટલ દરમાં
ફેરફાર થવાથી હવે આ પત્રના વજનમાં વધારો કરી શકાયો છે. અને તેથી બે નવો
પૃષ્ઠ ઉમેરી જાહેર ખજારો દાખલ કરવાનું અમે સ્વીકાર્યું છે આ અનુકૂળતાનો લાભ લેતા
અન્યકારો ચૂકરી નહિ એમ આજ્ઞા છે.

વ્યવસ્થાપક.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् । उपनिषद्.

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् ।
भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । उपनिषद्.

વર્ષ ૭, અંક ૧૨.

[માસિક.]

પૌષ સંવત્ ૧૯૩૫.

ચિત્રવિલોચન.

(ઇન્દ્રપ્રસ્થ-વસન્તતિલકા)

મન્ધ્યા ગાટે ધર્મને ઉછળે
આ શુકતાગકર્ણને સી રંગે । *

* રત્નાગિરિ નિઠ્ઠાની ઉત્તમી હદ સાવિત્રી નદીની છે. હેના મુખ આગળ દેહ મયુક-
કિનારે ખાનડોટનો કિલ્લો-પર્વત ઉપર-તથા ગામ છે. અગ્રેજ અમલ શરૂ થતા ત્યાં લશ્કર
રહેતું હતું. ત્યાં કબરસ્તાનમાં એક કબર ઉપર નીચે પ્રમાણે લેખ છે:—

“ Here lie the remains of Mary Sophia Marcia, aged 26, and Ellen
Harriet, aged 32 days, the beloved wife and daughter of Arthur Maleb of the
Bombay Civil Service. They, with thirteen boatmen and attendants, were drown-
ed on the bar of the river Savitri on the night of the 6th, December 1853.”

આ નદીના મુખમાંનો bar-દાડો-જરૂર વિપત્તિ છે. સમુદ્રનું બેણું અને નદીનું બેણું
એ સ્થાનસ્થાનમાં મળી વિપત્તિ તરંગો ધાય છે.

આ કરુણ દૃશ્ય ઉપર આ કાવ્યની રચના છે; હેમાં નામિકા નવી જન્મેલી પુત્રીને
લઈને પતિ કને આવતી હતી, પતિ કિલ્લામાં હતો, અને સમય સ્થિતિ પછી તરતનો હતો,
વગેરે કેટલાક ભાગ તથા બધાં વચન કલ્પિત છે, એ કહેવાની જરૂર નહિ પડે.

* ગા. : ૧૨ અને મન્ધ્યા એ ચિત્રનાં અંગ કલ્પનાથી મૂક્યા પછી વિચાર અભ્યો.

ને સિન્ધુમાં ગૂઢ થઈ ગયેલો
નેતી રહી રસઘડી રવિનાથ પેલો. ૧

પ્રીતેથી પીતી મુખ, ભર્તમાન,
ને ભાવિનાં રમ્ય મુર્ચ્છાંતો ગાન,
સ્વપ્ને ન નેતી અતિ ગૂઢ ઘેડુ
એ ચિત્ર દૂર વસતું લગકાળ કેરુ. ૨

(અનુક્રમ)

સાવિત્રી સિન્ધુમાં બેઠી, તરંગો બાજળે તહિં,
નાવડુ નાચતુ તહેમા આવતું ને । દોંસે આહિં. ૩
મુવતી તે વિશે બેઠી બાળકી છતિયે ધરી,
પ્રેમવાસલ્યના પ્હાના અમોલા શા રહ્યા ઝરી । ૪

(અદ્વિગીત)

“ નાવડું લકાગ્ને
વેગથી, મખાળથી,
ઓ ખલાસી, કુશળ ઓ ।
આ મોઢી છે મુજ બાળકી. ” ૫

કે તા. ૬ ફ્રી ડીસેમ્બર ૧૮૫૩ નો વૃત્તાન્ત છે તો તે અરસામાં શુક્ર સાંઝનો તારો હશે કે સહવારનો ? નહિં હોય તો પણ એ કલ્પિત રંગરેખા જરૂરની છે માટે રાખવી. એ ચિત્રરેખામાં કાવ્યની નાવિકા અને હેની બાલિકાતું સામ્ય, એ નાવિકાના ભાવતુ પ્રતિબિમ્બ, અને તે વખતે થવાના કરુણ બનાવની પૂર્વચાયા, વગેરે ધ્વનિ સમાયા હોવાથી એ અંગનો લાગ કરવો નહિં એમ દરાવ્યું.

પણ સુયોગે, તપાસ કરતાં જણાવું કે, ઈ. સ. ૧૮૫૩ ના મેની તારીખ ૧૩ મીથી ૧૮૫૪ ના ફેબ્રુઆરીની ૨૮ મી સુધી શુક્ર સાંઝનો તારો હતો, (યોડા દિવસ સૂર્યની બહુ સ-મીપ હોવાથી અદશ્ય હોય તે બાદ કરતાં). એટલે ૬ ફ્રી ડીસેમ્બર ૧૮૫૩ ને દિવસે એ સાંઝનો તારો, અને હેવી સ્થિતિમાં હતો કે સૂર્યોસ્ત પછી બહુ વખત ચોબેલો નહિં; આ આકસ્મિક સંયોગ પણ વૃત્તાન્તના વર્ણન બેઠે મેળમાં જ આવેછે; હોડી રૂખી તે પહેલાં ચોડીવાર શુક્ર જણાતો હતો; રૂખી પછી એ પણ અસ્ત પામ્યો.

લાડકી મુજા ! જગ વિશે
આવી એક જ માસથી,
તોય મુજા હાડે વશી
દિઃ અણગણ્યા સમ બાસતી. ૬

સિન્ધુતટ પેલો, ઊંચે
દુર્ગ પર્વત ટોચ જે,
તાત ત્યાં તુજ વાટકી
જેતા ઊભા ધર્મ મોહને. ૭

યાશુ બેળા કાણુમહિં,
દીવે વિરહ જા છેદોને,
પ્રથમ દર્શન આંકતા
કેવું ચુમ્બનો કરશે તહને. ૮

નાવડુ આ સિન્ધુમા
ઊછળે કઈ વેગથી,
હૃદય પણ મુજ નાચવું
તાલ તહેને પ્રેમથી. ૯

પ્રેમસાંકળ જે રૂંડી
મધુર એ-અમ-ઉગની,
ખીડતી દૃઢ તેહને
તુ કનકકડી વણ મૂલની. ૧૦

દુર્ગપર જે । ફરફરે
ધવલ કર-અચલ ખલ્લે;
હાડકું આ કઈ થરથરે,
ને પ્રેમમન્ત્રો શા બલે । ૧૧

હા !-મીડુ પુસ્પુલ માહડું ।
ફૂળવું કસરવ કરે,
લાડકી ! તુજ એ અમી
પીવાં ન મન તૃપ્તિ ધરે. ૧૨

હું અહિં પ્રથમ ચરણમાં ચોયાની થેઠે એ માત્રા વધારે રાખી ત્રીજી માત્રા ઉપરથી,
તાલ રાખ્યો છે. તે સહેતુક છે,

તાતને ઘુજ ફૂજને
એ કેડાં તું મુલાવજે,
મત્યેસોફે વર્ગની
કંઈ દીપ્તિ કાણુ ઝળકાવજે. ૧૩

મીઠી । ને ઓમમા
શુકકર્ણી શી શોભતી ।
હા । તદપિ મુજ લાડકી
એથી રચિર અદકી અતિ. ૧૪

જૂતભાવિ બૂલતી,
મુખ દિનેજો બૂલતી,
મગ વર્ષે મુજ પૂતળી
આનન્દમિન્હે હુ બૂંદી ” ૧૫

(ઘરોર)

“ ઝો ! આ આમ એમએક
નાવડુ વાડ વગિયુ કેક !
ધાઓ ! અરે જનનાથ !—
લાડકો ! બર્ષે તું મુજને ખાય । ” ૧૬

(અર્ધમુજ ગી)

“ અયાસી ! બચાવો !
અરે ગ્રાહ આવો । ”
“ દમામિન્ધુ ! આવુ !
સિન્ધુ સાથ લાવુ । ’ ૧૭

(માલિની)

નિમિષ મહિં જ રૂપ્યુ નાવડુ સિન્ધુ માદિં,
મધુર મુખ છપીઓ ને ગઈ ને । બૂંસાઈ
ઉદપિન્દર સન્ધ્યા શુક બને શમાયા,
તિમિર મહિં જ શૂદા સિન્ધુએ ગાન ગાયા. ૧૮

સ્તાગિરિ જિહ્વા, }
૧૫-૧૭-૦૮ }

નરસિંહરાવ ભોજાનાથ.

બાળક.

બુદ્ધિ.

૩૬ બાળકું ક્રમણું છે ન્હાતું
કરે ચિન્તનો મૂઠ ને છાતુમાતું
ઉકેલી શકે કાણુ તે વિશ્વમાંથી ?
સુણે ગાન મીઠું અને દિવ્ય ક્યાંથી ? ૧

વસંતતિલકા.

એ ગાનનો પ્રભવ ક્યાં ? સરિતા વહે ક્યાં ?
માધુર્ય-સંચય મ્હો દુર દેશમાં ક્યાં ?
એ ગાનતું ઝરણુ અમૃત શું મધુરું
બેઠું અખૂટ નિશદ્દિન વિશુદ્ધિ દેતું. ૨

અનુક્રમ

અસત્યો ને પ્રપચો સૌ ફેડતું કાણુ એકમાં
આસુરી ભાવ સંહારી, રેલતું સુખ રેલમાં. ૩

ઉપનું ગાન એ ક્યાંથી ? કાણુ એ તે કહી શકે ?
ધન્ય તે બાળકાં સન્ત માંભળી સમજી શકે ! ૪

વસંતતિલકા

આ વિશ્વની મલિનતા, જડતા, અશુદ્ધિ,
અન્યાય, સ્વાર્થ ભરી નિર્ભળ મન્દ બુદ્ધિ
તે શું કહી ગ્રહો શકે શૂંદ ભાવ એના ?
તે શું કહી સુણો શકે સમજી શકે વા ? ૫

મંદાકાન્તા.

ના ના એ તો શિશુજનતણો છે અધિકાર શુદ્ધ
ને સાધુ ને વિમલહૃદયી નિર્વિકારી પ્રણુદ્ધ;
તે સદ્ભાગી સખળ જીવશે ગાનની દિવ્ય ધારા,
ઓ સસારી ! કરો શકોશ શું ? મૂઠ ! માયાપ્રસેલા ! ૬

હડા ભાવો જગવો ઉરમા બાળને કેંકે કેંલું
 ને સૌન્દર્યો પ્રકૃતિ પુરુષોના સહુ ખોલો દેલું
 છૂપા ભેદો કુદરત તણા ગાન એ શોધી રહ્યાં
 ને આનંદે લલખે કરી સ્વર્ગનું સુખ આપે ૭

મનુકુપ્

દિવ્ય એ સુખના સાથી સંસારી શુ બની શકે ?
 જોતો જે બાળ-યોગી તે અન્યને શુ કહી શકે ? ૮

જુજ ગી

જુવે ચન્દ્ર ને તારના વ્યોમ જુદું
 જુવે પંખીઓ ગીત ગાતા મધુર
 જુવે પુષ્પ ખીલ્યા સુવાસે બરેલા
 જુવે ભૂગ જે ગુજતા પ્રેમધેના ૯

૫ શસ્ત્ર

અક્ષે જુવે તે જગના મનુષ્યને
 જુવે વળી તે રૂપ તોલુ આર ને
 જુવે મધુના મુખચન્દ્રબિમ્બમાં
 અને ભાવો નન્યાય ને ઘણા ૧૦

સમ્પ્રદાય

જોતો તે બાળયોગી મનુજહંકરના ભાવ જે દુઃખમિત્ર
 જોતો તે તે વિચારો નિજ મતલબના હર્ષ કે શોકધેરા
 જોતો ને અશ્રુ લ્હોતો દુઃખો મનુજ તણા, દિવ્ય આશ્વાસ દેતો
 જોતો ને મેલ ધોતો તિમિર જગતના ફેડતો સૂર્ય એ તો ૧૧

દુઃખવિલમ્બિત

મનુજના સહુ દુઃખ વિદારતો
 સુખ મધુર દર્શન મન દારતો
 તિમિર લોકતણા મનના હરે
 અનુપ શાન પ્રકાશ બધે કરે ૧૨

અનુક્રમ.

સ્થાપતો મુખનું રાખ્ય, કાપતો સર્વ આપદા;
ખોલતો વિશ્વસાન્દર્યો, મુખથી નવ ખોલતો. ૧૩

દિવ્ય જે ચારતા છાઈ જગમાં, જગ લોકમાં
અખોલ્યા ખોલથી તે તો સ્હેલથી સહમન્ય છે. ૧૪

x x x x

માલિની.

વય કંઈ વધુ થાતાં બાળકાને મુખેથી
નવલ મધુર વાણીની મીઠી મેર છૂટી
મુખ દશનકળાથી શોભતું રમ્ય ચાર
મુખધુર મલકાતું ખોલતું કાલું કાલું. ૧૫

જુનંગી.

ઘડીમાં હસે ને ઘડીમાં રૂવે એ
ઘડીમાં અહીં ત્યાં ઘડીમાં ધ્રુમે એ
નહીં લેખવે બન્ધનો બાળરાગ
મુખે ખોલતો ખોલ વેગેથી ઝાઝા. ૧૬

અનુક્રમ.

અજમાવે નવી શક્તિ કૈંક અન્તરનાં બળે
વાક્યનો વેગ એ રોક્યો રોકાયે નહિં કાઢીથી. ૧૭

જેવું છે મૌન ગંભીર મધુર રસથી ભર્યું
તેથી એ વધુ આ મીઠું ખોલવું મૃદુ બાળતું. ૧૮

નવી શક્તિ શિશુની આ જોર અદ્ભુત દાખવે
રોકાયે વેગ ના એનો સાન્દર્ય એ ખળાય ના. ૧૯

x x x x

ભુજંગી.

હવે એ યયુ બાળ મહોદ્દ ગભીર
ત્યજ બાળમેદા વદે ધીર ધીર
કંઈ અરપભાષી, છતાં અર્થવાણું
મુખેથી વદે સ્પષ્ટ સાહુ રસાણું. ૨૦

હવે મૌન દીકું મીઠું જેલ પહેલું
હવે બોલવું મીઠું કાલુ ઘેલું
પરન્તુ મીઠી બેઠથી એ વધારે
વદે વાણી ગંભીર તે પ્રૌઢ આળે. ૨૧

x   x   x   x

સંગ્રહ

જ્ઞાત્રી ! છે સ્નેહ રૂડો સુમધુર રસિલો આપણો શુ ન એવો ?
ખેલાં રહેતો છુપાયો વદનનંદનમા, -રે ! શુ છુપાય તેવો ?
છોડીને દીર્ઘકાળે શરમ ભય સહુ એલ મારે ઉછાળા
હાવાં અદૈત પામી હૃદય ઉભયના શાન્ત આનન્દ રૂપ્યા. ૨૨

મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે.

મજ્જન-જ્ઞાન તંતુ-તંત્ર.

(Nervous System)

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૫૦૫ થી.)

હવે આ ગતિ ઉત્પાદક શક્તિ અને ઉપલબ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિનું સમિશ્રણ થાય છે, અને જે સાધારણ રીતે Reflex કૃતિ (પરાવર્તન કૃતિ) તરીકે ઓળખાય છે આ કૃતિથી, ઉદ્દીપનને લઈ ઉદ્ભવેલી ઉપલબ્ધિ મધ્યસ્થ સ્થાને જતી મજ્જન (afferent nerves) માં પ્રસાર થઈ મધ્યસ્થ સ્થાનેથી પાછી સ્નાયુ તરફ જતી મજ્જન (efferent nerves) માં પાછી ફરી સ્નાયુને ઉદ્દીપન કરી ગતિમાં મૂકે છે આની ક્રિયાની ઉત્ક્રાન્તિ કેવી રીતે થાય છે તે જરા તપાસીયે

પ્રથમતો એક જ ઝણ હોઈ ઝણ પોતે જ ઉદ્દીપનને ઉપલબ્ધિમાં જવાળા આપે છે. આટલામાં જ ખરૂં જોતા પરાવર્તન કૃતિનો સમાવેશ થઈ જાય છે હવે જ્યારે પ્રાણી અનેક કણોનો સમૂહ થઈ એકત્ર થાય છે ત્યારે જુદા જુદા કણો પોતપોતાનું જુદું જુદું કામ સ્વીકારી લે છે એમ થવાથી કેટલાક કણો માત્ર ખોગક જ એકઠો કરે છે, કેટલાક કણો ખીજા કણોને પોતાના કામ કરવાના ધમાત્તથી ઉપજતા નુકશાનને પુરો પાડવાનું કામ સ્વીકારી લે છે કેટલાક કણો પુનરોત્પત્તિ સપ્તર્થે થઈ શકે એવા કણો જ પેદા કરવાનું કામ લઈ લે છે આમ કામની વહેંચણી થઈ જવાથી બહારના ઉદ્દીપનનો સ્વીકાર કરવાનું કામ અમુક જ કણો લઈ લે છે જે આપણા મજ્જનતંત્રના આદી ઉપલબ્ધિ કણો (sense cells) છે. હવે આ ઉપલબ્ધિ કણો હજી પણ પોતાનું કામ વિશેષ વિશેષ વહેંચતા જાય છે જેથી પહેલ વહેના જેવું એક કણ ઉપલબ્ધિ પામે છે તેવું વચ્ચેનો દ્વાય મધ્યસ્થ કણ (ganglionic cell) આ પામેલી ઉપલબ્ધિ ત્રીજા કણને એટલે યાત્રિક કણ (Motor cell) ને ઉદ્દીપન કરે છે, જે ગતિ ઉપજાવે છે આ પ્રમાણે ત્રિપુટીમય પરાવર્તન ક્રિયા થાય છે.

હજી પણ વધારે પરિપક્વ અવસ્થામાં ચતુશ્રયા પરાવર્તન ક્રિયા થાય છે જેથી ઉપલબ્ધિ કણની ઉપલબ્ધિ મધ્યસ્થ કણમાં થઈ એક નવીન કણ જેનું કામ ઈચ્છા બતાવવાનું તે કણ (Will cell) માં જાય છે ત્યાંથી પરાવર્તન પામી મધ્યસ્થ કણમાં થઈ યાત્રિક કણને ઉદ્દીપન કરે છે

હવે છેવટની શક્તિ પૂર્વ જ્ઞાનની છાપ રાખવાની છે આવી શક્તિ જો કે છેક એકવા ઝણમાં તપાસી કાઢવી અતિ મુશ્કેલ છે તો પણ જ્યારે આપણે ઉપર વર્ણવેલા બધું કણ પ્રાણીમાં ત્રિપુટીમય પરાવર્તન શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેના મધ્યસ્થ કણમાં આ શક્તિ ગ્રહેલી આપણે કેટલેક અંશે બરાબર તપાસી શકીયે છીએ અને જ્યારે ચતુશ્રયા પરાવર્તન શક્તિ પ્રાણીઓને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તો ઈચ્છાકરણનું આ શક્તિ દર્શાવવાનું એક ખાસ

કામ હોય છે. યાદદાસ્તનો ક્રમે પણ એવો જ છે અને તેને માટે ખાસ કશો મધ્ય અવયવ મગજમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

હવે મનુષ્યનું ઉપલબ્ધિ અવયવ એટલે તેની મગજોનું તંત્ર કેવી રીતનું છે તે તપાસવા આપણને ઘણી સરળતા થશે. આ અવયવનું ઉદ્દીપન ઉપલબ્ધિ કણ દ્વારા થાય છે અને આવા કણો શરીરની સપાટી પર ચારે મેર પ્રસરી રહેલાં છે. આ ઉપલબ્ધિ હવે મધ્યસ્થ ગામી મગજઓમાં થઈ મધ્યસ્થ કણમાં જાય છે અને જો કંઈ ખાસ નવીન પ્રકારની ઉપલબ્ધિ ન હોય તો તો ત્યાંથી જ તેની પરાવૃત્તિ થાય છે અને સ્નાયુઓ ગતિમાં મૂકાય છે. આવા પ્રકારની ક્રિયા ચાલવા બેલવામાં પગ તથા મોંનાં સ્નાયુઓની ગતિમાં થાય છે. વિશેષ પ્રકારની ઉપલબ્ધિ આ મધ્યસ્થ કણોમાં થઈ ખરોડના મોટા મગજ રજ્જુમાં થઈ ઠેક મગજમાં પહોંચે છે અને ત્યાંની ઈન્ડિયનુસાર તેની પરાવૃત્તિ થાય છે આ પ્રમાણે ઉપલબ્ધિની મગજઓ, મધ્યનું મગજ, અને યાંત્રિક મગજઓ આપણા મગજ તંત્રના મુખ્ય ભાગો છે.

આપણી પરાવર્તન ક્રિયા ચતુઃશ્રયી હોવાથી બે જાતના મગજ તંત્રો અને બે જાતનાં મગજ કણો છે. તેથી બે પ્રકારના તંત્ર થાય છે. એક તો મધ્ય અવયવ મગજનું તંત્ર જે cerebro spinal system ને નામે ઓળખાય તે અને બીજું મધ્યસ્થ કણનું (ganglion) નું તંત્ર જે sympathetic system ને નામે ઓળખાય છે. બીજા તંત્રની પરાવર્તન ક્રિયા ત્રિપુટીમય છે અને પહેલાની ચતુઃશ્રયી છે તે ઉપરના ખુલાસાથી સ્પષ્ટ થશે. પહેલા તંત્રમાં મગજ અને કરોડના મગજ તંત્રના બનેલા રજ્જુનો સમાવેશ થાય છે અને બીજા તંત્રમાં મધ્યસ્થ કણોની સાંકળ (ganglionic chain) અને તે કણોમાંથી નીકળતા અને આવતા તંત્રો અને આ મધ્યસ્થ સ્થાનને મુખ્ય અવયવના રજ્જુ જોડે જોડનારા તંત્રોનું બનેલું છે.

હવે આ તંત્રના કણો, તંત્રો, રજ્જુ અને મગજ કેવા રૂપના કેવી સ્થિતિના, અને કેવી રીતે રક્ષિત થયેલા વિગેરે છે તેનું વર્ણન કરીએ તો કદાચ વિષય બહુ જ પારિભાષિક થઈ સામાન્ય સમાજને નિરસ થશે એમ સમજી પડતો મુકવામાં આવે છે પણ તેની રચના ગુણો વિગેરે કેવા છે તે જાણવું ઘણું રસીક અને બોધક છે.

ખરોડના રજ્જુનું થડ જો કોઈ પણ રીતે આપણે ઉદ્દીપ્ત કરીએ તો બે વાનાં થાય છે. એક તો જોટલા સ્નાયુમાં આ રજ્જુમાંથી તંત્રો જાય છે તે બધા એકદમ સંકોચાઈ જાય છે અને બીજું કે એકદમ ડુખ્તની વેદના ઉપજે છે અને તે વેદના તે જ ઠેકાણે વરતાય છે કે જે ચામડીના તથા સ્નાયુઓના ભાગમાં અદિધી મગજતંત્રો જાય છે. એટલે આ રજ્જુને પ્રદીપ્ત કરવાની એટલી જ અસર થાય છે કે જોટલી તેમાંથી નીકળતી શાખા તંત્રોના પ્રદેશને પ્રદીપ્ત કરતાં થાય તેટલી. હવે જો તંત્રોમાંથી એકલા યાંત્રિક તંત્રોને કોઈ પણ રીતે ઉદ્દીપ્ત કરીએ તો માત્ર તેને લગતા સ્નાયુઓ જ સંકોચાય છે પણ કોઈ પણ જાતની વેદનાનો ભાવ થતો નથી. તેવી જ રીતે ઉપલબ્ધિ તંત્રોમાં જો ઉદ્દીપ્ત કરીએ તો માત્ર વેદના જ ઉત્પન્ન થાય અને સ્નાયુઓને કંઈ પણ અસર થાય નહિ. આવી રીતે જો ખરોડ

રજ્જુને મુળથી કાપી નાખીયે તો મગજ સાથેનો સર્વ સખધ તુટી જઈ ઈશ્વરનું કંઈ પણ રૂપ બાકી રહેલા તત્ત્વને આપી ન શકાય

(આ પ્રસંગે મનુષ્યના મગજ અને મગજ તત્ત્વ સંપૂર્ણ વર્ણન આપતું ચોગ્ય ગણાય અને તે માટે પ્રત્યેક અવયવનો ભાગ શી શી ફરજ બજાવે છે તે સમજવા માટે મગજ તત્ત્વના નકશા ઉપરથી પ્રત્યેક અવયવનું સ્થાન અને ફરજની ચર્ચા કરવાનો વિચાર હતો પરંતુ લેખ વાચકમા કાગ ક્ષેપને લઈ પડતો મુકવામા આવ્યો હતો અને અહીં પણ સ્થળ મકો- અને લઈ હાલ તુરંત પડતો મુકીશુ)

હવે આગળ બોલીએ તો ચૈતન્યની પ્રત્યેક દશામા આપણા મગજના પદાર્થમા કંઈક રસાયનિક અણુઓનો ફેરફાર થાય છે તેમા કંઈ શક જેવું નથી અને જેમ જેમ આપણો અભ્યાસ આ દિશામા વધતો જશે તેમ તેમ મગજના દરેક દરેક ભાગને આપણે ખતાની આપીશુ કે ભ્રાથી મનના સર્વ લક્ષણો ઉદ્ભવે છે પણ ધારો કે મગજના અમુક ભાગને ઉદ્દીપ્ત કરવાથી અમુક ચૈતન્ય ક્રિયા થાય તો પછી અણુઓનું ઉદ્દીપન અને મનોભાવનાની પ્રદિપ્તિ વચ્ચે ગાઢ સબંધ છે એ નિવિવાદ થાય

હવે આપણે આટલું તો જોઈ શકીએ છીએ કે બ્યારે મગજની ક્રિયા બાજર ચાલે છે ત્યારે મગજમાથી પણ બરાબના રજ્જુની જેમ પરિવર્તન ક્રિયા થાય છે દાખલા તરીકે બ્યારે તેજનો ભડકો આખા આગળ થઈ જાય છે ત્યારે જે પરિવર્તન ક્રિયા થાય છે તે આખની મગજએથી પ્રદિપ્ત થઈ મગજમા પરિવર્તન પામી ચહેરાના અને પોષણના સ્નાયુઓમા ક્રિયા પામી ચહેરા બગડી જાય છે અને આખ મીચાઈ જાય છે કુર્ગંધ છુટે છે ત્યારે પણ નાખની મગજ તત્ત્વ પ્રદીપ્ત થઈ ઉપર દર્શાવેલા માર્ગ પરિવર્તન પામી ચહેરા બગડે છે બ્યારે બહુ મોટા ધડાગ થાય છે ત્યારે પણ આખા શરીરમા આવી રીતે જ કમકમી થાય છે માર્ડ એમ ાહેશે કે આ તો માત્ર યાત્રિક ક્રિયાઓ છે અને બુદ્ધિ જોડે તેનો મળદ્દ નથી પણ વિચારો કે આપણે તાણીને વાચીયે છીએ ત્યારે શુ થાય છે? આ વખત સર્વ મનશક્તિ વાચવાના વિષય ઉપર રોકાયેલી હોય છે, બ્યારે બીજા ઘણાએ સ્નાયુઓની ક્રિયા વાચનારની જાણુ શી વાય પોતાની મેળે ચાલ્યા જ કરે છે જેમકે ચોપડી હાથમાં બરાબર આખથી અમુક જ અતરે પકડાય છે આખો લીટી ઉપર ફરતી જાય છે, વળી એક જગમ ગળુ બોનવાની ધમ ણના અને શ્રામ નળીના સ્નાયુઓ પોતાનું કાર્ય વારાફરતી બરાબર બજાવતા જાય છે વળી જે તે સમાજમા આ વાચતો હોય તો જે વાચે છે તેને ચોગ્ય હાથ પગના ચાળા પણ કરતો જાય છે એટલે બીજા શબ્દોમા જે કાર્યો કરવામા પહેલા બુદ્ધી વાપરવી પડે છે તે કાર્યો અનેક વાર કરવાથી એની મેળે પરિવર્તન થાય છે

ઉપર કરેલા મનુષ્યના મગજ તત્ત્વના સંપૂર્ણ વિવેચનથી એટલું તો સમજશે કે જે સઘળા ક્રિયાઓ આપણા જોવામા આવે છે તે પ્રથમ દષ્ટિએ ઘણી અટપટી અને સદિગ્ધ હોય છે તો પણ આધુનિક વિજ્ઞાન દષ્ટિએ તેનો વિચાર કરતા આ સર્વ ક્રિયાઓમા તથા વિશ્વ

અંદર જેને આપણે સ્વાભાવિક રીતે નિર્ણય ભૌતિક વિષયો કહીએ છીએ તેમા કંઈ ખાસ એવો વિરોધ નથી કે જેથી કરીને જુદા જુદા મતમતાતરવાળા વિદ્વાનોના તત્ત્વજ્ઞાનમા આવતા જડ અને ચેતન વચ્ચેનો ભેદ માનવાનું કંઈ પણ કારણ રહે.

ઉપર પ્રમાણે જ્યારે ઉપવબ્ધિનો બહુ જ બહોળો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે તે પદાર્થોની જડતા અને ગતિત્વ ગુણોની સાથે ત્રીજો ગુણ થઈ જાય છે એટલે વિશ્વનો પદાર્થ એકમય હોઈ તેની આ ત્રણ જુદી જુદી શક્તિઓ છે તો પછી જેમ પદાર્થનું જડ પ્રમાણ અને ગતિ પ્રમાણ અનન્ત અનાદી છે અને તેમા કોઈ જાતનો ફેરફાર થઈ શકે નહિ તેવી જ રીતે આ ઉપવબ્ધિની અવસ્થા છે જે આપણે આપણી લાગણીઓ અને વિચારોનો વિચાર કરીએ અને આવી મનુષ્ય જાતીની મન શક્તિનો વિચાર કરીએ તો વળી પ્રત્યેક જીવન્ત પ્રાણી બ'કે પ્રત્યેક પદાર્થના અણુમા આવી જ મન શક્તિ રહેલી છે કે જે આપણી આ ઉચ્ચ અવસ્થાનું મૂળ કારણ જ છે આવી રીતે આપણે જડ અને ચેતનનો દ્વિતીય ભુલી જઈ અદૈતનું ખરૂં સ્વરૂપ જોવા સમર્થ થઈએ છીએ આ અદૈત દર્શન ભારત વર્ષના પ્રાચીન આર્યોએ પોતાના વેદાન્ત નામના તત્ત્વજ્ઞાનથી જ્ઞેયુ હવુ પરિણામ એક જ છે માત્ર માર્ગ જુદા છે પરંતુ તે માર્ગ ધણો ઉત્તમ અને ઉચ્ચ છે કે જે પ્રત્યક્ષ પદાર્થ જ્ઞાનથી ઉદ્ભવેનો વૈજ્ઞાનીક માર્ગ છે. આટલાથી જ જે વિશ્વમા પ્રવર્તતી કંઈ અનેક પ્રવૃત્તિઓ નો એકમય અદૈત ધ્યાન આવી શકતો હોય તો પછી અધ્યાત્મિક તત્ત્વજ્ઞાનમા ચાવી રહેલા અનેક ઝગડાઓનો ચોક્કસ ખુલાસા કરવા કોઈ પણ શાસ્ત્ર સમર્થ હોય તો માત્ર તે વિજ્ઞાન જ છે. વિજ્ઞાનની સ્થિતિ સંપૂર્ણ છે એમ માનવું તો માત્ર આલોકાર છે કારણ કે જેમ જેમ હજી આપણો સંબંધ બહુ સ્પષ્ટિ માથે દીવમે દીવસે વધતો જાય છે તેમ તેમ તેનાથી ઉદ્ભવતા અનેક વિષમ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થતા જાય છે અને તેનો સંપૂર્ણ ખુલાસો કરવા હાલ તુરંત વિજ્ઞાન અમર્થ જ છે ટેનીક વાર નિરૂપાય છે પણ વિજ્ઞાનનું એટલું બધું તો ઉપરથી આપ સર્વેને માત્રમ પાંચુ જ હશે કે તે શાસ્ત્રથી વિશ્વ રચનાનું યથાર્થ દર્શન કરી તેનું ગૂઢ અર્થ સમજાઈ શકાય છે અને વિશ્વનું વિરાટ સ્વરૂપ દર્શાવી એક અદૈતનું જ્ઞાન કરાવવાને વિજ્ઞાન એક એ જ સંપૂર્ણ શાસ્ત્ર છે

વિજ્ઞાનસાહ કનૈયાલાલ મુવ.

બાળસ્વભાવ *

આ ન્હાતું, પણ અન્તર્ગત વિષયની ક્રીમતને લીધે તેમ જ હેમની ચર્ચાના ગુણોને લીધે મ્હોડુ, પુસ્તક સર્વ માખાપ, શિક્ષકવર્ગ, વગેરે જે પ્રાધનો બાળકને કેળવવાનો ધર્મ છે તેઓને અતિશય ઉપયોગી અને અનેક મૂલ્યવાન સૂચનાઓથી ભરેલું છે હેમા સાદી પદ્ધતિ-મા અતિમહત્ત્વના પ્રશ્નો બહુ સરળ રીતે ચર્ચાયા છે. પ્રશ્નો એટલા બધા છે કે દરેક વિશે વિચાર બતાવવા જતા બહુ કાળ જાય એમ છે આ સ્થળે એ પ્રશ્નોમાંથી એક બે વિશે ટૂંકામાં બોલવાનું ઉચિત ધારું છું, કેમકે રા વૈષ્ણવના મતને કાંઈક વિશિષ્ટ કરવાની આવશ્યકતા એ પ્રશ્નો માટે મ્હને જણાય છે

મ્હને લાગે છે કે બાળકોની અવલોકનશક્તિ અને કલ્પનાશક્તિ એ બે સ્વભાવ કરતા સ્મરણશક્તિને ખીનવવાના પ્રશ્નને રા વૈષ્ણવે કાંઈક વિશેષ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે, આ ક્રમમાં બાળસ્વભાવના અશોના પરસ્પર પ્રમાણમાં તેમ જ તે કેળવવાથી થતા લાભહાનિની પરીક્ષામાં વૈપરીત્ય ઉત્પન્ન થાય છે બાળકોની સ્મરણશક્તિ તીવ્ર હોય છે એ ખરું પરંતુ તે કરતા પણ વિશેષ પ્રબળ હેમની અવલોકનશક્તિ અને કલ્પનાશક્તિ હોય છે સ્મરણશક્તિ તે આ બે પ્રધાનશક્તિઓની ગૃહદાસી તરીકે મુખ્યાને આવશે ત્હેને બદલે એ બે પ્રધાનશક્તિઓને પદબદ્ધ કરી ત્હેને સિદ્ધાસને પેલી દાસીને બેગાડવાથી અનિષ્ટ પરિણામ થશે

“ગોખલપટ્ટીનો બચાવ” (૫ ૨૦-૨૨) એ પ્રકરણમાં ગોખલપટ્ટીની હાનિનો માત્ર સહજ જ ઇશારો કરી હેના લાભ-મદિપત લાભ-ઉપર અયોગ્ય ભાર દર્શાવે ચર્ચા કાંઈ જણાય છે એક દલીલ રા વૈષ્ણવ હેવી આપે છે કે પાચન થતે વાગ લાગે હેવો ખોરાક ખાવો જ નહિ એમ નહિ કહેવાય, તે જ પ્રમાણે જે જ્ઞાન સમજીના સમય તે મ્હણુ જ ના કરવું એમ નહિ કહેવાય અર્થ સમજ્યા નિતા પણ ગોખલુ કરાવવાને માટે આ દલીલ બતાવી છે પરંતુ અહિં ભ્રમ એ થાય છે કે પાચન થતે વાર લાગવી અને જ્ઞાન સમજવાની અશક્તિ એ બેને સરખા ગણ્યા છે પાચન થતે વાર લાગવાની સાથે પાચન કરવાની અશક્તિ જોડાયેલી ના હોય તો જ લાભ છે રા વૈષ્ણવ એ વાત બુદ્ધી જાય છે કે દાત આત્મા પહેલા જડ ખોરાક ખવડાવવાથી જે હાનિ શરીરને છે તે પ્રકારની જ હાનિ અર્થ સમજ્યા વિનાના ગોખલુથી બાળકના મનને થવાનો ભય છે “તરત પાચન ન થઈ સુ” — એ વચનના બે અર્થ સમજે છે —

(૧) અમુક ખોરાક ખાધા પછી પાચન થવામાં જે કાલાવધિ જોઈયે તે, ખીજા ખોરાકને જોઈતા કાલાવધિ કરતા, વધારે લાંબો હોય,

અને (૨) અમુક ખોરાક પાચન કરવાની ચોખ્ખતા-શક્તિ-પ્રાપ્ત કરવાને જ હજી વધારે કાળની જરૂર છે, અર્થાત્ વધારે મ્હોટી ઉંમર થવાની જરૂર છે

* ગચનાર રા. ગાગશંકર મણિશંકર વૈષ્ણવ, ખી એ પ્રથમ આવૃત્તિ, ઈ સ ૧૯૦૫ - આ ટૂંકું અવલોકન આટલા વિલમ્બથી આવેલું છતાં ઉપયોગી થશે તો ખરું છે.

પ્રથમના અર્થને અગે પાચન કરવાની શક્તિ તો તે પાત્રમાં છે જ, માત્ર પાચનક્રિયાનો વ્યાપાર લાભો વખત રોકે એટલું જ, અને બીજા અર્થને પ્રસંગે તો મૂળમાં પાચન કરવાની શક્તિ જ ઉત્પન્ન થઈ નથી, તે છતાં પચાવવાનું કામ આપણે એમ યાચીએ અર્થ સમજ્યા વિના ગોખણ કરાવવાની વિરુદ્ધ પાચનની ઉપમાવાળું દૃષ્ટાન્ત આપવામાં ઉપરમાનો બીજો જ અર્થ ઉદ્દિષ્ટ છે, તે તજી દઈને પ્રથમના અર્થમાં એ વચનનો ઉપયોગ મર્યાદી ગ વૈષ્ણવની દલીલમાં તર્કદોષ પ્રવિષ્ટ થયો છે

નહારું કહેવું એમ નથી કે બાળકને ગોખણ પ્રાપ્ત જ નહિ પરંતુ સ્મરણશક્તિ ખીલવવા માટે શુદ્ધ સામગ્રીને બદલે નસિક સામગ્રીનો ઉપયોગ કયાથી બાળકના મનને ઘસારો પહોંચ્યા વિના ગોખણના લાભ પ્રાપ્ત થાય છે મારી સમજણ પ્રમાણે ગોખણના વિષયોનો નીચે પ્રમાણે શુદ્ધપ્રમાણમાં ક્રમ ગોઠવાય —

(૧) રસિક વસ્તુનું ગોખણ—અર્થ સમજાઈને

(૨) સિક વસ્તુનું ગોખણ—અર્થ સમજ્યા વિના

(૩) ગુપ્ત વસ્તુનું ગોખણ—અર્થ સમજીને

અને (૪) શુદ્ધ વસ્તુનું ગોખણ—અર્થ સમજ્યા વિના

હામાથી (૧) વાગા વર્ગમાં બાળકને પ્રવિતા જેવા વિષય આવશે (૨) વાગા વર્ગમાં મસ્કૃત શ્રોત, વેદ વગેરે અગ્રાત ભાસતું ગોખણ સમાશે (૩) અને (૪) મા તત્ત્વ સમજીને અને સમજ્યા વિના આપના પાગ વગેરેનું ગોખણ આવશે

(૧) વાગા વર્ગમાં એક બચ એ છે કે મોટા મૂળ શબ્દ ભૂલી જવાયો તો તે ઠેકાણે અર્થાનુકૂલ બીજો શબ્દ ગોઠવી દેવાનો સભવ રહે છે તે સ્થાને લાભ એ છે કે શબ્દ ભૂલી જવાય તો અર્થજ્ઞાનના સાધનથી જ મૂળ શબ્દ જાડવાની કૃત્રી પોતાના હાથમાં રહે છે

(૨) વાગા વર્ગમાં આ લાભહાનિ ઉતારા ક્રમમાં આવશે

આ ક્રમના પ્રકારોમાં પણ અર્થ સમજ્યા વિનાના ગોખણમાં શુદ્ધ વિષયથી બાળકના મનને અથોચ ઘસારો પહોંચે છે અને નસિક વિષયથી તેમ થતું નથી એ અનુભવસિદ્ધ છે તમિક વિષય બાનસ્વભાવના મૂળ અર્થ—કલ્પનાશક્તિ તથા અવતોકનશક્તિ—નો સ્પર્શ કરવાથી સ્મરણ-આપારના રચયકને એક પ્રકારની સરલગતિ આપનાર તેલનું સિંચન કરનાર થઈ પડે છે અને શુદ્ધ વિષય તે પથરાથી ખાખચાગ અને ના વિષય માર્ગનું કામ કરે છે. અર્થ સમજાય નહિ તો પછી નસિક વિષય અને શુદ્ધ વિષય બંને સરખા જ છે—એમ નથી કેમકે રસિક વિષયના વચનાદિકમાં એ પ્રમાણે વિવક્ષણ લાક્ષિત્ય—પરંતુ ને બાધાનું—હોય છે જે શુદ્ધ વિષયમાં નથી હોતું

“ સમજવાને માટે વિષય શુકવત્ત પણુ યાદ રાખવો, કારણ કે યાદ રાખ્યા પછી સમજવું સરળ પડેછે. ”—આમ રા. વૈષ્ણવ માનેછે. પરંતુ એમ ના કહી સકાય કે યાદ રાખ્યા પછી સમજવું સરળ પડતું હશે તે કરતાં પણુ વિશેષ રીતે સમજ્યા પછી યાદ રાખવું સરળ પડેછે ? મદને તો આ પછીથી મૂકેલા તત્ત્વમાં સારસ્ય અને સત્યાંશ વિશેષ જણાયછે. મહોટી ઉમર થયા પછી ગોખણુ કરવું કઠણુ પડેછે એ દલીલ ગોખણુપટ્ટીનો ભાર બાળકના ઉપર લાદવાના લાભમાં બતાવાઈછે, તે પણુ બારીકીથી તપાસતાં બહુ સસાર નથી જણાતી. બાલ્યકાળમાં આ ભાર મૂક્યાથી મનને અયોગ્ય ઘસારાનાં અનેક માઠાં પરિણામો ઠેર ઠેર જોઈએ છિયે, તે વાત તો બાળુ ઉપર રહી. પરંતુ એ ગોખણુનો લાભ પણુ મહોટી ઉમરે ટકી રહેલો જવલે જ જોવામાં આવેછે. સ્મરણશક્તિ ઉપર આ પ્રકારનો ગુચ્છ બોળે કરકસરથી મૂક્યાથી ગોખણુ-પટ્ટીની ઇષ્ટ ફલસિદ્ધિ થઈ સકેછે. ઉદાહરણુ તરીકે, આંકના પાડા વીસા સૂધી, અને પાયાં અડધાં, એટલા શીખે, તો મહોટી ઉમરે બુદ્ધિનો ઉપયોગ કર્યાથી, બધા પાડા ગોખ્યાથી થાય તેટલી જ ઝડપથી (લગભગ તેટલી જ ઝડપથી,) સવાયાં, દોઢાં, પૂણાં, વગેરેના સાધનથી થતી ગણતરી થઈ સકેછે. આ અનુભવથી કહી સકાયછે. આ રીતના શિક્ષણથી બાલ્યકાળ-માં વૃથા ગોખણુમાં થતા કાળનો બચાવ થઈ, તે કાળનો કલ્પનાશક્તિ, અવલોકનશક્તિ, વગેરેની કેળવણીમાં વધારે સારો ઉપયોગ થઈ સકશે. આ પ્રકરણુ માટે એટલું જ ઉમેરવું બસ છે કે શિક્ષણસાસ્ત્રના હાલ આગળ વધેલા વિચારોના સમયમા, કેળવણી ખાતાના જ, અને તે શિક્ષકો તૈયાર કરનાર સંસ્થાના એક અધિકારી તરફથી ગોખણુપટ્ટીનો હાવો અયોગ્ય બચાવ થાય તે જરાક આશ્ચર્યજનક છે.

માનસિક કેળવણીના પ્રશ્નને અંગે આટલુ કહ્યું. હવે નીતિવિભાગને અંગે એક જ પ્રશ્ન ચર્ચીયું. Discipline અને will-power, નિયમવશતા અને સ્વેચ્છાબળ, એ બે તત્ત્વોનો સંબન્ધ, બાળસ્વભાવમાં એ અંશોનુ સ્થાન, બાળકેળવણીમાં એ અંશોને આપવાની પરસ્પર પ્રધાનગૌણતા—એ અતિ કઠણુ વિષયછે. રા. વૈષ્ણવે બહુ યોગ્ય રીતે બતાવ્યુંછે કે બાળકના સ્વાભાવિક ચાપલ્યને અને કુતૂહલને નિયમબન્ધનતા ખોટા આદરથી દાખી દેવામાં હાનિ છે. પરંતુ કુતૂહલ અને ચાપલ્યને યોગ્ય મર્યાદામાં જ ઉત્તેજન આપવું. અને હેને ઉત્તેજન આપવાના મતની પૂજામાં ખીજે છેડે જવામાં ખીજ જ પ્રકારનું ભય છે તે પણુ યાદ રાખવું, એ વિશેની આવશ્યકતા ઉપર રા. વૈષ્ણવે જોઈએ તેટલો ભાર મૂક્યો જણાતો નથી. યોગ્ય ઉત્તર-થી યોગ્ય પ્રણાલીમાં કુતૂહલને દોરીને બાળકને જ્ઞાન આપવું એ ખરુ છે. પરંતુ અનેકવાર કુતૂહલનો ભાવ મટી વાદપર શંકાના પ્રશ્નોની ટેવ પણુ બાળકને પડી જાયછે; અને વૃથાવાદમાં સ્વભાવ પ્રવેશ કરીને ક્રમે ક્રમે વડીલો તરફની શ્રદ્ધાનો લોપ થાયછે. હાલના જમાનામાં યુવ-કોમાં આ અશ્રદ્ધા પ્રબળ થઈ discipline-નિયમ બન્ધન-નો ધ્વસ થયેલો કોણુ નથી જાણતું ?

એ જ રીતે, પરંતુ ખીજ સ્વભાવમાર્ગથી ચાપલ્યના અનિયંત્રણનું પરિણામ પણુ discipline નિયમવશતા—ના ભંગમાં આવેછે. પુત્ર વયે પ્હોચીને સિપાઈને સરદારની આજ્ઞાને તાબે રહેવુંછે, અધિકારમાં તાબેદારે ઉપરીની આજ્ઞાને વગર તકરારે પાળવાનીછે—વગેરે નિયમ-વશતાની જરૂરછે; વાદવિવાદ છોડીને આજ્ઞા અનુસરવી એ ધર્મ પણુ એક પક્ષે સંપાદન કરવા

યોગ્ય છે. એ ગુણ પ્રાપ્ત ખરોખર રીતે થવા માટે બાળપણમાંથી જ disciplineની કેળવણી પણ આવશ્યક છે. એ discipline—નિયમવશતા—અને સ્વાભાવિક આપત્યાદિકથી સાધ્ય સ્વાભાવિક વિકાસ, એ બે વચ્ચે ઠહાપણ સાથે યોગ્ય સમતોલ રાખતાં વડીલોને, શિક્ષકોને, બાળકને કેળવનાર સર્વને, આવડતું જોઈએ તે પણ ભૂલવાનું નથી.

આટલી સચનાઓ કરી ફરીથી કહેતાં આનન્દ જાપજો છ કે રા. વૈષ્ણવનુ આ પુસ્તક અપૂર્વ અને અતિ ઉપયોગી છે, અને તે પ્રત્યેક ગૃહમાં તેમ જ શાળામાં સંગ્રહ કરી ધ્યાન-પૂર્વક પ્રયોગમાં લાવવા માટે ઉપયોગ કરવા લાયક છે; કેમકે ગૃહ તે શાળા છે, અને શાળા તે ગૃહ છે—એમ સમજારો અને એમ વસ્તુસ્થિતિ થશે ત્યારે જ પ્રજાનો ખરો ઉદ્ધાર થશે.

વાદરા,
તા. ૨૯-૧૨-૦૮

}

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

‘ઉદ્દેશ્ય’ અને ‘વિધેય.’

(સ્વાર્થાપત્ત.)

ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય સંબંધમાં ગ. ગ. ન.સિંહગવના પ્રથમ લેખનું મુખ્ય પ્રયોગન એ દર્શાવવાનું જણાય છે કે (૧) ગુજરાતીમાં એ શબ્દોના પ્રયોગની પ્રથમ સૂચના તેઓએ કરી હતી.

પછી ‘એક બે પ્રાસંગિક વાતો વિશે બે બોલ’ કહ્યા છે, તે ‘વાતો’ એ જણાય છે કે (૨) શાલાપત્રના લેખમાં આપેલો ઉદ્દેશ્યનો અર્થ સગલ નથી અને ‘અત્યાર સુધી ના જાણેલો’ છે; (૩) “ઉદ્દેશ્યનો મગલ અર્થ;” (૪) વાંચકના પ્રાધાન્ય કરાવે છે ક્રિયાને—એ પ્રશ્નને વિશે બે પક્ષ છે, (૫) અને અધ્યાહાર પૂર્વોક્તનો જ થાય છે.

એ વિષયોમાં શબ્દાર્થની ‘ખેંચતાણુ’ તથા તેથી ‘બકરી કાઢતાં પેહુ ઉટ’ એવી વિષમ જાતિની સ્થિતિ થઈ ગઈ જણાય છે.

ઉપક્રમમાં પોને Analysis સાર ‘વાંચકૃષ્ણકૃષ્ણ’ શબ્દ પ્રયોગ્યો છે, અને ઉપમં-હાત્મા તે જ ઈંગ્લિશ શબ્દ આર ‘વાંચકૃષ્ણ’ શબ્દ પ્રયોગ્યો છે, એ વિરુદ્ધ છે. વાંચ-કૃષ્ણ એ Synthesis નો અર્થ છે.

(૧) ગ. ગ. ન.સિંહગવે ‘ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય’ એ મંરૂત સંગ્રાહો પ્રતિ ગુજરાતી વાચકાકિઓનું પ્રથમ લક્ષ ખેંચ્યું, અને તે વાત કાંઈ કારણથી વિસ્મૃતિગોચર ન થાય તે સાર પ્રમંગોપાત પ્રકાગ્નતરે લક્ષ ખેંચ્યું, એમાં તો ‘ગુજર માહિત્યના દતિહામની સેવા’ વિના અન્ય હેતુ નહિ હોય, પરંતુ “જાણે કે અગરપે” આદિથી આગંભાતો જે વિદ્વંસાત્મક લેખ છે, તેમાં આત્મસ્લાધાદિ ભાવોના કંઈક ક્રીણા ‘નગધ્વનિ’ નું વહન થાય છે એમ કંટાળાએક માને છે.

(૨) શાલાપત્રના લેખનો ‘ઉદ્દેશ્ય’ શબ્દનો ક્ષવિતાર્થ ‘જે’ને વિશે કાંઈ કહેવું હોય તે’ એમ ગ. ગ. ન.સિંહગવે અવતાર્યો છે, અને તે જ શબ્દો ‘સુદર્શન’માં પોતાની સૂચનામાં છે કે,—‘અર્થાત્ જે’ને વિશે કાંઈ પશુ..., કહેવાનું છે, તે ‘ઉદ્દેશ્ય’

એમ છે તો શાલાપત્રના અર્થમાં ‘અત્યાર સુધી ના જાણેલા’—પણાને અથવા અસંવ-તાને ક્યાં અવકાશ મળ્યો તે સમજાવું નથી.

જો શાલાપત્રના ‘વિચારવા યોગ્ય’ એ શબ્દોને અનુલક્ષી એ ઉક્તિ થઈ હોય તો એ સંબંધમાં ટેકા કૃત ગુજરાતી ભાષાના વ્યાકરણમાયી નીચેનું અવતરણ પ્રકાશક થશે.

“મનમાં, વિષય વિષે, અને ક્રિયા વિષે વિચારો હોય છે. કાંઈ વિષય વિષેનાં વિચારમાં, અને કાંઈ ક્રિયા વિષેના વિચારમાં જે સંબંધ હોય, તેને શબ્દની ગોઠવણીએ કરીને જાણીએ છીએ.” દત્તાદિ.

(૩) અવે ગ. નરસિંહગવ પોતે જે ‘સરલ અર્થ’ બતાવે છે, તે કેટલાએક અં-
શોમા ચિંત્ય છે

એ સરલ અર્થમા ઉદ્દેશનો અર્થ નિર્દેશ, અને ઉદ્દેશ્યનો અર્થ લક્ષ્ય—એમ આવે છે. પરંતુ તે યથાર્થ જણાવુ નથી કારણ, એક જ ક્રિયાપદના ઉપસર્ગ બેદથી ભિન્ન અર્થો થાય છે, અને ભિન્ન ક્રિયાપદો તથા નામો સ્વાર્થમા એકાર્થક હોય તો પણ બહુધા તે ઉપગ્રી થતા નામોના વિશિષ્ટ અર્થ થઈ જાય છે. પર્યાય શબ્દો તેથી ૩૬-અર્થમા લેવાય છે, ને નહિ કે યૌગિક, એ પ્રસિદ્ધ છે અત્ર પોતાના રૂઢાર્થમા ‘ઉદ્દેશ’ અને ‘નિર્દેશ’ તથા ‘ઉદ્દેશ્ય’ અને ‘લક્ષ્ય’ બહુ ભિન્ન છે જેમ ઉદ્દેશ્યની પ્રતિયોગિ-સંજ્ઞા વિધેય છે તેમ લક્ષ્યની ઉદ્દેશ્ય નહિ પણ લક્ષણ છે

પુન આની પારિભાષિક સંજ્ઞાઓના નિરૂપણમા અર્થનિર્ણય સારૂ સામાન્યઅર્થદર્શક વા ઇંગ્લિશ કોશનો આશ્રય લેવો પણ સમુચિત નથી

પુન ‘જે તરફ લક્ષ છે તે પદાર્થ’ એ ઉક્તિ પણ સદિગ્ધ છે કારણ ઉદ્દેશ્યવિધેય-ભાવ થયે વિધેય જ આકાંક્ષાપૂર્તિ કરવું હોવાથી વિધેય પ્રતિ જ લક્ષ અધિક હોય છે, એમ હોવાથી સાહિત્યશાસ્ત્રમા પણ વિધેયનો અવિમર્ષ એ દોષ ગણાયો છે, ઉદ્દેશ્યનો નહિ

અતે ફલિતાર્થમા ‘ક્રિયામા સમાયલા’ એમ લખવાથી ‘તે કોધી છે’ આદિમા ન્યા અસ્તિત્વ-માત્ર-દર્શક ક્રિયાપદ હોય છે ત્યા લક્ષણ અવ્યાપ્ત રહી જાય છે, અને ‘વિધાન’ એ પદ વિધેયનું રૂપાન્તર હોવાથી સરલતામા દૃઢિ કરવું નથી

(૪) “વાક્યમા પ્રાધાન્ય કર્તાને કે ક્રિયાને—” ઇત્યાદિથી આરંભાતો ખૂબ બાતિમૂતક લાગે છે વાક્યમા પ્રધાન અને ગૌણ ગણુ છે તેનો ઉદાહરણ પ્રદર્શિત નથી કારણ, વાક્યનું પ્રયોજન અર્થમોધ છે તેમાજ જે જે શબ્દો અપેક્ષિત છે, તેમા અપેક્ષાધર્મથી કંઈ પણ ન્યૂનાધિકભાવ-ગુણપ્રધાનભાવ—નથી વાક્યમા યથાર્થ શાબ્દમોધસારૂ જે જે શબ્દની અપેક્ષા-આકાંક્ષા-છે, એ સર્વ તુલ્યવ્યય છે, પ્રાધાન્ય પ્રદાન નથી. કર્તા ક્રિયાની વાત દૂર રહી, પણ કોઈ વાક્યમા ‘ન’ કાર અવ્યય અપેક્ષિત હોય અને તે અનુકૂળ હોય તો વિપરીતમોધ જ ફલ થાય

શાસ્ત્રકારોમા જે જે મત છે તે ‘વાક્ય’ મબધમા નહિ, પણ વાક્યના એક અવયવ-બૂત ક્રિયાવાચક જે ‘આખ્યાત’ તેની શક્તિ (વાચકતા) શા-પરત્વે છે એ સંબંધમા છે તત્ર આખ્યાતની શક્તિ ‘કર્તા’ મા છે એમ વૈયાકરણો (નહિ કે નૈયાયિયો) માને છે. મી-મામંજી ‘ક્રિયામા’ અથવા વ્યાપાનમા અને નૈયાયિયો ‘કૃતિમા’ માને છે ‘ન્યાયસિદ્ધાન્ત મુન્તાવિ’ મા સ્પષ્ટ ઉક્ત છે કે—

“વૈયાકરણૈરામ્યાતસ્ય કર્તારિ શક્તિરુચ્યતે,....તત્ત્વ ગૌરવાદ્યવ્યતે, કિંતુ કૃતી-શક્તિર્નાવશાત્....”

ગ. નરસિંહરાવે સ્વલેખમાં પ્રસ્તુત વૈયાકરણોનું મત પ્રકાશ્યું નથી, પરંતુ વાચ્યાર્થમાં શાબ્દમોહનો ખીજો આકાર સંસ્કૃતમાં જે તેમણે ઉદ્ધૃત છે, તે વૈયાકરણોના મતાનુમાન છે, પણ તેવો આકાર થવામાં ખીજ ‘વાચ્યમાં ક્રિયાના પ્રાધાન્યથી’ અન્ય જ છે અત્ર વસ્તુ-રિયતિ લક્ષ્ય થવામાં દૃષ્ટિનો ભેદ થયો જણાય છે

(૫) અધ્યાહારમાં ‘પૂર્વોક્તના તત્ત્વને પ્રવેશ’ આપવા જતા અને અનુમતતા તથા નિતાત અનુક્રિતમાં ભેદ જોવા જતા ગમીગ બ્રમ યદ્ય ગયો જણાય છે

અવકાશશાસ્ત્રમાં જેમ ઉપમા-અવકાશના પ્રમગમાં તેની નિષ્પત્તિ સાઝ ઉપમાન ઉપમેય વાયકશબ્દ અને સાધર્મ્યની અપેક્ષા હોય છે, પરંતુ તેમાંથી જે અશો અનુમત હોય છે, તેનો અધ્યાહાર પૂર્તિસાર કરી લેવો પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ વાચની પરિપૂર્ણતામાં ક્રિયાપદ આદિની અપેક્ષા રહે છે તેમાંથી જે જે અનુક્રિત હોય, પરંતુ વાચ્યત્વની સિદ્ધિ માઝ જેની જેની આકાક્ષા ઉપરિચિત થતી હોય, તે જે વાચ્યમાં શ્રુત અથવા ઉક્રિત ન થયું હોય તો તે અધ્યાહારનો વિષય થાય છે જેની આકાક્ષા નથી તે સર્વ અનુક્રિત જ હોય છે, અને અન-ધ્યાહાર પણ હોય છે.

આકાક્ષિત પદ ઉક્રિત હોય તો તેના અનુસંધાનનો અવકાશ જ હોતો નથી, પરંતુ આકાક્ષિત સત્તા ઝેઈ કાણુથી વાચ્યમાં અનુક્રિત હોય તો તેનું અનુકર્ષણ કરી પૂર્ણતા કરી લેવી તે અધ્યાહાર છે, પછી તે પદ પૂર્વોક્તિ હોય કે ન હોય પદની આકાક્ષા અને અનુક્રિત એ ઉભયનો સમુચ્ચય અધ્યાહારમાં ખીજ છે તેવું પદ પૂર્વે ઉક્રિત ન હોય તો તેથી અધ્યાહારની ક્ષતિ થતી નથી. સંસ્કૃતમાં “કિં વચસિ મુહુ સંતિ વને ત્વ સર્વનોદિસા । પુષ્પેભ્યો વાવિ વાચ્યેભ્યસ્તાન્દાનુમદ્મુત્સહે ॥” અહીં સ્પૃહયતિ એ પદ પૂર્વે અનુક્રિત જ છે, છતાં તેનો અધ્યાહાર સ્વીકૃત છે

પ્રસ્તુતમાં, ન નરસિંહરાવની ઇગ્નિશબ્દારા સમજાવવાની પદ્ધતિને અનુમતા, ‘આપ્ટેના કાશમાં’ અધ્યાહારનો ઇગ્નિશ અર્થ supplying an ellipsis ૭... new supposition આદિ આધ્યા છે તેમાં ellipsis કે મસ્કૃત ‘અનુમધાન’ એ શબ્દોના અર્થોમાં ભાગરૂપે ‘પૂર્વોક્તિ’ છે જ નહિ

એથી ‘અનુસંધાન પૂર્વોક્તિનું જ હોય’ અને ‘પૂર્વોક્તિની પુન અનુક્રિત હોય તદ્દા અધ્યાહારનો પ્રસંગ છે,’ એ ગ. નરસિંહરાવના કથનો ‘વાચ્યની નથી”

*

*

*

ગ. ગ. નરસિંહરાવે પોતાના ‘ખીજ’ નબળા ચર્ચાપત્રમાં અમુક ગૌણ પ્રશ્નોને કાણુ-વિશેષથી ‘વધારે બારે’ ગણી “અચાવની દલીલો” થી ચર્ચાપાત્ર કર્યા છે તેથી અનીચ્છા છતાં તે સંબંધમાં પણ સામાન્ય નિર્ણય માઝ વસ્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે

તે બે વિષયો આ છે:—(૧) અવતરણમાં ' જોડણી ' ફરવણી એ ન્યાય છે કે કેમ ?
(૨) અને અસુક લેખ ઉપર ટીકા કે ચર્ચાપત્ર અન્ય પત્રોમાં મોકલાય કે કેમ ?

એ ઉભય સંબંધમાં કદાપિ કોઈ લિખિત નિયમો ન હોય, તો પણ બહુધા એવા પ્રકારમાં શિક્ષાર અને અન્યત્ર રૂઢિ એ પણ માર્ગદર્શક છે. એ પ્રમાણે જોતાં જણાય છે કે જ્યાં પ્રામાણિક નક્કો કરવી પડે છે ત્યાં મૂલ્યગત ભૂલો-પછી તે ભૂલો આકરણની હોય કે ખીજી જાતિની-તથાવત જ ઉતારવી પડે છે, તેમ ' અવતરણ ' થયું કે તે મૂલ્યવત જ હોવું જોઈએ. બદલવામાં હેતુનો પ્રકાર કે સત્યતા કે આભાસ પરીક્ષવાનું પ્રયોજન નથી. નક્કોનો ન્યાય અવતરણમાં જોડણી સંબંધમાં શાસાડ લાગુ ન પડે એ જોઈએ એ વિચારવાનું છે.

પોતાને ટીકા અને અતુમોહન આપવા ' અનેકભાષાભિન ' રા. નરસિંહરાવ (૧) પિતૃદ્રોહનું અને (૨) ખીજું આત્મદ્રોહનું દર્શાવે—એક પરલક્ષી અને ખીજું આત્મલક્ષી—આપે છે, અને તેમાં ' સ્તે જતાં ' હ. હ. ધ્રુવના આત્માના હોબ સંબંધમાં લખી તેઓને કિશ્કિયનમતાનુસાર જીર્ણજાતિ પ્રાપ્ત થવાનું પાત્ર લીધું છે. જાત જાણ.

ગ. નરસિંહરાવ જ જોડણી ફરવણી એ કિશ્કિને ' દ્રોહનું ' નામ આપે છે, એટલે વિશેષ કહેવાનું રહેતું નથી.

આત્મલક્ષી દર્શાવતા એક સ્વધર્મ પાલનસાડ સ્વનિયમ રૂપ અન્ય સ્વધર્મના બંધરૂપ દોષ સંબંધમાં જે હેતુ પ્રદર્શન કર્યું છે. તે ' વિપરીત ' અને આત્માશ્રય-દોષકલિત હોવાથી વસ્તુના નિર્ણયમાં આક્રિયિતકર છે.

ખીજા પ્રશ્ન સંબંધમાં રા. નરસિંહરાવ ઇતિહાસ બતાવે છે, તેમાં પોતે એક જ પત્રમાં ચર્ચા પ્રતિચર્ચાદિ નિવિષ્ટ કરવા હેતુ દર્શાવે છે કે.—“ જે પત્રમાં લેખ આવ્યો હોય તે ઉપરની ટીકા તે જ પત્રમાં આવે તો તે પત્રના વાચનાર વર્ગને તે પહેચી સકે એ એક હેતુથી ” ઈ. એ હેતુ જોગ્ય છે, અને તે એક જ પત્રમાં ચર્ચા અને ચર્ચાપત્રો પ્રકટ થવા જોઈએ એ નિર્ણયની ઇષ્ટતાપ્રતિપાદક છે. લેખ એકમાં અને તત્સંબંધી ચર્ચાપત્રો ભિન્ન ભિન્ન અન્ય પાંચ સાત પત્રોમાં આવે તો વાચક જિરાસુ વા અભ્યાસકને સાત આઠ સ્થલે ' પહેચી સકે ' એ. અને વિચાર વા નિર્ણય અર્થ પૂર્ણપર સંબંધનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું અત્યંત કઠિન જ થઈ પડે. આ સંબંધી શેષલેખમાં એક સ્થલે નિયમપાલનસંબંધમાં ' બહુધા ' શબ્દ વાપરી સ્વરક્ષણ કરી લેવા સાવધાનતા રખાઈ છે, તથાપિ અત્ર ' ઇતિહાસ ' સ્મૃતિ ક્રમવધી અયોગ્ય નહિ ગણાય કે ' આજ નવ વર્ષ ' પૂર્વે પ્રસ્તુત જ વિષય સંબંધમાં સાલાપત્રના લેખ સંબંધી સચ્ચાપત્ર તેમાં ન મોકલાતાં સુદર્શનમાં મોકલાયું હતું.

વનસુખરામ મન:સુખરામ ત્રિપાઠી.

સૌન્દર્ય અને ત્હેનાં સ્વરૂપો.*

સૌન્દર્ય (Beauty) શું છે અને ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપોમાં ત્હેનો કેવો અનુભવ થાય છે તે આજનો વિષય છે. સાધારણ રીતે સુન્દર વસ્તુને આપણે રૂપાળી અર્થાત્ રૂપવાળી કહીએ છીએ કારણ કે રૂપ (Form) અને સુન્દરતા એ બન્નેનું તત્ત્વ એક જ છે. કોઈ પણ વસ્તુનાં અવયવો અમુક પ્રમાણમાં હોય છે ત્યારે આપણે ત્હેને સુન્દર કહીએ છીએ અને જ્યારે ત્હેમાં પ્રમાણ બંગ થાય છે ત્યારે ત્હેને વિરૂપ (ugly) કહીએ છીએ. પરંતુ સુન્દરતાનો વિશિષ્ટ ગુણ એ છે કે ત્હેના પ્રમાણ માટે આપણે કોઈ પણ નિયમ બાંધી શકીએ નહીં અર્થાત્ અમુક વસ્તુ કયા પ્રમાણમાં હોય તો જ સુન્દર લાગે તેને માટે એવો કોઈ નિયમ નથી કે જે સર્વદા ત્હેને લાગુ પડે. તેટલું જ નહીં પરંતુ સૌન્દર્યનો ખરો સ્વભાવ એ છે કે અમુક વસ્તુ આપણને અત્યંત સુન્દર લાગે અને સર્વેને તેવી જ રીતે લાગશે એમ આશા રાખીએ. છતાં તે વસ્તુ શા માટે આપણને સુન્દર લાગે છે ત્હેનું સંતોષકારક કારણ આપી શકીએ નહીં તેમજ તે વસ્તુ અન્યજનોને તેવી જ સુન્દર લાગવી જોઈએ તે સિદ્ધ પણ કરી શકીએ નહીં. ઉદાહરણ તરીકે કોઈ સારા ચિત્રકારનું ચિત્ર લઈએ. એક જ ચિત્ર કોઈને અતિ સુન્દર લાગશે, કોઈને સાધારણ જણાશે અને કોઈને વિરૂપ નહીં તો સુન્દરતાનો અંશ પણ ત્હેમાં જણાશે નહીં. આ ઉપરથી સદજન પ્રશ્ન ઉઠે છે કે આનું કારણ શું ? કારણ માત્ર એટલું જ આપી શકાય કે સુન્દરતા એ અત્યંત આત્મલક્ષી (subjective) મનોભાવના છે. ત્હેની પ્રતીતિ આપણી માનસિક વૃત્તિઓ ઉપર ઘણે અંશે આધાર રાખે છે. ઉન્નત મનવાળા મનુષ્યો વસ્તુઓમાં સુન્દરતાની જે રેખાઓ જુવે છે તે રેખાઓ કોઈ જડ યુદ્ધિને તો અદૃશ્ય અને અગમ્યજન રહે છે. ભિન્ન ભિન્ન મનોવૃત્તિઓથી જોતા એક જ વસ્તુ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપોમાં જણાય છે. એક જ મુખાકૃતિને ઈર્ષ્યા, દ્રેષાદિ વૃત્તિઓથી જોઈએ તો પ્રત્યાકર્ષક લાગે છે. સ્નેહની વૃત્તિથી જોઈએ તો આકર્ષક લાગે છે અને પ્રેમના મનોભાવથી જોઈએ તો ત્હેની સુન્દરતા અત્યંત મનોહર લાગે છે. ઘણા પુરૂષોને સાધારણ અને વળી વિરૂપ વસ્તુઓને માટે પણ કાંઈ ખાસ ભાવ થઈ જાય છે અને તેજ વસ્તુઓ ત્હેમને સુન્દર લાગે છે. કોઈકે મનુષ્યોને ઝીણી આંખો વાળાં મ્હોં સારાં લાગે છે કોઈકે લાંબાં મ્હોં જ ગમે છે, જ્યારે એવા પણ દાખલા વાંચવામાં આવે છે કે એકને શીળીના ચાંદા વાળાં મ્હોં જ આકર્ષક જણાતાં અને એકને તો વળી ઝીળાં મનુષ્યો જ સુન્દર લાગતાં ! આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે કે સુન્દરતાનું જ્ઞાન પ્રત્યેક મનુષ્યને જુદી જુદી રીતે થાય છે અને ત્હેનું કારણ મનોવૃત્તિઓની ભિન્નતામાં રહેલું છે. સૌન્દર્યનો અનુભવ અને આપણા હૃદયની વૃત્તિઓનો વિકાસ પરસ્પર નિકટ સમ્બન્ધ ધરાવે છે.

સુન્દરતાનું શું લક્ષણ છે તે આપણે જોઈએ. હવે ત્હેનાથી ઉત્પન્ન થતા આનન્દ તરફ ફરીએ. પ્રત્યેક સુન્દર વસ્તુ ત્હેના અનુભવ કરનારને થોડો ઘણો આનન્દ આપે છે તે સર્વને જાત છે. એક પ્રફુલ્લિત ગુલાબના પુષ્પનું નિરીક્ષણ અપૂર્વ આનન્દ પ્રેરે છે. આવા અસાધારણ આનન્દની ઉત્પત્તિ તે સૌન્દર્યનો વિશિષ્ટ ધર્મ છે. કોઈ અત્યંત સુન્દર વસ્તુને જોતાં જ

આપણું હૃદય ઉછળે છે અને તે વસ્તુ સાથે એકાગ્ર ધર્મ તેમાં જ લીન ધર્મ જાય છે. કાણુ-
વાર તો આપણા હૃદયનો અપ્રતિમ આનન્દ અને તે વસ્તુનું સૌન્દર્ય-એ બન્નેની સ્પર્શેદ અવ-
સ્થામાં પોતાનું ભાન પણ ભૂલી જવાય છે અને આવા અવર્ણનીય અનુભવને કોઈ ભાષામાં
ઉચ્ચાર કરવામાં અતિ કઠિનતા લાગે છે. આવા આનન્દનો અનુભવ ચિત્તમાં વિરોધ દૂર કરી
શાન્તિ આપે છે અને હૃદયમાં મૃદુતા પ્રેરી તેને દ્રવિત કરે છે. પરન્તુ સુન્દરતાનું ખરૂં લક્ષણ
એ છે કે તેનાથી નીપજતો આનન્દ તે સુન્દર વસ્તુના ઉપભોગ માટે નહીં પરન્તુ કેવળ
નિસ્વાર્થ વૃત્તિનો હોવો જોઈએ. દાખલા તરીકે કોઈ સુન્દર પુષ્પને જોઈ તેની સુગન્ધ ભોગ-
વવાની ઇચ્છાથી થતા આનન્દ કરતાં તેના સૌન્દર્યના નિરીક્ષણથી નીપજતો નિસ્વાર્થ આનન્દ
ઉચ્ચતર અને વધારે નિર્ભળ છે. કારણ કે ઉપભોગની આશાનો આનન્દ અધમ વૃત્તિઓથી
દ્વિત થવાનો સંભવ ધણો છે. અને તેથી જ સૌન્દર્યના અનુભવમાં નિસ્વાર્થ-આનન્દ હોવો
તે નૈતિક નૈપુણ્યનું શુભ ચિહ્ન છે. આપણા જીવનને શુદ્ધ અને નીતિમય બનાવવામાં સુન્દ-
રતાનો અનુભવ એક સાધનરૂપ છે. આપણા હૃદયનો વિકાસ સદ્વર્તન માટે જરૂરનો છે અને
તે સૌન્દર્યની પ્રતીતિ ઉપર આધાર ગણે છે.

આ સક્ષિપ્ત દત્તાન્ત ઉપરથી જણાશે કે સૌન્દર્યનું ખરૂં સ્વરૂપ સાધારણ રીતે મનાય છે
તે કરતાં તદ્દન જુદા અને ઉચ્ચતર પ્રકારનું છે. કોઈ વસ્તુ અથવા દેખાવની સુન્દરતાના ભા-
નનો આનન્દ તેના ઉપભોગના આનન્દની સાથે ઘણી વખત એકમય કરવામાં આવે છે. અને
પરિણામે સુન્દર વસ્તુની સાથે નીચ અને મલિન વૃત્તિઓ ઘણી વખત સંયુક્ત થાય છે. આથી
એમ સમજવાનું નથી કે સુન્દર વસ્તુ કેવળ નિરીક્ષણ માટે જ છે અને ઉપભોગ માટે નથી.
પરન્તુ સૌન્દર્યના અનુભવમાં વૃત્તિઓને નિયંત્રિત રાખવાની આવશ્યકતા છે. અને તેથી જ
ખરા સૌન્દર્યનું ભાન અધમ પુરૂષોને નહીં પરન્તુ સાર્વિક વૃત્તિવાળાઓને જ થાય છે.

આપણે જોયું કે સુન્દરતાની પ્રતીતિથી હૃદયમાં અપૂર્વ આનન્દનો ઉદભવ થાય છે.
અને તે આનન્દ સૌન્દર્યની ભાવનામાં પ્રધાનરૂપ છે. પરન્તુ સૌન્દર્યથી ઉચ્ચતર એક એવી
ભાવના છે કે જેમાં કેવળ આનન્દ નહીં પરન્તુ દુઃખની લાગણી સાથે આનન્દનો અનુભવ
થાય છે. આ ભાવનાનું નામ ભવ્યતા (sublimity) છે. એક સુન્દર પુષ્પ કે સુન્દર ચિત્ર
કે કોઈ સુન્દર કળાનો નમુનો સુન્દરતાની ભાવના હૃદયમાં ઉત્પન્ન કરે છે પરન્તુ સંખ્યા
સમયે શાન્ત અને મન્દ મન્દ ઓછી નદીના તટ ઉપર ઉભા રહી આસપાસના વિવિધ રંગોનાં
વૃક્ષોનાં ખૂમખાંઓ ઉપર પક્ષિઓના સંગીતના સ્વરોથી મૃદુ થયેલા ગંભીર દેખાવના નિરી-
ક્ષણથી સુન્દરતાની નહીં પરન્તુ ભવ્યતાની ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે. આ ભાવના અત્યંત
શુદ્ધ અને પ્રૌઢ છે. અને તેનું ખરૂં લક્ષણ તેની ગંભીરતા છે. કોઈ એક ઉન્નત ગિરિશૃંગ
ઉપરથી હેઠળની ભૂમિના વિશાળ વિસ્તારનો દેખાવ સુન્દર નહિં પરન્તુ ભવ્ય લાગે છે. તેમ
જ વર્ષાઋતુની રાત્રિએ ચમકતી વીજળીઓ તથા ઘન વાદળોના ભયંકર ગગડાટની સાથે ધોધ
બંધ પડતા વરસાદનો દેખાવ અત્યંત ગંભીર ભવ્યતા ઉત્પન્ન કરે છે. આવા દેખાવો તથા
બનાવો ભવ્ય લાગવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તેમના અનુભવથી કુદ્રતની મહાત્મ અને પ્રબળ
શક્તિઓ આગળ મનુષ્યને પોતાની નિયંત્રિત શક્તિનું ભાન થાય છે. સૃષ્ટિકર્મના અનન્ત પ્રવા-

મન પણ વિરૂપ બને છે. પરન્તુ આ બેમાં એટલો ફેર છે કે શરીરની સુન્દરતા જન્મની સાથે આવે છે જ્યારે મનને સુન્દર કે વિરૂપ બનાવવું એનો આધાર પોતાના ઉપર જ રહે છે. મનની સર્વે શક્તિઓ સરખી રીતે ખીલવવી એ ઘણું કઠિન અને ખર્ચ જોતાં અશક્ય છે. પરન્તુ જેમ બને તેમ મનનો વિકાસ પ્રવૃત્તિ થાય એમ યત્ન થવો જોઈએ. જેમ શરીરની સુન્દરતાના વિકાસ તથા સંરક્ષણ માટે આરોગ્યની જરૂર છે. તેમ મનની સુન્દરતાના વિકાસ માટે જ્ઞાનની જરૂર છે. આ ઉપરથી સહજ જણાશે કે ભાષાજ્ઞાન, ઇતિહાસ, ગણિતશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રો તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મજ્ઞાન એ સર્વેનો અભ્યાસ મનના પૂર્ણ વિકાસ માટે અગત્યનો છે. અને કેળવણીની જે રીતિથી મનનો આ સર્વે પ્રદેશોમાં થોડો ઘણો વિકાસ થાય તે જ રીતિ ઉત્તમ કહી શકાય. આવી રીતે મનનો વિકાસ તે જ આપણે જોયું તેમ મનની સુન્દરતા છે. પરન્તુ મનની સુન્દરતાનું ખર્ચ સ્વરૂપ તો આપણે હજી જોવાનું છે. ઉપર કહ્યું તેમ મનના મૌન્દર્ય માટે જ્ઞાનની જરૂર છે. પરન્તુ જ્યાં સુધી જ્ઞાન પોતાના વર્તનમાં મૂકી શકાયું નથી ત્યાં સુધી તે નિરર્થક છે. જ્ઞાનનો ખરો ઉપયોગ આપણા જીવનને ઉચ્ચ બનાવવાનો છે. અને તેથી જ આત્માની સુન્દરતાનું ખર્ચ સ્વરૂપ તે આપણા જીવનનું સૌન્દર્ય અર્થાત્ નૈતિક સૌન્દર્ય (moral beauty) છે. આ નૈતિક સૌન્દર્યનું લક્ષણ હવે જોઈએ. ઘણી વખત જોવામાં આવે છે કે કોઈ મનુષ્યમાં જ્ઞાન હોય છે પરન્તુ તહેને આચરણમાં મુકાતું નથી અથવા તો તહેનો દુરુપયોગ થાય છે. તેમ જ એમ પણ જોવામાં આવે છે કે કોઈ મનુષ્યનું વર્તન સાફ હોય અને હૃદય શુદ્ધ હોય પરન્તુ જ્ઞાનનો અભાવ હોય છે. આવી રીતે જ્ઞાન અને સદ્વર્તન એ બન્નેનું એક ઘણા યોગમાં જોવામાં આવે છે આ એક્ય તે જ

સુન્દરતાનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો જોયા. હવે આપણે સૌન્દર્યને એક જુદા સ્વરૂપમાં જોવાનું છે. અને તે વિવિધ કળાઓમાં કુદરતી સૌન્દર્ય અને ભવ્યતાનું જે અનુકરણ (imitation) કરવામાં આવે છે તે છે. કળા જે જાતની હોય છે એક તો જે કુદરતનું પુરેપુરું અનુકરણ કરે તેને સુન્દર કળા (beautiful art) કહેવાય છે તેનાથી કળાનો એક ઉચ્ચતર પ્રકાર છે કે જેમાં કુદરતનું ફક્ત અનુકરણ નથી હોતું પણ કુદરત તે જ અદ્ભુતમાન સર્જકે જે દન્દ્રિયગમ્ય નથી પણ ક્રેવળ મનોગમ્ય છે તેના બહિર્ભાવ (visible embodiment) તરીકે ગણવામાં આવે છે આ પ્રકાર તે કળાનું ઉચ્ચતમ સ્વરૂપ છે અને તેને ભવ્ય કળા (sublime art) નું નામ આપી શકાય આવી કળા કોઈકે જ ચિત્રકાર તેના ચિત્રોમાં મુદ્રી શકે છે અને કોઈકે જ કવિ તેની કવિતામાં ઉતારી શકે છે જ્યાંનું આવું ભવ્ય સ્વરૂપ આપણને પ્રકૃતિ અને આત્મા, જડ અને ચૈતન્યના અઢતનું ભાનકરાવે છે અને કુદરતની અદ્ભુતતામાં અનન્ત, સર્વવ્યાપી, અને સર્વ કંઈરનું મનોદર્શન કરાવે છે. કળા વિવિધ જાતની હોય છે પરંતુ અત્યન્ત ભવ્યતાનું ભાન તો જે જ કળાઓ—ચિત્રકળા અને કવિતા—કરાવી શકે છે. કોઈ ઉત્તમ ચિત્રકાર તેના ચિત્રોમાં એની ભવ્યતા મુદ્રી શકે છે જે જોતા જ આપણા હૃદયમાં ધાર્મિક ભાવનાઓ ઉત્પન્ન થાય પરંતુ કવિની કળા તો સર્વ કળાઓમાં ઉત્તમ છે. કોઈ ચિત્રની ભવ્યતા તો હજી મધ્ય વસ્તુઓથી નિયંત્રિત થયેલી હોય છે. જ્યારે કોઈ ઉત્તમ કવિના સંસ્કૃતિવાળા કવિનું ઉચ્ચતમ કાવ્ય આપણા મનના ઉડામાં ઉડા ભાગે ઉઘાડી તેમાં તેના પંદ્રાઓ પાડે છે અને ખામ કરીને જ્યારે ઉત્તમ કવિતા અને સંગીતનું સમિલન થાય છે ત્યારે હૃદયભાવનાઓની ભવ્યતામાં ઘર્ષ ન્યૂનતા મેળેતી નથી સંગીતમય અને ઉત્તમ કાવ્ય આપણી બુદ્ધિ હૃદય એ બંનેનું એક જ શબ્દોમાં ઉચ્ચાર ન કરી શકાય એની ભવ્ય રિચિતિનું ભાન કરાવે છે

મૌન્દર્યના વિવિધ સ્વરૂપો હવે આપણે જોયા છે એ ઉપરાંત આપ મહેને મહજ ખ્યાલ આવશે મૌન્દર્યનું ખરૂં લક્ષણ આપણે સાધાન્ય રીતે તે શબ્દ વાપરીએ છીએ તેના ઝગતા ધણું ઉચ્ચ છે. શરીરની સુન્દરતા તો માન રહેતું એક જ સ્વરૂપ છે મનની સુન્દરતા કે જહેનું ઉત્તમ સ્વરૂપ નૈતિક સૌન્દર્ય છે તે તેના કરતા વધારે શુદ્ધ છે અને નીનિમય હવનની ભવ્યતા તે સૌન્દર્યનું અદ્ભુત સ્વરૂપ છે. અને આની ભવ્યતા આપણા હવનનો અતિમ ઉદ્દેશ રાખી આપણી પોતાની તથા જનસમાજની નૈતિક ઉન્નતિ કરવાની આપ સર્વને યાચના કરી આ સંક્ષિપ્ત લેખની સમાપ્તિ કરું છું

હરસિદ્ધલાઈ વ. દીવેદીઆ.

ચૌદ દિવસનો ધાર્મિક પ્રવાસ

(અનુસંધાન ૫૬ પરં ૫૧ થી)

ત્યા ગાડી બદલી ઉદેપુર જવાનું હતું હાલ વિચાર કરતા અસંભવિત લાગે છે પણ તે વખતે મલબિત કંચુ જ પાંચુ હતુ, અને તે એક ગાડીમાથી ઉતરી કકડતી તાડમા પૂન જોળગી ખીજા પેટરોઈમ પર જઈ ઉદેપુરની ગાડીમા બેસવાનું હતુ જેમ તેમ કરીને બેઠા પણ ચિતોડ સ્ટેશન પરની અડધા કલાકની સ્થિતિ તો હજી પણ સાબરે છે ગાગીમા બેઠા ને ગાડી ચાલી સૂર્યનો ઉદય થયો, તડકો પડ્યો, જોયો પણ લાગ્યો નહિ હાથ પગ તડમા ઘણાંએ રાખીયે પણ એ તડમા ને ગતના દીવાના અજવાળામા એ હાથ પગ પાખા સમાન હતુ મોઝા પેહેરેલા તે પણ ન પેહેર્યો જેવા જ લાગતા સવારના સાતથી ઉદેપુર બપો ના બાર વાગે આવશે તે વખત મ્મ જશે ? સારૂ થયુ કે અમા । એક જુદા ડોશીમાએ પોતાની ખરી બર્મિઓ તે વખતે પ્રગટાવવા માડી એમણે મીરાબાઈનું વર્ણન કરવાનું શરૂ કર્યુ ઉદેપુર ને એ બધો પ્રદેશ મીરાને યાદ કરાવે એ સ્વાભાવિક જ હતું એ ગાયન એ ધાર્મિક અને શ્રદ્ધાળુ તેમ જ વયોવૃદ્ધ બાઈના કઠમાઈની નીમ્નજી હોવાથી એની અસર કાઈ એર જ થઈ સુવર્ણ મીરાબાઈના બધા ચરિત્ર વિશે સહજ શ્રમશીલ થતો ત્યારે સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા જ તેનો ઉત્તર મળતો આથી જો કે સતોત તો થતો નહિ, અને નૈયા વિમુદ્ધિએ તો ન જ થાય તો પણ એ બાઈની ભક્તિને વિશે સર્વને આશ્ચર્ય અને ઉચ્ચ પ્રેમ થયા વગર ગ્હા નહિ મીરાબાઈ જેવી સાધ્વી બાઈની ભક્તિ અને સાધુતાનું કેટલું બળ છે તે સત્ય હો કે અસત્ય હો તો પણ તેના નામ સાથે જોગવલી અકબર બાદશાહની મુનામત અને હવા ગોસાઈની વાતોની લોકવાયિગ્યો એટલું તો સિદ્ધ કરે જ છે કે મીરા તે એ અદ્ભુત ગુણોવાળી આર્યસાધ્વી હોવી જોઈએ આમ વાતમા ને વાતમા ઉદેપુર આવવાની તૈયારી થઈ દેખારી સ્ટેશન આવ્યુ ત્યા જમીન ઉંચી નીચી અને ટેમ્પરીઓવાળી જેવામા આવી. ગાગી એક જૂના ડોટના દરવાજામા થઈને આગળ જાય છે અમે ઉદેપુર પટોઆ એ ઓળખાણવાળા સદગૃહસ્થ સાથે ગામમા ગયા ગામ સ્ટેશનથી ઘણું જ દૂર છે ચારેક માઇલ હશે બપોરનો એ વાગ્યો હતો તો પણ શેહેરમા ગયા પછી ચાહ પી મીરે તાજા થયા છતા તારને લીધે જોઈએ તેવી જગૃતિ ન આની જમવાની વખત થઈ નહાવાનું તો ખીવકુત મન થાય તેમ નહોતું તો પણ નહાયા વગર ચારે તેમ નહોતું નહાયા જમ્યા, ઉઠ્યા બેઠા સતા બધું નિત્ય નિયમ પ્રમાણે કર્યું તો ખરૂ ને ગમે સતા પણ ઉંચ મ્મ આવે ? ઉદેપુરની તાડ તો બધી તાડથી ચઢી ગઈ

સવાર થાય એટલે એકદમ નાથદાર તરફ નેતો કાપવો એવો નિશ્ચય કર્યો હતો પણ હવે માનવું પડે છે કે સારે નસીમે સવારે એક તાના માણસે ઉદેપુર જેવા ખાસ વિનતિ મીરે તેને શરૂ થઈ અમે તે દહાડે ઉદેપુર જેવા નિશ્ચય કર્યો આ તારીખ ૧ લી જન્યુઆરી ૧૮૦૬ નો દહાડો હતો શેહેરની બહાર ફોહસાગર નામનું ચોટુ તળાવ છે, એની બાધુણી કાક સર્પાક છે સામી તરફ કુમરીઓ છે તળાવમા પાણી ઘણું જ હોવાથી તે

સુદર લાગે છે અજમેરના આનાસાગર ને અમદાવાદના કાકરીઆ કરતા પણ આ તળાવ મોટું છે તળાવ પામે થઇને શેહેલખાગ જવાનો રસ્તો છે તે રસ્તે ઠેકાણે ઠેકાણે હવા ખાવાની બેઠા સારી બાધેલી છે શેહેલખાગમા ઝાડ, કુડા, વગેરેની રચનાઓ અને રંગ બે રંગી ફુલોનો દેખાવ તેમની સુગંધ સાથે મનનું હજી કરી લે છે ખાસ જોવા લાયક ત્યાં રાણાનો મહેલ છે તે મહેલમા જતા અદ્દા ખીન્ને બાગ બનાવ્યો છે એમા વચમા મોટા કુવારો છે તેની ચારે બાજુએ કાળા આરસની દેવડીઓ છે, તેની ઉપર ચાર રૂપાની બતક અને ટાય ઉપર એક ખીજી રૂપાની બતક ગમ્પી તેમાંથી પાણી ઉરાડવાની યોજના રાખી છે હોજની આગળ ગયા કે તરત જ રાજાનો સુશોભિત, મનહર મહેલ આવે છે ડાવરીના તરફ તરેહના ફૂલોના સાન્નિધ્યથી આખને હમેશ તમિ મળે તેવા આ મહેલના ઉપર સુવર્ણ કળશ છે મહેલની અદ્દની દીવાલોપર ઉદેપુરની આસપાસની ટેકરીઓ, તળાવો, જંગલો તેમ જ પાણીએ વાવના શિકાર કરેલા તે બધાનો આમેરૂબ ચિત્રા આવેલો છે એક ખીજી દીવાનપર અનેક તરેહના કમળો ચિતરેલા હતા અદ્દના એક ઓરડાના બારણામા મોગ કાચ છે અને કાચોતી ત્યાં એવી ગોઠવણ છે કે અદર જનાગને જૂન જૂનામણીનો આભાસ થાય છે, તે એટલે સુધી કે આભાસમા એક જણ તો ત્યાં કાચને બદલે રત્નો ધારી કાચ માથે અથડાઈ પણ પડ્યું હતું મહેલની પાછળ રાણીનો ખામ જનાનાનો નાનો પણ સુશોભિત બાગ સુંદર જણાતો હતો. કુક વખતમા આ જોઈ અમે જગમદિર (જગદીશ્વર) તરફ ગયા મદિર બહુ ઉંચે બાધેલું હતું તેથી પગથીયા ખૂબ ચઢવા પડ્યા જૂનો આરમ ઠેકાણે ઠેકાણે મદિ મા વાપરેલો હોવાથી અદ્દના બાગમા થઈ વિરોધ લાગી સુરત શેહે- નમા જેની બાનાજીની મૂર્તિ છે તેવી જ જગદીશની મૂર્તિ ત્યાં ખૂમીથી ગોઠવવામા આવી હતી તેની સામે પથ્થાતુના મોટા ગરૂડ હાથ જોગીને જોડેલા હતા દેહેરાને ધુમ્મટ ધણે જ ઉંચો છે અને તેના પર જુદા જુદા નાના નાના પૂતળા મૂર્તી તેને શોભિતો ક વામા આવ્યો હતો મદિર જોઇને પામેના પેશુવાતળાવ પર ગયા તળાવની વચમા સર્જનનિવાસ મહેલ છે ત્યાં દરબારી હોગીઓમા બેસી જોવા જવાની છૂટ છે આ તળાવ, આ મહેલ અને આની આસપાસની દુર રહેલી નાની મોની ટેકરીઓ એ બધું એકઠું થઈ એટલો દેખાવ હિંદુસ્થાનના બધા જોવા લાયક દેખાવોમા પગાત ન પડે એવો અને ઉત્તમ કહીએ તો એ કદાચ અતિશયોક્તિ ન થાય એવો હતો અહીં ધર્મશ્વર, પ્રકૃતિ અને મનુષ્ય ત્રણેની રચના એકઠી થઈ હતી કુદરતી દેખાવોને મનુષ્યે વધારે સુશોભિત બનાવ્યા હતા. ડુગરીઓની વચમા મોટું સરોવર બનાવી તેમા ઊંડા પાણીની વચમા રાજાનો મહેલ, તે કલાની સીમા નહિ તો ખીજી શું ? સ્વચ્છ નિર્મળ જળ પર એ મહેલનું પ્રતિબિંબ પણ સરસધમા મૂળની જોડે હરીશર્ધ કરતું હતું અહીં શાંતિનું સામ્રાજ્ય ખાસ જોવામા આવતું હતું એ ડુગરીઓ નીચેનું પાણી ને ઉપરનું આમશ, વચમાનો મહેલ ને દૂરના ઝાડો હોડીમા બેસીને પાણીમા રસ્તો કાપનાર ઝાંઝની પણ સાથે શ્રમ પણ રહેલથી સમજાય એવી શુદ્ધ વાતો કરતું માવૂમ પડતું હતું થોડો વખત પણ એવે ઠેકાણે માયાની મોહજાલ અને ખોટા કજીઆ કકાસ આવા ચમત્કારી દેખાવો જોવાથી અને તેથી થતી શાન્ત પણ સખલ અસરથી જૂલાયા- વગર રહેતા નથી

રાત્રિર્ગમિષ્યતિ ભવિષ્યતિ સુપ્રમાત
 માસ્વાનુદેષ્યતિ હસિષ્યતિ પદ્મન ચ ।
 इत्येव चिन्तयति कोशगते द्विरेफे
 हा हन्त हन्त नलिनी गज उन्मुमूल ॥

કમળની કળામાં ખીડાયેલા બમરો રાત જશે, સૂર્ય ઉગશે, કમળ ખીલશે એવા વિચાર કરે છે ત્યાં તો હન્ત ! હન્ત ! કમલિનીને એક હાથી આવી ઉબેડી નાખે છે કૂર કાલ અથવા પ્રકૃતિના રાક્ષસી સત્ત્વે રૂપી હાથી આવીને આની જ રીતે આશા-કમલમાં ખીડાયેલા વિચાર-બમરને છેદી નાખે છે એક પામ આવા વિચારો આણે તેવા મોટા ખરીઓરો અને ખીજ પાસ બીતોની વસ્તી, એવી સ્થિતિમાં એક નાની ધર્મશાળામાં અમે ઉતારો તાખ્યો ધર્મશાળા દબારી હોવાથી ઘણી જ મરસ હતી. ત્યાં ઉતરવાનું તે એક જ ઠેકાણું હતું પણ તે એક એવું હતું કે ખીજની જરૂર જ ન પડે જળ અને દૂધની કાષ્ટિક હરખત પડી ખરી પણ મુરઠેલીથી બધું મેળવી શક્યા જમ્યા પછી રાતનો વખત જરા વિકટ લાગ્યો સ્થાન બચકર હતું કારણ કે વસ્તી બીતોની જ હતી, ખીજ ઝાંઘની નહિ પ્રાત કાગ થતા નાની કરી દર્શન કરી દશ વાગતા પહેલાં નાથકાર જવાનું હતું તે પ્રમાણે સવારે બેલા ન્હાયા પછી એકલિંગી મહાદેવના દર્શન કરવા ગયા આ દેહેરૂં એવી રીતે રચેલું છે કે એની અદર માણસો છૂપાઈ રહે તોએ તેમને એકદમ શોધી કાઢવા મુરઠેલ પડે આસપાસ કીધા ને હુગરીઓથી છૂપાયેલું આ દેહેરૂં મજબૂત મોટા પથ્થરોથી બાંધવામાં આવ્યું છે અદર શિવનું નિગ મોઢું છે તો પણ મુખર્ધની પાસે આવેલા યાજ્ઞેશ્વરના નેટલું મોઢું નથી અહીં એક વિચિત્રતા એ જેવામાં આવી કે જેની રીતે વૈષ્ણવોના મંદિરોમાં અમુક વખતે જ દર્શણ થાય છે અને શણગારો અપાય છે તેમ અહીં થતું હતું આનું કાણું નિકટમાં આવેલા શ્રી નાથજીનું સામ્રાજ્ય હતું બાપી શિવપથીઓને વૈષ્ણવ માર્ગ પ્રમાણે શુ કરવા વર્તવું પાડુ હશે તેવું ખીજી કાઠ કારણ આપી શકાય તેમ નથી

ત્યાંથી પરવારી અમે નાથકાર જવા તૈયાર થયા અહીં કહેવું જોઈએ કે મિત્ર રૂચિતા માણસો એકલા ચમત્વા હોવાથી કેટલીક વાર વિનોદરસના પણ પાસ દાખલા જન્મ પામતા વયોરૂઢ બાઈ બહેનનું એક જોડું એવું હતું કે તેમાં ભાઈનો મિજાસ રહેજમા ખસી જાય એક ટીખળો યુવકે ત્યાં નારદવિદ્યા લગાવી આ બેને એક જ ગાડીમાં બેસાડવા બુકિત રચી અને તેમાં ફસેહવત નીકળ્યો એટલે જેમ દહાડા પછી રાત તેમ કારણ પછી કાર્ય તો જોઈ જ લેવું રસ્તાની જમીન ઉંચી નીચાં હોવાથી ગાડીમાં આચકા આવે ને તે બાઈબહેનનું માર્યું ફટાય તો બાઈ તો કારણ એ જ આપે કે “ તને બેસતા જ આવડતું નથી ” સમચીને બેસે તો પણ પચ્યાત. તો આરમથી તો બેસાય જ કેમ ? બૈરાઓ માણામાણ વાતચિત કરે તો કહેશે કે “ નમની કચ કચ કરો છો ” તેમાં વળી જરા બૂખ લાગવાનો સમય થયો એટલે તો પૂછવું જ શું ? છેવટે બહાદુર બાઈએ બહેનને રડવા વખત પણ આપ્યો. પેલા ટીખળોને પણ ખેદ થયો અને અંધે રસ્તે વીસામો લીધા પછી એ બે જણને જુદા બેસાડવાની યોજના ધર્મ તો પણ એ ધમાધમનો અને એ લડાઇનો આનંદ હવે જવાથી

બાકીનો રસ્તો જતા બહુ જ કંટાળો આવ્યો, અને મહા મુશ્કેલી. ત્યાં નાથ દ્વાર અમે પહોંચ્યા વૈષ્ણવોનું મોટામાં મોટું ધામ તે નાથદ્વાર. અહીં થું હશે તે જોવાનો લાભ લેવા ગયા તો ખૂબ પણ ફરીને જવાની કે જનાગને સનાહ આપવાની દિમત હવે પછી કદી નહિ ધરીયે તો પણ અહીં જ પ્રથમ અમારી તાદ દૂર થઈ. મુંબઈવાળા બાટીઆ લક્ષ્મીદાસની ત્યાં બહુ જ સરખા ધર્મશાળા છે અદર ગહેવાની ત્યાં દરેક જાતની સોઈ છે ત્યાંના મદિગમાં કાંઈ ખાસ જોવા લાયક લાગ્યું નહિ. મદિર વિશાળ છે તો પણ દર્શણ કરવા જનારને ત્યાં જોઈએ તેની સગવડ નથી બીજી પચ્યાત એક એ છે કે મહાનજની ગળથી અપાતી ચિઠ્ઠી શિવાય ગામભાથી બહાર નીકળાય જ નહિ અને ચોધરી પણ ગાડા જોડાવે નહિ તે ચિઠ્ઠી મળતા પેહેલા બનખ “ સમાધાની ” એટલે કે બેઠ થવી જ જોઈએ શ્રીમંત વૈષ્ણવ શેઠીઆઓને મો ભાગી બેઠ ધરાવતા પણ ચિઠ્ઠી ધારેલે વખતે નહિ મળતી, તે વિષે તેઓ કટાળતા ગમે તેમ પણ અમે ચિઠ્ઠી તરત મેળવી શક્યા અને અમને વધુ તકવીર પડી નહિ ત્યાંના સસ્કૃત પુસ્તકાલયમાં સસ્કૃત પુસ્તકોનો જયો હીક છે ત્યાં ૬ હી જાન્યુઆરીએ એ સ્થાન બે દહા' રહી મૂંધુ સાગરે માવલી જઈ પહોંચ્યા રમ્તામાં સડક ધણી જ ખરાબ હોવાથી શરીરનું ખડન હીક થયું ચાલવાથી નહિ કટાળનારોએ તો ચાલવું જ વધારે પસંદ કર્યું ત્રણે મૌલીમાં પડી ગયા ત્યાં થડી પાછી વિશેષ લાગી, તે એટલે મુઠ્ઠી કે બહાર રહેના પાણીના વાસણમાં મવારે બરફના કકડા જોવામાં આવ્યા ત્યાં ૭ મીએ બપોરે એક વાગે સાથી નીકળી ઉજ્જન જવું હતું તે પ્રમાણે બધું મડળ તૈયાર થઈ સ્ટેશન પર ગયું. ત્યાંથી ચિતોડ ઉતરવાનું મન પ્રથમ હતું પણ તાદથી કંટાળેલા અને ખાસ કરી ચિતોડની મવાની તાદ હતું યાદ ટોવાથી તે ઐતિહાસિક અગત્યતાના સ્થાનમાં જવાનો લાભ જવા દેવો પડ્યો.

(અપૂર્ણ)

અતિમુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી.

ધર્મવિચાર

(અનુસંધાન ૫૪ પેર૦ થી.)

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના જ્ઞાનથી પૃથ્વી, સૂર્યમંડળ, આકાશ, વિદ્યુત્, વાયુ તથા અન્ય તરવો તથા નૈસર્ગિક શક્તિના નિયમો શોધવામાં આવ્યા છે તથા વરાળ, [વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની વીજળી, પાણી એ તરવોને મનુષ્યના ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યાં છે. મર્યાદા.] એ યુરોપ તથા અમેરીકાના લોકોના જ્ઞાન તથા શોધનું ફળ છે. પણ જ્યાં બુદ્ધિ પહોંચી શકતી નથી ત્યાં પશ્ચિમના લોકો લાચાર થયા છે. ઉદાહરણ તરીકે વૈદક વિદ્યાની શોધો તપાસો. પશ્ચિમના મહાન શોધક દાકતરોએ મનુષ્ય શરીરનું અધારણ તપાસી વ્યાધિના ઉપાયો શોધી કાઢ્યા તથા યોગવા બાકી રાખી નથી. સૂક્ષ્મજીવવિદ્યા (Bacteriology) ની શોધ પણ અજ્ઞાત છે. શસ્ત્રવિદ્યાના પ્રયોગો શોધી કાઢ્યા છે તે પણ હેરાત કરનારા છે. આટલું છે છતાં આખરની દોરી કોઈના હાથમાં નથી ને મોટા મોટા દાકતરો પણ ડેટલીક વખત કંઈ કરી શકતા નથી ને હવે કંઈ ઉપાય નથી એ કબુલ કરે છે. જો એમ નહિં હોય તો રાજ તથા શ્રીમાન મૃત્યુ પામે નહિ. પણ મૃત્યુ કોઈને છોડતું નથી. આખરે આ સ્થૂલ શરીરનો નાશ થવાનો—સ્થૂલ શરીરના નાશ પછી કંઈ ગિયતિ છે કે નહિં કે મનુષ્ય દેહનો એક જ જન્મ છે એ મહાન પ્રશ્ન છે.

ધર્મશાસ્ત્રના તથા તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથો વાંચો, તેમાંના રહસ્યનું સંશોધન કરો, બુદ્ધિબળથી ધર્મના સિદ્ધાન્તો તપાસો તથા અવલોકન કરો પણ એથી બંધી શંકા- [શ્રદ્ધા] એણે નિરાકરણ થવાનું નહિં. અન્તર્મર્મ સમજાવનાર ગુરૂની પણ જરૂર પડે છે. મહાન ગ્રંથો વાંચશો તો પણ અંતે બધા ખુલાસા થતા નથી તથા અંતે રહસ્ય બાકી રહી જાય છે એ ધર્મશાસ્ત્ર વાંચનારના અનુભવમાં હશે.

ઉપનિષદ વાંચો, બ્રહ્મસૂત્ર તથા શાંકરભાષ્ય વાંચો તો પણ અંતે આત્મા તથા પર-આત્માનું જ્ઞાન શી રીતે મળે તેનું અપેક્ષકરણ થતું નથી. શંકાઓ એમની એમ રહી જાય છે, અથવા નાસ્તિક વિચારો આવે છે. ધણું અધ્યયન તથા નિદિધ્યાસન કર્યા પછી આખરે કોઈ મત અથવા ધર્મસિદ્ધાન્ત પર ભેસે છે ત્યારે મનને શાંતતા મળે છે, શંકાઓનું સમાધાન થાય છે. ગીતામાં કહ્યું છે —

તત્ત્વસ્વિમ્વોડધિકો યોગી જ્ઞાનિમ્વોડપિ મતોડધિકઃ ।

કાર્મિમ્વશ્વાધિકો યોગી તત્ત્વાયોગી મતાર્જુન ॥

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્રતેનાન્તરાત્મના ।

શ્રદ્ધાવાન્મમને યો માં સ મે યુક્તત્ત્વો મ્હતઃ ॥

ભાવાર્થ — (તપસ્વી, શાસ્ત્રજ્ઞાની, કર્મ કરનારા કૃતા યોગી અધિક છે તેથી અર્જુન તુ યોગી જ્ઞા, સર્વ યોગીઓમા પણ મારામા જેતુ મન પરોવાએલુ છે એવો શ્રદ્ધાવાળો મને બન્ને છે તેને સૌથી ઉત્તમ માનુ છુ) ગીતામા શ્રદ્ધાને શ્રેષ્ઠ પદ આપેલુ છે તે મત્ય જ છે. કારણકિ કહે છે —

“ A man lives by believing something , not by debating and arguing about many things ”

(મનુષ્ય કંઈમા શ્રદ્ધાભાવ રાખ્યાથી જીવે છે, ઘણા વિષયો બાબત વાદવિવાદ કર્યાથી નહિ) ગીતામા કહેલુ છે ‘ અજ્ઞાશ્રદ્ધાનથ સનાયાત્મા વિનश्यति ’ (અજ્ઞ, અશ્રદ્ધાવાન તથા સંશયવાળો નાશ પામે છે) બાઈબલમા પણ શ્રદ્ધાનુ કેટલુ પ્રબળ છે તે વિશે કહેલુ છે —

“ If ye have faith as a grain of mustard seed, ye shall say unto this mountain, remove hence to yonder place, and it shall remove, and nothing shall be impossible unto you ”

(જે તમારામા રાઈના ખીના કણુ જેટલી શ્રદ્ધા હોય ને તમે આ પર્વતને કહો કે અહીંઆથી પેલી જગ્યાએ ખમ તો તે ખસરો, અને તમને કંઈ પણ અશક્ય થશે નહિ.) આરી આસ્થામા પૂર્ણ વિશ્વાસ હોવાને લીધે વ્યાવહારિક વિષયોમા અમુક દેવ દેવી અથવા મૂર્તિની બાધા રાખવામા આવે છે ટેનીમન કવિ કહે છે —

“ And cling to Faith beyond the forms of Faith ”

(શ્રદ્ધાના બાહ્ય સ્વરૂપ કરતા શ્રદ્ધાનુ અવયમ્બન કરો) આ શ્રદ્ધા તે અધ શ્રદ્ધા (blind faith) નહિ પણ વિચારપૂર્વક શ્રદ્ધા (Reasoned faith) મનની-કારણ કે એમમન કહે છે તેમ “ The faith that stands on authority is not faith ” (પ્રમાણાધીન શ્રદ્ધા તે શ્રદ્ધા નહિ પણ ગુનામગીરી છે) જ્ઞાનવિના શ્રદ્ધા એમતી નથી. કદાચ શ્રદ્ધા બેસે તો પણ એની શ્રદ્ધા નિર્ગ્યક છે, કારણ કે કોઈ ખીજના અભિપ્રાયને સત્તા તરીકે માની તેમા શ્રદ્ધા રાખી એ તો અજ્ઞાન છે.

ડોક્ટર હાર્મેન ‘ Magic, white and black ’ (જાદુ, ઉત્તમ તથા મેલુ) નામના ગ્રંથમા લખે છે —

“ Mere belief is a confession of ignorance, true faith is based upon conviction ”

(કેવળ આસ્થા અજ્ઞાનની કણુવાત છે, ખરી શ્રદ્ધા ખાત્રીપર આધાર રાખે છે) ગુરૂ અથવા ધર્માચાર્યને પ્રભુત્વ બુદ્ધિથી માન આપવુ એ ફરજ છે પણ તે જે જ્ઞાન અથવા ઉપદેશ આપે તે સમજવા બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. ફક્ત શ્રદ્ધા રાખી ગુરૂ કહે તે માન્ય

કરતું તથા મુગે મોઢે સાંભળ્યા કરવું ને શક્ય કાઢવી નહિં. અથવા સમજવા પ્રયત્ન કરવો નહિં એ તો અધશ્રદ્ધા કહેવાય. એથી ખરૂં સત્ય જ્ઞાન કદી મળતું નથી. જ્યાં લગણુ જનતે સત્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા શ્રમ કર્યો નથી ત્યાં લગણુ અન્ય જ્ઞાન કામતું નથી. ખરી દૃઢ વિચારપૂર્વક શ્રદ્ધાથી પ્રાપ્ત થએલા જ્ઞાન તથા સ્વાતુભવથી સર્વ શંકાઓનું સમાધાન થાય છે. ગી. તામાં કહ્યું છે —

શ્રદ્ધાવાહુભતે જ્ઞાન તત્પરઃ સયતેન્દ્રિયઃ ।

જ્ઞાન લબ્ધ્વા પરા શાંતિમચિરેણાધિગચ્છતિ ॥

(જે ગુરૂએ કરેલા ઉપદેશ ઉપર શ્રદ્ધા રાખે છે, જે ગુરૂ ઉપર નિશ્ચય રાખે છે, તથા જે જિતેન્દ્રિય છે તે જ્ઞાન મેળવે છે. જ્ઞાન મેળવ્યા પછી યોગ કાળમા જ તે પરમ શાંતિને મોક્ષને પામે છે) એકલા કર્મકાંડ કર્યાથી અથવા શ્રદ્ધાથી સમાધાન થતું નથી કર્મકાંડ કરવાથી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા શરીર તથા મનની અનુકૂળતા આવે છે. શાસ્ત્રજ્ઞાન મેળવ્યા પછી યોગવડે મન ચિત્ત રાખી મમાધિની અવસ્થામાં જઈ અતુભવ મળે ત્યારે જ આત્મજ્ઞાન થાય છે

આ સિદ્ધાન્ત સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે કે દરેક મનુષ્યે પોતાની જુદીને અનુકૂળ આવે તે ધર્મ પાળવો અન્ય ધર્મ પાળનારની નિંદા કરવી નહિં. તમારી જુદી ઉચ્ચ [શ્રેષ્ઠ સિદ્ધાન્ત] પ્રકારની હોય ને તમે ધર્મશાસ્ત્રના ઉગ્ર સિદ્ધાન્તો સમજી શકો તે પરથી અજ્ઞાન પુરૂષ મૂર્તિનું ધ્યાનથી પૂજન કરતો હોય અથવા મનુષ્યમા ઇશ્વરી આંશ માની ધર્મગુરૂની પૂજા કરતો હોય તેની અવગણ કરવી નહિં. ઉલટી એવા પુરૂષપર દયા લાવવી. તમે ઉચ્ચે ઉડી શકો તેથી જમીન પરથી ઉચ્ચે ચઢી શકે નહિં એવા પ્રાણીનો તિગ્રહાર કરવો નહિ. બાઈનિંગ કવિ કહે છે તેમ પ્રકૃત ઉદ્ધાર કાઢો —

“ This low man seeks a little thing to do, Sees it and does it ”

(આ નીચો માણસ અલ્પ કાર્ય કરવા અપેક્ષા રાખે છે, જોય છે ને પુરૂં કરે છે.) વિદ્વાન પુરૂષો પણ પોતાના મતથી વિરુદ્ધ મતવાળા પુરૂષોને ગાગો દે છે તથા ધિ ક્ષારે છે એ શોચનીય છે.

સંયોગને લીધે, ભોગવાઈને અથવા ઐહિક સ્વાર્થ માટે અમુક મત અથવા પંથમાં દાખલ થયા હો તો તેથી કંઈ પારમાર્થિક નિરોધ લાભ થતો નથી, કાચુ સત્ય જાણવાને સત્ય ખાતર સત્ય પ્રતિ લાગણી થવી જોઈએ એવી લાગણી હોય તો મતજ્ઞાન થાય છે. સ્વાર્થ, માધવા અન્ય ધર્મમા દાખલ થાઓ તો ઇસિપનીતિની (From King Stork to King Log) સારસને પદ્મે કાઢના રાજની વાતનું જેવો જ લાભ થાય છે. મતનો દુરામદ કરવો યોગ્ય નથી રીતસર વિવાદ કરો, પણ કોઈનું મન દુખાય એટલે લગણુ તકમાર

ચલાવવી નહિ. ખીજના વિચાર ખેટા છે એ વાદ કરી સાબિત કરી આપો પણ અન્યના વિચાર મૂર્ખાઈ બરેલા છે એમ માનવું તથા કહેવું નહિ. બુદ્ધિ ફરેક મનુષ્યમા છે. તમારી બુદ્ધિ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે એ ધારવું યોગ્ય નથી. ધીરો બક્ષત કહે છે —

“ નવ થવું મતવાળા મતવાળા,
યશો વહી મતબાના મતબાના ”

(મતવાળા થવું નહિ, મતમા દાખન થશો તો વહીને મતબાના થશો)

હિંદુસ્થાનના ધર્મોનો કાગક્રમ જોઈએ સૌથી જુનો ધર્મ વેદના મંત્રોપરથી મળી આવે છે વેદના મંત્રોનો સંગ્રહ થયો તેને ટ્રેલા વર્ગ થયા હશે તે જાણવું [હિંદુસ્થાનના અશ્વમેધ છે મહાન તત્ત્વો (elements) ની પ્રાર્થના એ અસન વેદ ધર્મોનો કાગક્રમ] પહેલાનો ધર્મ હશે વેદધર્મના પ્રથમ કાગનો પ્રધાન ધર્મ બહુદેવ-માનતા (Polytheism) હશે એમ લાગે છે વેદધર્મના પાછા કાગમા એક ઈશ્વરના અસ્તિત્વની માનતા થઈ ત્યાં પછી કેટલાઓ વર્ષ પછી (એગ્રે ઈ સ પૂ ૧૦ મી સદામા) સહિતા, ઉપનિષદો થયા તેમા આત્મા, પરમાત્મા બ્રહ્મ તથા વેદાન્તનું પ્રથમ દર્શન થયું ઉપનિષદ કાગ પછી વેદાન્ત મત દદે થયો, આખા દેશમા પ્રસર્યો ન્યાય, વૈજેરિક, પાત જલ, સામ્ય, પૂર્વમીમાસા (કર્મમીમાસા,) ઉત્તરમીમાસા (વેદાન્ત) પૂર્ણ જ્ઞેસમા પ્રસરી રહ્યા એ જ વખતમા બુદ્ધ બુદ્ધધર્મ સ્થાપ્યો તથા જૈનધર્મ સ્થપાયો આ ધર્મો વેદોક્ત ધર્મથી યજુ વગેરેમા અને જીવોનો વધ થતો હતો તે અટકાવવા સ્થાપિત થયા હતા. બુદ્ધ ધર્મનું પ્રામુખ્ય વધતું જતું હતું તથા બ્રાહ્મણ ધર્મ લોપ પામતો હતો એ હજાર વર્ષ પૂર્વે શ્રીમત્ શકગચાર્યે અદ્વૈત મતનું પ્રતિપાદન કર્યું ને બ્રાહ્મણ ધર્મ શિથિલ થઈ જતો હતો તેને સતેજ દરી સજીવન કર્યો શકરાચાર્યના કાગ પછી ટ્રેલી સદી સુધી (આઠમી નવમી સદી સુધી) બ્રાહ્મણ ધર્મનું પ્રબલ આગુ

મુસલમાન હુમલાઓ મહમદ ગઝનીથી બાબરના કાગ સુધી અવાર નવાર હિંદુસ્થાન પર આવ્યા ને લોચની હેગન ગતિ થઈ, મૂર્તિઓ તથા દેહેરાઓ ખડિત થયા, લોખાને સ્વધર્મ બ્રહ્મ કરવા માડ્યા તેથી ધર્મ શિથિલતા થઈ

ઈ સ ૧૪ મા સૈકામા કબીરપંથ, તથા મધ્વ સંપ્રદાય (વસિંદાવતારની મૂર્તિ-પૂજા) સ્થપાયા

ઈ સ. ૧૫ તથા ૧૬ મા સૈકામા ગુરુગોવિંદ તથા નાનકે શીખ ધર્મની સ્થાપના કરી નિમાનંદી (વામનાવતારમા માન્યતા) રામાનંદી (રામાવતારમા માન્યતા) વેદાશ્વપંથ (ત્રેમીનાથ નામતમા એક ઈશ્વરમા તથા ગમકૃષ્ણના અવતારમા માન્યતા) પણ આજ અરસાના પન્નો છે. આજ વખતમા વસનાચાર્યનો પુષ્ટિમાર્ગનો પથ સ્થાપિત થયો ને ઉત્તરહિંદુસ્થાન, મધ્ય

હીંદુસ્થાન, કાઠીઆવાડ, ગુજરાત તથા દક્ષિણમાં પ્રસર્યો. હાલ પણ આ પન્થ વૈશ્ય લોકોમાં અતિ પ્રચલિત છે. આ સંપ્રદાયમાં નવધા ભક્તિનું પ્રાધાન્ય છે તથા કૃષ્ણાવતારમાં માન્યતા છે. સ્વામીનારાયણ પન્થ સવાસો વર્ષ પર સહજનનંદ સ્વામીએ સ્થાપ્યો. એમાં શ્રી કૃષ્ણને અવતાર માને છે તથા સહજનનંદ શ્રી કૃષ્ણનો અવતાર હતા એમ માને છે. એ પન્થનાં શિક્ષાપત્રી, વચનામૃત વગેરે ગ્રંથોમાં પવિત્ર આચાર વિચાર રાખવા તથા નીતિ પ્રમાણે ચાલવું એ પ્રધાન ઉદ્દેશ છે. આ પન્થ કાઠીઆવાડ તથા ગુજરાતમાં વૈશ્ય તથા શૂદ્ર લોકોમાં પ્રચાર થયેલો છે. કેટલાક બ્રાહ્મણો પણ આ પન્થના અનુયાયી છે. આ શિવાય હાલ પણ હીંદુસ્થાનમાં રથજે રથજે ઘણા પન્થો પ્રચાર પામેલા છે; જેવા કે તુકારામ, ઉદાસી, સત્નામી, પ્રણામી, અવધૂત, લિંગાયત, મનુકપન્થી, રામદાસી, કાપાલિ, દાદુપન્થી, તૃસિંહપન્થ, રામાનુજ, રામાનંદી, કૃકિરી, દેવી (શાક્ય) વગેરે.

એંગ્લોસમી સદીમાં નવીન પદ્ધતિ પર સ્થાપિત થએલા પન્થો તથા મંડળો બ્રહ્મો સમાજ, આર્યસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ, બ્રહ્મવિદ્યા મંડળ (થીઓમેટ્રીકલ સોસાયટી) તથા ક્રીમેસન મંડળ છે.

પ્રથમના ત્રણે સમાજે એક અનાદિ સર્વ શક્તિમાન નિરાકાર સર્વજ્ઞ ઈશ્વરમાં માને છે ને મૂર્તિપૂજા વિરૂદ્ધ છે. એમના સિદ્ધાન્તો હીંદુ ધર્મથી નવીન નથી. બ્રહ્મોસમાજમાં જ્ઞાતિ-બંધન પાળતા નથી. આર્યસમાજ વેદને મનુષ્યકૃત માને છે. વટલી ગએલા હિંદુઓને પાછા હીંદુ ધર્મમાં લે છે, વૈશ્ય તથા ક્ષત્રિયને યજ્ઞોપવીતનો અધિકાર આપે છે. વેદોક્ત ધર્મ પ્રતિ-પાદન કરે છે. પ્રાર્થનાસમાજ પન્થ સમાજમાં સ્ત્રીપુરુષોએ એકલા થઈ બજન કીર્તન ગ્રવણથી ઈશ્વરનું ધ્યાન કરવું એ સ્વીકારે છે. ગમે તે ધર્મ અથવા જાતના મનુષ્યો મંડળમાં દાખલ થઈ શકે છે પણ બ્યવહારમાં જ્ઞાતિબંધન માન્ય કરે છે. આવી સમાજોના ધાર્મિક મતોમાં નવીનતા નહિ હોવાથી આવી સંસ્થાઓથી દેશ તથા ધર્મને શું ફાયદો છે તે સમજી શકાતું નથી. બ્રહ્મવિદ્યા મંડળનો અમુક ખાસ ધર્મ નથી. દરેક ધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાન્તોનું સંત-પણું સ્વીકારી તેમના રહસ્ય સમજવા યત્ન કરવો, દરેક મનુષ્યને ફાવે તે ધર્મ પાળવો તથા બ્રાતૃભાવ વધારવો એ આ મંડળના મુખ્ય હેતુઓ છે. સમાસદોને સ્વતંત્રપણે સ્વધર્મ પાળવાની છુટ છે. ક્રીમેસન ગ્રુપ મંડળ છે. ગમે તે ધર્મતથા જાતનો મનુષ્ય દાખલ થઈ શકે છે. સ્વધર્મ પાળવા સ્વતંત્રતા છે.

ઉપર કહેલ-હીંદુસ્થાનના પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ધર્મોના સિદ્ધાન્તો તપામતાં સાર એટલો નીકળે છે કે એક ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં માન્યતા, પરમાત્મા [ધર્મ સિદ્ધાન્ત તથા આત્માનું અનાદિત્વ પ્રતિપાદન, ઈશ્વરના અવતારો (જેવા કે તત્ત્વ } કૃષ્ણ, રામ, બુદ્ધ) માં માનવું, ઈશ્વરી શક્તિમાં (શિવ, વિષ્ણુ, માતા રૂપે) માન્યતા, દુનિયા મિથ્યા તથા મયારૂપ છે તથા બ્રહ્મ જ સત્ય છે એ વિચારો પ્રધાન છે. મતો તથા પન્થો ઘણા છે પણ મહાન કવિ ટેનીસન કહે છે તેમ —

“ And what are forms ?

’ Fair garments, plain or rich, and fitting close
Or flying looseher, warmed but by the heart
Within them, moved but by the living limb,
And cast aside, when old, for newer
A silken cord let down from paradise
When fine philosophies would fail, to draw
The crowd from wallowing in the mire of earth.”

બાવાર્ય — (અને બાહરૂપો શુ છે ? સાદો અથવા કીમતી, ખેસતો આવતો અથવા દીવો ઉડતો, અંત કરણથી જ માત્ર ઉષ્ણ થયેલો, સજીવ અવયવોથી ચલાયમાન, અને જુનો થયે નવાને માટે કાઢી નાખેલો મુદર પોષાક છે. સૂક્ષ્મ તત્ત્વજ્ઞાન નિષ્ક્રાંત યાવ ત્યારે હુનિઆના કાદવમા આજોટતા જનસમૂહને ખેચી લેવાને સ્વર્ગમાથી નીચે નાખેલી રેશમની રજજી છે.) અનેક ધર્મો તથા પન્થોના ઝીણા મતદેરો છે તેની તપાસ કન્વાથી રજ મળતુ નથી અમુક અવતાર અથવા મર્તિને દેવ અથવા ઇશ્વરી અથ તરીકે માનતુ અથવા અમુક કર્મ ક્રિયા અથવા નીતિ નિયમોને પ્રધાનપણુ આપતુ એ શ્રદ્ધાનુ સ્થાન છે એમા બુદ્ધિને સ્થાન ધણુ બાગે નથી એવા સૂક્ષ્મ તથાવતની બારીક તપાસ કરવાથી એક જાતના જ્ઞાન શિવાય ખીજો લાભ થતો નથી. ગીતામા કહ્યું છે —

સાહ્યયોગૌ પૃથગ્બાહાઃ પ્રવદન્તિ ન પઙ્કતાઃ ।

एकमप्यास्थितं सम्यग्बुधोर्विदते फलम् ॥

(સામ્ય—કર્મત્યાગ, અને યોગ—કર્મ સ્વીકાર, એ બન્ને જુદા છે એમ બાળકો (મૂર્ખો) કહે છે, પડિતો કહેતા નથી. જે મનુષ્ય ખેમાથી એકનો પણ સારી રીતે આશ્રય કરે છે તે બન્નેનુ રજ પામે છે.)

ઇશ્વર કહો, પરમાત્મા કહો, અદૃષ્ટ કહો, બ્રહ્મ કહો, પ્રકૃતિ કહો, કે પુરૂષ કહો પણ કંઈ અવર્ણનીય અનંત છે ઇશ્વરના અસ્તિત્વનો અધ્યાત્મ રીતે અ-
[પરમાત્મા, અદૃષ્ટ, નુબવ કરાય પણ ઇશ્વરની શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યા આપી શકાય નહિં.
બ્રહ્મ] એમર્સન કહે છે —

“ We see the world a piece, as the sun, the moon, the animal, the tree, but the whole, of which these are the shining parts, is the Soul ”

(સહિતે આપણે પૃથક્ પૃથક્ રૂપે જોઈએ છીએ જેવા કે સૂર્ય, ચંદ્ર, પ્રાણી, વાડઃ

પણ સમગ્ર કે જોના આ બધા ઝળકતા અવયવો છે તે પરમાત્મા છે.) સૃષ્ટિના સ્થૂળ નિયમો શિવાય સૂક્ષ્મ નિયમો પણ છે. બૃહદારણ્યકઉપનિષદમાં કહ્યું છે:—

‘एतस्याक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्याचंद्रमसौ विपृतौ तिष्ठतः’

(હે ગાર્ગી, સૂર્ય, ચંદ્ર, વગેરે અક્ષર (આત્મા) ની આગ્રામાં વર્તે છે) અત્ર લોકો અનેક દેવોને માને છે, મૂર્તિને દેવરૂપ માને છે, નિર્ભવ પદાર્થને દેવ તરીકે માને છે, એ તેમની બુદ્ધિ વિકાસ પામેલી નહિ તથા જ્ઞાન નહિ તેથી—મનુષ્ય અપરિપક્વ હોય ત્યાં લગણુ તેની ઈશ્વર અથવા દેવની કલ્પના પણ અપરિપક્વ રહે છે. જેમ વધારે પૂર્ણતા મેળવે તેમ તેની ઈશ્વરકલ્પના પણ વધારે પૂર્ણ થાય છે. અત્ર લોકો પણ શ્રદ્ધાથી માને તથા પૂજન કરે તથા નીતિનિયમો પાળે તો તે વિદ્યાવાન, નીતિનિયમોનો ભંગ કરનાર તથા અશ્રદ્ધાવાન વ્યવહારમાં મહાન પદવી ભોગવનારા પુરૂષો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. વિદ્યા હોય પણ આશ્ચર્ય નહિ હોય ને શુભ વર્તન નહિ હોય તો તેવા પુરૂષ વ્યવહારમાં જ્ઞાન પામેલા જ્ઞાની તેમને નીચું પદ આપે છે. મેક્સમ્યુલર કહે છે “A good conscience is better than all knowledge” (શુદ્ધ અંતઃકરણ સર્વ જ્ઞાન કરતાં સાફ છે.) ગમે તે નામથી સર્વ મનુષ્યો અવર્ણનીય અદૃષ્ટમાં માને છે. આધુનિક પશ્ચિમના વિદ્વાન્ લોકો બંધે પોતાને agnostic, sceptic, & theist કહેવડાવે. નામમાં કંઈ મહત્તા નથી.

(અપૂર્ણ.)

મનમુખરામ કૃષ્ણમુખરામ મહેતા.

શ્રુતિસ્વરસિદ્ધાન્ત.

(અનુમન્ધાન ૫૪ ૪૫૩ થી.)

દ્વે ૨૨ શ્રુતિયો થી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તે જોઇયે. પાશ્ચાત્ય નાદશાસ્ત્રને ધારણે major અને minor ગ - ઘ - નિ વચ્ચે $\frac{3}{2}$ નું અન્તર આપણે જોયું. તે ૧૨ સ્વરમાં વાપરવાને બદલે પ્રત્યેક સાતે સ્વરમાં ચઢતા તેમ જ ઊતરતા ક્રમમાં પ્રવિષ્ટ કર્યાથી નીચે પ્રમાણે કોમળ, શુદ્ધ, અને તીવ્ર પ્રત્યેક સ્વરના ગણતાર $7 \times 3 = ૨૧$ સ્વરો થાયછે. આ ૬૩ પાશ્ચાત્ય ૨૧ શ્રુતિયો નીચે પ્રમાણે આવશે —

(સ રિ ગ મ પ ઘ નિ માટે C D E F G A B એમ સંજ્ઞાઓ છે.)—

પ્રારસ્વરમંડળ ૨૬૨ માં સંખ્યા				પ્રમાણ				પ્રારસ્વરમંડળ ૨૬૨ માં સંખ્યા				પ્રમાણ			
૧	શુદ્ધ	C	૧					૮	ફલેટ	A	૮				
	શાર્પ	C	$\frac{3}{2}$					૧૦	શુદ્ધ	A	$\frac{5}{4}$				
૨	ફલેટ	D	$\frac{3}{2}$						શાર્પ	A	$\frac{9}{8}$				
૩	શુદ્ધ	D	$\frac{4}{3}$					૧૧	ફલેટ	B	$\frac{5}{4}$				
	શાર્પ	D	$\frac{9}{8}$					૧૨	શુદ્ધ	B	$\frac{5}{4}$				
૪	ફલેટ	E	$\frac{3}{2}$						શાર્પ	B	$\frac{9}{8}$				
૫	શુદ્ધ	E	$\frac{4}{3}$						ફલેટ	C	$\frac{5}{4}$				
	શાર્પ	E	$\frac{9}{8}$												
	ફલેટ	F	$\frac{3}{2}$												
૬	શુદ્ધ	F	$\frac{4}{3}$												
	શાર્પ	F	$\frac{9}{8}$												
૭	ફલેટ	G	$\frac{3}{2}$												
૮	શુદ્ધ	G	$\frac{4}{3}$												
	શાર્પ	G	$\frac{9}{8}$												

૬૨. બવેના નિબન્ધના પૃ. ૮૭ માંની ફૂટનોટમાં ૩-૧૧-૦૭ ના “ગુન્ડાતી” પત્રમાંથી ઉતારે આપ્યોછે તેમાં લખ્યુંછે કે — “યુરોપિયન સંગીતવેત્તાઓ વધુ સ્વરો-શ્રુતિયો-ઉત્પન્ન કરવા મથ્યાછે ને કાનમાં ફરી સકે તેવા ૨૨ જ પત્રથી ૨૬૨ નીકળ્યાછે ને તેને “વાઇસેશન” પણ આપેલાછે, તો આ દેશના સંગીતવેત્તાઓને શ્રમ સફળ થવાની આશા જ નથી. યુરોપી સંગીતવેત્તાઓએ ધૃતી જ ૨૨ શ્રુતિ નક્કી કરીછે. તદ્દારે દ્રમારા અધિયોએ તો પહેલેથી જ પોતાની માન્યક્રિયા કરાવેલીછે.” અર્થે યુરોપિયન શાસ્ત્રમાં ૨૨ શ્રુતિ કહીછે તે કેમ તે સમજાવું નથી. ૨૧ શ્રુતિ જ છે તે ઉપરના પ્રદર્શનથી જણાશે, બીજા સમકોને સ ગણીને ૨૨ થાય તેથી વખતે ભૂલ થઈ હશે?

અહિં ૧ થી ૧૨ મુદ્ધી અંક છે તે ૧૨ સ્વરો છે. અને ક્રોમળ તે ૧૧, ત્રીજ તે sharp, અને શુદ્ધ તે natural એમ સમજવાનું છે. આ સ્થળે એક વાત નેણી લેવાની છે આ ૨૧ સ્વરો પિયાનો વગેરે કેટલાક વાદ્યોમાં અસધ્ય હોવાને લીધે હેમાંથી ફક્ત ૧૨ સ્વરો જ વ્યવહારમાં લેવાયા છે પરંતુ આ ૨૧ શ્રુતિમાં જે સ્થાનોએ છે તે જ સ્થાનો ના લેતા એ સ્વરોમાંથી કેટલાકના સ્થાન આધા પાછા ખસેડીને ૧૨ સ્વરોનું સ્કેલ વપરાય છે, આ વિધિને temperament કહે છે ને તેથી નિષ્પન્ન થતા સ્વરમંડળને chromatic scale કહે છે એ temperamentના વર્ણો બે પ્રકાર છે—equal temperament અને unequal temperament Equal temperamentમાં C અને c (ટીપના) વચ્ચેના બધા સ્વરો સ્વસ્થાનેથી આધાપાછા ખસેલા હોય છે, તે હેવી રીતે કે

૧૨
બધા વચ્ચે $-\sqrt[12]{2}$ જેટલું અંતર આવે આ ખરેખરું ક્રોમેટિક સ્કેલ. અહિં સ્થાનબદ્ધ બધાએ ૧૧ સ્વરોમાં બે વધારે દેવાથી એક રીતે પરસ્પર અન્તરોની દૂરતા જતી રહે છે એ લાભ છે, પણ તે સાથે major triadની સુસ્વરતાનો જંગ થાય છે આ કારણથી unequal temperamentની બીજી યોજના કંપી છે હેમાં મુખ્ય સ્વરોના સ્થાન કાયમ રાખી, ૨૧ ના ૧૨ કરવામાં આવનારી જૂન્ય બાકીના સ્વરોમાં બે વધારે દેવાય છે, અને તેટલા જ સ્વરોના સ્થાન બદલાય છે Kirnbergerની એ પ્રકારની યોજના છે હેમાં નવ સ્વરો તો સ્વસ્થાને જ રહેવા છે, તે સાત શુદ્ધ સ્વરો, અને major triadના ગ-ધ—નિ મળી ૧૦ થયા, હેમાંથી છ તો ગણવાનો જ નથી (અને પ્રકારના temperamentમાં એ તો સ્વસ્થાને જ છે તેથી), એટલે ૮ સ્વરો સ્વસ્થાને રહેના છે એમ કહ્યું

એક બીજી કીણી વાતનું નિરીક્ષણ કરવાનું છે આ સ્કેલમાં ઉત્તરોત્તર ચડતા પ્રમાણ જ આવવા બેઠયે, અને તે મર્વન આવે છે, માત્ર બે સ્થળે અપવાદની સ્થિતિ છે,—E sharp $\frac{1}{2}\sharp$ ની પછી F flat $\frac{1}{2}\flat$ આવે છે, છતાં પહેલાનું પ્રમાણ બીજા કરતા વધતું આવે છે, તે જ પ્રમાણે B sharp $\frac{1}{2}\sharp$ અને C flat $\frac{1}{2}\flat$ ને વિશે સ્થિતિ છે આ વિવક્ષણ પ્રકારનું સમાધાન એળવવું બેઠયે. તે ના મળે તો ચડતા ક્રમનું તત્ત્વ સાચવવા આ બે સ્વરશ્રુતિઓના ક્રમ ઉપટાવીને ગોઠવણ કરવી કે કેમ ? એમ કરવા જતા આરોહણનું તત્ત્વ સચવાશે, તો $\frac{1}{2}\sharp$ નું પ્રમાણ પાડોશના સ્વરોમાં છે તે ધોરણ તૂટી આ બે પ્રસંગે એકાંતરે આવેલા સ્વરોમાં $\frac{1}{2}\sharp$ નું પ્રમાણ આવશે

હવે આ ૨૧ શ્રુતિનું મડળ જોતા જણાશે કે હેમાં જો, બીજી શ્રુતિયોને ખસેડ્યા કર્યા વિના જ, એક શ્રુતિ યોગ્ય સ્થળે ઉમેરાય એમ શક્ય હોય તો પ્રાચીન ૨૨ શ્રુતિયોનું મંડળ, અનાયાસ, તેમજ સુસ્વરતા વગેરે ધોરણોને હોબ પહોચાડ્યા વિના જ, ઉપસ્થિત

§ સમ સ્વરોની વચ્ચે બમ્બે વિકૃતને બદલે એક જ રાખ્યો, તે પૂર્વગતનો શાર્પ અને પછી આવનારો ફ્લેટ એમ રાખ્યું પરંતુ E અને F વચ્ચે તેમ જ B અને C વચ્ચે અજાણ્ય અપતમ (ફ્લેટ) હોનાથી એ ટેકાણેના વચલા બને સ્વરો ફાટી નાખ્યા આ રીતે ૧૨ સ્વર થયા નહિ તો ૧૪ થાય

થાય. આ વાત શક્ય છે એમ હું માનુધુ. એક વાત સ્મરણમાં રાખવી જોઈએ કે પ્રાચીન શુદ્ધ ગ—નિ તે હાવના કોમળ ગ—નિ છે, અને હાવના શુદ્ધ ગ—નિ તે પ્રાચીન તીવ્ર ગ—નિ છે. તો ઉપરના ૨૧ શ્રુતિમંડળમાં નજર નાખતા જણાશે કે પ્રાચીન શ્રુતિવ્યવસ્થા એક સ્થળ શિવાય બાકી પૂરેપૂરી હેમાં પ્રતિબિંબિત થઈ છે, આ રીતે—

૧	૩૫	૩૭	૬	૭૫	૬	૫	૧૩૫
સ			રિ		ગ		
૭૩	૬	૩૫	૩૫	૬	૩૫	૬	૬
	મ			પ			ધ
૭૩૫	૬	૧૫	૧૩૫	૬૫	૦		
	નિ			સ			

આદિં રિ ની ત્રણ શ્રુતિ, ગ ની બે, મ ની ત્રણ, ધ ની ત્રણ, નિ ની બે, અને સ ની ચાર, એમ આવે છે, માત્ર પ ની ચારને બદલે ત્રણ છે. તો મ અને પ વચ્ચે એક શ્રુતિ હોવી ઉમેરાય કે જે નાદશાસ્ત્રસમત બીજા અપતમ અન્તમાં જોડવાય, તો પ્રાચીન ૨૨ શ્રુતિયો સુવ્યવસ્થિત રીતે પ્રાપ્ત થાય. બધી ગણતરી કરીને મને એમ નિર્ણય થી-કારવા યોગ્ય લાગે છે કે ૩૫ અને ૩૫ ની વચ્ચે ૩૫ ના પ્રમાણની શ્રુતિ મૂકવી, એ ૩૫ x ૬૬ પ્રમાણમાં આવશે, અને ૬૬ તે પાછા કહેલા ૬ અને ૬ ના અતરોના ભાગાકારથી પ્રાપ્ત થયેલ અવાન્તર પ્રમાણ ૮૦૦૦૦૦ નામનું નાદશાસ્ત્રમાં સ્વીકાનપાત્ર જ છે.

આ મ્હેં ઉપજાવેલી યોજનાની આગળ ના બધેની કરેલી પ્રાચીન ૨૨ શ્રુતિમંડળની વ્યવસ્થા મૂકી જોઈએ. પ્રાચીન વ્યવસ્થામાં ૧૨ સ્વર ઉપનાત ૧૦ શ્રુતિના સ્થાન દિયાં તે માટે કરી પછી આધાર નથી (માત્ર ૧૨ સ્વરોના સ્થાન જ પાનિનિતમાં બતાવ્યાં છે) એમ જા. બધે સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારે છે, અને ૧૦ શ્રુતિયો પોતાના વિચાર પ્રમાણે, રિ અને રિ અને ધ અને ધ વચ્ચેના અવકાશ શિવાય બાકીના ૧૦ અવકાશમાં વચ્ચે અકેદ્રી શ્રુતિ જોડવી દેઈ સ્થાપે છે. મુજબ ૧૨ સ્વરોના સ્થાનો જ નાદશાસ્ત્રના ધારણોનો ભગ કરનાં સ્વીકાર્યા છે, અને હેમાં વળી આ ૧૦ શ્રુતિયોના સ્થાન પછી કાઠેક કપિત ધોણે જ રચાયા છે, તેથી આખર પશ્ચિમ બહુ કંટક આનુષંગિક, આ વાતની સ્પષ્ટતા હેમના ૨૨ શ્રુતિમંડળના પ્રમાણો નીચે પ્રમાણે છે તે જોવાથી જણાઈ આવશે—

૧૨ સ્વર-   ૨૨ શ્રુતિયો.   આન્દોષન પ્રમાણ
મંડળમાંની
સ્વરમંડળ.

૧	સ	૧
	પૂર્વ રિ	૩૫
૨	રિ કોમળ	૩૬

૩	રિ શુદ્ધ	૧૩
	ગ કોમલ	૮
૪	ગ શુદ્ધ	૧૫
	સાધારણ ગ	૧૬
૫	ગ તીવ્ર	૨૪
	(અંતર)	૧૬
	મૃદુ મ	૪૮
૬	મ શુદ્ધ	૪૮
	તીવ્ર મ	૧૮
૭	તીવ્રતર મ	૨૪
	તીવ્રતમ મ	૪૮ *
	(મૃદુ પ)	
૮	પ શુદ્ધ	૩
	પૂર્વ ધ	૩૬ +
૯	ધ કોમલ	૧૮
૧૦	ધ શુદ્ધ	૧૨
	કોમલ નિ	૪૨
૧૧	નિ શુદ્ધ	૯
	કૌશિક નિ	૨૪
૧૨	નિ તીવ્ર (કાકલી)	૩૬
	મૃદુ સં	૪૮
સા		૨

* ૨. બંધે પ્રમાણપદમાં ૬૪ આ સ્વર માટે મૂકાશે તે ચૂક છે.

૧. ૪ ગ. બંધે પ્રમાણપદમાં આ સ્વરને ૩૬ કરીને બતાવ્યો છે તે પણ ચૂક છે. ખરા સ્કેલમાં તે ૩૬ બરાબર છે. પણ હેમણે મૂકેલા ઈચને હિસાબે ૩૬ જ આવે.

આ પ્રમાણે ૨૧. ધર્વેના શ્રુતિસ્વરપ્રમાણુદર્શક પદ્યમાં આ પ્રાચીન શ્રુતિયોને જે ઇચ્છનાં સ્થાન આપ્યાં છે તે ઉપરથી ઊપગ્નની કાઢયાં છે. નાદશાસ્ત્રનો નિયમ એક એ છે કે તારના ઉપરનું ખેંચાણ અવિચલ હોય એમ ગણતાં એક સેકંડમાં ચત્તી આન્દોલનની સંખ્યા તારની લંબાઈના વ્યસ્ત પ્રમાણમાં હોય છે. આ નિયમનો ઉપયોગ કરીને ઇચ્છની સંખ્યા અને તારની ઘોડીથી મેરુ સુધીની લંબાઈ જોડે જે પ્રમાણ તે તે સ્વરને વિશે આવે તેને ઉલ્લેખવાથી આન્દોલનપ્રમાણ સિદ્ધ કર્યાં છે.

હવે ૨૧. ધર્વેની ૨૪ શ્રુતિનું મંડળ આન્દોલનપ્રમાણમાં મૂકીને જોઈએ. એ નીચે પ્રમાણે છે—

૧૨ સ્વરમંડળમાં- ની સ્વરસંખ્યા.	સ્વર શ્રુતિયો.	આન્દોલનપ્રમાણ.
૧	સ પૂર્વ (અતિકોમલ) રિ	૧ ૩૬
૨	કોમલ રિ મૃદુ (કોમલતર) રિ	૧૬ ૧૨
૩	શુદ્ધ રિ પૂર્વ ગ	૬ ૧૩૫
૪	કોમલ ગ મૃદુ ગ	૬ ૨૮૬
૫	શુદ્ધ ગ મૃદુ મ	૫ ૧૪૪
૬	શુદ્ધ મ તીવ્ર મ	૪ ૧૬
૭	તીવ્રતર મ (પ્રતિ મ.) તીવ્રતમ મ (મૃદુ પ)	૬૫ ૧૮૭
૮	શુદ્ધ પ પૂર્વ ધ	૩ ૧૩૫
૯	કોમલ ધ મૃદુ ધ	૭૬ ૫૭૬
૧૦	શુદ્ધ ધ	૫

	પુર્વ	નિ	૧૬૫
૧૧	કોમલ	નિ	૬
	મૃદુ	નિ	૫૭
૧૨	શુદ્ધ	નિ	૩૬
	મૃદુ	સ (નિ તીવ્ર)	૭૩
<hr/>			
	૧	સ શુદ્ધ	૨
<hr/>			

૨૧. બર્વેના નિબન્ધના પચ્ચિષ્ઠ ૨ કોષ્ટક ૯ માંથી આ પ્રમાણે લીધાંછે. શ્રુતિયોનાં નામ પ્રમાણદર્શક પદ્ધતિમાંથી લીધાંછે.

આ ૨૪ શ્રુતિયોની કલ્પના ૨૧. બર્વેએ પોતાની તરીકે ઘોષણા કરી બતાવીછે, પરંતુ તે છેક અપૂર્વ નથી. ઇટાલિયન પ્રોફેસર બ્લેસર્નાએ ૨૨ શ્રુતિ માટે દિશાયત કરેલીછે; અને પેનશનર ડેપ્યુટી કલેક્ટર ૨૧. કૃષ્ણાણ બ્રહ્માણ દેવજે એમ મત બતાવ્યોછે કે પ્રાચીન ભારત-મંગીતમાં પણ ૨૪ શ્રુતિયો હતી. આ શ્રુતિયોનાં પ્રમાણ વખતે જુદાં હશે તે વાત જુદીછે. (અને હેવા સમર્થ વિદ્વાનતાં પ્રમાણે હાવા કદંગા તો હોય જ નહિં.) પણ ૨૪ શ્રુતિસંખ્યાની કલ્પના માટે અપૂર્વતાનો હક તો નવીકારાશે નહિં.

(અપૂર્ણ)

નરસિંહરાવ લોખાનાથ.

અનુક્રમણિકા.

વર્ષ ૭ મુ.

સંવત્ ૧૯૬૪-૧૯૬૫.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	લેખક.
અનખવેણુ (કાવ્ય)	૭૭	(ન ન, " સલિત ")
અગ્નિહોત્ર. (કાવ્ય)	૨૮૮	(ન ન નરસિંહનવ ભોજાનાથ બી એ. સી એમ)
અન્વેષણ સિદ્ધિ. (કાવ્ય)	૩૪૩	(ગા ના ' વિનાયક ')
અમારો અભિનાન (કાવ્ય)	૩૪૫	(રા ગા ' વિગ્નાન બિમ્બુ ')
આશ્વાસન (કાવ્ય)	૨૧૦	(ગા. મણીનક્ષત્રી)
આત્મચક્ષી અને પગલક્ષી કા થો	૩૨૦	(ન ગા મોહનનાન પાર્વતીશંકર દત્ત એમ. એ)
આર્તમન્દેશ (કાવ્ય)	૩૩૭	(સ્વ હનિલાન હર્ષદગય ધ્રુવ બી એ એન એન બી)
આમરટડાંમચી એન્ટવર્ષ (કાવ્ય)	૩૮૫	, , ,
ઉદેશ્ય અને વિધેય	૩૨૭ ૪૨૯	(ન ન ન મિંદનવ " ભોજાનાથ " બી એ સી એમ)
, , વધારે.	૧-૨૦	, , ,
" , ચર્યાપત્ર	૪૧૮	(ન ન કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી બી એ)
" , ,	૪૬૫	(ના રા. મણીનાન કાળીદાસ.)
" , ,	૫૪૫	(ના ના તનસુખરામ મનસુખનામ ત્રિપાઠી બી એ)
એક નમુનાદાર નિશાળ	૧૦૪	(વસન્ત ઓરિસ)
કાગળ બનાવવાનો ઉદ્યોગ	૮૫, ૧૮૧	(ગા ના ' સ્વદેશી ')
કીરતી સજ્જન મુજબ સજ્જનના હોંડુ ગજાને		
હરાવનાર સુલતાન મહમુદ	૪૪, ૧૧૩	(ન ગા નમશેદત્ત શ્રવણ મોદી)
કુમુદાયક (કાવ્ય)	૪૮૧	(સ્વ હનિલાન હર્ષદગય ધ્રુવ બી એ એન એન બી)
મુજગતના બાહિરો	૨૫૧	(ગા ના નમશંકર હરજીવન ત્રિપાઠી)

ગુજરાત પત્રીકયુક્ત સોસાઈટી.	૪૦૨	(ગ. રા. ' અખ્યાસી. ')
ગૂઢ કોકિલા. (કાવ્ય.)	૧૪૭	(રા. રા. નરસિંહરાવ. ભોળાનાથ બી. એ. સી. એસ.)
સ્વ. શ્રી ગોવર્ધનરામભાઈના પ્રાથમિક શિક્ષણ- પરના વિચારો.	૨૧૩,૩૦૬,૩૬૧	(રા. રા. જીવાભાઈ અમીચંદ પટેલ, બી. એ.)
ચિત્રવિશેષન. (કાવ્ય.)	૫૨૯	(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ. સી. એસ.)
ચૌદ દીવસનો ધાર્મિક પ્રવાસ.	૫૨૧,૫૫૪	(રા. ગ. અતિશુભશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી- એમ. એ. એલ. એલ. બી.)
જન્મવિધા.	૧૨૭,૨૦૩,૨૨૮	(ગ. રા. ' સાયન્સ. ')
જીવન મહત્તા. (કાવ્ય.)	૨૦૨	(ગ. ગ. ' વિહારી. ')
તેલનો ઉયોગ.	૧૦૩	(ગ. ગ. ' સ્વદેશી. ')
ત્રિકાલ દર્શન	૪૦૮,૪૭૧,૪૯૯	(ગ. ગ. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ બેરીસ્ટર એટલે.)
દિવ્ય દેશ	૪૪૧	(ગ. રા. રામશંકર હરજીવન ત્રિપાઠી.)
દિગ્દર્શન	૩૬૫	(' વસન્ત-ઓરિસ. ')
દીને ઇલાહી (કાવ્ય.)	૧૪૪	(ગ. ગ. ' આરવિન્દ. ')
દૂર, દૂર, સુદૂર એ.	૨૪૯	(ગ. ગ. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ. સી. એસ.)
દૂધેશ્વરને આરે.	૨૯૩	(ગ. ગ. ગમશંકર હરજીવન ત્રિપાઠી.)
દેશભયાનુ ગંગાદિર. (કાવ્ય.)	૧૩	(ગ. ન. ' લલિત. ')
ધર્મતીકપ.	૨૭૭	(ગ. ગ. ' સાયન્સ. ')
ધર્મવિચાર.	૫૧૧,૫૬૦	(ગ. ગ. મનમુખરામ કૃષ્ણમુખગમ બી. એ. એલ. એલ. બી.)
નવગત્રી પછી વેણીભાવવાટપગથી પ્રાતઃના- ળમાં ગંગાજનો દેખાવ. (કાવ્ય.)	૭૧	(ગ. ગ. નેશંકર વિકુલજી ભટ.)
નારીપ્રતિષ્ઠા: એ વિષયનું ઐતિહાસિક દર્શન. ૯		(ગ. ગ. આનન્દશંકર આપુભાઈ ધ્રુવ. એમ. એ. એલ. એલ. બી.)
પચામ વર્ષે ઉપરનું હિન્દુસ્તાન. (કાવ્ય.)	૪૩૩	(વસન્ત-ઓરિસ.)
પાટીઆં લખનાગ અથવા લખાવનાગ. ૯૨		(ગ. રા. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ બેરીસ્ટર એટલે.)
પ્રાસંગિક નોંધ.	૧૦૩,૧૫૦	(વસન્ત-ઓરિસ.)
પ્રાણેશ્વરી. (કાવ્ય.)	૨૦૯	(સ્વ. હરીલાલ હવેદરાય ધ્રુવ. બી. એ. એલ. એલ. બી.)
પ્રિય પગજી. (કાવ્ય.)	૩૩૭	
પૃથ્વીનું વય	૯૯,૧૫૪	(રા. રા. " વિજયલાલ, કનૈયાલાલ ધ્રુવ. " એલ. શી. ઈ.)
પૃથ્વીતીર્થ. (કાવ્ય.)	૩૯૩	(સ્વ. નરસિંહરાવ હગિલાલ ધ્રુવ.)

પુના	૩૮૪	(રા. રા. સુમનસ હરિલાલ ધ્રુવ)
ગ્રેયસી સાન્ત્વન (કાવ્ય)	૧૪૫	(સ્વ હરિલાલ હર્પદરાય ધ્રુવ બી એ એન એન બી)
ગ્રેમાનદના સુલભાયરિત્રતુ વાચન અને વિવેચન	૩૪૭	(વમન્ત-ઓદિસ)
શગસી કવિતા ન્યના	૮૫	(૧ રા કૃષ્ણનાન મોહનનાલ જવેરી એમ એ એન એલ બી)
બાળક (કાવ્ય)	૫૩૩	(રા ૧ મોહનનાલ પાર્વતીશ કરદેવે એમ એ એન એલ બી)
બાળશવભાવ (અવલોકન)	૫૪૧	(રા રા નરસિંહગવ બોળાનાથ બી એ મી એસ)
મરાઠી લેખકાનુચિત સમેલન	૩,૨૪૬ ૨૫૭	(રા. ગ હિરાન ન નિ પારખ)
અન્તતત્ર	૫૦૫ ૫૩૭	(રા ૧ વિનયનાન મ્નેયાનાન ધ્રુવ એન મી ઈ)
માડીની ખુપડી (કાવ્ય)	૬૨	(૧ ૧ વાનાઈ અ પટેન બી એ)
મારો હિ દોળો (કાવ્ય)	૬૪	(રા ૧ માગર)
મીરાબાઈ	૨૬૫ ૨૮૭	(૧ ૧ બાનુ)
મૃદુલા ની સમાલોચના	૭૩	(રા ગ ચદ્રશકંત નર્મદાશંકર પડયા બી એ)
લિપિ	૨૪૩	(૧ ગ કરીમ મહમદ એમ એ)
, ચર્યાપન	૩૩૫	(૧ રા નરમિહગવ ઇશ્વરભાઈ પટેલ)
, ચર્યાપત્ર	૪૭૮	(રા ૧ સુનીનાન ગોવર્ધનદામ બી એ)
વસન્તોત્સવ ઉપર આનંદોત્તમ	૪૫૪ ૪૮૧	(રા રા ભાઈશંકર કુમેર શુક્લ)
વસન્ત-પ્રાર્થના (કાવ્ય)	૧	(રા રા નર્મદાશંકર બાળાશંકર તથા ૧ દયાશંકર તુલસીરામ પડયા)
વર્ષાઋતુ ઉદાસી (કાવ્ય)	૩૮૧	(ગ રા ગનનાન ગોવર્ધનદામ બી એ)
વિલાસિદા (અવતોમન)	૫૧	(રા. ગ નરમિહગવ બોળાનાથ બી એ સી એસ)
વિરાગિણીની વીણા (કાવ્ય)	૧૦૫	(રા. રા ન. સિંહરાવ બોળાનાથ બી એ સી એસ)
વીણાને આવાહન (કાવ્ય)	૧૫૩	(રા રા ' જમર ' બી એ)
વિદ્યાનને માપે નવરાત્રિનો મહિમા	૩૮૭	(રા. રા શશુપ્રભાદ શીવપ્રસાદ મહેતા બી એ)
શાન્તજીવનની સદા શુ આશ આધી છે ? (કાવ્ય)	૨૮૧	(રા રા નરહરિલાલ ત્રાલકનાન બી એ)
શેખ સાદો	૧૮૬ ૨૩૪	(રા. રા. સુમનસ હરિલાલ ધ્રુવ)
સત્યવાન અને માવિની	૪૮૨	(બ્લેન ઉદા)

સત્યનિષા.	૪૮૮	(સ્વ. 'અરવિન્દ'.)
સ્પ્રમ. (કાવ્ય.)	૩૪૦	(રા. રા. હિમ્મતલાલ જગનાથ પંચોળા.)
સંગીતની મહત્તા : અને સ્ત્રીઓને સંગીતશિ-		
ક્ષણની આવશ્યકતા. ૨૮૧, ૩૨૯, ૩૭૪, ૪૨૧		(રા. રા. ગણપતરાવ જોષાજીરાવ બંધ.)
સંધ્યા. (કાવ્ય.)		(રા. રા. હિમ્મતલાલ જગનાથ.)
સંગીત.	૩૧	(રા. રા. કૃષ્ણરાવ જોષાનાથ ઘેરીસ્ટર એટલો.)
સાહિત્ય અવલોકન.	૮૮	(રા. રા. શંભુપ્રસાદ શિવપ્રસાદ મહેતા બી. એ.)
સાહિત્યકળા.	૧૯૨, ૨૨૨	(રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે. એમ. એ. એલ એલ. બી.)
સાંદર્ભ.	૫૪૯	(રા. રા. હરસિદ્ધભાઈ. વ. દીવેટીઆ, એમ. એ.)
શ્રુતિસ્વરસિદ્ધાન્ત.	૪૪૮, ૫૬૭	(રા. રા. નરસિંહરાવ જોષાનાથ બી. એ. સી. એસ.)
હા! નહ કરવી જ તો શીદ સૃષ્ટિ તુ		
રમ્યતો પ્રભુ ?	૨૦૧	(રા. રા. ચંદ્રસંકર નર્મદાસંકર પંડ્યા. બી. એ.)
હિંદુસ્તાનનો રાજ્યવહિવટ.	૩૮, ૧૩૭	(વસન્ત ઓશિસ.)
હિંદુસ્તાનની ખાણો અને તે માહેના ખ-		
નિજ પદાર્થો.	૧૫૯	(રા. રા. ગંગાસંકર મલ્હિસંકર વૈષ્ણવ. બી. એ.)
હિન્દુસ્તાનના ઉદ્યોગોનું અવલોકન.	૧૭૬	(વસન્ત-ઓશિસ.)
હિન્દુસ્તાનની સોનાની ખાણો.	૨૧૭	(રા. રા. 'સ્વદેશી'.)
'હૃદય ત્રિપુટી'. (અવલોકન.)	૩૪૯	(રા. રા. અતિસુખસંકર કમળાચ કર ત્રિવેદી. એમ. એ. એલ એલ. બી.)

નહાનાલાલ દલપતરામ કવિનાં

છપાયેલાં પુસ્તકો.

૧ કેટલાંક કાવ્યો.

૨. વસન્તોત્સવ.

૩ કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૨ જો,

દરેકની દીંમત આઠ આના.

ઘાઠા વખતમાં છપાયે

૧. ઇન્દુ કુમાર નાટકનો પહેલો અંક.

૨. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનું સમશ્લોકી ભાષાન્તર મૂલ સાથે.

મગયાનું ઠેકાણું.

‘છવતલાલ અમરગી મહેતા,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.

અમદાવાદ.

‘ઉદ્દેશ્ય’ અને ‘વિધેય’.

વસન્તનો વધારો, માર્ગશીર્ષ સં. ૧૯૬૫.

શુદ્ધિપત્ર (મદરપની બુલેટીન).

૧૪	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨	૨૭	publicate	predicte
”	ફૂટનોટને ને તે		તા ૧૫-૧૨-૦૮ ઉમેરવી
૩	૧૪	ઉદ્દેશ્ય	ઉદ્દેશ્ય=
૪	ફૂટનોટ, -ઉદ્દેશ્યથી	‘વિધેય’	‘વિધેય’
	૪ થી ૫ હિત		
૬	૧	આવ	આવે
૭	૨૧	કર્તા ક્રાશ્ચ છે તે	કર્તા ક્રાશ્ચ છે ને
૧૧	૨૨	અપ્રિય	અપ્રિય
”	૨૭	કહેવો	કે છેવો
૧૪	૨	પુનઃસંક્રિત	પુનઃસંક્રિત
૧૭	૧૫	નવ	નવને
૧૮	૪	અધ	અધ દારના
”	૫	અધ	અધ

આતંક નિયંત્ર ગોળીઓ.

આતંકનિયંત્ર ગોળીઓ આરોગ્યની દેવી છે, પૌષ્ટિક દવાઓની મહામણી છે, અમરો અને વૈદોનું અમોઘ હથિયાર છે, સક્રિયતા નાખૂટ ખળનો છે, સ્વચ્છતાકાંક્ષાનો સાગર છે, દુઃખીયાને આશીર્વાદ છે અને દુઃકામાં મનુષ્ય માનવું જીવન છે.

શુભ યથેચી યાદદાસ્ત, શુભ યથેન નિમિત્તને પાત્રી મેળવવા માટે, મચ્છને પુષ્ટિ આપવા માટે, જ્ઞાનનું જ્યોતે તેજ કરવા માટે, તથા લોહી સુધારવા માટે આતંકનિયંત્ર ગોળીઓ વિનહરીક ધ્યાન છે.

કિંમતગોળી ૩૨ ની ટપ્પી ૧ નો રૂપીઓ ૧.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

માલિક, આતંકનિયંત્ર ઔષધાલય—સ્થાપિત ઇસ્વીસન ૧૮

હેડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

બ્રાંચ ઓફીસ. સુબર્બ. કાલકાદેવી રોડ.

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
સુખર્ષ.	કલકત્તા.	પુના-ગીરી.	વડોદરા.	અમદાવાદ
મધકાદેવીરોડ.	હેરીસનરોડ.	સુખચરપેઠ.	રાવપુર.	રીયોરોડ

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
in English p. p. 100) Gratis Post free, Apply to,
Vaidya Shastri Manishanker Gorindji
Jamnager, Kathiawar